

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE, K. KOVÁCS LÁSZLÓ,
MARTIN GYÖRGY, TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN, VOIGT VILMOS

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE

BALASSA IVÁN

SZERKESZTŐ

FÖLDES LÁSZLÓ

LXXXVI. ÉVFOLYAM

1973.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A tartalomjegyzéket összeállította
Anka Mária

Tanulmányok — Abhandlungen — Статьи

<i>Balassa Iván</i> : A magyar temetők néprajzi kutatása — Ethnographische Erforschung der ungarischen Friedhöfe — Этнографическое исследование венгерских народных кладбищ	225—242
<i>Balassa Iván</i> : Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI—XIX. században — Eichelmast im nordöstlichen teil des Karpatenbckens im XVI—XIX. Jahrhundert — Кормление свиней желудями в северо-восточной части бассейна Карпат в XVI—XIX вв.	53—79
<i>Boross Marietta</i> : Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon. 1870—1945. — Bulgarische Gärtnereien und Gärtnereien von bulgarischem System in Ungarn. 1870—1945. — Огородники-болгары и огородники, работающие болгарской системой в Венгрии. 1870—1945	19—52
<i>Dobos Ilona</i> : Petőfi mondák — Volkssagen um die Gestalt Sándor Petőfis — Народные предания о Шандоре Петефи	418—429
<i>Fűzes Endre</i> : A gabonás vermek problematikájához — Zur Problematik der Getreidegruben — К проблематике ям-амбар для хранения зерна	462—481
<i>Gráfik Imre</i> : Az állati erővel végzett folyami vontatás — Schiffschleppen mit tierischer Zugkraft auf ungarischen Flüssen — Перетяжка речных барж при помощи животной силы	482—510
<i>Komoróczy Géza</i> : A sumer hősi epika — Die sumerische Heldenepik — Шумерский героический эпос	1—28
<i>Komoróczy Géza</i> : A sumer mitológiai epika. Eposz és epikus ábrázolás az akkád irodalomban. — Sumerische mythologische Epik. Epos und epische Darstellung in der akkadischen Literatur — Шумерская мифологическая эпика. Эпос и эпическое изображение в аккадской литературе	274—300
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről — Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauern — Несколько замечаний о средствах передвижения нашей венгерского крестьянства	511—526
<i>Takács Lajos</i> : Bozótkések és rokon szerszámok a Dunántúlon — Buschnesser und ähnliche Geräte in Transdanubien — Ножи для раскорчевки кустарников и родственные им орудия в Трансданубии	243—273
<i>Ujváry Zoltán</i> : Petőfi költeményei népi kézíratos könyvekben — Petőfis Gedichte in der handschriftlichen Volksüberlieferung — Стихотворения Петефи в народных рукописных книгах	409—417
<i>Szendrei Janka—Dobszay László—Vargyas Lajos</i> : Balladáink kapcsolatai a népénekekkel — Zusammenhänge der Volksballaden mit Kirchenliedern — Венгерские баллады и народные церковные песни	430—461

Kisebb tanulmányok, közlemények — Kleinere Studien, Mitteilungen — Краткие сообщения

<i>Bárth János</i> : A pota néprajzi csoport	562—570
<i>Béres András</i> : Halottak hűsvétja. Temetkezési szokások a régi Bihar megyében	345—357
<i>Bosnyák Sándor</i> : A felkelő nap köszöntése	559—563
<i>Dankó Imre</i> : Egy történeti mondánk vándorlása	325—331

<i>Fábián Margit</i> : Halászat a bukovinai Andrásfalván.....	345—352
<i>Halász Péter</i> : A moldvai magyarok egy régi étele. Zsufa.....	341—345
<i>Nagy Olga</i> : A varázserejű hős egy archaikus meserepretoárban.....	307—325
<i>Ortutay Gyula</i> : Cselédi rendtartás 1841-ből.....	80—82
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : Szállítás máhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken.....	549—558
<i>Peterecsák Tivadar</i> : Vándoriparosok a Zempléni-hegységben.....	527—548
<i>Pető Mária</i> : Adatok a római kori aratóeszközök történetéhez.....	301—307
<i>Szabó Mátyás</i> : A hatóságok és a parasztság. A központi igazgatás hatása a népi kultúrára Svédországban.....	97—103
<i>Szigeti Jenő</i> : Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön.....	332—341
<i>Vajkai Aurél</i> : Füstös konyhas házak a Balaton környékén.....	82—96

Viták, vélemények — Diskussion — Дискуссия

<i>Filép Antal</i> : Néprajz és közgazdaságtudomány. Gondolatok a tudományközi együttműködésünk kérdéséhez.....	358—366
<i>Meletyinszkij, Je.</i> : A huszadik századi nyugati mitosz-elméletek.....	104—114
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : Mit mondhat a gazdasági néprajz a közgazdaságtannak?.....	366—376
<i>Tagányi Zoltán</i> : Hagyományos és modern elemek keveredése a falu kultúrájában.....	571—585

Kutatók, életművek — Forscher, Biographie — Исследователи

<i>Balassa Iván</i> : Bodgál Ferenc 1932—1972.....	377—379
<i>Zsigmond Gábor</i> : Henry S. Maine és Pulszky Ágost.....	115—123

Krónika — Chronik, Berichte — Известия, Хроника

<i>Kríza Ildikó</i> : Beszámoló a 2. bolgár Folklór Szimpóziumról.....	124—125
--	---------

Filmek — Ethnographische Filmen — Кинофильмы

<i>Moldován Domokos</i> : „Halálnak halálával halsz...” Rövidfilm-forgatókönyv.....	586—618
---	---------

Ismertetések — Besprechungen — Рецензии

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. (<i>Gráfik Imre</i>).....	132—134
<i>Alver, Bente Gullvig</i> : Heksetro og trolddom. Et studie i norsk heksevaesen. (<i>Voigt Vilmos</i>).....	198—199
<i>Andersson, Otto</i> : Studier i musik och folklore I—II. (<i>Voigt Vilmos</i>).....	385—386
<i>Andrásfalvy Bertalan</i> : A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt (<i>Gunada Béla</i>).....	622—623
<i>Bakács István</i> : Hont vármegye Mohács előtt (<i>Kőhegyi Mihály</i>).....	190—191
<i>Banner Zoltán</i> : Csillagfaragók. Népi alkotók, naív művészek (<i>Varga Zsuzsa</i>).....	176—177
<i>Bausinger, Hermann</i> : Volkskunde (<i>Voigt Vilmos</i>).....	195—198
<i>Beneš, Bohuslav</i> : Světská kramářská píseň (<i>Voigt Vilmos</i>).....	168—169
<i>Biezais, Haralds</i> : Die himmlische Götterfamilie der alten Letten (<i>Voigt Vilmos</i>).....	383—384
<i>Boçse, Maria</i> : Tesaturi populare românești din Bihor (<i>Gáborján Alice</i>).....	637
<i>Boçse, Maria—Giureă, Virgil—Marossy, Ana</i> : Contribuții la cunoașterea medicinii populare din Bazinul Crișului Negru (<i>Gunada Béla</i>).....	636
<i>Bodrogi Tibor</i> : Indonézia művészete (<i>Domanovszky György</i>).....	202—203

<i>Castein, Hannelore</i> : Die anglo-irische Strassenballade (<i>Krizsa Ildikó</i>).....	163—165
<i>Crestături păstorești din Ciuc</i> (<i>Székely László</i>).....	633
<i>Csenki Sándor</i> : Cigány népmesék (<i>Kovács Ágnes</i>).....	631
<i>Dám László</i> : A hajlábúbszörményi szőlők népi építkezése (<i>Vajkai Aurél</i>)....	625
Ej-haj, gyöngyvirág (<i>Muraközy Ágota</i>).....	628—629
A Fertő-táj bibliográfiája (<i>Bárdosi János</i>).....	391—392
<i>Freeman, D.</i> : Report on the Iban (<i>Paládi-Kovács Attila</i>).....	205—206
<i>Gink Károly—Kiss Ivor Sándor</i> : Magyar tájak művészete (<i>Hoppál Mihály</i>)	177
Гласник Етнографског Музеа 31—32. 1968—1969. (<i>Dankó Imre</i>).....	215—218
Гласник Етнографског Музеа 33. 1970. (<i>Dankó Imra</i>).....	218—220
<i>Горленко, В. Ф.—Бойко, И. Д.—Куницкий, О. С.</i> : Народна землеборська техника українців (<i>Balassa Iván</i>).....	151—154
<i>Gráfiák Imre</i> : Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén (<i>Gunda Béla</i>).....	143—144
<i>Greverus, Ina-Maria</i> : Der territoriale Mensch (<i>Dömötör Tekla</i>).....	380—381
<i>Grießmaier, Johannes</i> : Knecht und Magd in Südtirol (<i>Balassa Iván</i>).....	146—147
<i>Hargita Katalin</i> , 1971. (<i>Halász Péter</i>).....	181
Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország törté- netéből (<i>Fülep Antal</i>).....	191—192
<i>Imre Samu</i> : A mai magyar nyelvjárások (<i>Balassa Iván</i>).....	619—622
<i>János Pál</i> : Lazi de zestre din Ciuc. (<i>Székely László</i>).....	633—634
<i>Kiss Ákos</i> : Tinnye, Uny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században (<i>Hofer Tamás</i>).....	144—145
<i>Kjaer, Iver—Holbek, Bengt</i> : Ordsprog i Danmark (<i>Voigt Vilmos</i>).....	165—168
<i>Kopczyńska—Jaworska, Bronisława</i> : Tradycyjna gospodarka sezonowa w Karpatach Polskich (<i>Bódi Erzsébet</i>).....	158—159
<i>Kós Károly</i> : Népelet és néphagyomány (<i>Barabás Jenő</i>).....	138—141
<i>Kós Károly—Szentimrei Judit Nagy Jenő</i> : Kászoni székely népművészet (<i>K. Pázsit Zsuzsánna</i>).....	389—391
<i>Kovács Dénes</i> : Gyimesi csángó frott tojások (<i>Györgyi Erzsébet</i>).....	174—175
<i>Könczöl Imre</i> : Bán Aladár emlékezete (<i>Kodolányi János, ifj.</i>).....	142—143
<i>Köpeczi Béla</i> : Eszme, történelem, irodalom (<i>Voigt Vilmos</i>).....	137—138
<i>LeVine, Robert A.</i> : Culture, Behavior and Personality (<i>Voigt Vilmos</i>).....	386—387
<i>Lönknvist, Bo</i> : Dräkt och mode i ett landsbygdssamhälle 1870—1920 (<i>Voigt Vilmos</i>).....	384—385
<i>Manker, Ernst</i> : Skogslapparna i Sverige (<i>Szabó Mátyás</i>).....	200—202
<i>Martin György</i> : Magyar táncfajtások és táncdialektusok (<i>Pesovár Ferenc</i>)....	172—174
<i>Μεγαλ, Γεώργιος Α.</i> : Τὸ τραγῳδι τῷ γεφυριῷ τῆς Ἱ. Ἀοῤας (<i>Mohai András</i>)... .	161—162
<i>Meggers, Betty J.</i> : Prehistoric America (<i>Voigt Vilmos</i>).....	206—207
Mezőcsát népi kultúrájából (<i>Bodgál Ferenc</i>).....	179—180
A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970. (<i>Égető Melinda</i>).....	641—642
<i>Mózes, Tereza</i> : Portul popular femeesc din Bazinul Crișului Repede (<i>Gáborján Alice</i>).....	637—638
<i>Muşlea, Ion</i> : Cercetări etnografice și de folclor I—II. (<i>Székely László</i>).....	632—633
Muzeul Satului Studii și cercetări (<i>Gáborján Alice</i>).....	397—403
Művelődés. 1971—1972. (<i>Gunda Béla</i>).....	213—214
Mythology. Selected Readings. (<i>Voigt Vilmos</i>).....	199
A nap húga meg a pakulár. Marosmenti, Kalotaszegi és mezősegi mesék (<i>Kovács Ágnes</i>).....	629—630
Népi hagyományok Borsodban (<i>Dankó Imre</i>).....	177—179
<i>Nixdorff, Heide</i> : Zur Typologie und Geschichte der Rahmentrommeln (<i>Sárosi Bálint</i>).....	169—170
Nordisk folkedingtning og folkemusik (<i>Voigt Vilmos</i>).....	385
<i>Orbán Balázs</i> : Székelyföld képekben (<i>Kósa László</i>).....	180—181
Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (<i>Kisbán Eszter</i>).....	403—405
<i>Pataki József</i> : A csiki vashámor a XVII. sz. második felében (<i>Székely László</i>)	634—635
<i>Penavin Olga</i> : Jugoszláviai magyar népmesék (<i>Kovács Ágnes</i>).....	159—161
<i>Podolák, J.</i> : Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier (<i>Paládi-Kovács Attila</i>)..	150—151
<i>Rácz István</i> (ed.): Hajdúnánás története (<i>Varga Gyula</i>).....	623—624
<i>Rausmaa, Pirkko-Liisa</i> : Suomalaiset Kansansadut. I. Ihmesadut (<i>Voigt Vilmos</i>).....	382—383
<i>Romváry Vilmos</i> : Fűszerek könyve (<i>Zelnik Katalin</i>).....	182—183
<i>Romváry Vilmos</i> : Fűszerek könyve (<i>Zelnik Katalin</i>).....	203—205
<i>Sahlins, Marshall D.</i> : Tribesmen (<i>Sárkány Mihály</i>).....	171—172
<i>Sárosi Bálint</i> : Cigányzene... (<i>Vekerdi József</i>).....	170—171
<i>Sárosi Bálint</i> : Népi hangszereink (<i>Manga János</i>).....	626—627
<i>Schram Ferenc</i> : XVI—XVIII. századi földrajzi nevek (<i>Kriszán Mária</i>).....	627—628

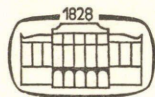
<i>Schram Ferenc</i> : Turai népszokások (<i>Szacsavay Éva</i>).....	386
Scripta Instituti Donneriani Aboensis (V. Mysticism. VI. The Myth of the state.) (<i>Voigt Vilmos</i>)	175-177
<i>Seres András</i> : Barcasági csángó leányingek hímzésmintái (<i>Halász Péter</i>)....	181-182
<i>Sterbetz István</i> : Vízivad (<i>Gunda Béla</i>).....	270
<i>Storå, Nils</i> : Burial Customs of the Skolt Lapps (<i>Voigt Vilmos</i>).....	387-389
Strukturális folklorisztika I-II. (<i>Gráfik Imre</i>).....	126-129
Strukturalista folklorisztika és etnográfiai szemiotika (<i>Küllös Imola</i>)....	130-132
Strukturális folklorisztika I-II. (<i>Hoppál Mikály</i>).....	207-211
Studia Comitatus I. (<i>Dankó Imre</i>)	220-223
Südost-Forschungen (<i>Andrásfalvy Bertalan</i>)	134-137
<i>Szabó T. Attila</i> : A szó és az ember (<i>Balassa Iván</i>)	147-150
Századok. 105. 1971. (<i>Égető Melinda</i>).....	211-213
Szociológiai füzetek - 1. (1971) (<i>Voigt Vilmos</i>)	130
<i>Taloz, Ion</i> : Meşterul Manole (<i>Székely László</i>).....	635-636
Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából (<i>Filep Antal</i>).....	185-190
Tiszatáj. 1972. 2. (<i>Kodolányi János. ifj.</i>).....	214-215
Tools and Tillage. Vol. I. 4. (<i>Balassa Iván</i>)	154-156
Tools and Tillage. Vol. II. 1. (<i>Balassa Iván</i>)	395-397
Традиционный фольклор Владимирской деревни (<i>Küllös Imola</i>)	638-639
<i>Trawińska, Maria</i> : Zagroda chłopska w Polsce na przełomie XIX i XX wieku. Cz. 1. Budownictwo tradycyjne (<i>Bódi Erzsébet</i>)	156-157
<i>Trócsányi Zsolt</i> : Az északi Partium 1820-ban (<i>Filep Antal</i>).....	156-157
Új finn mese- és mondakatalógusok (<i>Voigt Vilmos</i>).....	382
Új német kiadványok a szokáskutatásról (<i>Dömötör Tekla</i>).....	380
A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 7-8. (<i>Égető Melinda</i>).....	193-195
A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 9-10. (<i>Égető Melinda</i>).....	639-641
<i>Vilkuna, Kustaa</i> : Die Pflüggeräte Finnlands (<i>Balassa Iván</i>).....	393-395
<i>Vöö István</i> : Hétfalu nyelvjárási atlasza (<i>Gunda Béla</i>).....	141-142
A yorki Castle Museum füzet sorozata (<i>Dankó Imre</i>)	199-200

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIV. ÉVFOLYAM, 1–2. SZÁM

BUDAPEST 1973

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő
FÖLDES LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

A szerkesztő bizottság tagjai

**DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE, K. KOVÁCS LÁSZLÓ,
MARTIN GYÖRGY, TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN, VOIGT VILMOS**

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1087 Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Telefon: 339—133
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

- Komoróczy Géza*: A sumer hősi epika. (Az epikus költészet korszakai Mezopotámiában, I.) ..... 1—28
- Boross Marietta*: Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon. 1870—1945. (A magyarországi piacra termelő kertészetek kialakulásához.) (11 képpel) ..... 29—52
- Balassa Iván*: Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI—XIX. században ..... 53—79

Kisebb tanulmányok, közlemények

- Ortutay Gyula*: Cselédi rendtartás 1841-ből..... 80—82
- Vajkai Aurél*: Füstös konyhás házak a Balaton környékén (29 képpel) ... 82—96
- Szabó Máttyás*: A hatóságok és a parasztság. A központi igazgatás hatása a népi kultúrára Svédországban ..... 97—103

Viták, vélemények

- Meletyinszkij, Je.*: A huszadik századi nyugati mítosz-elméletek ..... 104—114

Kutatók, életművek

- Zsigmond Gábor*: Henry S. Maine és Pulszky Ágost ..... 115—123

Krónika

- Kríza Ildikó*: Beszámoló a 2. bolgár Folklor Szimpóziumról ..... 124—125

Ismertetések

- (Jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) ..... 126—223

Komoróczy Géza:

A sumer hősi epika

(Az epikus költészet korszakai Mezopotámiában. I.)

Napjainkban hatalmas szakadék tátong az ókori keleti irodalmak fejlődéstörténetének szakfilológiai kutatása és az összehasonlító-egyetemes irodalomtörténeti vizsgálódások között. Az egyik oldalon elég, ha arra utalunk, hogy pl. az összehasonlító eposzkutatás még ma is főként H. GRESSMANN 1911-ben megjelent kommentárja (GRESSMANN 1911) alapján aknázza ki a Gilgameš-eposzt, és csak alkalmilag, szinte véletlenül nyúl a számos új szövegkiadás, fordítás vagy értelmező tanulmány némelyikéhez (vö. MEYER 1960; MATOUŠ 1964; 1967), aminek többek között az az eredménye, hogy a nem-assziriológusok előtt a Gilgameš-eposz szinte csak 12 táblás ún. ninivei változatában (kritikai kiadása: THOMPSON 1930) ismeretes (pl. még BOWRA 1952 klasszikus becsű művében is). Igaz, az assziriológia nem bővelkedik a kívülállók kényelmes tájékozódását segítő kézikönyvekben, de pl. a Gilgameš-eposz újabb fordításai (BÖHL 1958; DJAKONOV 1961; FURLANI 1958; HEIDEL 1958) a jegyzetek közé olykor valóságos kommentárt rejtettek, de legalábbis filológiailag megbízható szöveget nyújtanak (l. még SCHOTT—SODEN 1962; SPEISER 1955; utóbbihoz GRAYSON 1969). A másik oldalon viszont az assziriológiai kutatás sem vesz tudomást az egyetemes irodalomtudomány alakulásáról, sem esetleges használható eredményeiről, sem kívánalmairól vagy módszereiről. Így assziriológiai körökben az újabb eposz-elméletek sem vertek túlságosan heves visszhangot. Amit e téren regisztrálhatunk, mindössze a következő: S. N. KRAMER, a sumer irodalom feltárása terén a legnagyobb érdemeket szerzett filológus egy tanulmányában (KRAMER 1948; vö. még KRAMER 1946) H. M. CHADWICK hőskor-elméletéből (CHADWICK 1912; 1932—1940) indul ki, de nem az irodalom fejlődésének kérdéseit, hanem a mezopotámiai őstörténet egy igen vitatott problémáját, a sumerek bevándorlásának időpontját próbálta a hőskor-elmélet alapján tisztázni, s következtetései több mint bizonytalanok. Ezen a kísérleten kívül eddig G. R. LEVY könyve (LEVY 1953) volt az egyetlen egyetemes—összehasonlító eposztörténeti mű, amelyet az assziriológiai szakirodalom legalább egy recenzio erejéig figyelemre méltatott (FALKENSTEIN 1954); a recenzióban a szakterület egyik vezető tudósa, A. FALKENSTEIN, egyrészt néhány döntő példán kimutatta, hogy LEVY koncepciója az akkád filológia szempontjából eleminek mondható tévedéseken alapszik, így következtetései értéktelenek és főként használhatatlanok, másrészt elvben is szkeptikusan nyilatkozott a mezopotámiai anyag összehasonlító vizsgálatokra való felhasználásának lehetőségeit illetően; a szakterület sürgető belső feladatainak elvégzése meg kell előzzön minden összehasonlítást.

Való igaz, hogy az irodalomtudománynak mindenek előtt arról kell világos képet adnia, mi is az, önmagában, amit össze akar hasonlítani. De a belső feladatok vállalása nem jelentheti a rokontudományokban elért eredmények mellőzését. A mai irodalomtudományban számos új elemzési módszer alakult ki, és számos új elgondolás merült fel műfaji, tipológiai és egyéb kérdésekben; ezek figyelembevételre nemcsak, hogy tanulságos lehet, de egyenesen elkerülhetetlen: a szakfilológiának is segítséget nyújthatnak ahhoz, hogy saját anyagával megbirkózzék. A mezopotámiai irodalomtörténet kutatásában is arra kell törekedni, hogy a belső problémákat az egyetemes irodalomtudomány legjobb mai szintjén oldjuk meg. Nem véletlen, hogy az eposzkutatás folklorisztikai és sumerológiai—assziriológiai módszereinek egybekapcsolására talán elsőnek szovjet kutató hívta fel a figyelmet (AFANASZJEVA 1964), ez a szovjet folklorisztika ösztönző hatásának jele.

Ez alkalommal a mezopotámiai epikus költészet fejlődésének néhány sajátosságáról szeretnék beszélni; köztük először a sumer hősi epika történeti gyökereiről, történeti fejlődéséről és a fennmaradt kompozíciók datálásának problémáiról.

De volt-e egyáltalán eposz Mezopotámiában? A kérdést nem én vetem fel. TŐKEI Ferenc, a kínai elégiával foglalkozó, egyébként értékes könyve (TŐKEI 1959) utolsó fejezetében — kissé nagyvonalú kitekintésében — arról ír, hogy „a Gilgames-eposz, ha alaposabban megvizsgáljuk, . . .hősi eposznak semmiképpen sem nevezhető, legfeljebb az eposz egy olyan alesténeke, amely nem áll nagyon messze az elégiától”; sőt, megkockáztatja még azt a feltevést is, hogy „a Gilgames-eposz eredeti magva egy vagy több siratóéneke lehetett” (TŐKEI 1959: 226). Vannak ugyan igen általános elméletek (noha TŐKEI nem idézi őket) arra vonatkozóan, hogy „a panaegyricus és a sirató egy korábbi stádiumot képvisel, mint a hősi költészet” (vö. BOWRA 1952: 12), ez a felfogás azonban még ilyen általános formájában sem jelentheti azt, hogy az epikus költészet, az epikus költemények azonosak az elégiával. TŐKEI vélekedését alább a Gilgameš-eposz forrásainak analízise maradéktalanul cáfolja. Gyaníthatóan ő is csak az eposz 12 táblás változatát ismeri, előzményeit nem, pedig éppen ez a korábbi szöveganyag teszi feltárhatóvá a nagyeposz keletkezéstörténetét. Mindenesetre olyan előfeltevések alapján, amelyek nem veszik figyelembe az ókori közel-keleti, előázsiai társadalom és irodalom saját fejlődését, nem lehet deduktíve tagadni sem a Gilgameš-eposz, sem egy sor más epikus kompozíció igazi hőseposz jellegét, mert különben a látszólag elméleti síkú műfajvita az üres szavakkal való játszadozássá válik.

A mezopotámiai korai ún. epikus költészet emlékeit az i.e. 3—2. évezred fordulóján foglalták nagyobb mennyiségben írásba. Az ekkor leírt kompozíciók természetesen ezt megelőzően alakultak ki, s vagy szóbelileg, vagy — mint még látni fogjuk — írásban (is) hagyományozódtak. Ezek a szövegek sumer nyelvűek. Az említett időből mintegy 30 sumer nyelvű epikus költeményt ismerünk (vö. M. LAMBERT 1961: 181 skk., No. 1—28, ez a szám azóta növekedett). A szövegek terjedelme kb. 100—700 sor között mozog. Egyik részük uralkodók, hősök tetteivel, más részük mitológiai témákkal (istennel) foglalkozik. A sumer irodalomtörténet legnagyobb és legnehezebb feladatai közé tartozik e kompozíciók keletkezéstörténetének feltárása. Így a mezopotámiai irodalomtörténet terén az eposzkutatás egyik fő feladata éppen ez, ti. a sumer epikus kompozíciók kronológiai sorrendbe állítása, tartalmi és formai kritériumok alapján, összhangban a történeti-társadalmi fejlődés ismert tényeivel.

Az uralkodók, hősök tetteivel foglalkozó szövegek a dél-mezopotámiai Uruk város (a mai Warka rommező) három királyához, Enmerkar, Lugalbanda és Gilgameš alakjához kapcsolódnak; más történelmi témaköröknek az ismert szöveganyagban egyelőre nincs nyoma. Az itt szereplő uralkodók, ez ma már minden vitán felül áll, történelmi személyek voltak, s a jelenleg használatos kronológia rendszerében az i. e. 28—27. század tájára helyezhetők. Történetiségük végső bizonyítékát Enmebaragesi fogadalmi vázája szolgáltatta (EDZARD 1959). A rövid vázafelirat a sumer epikus hagyomány egyik szereplőjének hiteles emléke. Általa bizonyossá vált, amit az újabb kutatás ettől függetlenül is valószínűnek tartott, hogy az epikus és az eposzon kívüli sumer történelmi hagyomány (az utóbbi emlékei közül legfontosabb a sumer királylista, JACOBSEN 1939; KOMORÓCZY 1965) legalábbis a főbb szereplők történetiségét illetően hiteles. Ez minden jel szerint még Dumuzi alakjára is vonatkozik (FALKENSTEIN 1952; JACOBSEN 1960; GURNEY 1962; YAMAUCHI 1965; 1966; RÖMER 1969: 141), az én nézetem szerint legalábbis olyan értelemben, hogy a sumer királylista két Dumuzi neve (az egyik a Badtibira-, a másik az Uruk-szakaszban) közvetlenül a történelmi hagyományból, s nem a mitológiából ered.

Gilgameš neve az i. e. 26. század táján istenként jelenik meg egy jegyzékben (Fāra = Šuruppak), és a következő évszázadok gazdasági okmányai-ban szerepel a neki bemutatott áldozat is (FALKENSTEIN 1968: 357 skk.). Ez azonban nem több és nem más, mint a halott uralkodóknak kijáró áldozat, halotti kultusz! Az adat azonban hosszú időn át félrevezette a kutatást, és sokan (főként olyan szerzők, akiket az összehasonlító vizsgálatokban mérvadónak tekintettek, így pl. MOWINCKEL 1937; 1938; vö. még pl. ALBRIGHT 1920) a Gilgameš-hagyományok hőséiben egy istent véltek felfedezni. Holott nyilvánvalóan legfeljebb másodlagos deifikációról lehet szó, és még ez is csupán egy mellékág a Gilgameš-hagyományokban.

Az uruki királyokkal kapcsolatos hagyományok lecsapódtak a sumer nem-epikus irodalomban is (ld. ehhez pl. GÜTERBOCK 1934; W. G. LAMBERT 1960). A sumer királylista, a Tummal-felirat (KRAMER 1960; SOLLBERGER 1962), Anam — uruki vezér, később uralkodó — építkezési felirata (i. e. 19. század, ld. THUREAU-DANGIN 1907: 222. old., No. 2b; FALKENSTEIN 1963: 36; 1968: 359), és egy sor egyéb szövegemlék, krónikák, *omen*-ek, valódi és fiktív királyfeliratok stb. azt bizonyítják, hogy az i. e. 3. évezred végén és az i. e. 2. évezred elején még éltek olyan hagyományok, amelyek legalábbis részben függetlenek voltak a ma ismert epikus kompozícióktól, s amelyek még a szá-munkra megfogható formában is keretet és támpontokat szolgáltatnak ahhoz, hogy a témának az eposzokból ismert feldolgozásait a tágabb történelmi-legendás hagyomány egészének fejlődésébe illesszük. Ezeket az adatokat a kutatás, érthetően, mindig is megkülönböztetett figyelemmel kezelte, de az eposzok keletkezéstörténetének vizsgálatában eddig még alig hasznosították őket. Az i. e. 2. évezred elejénél későbbi hagyományokra az ismert epikus ciklus már rányomta a maga félreismerhetetlen bélyegét, bár bizonyos külön témák ez után is fel-bukkannak.

Már az i. e. 22. század második felétől kezdve biztos nyomai vannak annak, hogy az uruki tárgyú sumer eposzok egyike-másika készen állt és ismert, elterjedt volt. Gudea, Lagaš állam és Girszu (= Tellő) város uralkodója, templomépítési himnuszában (magyarul ld. KOMORÓCZY 1970 [a továbbiakban: SIKt]: 39. sz.), a klasszikus sumer költészet remekművében olyan módon említi Gilgamešt és Ninsuna istennőt, az epikus hagyományban Gilgameš

anyját, hogy formulázása (l. Cyl. B. 23:16) mögött a királyt eszményítő epikus Gilgameš-képnek kellett állnia. Egy hasonló értelmű adatot találunk Utu-hegal uruki király irodalmi szintű győzelmi feliratában (vö. THUREAU-DANGIN 1912; 1913; KOMORÓCZY, SIKt 40), majd továbbiakat bőségesen az ún. III. Ur-i dinasztia uralkodóival kapcsolatos irodalmi emlékekben (FALKENSTEIN 1952b: 73—76). Az epikus hagyomány főbb szereplőinek neve az i. e. 3. évezred kultikus okmányaiban is szerepel, s gyakori vagy ritka előfordulásuk a „népszerűség” (egészen pontosan: a hivatalos elismertség) mértékének jele. Ilyen adatok is felhasználhatók az eposztörténet kronológiájához.

Egy módszertani megjegyzést előre kell bocsátanunk. Természetesen nem szabad abba a hamis illúzióba ringatnunk magunkat, hogy immár a kezünkben van minden olyan eposz, amit egykor írásba foglaltak, vagy hogy egyáltalán, egykor minden eposzt írásba foglaltak. Az írásbeli hagyomány nyilván csak egy része annak, ami élő költészet volt (ezt különösen a szovjet kutatás hangsúlyozza, teljes joggal, l. DJAKONOV 1963; 1968), mégpedig véleményem szerint leginkább az oktatási célokat szolgáló és a tudós része. Másrészt az új leletek (mind a föld alól, mind a múzeumi raktárak poros szekrényeiből) évről évre bővítik, gyakran nem várt irányban is, szövegismereteinket. Ezzel mind tisztában kell lennünk, noha vizsgálatainkban kényszerűen csak azzal foglalkozhatunk, ami az egykor írásba foglalt kompozíciók közül eddig a kezünkbe került.

I. e. 2050 táján a III. Ur-i dinasztia egyik uralkodója, Šulgi, egy himnuszában Gilgamešhez fordul (vö. EDZARD 1959: 20 skk.; KOMORÓCZY, SIKt 43), és magasztaló szavakkal mondja el Gilgameš egyik hősi tettét, Kiš város Urukra támadó seregének legyőzését.

Éppen ez az esemény az egyik ősumer eposz témája. Ez a mű, a „Gilgameš és Agga” (KRAMER 1949; FALKENSTEIN 1966; KOMORÓCZY, SIKt 25), igazi hősi eposz. Kiš városból követség érkezik Urukba és felszólítja a várost, adja meg magát. Gilgameš először az „atyák”-at kérdezi meg, ők a behódolás mellett vannak; aztán a „legények”-et (vagy: „férfiak”-at, ősumerül *guruš*), akik az ellenállást akarják. Gilgameš a „legények”-re hallgat, megjelenik az ostromló sereg, Gilgameš követet küld a táborba, a követet megkínözzák, de kijelenti, hogy elég lesz, ha majd Gilgameš megjelenik a falakon, az ellenség már attól el fog pusztulni. Gilgameš megjelenik a falakon: az ostromló sereg elpusztul. Gilgameš megkegyelmez a legyőzött Aggának.

A szöveg történeti magja az északi és déli város-csoportok konfliktusa az i. e. 3. évezred második harmadában. Arról, hogy ebben a konfliktusban akár Gilgameš, akár bármelyik más uruki király szerepet játszott volna, az eposztól, ill. az epikus hagyománytól független ismeretünk tulajdonképpen nincs. Šulgi említett felirata, bár Gilgameš ellenfeleként más kiši uralkodót nevez meg, mint a „Gilgameš és Agga”, amire még vissza fogok térni, egészében mégis az epikus hagyomány hatása alatt áll. Ilyen körülmények között nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy Gilgameš főszerepe az eposzban hiteles történeti hagyomány-e, vagy csupán utólagos behelyettesítés, Gilgameš népszerűségének hatása alatt.

A ránk maradt ősumer eposzok közül mindenesetre ez a rövid költemény látszik a legarchaikusabbnak. Nem rövidsége miatt: a terjedelem, jól tudjuk, nem kormeghatározó tényező. Az aprólékos részletezés helyett csupán két, általánosabb bizonyítékot említek érv gyanánt. Először: az eposzban nincs semmi utalás a téma és a megírás időpontjának megkülönböztetésére. Ez nem

egyszerűen argumentum e silentio; mint látni fogjuk, a többi sumer eposz tele van spontán aktualizáló (tehát a téma korához képest distanciát teremtő, az időbeli távolságot jelző) elemekkel. Így legalábbis annyi biztos, hogy a „Gilgameš és Agga” költői módszere valamelyest eltér a többi sumer eposzban használt módszertől, s ennek már némi kronológiai értéke is van. S másodsor: az eposz vége Gilgamešnek Agga iránti hálájáról tesz említést (104—6. és 113. sor), és ezzel mintegy a legyőzött ellenfél alá rendeli Gilgamešt, a győztest (vö. FALKENSTEIN 1966). Lehet, hogy itt egy olyan hagyomány került elénk, amelyet egyelőre nem tudunk történetileg értelmezni, pl. Gilgameš és Agga valamilyen korábbi találkozására való utalás. Az adott összefüggésben azonban ez nem is túl fontos. Inkább az a lényeges, hogy Gilgameš ilyenfajta, de egyáltalán akármilyen alárendeltsége semmiképpen sem egyeztethető össze a kései korok maradéktalan heroizálásával. Másképpen szólva, a heroizálás idején ezt már nem találnák ki. Amiből szükségképpen arra kell következtetnünk, hogy az adott szövegrész: hagyományos. Ámde ez a részlet az eposz szövegében nem túl jelentős; ha mégis megőrződött, akkor csakis a teljes kompozíció részleteként őrződhetett meg.

E két, általánosabb bizonyíték erejét erősítheti az is, amit Agga nevééről tudunk. Az Agga (más hangtani rekonstrukciók szerint Aka vagy Akka) név a Gilgameš kapcsán már említett šuruppaki okmányokban igen gyakori (DEIMEL 1924: 20*. o., 17 adat!). De nemcsak ott, hanem az Urban kiásott archaikus szövegekben is (BURROWS 1935: 28. o.). A két szövegcsoport lényegében egykorú. Később viszont, az i. e. 24. század eleje után teljesen eltűnik a személynévanyagból (JACOBSEN 1939: 187; FALKENSTEIN 1951: 25), s legfeljebb az évezred végéről jegyezhetjük fel néhány előfordulását (vö. LIMET 1968: 369 *A-ga*; 371 *A-ka*). Sőt, még a történelmi Agga (a szóban forgó kiši király) neve is csak igen ritkán bukkan fel (de vö. GÜTERBOCK 1934: 48, 31. sor). Mi több, Šulgi már említett Gilgameš-himnuszában sem Agga szerepel Gilgameš ellenfeleként, hanem apja, Enmebaragesi. Ez csak úgy magyarázható, hogy a Šulgi-himnusz költője egy ismeretlen nevet a híresebbre cserélt fel. Ilyen körülmények között nem tételezhetjük fel, hogy az i. e. 3. évezred utolsó harmadában egy eposzban Agga nevét szerepeltették volna. Eszerint a „Gilgameš és Agga” esetében nemcsak a szereplők neve és a téma hagyományos, hanem az egész kompozíció is. A hagyományos ebben az esetben azt jelenti, hogy a többi eposz keletkezése idején ez a költemény már készen állt.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a „Gilgameš és Agga” a legelső sumer eposz volna. Arról a naiv illúzióról, hogy a „legelső” szöveg fellelhető, minden epikában le kell mondani, már csak azért is, mert a szövegek mögött sok esetben biztos szóbeli hagyományt tételezhetünk fel. Ezért csak annyit mondunk, hogy a ránk maradtak között a „Gilgameš és Agga” a legarchaikusabb sumer eposz. Ami a szöveg keletkezésének korát illeti, nézetem szerint megengedhető (bár nem bizonyítható) a feltevés, hogy az eposz nem sokkal a benne leírt események után keletkezett, vagyis ha az eseményeknek valóban a történelmi Gilgameš volt a hőse, akkor talán még az ő életében, vagy legfeljebb egy-két emberöltővel később. Az eposz szövege forrás lehet a keletkezését megelőző eposztörténeti múlt rekonstruálásában, éppúgy, mint — mondjuk — az Ilias.

Hogy miért? Először is, mert az eposz költői technikája kifogástalanul csiszolt. A rövid bevezető formula, in medias res, követ érkezését jelzi; ezt követik a tanácskozások Gilgameš és az „atyák”, ill. a „legények” között; e

jeleneteknél a šumer epikában nagy szerepet játszó ismétlés (l. KOMORÓCZY 1972) egyik gyakori alakzatával, a negatív ismétléssel találkozunk. Közben elhangzik egy magasztaló himnusz Urukról. Az idő múlását jelző sztereotip átvezető formula után az ellenség táborába küldött követ jelenete következik; az itt mondott szöveg jó része még egyszer elhangzik majd, amikor Gilgameš megjelenik a városfalon. A befejezés megismétli az Urukról mondott himnuszt. Az eposz Gilgameš eulogionjával zárul. Mint látható, az eposz formai tartóváza az epikus ismétlés. A rövid elbeszélő részek csupán átvezetést jelentenek egyik párbeszédőtől a másikig; a szövegterjedelem nagy részét az oratio recta foglalja el: az összesen 115 sorból mintegy 60 erre jut. S ha már számoknál tartunk: a 115 sorból 75 az ismételt részekben szerepel, és csupán 40 hangzik el mindössze egyszer. Nyilvánvaló, hogy az eposzköltés e mindvégig jellemző technikája nem alakulhatott ki egyszerre, egy szövegen, s éppen ezen: így a „Gilgameš és Agga” mögött is ott kell, hogy álljon az eposzköltés hosszú múltja.

Másodszor: az eposz tanácskozási jeleneteiben én irodalmi *topos*-t látok, egy már kialakult irodalmi konvenció alkalmazását. Egy hasonló jelenetsort mindenki ismer, mégpedig a Bibliából: Salamon király halála után fia, Roboám ugyanígy tanácskozik először a vénekkel, majd — akikre hallgatni fog — az ifjakkal az izráéli törzsek követeléseiről (1 Kir. 12; vö. MALAMAT 1963; 1970; EVANS 1966). Th. JACOBSEN 1943-ban körültekintően elemezte a „Gilgameš és Agga” tanácskozási jeleneteit, valamint egy sor hasonló szöveghelyet a mezopotámiai irodalomból (JACOBSEN 1943; vö. még 1957; 1964). Azt a társadalmi intézményt, amely a szöveghelyek mögött állhatott, ő „primitív demokráciá”-nak nevezte. Mind a kifejezés, mind a történeti értékelés azóta átment a tudományos köztudatba (vö. JAKOBSEN 1949: 137 skk.; EVANS 1958; KRAMER 1964; a nem-irodalmi forrásanyagra vonatkozóan KLENGEL 1960; 1965; SZLECHTER 1970; más területek kapcsán WOLF 1947; MCKENZIE 1959; KINAL 1962; mindettől függetlenül már DJAKONOV 1937), sőt ez jelentette az archaikus šumer társadalomra vonatkozó történeti-elméleti kutatások megindulását. Csakhogy JACOBSEN, és nyomában sokan mások, a šumer irodalomban ábrázolt „primitív demokráciá”-t az eposzok szereplőivel egykorú társadalmi intézménynek tekintette. Valójában erről nem lehet szó. Mezopotámia társadalma legkésőbb az i. e. 3. évezred legelején túljutott a „primitív demokrácia” történeti korszakán, és ettől az időtől kezdve a népgyűlés, a vének tanácsa stb. az államéletben csak másodlagos szerepet játszottak, az intézmény formálissá vált, s bár még igen sokáig kimutatható a hatása, egyre korlátozottabban érvényesülhetett. És ha a költészet egy politikai döntést mégis e társadalmi forma működésének szabályai szerint ábrázol, akkor az ábrázolás nem lehet más, mint irodalmi konvenció, *topos*, amelynek igen kevés konkrét történeti forrásértéke van az i. e. 3. évezred második-harmadik harmadát illetően, ámde annál nagyobb az epikus szkhémák előtörténetére nézve.

A „Gilgameš és Agga” tehát — képletesen szólva — egy nagy fókusz-távolságú lencse, amelyen át az epikus költészet és az irodalmi hagyományok fejlődésének újabb félezer évre vethetünk vissza egy pillantást.

Az irodalmi hagyomány kialakulásának és fejlődésének vizsgálatában különös jelentőséget kaphat az uruki eposzok „a s z i n k r o n i k u s” elemeinek feltárása. (A fogalmakhoz vö. O. EISSFELDT izgalmas fejtegetéseit [EISSFELDT 1963]; elgondolásom az ő felfogásából indult ki, de másfelé kanyarodott.) Ha az eposzok szereplőinek és cselekményének korából vett elemeket

nevezzük szinkronikusoknak, akkor nyilvánvaló, hogy minden irodalmi alkotás elvben kétfajta „aszinkronizmus”-t tartalmazhat. Egyrészt közönséges a n a k r o n i z m u s t, tehát olyan elemet, amely későbbi, mint az eposz szereplőinek és cselekményének kora. Másrészt, bár ez ritkább, olyan elemet is, amely korábbi, mint a szereplők és a cselekmény kora; nevezzük ezt, megfelelő szó híján, s bocsánatot kérve a nyakatekert szóalkotásért, „p r o k r o n i z m u s”-nak. Gyakoriak továbbá az a k r o n i k u s, „időtlen” elemek, rendszerint a cselekménybe illesztett mítoszok (a világ hajdankora, aranykor, az istenek társadalma, feltaláló mítoszok stb.); ezeknél rendszerint nem a tárgy „kora” az érdekes, hanem a megfogalmazása, hiszen többnyire fiktív történetekről vagy spekulatív kombinációkról van szó.

A „p r o k r o n i z m u s”-ok esetében az uruki epikus költészet olyan tartalmi elemeire gondolok, amelyek mai tudásunk szerint az uruki királyok történeti korát megelőzően végbement eseményekkel kapcsolatosak, de amelyek az epikus költészetben mégis mint az ő tetteik jelennek meg.

A számos kínálgató példa közül lássunk még egyet. Az „Enmerkar és Aratta ura” című eposz (KRAMER 1952; JESTIN 1957; KOMORÓCZY, SIKt 24) Uruk királyának, Enmerkarnak tulajdonítja az írás feltalálását. Az eseményt az eposz cselekménye szempontjából szerencsés fordulattal az Uruk és Aratta közötti többszörös üzenetváltás kritikusi pontjára teszi: az Arattába induló követ többé már nem tudta megjegyezni a szóban reá bízott üzenetet (502 skk. sor). Az agyagtábla, amit a követ Enmerkartól Arattába visz, nem Uriás-levél (vö. 2 Sám 11 : 14 skk.), nem is Bellerophón-üzenet (vö. Ilias VI 168 skk.), ezeknél nincs szó az írás feltalálásáról sem, hanem diplomáciai jegyzék, amelynek tartalma a követet személyében egyáltalán nem érintette. Az Enmerkar-eposz költője a szóban forgó agyagtáblát az első ékírásos szövegnek mondja: „e nap előtt az agyagra vetett szó nem létezett” (505. sor), ami egyértelműen elárulja, már csak a megállapítás súlyával is, hogy a költő az agyagtábla és az ékírás feltalálását akarta ábrázolni. Csakhogy sajátos módon leplezi le magát: Aratta ura minden további nélkül el tudja olvasni az üzenet szavát (540 skk. sor). Ez első megközelítésben feltétlenül azt jelenti, hogy a költő számára az írásbeliség problémátlan, s még akkor is, amikor az írás aitiológiáját adja, magától értetődőnek tekinti, hogy a jeleket mindenki megérti.

Egy roppant izgalmas új lelet itt további spekulációkat is megenged. Egy amerikai expedíció élén C. C. LAMBERG-KARLOVSKY 1967 óta folytat ásásokat az iráni Tepe Yahya lelőhelyen (az előzetes jelentések közül l. LAMBERG-KARLOVSKY—MEADOV 1970; LAMBERG-KARLOVSKY 1970; 1971a-b). Az ásások során az i. e. 4. évezred végi rétegekben 1970-ben írásos emlékeket is találtak (LAMBERG-KARLOVSKY 1971c). Ezek az agyagtáblák mind a helyszínen készültek, éppúgy, mint a Romániában (Tărtăria = Alsótátárlak) felszínre került pszeudo(!)-sumer piktografikus amulettek (kiadásuk VLASSA 1963; értelmezésükhöz alapvető FALKENSTEIN 1965). A Tepe Yahya-i lelet valódi könyvelési okmányokból áll. Írásjelei megegyeznek az Uruk IIIb archaikus ásatási réteg gazdag szövegleleteinek jeleivel. Az Uruk IIIb táblák (ezekhez l. FALKENSTEIN 1936) a mezopotámiai írásbeliség második korszakát képviselik, nyelvük kétségen kívül sumer, és magában Mezopotámiában nemcsak Urukban, hanem más lelőhelyeken is kerültek elő emlékei. A mezopotámiai írásbeliség eszméje és technikája Elám területén át jutott el Irán keletebbi területeire. Mindenesetre az i. e. 4—3. évezred fordulóján Irán írásbelisége ugyanolyan lehetett, mint a dél-mezopotámiai. Tepe Yahya azon az útvonalon fekszik,

amely Irán déli részén Afghānistān és India felé vezetett. A legutóbbi időben egyre több adat kerül a kezünkbe, amely arra vall, hogy Aratta földjét nem a Káspi-tenger vagy az Urmiya- (Rezaye) tó déli vidékére kell lokalizálni, ahogyan korábban általánosan vélték, hanem éppen Kelet-Iránba, az Indus-völgy felé vezető szárazföldi kereskedelmi út déli vonalára (ehhez a kereskedelmi úthoz l., mondjuk, MALLOWAN 1965; KOMORÓCZY 1971; Aratta lokalizációjához legújabban SARIANIDI 1971; álláspontom a végső részletekben eltér az övétől; ugyanezt a keleti irányt tartja lehetségesnek WILCKE 1969: 29 skk. is). Tehát legalábbis olyan i r á n y b a, amelybe a mezopotámiai írásbeliség hatásának terjedése is mutat. Egy lelet persze inkább csak a kérdés megfogalmazásához, semmint megválaszolásához elég. A kérdés, amely önként fölmerül, a következő: az írásbeliség közérthetőségéről az Enmerkar-eposzban adott kép vajon nem vonatkoztatható-e az archaikus írásos emlékek korára. Az Enmerkar-eposz nagy súlyt helyez arra, hogy Aratta vallását, kultúráját ugyanolyanának ábrázolja, mint Šumerét. Irán és Šumer írásbeliségének egységét az archaikus táblácskák korában a Tepe Yahya-i lelet bizonyítja. Ezek a táblácskák azonban annak idején egyszeri rápillantásra is érthetők lehettek (ma még nem tudjuk sem olvasni, sem kielégítő módon értelmezni őket), mert jeleik többsége szójegy, logogramm, sőt némelyik jel — már ami alakját illeti — piktogramm. A könyvelési okmányok ún. mondat nélküli szövegek (ehhez l. FALKENSTEIN 1959: 51: o., § 36aβ), nem „szöveget”, hanem tételeket írnak. Enmerkar üzenete Aratta urához gazdasági jellegű követeléseket tartalmazott, olyasmit, ami már nem volt megjegyezhető — ez az eposz szövegéből teljesen egyértelműen kiderül. A levél, amit Enmerkar írt, eszerint olyasfajtanak képzelendő el, mint a šumer archaikus táblácskák. Ezt pedig Aratta ura tényleg megérthette. Ezzel nem az Enmerkar-levél valamiféle történeti hitelessége mellett akarok állást foglalni, ilyenről nem lehet szó. Az viszont elképzelhetőnek látszik, hogy az Enmerkar-eposz költője, amikor az írás feltalálását akarta ábrázolni, olyan agyagtáblákra gondolt, amelyeket Urukban vagy véletlenül éppen Tepe Yahyán találtak. Ez egyáltalán nem valószínűtlen, ha hozzáfűzzük, hogy az i. e. 3. évezred derekán készültek olyan iskolai jellisták és szójegyzékek, amelyek az archaikus írásbeliség jeleit a recens jelekkel értelmezték (CIVIL—BIGGS 1966: 8 skk.). A šumerek tehát ebben az időszakban reális, valós ismeretekkel rendelkeztek az ékírás korábbi stádiumairól. Mindehhez még hozzátehetjük, hogy az írás valóban a fejben már nem követhető mértékű gazdasági nyilvántartás céljaira keletkezett. Az Enmerkar-eposz költője, amikor az írás feltalálásának aitiológiáját megírta, nemcsak kronológiai tekintetben tévedett (ez a tévedés arra mutat, hogy ő maga nem állt közvetlen közel Enmerkar korához), hanem, s ez még fontosabb, egy olyan hagyományt kapcsolt Enmerkar alakjához amely jóval korábbi az eposzok uruki királyainak történeti koránál. Ez is mutathatja, hogy az epika forrásai az idő milyen mélységeiben eredhetnek.

A „primitív demokrácia” topos-a, amelyet előzőleg tárgyaltam, lényegében ugyanolyan „prokronizmus”-nak minősül, mint az írástörténet kezdeteinek megítélése az Enmerkar-eposzban. E topos alapján joggal tételezhetjük fel, hogy az ilyen előidejű hagyományok egyike-másika valami módon a költészet révén őrződött meg. Persze sok motívumnál nyilvánvaló, hogy a költészet csak alkalmilag élt velük.

Az epikus költészet ősi elemei közé tartoznak az oratio recta bevezető formulái is. Az archaikus eposzok pl. a „Gilgameš és Agga”, gyakran bevezető formula nélkül idéznek oratio recta szöveget (ezért egy-egy esetben ma is

vitatott a narratív és a beszédhez tartozó részek elválasztása), az általános mégis az, hogy néhány formulát használnak. E formulákról más összefüggésben még részletesebben is fogok beszélni. De már itt meg kell említenem, hogy a legrégebbi sumer irodalmi táblák, amelyek nem későbbiek az i. e. 26. századnál, néhány sornyi szövegükben is tartalmazzák az oratio recta legközönségebb, úgyszólván még köznyelvi bevezető formuláját (vö. BIGGS 1966: 78 skk.; CIVIL—BIGGS 1966: 1 skk.). A szöveg, amelyre utalok, nem epikus mű, hanem ún. intelem, bölcs mondások gyűjteménye („Šuruppak” intelme fiához), s ez nyilvánvalóvá teszi, hogy bizonyos formai elemek a költészet egészében közkincsnek számítottak, mégpedig igen korán (a tábla a szenzációs Abū Šalābih-i szövegülethez tartozik).

Az uruki epikus költészet s z i n k r o n i z m u s a i közül csupán röviden említek egyet, az uruki városfal építését. Uruk kiásott, és a helyszínen ma is jól látható városfalát a régészet (vö. HALLER 1936; 1937; CALMEYER 1968) minden fenntartás nélkül ugyanabból a korból (Uruk I., archaikus ásatási réteg = „Early Dynastic” II vége = Mesilim-Zeit vége a különböző elnevezések szerint) származtatja, amelybe egészen más megfontolások alapján Enmerkar és Gilgameš uralkodása is helyezendő. A Lugalbanda-eposz (WILCKE 1969) Enmerkarnak tulajdonítja Uruk kiépítését, erre utal a nem-epikus hagyomány egyik ága (a sumer királylista) is. Ugyanakkor a már említett Anam-felirat és az akkád Gilgameš-eposz (vö. I 9 skk. = 303 skk. sor) Gilgameš művének tartja az uruki városfalat. Nehezen volna eldönthető, hogy e két, egymást — ha szó szerint vesszük őket — kizáró hagyomány közül történetileg melyik a hiteles, a helytálló. Az ellentmondást azonban nem szabad túlságosan kiéleznünk. Enmerkar kora és Gilgameš kora a történeti emlékezet számára nyilván egyazon időszak volt. A városfal építőjére vonatkozó hagyomány az epikus költészetben ilyen értelemben biztosan szinkronizmusnak tekinthető. Azt pedig, hogy ezen az általános kronológiai kereten belül később melyik királynév, Enmerkar vagy Gilgameš mellett döntöttek, nyilván nemcsak a hagyomány igazságtartalma befolyásolta, hanem más egyéb szempontok is, pl. Enmerkar és Gilgameš népszerűségének egyáltalán nem párhuzamos alakulása.

Az a k r o n i k u s elemek közül is csupán egyet veszünk most szemügyre, az ún. feltaláló-mítoszokat. Enmerkar, mint az írás feltalálója, az „Enmerkar és Aratta ura” című eposzban voltaképpen kultúrhérosz. De ahogyan — mondjuk — Prométheus is (vö. Leláncolt Prométheus, 445 skk. sor) egyszerre számos kultúrvívmány p r ó t o s h e u r e t é s - e, első feltalálója gyanánt szerepel (a feltaláló-mítoszokhoz ld. DEURSEN 1931; KLEINGÜNTHER 1933; TAGNAEUS 1950), ugyanúgy Enmerkarnak sem csupán az írás feltalálását írja javára az eposz, hanem pl. többek között még a nádtermesztését is.

A k u l t ú r h é r ó s z o k kérdésénél érdemes kissé elidőznünk, már csak azért is, mert egy kiváló kutató, aki az eposzelméletet sok tekintetben a holtpontról mozdította ki, és pedig E. M. MELETINSZKIJ, egy egész elméletet épített arra a tételre, hogy az epika a kultúrhéroszokkal kapcsolatos hagyományból ered (MELETINSZKIJ 1959; 1960; 1963; 1968).

A sumer költészet tele van kultúrhéroszokkal. Šukalletuda a kertültetést találta fel; egy külön eposz szól róla (KRAMER 1949b; KOMORÓCZY, SIKT 31). Egy archaikus király, Enmeduranki, az olajból való jóslást és a d i v i n a t i o egyéb fajtáit (W. G. LAMBERT 1967). A hárfa feltalálója Nungalpiriggal (DIJK 1962: 49). A városépítésé, mint már láttuk, Enmerkar vagy Gilgameš (vö. a bibliai Kainhoz tapadt mítosztöredékkal, Genesis 4:17). Az istenek

közül Enki a csatornaásás, öntözés, kertművelés, gyümölcsstermesztés, a rostos növények, a szövögödör, a füvek és gyógynövények stb. feltalálója (vö. KRAMER 1945; KOMORÓCZY, SIKt 1); Ninkasi a sörfőzése (CIVIL 1964; KOMORÓCZY, SIKt 21); Uttu a szövés mesterségéé (SIKt 6, 279 skk. sor). Enli többek között a gabona (SIKt 5), a kapa (SIKt 3), a szekér (CIVIL 1968) feltalálója. De ismerjük a dél-mezopotámiai mocsarak, mai arab szóval a *hór* keletkezésének mítoszát (a *Lugal-e ud melambi nirgal* című eposzban, ehhez l. GELLER 1917). Mindez csupán néhány kiragadott példa, minden rendszer nélkül, a teljes forrásanyagot eddig még senki sem gyűjtötte össze és vizsgálta meg. Mindenesetre pl. byblosi Philón jegyzéke a feltaláló istenekről (apud Eusebios, Praeparatio Evangelica, ed. K. MRAS [Berlin 1954] I 10, 6—14a), vagy a babylóni Bérósz leírása Óannés tetteiről (JACOBY 1958: 369 sk. o., No. 680, fr. 1, 4—5; az Óannésre vonatkozó, s a név mezopotámiai etimológiáját is tárgyaló újabb irodalomból a legfontosabbak W. G. LAMBERT 1957; 1962: 64, 6. sor és 73 sk. o.; DIJK 1962: 48 sk.; EDZARD 1965: 117), mind csupán szemelvényes, de még ebben a formában is igen jó és hűséges összegezése annak, ami az ókori elő-ázsiai irodalmakban a kultúrvívmányok feltalálásáról más és más mitológiai személyekhez kapcsoltan olvasható.

A kultúrhéroszokat eposzok vagy himnuszok ünneplik; olykor nincs tételesen kimondva bennük, hogy a szereplők leirt cselekvése vagy funkciója: feltalálás, a civilizáció megteremtése, máskor viszont ezt nagy nyomatékkal hangsúlyozzák. A kétféle ábrázolásmód különbségét szemléletesen tárhatná fel az „Enki és Ninhursag” című eposz (KOMORÓCZY, SIKt 1) és az „Enki és a világrend” című himnusz (SIKt 6) összehasonlító elemzése. Noha erre most nincs mód, az talán legalább általánosságban mégis megfogalmazható, hogy az előbbi ábrázolási mód archaikusabb, talán természetesebb és eredetibb is, mint az utóbbi.

Ennek ellenére is azt kell mondanunk, hogy a šumer feltaláló-mítoszok semmiképpen sem ősi hagyományok, hanem épp ellenkezőleg, a mítoszalkotásnak viszonylag igen kései, már a sematikus mítoszköltés formai jegyeit viselő termékei. Mi sem lehet jobb bizonyíték erre, mint az, amire máshol már hivatkoztam (vö. KOMORÓCZY 1970b: 169 sk.), hogy a šumer szövegek — amelyek voltaképpen a legrégebbi ilyen természetű források — felváltva hol ennek, hol annak az istennek vagy hősnek tulajdonítják egy és ugyanazon dolog feltalálását. Egyébként is, a kultúrhéroszok alkotásaként ünnevelt vívmányok nagy része olyan korban keletkezett, amelyre az emberiség emlékezete (vagy mondjuk így, mitikus tudata, mitikus emlékezete) nem nyúlik vissza. Amikor a kultúrhéroszok mítoszai kialakultak, azok a dolgok, amelyeknek eredetéről e mítoszok szólnak, már régóta a „magaskultúra” magától értetődő tényezői közé tartoztak. A feltaláló-mítoszok tehát nem a hagyományban, nem a történeti emlékezetben formálódtak, hanem spekuláció, a valóságos múltat nem ismerő visszakövetkeztetés alakította ki őket, egy olyan korban, amelyben az evolucionista gondolkodás valamilyen kezdetleges formája már megjelent. Ennek két kézenfekvő bizonyítéka is van. Egyrészt az, hogy a szövegek maguk a kultúrhéroszokat rendszerint nem egy-egy dolog megalkotásáért ünneplik, hanem egy sor, egymással összefüggő, talán rendszert is alkotó civilizációs vívmány feltalálását tulajdonítják nekik. (Vö. a Prométheus vagy Óannés kapcsán említett szöveghelyeket, de ugyanígy az említett šumer példákat is, akár mindjárt az Enki istenhez fűzött mítoszokat, SIKt 1 és 6.) Ez azt jelenti, hogy a gondolkodás a kultúrával mint rendszerrel találkozik, s ha eredete felől kér-

dez, nem tudja elválasztani a rendszer különböző eredetű elemeit. Másrészt pedig a sumer kultúr-héroszok és kultúr-theoszok (hadd használjam ezt a szót a kultúráhozó istenek fogalmának megjelölésére) tetemes részének neve mesterként név, rendszerint csupán valamilyen deifikált funkció: eklatáns példa gyanánt nevezzük meg Lama'enkudegu'edenna istent (Gudea Cyl. B 12 : 1 skk. sor), akinek neve annyit jelent, hogy „Védőisten, a Gu'eden [terület] adószedője”. Továbbmenve, a kultúr-hérosz-mítoszoknak eszerint — minthogy nem hagyomány, hanem spekulatív visszakövetkeztetés alakította ki őket — nincsen komoly forrásértékük, sem milyen értelemben, a kultúrvívmányok eredetét illetően; ebből többé-kevésbé az is következik, hogy ugyanígy nem lehet komoly forrásértékük az epikus hagyomány keletkezését illetően sem. Nem a kultúra eredetére vonatkozó spekulációk hozták létre az eposzt (mint láttuk, a posztulált hagyományok helyett spekulációról kell beszélnünk), hanem az eposz adott formát ahhoz, hogy ezek a spekulációk a társadalmi tudat többi tartományával azonos módon fogalmazódjanak meg. A sumer epika fentebb akronikusnak nevezett elemei, s nemcsak a most tárgyalt feltaláló-mítoszok, hanem a többi is (némelyikükhöz még visszatérek), a gondolkodásnak olyan területein fogantak, amelyeket az epikus költészet csak önnön fejlődésének egy viszonylag magas szintjén, már hosszabb múlt után hódított meg.

A három uruki király, Enmerkar, Lugalbanda és Gilgameš tetteivel foglalkozó eposzok, ha tartalmuk főbb vonásait egészen elvontan vizsgáljuk, voltaképpen egyetlen téma különböző felfogású feldolgozásainak bizonyulnak. Ez az egy téma: Uruk külső kapcsolatai. A kapcsolatok hol békések (kereskedelem, segítség), hol háborús jellegűek. A területek, amelyekkel Uruk kapcsolatban áll, hol magában Sumerben vannak, hol távolabbiak, „külföldiek”. A „Gilgameš és Aggá”-ban a külső hatalom Kiš, a kapcsolat háborús konfliktus; az Enmerkar-eposzban a külső hatalom Aratta, a kapcsolat végső soron kereskedelem. Az „Enmerkar és Ensuhkešda'anna” című eposzban (KRAMER—JACOBSEN 1954) a külső hatalom ismét Aratta, de a kapcsolat ellenséges (varázslók ártó szándékú mérkőzése a meghódítás érdekében). A „Lugalbanda a hegyek legmélyén” című eposzban (FALKENSTEIN 1951: 20 sk.; 1962: 369; 1966b: 60 sk.; WILCKE 1969, terjedelmes rész-feldolgozásokkal) a cselekmény Enmerkar Aratta elleni háborújának egy epizódja. A Lugalbanda-eposzban (WILCKE 1969) a külső hatalom Aratta, a kapcsolat ellenséges, de a cselekmény nem Urukban játszódik, mint az „Enmerkar és Ensuhkešda'anna” című eposzé, hanem a „hegyvidék”-en és Arattában. Végül ide sorolandó még a „Gilgameš és Huwawa” (KRAMER 1947; FALKENSTEIN 1960; DIJK 1960; KOMORÓCZY, SIKt 26—27) is, ahol a külső hatalom a cédrushegy, a kapcsolat ellenséges, a színtér a döntő szakaszokban az idegen ország. Azt mondhatjuk tehát, hogy az ismert eposzok mindegyike egy és ugyanazon témához nyúlt, s a témának különböző jellegű feldolgozásait adta. A különbségek lényegében három fő tényező „pozitív” vagy „negatív” variánsai gyanánt értékelhetők: 1. a külső partner lehet az országon belüli vagy az országon kívüli; 2. a kapcsolat lehet békés vagy ellenséges; 3. a cselekmény színtere lehet Uruk vagy idegen terület. Ehhez már itt hozzá akarom fűzni a következőt. Csupán a „Gilgameš és Aggá”, ill. az „Enmerkar és Aratta ura” című eposzokban, tehát a két, már eleve korainak bizonyult kompozícióban egyértelmű és világos, hogy a „kapcsolat”, az imént említett 2. tényező, lehet mind ostrom vagy hódítás, mind pedig kereskedelem. Márpedig ezek történetileg egészen különböző dolgok. A többi eposz ellenére is többé-kevésbé összemosza őket. A jelenség

nyilván a történeti hagyomány fejlődésével, átalakulásával magyarázható. Az i. e. 3. évezred derekán a megelőző korszak történetét még jól ismerhették, ebben az időpontban az északi és déli városok konfliktusát még meg tudták különböztetni a külkereskedelmi kapcsolatoktól. Viszont ha a többi eposz Uruk és Aratta valódi háborújáról szól, ostromról stb., akkor fel kell tételeznünk, hogy az i. e. 3. évezred második felében a hagyomány, vagy ha úgy tesszük, a történeti tudat, ezt a két dolgot összekapcsolta, s a kétféle történeti „kapcsolat” emléke egy heterogén „Stoff” alapanyagává vált. Ez a „Stoff” aztán tovább élte a maga életét, nyilván a szájhagyományban. Csak időnként szakadt ki belőle egy-egy költői kompozíció, amely természetesen a „Stoff” pillanatnyi állapotát rögzítette. Tehát a hősi eposzok mindegyike valamilyen pillanatnyi állapotban merevíti meg az Uruk korai történetére vonatkozó népi szájhagyományokat, amelyek azonban ettől függetlenül tovább változtak-alakultak.

Talán ez a vázlatos áttekintés is elegendő ahhoz, hogy feljogosítson arra, hogy az uruki epikus költészetet a maga egészében „változatok”-nak tekintsem, a szónak a folklórban használatos jelentése (variáns) szerint (vö. ORTUTAY 1959; KATONA 1966: 30 sk.), szándékosan választva ezt a legegyszerűbb, elemi kategóriát. Az uruki hőseposzok egyetemes-összehasonlító irodalomtörténeti jelentőségét én többek között éppen abban látom, hogy az eposzok bizonyos variálódó elemei lehetővé teszik a variánsok történeti elrendezését, és ezzel egy, némiképpen a formai sajátosságok fejlődésére is rávilágító fejlődési sor hozzávetőleges rekonstruálását.

A vizsgáldóást egyelőre két, jellegzetes tartalmi elemre kell szűkítenem; ehhez majd, kontroll gyanánt, egy harmadikat fogok társítani. Az egyik ilyen elem a fentebb már említett *anakronizmusok*; a másik a *varázstéma*. Az eposzok e téren megfigyelhető különbségeit mindkét elem esetében külön-külön egy-egy egyenes mentén tudjuk elhelyezni. Az egyik egyenes az *anakronizmusok* kronológiai sorrendje; a másik egyenes a *varázstémák* funkcionális fontosságának tipológiai sora.

A legszembeütőbb *anakronizmus* a Lugalbanda-eposzban található: a szöveg Uruk városfalának építését (amit Enmerkar művének tekint) a martu nomádok elleni óvintézkedésnek tartja (302 skk. = 368 skk. sor. vö. FALKENSTEIN 1951: 16; BUCCELLATI 1966: 92; WILCKE 1969: 205 sk.). Noha a martu nomádok Uruk elleni támadása nincs epikus szélességgel ábrázolva, a motívum mégis egybevethető a „Gilgameš és Agga” témájával. Mindenesetre a martu támadás nem foglal el központi helyet a Lugalbanda-eposzban. A martu („nyugati”) nomádok szerepe Mezopotámiában jól ismert a történelemből. Ez a nyugati sémi nyelvű nomád elem az i. e. 3. évezred utolsó századaiban tűnt fel Sumerben (erről most bővebben l. WILCKE 1969b:1 skk.). A III. Ur-i dinasztia királyai falat is építettek támadásaik feltartóztatására. Ez a fal azonban nem az uruki városfal volt! Nyilvánvaló, hogy az anakronizmus a III. Ur-i dinasztia korára, az i. e. 21. századra vall, korábban nem követték volna el, később pedig a martu nomádok már egészen más kortársi megítélés alá estek. Az anakronizmus létrejöttét úgy képzelhetjük el, hogy a szemük előtt végbement fal-építés okaival magyarázták Uruk falainak építését is. Csupán megemlítem, hogy a Lugalbanda-eposz a martu nomádok neve mellett egy olyan jelzőt használ, „aki gabona-nem-ismerő” (*lu-še-nu-zu*), amely nem sokkal korábban tűnt fel és a nomádok jellemzésének šumer topos-ához tartozik.

Egy további, s nem kevésbé jól datálható anakronizmus a cédruserdő meghódítása a „Gilgameš és Huwawa” című eposzban. A cédrusgerendát Mezopotámia királyai csak külföldről tudták beszerezni. Hosszú időn át keletről érkeztek a szállítmányok. Az i. e. 24. század táján azonban a keleti szárazföldi kereskedelem akadozni kezdett. Nemcsak a cédrusé: a fémeké, köveké, egyszóval minden, Mezopotámia számára fontos nyersanyagé is. Az agadei dinasztia kora óta figyelhető meg a törekvés, hogy a mezopotámiai városok maguk is expedíciókat szervezzenek, és még mindig nem zsákmány, hanem kereskedelem útján, de maguk gondoskodjanak a szükséges nyersanyagokról. Kelet felé ugyanolyan okokból nem mehettek, amilyen okból a korábbi szállítmányok elmaradtak: az Iráni-hegyvidék útjait új, önálló érdekű politikai alakulatok, pl. Elám zárták el. Az i. e. 3. évezred végén ennek hatása alatt bontakozott ki a Perzsa-öböl tengeri kereskedelme, s ezért kerültek már agadei Šarrukín óta az érdeklődés előterébe a nyugati útvonalak, Észak-SzírIA, a Libanon vidéke, amely a tengerparti hegyek cédruserdőin kívül Ciprus és Kis-Ázsia rezéhez is kaput nyitott. A Libanonra vezetett cédrus-szerző hadjáratok komoly irodalmi visszhangot keltettek; Gudea feliratai mitologikus leplet borítanak rájuk; s noha Gilgameš és Enkidu Huwawa elleni útjának színterét csupán egy óbabilóni akkád töredék lokalizálja pontos topográfiával Saria és Labnana (*sa-ri-a ù la-ab-na-an*, BAUER 1957: 255, v 13. sor), azaz a Hermon és Libanon vidékére, mégsem lehet kétséges, hogy Gilgamešék hősi változásának mitologikusan leírt színtere már a sumer eposzban is csak a nyugat lehetett (vö. MALAMAT 1965: 372 sk.). Így a cédruserdő meghódítása a „Gilgameš és Huwawa” című eposzban nem a történeti Gilgameš kalandja, hanem anakronizmus, amely az i. e. 3. évezred utolsó harmadának nyugati hadjárataihoz kapcsolható.

Ebből az elemzésből viszont az is következik, hogy az Enmerkar-eposz, amely a keleti kapcsolatokat in floribus ábrázolja, s amely a keleti szárazföldi kereskedelemben végeredményben semmi akadályt nem ismer, inkább az i. e. 3. évezred második harmadának viszonyaihoz, semmit bármelyik számításba jövő későbbi periódushoz kapcsolható (így foglal állást már HERRMANN 1968 is).

Az „Enmerkar és Ensuhkešda’anna” részletes képet fest Aratta birodalmáról. Az uralkodó után a *sukkal*, kb. „vezír” méltósága következik, a vezírnék viszont számos *ensi* van alárendelve (vö. WILCKE 1969: 46 skk.). A sumer városállamokban az *ensi* uralkodói méltóság volt, de a III. Ur-i dinasztia korában a cím már csak a kis kiterjedésű közigazgatási körzetek előjáróit jelölte. Eszerint Aratta államszervezete az i. e. 21. századi sumer adminisztráció mása (tegyük hozzá, ugyanez a helyzet az eposz papi tisztségeivel is); ez nem lehet más, mint a költő hétköznapi tapasztalatainak anakronisztikus felhasználása. Ennyit az anakronizmusokról.

A másik egyenes mellé az eposzok *v a r á z s t é m á i t* próbáljuk elhelyezni, ide értve most a cselekmény valamennyi irracionális vagy mágikus elemét. „Históriás ének”, amely a megtörtént eseményekhez és azok emberi mozgatóerőihöz ragaszkodik, a sumer költészetben nincsen. A legkevesebb mágikus elem a „Gilgameš és Aggá”-ban található, mindössze annyi, hogy a városfalon megjelenő Gilgameš láttára porba hull az ostromló sereg. Ennek az eposznak nincsenek isteni szereplői! Az Enmerkar-eposzban istenek is szerepelnek, de csupán a cselekménysor kezdő és záró mozzanatainál — mintegy végső mozgatókként — avatkoznak a cselekménybe, amely ettől eltekintve racionális, emberi szinten mozog. Az „Enmerkar és Ensuhkešda’anna” viszont

egészen varázseposz jellegű. Nem tudjuk meg, miért vetélkedik egymással Uruk és Aratta uralkodója. Ensuhkešda'anna, Aratta uralkodója, Urukba küldi varázslóját, aki a városra csaknem pusztulást hoz: elapasztja Nisaba istennő teheneinek tejét stb., végül két uruki varázsló párviadalra hívja ki, ötször mérik össze varázserejüket (vö. a varázslók hasonló mérkőzését, Exodus 7 skk.; 1 Kir. 18: 21—40; Iannés és Mambrés apokrif könyve stb.), mígnem az uruki varázslók győznek, s ez Aratta meghódolását jelenti. Itt a varázstéma már a szerkezet középpontjába került. Nem ennyire végletes a Lugalbanda-eposz, mert bár főhősének sorsát a mitológiai Anzu sassal való barátsága és különböző istenek segítő beavatkozása határozza meg, a keret mégis emberi síkon játszódik. A „Gilgameš és Huwawa” című eposzban az ábrázolás szerint Huwawa tulajdonképpen cédrusdémon, alakját a hétszeres isteni „erő” (šumerül *me*) burkai veszik körül, s ezek levágása egyértelmű a cédrusfa legallyazásával. A „Gilgameš és az égi bika” című eposzban (ZIMMERN 1913: No. 196; WITZEL 1931; 1933; LANGDON 1932; a két utóbbi feldolgozás ma már nem kielégítő; KRAMER 1944: 15; FALKENSTEIN 1968: 361) Urukra egy szörny, az égi bika támad, s ennek támadásától kell Gilgamešnek és Enkidunak a várost megvédenie.

Mint e vázlatos, és inkább szemléltetésre, semmint kimerítő elemzésre törekvő felsorolásból is kiderül, a varázstéma az egyes eposzokban más-más funkciót hordoz, ez egyikben a periférián marad, a másokban a középpontba kerül, a harmadikban még a cselekmény történeti magját is magába olvasztja és átalakítja.

Ha egymás mellé tesszük a két képzeletbeli egyenest, amelyekről eddig is beszéltünk, tehát az eposzok anakronizmusainak kronológiai sorrendjét és a varázstémák funkcionális fontosságának tipológiai soráét, akkor feltűnővé válik, hogy az egyes eposzok mindkét egyenesen nagyjából ugyanazt a helyet foglalják el. Ez azt jelenti, lévén minden anakronizmus magától értetődően post quem datálás, hogy a varázstéma, a mágikus-mitologikus elem a hőseposzokban fokozatosan hódít tért, az eposzok mitologizálódása az idővel előrehaladó kiteljesedő folyamat. Másképp: a varázstéma, a mágikus-mitologikus elem funkcionális fontossága bizonyos mértékig datálási kritérium; egy eposz, fogalmazzunk végletesen, annál későbbi, minél nagyobb és fontosabb szerep jut benne a mágikus-mitologikus motívumoknak és témáknak. Ez a felismerés, ha kellő óvatossággal alkalmazzuk, módot ad arra, hogy a šumer eposzok keletkezéstörténetének eddig feltételezett kronológiai kereteit egyrészt kissé kitágítsuk, másrészt egy valódi fejlődésmenettel töltsük ki.

A harmadik tartalmi elem, amelynek megvizsgálását imént az eddigiiek kontrolljaként ígértem, az eposzok szereplőinek *i n d i v i d u a l i z á l ó d á s a*. Ez a folyamat lényegében párhuzamos a most vázoltakkal. Természetesen nem minden cselekménysor alkalmas arra, hogy kiemelje a szereplők egyéniségét, a személyes problematikát, ezért az individualizálódás esélyei a hagyományos témáknál korántsem egyformák.

A „Gilgameš és Agga” című eposzban egyik szereplőnek sincs „egyéni-sége”, csupán a szerep van, amit a tőlük független indítékú cselekményben játszanak. Lényegében hasonló helyzetet látunk az Enmerkar-eposzban is. Itt még neve is csupán Uruk uralkodójának van (Aratta urának csak a jóval későbbi varázslóeposz, az „Enmerkar és Ensuhkešda'anna” költ nevet). Igaz, az Enmerkar-eposz kompozíciója, a „vetélkedés” vagy versengés (šumerül *adamanduga* vagy *adaminduga* = *a-da-mìn-du₁₁-ga*, vö. DJK 1953: 29 skk.;

GORDON 1960: 144 skk.; KOMORÓCZY 1970c) és a talányok megfejtéséhez kapcsolódó cserekereskedelem (erről bővebben KOMORÓCZY 1968), mint Salamon és Sába királynője történetében (1 Kir. 10), legalább a hősök szellemi képességeit mutatja be tetszetős formában.

Az emberi személyiség Lugalbanda és Gilgameš kapcsán válik a sumer epika témájává. A „Gilgameš és Huwawa” szerint Gilgamešt a halál látványa indítja arra, hogy a dicsőség és hír örökkévalóságát keresse (vö. SIKt 26, 23—33. sor); ezért indul a cédrushegységbe, Huwawa ellen. Észrevehető, mily lényegbevágóan más a cselekményindításnak ez a motiválása, mint a „Gilgameš és Agga” című eposzban. Gilgameš ábrázolása a hősi életeszményt követi; az ő alakjával foglalkozó irodalmi művek ezt a hangnemet mindvégig megőrzik (l. legújabban WOLFF 1969).

Lugalbanda a róla szóló eposzokban nem király (szemben a sumer királylista reá vonatkozó adatával), hanem Enmerkar tisztje. Midőn Enmerkar serege Aratta felé vonult, hogy ostrom alá vegye a várost, Lugalbanda útközben súlyosan megbetegedett. Hogy ne terhelje a többieket, társai visszahagyják őt valahol a hegység „legmélyén” (azaz félelmetes, messi táján, sumerül *kur-ru-um-kur-ra*, innen az egyik eposz címe is, amit korábban tévesen „Hurum hegység”-nek fordítottak), azzal, hogy visszatértükben majd Urukba viszik — őt vagy a tetemét. Lugalbanda azonban az istenek segítségével gyógygyult, és segítséget nyújtván az Anzu sasnak, azt hálára kötelezte. Elérte a sereget, és az Anzu sas támogatásával ő hozott nekik erősítést. A történet, ezt könnyű felismerni, még ha eddig nem utalt is rá senki, philoktétési dráma. A sumer eposz a konfliktust szerencsésebben oldja meg, mint Sophoklész drámája. De ebben nem a két cselekménysor egybevetése a lényeg (nem látok lehetségesnek semmiféle genetikus összefüggést), hanem az egyén és közösség konfliktusára adott megoldás különbsége; a sumer eposz világában ez az ellentét még harmonikusan feloldható.

A „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” című eposzban (KRAMER 1938 és újabb kiegészítő töredékek; KOMORÓCZY, SIKt 28) a hős individualizált ábrázolása még előrehaladottabb. Az eposz cselekménye független az uruki téma eddig elemzett variánsaitól. Középpontjában belső, társadalmi jellegű konfliktus, Gilgameš és Uruk ellentéte áll: a király, mágikus erejű hatalmi jelvényei révén, közmunkára hajtja városa lakóit, de a panaszkok miatt jelvényei lehullnak az alvilágba, és Enkidu, aki felhozatalukra vállalkozott, szintén az alvilág foglya marad. Az eposz első része hosszú (és teljes szövegezésben háromszor elmondott) mitológiai bevezetés, amelynek célja, hogy a hatalmi jelvények nyersanyagául szolgáló fa eredetét a világ hajdankoráig vezesse vissza. A befejező rész hosszú beszélgetés Gilgameš és a földre felidézett Enkidu között a halál utáni sorsról. Gilgamešsel eszerint két helyzetben találkozunk. Az egyikben Gilgameš a közmunkákat kegyetlenül hajszoló, és emiatt városával szembe kerülő uralkodó; a másikban a most már barátjának tekintett (és mondott) korábbi szolga, Enkidu halálán megrendülő, és a saját jövőndi sorsát (a halál utáni sorsot) fűrkésző ember. A királyt és a várost szembeállító ellentétet az i. e. 3—2. évezred fordulóján kialakuló állam súlyos (bár konkrét részleteiben még kevésbé ismert) belső feszültségeivel szeretném összefüggésbe hozni (vö. már SIKt 379. o.). Az eposz említi „a martu föld fiá”-t, aki az alvilágban egy ősi sumer város lakóit szorította ki a helyükről (323 skk. sor). A név, mint anakronizmus, s még inkább a hozzá fűzött magyarázat (még ha a kiszorításra vonatkozó célzást nem értjük is pontosan), ugyanebbe a korba illik leginkább. S talán nem túlzás, ha a mitológiai bevezetés finom célzatosságát (annak hirdetését, hogy

a királyi hatalom jelvényei ősiek, istenség adta őket, hogy a király az istennő védelmezője stb.) szintén a királyi hatalom ideológiájának azzal a formájával magyarázom, amely éppen a III. Ur-i dinasztia idején nyert pregnáns kifejeződést. (A šumer királyok isteni kultuszának fejlődéséről legújabban RÖMER 1965: 55 skk. írt, de vö. még SJÖBERG 1966: 287 skk. bírálatát.)

Egy olyan társadalom, ahol a politikai-társadalmi kötelekek és a hatalmi szervezet az embereket hierarchikus rendbe sorolja, szükségszerűen eleve a király lesz a költészetben az individuum, az absztrakt ember modellje. De a király individualizálódása is csak a társadalmi ember individualizálódásával párhuzamosan ábrázolható. A katonai hősiesség, amelyről az uruki eposzok szólnak, az agadei dinasztia korai háborúiban (i. e. 23. század) válhatott nyitott lehetőséggé, „karrier”-ré a király és az új katonai arisztokrácia számára, s így vált a lényege szerint individuális siker eszközzé, és bizonyos mértékig társadalmi eszménnyé is. Később, az i. e. 3. évezred utolsó századától kezdve, a gazdasági és jogi forrásokban a gazdasági cselekvés fokozatos egyénivé válását is nyomon követhetjük, s ez már a társadalom általános individualizálódásának kezdeteit jelentette. A költészet mindenesetre hirdette és ábrázolta a katonai hősiesség eszményét; az új jelenségre már igen korán és érzékenyen reagált. Az új problémák a fokozatosan individualizálódó társadalom egészében visszhangot kelthettek.

Ebben az összefüggésben érdemel figyelmet az a jelentékeny különbség, amely két šumer Gilgameš-eposz, a „Gilgameš és Huwawa”, ill. a „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” eszmeiségében kimutatható. Az előbbi a katonai hősiességet eszményíti, Gilgameš hősi kalandra, hódításra indul, így akar „hírnevet szerezni magának” (5. sor); az utóbbiban mindennek nyoma sincs, ehelyett Gilgameš az egyik oldalon az istenséget védelmező és az istenség oltalma alatt álló király, a másik oldalon városa népének közmunkákra kényszerítője. Jobban, mint ez, ugyan mi jellemezhetné az agadei kor és a III. Ur-i dinasztia szellemének különbségét?

Az irodalomtörténeti végeredmény tehát itt is hasonlít ahhoz, amit az előző elemzésekből nyertünk. Ily módon a ránk maradt šumer hőseposzok szövegmaradványait a számításba vehető 6—800 év keretein belül kb. egy évszázadnyi pontossággal tudjuk elhelyezni. Eszerint a „Gilgameš és Agga” az i. e. 3. évezred első felének végére tehető; az „Enmerkar és Aratta ura” ennél nem sokkal későbbre; a „Gilgameš és Huwawa” kb. az i. e. 24—23. századra; a „Gilgameš, Endiku és az alvilág”, valamint talán a két Lugalbanda-eposz az i. e. 21. századra; s mindenesetre az i. e. 3. évezred végére a „Gilgameš és az égi bika” és az „Enmerkar és Ensuhkešda’anna” is. Hangsúlyozom azonban, hogy ezek csupán hozzávetőleges dátumok lehetnek.

Ez a datálás, még ha sok is benne a bizonytalansági tényező, nagy horderejű a további kutatások számára, ami a šumer eposzok költészetét illeti, de bizonyos tanulságai feltételezhetően az egyetemes eposzkutatás számára is értékesíthetők. Ha van néhány jól datálható epikus emlékünkből, amelyek mindegyike egy jól körülhatárolható kultúrában, egyazon nyelvi, történeti és irodalmi hagyományban gyökerezik, akkor a kronológia révén lehetővé válik bizonyos formai jegyek fejlődésének vizsgálata is.

Most csupán egyetlen kérdéssel, az eposzok indításával szeretnék foglalkozni. Mint már láttuk, a „Gilgameš és Agga” in medias res kezdődik: „Követség érkezett...” Az Enmerkar-eposz tulajdonképpen kezdete (33 skk. sor) sem több: „... Enmerkar... Inninhez könyörögve így beszél”.

Ugyanígy a történések közéjébe vág a „Gilgameš és Huwawa” első két sora is (amely egyébként egybecseng az Innin alvilágjárását leíró mitológiai eposz indításával, vö. SIKt 30,1—3. sor), feltehetően egy sztereotip formulát használva: „Az úr az élő ember hegye felé fordította a vágyát; Gilgameš úr az élő ember hegye felé fordította a vágyát. . .” A legbonyolultabb bevezetést a „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” tartalmazza: egy egész őskor-mitoszt (ezekhez, sok új adattal, DIJK 1964), kezdve ég és föld elválásától (az őskorra utaló formula már az i. e. 3. évezred közepén írt Abū Šalābih-i agyagtáblákon, l. BIGGS 1966: 81), folytatva Enki megérkezésével a világba (šumerül *kur*; a szöveget az eddigi interpretátorok véleményem szerint félreértették, mert a szó közönséges „hegy” jelentéséből indultak ki, pl. utoljára FALKENSTEIN 1968: 362a; valójában ugyanarról az elképzelésről lehet szó, mint Bérószos Óannésról tett megjegyzésében, Óannés ugyanis szintén a tengerből emelkedett ki, mégpedig az Erythrai tengerből, ami itt a Perzsa-öblöt jelenti, s Eridu is a Perzsa-öböl, ill. egy ehhez csatlakozó *hór* partján áll; a *kur* szó jelentéseit más összefüggésben körültekintően elemzi GORDON 1969), s befejezve Innin fájának elültetésével; a tulajdonképpeni cselekmény csak ezen a ponton indul: Gilgameš elűzi a fákat pusztító lényeket, ezért jutalmul megkapja a fa gyökerét és ágait, hogy belőlük készítsék el hatalmi jelvényeit. A fentebb mondottakból, s különösen a „Gilgameš, Endiku és az alvilág” viszonylag kései datálásából a következik, hogy az eposzok bevezetésének ilyenfajta mitologizálódását kései jelenségnek kell tartanunk. A világ kezdeteivel a šumer irodalomban önálló kompozíció nem foglalkozik (erre, igen nagy anyag ismeretében, KRAMER 1956: 13. fejezet mutatott rá; a más szövegekből kihámozható kozmogóniai hagyományokhoz különben ld. SCHMIDTKE 1950; DIJK 1964). Kozmogóniai elképzeléseiket vagy rövid utalásokból, vagy méginkább néhány eposz mitológiai prologusából rekonstruálhatjuk. Csakhogy a kozmológiai tárgyú eposz-prologusoknak nincs több funkciója, mint — bocsnát a bizarr szófűzésért — valami verbális idő-kulisszának; e prologusok csupán jelzik, hogy a cselekmény az őskorban játszódik. Azok az elképzelések, amelyeket a prologusok megfogalmaznak spekulációnak mondhatók (mitológiai spekuláció); az epikus elem igen jelentéktelen bennük. Ha e megállapítás mellett megismételjük, hogy a mitológiai prologusok formaiszempontról is késeinek minősülnek, akkor ebből a kettőből nyilvánvalóvá válik, hogy merőben helytelen minden olyan eposztörténet-koncepció (mint pl. G. R. LEVYÉ), amely az epika kezdeteit a „világteremtés” ábrázolásában keresi.

Külön kérdéseket vet fel az Enmerkar-eposz bevezetése. Az eposz elején olvasható mintegy 30 soros szöveg (vö. SIKt 24,1 skk. sor) először a hajdankorra utal, majd — mint pl. a görög drámák némelyikének prologusa — az eposz tartalmát mondja el főbb vonásaiban. Eközben olyan fogalmakkal dolgozik, amelyek lehetővé teszik a datálást. A szöveg részben kiegészítés, de a nevek és a lényeges szavak nem hiányoznak. A hajdankorról ezt mondja: „Tilmun országa tett hódolatot, Anšan háza hozott ajándékot”, majd később: „. . . a hegyeken túlról Anšan háza nem hoz már semmit, a tengeren Tilmun országa nem szállít semmit”. A szállítások megszűnése készítette Enmerkart, hogy Inninhez forduljon tanácsért, miként bírhatná rá Arattát lazúrkó, arany, ezüst stb. szállítására. Az említett földrajzi nevek közül egyik sem okoz — céljainkhoz képest — lokalizációs problémát: Anšan az Iráni-hegyvidék, Tilmun a Perzsa-öböl legnagyobb szigete (a mai Bahrein). A két helynév Dél-Mezopotámia szárazföldi és tengeri kereskedelmének jelképe. Anšan (vagy

Anzan), ha nem a nevet magát, hanem a vele jelölt földrajzi irányt nézzük, egy ősi kereskedelmi útvonalra, a keleti szárazföldi karavánutakra utal, Tilmun viszont — bár korábbi kapcsolatok is kimutathatók — csupán az i. e. 21. században vált Mezopotámia számára jelentőssé, és még később, az i. e. 19. században, az Indus-völgygel folytatott kereskedelem utolsó fénykora idején (lévén a hajók átrakodóhelye) létfontosságúvá. Anšan és Tilmun szembeállítás, és a két kereskedelmi irány ilyen együttes említése, erre a korra, az i. e. 19. századra vall (vö., más vonatkozásban, KOMORÓCZY 1971). Önként adódik a következtetés, hogy az Enmerkar-eposz prológusa nem egyidejű a törzsszöveggel, hanem későbbi, és valamikor az i. e. 19. század táján keletkezett. Ez a következtetés más megfontolások alapján is jogosultnak látszik. A fentebbmondottak értelmében kései eredetre utal a hajdankor említése, annál is inkább, mert ez az adott téma kapcsán pusztán irodalmi konvenció lehet, s nem több, hiszen a kor mezopotámiai tudományossága — mint a šumer királylista mutatja — Enmerkart jól el tudja helyezni a šumer történelemben. További érv lehet az a megfigyelésünk is, hogy a jelenlegi eposznak két bevezetése van: az egyik, amely in medias res indítja a cselekményt (erről fentebb már említést tettem), a másik a szóban forgó, amely a cselekményindítás előzményeit akarja összefoglalni. Semmiképpen sem vagyunk, nem is lehetünk a kritikátlan eposz-szabdálás hívei, de az ilyenfajta szétválasztásokat, úgy vélem, nem kerülhetjük el.

Az eposzok némelyikének korai datálása felveti a h a g y o m á n y o z á s m ó d j á n a k nem egyszerű kérdését. Korábban egyöntetű volt a feltevés, hogy az i. e. 2. évezred elejének írásbeliségéből ismert szövegeket a szájhagyomány tartotta fenn eddig az időpontig. A szóbeliség az ókori kelet kultúrában valóban fontos szerepet játszott (ehhez, mezopotámiai vonatkozásban, ld. LAESSÖE 1953; az Ószövetség vonatkozásában pl. PLOEG 1947; RINGGREN 1950—1951; WIDENGREN 1959; GERHARDSSON 1961 stb.). Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a kultúra és a hagyomány kizárólag vagy akár zömmel is szóbeli volt. Ahhoz azonban, hogy az írásbeliség szerepét, főként az i. e. 3. évezredben, helyesen értékelje, a kutatásnak eddig nem volt elegendő anyaga. Most a már többször említett irodalmi táblák Abū Šalābihből (BIGGS 1966; CIVIL—BIGGS 1966) az i. e. 3. évezred derekán írt irodalmi szövegeket is napvilágra hoztak. A lelet közel egykorú, és a szöveganyag jellegében is sok rokonságot mutat, a már régebben ismert šuruppaki (Fāra) „iskolai” dokumentumokkal (ezeket kiadta DEIMEL 1923). Egy šumer himnusz, amely most Abū Šalābihban is felbukkant (BIGGS 1971), egybevetve a már régebben ismert i. e. 2. évezredeleji másolatokkal (GRAGG 1969), azt bizonyítja, hogy a szöveg az előbbi és utóbbi között eltelt több mint fél évezred során lényegében semmit sem változott. A lelet egésze valószínűvé teszi, hogy a šumer költészet egy részét már az i. e. 3. évezred közepe táján írásba foglalták, s hogy — legalábbis meghatározott műfajokban vagy szövegeknél — a hagyományozás már az i. e. 3. évezred második felében is írásbeli, nem pedig szóbeli volt. Az persze további kutatásokat kíván, hogy tisztázzuk, mely műfajok vagy mely művek tartoznak ebbe a hagyományba.

A kérdés más oldalról is megközelíthető. Az eposzok i. e. 2. évezred eleji példányai igen sok s z ö v e g v a r i á n s t tartalmaznak. E variánsoknak több, jól meghatározható közös jellegzetessége van. Az ilyen jellegzetességek egyike, hogy a szövegvariánsok szóródása nem lokális jellegű: az egy-egy lelőhelyről származó példányokon esetleg több változatot is találunk, de a különböző lelő-

helyek példányai is fedhetik egymást (erről, a „Gilgameš és Huwawa” kapcsán, részletesen ír FALKENSTEIN 1960). Ez azt jelenti, hogy a fennmaradt másolatok keletkezésének korában (az i. e. 19—17. században) lényegében az egész ország irodalmi kultúrája egységes volt. Az egység megteremtésében nyilván az iskolák (*é-dub-ba*, „a tábla háza”) játszották a döntő szerepet, márpedig az iskolákban mindig is írott szövegekkel dolgoztak (az iskolák kulturális szerepéhez a gazdag irodalomról l. FALKENSTEIN 1953). Az egész országnak szóló, egységes irodalom hagyományát más, nem-epikus műfajokban kb. az agadei dinasztia koráig tudjuk az időben visszafelé nyomon követni: pl. Šarrukín lánya, Enhedu’anna, himnuszgyűjteményt állított össze az ország legkülönbözőbb templo-mait magasztaló, s részben nyilván korábbi keltű szövegekből (kiadta SJÖBERG — BERGMANN 1969, l. még FALKENSTEIN 1958). A még ezt is megelőző évszázadok felé legfeljebb az iskolai szójegyzékek, lexikonok ösvényein indulhatnánk el. A hagyomány egységessé válásához tehát egyrészt az írnioki műveltség lényegében egységes volta (ehhez l. egy sok szempontú vita gazdag anyagát, LANDSBERGER 1960), másrészt az ország politikai egységesítésének irányába mutató törekvések (ezek irodalmi vetületéhez l. HALLO 1963) járulhattak hozzá nagyobb mértékben.

Az említett variánsok egy másik jellegzetessége az, hogy nem a kompozíciók variánsairól van szó (ill., ami ez utóbbit illeti, az uruki hősi epika szövegei ilyenek tekinthetők), hanem egy lényegében lezárt szöveg kisebb-nagyobb módosításairól, néhány sornyi kihagyásról, betoldásról, a sztereotip formulák vagy a közmondások felcseréléséről stb., de a főszöveg a módosítások során sohasem tűnik el. Bár úgy látom, hogy az irodalmi művek számottevő hányadánál az i. e. 2. évezred eleje, az iskoláknak a sumer nyelvű írott szöveg iránti, s ekkor — a nyelv kihalása miatt — hirtelen fokozódó kereslete jelentette a határvonalat az élőszó és az írásbeliség között (vö. már SIKT 11 sk. o.), ezt mégis csupán az igazság egyik felének tartom. Az eddig mondottak arra mutatnak, hogy a sumer költészet hagyományozásának törvényei ugyanolyanok lehettek, mint az újabb írásos irodalmaké; továbbá, hogy az írásbeliségnek a költői szövegek fenntartásában és az irodalmi életben már az i. e. 3. évezredben is meghatározott szerep jutott. A kompozíciók, ha egyszer készen voltak, lényegében ebben a lezárt, végleges formában hagyományozódtak, akár az emlékezet tartotta fenn őket, akár egy-egy agyagtábla. Aki a művet élőszóban tanulta meg, ugyanúgy a kész szöveget vette át, mint az, aki régebbi agyagtáblát másolt. A „Stoff” és a kompozíció, másképpen a szájhagyomány és a szöveg különbségét éppen ebben látom, tehát a szöveg zártságában és „véglegességé”-ben. Mindez szükségszerűen vezet el ahhoz a gondolathoz, hogy ma már talán túl kell, és véleményem szerint mezopotámiai vonatkozásban túl is lehet lép-nünk azon a tudománytörténetileg kétségtelenül fontos szerepet játszott (mert, mint nálunk pl. MARÓT Károly munkáiban [utoljára MARÓT 1964: 23 skk.], az orális költészetet, a népköltészet szuverenitását védő) megkülönböztetésen, amelyet a régebbi kutatás orális és leírt költészet között tett. A mezopotámiai adatok nézetem szerint inkább amellettt szólnak, hogy az irodalmi folyamatban, a költészet hagyományozásában az írásbeliség megléte vagy hiánya egyáltalán nem volt szignifikáns tényező.*

* Előadás a Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztályának ülésén, 1971. május 12-én. — Ezúton is szeretnék köszönetet mondani KATONA Imrénének, RÍTOÓK Zsigmondnak és VARGYAS Lajosnak, előadásom kapcsán tett értékes megjegyzéseikért. — Kéziratomat 1971. június 2-án zártam le.

IRODALOM

- AFANASZJEVA, V. K.
1964 *Vesťnyik Drevnyej Isztorii* 87 (1964, I) 84. o., 1. jegyzet, ad ZSIRMUNSZKIJ 1962.
- ALBRIGHT, W. F.
1920 *Gilgames and Engidu, Mesopotamian Genii of Fecundity*. Journal of the American Oriental Society 40, 307–335.
- BAUER, Th.
1957 *Ein viertes altbabylonisches Fragment des Gilgames-Epos*. Journal of Near Eastern Studies 16, 254–262.
- BIGGS, R. D.
1966 *The Abū Šalābīkh Tablets. A Preliminary Survey*. Journal of Cuneiform Studies 20, 73–88.
1971 *An Archaic Sumerian Version of the Kesh Temple Hymn from Tell Abū Šalābīkh*. Zeitschrift für Assyriologie 61, II, 193–207.
- BORGER, R.
1967 *Handbuch der Keilschriftliteratur, I. Repertorium der sumerischen und akkadischen Texte*. Berlin.
- BOWRA, C. M.
1952 *Heroic Poetry*. London.
- BÖHL, F. M. Th. De Liagre
1958 *Het Gilgamesj epos*. Amsterdam. 3. kiad.
- BUCCELLATI, G.
1966 *The Amorites of the Ur III Period*. Naples.
- BURROWS, E.
1935 *Ur Excavations Texts, II. Archaic Texts*. London.
- CALMEYER, P.
1968 *Gilgames in der Archäologie*. Reallexikon der Assyriologie 3, V, 372–374.
- CHADWICK, H. M.
1912 *The Heroic Age*. Cambridge.
- CHADWICK, H. M.—CHADWICK, N. K.
1932–1940 *The Growth of Literature*. Cambridge.
- CIVIL, M.
1964 *A Hymn to the Beer Goddess and a Drinking Song*. In: Studies A. L. Oppenheim. Chicago. 67–81.
1968 *Isme-Dagan and Enlil's Chariot*. Journal of the American Oriental Society 88, 3–14.
- CIVIL, M.—BIGGS, R. D.
1960 *Notes sur des textes sumériens archaïques*. Revue d'Assyriologie 60, 1–16.
- DEIMEL, A.
1923 *Die Inschriften von Fara, II. Schultexte aus Fara*. Leipzig.
1924 *Die Inschriften von Fara, III. Wirtschaftstexte aus Fara*. Leipzig.
- DEURSEN, A. van
1931 *Die Heilbringer*. Groningen.
- DIJK, J. J. A. van
1953 *La sagesse suméro-accadienne. Recherches sur les genres littéraires des textes sapientiaux*. Leiden.
1960 *Le dénouement de „Gilgames au bois de cèdres” selon LB 2116*. In: GARELLI 1960, 69–81.
1962 *Die Inschriftenfunde*. In: 18. vorläufiger Bericht über die . . . Ausgrabungen in Uruk-Warka. Berlin. 39–62.
1964 *Le motif cosmique dans la pensée sumérienne*. Acta Orient. Haunia 28, 1–59.
- DJAKONOV, I. M.
1937 *К истории значений одного термина*. Лингвистический бюллетень студенческих научных кружков Лингвистического факультета Ленинградского Университета, № 4, 117–132.
1961 *Эпос о Гильгамеше («О все видавшем»)*. Moskva — Leningrad
1963 *К периодизации древних литератур Востока*. Народы Азии и Африки, № 3, 71–80.
1968 *О типичных чертах древних литератур Востока*. In: Проблемы периодизации истории литератур народов Востока. Moskva. 61–73.

- EDZARD, D. O.
 1959 *Enmebaragesi von Kiš*. Zeitschrift für Assyriologie 53 NF 19, 9–26.
 1965 *Mesopotamien. Die Mythologie der Sumerer und Akkader*. In: Wörterbuch der Mythologie, I. Götter und Mythen im Vorderen Orient. Hrsg. H. W. Haussig. Stuttgart. 17–139
- EISSFELDT, O.
 1963 *Achronische, anachronische und synchronische Elemente in der Genesis*. Jaarbericht „Ex Oriente Lux” 17, 148–164 = Kleine Schriften, IV. Tübingen 1968. 153–169.
- EVANS, D. G.
 1958 *Ancient Mesopotamian Assemblies*. Journal of the American Oriental Society 78, 1–11; 114–115.
 1966 *Rehoboam's Advisers at Shechem and Political Institutions in Israel and Sumer*. Journal of Near Eastern Studies 25, 273–279.
- FALKENSTEIN, A.
 1951 *Zur Chronologie der sumerischen Literatur*. Compte Rendu de la 2. Rencontre Assyriologique Internationale. Paris. 12–27.
 1952 *Tammūz*. Compte Rendu de la 3. Rencontre Assyriologique Internationale (1952). Leiden 1954. 41–65.
 1952b *Sumerische religiöse Texte, 2. Ein Šulgi-Lied*. Zeitschrift für Assyriologie 50 NF. 16, 61–91.
 1953 *Die babylonische Schule*. Saeculum 4, 125–137.
 1954 Recenzió LEVY 1953-ról. Gnomon 26, 424–426.
 1958 *Enhedu'anna, die Tochter Sargons von Akkade*. Revue d'Assyriologie 52, 129–131.
 1956 *Das Sumerische*. Leiden.
 1960 *Zur Überlieferung des Epos von Gilgameš und Huwawa*. Journal of Near Eastern Studies 19, 65–71.
 1962 Recenzió. Orientalistische Literaturzeitung 57, 366–373.
 1963 *Zu den Inschriftenfunden der Grabung in Uruk-Warka*. Baghdader Mitteilungen 2, 1–82.
 1965 *Zu den Tontafeln aus Tartaria*. Germania 43, 269–273.
 1966 *Zu „Gilgameš und Agga”*. Archiv für Orientforschung 21, 47–50.
 1966b *„Wahrsagung” in der sumerischen Überlieferung*. Compte Rendu de la 14. Rencontre Assyriologique Internationale. La divination en Mésopotamie ancienne et dans les régions voisines. Paris. 45–68.
 1968 *Gilgameš nach sumerischen Texten*. Reallexikon der Assyriologie 3, V, 357–363.
- FURLANI, G.
 1958 *L'epopea di Gilgameš*. In: Miti babilonesi e assiri. Firenze. 111–282.
- GARELLI, P.
 1960 *Gilgameš et la légende*. Paris.
- GELLER, S.
 1917 *Die sumerisch-assyrische Serie Lugal-e ud me-lam-bi nir-gál*. Leiden [Az újabb irodalomhoz ld. BORGER 1967: 147 sk. o.]
- GERHARDSSON, B.
 1961 *Memory and Manuscript. Oral Tradition and Written Transmission in Rabbinic Judaism and Early Christianity*.
- GORDON, E. I.
 1960 *A New Look at the Wisdom of Sumer and Akkad*. Bibliotheca Orientalis 17, 122–152.
 1969 *The Meaning of the Ideogram ^dKASKAL.KUR = „Underground Water-course” and its Significance for Bronze Age Historical Geography*. Journal of Cuneiform Studies 21 (1967, megjelent 1969) 70–88.
- GRAGG, G. B.
 1969 *The Keš Temple Hymn*. In: SJÖBERG–BERGMANN 1969: 155–188.
- GRAYSON, A. K.
 1969 *The Epic of Gilgamesh: Notes and Additions*. In: J. B. PRITCHARD: The Ancient Near East. Supplementary Text and Pictures Relating to the Old Testament. Princeton. 503–507.
- GRESSMANN, H.
 1911 *Das Gilgamesch-Epos*. Neu übersetzt von A. UNGNAD und gemeinverständlich erklärt von H. GRESSMANN. Göttingen.

- GURNEY, O. R.
1962 *Tammuz Reconsidered: Some Recent Developments*. Journal of Semitic Studies 7, 147–160.
- GÜTERBOCK, H. G.
1934 *Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200*, I. Zeitschrift für Assyriologie 42 NF 8, 1–91.
- HALLER, A. von
1936 *7. vorläufiger Bericht über die ... in Uruk unternommenen Ausgrabungen*. Berlin. (= Abh. der Preussischen Akademie der Wiss., phil.-hist. Kl., 1935, IV.) 41–45.
1937 *8. vorläufiger Bericht ...* Berlin 1937. (= Abh. der Preussischen Akademie der Wiss., phil.-hist. Kl., 1936, XIII.) 5–7.
- HALLO, W. W.
1963 *Royal Hymns and Mesopotamian Unity*. Journal of Cuneiform Studies 17, 112–118.
- HEIDEL, A.
1958 *The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*. Chicago. 2. kiadás, 3. lenyomat.
- HERRMANN, G.
1968 *Lapis lazuli: the Early Phases of its Trade*. Iraq 30, 21–54.
- JACOBSEN, Th.
1939 *The Sumerian King List*. Chicago.
1943 *Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia*. Journal of Near Eastern Studies 2, 159–172. [Új lenyomat: JACOBSEN 1970: 157–170.]
1949 *Mesopotamia*. In: H. FRANKFORT: *Before Philosophy. The Intellectual Adventure of Ancient Man*. Penguin Books. 137–234.
1957 *Early Political Development in Mesopotamia*. Zeitschrift für Assyriologie 52 NF 18, 91–140. [Új lenyomat: JACOBSEN 1970: 132–156.]
1960 *Toward the Image of Tammuz*. History of Religion 1, 189–213. [Új lenyomat: JACOBSEN 1970: 73–101.]
1964 *Note sur le rôle de l'opinion publique dans l'ancienne Mésopotamie d'après un passage du poème d'Enmerkar*. Revue d'Assyriologie 58, 157–158.
1970 *Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture*. Cambridge, Mass.
- JACOBY, F.
1958 *Die Fragmente der griechischen Historiker, Dritter Teil, C*. Leiden.
- JESTIN, R.-R.
1957 *Le poème d'Enmerkar*. Revue d'Histoire des Religions 151, 145–220.
- KATONA Imre
1966 *A népköltészet általános problémái*. In: *A magyar népköltészet*. Bp. 21–40.
- KINAL, F.
1962 *Eski Önasya medeniyetinde „Halk Meclisleri”*. Belleten 26, 635–647.
- KLEINGÜNTHER, A.
1933 *ΠΡΩΤΟΣ ΕΥΡΕΤΗΣ* Philologus, Suppl. 26, I. Leipzig.
- KLENGEL, H.
1960 *Zu den šibūtum in altbabylonischer Zeit*. Orientalia 29, 357–375.
1965 *Die Rolle der „Aeltesten” (LÚMESŠU.GI) im Kleinastien der Hethiterzeit*. Zeitschrift für Assyriologie 57 NF 23, 223–236.
- KOMORÓCZY Géza
1965 *Az ókori Mezopotámia*. In: *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Szerk.: HARMATTA J. Bp. 83–237. (= *Az ókori Mezopotámia történetének sumer és akkád nyelvű forrásai*. Bp.)
1968 *Zum sumerischen Epos „Enmerkar und der Herr von Aratta” (Rätsel und Tauschhandel)*. Acta Ant. Hung. 16, 15–20.
1970 *„Fénylő ölednek édes örömeiben ...” A sumer irodalom kistükré*. Bp. [Rövidítve, a szövegek száma szerint idézem, SIKt.]
1970b *A mítoszvariánsok megítélése az ókori kelet irodalmaiban*. Ant. Tan. 17, 168–182.
1970c *Adamanduga*. Világirodalmi Lexikon, I. Bp. 50–51.
1971 *A tilmun-i kereskedelem himnusza*. Ant. Tan. 18, 1–17.
1972 *A sumer költészet fordításának elvi kérdései*. VI. *A sumer vers elmélete*. Filológiai Közlöny 18 (1972) 237–266.

- KRAMER, S. N.
 1938 *Gilgamesh and the Huluppu-Tree*. Chicago.
 1944 *The Epic of Gilgameš and its Sumerian Sources*. *Journal of the American Oriental Society* 64, 7–23, 83.
 1945 *Enki and Ninĥursag. A Sumerian „Paradise” Myth*. New Haven.
 1946 *Heroes of Sumer. A New Heroic Age in World History and Literature*. *Proceedings of the American Philosophical Society* 90, 120–130.
 1947 *Gilgamesh and the Land of Living*. *Journal of Cuneiform Studies*, 1, 3–46.
 1948 *New Light on the Early History of the Ancient Near East*. *American Journal of Archaeology* 52, 156–164.
 1949 *Gilgamesh and Agga*. *American Journal of Archaeology* 53, 1–18.
 1949b *A Blood-Plague Motif in Sumerian Mythology*. *Archiv Orientalní* 17, I, 399–405.
 1952 *Enmerkar and the Lord of Aratta*. Philadelphia.
 1956 *From the Tablets of Sumer*. Indian Hills. = *History Begins at Sumer*. New York, 1959.
 1960 *Gilgamesh: Some New Sumerian Data*. In: GARELLI 1960, 59–68.
 1964 „*Vox populi*” and the Sumerian Literary Documents. *Revue d’Assyriologie* 58, 149–156.
- KRAMER, S. N. — JACOBSEN, Th.
 1953 *Enmerkar and Ensukušsiranna*. *Orientalia* 23, 232–234.
- LAESSØE, J.
 1953 *Literacy and Oral Tradition in Ancient Mesopotamia*. In: *Studia Orientalia* I. Pedersen ... dicata. Copenhagen. 205–218.
- LAMBERG-KARLOVSKY, C. C.
 1970 *Excavations at Tepe Yahya, Iran, 1967–1969*. Joint Publication of the Asia Institute of Pahlavi University, Shiraz, Iran, Monograph No. 1 = American School of Prehistoric Research, Peabody Museum — Harvard University, Bulletin No. 27.
 1971a *The Proto-Elamite Settlement at Tepe Yahyā*. *Iran* 9, 87–96.
 1971b *An Early City in Iran ...* *Scientific American* 224, No. 6, 102–111.
 1971c *Proto Elamite Account Tablets from Tepe Yahya*. *Kadmos* 10, 97–99.
- LAMBERG-KARLOVSKY, C. C. — MEADOW, R. H.
 1970 *A Unique Female Figure. The Neolithic at Tepe Yahya*. *Archaeology* 23, 12–17.
- LAMBERT, M.
 1961 *La littérature sumérienne. A propos d’ouvrages récents*. [I.] *Revue d’Assyriologie* 55, 177–196.
- LAMBERT W. G.
 1957 *Ancestors, Authors and Canonicity*. *Journal of Cuneiform Studies*, 11, 1–14, 112.
 1960 *Gilgameš in Religious, Historical and Omen Texts and the Historicity of Gilgameš*. In: GARELLI 1960, 39–56.
 1962 *A Catalogue of Texts and Authors*. *Journal of Cuneiform Studies* 16, 59–77.
 1967 *Enmeduranki and Related Matters*. *Journal of Cuneiform Studies* 21, 126–138.
- LANDSBERGER, B.
 1960 *Scribal Concepts of Education*. In: C. H. KRAELING — R. M. ADAMS: *City Invincible. A Symposium on Urbanisation and Cultural Development in the Ancient Near East*. Chicago. 94 skk.
- LANGDON, St.
 1932 *The Sumerian Epic of Gilgameš*. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 911–948.
- LEVY, G. R.
 1953 *The Sword from the Rock*. London.
- LIMET, H.
 1968 *L’anthroponymie sumérienne dans les documents de la 3e dynastie d’Ur*. Paris.
- MALAMAT, A.
 1963 *Kingship and Council in Israel and Sumer: A Parallel*. *Journal of Near Eastern Studies* 22, 247–253.
 1965 *Campaigns to the Mediterranean by Iahdunlim and Other Early Mesopotamian Rulers*. In: *Studies B. Landsberger*. Chicago. 365–373.
 1970 *Organs of Statecraft in the Israelite Monarchy*. in: *The Biblical Archaeologist Reader*, 3. Garden City. 163–181; 190–198.

- MALLOWAN, M. E. L.
1965 *The Mechanics of Ancient Trade in Western Asia*. Iran 3, 1–7.
- MARÓT Károly
1964 *Az eposéia helye a hősi epikában*. Bp.
- MATOUŠ, L.
1964 *Zur neueren Literatur über das Gilgameš-Epos*. Bibliotheca Orientalis 2, 3–10.
1967 *Zur neuern epischen Literatur im alten Mesopotamien*. Archiv Orientalní 35, 1–25.
- MCKENZIE, J. L.
1959 *The Elders in the Old Testament*. Analecta Biblica 10, 388–406.
- MELETINSZKIJ, E. M.
1959 *Предки Прометей. Культурный герой в мифе и эпосе*. Вестник Института Материальной Культуры, № 1.
1960 *O genesisse u putях дифференциации эпических жанров*. In: Русский фольклор. Материалы и исследования. Moskva — Leningrad
1963 *Происхождение героического эпоса*. Moskva
1968 *«Эдда» и ранние формы эпоса*. Moskva
- MEYER, L. de
1960 *Introduction bibliographique*. In: GARELLI 1960, 1–30.
- MOWINCKEL, S.
1937 *Wer war Gilgameš?* Acta Orientalia 15, 141–160.
1938 *Zur Göttlichkeit des Gilgameš und zur Entstehungszeit des Gilgameš-Epos*. Acta Orientalia 16, 241–250.
- ORTUTAY Gyula
1959 *Variáns, invariáns, affinitás. A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei*. MTA Társ.-tört. tud. Oszt. Közl. 9, 195–238.
- PLOEG, J. van der
1947 *Le rôle de la tradition orale dans la transmission du texte de l'Ancien Testament*. Revue Biblique 54, 5–41.
- RINGGREN, K.
1950–1951 *Oral and Written Transmission in the Old Testament*. Studia Theologica 3, 34–59.
- RÖMER, W. H. Ph.
1965 *Sumerische „Königshymnen“ der Isin-Zeit*. Leiden.
1969 *Religion of Ancient Mesopotamia*. In: C. J. BLEEKER—G. WIDENGREN: Historia Religionum. Handbook for the History of Religions, I. Religions of the Past. Leiden. 115–194.
- SARIANIDI, V. I.
1971 *The Lapis Lazuli Route in the Ancient East*. Archaeology 24, 12–15.
- SCHMIDTKE, F.
1950 *Die Urgeschichte der Welt im sumerischen Mythos*. Bonner Biblische Beiträge 1, 205–233.
- SCHOTT, A.—SODEN, W. von
1962 *Das Gilgamesch-Epos*. Stuttgart, Reclam Universal-Bibliothek. 2. kiad.
- SJÖBERG, Å.
1966 *Recenzió RÖMER 1965-ről*. Orientalia 35, 286–304.
- SJÖBERG, Å.—BERGMANN, E.
1969 *The Collection of the Sumerian Temple Hymns*. Locust Valley.
- SOLLBERGER, E.
1962 *The Tummal Inscription*. Journal of Cuneiform Studies 16, 40–47.
- SPEISER, E. A.
1955 *The Epic of Gilgamesh*. In: J. B. PRITCHARD: Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament. Princeton 1955. 2. kiad. 72–99, 514 sk.
- SZLECHTER, É.
1970 *Les assemblées en Mésopotamie ancienne*. In: Liber memorialis G. de Lagarde. Nauwelaerts. 1–21.
- TAGNAEUS, H.
1950 *Le héros civilisateur*. Studia Ethnographica Uppsaliensia, II.
- THOMPSON, R. C.
1930 *The Epic of Gilgameš*. Oxford.
- THUREAU-DANGIN, F.
1907 *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften*. Leipzig.

- 1912 *La fin de la domination gutienne*. Revue d'Assyriologie 9; 111–120.
 1913 *Un double de l'inscription d'Utu-hegal*. Revue d'Assyriologie 10, 98–100.
- TÓKEI Ferenc
 1959 *A kínai elégia születése. K'üü Jüan és kora*. Bp.
- VLISSA, N.
 1963 *Chronology of the Neolithic in Transsylvania in the Light of the Tartaria Settlement's Stratigraphy*. Dacia 7, 485–494.
- WIDENGREN, G.
 1959 *Oral Tradition and Written Literature among the Hebrews in the Light of Arabic Evidence*. Acta Orient. Haunia 23, 201–262.
- WILCKE, C.
 1969 *Das Lugalbandaepos*. Wiesbaden.
 1969b *Zur Geschichte der Amuriter in der Ur III Zeit*. Die Welt des Orients 5, I, 1–31.
- WITZEL, M.
 1931 *Sumerische Rezension der Himmelsstier-Episode aus dem Gilgameschepos*. Orientalistische Literaturzeitung 34, 402–409.
 1933 *Noch einmal die sumerische Himmelsstier-Episode*. Analecta Orientalia 6. Roma. 45–68.
- WOLF, C. H.
 1947 *Traces of Primitive Democracy in Israel*. Journal of Near Eastern Studies 6, 98–108.
- WOLFF, H. N.
 1969 *Gilgamesh, Enkidu and the Heroic Life*. Journal of the American Oriental Society 89, 392–398.
- ZIMMERN, H.
 1913 *Sumerische Kultlieder*, II. Leipzig.
- ZSIRMUNSKIJ, V.
 1962 *Народный героический эпос*. Moszkva
- YAMAUCHI, E. M.
 1965 *Tammuz and the Bible*. Journal of Biblical Literature 84, 283–290.
 1966 *Additional Notes on Tammuz*. Journal of Semitic Studies 11, 10–15.

G. Komoróczy

DIE SUMERISCHE HELDENEPIK.
 (ENTWICKLUNGSPERIODEN DER EPISCHEN DICHTUNG IN
 MESOPOTAMIEN. I.)

Resümee

(Vorgetragen 1971 in der folkloristischen Sektion der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft.)

Der Aufsatz behandelt die chronologischen und entwicklungsgeschichtlichen Probleme der sumerischen Heldenepik aufgrund einiger ihrer Inhalts- und Formelemente. Als Heldenepen können die epischen Dichtungen über die frühen Herrscher von Uruk (Enmerkar, Lugalbanda, Gilgamesch) angesehen werden. Nach dem heutigen Stand der Forschung waren die genannten Herrscher historische Persönlichkeiten. Den historischen Kern der Epen bildet die geschichtliche Situation der II. frühdynastischen Periode, genauer der Außenhandel Sumers einerseits, und der Konflikt zwischen den nördlichen und südlichen Städten (bzw. Stadtgruppen) andererseits. Die nicht-epische Überlieferung bezüglich der Helden dieser Epen liefert uns manche Anhaltspunkte, um die Bearbeitungen des Themas, die wir aus den Epen kennen, in die Gesamtentwicklung der weiteren historisch-legendären Überlieferung einzugliedern. Die frühe göttliche Verehrung der genannten Könige ist einfach als Totenkult anzusehen.

Nicht alle Werke sind erhalten geblieben oder bis zum heutigen Tag zum Vorschein gekommen, die von den einstigen Schreibern schriftlich niedergelegt worden sind, aber es ist auch wahrscheinlich, daß einst durchaus nicht alles niedergeschrieben wurde. Die Forschung verfügt also nur über einen Bruchteil der einstigen Dichtung. Das erhaltene Material scheint den Zweig der Überlieferung darzustellen, dem im Unterrecht eine Rolle zukam.

Nach dem Inhalt und nach formalen Eigenheiten zu urteilen, erscheint am ehesten das Epos »Gilgamesch und Agga« archaisch. Es ist anzunehmen, daß es fast gleichaltrig ist mit den in ihm dargestellten Begebenheiten. Aber es ist kein »erstes« Werk, steht nicht am Anfang der epischen Dichtung: eine lange Vorgeschichte der Kunstgattung Epos ist bereits an ihm abzulesen. Als Vorgeprägtes mag die auf Wiederholungen und Dialoge aufgebaute kompositorisch-dichterische Technik, ferner u. a. der literarische Topos der »primitiven Demokratie« gelten.

In folgenden behandelt der Verfasser die synchronischen und asynchronischen Elemente im historischen und mythologischen Stoff der Epen — bezogen auf die Zeit der Könige von Uruk. Als synchronisches Element wird z. B. der Bau der Stadtmauer von Uruk betrachtet, er hat sich sowohl an Enmerkar als auch an Gilgamesch angeknüpft. Unter den Asynchronischen sind achronische Elemente (zum überwiegenden Teil mythologischer Stoff), sogen. Prochronismen (Einbeziehung von Begebenheiten in die Handlung des Epos, die der Zeit von dessen Helden vorangegangen waren), sowie Anachronismen zu unterscheiden. Als Prochronismus gilt z. B. die Beschreibung der Erfindung der Schrift im Enmerkar-Epos. Im Lichte der neueren iranischen Funde (u. a. Tepe Yahyā) gesehen mag das eine Erinnerung an das archaische Schrifttum sein, und dokumentiert, wie tief die Wurzeln der epischen Tradition reichen. Ein ebensolcher Prochronismus ist der Topos der »primitiven Demokratie«. Unter den achronischen Elementen wird die Problematik der Erfinder der Kultur eingehend behandelt. Die diesbezügliche sumerische Tradition ist im allgemeinen nicht archaisch, sondern aus verhältnismäßig später historischer Zeit stammende Spekulation. Sie fragt meistens nach dem Ursprung des ganzen Systems der zivilisatorischen Errungenschaften, oft kommen alternative (alternante) Ursprungsmythen vor. Die Meinung, wonach die Quelle des Epos in der Überlieferung von den Kulturhelden zu suchen sei, ist unhaltbar; ganz im Gegenteil: Die Spekulationen über den Ursprung der Kultur fanden ihren literarischen Ausdruck in der bereits ausgereiften epischen Gattung (daneben selbstverständlich auch in den Hymnen).

Die Epen über die Könige von Uruk sind — formal gesehen — verschiedene Bearbeitungen desselben Themas, nämlich der »Außenbeziehungen« von Uruk. Nur in »Gilgamesch und Agga« bzw. in »Enmerkar und der Herr von Aratta« wird im historisch konkreten Thema zwischen militärischen Konflikt und Handel deutlich unterschieden; später verschmolzen die beiden und bildeten gemeinsam die Grundlage zu einem heterogenen Stoff. Jedes der Epen hält die volkstümliche Überlieferung über die Frühgeschichte von Uruk in einem anderen momentanen Zustand fest, die Überlieferung formte sich jedoch unabhängig davon weiter.

Ein Versuch der historischen Einordnung und der annähernden Datierung der Bearbeitungsvarianten des Themas kann nach den Anachronismen und nach der funktionellen Wichtigkeit der Zauberthemen unternommen werden. Während der geschichtliche Hintergrund immer verworren wird, überwiegt die märchenhafte Gestaltung immer mehr. Nach der Zeit der Dynastie von Agade zeigen die Epen die Individualisierung des gesellschaftlichen Menschen. Anfangs herrscht das Heldenideal vor (»Gilgamesch und Huwawa«), später die Ideologie der königlichen Macht (»Gilgamesch, Enkidu und die Unterwelt«) — letzteres stellt auch die innere gesellschaftliche Spannung am Ende des 3. Jahrtausends dar. Nach mehreren Detail-Analysen kann folgende annähernde Chronologie vorgeschlagen werden: »Gilgamesch und Agga«: Mitte 3. Jtsd.; »Enmerkar und der Herr von Aratta«: nicht viel später; »Gilgamesch und Huwawa«: 24–23. Jh. v. u. Z.; »Gilgamesch, Enkidu und die Unterwelt« und die beiden Lugalbanda-Epen: 21. Jh. v. u. Z.; »Gilgamesch und der Himmelsstier«, »Enmerkar und Ensuhkesda'anna«: Ende des 3. Jahrtausends v. u. Z.

Die mythologischen und kosmogonischen Einleitungen erscheinen in den Heldenepen erst spät. Im Enmerkar-Epos sind zwei Anfänge zu erkennen: ein »archaischer« (*in medias res*, Zeile 33 ff.) und eine spätere, die den Inhalt zusammenfaßt.

In der Frage nach Art und Weise der Überlieferung ist nicht die mündliche oder schriftliche Form (letztere ist durch zahlreiche neuere Quellen nachweisbar) entscheidend, sondern daß sich die Dichtungen — ob mündlich oder schriftlich — im Gegensatz zu den ständigen Veränderungen des Stoffes als endgültige, abgeschlossene Texte überlieferten wurden.

Геза Комороци

ШУМЕРСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС (ПЕРИОДЫ ЭПИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ В МЕСОПОТАМИИ)

Резюме

(Доклад в Фольклорном отделе Венгерского этнографического общества в 1971 г.)

Доклад разбирает проблемы хронологии и истории развития шумерской героической эпикой на основе некоторых элементов содержания и формы. Героическим эпосом считаются эпические произведения о „царях” Урука (Энмеркар, Лугалбанда, Гильгамеш). По современному состоянию исследований названные цари были историческими личностями. Историческое ядро эпосов определяется в исторической обстановке II. раннединастического периода, а более конкретно, во внешней торговле Шумера с одной стороны, и в конфликте между северными и южными городами (группами городов), с другой. Неэпические традиции, относящиеся к персонажам эпосов, дают нам определенные опорные пункты для того, чтобы известные по эпосам разработки темы мы рассматривали в процессе развития более широкого историко-легендарного наследия. Ранний божественный культ названных царей можно просто считать культом умерших.

До нас не дошли или до сих пор не обнаружены все произведения, воплощенные современными писцами в письменной форме, но, по всей вероятности, в то время и не закрепляли каждую композицию в письменном виде. В руках исследователей, таким образом, только небольшая доля жившей некогда поэзии. Дошедший до нас материал представляет ту отрасль традиции, которая играла роль в обучении.

По определенным чертам содержания и формы наиболее архаичным представляется «Гильгамеш и Агга». Можно предполагать, что этот эпос чуть не современник описанным в нем событиям. Но это — не «первый» эпос, не начало эпической поэзии: уже и в нем отражается долгий предшествующий путь истории эпоса. Унаследованной можно считать композиционную и творческую технику, основанную на повторениях и диалогах, унаследованным же выступает, между прочим, литературный тоpos «примитивной демократии».

В дальнейшем работа разбирает синхронные и асинхронные элементы по отношению к эпохе царей Урука в историческом и мифологическом материале эпосов. Синхронным элементом является, например, строительство урукской городской стены, соотносимое с именем либо Энмеркара, либо Гильгамеша. Среди асинхронизмов можно отличать ахронные элементы (это в большинстве своем мифологический материал), и прохронизмы (включение в действие событий, прошедших до эпохи героев эпосов), и анахронизмы. Прохронизмом можно принимать, например, описание изобретения письма в эпосе об Энмеркаре; это в свете новых иранских находок (между прочим находок Тепе Яхйа), очевидно, является воспоминанием об архаичной письменности и показывает глубину корней эпического наследия; таким же прохронизмом выступает тоpos «примитивной демократии». В числе ахронных элементов подробно разбирается проблематика культурных героев. Относящаяся сюда шумерская традиция вообще не древняя, а является спекуляцией относительно поздних исторических времен. В них обычно интересуются происхождением целой системы культурных достижений, часто встречаются альтернативные мифы о происхождении. Не подтверждено положение, по которому источник эпоса считается традиция о культурных героях; совсем наоборот, спекуляции в связи с происхождением культуры приобрели литературное воплощение в создавшемся уже заранее эпическом жанре (а кроме того, конечно, в гимнах).

С формальной стороны эпосы о царях Урука являются различными разработками единственной темы, а это тема «внешних связей» Урука. Лишь только «Гильгамеш и Агга» и «Энмеркар и государь Аратты» ясно отличают исторически конкретную тему, вооруженный конфликт и торговлю, позднее в традиции они смывались и стали исходным материалом гетерогенного «Штоф»-а. Каждый из эпосов привел народные традиции о ранней истории Урука к окаменению в каком-то моментном состоянии этой традиции, причем они независимо от этого продолжали формироваться, видоизменяться.

Расставить в истории и датировать приблизительно варианты разработки данной темы можно пытаться, исходя из значения функции анахронизмов волшебного-мифологического тем. Исторический фон все более затмевался, таким образом все сильнее оказалась сказочная разработка. После династии Агадэ эпосы показывают индивидуализацию общественного человека. Вначале господствует героический идеал («Гильгамеш и Хувава»), позже — идеология царской власти («Гильгамеш, Энкиду и подземный мир»); этот эпос отражает также и внутренние общественные противоречия к концу 3 тысячелетия до

н. э. Сделав ряд частных анализов, можно выдвигать следующую приблизительную условную хронологию: «Гильгамеш и Агга» — середина 3. тысячелетия до н. э.; «Энмеркар и государь Аратты — немногим позже; «Гильгамеш и Хувава» — 24—23. век до н. э.; «Гильгамеш, Энкиду и подземный мир» и два эпоса о Лугалбанде — 21. век до н. э.; «Гильгамеш и небесный бык», «Энмеркар и Эншухкешда'анна» — конец 3. тысячелетия до н. э.

Мифологические и космогонические введения эпосов появляются в героических эпосах сравнительно поздно. В эпосе об Энмеркаре можно выявить два начала — одно «архаичное» (стихи 33 и следующие) и одно более позднее, суммирующее содержание.

В способе передачи и приема традиции существенной выступает не устность или письменность (последняя по многим новым источникам доказывается), а то, что противоположно постоянному изменению «Штоф»-а поэтические произведения, будь это устно или письменно, передавались по поколениям как законченные, завершённые тексты.

Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870 – 1945

(A magyarországi piacra termelő kertészetek kialakulásához)¹

A magyarországi kerti kultúra vizsgálatánál nem lehet elhanyagolni a piacra termelő, a városokat zöldséggel ellátó kertészetek tanulmányozását. Ez a fajta kerti kultúra Nyugat-Európához viszonyítva hazánkban közel száz, százötven éves késéssel indulhatott meg, a városoknak későbbi fejlődése miatt. A városok késői fejlődéséhez mérten késtek az őket ellátó és kiszolgáló iparok, így a városellátó kertészetek kialakulása is. Zöldségáruban, különösen a primőrök vonatkozásában – lehet mondani – az első világháborúig behozatalra szorultunk.

Kerti iparunk fejlődésére előbb a német, majd bolgár kertművelők voltak hatással. Az előbbieket különösen a korai zöldségfélék piacozásában jeleskedtek. A hazánkban dolgozó német kertészek a termelésben olyan magas színvonalat értek el, hogy GALGÓCZI érdemesnek tartotta megjegyezni: „... a pesti, budai, kecskeméti kertészek — javarészt német eredetűek — olyan jó téli retket termelnek, hogy az még az erfurtiaknak is becsületükre válnék.”²

A német kertészek, akik Pest határában a XVIII. sz. elejétől kezdve létesítik kertészeti telepeiket, a piacra termelő kertművelők sorában hazánkban úttörők voltak. Működésükről az adatok a XVIII. sz. végétől kezdve sokasodnak, produktumaik nem elégitették ki a hazai szükségletet. Tudomásunk van arról, hogy a múlt század közepén Alsó-Ausztriában élő kertészek nemcsak Bécset, de Pestet is ellátták friss zöldségfélével.³ A XIX. sz. első felében keletkezett iratok szerint a helyi termelők erős konkurenciát jelentettek. Beadványaikban piaci monopolhelyzetet biztosító intézkedéseket kérnek és várnak a városi előljáróktól. Így többek között kérték, hogy a városi hatóság szabályozza az eladás rendjét. Ezek szerint a piacnak a fő helyein csak a hivatásos kertészek — német kertészek — árusíthassanak, aztán következhetnek azok, kik kertjük termését alkalmilag árusítják, majd végül a paraszti szárazkertészeti termelők — a tájkultúrák művelői.⁴

A pozsonyi kertészceh mintájára 1843-ban I. Ferdinánd engedélyezte a *Pesti Kertész Céh* megalakulását is, azzal a záradékkal, hogy céhen kívüli kertészek az eladásban ne legyenek gátolva;⁵ tehát az általuk termelt mennyiség már ekkor sem bizonyult elégségesnek.

A céhkötöttségek a XIX. sz. második felére kertészeti vonatkozásban ugyanúgy gátolták a szabad versenyt és kereskedelmet, mint az ipar egyéb

¹ A téma előzményeihez lásd: BOROSS 1963; — BOROSS 1965.

² GALGÓCZI 1855, 276.

³ FÉNYES 1875, 65

⁴ KARDOS 1917, 21.

⁵ *A Pesti kertész céh levele. 1844,7.*

területén. A kertészceh megszűnését Pest városának az előljárósága kérte azzal az indokkal, „... hogy a kertészség a földművelésnek az egyik ága, ezért itt kirekesztő joggal a céhtagság nem élhet. A kertészet alapja a föld, annak szabad használatát ekkép korlátozni éppen e honban, midőn a nemzet s kormány egyesült törekvése azt az eddigi bilincsek alól is törvényhozásilag felszabadítani nem egyéb volna, mint a földnek kizárólagos bírhatását a szabadalmazott osztály törekvései ellen irányítani.”

Az eddig vázoltakból kitűnik, hogy a múlt század második felére a német eredetű kertészek termelvényei és a paraszti szárazkertészek időszakos terményei sem voltak elégségesek a főváros ellátására. Ezért fogadták örömmel a bolgár kertészek megjelenését fővárosunk és nagyobb városaink határában. A bolgárok a kezdeti években a német és magyar kertészeknél mint kerti munkások, a későbbiekben zömmel haszonbérelt, ritkábban tulajdon földön kezdtek meghonosítani sajátos kertművelő technikájukat és új növényféléseiket, miáltal termelésük alkalmassá vált az új piaci igények kielégítésére, egyfajta tömegtermelésre.

A Magyarországra települő bolgárokról az első források a múlt század közepén tesznek említést. Két bányász városban, Vingán és Ó-Besnyőn laknak tömegesen, és szétszórt telepeken az egész birodalomban.⁶ Első kertészeti működésükre néhány év múlva Főtről van adatunk. Itt 1865-ben öt bolgár kertvállalkozó 15 kat. hold bérelt földön kezdett el kertészkedni.⁷ Az 1870-es években már Aradon, Esztergomban, Nagyszébenben, 1872-ben Temesvárott, 1873-ban Torontál-Almásán tudunk nagyobb városellátó kertészetekről.⁸ 1875-ben a szentesi határban való földbérletükről és kerti kultúrájukról kapunk hiteles és életszerű leírást.⁹ 1876-ban GALGÓCZI Károly már így ír róluk: „néhány év óta Budapest körül a Duna mindkét oldalán Téténytől fel Bogdányig, aztán Palotától Vácig szerb és bolgár kertészek szaporodtak el, akik mindenféle kerti terményt: káposztát, tököt, karalábót, hagymát, paprikát, petrezselyem gyökeret, zellert nagyban természetnek.¹⁰

Bulgáriai források a kertészeknek a XVIII. sz. eleji elvándorlásáról is írnak. 1720 körül öt-hat kertész elviselhetetlennek érezvén a török uralmat, elindult kertészkedni Brassó városába. A termeléshez szükséges magokat törököktől és görögöktől vásárolták meg. A csoport tavasszal kelt útra. Felszerelésüket — kerti szerszámokat és magokat — egy kocsin vitték. Ottani életükről, a termelés technikájáról semmi adatunk nincs, csak olyan mozzanatokat említ még a forrás, mint hogy lovon jöttek haza, fekete csizmában, szép süveggel és telepénztárcával.¹¹

*

Mielőtt a bolgár kertészeknek hazánkban való működését és kertkultúráinkban betöltött jelentőségét ismertetnénk, szükségesnek tartjuk, hogy azokat a gazdasági és politikai okokat vázoljuk, amelyek a többzetes szegényparaszti és agrárproletár tömeget rákényszerítette az elvándorlásra, arra, hogy

⁶ FÉNYES 1857, 36.

⁷ *Egy szerbián család kertipara.* 1865, 127.

⁸ RÉVÉSZ 1915, 13–14.

⁹ SZALVA 1959, 21.

¹⁰ GALGÓCZI 1876–1877, 139.

¹¹ GINCSEV 1887, 1183–1213.

az év bizonyos időszakában keresse meg hazájától távol, nagyon mostoha körülmények közt az évi megélhetést, az otthonhagyott család részére is.

Az elvándorlás okait kutatva először is azokra a politikai tényezőkre kell rámutatnunk, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a bolgár kertészekből, egy az egész világon elismert és jelentősnek mondott zöldségtermelési kultúra művelői váltak.

Köztudott, hogy a törökök étkezési kultúrájuk kapcsán, a meghódított területeken meghonosították a zöldségtermelést és — különösen a török hadseregnek az élelmezési központjai körül — egy a termelés technikáját kiválóan értő kertművelő réteget alakítottak ki. A törökök a kert munkásokat mindenütt a helyi lakosságból toborozták, így a hosszú megszállás Bulgáriában — főleg Trnovo környékén — kertész centrumokat és kertész dinasztiákat alakított ki. A kertművelésnek a török eredetét mutatják az ezzel kapcsolatos török szavak, elnevezések.¹²

A kertészet kialakulásának emellett a bolgár mezőgazdaság sajátos fejlődése is kedvezett. A bolgár falut a kelet-európai falvaktól eltérően a földesúri nagybirtok hiánya jellemezte. Az ország népességében túlsúlyban volt az agrárlakosság. Egy adat a fentiek alátámasztására: 1905-ben a lakosság 83%-a kis- és törpebirtokos és csak 1,1%-a volt nagybirtokos.¹³ Az ötszáz éves török uralom alatt tipikusan önellátó, igen mérsékeltén árutermelő parasztság alakult ki.

A paraszti birtok kis terjedelmére jellemző, hogy földterületét nem holdban, nem hektárban, hanem a hektár tizedrészében *dekárban* mérték (1 dekár = 0,18 kat. hold). A török uralom megszűnésekor — 1878-ban — a bolgár mezőgazdaságot birtokviszonyait tekintve a felaprózottság, a termelés alacsony színvonalja jellemezte. Tagosításra nem került sor. A termelés rendkívül külterjes volt. Munkaeszközök fejlettsége is ennek megfelelő. Az intenzív művelésű dinnyeföld és zöldségeskert az egész szántóterület 3,5, illetve 1,4%-át foglalta el.¹⁴ A helyzet számottevően nem változott a felszabadulás után sem. A birtokelaprózódás folytán a lakoságnak egyre nagyobb tömegei váltak agrárproletárokká. 1908-ban 225 ezer a 2 hektáron aluli birtok 155 000 hektár földön, s szintén a törpebirtokos kategóriába 174 ezer 2—5 hektáros birtok tartozott.¹⁵

A falukban szaporodott a földművelők tartalékserege, az ország ipara ugyanakkor fejletlen volt ahhoz, hogy ezt az emberfelesleget felvegye, s nagybirtok sem volt. A török megszállás alatt speciális ismeretekkel földműves réteg alakult ki, nevezetesen a zöldségtermelés tapasztalatával. Hazájában tudását nem kamatoztathatta, mivel az ipar hiánya folytán népes városok nem alakultak ki, termékeiknek felvevő piaca az országban nem volt. Kényszerültek ezért elmenni — először a szomszédos országokba, Romániába, Jugoszláviába, Magyarországra, majd később távolabbi országokba is: Ausztriába, Németországba, Lengyelországba, Csehszlovákiába. Elsősorban olyan országokba, ahol a városok fejlődését nem követte azokat ellátó kertészeti ipar.

Összegezve a bolgárok elvándorlásának gazdasági és politikai feltételeit, megállapíthatjuk, hogy a török megszállás egyrészt elősegítette egy kertészeti

¹² Török eredetű szavak, melyek kizárólagosan az öntözéses kertkultúrával kapcsolatosak: pl. *jaszak* = melegágy, *rogozka* = melegágy-takaró, *motika* = kapa, *sadilo* = ültetőfa, *kaval* = öntözőbarázda, *leha* = két csatorna közti terület.

¹³ ISIRKOFF 1917. 120.

¹⁴ PERÉNYI—NIEDERHAUSER 1961. 8; — ISIRKOFF 1917, 122.

¹⁵ PERÉNYI—NIEDERHAUSER 1961. 26.

ipar kialakulását, ugyanakkor az ország ipari fejletlensége nem biztosította a piacot termékeiknek. A közismert birtokelaprózódás is gátolta a kertészeti telepek kifejlődését.

Termelési szakismereteikkel először a környező országokban próbálkoztak, majd az ottani sikeres évek mind több embert mind messzebbre csábítottak, olyan országokba, ahol az ipari fejlődés következtében állandó fogyasztói réteg alakult ki, amelyik termelvényeiknek piacot jelentett.

Hazánk az elsők között van, ahová a bolgár kertészek rendszeresen eljárta. Számuk és a termelésben betöltött jelentőségük indokolja a velük való foglalkozást.

*

Földhasználat, földbérlet

A kezdeti időszakban kizárólag bérelt földön kertészkedtek. Nem volt jelentéktelen azoknak a száma sem, akik a főváros ellátását biztosító német eredetű kertészeknél kerti munkásokként dolgoztak, mindaddig, míg a kertbérlethez szükséges tőkét megszerezték.

A bérlendő föld helyének kiválasztásánál fő szempontjuk a városi, ipari centrum, közlekedési út közelsége, jó szállítási lehetőség volt. Csak ez után esett latba a föld minősége, a terület öntözhetősége. Kezdetben csak folyóvíz mellett béreltek földet, mert vízemelő kerekeikkel csak folyóvízből tudtak öntözni, később a német kertészeknél a vödörös kút előnyeit megismerve olyan területet is béreltek, amit kútból lehetett öntözni. Olcsóbban béreltek olyan földet, ami még nem állt kertészeti művelés alatt, itt rendszerint azzal győzték meg a gazdát, hogy olyan jól fogják trágyázni és művelni a földet, hogy az a bérleti idő lejártá után is nagy hozamú lesz.

A bérelt föld terjedelme a *gazda*, a kertészvállalkozó tőkeerősségétől függött. A tőke nagysága arányában toborzott Bulgáriában munkásokat, akiknek nem fizetést, hanem részesedést ajánlott. A legkisebb rentábilis kihasználású földterület 5–10 kat. hold volt, de a két háború között nem volt ritka a 40–60 kat. holdas földbérlet sem.¹⁶ A földterület nagysága szoros összefüggésben van a bolgár kertészek társulások rendszerével. A nagyobb kertészetek földbérleteinél a munkások a bérleti tőkéhez is hozzájárultak.

A bérletes rendszernek a fenti formája a két háború között úgyszólván teljesen megszűnt. Ez időtől kezdve zömmel olyan kertészek jöttek, akik első sorban a családjukra és a helyben felfogadható bérmunkásokra számítottak.

A bolgár kertészek általában nagyobb haszonbért fizettek, mint a magyar vagy német kertészek, ezt azért tehették, mert életmódjuk — a magyarokéhoz és a németekéhez viszonyítva — rendkívül igénytelen volt, másrészt a munkaszervezetükből adódó bérezési normák ezt lehetővé tették.

A bolgár kertészek piaci térhódítására a két háború között már erősen felfigyelt a magyar mezőgazdasági sajtó. Egymás után megjelenő cikkek, egyrészt a termelési technikájuk és szervezetük elsajátítására buzdítják szegény-paraszti rétegeinket, másrészt a bolgárok itteni működését helytelenítik. A sok ilyen irányú cikkből szemléltető példaként idézzük: „A bolgárok inkább haszonbérlet területen dolgoznak, kenyerüket Magyarországon megkereső

¹⁶ *Sarnov* bolgár kertésztől kapott információ. Rákoshegy.

idegen honos állampolgárok, akik nem akarnak itt letelepedni, az itt szerzett pénzt hazájukba viszik, és ezzel országuk gazdagításához járulnak hozzá a mi rovásunkra és szegyenünkre.”¹⁷ Ezen túlmenően féltették a Magyarországon kialakult kertészeteket a bolgár kertészek konkurenciájától, mely mint írják, tönkreteszi a magyar kertészek kis felemelkedő csoportjait.¹⁸ Számunkra a legtanulságosabb a bolgár kertészek szövetségi rendszerének a megismerése.

Egyéni szövetségi társulások

A kertvállalkozó, a *gazda* hazájában december—január hónapban szedte össze azokat a munkásokat akikkel kertjében dolgozni akart. Rendszerint falujában toborzott, ismertette, hogy hol, mekkora kertet akar bérelni, mennyi tőkét kíván a tagoktól pénzben és munkaerőben. Fizetést nem ígért senkinek, hanem mindenki százalékosnak *dramban* szerződött. Egy kertbe rendszerint rokonok, szomszédok, egyfalubeliek kerültek, csak ha a létszám nem volt meg, akkor keresett a szomszédos falvakban munkásokat. A *gazda* fizette a munkásokat, illetve a szövetségi tagok részben tőkét és munkaerőt, részben csak munkaerőt adtak. Az elosztásnak mértékét és arányát egy 1920-as évek elején működő rákosszentmihályi kertészetben szerződött százalékosok pénzelosztási táblázatából tudjuk a legjobban érzékeltetni:

<i>Gazda</i> egy szolgálával	2 rész	10 000	Leva.
4 férfimunkás I—1 részvényvel	4 rész	40 000	Leva.
5 munkás (köztük 1 nő) 1/2 részvényvel	2,5 rész	12 500	Leva.

A 25 kat. holdas kertszövetségben volt tehát tizenegy munkás, köztük egy nő, ezek a munkán felül még tőkét is adtak. Rajtuk kívül még hét, havonta fizetett munkás dolgozott. Ezek képezték a kertnek az állandó munkás gárdáját. Időszakos munkákhoz napszamosokat hívtak.

Az önkéntes társulással létrejött szövetség a *gazdát* teljhatalmú intézkedőnek ismerte el, mind a munkában, mind a jövedelemelosztásban. A *gazda* kezelte a pénzt, ő fizette a kiadásokat, ő adott a munkásoknak — ha szükség volt rá előlegként pénzt, és a piacozási napokon bejött pénzt teljes egészében neki adták át. A pénzkezelés rováspálcákon *rabosokon* történt. Minden munkásnak volt egy *rabosa*, amire felrötták a beadott pénz mennyiségét és ugyanazon a pálcán jelezték a kiadásokat is. A rováspálca még a két háború között is divatban volt, mert a kerti munkások között sok volt az analfabéta. A *gazda* a pálcákat egy bőrből készült tokban — *kusnyicában* — tartotta.

A végelszámolásra mindig a kertben a termény leérése után, rendszerint szeptember 15-e után került sor. Későbbi időkben, amikor a munkások nem utaztak a szezon végén Bulgáriába, a kert termésének teljes letakarítása után, az első fagyok beálltával osztottak a jövedelmen. Az elszámolás rendszerint 1—2 napot is igénybe vett. A munkások a konyhóbeli asztalnál jöttek össze, a *gazda* előhozta a rováspálcákat, mindenkinek odaadta a sajátját és utána osztottak a megmaradt jövedelmen. Először a pénztőkét fizették vissza a részvényeseknek, majd a végzett munka arányában, illetve a szerződéskor megaján-

¹⁷ RÉVÉSZ 1915, 15.

¹⁸ МАНАС 1925, 6.

lott 1/4, 1/2, vagy egész részt osztották szét. A tiszta jövedelemből levonták a kertbe fektetett felszerelés árát, magok, igaerő, öntözőberendezés stb. költségeit egyenlően.

A nyereség elosztása nem ment mindig közmegelegedésre, sok írástudatlan kertész a követségen kereste igazát, mert úgy érezte, hogy kisemmizték. Érdekeik védelmére alakult 1917-ben a *Bolgár Kertészeti Egyesület*, mely egyrészt a *gazdáknak* segített a földbérletek megkötésénél jogi tanácsok-

1. kép. Bolgár kertészszövetkezet tagjai Rákosszentmihályon 1927-ben. Az ülő sorban és a második sorban álló férfiak bolgár szövetségi tagok, a többiek helybeli hónapnapszamosok

kal, kertészek egymás közti vitás kérdéseikben pedig a döntőbíró szerepét töltötte be. Mivel az Egyesületben a nyelv bolgár volt, így a peres felek maradéktalanul megértették a vitás kérdésekben az indoklást és a döntést, eszükbe sem jutott, hogy magyar igazságügyi fórumhoz forduljanak vagy fellebbezenek. A Bolgár Kertészeti Egyesületnek az utódja a *Bolgár Kulturális Egyesület*, melyet a bolgár nemzet nagy fiáról, Dimitrovról neveztek el. Az Egyesület keretében még ma is működik egy bíróság, mely vitás ügyekben dönt. Az Egyesület döntéseiben ma is megnyugszanak.

A bolgár agrárproletárnak az első lépcsőfokot az önálló kert létesítése felé az idegenben való munkavállalás jelentette. A ma Magyarországon dolgozó bolgár kertészek, szám szerint 586 család,¹⁹ csekély kivétellel mint munkások kezdték el kertészeti pályafutásukat. Kivételt képeznek azok, akik az apjuk kertészetébe jöttek el mint munkások és később *gazdákká* válhattak. A bolgár kertészvállalkozók azzal, hogy a kerti munkások zömét — különösen idejöveteleik kezdeti korszakában — hazájukból hozták, képesek voltak arra, hogy

¹⁹ *Bolgár Népköztársaság nagykövetségétől* kapott szíves szóbeli közlés.

igénytelen, olcsó munkásaikkal az itt dívó zöldségáraknál lényegesen olcsóbban termeljenek és árusítsanak. Így nem egy magyar és német kertészetet tettek tönkre, illetve kényszerítettek arra, hogy más városok peremére húzódjanak.²⁰ A két háború között — bár még mindig jelentős számmal szerepeltek a bolgárkertészetekben a hazai munkások — egyre jobban emelkedett a magyar hónapszámosok és napszámosok foglalkoztatása. Ezeknek a bérezése a hazai viszonyoknak és bérezéseknek volt megfelelő. Sürgős és halaszthatatlan munkák idején a vidéken kialakult bérszínvonal felett is fizettek.

A magyarországi bolgár kertészet lényegi kérdései voltak a kertészethez alkalmas földterület bérelése, a kertészethez értő munkások toborzása, a területnek az öntözése és gyakori trágyázása. A két első feltétel biztosításának módját ismertettük, az alábbiakban a legjelentősebbnek mondható üzemi tényező, az egész kertészetük alapját képező öntözési rendszerüket vázoljuk.

Öntözés

Mielőtt a bolgárok öntözési rendszerét ismertetnénk, pár mondatban a Magyarországon dívó öntözési rendszerekről szólunk. A magyar kertművelők — a kezdeti korszakban — gémeskutakat használtak és kannából öntöztek.²¹ Ezzel a módszerrel alig negyed holdnyi területet tudtak rendszeresen vízzel ellátni. A német kertészek nagyobb hozamú (ún. vödörös) kutakat és kevesebb kézi munkát igénylő szórásos öntözési technikát honosították meg.²² Mindkét módszertől teljesen különbözik a bolgár kertészek kis parcellákra osztott ún. *fiterás* árasztásos öntözési rendszere.

Nemcsak a területnek a vízzel való árasztása, de a víznyeréshez használatos kútrendszerek is különböznek a Magyarországon használtaktól. Víznyeréshez a bolgár kertészek az öntözőkereket az ún. *dulapot*, illetve *asma dulapot* használják. Ennek kialakulására és eredetére többféle feltevés született. A vízemelőkerekeknek a használatát, amelyek képesek a vizet a völgyből a fensikra vinni, egyes szerzők Mezopotámiából származtatják, mások görög hatásnak tudják be.²³ Az mindenesetre megállapítható, hogy a vízemelő szerkezetek a Földközi-tenger egész vidékén elterjedtek. Alkalmazási területük változatos, rétöntözéstől kezdve kertöntözésig használják.²⁴ Bulgáriában kizárólag a zöldségtermelésnél alkalmazzák.

A *dulap* és *asma dulap* kétféle víznyerési módot jelent. Az első vízemelőt kizárólag sebesen folyó víz partjára építik, a kereket a víz sodra hajtja meg: hazánkban ez a típus nem terjedhetett el, Bulgáriában csupán a Vardar és Marica partjáról vannak adataink az alkalmazásáról. Általában a víziemelőkerék 3—4,5 m-es átméretű és szélein puttony formájú merítőedények vannak.

A másik típusú vízemelőt lassú folyású folyó vagy patak partjára építik, de alkalmazzák nem túl mély kutaknál is. Ez az öntözőszerkezet három fő részből áll: a) kerék a rá illesztett láncokkal, ill azokra erősített vödörök, ez merül a vízbe; b) állati erővel mozgatott egykarú emelő; c) fogaskerék, mely az orsó függélyes tengelyéről az erőt átviszi az emelőszerkezet tengelyére.

²⁰ BOROSS 1963, 219—221.

²¹ BOROSS 1963, 219.

²² BOROSS 1963, 220.

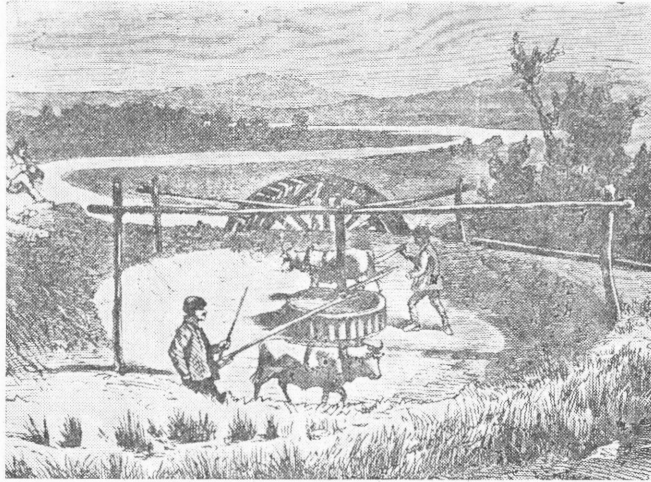
²³ LESER 1928, 478.

²⁴ SCHAUERMEIER 1942, 80.

A második típust Bulgáriában a Duna menti kerületekben, Trnovo környékén és Szófia környéki városellátó kertészetekben alkalmazzák.²⁵

A bolgár kertészek által Magyarországon használt kútnak itt adjuk a pontos leírását és rajzát. Tesszük ezt azért is, mert ma már egyetlen ilyen kutat nem találunk; a bolgár kertészek zöme már a két háború között áttért a víznek motorral való felhúzására. Az itt leírtakat már csak a visszaemlékezés és egy, a Néprajzi Múzeum Gyűjtőpályázatára beküldött igen jó pályamunka alapján tudjuk rekonstruálni.²⁶

2. kép. Vízemelő kerék Bulgáriában. Szerkezetében a Magyarországon használtakkal megegyezik. Ogosta. Bulgária

A kútnak a fő alkatrészei: három fakerék. A főkerék két méter sugarú, két részből áll. Ezek ún. vánkossra voltak helyezve egy kb. 30 cm vastag tengely segítségével. A tengely gerendákból készült, amelynek két végét hengeresre faragták. Ez illeszkedett a vánkos közepén kiképzett mélyedésbe. A kerék 30 cm széles fenyődeszkákból volt összeillesztve, a rajta képzett furatokba szorított csapolások segítségével. A nagykerék tulajdonképpen két köralakúra összeillesztett deszkából állott. Az egyiket négy átlós erősítésű léccel feszítették ki. A keresztrudak találkozásába illesztették a tengelyt. A hozzá kapcsolódó keréknél nem alkalmaztak feszítőrudakat, hanem az előző kerékből kiálló vastag pálcikákkal erősítették rá.

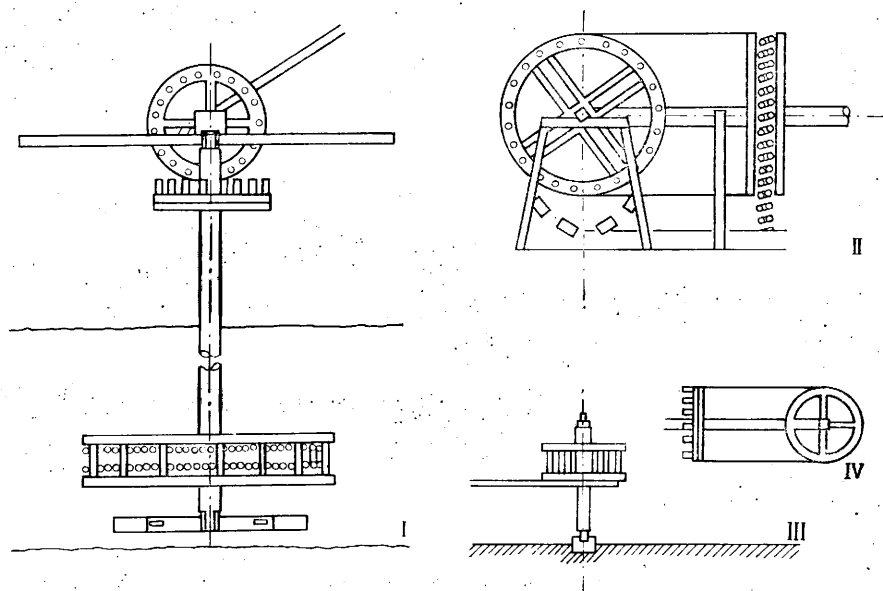
A fafogak egymástól 50 cm-re helyezkedtek el, s feladatuk a kerekek meghajtásán kívül a láncon függő vödörök forgatása volt. A láncot a nagykerékre erősítették, úgy, hogy a kerékforgatásnál a lánc a vödörrel megmerült a vízben. A láncoknál 30–50 cm-re feszítőrudakat alkalmaztak, melyek a fogaskerékbe is illeszkedtek, így akadályozták a lánconak a csúszkálását. A merítővödöröket külön erre a célra készítette a falusi bádgosmester, formájuk a szüretelésnél használatos puttonyokra emlékeztetett, úrtartalmuk 10 liter volt.

A fő tengely általában 8 m hosszú és 30 cm átméretű gerenda volt. A tengelynek a szárazföldre eső végétől kb. 80 cm-re illesztették a fogaskerekeket. A fogaskerék 180 cm átméretű fenyődeszkából készült kerék volt, mely átlósan elhelyezett rúdjaival illeszkedett a tengelyhez. A kerék szélein kör alakban egymástól mintegy 20 cm-re 8 cm vastag fafogak álltak ki. A fogaskerékre merőlegesen, a fogak állásával egymagasságban helyezkedett el a hajtókerék, melynek átmérője 2 m, felsőkerékének átmérete 170 cm volt.

²⁵ VAKARELSKI 1939, 19–22.

²⁶ DIMITROV 1971; — *Todorov* bolgár kertésztől kapott adat. Szigetszentmiklós.

A kerekeket szintén feszítőrudak erősítették. A hajtókerek közéjébe állították fel a 180 cm hosszú tengelyt. Ennek mindkét végébe acélt ütöttek, az egyik végébe hegyeset, a másikéba hengeralakút. A két acélrúd a *perselyben* forgott. Az egyik perselyt nagy főtönkre ágyazták, ennek az alapját mindig a földbe ásták. A másikét a tengelynek a felső végében a másik vánkoshoz erősített vastag deszkába ágyazták. A hajtókerek két része egymástól kb. 60 cm távolságra volt. Távtartására 8 cm vastag rudat alkalmaztak. A beállításnál igen nagy gondosságot igényelt az, hogy a fogaskerek fogai és a hajtókerek rúdjai úgy álljanak egymással szemben, hogy soha ne akadályozzák egymást.

3. kép. Bolgár öntözőkerék vázlatos rajza. I. Nagykerék és fogaskerek felülnézetben. II. Vízemelő kerék és fogaskerek oldalnézetben. III. Hajtókerék. IV. Hajtókerék kapcsolata a fogaskerekhez. Kalocsa. Bács-Kiskun megye

A hajtókerek alsó feléhez erősítették a rudat, amelyhez *kisefa* segítségével fogták a lovat. A ló kb. 3 m sugarú körön járt körbe.

A fent leírt öntözőkeréknek a percenkénti vízhozama átlagosan 800 liter volt. A vizet az ún. *tepsibe* öntötték, amit azon az oldalon toltak a kerék belsejébe, ahol a keresztrudak hiányoztak.

A láncnak az elhelyezése a keréken szabályozható volt, a vízszint magasságától függően lejjebb, vagy feljebb erősítették.

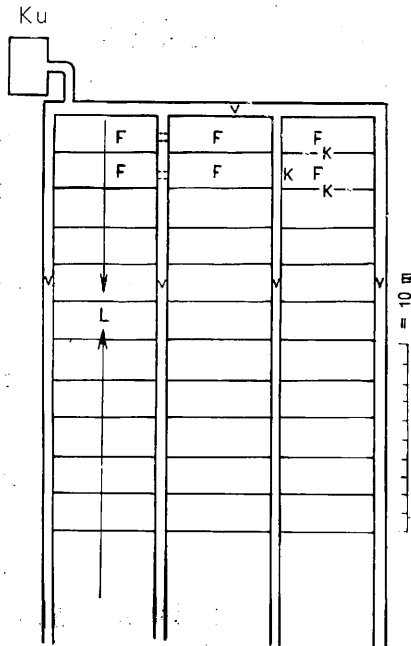
A víz a *tepsiből* a deszkából rótt csatornán keresztül jut a főcsatornába, a *vadába*. A főcsatornát a kert építésénél gondosan bemérik, mélységét először ekével húzták ki, majd a széles nagy kapával a *molikával* igazították, mélyítették, oldalait döngölték a víz zavartalan folyása érdekében.

A mellékelt rajz világosan mutatja, hogy a növények öntözését a barázdák *kavalkok* ki-, illetve elzárásával oldották meg. A *füterák* hat méter hosszú és másfél, két méter széles kis földparcellák, amit barázdák öveznek. A két főcsatorna közti területet hívják *lehának*.

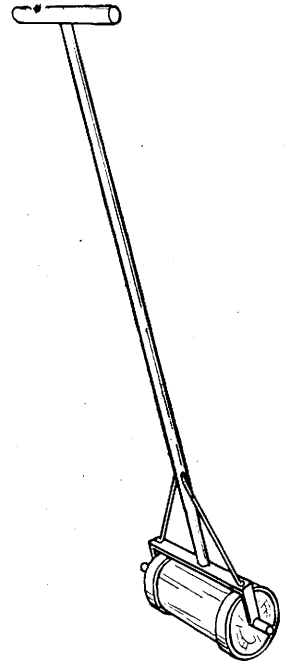
A kert elkészítésénél a legfőbb gondot az öntözőrendszer elkészítésére fordítják. A főcsatornának az oldalait kapával, súlykolóval, hengerrel tömítik és csak akkor mondják biztosnak a csatornát, ha oldalán a fű kiserkent.

A kertésznek a legnagyobb kára, ha a víz az árok szélét elmossa, ilyen veszélynél nem egy adatunk van rá, hogy a kertész testével fogta el a vízkitörést.²⁷

Hazánkban dolgozó bolgár kertészek már az első háborút megelőző években is alkalmaztak benzin-, majd később elektromotort. Persze a kút vízhozama is meghatározta a felhúzásnak a módját. Kevésvízű kútnál a motort alkalmazni nem lehetett, mert a víz utánpótlása olyan lassú volt, hogy

4. ábra. Bolgárkert öntözési rendszere. Ku = kút, V = vada (öntözőcsatorna), K = kaval (barázda), F = fitera (barázdákkal határolt termőterület), L = leha (két V közti terület)

5. kép. Barázdatömítő henger. Szigetszentmiklós. Pest megye

csak állati erővel való vízhozással tudták a kertnek a folyamatos öntözését biztosítani.

A bolgár kertészek az „élő vizet”, a folyó, a patak vizét mindig előnyben részesítették a kútvízzel szemben. Nemcsak azért, mert annak a hőfoka magasabb és nem hűti le annyira a növényeket, hanem azért is, mert az a víz mindig tartalmaz szerves anyagokat is, ami a növényeket táplálja. A kútvizet már csak ott és akkor alkalmazták, ha más víznyerési módra alkalmuk nem volt. A kútvizet „szűz víznek” hívják.

A vízemelőszerveket általában a bolgárok ácsokkal csináltatták meg, de volt olyan ügyeskezdő kertész, aki nemcsak javítani, de készíteni is tudta a kutakat. A kútnak a megásásánál, a vízemelőszerveknek az elhelyezésénél

²⁷ IRICSEK 1889.

vigyáztak arra, hogy az mindig a kert legmagasabb pontjára kerüljön, hogy a víznek a természetes esése meglegyen. A vízemelő keréknek — ha a folyó partjára építik — mindig másfél méterrel magasabbnak kell lennie, mint a folyónak, hogy a vödöröknek a kiborítása a csatornába zavartalan legyen.

A múlt században idevándorló kertészek vízemelő kerekeit a magyar parasztok megcsodálták, de sehol sem alkalmazták, pedig a korabeli ismertetés megjegyzi, hogy az minden paraszt által könnyen elkészíthető lenne, olyan egyszerű.²⁸

A bolgár kertészet az árasztásos öntözésen alapszik, ezzel szemben áll a magyar és német kertészek szórásos öntözési technikája.²⁹ A kétféle öntözési technika kétféle művelési módot eredményez. A szórásos öntözés munkaigényesebb, fáradságosabb, de nem hűti le annyira a talajt és primőr áruk termelésénél kedvezőbb az alkalmazása. Ezzel a technikával már márciustól kezdve öntöztek a kertészek. A bolgárok árasztásos technikája erősen lehűti a talajt, ezért az öntözés megkezdésének az időpontja általában május 15—20-a után lehetséges. A növények növekedésére az árasztásos öntözési technikát károsnak mondták a hazai kertészek, mert az ilyen öntözési technika mellett tömegesen jelennek meg az ilyen kertekben a földi bolhák, a mezei poloskák és egyéb kártevők.³⁰

Tanulságos a kétféle öntözési módnak a költségkihatásait is megnézni, és ez is megvilágítja a bolgár kertészeknek a hazaiakkal szembeni előnyét.

I kat. hold öntözése szórásos technikával	2—3000 Kr.
I kat. hold árasztásos öntözése	300—600 Kr. ³¹

A bolgár kert öntözés nélkül nem lehet meg. A kertnek a határát mindig az öntözésnek a lehetőségei szabják meg. Egy-egy nagyobb kertben két-három kutat is üzemeltettek, és elmondható, hogy a legnagyobb befektetést a víz nyérése, az öntözőberendezés elkészítése jelentette. Olyan kertbérletet, ahol a víz könnyen megszerezhető, nehezebb szerezni és az ilyenért nagyobb bérleti díjat kérnek.

Az öntözést mindig a *gazda* vagy hozzáértő tapasztalt kertész végzi, a lóhajtás munkáját mindig gyerekekre bízzák; van olyan adatunk is, hogy a kertész a hajtókarra készített kalickában helyezte el a jární még alig tudó gyermekét és kezébe ostort adva végeztette a lóhajtást.

A bolgárok *filterás* öntözési technikáját a magyar kertészek csak mérsékelten vették át, az ezzel a módszerrel dolgozó kertészeket bolgár módra dolgozó magyar kertészeknek mondjuk. Ilyenek zömmel az országban Szentés környékén vannak³², de akadnak szétszórva az egész országban.

Itt kell szólnunk arról, hogy a múlt század vége felé, a magyar parasztok egyes vidékeken varázslatot láttak a furcsa formájú bolgár kútemelő szerkezetekben és olyan hiedelem terjedt el, hogy a kutak okozzák a szárazságot, ami a bolgár kertészeknek előnyös, mert akkor csak ők tudnak termelni. Ezért néhol a kerteket feldúlták, a vízemelő szerkezeteket szétszedték és elégették.³³

²⁸ *Egy szerrián család kertipara* 1865, 127.

²⁹ BOROSS 1965, 30.

³⁰ MAHÁCS 1925, 7; — *Hausknecht és Eibel* német eredetű kertészek szíves szóbeli közlése. Zugló—Halásztelek.

³¹ RÉVÉSZ 1915, 18.

³² SZALVA 1959, 31—40.

³³ GINCSEV 1887, 1306—1323.

Kertészeti eszközök

Sok tanulságot rejt magában a Magyarországon dolgozó bolgár kertészek eszközeinek a vizsgálata is. Mielőtt ezekre rátérnénk, a hazájukban használatosakat kívánjuk bemutatni. A bolgár kertészek eszközeinek a kialakulására utaló első adatok a középkorból vannak; a földművelésben az eke mellett kapát és ásót is használtak. A középkori ábrázolások szerint az ásonak fém vasalása volt, de használtak vasalás nélküli fa ásót is. E két utóbbit kizárólag kerti művelésben használták.³⁴

A bolgár mezőgazdasági és kertészeti eszközöket, még a második világháborút követő időben is falusi, egyéni, vagy szövetkezetbe tömörült kovácsok készítették. Gyári előállításuk egészen a legutóbbi időkig ismeretlen volt. A kovácsok elsődlegesen rendelésre dolgoztak, télidőben raktárra is. A kapákat, ásókat, csákányokat, metszőkéseket félig kész állapotban készítették raktárra, végső formáját a mester vételkor, a vásárlónak az egyéni kívánságai szerint adta meg. Ezekben a kisipari eszközökön figyelmet érdemel a lapjukra elhelyezett jel vagy pecsét is. A tulajdon- és mesterjegy a mellett a legtöbbször még a vas minőségét jelző ábrát is találunk. A vasból készült eszköz drága volt, elkopása, elvása esetén érdemes volt azt javítani.³⁵ Kapákat, sarlókat cigánykovácsok is készítették, az előbbtől eltérően durvább kivitelben.³⁶

A hazánkba vándorló kertészek teljes eszközkészletüket hozták magukkal és évenkénti hazaruccanásuk egyben eszközkészletüknek felfrissítését is célozta. A két világháború között, amikor már jelentős volt azoknak a kertészeknek a száma, akik nem vándoroltak minden évben haza, szükségleteik kielégítésére Budapestre telepedett egy bolgár kovács, aki kizárólag a kertészeknek dolgozott. A helyben kapható könnyű gyári kapákat mind a mai napig nem alkalmazzák, ami szoros összefüggésben van öntözési rendszerükkel. Az árasztásos öntözéssel a föld annyira megtömődik, hogy csak súlyos kapával lehet benne haladósan, eredményesen dolgozni.

A magyarországi kertészetekben használt eszközkészletük a következő:

Motika. Félkörívű, nagyméretű kapa, köpűs felerősítésű. Felső szélének hossza 30 cm. Átmérete 17–20 cm. Kovácsolt vasból készült, falusi kovácsmunka, a nálunk dolgozó kertészek leginkább elhasznált ekének a kormánylemezből készítették. Bulgáriában az egész országban elterjedt és használatos a kapás kultúráknál.³⁷ A kertészetben elsődlegesen az öntözőárkok igazítására és ültetés előtt a *fiterák* lazítására használják. A magyar eszközkatalógusok már az első háború előtt is hirdettek hasonló típusú kapákat, bolgár kapa elnevezéssel.³⁸

VAKARELSKI, a bolgár mezőgazdasági eszközök kiváló ismerője írja, hogy a talaj természete mellett a mezőgazdasági eszközök formáját, a természetett növényeknek a minősége is erősen befolyásolja. Nagyon tanulságosnak mondja ebből a szempontból a kertészetet, ahol a kapa típusoknak egy nagyon gazdag választéka alakulhatott ki a különféle kultúrák műveléséhez.

Csapa. Kovácsolt vasból készült, végein kiszélesedő, téglalap alakú. Élének hossza általában 12–14 cm. Átlós hossza 16 cm, szintén köpűs felerősítésű. Káposzta, karfiol, kelkáposzta, paprika közeinek fellazítására használják.

Kalisztirija. Szintén kovácsolt vasból készült, az előbbivel megegyező formában, csak kisebb méretben. Élének hossza 7–9 cm. Átlós hossza 9 cm. Köpűs felerősítésű. Hagyma, saláta közeinek a fellazításához használják.

³⁴ VAKARELSKI 1960, 148.

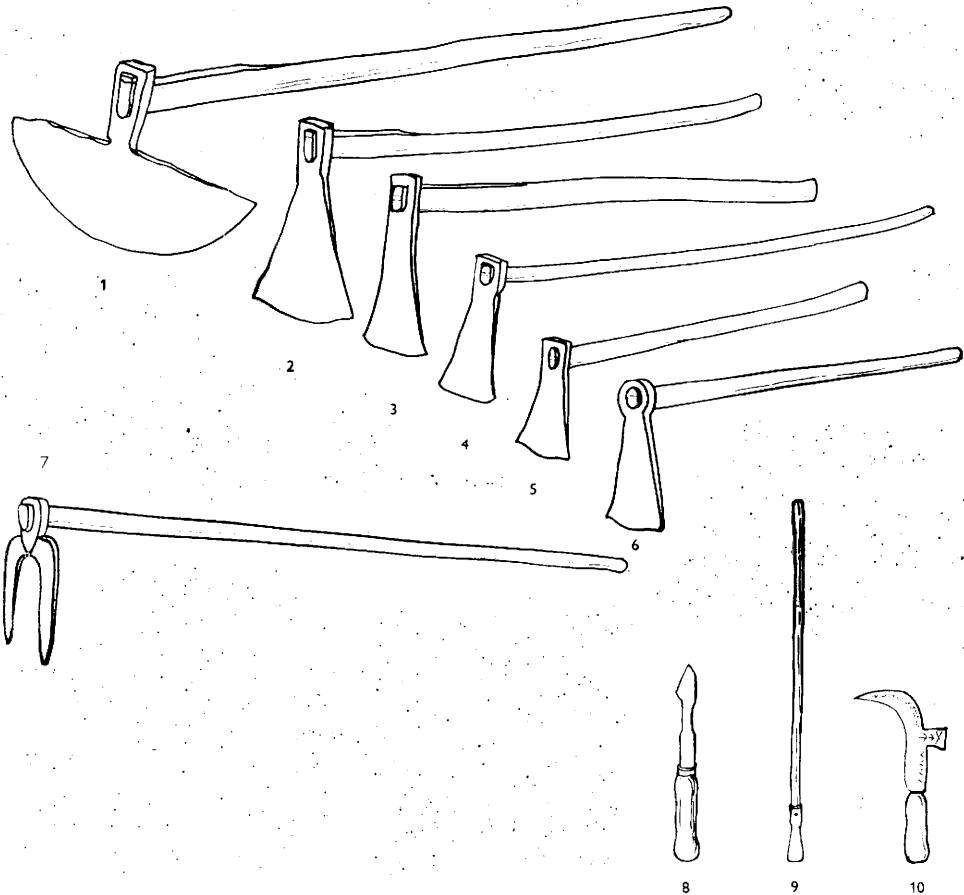
³⁵ BOROSS 1957, 90–96.

³⁶ SAKAZOV 1929, 203.

³⁷ VAKARELSKI 1960, 154.

³⁸ *Szt. Gotthardi... Árjegyzéke* 1912. 8.

D i k e l. Kétágú kapa, szintén kovácsolt vasból készült. Tavasszal alkalmazzák, szántás után a hantok elmunkálására, melegágy-készítésénél a trágyának a gödörbe való behúzásához is. A két ág egymástól való távolsága 8 cm. Hossza 22–25 cm. Köpús felerősítésű.

6. kép. Bolgár kertészetben használt eszközanyag: 1. motika, 2–4. csapa, 5–6. kalisztirja, 7. dikel, 8–9. silo, 10. koszer

S a d i l ó. Ültetőfűrő, rendszerint derékszögben meghajlított, természetes faágból vagy gyökérből készítik. Formájában a variánsok, a fűrő rész vastagsága és a hajlás szöge különbözik a palántázandó növénynek a minőségétől.

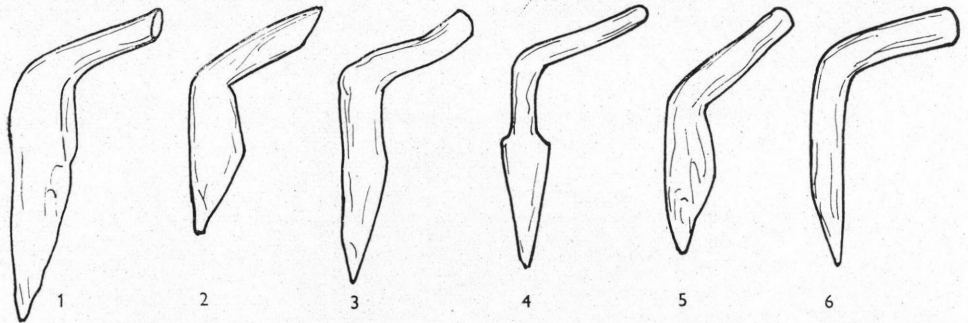
S i l o. Hagymaásó, elsőrendűen a hagyma kiszedésénél használják, minden esetben falusi kovácskészítmény. Lándzsa alakú élben végződik. Méretre és formára meg egyezik a makói hagymások által használt eszközökkel.³⁹

G r a p a. Gereblye, szintén kovácsolt vasból készült, vas sínbe nittelék az 1 cm széles, hegyes vasfogakat. Köpús felerősítésű. A fej hossza általában 30–40 cm. Alkalmazási területe, a vetés előtt a melegágy földjének az elsimitása, és ültetés előtt a fiterák közének a porhanyítása. A gereblyének az elterjedése nálunk vált általánossá. A bolgárok által használt eszközkészlet kevés darabból álló voltát minden velük foglalkozó munka

³⁹ Boross 1968, 139–140.

megemlíti.⁴⁰ Az eszközkészlet szegényessége az egyjellegű technikát mutatja, melyet hazánkban is megőriztek.

Nem a földműveléshez, de a munkafolyamathoz tartoznak a különböző szedő és szállítókosarak. Hazájukból két típust hoztak magukkal. A hántolt fűz vesszőből készült félkör alakú szedőkosarakat és fűz vesszőből, utóbb fahéncsből készült hátikosarat, melyben káposztát, kelkáposztát, paprikát szállítanak a földről a tanyájukra. Ugyanakkor alkalmazták trágyahordáshoz is.

7. kép. Egy bolgár kertész által használt különféle ültetőfűrók. 1–6. *sadiló*. Sziget-szentmiklós, Pest megye

8. kép. Szedőkosarak Trnovo környéki kertészetben. Bulgária

A termelés technikája

A termelés technikájának ismertetésénél a hazájukban és a Magyarországon kialakultat vetjük össze. Nálunk növényfélésegeik termelésében bizonyos gazdagodás tapasztalható, ugyanakkor a termelés technikáját ez csak nagyon mérsékelten, egyes esetekben egyáltalán nem érintette.

⁴⁰ A témához fontosabb irodalom: BOROSS 1957, 90; — ECSEDI 1928, 79; — SAKAZOV 1929, 203; — SZALVA 1959, 29; — VAKARELSKI 1960, 148.

A fejlett kertészeti termelésnek egyik elengedhetetlen kelléke a m e l e g á g y (jastra.) Bulgáriában a melegágy készítésének és alkalmazásának a technikáját a törököktől sajátították el, de nálunk hatással volt az elkészítésére a német és magyar kertészek melegágy-készítése is.⁴¹ Kisebb kertészetekben a melegágyhoz a trágyát a föld felszínére hordják, letapossák, erre kerül a föld. Sem melegágy-keretet, sem üveglablakokat nem használtak. A századforduló éveitől kezdve általánossá vált a melegágyak az a típusa, amikor kb. 40—60 cm mélyen a melegágy helyét kiássák, lótrágyát taposnak a gödörbe oly módon,

9. kép. Hátikosár szigetszentmiklósi bolgárok kertészetében

hogy az kb. még 20 cm-re a föld fölé is kerüljön. Erre kerül a föld, deszkakeret és üveg.

A melegágyakat december 19—20 táján kezdik építeni. A fagyos földet kovácsolt vasból készült csákánnyal (*kirka*) vágják ki. Bugáriában szintén mélyítik az ágyások helyét, de a gödröket először tüskés ágakkal kibélelik, a trágyát és a földet rétegesen rakják egymásra, a magok alá lótrágyás föld kerül, a csírázott magokat tehéntrágyával kevert földdel fedik, mindaddig, míg a palánták ki nem bujtak. Ha a föld túlságosan éget, akkor karókat ütnek le, ha a levegőzéssel sem tudják a kívánt hőfokot elérni, akkor a karókkal beütött lyukakba vizet töltenek.

A melegágyak öntözésére rendkívül nagy gondot fordítanak, ehhez minden esetben állott vizet használnak. Ezért a kút mellé öntözőkádát állítanak,

⁴¹ Boross 1963, 214.

és ebben tárolják majd az öntözéshez felhasználandó vizet. Általában reggel napfelkelte után és délután naplemente előtt öntöznek, vigyázva, hogy a növények túlóntozását elkerüljék, mert akkor azok felnyúlnak és megsárgulnak.

A kertnek két centruma van, az egyik a kút, ahonnan az öntözőcsatornákon keresztül a már kiültetett növényeket tudják rendszeresen vízzel ellátni, a másik a melegágyak telephelye, ami rendszerint a földbe épített bolgár kertészanya udvarán kap helyet.

A melegágyaknak mindig szem előtt kell lennie, ez a helymegválasztásnál az egyik fő szempont, a másik az, hogy az északi szelektől lehetőleg védett helyen legyen. A melegágytelepeket rendszerint kerítik, főleg a szelek kártevési miatt. A kerítés nádból, lécből, ágból, tüskéből készül, mindig abból az anyagból, amihez a kertész könnyen hozzájut. Hideg időjárás esetén még szalmával borítják a kerítéseket.

Az ágyaknak az elhelyezkedése mindig szabályos; lehet mondani, mértani rend szerint osztják az ágyakat, közöttük kis gyalogutat hagyva az öntözéshez, a növényपालánták gondozásához. Az ágyakhoz használt eszközanyag megegyezik a magyar és német kertészek által használatosakkal.⁴²

Az ágyásokban mindig előcsíráztatott magokat vetettek hazájukban és nálunk is. Bulgáriában általános csíráztatási eljárás: érett trágyát tesznek egy teknőbe, erre rétegesen szórják a magokat, majd ismét trágyát és ismét magot, mindaddig, míg a teknő megtelik. Akkor az egészet jól bevezetik és a félig kihűlt kemencébe tolják. Naponta locsolgatják, így a magok egy-két nap alatt kicsíráznak. A kemencében való csíráztatással idegenben nem tudtak dolgozni, mert a legtöbb bolgár kertészanyán nem volt kemence. Ezért a csíráztatásnak egy másik módja alakult ki. A magokat langyos vízben megúztaták, ökölnyi csomókban elosztották és vastag rongyokba tekerték. Minden egyes munkásnak adtak egy-egy csomóval, hogy tegye a testére, rendszerint ingük és hasuk közé tették a rongycsomót és ott tartották naponta vízzel, míg csak a magok nem csíráztak. A test melegével való magcsíráztatás a magyarországi szárazkertészek körében is gyakorlat volt, de a kezdeti korszakban alkalmazták a német kertészek is.⁴³

Az utolsó 30—40 évben a magcsíráztatásnak a Magyarországon meglevő általános gyakorlatát követték. Vízben megduzzasztották a magokat, majd ruhába kötve az udvaron levő trágyadomb oldalába dugták, gondosan megjelölve a csíráztatásra elhelyezett magok helyét, de még általánosabbá vált a tűzhely sarkán való csíráztatás.⁴⁴

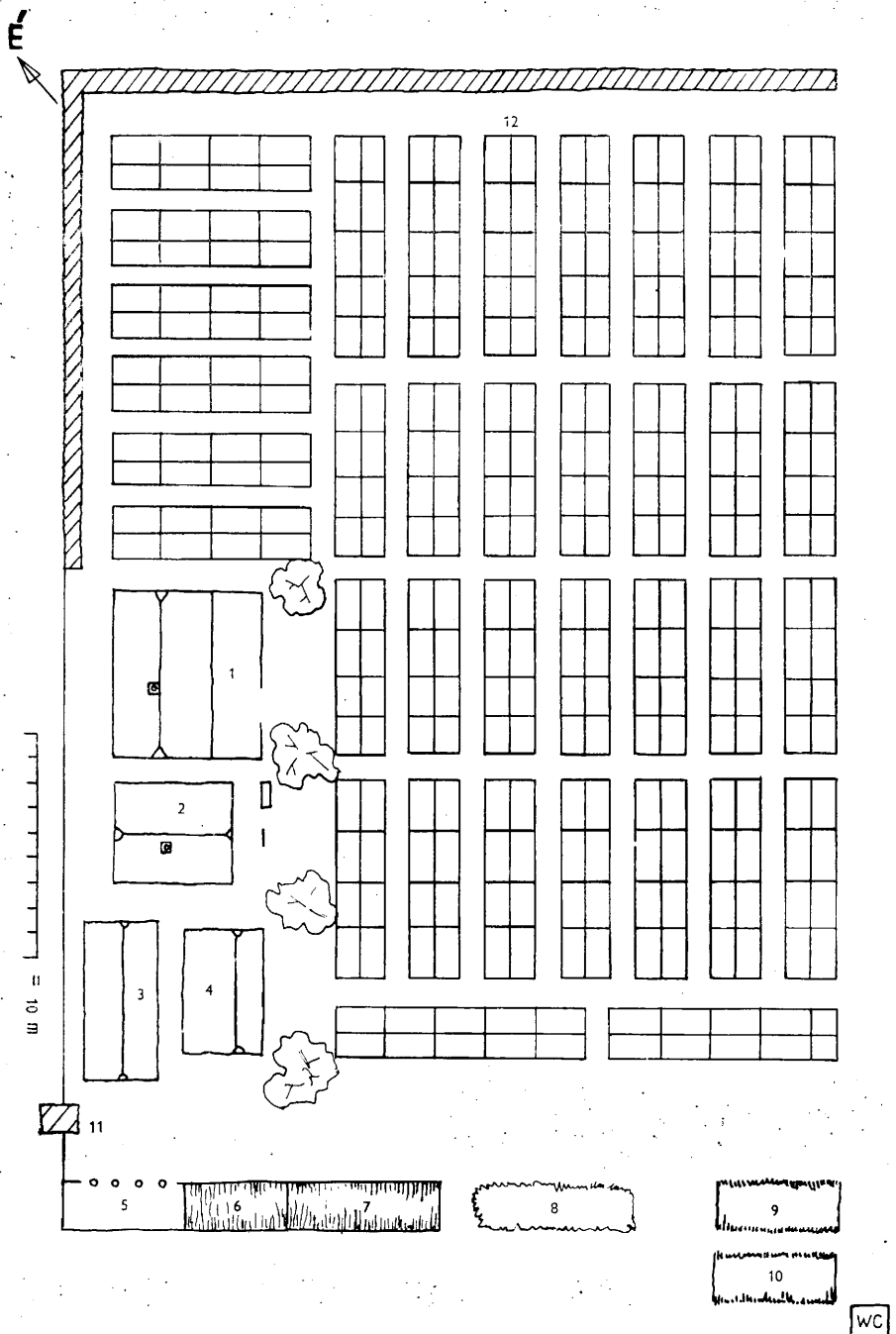
Melegágyat a bolgárok elsősorban a paprikapalánták neveléséhez készítették, később paradicsom-, korai káposzta-, karfiol-, padlizsán-, retek-, salátapalántákat is előneveltek a melegágyban. Teljesen a német kertészek hatásának tudható be a fehér gyökérrépának a melegágyban való teleltetése és a tél folyamán friss petrezselyemzöld szedése. Ennek a gyakorlata az utolsó évtizedekre nyúlik vissza.

Melegágyak mellett hidegágyakat is készítettek, ide került a késői káposzta, hagyma, késői kelkáposztának a magja. Uborkát és dinnyét nem neveltek elő melegágyban, hanem a szabadföldben „fészektrágyában” rakták el az előre kicsíráztatott magokat.

⁴² BOROSS 1963, 215.

⁴³ BOROSS 1956, 138.

⁴⁴ *Todorov* szentesi, *Sarnov* rákosszentmihályi, *Kosztov* szigetszentmiklósi bolgár kertészek adatközlése.

10. kép. Bolgár kertész tanyája 1972. Szigetszentmiklós. Felső tag 9/a
 1. lakóház, 2. földbe mélyített lakókunyhó, 3. földbe mélyített istálló, 4. rakodószín,
 5. tárolószín, 6. sertésól, 7. tyúkól, 8. trágyatelep, 9. szalmakazal, 10. szénakazal, 11. kút,
 12. melegágyak

Kert létesítése

A kerti földek művelése a magyarországi kertészeknél és a hazánkba vándorolt német kertészeknél is az ásás volt. Több utalás történik a kertészek részéről a talajforgatásnak kizárólagosan ásóval történő módjáról.⁴⁵ A bolgár kertészek sem hazájukban, sem idejövételük kezdeti korszakában nem ástak, kertjüket mindig szántották, csupán a kút körül és a kert sarkainál, egyszóval az ekével nem járható földdarabokat ásták. A szántás nagy gonddal történt és az évnek többször ismétlődő munkája volt. Legfontosabb volt a termények letakarítása utáni, a területnek trágyával való terítését követő ún. „keverőszántás.” Tél utólján, kb. február végén újra 25 cm mélyen szántottak, ez után a területet vasfogással elboronálták, palántázás előtt, március végén, április elején újra szántottak, és ekkor húzták ki az öntözőcsatornákat és a fiterák barázdáit.

A bolgár kertészek a kertnek minden talpalatnyi földjét hasznosították, a barázdákra (*kavalokra*) kerültek a kevés vízigényű termények, a sárgarépa, fehérrépa, cékla, karalábé és a rövid tenyészidejű korai kelkáposzta. A barázdákkal határolt területet (*fiterát*) újra fellazították és a melegágyban felnövekedett palántákat ültették, a magyarországi gyakorlatnak megfelelő tő- és sortávolságra.⁴⁶

A palántázás a legnehezebb és legfárasztóbb munkája a kertészetnek, de egyben a legtöbb hozzáértést is kívánó. Az idejében elvégzett palántázástól függ az egész évi termés, a kertészvállalkozó és részeseinek a jövedelme. Mikor a palántázásnak az ideje eljön — ezzel rendszerint megvárják a májusi fagyokat —, egész nap és éjjel dolgoznak a bolgárok. Nem egy olyan esetet mondanak el, amikor a palántázó derekára viharlámpát kötött, és úgy dolgozott egész éjjel. A sok hajlongástól a vér a fejükbe szállt, szemük vérekes lett, fejük megfájdult, de míg nem végeztek, nem hagyhatták abba a munkát.

A kiültetett palánták gondozása a naponkénti öntözésből, földjének fellazításából állott. A kapáláshoz alkalmaztak bér munkásokat.

Egy-egy növénynek a leérése után földjét azonnal megtisztították, „fejtrágyáztak”, majd újra palántáztak. Így évente kertjüket kétszer, nemritkán háromszor is hasznosították.

Termelt növények

A kertekben termelt növényféléseket érdemes az ittlétük közel évszázados múltja alatt figyelemmel kísérni, mert új növények megjelenése, régebbiek elhagyása a magyar fogyasztókhöz való alkalmazkodásuk egyik mutatója. Tudunk arról, hogy hazájukban is igen változatos és sokféle zöldségfélést termeltek; így paprikát, paradicsomot, vöröshagymát, uborkát, tököt, káposztát, padlizsánt és ami a magyarországi bolgár kertészetekből hiányzik: szőlőt.⁴⁷

A bolgár kertészek terjesztették el az étkezési paprika a fogyasztását, így a zöldhúsú *kalinkói* fajtát hazájukból hozták, ugyancsak a *polonski piper* elnevezésű, apró, hegyes, igen erős paprikafajtát is. Zöld, hegyes, erős paprikát

⁴⁵ BOROSS 1963, 217.

⁴⁶ *Línek* német kertész, Zugló, adatközlése.

⁴⁷ GINCSEV 1887, 1329.

hoztak; *bamija* elnevezésűt. A magukkal hozottak mellett termelték a hazai fajtákat is, nevezetesen a *ceceit*, *bogyiszlóit*, *kalocsait*, *bajait*, *kosszarvút* és a Mauthner-árjegyzék ajánlotta fajtákat. Ugyanilyen mértékben bővült a termelés a paradicsomnál is; alma alakú, közepméretű paradicsomfajtát hoztak magukkal, amit felváltottak a gazdaságosabb *kecskeméti* fajtákkal, termelték még a *fótit* és az *ökörszív* paradicsomot is. Kelkáposztában a korait és őszi termelték; hazánkban ismerkedtek meg a kelkáposzta, fehér gyökérzöldség, cékla, karfiol, karalábé, sóska, spenót, zeller termelésével.

11. kép. Bolgár kertészek a rákosszentmihályi piacon 1927

A termelés értékrendjének a megállapításánál azt találtuk, hogy a földterület felében paprikát, 20%-ában paradicsomot, a többi területen az előbb felsorolt növényeket, a barázdákon a már szintén jelzett növényeket termelték. A hazájukban igen keresett és kedvelt *padlizsánt* nálunk csak ritkán termelték, mert piacokon eleinte nem tudták eladni. A növény maga is olyannyira ismeretlen volt, hogy fináncok többször akarták őket megadóztatni tiltott dohánytermelés miatt. A kezdeti korszakban nálunk is próbálkoztak kertjeikben a náluk olyannyira kedvelt *Affuz Ali* szőlőfajtának a termelésével, de csak ritka évben tudott nálunk beérni, így a szőlőtermelést hazánkban mellőzték.

Egyes bolgár kertészek, akik már régebb idő óta kertészkedtek Magyarországon és a bérleti földterület mellé saját tulajdont is tudtak szerezni, nem követték a területnek zöldség alá való örökművelés hasznosítását, hanem vetésforgót alkalmaztak, ezzel a talajuntságot teljesen ki tudták küszöbölni. Ezeknél általános volt, hogy kertjük 1/3-ában búzát vagy árpat, esetleg csalamádét vetettek, ami földjüknek talajstruktúráját javította és a gyomo-

sodást lehet mondani teljesen megszüntette. Intenzív földkihasználásukat mutatja még az, hogy a főcsatornák oldalait takarmányrépával ültették be, ami a gyakori árasztás miatt szépen fejlődött.

Értékesítés

A bolgár kertészek nemcsak mint termelők, de mint zöldséggel foglalkozó kereskedők is igen jelentős szerepet vittek. Jelen dolgozatunkban nem kívánunk kitérni sem a zöldség-, sem a magkereskedőkre. Ennek vizsgálata olyan gazdasági és társadalmi problémákat vet fel, amit külön dolgozatban kívánunk közzétenni. Az értékesítést itt csak annyiban ismertetjük, amennyiben az szervesen a kertészethez tartozik. A bolgár kertészek tudatosan arra törekedtek, hogy aki az értékesítéssel foglalkozik, ismerje meg a piacot, tudja jól az ország nyelvét és tudjon eladni. Ha a kert a piactól messze volt, akkor az árusítással megbízott sokszor hetekre távol volt a kerttől; naponta kapta a friss árut, megrendelve azt, hogy miből mennyit hozzanak. Ilyen színvonalú munkamegosztást csakis a bolgár kertészeknél találunk, mert sem a magyar, sem a német kertészeknél csupán az árusítás munkáját végző embert nem ismerünk. Pedig az olyan kistermelő, aki hol a földön dolgozik, hol árusít, az tökéletlen munkát végez itt is, ott is. Ennek az igazságát már a két világháború közti mezőgazdasági szakemberek is felismerték, és éppen a piac tanulmányozására, a piac törvényszerűségeinek a megismerésére biztatták a magyar kertészeket, irván „...különböen nem bírjátok ki a versenyt a bolgárokkal”⁴⁸

A bolgár kertészek arra törekedtek, hogy ittlétük minden napján tudjanak árusítani, a letelepedettek pedig, hogy egész évben tudjanak a piacra menni. Ennek érdekében a terményeiknek egy részét tárolták. A hagyományokba kötve a fészerben, szalmával takarva rakták el, piacozás előtt a konyhában tartották pár napig, míg „feléledt”, majd megpucolták és zsákszámmal szállították. Földjüknek magasabban fekvő részén szalmával fedve, majd földdel takarva kelkáposztát tároltak. Ugyanitt vermelték el a téli fejeskáposztát. Külön vermet készítettek a sárga- és fehérrepának, zellernek, karalábénak. A régebben letelepedett bolgárok ásott pincében homok közé rakták a zöldséget és ezekből pénzelték a téli hónapokban.

Az ősszel kiültetett hagyma-, elvetett spenót- és sóskatöveket aprószalmás trágyával vékonyan fedték, ezzel is siettették a növekedést. A téli saláták is áprilisban kerülhettek piacra, persze a melegágyban termeltek megelőzték a szabadföldieket. Május közepétől általában már naponta mehettek friss zöldséggel, de igazi szezonzuk a paprikának, paradicsomnak, gyökérfélének és káposztaféléknek az érésével volt.

A piaci előkészületek a zöldségfélék szedésére, tisztítására, csomózására általában fél napi munkát jelentett a kertben dolgozóknak. A szedéshez félkör alakú, Bulgáriából hozott kis kari-kosarakat használtak. A leszedett árut a kút körül osztályozták, készítették elő. A zöldséget csomózták — általában 3 sárga-répát és 2 fehérrepát tettek egy csomóba —, a karfiolt, karalábét, káposztát külső leveleitől megtisztították, a salátát és retket mosták. Elmondhatjuk, hogy az árut mindig a legkívánatosabb módon vitték a vásárló elé.

A zöldségfélék szállítása lovaskocsin történt, löcsös oldalait három sor deszkával magasították a múltban.

⁴⁸ VÉGH 1921.

A piacozásnál is rámutathatunk a bolgár kertészek pénzelosztási, pénzügyi nyilvántartási rendszerére. Mint említettük, a bolgár kertészszövetkezet minden egyes tagjának megvolt a rováspálcája, amin a beadott tőkét, a kapott pénzt nyilvántartotta. Tőke törlesztése, munkabér-előleg kifizetése piacozási napokon volt. Az árusító egy összegben adta át a *gazdának* a pénzt, és egyben levonta az árusítás kapcsán felmerült kiadásokat (helypénz, étellemezés). A pénznek a biztonságba helyezése volt a bolgár kertészek egyik legnagyobb gondja. Bár egy-egy kertben dolgozó bolgár kertészek közössége testvéri egyetértésben dolgozott, a pénz dolgában nem bíztak meg egymásban. A kapott pénzt minden kertész maga rejtette el, ruhába csavarva, pléhdobozba csukva ásták el a kertnek egy bizonyos részén. Ha egyik kertész megbetegedett, akkor elmondta, hol van a pénze, azt akkor a *gazda* őrizte mindaddig, míg fel nem gyógyult, ha pedig meghalt, a közösség a családjának küldte el.

*

Munkánkban ez alkalommal nem térünk ki a bolgár kertészek magyarországi életmódjának, beleértve lakásuk, táplálkozásuk és viseletük ismertetésére. Úgyszintén további feladatnak tekintjük társadalmi relációik vizsgálatát is.

A bolgár kertészet szerepe ma már csökkent. Jó részük szövetkezeti nagyüzembe pl. a Duna Tsz-be (Csepeli szigetcsúcs) termel, a többiek kizárólag családjuk munkaerejére és alkalmi besegítő napszámos munkásokra számítva kertészkednek szerte az országban, elsősorban a nagyvárosok környékén.

Így Nyíregyháza, Debrecen, Pécs, Győr, Sopron, Salgótarján, Tatabánya, Miskolc, de a legtöbben Budapest peremkerületeiben és peremvárosaiban.⁴⁹

A bolgár kertészek zöme ma az állami és magánkereskedelemben mint nagykereskedelmi felvásárló vagy magánzöldegesként dolgozik. Ennek a hagyománya is legalább a kertek létesítése idejére nyúlik vissza.⁵⁰

A bolgár kertészek termelési technikáját, és nem egy általuk termelt növényféléseget a náluk munkásként dolgozó magyar kertészek is eltanulták.

A termelés technikájában nem volt eltérés közöttük, de szövetkezeti társulásukat a magyarok mindvégig nem valósították meg.⁵¹

Rövidítések

BTM: Budapesti Történeti Múzeum.

EA: Ethnológiai Adattár, Néprajzi Múzeum, Budapest

Ethn: Ethnographia

NÉ: Néprajzi Értesítő

P: Pályamunka, Néprajzi Múzeum, Budapest

⁴⁹ A *Bolgár Népköztársaság Nagykövetségétől* kapott szíves szóbeli közlés.

⁵⁰ GINCSEV 1887, 1317.

⁵¹ SZALVA 1959, 35.

IRODALOM

- BOROSS Marietta**
 1956 *A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata.* NÉ XXXVIII, 129–161.
 1957 *Jelzések mezőgazdasági eszközökön Bulgáriában.* Index Ethn. II. 1. 90–96.
 1963 *A kecskeméti homoki zöldségtermelés.* Ethn. LXXIV. 202–229.
 1965 *A magyarországi kertkultúrák néprajza.* EA 8799. Doktori disszertáció.
 1968 *A makói hagymatermesztés eszközzanyaga.* NÉ L. 127–154.
- DIMITROV Imre**
 1971 *Bulgárkertészkedés Kalocsán.* EA P. 3/1971.
- ECSEDI István**
 1928 *A bolgárok ősi földművelése.* NÉ XX.
Egy szervidán család kertipara. Népr. Kertészete 1865. 15. 127.
- FÉNYES Elek**
 1857 *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása.* Pest.
- GALGÓCZI Károly**
 1855 *Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánóság mezőgazdasági statiszticája.* Pest.
 1876–1877 *Pest, Pilis és Solt ... megye monographiája.* Budapest.
- ГИНЧЕВ, Ц.**
 1887 *Няколко думи от историята на нашето градинаство (Бахчованджижк) и за уредбата на градината.* Труд, Литературно-научно списание. (В. Търново) 1183–1213, 1306–1323.
- ISIRKOFF, A.**
 1917. *Bulgária föld- és néprajza.* Budapest.
- Иречек, К.**
 1889 *Княжество България.* София.
- KARDOS Árpád**
 1917 *A Pesti kertész társulat 159 éves története 1764–1914.* Budapest.
- LESER, Paul**
 1928 *Westöstliche Landwirtschaft.* Wien. (Festschrift P. W. Schmidt.)
- MAHÁCS Mátyás**
 1925 *Zöldségtermesztés.* Budapest.
- PERÉNYI József–NIEDERHAUSER Emil**
 1961 *Bulgária története 1864–1948.* Budapest.
Pesti kertész cég iratai. BTM 59. 293. 1–12.
- RÉVÉSZ István**
 1915 *A hazai bolgár és bolgár rendszerű kertészetek statisztikai ismertetése.* Budapest.
- SAKAZOV, Iván**
 1929 *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte.* Berlin–Leipzig.
- SCHAUERMEIER Paul**
 1942 *Bauernwerk in Italien ...* Bern und Zürich.
- SZALVA Péter**
 1959 *A szentesi paprika.* Budapest.
Szt. Gotthárdi kasza- és kovácművek árjegyzéke.
 1912 *Szentgotthárd.*
- VAKARELSKI, Christo**
 1939 *Brunnen und Wasserleitungen in Bulgarien.* Folk-Liv III. 5–41.
 1960 *Néhány bulgáriai szőlőművelő eszköz és azok történeti fejlődése.* Műveltség és Hagyomány I–II. 147–163.
- VÉGH Kálmán**
 1921 *Bulgárkertészet.* Budapest.

Marietta Boross

BULGARISCHE GÄRTNEREIEIEN UND GÄRTNEREIEIEN
VON BULGARISCHEM SYSTEM IN UNGARN. (1870—1945)

(Zur Entwicklungsgeschichte des ungarischen Erwerbsgartenbaus)

Auszug

Der Erwerbsgemüsenbau kam in Ungarn nur schwerfällig in gang. Laut der Quellen begannen zwar von 17. Jahrhundert an immer zahlreichere Bauernproduzenten, ihre Produkte in Monokultur, ohne Bewässerung in erster Reihe für den Markt zu erzeugen. Hier muß vor allem auf die Zwiebelbauern von Makó, auf die Paprikabauern von Szegeed und Kalocsa oder auch auf die Tomatenproduzenten in der Umgebung von Pest hingewiesen werden. Der Tages-Konsum bedarf der Großstädte an Gemüse konnte aber durch ihre Produkte nicht befriedigt werden. Diesen täglichen Bedarf zu decken, siedelten sich Gärtner aus Niederösterreich und aus Deutschland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts auf den Sandebenen um die Stadt Pest an. Ihre Bedeutung wird am besten durch ihre Zunftprivilegien dokumentiert. Der Massenbedarf konnte aber selbst durch ihre ausspruchvolle Produktion, — die sich in erster Linie auf Frühgemüsen konzentrierte, — bereits Mitte des 19. Jahrhunderts nicht mehr gesichert werden, infolgedessen kam immer häufiger zu Zusammenstößen zwischen den Gärtnern und der Stadtobrigkeit. Deshalb wurden die in den siebzigen Jahren des 19. Jahrhunderts in Ungarn saisonmässig erschienen bulgarischen Gärtner von der ungarischen Behörden gern gesehen.

Sie vermochten grössere Menge Waren billiger produzieren und verkaufen als die bis dahin tätigen Gärtnereien. Untersucht man die Beweggründe ihrer Umsiedlung, kann man feststellen, daß sie gezwungen waren, ihre Heimat zu verlassen, weil bei dem damaligen bulgarischen Agrarsystem (Anteil der Landwirtschaftsbevölkerung an der Gesamtbevölkerung 87%, Überwiegen der kleinbauerlichen Betriebe und der Betriebe unter 1 ha.) und bei der spät einsetzenden Industrialisierung kein Absatzgebiet für sie vorhanden war.

Die Nachfrage nach ihren Produkten war in den benachbarten, entwickelteren Industrieländern grösser, weshalb sie überall gern aufgenommen wurden.

Ungarn war eines der ersten Länder, wo sich bulgarische Gemüse Gärtner niederliessen, deshalb hielten wir es für wichtig, ihre Anbaukultur zu studieren.

Es ist lehrreich, diese importierte Gemüsebaukultur zu untersuchen: die Anbautechnik, das Produktionssystem, die auf eigenartiger genossenschaftlicher Grundlage beruhende Arbeitsorganisation, welche für diese intensive Produktion geeignet war, und die Verbreitung der bulgarischen Gärtnereien in der Fremde ermöglichte.

Es ist aufschlussreich, ihr Gerätematerial zu untersuchen, dessen entscheidenden Anteil aus der bulgarischen Heimat mitgebracht wurde, und auch heute noch gebraucht wird. Diese Geräte blieben — abgesehen von wenigen Ausnahmen — ohne Einfluss, auf die ungarischen Gärtner. Auch ihr Bewässerungssystem (*»fiterás«*) — eine spezielle Art der Bewässerung — fand bei den ungarischen Gärtnern ausser den Wenigen, — die hauptsächlich in der Gegend von Szentes nach bulgarischen System arbeiten — keinen Eingang.

Während ihres fast hundertjährigen Aufenthaltes in Ungarn die Anbautechnik und das Bewässerungssystem der bulgarischen Gärtner änderte sich kaum. Nur in der Auswahl der angebauten Pflanzen kann eine Bereicherung beobachtet werden. Ebenso wenig änderte sich in dieser Zeit ihre Lebensweise.

Zur Wahrung der Interessen der zahlreichen in Ungarn wirkenden bulgarischen Gärtner wurde im Jahre 1917 der Bulgarische Gärtnerverein gegründet. Sein Erbe übernahm nach dem zweiten Weltkrieg der Bulgarische Kulturverein *»Dimitrow«*, dessen Zielsetzungen zwar bedeutend anspruchsvoller sind als die ihres Vorgängers, seine Hauptziele blieben jedoch weiterhin die Interessenvertretung und die nationale Zusammenhaltung. Die bulgarischen Gärtner halten in ihrer Gartenbaukultur, Lebensweise und in ihrer Gewohnheiten in Ungarn noch stärker an ihren einheimischen Traditionen fest, als in Bulgarien selbst.

Мариэтта Борош

ОГОРОДНИКИ-БОЛГАРЫ И ОГОРОДНИКИ, РАБОТАЮЩИЕ БОЛГАРСКОЙ СИСТЕМОЙ В ВЕНГРИИ 1870—1945.

(К вопросу о возникновении огороднических хозяйств в Венгрии, работающих на рынок)

Резюме

Овощеводство на рынок в Венгрии осваивалось очень медленно. Хотя начиная с XVII века, по источникам все в большем количестве встречаются крестьяне, производящие овощи прежде всего для рынка в монокультурной форме, способом «сухого» (т. е. неорошаемого) огородничества — достаточно сослаться здесь, прежде всего, на луководов в окрестностях Мако, на крестьян, разводящих красный перец в окрестностях гг. Сегед и Калоча, или на помидороводов под г. Пешт, — их продукты не удовлетворяли ежедневным потребностям в овощах у населения крупных городов. Именно в целях удовлетворения этим ежедневным потребностям во второй половине XVIII века с территории Нижней Австрии и Германии переселялись огородники на пески города Пешта. О том, какое им придавалось значение, свидетельствуют и льготы, которые получили их цехи. Их производство на очень высоком уровне, концентрированное в первую очередь на производство ранних плодов, уже в середине XIX века было не в силах удовлетворять массовым потребностям и это вызывало все больше конфликтов между огородниками и главами города. Поэтому венгерские органы власти с большой радостью встречали в 70-е годы прошлого века огородников-болгар, приходящих на сезонную работу и умеющих доставлять на рынки большее количество продуктов не более низкой цене.

Рассматривая причины их прихода, мы можем заключать, что они должны были покинуть свою родину потому, что система сельского хозяйства в Болгарии, преобладание мельных и мельчайших крестьянских хозяйств и большая численность аграрного населения — 87% населения всей страны — кроме того, позднее развитие промышленности страны, все это вместе было неспособно создать рынок приема для их продуктов.

Везде, в соседних, в промышленном отношении более развитых, странах формировалась гораздо большая потребность в их продуктах, поэтому в этих странах их встречали везде радостно.

Наша страна принадлежит в число первых, куда переселились болгарские огородники-овоще воды, это и служило причиной рассмотреть их производственной культуры.

Изучение этой ввезенной извне культуры овощеводства поучительно, потому что так можно познакомиться с производственной техникой огородников-болгар, с их производственной системой, с их организацией работы, имеющей своеобразную кооперативную основу и весьма удобной в этом интенсивном и осуществленном на высоком уровне производств, причем такая организация работы и дала возможность им окорениться на чужбине.

Весьма интересно изучать их материальную культуру, состав их средств производства, что они приносили и по сей день приносят с собой с родины, этот инвентарь, несмотря на единичные исключения, не оказывал какого-либо влияния на венгерских огородников. Огородники-венгры не осваивали также их *фитерной* системы орошения, не считая некоторых огородников-венгров, работающих по болгарской системе особенно в окрестностях г. Сентеш.

Техника производства, система орошения у огородников-болгар за почти сто лет их жизни в Венгрии изменялись лишь очень незначительно. Расширились только выбор и состав производимых ими овощей. В значительной мере изменялся также их быт.

С целью защиты интересов многочисленных огородников-болгар, работающих в нашей стране, в 1917 г. было создано общество огородников-болгар. В его наследники выступает Болгарское культурное общество им. г. гораздо более требовательными целями, но, по сути дела, с той же целью защиты интересов и объединения национальности. Огородники-болгары в своей культуре огородничества, в быту и обычаях придерживаются к традициям намного сильнее, чем в Болгарии.

Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI – XIX. században

A makk különböző jellegű felhasználása régebben szélesebb körben elterjedt és ezzel a néprajzi irodalom is többször foglalkozott.¹ A legnagyobb jelentősége, a kukorica általános elterjedése előtt, a sertéstartásban és hizlalásban volt.² A történeti források gyakran emlegetik, különösen a gazdasági instrukciókban találkozunk gyűjtésével, felhasználásával kapcsolatos utasításokkal.³ Megtaláljuk a sertéstartás leírása során a gazdasági szakirodalomban annak megindulásától szinte napjainkig.⁴ A néprajz már régebben is érdeklődött a sertés makkoltatás extenzív téli tartásmódjai iránt,⁵ újabban a néprajzi és történeti adatok széles körű közreadásával és feldolgozásával gyakrabban találkozhatunk.⁶ Ezek közül nem egy az általunk vizsgált területet is érinti, melynek középpontjában Zemplén megye áll, a hozzá közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó tájakkal. Az alább ismertető adatok összessége és a belőlük levonható tanulságok e nagymúltú legeltetési ág egészét és egyes részleteit történetileg alaposabban megvilágítják, ezért tartottam érdemesnek és szükségesnek ezek közreadását.

*

A sertések makkoltatására az alábbi fa fajok és fajták makkja szolgált: a bükk (*Fagus silvatica*), a tölgy (*Quercus*) különböző fajtái, és a cser (*Quercus cerris*). Hizlalásra azonban ezek korántsem egyenértékűek.

A makkfajták megkülönböztetése gyakran a feljegyzésekben is kifejezésre jut. Így a Bereg megyei Szentmiklósról 1700-ban az alábbiakat olvashatjuk: „Ezen határban valamennyi erdőn vagydon, szabadon elik, makkja pedig ezen erdőnek, a tölgynek, a majorság tilalmában tartatik. A bik makk, ha mikor terem, nem tilalmas a lakosok disznajoktól”.⁷ Vagyis az uraság az értékesebb tölgymakkot a saját jószágai számára tartotta fenn.

¹ VISKI Károly 1932, 114–117; — GUNDA Béla 1966, 17–20; — BALASSA Iván 1968, 264–267.

² BALASSA Iván 1960, 429–430.

³ LEHOCZKY Tivadar 1894, 146–153, 239–263; — TAGÁNYI Károly 1895, 35–45; — KÁRFFY Ödön 1901, 114–125 stb.

⁴ Csak példaképpen említem: SZILÁGYI Sámuel 1774; — BENDE Péter 1848, 49–50. szám; — KORIZMICS L. — BENKŐ D. — MOROCZ I. 1855, 2 : 278–279 stb.

⁵ TÁLASI István 1939, 18–19; — MORVAY Péter 1940, 141; — KODOLÁNYI János 1946, 73–77; hogy csak néhányat említek a legfontosabb munkákból.

⁶ GUNDA Béla 1956, 17–40; — SZABADFALVI József 1968, 62–75; — ZÓLYOMI József 1968, 463 kk; — HALÁSZ Péter 1970, 381–384; — SZABADFALVI József 1970, 193–214; — CSISZÁR Árpád 1971, 481–485.

⁷ MAKSAY Ferenc 1959, 567.

A bükkmakk gyengébb tápértékére a korai szakirodalom is többször utal: „A' Bikk-makkos Disznót, minekelőtte le-ölnék, 2—3 Hétig Kukoritzára fogjuk: mert különben a' Szalonnája tsepegni fog”.⁸

„A tölgy és csermakk keményebb, tömöttebb szalonnát képez, mint a bükk-makk; a bükk-makkon hizott sertések szalonnáját gyengébbnek s éde-sebbnek tartják. Azt mondják, hogy azon sertések szalonnája legjobb, melylyek egyenlő mennyiségű tölgy- és bükk-makkot esznek”.⁹ Mindehhez azonban a XVIII. század közepétől kezdve a hizálás befejezéseként kukoricával történő utóhizálás járult.

A múlt századi szakirodalom úgy tartja, hogy 8—10 hétig tartott a makkon való hizálás, ez idő alatt 6—8 hektoliter makkot fogyasztottak el a sertések. Mihelyt a makk hó alá került, haza kellett hajtani a nyáját, mert az nem jutott elegendő táplálékhoz. Hóolvadás után a maradóknak, ha bőven termett az előző évben, a süldőket még fel lehetett egy kicsit javítani.¹⁰

A makkoltatásra csak a javakorban lévő fákból álló erdők alkalmasok, hiszen termőképes makkot a bükk 60., a tölgy 70. évében hoz.¹¹ A makk azonban nem biztosított állandó és biztos alapot a sertés tartásra és hizlásra. Sokszor 3—5 év, de némelykor 10 is eltelik, amíg elegendő termést hoznak a fák. Erről a feljegyzések is sokszor beszélnek: „1735^{dik} Esztendőben feles Mak teremvén a' Longon ki is már ötödik Esztendőre fordult, mely üdőtől fogvást nem is volt olly termés mint akkor”.¹² Vannak évek, amikor alig virágoznak a fák, máskor meg a hideg, szárazság vagy éppen a hosszantartó nagy szél okoz károkat, olykor sok féreg rongálja a termést, márpedig a férges makkot nem szívesen eszi a sertés. Mindenesetre legalább ennyit szükséges tudni ahhoz, hogy az alábbi történeti adatokat megfelelően tudjuk értékelni.

A makkoltatás másik alapvető feltétele, hogy megfelelő mennyiségű víz álljon a nyáj rendelkezésére, mert különben nemhogy hízna a jószág, hanem még apaszt. Ez nem könnyű feltétel, hiszen nálunk az őszi jelentős részében száraz időjárás uralkodik. A víz jelentősége magyarázza azt, hogy a Kárpát-medencében elsősorban a kisebb-nagyobb folyók, patakok árterületi erdőiben a makkoltatás központjai jöttek létre. Ilyen alakult ki az északkeleti végeken a Tisza és mellékfolyóinak területén, az általunk történetileg vizsgált tájon.

A korábbi századokban e vidéken általánosnak tekinthető a *veres sertés*, de éppen a makkoltatás és az azután járó tized következtében bizonyos lengyelországi, közelebről meg nem határozható fajták elterjedésével is számolni lehet.¹³ A lengyelekkel való kapcsolat nagy múltját az alábbiak is igazolják: „... az 1649.-iki úrbérben előjön, hogy a lengyelek a kék bérce (Szinyák) termett makkra hajtják nyájaikat”.¹⁴

A XIX. század elejétől azonban dél felől egyre erőteljesebben terjedt a *mangalica*, mely a betegségekkel szemben ellenállóbbnak bizonyult, mint a régi hagyományos fajta, viszont a veres sertés hizott vagy félig hizott állapotban jobban bírta az utat, hiszen nemegyszer Sárospatakról még Gölnicbányáig

⁸ NAGYVÁTI János 1791, 2 : 527; — PETHE Ferenc 1814, 15.

⁹ KORIZMICS L. — BENKÓ D. — MOROCZ I. 1855, 2 : 278.

¹⁰ GALGÓCZI Károly 1884, 2 : 196.

¹¹ Mezőgazdasági Lexikon 1920, 1 : 249.

¹² SÁL. Polgári perek. 18. csoport. Loc. 9. Nr. 265; *Feles* „nagy mennyiségű, fölős, fölősleges”.

¹³ SZABADFALVI József 1968, 64.

¹⁴ LEHOCZKY Tivadar 1881, 2 : 367; Az adatra CSISZÁR Árpád hívta fel figyelmet. Szinyák-hegység Bereg és Ung megye határán.

is elhajtották a vásárra. A mangalica térhódítására jellemző, hogy a sáros-pataki uradalomban 1825-ben még csak 13% az aránya, de 1833-ban már 54%. Ez ugyan lehet egyedi eset, de még így is jól mutatja az új fajta viharosan gyors elterjedését.¹⁵

Az egykori szakirodalom így emlékezik meg a veres fajta gyors háttérbe szorulásáról: „Egy pár tized évvel ezelőtt a' veres faj, szalontai faj név alatt igen nagy érdemben állott; most azonban már a' hamarébb hízó és zsírosabb Arad megyei fejérek, amannak annyira eleibe vágta, hogy magok a' szalontai lakosok is nagy, veres sertéseiket emezekkel cserélik el”.¹⁶ Ez a délről észak felé tartó mangalica előnyomulás területünkre kissé késve érkezett és a régebbi veres fajta még a XIX. század második felében, ritkábban még századunkban is, elsősorban a paraszti gazdaságokban, tartotta magát.

*

Abaúj és Bereg megyében a sertéstartást már az Árpád-korban is említik,¹⁷ de ekkor még a makkoltatásra közvetlen adatokkal nem rendelkezünk, erre csak a földrajzi nevekből lehet következtetni. A XIV. században azonban már egyre több adat tűnik fel, mely nemcsak a sertéstartás fontosságáról, hanem a makkoltatás jelentőségéről, az az után szedett dézsmáról és más járandóságokról is szól.¹⁸

Az adatok elsősorban a XVI. század végétől kezdve szaporodnak és ekkor tűnik fel köznévként az e területre annyira jellemző *avas*, mely az *avas erdő* alakból tapadásos jelentésváltozással keletkezett, mégpedig minden bizonnyal a koraközépkorban, mert számos forrás átnézése során sem bukkantam rá a teljesebb alakra. Az *avas* „makkoltatásra szolgáló erdő” jelentését *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*¹⁹ nem ismeri, ezért érdemes összefoglalni ezzel kapcsolatban végzett kutatásaim eredményét. Az *avas* jelentései közül a számkunkra legfontosabbakat említem csak meg:

1. „makkoltatásra szolgáló erdő”. 1585: „Sonha Boldogkeohez Tylalmaft es *Awaft* nem fogtak”.²⁰ Itt tehát a kettő között különbséget tesznek. 1612: „... *avas* tartása disznóknak makkra való hajtása, makknak felszedése ... függjön teljességgel és dependáljon az földes uraktul”.²¹ 1738: „... Sz. Mihály naptul fogvást *avasnak* tartatott ...”.²² 1766: „... az Agárdi Erdőkön lévő *Avasok* meg bocsátása rend szerint híré adatik”.²³ 1814: „Ha *Avas* fogódik Makkolás idején és a Földes Urak közzül valameik az *Avast* violálná Annak is sertéssei bé hajtassanak ...”.²⁴

2. „nagy fákból álló, öreg erdő, rengeteg”. 1604: „Swkeo feleol az falu giepwjen, mely erdeot hinak *Auasnak*, mely *Auast* hittak magjarosi Georgi

¹⁵ OLÁH József 1962, 248–251.

¹⁶ LIMBEK Antal 1844, 1: 120.

¹⁷ GYÖRFFY György 1963, 1: 52–53, 524.

¹⁸ BELÉNYESY Márta 1956, 53–54.

¹⁹ MTESZ 1: 201. Az *avas* szó jelentésfejlődésével, eredetével külön tanulmányban foglalkozom. Itt csak néhány előfordulását említem meg és summázom az említett tanulmányomban elért eredményeket. (Vö. Magyar Nyelv 69 (1973), 3. sz.)

²⁰ Boldogkő Abaúj m. NySz. 1: 201; 1. még Régi Magyar Nyelvmélekek 2: 308.

²¹ Olesva, Apáti, Panyola Szatmár m. TAGÁNYI Károly 1896, 1: 320.

²² Láca Zemplén m. SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 160.

²³ Zemplénagárd. SÁL. Polgári perek. 61. csomó. Loc. 30. Nr. 35.

²⁴ Hete Bereg m. A hetei erdőbirtokosság jegyzőkönyve. CSISZÁR Árpád szíves közlése.

erdejenek”²⁵ 1694: „Az Hid-*avass*ából, Benkó-*avas*ából, Tisztító-*avas*ból, Homlok nevü helyről senkinek fát ne adjanak”²⁶ 1838: „Az erdei gazdálkodásról, ú.m. az *avas* erdei (Hochwald Wirtschaft) és sarjú erdei gazdálkodásról (Niederwald Wirtschaft)”²⁷ 1855: „A hegyes vidékeken nagy részt *avas* erdei gazdálkodás folyik”²⁸.

3. Az *Avas* földrajzi névként már sokkal korábban is előfordul, de sok esetben nem lehet megállapítani, hogy mikor használják köz- és mikor földrajzi névként, mikor lappang benne az 1., illetve a 2., jelentés. 1236: „cum silua castris Choyka nomine que vulgo *Ovos* noncupatur”²⁹ 1275: „silua *Ovas* uocata”³⁰ 1346: „Veniret ad vnum beereh Ivanus *auosa* vocatum”³¹ Még számtalan adattal lehetne bővíteni a középkori és koraujkori felsorolást, de itt csak annak a megállapítására szorítkozom, hogy az *Avas* földrajzi név a nyelvterület keleti részétől, tehát a Székelyföldtől kezdve a nyugati határokig (Zala, Vas m.) sok fele megtalálható, bár nem egyforma intenzitással, melynek oka talán a feltárások elégtelenségében keresendő.

Meg kell jegyezni, hogy az *Avas* földrajzi névként való előfordulása Bereg, Máramaros, Ung, Zemplén, Abauj és Borsod megyék területén viszonylag ritka. Ennek okát abban látom, hogy itt köznévi jelentése a legutóbbi időkig élt és mivel az *avast* minden évben újra és rendszerint a termésnek megfelelően máshol fogták fel, ezért csak korlátozott mértékben vált földrajzi névvé.³² Néhány esetben mégis találkozunk vele. 1583: „Idézett okiratunk beszél még *Avas* és Nyomás nevű erdőrésztletekről is, melyekben a czéki disznók károkat okoztak”³³ 1803: „Az *Avas* hegy... a garanyai határban, épület és dongákra alkalmas tölgyfákban bővelkedik”³⁴ 1839: „*Papavasa*”³⁵ Manapság a legismertebb ilyen földrajzi név a miskolci *Avas*, mely valamikor erdő volt, de a város már körbevette és jórészt beépítette. 1790: „*Avas*nak hívják Miskóltznak azt az Észak felé néző hegyoldalát, melyben gazdag pintzéi vannak”³⁶

Az *avas* szó származását tekintve a nyelvtudomány kétféle eredeztetést tart lehetségesnek. Az egyik az *ov*~*óv* igéből, a másik az *ó*, „régii” jelentésű melléknévből származtatja.³⁷ Mivel hangtörténeti alapon az eredetet nem lehet egyértelműen eldönteni, így csak a jelentés és annak változása adhat a kérdésben felvilágosítást.

PAIS Dezső szavunkkal kapcsolatban nemrégiben állapította meg: „Az *ovos* vagy *avas* az előbb *ov*, majd utóbb *óv* igének olyan -s képzős névszói származéka, aminőre példák a *tilt* és *tilalom til* alapszavából a *tilos*, a *tel(ik)* igéből a *teles-telyes-tellyes*, tudálékos helyesírással *teljes*, továbbá a *szorgalom*

²⁵ Lengyelfalva Udvarhelyszék. SZABÓ T. Attila szíves közlése.

²⁶ Sepsiszentgyörgy. TAGÁNYI Károly 1896, 1: 617.

²⁷ BALÁSHÁZY János 1838, 2: 262–263.

²⁸ GALGÓCZI Károly 1855, 829.

²⁹ EtSz.

³⁰ OklSz.

³¹ Uo. Tudomásom szerint ez az első *a-s* alak, a XV. századtól minden formában már csak ezt találjuk.

³² E jelenséggel kapcsolatban részletesebben l. BALASSA Iván 1970, 210–213.

³³ Abara Zemplén m. Akk. 1899. 32.

³⁴ Garany Zemplén m. Akk. 1896. 317.

³⁵ Karcsa Zemplén m. SÁL. U. 48–49. Kováts Dániel szíves közlése.

³⁶ KAZINCZY Ferenc: Orpheus 1: 64. NSZ.

³⁷ MTESZ.

ige szorg eleméből a szorgos” Ehhez még hozzáteszi, hogy egy 1524-ből származó adatban az *Avas* nevű földrajzi név meghatározója „Silue prohibite” vagyis tiloserdő.³⁸ Ezt a származtatást az egyik lehetőségként ismeri el a MTESZ, és ez él inkább a köztudatban is. „*Avas*: régente a.m. tilalmas erdő, ném. Bannforst, Bannwald”.³⁹ Elsődleges jelentésként azonban a „tilos erdő”-t a többinél viszonylag ritkábban lehet kimutatni, bár kétségtelen, hogy még a legújabb korból is van rá példa. „A nyikómenti székely ma is nem a havasra, hanem az *avasra* megy, vagyis a „tilos erdőre””.⁴⁰ Így tehát az *óv* és *avas* kapcsolatát fel lehet tételezni, de csak másodlagosan.

Az általam, egy másik tanulmányomban részletesen vizsgált adatok nagy mennyisége ugyanis a „makkoltatásra szolgáló erdő”; „nagy fákból álló, öreg erdő, szálas erdő, rengeteg” jelentéssel sorakozik fel. Az *avasban* első sorban ezt a jelentést érezték azok is, akik olyan területről származtak, ahol az *avast* közszóként általánosan használták. Ezek közül érdemes megemlíteni BALÁSHÁZY Jánost (sz. Sátoraljaújhely 1797), aki az *avas erdei gazdálkodáson* azt érti „midőn a’ fák tulajdon magok magvaiból neveltetnek, ’s 90—100—180 esztendeig hagyatnak lábom . . . *Avas* erdei gazdálkodást kell ott is fel állítani, hol árvizek lepik az erdőt”. Úgy érzi azonban, hogy az *avas* szót közelebről meg kell magyaráznia, ezért így folytatja: „. . . a’ magyar a’ koros tárgyat, millyenek a’ nagy állapotott idejű erdők, *avasnak* nevezi”.⁴¹ A nagy kiterjedésű szálerdőket más szerzők is *avasnak*, a művelésüket, fenntartásukat pedig *avas erdei gazdálkodásnak* mondják.⁴² Ezt az elnevezést azonban a későbbi szakirodalom nem vette át.

Nagymennyiségű történeti adat birtokában már 1896-ban az *ó* „régii” tőből való származtatás elsődlegességét hangsúlyozza TAGÁNYI Károly is: „Ez a legtöbb valószínűséggel a magyar *ó* (régii) szónak változata, eredetileg tehát azt a régi nagy fákból álló erdőre alkalmazták. De a későbbi adatokból az látszik, hogy a makkos erdőket értették alatta, a mikor pedig a makk megérett s az erdőt tilalom alá vették, ezt úgy fejezték ki, hogy az erdőt »avasnak fogták«. Ezekből azt kell következtetnem, hogy az *Avast* már a XIII. században is makkos erdőre értették, s azt mint ilyet kezdték tilalom alá venni, mert hiszen a legrégebb időtől kezdve ezt az erdőnemet tartották a legnagyobb becsben”.⁴³

Ennek megfelelően az *avas* szó jelentésfejlődését a következőképpen lehet elképzelni: *ó* → *avas* „öreg” → „öreg, szálas erdő” → „makkos erdő” → „tilalmas erdő”. Az egyes jelentések nincsenek egymással ellentétben, sőt következnek egymásból. Az alakulásba közrejátszott az *óv* ige is, amire ugyancsak lehet példát említeni: 1649: „. . . hogy tilalmas erdő egy vagyon a vidéken, mely hajdani nagy erdőnek neveztetik, azon erdőnek mikor makk-termése van, az nagyságok disznai számára bizonyos határig *avast* szoktak fogni és tilalmasba tartani”.⁴⁴

Tekintettel arra, hogy az *avas* szó, igaz, hogy az utóbbi évszázadokban elsősorban földrajzi nevekben, a nyelvterület nagy részén Zalától a Székelyföldig megtalálható, már csak ezért is nagyon korai erdőtartási formának tekint-

³⁸ PAIS Dezső 1965, 40/6.

³⁹ A Pallas Nagy Lexikona 2 : 365.

⁴⁰ Bözöd Udvarhelyszék. Nyr. 23 : 375.

⁴¹ BALÁSHÁZY János 1838, 2 : 262—263, 267—268.

⁴² GALGÓCZI Károly 1855, 298.

⁴³ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : XIV.

⁴⁴ LEHOCZKY Tivadar 1881, 2 : 367.

hetjük. Talán e megállapításnál még tovább is mehetünk és feltételezhetjük, hogy ez lehetett a téli extenzív sertéstartás legfontosabb alapjának, a makkos erdőnek általános elnevezése. A szónak „makkos erdő” jelentése a vizsgált területen, egészen a makkoltatás megszűntéig, tehát századunk elejéig, sok helyen megmaradt.

*

Területünkön a makkot nemcsak legeltették, hanem szedték is, mert elraktározva azt olyankor is felhasználhatták, amikor a nagy hó és hideg miatt a nyáj beszorult az avasról. A szedés joga csak a földesurat vagy az erdőközösséget illette meg, mert az a makkos erdő értékét jelentősen csökkentette. A munkácsi uradalomban 1616-ban ilyen instrukciót adtak ki: „Az disznónak telettetésekre is idején makk szedessék az erdőn és vermekbe töltsék az előbbi szokás szerint, hogy így se tavasz, se korpa a gondviseletlenség miatt a makkoló disznókra ne keljen”⁴⁵. Az urak a jobbágyokat, de különösen a zselléreket robotba hajtották makkot szedni. 1662: „... makkot is az zselléremberekkel disznók és malaczkok tartására bőséggel szedessen”⁴⁶. Az Ung megyei Pálócon 1666-ban: „... elmentek az urak számára az urak erdejére makkot szedni”⁴⁷.

Ezt az eljárást a későbbi mezőgazdasági szakirodalom is ajánlotta. A felszedett makkot először szellős padláson szárították, hogy ezzel a penészedést és a romlást megakadályozzák, majd földbe ástott gödrökbe raktározták. Itt kicsirázott s a *szaladolás* után újra szárították és darálva a moslékot javították vele. „A megszaladott és megszáritott makkot évekig el lehet tartani, s így nagy makkterméskor a szűk évekre tartalékokat szerezni”⁴⁸. Az urak jól tudták a raktározás előnyét, de jobbágyaiknak vagy az erdőt bérlőknek ezt nem engedték meg, mert ez az avas értékét csökkentette volna, hiszen a makk-szedők nemcsak a lehullott szemeket gyűjtötték össze, hanem a fákról minél többet igyekeztek levenni. Ezt pedig különös szigorral tilalmazták. Így 1620 körül Csicserről (Ung m.) olvashatjuk: „Mikor pedig isten makkot ad, egy forint bírság alatt tiltatik, hogy senki szolgája az makkot ne rázza, póznával ne verje...”⁴⁹. Hasonló tilalmakkal sokszor találkozunk.

Így 1650 körül Pazdicson (Zemplén m.) az alábbiakat rendelték el: „Az makknak termésének idein is valakit rajta érnének a kerülők, hogy az fáról botokkal, rudakkal az makkot az marhájuknak vernék, avagy felszedné és hazahordaná a makkot, az illetén emberen is elsősorban vegye meg az egy forintot, másodban kettőt, harmadban, ha ugyan nem tiltódnék, vegye meg az erdőbíró a tizenkét forintot”⁵⁰. 1680-ban Bodrogkeresztúron (Zemplén m.) és környékén is erősen tilalmazzák a makknak ruddal való verését, „annál inkább galyastul levágni” és ettől szigorú büntetésekkel igyekeznek a kondásokat elriasztani.⁵¹ A regéci uradalom erdőrendtartása úgy intézkedik 1753-ban, hogy „A makkot akár idegen akár helységi lakos gyalogokkal hordani ne engedjék”⁵².

⁴⁵ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 326.

⁴⁶ Murány Gömör m. TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 530.

⁴⁷ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 542.

⁴⁸ KORIZMICS L. — BENKÓ D. — MOROCZ I. 1855, 2 : 279; 1. még PATAKI Pál 1856,

272.

⁴⁹ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 354.

⁵⁰ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 481.

⁵¹ Bodrogközi közbirtokosok erdőrendtartása 1898, 407.

⁵² Regéci uradalom erdőrendtartása 1898, 462.

Az urbárium szerint ugyan a jobbágyok elővételi joggal rendelkeztek a máshonnan érkezőkkel szemben a határukban fekvő földesúri makkos erdőkre, de hiába fizették meg a dézsmát, illetve a váltót, mert csak legeltethettek, de nem verhetek illetve szedhetek makkot a hideg, havas téli hónapokra. Bodrogszerdahelyen 1775-ben a földesúr úgy rendelkezett, hogy „a' Makknak szedése, rázása és leverése tilalmas lészen”. Ez „oly kemény büntetés alatt tilalmaztatik, hogy valaki ezen említett tilalmas dolgokban fog találatni, minden véle és nála találandó eszközeivel együtt bé fog hajtani és azok elvesztése mellett” még 12 forint büntetésre is ítélték.⁵³

Néhány évvel később, 1782-ben, ugyancsak Bodrogszerdahelyen a Nyárjas nevű *avasban*, nemes embereket értek tetten, amint makkot szedtek, illetve szedettek. A kerülő először figyelmeztette őket, hogy menjenek ki az *avasból* és hagyják abba a szedést. Mikor látta, hogy nem értenek a szép szóból a kerülő darabanttal tért vissza és „az ottan talált Dajka és Csuka Uraimék minden szabadság ellen szedett makkját szekérral együtt ide a Kastélyba behajtották”.⁵⁴

Hasonló eset sokszor adódott a Sátoraljaújhegytől délre húzódó Longi-erdőben is, melynek jelentős része a pataki uradalomhoz tartozott. Ezt tartották a legjobb *avasnak* a Bodrog mellékén, amint arról egy XVIII. század második feléből származó versezet is megemlékezik:

„Szava, Thold, Nyilazó, Long a nagy Erdeje,
Hárseló, a kis Long tüzellő tseréje,
Mellyben kövéredik gyakran petsenyéje”.⁵⁵

Kazinczy András minden évben kiküldte ide cselédjeit makkszedésre. Így történt ez 1769-ben is. Maga a tanú is „töb Szedőkel ki járván, minden háborgatás nélkül circ. 30 zsákkal szedtek és haza hordották, és soha senki nem ellenezte”. Ilyenkor a szekereken nemcsak zsákokat, hanem vékákat is vittek magukkal. Ugyanis a szedők földre telepedtek vagy térdeltek és úgy szedegették kötőbe vagy csomóba a makkot. Mikor már nagyobb halmot sikerült összegyűjteniük vagy kötőjük megtelt, akkor a vékába öntötték, ahonnan már könnyen a zsákokba kerülhetett.

1772. augusztus 22-én alig kezdtek hozzá a makkszedéshez, máris ott teremték a pataki uraság emberei és „Kazinczy András uram Szekerét, négy ökrét a fel szedet makkal Patakra be hajtották. Két zsákal, és egy csomóval volt már a fel Szedet mak, melyet Szedtenek”. Egy másik tanú hat vékára becsülte az összeszedett és elkobzott makkot. A kárt annál szigorúbban ítélték meg, mert még az éppen csak érni kezdő makkot tulajdonították el.⁵⁶

A makkszedést a földesurakon kívül a megyei hatóságok is tilalmazták. Így Bereg megye „a makk szedés”-ért nagyon súlyos büntetéseket helyezett kilátásba. 1804-ben a megyei határozat azon tolvajok ellen hoz szankciókat, akik az erdőn zsákba szedik a makkot és szekérra rakva az „elhordott makkot külföldieknek eladván abból nyereséget űznek”. Az ilyeneket nemcsak pénzbírsággal sújtották, hanem testi fenytéssel is büntették.⁵⁷

⁵³ Sátoraljaújhegy Longi-erdő. SÁL. Polgári perek. 129. csomó. Loc. 72. Nr. 136.

⁵⁴ SÁL. Acta Juridica. Loc. 77. Nr. 891.

⁵⁵ Akk. 1915. 281.

⁵⁶ SÁL. Polgári perek. 53. csomó. Loc. 27. Nr. 68.

⁵⁷ CSISZÁR Árpád 1971, 484.

A történeti forrásokból nem derül ki, hogy az egyszerű szedegetésen kívül a makk seprését gyakorolták-e? Az emlékezet azonban nem tud az utóbbi módszerről. Azt azonban tudjuk, hogy a tiltó földesúri, megyei rendelkezéseket a jobbágyok és zsellérek sokszor áthágták. Nehezen fogták el őket, mert leginkább gyalog jártak és kisebb mennyiséget gyűjtöttek. A makkszedés túlélte a makkoltatást és vidékünkön egészen a legutóbbi időkig megmaradt, különösen akkor, ha a kukorica szokásos termésmennyisége elmaradt. A Bodroghköz egyes falvaiban még manapság is gyakorolják, ha nem is a maguk számára, hanem az erdészet részére.

*

A mutatkozó termés megbecsülése nem számított a könnyű feladatok közé és nagy gyakorlatot kívánt, de szükség volt rá, mert annak megfelelően lehetett a sertéseket az avasra fogadni és bocsátani. Ezt a munkát augusztusban többnyire az erdőkerülők végezték, amikor a termés már mutatkozni kezdett. Ilyenkor nemcsak azt vették figyelembe, hogy mennyi makk ígérkezik, hanem azt is, hogy az előző években, ha hasonló mennyiségű és minőségű termést hoztak a fák, hány sertés makkolhatott és mennyi ideig azonos területen.⁵⁸ A gyakorlati gazda erről így nyilatkozik: „... hogy bizonyos térségű makkos erdőre mennyi hizót lehet beállítani, egyedül a termés minőségétől függ. Ennek megítélésére gyakorlati szemmérték kell; s e szemmérték után hozzávetőleg 15 mérő makktermésre egy pecsenyének való süldőt, 30-ra pedig egy szalonnára való hizót lehet számítani...”.⁵⁹

A termésbecslés különböző módjai vizsgált területünkön általánosak lehetnek. Pazdicson (Zemplén m.) a XVII. század közepe táján az erdőbíró végigment az erdőn és azt alaposan megvizsgálta, értékelte a kilátást és csak ezután fogadtak tizedre sertéseket.⁶⁰ A Borsod megyei Szendrőn 1652-ben még külön szakkifejezést is használtak a becslésre: „Az úr nagysága jószágában, mikor a makknak Isten termését adja, azt idején megczirkáltatván, hiteles emberekkel mindenfelé hírt adjon, és mennél több sertésmarhát reá szerezhet”.⁶¹

Az ungvári udvarbíró is arra utasították 1668-ban, hogy a makkos erdőket idejében jól járassa meg és a felmérés eredményének megfelelően fogadjon makkoltatásra nyájukat.⁶² A Bodrog mellett elterülő hatalmas erdőségekből jelenti 1719-ben az uradalom egyik tisztviselője, hogy „Mintegy ötödmagával e Long erdőnek nagyobb részét megjárta, mindenütt nincsen ugyan makk, az hol pedig nagyon, ámbar a földön lévő legyen roszsz, de a fákon, amennyi vagyon, ítéli azon makkot lenni, nem az egész télére, hanem sz.-Mihály napjátul fogva sz.-Miklós napig tizenkét vagy tizenhárom száz sertésnek elégségesnek”.⁶³ A regéci uradalomban 1753-ban tiszteket küldtek ki a „makknak limitatio”-jára, hogy az erdőt igazán megjárják és pontosan megállapítsák a termés mennyiségét. Ennek alapján meg kellett határozniuk, hogy az adott területen mekkora nyáj hízhat meg. Külön a lelkükre kötötték, hogy „a legkisebb makklás helyet se tagadják meg”.⁶⁴

⁵⁸ PETHE Ferenc 1808, 2 : 689.

⁵⁹ GALGÓCZI Károly 1856, 201.

⁶⁰ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 481.

⁶¹ KÁREFFY Ödön 1901, 120–121.

⁶² Utasítás 1668-ból... 1898, 150.

⁶³ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 642.

⁶⁴ Regéci uradalom erdőrendtartása 1898, 462.

A Károlyi-uradalmak 1816-ban kiadott instructiojában a becslés egész rendszerét találjuk. Ez a munka elsősorban a tisztartóság feladatai közé tartozott. „A midőn az inspectori hivatal az erdők becsülését akár megjobbítva, akár egészen helybenhagyva visszaküldi a tisztartóságnak, akkor a tisztartó azon makkos erdőket, melyek az inspectori hivatal által helybenhagyásom mellett eladóvá rendeltetnek . . .”, meghirdeti és fogad rá nyájakat.⁶⁵

A legjobb makkos erdőket, *avasokat* a földesúr a maga számára tartotta fenn és azt *kerülőkkel*, *jágerekkel* gondosan őriztette. Csak, ha saját szükségletét kielégítette, akkor kerülhetett sor a jobbágyok, zsellérek nyájaira. Így Alsó-regmecen (Zemplén m.) a jobbágyok makkoltatásáról 1643-ban így intézkedtek: „Az makkos erdőkre egyik úr embereinek se legyen szabad sertésmarháját hajtani, valameddig mindenik úr számáról meg nem nyeri és meg nem engedi nékie. Hol pedig hatalmasul reá hajtaná a paraszt ember a maga marháját az makkra, azt behajtván, kerékre kell hajtani, és azmelyik az kereken által megyen: paraszt emberé lészen, az ki által nem mehet: azé lészen, az mely úr kerülője behajtja az marhát az makkos erdőről”.⁶⁶

Akadtt olyan földesúr is, aki idegen ember jószágát nem fogadta makkra, hanem saját jobbágyainak azt engedte meg, hogy sertéseiket tizenkettőre kiegészítve, makkoltathassanak.⁶⁷ A számot azért határozta meg ilyen formán, hogy a tizedet természetben tudja kivenni. A források arról tanúskodnak, hogy a makkoltatók szívesebben fizették a váltót vagyis pénzt, mint természetben a disznót. Ezért érthető a munkácsi instructio 1616-ban kelt rendelkezése: „. . . az tizedre való disznót az makknak termése szerint mennél többet lehet, fogadjon és vigyázás legyen, hogy az makkra fogott disznók egy emberé ki volna, hároménak nem mondják az tizednek eltávoztatásáért”.⁶⁸

A Bodroglköz legnagyobb erdőbirtokosa a Sennyey család feje, az erdőbíró 1745-ben úgy határozott, hogy nem ad ki bérbe avast: „Hanem az makkot az En, és Eöcsém Uram Sertéssej, úgy az szegénységhez az az Jobbágyok Sertéssej had egyék, az többi makk az kit fel nem ehetnek had vesszen ot, vagy az egerek hordgyák el, nem bánom, de sertéseket semmiképpen se fogadok makkra”.⁶⁹

A Vécsey család 1775-ben Bodrogszerdahelyen márcsak elővételi jogot biztosított jobbágyainak, de azt sem mindenkor: „A Jobbágyoknak pedig hogy ha bőv termése lészen az Erdőknek, az Urbarium magyarázattya szerint, az idegeneken elsőségek lészen”.⁷⁰ Ez a megállapítás már előfutára annak az egyre erősödő földesúri törekvésnek, mely igyekezett a jobbágyokat a makkoltatásból kitudni. Ennek következő lépcsője az 1832/36. évi országgyűlésen született meg. A jobbágyok ugyanis ettől kezdve csak akkor makkoltathattak, ha az uradalom falujuk határában erre alkalmas, és az ő számára felesleges makkoltató erdőkkel rendelkezett. Ezt is csak akkor vehették igénybe, ha nem eladásra, hanem saját szükségletükre hizlaltak. Ha mindez a feltétel adódott, akkor 6 krajcárral olcsóbban makkoltathattak, mint az idegenek. A díj felső határát azonban mindig a földesúr szabta meg, többnyire úgy, hogy az a helybeliek számára elérhetetlen legyen.⁷¹

⁶⁵ TAGÁNYI Károly 1896, 3 : 281.

⁶⁶ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 461.

⁶⁷ KOLOSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen 1885—1904, 3 : 636. Máramarossziget 1652.

⁶⁸ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 325.

⁶⁹ SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 160.

⁷⁰ SÁL. Polgári perek. 129. csomó. Loc. 62. Nr. 136.

⁷¹ BARCSAY 1846. 337.

Akadtak azonban olyan makkos erdők is, melyek városi, illetve falusi közösség tulajdonában álltak és így abban, legalább is elvben, a földesurak nem legeltethettek. Valami ilyenről lehetett szó a XVII. század közepén a Zemplén megyei Pazdics esetében: „... az maguk marhája közé peniglen más ember marháját sem az *avasban*, sem a nyomásra az öregbik atyafiak híre nélkül és az erdőbíró híre nélkül senki semminemű szín alatt senki marháját ne fogadja, se jóakarójáét, se barátjáét, sem paraszt emberét, sem jobbágyét, tulajdon csak maga cselédjét, azki a maga kenyerét eszi”.⁷²

Még jobban kitetszik ez az Ung megyei Pálócra vonatkozó és 1666-ból származó feljegyzésből, ahol egy bizonyos Vinnay János nemes disznai a mezőn járkáltak, mivel az urak erdeit még nem eresztették meg, „s az Falu-erdején penig nem szabad jární”.⁷³

A falusi közbirtokossági erdők esetében a lakosok nemcsak a makkoltatás módjáról, kezdetéről határoztak, hanem a makkszedésről, idegen nyájnak váltóra való fogadásáról is maguk döntöttek. 1650: „... amidőn felül nevezett Buslyák nevű erdőben anynyi makk terem, hogy mind a két praenominált helynek szükségén kívül vidéki sertéseket váltóra, avagy tizedre fogadnak, annak jövedelmével avagy makk szedésével egyaránt osztozzanak; azért annak szedésére egyenlő akarattal tilalmast maguknak tegyenek”.⁷⁴

A legtöbb nehézség az olyan nemesrendűek sertésnyájaival adódott, akik nem rendelkeztek saját *avassal*, mégis valamilyen szokásjogra hivatkozva különböző helyeken próbáltak makkoltatni. Jellemző eset erre tekintetes, nemes Szirmay György sátoraljaújhelyi nemes emberé, akinek Sárospatakon a Szárazhídnál telke és a Majorok-közt birtokrésze volt. Ezen az alapon jogot formált arra, hogy a pataki közösség erdeiben szabadon makkoltathasson. Tiltakozása ellenére 1744. október 24-én mégis behajtották nyáját. Ez az eset általánosságban is felvetette a nemesség makkoltatási jogát a város erdeiben, melyre nézve a tanúk így vallottak: „Hogy pedig az Erdőben való makolástul fizetet volna az Nemesség vagy is valamely Segítségel let volna az városnak soha nem hallotta, nem is fizetnek és semmi segítséggel nincsenek is, hanem szabadon bírják, és usuállják, ellenzés nélkül az Hegyekben járnak makkolni a' Sertések”⁷⁵.

Úgy látszik, Patak városa mégis meg tudta akadályozni, hogy Szirmay György a közös erdőkben makkoltathasson, így aztán a nagypataki uradalom Long eredejének Varjas nevű részében próbálkozott. Innen azonban az uraság kerülői 1748 novemberében a kondások segítségével az uradalmi majorba hajtották a nyáját, ahonnan csak a szolgabíró közbenjárására lehetett kiszabadítani.⁷⁶

Mindebből azt lehetne kiolvasni, hogy a nemesek is csak saját erdeikben makkoltathattak, illetve ha más erdejébe hajtottak be, akkor a tized és váltó fizetésre éppen úgy igyekeztek kötelezni őket, mint a jobbágyokat és zselléreket. Az erdővel nem rendelkező nemesek ezt, ahol csak lehetett kijátszották, ami különösen akkor járt sikerrel, ha nemesi helyzetükön túl, még valami más hatalommal is rendelkeztek és ez esetben a szolgabíró, a megye segítségére is támaszkodhattak.

⁷² TAGÁNYI Károly 1896, I : 481.

⁷³ TAGÁNYI Károly 1896, I : 542.

⁷⁴ Beregújfalu. TAGÁNYI Károly 1896, I : 478.

⁷⁵ SÁL. Polgári perek. 99. csomó. Loc. 45, Nr. 332.

⁷⁶ SÁL. Polgári perek. 99. csomó. Loc. 48. Nr. 334.

A földesúri és paraszti makkoltatásra mindig a saját határban elterülő erdő mutatkozott a legalkalmasabbnak. Sok esetben azonban különböző kényeszerű okok miatt a szomszéd faluban, nemegyszer messze azon túl kellett *avast* bérelni, ami a tulajdonosok közvetlen ellenőrzési lehetőségét akadályozta. A sertésnyájak makkoltatási vándorlásában megkülönböztetünk egy közelebbi, 10—20 kilométeres körzetet és egy másikat, mely ennél jóval nagyobb területet ölel fel. Az ilyen vándorlások nem egy esetben elérték, sőt meg is haladták a 100 kilométeres távolságot.

SZABADFALVI József a Zempléni-hegységben már erre a kettősségre felhívta a figyelmet és a történeti példák mellé, néhány récents esetet is felsorakoztatott.⁷⁷ A további történeti adatok közül érdemes még néhányat bemutatni.

A közelebbi vándorlásokról értesülünk Sátoraljaújhely környékén, amikor Szirmay György azt írta Patak városának: „hogy jól lehet Sertéssei Vágási hegyekben fognak makon lenni, mind azon által Vágási Hegyekből Pataki Hegyekreis által hajtatnak”.⁷⁸ Így tudjuk azt is, hogy a nagygéresiek a pácini és karosi erdőn váltóul makkoltattak az 1748. esztendőben és így csak kis távolságról kellett decemberben hazahajtani a nyáját.⁷⁹

A nagyobb távolságról érkező nyájak között valami kialakult útvonalat, rendszert nehéz felfedezni, ilyenek megállapítására a források nem is alkalmasak. A kibérelt makkos erdők kiválasztása függött a korábbi kapcsolatoktól, a makk termésétől, az utak állapotától és még sok más, ma már nehezen meghatározható, tényezőtől.

1662-ben Sennyey Ferenc Kistárkányba (Zemplén m.) levelet kapott sógorától az Ung megyei Domasináról, mely a következő kérést tartalmazta: „Sokszor most-is feles Makk van az erdődön, fogad be barátságért az sertés marháimat, ha élek töbet szolgállok, az kigldnek nem lesz kárára, számtalan termet ez idén ugy informáltak, tavaly is elégh volt egész téligh, de zabbal kellet tartanom őket káromal, hogy makkom nem volt, most sincs, mind el vette a hideg”.⁸⁰ A levél szeptember 12-én kelt, tehát még néhány héttel az avas szokásos megszabadítása előtt.

Tudjuk, hogy 1748-ban a pácini Nagyerdőben és a Karcsi-szigetekben tiszaluci, taktaharkányi és taktaszadai nyájak makkoltak, de úgy látszik, hogy a kapcsolat nem bizonyult tartósnak, mert a következő esztendőben nem jöttek.⁸¹

1745. szeptember 21-én Gömör megyei emberek várakoztak arra, hogy a Révleányvári-erdőbe (Zemplén m.) behajthassanak. A földesúr azonban kijelentette, hogy nem fogad nyájátak váltóra, mert a makkot saját sertéseivel eteti fel, „az többit egyék megh az egerek”.⁸²

1740-ben a Longi-erdőn hatalmas makktermés ígérkezett, így aztán Prügyről, Szerencsről, Hardicsáról (Zemplén m.), Tizzaszederkényből (Borsod m.) legeltek itt nyájak, bár illetéktelenül nagyon sokat háborgatták őket.⁸³ De találkoztunk ennél nagyobb távolságokról hajtott nyájakkal is. Így a Szabolcs megyei Tornycspácáról „az Ekklésiának némely tagjai meg vévén

⁷⁷ SZABADFALVI József 1968, 70.

⁷⁸ Kovácsvágás Abaúj m. SÁL. Polgári perek. 99. csomó. Loc. 45. Nr. 332.

⁷⁹ Nagygéres Zemplén m. SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 164.

⁸⁰ SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 160.

⁸¹ SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 164.

⁸² SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 160.

⁸³ SÁL. Polgári perek. 18. csomó. Loc. 9. Nr. 265.

a Gömör vármegyeiekkal a Ligetet (Zsadány Abauj m.?), abból jött nyereségekből ajánlottak az Ekklésia szükségére 80 Rftot".⁸⁴ A Liget többször emlegetett jeles makkos erdő volt ezen a tájon.

Mindezeknél még nagyobb utakról is van tudomásunk 1790-ből, amikor a nagykun városok: Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Kunhegyes összesen 6849 db sertést hajtottak makkoltatni a Bereg megyei Lónyára. A legnagyobb távolság, amit egy nyájnak meg kellett tennie, még légvonalban is elérte a 180 kilométert. SZILÁGYI Miklós azt is kiszámította, hogy naponta úttalan utakon általában 15—20 kilométert haladtak. Szent Mihály napjára érkeztek meg, de a makkal valami hiba eshetett, mert a nyáj november végére haza is érkezett és a legtöbb disznó alig javult valamit a makkoltatáson.⁸⁵

Úgy látszik a kunságiak északra irányuló makkoltatásai már korábban is előfordulhattak. Így a fentebb említett Longi-erdőben 1725-ben kunsági sertések makkoltak. A nyáj közel négyszáz darabra rúghatott, amint azt a tizedből ki lehetett számítani.⁸⁶

Az észak felől érkező nyájak pontos kiindulási helyét nem ismerjük. A források csak annyit emlegetnek, hogy Lengyelországból jöttek, így ugyan-csak jelentős távolságot tehettek meg.⁸⁷

A bemutatott néhány adatból, ha nem is lehet az összes útvonalakat megrajzolni, az mégis kiderül, hogy területünkre egy közelebbi és egy távolabbi, délről kiinduló makkoltatási útvonalat lehet feltételeznünk. Ennél talán megnyírásságában kisebb méretű, ha távolságban néha vetekedhetett is vele az, ami északról irányult ide. Ezen kívül — minden bizonnyal a makktermés esetlegességétől függően — egy kelet-nyugati mozgással is számolnunk lehet.

*

A makkoltatás díját a legkülönbélekeppen számolták, de bizonyos változást itt is észlelhetünk. A legkorábbi és legáltalánosabb módja mégis a makkoltatás befejeztekor sorrakerülő tizedelés vagyis decimálás volt. Így a Bodroghözben már a XVI. század végén meghatározott módon decimáltak.⁸⁸ Sőt Tiszakarádon (Zemplén m.) az egyháznak is juttattak belőle 1623-ban: „Régenten mikor az Urac az erdőre disznót fogadtac, az dezmből egy disznót attanac”.⁸⁹

A leleszi (Zemplén m.) prépostság jegyzőkönyvei 1658-ban nagy körültekintéssel írják le a tizedelés módját: „Hogy az mely Leleszi Jobbágnak Tiz számú sertés marhái vannak, tehát az Tizedett ilyen rendel adoyaki (sic!). Praepost Uramnak és successorai számára, hogy az Tizedelő Gazda ember elsőbben az sertés marháik közziul edgyet ki választhasson, annak utánna Praepost Uram eő kegyelme számára in rationem Decimae választhassanak el egyyet, et sic consequenter valamigh az Tizedre való sertés Marhák usque ad Numerum Denarium ki nem telnek”.⁹⁰ A makkon hízott sertések decimá-

⁸⁴ Tornyospácai református egyház pénztárkönyvei 1804—1807. Az adatot CSISZÁR Árpádnak köszönöm.

⁸⁵ SZILÁGYI Miklós 1966, 108—136.

⁸⁶ RAVASZ János 1938, 64.

⁸⁷ LEHOCZKY Tivadar 1881, 2 : 367; — SZABADFALVI József 1968, 64.

⁸⁸ LOJDA József 1900, 334—335.

⁸⁹ SLK. Vizitációs jegyzőkönyvek 165.

⁹⁰ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1908, 199.

lása ilyen módon történhetett az egész területen, abban az esetben, ha a tulajdonos tíznél több jószággal rendelkezett.⁹¹

Ha azonban a legeltetőnek tíznél kevesebb disznaja makkolt, úgy azok után *váltót* pénzben fizetett, melynek összegét az avasba történő behajtása előtt meghatározták. 1599-ben Karesán és Páciban (Zemplén m.) a régi időkr emlékezve ezeket vallották a tanúk: „Hogy elein minden Disznótúl a kiből tyzed nem illet, nygy pinzt attak, a kiből aztán tyzedet attak, abbol a mi marat, attul keet pinzt attak. De annak utánna Alaghy Janos is niolcz pinzt vetetet, attul a kibül tyzedet nem vontak, a kibül penith tyzedet vontak, annak mara-dékaikt nygy nygy pinzen vallottak megh”.⁹² Az idézetből egyrészt kiderül a *váltó* állandó növekedése, másrészt az is, hogy megváltani nemcsak a kilenc vagy ennél kevesebb számú sertést lehetett, hanem már a XVI. században is esetenként, a megállapodás szerint az egész állományt. A sertések tulajdonosai inkább a pénzfizetést, vagyis a váltót szorgalmazták, amint ezt ajánlja PALOCSAY György 1701-ben írt versében:

„Birtokodban lévő erdeid az makkot
Ha nem termik; járj-kélj, arra legyen gondod,
Ha lehet *váltóra* alkalmatosságod,
Ollyat keress, hajsd el a nyáj-csoportodat”.⁹³

A *váltóval* kapcsolatban ismét érdemes a leleszi praepost rendelkezését idézni, mert az nagyjából területünk XVII. századi állapotát tükrözi. „Az melly leleszi Jobbágy embernek penigh Nyolcz vagy kilencz, vagy kevesebb számú sertés marhái vannak, kiből az Tized ki nem telik, tehát minden sertés Marhának Hatt pénz legyen az váltója. Hoc notato. Hogy ha esztendős süldő Tiz találatnék lenni, tehát megh Tizedeltessék, ha penigh esztendős süldő Tiz nem léssen, hanem váltóra mégyen, egg, kett süldő egy helyet váltassék, az mely süldő esztendős nem léssen, minden Tizedelés és váltás nélkül ell bocsátassék”.⁹⁴ Hasonlóképpen ismerjük a *váltópénz*, *váltódisznó* fogalmát és szedésének módját a vizsgált terület legnagyobb részében.⁹⁵

A *váltópénz*nek azonban van egy másik jelentése is abban az esetben, amikor nem tizedelnek, hanem a behajtott nyáj valamennyi sertése után darabonként fizetnek. Ezzel valójában megváltották a tizedet és a makkolás befejeztével kiváltották a sertéseket. 1754-ben a nagygyéresiek a pácini és karosi (Zemplén m.) erdőkön makkoltattak. Amikor az idő lejárt, hazafele indultak, de „az utból Mlságos Sennyey Imre Ur ó Nsga, Szabó Miska nevü kerülője visszatéritette és az Ur kertben mig a váltót le nem tették tartóztatta”.⁹⁶

⁹¹ VÖ. MAKSAY Ferenc 1959, 821–822. Hosszúmenő, Szaplonca, Feketeerdő Máramaros m. 1640; — TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 450, Pazdics Zemplén m. 1650 k.; — Uo. 1 : 481, Nagybánya Szatmár m. 1660; — KOLOSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen 1885—1904, 3 : 652, Ungvár 1668; — Utasítás 1668-ból . . . 1898, 150; — LEHOCZKY Tivadar 1894, 240, — SÁL. Acta Juridica. Loc. 77. Nr. 891, Bordogszerdahely Zemplén m.

⁹² LOJDA József 1900, 334–335.

⁹³ THALY Kálmán 1898, 208. Feltételezhetően Sáros megyére vonatkozik.

⁹⁴ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1908, 199.

⁹⁵ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 478. Beregújfalu 1650; — KOLOSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen 1885—1904, 3 : 652, Nagybánya Szatmár m. 1660; — Utasítás 1668-ból . . . 1898, 150, Munkács környéke 1684; — LEHOCZKY Tivadar 1894, 240; — A *váltó-disznó*, *disznó-váltó* fogalmára l. CSEFKÓ Gyula 1924, 29.

⁹⁶ SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 164.

Mikor a messziről jött nyájak után csak pénzül fizettek, akkor gyakran *dézsmapénznek* nevezték. Így például a tiszaluci, taktaszadai (Zemplén m.) sertések után a tárkányi földesurnak *Dézma pénzt* fizettek.⁹⁷ Ugyanennek neve más esetben *taxa*, melyben a makkoltatás megkezdése előtt megállapodtak. De ennek kifizetését is szabályozni kellett, mert a kondások, mikor a makk elfogyott, de néha korábban is egy sötét éjszaka szó nélkül elhajtották a nyáját. A régégi uradalomban 1753-ban „azért, hogy az uraság ezután ily károkat ne valljon, és az olyatén taxákrul securitása lehessen, makkbéli esztendőök szerént és ideire való nézve rendelendő taxának felét az nyájok behajtása alkalmatosságával számban vévén minden nyájnak sertéseit az uraság cassájában leteszik, másfelét Szent Imre herceg napjára” (november 5.).⁹⁸

Végül pedig arra is tudunk példákat, hogy *átaljátan* adták illetve vettek ki egy-egy nagyobb erdőterületet. Így jártak el a nagykun városok is 1790-ben, amikor „A Nagy Lonyai, Kis Lonyai, Bortágyi Bányai, Haranglábi határokön egész contiguitosban fekvő Nagy Erdőt és a Tó Erdejét is egy átallyában 9000 Forintokban valamig az idén termett Mak haszon vehető lészen által bocsátotta (ti. a földesúr) és Arendába adta olly fel tétele alatt hogy ezen fent írt Sommából már a kötés alkalmatosságával Egy Ezer Forintokat fel-vévén, két ezeret ezen Kis Asszony Havának 29^{ik} Napjára Házhoz vinni tartozzunk, a hátrabb maradandó 6000 Forintokat pedig Sz. Mihály napja (szept. 29.) után két héttel le tenni ugyan említett házánál köteleztessünk”.⁹⁹ Ez utóbbi forma a fejlődés irányát is jelzi és egyre inkább általánossá vált.

A makkos erdő bérlésének ez a kapitalista formája a XIX. század elejétől kezdve oly mértékben terjedt, hogy a gazdasági insrtuctiókban is helyet kapott. „Minden esztendőben szeptember hónap 29-dikén tartandó makknak kótyavetye által leendő eladását jó előre a vidéken kihirdettetvén, a megirt napon ugyan csak kótyavetye által eladni, akár általjában az egész termést, akár sertésszámra nézve”.¹⁰⁰

Az avasnak egy summában való eladására e kortól kezdve egyre több adatot találunk. Nagyon jó példa erre a beregújfalusi egyház eljárása, amikor minden évben meghatározott összegért, mely a makk mutatkozó mennyiségétől, a makkoltatás keresettségétől függött, makkos erdejüket eladták *avasnak*. A szerződő levél így kezdődik: „Kötelező írás, melynek következtében mi alább írtak adjuk tudtukra mindeneknek akiknek illik, hogy mi a Mertzeközi Templom Erdelyét szabad makkoltatás végett el adtuk Tekintetes Szabolcs vármegyei Birtokos uraknak Név szerént Tekintetes Kulin 'Sigmond és Jármí Mihály Uruknek két száz ötven nrt 250 vftokért következő feltételek alatt.

1^{ör} Hogy a' nevezett summát két terminusra azaz a' sertések felhajtásakor (melynek legfellyebb is mához edj hétre kell történni) felét, másfelét pedig November 1⁶ napjára letenni mulhatatlanul kötelesek lesznek”. További négy pont rögzíti a makkoltatás idejét, az okozott károk megtérítését, a fizetés elmulasztása esetén a sertések visszatartásának jogát és azt, hogy a makkos erdők őrzése, kerülése a bérlők feladata.¹⁰¹ Ez esetben tehát már pontosan megfogalmazott, a jogokat körülhatároló, bérelti szerződésről van szó.

⁹⁷ Sál. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 164.

⁹⁸ Regéczi uradalom erdőrendtartása 1898, 462.

⁹⁹ SZILÁGYI Miklós 1966, 114.

¹⁰⁰ TAGÁNYI Károly 1896, 3 : 281.

¹⁰¹ TAGÁN Galimdsán 1940, 33–34.

Ezzel a néhány adattal próbáltam érzékeltetni a makkoltatás díjának fejlődését a feudális formáktól: *tized (dézsmá)*, *váltó, taxa* az egyre nagyobb tért hódító bérleti szerződések irányába.

Ezek után vessünk egy pillantást a makkos erdő fogásának, megszabadításának időpontjára és használatának tartamára. A források éles különbséget tesznek az *avas fogás* és *avas szabadítás, eresztés* között. Az előbbi akkor következett be, amikor a makkbecslés megtörtént és úgy látszott, hogy egyik vagy másik erdő alkalmas lesz *avasnak*. Akkor a legeltetést a kiválasztott területen megtiltották mégpedig rendszerint szeptember 1-től. Ettől a naptól kezdve az *avas* mindenki számára tilalmassá vált. Így a Bodrogszerdahelyt övező erdőkben 1775-ben az alábbi rendet állapították meg: „Az sertésnek tilalma az erdők-től tétetik Terminusúl September havának első napja, az makra való be hajtásnak penigh azon September havának utolsó napja az erdő Bíró rendelése mellett”.¹⁰²

A vizsgált területen általában Szent Mihály napján (szept. 29.) kezdődött a makkoltatás. Így 1738-ban Nagygéresen az egyik meghallgatott tanú a „sepeificalt avas erdőt, Sz. Mihály naptól fogvást avasnak lenni tudja”.¹⁰³ A már többször említett nagykun városok Lónya környéki makkoltatásának kezdő napja is Sz. Mihály lehetett, mint ez a szerződésből is kiderül.¹⁰⁴

A Sz. Mihály napja azonban csak általános meghatározásnak tekinthető, mert az erdőbíró egy-két nappal előbb vagy később határozhatta meg az avas szabadítását. Rendszerint először saját maga hajtatta be a jószágát és mikor ennek híre terjedt, akkor a jobbágyok és bérlők is követhették. Ezzel kapcsolatban 1640-ból az abauji Hegyközből ezt jegyezték fel: „... mikor Isten ezen megírt erdőkben makkot ad, az avasok fogása legyen az füzéri tisztviselőktől és mikor a füzéri úr disznai számára felszabadítják, eo facto az kovács-vágási possessor urak és lakos nemesek és az négy falunak possessorai sertésmarháinak is szabadcs legyen”.¹⁰⁵

A leleszi praepostság 1658-ban kelt rendelete szerint az uraság után csak egy héttel ereszthetik sertésnyájukat a parasztok az *avasra*, ahol már így természetesen a leggazdagabb legelő az úr jószágainak jutott.¹⁰⁶ 1766-ban Zemplénagárdon az „Avasok meg bocsátása rend szerint híre adatik Migos Erdő Bíró Uram ó Nga emberei által, elébbis már ó Nga Nyájai az avasba belé bocsátattanak, de észre vevén a Pásztor Cselédek azok is utánna nyomulnak, így osztán elhíresedik az avasnak meg eresztése”.¹⁰⁷

A földesurak saját erdeikben addig makkoltattak, amíg csak a makkban tartott,¹⁰⁸ ezért gyakran előfordult, hogy a nyáj még tavasszal is a makkot legelte az *avason*, bár ez ekkor már nem annyira hizlalásra szolgált, hanem csak a jószág fenntartására volt elegendő. Ez azonban csak akkor fordult elő, ha a makk különösen gazdagon termett, mint 1719-ben a Longi-erdőben, ahonnan a becs-

¹⁰² SÁL. Acta Juridica. Loc. 77. Nr. 891.

¹⁰³ SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 160; a délebbre eső területeken természetesen korábban kezdődött, így Vajszló (Baranya m.) környékén szeptember 8. után és a karácsony előtti napokig tartott, esetleg tavasszal még két hétig. KODOLÁNYI János 1946, 73–77; – az Ecsedi-láppal kapcsolatos megállapítások csak Tyukod (Szatmár m.) esetében fogadhatók el, ahol Szent Mihály naptól január első napjáig makkoltattak. MORVAY Péter 1940, 141.

¹⁰⁴ SZILÁGYI Miklós 1966, 114.

¹⁰⁵ TAGÁNYI Károly 1896, 1: 446.

¹⁰⁶ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1908, 199.

¹⁰⁷ SÁL. Polgári perek. 61. csomó. Loc. 30. Nr. 35.

¹⁰⁸ SÁL. Polgári perek. 93. csomó. Loc. 45. Nr. 193, Karos Zemplén m. 1773.

lők azt jelentették, hogy hacsak valami károsodás nem éri a termést, akkor »Szentmihály naptól kezdve Szentgyörgy napig elegendő lesz 600 sertés számára.«¹⁰⁹

Ez azonban inkább kivételnek számított, mert különösen a tizedre és váltóra történő makkoltatás végső terminusául Szentmiklós napot (december 6.) emlegetik:

„Szent-Miklós-napjáig jártassad nyájadot
Bóvön termett makkon; hadgyál malaczkot;
Ha makkja nem terem: rendelt ártányokat
Tengeri-búzával, tökkel táplálhatod”¹¹⁰

Sokszor azonban még Miklós napig sem tartott ki a makk, vagy a nagy hideg miatt az itatás vált lehetetlenné, esetleg vastag hó fedte be az erdőt, így a megállapodás ellenére hamarabb haza kellett hajtani a nyáját. 1754-ben a pácini Nagyerdőben a géresiek (Zemplén m.) nyájai makkoltak. A tulajdonosok kiküldöttei két héttel Miklós nap előtt elmentek jószágaikat megszemlélni és megdöbbenve állapították meg, hogy a makk teljesen elfogyott, a nagy hidegben a vizek fenékgig fagytak és így a jószág természetesen leromlott. Mivel az uraság szedett makkot adni nem tudott, ezért a váltóból egy polturát elengedett.¹¹¹ Ilyen esetben vagy a becslés lehetett felületes vagy az időjárás fordult szokatlanul zimankósra, mint ahogy a pataki uradalomban 1826-ban már november elején moslékra szorultak a sertések, mert a makk teljesen elfogyott.¹¹²

A bérbeadott erdők esetében bizonyos változás következett be a makkoltatás időtartamában. A bérlőkre ugyanis már nem vagy kevésbé vonatkoztak a szokásos dátumok (szept. 1., szept. 29., december 6), melyek a jobbágyokat kötötték. A bérlők legszívesebben úgy egyeztek meg, hogy amikor már valamelyes makk lehullott a fákról és a nyáj megélhetett rajta, akkor az időpontra tekintet nélkül behajtottak. Így például Beregújfaluban 1834-ben már szeptember 17-én elkezdték a szabolcsi bérlők a makkoltatást. 1832-ben pedig a legeltetés végső idejére ezeket állapították meg: „A' szabad Makkoltatás terminusa kiterjesztődik szent György napig [ápr. 24.] — sőt az után is egy két hétig, azon esetben, ha hogy a' fent nevezett Erdőn még makk találtatna”¹¹³

Régebben a makkoltatás Szentmihálytól (szept. 29.) Szentmiklósig (dec. 6.) tartott, ami hozzávetőlegesen csak tíz hetet tett ki és ez még jó évben sem volt elegendő a teljes kihízáshoz. Ezért a disznókat otthon makkal, árpával vagy később kukoricával tovább javították.

A dézsmára, váltóra, taxára fogadott sertések számát a behajtáskor pontosan feljegyezték és a makkoltatás befejeztekor e szám alapján tizedeltek, illetve fizették a váltót, akár hullott el közben akár nem.¹¹⁴ Ez az eljárás természetesen sok vitára adott alkalmat, hiszen sok jószág elbitangolt vagy a kondások kezén tűnt el. A bérletek esetében az ilyen feljegyzésre kevésbé volt szükség mert egy összegben fizettek és a terminusokat pontosan rögzítették.

¹⁰⁹ TAGÁNYI Károly 1896, 1: 642.

¹¹⁰ THALY Kálmán 1898, 209.

¹¹¹ SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 164.

¹¹² OLÁH József 1962, 249.

¹¹³ TAGÁN Galimdsán EA. 1857, 33–35.

¹¹⁴ SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 164. Pácin Zemplén m. 1754.

Az erdő épségén, az avas sérthetlenségén a tulajdonos, illetve a tulajdonosok féltő gonddal őrködtek. Ennek területünkön is egész rendszere alakult ki, melynek élén az *erdőbíró* állt. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy személye, hatásköre még egy viszonylag kisebb területen sem volt egységes.

Az esetek többségében a helybenlakó földesurak az erdőbíró tisztét maguk számára tartották fenn, mint például Károlyi Mihály 1612-ben Olcsva, Apáti, Panyola környéki Bajos-erdőben annak „tilalmasban való tartása, megfogása, avas tartása, disznóknak makkra való hajtása, makknak felszedése, az erdő hasznainak pénzen való eladása, őriztetése, kerültetése és vágása, hordása”, mind egyaránt csak tőle függött.¹¹⁵

Az erdőbirtokot a nagy földesúri családok osztály esetén is lehetőleg egybetartották és az erdőbíró tisztét a legöregebb, vagyis a családfő látta el. Így történt ez 1714-ben a Bodrogeközben a Sennyey család esetében is. „Erdő Bíró pedig Sennyey István Úr lészen eő kglme. Halála után pedig, mindenkor az öregebbik Atyafi légyen. Az Erdő Bíró híre, és akarattya nélkül pedig, se avast ne foghasson, egyik Atyafi is, se pedig avasra Sertést bocsátani ne legyen szabad, se idegen ember Sertéseit fogadni, se pedig másoknak épületre való fát adni, sem pénzért, sem ajándékon, magok szükségére mind azon által az Atyafiak Épületre való fát valamennyi kívántatik szabad lészen hordani”.¹¹⁶ A Sennyey család esetében, tehát az erdőbíró olyan magasrangú tisztség volt, amit a család legidősebb tagja láthatott el vagy esetleg az udvarbírája által gyakoroltatta ezt a jogát.¹¹⁷

Ahol azonban a földesúr nem lakott helyben, mint például a XVIII. században a sárospataki-regéci uradalomban, ott a tisztek, illetve az udvarbíró kezében volt az erdőigazgatás vagyis az erdőbíró jogköre. Így maga döntött az *avasok* fogása és megeresztése dolgában is. Ahol több, nem egy családhoz tartozó és nem helyben lakó uraság bírta az erdőt, ott az erdőbíró jogkörét az ispánok sorban látták el. 1782-ben ezzel kapcsolatban ezt vallják: „... az Mádi Földes Uraság között olyan Szokás 's köz akarat vagyon, hogy az erdő Bíróság rendre mégyen az Uraság Tisztyei között. . .”¹¹⁸ De másfajta erdőbírákról is szólnak a források, akiknek jogköre csak a rendelkezések végrehajtására, felügyeletre, a kerülők munkájának ellenőrzésére terjedt ki. 1748-ban a Longi-erdőről, a már többször említett Szirmay György makkoló sertésnyáját behajtották és az egyik tanú „Stephan nevű erdőbíróttul hallotta, hogy Pataký mostani udvarbíró uram parancsolatlyábúl haitották volna bé”.¹¹⁹ Ebből az egy adatból is kétségtelenül kiviláglik, hogy ez esetben az erdőbíró hatásköre aligha terjedhetett túl a kerülőkén és az udvarbíró felettese volt az erdőbírónak.

A hegyaljai városokban az erdővel kapcsolatos ügyek, így a makkoltatás is, rendszerint a főbíró hatáskörébe tartozott. 1743-ban makkoltatási igényét Patak városához, kezelebről a főbíróhoz intézte Szirmay György mint helybeli tulajdonos. A tanú „es maga atta meg a Tavalýi Város bírójának

¹¹⁵ TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 320.

¹¹⁶ SÁL. Polgári perek. 29. csomó. Loc. 45. Nr. 141—166.

¹¹⁷ SÁL. Polgári perek. 82. csomó. Loc. 40. Nr. 260; — 92. csomó. Loc. 45. Nr. 164; Acta Juridica. Loc. 77. Nr. 891 stb.

¹¹⁸ SÁL. Polgári perek. 123. csomó. Loc. 59. Nr. 29; — Regéczi uradalom erdőrendtartása. 1898, 462.

¹¹⁹ SÁL. Polgári perek. 99. csomó. Loc. 48. Nr. 334.

Tatár Györgynek (mármint a levelet), aki olvasni nem tudván, e' Fatens mind szóval declarálván előtte, mind pedig el olvasta is".¹²⁰

A kerülők hatásköre és személye már pontosabban és egyértelműbben meghatározható. Feladatuk az avasba fogott vagy bocsátott erdő rendszeres kerülése, őrzése, a tilosban makkoltatók, a bitang jószág behajtása. Különösen ez utóbbi, összeütközés nélkül alig-alig véghezvihető tevékenységben az uraság *jágerei*, *hajdúi* is segítettek nekik.

A kerülőket rendszerint egész évre fogadták, akárcsak a cselédeket. Különösen fontos szerepet játszottak a makk termésének megbecsülésében.¹²¹ Ha az *avast* tizedre vagy váltóra adták, akkor annak ellenőrzését továbbra is az uraság vagy a város kerülői végezték és gondoskodtak róla, hogy a makkoltatás csak a kijelölt helyen történjék. Megakadályozták azt, is hogy a bitang jószág az erdőben kárt tehessen, mindezért a bérlők esetenként bizonyos összegű *tőkepénzt* is juttattak nekik.¹²²

A kerülők a tulajdonos érdekeit képviselték, ha a váltó, taxa fizetése körül valami baj mutatkozott, akkor a nyáját behajtották az uraság aklába. Erről 1754-ben egy tanuvallomás során ezeket olvashatjuk: „Polovka János és Czinós János, az uraság akkori erőkerülői ment ki a kondáshoz a' Titulált Urak parancsolattyaiból az erdőben, hogy a sertéseket mind behajtsák Agárdra”.¹²³

A kerülők azonban nemcsak behajtották a nyáját, hanem a bitang vagy bitangnak mondott sertéseket gyakran leölték és egymás között szétosztották. Így 1757-ben az agárdi erdőben a makkon nagyszámú bitang sertést találtak, ezeknek egy részét kihajtották az avasból, de a másik részét saját számukra leölték, kaptak belőle még a falu lakosai is.¹²⁴

Ha az egész nyáját érték tilosban a kerülők, akkor valami zálogot vettek, elsősorban a baltát szedték el vagy a gubát kanyarították le a kondás nyakából. Így 1758-ban a Longi-erdőben: „Szent Mihály nap után az Erdőre ment a Fatens T. Szirmay György Urk tűzi faért, akkoron nyakából elsőben gubáját, majd Szirmay György Uram Fejszójét, más alkalmatossággal pedig len szekérhez való Lánccát Fazekas Sándor nevű Erdő kerülő többed magával elvetették és mai napig is nállok veszett”. De ez még csak a kisebbik kár lett volna, mert ugyanakkor „nyolcz hízott ártányokat az Sertések közzül meg lött, és magok közt fel darabolták s meg emésztették”.¹²⁵

1738-ban a Lácái-erdőben (Zemplén m.) a kerülőket már jágerekkel kellett megerősíteni, mert az öreg Moritz Ferenc és fiai többszöri figyelmeztetés ellenére is bitangban makkoltattak. A jáger, minden előzetes felszólítás nélkül két sertést lelőtt, melyből olyan verekedés kerekedett, hogy a megyének kellett igazságot tennie.¹²⁶ Számos tanuvallomás szól arról az általánosnak tetsző zempléni eljárásról, hogy a bitangban talált makkoló sertéseket két alkalommal kihajtják, a pásztorát figyelmeztetik, a harmadik alkalommal azonban már lelőttek néhányat a nyájból.

A sok erre vonatkozó példa közül hadd álljon itt egy 1757-ből: „...köz rend tartás lévén a' Bodrog közü Földes Uraság közöt, hanem hogy eczer kéczer ha lehet a' Tilalmasokból ki hajtyák a' Kár tévő Sertéseket, harmadszor pedig-

¹²⁰ SÁL. Polgári perek. 99. csomó. Loc. 45. Nr. 332.

¹²¹ Regézi uradalom erdőrendtartása 1898, 462.

¹²² SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 164, Pácín Zemplén m.

¹²³ SÁL. Polgári perek. 82. csomó. Loc. 40. Nr. 260. Zemplénagárd.

¹²⁴ SÁL. Polgári perek. 82. csomó. Loc. 40. Nr. 260.

¹²⁵ SÁL. Polgári perek. 18. csomó. Loc. 9. Nr. 256.

¹²⁶ SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 160.

len ha a Tilalmasban talalyuk meg lövöldezik, hogy pediglen ezen szokás és rend tartás tartassék nem csak it az Bodrog közü Földes Uraság közöt, hanem jártában költében csak így tapasztalta egész Nemes Zemplény Vármegyében”¹²⁷ Ez a módszer sok visszaélésre és ennek nyomán veszekedésre, verekedésre adott alkalmat, melynek nem egyszer még emberhalál is lett a vége.

Megesett az is, hogy a kondások és a kerülők összetartották és a lelőtt sertéseket egymás között elosztották. Ezt sejtethjük egy 1757-ből származó és a Leányvári-erdőre (Zemplén m.) vonatkozó tanúvallomásból, ahol a kerülő azt bizonygatta, hogy mégcsak nem is hallott arról, hogy a kondások bitang sertéseket öltek volna meg, pedig mindennap találkozott velük és az osztozkodás kétségtelen nyomait is fel lehetett fedezni.¹²⁸

Abban az esetben, ha egy-egy jól körülhatárolható erdőt meghatározott összegért béreltek, akkor a makkoltatóknak maguknak kellett gondoskodniok a terület őrzéséről. 1832-ben a beregújfalusi református egyház „Mertzeközi Templom Erdelyét. .szabad Makkoltatás végett” idegenből jött makkoltatók vették ki. A szerződés 6. pontja szerint „az Erdőre vigyázatni tulajdon költségükön fogadott kerülők által mi leszünk kötelesek” — ígéri a bérbevevők.¹²⁹ Míg a kondások mindig jöttek a nyájjal, erre a tisztségre a szomszédos falvakból fogadtak fel embereket.

Vizsgált területünkön a *disznó* (*disztó*), *sertésmarha*, *sertés*, ritkábban egyszerűen *marha* megjelölés egyaránt elterjedt volt.¹³⁰ A nagyszámú adat áttekintéséből mintha azt lehetne megállapítani, hogy a *sertés*, *sertésmarha* elnevezés a Bodrogközben gyakrabban fordul elő, mint máshol. A források különbséget tesznek *maluc* és *süldő* között, az utóbbit egy esztendőig korrig számították, ezután már *sertés* vagy *disznó* a neve.¹³¹

A nagyobb számban együtt tartott sertések neve: *nyáj*, *sertésnyáj*, más elnevezést a források (*konda*, *csürhe* stb.) sohasem említenek.¹³² Az őrző személyek korábbi elnevezése: *pásztor*, *sertéspásztor*,¹³³ de a XVIII. században már csaknem kizárólag *kondás* megjelölést találunk.¹³⁴ Sajnos felszerelésükről, öltö-

¹²⁷ SÁL. Polgári perek. 82. csomó. Loc. 40. Nr. 259. Zemplénagárd.

¹²⁸ SÁL. Acta Criminalia. 5. Fasc. 354. Nr. 201.

¹²⁹ TAGÁNYI Galimdsán 1940, 35. Beregújfalu.

¹³⁰ Csupán néhány példát sorolok fel. 1666: „... egyszer se hajtatta soha is az *disznait* az Faluerdejére” TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 541, Pálóc Ung m.; „Az *disznóknak* teletetésekre is idején makk szedessék” Uo. 1 : 326, Munkács környéke; — 1658: „az Tizedre való *sertés Marhák*”. DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1908, 199, Lelesz Zemplén m.; — 1643: „Az makkos erdőre egyik ur embercinek se legyen szabad *sertésmarháját* hajtani” TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 461, Alsóregmec Zemplén m.; — 1738: „... azon avasból a’ le lövetett *Sertéssét*, hatalmassúl el vitette” SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 160, Nagygéres Zemplén m.; — 1658: „... az Hajó eren innen való erdőtt avasnak hagyattya, és mikor eő kigyelme az maga *Marháját* bocsáttya”. DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1908, 199, Lelesz Zemplén m.

¹³¹ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1908, 199.

¹³² Néhány példa. 1740: „... tudgya hogy sok felől voltak oda hajtva *Sertés Nyájak*” SÁL. Polgári perek. 18. csomó. Loc. 9. Nr. 265. Sátoraljaújhely Longi-erdő; — 1757: „... tudasson minémü jussal hajtotta, *Sertés Nyájait* Erdeinkre” SÁL. Polgári perek. 82. csomó. Loc. 40. Nr. 260., Zemplénagárd; — 1753: „... *nyájokat* az makk-lásrról titkon elhajtani szokták”. Regéczi uradalom erdőrendtartása 1898, 462.

¹³³ 1666: „Barkóczy Ferenc meg is akarta a *pásztorságot* verni, de csakugyan nem tehetett semmit is senkivel, hanem mind addig őrzötték marhájukat, valaméddig az makkban tartott” TAGÁNYI Károly 1896, 1 : 545, Imreg, Kisabara Zemplén m.

¹³⁴ 1748: „... az *Kondást* kegyetlenül megkötötték” SÁL. Polgári perek. 99. csomó. Loc. 48. Nr. 334. Sátoraljaújhely; — 1765: „... Pater Jesuita Uraimék, Kondás Páll és Pater Janko nevü kondásai” SÁL. Polgári perek. 49. csomó. Loc. 25. Nr. 73.

zetükről a szűkszavú források nem igen vallanak. Annyit mégis tudunk, hogy *gubát*, illetve *subát* viseltek és kezükből sohasem maradt el a *balta*. Ez nemcsak védekezésre szolgált, hanem ezzel vágták le a *gyöngyöt*, *fagyöngyöt*, mely a makk után a legfontosabb téli tápláléknak számított.

Így többek között Nyírbételekről (Szabolcs m.) olvashatjuk 1630-ból a következőket: „... Péter Miklósnak öt esztendeig szolgája volt, disznait őrzötte és Péter Miklós igazította őket, hogy menjen által a keresztúton és hányjon *gyöngyöt* a disznóknak az béltéki erdőn”.¹³⁵ 1684-ben Thököly Imre fejedelem uradalmából írják: „*gyöngyhányatással* is igen kiszokták teletetni az ilyen majorságot”.¹³⁶ Így joggal feltételezhetjük, hogy a sertéstartásnak ez a makkoltatást kiegészítő része szélesebb körben elterjedt lehetett.¹³⁷

A makkoltató kondások és a nyájak a részükre fogott *avas* közepén ütötték fel *szállásukat*, *tanyájukat*. A kondások hasábfából készült, csúcsos, kissé a földbe mélyített kunyhói hamar elkészültek.¹³⁸ Az emlékezet szerint (Révleányvár Zemplén m.) az összeálogatott hasábfára szalmát raktak, erre földréteg került és így az időjárás minden viszontagságának ellent tudott állni.

A nyáj éjszakai nyugóhelyéül a *kosár*, illetve az *akol* szolgált, melyek között a források, de a mai emlékezők is különbséget tesznek. 1758-ban egy tanúvallomásban a Longi-erdővel kapcsolatban ezeket olvashatjuk: „... volt ellenben Sertés *akla* is, avagy *kosára* az hol éjjel hálai szoktak vólt a sertések”.¹³⁹ Vizsgált területünkön részben a történeti forrásokra, részben az emlékezetre alapozva (Zemplénagárd, Révleányvár Zemplén m.) megállapítható, hogy a *kosár* mindig a településen kívül, az erdőben állott. A sertések számára egy alkalmas helyet szűrös, tüskés ágakból körberaktak, mely hosszabb vagy rövidebb ideig a nyáj éjszakai nyugóhelyéül szolgált.¹⁴⁰ Szabad kijáratával szemben helyezkedett el a pásztor vagy pásztorok kunyhója, ahonnan jól ellenőrizhették a pihenő nyájat. A kosár és kunyhó együttes neve: *tanya*, ritkábban *szállás*, amit a makk fogyása esetén egyszerűen tovább telepítettek az erdőben. Tüskés ágakat mindenütt találtak, így legfeljebb a pásztorokunyhó husángjait vitték magukkal.

A *kosár* a néprajzi irodalomban elsősorban mint a juhok különböző módon körülkerített éjszakai helye ismeretes. A Kárpát-medence északkeleti részében azonban már jószág nyugóhelyét is e szóval jelölték. 1640: „... valaki hol szereti maga marhájával, ott csináljon *kosárt*, mind juhok, disznóknak és baromnak”.¹⁴¹ Területünkön mégis elsősorban a sertések éjszakai szállását jelentette. 1666: „... tudja azt, hogy az urak erdején volt az öreg Horváth György disznainak *kosarok*”.¹⁴²

¹³⁵ TAGÁNYI Károly 1896, I : 391.

¹³⁶ A majorságon itt sertés értendő. LEHOCZKY Tivadar 1894, 252.

¹³⁷ „Megesik gyakran, hogy kevés a' makk, fagyöngy azonban elegendő van, illy esetben a' fagyönggyel való teletetés jó sikerrel történhetik. Az Arad megyi kanászbojtárok ennek szedésében ügyesek: 2—3 öles, sőt hosszabb, vashorgos póznájukat felakasztják a' fakoroná egyik ágára, 's hosszú nyelű baltácskával levágják a' fa alatt zugolódva visítő sertéseknek a' fagyöngyöt”. Magyar Gazda 1844, I : 122.

¹³⁸ SZABADFALVI József 1968, 62—75.

¹³⁹ SÁL. Polgári perek. 18. csomó. Loc. 9. Nr. 265.

¹⁴⁰ A *kosár* fogalmának, formájának szélesebb körű vizsgálatát I. FÖLDES László 1960, 437—453.

¹⁴¹ TAGÁNYI Károly 1896, I : 450, Hosszúmező, Szaplonca, Feketeerdő Máramaros m.

¹⁴² TAGÁNYI Károly 1896, I : 541, Pálóc Ung m.

A *kosár* ilyen jelentését és formáját a Bodrogtól keletre magam is több helyen feljegyeztem, de néhány irodalmi adat is ezt támasztja alá. Bereg megyében „szétbontható, áthelyezhető karám, galyból és tövisből, marhák számára”.¹⁴³ Szamosháton a *kosár* „tüskesövénnyel, tüskés gypüvel kerített éjjeli tanya gulya, ménes, v. sertésnyáj számára”.¹⁴⁴ A Bodrogtól nyugatra ugyanennek a tüskés gallyakból sertések számára készített éjszakai szállásnak a neve: *karám, karány, állás*. A makkoló sertések ide tértek vissza éjszakára, itt végezték a szóást és lehetőleg ennek közelében helyezték el az itatót is.¹⁴⁵

A kosárral ellentétben az *akol* mindig fedeles építmény, mely többnyire a településen belül vagy a nagybirtok gazdasági udvarában helyezkedett el. Ritkábban találkozunk vele a legelőkön, sőt az erdőben is. Ez már olyan állandóbb jellegű építmény volt, melynek nyomát még évek múltán is meg lehetett találni és látni az erdőben. Egy 1765-ben kelt feljegyzés a század elejére utalva ezeket mondja: „...s mikor makk volt makkolta és túl a Bodrogon azon Sertés Nyájnak *aklát* is tudja a' Tanu, helyét is meg tudná mutatni”.¹⁴⁶

A makkoltatással kapcsolatban forrásaink az aklot elég gyakran emlegetik. 1758: „...a' makkon szabados régi usus mellett legeltett is Világossan ottan sertés *aklatt* valamint annak előtte úgy most is csináltatott”.¹⁴⁷ Az építmény tartósabb jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy ajtót is készítettek rá. 1754: „...azzal ki mentek az *akolhoz*. . . és így a' sertéseket kihajtották a' Fatens pedig az *akol ajtó* mellett maradt”.¹⁴⁸

Nagyjából tehát hasonló lehetett a makkoltató tanya ezen a területen is, mint amelyet PETHE Ferenc írt le a múlt század első éveiből: „A' makkon telelő nyájnak nints egyéb honnya télen által egy jó *akolnál* a' sűrűben; az alma [alomja] vagy semmise, vagy töreik, 's pelyva; a' kanász' palotája egy *tutsos kunyhó*. Farkas ellen való komondorokra nints az öreg disznónyájnak szüksége; sőt a kutyát nem is szenvedhet”.¹⁴⁹

Magát a legeltetést a történeti források nem írják le. A visszaemlékezések és az irodalmi utalások szerint naponta hozzávetőlegesen háromszor másfél-két órát makkoltattak, közben itattak és pihentettek. A Bodrogtól keletre a makkoltatás módjának kétféle formájára is emlékeznek. Az egyik szerint reggel sugárszerűen indultak ki a kosártól és délre valami víz mellé igyekeztek, hogy a nyáj az itatás után elpihenhessen. Kora délután, a reggeli úttal párhuzamosan indultak vissza a kosárhoz, mert így az új nyomon ismét megfelelő mennyiségű makkot találhattak. A másik módszer szerint a kosár körül körben legeltettek, inni és pihenni mindig a kosárhoz tértek vissza. Így a makk viszonylag hamarabb elfogyott és akkor az egész tanyával odébb kellett vonulni.

Az itatás a makkoltatás egyik legfontosabb feltétele lévén, ahol nem áshattak kutakat, ott a szabad vizek befagyása után kénytelenek voltak a nyájat hazahajtani. A Bodrogtól keletre, ahol a talajvizet könnyen el lehetett érni, a makkolásra alkalmas erdők különböző részein *széles kutak* ástak, melyen rudat és deszkát fektettek keresztbe. Erre állt a pásztor, amikor a gémeskút segítségével húzta a vizet, mely facsatornán át széles nyárfavályúba folyt a sertések

¹⁴³ HERMAN Ottó 1914, 195; — I. még Nyr. 27 : 279.

¹⁴⁴ CSÚRY Bálint 1935, 1 : 538—539.

¹⁴⁵ SZABADFALVI József 1968, 68, és 5—8. kép.

¹⁴⁶ SÁL. Polgári perek. 49. csomó. Loc. 25. Nr. 73, Zsadány Zemplén m.

¹⁴⁷ SÁL. Polgári perek. 18. csomó. Loc. 9. Nr. 265, Sátoraljaújhely Longi-erdő.

¹⁴⁸ SÁL. Polgári perek. 92. csomó. Loc. 45. Nr. 164, Pácín Zemplén m.

¹⁴⁹ PETHE Ferenc 1808, 2 : 690.

elé. A *sózás* a kosárban vagy annak közvetlen környékén történt. Ha több gazda sertéseit őrizték együtt, akkor mindegyik saját maga gondoskodott a sóról és annak kiszállításáról. Ez utóbbit összekötötték a disznók állapotának megvizsgálásával is.¹⁵⁰

*

Összefoglalóan meg lehet állapítani, hogy a Kárpát-medencében a nagy-méretű makkoltatási centrumok elsősorban ott alakultak ki, ahol megfelelő mennyiségű és minőségű víz állott a jószág rendelkezésére. Ilyen terület volt a Tisza és mellékfolyóinak felső árterülete, ahol az *avas* „makkoltatásra szolgáló erdő” fogalma és használata a XIX. századig fennmaradt. A szónak a magyar nyelvterületen való széles körű elterjedtségéből a makkoltatás e formájának nagy régiségére és általános meglétére lehet következtetni.

A rendszeres makkoltatást a szedéssel egészítették ki, amit a földesurak robotban végeztek, míg a jobbágyok, zsellérek lopva gyűjtöttek, mert az urak a makkos erdő értékének csökkenése miatt a szedést tiltották és szigorúan büntették. A leszedett makkot napon vagy padláson szárították, majd vermekben tárolták arra az időre, amikor a nagy hó vagy hideg miatt a nyáját haza kellett hajtani.

Az *avas tartásának* pontosan meghatározott rendtartása alakult ki, mely védelemben részesítette a makkot bőven termő tölgy-, cser-, bükkfákat. Augusztusban már felbecsülték a mutatkozó termést, majd szeptember 1-től *avast fogtak*, vagyis tilalmassá tették az erdőt a legeltetéstől és bárminemű behajtástól. Az *avas szabadítás* területünkön egységesen Szentmihály napkor (szeptember 29) történt és Szentmiklósig (december 6) makkoltak a tizedre vagy váltóra fogadott nyájak. A földesúr saját erdejét vagy a bérlő a bérbevett avast addig járathatta, amíg abban makkot talált a nyáj.

A makkoltatásra a saját határukban vagy annak közvetlen közelében található erdők voltak a legalkalmasabbak, de területünkre száz kilométernél is nagyobb távolságról az Alföldről és Lengyelországból is hajtottak nyájakat. A körülbelül tizhetes makkoltatásért az erdő tulajdonosának tized járt, míg a fennmaradó töredék számú sertés után *váltót* fizetett. Egyre inkább terjedt az a módszer, hogy valamennyi sertés után *dézsmapénzt* vagy *taxát* fizettek. A XVIII. század végétől kezdve mind gyakoribb az avasnak egy meghatározott összegért történő bérbevétele.

Az *avas fogásról* és *szabadításról* az erdőbíró vagy annak jogkörét ellátó udvarbíró döntött, míg a városok és falvak közösbirtoklású erdeiben a bíró vagy főbíró hatáskörébe tartozott a makkoltatással kapcsolatos döntés joga. A *kerülő* feladata a termés megbecsüléséből és az avas őrzéséből állott, munkájában a szükségesnek megfelelően a *hajdúk* és *jágerek* is segítettek.

A *disznópásztor*, későbbi elnevezésével *kondás* a *tanyát* az avas közepén fogta. A nyáját éjszakára a tüskés ágakból rakott *kosárba* terelte, maga husángokból készült hegyes kunyhóban a kosár bejáratával szemben éjszakázott. Ritkábban fedeles *aklot* is készítettek a makkoló nyájnak.

A fenti, területünkön általánosnak tetsző avastartási rendszer egy-egy töredéke él ma már a legidősebbek emlékezetében is. Így teljes egészében csak a történeti források megszólaltatásával lehetett azt rekonstruálni, természetesen mindig felhasználva az emlékezetben megmaradt adatokat is.¹⁵¹

¹⁵⁰ PETHE Ferenc 1808, 2 : 688; — GALGÓCZI Károly 1856, 203.

¹⁵¹ A SÁL jelzésű adatok kijegyzetelését VLADÁR Ferenc ny. igazgatónak köszönöm meg.

Rövidítések

- Akk *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez.* Folyóirat. Sátoraljaújhely.
 EtSz GOMBOCZ Zoltán—MELICH János: *Magyar Etymológiai szótár A—G.* Buda-
 pest 1914—1944.
 MTESZ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Szerk.: BENKŐ Lóránd. Buda-
 pest 1967—1970. 1—2. kötet.
 NSZ Az MTA Nyelvtudományi Intézete készülő *Nagy Szótár* anyagából, melynek
 használatát itt is megköszönöm.
 Nyr *Magyar Nyelvőr.* Folyóirat. Budapest.
 NySz *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig.*
 SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond. Budapest 1890—1893. 1—3. kötet.
 OklSz SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula: *Magyar oklevél-szótár.* Pótlék a Magyar
 Nyelvtörténeti Szótárhoz. Budapest.
 SÁL Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Állami Levéltár.
 SKL Sárospataki Kollégium Levéltára.

IRODALOM

- BALÁSHÁZY János
 1838 *A' háztartás' és mezei gazdaság' tudománya.* Debrecen.
 BALASSA Iván
 1960 *A magyar kukorica.* Budapest.
 1968 G u n d a Béla: *Ethnographica Carpathica.* Budapest 1966. Ism.: Agrártör-
 téneti Szemle 10.
 1970 *Földrajzi neveink és a földhasználati módok.* Nyelvtudományi Előadások II.
 Névtudományi konferenciák. Budapest 1969. (Nyelvtudományi Érteke-
 zések 70.) Budapest.
 BARCSAY
 1846 *Az 1832/36-iki VI. törvényeknek 4-ik §-a makkoltatásról, sok vidéken elhang-
 zott.* Magyar Gazda.
 BENDE Péter
 1848 *Makkon hizott sertésekről.* Magyar Gazda.
 BENKŐ Dániel I. KORIZMICS László
 BELÉNYESY Márta
 1956 *Az állattartás a XIV. században Magyarországon.* Néprajzi Értesítő 38.
Bodrogközi közbirtokosok erdőrendtartása
 1898 Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 5.
 CSEFKÓ Gyula
 1924 *Pázsit-disznó.* Magyar Nyelv 20.
 CSISZÁR Árpád
 1971 *A beregi sertésenyészet.* Ethnographia 82.
 DONGÓ GYÁRFÁS Géza
 1908 *A leleszi prépost és gazdaemberek megalkuvása 1658-ban.* Akk.
 FÖLDES László
 1960 *Kosár "karám, ól".* Ethnographia 71.
 GALGÓCZI Károly
 1855 *Magyarország és a Szerb rajdaság mezőgazdasági statisztikája . . .* Pest.
 1856 *Sertés-hizlalás.* Falusi Gazda.
 1884 *Mezei gazda népszerű vezérkönyve.* 5. kiadás. Budapest. 1—2. kötet.
 GUNDA Béla
 1956 *Az Ormányság múltjáról* (in: Néprajzi gyűjtőúton). Debrecen.
 1966 *Ethnographica Carpathica.* Budapest.
 GYÖRFFY György
 1963 *Az Árpád-kori Magyarország földrajza I.* Budapest.
 HALÁSZ Péter
 1970 *Az állati fehérje jelentősége a hagyományos sertéstartásban.* Agrártörténeti
 Szemle 12.
 HERMAN Ottó
 1914 *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Budapest.

- KÁRFFY Ödön
1901 *Utasítás a szendrői uradalom udvarbírája részére 1652-ből*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 8.
- KODOLÁNYI János ifj.
1946 *Adalékok az ormánsági Vajszló és környéke néprajzához*. Ethnographia 57.
- KOLOSVÁRI Sándor—ÖVÁRI Kelemen
1885—1904 *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. Budapest. 1—5. kötet.
- KORIZMICS László—BENKŐ Dániel—MOROCZ István
1855 *Mezei gazdaság könyve*. Pest. 1—5. kötet.
- LEHOCZKY Tivadar
1881—1882 *Bereg vármegye monographiája*. Ungvár. 1—3. kötet.
1894 *Gazdasági viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban 1684-ben*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1.
- LIMBEK Antal
1844 *Sertésenyésztés*. Magyar Gazda.
- LOJDA József
1900 *Adatok Páczin és a páczeni kastély történetéhez*. Akk.
- MAKSAY Ferenc
1959 *Urbáriumok*. Budapest.
Mezőgazdasági Lexikon
1920 2. kiadás. Budapest. 1—2. kötet.
- MOROCZ István l. KORIZMICS László
- MORVAY Péter
1940 *Az Ecsedi-láp vidékének egykori állattartása és pásztorélete*. Ethnographia 51.
- NAGYVÁTI János
1791 *A' szorgalmatos mezei-gazda*. Pest. 1—2. kötet.
- OLÁH József
1962 *A sárospataki és regéci uradalmak állattenyésztése a XIX. század első felében*. Agrártörténeti Szemle 4.
- ÖVÁRI Kelemen l. KOLOSVÁRI Sándor
- PAIS Dezső
1965 *Kerengés az erdő körül*. Élet és Irodalom 40.
- A Pallas Nagy Lexikona*
1893—1904. Budapest.
- PATAKI Pál
1856 *Sertés-hizlalás*. Falusi Gazda.
- PETHE Ferenc
1808 *Pallérozott mezei gazdaság*. Pozsony 2. kötet.
1814 *Pallérozott mezei gazdaság*. 3. kötet. *Házi majorság vagy dísznó-'s aprómarha tenyésztés*. Bécs.
- RAVASZ János
1938 *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Budapest.
Regézi uradalom erdőrendtartása
1898 Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 5.
Régi Magyar Nyelvmélekek
1838—1846. Szerk.: DÖBRENTAI Gábor. 1—4. kötet. Buda.
- SZABADFALVI József
1968 *Makkoltatás a Zempléni hegységben*. Ethnographia 79.
1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Műveltség és Hagyomány 12.
- SZILÁGYI Miklós
1966 *Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához*. Sertésmakkoltatás a Tiszaháton. Szolnok Megyei Múzeum Adattára 5. Szolnok.
- SZILÁGYI Sámuel
1774 *Az ausztriai paraszt iffjúságot... mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske*. Pozsony.
- TAGÁN Galimndsán
1940 *A Szernyemocsár környéki falvak állattenyésztése*. Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára EA 1857.
- TAGÁNYI Károly
1895 *A dési nemesség és polgárság közti egyezés 1613-ban*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 2.
1896 *Magyar erdészeti oklevéltár*. Budapest. 1—3. kötet.

- TÁLASI István
1939 *A bakonyi pásztorkodás*. Ethnographia 50.
- THALY Kálmán
1898 *Báró Palocsay György kurucz tábornok versei a gazdaságvitelről*. Magyar Gazdaságtörténeli Szemle. 5.
- Utasítás 1668-ból
1898 *az ungvári udvarbíró és számtartó részére*. Magyar Gazdaságtörténeli Szemle 5.
- VISKI Károly
1932 *Adalékok Udvarhelyszék néprajzához*. Néprajzi Értesítő 24.
- ZÓLYOMI József
1968 *Észak-Cserhát állattenyésztésének másfél százada*. Agrártörténeli Szemle 10.

Iván Balassa

EICHELMAST IM NORDÖSTLICHEN TEIL DES KARPATENBECKENS IM 16.—19. JAHRHUNDERT

Auszug

In der ungarischen Ethnographie wurde die verschiedenartige Anwendung der Eichel früher wie auch neuerdings öfters erörtert. Die Eichel hatte die größte Bedeutung in der Schweinemästung, besonders vor der weiten Verbreitung des Maises. Diesbezüglich verfügen wir über umfangreiches Quellenmaterial, gehörte doch die Eichelung zu den Rechten des Gutsbesitzers; so wurden die damit zusammenhängenden Verfahren oft schriftlich niedergelegt, bzw. die dagegen verstoßenden Leibeigenen und Häusler bestraft.

Im Karpatenbecken bildeten sich die ausgedehnten Zentren der Eichelmast in erster Linie dort heraus, wo außer dem Eichelwald auch Trinkwasser in ausreichender Menge und von geeigneter Qualität vorhanden war. So eine Gegend war das Überschwemmungsgebiet am Oberlauf der Theiß und ihrer Nebenflüsse, das im vorliegenden Aufsatz behandelt wird — mit dem einstigen Komitat Zemplén im Mittelpunkt. Auf diesem Gebiet blieb das Wort »avas« (für Eichelmast geeigneter Wald) lange Zeit erhalten, wir begegnen ihm in den Quellen bis ins 19. Jh. Die weite Verbreitung des Wortes auf dem ungarischen Sprachgebiet weist auf die Altertümlichkeit und das allgemeine Vorhandensein dieser Art der Eichelmast hin.

Auf dem behandelten Gebiet wurde die regelmäßige Eichelung durch Einbringung der Eichel ergänzt, was die Gutsbesitzer in Fronarbeit verrichten ließen. Die Leibeigenen und Häusler konnten die Eichel nur gestohlen einsammeln, da es den Wert des Waldes bedeutend verringerte; deshalb war es nicht nur verboten, sondern wurde strengstens bestraft. Die eingebrachten Eicheln wurden an der Sonne oder an Dachböden getrocknet und nachher in Gruben aufbewahrt für Zeiten, wo es keine Eicheln gab oder die Herde wegen Schnee und Kälte heimgetrieben werden mußte. Die Eichel wurde vielerorts durch Mistel ergänzt, die abzuschneiden, zu den Aufgaben des Schweinehirten gehörte.

Auf dem behandelten Gebiet bildete sich eine genaue Ordnung der Eichelmast heraus, die die am meisten geschätzten Eichen, sowie die Zerreichen und die Buchen — die nur zweitrangige Eicheln liefern — gleicherweise unter Schutz stellte. Die Waldhüter schätzten den zu erwartenden Ertrag bereits im August ein und waren bemüht, je genauer zu bestimmen, wieviel Schweine davon gemästet werden konnten. Ab 1. September wurden die Wälder gesperrt, Weide und Abtreiben verboten. Nachdem die Herden einheitlich am Michaelistag (29. September) bestimmt warden, wurden sie in die Wälder getrieben und bis zum Nikolaustag (6. Dezember) gemästet. Der Gutsherr oder der Pächter konnte die Herde so lange auf dem eigenen bzw. gepächten Gebiet treiben lassen, bis die Herde noch Eicheln fand. So wird in den Quellen auch die Frühjahrs-Eichelmast erwähnt.

Zur Eichelung waren im allgemeinen die eigene Gemarkung oder die nächstgelegenen Wälder am geeignetsten, doch wurden auf das hier besprochene Gebiet auch Herden von über 100 km weit, von der sog. Großen Ungarischen Tiefebene und sogar aus Polen hergetrieben. Für die ungefähr 10 wöchige Eichelung gebührte dem Besitzer der Wälder ein Zehntel, für die verbliebene Bruchzahl von Schweinen wurden Wechsel gezahlt. Im Laufe der Zeit verbreitete sich immer mehr die sog. Taxa, d. h. für sämtliche

Schweine wurde im voraus eine bestimmte Abgabe bezahlt. Seit Ende des 18. Jahrhunderts werden die Eichelwälder immer öfter gegen eine bestimmte Summe gepachtet.

Die Entscheidung über die Sperre des Waldes bzw. über die Aufhebung der Sperre fiel dem Forstmeister bzw. — mit derselben Befugnis — dem Meiereimeister zu, im Falle von Dörfern und Städten war der Dorfschulze bzw. der Oberrichter zuständig. Die Aufgaben des Waldhüters waren die Einschätzung des Ertrags und der Schutz des Eichenwaldes. Im Notfall waren ihm die Heiducken und die Jäger behilflich, besonders, wenn die Wälder vor eindringende Herden geschützt werden mußten.

Der Schweinehirt errichtete seine Hütte in der Mitte des Eichenwaldes und trieb seine Herde für die Nacht in eine aus dornigen Zweigen geflochtene Hürde, die — ohne Bedeckung — nur die Herde zusammenhalten sollte. Die Hütte des Schweinehirten wurde gegenüber dem Eingang der Hürde aus Holz errichtet. Seltener — hauptsächlich auf Besitzungen des Gutsherrn — wurden auch hürdenartige Ställe erbaut, die dem Vieh besseren Schutz gewährten. Im allgemeinen wurde die Herde dreimal am Tage anderthalb bis zwei Stunden lang geweidet und nach der Tränkung legten sich die Tiere zur Ruhe.

Das beschriebene Eichelmast-System — das auf dem genannten Gebiet als allgemein verbreitet angesehen werden darf — ist nur mehr lückenhaft in der Erinnerung der Ältesten lebendig. Eine vollständige Rekonstruktion war nur anhand von geschichtlichen, archivalischen Quellen möglich, doch wurde selbstverständlich möglichst viel von den Daten aus der mündlichen Überlieferung einbezogen.

Иван Б а л а с ш а

КОРМЛЕНИЕ СВИНЕЙ ЖЕЛУДЯМИ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ БАССЕЙНА КАРПАТ В XVI—XIX вв.

Резюме

Венгерская этнографическая наука и раньше, и в последнее время неоднократно занималась различными формами использования желудей. Особенно большое значение имело использование желудей в свином корме, прежде всего до широкого освоения кукурузы. По этому вопросу с нас в распоряжении богатые исторические источники, так как выпас свиней в желуденных лесах было составной частью помещичьих прав и вследствие этого относящиеся сюда дела много раз оформлялись в письменном виде, т. е. крестьян, не соблюдавших помещичьи права, подвергли наказанию.

Центры кормления свиней желудями в больших масштабах возникли в Бассейне Карпат прежде всего на тех территориях, где кроме желуденных лесов имелась и вода нужного качества в нужном количестве. Такими территориями являлись верхние поймы реки Тиссы и ее притоков, в дальнейшем в нашей работе мы берем эту территорию так, что в центре ее расположена бывшая административная область Земплин. На этой территории долго сохранилось слово «аваш» (венг. *avas*), обозначающее 'лес, пригодный для кормления свиней желудями, это слово можно проследить вплоть до XIX века. Весьма широкое распространение этого слова по всей территории с венгерским языком указывает на большую древность и мировую распространенность упомянутой формы кормления свиней желудями.

На этой территории нашего изучения регулярное кормление свиней желудями сочеталось с уборкой желудей, проведенной по приказу помещиков в барщинной форме. Холопы и крепостные крестьяне собирали желуди только тайно, украдкой, ведь это снижало ценность леса, поэтому не только запрещали, но весьма строго наказывали, если кто крад желуди. Собранные желуди высушивали на солнце или на чердаках, пшом хранили в ямах до тех пор, когда из-за больших холодов пришлось гонять стадо доой, или лесной урожай не принес. Во многих местах желудь заменяли омелой, сбор которой входил в задания свинаяр.

На нашей территории создавался точный порядок кормления свиней жрта буки согласно которому наиболее высоко оцененные дубы и дающие желуди второго соелудями, и дубы-буки. В августе лесники уже определяли на вид количество урожая и страмлялись как можно точнее определить, сколько свиней можно откормить на этих желудях. С первого сентября лес был закрыт для свинопаса и любой формы пригона свиней. Назначив свиные стада, повсеместно в день святого Михаила (29 сентября) вгоняли стада в лес и до дня

святого Николая (6 декабря) кормили свиней желудями. Помещик в своем лесу, или арендатор в арендованном лесу мог перегонять свидей до тех пор, пока стадо находило себе желуды. Так в некоторых местах письменные памятники говорят даже о весеннем кормлении свиней желудями.

Для кормления свиней желудями наиболее подходящими считались леса в непосредственной близости к деревням, но на нашу территорию перегоняли стада с отдаленных на ста или больше километров территорий, с Великой Венгерской Низменности и даже за Польшу. За кормление свиней желудями, которое длилось обычно 10 недель, платили владельцу леса в форме десятой части (оброка), а в случае некруглого числа свиная часть дали вексель. Все более распространялся обычай, согласно которому за количество свиней платили заранее определенную сумму, так называемую таксу. Начиная с конца XVIII века все обычное становится арендованием желуденосных лесов за определенную сумму денег.

По вопросам запрещения входа в лес или же освобождения леса из-под запрета решение принадлежало судье леса или же пользующемуся его правами судье двора, а в деревнях и городах это входило в круг прав судьи, главного судьи. Задание лесника состояло из определения урожая и охранения желуденосного леса, ему в работе по надобности помогали гайдуки и егеры, особенно в ту пору, если приходилось защитить лес от насильственного вгона свиней. Свой шалаш свиновод поставил посередине леса с желудями. На ночь стадо он вгонял в «кораша» (венг. *kosár*) из шиповника, это некрытое огороженное место служило только ночному хранению свиней вместе. Шалаш свиновода стоял перед входом в «кошару» и был построен из кольев. Реже, особенно на помещичьих усадьбах, строили пригоны, под крышкой пригонов свинья была под большей защитой. Обычно ежедневно три раза в полтора-два часа кормили свиней желудями, поили свиней, которые потом ложились на землю.

Система кормления свиней желудями, которая очевидно общераспространена была на этой территории, в отрывках живет в памяти стариков. Реконструировать ее, таким образом, можно было только с привлечением исторических и архивных памятников, пользуясь, конечно, и сохранившимися в памяти людей данными.

KISEBB TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Ortutay Gyula

Cselédi rendtartás 1841-ből

Nemrégiben adtam közre a Gunda Béla tiszteletére kiadott kötetben egy 1937-ből való aratási szerződést, jegyzeteim kíséretében s egy rövid történeti áttekintéssel együtt.¹ Egy más típusú „szerződés” bontakozik ki abból az aprónyomtatványból, amelyet a napokban nézhettem át. Ez a cselédi rendtartás nemes Bihar vármegyének rendelkezéseit tartalmazza — egyike ez a témakörbe tartozó sorozatnak. Ilyen aprónyomtatványokat érdemes a néprajz kutatóinak is figyelembe venni, ezért gondolom hasznosnak közlését. A kisnyedréttű, hat oldal terjedelmű rendtartás betűhív szövege így következik:

„Tek. nemes Bihar vármegyének
cselédi rendtartás
eránt hozott
szabályai

1.

Nem szabad a' cselédnek falun esztendőnél, városon pedig fél esztendőnél kevesebb időre szolgálatba állani.

2.

A' cselédfogadásnak ideje átaljában újesztendő' első napja, a' városon azonban ezen naptól számítandó fél esztendő is. A' pásztor-embereknek fogadásideje pedig szent György' és szent Mihály' napja leend. E' szerént tehát, ha a' cseléd az alább meghatározott okok miatt szolgálatjából elbocsátatna, az ilyenek' helyébe másokat, a' cselédek' változására határozott ideig, lehet szolgálatba fogadni.

3.

Minden cselédtartó gazdának tilalmaztatik olyan cselédet szolgálatjába fogadni, ki megaviseletéről, és előbbeni szolgálatjából való elbocsátásról bizonyosságlevelet mutatni nem tud. A' honnan:

4.

Ha kár a' gazda cselédjének szolgálatjával tovább élni nem akarna, akar pedig ez gazdájától megválni kívánna, tartoznak a' szolgálat' eltelte előtt egy hónappal egymásnak felmondani, és ekkor a' gazdának — ha pedig írni nem tudna, a' helybeli előljáróknak — kötelessége a' gazdának előadása szerént a' felmondást igazoló levelet, mely-

¹ A Contract between Landlord and Harvesters, *Studia ethnographica et folkloristica in Honorem Béla Gunda*, Debrecen, 1971 : 103—115 pp.

ben egyszermind a' cselédnek addigi magaviseletéről is igaz említést tenni szükséges, minden késedelem nélkül neki kiadni; hogy annak előmutatása által az eltávozó cseléd magának más gazdát kereshessen. Ha pedig a' gazda a' felmondást elfogadni nem kívánna, szükséges a' cselédnek a' hely' előjáróinál jelenteni, hogy a' szolgálattal felmondott, kik e' felől bizonyosságot adni tartoznak.

5.

Mihelyt a' gazda cselédjével megegyez, annak bérlevelet vagy foglalópénzt ad; azonnal lekötelezi magát, hogy a' cselédet szolgálatjába vegye: ez pedig, hogy azon szolgálattal felválalja. Szükséges pedig a' cselédnek írásban kiadni, mi lesz fizetése, mellyért ő hűségesen szolgálni tartozik. A' hol pedig a' gazda írni nem tud, a' helybeli jegyző köteles a' bérlevelet megírni, 6 ezüst krajczár díj mellett.

6.

Ha a' már befogadott cseléd a' foglalót minden igaz ok nélkül vissza akarná adni, vagy meg is szökne, azonkívül hogy azon szolgálatba beállni tartozik, minden személyválogatás nélkül, ha nemes volna is, mint szökött cseléd fog gazdájához az illető előjárók által visszakisértetni, és a' környülállásokhoz képeest meg is büntettetni.

7.

Ha valamely cseléd egy idő alatt több gazdától venne fel foglalót, annak köteles szolgálatjába állani, kivel legelőre alkudott, azonfelül pedig az e'féle csalfaságért meg is büntettetik.

8.

Mihelyt a' cseléd szolgálatba áll, köteles, gazdájának bátorságára, podgyászát oda vinni.

9.

Minden cseléd tartozik gazdájának szolgálatjában magát egész hűséggel és szorgalommal viselni, a' gondviselése alá adattokról számolni, és ha netalán valamelly kárt vagy fogyatkozást okozna, azt a' bírák' becsüje szerént megfizetni; ha pedig a' fizetésre tehetetlen volna, leszolgálni. Ellenben

10.

Szorosan köteleztetik a' gazda is cselédjének bérét, minden keresett és igazságtalan lerovások nélkül, pontosan kifizetni; és a' ki ezt nem teljesitené, akár nemes, akár nemtelen, szóbeli per' útján az illető bírák által fog megvétetni, még pedig büntetésül az ígért bérnek kettőztetésével és az okozott perbeli költségeknek megtérítésével.

11.

Ha akár a' cseléd' akár pedig a' gazda a' második pontban kitett határidő alatt a' szolgálattal egymásnak fel nem mondanák, a' cseléd tartozik azon szolgálatban, az előbbeni bér mellett, továbbra is megmaradni, a' gazda pedig ezen elmulasztásért cselédjének háromhónapi bérét, a' kiszolgált esztendőbelin kívül, lefizetni a' nélkül, hogy a' cseléd ezen három hónapért szolgálni tartozna; — ha azonban a' cseléd szolgálatjának elteltével több bért venne ki, mint az alku volt, ekkor a' gazdának szabadságában áll, őtet mind addig szolgálatjában tartóztatni, míg a' felesleg kivett bért le nem szolgálja, vagy pedig gazdájának kész pénzzel eleget nem tesz.

12.

A' cseléd, mint már fentebb érintett, tartozik a' szolgálat idejét kitölteni, csupán az alábbjegyzett okok teszik őt szabaddá, hogy a' szolgálattal, mindenkor azonban az előjárósághoz tett jelentés és helybenhagyás mellett, elhagyhassa.

- a) Ha a' gazda állandó lakását egyik megyéből a' másikba változtatná.
- b) Ha a' hosszas betegség a' cselédet szolgálatra alkalmatlanná tenné.
- c) Ha a' cselédre olyan örökség szállna, mellynek gondviselése hazamenetelét szükségessé tenné.
- d) Ha gazdája kegyetlenül bánik vele.
- e) Ha megszolgált bére illendően és rendszeren ki nem adatik.

13.

Hasonlóképpen a' gazdának sem szabad cselédjét ideje előtt és ok nélkül a' szolgálatból eleresztetni, különben háromhónapi bért ingyen tartozik nekie fizetni; kivéven

- a) ha a' cseléd részeges, korhely, kóborló, veszekedő, avagy nem engedelmes.
- b) Ha gazdájának szántsándékkal kárt tesz, avagy meglopja.
- c) Ha a' felfogadott szolgálat' teljesítésére nem alkalmas.

14.

Tilalmas a' cselédet szolgálatjából nagyobb fizetéssel csalogatni, a' szököttet befogadni, sőt nekie csak szállást is adni.

15.

A' ki ezen pontokat általhágni bátorcodik, ha nemes, a' tisztí ügyvéd' keresete alatt, a' törvénytörés által a' megye' kórháza' számára 10 pengő forinttal; a' polgár és paraszt pedig a' helybeli bíróság által börtönnel fog büntettetni.

Költ az 1841-dik esztendő' Nyárelőhó' 14-dik 's több napokon Váradolasziban folytatva tartatott közgyűlésből.

Kiadta
a' fenttisztelt megye' aljegyzője
Tar Károly m. k."

Vajkai Aurél

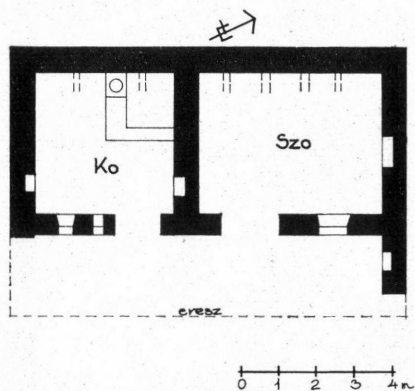
Füstös konyhás házak a Balaton környékén

A Balaton környéki népi építkezéssel több leírás, rövidebb-hosszabb tanulmány foglalkozott és így a közleményekben sor került a füstös konyhás, tehát kéménytelen házak tárgyalására is.¹ E vidéken a múltban kétségtelenül még sok füstös ház volt található, számuk azonban a falu legutóbbi gazdasági átalakulása során meglehetősen megfogyatkozott, így szükségesnek mutatkozik, hogy megkíséreljünk a korábban felmért objektumok² csoportosítását, rendszerbefoglalását, s mindebből bizonyos következtetések levonását.

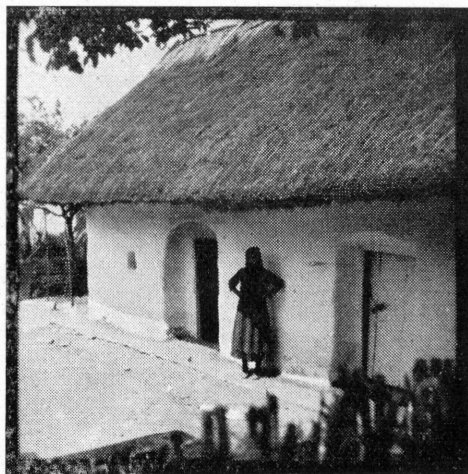
A füstös házak legegyszerűbb formájában mindössze két helyiség van: konyha és szoba, de már ezeknél is különbségeket találhatunk a kialakulófélben levő tornác (gang, gádor, folyosó stb.) megoldásokban. A konyhából a szobába csak a házon kívül lehet közlekedni, így mindenképpen szükséges legalábbis a szélesebb eresz. Ilyen egészen egyszerű épületet példázza a Nemesvámos 97. sz. ház (1—2. kép). 55 cm kőfalvastagságú épület, konyhája 236 cm magas, a füst kivezetésére szellőző nyílással. A szoba felőli oldalon csúcsfala van, itt egy szomszéd házhoz csatlakozik, a konyha oldalán csúcsfal nincs, e rész giccával fedett. A tetőszéket középen olló tartja. Az eresz határának megfelelőleg a földre fagerendát helyeztek az esetleges vízfolyás ellen. A konyha ajtaja kettős, az ablaka

¹ Az irodalmat 1947-ig lásd: VAJKAI Aurél: *A magyar népi építkezés és lakás kutatása*. Bp. 1948.

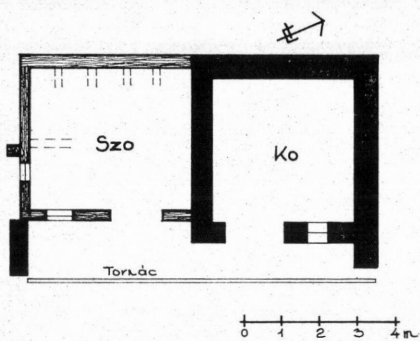
² A Balatont környező Veszprém, Zala és Somogy megye területén 1937—1944 közt végeztem házkutatásokat, s az átvizsgált 80 községben 200-nál több füstös konyhájú házat mértem fel. E gyűjteményből mutatok itt be néhány jellegzetes épületet.

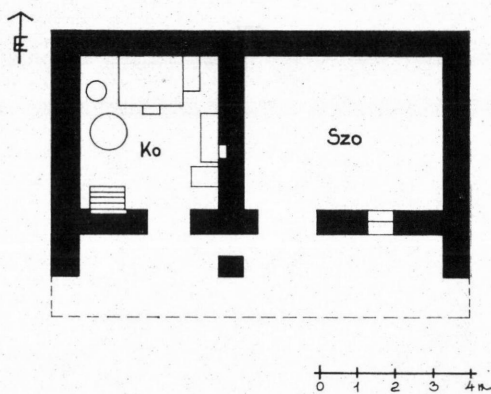
1. kép. Nemesvámos, 97. sz.

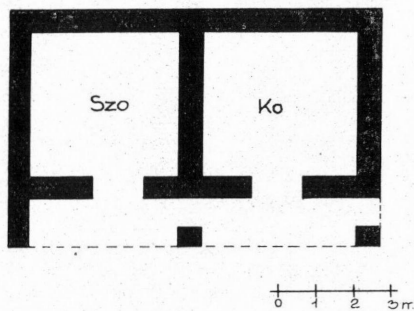
2. kép. Nemesvámos, 97. sz.

3. kép. Balatonfüred, Tűzoltó u. 8. sz.

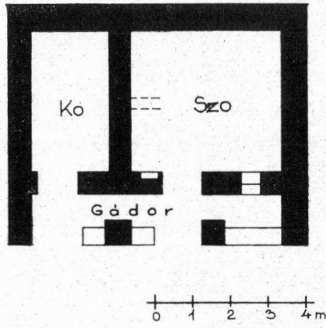

4. kép. Vászoly, Nemesdomb

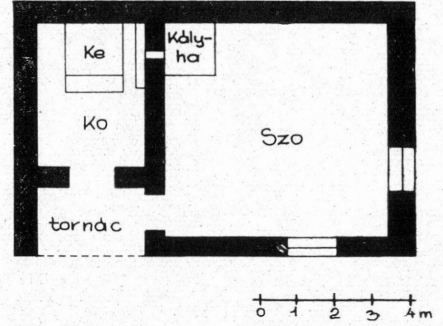
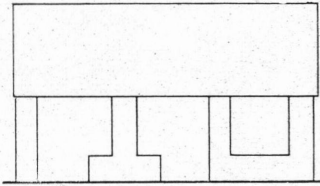

5. kép. Balatonszöllös

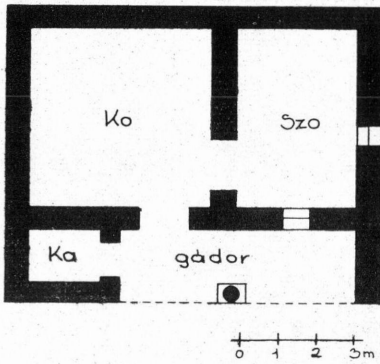

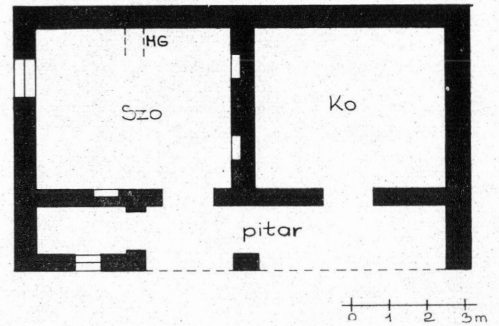
6. kép. Tótvázsony, Magyar u. 66. sz.

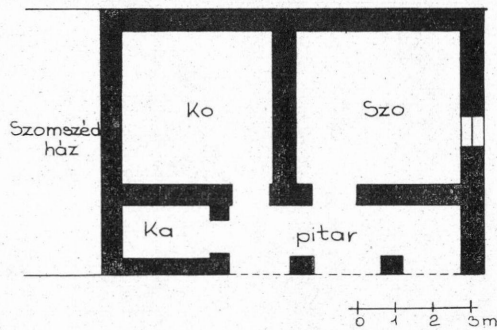
7. kép. Csopak

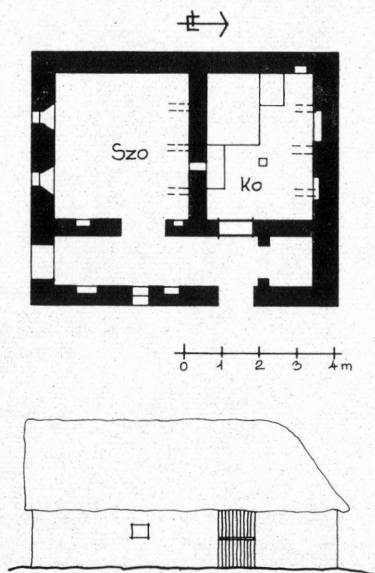
8. kép. Szentgál, Kutyaszorító 168. sz.

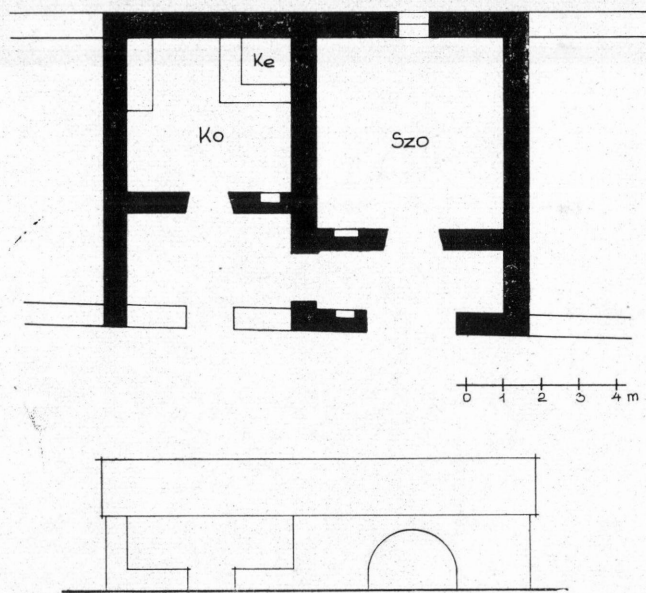
9. kép. Badaacsonytördemic, Egyed Bálint háza

10. kép. Diszel

11. kép. Cserszegtomaj, IV. ker. 424. sz.

12. kép. Arács

mindössze 22×30 cm. A szoba ajtaja 155 cm magas, ahogy általában az ilyen kezdetleges épületekre jellemzőek a kis méretek.

A kis méretekre példák: Kisdörgicsén Kiss Sándor háza mindössze 7×8 m alapterületű, a szoba szélessége csak 3 m. Balatonkeresztúr legrégebbi háza is ilyen egyszerű kétszobás füstös ház, $7 \times 9,5$ m alapterülettel.

Balatonfüreden a Tűzoltó u. 8. sz. ház (3. kép). érdekes példáját adja a sövényfonás és a kőfal keveredésének. JANKÓ leírásában³ a Balaton melléki házak nagy részben sövényfonással szerepelnek, bár a számos kétségtelenül régi kőfalú ház a korábbi kőépítkezés mellett is tanúskodik.⁴ A Balaton északi partja mentén ritka emléké a sövényfalú ház és ilyennek tekinthető az alábbiakban tárgyalandó balatonfüredi ház. Mindössze $5,5 \times 9,5$ m alapterületű, az egyik helyiség, a szoba sövényfonásos falú (25 cm vastag), míg a konyha kőfalú, a kőfal vastagsága 56 cm. A mestergerendás szoba magassága 200 cm. A fonott fal tapasztva, meszelve van, a konyha ablaka újabb keletű. A tornác az *iszterje* távolságának megfelelőleg a földre fadorong van fektetve. Tetőszéke: az északi oldalon kőcsúcsfal, a déli oldalon ágasfa, a közepén egy olló tartja a tetőszéket. A déli oldalon, tehát a sövényfalú helyiség felett a csúcsfal vesszőfonásból készült. Az 1930-as években a kőfalú konyhát szobának alakították át, a sövényfalú helyiség (az eddigi szoba) kéményt kapott és így a ház füstös jellege megszűnt.

13. kép. Arács

Vászolyon a Nemesdombon álló egyik füstös ház konyhája részben a kamra szerepét tölti be, mert itt gabonatarató hordókat, gabonatarató ládát is találhatunk. A konyhából van a létrával ellátott padlásfeljáró is. A 60 cm vastag kőfalú épület nádtetejű tetőszerkezetét hegyesszögű olló tartja. Tornácán egy pillér jelentkezik (4. kép).

A tornác pillérei szaporodhatnak, pl. az egyik balatonszőlősi épületnél két pillér (5. kép), majd a pillérekhez esatlakozóan megjelenik a mellvéd is, pl. Tótvázon y, Magyar u. 66. sz. ház (6. kép). A szelemenés-szarufás tetőszerkezetet három csúcsfal is tartja, szobájában díszesen faragott mestergerenda látható.

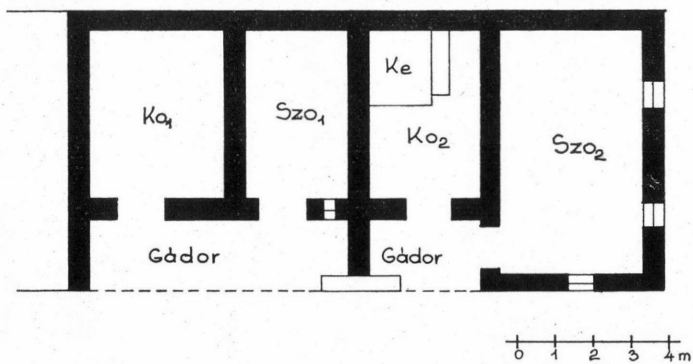
A további változat, amikor a konyha rövidebb a szobánál és így kis tornác alakul ki, pl. Csopak (7. kép). A kialakuló pilléres pítvar egyik végén kis kamrát alakíthatnak ki s így most már tulajdonképpen három helyiségű épületről beszélhetünk. A szentgáli ház (Kutyaszorító 168. sz.) gádorában négyszögeletes alapon téglaszlop áll (8. kép), a badacsonytördemici ház (66. sz.) pítvara kukoricaszárral lett berakva (9. kép), a diszeli ház pítvarát két pillér szegélyezi (10. kép).

A kis méretű füstös háznak is lehet zárt gádora, erre példát egy cseszegtómaji házban találhatunk (VI. ker. 424. sz.). A $6,9 \times 8,0$ m alapterületű épület 46–50 cm vastagságú vályogtéglafalú, a helyiségek 210 cm magasak, gerendás mennyezetűek. A konyha mennyezetén a padlástérbe vezető nyílás van a füst elvezetésére. Jellemző a füstös házakra általában a sok vakablak, itt hetet találhatunk. Az épület nádtetejű (11. kép).

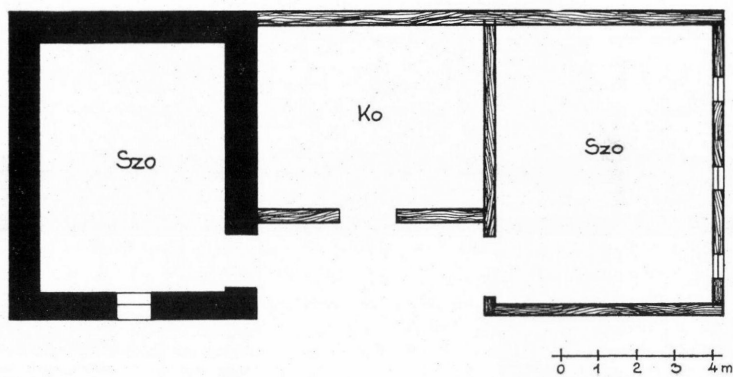
Kis méretű (8,5 × 11 m) az egyik arácsi ház is, mindössze két helyiséggel, s mégis feltűnően fejlett technikával épült, esztétikailag is elsősorban kivitelezésről tanúskodik. Már a ház külső képe is változatos: a félköríves nagy bejáratot a mellette levő mellvédés gádor élénkíti. Szobája bolthajtásos (12–13. kép).

³ JANKÓ János: *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Bp. 1902.

⁴ VAJKAI Aurél: *Balatonmellék*. Bp. 1964. 160.

14. kép. Gyulafirátót, Molnár István háza

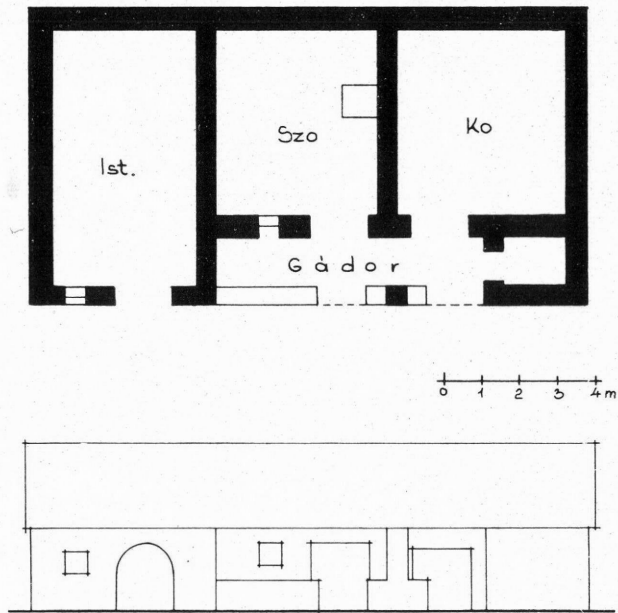
15. kép. Bucsuszentlászló, ház 1849-ből

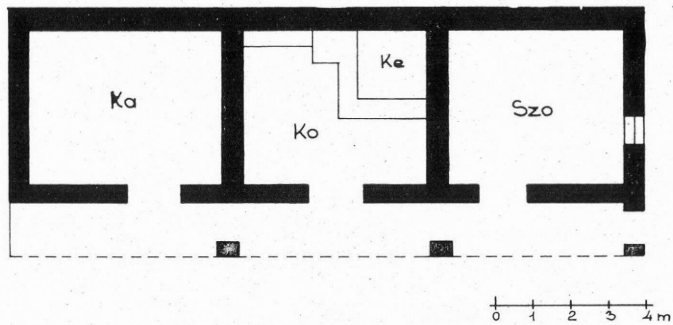
16. kép. Bucsuszentlászló, ház 1849-ből

Olykor egymás mellé épített kétosztatú füstös házakkal találkozhatunk, a két ház két család részére épült, s jellemző rájuk, hogy a gádor a két család lakóhelyének megfelelően szigorúan el van választva (Pl. Gyulafirátót, Molnár István háza; 14. kép). Hasonló ikerház Gyömöréről (20 m hosszú, ko+szo+szo+ko beosztással), ugyancsak Gyömöréről egy másik ikerház beosztása: ko+szo+ka és szo+ko+ist. Zalaapá-

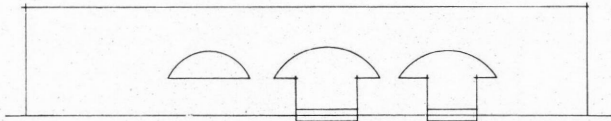
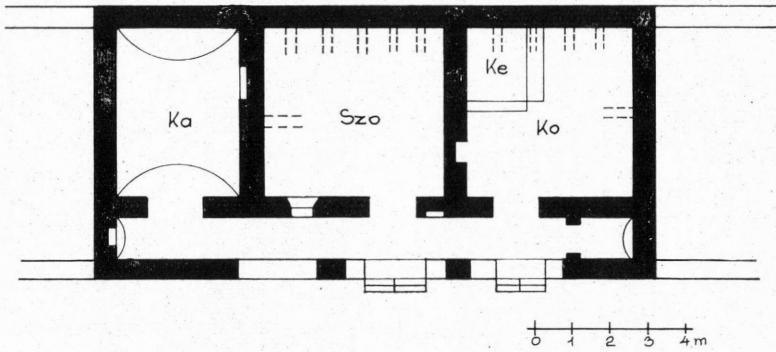
17. kép. Gyulafirátót, ház 1885-ből

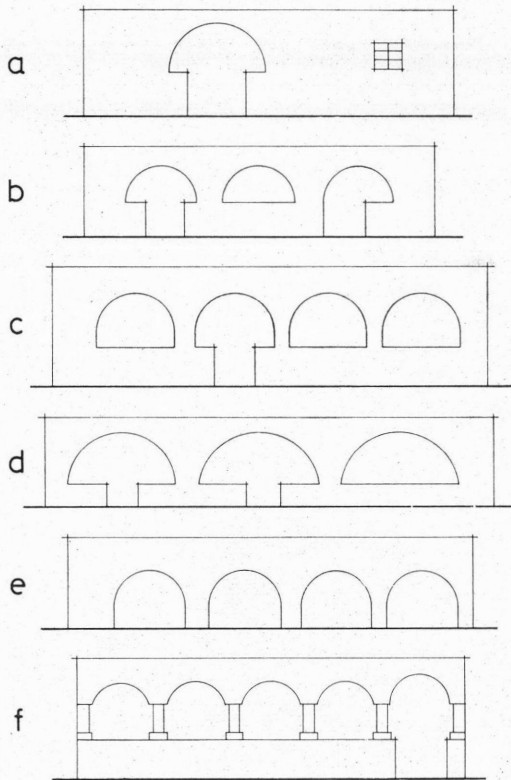
18. kép. Tósk, Hegyi Imre háza 1819-ből

tiban a 20 m hosszú ikerház beosztása: szo+ko és ko+szo, az utóbbi kis kamrával. Gyulafirátóton mindössze 16 m hosszú az ikerház (ko+szo és ko+előugró szo), hasonló alaprajzú egy pulai 18 m hosszú ház (előugró szo+ko és ko+szo, mellvédes ganggal). Felsődörgicsén elkülönített zárt gádora van a két lakásnak (összes hossza 6,5×18 m). Bazsin a két lakrész előtt egy-egy ún. *benyülő* (kamraféle) van, az épület 19 m hosszú. Balatonkeresztúron az egyik ikerház (Kossuth u. 102) feltűnően hosszú, 27 m, valószínűleg a nagyobb kamra javára.

Az ikerház gazdasági épületrésszel bővíülhet, így pl. Gyüleveszen az ikerház: szo+ko (s ehhez az épületsor végén levő pajta+istálló tartozik) és ko+szo+pajta+

19. kép. Nemesvámos, 31. sz.

20. kép. Gádormegoldások: a) Nemespécseley; b) Szentgál; c) Szentantalfa; d) Gyulafirátót; e) Nemesvámos; f) Arács, Lóczi u. 62. sz.

st+ka. A két család lakrésze 16 m hosszú, s a gazdasági épületek hossza is 16 m. S o m l ó - v á s á r h e l y e n az ikerház: szo+ko (8 m) és ko+szo+ka+ist (12 m), itt tehát csak az egyik családnak van gazdasági épületrésze, legalábbis az összefüggő épületben.

A három osztatú füstös házak egyszerű formájánál az egyes helyiségek egy síkban helyezkednek el, átlagméret 5-7×13-16 m. (Pl. Z a l a s z e n t m i h á l y, Z a l a s z e n t a n d r á s, B a l a t o n ú j l a k). A sövényfalú házak kiugró eresztű fadúciók támogatják, a dúciók vastag talpgerendába illeszkednek, így képezve ki a pitvart (pl. Z a l a s z e n t m i h á l y). Egy b a l a t o n m a g y a r ó d i ház dátuma: *Anno 1843*. G y ü l e v é s z r ő l megemlíthető egy boronaház (12 m hosszú, szo+ko+ist. beosztással), felirata: *Lakatos Mihály 1741*. Egy másik g y ü l e v é s z i ház sövényfala meglehetősen vékony: 18 cm.

A három osztatú házak egyik formájánál a középső konyhát beljebb képezték ki, mint a két szélső helyiséget, így kis gádor alakul ki. Egy ilyen típust mutat a b ú c s ú s z e n t l á s z l ó i ház, ami érdekes módon példázza a szilárdabb és a sövényfonásos fal kombinációját. (15-16. kép). A három helyiséghez képest aránylag nagyobb ház (8×9 m) egyik szobája mór falzatú, míg a konyha és a másik szoba *sövénykértlés*. A kontyos tetejű ház takácsház volt, felirata: Tot Mihál. 1849.

Másik variáció, amikor az egyik szélső helyiség ugrik kijebb, e helyiség lehet szoba, kamra (pl. kamra egy sövényfalú háznál, Z a l a s z e n t m i h á l y), olykor istálló (pl. C s e r s z e g t o m a j), pajta (B a l a t o n a k a l i). E típusnál majdnem mindig megvan a pilléres, mellvédes tornác, s számtalan falut megtekintve megállapítható, hogy a füstös házak közül az effajta épületek talán a leggyakoribbak. (Pl. egy épület 1885-ből, G y u l a f i r á t ó t. 17. kép).

A gádor egyszerűbb formájában csak pillérek jelentkeznek, pl. H e g y i I s t v á n h á z a T ó s o k o n, országtán felirattal: *IHS 1819 HJ*. (18. kép). Legszebbek az ívelt mellvédes gádorú házak, ezekből még néhányat találhatunk. N e m e s v á m o s o n F á á Károly háza (31. sz.) a közbe lett építve. 56 cm a kőfal vastagsága, három tűzfala (csücs-fala) van, egy-egy a ház két végén és egy a konyha-szoba közt. A konyha, a szoba mestergerendás, a szoba 222 cm magas. Jó technikai tudásra vall a 223 cm magas bolthajtásos kamra és a szépen kivitelezett mellvédes, ívelt nyílású gádor. (19. kép).

Az esztétikusan kiképzett gádoroknak számos variációja lehet (20. kép). Ritkábbak az íveket tartó oszlopokkal kiképzett mellvédes gádorok (az utóbbit képviseli A r á c s o n a L ó c z i u. 62. sz.-ú 5×16 m alapterületű, ko+szo+szo beosztású ház. 21. kép).

Fejlett építéstechnika kisebb épületben is jelentkezhet, erre jó példát nyújt egy t ó t v á z s o n y i ház (91. sz.). Szembeszökő a bár kis méretű, de igen szépen kiképzett oszlopos tornác, s meglepő a kis füstös házban a konyha szomszédságában komoly technikai tudással megépített bolthajtásos kamra. A ház kőfalának vastagsága 75 cm, alapterülete 8,5×16 m. (22-23-24. kép).

A háromosztatú füstös házak csoportjába tartozik néhány biztosan datált épület is.⁵ Az 1761-ből származó s z e p e z d i háznál a második szoba kiugró, hosszabb a többi helyiségnél, a folyosó mellvédes, pilléres. Lényegében hasonló alaprajzú az 1786. évszámot viselő n a g y v á z s o n y i romház. Az 1766. évi m e n c s h e l y i ház legfeljebb annyiban különbözik az előbbiektől, hogy mindhárom helyisége (szo+ko+szo) egyforma hosszúságú. Gádora pilléres, mellvédes. Végeredményben mindhárom ház lényegében megegyezik az évszám nélküli hasonló alaprajzú házakkal.

Természetesen sok egyéb variáció is lehetséges. Például a füstös házak csoportjába tartoznak az ún. kis kamarás házak. Ezeknél a szo+ko rész előtt épült az utcára nézőleg egy kis kamra. (Z a l a s z e n t a n d r á s, T a p s o n y, s a Balatontól távolabb: C s ö g l e, P e r e t a k á c s i, L o v á s z p a t o n a).⁶ Feltűnően kis méretű konyha található egy tihanyi füstös házban (Botka Kálmán háza, Batthányi u. 5, a csücsfalán az 1736. évszámmal. 25. kép).

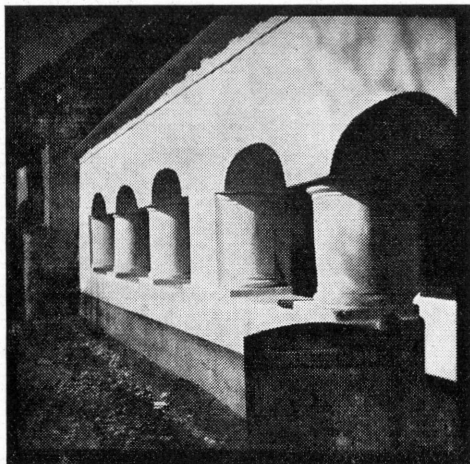
A négyosztatú háznál a negyedik helyiség lehet a kamra, istálló, pajta. Az egyszerűbb házaknál mind a négy helyiség egy síkban fekszik. Egy f a r k a s g y e p ü i ház 24 m hosszú, szo+ko+ist+pajta beosztással, elől pilléres gádorral. Hasonló egy 1888. évszámú, szo+ko+ka+ka beosztású ház N a g y k a m o n d r ó l. K i s h i d e g k ú t o n a 21 m hosszú, szo+ko+ka+ist beosztású épület évszáma 1815. B a l a t o n ú j l a k o n a szo+ko+ka+pajta beosztású épületet elől faoszlopsorral alátámasztott

⁵ L. részletesen: VAJKAI Aurél: *Balatonfelvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból*. Ethn. 1957. 87-108.

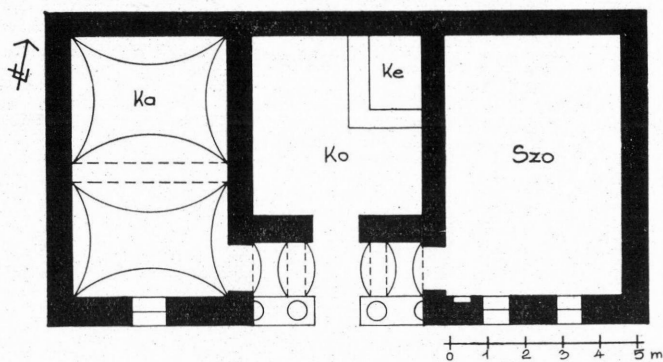
⁶ L. részletesen: VAJKAI Aurél: *Veszprém megye népi építkezése*. Népr. Ért. 1940. 2-5; - VAJKAI Aurél: *Kiskamarás házak a Dunántúl és a Székelyföldön*. Nép és Nyelv 1941. 222-224.

tornác (Petőfi u. 52), Balatonakalin 9×19 m alapterületű, szo+ko+ka+pajta beosztású épületet elől igen szép félkörívvvel, mellvéddel díszített tornác élénkíti. Kivételes beosztású egy épület Badacsonytördemieről (62. sz. 26. kép), itt a szo+160 cm széles ko együttesen mindössze 5 m, míg a következő pince + pajta rész 11 m.

Füstös házakat építettek a hegyközségekben is (ha ugyanakkor ott talán még nagyobb számban szabadkéményes épületeket emeltek), s ezekben a füstös konyha

21. kép. Arács, Lóczi u. 62. sz. Ívelt, oszlopos gádorú ház

22. kép. Tótvázsony, 91. sz.

mellett helyet kapott a préház és a föld feletti pince. Például a Cserszegtoma j, VI. ker. 471. sz. ház konyhája egészen kicsiny, a hangsúly érezhetőleg a préházon és a padlásolt pincén van. Az épület elől csúcsfalas, hátul farazott, a tetőszéket ezenkívül még két olló tartja. A ház fala különben kő és vályog vegyesen, 46 cm vastag.⁷

Ahogy a háromosztatú házaknál, úgy a négyzetosztatúaknál is gyakori, hogy a negyedik szélső helyiség (leggyakrabban az istálló, de olykor a szoba) szélesebb a többinél és így kiugrik. Az ilyenfajta házaknál mindig megvan a mellvédes, pilléres, olykor az oszlo-

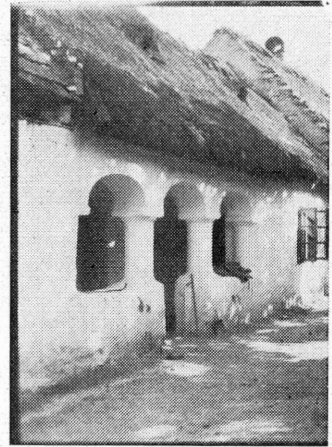
⁷ A hegyközségi építkezést részletesen I. VAJKAI, Népr. Ért. 1939. 170 sk.; — VAJKAI Aurél: *A Balaton északi partjának préházai*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1966. 228–231.

pos folyosó, a pitvar. A méretek különbözőek lehetnek, R e z i b e n pl. az egyik ház mindössze 14 m hosszú, N e m e s v i t á n az oszlopos, mellvédés tornácú ház csak 13 m hosszú, hasonlóképpen S z e n t g á l o n az egyik 13,5 m (Vitai köz 193. sz.). Máskor viszont feltűnően hosszú: Kis Elek háza K i s d ö r g i c s é n (16. sz.) az évszám szerint 1893-ból származik, a szo + ko + bolthajtásos szo rész 22 m hosszú (8 m széles), a kiugró istálló 14 m hosszú. A folyosó lehet pilléres (pl. N y i r á d o n egy kb. az 1840-es évekből származó ház, 27. kép), mellvédés. Feltehetőleg kismemesi ház K i s d ö r g i c s é n Kovács Sándor épülete (29. sz. 28. kép). A falu felett fekszik, helyiségei szokatlanul nagy méretűek (a szoba 490 × 590 cm, illetve 380 × 490 cm, a konyha 433 × 490 cm. Aránylag magas a szoba is: 238 cm). Kőfala 62 cm vastag. A ház alatt kisebb bolthajtásos pince van (bótpince, 210 cm magas). Az első szoba profilírozott mestergerendás, a mestergerendás konyhában kis és nagy kemence, sparhett, az utóbbi az egykori kályha zöld madaras

23. kép. Tótvázsony, 91. sz.

24. kép. Tótvázsony, 91. sz.

szemeiből rakva, a konyha mennyezetén füstnyílás. A folyosó mellvédje 100 cm magas, az ereszt a mellvédnél két fadúc támogatja, a folyosóról van a boltpince lejárata. Az istállót később ketté választották, az egyik részben az öregek, a másikon a fiatalok marhája volt. A kertben régebben nagy pajta is állt keresztben, de ezt utóbb lebontották.

A folyosó különben lehet teljesen zárt is, csak egy ajtónyílással, pl. V á s z o l y, 97. sz. Szíver József háza (29. kép). E házban a szoba mögött egy kamra is van, ilyen megoldással másutt is találkozhatunk. A konyha gerendás mennyezetű, azon füstnyílás a padlástérbe és ugyanitt a padlásfeljáró. Az oromzaton a renoválás évszáma: 1928.

A leggyakoribb megoldás talán az, amikor a két szélső helyiség (istálló v. szoba v. kamra) ugrik ki, így a középső két helyiség beljebb esve mód nyílik a meglehetősen védett tornác kialakítására. A tornác egypilléres, mellvédés a leggyakrabban, de lehet ennél szebb kiképzésű is, mint pl. Ö s z ö d ö n az egyik, 1870-ben épült, 8 × 22 m alapterületű, szo + ko + szo + ka beosztású ház gádorát négy oszlop díszíti (Szabadság u. 56. sz.), s e faluban kétségtelenül a legszebb épület. E megoldásban is előfordulhat feltűnően kis ház, pl. N e m e s v i t á n egy vályogtéglás, szo + ko + ka + ist beosztású, mellvédés, pilléres gádorú épület 6,5 × 12 m alapterületű, A r á c s o n, G y u l a f i r á t ó t o n is akad hasonló típusú épület 5 × 15 alpméretben.

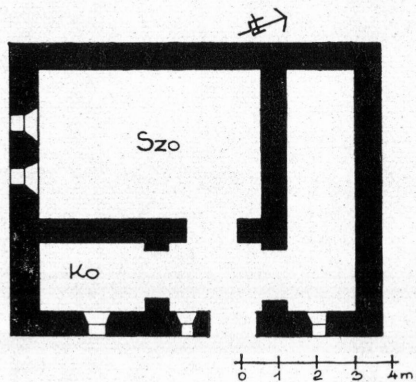
Előfordul, hogy a ház alaprajza derékszögben megtörik, az oldalrészben az istálló, pajta kap helyet. B a l a t o n s z ö l l ő s ö n Nemes Varga Lajos portája a falu végén áll, kőfalú épület, gádora vakolt téglaboltos. Szelemenés tetőszék 12 db. föld-fával (szarufával). Konyhájában szellőzőlyuk van, a szobában zöld szemes kályha. Ívelt nyílású gádorának utolsó ívét utóbb befalzták.

Az öt és több osztatú házak ritkábban előforduló formája, hogy az összes helyiség egy vonalban épült fel. P l. A k a l i (szo + ko + szo + pince + ist + pajta + ól, ahol a lakórész 19 m, a gazdasági rész 25 m hosszú). B a l a t o n s z ö l l a k o n a szo + ko + ka +

pajta + ist rész 22 m hosszú, V ö r s ö n a szo + ko + ka + ist + pajta rész 26 m hosszú, a szo + ko + ka rész előtt fadúc sor támasztja alá a széles ereszt, kiképezve így a ház előtti tornácot.

Ennél gyakoribb, hogy a lakórész beljebb helyezkedik el a gazdasági résznél, s ezzel a lakórész előtt gádort tudnak kialakítani. Gy ö m ö r e egyik épületénél csak egyszerű gádor van a szo + ko + ka előtt, különben az épület az istállóval és pajtával együtt 28 m hosszú. K o l o n t á r o n 7×22 m az alapterület (ist + ka + szo + ko + szo + pajta). Ö s z ö d ö n a Szabadság u. 98. sz. ház beugró lakórésze (szo + ko + szo) előtti gádort három téglaszlopp díszíti. Ugyancsak Ö s z ö d ö n egy másik ház beugró gádorát két oszlop teszi változatossá (szo + ko + szo + ka + pince, 23 m hosszú. Szabadság u. 84. sz. A ház felirata: „1852 év Bo Ist”).

Egy v á s z o l y i háznál (95. sz., Somogyi Benő háza) zárt gang van a lakó- és a gazdasági rész előtt is. 56 cm vastag kőfalú ház, a szoba famennyezetes, a konyha sarkában van a padlástérbe vezető füstnyílás. Tulajdonképpen átalakított ház, mert a bemondás

25. kép. Tihany, Botka V. háza 1736-ból

szerint a jelenlegi ist + pajta rész volt régebben a lakórész, míg a szo + ko + ka volt az ist + pajta rész.

B a l a t o n s z ö l l ö s ö n a 77. sz. ház aránylag hosszú (26 m), zárt gádora van. A zárt gádor a füstös háznál ritkábban fordul elő, mert itt a füst nehezebben távozhat, s valószínűleg ezért vágtak a konyha nyugati falába szelelő ablakot. A konyha ajtaja feltűnően alacsony. Fejlettebb építő technikára utal a füstös konyhával szomszédos bolt-hajtásos kamra.

A r a p o s k a i füstös ház feltűnően hosszú (30 m) és aránylag széles is (7,5 m). Teteje meglehetősen alacsony, széles tető. Kőfalú ház, a konyhamennyezet vastag tölgyfapallókból, a konyhában négyszögletes kemence. A beugró lakórész előtt tornác egy pillérrel, mellvéd nélkül.

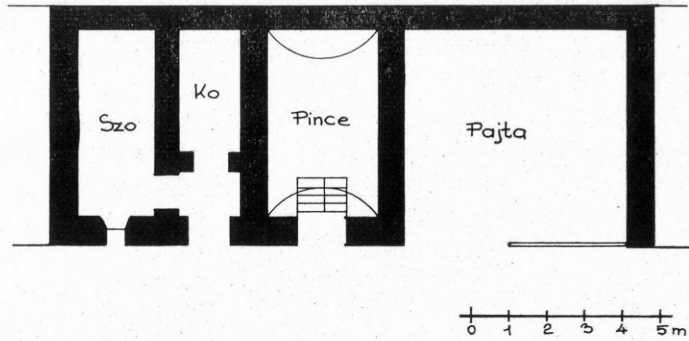
A füstös házak konyháinak méretei közt nagy különbségek lehetnek, pl. az egyik esetben szélessége mindössze 150 cm, így a helyiség hátsó részét teljesen kitölti a négyszögletes kemence (E g r e g y), T ó t v á z s o n y b a n viszont 420×420 cm alapterületű a konyha.

A füstös konyha tűzhelyének, kemenceféleségeinek leírását korábbi közleményekben találhatjuk.⁸ Jellemző, hogy helyenként (pl. S z e n t g á l o n) a füstös konyha és az ennél fejlettebb kivitelű téglaboltíves szabadkéményes konyha közt a belső elrendezésben, kemenceféleségben stb. különbség alig volt, legfeljebb a füstös konyha kemencéje túlnyomórészt a fal mellett, a szabadkéményesé a közepén helyezkedett el.

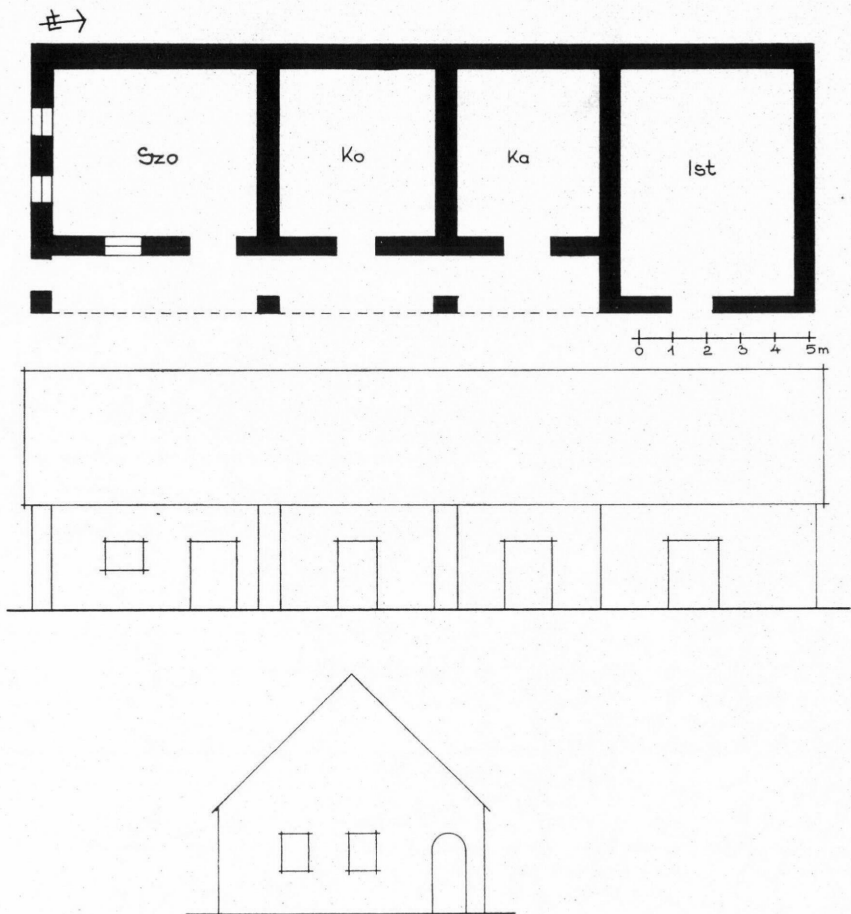
A konyhában szétterjedő füst egy adatközlés szerint a mennyezettől számítva 65 cm mélységig terjed le, azon alul tiszta marad a levegő.⁹ A füst különben az ajtón vagy az erre a célra készített nyíláson (a mennyezetbe, esetleg a falba vágott nyíláson) távozik a szabadba.

⁸ VAJKAI, Népr. Ért. 1940. 311–321; — VAJKAI: *Szentgál* 202–203.

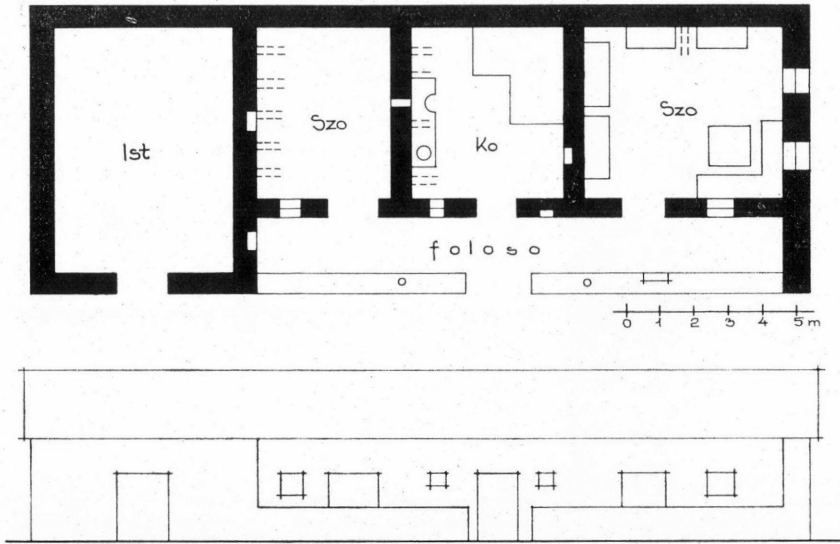
⁹ VAJKAI, Népr. Ért. 1940. 313.

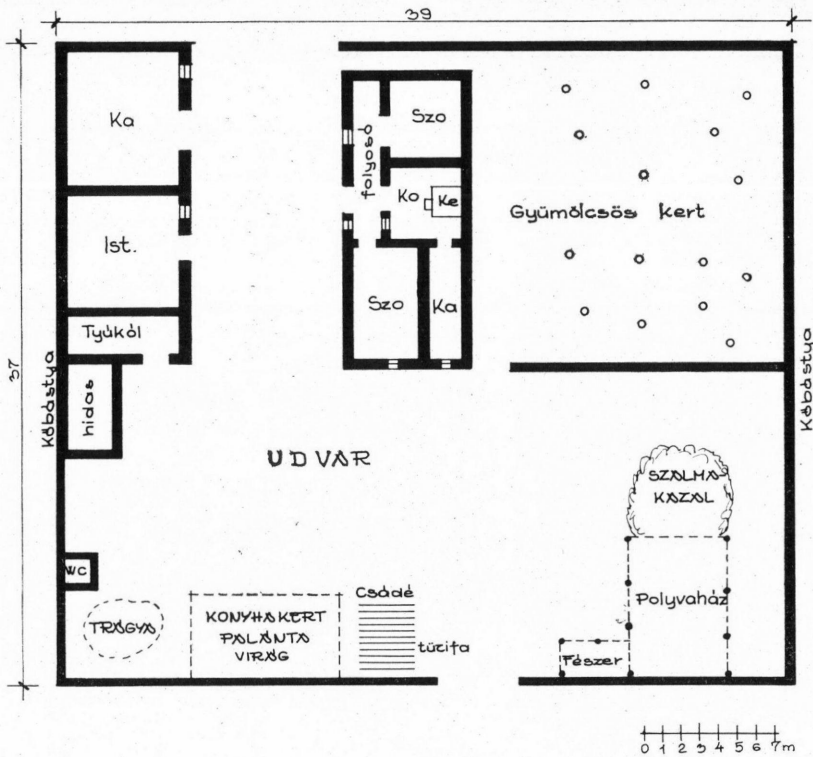
26. kép. Badaesonytördemic, 62. sz.

27. kép. Nyirád

28. kép. Kisdörgicsé, 29. sz.

29. kép. Vászoly, 97. sz. Sziver J. háza

A szobában a legtöbbször zöld szemes kályha állott, s ha ez általában el is tűnt már, egykori meglétéről tanúskodnak a baromfiutatónak használt zöld kályhaszemek.

Füstös házakra korábban itt járt utazók, szerzők felfigyeltek, ami mindenesetre azt jelenti, hogy a füstös konyhás ház mellett kéményes épületek is voltak találhatóak. KITAIBEL Pál¹⁰ 1802-ben Gyepűn, Káján földön vett észre füstös házakat. Valószínűleg füstös konyha képét láthatjuk Richard BRIGHT könyvében is Sziglietről.¹¹ Felfigyel a füstös házra CSORBA József¹² is és érdekes módon már akkor szóba került a konyhák átalakítása: „Vannak egész helységek, hol még kémény nélküliek a régebben készült hajlékok, de most már a tisztviselőség befolyása, s ügyelete által ezen, egyrészt a konyha füstje miatt a szemnek káros — másrésztől tűzveszéllyel fenyegető rossz szokás jóvá változik, s ha távolból is, de meghordják a kéményhez a téglát”. — BATORFI Lajos¹³ Keszthely környékéről írja 1876-ban az alábbiakat: — „A házak mind terméskőből s ritkán téglából nádtetővel épültek; az erre szükséges nád, gyékény a Balaton partján (míg le nem csapolták), nagyobb mérvben termelt, de mióta gyökereik a vízből kimaradtak s elszáradtak, a mit itt soha sem alkalmaztak, a zsúpra kell szorulniok, kémény nélkül, de azzal is. A füst ezért vagy a konyhaajtón, vagy a padláslyukon keres magának utat. Olykor füstölög az egész tető, s az idegen csak bámul, hogy a harangokat félre nem verik. Így van ez Keszthelyen is, de itt télen nem láthatunk annyi elpuhult alakot...” — Keszthelyen az 1900-as évek elején a Balaton utcában, tehát belső városrészben, még volt füstös konyha, s 1909 táján a Hajdu utcában egy vadászház még füstös volt.¹⁴

JANKÓ a ház egyes helyiségeinek különbejárata alapján magyar háztípust állapít meg,¹⁵ de lényegében itt füstös konyhás házakról van szó. A magyar háztípusra vonatkozó megállapításait már SÁGI János¹⁶ is kétségbe vonja, majd tudományos alapon cáfolja BÁTKY Zsigmond.¹⁷

A füstös ház végeredményben mindig az adott vidék általános népi építkezésének stílusjegyeit árulja el (pl. a tetőszerkezet, a gádor kialakítása), s legfeljebb az egyszerű kétszótatú ház mondható jellegzetesen füstös konyhájúnak, mert a három és több osztatúak külső rátekintésre csak a kémény hiányában különböznek a szabad vagy zárt kéményesektől. (A külön bejáratosokat a zárt gádor elfeledheti.)

Nem nevezhető a füstös ház kisebb technikai felkészültséggel építettnek sem, hisz több épületben találhatunk nagyon jól megszerkesztett dongaboltozatú, teknőboltozatú, bolthajtásos kamrát, szobát, művészi kivitelű boltíves, oszlopos tornácot.

A kisebb anyagi lehetőségre, a szegénységre is legfeljebb a kétszótatú egyszerű füstös házakból következtethetünk (ezek rendszerint a falu végén találhatóak meg), mert füstös konyhás házakat építettek a múltban a jómódú kismesek is, a nagy méretek, a több helyiség, a kitűnő építészeti megoldások legalábbis kedvezőbb anyagi viszonyokra utalnak. Ilyen több osztatú füstös ház gyakran a község belterületén, a főbb útvonalak mentén található, olykor szabad kéményes vagy zárt konyhás házak közé ékelve.

Nem állapítható meg az sem, hogy — legalábbis a legújabb korban, a XVIII. században — a füstös konyha megelőzte volna a szabadkéményt, hisz több füstös házat akkor építettek, amikor már állottak közelükben a sokkal korábban emelt szabad kéményes konyhák.¹⁸ Ahogy fentebb láttuk, a füstös konyha átalakítására már több, mint száz évvel ezelőtt gondoltak. Általában inkább zárt, kéményes helyiséggé alakítják át, bár V Á S Z O L Y O N akadt olyan füstös konyha, amit 1948-ban szabadkéményessé alakítottak a húsfüstölés kedvéért.

A fentebb bemutatott füstös házak közt olyan nagy különbségeket találhattunk, hogy végeredményben közös nevezőre (eltekintve a kéménytelenséget) nem hozhatók, jellegzetes típus nem határolható körül.

¹⁰ *Diaria itinerum Pauli Kitaibelii...* zusammengestellt von Endre Gombocz. Bp. 1945. 610.

¹¹ *Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815.* Veszprém, 1970. 44.

¹² CSORBA József: *Somogy vármegye ismertetése.* 1857. 88.

¹³ BATORFI Lajos: *Adatok Zalamegye történetéhez.* Nagy-Kanizsa, 1876. I. köt. 335.

¹⁴ MALONYAY Dezső: *A magyar nép művészete.* IV. köt. 262.

¹⁵ JANKÓ János: *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* 183 sk. Különben többek közt megjegyzi, hogy Badacsonytomajban gyűjtése idején minden ház sövényfalu, füstös volt.

¹⁶ „A különböző háztípusokat építőik anyagi viszonyai irányítják és magyarázzák”. MALONYAY id. m. 233.

¹⁷ Népr. Ért. 1931. 169—173; 1932. 130—135.

¹⁸ A kérdés részletes tárgyalását I. VAJKA, Ethn. 1957. 107.

Szabó Mátyás

A hatóságok és a parasztság

A központi igazgatás hatása a népi kultúrára Svédországban

A népi kultúra és a közigazgatás egymásra való kölcsönhatása régóta ismert jelenség Európa-szerte a néprajztudományban. A hagyományos néprajz a paraszti kultúra autochton, független alakulását kereste-hangsúlyozta, az újabb történeti szemlélet hatására azonban általában figyelembe veszik ezt a tényezőt is. Az egyes országok kutatásai között azonban különbségek vannak abban a tekintetben, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak a közigazgatás népi kultúrára gyakorolt hatásának. Ennek reális alapja is van abban, hogy a közigazgatás országonként különböző intenzitással szölt bele a köznépi vagy éppen a paraszti kultúra formálódásába.

Az északi, mindenekelőtt a svéd néprajzot régóta foglalkoztatja e probléma. S. SVENSSON professzor 1966-ban megjelent kézikönyve *Introduktion till folklivsforskningen* (Bevezetés a néprajztudományba) a népi kultúrát kialakító tényezők közé — a primitív kultúra maradványai, a konjunkturák hatása mellett — felveszi a központi irányítást. SVENSSON példái azt mutatják, hogy a svéd népi kultúrában sok hasonlóságot különböző vidékek között a közös állami modellel magyarázhatunk. Ezeket a hasonlóságokat más-ként, mindenekelőtt kultúrelemek terjedésével, nem értelmezhetnénk.¹

Mielőtt rátérnék az északi viszonyok bemutatására, megemlítem, hogy a közigazgatás hatása a magyar népi kultúrára szintén jól ismert jelenség a történészek és a néprajzkutatók körében. Nem térek most ki azokra a magyar kutatásokra, amelyek általánosságban vizsgálták a magyar közigazgatás történetét, a jobbágyparaszti-paraszti életformát befolyásoló törvényeket, rendelkezéseket, szabályozásokat. Néhány példát kívánok csupán idézni arra vonatkozóan, hogy a hatósági intézkedések mi módon szöltak bele a parasztság mindennapi életkörülményeinek alakításába. Teljesen tisztában vagyok azzal, hogy számos más példa is idézhető lenne és a magyarországi kutatók bizonyára sok ilyen példát ismernek.

BALOGH István elemzi a paraszti gazdálkodás történetéről írva az 1894-es agrártörvény hatását. Ez a törvény megkönnyítette a háromnyomásos művelési rendszer felbontását, azonban lehetőséget adott a falvaknak a hagyományos művelési rendszer fenntartására is. Jól példázza későbbi mondanivalómat arról, hogy a hatósági intézkedések mi módon alkalmazkodnak a meglévő falusi állapotokhoz, másfelől hogyan avatkoznak be ezeknek az állapotoknak az átalakulásába. A törvényjavaslat vitájában így érveltek: „Népink, különösen a keleti és az északkeleti megyékben ragaszkodik a nyomásos rendszerhez . . . szemben tehát a nép szokásaival a törvényhozás nem zárkozhatik el attól, hogy a szabad gazdálkodásra való átmenetelt ne korlátozza, hanem gondoskodnia kell arról, hogy addig, amíg a nép gazdasági műveltségének haladásával a saját jóléte érdekében nem igyekszik a szabad gazdálkodásra átmenni . . . módot nyújtson arra, hogy a nép a megszokott gazdasági életrendjétől egyes élelmesebb gazdák által könnyelműen kizökenthető ne legyen”.²

SZILÁGYI Miklós Túrkeve és Öcsöd kertes településéről írott tanulmányában hasonló problémákat érint. „1790-ben — írja — nem tudjuk megítélni, hogy milyen meg-gondolásból a Helytartótanács utasítására hivatkozva kezdik tilalmazni a kertekben történő további építkezést. A tilalom szankciókkal jár . . . A kertek további beépítését tilalmazó intézkedés feltétlenül figyelmet érdemel azon túl is, hogy az ólaskertek kétség-telen meglétét, s a XVIII. század végére tehető fokozatos felbomlását dokumentálja. Felhívja a figyelmet arra is, hogy esetleg sikerrel járhatna a Helytartótanács levéltárában végzendő kutatás a kertesség XVIII. századi elterjedésének megállapítására. Nem való-színű ugyanis, hogy az idézett rendelkezés kizárólag Túrkevét érintette. Valószínűnek látszik, hogy a rendelkezés kapcsán jó néhány jelentés, talán mérnöki felmérés is készült az ólaskertes településekről. Egy 1818-as rendelkezés megkívánja, hogy a parasztszok „udvaraikat bekerítsék, kapukat állítsanak és a házak elejébe rendes sorba az utcára

¹ SVENSSON Sigfrid (*Introduktion till folklivsforskningen*. Malmö) 1966, 117—127. A szerző példái közül szándékkal nem használtam egyet sem az alábbiakban, csupán szempontjait és irodalmát használtam fel.

² BALOGH István (In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914*. Szerk. SZABÓ István.) 1965, 398.

két élő fát ültessenek”. A kerítés nem lehet akármilyen: „Nádkerítések tétele meg nem engedődik, hanem vagy vertfalból, vagy pedig vályogból készíttessenek”. A ház homlokzatának kialakítását is megszabják: „Minden háznak, mely véggel az utcára vagyon, szükséges két ablakot csináltatni”, a régebbi házak ilyen formára való átalakítását is előírják.³

SZABÓ István mutatja be az alföldi tanyarendszer kialakulását megakadályozni kívánó közigazgatási kísérleteket 1780–1850 között. Ezekről a köztudomásúan sikertelen kísérletekről így ír: „Hivatalnoki gondolkodásra jellemző gyakorlatiatlansággal elgondolták a tanyák falvakká való összevonásának tervét is, nem vetve számot sem a gazdasági akadályokkal, sem a kötött feudális, majd a szabad föld kapitalista rendjének más nemű, de az ilyen elgondolásokkal egyformán szembeszegülő tényeivel”.⁴

A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korától számos esetben próbált közigazgatási intézkedésekkel beavatkozni mind a nagybirtokosok, mind a parasztok gazdálkodásába. ECKHART Ferenc munkáiban találunk több utalást a földművelés megrendszabályozására (sörfőzés, pálinkaégetés, burgonyatermelés, a háromnyomásos rendszer bevezetése, az egyenes szántás bevezetése a bogárhátú szántás helyett, pajtában való gabonaszárítás stb.). II. József császár elrendeli például, hogy a nagybirtokosok az állandó húshiányra való tekintettel csökkentsék a birkatenyésztést és térjenek át a szarvasmarha tartásra és ugyanezt szorgalmazzák jobbágyaik között is.⁵

ORTUTAY Gyula egyik tanulmányában, *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában*, szintén aláhúzza, hogy mennyi szabály, hatósági intézkedés szölt bele a falu életébe.⁶

A következőkben néhány példával az e témára vonatkozó svéd néprajzi kutatások eredményeit szeretném megvilágítani. Előjáróban azonban fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a svéd parasztság sorsának alakulása sok tekintetben, mindenekelőtt jogi vonatkozásban, lényegesen különbözött Európa más részeinek paraszt társadalmaitól. Svédországban a feudális társadalmi berendezkedés sohasem alakult ki teljesen és a független szabad parasztság folytonossága sohasem szakadt meg. Azok a parasztok, akik a nemesség szétszórta birtokait művelték, a középkor végére függőségi viszonyba kerültek uraiktól. A parasztság gazdasági és politikai jogainak csökkentésére tett első komolyabb kísérletet azonban az 1430-as években sikeres felkelések visszaverték. Ezután sokáig nem fenyegette veszély a parasztság szabadságát. A XV–XVI. században az államvezetés gyakran támaszkodott a parasztságra. Az újkor első nagy királya, Gustav Vasa uralkodása alatt sem a paraszti szabadság védelmére törtek ki parasztlázadások, mivel a király ezt soha nem fenyegette, hanem az egyre nagyobb központosítás és a király gazdasági, főleg kereskedelmi intézkedései ellen. A XVI. század végétől érvényesült azonban egy törekvés, mely a paraszti önkormányzat ellen irányult. Rendeletek szóltak bele a gazdálkodás, földbirtoklás kérdéseibe. Megtiltották pl. a földvásárlást azoknak, akik egész telekkel rendelkeznek. A városi polgárság kialakulása ugyancsak megnyirbálta a paraszti jogokat (földvásárlás, kereskedés). A XVII. század vallásháborúja a svéd parasztság történetének legnehezebb korszaka. A militarizált államvezetés egyre inkább a nemesi jogokat erősítette, ebben az irányban hatott a háborúk során kívülről bekerült arisztokrácia parasztellenessége is. Az izmosodó arisztokrácia fokozatosan felvásárolta a háború terheitől egyre jobban sújtott parasztság földjeit. Néhány évtizedig úgy látszott, hogy a svéd parasztság Európa más részeinek parasztságához hasonlóan teljes feudális függésbe kerül. Erre azonban nem került sor: az 1680-as évek rendeletei az ún. redukció visszaállította az egyensúlyt a nemesség újonnan szerzett jogai rovására és elhárította a szabad paraszti társadalom megszűnésének veszélyét. Az 1700-as években társadalmi, politikai, gazdasági vonatkozásban egyaránt erősödött a parasztság. Az országgyűlésben a paraszti rend súlya egyre jobban érvényesült. 1789-től paraszt is vásárolhatott nemesi birtokot. Gazdasági tekintetben nagy hatással volt a paraszti társadalomra a tagosítások véghezvitele az 1800-as évek elejétől.

A közigazgatásnak a falusi életre gyakorolt hatását a svéd kutatók is – hasonlóan a magyarokhoz – főként az építkezés területén vizsgálták. Az ide tartozó önálló tanulmányok sorából elsősorban Sigurd ERIKSON kutatásaira kell utalnom, amelyeket „Köz-

³ SZILÁGYI Miklós (Túrkeve és Öcsöd kertés települése. Néprajzi Közlemények XII: 1–2.) 1967. 3–11.

⁴ SZABÓ István (Agrártörténeti Tanulmányok)

⁵ ECKHART Ferenc (A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815) 1958.

⁶ ORTUTAY Gyula (Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia* LXXII.) 1962, 501

ponti irányítás és népi építkezési kultúra” címmel foglalt össze 1952-ben.⁷ Kutatásai szerint már a középkori törvényekben előfordul a falvak telepítésének és kifermálásának kényszere. Már ebben a korban találkozunk a rendelkezések eredményeként létrejött „utca-falu” településtípussal, melyben a házakat homlokzattal az utca felé, a mellék-épületeket pedig a kertek felé kellett elhelyezni. A XVI. század első felében Gustav Vasa király előírja a finn típusú gabonaszárító építményeket. Az 1600-as évektől standardizálják a vidéki paplakokat, és a tisztí épületeket, lakásokat.

A XVIII. század hemzseg az építkezést szabályozó rendelkezésektől. Többek között a kőházak építését írják elő az erdők kímélése céljából. A merkantilizmus korában ugyanis nagy szükség volt az erdők hasznára: a fa egyre fontosabb lett az ipar számára. A házépítéseknel ekkor kezdik először alkalmazni a fűrészelt faanyagot a gerendavázak helyett. Egy 1757-es rendelet adókedvezményben részesíti azokat a parasztoakat, akik téglából vagy terméskőből építik házaikat. A kőház valóban elterjedt több tartományban. Ekkorra tehető számos helyen a kőkerítések elterjedése is. A tartományok jelentős különbséget mutatnak az új jelenségek elterjedését tekintve, attól függően, mennyire volt aktív a főispán a központi rendeletek végrehajtásában. A kétszintes paraszttanya szintén az új jelenségek körébe tartozik. A szalma kiszorul mint általános tetőfedő anyag. Az intézkedések néhol a legapróbb részletekre kiterjednek, megadva az épületek szerkezetét, a kettős födém szerkezetet, a kéményépítés kötelezettségét a füstőházak elterjedési területén.

Néprajzilag igen fontos kérdés, hogy az itt hatékonyan érvényesülő törvények, előírások, vagy éppen javaslatok milyen mértékben alkalmazkodtak a tradicionális népi formákhoz és mennyiben hatottak azok ellen. Sigurd ERIXON kutatásai azt bizonyítják, hogy a legtöbb esetben az akkor hagyományos építkezési formák gazdag tárházából vettek alapul valamilyen megfelelő és a hatóságok által elfogadott típust. A rendelkezések tehát nem alkottak sok újat, sőt többnyire egy korábbi, már a néptől elfogadott formához nyúltak vissza. 1681-ben előírják például, hogy hány szobával kell építeni mind a nagyobb, mind a kisebb paraszttanyákat. Ez azonban semmiképpen nem jelenti azt, hogy ez a standard akkor keletkezett. A törvény itt csupán jóváhagyta és megerősítette a szociális presztízs által már jóval korábban létrehozott típusokat. Az elsősorban társadalmi jellegű intézkedések természetesen együtt hatottak más, mindenekelőtt funkcionális és esztétikai tényezőkkel. Ritkábban tükröznek kívülről jelentkező divatjellegű inspirációkat. A puritán beállítottságú államháztartás a luxust korlátozni igyekszik és sokszor hangoztatja a takarékoság elvét.⁸

Az esztétikai szempontok ennek ellenére igen jelentős szerepet kapnak a határozatokban. Ezzel kapcsolatban utalnék Sten RENTZHOG 1968-ban megjelent munkájára, a „Fából épült város”-ra, amelyben a szerző bemutatja a közép- és északsvéd kisvárosok építkezését 1600 és 1850 között.⁹ Munkájában többször találkozunk a „reguláció”-val, mind a helyi, mind a megyei hatóságok részéről. Ezen szimmetriát, szabályosságot és szögletességet kell érteni. Az 1600-as évek elejétől találkozunk az építkezési anyagok és színek előírásával. Még a házak magasságát is meghatározzák. Ezzel kapcsolatban megemlíthető, hogy I. Miklós cár 1844-ben meghatározta Szentpétervári építkezésével kapcsolatban, hogy minden középület legalább 2 méterrel legyen alacsonyabb a Téli Palotánál. A középsvéd kisvárosokban nem volt szabad például melléképületeket az utcafrontra helyezni. Ha a szükség mégis megkívánta az eltérést ettől az előírástól, akkor a melléképületet a lakóházhoz hasonlóan kellett kiképezni: faburkolattal, vakablakkokkal ellátni stb.

Összegezve az előző századok svéd építkezését, ismét Sigurd ERIXON-ra kell hivatkoznom, aki e témakör vonatkozásában rámutat, hogy más skandináv országokban, Norvégiában és Dániában a közigazgatás befolyása a népi kultúrára sokkal kisebb volt, mint Svédországban.

A közigazgatás beavatkozásának célja és hatása hasonló volt a népi kultúra más területén is. Az állam által szorgalmazott előírás vagy javaslat sokszor megegyezik a gyakorlattal; ez esetben az előírás hatása nagyobb és az eredmény terjedése gyorsabb. Erre kitűnő példa az 1742-es központi falutörvény. Ez esetben is inkább egy standardizáló

⁷ ERIXON Sigurd (Centraldirigerad och folklig byggnadskultur. Liv och Folkkultur, 5) 1952. 9–15, (Lanshövdningarna. . . Folk-Liv) 1964–65, 114–134.

⁸ TEGENGREN Helmer (Bondebyggningar og bondeprestisje. Det 15. nordiske folkliivs- og folkemindeforskermøe. Ålborg) 1961. (Danmarks folkeminder nr. 74. Köpenhavn) 1963, 23 pp.

⁹ RENTZHOG Sten (Stad i trä. Nordiska museets Handlingar 67. Stockholm) 1967. 257 pp.

törekvésről, mint új intézkedésről volt szó. A jól átgondolt, részletes javaslat kitűnő volt, megegyezett a falvak gazdálkodási követelményeivel és munkaritmusával. Az utóbbi idők kutatásai bebizonyították, hogy a javaslat előterjesztője kitűnően ismerte a délsvéd gyakorlatot, a faluközösségi viszonyokat és azok tartalmából indult ki az egész országra kiterjedő tervezetében.¹⁰

A következőkben a svéd társadalmi néprajz egyik tanulságos kérdésére utalok, a nagycsalád intézményre, amely már évtizedek óta foglalkoztatja a kutatókat. A nagycsalád klasszikus formában a múlt században még uralkodó családforma volt Norvégia nagy részén.¹¹ Az itt leírt családok mellé méret és lélekszám szerinti párhuzamokat csupán Kelet- és Dél Európában találhatunk. A nagycsalád-rendszer Norvégiában főleg a tanya-településeken virágzott, mindenekelőtt a gazdag paraszti gazdaságokban. Hasonló állapotokat ismerünk Finnország egyes részein. Karjalában egy-egy család tagjainak száma 20 és 40 között váltakozott. Valamennyi családtag egy tető alatt lakott és egy asztalnál étkezett. Ugyanez vonatkozik Izrandra is. A történeti időkben itt egy háztartás nemritkán 40–50 személyt foglalt magába. Az izlandi nagycsalád vertikális, tehát több generációs formáján kívül élt a horizontális típus is, amely testvérek családjából, vagy tágabb értelemben a rokonok családjából összetett közös gazdaság. Svédországból hiányoznak az ilyen áttekintő, nagy tájegységre kiterjedő leírások.

Egy XVIII. századi leírás Jämtland tartomány havasi tájairól így emlékezik meg a nagycsaládról. „A járás igen népes. Beszélnek, hogy van olyan háztartás, ahol minden nap 24 személy megy az asztalhoz. Ilyen módon az egész rokonság egy közös háztartást képez és ezzel kedvezőbbek a gazdálkodás lehetőségei. Különböző régi és igen gyakori hiba, hogy a szülők szántóföld darabjaikat szétosztják fiaik és vejeik között, amivel csak saját maguknak ártanak.” Sigurd ERIXON 1918-ban még több helyen fellelte a nagycsalád nyomait, ahol 4 generáció is egy tető alatt lakott.¹² A középkori tartományi törvények több utalása az intézmény akkori meglétét tanúsítja. Az Észak-Svédországot érintő XVI. századi tartományfőnöki jelentések és bizonyos gazdasági számadások adatai együtt gazdálkodó testvérekről és a parasztok már házas fiairól és vejeiről tesznek említést, akik továbbra is közös háztartásban élnek. Hiteles adatokat kapunk a nagycsaládi szervezet fennállásáról azokból a XVI–XVII. századi összeírásokból, amelyek a katonáskodásra alkalmas férfiakat veszik jegyzékbe, köztük azokat, kik szüleikkel egy tető alatt élnek. A XVI. század adminisztrációs anyagának alaposabb vizsgálata nemcsak Észak- hanem Közép-Svédországban is kimutat hasonló családkepződményeket. Mindenek ellenére néprajzilag ez a családforma szinte alig fogható meg. Nem lett volna általános a svédeknel a nagycsaládi intézmény?

A magyarázat az, hogy a nagycsalád-rendszer megvolt, de az utóbbi századokban lassan kihalt. Eltűnése pedig egy örökösödési törvénnyel hozható kapcsolatba, az úgynevezett „*otthon*-oszthatóság” (a magyar válakozás, vagy szétválakozás) törvényével, amely kimondja, hogy a parasztagazdaság az örökösök számával arányosan felosztható. Új gazdaságok létrehozása tehát megengedhető lett. A törvényhozás előzőleg az „*otthon*” felosztását sokáig meggátolta, de már a középkor vége felé tett engedményeket. 1652-ben törvénybe iktatták a túlságosan nagyméretű gazdaságok felosztásának lehetőségét, esetről esetre való döntés alapján. Az oszthatóság alsó határát egy negyed telekben állapították meg. Ezt a normát hamarosan átlépték és a nyolcad telket is szétosztották az örökösök között. Az ekkor meginduló „*otthon*”-szétdarabolás, amely a XVIII. század közepén erőteljes lökést kapott a tagosításokkal, egyszer s mindenkorra eltemette ezt a különben akkor még más skandináv országokban divó családformát. Az osztásoknak az építkezésben és a településben is vannak nyomai. Az úgynevezett „*ikerház*”, egy tető alá épült két lakóegység, háztartás, az osztás terméke. Elterjedési területe megegyezik a XVIII. századi nagycsalád előfordulásával. Máshol a ház emeletes és az emeleten önálló háztartás található. A ház megkettőzésén kívül megtaláljuk a település kettéválasztását vagy megsokszorozódását is, amely egy sajátos faluformát, a „*rokonfalú*” típusát hozta létre.¹³

¹⁰ PERSON Bengt-Arne (Tillkomsten av byordningarna i Skåne under senare hälften av 1700-talet. Folk-Liv) 1960–61.

ERIXON Sigurd – LJUNG Sven (Sveriges byordningar och deras publicering. Folk-Liv) 1954. 125–134.

¹¹ MORTENSSON Ivar (Bondeskipnad i Norig i eldre tid. Kristiania) 1904. 44 pp.

¹² ERIXON Sigurd (Gården och familjen. Bidrag till belysning av storfamiljssystemets förekomst i Sverige. Etnologisk studier tillägnade N. E. Hammarstadt. Stockholm) 1921. 195–212.

¹³ ERIXON Sigurd (En släktby och dess stamfäder. Svenska kulturbilder.) Bd. 1, del 1. 149–160.

A közigazgatásnak a népi kultúrára gyakorolt szerepét főleg olyan példákkal illusztrálom, ahol az előírások döntően meghatározták a paraszti gyakorlatot. Ide kell sorolnunk egy 1664-es törvényt, az úgynevezett „bérestörvényt”, amely az országban uralkodó akut munkaerőhiányra való tekintettel megszabta a parasztgazdának a szolga és a bérestartásra vonatkozó jogait. A paraszti telek nagyságától függően például egy egészszelkes gazda két felnőttné egy egy kiskorú bérest tarthatott. A XVIII. század elejére még nehezebb lett munkáskézre szert tenni. Az okokat elsősorban az akkori nagy hatalmi Svédország katonaaállítási kényszerében kell keresni, amikor is a több generáción végighúzódo háborúzás megritkította a férfinep számát. Az 1664-es törvényt ekkor kiterjesztik a női munkakerőre is, ami azelőtt korlátozatlan volt. Bennünket még közelebről érdekel ebben az összefüggésben az a korlátozás, amely 1737-ben meghatározza, hogy a paraszt saját fiait és leányait is bele kell számítani a meghatározott munkaerő-keretbe. Ha az egészszelkes parasztnak volt két felnőttné fia, nem fogadhatott több bérest. Ha pedig kettőnél több munkaképes fia volt, a fölösleget nem tarthatta meg saját gazdaságában. A törvény betartásáról a hatóságok karhatalommal gondoskodtak.¹⁴

Valamennyi törvény között a tagosítási törvények érintették legmélyrehatóbban a gazdálkodás és a társadalom struktúráját. A rendelkezéseket itt is, mint Európa más országaiban, művelési területek nagymértékű szétszórtsága váltotta ki. Előfordult, hogy egy dalarnai paraszt földje 300 darabban feküdt egy nagyhatáru faluban és némely darab szélessége kevesebb volt két ölnél. A három különböző előírás hullám (1755, 1803 és 1827) egyre intenzívebben követeli a tagosítást: először csak javasolja, majd szavazásra kényszeríti a parasztokat és különböző fogásokkal előnyben részesíti a tagosítási akarókat, végül pedig egyszerűen előírja a tagosítást. Ez az igen hosszú folyamat sok helyen csak a jelen században fejeződik be, noha az ország egészét tekintve (leszámitva a nagyhatáru közép- és északvidék, valamint a kolonizációs területeket a sarkkör fölött) már 1860–1880 között véget ért. A tagosítás magával hozta a földek újrafelosztásán kívül a saját földre való kitelepülési kényszert is. Valóságosan szétrobbantotta a falvakat és ezzel a tradicionális népi kultúra lényegében egyszer s mindenkorra felbomlott. A rendelkezések központi inspirációra történtek, mindamellett tartományonként más színeződést kaptak. A legdélibb Skåne tartomány, az ottani kormányzó szorgoskodása révén, előljárt a tagosítások ügyében. A kormányzó indokai között első helyen azonban nem a szokásos birtokszétaprózódás és a racionális gazdálkodás ebből adódó lehetetlensége volt, hanem a közigazgatás gyakorlati, rendészeti szempontjának a hangoztatása. A túlbuzgó hivatalnok a tartományra jellemző nagy falvakat mint a szociális nyugtalanság központjait kívánta szétrobbantani.¹⁵

A falvakból való kiköltözés meghatározta egész generációk életét és sokszor elviselhetetlen terheket rakott a kiköltözőkre. Többen áron alul eladták gazdaságaikat. Régi otthonukat általában 6 évre megtarthatták az anyafaluban, míg új házukat felépítették valahol a közlegető szélén. Később az öreg tanyát le kellett bontani. A faluban bennmaradt szerencsések a kiköltözőket megegyezés szerint gabonával segítettek. Az új építkezésben az állam segített, de csak a kiadások egy részét fedezte és erre a segítségre is évekig kellett várni. A fizikai nehézségek mellé lelki összeomlás társult, az elhagyatottság érzése, a régi faluközösség hiánya. Ezt a kérdést közelebről vizsgáltam a középvidék Östergötland tartomány Kila nevű erdei falujában. A faluban a tagosítás csak 1916-ban fejeződött be. Az egykor 15 önálló gazdaságot magában foglaló településben csupán két háztartás maradt meg eredeti telkén, a többi pedig kiköltözött újonnan felosztott földjeire. A tagosítás hatása kegyetlen volt. A faluközösség megszűnt, az életritmus és az életfunkciók teljesen átalakultak. Az évszázados közösségi szellem és a szokásrend nem volt tovább fenntartható. A faluhegyen nem gyűjtöttek többet szentiván-éji tüzet, az asszonyok nem találkozhattak többet a falu kútjánál, a közös munkák és ünnepek teljesen elmaradtak. A falu vezetőségére nem volt tovább szükség. Sokak számára értelmetlenné vált az élet. Többen teljesen elhagyták a falu területét. Három család kivándorolt Amerikába és tragikus esetek is történtek. Egy paraszt az örültek házába került, egy pedig felakasztotta magát.¹⁶

A központi intézkedések működhetnek a törvényeken és előírásokon keresztül. A gazdasági életben azonban a központi irányítás közvetve is hathat azáltal, hogy meg-

¹⁴ INGERS E. (Bonden i svensk historia. Del II. Stockholm) 1948. 266 pp.

¹⁵ FORSMAN H. (Om skifte och annan jorddelning. In: Svenska lantmäteriet 1628—1928. Del II. Stockholm) 1928.

¹⁶ ERIXON Sigurd (Kila. En östgötsk skogsby. Etnologiska Källskifter II. Stockholm) 1946. 112 p, 224 pp.

változtatja az egyensúlyt a gazdálkodás ágai között és így konjunktúrákat hoz létre. Gustav Vasa király már 1530 és 1540 között korlátozza a parasztok lótartrási jogát és megakadályozza a délsvéd, hústermelést célzó, istállózó ökotartást. Ilyen és hasonló intézkedéseket találunk bőven, azonban nehéz az intézkedések eredményeit lemérni. Éppen ezért egy saját kutatásimból vett példára hivatkoznék a következőkben.¹⁷

Az elmúlt években a pásztorkodást vizsgáltam Svédországban és arra az eredményre jutottam, hogy az ország három pásztorkodási zónára osztható. A déli részeken kontinentális jellegű falupásztorok találhatók. A középsvéd erdőterületeken, ahol a falvak általában igen kicsinyek (néha csak három háztartást foglalnak magukba) kiskorú, 9–14 év közötti fiúk, ritkábban lányok őrizték a legelő jóságát. Északabbra, a túlelű erdőterületek és a havasi gazdálkodás övezetében nők voltak a pásztorok, a források szerint már akkor, amikor a havasi gazdálkodásról egyáltalán tudomást szerzünk, a XVII. század elején. Ez azt jelenti, hogy a szállásokon nők végeztek minden munkát, ellátták a tejjagdálkodást, ápolták és őrizték a jóságát. A férfinép itt a legeltetési idényben nem is fordult meg. Ha a férfi-pásztorok csaknem általános európai gyakorlatára gondolunk, felvetődik a kérdés, miféle rendellenességről van itt szó? Azaz miért vannak itt nők? Magyarázatul röviden annyit, hogy ezekben az északi régiókban a férfinép több foglalkozást: erdőmunkára, vadászni jár, a hosszú télre való takarmányt extenzív formák között gyűjti stb. Bizonyos területeken a férfiak a földműveléssel sem foglalkoznak, ezt a munkát is asszonyok végzik. A XVII–XVIII. századi virágzó havasi gazdálkodás, amelyben tehát nők dominálnak, munkaszervezetét nem tudjuk egészen megérteni, ha nem vesszünk tekintetbe egy konzervenszerűen keresztülvitt törvényt, amely döntő hatást gyakorolt nemcsak a havasi területek, hanem az egész ország munkaszervezetére.

1686-ban kibocsátottak egy királyi rendeletet, amelyben a következőket rendelik el. Tekintettel az egész országban elharapódzó ocsmány bűnre, a crimae bestialis vagy más terminussal sodomia bűnére, amelyet elsősorban pásztorkodó férfiak és fiúk követnek el, elrendeli a király, hogy az egész ország területén nőknek és lányoknak kell a férfiak és fiúk helyett őrizniük a jóságát. A törvény végrehajtását több mint 150 éven keresztül gondosan ellenőrizték az egész országban.

Először néhány szót a sodomiáról. Európa legtöbb részén, így Magyarországon is, előfordult ez a bűncselekmény.¹⁸ A sodomiát mindenütt büntették, többnyire halállal. A svéd viszonyok azonban bizonyos eltérést mutatnak az európai gyakorlattal szemben, az eltérés pedig abban áll, hogy a sodomia a jogászok érdeklődésének központjába kerül a XVII. század elején. Ez a jelenség egyházi befolyásra vezethető vissza, a kíméletlen svéd protestáns orthodoxiára, amelyre még más skandináv országban sem volt példa. A hatóságok felfigyeltek erre a bűnre és ezt az érdeklődést több generáción keresztül megtartották. A sodomiával való foglalkozás, az esetek nyomozása és tárgyalása valóságos hisztéria lett. Minden gyanúsítást rendkívül alaposan kezeltek és sok szerencsétlen minden bizonnyal ártatlanul végeztek ki. Egy hamis gyanúsítás alighanem elég lehetett arra, hogy valaki valamilyen gyűlölt személytől könnyűszerrel megszabadulhasson. A gyanúsítások sokszor valósággal neurotikus formákat öltöttek és a törvény elé való állításhoz elég volt az, hogyha egy béres a szokásos időnél valamivel tovább tartzkodott az istállóban. 1751–78 között 151 személy vesztette életét a sodomia vádján alapján, az elítélteket többnyire élve eltemették, egy részüket lefejezték.¹⁹

Ez volt tehát a fentebb említett 1686-os törvény háttére. A törvényt a kibocsátás után többször megismételték, a parasztoknak a járási törvényszékeken ismételtel felolvasták. Teljes hatását ma már nem tudjuk pontosan lemérni. Hogy valóban és drasztikusan beleavatkozott a parasztagazdaságok tagjainak munkamegosztásába, az bizonyos. Ezt főleg a rendelkezés ellen való ellenkezések tömegeiből olvashatjuk ki. Az ország déli részéről például kétségbeesetten védekeznek a faluközösségek és kériik, hogy fiaikat megtarthassák a legelő jóság mellett, hivatkozván arra, hogy lányaik nem tudják a jóságát a ragadozók ellen megvédeni. Az előírás ellen való ellenkezés ismeretlen azonban a havasi gazdálkodás területén. A magyarázat minden bizonnyal az, hogy itt már a törvény bevezetése előtt is nők és lányok pásztorkodtak, azaz a törvény itt nyitott kapukat döngtetett. Országos viszonylatban el nem vitatható, hogy a XVII. századi előírás nagy hatással volt a népi gyakorlatra. A női pásztorkodás jelentős arányban a havasi gazdálkodás elter-

¹⁷ SZABÓ MÁTYÁS (Herdar och husdjur. Nordiska museets Handlingar 73. Stockholm) 197. 49 ff.

¹⁸ SCHUHMAN H. (Der Scharfrichter. Kepten) 1934. 29 p.

WACKERNAGEL H. G. (Altes Volkstum der Schweiz. Basel) 1956. 36 p.

¹⁹ ALMQUIST J. E. (Tidelagsbrottet. Lund) 1938. 6 pp.

jedési területén kívül is, tehát olyan helyen, ahol a XVII. századi gyakorlat szerint a jószággal csak férfiak foglalkoztak.

A központi irányítás hatását bizonyító példáimat sokáig szaporíthatnám. Így például a népi hossz-, úr- és súlymértékek köréből, ahol az újabb kutatások szerint jelentős volt a kölcsönhatás.²⁰ Természetesen a szellemi kultúra sem volt mentes a közigazgatás befolyásától. XVII – XVIII. századi adatok mutatják, hogy a májusfaállítás szokásának eltűnését, illetve a szokás hiányát tiltó rendelkezésekkel kell magyarázni. Tiltják például a karácsonyi bék-játékokat Stockholmban a XVIII. század elején.²¹ Külön tanulmányban kellene foglalkoznunk a viselettel és az öltözködéssel kapcsolatos törvényekkel és előírásokkal, már csak azért is, mert itt volt a legkönnyebb az előírások ellenőrzése és ezen keresztül a hatás lemerése. Röviden csak annyit erről az Európa-szerte ismert jelenségről, hogy általában a rendelkezések a szociális tagozódásra utalnak és ennek megtartása kifejezetten hatósági érdek volt. Ez a gondoskodás Svédországban szinte már komikus méreteket öltött a múlt század elején azzal a halva született javaslattal, amely szerint a parasztokat szürke posztóból készült valóságos uniformisba szándékoztak öltöztetni.²²

A valóság ismerete szerencsére sokkal alaposabb volt a törvény előterjesztői között, mint hogy ezt az utolsó példából sejtenénk. Egy-egy törvény életbe léptetését felmérések, valósággal kutatások néha szinte már modern értelemben vett közvéleménykutatások előzték meg. A felméréseket általában jó szakemberek végezték, akik sorában megtaláljuk például a nagy természettudóst, Carl von Linnét is, aki kitűnő ország- és népismerettel rendelkezett. Ebben rejlik annak a magyarázata, hogy miért volt a közigazgatásnak az általános európainál nagyobb szerepe a népi kultúra egészére Svédországban. A javaslataikat előterjesztő hatóságok ismerték a tradíciót és tudatában voltak annak, hogy az írott törvény várható hatása attól függ, hogy milyen mértékben egyezik meg a g y a k o r o l t törvénnyel.

Befejezésképpen szeretném feltenni a kérdést, mi lehet az oka annak, hogy a központi irányítás hatása a paraszti kultúrára különböző intenzitással érvényesült Európa más-más részein. A történeti fejlődés sok különbözősége közt kiemelem a jobbágyi kötöttség meglétét, ill. hiányát. Skandináviában, mindenekelőtt Svédországban nem beszélhetünk egy kontinentális jellegű jobbágyparaszti kötöttségről. A falvak életét elsősorban nem a földesúr, hanem a hagyományokon alapuló falusi közigazgatás és az államapparátus intézményei irányították. A központi intézkedések a megyei, járási és körzeti közigazgatás szűrőjén áthaladva helyi színezetet kaphattak, de lényegében egységesen érvényesültek. Jelenlegi ismereteink alapján az lehet a benyomásunk, hogy a feudális függésben élt paraszttársadalmakban messzemenően a különböző egyéni érdeklődéstől vezetett földesúri intézkedések, korlátozások, tilalmak, kedvezmények helyettesítették a központi intézkedéseket és a népi kultúra nagyobb mértékű differenciálódását segítették elő.

²⁰ SVENSSON Sigfrid 1966. 121 p.

²¹ ESKERÖD Albert (Arets fester. Stockholm) 1965. 200 p.

²² EK Sven B. (Dräktförordningarnas samhälleliga bakgrund. Rig) 1959.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Je. Meletyinszkij

A huszadik századi nyugati mítosz-elméletek

Mihelyt nem csupán a vallás, hanem az irodalom, a művészet, vagy maga a filozófia geneziséét vizsgáljuk, szükségszerűen belebotlunk a mítosz problémájába, amennyiben legalábbis fejlődésének legarchaikusabb fokán a mitológia teljesen azonos az ideológiával s mindenfajta koncepiálásnak mitológiai jellege volt; a mítosz mint szinkretikusan még ki nem bontakozott egység, történetileg és logikailag megelőzte a vallás fejlett formáit, a tudatos művészi alkotótevékenységet, a filozofikus gondolkodást és a tudományos rendszereket. A mitológiai tudat leküzdésére s egyidejűleg a mitológiai örökség széles körű felhasználására az ó-görög, vagy az indiai filozófia fejlődése során értek meg a feltételek s ennek során a genetikus szint ontologikussá alakult át. A folklór és az antik irodalmak közvetlen kapcsolatban vannak a mitológiai hagyományokkal, át- meg átitatja őket a mitológia s a hagyományos mitológiai szüzsék tudatos felhasználása a nyugati irodalomban egészen a XVII. század végéig, Keleten pedig még annál is tovább tartott. Ugyanakkor az irodalomtörténet a maga egészében (nem szólva most a filozófiatörténetről) talán kissé durván vázolva fel a képet, úgy is értelmezhető, mint az irodalom demitologizálásának a története. Ennek a demitologizálási folyamatnak a csúcsát a XVIII. századi felvilágosodás jelentette, amikor azonosították a mítoszt a babonával és a becsapással (ezt a nézetet a XVIII. század elején csupán VICO tagadta), valamint (a romantikusoknak a mítosz iránti növekvő érdeklődését és szimpátiáját, a mítosz esztétizálását követően) ilyen csúcsot jelentett a mítosz SCHELLING filozófiájában való előtérbe kerülésére válaszul a XIX. századi realizmus. A romantikát követő XIX. századi pozitivisták tudományban a mítoszok csupán az etnográfusok figyelmét kötötték le, a XIX. századi klasszikus angol antropológia (TYLOR, LANG) a csökevényekről (survival) kialakított elméletnek megfelelően úgy értelmezte a mítoszokat mint rég letűnt szokások maradványait s mint a környező világ naiv, archaikus értelmezési módját az emberi megismerésnek a tudományos megismerési szintet megelőző fokán. Magától értetődőnek tetszett, hogy a tudományos haladás csak úgy volt lehetséges, hogy már az ókorban teljes mértékben szakított a naiv mitológiai elképzelésekkel.

Ez a demitologizációs folyamat azonban a XX. században, sőt már a XIX. század végén teret engedett az írók, kritikusok, filozófusok, szociológusok növekvő érdeklődésének a mítoszok iránt — hogy az etnológusokat ne is említsük — egy sajátos remitologizációs folyamat kezdődött. WAGNER és NIETZSCHE kétségtelenül döntő lökést jelentett abban az irányban, hogy újszerűen lássák a mítoszokat, NIETZSCHE nem csupán mint a Dionüszosz—Apollo ellentétpár megteremtője, hanem mint az „Imígyen szóla Zarathustra” (Also sprach Zarathustra) c. értekezésében élénk lépő mitologizáló szerző is. A szimbolista írók, köztük az oroszok (A. A. BLOK, Vjacseszlav IVANOV) is apologetikusan fogták fel a mítoszokat. Hangsúlyoznunk kell egyébként, hogy az újromantikus áramlatok határain jóval túl is (a legtágabb értelemben véve ezeket az áramlatokat, beleértve WAGNERt és NIETZSCHEt is) megszilárdult a mítoszok új értelmezése.

A mítoszhoz való új, „pozitív” hozzáállás teret hódít a filozófiában; megtaláljuk az intuitivisták BERGSONnál (a mitológiában a természet védekező reakcióját látja az intellektus bomlasztó erejével szemben), a neokantianus CASSIRERNél, URBANNál, NIEBUHRNál, BERGYAJEVNél stb. A mítoszt lényegében pozitív módon értékeli a pszichoanalitikusok is.

Néhány műükben többé-kevésbé tudatosan fordulnak a „mitologizmus” felé — rendszerint a pszichoanalízissel párosítva — olyan egymástól mélységesen különböző modernista írók, mint LAWRENCE, YEATS, JOYCE, ELIOT, Th. MANN, KAFKA stb. Hangsúlyozzuk, hogy a mítoszeremtés a XX. század irodalmában mindenekelőtt az ismétlődés, a ciklikusság, az emberi világ pszichológiai és történelmi „zártága” eszméjével párosul:

hősök és azonosság sajátos „felcserélhetőségének”, következőképpen a különböző mitológiai rendszerek kölcsönös felcserélhetőségének eszméjével. Ezek a sajátosságok természetesen nem esnek százzszázalékosan egybe a primitív mítoszok sajátosságaival. KAFKÁnál szembeötlő vonás a hétköznapi élet prózájának és a korabeli jogrendnek a mitologizálása — s ez olyan vonás, ami elvileg ugyancsak jellemző a XX. századi mítoszteremtésre a maga egészében. Különböző formákban megnyilvánuló mítoszteremtést figyelhetünk meg egy sor más írónál is, például FAULKNER, UPDIKE, vagy a fiatal afrikai írónemzedék képviselői, CLARK és SOYINKA, vagy MARQUEZ és néhány más latin-amerikai író műveiben. Mint azt Joseph Frank egy érdekes tanulmányában megjegyezte,¹ a mai regényben a mítoszteremtő képzetel kiszorítja az objektív történeti időt, mivel a cselekményt és az eseményeket csupán örök prototípusok megtestesülésének rajzolja. Ez azután az idő „spatializáláshoz” vezet — a művészi képzetel idő-formáit kiszorítják a térbeli formák. FRANK ebből a szemszögből vizsgálja nemcsak ELIOT-t és JOYCE-ot, hanem EZRA POUND-ot sőt PROUSTOT is.

A „mitologizálás” a XX. század irodalmában fokozatosan áttérjed az irodalomtudomány területére s egy igen népszerű, sajátos iskola, a rituális-mitológiai kritika megjelenésében mutatkozik meg. Ez az iskola (Maud BODKIN, Northrop FRYE, Richard CHASE, Philip WHEELWRIGHT, J. VICKERY, KNIGHT, WEISINGER, WATTS, HYMAN és mások)² a mítosz és a rítusok terminológiájával írja le nemcsak a XX. századi tudatosan „mitologizáló” írók munkásságát, hanem sok más íróit is, például MILTONÉT, BLAKE-ÉT akik bibliai témát dolgoztak ki, DANTEÉT, aki a keresztény katolikus eszkatológiáról adott sajátos értelmezést, SHAKESPEAREÉT, akinek drámaköltészete még őrzi kapcsolatait a drámai műfajok rituális és mitológiai gyökérzetével; így írja le a kerekasztalról szóló középkori lovagregényeket, amelyek még szoros kapcsolatban vannak a kelta mitológiai és folklór-hagyományokkal. Megkülönböztetett figyelmet kellett körülben MELVILLE mint a „Moby Dick” írója, valamint DEFOE, COLERIDGE, KEATS, TENNYSON, Th. HARDY, HAWTHORNE, THOREAU, CRANE, Virginia WOLF, CONRAD, sőt STENDHAL és ZOLA is stb. Felkutatják ezeknek az írónak a műveiben a mitológiai motívumokat, szimbólumokat és metaforákat, legyenek azok tudatosak vagy tudattalanok, de ezen túlmenően bizonyos rituális sémáknak, különösen iniciációs szertartásoknak a leírását is, mint ami egyenértékű a halálnak és az új születésének pszichológiai archetípusával. Ennek az iskolának az elméleti alaptételei olyan könyvekben nyertek kidolgozást, mint Maud BODKIN „Archetipikus minták a költészetben” (1934), Richard CHASE „A mítosz keresése” (1949) s különösen Northrop FRYE „A kritika anatómiája” (1957).³ Maud BODKIN elsősorban az irodalmi műfajok és képek emocionális-pszichológiai modelljei, stabil irodalmi képek és metaforák pszichológiailag meghatározott invariánsai iránt érdeklődik. CHASE azonosítja a mítoszt és az irodalmat, amikor egyrészt a mítoszt éppen olyan esztétikai fenoménnek tekintti, másrészt az esztétikai hatást a mágiával és a „mana”-ról, az „orenda”-ról kialakított ösközösségi elképzelésekkel rokonítja. FRYE a mítosz és a rítus, a mítosz és az archetipus abszolút egységét hangsúlyozza. FRYE véleménye szerint a mítoszokra és az archetipusokra vezethetők vissza az irodalmi képek és műfajok, és a rítus alkotja az elbeszélés gyökerét. Egy sajátos irodalmi etnológia kimunkálását javasolja FRYE. Az, hogy a „Hamlet” elemzéséről áttér Saxo Grammaticus Amlet-legendájára, FRYE véleménye szerint nem jelent eltávolodást SHAKESPEARE-től, hanem éppen ellenkezőleg, közeledést megértéséhez, nem a shakespeare-i tragédia genezisének, hanem a lényegének a vizsgálatát jelenti. Az irodalomban a mítosz és az archetipikus szimbólumok eredeti szerveződései típusai az istenekkel és a démonokkal is kapcsolatban vannak s ezek az őstípusok mint két kontrasztban álló világ, mint a metaforizáció két formája jelennek meg, a kívánatos és nemkívánatos oppozíciójának megfelelően. FRYE a Biblia és a klasszikus mitológia szimbolikáját igyekszik úgy felhasználni mint „az irodalmi archetipusok grammatikáját” és szembeál-

¹ FRANK, J. 1963. *Spatial Form in Modern Literature*. — „The Widening Gyre”. New Brunswick — New York, 3–62 p.

² A rituális-mitológiai irodalomtudomány művelőinek számos tanulmányát jól reprezentálják az alábbi tanulmánykötetek: „*Myth and Mythmaking*”, edited by H. A. MURRAY, New York, 1960; — *Myth and Symbol* Lincoln, 1963. és különösen a *Myth and Literature. Contemporary Theory and Practice* c. speciális tanulmánykötet, edited by John VICKERY, Lincoln 1966; l. még: *Myths and Symbols. Studies in Honor of Mircea Eliade*. Edited by I. M. KITAGAWA and C. H. LONG. Chicago and London, 1969.

³ BODKIN, Maud, 1934. *Archetypal Patterns in Poetry. Psychological Studies of Imagination*. New York. (3rd edition. 1963.) — CHASE, Richard, *Quest for Myth*. Baton Rouge. 1949. FRYE, Nothrop, *Anatomy of Criticism*. Princeton 1957.

lítja egymással az „apokaliptikus” és a „demonikus” képiséget. Ahogy FRYE mondja, az apokaliptikus és a demonikus képiség bizonyos mértékben megfelel a komikus és tragikus (részben ironikus) művészi látásmódnak. A tisztán metaforisztikus azonosítás mellett azonban FRYE a képzelet más (analóg) szervezési típusait is elismeri — a hasonlatot és az analogiás asszociációt. Olyan mértékben, ahogy az irodalom nem statikus struktúrákat, hanem folyamatokat reprodukál, orientálódik FRYE véleménye szerint a természet ciklikus változásaira és azoknak a rítusban való megjelenítésére. A természet életében négy fázist határoz meg s hoz kapcsolatba a mítoszokkal és archetípusokkal, költői képekkel és műfajokkal. Így például összekapcsolja a hajnalt, a tavaszt, a hős születésének mítoszáét, a feltámadás mítoszáét, a dithirambikus és rapszodikus költészetet egyfelől, vagy a napnyugtát, az őszet, a halált, a haldokló istenek mítoszáét, a tragédiát és az elégiát másfelől.

Az irodalom és a mítosz közti határok elmosódása a mítosz fogalmának mértéktesen kitágulására vezetett, ami viszont logikusan váltott ki bizonyos óvatosságot, sőt ellenállást is. Henry A. MURRAY,⁴ aki általában szimpatizál a mitológikus irodalomtudományi irányzattal, például azt tartja, hogy a mítosz és az irodalom funkciójukat tekintve maximálisan közelíthető egymáshoz, bár az irodalomban a „tartalom” kissé más jellegű és az irodalom a mítosszal ellentétben bátran rajzolja a köznapi életet.

Mítosz és irodalom ilyen egymáshoz közelítése és a mitológia irodalomtudományi iskolája nagyjából a jungi típusú pszichoanalitikus és az antik kultúrák kutatása terén kialakult rituális-mitológiai irányzat sajátos szintézisének eredményeként alakult ki. Nem véletlen, hogy FRYE-nak JUNG és FRAZER volt a tanítómestere. FRAZER „Aranyág”-át és JUNG-nak a libidó-szimbólumokról írott munkáját FRYE bizonyos értelemben elsődleges vezérfonalnak tekinti az irodalomtudományi kutatásokban. FRAZER egyidejűleg volt etnográfus és klasszika-filológus. A klasszika-filológia olyan tudományterületté vált, ahol az irodalom és a művészet etnológizálása kibontakozott. FRAZER magáévá tette Robertson SMITH téziséét a rítus prioritásáról a mítosszal szemben, s FRAZER követői — az úgynevezett „cambridge”-i csoport (Jane HARRISON, A. B. COOK, F. M. CORNFORD),⁵ s a hozzájuk csatlakozó Gilbert MURRAY, később pedig HOOK, GASTER, CARPENTER, MIRAUX, AUTRAND, JAMES, G. R. LEVY és még sokan mások kidolgozták nemcsak az antik színház, hanem a hőseposz, az egész ókori keleti szent irodalom, az antik filozófia, majd a középkori eposz, regény és mese rituális eredetének elméletét (B. PHILPOTS, F. STRÖM, Jean de VRIES, SAINTYVES). Ezekben a munkákban a meghaló és feltámadó istenek, a rituálisan meggyilkolt varázsló királyok mítoszai, az istenek és hősök szent házasságáról szóló mítoszok stb. kerültek a kutatás homlokterébe, olyan mítoszok, amelyek elsősorban a gazdasági év agrárkultuszával vannak összefüggésben. Előbb a mítosz, később más kulturális jelentőségű is a rítus tükrékként jelentek meg, a mítoszt és a rítust úgy magyarázták, mint egy és ugyanazon jelenség (droumenon és legomen) két különböző (valóságos és nyelvi) oldalát. A rituális-mitológiai elmélet szélsőséges formájában jut kifejezésre Lord RAGLAN és S. HYMAN összefoglaló munkáiban⁶. A rituális-mitológiai elmélet valamennyi alaptételét átvette a rituális-mitológiai irodalomkritika is, mivel azonban ennek a kritikának már nem az antikvitással, nem az archaikus műfajokkal vagy a folklórral, hanem az új és a legújabb kor irodalmával volt dolga, már nem elégedhetett meg egyszerűen az irodalom, másrészt és a rítus közti genetikus kapcsolattal. Ezek ontológikus egységére volt szüksége. S. Edgar HYMAN ezért javasolta, hogy a rituális-mitológiai modelleket ne mint a költői fantázia forrását, hanem mint annak struktúráját vizsgálják. Ennek az igénynek a kielégítését nagymértékben előmozdította JUNG elmélete az archetípusokról, amit ennek következtében eszközként vettek át a mitológiai irodalomtudomány művelői.

A XX. században a mítosz azonban már nem csupán az irodalomba és az irodalomtudományba expandál. A mítosz fogalmába gyakran beleértik a politikai ideológiát is, ebben az esetben azonban a mítosz fogalma negatív előjelűvé is válhat. CASSIERER és főleg Thomas MANN — aki a „József és testvérei”-ben mítosszal kívánt felelni a mítosznak — szintén lehetségesnek tartotta, hogy politikai mítoszokról beszéljen. Politikai mítoszokról

⁴ „Myth and Mythmaking”, edited by H. A. MURRAY. 300–353 p.

⁵ HARRISON, Jane E. *Prolegomena to the Study of Greek Religion*. Cambridge 1903. (3rd edition, 1922.) *Themis*. Cambridge 1912. — MARETT, R. R. ed. *Anthropology and the Classics*. Oxford, 1907; COOK, A. B. *Zeus*. Cambridge 1914–1940.

⁶ RAGLAN, F. R. S. *The Hero. A Study in Tradition, Myth and Drama*. London, 1936; *The Origins of Religions*. London, 1949; HYMAN, S. E. *The Ritual View of Myth and the Mythic*. „Journal of American Folklore”, vol. 68. 1955. 465–472 p.

írt NIEBUHR, SOREL, MARCUSE, ELIADE, BARTHES és sokan mások. R. BARTHES a politikai mítoszok kialakulásának mechanizmusára irányuló magyarázatot azzal a tézissal alapoza meg, hogy a történelmet a mítosz ideológiává alakítja át. Véleménye szerint a mítosz nem direkt félrevezetés, ultra-jelentését a természetes nyelv amplifikációja révén találja meg, a jelölő és jelölt egymáshoz való viszonyában bekövetkezett közismert deformációnak természetességet tulajdonít s természetesnek tekinti az értékek „felcserélését a tényekkel”. BARTHES azt tartja, hogy éppen korunk alkot privilegizált teret a mitologizálódásra. Különbséget tesz „jobboldali” és „baloldali” mítoszok között. Az előbbieket veszélyesebbeknek tekinti, mivel a burzsoázia nem akarja, hogy „megnevezett” legyen s így éppen a mitologizálás segítségével mintegy depolitizálódnak⁷. BARTHES elsősorban a polgári demokrácia „mítoszaira” gondol. SOREL például „a munkások általános sztrájkjának mítoszáról” stb. beszél. Ugyanakkor azonosítja a forradalmi elképzeléseket a mítoszokkal, pozitívan értelmezve ezeket. Gyakran esik szó a náci mítoszokról, pl. HATFIELD erről szóló munkájában.⁸ A marxizmus ellenfelei a tudományos kommunizmust néha az eszkatologikus Messiás-mítoszzal hasonlítják össze, sőt nemegyszer a pápuák kezdetleges „cargo” mítoszával, azaz hogy a fehérek elrabolták a bennszülöttek őseitől a cargo-t (ELIADE). Ugyanakkor ELIADE nem kielégítő mitologizmussal vádolja a marxizmust abban az értelemben, hogy a marxista történelemszemlélet nem szabadítja meg az embert a történelemmel szemben érzett félelemtől.

Ahogy az egyik szerző (DOUGLAS) helyesen megjegyzi⁹, a mítosz kifejezés jelentése a XX. században szokatlanul kibővült és ugyanakkor meglehetősen ellentmondásossá vált. A mítosz nem annyira analitikus, mint inkább polemikus terminussá vált. A hazugságot és a hazug propagandát, a hitet, a fiktitivást, az értékek fantasztikus formában való beállítását, az alapvető társadalmi szokások és értékek szakralizálását vagy dogmatikus kifejezését jelölik vele. A mítosz segítségével állítják szembe a hagyományt és a rendetlenséget, a költészetet és a tudományt, a szimbólumot és az állítást, a szokványosat és az eredetit, a konkrétot és az absztraktot, a rendet és a káoszt, az intenzivitást és az extenzivitást, a struktúrát és a textúrát és így tovább.

A XX. századi mitologizmus értékelésének problémáját nemegyszer felvetették már mind Nyugaton, mind nálunk. A mitologizmust rendszerint összekapcsolják a modern kultúra néhány alaprendenciájával s hangsúlyozzák, hogy az irodalomban szemben áll a tulajdonképpeni realista áramlatokkal, a filozófiában pedig a materialista gondolkodással. A mítosz idealizálásában Ph. RAHY amerikai kritikus (1953)¹⁰ a történelemmel szemben táplált félelemzés kifejezését látja, s mivel a mitológiai tudathoz való visszatérés e kritikus véleménye szerint nem lehetséges, csupán olyan út marad nyitva, hogy a mítosz eszméivel manipuláljanak. S valóban így van, a rituális és mitikus ciklikus elképzeléseket, a múlt felé fordulást mintáért és szankciókért, a világ tartós életű mitológiai modelljeit és a mítoszok szimbolikus nyelvezetét könnyen fel lehet használni mind egy szilárd harmonikus rend kifejezésére, mind pedig örök életű lelküzdhetetlen pszichológiai és társadalmi konfliktusok leírására alkalmas nyelvezetül. A rituális és mágikus komplexumok felé fordulás elősegíti az örök, fundamentális, elemi alapok hangsúlyozását a történelmi haladás ellenében. A mítosz idealizálását, a mítoszhoz való pozitív hozzáállást természetesen kapcsolatba hozhatjuk a konzervatív törekvésekkel és a forradalmi megrázkódtatásokkal szemben érzett félelemmel, az intuitivizmus és miszticizmus iránt táplált ideológiai szimpátiákkal, szilárd vallásos formák vagy extatikus megnyilatkozások iránt érzett vonalommal, a társadalmi élet éles problémái elől a fantasztikumba vagy az egyéni tudatalatti világba való meneküléssel. Ilyesfajta magyarázatokkal gyakran találkozhatunk a szakirodalom hasábjain. Sok vonatkozásban megalapozottak, de kétségtelen, hogy nem kielégítőek ezek a magyarázatok.

Hogy ezekbe az egysíkú elképzelésekbe bizonyos helyesbítéseket vigyek, mindenképp előtt arra hivatkozom, hogy a XX. században mind pozitív, mind negatív előjellel operálnak a mítoszokkal és még egymástól olyan messze álló filozófusoknál is, mint az intuitivista BERGSON és a szélsőségesen racionalista neokantianus CASSIERER, megtalálhatjuk a mítoszok pozitív értékelését, s hogy egymástól annyira különböző írók is mitologizálnak,

⁷ BARTHES, R. *Mythologies*. Paris 1957.

⁸ HATFIELD, H. *The Myth of Nazism*. „Myth and Mythmaking”, 199–220 p.

⁹ DOUGLAS, W. W. *The Meanings of „Myth” in Modern Criticism*. „Modern Philology”, I. 1953.

¹⁰ RAHY, Ph. *The Myth and the Power House*. „Partisan Review”, vol. XX. 1953. 635–648 p.

mint JOYCE és Thomas MANN és hogy a folklórban és az irodalomban igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a rituális és mitológiai modelleknek nem csupán az angol-amerikai rituális-mitológiai irányzat képviselői, hanem a kétségtelenül marxista alapokon álló olyan szovjet tudósok is, mint FRANK-KAMENYECKIJ, FREJDENBERG (még ha marristák voltak is), V. J. PROPP, M. M. BAHTYIN.¹¹ A szovjet kutatók (A. V. GULIGA és mások) politikai mítoszokról is beszélnek. Természetesen mégsem ez a fontos. A XX. század mitológizmusa egy bizonyos ideológiai atmoszféra mellett szoros kapcsolatban van azzal, hogy magában a tudományban új módon interpretálják a mítoszt. Tudjuk, hogy az irodalom-tudományi mitológiai iskola JUNGRA és a ritualistákra — Robertson SMITH és FRAZER követőire — támaszkodik, azonban nem csupán rájuk; gyakran hivatkoznak MALINOWSKIRA, CASSIRERRE és Suzanne LANGERRE, CABELLE-re is. A mítoszok és a politikai doktrínák közelítése is részben visszavezethető arra, hogy a XX. századi etnológia (nevezetesen ugyanaz a MALINOWSKI) felfedezte a mítoszok szerepét az archaikus társadalmak meghatározott társadalmi rendjének a fenntartásában. BARTHES sok vonatkozásban LÉVI-STRAUSS mítoszeleméletéből indul ki; a mítoszokkal folytatott operációk a pszichoanalitikus munkában ugyancsak szorosan kapcsolódnak a primitív gondolkodás megismerése érdekében végzett újabb etnológiai kutatásokhoz, nevezetesen LÉVI-BRUHL kutatásaihoz stb. Magától értetődik, hogy a XX. századi etnológia ugyancsak meghatározott ideológiai légkörben formálódott s ez az ideológiai légkör tudta elősegíteni bizonyos antievolucionista és antipozitivistá tendenciák megerősödését magában az etnológiában s fokozni a törekvést a tudatalatti és az irracionális szférájának megismerésére. E téren azonban, mindenfajta ideológiai színezet mellett, kétségtelenül jelentős tudományos felfedezésekkel is találkozunk a mitológia vonatkozásában s ezek objektív és elmélyült értékelést kívánnak. A XX. századi etnológia, minden ellentmondása, egyoldalúsága és túlzása dacára, kolosszális mértékben elmélyítette a mitológia megértését és ezt a vívmányát nekünk kötelességünk számításba venni. Ismételten emlékeztetek arra, hogy a XIX. századi klasszikus etnográfia a mítoszokban főként a környező világ naiv ante- (és anti-) tudományos értelmezési módját látta, olyan értelmezését, aminek ki kellett elégítenie a természet zord erői által félelemben tartott vadember „kíváncsiságát”. A mítosz új megközelítési módjait (ismétlem, sokszor egyoldalúan, de sokszor az előzőknél mélyebben) a század elején különféle képpel jelölték ki FRAZER, DURKHEIM és BOAS s ezek a megközelítési módok befejezett formát nyernek MALINOWSKI ritualista funkcionalizmusában, LÉVI-BRUHL-nek a primitív, „kollektív elképzelések” prelogizmusáról kialakított elméletében, CASSIRER logikái „szimbolizmusában”, JUNG pszichológiai „szimbolizmusában” és LÉVI-STRAUSS „struktúra” analizisében. Ezekhez a legfontosabb nevekhez még sok másokét is hozzá kell tennünk — MARETTÉ-t, VIERKANDTÉ-t, SCHMIDTÉ-t, PREUSSÉ-t, RADINÉ-t, CAMPBELLÉ-t, ELIADÉ-t, DUMEZILÉ-t, HUSSDORFÉ-t (s a bonyolult ideológiai fejlődési utat bejáró szovjet mitológus, LOSZEV nevét).

A ritualisták felfedezték és tanulmányokban elemezték a naptári ciklusokkal szorosan összefüggő, kultikus eredetű mítoszok széles körét. Ebben különösen nagy érdemeiket szerzett maga FRAZER. TAYLOR animizmusával ellentétben FRAZER a vallásos komplexumban a mágiát helyezte előtérbe s ezzel a mitológia-kutatást önkéntelenül is a ritusok irányába terelte. A rituális modellek szerepét a ritualisták több műfaj genesisében demonstrálták. A dráma és a líra genesisében valóban igen nagy szerepe van a rituális és mitológiai indítékoknak, de a hőseposz vonatkozásában ez a szerep jelentéktelen. Annak idején már magam is igyekeztem bebizonyítani,¹² hogy nem a kultikus mítoszok, hanem a nemzetségalapító ősookról, kultúrhéroszokról szóló archaikus mítoszok játszották a legfontosabb szerepet a hőseposz kifejlődésében. Igaz, hogy magát a ritusnak a mítosszal szembeni prioritását bizonygató elméletet (függetlenül az intellektus sexo-motorikus magvának szerepétől, amit J. PIAGET mutatott ki), amit körömszakadtáig védelmezett J. HARRISON, RAGLAN, HYMAN és több más kutató, nem fogadhatjuk el, legalábbis univerzális törvényként. Ennek a koncepciónak figyelmet érdemlő kritikáját olvashatjuk KLUCKHOHN-nál,

¹¹ *Тристан и Изальда. От героини любви феодальной Европы до богини матриархальной Африки. Под ред. Н. Я. Марра. Ленинград, 1932; О. Фрейденберг: Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. Ленинград, 1936; В. Я. Пропп: Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, 1946; М. М. Бахтин: Творчество Франсуа Рабля и народная культура средних веков и Возрождения. Москва, 1965.*

¹² *Мелетинский, Е. М.: Происхождение героического эпоса. Москва, 1963; Эдда и ранние формы эпоса. Москва, 1968.*

BASCOMnál és GREENWAYnél, különösen éles formában pedig G. FONTENROSENál.¹³ A közelmúltban E. W. H. STANNER¹⁴ igen meggyőzően bizonygatta (az ausztráliai bennszülöttek folklórjain), hogy léteznek rituális megfelelők nélküli mítoszok és, hogy a mítosz és a szertartás egysége nem genetikai, hanem strukturális. A mítosz és a szertartás egymáshoz való viszonyának kérdése analog azzal a kérdéssel, mi volt előbb: a tyúk vagy a tojás. Az azonban kétségtelen, hogy a mítosz elvileg szorosan kapcsolatban van a mágiával és a szertartással, hogy nem egyszerűen elmesélt történelem vagy allegória, nem egyszerűen a vademberek kíváncsiságának kielégítését szolgálja, hogy milyen is a világ berendezése, hanem valamiféle „szentírás” szerepét tölti be az archaikus társadalmakban. Hatásos eszköze a természeti és társadalmi rend fenntartásának és a társadalmi kontrollnak. A mítosz realitása a történelem előtti mitológiai korok eseményeire vezethető vissza, de megmarad pszichológiai realitásnak, mivel a szertartások során reprodukálják a mítoszokat és e szertartásoknak mágiikus jelentősége van. A mítosznak ezt az új aspektusát tulajdonképpen már nem FRAZER — a TYLOR—LANG-féle angol antropológiai iskola betetőzője —, hanem Bronislaw MALINOWSKI fedezte fel. Tézisének alapját a Trobriand-szigeteken élő pápuák körében gyűjtött terepmegfigyelései jelentették („A mítosz a primitív pszichológiában”, 1926.¹⁵ és más munkái). MALINOWSKI felfedezése után már lehetetlen volt visszatermi TYLOR és LANG naív álláspontjához. MALINOWSKI nézeteit átvette és továbbfejlesztette PREUSS, majd ELIADE, HUSSDORF és több más kutató. Ebben a vonatkozásban kiemelt érdeklődésre tarthatnak számot ELIADE nézetei,¹⁶ ő ugyanis részint elmélyítette MALINOWSKI elképzeléseit a primitív mitológiai ontológiáról, amikor kimutatta, hogy a mitológiában az emberi létezésnek nemcsak a realitását, hanem az értékét is egy szakrális mitológiai időhöz és a természetfeletti ősök „paradigmatikus” szankcióihoz való viszonyíthatóság határozza meg, hogy a primitív ontológiának „platoni” struktúrája van, hogy az önelmélyülés indiai technikája ugyanilyen elveknek felel meg; másrészt viszont ELIADE, amikor a rítusban való funkcionálásuk szempontjából osztályozta a mítoszokat, korszerűsítette a mitológiai tudatot, mert nemcsak a történeti idő elértékeltetését tulajdonította neki, hanem bizonyos céltudatos harcot is a profán idő, a történelem, az idő visszafordíthatatlansága ellen. Szerinte ebben rejlik a rítusokban kifejezett periodikus megtisztulás és új alkotás, általában a ciklikus regeneráció fő értelme. Úgy gondolom, hogy a történeti idő „megsemmisítése” a mítoszokban egy bizonyos gondolkodásmód mellékterméke, nem pedig a mitológia célja s nem a történelemmel szemben érzett szubjektív félelem kifejezése. Ilyen félelemre van ok bizonyos meglehetősen fejlett XX. századi társadalmakban, nincs azonban meg a talaja az archaikus egzotikus közösségekben. Ezenkívül a ciklikus időkonceptió, ami éppen a XX. századi mítoszteremtés számára annyira lényeges, szigorúan fogalmazva nem kifejezetten mitológiai, hanem „rituális” és azzal a törekvéssel van összefüggésben, hogy mágiikus eszközökkel támogassák a fennálló természeti és társadalmi rendet (a hangsúly itt a kiapadó termékenység stb. mágius támogatásán van, nem pedig az ismétlésen és a körforgáson). Csupán a lényegesen fejlettebb mitológiákban, például az indiaiban, görögben, irániban jelenik meg a történeti korok és ciklusok motívuma. A mítosz és rítus bizonyos eltűzött azonosítása így támogatja a modernista mítosz-elképzeléseket. A primitív mitológiától nemcsak a ciklikusság felé vezet fonál, de az embert a természet fölé emelő kulturális vívmányok prométheuszi pátosza felé is. Végtére pedig, úgy gondolom, hogy az ősteremtés mitológikus szakrális ideje voltaképpen egy archaikus diffúz-elképzelés az időről, s egyáltalán nem az idő tagadása. Ez a mítikus elképzelés naív formában tartalmazza az idő oksági koncepciójának csíráját (a múlt — azaz az „-ig” tartománya jelenti az okok szféráját az „után” számára), amit jóval később LEIBNITZ és KANT dolgozott ki. Ez az idő elvileg visszafordíthatatlan: ez éppen visszafordíthatatlanságának érzete korrelál a világ rendbetételének, a káosz Kozmoszá alakításának eszméjével. S ez ismét a visszafordíthatatlanság és az entrópia tökéletesen helyes korrelációjának

¹³ BASCOM, W. *The Myth-Ritual Theory*. „Journal of American Folklore”, vol. 70. 1957. 103—114 p.; — GREENWAY, W. J. *Literature among the Primitives*. 1964. Halboro; — FONTENROSE, G. *The Ritual Theory of Myth*. (Univ. of California Press, Folklore Studies, 18.) Berkeley—Los Angeles, 1966; KLUCKHOHN, Cl. *Myths and Rituals: A General Theory*. „Harvard Theological Review”, vol. XXV. 1942. 145—179 p.

¹⁴ STANNER, E. W. H. *On Aboriginal Religion*. (Oceania Monographs, No. 11.) Sidney 1966.

¹⁵ MALINOWSKI, B. *Myth in Primitive Psychology*. London 1926.

¹⁶ ELIADE, M. *Le mythe de l'éternel retour*. Paris 1949; *Mythes, rêves et mystères*. Paris 1947; — *Le Yoga*. Paris 1954; — *Aspects du myth*. Paris 1963; — *Le sacré et le profane*. Paris 1965. és több más munka.

megsejtése, azoknak modern pszichológiai és fizikai értelmében. A hasonló megfigyelések megnyitják az utat a ritualizmus és a funkcionálizmus felfedezéseinek racionális magva és a lehetséges túlzások és modernizálások közti arány kimutatásához.

DURKHEIM, a francia szociológiai iskola megalapítója már a század elején bevezette a „kollektív képzetek” fogalmát, egy sajátos kollektív pszichológiát és a szocium minőségi specifikumát véve kiindulásul. A kollektív és az individuális magnak a tudat két létezési formája felel meg, ezek viszont a maguk részéről megfelelnek a profán és a szakrális oppozíciójának. DURKHEIM igen fontos felfedezésre jutott, amikor megmutatta, hogy a totemisztikus mitológia a nemzetiségi szervezetet modellálja és maga is annak fenntartását szolgálja.¹⁷

DURKHEIM, amikor a szociológiai aspektust hangsúlyozta a mitológiában, MALINOWSKIHOZ hasonlóan eltávolodott a XIX. századi etnográfianak a mitológia értelmező-magyarozó céljairól kialakított elképzeléseitől. DURKHEIM éppen úgy, mint FRAZER, BOAS és a Boashoz közelálló orosz etnográfusok — BOGORAZ és STERNBERG —, a primitív és a „civilizált” gondolkodási formák elvi azonosságából indult ki; LÉVY-BRUHLT és még LÉVY-STRAUSST is, akik eltávolodtak az egyenesvonalú szociologizmustól, csupán a primitív gondolkodás sajátosságairól megfogalmazott néhány gondolata készíti elő. Első ízben LÉVY-BRUHL vetette fel a primitív gondolkodás specifikus voltának, s vele együtt a mitológiai tudat sajátosságának a kérdését a maga teljes élességében, amikor fokozottan hangsúlyozta a „kollektív elképzelések” affektív elemeinek jelentőségét, amelyek ezekben az elképzelésekben, úgymond, a logikai beleértések és kizárások helyét foglalják el, a be- és kiiktatások szerepét töltik be. LÉVY-BRUHL¹⁸ a kollektív elképzelések prelogikus jellegét, mehökkentő közönyüket az ellentmondások iránt, a kirekesztett harmadikra vonatkozó törvény el nem fogadását, a misztikus participációhoz való ragaszkodásukat posztulátummá tette. LÉVY-BRUHL nagyon árnyaltan mutatta be, hogyan funkcionál a mitológiai tudat, hogyan általánosít, miközben megmarad konkrétnek és jeleket alkalmaz; de a „misztikus participáció” prizmáján át nem vette észre a sajátos mitológiai gondolkodási műveletek intellektuális értelmét, nem látta meg gyakorlati eredményeit a megismerésben. LÉVY-BRUHL tévedése szemmel láthatóan abban volt, hogy a primitív gondolkodás diffúz és tagolatlan voltát úgy képzelte el, mint valamiféle egészen sajátos „nem-logikus” logikát, mint valamilyen az egyéni és a társadalmi tapasztalat és logikai gondolkodási műveletek elől hét lakatra zárt merev rendszert. LÉVY-BRUHL elmélete, bizonyos korlátai ellenére is, nagyszabású tisztára tudományos esemény volt — a mitológiai gondolkodás logikai sajátosságainak a felfedezése. A következő lépést a mitológiai gondolkodás kutatásában CASSIRER tette meg a „Mitológiai gondolkodás” (1925) c. kapitális munkájában, ami „A szimbolikus formák filozófiája”¹⁹ c. könyve második köteteként jelent meg. CASSIRER PREUSSRA és MARETTE, MALINOWSKI, DURKHEIMRE és LÉVY-BRUHLRE, valamint W. F. OTTONAK és G. USENERNEK az antik mitológiáról írott etnologizáló munkáira támaszkodva a mítosz egész filozófiarendszerét dolgozta ki. Legfontosabb új alapelve, hogy az ember szellemi tevékenységét s elsősorban a mítoszalkotást úgy vizsgálja, mint ennek a tevékenységnek legősibb formáját, mint „szimbolikus” tevékenységet. („Értekezés az emberről” (1945) c. másik munkájában CASSIRER az embert „szimbólumhasználó állatnak” nevezte.) A mitológiát CASSIRER a nyelvvel és a művészettel együtt vizsgálja, mint a kultúra autonóm szimbolikus formáját, amit egy sajátos modalitás, az érzékek által befogadott adatok és emóciók szimbolikus objektiválásának sajátos módja jellemez. A mitológia mint egy olyan zárt rendszer tűnik elénk, amit funkcionálásának jellege és a környező világ modellálásának módja egyaránt összefog. CASSIRER igyekszik a népi fantáziának nem a geneziséből és empiriájából, hanem funkciójából és strukturális formáiból kiindulni. Az ilyesfajta nézet élesen szemben állt a XIX. század tudományos gondolkodásával. Csupán azt a megszorítást kell tennünk, hogy CASSIRERNél a „struktúra” fogalma még meglehetősen statikus, a Gestalt-Psychologie szellemében fogant fogalom. Ez a statikus jelleg különíti el CASSIRERT a későbbi strukturalizmustól. A mitológiai gondolkodás specifikumát CASSIRER a reális és az ideális, a dolog és ábrázolása, a test és sajátossága, az „eredet” és az elv közti különbségtétel hiányában látja, aminek következtében a hasonlóság vagy

¹⁷ DURKHEIM, K. *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris 1912.

¹⁸ Orosz fordításban: Леви-Брюль, Л.: *Первобытное мышление*. Москва, 1930; *Сверхестественное в первобытном мышлении*. Москва, 1937; L. LÉVY-BRUHL: *La mythologie primitive*. Paris, 1935.

¹⁹ CASSIRER, Ernst. *Philosophie der symbolischen Formen*. Bd. II. *Das mythische Denken*. Berlin 1925; Vö. *An Essay on Man*. New Haven — London 1945; — *The myth of the State*. New Haven 1946.

szomszédosság átalakul oksági egymásutánisággá, az ok — okozati folyamatnak pedig materiális metamorfózis jellege lesz; a viszonyok nem szintetizálódnak, hanem bekövetkeznek az azonosításuk; a törvényszerűségek helyett konkrét uniformizált képek jelennek meg; a rész funkcionálisan azonos az egészsel, az egész Koszmosz egyazon modell szerint épül; a szakrális és a profán oppozíciójának segítségével, valamint a világtájak szerinti orientációja révén azonos artikulációt nyer. Ettől függenek a térről, időről, számokról kialakított elképzelések, amiket CASSIRER igen részletesen elemzett. CASSIRER szerint az élet egységének mitikus érzete az embernek a hozzá gyakorlatilag közelálló valóságszférák felé orientálódásában jut kifejezésre s kifejeződik egyes embercsoportoknak egyes állatokkal való mágiikus egyesülésében (totemizmus). A legértékesebb CASSIRERNél, hogy a mitikus gondolkodás néhány fundamentális struktúráját és a mitikus szimbolizmus természetét felvázolta. Természetesnek tekinthetjük, hogy CASSIRER az információelmélet megalkotása előtt nem volt képes megérteni és leírni a szimbolikus mítosznyelv funkcionálásának dinamikus mechanizmusát és a mítoszalkotás néhány a mélyben ható mechanizmusát. E vonatkozásban azonban figyelembe kell venni azt a filozófiai akadályt is, ami egyebek között a kommunikációelmélet előzményei vonatkozásában a neokantiánus koncepcióból következnek. Ez a transzcendentális koncepció misztifikálja a kommunikáció társadalmi jellegét, ignorálja, hogy a mítosz szimbolikája elválaszthatatlan a társadalmi kommunikációtól és bizonyos mértékben általa jön létre. CASSIRER gondolata a világ megkonstruálásáról a mitológiában igen mély gondolat, de mivel a konstruálás folyamatát igen gyengén, halványan kapcsolja össze a társadalmi léttel, magát a szimbolizálást is tisztára kanti szellemben beszéli meg, mint egy beleszületett funkciót. Nem véletlen, hogy a későbbiekben a francia szociológiai iskola a maga „kollektív képzeivel”, s nem a marburgi neokantiánizmus a maga transzcendentális „én”-alapon nyugvó transz-szubjektív egyesülésével vált ugródeszkává az információ-elméletre támaszkodó strukturalista néprajz és mitológia számára. Ezen túlmenően CASSIRERnek mégsem sikerült bebizonyítania, hogy a mitológia teljes mértékben autonóm lenne a kultúra egyéb formáival való viszonyában. Világos, hogy ez az autonómítás viszonylagos, magának a mitológiának szinkretikus jellege következtében. CASSIRERNél időnként eklektikusan egymásba fonódik a természet és társadalom egységének intuíciója és a mítosz pragmatikus funkciója, aminek ezt az egységet alá kell támasztania.

CASSIRER követői közül feltétlenül említést érdemel Suzanne LANGER, akinél azonban a kommunikáció transzcendentális koncepciója háttérbe szorul az angol-amerikai tudomány hagyományainak megfelelően az individuális, s nem pedig a transzcendentális „én”-ből kiinduló „naturalista” empirikus koncepcióval szemben.²⁰ S. LANGER nemcsak CASSIRER követője, hanem BOASÉ, RADINÉ, WHITEHEADÉ, MORRISÉ is és a logikai pozitivizmus áramlatában halad.

A mítosz jóval későbbi „szimbolikus” interpretációi között megemlíthetjük E. W. COUNT „A mítosz mint világnézet” (1960) c. tanulmányát²¹.

A pszichoanalízisre igen röviden térek ki. A freudisták (maga FREUD, RANK, RIKLIN, ROHEIM) a mítoszt lényegében úgy tekintik, mint a legfontosabb pszichikai szituáció őszinte kifejezését és paradox szexuális vonzalmak realizálását, amik történetileg a család kialakulása előtt voltak megvalósíthatók (Oidipusz, Kronosz stb. mítosza). A mítosszal ellentétben a mese, úgymond, a megfelelő jelenségnek a tudatalattiba szorítását tükrözi és a kiinduló lényegét elfájlózó eseményeket teremt. A freudizmus eleinte kizárólag az individuálszociológiára orientálódott. Csupán később alakult ki a „felettes-én” koncepciója s még később végeztek el bizonyos szociológiai korrekciókat a neofreudisták, akik azonban igen keveset foglalkoztak a mitológiával. Az individuálszociológia bázisán a mitológiát csupán allegorikusan, lényegében illusztratív célokból lehetett bevonni a kutatási szférába (a tudatból kiszorított erotikus komplexumok allegóriája). Az allegorizmusból a cassireri, de immár pszichológiai alapokon nyugvó szimbolizmusba való átmenet csak az individuálszociológiából a kollektív pszichológiába való átmenet következtében volt megvalósítható. Ezt a lépést JUNG tette meg, aki átvette a francia szociológiai iskola „kollektív elképzeléseit”. Ez az iskola, különösen LÉVY-BRUHL személyében, komoly hatással volt JUNGRA. Nem szükséges itt részletesen kifejteni JUNG jól ismert elméletét²² a

²⁰ LANGER, S. *The Philosophy in a New Key*. Cambridge Mass. 1951.

²¹ COUNT, E. W. *Myth as World View. A Biosocial Synthesis*. „Culture in History”, Essays in Honor of P. Radin. New York 1960. 580 — 627 p.

²² Legfontosabb mitológiai munkája: JUNG, C. G. — KERÉNYI, K. *Einführung in des Wesen der Mythologie*. 4-te Aufl. Zürich 1951. JUNGNak az archetipusok és a mitológia elméletéről írott munkái angol kiadásának 9. kötetében vannak összegyűjtve: *The Collected Works of C. G. JUNG*. Vol. 9. Pt. 1. London 1959.

kollektív tudattalannak a mélyrétegeről és az archetípusokról, mint a kollektív tudattalan fantázia elsődleges ábrázolásainak bizonyos struktúráiról. Ezeket az archetípusokat, mint közismert, JUNG a mítoszoknak, mint a primitív tudat produktumainak motívumaival és képeivel veti össze. FREUDdal szemben JUNG a szituációtól függően a tudattalan tartalom többszörös jelentését tételezi fel, elismeri az álmok és fantáziák kettős (a szubjektum síkjában és az objektum síkjában lehetséges) értelmezését; véleménye szerint a kezdetben távoli szférák „szinkronizálása” néha értelmi egybeesésekre vezet. Így mélyíti el JUNG, egyre távolodva a freudi allegorizmustól, a mítosz szimbolikájának megértését. Különösen mélyek JUNG gondolatai a mitológiai szimbolika metaforikus jellegéről, ezt a szimbolikát nem lehet teljesen racionalizálni, csupán lefordítani lehet más, ugyancsak képes nyelvekre. Ezen a ponton JUNG előlegezi LÉVI-STRAUSS-t, éppúgy több más pontban is előfutárának tekinthetjük; JUNG leírása a libido kétféle szimbolizációjáról, az analóg és a kauzatív libidóról, meghökkenően vetíti előre a metafóra és metonímia lévi-straussi (és jakobsoni) szembeállítását; JUNGnak néhány, az első tekintetre meglehetősen önkényes elképzelése a pszichikai energia „dialektikájáról”, a pszichikai jelenségekre alkalmazott entropiáról egyes vonásaiban már az információelmélet bizonyos tételeit is előrevetíti. Csupán azért tartom szükségesnek, hogy ezekről itt említést tegyek, mert LÉVI-STRAUSS szélsőséges anti-pszichologikus, és egy ilyen szembeállítás elősegíti, hogy JUNG elméletében körülhatároljuk a legproduktívabb momentumokat, hiszen JUNG maga is hajlamos nemcsak a mítosz, hanem a kultúra és a pszichológia legteljesebb szétválasztására. JUNG elméletének legsebezhetőbb pontja az archetípusok örökletes jellegéről kialakított hipotézis. Igaz, ezt a hipotézist a közelmúltban állatkísérletekkel bizonyos mértékben experimentálisan is sikerült alátámasztani. Egyebek között CAMPBELL, JUNG követője is felsorolja ezeket az adatokat „Az isten álarcái”²³ c. könyvében. JUNG néha nagyon messzire elmegy, amikor olyan értelemben nyilatkozik, hogy „a természet megismerése a mitológiában az öntudatban pszichikai folyamatnak csupán nyelvezete és külső burka”. A mitológia leszűkítése a különböző emberi életkorokhoz kapcsolt tudattalan komplexumok és archetípusok visszatükrözésére kétségtelenül a mitológia megengedhetetlen behatárolását, társadalmi aspektusának alábecsülését jelenti (az ilyesfajta leszűkítés különösen szembeötöl ugyanannál a CAMPBELL-nél és a mitológiai irodalomtudomány néhány más képviselőjénél). Általában nem tehetünk egyenlőségjelet a mitológia mint a primitív társadalmi kultúra fő megjelenési formája, és az álmok vagy látomások és a civilizált társadalomban funkcionáló egyéni fantázia más termékei közé, bár az álmok igen lényeges szerepet játszanak a primitív mítoszalkotásban is. Nem lehet mindenfajta, képekkel operáló képzelődést mítosznak nevezni. Az ilyen tendencia viszont nagyon jellemző korunkat. Minden ilyen fenntartás dacára s JUNGnak (FREUDdal ellentétben) a miszticizmus iránti vonzalmát is számításba véve, el kell ismernünk JUNG legnagyobb felfedezését: a mitológia és az emberi fantázia más formáiban jelenlevő (elvilég kollektív jellegű) más elemek homogenitásának pusztá tényét. A mitológia és az emberi pszichikum tudattalan rétegei közti kapcsolatok felfedezése volt ez, az emberi képzelet kezdetektől fogva képes, szimbolikus jellegének a felmutatása.

A legutóbbi jelentős mítoszelméletet strukturalista alapokról Claude LÉVI-STRAUSS francia etnológus fogalmazta meg.²⁴ Szeretném megjegyezni, hogy LÉVI-STRAUSS nagyobb mértékben összegezi a korábbi mitológiai koncepciók eredményeit, mint azt általában gondolják; sokan készítették őt elő, függetlenül attól, mennyire tudatosan használja fel LÉVI-STRAUSS ezt vagy azt a munkát. Sok vonatkozásban nagyon közel áll JUNCHOZ annak ellenére, hogy ő maga igen kritikusan viszonyul a svájci pszichológushoz és annak a kiemelt megbecsülésnek az ellenére, amivel maga LÉVI-STRAUSS FREUDOT megtisztelte. Aligha lett volna lehetséges LÉVI-STRAUSS CASSIRER nélkül; közvetlen hatással volt rá DENEZIL, bár ez a hatás egy bizonyos ponttól kölcsönössé vált. Igen érdekes, hogy LÉVI-STRAUSS a mitológiai szemantikáról és annak paradigmaticájáról írott munkáikkal bizonyos mértékben előkészítették a marrista beállítottságú szovjet kutatók — FREJDENBERG és FRANK-KAMENYECKIJ, bár kétségtelen, hogy munkáikat LÉVI-STRAUSS nem ismerte. Éppen úgy, ahogy JUNG-tól LÉVI-STRAUSSHOZ való átmenethez arra volt szükség, hogy a pszichológiai szemlélet átengedje helyét a logikainak, itt ugyanúgy szükséges volt (a kimódolt marri szüzsé-paleontológia szellemében fogant) diachronikus aspektus felcsere-
relése szinchronikus aspektussal.

LÉVI-STRAUSS közvetlenül a francia szociológiai iskolából indult el, bár az amerikai

²³ CAMPBELL, J. *The masks of god*. I—III. New York 1959—1970. I. egy korábbi munkáját: *The Hero With a Thousand Faces*. Princeton 1968. (1st Edition 1949.)

²⁴ LÉVI-STRAUSS, Claude. *Anthropologie structurale*. Paris 1958; — *La pensée sauvage*. Paris 1962; — *Mythologiques*. I—IV. Paris 1964—1971.

kultúra-antropológia bizonyos kiegészítő hatása is megérződik rajta. LÉVI-STRAUSS azon az úton, hogy ezekben a hagyományokba beleoltotta a lingvisztikai strukturalizmus tapasztalatait (JAKOBSON fonológiai munkái) és az információ-elméletből kialakított új elképzeléseket, megteremtette a strukturális antropológiát és az ennek megfelelő mítosz-elméletet. A strukturalista megközelítési mód lehetővé tette LÉVI-STRAUSS számára, hogy a primitív gondolkodás logikai mechanizmusainak gyakorlati működését leírja. Magát a primitív gondolkodást LÉVI-STRAUSS mint a kollektív tudattalantánámadja (s ezzel közeledik JUNGHOZ), úgy értelmezi, mint ami viszonylag független a törzsi élettevékenység más formáitól és a társadalmi-gazdasági infrastruktúrák hatásától és éppen ezért, a szerző véleménye szerint adekvátan tükrözi magát az „ész anatómiáját”. A mitologizálás ismert szabadságáról megfogalmazott tézis LÉVI-STRAUSSnál összefügg a különböző logikai lehetőségekkel széles körűen operáló s a törzsi társadalmi intézményeket nem csupán rabszolgánódón tükröző primitív gondolkodás intellektuális hajlékonyságáról kialakított elképzeléssel.

LÉVI-STRAUSS a mitológiai gondolkodásnak egy olyan új elméletét dolgozta ki, ami sok vonatkozásban szemben áll LÉVI-BRUHLÉVAL. Képes volt a mitológiai gondolkodás specifikumát, s játosságát úgy megmutatni, mint az érzelék színvonalán végbemenő gondolkodást, mint metaforikus gondolkodást, mint kaleidoszkopikus átrendeződésre alkalmas elemek kész gyűjteményével operáló gondolkodást, mint céljait nem egyenes utakon elérő gondolkodást (bricolage). A mitológiai gondolkodás azonban, megmaradván specifikusnak, képessé válik az általánosításokra, osztályozásra és analízisre, amik annak idején az úgynevezett neolitikus technikai forradalom intellektuális bázisát alkották és egyben-másban előfutárait jelentették a legújabb tudományos módszereknek. A mitológiai gondolkodást az általa teremtett jelrendszerek fényében vizsgálva LÉVI-STRAUSS úgy analizálja a rokonság-rendszereket és totemisztikus klasszifikációkat, mint sajátos jelrendszereket. LÉVI-STRAUSS meghatározza a bináris oppozíciók szerepét a primitív klasszifikációkban és általánosításokban, megmutatja, hogy a mítoszokban a jel- feleslegét hogyan hidalják át szintekre és kódokra való tagolás révén; a mítoszok értelmének feltárása hogyan nyeri el végtelen transzformációk jellegét a mitológiai gondolkodás principálisan metaforikus jellegénél fogva, ami azonban egyáltalán nem válik akadályává annak, hogy az értelem befogadja. LÉVI-STRAUSS egyik legfontosabb érdeme kétségkívül az, hogy képes volt szintetizálni a XIX. század régi mítosz-szemléletét, ami a mítoszban megismerési eszközt látott, és az új mítosz-elképzeléseket, amelyek szerint a mítosz a társadalmi ellenőrzés és a természetes egyensúlyfenntartás eszköze. – figyelembe véve affektív oldalát, kapcsolatát a rítusokkal, prelogizmusának jellegét. A lévi-straussi metodológia bizonyos vonásai kétségeket ébreszthetnek, vitákat vagy ellentmondásokat válthatnak ki. Úgy gondolom, hogy például nem választja kellően szét az oppozíció két olyan típusát, mint az élet – halál, jó – gonosz stb. típusú antonimiák, és az egyszerű allomorfizmusok, amelyekben egyazon kapcsolatok és viszonyok különböző síkokon projektívalódnak (tér – idő, fent – lent, férfi – nő). Úgy gondolom továbbá, hogy nem elég következetesen különbözteti meg azokat az oppozíciókat, amelyek a bennszülött indiánok reális (legyen bár tudattalan) gondolatait és az őket megfigyelő etnológus agyát irányítják. Aligha valószínű például, hogy a kultúra általa annyira kedvelt oppozíciója immanens lenne az indiánok gondolkodása számára. LÉVI-STRAUSS kezdetben a mítoszt inkább a nyelvvel, mint az információ ideális eszközével hozta párhuzamba („A mítosz struktúrája” c. cikkében, 1955), később (a „Mitológiák”-ban, 1964–1971) mindinkább a zenével, mint a művészi struktúra ideális támaszával. Az ilyesfajta közelítés hangsúlyozza a mítosz metaforikus természetét, de perspektivikusan a hangsúly egyazon információnak egyik szintről egy másik szintre való könnyen lefordíthatóságára tevődik át, a kódok egymáshoz viszonyíthatóságának hangsúlyozása az információs aspektus elszegényítésével fenyeget és a LÉVI-STRAUSS számára annyira elfogadhatatlan formalizmus kísértetét hívja ki. Ezt a veszélyt azonban teoretikusan kompenzálja LÉVI-STRAUSS kizárólagos figyelme a kulturális és etnográfiai kontextus iránt. LÉVI-STRAUSS a mítoszt szigorúan logikai aspektusban vizsgálja mint kardinális logikai antonimiák (progresszív mediációk révén való) megoldásának eszközét. LÉVI-STRAUSS elsősorban a motívumok, szűzsék és hierarchikus mitológiai rendszerek logikai kapcsolataira mutat rá. Strukturális elemzése a mitológiai szemantikára irányul, magára a mitológiai gondolkodásra, és mindenekelőtt paradigmátikus jellegű, bár a szintagmatikus aspektus fontosságát is elvben elismeri. Itt ütközik ki ismeretes egyoldalúsága, bár nem a strukturalista metodika egyoldalúsága: V. Ja. PROPP szovjet tudós, a strukturalista folklorisztika úttörője, már a 20-as években az elbeszélő szűzsék szerint való szintagmatika strukturális analízisére adott mintákat.²⁵ Napjainkban kísérletek sora irányul a lévi-straussi paradig-

²⁵ Пропп, В. Я.: *Морфология сказки*. Москва, 1968 (1. изд. Ленинград, 1928.)

matika és a proppi szintagmatika egyesítésére, például GREIMAS francia szemiotikus munkáiban.²⁶ Általában a mítosz elbeszélő oldalának közismert lebecsülése szó szerint valamenyny mítoszelmélet közös fogyatékosága. Nem szabad megfélekednünk arról, hogy a történelem előtti idők eseményei alkotják éppen azokat az apró téglákat, amikről a mítosz a maga világ-modelljét felépíti. A legutóbbi időkben került sor olyan kísérletekre — köztük a legsikeresebbek a MARANDAHÁZASPÁRÉ — hogy komputereket használjanak a mítoszok struktúrájának vizsgálatához.²⁷

Így azután láthatjuk, milyen bonyolult utakon megy előre a XX. századi mítoszelméletek fejlődése, mennyi ezekben az elméletekben a nyilvánvaló túlzás, egyoldalúság, téves út és filozófiai-ideológiai „zsákutca”. Ugyanakkor azonban nem marad kétségünk afelől, hogy a mítoszok tudománya a XX. században egy sereg igen fontos felfedezést tett, amelyek már régóta kiérdemelték az elfogadást és a megfelelő filozófiai interpretációt. Ezeknek a vívmányoknak a tudományos egyoldalúságuk vagy egyik-másik szerző ideológiai korlátai miatti ignorálása teljesen helytelen lenne. Éppen ellenkezőleg, szélesre kell tárni a kaput a mitológiai kutatások előtt, hiszen azok sokféle gyakorlatilag már régóta de még mindig a hivatalos tudománynak mintegy a perifériáján folynak.

A XX. század rendkívüli mértékben kitágította elképzeléseinket a mítosziól annak funkciójáról és struktúrájáról, szoros kapcsolatairól az individuál-pszichológiával és az alkotás pszichológiájával. A mítosz nemcsak úgy mutatta meg magát, mint genetikuss forrás a művészi gondolkodás fejlődése számára, hanem bizonyos mértékben úgy is, mint annak örök modellje és lényeges eleme. Ennek ellenére a mostani pánmitológiai pátoszt talán kissé korlátok közé kellene fogni, nehogy a mítosz fogalmában feloldódjék akár a szépirodalom, akár az emberi pszichológia, akár a politikai ideológia, bármilyen is legyen az. Nem szükséges azonossággá tenni a mítosz homogenitását más ideológiai formákkal és az egyéni fantáziával. Éppen ellenkezőleg, vizsgálni kell a különböző ideológiai formák elkülönülési folyamatát a mitológiai tudat eredeti szinkretizmusából, majd később kölcsönös viszonyukat a különböző történeti fejlődési fokokon; valamint a korszerű racionális módszerekkel kutatni kell a mitológikus és másfajta fantázia általános pszichológiai alapjait.

(Oroszból fordította Kovács Zoltán)

⁶ GREIMAS, A. I. *La sémiotique structurale*. Paris 1966; — *Du sens*. Paris 1970. I, ⁷ KÖNGÄS, E. K. MARANDA, P. *Structural Models in Folklore*. „Midwest Folklore”, vol. 12. 1962. 133—192 p. Bővített kiadása, (Structural Models in Folklore and Transformational essays.) By Elli Köngäs MARANDA and Pierre MARANDA. The Hague, Mouton.; 1971. MARANDA, P. *Computers in the Bush*. „Essays of the Verbal and Visual Arts, edited by J. HELM.” Washington 1967. 77—83 p.; *Analyse quantitative et qualitative de mythes sur ordinateur*. „Calcul et formalisation dans les sciences de l'homme”. Paris 1968. 79—86 p., smások. Vö. BUCHLER, I. B. — SELBY, H. A. *A Formal Study of Myth*. Austin 1968. MARANDA, Pierre editor: *Mythology Selected Readings*. Harmondsworth 1972.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Zsigmond Gábor

Henry S. Maine és Pulszky Ágost

Csaknem tizennégy évvel az első angol kiadás után, 1875-ben került a magyar olvasóközönség elé Henry Sumner MAINE korszakalkotó műve, *A jog őskora*. A kontinens tudományos és politikai közvéleményében lassan terjedt el az angol társadalombölcselet. MAINE e művének első idegen nyelvű, francia fordítása 1874-ben csupán egy évvel a magyar kiadás előtt látott napvilágot.¹

A *jog őskorának* szerzőjében a kortársak és a tanítványok nemzedéke elsősorban a jogi és politikai tudományok területén uralkodó „a priori” gondolkodás fő ellenzójét és egy új szemlélet képviselőjét tisztelte. MAINE munkásságának legfontosabb érdeméül az induktív módszerek hangsúlyozását tartották, kutatásainak értékét még csak növelte az említett két generáció szemében azon gyakorlati hasznosság is, melyet többek között MAINE indiai bűvárlatai eredményeztek.² Így vélekedett erről PULSZKY Ágost:

„Másképp pedig még gyakorlatilag is fontos volt az ind jog kutatása. India angol uralkodói szigorúan fenn kívánták az ind nemzeti magán jogi intézményeket tartani s törvényszékeik előbb ismeretlen pontossággal és részreghajlatlansággal iparkodtak szabványokat érvényre juttatni. Jogi és társadalmi tekintetben tehát a legfontosabb kormányzati kísérlet színhelyévé vált India, amelyet az újkor szemlélt”.³ Nem tért el a kortársak véleményétől maga MAINE sem, aki saját munkálkodása fő céljával a társadalomról alkotott addigi doktrinák: a társadalmi szerződés és a természeti jog tudományos cáfolatát tartotta. Az elképzelt és feltételezett társadalmi intézmények helyett a valóságos társadalmi intézmények történetét kívánta vizsgálni, melynek kezdetét az ősi jogban találta meg. A nyugat-európai fejlődés leszűkített értelmezése miatt fordult szembe a klasszikus politikai gazdaságtannal, hivatkozva többek között a más koncepciókat mutató indiai kutatásokra. A nyugat-európai jelenségekre korlátozódó társadalomkutatásból az összehasonlító segítette ki, MAINE példaképeül e téren Max MÜLLER „indo-árja” nyelvtudományi elmélete szolgált. A különböző fejlettségi szinteken levő társadalmak összehasonlítását, eltérően TYLOR, Andrew LANG és FRAZER hipotézisétől, nem annak alapján végezte el, hogy hasonló társadalmi szervezet hasonló társadalmi működést feltételez. A szanszkrit, az indiai és a római jogszokások és intézmények összevetését a genetikus kapcsolatra alapozta. Az „ősi társadalmat”, az európai kultúra kezdetét Indiában találta meg, az ún. „árja” társadalomban. A genetikus kapcsolat azonban nem jelentette MAINE számára az azonos társadalmi fejlődést. Ellenkezőleg, az ősi és a fennmaradt indiai társadalom törvényszerűsége a mozdulatlanság, szemben a belőle kifejlődött nyugat-európai társadalom mobilitásával. Ez a különbségtétel az ún. „open” és „closed”, azaz a nyílt (fejlődőképes) és a zárt (tespedő) társadalom szétválasztását eredményezte.⁴

A társadalmi fejlődés egyenlőtlenségében való hite nem jelentette, hogy MAINE nem hitt volna a fejlődésben. A jövő társadalmát a racionális intézményekre kívánta alapozni, az intézmények helyes és tudományos létrehozásában látta a fejlődés biztosítékát. Ebben a tekintetben példamutatónak nevezte az „ősi társadalom” intézményeit, rámutatva, hogy a fejlődés akadályává nem az egyes intézmények elmaradottsága vált, hanem az adott társadalom tagjainak helytelen magatartása. MAINE e feltételezése rámutat társadalomelméletének egy másik fontos összetevőjére, arra, hogy nem hitt a többség

¹ PULSZKY 1875a. IX. p.

² BURROW 1966. 153–154. p.

³ PULSZKY 1874. 359. l.

⁴ BURROW 1966. 160–162. p.

képességeiben és felvilágosodottságában. Ezért ellenezte a teljes demokráciát, elképzelése szerint az emberek többsége csak jóval a társadalmi átalakulások után válhat képessé a kisebbség által kijelölt fejlődés helyességének belátására. A többség folyamatos felvilágosítása a tudomány segítségével történik majd meg, ezért lett MAINE az egyház befolyásának mint az irracionális forrásának egyik kitaró ostorozója.

*

A jog őskora első állomása volt MAINE harcának, melyet egyrészt a régi jogbölcseleti iskolák bírálata és cáfolata, másrészt egy új, a korabeli társadalmat is figyelembe vevő, a jövő harmonikus megtervezésén fáradozó jogtudomány létrehozása jellemezte. MAINE ebben a művében a jogi szokások és intézmények kialakulását kísérte végig, beleágyazva ezeket a társadalom által felvázolt fejlődésébe. MAINE műve ily módon az angol, és egyúttal az egyetemes társadalmi antropológia egyik legelső és legfontosabb állomásává vált.

MAINE abból a feltételezésből indult ki, hogy az ősi társadalom családok összessége volt. Az egyén nem lépett ki a család kereteiből, tevékenységét és gondolkodását alárendelte a család akaratának, illetve ennek megtestesítőjének, a családfőnek. A családok patriarchális viszonyokon nyugodtak, az egyes felmerülő kérdésekben a család, — illetve nemzetségszava döntött, ezeket nevezte MAINE „ítéleteknek”. Az adott társadalom egészén belül az egyén helyét a vérségi kapcsolatok határozták meg. A tulajdon közös volt. A társadalmi intézmények „célszerűségének valódi alapját” azonban a többség tévesen értelmezte, eredetét és hatékonyságát természetfeletti, irracionális okokkal magyarázta. Ezzel a többség fokozatosan átruházta a vezetést olyan kisebbségre, amely tisztában volt a társadalmi és így a hatalmi intézmények eredetével és működésével. Így keletkezett „az osztályok azon szétválasztása, mely a társadalmi történet valamely kivételes szakában a nemzet fenntartására szükséges volt, leggyászosabbá és legsorvasztóbbá fajult minden emberi intézmény közt ti. *kasztját*”.⁵ A hatalom szétválasztása a társadalom két szemben álló részre szakadását eredményezte, ez az ún. „hősi királyság” korszaka. Kialakult a magántulajdon, a tulajdonos kilépett a vagyontársaságból, a vérségi kapcsolatokat egyre inkább a szomszédság tudata helyettesítette. A családfő „ítéleteit” a szokásjog váltotta fel, melynek gyakorlását, mintegy a magánvagyon járulékeként, a vezető arisztokrácia sajátította ki.

Ebben a fejlődési szakaszban vált el továbbá a nyugati és keleti fejlődés útja, míg nyugaton a katonák, keleten a papok váltak a felső kaszt vezetőivé. A keleti társadalom ezáltal megrekedt a fejlődésben, itt alakultak ki a „tespedt” társadalmak. A nyugat-európai társadalmakban a „hőskori királyok”, a törzsi fejedelmek uralma a vérségi kapcsolatok megszűnésével párhuzamosan területi fejedelemséggé alakul át, ez vált a középkori európai fejlődés alapjává. Csak a szűkebb értelemben vett családok maradtak meg vérkonstánsan alapuló intézményeknek, melyeket ezúttal már a föld együttes használatára épülő faluközösség fogott össze.

*

MAINE művének messzemenő hatása volt egyrészt a jogtudomány és számos más társadalomtudomány (közgazdaságtan, egyetemes néprajz stb.) alakulására, és az evolúcióra épülő politikai eszmék fejlődésére. Tudományos módszere új utakat nyitott meg. Társadalomfejlődési koncepciója pedig a társadalom belső erőinek, és az egyes társadalmak egymáshoz fűződő viszonyainak új vizsgálatát tette lehetővé.

PULSZKY Ágost 1875-ben nemcsak lefordította MAINE könyvét, hanem száz oldalt is meghaladó, sűrűn szedett jegyzetekkel is ellátta, amelyekben nemcsak MAINE későbbi műveit, a *Village communities in the East and the West* (1871) és a *Lectures on the early history of institutions* (1875) ismertette, hanem SPENCER, TYLOR, LUBBOCK, MORGAN legújabb eredményeit is felhasználta.⁶ PULSZKY továbbá a megfelelő magyar adatokat is előkereste. Függeléke ezáltal nemcsak az eredetileg jegyzetek és utalások nélkül megjelent mű mintaszerű tudományos kiegészítését jelentette, de tartalmazta a kor vezető tudósainak, és PULSZKY Ágostnak kritikai megjegyzéseit is.

PULSZKY Ágost tudományos és politikai gondolkodásának fejlődésében fontos szerepet játszottak apja, PULSZKY Ferenc mellett az emigrációban eltöltött évek benyomásai, valamint az angol és olasz iskolákban szerzett tapasztalatok. Barátként fordult

⁵ MAINE 1875. 16–17. p.

⁶ PULSZKY 1875a. XX–XXII. p.

meg PULSZKYÉknál KOSSUTH, GARIBALDI, MAZZINI, BAKUNIN, HERZEN. A londoni *University College School* és a torinói *Liceo San Francesco* falai között végezte az elemi, majd a középiskolát, egyetemi tanulmányait 1863-ban Pesten kezdte meg. Saját nemzedékénél szélesebb ismeretekkel és az újabb társadalomtudományi irányzatokban való nagyobb jártassággal kezdte meg tanulmányait, és igen hamar kivált. Így írt erről CONCHA Győző:

„Pulszky Ágostot, a nagy emigráns fiát, a londoni és turini középiskoláknak rendkívül általános műveltségű növendékét, a fesztelen, sajátosságos modorú, nagy szorgalmú és tudvágyó ifjút ily körülmények között a tanárok és tanulók kíváncsi érdeklődése kísérte. Az előttünk legendaszerű szabadságharcnak élő hagyományaként tűnt föl. Külföldi viszonyokról adott közlései, a különböző ismeretlen szokások, gondolatirányok, melyeket a mieink mellett követett, valami egészen különösnek, a maga nemében egyetleneknek mutatták”.⁷

PULSZKY tudományos elképzeléseinek első komoly összefoglalása nem sokat várt magára. A *Magyar Tudományos Akadémia* 1868. október 5-i ülésén került felolvasásra értekezése, „A római jog és az újabbkori jogfejlődés”. A szerény címet viselő értekezés komoly célt tűzött ki maga elé: kritika alá vette a magyar jogtudomány akkor uralkodó, és egymással szemben álló két irányzatát: az észjogi, illetve a történeti iskolát. Az észjogi iskola, a felvilágosodás eszméire hivatkozva, az emberrel vele született jogokra építette fel elméletét. Amíg ez a szemlélet középpontjába elvont embertípust helyezett, a történeti iskola a nemzeti múltat idealizálta, és ott kereste emberi eszményét. Pulszky értekezésében abból indult ki, hogy a XVIII. százaban uralkodó jogi szemlélet elvesztette a valósággal tartott kapcsolatát, mivel „az ember maga mint elvont fogalom tekintett”.⁸ A felvilágosodás alaptételeit magáévá tevő észjogi irányzat, ugyanúgy mint a nemzeti jogtörténeti iskola, PULSZKY szerint, az egyetemes társadalmi fejlődés értelmezéséhez módszereiben és elveiben idejétmúlttá vált. A társadalomban lejátszódó folyamatokra csak egyetlen tudományág igyekezett sokoldalúan választ adni, a közgazdaságtudomány, mely legnagyobb klasszikusának Adam SMITHT tartotta. Célküszvéseit PULSZKY a következőképpen jellemezte:

„Kiindulópontja: az egyéni egyenlő önzés; tárgya: a munka s eredményei; tartalma: annak kimutatása, hogy a vagyon szerzésének s felosztásának bizonyos törvényei vannak, melyeket semmi emberi igyekezet meg nem másíthat; célja: a társadalomnak e törvények alapján olyatán rendezése, hogy minden egyén kívánalmait kielégíttessék anélkül, hogy lehetetlenné válják a többiekének betöltése”.⁹ BENTHAM, akinek PULSZKYra gyakorolt hatása az idézett sorokból is érződik, már a klasszikus gazdaságtan bírálatát az jelentette, szinte minden vonatkozásban. BENTHAM hatása alatt próbálta meg PULSZKY eddigi, általa is elvontnak tartott jogtudományt a valósághoz, a mindennapi emberi igényekhez közelebb vinni, eredményeit a konkrét társadalmi problémák megoldására felhasználni. A jövő harmonikus társadalmának létrehozásában döntő szerepet fog játszani az értelem, a tudomány, melyet így határozott meg: „... a társadalmi tudomány, mint az emberiség öntudatos fejlődésének tudománya”.¹⁰

*

PULSZKY 1868-ben felolvasásra került értekezésében már észlelhető korábban vallott nézeteinek módosulása. PULSZKY egy évvel azelőtt rendes főmunkatársa volt a rövid életű, mindössze 1867 márciusától júliusig megjelent radikális lapnak, az „1848”-nak. A lap türelmetlen, gyakorta kíméletlen hangú csatározásaiból PULSZKY Ágost országrészt vállalt. PULSZKY a kiegyezés küszöbén az emigrációban megismert eszmék megvalósítása mellett szállt síkra. Példaképp leginkább a viktoriánus Anglia szolgált, érveit is legszívesebben az angol szellemi fejlődés tapasztalataiból merítette. Eszményeiért vívott harcában PULSZKY nem volt a kompromisszumok híve, érzelmileg igen erősen befolyásolta ifjúkorának környezete, KOSSUTH, GARIBALDI, MAZZINI elképzelései. Türelmetlenségét még csak fokozták az itthoni körülmények, a szűk látókörű politikai szellem, az egyház befolyása, hajlam a félmegoldásokra. A kiegyezésben Ausztriával társuló Magyarországot másképpen képzelte el: demokratikus, a feudális és klerikális kötelékektől mindenkorra megszabadult országról álmodozott.

⁷ CONCHA 1935b. 187. p.

⁸ PULSZKY 1869. 5. p.

⁹ PULSZKY 1869. 25. p.

¹⁰ PULSZKY 1869. 27. p.

A kiegyezés létrejötte után elméleti tanulmányokba kezdett, ennek egyik első gyümölcse volt az akadémián is elhangzott értekezés. Energiájának nagy részét azonban, okulva radikális eszméi értetlen fogadtatásából, a magyar társadalom és közélet megismerésére fordította.

„A személyes tapasztalásra, az állami és társadalmi események átélésére fektetett súly, a személyes tapasztalásnak alá nem vehetőknél, az elmúltaknál, a távollevőknel az inductív, történelmi módszerek, a pozitívizmuskak kegyelése jellemzik ezután Pulszky egész szellemi pályáját” — írta CONCHA Győző.¹¹ A valódi viszonyok megismerésére adott módot egyéves katonai szolgálata is, melyet 1869-ben Bécsben töltött. A hadsereg szervezetről és a katonai adminisztráció működéséről szerzett megfigyelései jó szolgálatot tettek a későbbiekben a delegációk ülésén elhangzott hozzászólásainál. Rövid Nógrád megyei hivatalnokoskodása, majd 1870-től kezdődően pénzügyminisztériumi tisztviselői teendői a dualizmus államgépezetének és közigazgatásának alapos megismerését tették lehetővé. 1871-ben kezdődött aktív politikai szereplése mint országgyűlési képviselő. Első felszólalásaival rögtön kitűnt, kérlelhetetlen stílusa azonban nem szerzett barátokat, kívül tartotta magát az egyes parlamenti csoportosulásokon. Közéleti szereplésekor nyert benyomásai, a hatvanas-hetvenes évek hazai és nemzetközi eseményei, a szociális és nemzetiségi ellentétek fokozatos kiéleződése egyenként és együttesen korábbi eszményei bizonyos újraértékelésére serkentették. Kiábrándultságának jele, hogy az aktív politikai tevékenységtől ismét a tudományos munka felé fordult, aláhúta ezt egy újabb tanulmányának gondolatmenete és kicsengése is: 1872-ben készítette el magántanári habilitációképpen az „Az angol jogbölcselet történetéhez” című értekezését.

Előljáróban PULSZKY összegezte a jogbölcselet helyét a társadalomtudományok fejlődésében:

„Az elvont jogtudomány vagyis jogbölcselet pedig, — írta — míg egyrészt kétségtelenül tökéletlen, másrészt a fejlődésnek éppen azon szakát érte el, amelyből csupán az összehasonlító, elemző módszer által fejleszhető tova. A társadalmi szabad cselekvés feltételeit, a módozatait tárgyzavva, dogmatikus alakjában, mint észjog, többé alig lahadhat; hiszen arra már és még nem alkalmazható. Már nem, mivel az elvont jogeszmé és minden kategóriái teljesen kimerítvék; még nem, mivel az előző, a jogbölcselet alapját szolgáltató tudományok, a lélektan, az erkölestan, a történelmi bölcselet és a közgazdaság közül egyedül ez utóbbi nyert s ez is némi korlátozással szerves tudományos alkatot, s csak ennek alaptételei bírnak ama tárgyilagos bizonyosság kellékével, amely a leszármaztatott következmények helyességéhez megkívánatott.”¹²

A továbbiakban WYCLIFF, Thomas MORUS, BACON és MILTON munkásságával foglalkozott, majd rátért HOBBS és LOCKE gondolkozásának elemzésére. Áthidalni igyekezett a nyilvánvaló ellentéteket azt írva, hogy „... az említett különbségek dacára, talán azoknál több is az, ami Hobbes és Locke tanaiban közös. Közös az emberek eredeti egyenlőségének, a természeti állapotnak, az összerződésnek eszméje, ámbár elemzésükben a két bölcselet eltér Locke ugyanis a természeti állapotot is már természeti, illetőleg erkölcsi törvény alá helyezi, amit Hobbes következetesebben kizár, s... a jogot a társadalom gyümölcésének tekinti...”¹³ PULSZKY igyekezetében, hogy a két ellentétes társadalmi antropológiára épülő gondolkodását közös nevezőre hozza, saját, és bátran mondható, generációjának vívódása tükröződik. HOBBS az embereket egymást felfaló „farkasoknak” tartotta, LOCKE ezzel szemben az embert eredendően jónak vélte. HOBBS az állam zsarnokságával akarta az embereket a jóra kényszeríteni, LOCKE viszont nagyon is korlátozni kívánta az állam hatáskörét. PULSZKY korábban LOCKE-hoz állott közel, erre utaltak az „1848”-ban megjelent cikkei, de a társadalomról, illetve az ember és a társadalom viszonyáról alkotott nézeteinek módosulása HOBBS elveinek kényszerű elfogadására készítette. A csalódottság, amely a hatvanas-hetvenes évek fordulóján vált uralkodóvá, nemcsak PULSZKYRA, és nem is csak Magyarországra volt jellemző. Megrendült az az optimizmus, amely a demokrácia törvényszerű felülkerekedésének hitéből merített. A kiegyezés fokozódó erkölcsi válsága, amely elsőként éppen a hivatalos életben és a képviselőházban volt észlelhető, PULSZKY szemében egyre inkább HOBBS-ot igazolta, azt, hogy az állam önkénye hivatott, akár erőszakosan, a társadalmat a fejlődés útjára vezetni. Felmerült azonban, hogy milyen összetételű és koncepciójú centralizált állam lenne képes ezt a feladatot betölteni? PULSZKY erre a tudománytól várta a választ, a tudományos

*

¹¹ CONCHA 1935b. 191—192. p.

¹² PULSZKY 1875b. 128. p.

¹³ PULSZKY 1875b. 145. p.

kutatás feladatának olyan vezető intézmények kidolgozását tartotta, amelyek helyes útra terelik és azon megőrzik a társadalom fejlődését.

A társadalom megismeréséhez és a jövő megtervezéséhez új tudományágakat hívott segítségül, úgy érezte, hogy az addigi jogtudomány ezt a feladatot nem képes megoldani. A közgazdaság és a statisztika tudományának biztató fejlődése elismerésre készítette, de nem szegődött — mint HUNFALVY János, vagy BEÖTHY Lóó — ezen tudományok művelőjéhez. Bizott benne, hogy az összehasonlító és genetikus módszer képes lesz megújítani a jogbölcseletet, alkalmassá teszi nemcsak a korabeli, de a jövő kérdéseinek megoldására is.

A társadalom szerkezetének vizsgálata különös fontosságot nyert az egymásra ható civilizációknál, amikor a vizsgálódás szinte természetes következménye lett a történelmi eseményeknek. Anglia ily módon nemcsak a gyarmatosításban, hanem a felvetődő társadalmi kérdések kutatásában is elől járt. A legfontosabb angol gyarmat, India társadalmának, jogának és szokásrendszerének vizsgálata elsőrendű politikai fontossággal bírt. India kultúrája, elsősorban a nyelvészet és az összehasonlító mitológiai kutatások nyomán egyébként is előtérbe került, és az egyetemes néprajztudomány fejlődésében fontos szerepet játszott.

Az angol gyarmati berendezkedés, eltérően például a francia módszerektől, mindig is a helyi arisztokrácia hatalmának bizonyos fajta konzerválására épült. A helyi uralkodó osztály hatalmát oly módon igyekeztek átmenteni az új viszonyok közé, hogy kikutatták a leigázott társadalom legfontosabb tartópilléreit. Ezek között természetesen döntő szerepet játszottak a gazdaságiak, ezért kezdődött meg nagy apparátussal az ind. vagyongazdaság kutatása is. Ezeknek egyik kontinensbeli visszhangja volt, MAYR Aurélnak, a pesti egyetem tanárának, 1873-ban, Bécsben megjelent könyve, a „Das indische Erbrecht”. MAYR könyvéről 1874-ben írt PULSZKY elemző tanulmányt a Budapesti Szemlében. Ebben tovább egyengette az általa már a korábbiakban is sürgetett megújulás útját a jogtudományban, ezúttal már nem csupán általános szinten.

Bevezetésképpen leszögezte, hogy a korszerű jogtudomány számára is elengedhetetlen az egyetemes törvényszerűségek keresése. Ez az igény a filozófiában és számos társadalomtudományi területen már ismert. PULSZKY idézte e helyütt VICO, HERDER, CONDORCET, HEGEL, majd COMTE és SPENCER munkásságát. A továbbiakban PULSZKY új történeti összefüggések feltárását sürgette:

„Így a tulajdonképpeni történeti módszer bővebb alkalmazásának elhanyagolása miatt az általános jog terén történhetett csupán az, hogy, míg a nyelvészet, míg a valláselmélet körében már teljesen elmellőztettek a feltétlen bölcsészeti rendszerek, s az összehasonlítás folytán egészen új, az emberiségnek új népcsaládok, újonnan felismert rokonság szerinti felosztására vezető történeti összefüggés domborodott ki (kiemelés tőlem-Zs. G.), a jogban még mindig a keletnek és nyugotnak, Ázsiának és Európának ellentétei divatoznak . . .”¹⁴ PULSZKY ismertette azokat a fontos munkákat, melyeket e téren a néprajz végzett, így WAITZ, LUBBOCK, McLENNAN, TYLOR és BASTIAN munkásságát. Azon véleményének adott azonban hangot, hogy ezek a vizsgálatok inkább a különleges, mintsem az általános jelenségeket kísérik figyelemmel. PULSZKY nem kötelezte el magát az egyetemes néprajznak, erre utaltak az egyes tudósokról írott kritikái megjegyzései is. PULSZKY az emberiség első társadalmi intézményeiben a racionalizmust kereste, ezért nem fogadta el többek között TYLOR azon feltételezését, hogy az első intézmények a vallás szolgálatában állottak volna: „A polgárosodás gyermekkorában az emberi élet semmi esetre sem tekinthetett valamely vallásos cél eszközének” — írta.¹⁵ Nem értett egyet PULSZKY McLENNAN, LUBBOCK, valamint TYLOR és MORGAN egymással ugyan ellentétes, de az egykori promisszkuitás meglétében megegyező felfogásával sem. PULSZKY a család kialakulását a rendkívül lassú és természetes fejlődésben látta, ellentétben azon elképzelésekkel, amelyek szerint a matriarchátust valamely gazdasági, vagy társadalmi okból, egyik napról a másikra a patriarchátus váltotta fel. Elképzelése szerint a család egyébként a társadalmi rétegződés eredménye, midőn „egyesek rendkívüli tulajdonságaik miatt a közösségből kiválván, kiváltságos állásba emelték magukkal a törzs azon nőtagjait is, akiket illettek, s így endogamikus alapon elkülönözött arisztokráciát képeztek.”¹⁶ A család keletkezése körül gyűrűző vitára, illetve politikai hátterére a későbbiekben még visszatérünk.

PULSZKY elképzelése akkor, amikor a jogbölcseletből a genetikus és összehasonlító módszer segítségével korszerű, reformcélzatú társadalomtudományt akart kialakítani; amikor az emberiség múltjának, jelenének és jövőjének elemzésekor az intézményeknek,

¹⁴ PULSZKY 1874. 358. p.

¹⁵ PULSZKY 1874. 364. l.

¹⁶ L. PULSZKY 1874. 367. p.

módszerében a gyakorlatiasságnak, de egyúttal egyetemes törvényszerűségeknek tulajdonította a legfontosabb szerepeket. Henry MAINE célkitűzéseire érkezett el.

Erről a szellemi találkozási pontról így írt CONCHA Győző: „A jogbölcséletnek ez az összekapcsolása a történeti pozitív joggal s a fontos új eredmények, melyeket „A jog őskora” ez által fölmutatni bír, annyira megfelelték a Pulszky által addigi két dolgozatában kifejtett irányoknak, amellyől a jogtudomány, a jogbölcsélet fejlődését várta, hogy nem csodálkozhatni lelkesedésén, mellyel a tekervényes észjárású angol műnek fordítását végezte, helyét az angol és más népek irodalmában egy szellemes bevezetéssel meghatározta”.¹⁷

1875 júniusában PULSZKY-t a jogbölcsélet rendes tanárává nevezték ki, tudományos elismerésének szép beköszöntője volt MAINE művének magyarra ültetése és tudományos kiegészítése.

*

„A legnagyobb hatású könyvek gyakran éppen nem azok közé tartoznak, amelyek leggyorsabban elterjednek. Az eszmék, amelyek átható gondolkodás eredményei, időt igényelnek arra, hogy kellőleg felfogassanak; érelélődni kell a közvéleménynek is, hogy hivatott befolyásukat érvényesíthessék; s valahányszor maga a kutatás módja változik, eredményei népszerűekké nem válhatnak mindaddig, míg az új gondolatmenet szokásossá nem lett”.¹⁸ — írta PULSZKY Ágost bevezetőjének első soraiban. A továbbiakban rövid áttekintést adott az angol társadalomtudományok fejlődésének fő állomásairól: LOCKE, ADAM SMITH, BLACKSTONE, BENTHAM nevei jelzik az első nagy korszakot. PULSZKY felsorolásában a XIX. század új törekvéseit MACAULAY, BUCKLE, J. STUART MILL, SPENCER képviselik. A társadalomtudományok további fejlődésében a legfontosabb vívmány az összehasonlító és genetikai módszer térhódítása, ennek meghonosítója PULSZKY szerint Henry MAINE volt. „Maine azon meggyőződéstől áthatva — írta PULSZKY —, hogy minél egyszerűbbeknek és észszerűbbeknek látszanak (ti. az intézmények — *Zs. G.*), annál bizonyosabban bírnak hosszú történeti múlttal, s alkalmazkodtak lassanként a művelt emberiség általános szükeihez . . . a jog szabályainak történetéből változásaik általános törvényeit származtatja”.¹⁹ A jog történetét kutatva tehát MAINE az emberi társadalom fejlődésének törvényszerűségeihez jutott el. PULSZKY szerint ennek az útkeresésnek legszemléletesebb eredménye MAINE legutóbbi, 1874-ben megjelent műve, a *Lectures on the early history of institutions*.

„Az idén pedig közébocsátotta felolvasásait, az intézmények őskori történetéről”, melyekben, kivált az ősi kelta jog némely újonnan felismert s értelmezett maradványai tárgyalásából kiindulva, tovább fűzi a vizsgálódásnak a jog őskoráról szóló kötetben megkezdett fonalát, bővebb körű összehasonlítás és a fejlődés még kezdetlegesebb szakáig való hatolás által kiemelve a római alkotók fontosságát; fejtegetve a kasztok és rendek eredetét és jelentőségét, a rokonsági fogalmak, s a házközösség szerepét a társadalom alakulásában, a tulajdon jog jegecedésében; a falusi közösségek és a főnök állásának kölcsönhatását rajzolja a politikai fennhatóság területivé válását illetően, valamint párhuzamosan a magántulajdon és az örökjog szilárdulására nézve; ezzel kapcsolatban megérintve a hűbériség eredetét s fejlődését magyarázó tüneményeket . . .”²⁰

Az emberiség fejlődésének ilyen egyetemes igényű és lenyűgözően összefogott felvázolása még csak az első kezdeteket jelzik mutatott rá PULSZKY, és bizakodva hívta fel olvasói figyelmét azon újabb kutatásokra, melyek a társadalom fejlődésének kezdeteiről és a későbbi formálódásról addig alkotott képet még pontosabbá tehetik: LUBBOCK, TYLOR BACHOFEN és mások munkásságára.

*

A jog őskorának függelékeként megjelent jegyzeteiben PULSZKY Ágost MAINE könyvének fejezetek szerinti beosztását követte. Közölte a felhasznált források helyét, a magyar olvasó előtt ismeretlen angol jogi fogalmakat világított meg, és egybevetette MAINE gondolatmenetét két említett későbbi művével, és más kutatók újabb kutatásaival is.

PULSZKY kritikai megjegyzései és észrevételei egyúttal a magyar társadalomnéprajz megszületéséhez járultak hozzá; BEÖTHY Leó műveinek megjelenése a hetvenes évek végén, majd fő művének, *A társadalmi fejlődés kezdeteinek* kiadása 1882-ben;

¹⁷ CONCHA 1935b. 193. p.

¹⁸ PULSZKY 1875a. IX. p.

¹⁹ PULSZKY 1875a. XIX. p.

²⁰ PULSZKY 1875a. XX–XXI. p.

LÁNCZY Gyula tanulmánya, *A faluközösség eredete* 1881-ből, majd PULSZKY Ágost angolul megjelent, európai elismerést kiváltó könyve, „A jog és állambölcsészet alapjai” 1885-ben; egyenként és együttesen a tudományterület hazai meghonosodását, kifejlődését, és önálló eredményeit mutatták.

A jog őskora első fejezete az „ős törvénykönyvek” kérdéseivel foglalkozott. PULSZKY ehhez a fejezethez fűzött jegyzeteiben a kezdetleges társadalmak első jogfogalmaival kapcsolatos kutatásokat ismertette, különös tekintettel COMTE: *Cours de philosophie positive* (1830–1842), FUSTEL de COULANGES: *La cite antique* (1866), SPENCER: *The study of sociology* (1873), J. LUBBOCK: *The origin of civilization* (1870), TYLOR: *Primitive culture* (1871) és M. A. SHERRING: *Hindu tribes and castes* (1872–1881) című munkáira. Ehelyütt tért ki PULSZKY a vallási képzetek keletkezésének, valamint a munkamegosztás létrejöttének kérdéseire is.

A jog őskorának második fejezetében fejtette ki MAINE az „open” és „closed” társadalmakról szóló elméletét. PULSZKY ezt a feltevést igen fontosnak tartotta, mivel a társadalmak – összehasonlításának ez a formája egyértelműen politikai vonatkozású, elég itt utalni csupán a gyarmati, magyar vonatkozásban a nemzetiségi kérdésre.

„A tényezők tehát – írta PULSZKY –, amelyek azt eredményezték, hogy némely társadalmak műveltsége megakadt, megkövesült, míg mások tova haladtak, mélyebben rejlenek. Különböző időkben, különböző világnézetek szerint e jelenség eltérő, sőt ellentétes okoknak tulajdonított. Felemlítették a kültermészet viszonyainak különbségei, a fajkülönbségek, a vallások befolyása, az elvont gondolkodás tehetségének különböző fokai, a nyelvek hatása, amelyek a képességek fejlesztésének különböző mértékben kedvezők. Mindezen tényezők kétségen kívül rendkívül fontossággal bírnak, s tekintetbe veendőek e nagy történelmi alapkérdés magyarázatánál, de magában egyikük sem elegendő...”²¹ PULSZKY kérdésfelvetése a korszak egyre erőteljesebben hangoztatott problémájára utal, az egyes nemzetek együttműködésének lehetőségére, ezen belül pedig a nemzeteken egymással szembenálló osztályai kibékíthetőségének kérdésére. Ludwig GUMFLOWITZ 1879-ben megjelent könyve, a *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn* pesszimista hangot ütött meg, és a harc kiéleződését jósolta. BEÖTHY Leó 1876-ban, *Nemzetlét* című munkájában olyan megoldást keresett ezzel szemben, mely képes mind a nemzeti, mind a társadalmi feszültségeket feloldani. A későbbiekben még említés történik PULSZKY merev elutasításáról, melyben BEÖTHY elképzeléseit részesítette. Ennek egyik fő okát azonban már itt is fellelhetjük: PULSZKY annak ellenére, hogy világosan felsorolta azon okokat, melyek a népek közötti különbségek létrejöttéhez hozzájárulhatnak, és szembehelyezkedett azzal a nézettel, hogy egy tényezőre lehessen a különbözőségeket visszavezetni, végül is BAGEHOT *Physics and politics* című, 1869-ben napvilágot látott, eléggé szélsőséges nézetét képviselő művéből merített, és saját nézeteit is ehhez közelállónak minősítette. „Egy jelenség van azonban – írta PULSZKY –, amely a társadalmi haladással mindig kapcsolatos, illetőleg azt minden esetben megelőzi. Ez az érintkezés különböző társadalmakkal valamely nemzet határain túl, a különböző elemek érintkezése saját határain belül. Új képességek csupán új szükségletek folytán támadnak; ezeket csakis a forgalom idézi elő; egy elszigetelt nemzet bizonyos fokon felül nem emelkedhetik, bármilyen legyen megelőző állapota...”²²

Erdemes ezen a ponton a további fejezetek jegyzeteinek ismertetését egy időre megszakítani, és PULSZKY előbb idézett elképzeléseit behatóbban ismertetni. A különböző fejlettségű társadalmak egymáshoz való viszonya, valamint egy adott társadalom osztályainak kapcsolata és a fejlődésben játszott szerepe ugyanis a XIX. század második felében is a társadalomtudomány e területének fő kérdései közé tartoztak. MAINE-el egyetértésben PULSZKY a fejlődés töretlenségében hitt, de magát a társadalmakat és ezek osztályait, illetve rétegeit kettéválasztotta: a már többször is említett „nyílt” és „zárt” társadalmakra, ezeken belül az értelmes vezetésre hivatott kisebbségre, valamint az irányításra szoruló tömegekre. MAINE elvei közgazdasági téren a klasszikus közgazdaságtan egyik alapvető elvének, a szabadkereskedelemnek tagadását jelentették, erre MAINE a leghatározottabban utalt is. PULSZKY számára MAINENEK ez a követelménye elfogadhatatlan volt, mert ez a közösgyűes politika elvi megkérdőjelezése lett volna. Ezért PULSZKY továbbra is kitartott a szabadverseny eszméi mellett, ezért párosította elképzeléseit SPENCER minden társadalmi korlátozást ledönteni akaró elméletével. MAINE és SPENCER egymással ellenkező nézeteinek elfogadásában PULSZKY dilemmája érződik, és ezt az ellentmondást ebben az időpontban még nem tudta feloldani. Amíg ugyanis SPENCER az állami beavatkozás esküdt ellensége, és az egyéni teljes szabadság

²¹ PULSZKY 1875a. 355. p.

²² PULSZKY 1875a. 356. p.

híve volt, addig MAINE az állami intézmények fontosságát, és az egyéni érdekek korlátozását hangsúlyozta.

Ez az alapvető, első pillantásra talán száraznak és elvontnak tűnő ellentmondás mögött azonban nem a tudományos nézetek és módszerek; az adott tudós egyéni bizakodása vagy borúlátása az emberiség haladásának kérdésében került napvilágra, hanem az adott, konkrét társadalmi és politikai események és várható tendenciák értékelésében jelentkező véleménykülönbségek. MAINE elveinek figyelembevétele, és különösen alkalmazása a magyar-osztrák viszonyban Magyarország számára sértő és elfogadhatatlan lett volna. PULSZKY Agost viszont a végleges kiegyezés és közös út híve volt, ebben látta ugyanis biztosítottnak Magyarországot helyét a fejlődő államok között. Emiatt a kényszerűség miatt helyezte előtérbe a gazdasági és külpolitikai megfontolásokat, és ellenezte a társadalom belső viszonyainak feltárását, illetve az azokra támaszkodni kívánó reform-elképzeléseket, úgy ahogy ezt BEÖTHY Leó említett művében kísérelte meg.

*

Az aktuális politikai és társadalmi problémákról alkotott nézetek szerepet kaptak az egyes tudományos hipotézisek elfogadásánál, illetve elvetésénél is. Szemléletesen tükrözi ezt a matriarchátus és a patriarchátus meglétének, illetve az evolúció rendjébe illeszthetőségének vitáját is. MAINE és PULSZKY is a patriarchális családot tartotta a kezdetleges társadalom sejtjének, hangoztatva, hogy amennyiben elterjedt volna a matriarchális család épülő társadalom, ennek bizonyítottóságát egyébként nem tartották egyáltalán sem kielégítőnek, akkor is csak a patriarchális család megszilárdulásától számíthatóak a társadalmi fejlődés tényleges kezdetei. MORGAN és nyomán számos gondolkodó, így ENGELS is az őskommunizmus családfelművészetét tartották a matriarchátust. MAINE és PULSZKY szintén a vagyonszövetséget tartották a társadalmi fejlődés első szakaszának, de magát a családot nem mint a tulajdon létrejöttének termékét könyvelték el. PULSZKY igen tárgyilagosan idézte ehelyütt TYLOR, LUBBOCK, MCLENNAN, BACHOFEN és MORGAN elméleteit, de ő maga változatlanul a patriarchális viszonyok elsőbbségét hangsúlyozta. A mai egyetemes néprajztudomány értékeléséhez inkább MAINE higgadt és nem „a priori”, hanem gyakorlatilag vizsgált családtípusa áll közelebb. Nem tulajdonított egyik rokonsági rendszernek sem uralkodó, az evolúció rendjében egyértelműen meghatározható szerepet. MAINE igen plasztikusan a szűkebb családban vélte felfedezni a család őst, melyet mind patriarchális, mind matriarchális vérségi kapcsolatok is behálóztak és irányítottak. Amíg MORGAN, és különös hangsúllyal ENGELS a családban az osztálytagozódás elemi formáját kereste, addig MAINE a kezdetleges társadalmi intézményeknek nem elnyomó, hanem előremutató szerepét emelte ki.

Ugyancsak az ötödik fejezethez fűzött jegyzetekben, kapcsolódva a család kialakulásához, ismertette PULSZKY azokat az európai kutatásokat, melyek a házközösségekkel, nagycsaládokkal kapcsolatosak, így a délszláv zadruga és az orosz mir kutatását.²³

A *jog őskorának nyolcadik fejezete* foglalkozott a magántulajdon keletkezésével. PULSZKY MAINE tételét, mely szerint az ősi társadalom gazdaságilag a vagyonszövetségen nyugodott, erre épültek fel első intézményei, nemcsak aláhúzta, de MAINE és mások újabb kutatásainak eredményeivel is kiegészítette.

*

MAINE művének megjelentetésével párhuzamosan PULSZKY sokrétű tudományos és politikai tevékenységet folytatott. Egyetemi óráit szinte példa nélküli felkészültséggel és lelkesedéssel állította össze, előadásaiban az európai tudományos fejlődés történetét, vázolta fel. Egy későbbi tanulmány feladata lesz PULSZKY egyetemi előadásainak feldolgozása, melyekben már, különösen a hetvenes évek legvégén, a MAINE-i koncepciótól eltérő, általában megfogalmazva az egyetemes, egyenlő evolúció gondolatához közelítő eszméket fedezhetünk fel.

A tudományos munka mellett változatlanul, annak elválaszthatatlan társaként, PULSZKY tevékeny szerepet játszott a politikai életben. A Deák-pártból az 1875-ös fúziókor a szabadelvű pártba lépett, de 1877-ben annak a gazdasági kiegyezés kérdésében tanúsított elvtelen magatartása miatt kivált belőle. Elhatározása nem jelentette azt, hogy PULSZKY az osztrák elkötelezettségű politika ellenzőjévé lett volna. Belefáradt a váltógazdaságtól gondosan megkímélt parlament „demokratikus játékaiba”. Erről a csalódottságáról tett tanúbizonyságot 1878-ban, a Budapesti Szemlében megjelent cikke, „A pártkormányzat és korkérdések”, melyben kétségbe vonta a parlamentarizmus haté-

²³ PULSZKY 1875a. 410–411. p.

konszágát a magyar politikai fejlődés számára.²⁴ Rámutatott, hogy szemben a nyugati államokkal Magyarországot a szociális, nemzeti, vallási ellentétek egyszerre kínozzák, és ilyen helyzetben kilátástalan egy egészséges, korrupciómentes, demokratikus váltó-gazdaság megteremtődése. Ami azonban PULSZKYT továbbra is az Ausztriához fűződő szoros kapcsolatok megtartására ösztönözte, elsősorban a külpolitikai helyzet volt: a balkáni fejlemények, a cári Oroszországtól való félelem. Hátat fordítva tudományos és számos vonatkozásban erkölcsi nézeteinek részt vett a hadsereg tisztjeként Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációjában. Bosznia-Hercegovina megszállásának kérdése választóvizet jelentett mind a magyar közéletben, mint a társadalomtudományokban, különösen a társadalmi antropológiában. KÁLLAY Béni 1877. június 26-i képviselőházi beszéde szinte tudományos indoklás volt, ezt az álláspontot fogadta el átmenetileg PULSZKY Ágost is.

HUNFALVY János, BEÖTHY Leó és mások éppen ezzel a felfogással helyezkedtek szembe, ez tükröződött tudományos írásaikban, „antropológiai” beállítottságukban. BEÖTHY Leó szakított a gazdasági szempontok és a külpolitikai „realitások” egyedüli figyelembevételével, és a társadalom belső fejlődésére helyezte a hangsúlyt.²⁵

*

PULSZKY Ágost 1869 és 1878 közötti tudományos tevékenységét azonban nem lehet a boszniai események tükrében lezárni és értékelni. Igaz, hogy ezek „első” korszakának lezárását jelentették, és bizonyos fokig korábbi tudományos nézeteivel is összhangban állottak. A boszniai kérdésben elfoglalt politikai, tudományos és erkölcsi álláspontját PULSZKY igen hamar felülvizsgálta, és tudományos munkásságának egészében nem vált döntő tényezővé.

Elsők között ismertette meg a hazai közvéleményt és tudományt a legkorszerűbb egyetemes eszmeáramlatokkal, így a már többször is idézett TAYLOR, MAINE, MORGAN, LUBBOCK, BACHOFEN és mások műveivel. Elemzéseiben új utakat keresett és talált. Munkássága célja nem az „elméleti újdonságok” meghonosítása volt; a magyar, tágabb értelemben „közép-európai” valóságából indult ki, és kezdett elméleti elemzéseket.

BEÖTHY Leó és LÁNCZY Gyula mellett a magyar egyetemes néprajz egyik meg-alapítója lett.

IRODALOM

- BEÖTHY Leó
1876 *Nemzetlét*. Budapest.
- BURROW, J. W.
1966 *Evolution and Society*. A Study in Victorian Social theory. Cambridge.
- CONCHA Győző
1935a *A jog- és állambölcselet alaptanai. Pulszky Ágost művének méltatása*. In.: CONCHA Győző: Hatvan év tudományos mozgalmi között. I. II. Budapest.
1935b *Pulszky Ágost l. t. emlékezete*. In.: CONCHA Győző: Hatvan év tudományos mozgalmi között. I. II. Budapest.
- MAINE, H. S.
1875 *A jog őskora*. Budapest.
- PULSZKY Ágost
1869 *A római jog és az újabbkori jogfejlődés*. Pest.
1874 *Az ind jogról*. Budapesti Szemle 1874. (IV.) 357–369. p.
1875a H. S. MAINE: *A jog őskora. Bevezetés. Jegyzetek*. Budapest.
1875b *Az angol jogbölcselet történetéhez*. Budapesti Szemle 1875. (VII.) 126–148. p.
1876 BEÖTHY Leó: *Nemzetlét*. Budapesti Szemle 1876. (XI.) 181–186. p.
1878 *A pártkormányzat és korkérdések*. Budapesti Szemle 1878. (XVIII.) 169–179. p.
1885 *A jog- és állambölcselet alaptanai*. Budapest.

²⁴ PULSZKY 1878.

²⁵ BEÖTHY 1876.

KRÓNKA

Beszámoló a 2. bolgár Folklor Szimpóziumról

Kríza Ildikó

Az újonnan létrejött Akadémiai Folklor Intézet Българска академия на науките. Институт по фолклор. 1973. V. 8.—11. között rendezte a hazai folkloristák tudományos összejövetelét. A márciustól önálló intézményként ténykedő Folklor Intézetnek ez volt az első nagy-szabású rendezvénye. A Второй симпозиум по проблемам болгарского фольклора и народных традиций сѣнхелые а Fekete tengerparti Albena volt, Dobrudzsának egyik kiemelkedő, reprezentatív helye. Dobrudzsa és annak központja, Tolbuchin város, látta vendégül a Folklor Intézetet, és teremtett kiváló munkaalkalmat a Szimpózium sikeres lefolytatásához.

A Szimpózium egyik témája a vendéglátó vidék folklorja volt: «Фольклор и народные традиции в Добрудже» Dobrudzsa népi kultúrájának problémáiról szoltak az első nap előadásai. A Szimpózium másik témaköre: a „Folklor és nemzeti hagyományok a kortársi nemzeti kultúrában” (Фольклор и народные традиции в современной национальной культуре). Ezen belül elméleti, metodológiai kérdések, illetve különböző kutatási módszerek alkalmazásának bemutatása kerültek napirendre.

A tervezett 32 referátumból mindössze kettő maradt el. Az intézet igazgatója P. DINEKOV amerikai útja miatt nem tudott résztvenni a Szimpóziumon. A vendéglátó ország szakemberei nagy számban vettek részt a Szimpóziumon. Bulgár kollégákon kívül a szocialista országok (Csehszlovákia, NDK, Szovjetunió és Magyarország) meghívott vendégei voltak jelen és tartottak előadásokat, amelyek 70–80 kutató előtt hangzottak el.

Az ünnepélyes megnyitó után, — amelyet Balcsikon rendeztek — került sor az előadásokra. Elsőként D. TOPOROV tartotta meg beszámolóját Dobrudzsa folklorjáról, átfogó — rendszerező kérdéseket állítva előtérbe. Műfajokon keresztül világított rá a nemzeti sajtóságokra, helyi jellegzetességekre, a környező népek (román, török) hatására. Dobrudzsa népköltészetének sajátosságai közül F. SZTOIN a népdalokat, N. KAUFMAN pedig az általános népzenei problémákat vette sorra. Etnográfiai vonatkozású előadást tartott L. DUKOV a terület egészére vonatkozóan, G. MIHALOVA pedig a rendkívül díszes dobudzsai viseletről és népi textíliákról tartott referátumot. A vidék tánckulturá-

járól R. KATZAROVA és A. ILIEVA adtak áttekintő képet. KATZAROVA korát meghazudtoló frissességgel mutatta be a legfontosabb tánclelés-típusokat és dallamokat. Az élvezetes, lendületes előadást egészítette ki ILIEVA referátuma, amely a különböző táncok neveit, tánc típusok elterjedtségét stb. ismertette.

M. BUKURESLIEV egy kiváló tehetségű nótafáról Vaszila VILCSEVÁRÓL tartott beszámolót. Mintegy kilencszáz dalt énekelt hangszalagra VILCSEVA, amelyből egynehányat a Szimpózium résztvevői is megismerhettek. A rendkívüli tehetségű, emberi vonásokban is megnyerő asszony énektudása valóban művészi szintű. Mind a hagyományos mind az újabb keletkező dalok előadásakor olyan gazdagon díszíti a dallamot, amelyhez hasonlót az eddigi folklor-kutatás nem jegyzett föl.

A Dobrudzsáról szóló előadások elhangzása után az elnöklő B. N. PUTYILOV (SZÜ) kért szót, és méltatta a lokális kutatásnak ezt a formáját. A Szovjetunióban folyó, hasonló munkák ismeretében kijelentette, hogy ez a módszer a komplex kutatásra vonatkozó kísérletek egyik jól bevált módszerének bizonyult.

A Szimpózium második napján a folklorhagyomány általános kérdéseiről volt szó. ST. SZTOJKOVA és P. ANGELOVA egymáshoz kapcsolódó előadásokban a népköltészet két fő ágára a verses és a prózai alkotások rendszerezésére, törvényszerűségeire vonatkozó vizsgálatokat összegezték. Mindketten konkrét munkára, a Folklor Intézet gyűjtéseire és rendszerezésére tevékenységére alapozták beszámolójukat. SZTOJKOVA — a Folklor Intézet helyettes vezetője — előadásában annak az új munkának módszerbeli eredményét és tanulságát elemezte, amelynek egy része két vastkos kötetben már megjelent. (Az epikus hősénekek és a hajdú énekek publikálása után most folyik a lakodalmi énekek sajtó alá rendezése. További feladat pedig a ballada, forradalmi dalok, antifaszista dalok, rituális dalok stb. szisztematikus gyűjtése, rendszerezése, publikálása.) Az előadó fontosnak tartotta a rituális dalok elkülönítését a szokás-költészet egészétől, ezzel együtt a szokás-daloktól. A dalköltészet egészének problémaköréről szólva állást foglalt amellett, hogy a siratók és a hora táncdalok is vizsgálhatók műfaji kritériumok szerint: ez a kérdésfelvetés független attól, hogy

alkalmanként lehetnek ritusdalok, és a funkció műfajmeghatározó kritériummal bír. A különböző műfajok összefüggésével kapcsolatban kifejtette azt a megfigyelését, hogy az epikus hősdalokból balladák majd történeti énekek lesznek, közöttük fejlődési vonalt tapasztalható.

ANGELOVA a prózaműfajok problémáinak áttekintésekor lényeges különbséget tett a kb. századfordulógig lejegyzett mesék és az utóbbi fél évszázadban gyűjtött prózahagyomány között. A kortársi anyag — bár mennyiségileg gazdag — nem tartalmaz új elemeket a korábbi gyűjtésekhez képest. A lényeges különbséget a szövegmondás és a variálódás jelenti. A korábbi varázsmese divattal szemben ma reális mesék találhatók nagy számban. Tendenciaként figyelhető meg a realista környezetábrázolás mesei megformálása. Az új funkció — gyerekek számára való mesélés — tovább éltetett néhány varázsmesét, de az állatmesék új divatját is eredményezte. A legendahagyomány (vagyis a történeti mondáknak egyik fajtája, amelyben a történeti eseményeknek némi valós háttere mutatható ki, de tipikus folklórelemekkel ötvöződött műfajj) a bulgár folklór etnikai karakterének felvázolásakor nagyjelentőségű. Példaként éppen a vendéglátó vidék egykori hőse, DOBRIDZS köré fonódó epikumokat elemezte az előadó.

A kortársi kultúra és a folklorisztika viszonyának aktuális kérdéséről két előadó T. ZSIVKOV és B. N. PUTYILOV tartottak előadást. ZSIVKOV abból indult ki, hogy a folklorisztika és a folklór iránti érdeklődés a szocialista országokban merőben másként jelentkezik, mint a kapitalista gazdasági rendszerű országokban. A társadalmi rendszer közti különbség azért lényeges, mert a szocializmusban a folklórnak és a nemzeti kultúrának szerves egységet kell képezni. A folklór mint művészet létezik. Ezért nem azonosítható a folklorisztika hagyományos elemeket kutató ágazatával, folklór jelenségek leírásával, folklorisztikus alkotásokkal stb. A folklórnak a társadalmi kultúrában betöltött szerepe alapvető, jellemet, gondolkodást, ízlést alakít. Hatása minden művészeti ágban, minden művésznél közvetve-közvetlenül megtalálható. A ma divatos folklorizmus, pl. a színpadon, rádióban, televízióban előadott rendezvények tévesen azt a látszatot keltik a nézőkben, hallgatókban, hogy ez a folklór, pedig a folklór a nemzeti művészet egésze.

PUTYILOV a szovjetunióbeli népek folklórájának ismeretében mondta, hogy a folklór a mindennapi életből kiszorult, de egyúttal új szerepet kapott. A folklorisztika feladata kijelölni azt az irányt, hogy miként kerüljön vissza a folklór az egész nép

kultúrájába. A Szovjetunióban az állam nagymértékben támogatja azt, hogy a történetileg értékes folklór anyag ne tűnjön el, hanem az emberek kultúrájának szerves része legyen. Az újjáélesztett folklór terjesztése, alkalmazása könnyen giccsé válhat, ha a lényegtől elvonatkoztatott színpadiasságot tartják meg, és ez pedig a nemzet kultúrájának alakulásában rendkívül káros. PUTYILOV előadásának gondolatköréhez kapcsolódott N. SZ. SUMADA (SZU) a kortársi dalfolklór főbb jelenségeinek vizualásával.

Napjaink folklórhagyományára vonatkozó kérdést tárgyalt A. SZULITKA (CS), aki az innováció jelenségeit vizsgálta a folklórban. A népzene új fejlődési tendenciáit elemelte T. DZSIDZSEV, I. KOJNAKOV pedig az irodalomnak a folklórra tett hatását mutatva konkrét anyagon, a proverbiumokon.

A Szimpózium harmadik munkáján metodológiai problémák és kutatási módszerek álltak előtérben. SZT. GENCSEV a népi kultúra lokális vizsgálatának módszertani ellentmondásait tárta fel. A helyi néphagyomány feltárására irányuló kutatások ugyanis elsősorban az általánosságokra, a fő jellemvonásokra vonatkoztak. Ez azonban számos átfedést hozott országos felmérésben. A speciális helyi jelenségek hangsúlyozása pedig az egvediséget, kuriózumot és nem a karakterisztikusat eredményezte. Ez az oka, hogy GENCSEV a hagyományos etnográfiai leírásokat minden hasznosságuk ellenére is élesen bírálja.

Az elméleti igényű előadás után a részterülettel foglalkozó beszámolók következték. A Balkán hegységben gyűjtött *hajdú énekekről* számolt be G. DANCSEV. A lakodalmi leány-sírató énekek funkcionális kutatási módszerét mutatta be R. IVANOVA. A vándorló melvetáncoltatók régebbi és újabb szokásairól beszélt A. KALOJANOV. A motívumkutatás új aspektusát mutatta be V. KUZMANOVA a varázsmesék kapcsán.

Az előadássorozathoz szükségesképpen csak néhányról szóltam. Főként azokról, amelyek — megítélésem szerint — a magyar folklorisztika számára is értékes gondolatokat tartalmaznak, és bizonyítják, hogy hasonló problémák megoldásával küszködnek. A 2. Folklór Szimpózium a bulgár folklorisztika fő irányait reprezentálta, és képet a lott nemcsak a Folklór Intézet kutatásairól, hanem a vele szoros együttműködésben levő más intézményekben folyó munkákról is. A Szimpóziumot kiegészítő rendezvények (folklór társaságok színpadi szereplése, kiállítások látogatása, kirándulások szervezése stb.) arra engednek következtetni, hogy a nem szakemberek is fokozott érdeklődéssel törekednek a néphagyomány megismerésére.

ISMERTETÉSEK

Strukturalista folklorisztika és etnográfiai szemiotika

(П. Г. Богатырев: *Вопросы теории народного искусства* — Изд. Искусства, Москва, 1971. 544 стр.)

Küllös Imola

1971 nyarán jelent meg a szovjet esztétika és művészetelmélet történetét bemutató sorozatban BOGATIRJOV professzor válogatott tanulmányainak gyűjteménye. A kötetet a sorozat nyitó publikációjának szánták.

1971 augusztusában hunyt el Pjotr Grigorjevics Bogatirjov, a kiváló irodalmár, folklorista, etnográfus, nyelvész és műfordító,¹ hosszú éveken keresztül a moszkvai egyetem professzora. Nevéhez a szovjet folklorisztikában olyan jelentős kérdéskomplexum kapcsolódik, mint az orosz és szláv néphagyomány összefüggései a népi színjátszás, néphit és népszokások sajátosságai; a népköltészet alkotómódszere, esztétikai, művészi jellemzői; a hagyomány és improvizáció bonyolult összefüggései... — hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Sajnálatos, hogy a magyar folklorisztikai kutatás — amelyről méltán mondhatjuk, hogy a szovjet-orosz folklorisztika leghaladóbb gondolatait, eredményeit az elsők között igyekezett adaptálni — BOGATIRJOV munkásságának eredményeit alig használta fel, jöllehet az általa vizsgált szláv lakosságú területek (Kárpátukrajna, Csehszlovákia) velünk szomszédosak. Tanulmányai tehát már a népi kultúrák „integrálódása” kérdéseinek tisztázása miatt is megérdemelnék figyelmünket.

A BOGATIRJOV által válogatott és most közreadott tanulmánykötet célja az volt, hogy keresztmetszetét adja a szerző tudományos munkássága legfontosabb problémáinak, azokra az 1922–1940 között írt művekre helyezve a főhangsúlyt, amelyeket nem oroszul és nem a Szovjetunióban publikált. Ezeket a könyveket, tanulmányokat — hozzáférhetlenségük miatt — eleddig a szovjet kutatók is kevésbé ismerték. BOGATIRJOV professzor vizsgálati eredményei tehát jórészt hazájában is újszerűek.²

BOGATIRJOV ahhoz a 20-as években felnőtt orosz tudós nemzedékhez (az orosz irodalomtudomány ún. „formalista iskolájához”) tartozik, amely a legkülönbözőbb szak-tudományok területén elsőként végzett strukturalista és szemiotikai vizsgálatokat. Elegendő, ha jelzőképpen PROPP, JAKOBSON, TINYJANOV, EIZENSTEIN és VIGOTSKIJ nevét említjük itt meg. Napjainkban (az 50–60-as évektől kezdődően) az általuk bevezetett strukturalista, szemiotikai módszerek — irodalomtudományban, nyelvészetben, művészettudományokban és a folklorisztikában egyaránt — reneszánszukat élik, ezért szeretnénk felhívni a figyelmet BOGATIRJOV professzor keveset idézett, ma is teljesen korszerű és aktuális kérdéseket boncolgató munkáira.

Válogatott tanulmányainak egyik nagy csoportja a népi kultúra egyik területére — „a cselekvésre” — s ennek forradalmian újszerű vizsgálatára összpontosítja figyelmünket. Ezek az írások a népszokásokról, mágikus cselekvésekről, népi hiedelmekről szólnak. BOGATIRJOV még egyetemi hallgató korában (1918-ban) felfigyelt a nyelvész F. de SAUSSURE statisztikai (szinkron szemléletű) módszerére, s megkísérelte ezt az eljárást alkalmazni néprajzi gyűjtőútjain, anyagának tudományos feldolgozásában. Tapasztalatairól — a szinkron vizsgálati módszerek eredményességét illetően — a „Szláv földrajztudósok és etnográfusok kongresszusán” (1924-ben Prágában és 1927-ben Lengyelországban) tartott előadást.³ Későbbi írásaiban is sokszor érvel a néprajzi jelen-

¹ A neves cseh író, *Hašek* műveit, többek között a „Svejk, a derék katonát”-t fordította le oroszra.

² Ld. K. V. *Csisztov* recenzióját a Szovjetszkaja Etnografija 1971/6. számában. (175–178. p.)

³ *Этнографические поездки в Подкарпатскую Русь. (Опыт статистического исследования.)* In: „Sborník I. Sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924”. Praha.

ségek funkcióváltozásainak strukturális analízise mellett.⁴ E művei sorából kiemelkedik első nagyobb francia nyelven írt monográfiája „A kárpátukrajnai mágikus cselekvésekről, szokásokról és hiedelemvilágról.”⁵ E könyv célkitűzése az volt — írja BOGATIRJOV —, hogy a szokások „modern” (= ma adott) rendszerét vizsgálja meg. A kalendáriumi és családi, ünnepi és hétköznapi szokásoknak, valamint a kárpátukrajnai parasztok természetfölötti lényekről és jelenségekről szóló mondáinak szinkronikus elemzése lehetővé tette azt, hogy bemutassuk: a néprajzi jelenségek formája és funkciója állandó változásban van. Ez a módszer segített a szokásokat a bennük kifejeződő mágikus funkció aktualitása szerint rendszerezni. Ennek alkalmazásával követhette nyomon BOGATIRJOV, hogyan lesz domináns az esztétikai funkció akkor, amikor a „motivált” mágikus cselekvés „nem motivált” szokássá válik. Ez a tanulmány olyan eredményeket közöl, amelyek nemcsak a néprajzi kutatás számára fontosak, de hozzásegítenek bennünket a folklór esztétikai törvényszerűségeinek megértéséhez is, mert — többek között — rámutatnak a szokás-cselekvések esztétikai és nem esztétikai funkcióinak összefüggéseire. Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik még két kisebb tanulmánya is, az „Aktívan és passzívan kollektív, produktív és improduktív néprajzi jelenségek”⁶ meg „A karácsonyfa Kelet-Szlovákiában”.⁷ Az előbbiben SAUSSURE produktív és improduktív grammatikai formákról szóló elméletének analógiájára különíti el egymástól a hagyományban elevenen élő és csak maradványként őrzött, holt kultúra-elemeket. Aktívan kollektívnek tartja azt a szokást (népdalt, népi himzést stb.), amelyet a közönség minden tagja egyformán ismer, „él vele”, az új szituációknak megfelelően változtat rajta. Passzívan kollektív az a néprajzi jelenség, amelyet csak a közösség egyes tagjai ismernek (ilyenek pl. a falusi mesteremberek mesterségbeli fogásai), illetőleg, ha ismernek is, de jelentését már nem ismerik! Ennek értelmében passzívan kollektívnek tartja pl. a fazekasmester munkáit, az orosz bilinákat, a vallásos verseket, a történeti énekeket stb.

A városi értelmiség karácsonyfájának falura való lekerülését és mágikus-szimbo-likus jelentéssel való feltöltődését a régebbi agrárszokások átértelmeződésével, ergo e jelenség néprajzi produktivitásával magyarázza. Véleménye szerint a karácsonyfa példája a maga nemében egyedülállóan mutatja a mágikus és esztétikai funkciók kölcsönhatását és összefüggését, lehetőséget teremtve arra, hogy megfigyelhesstük az esztétikai funkció mágikkussá válását. (Uj. ennek a folyamatnak a fordítottja a gyakoribb!)

A „Morva-szlovákok népviseletének funkcióiról”⁸ írott könyve 1937-ben jelent meg szlovákul. Benne a népviseletnek mint szemiotikai rendszernek kérdését elemzi. Megállapítja, hogy a népi öltözködés a legkülönbözőbb funkciók egész sorának tesz eleget; a ruházat jelzi viselője korát, családi állapotát, foglalkozását stb. E különböző funkciók egymással strukturálisan összefüggenek. Könyvének fő fejezete a viseletnek „tárgy” és „jel” szerepével foglalkozik. Mint válogatáskötetnek előszavában írja: ez a tanulmány egyike volt első olyan kísérleteinek, amelyekben a szemiotikai módszer alkalmazhatóságát néprajzi anyagon próbálta ki. — Ilyen irányú kutatásait később is folytatta, erről tanúskodik „A kifutófiúk és vándormesteremberek kiáltásai mint reklámjelek” c. 1962-ben írott tanulmánya.⁹

A strukturális-funkcionalista módszer — BOGATIRJOV szerint — éppoly alkalmas a népviselet, népi építkezés, gazdálkodási eszközök és az anyagi kultúra egyéb területei-

1926, 293—296. p. *Этнологическая география и синхронистический метод*. In: „Pamiętnik II. Zjazdu Słowiańskich geografów w Polsce w r. 1927” tcm II, Kraków 1930, 174—175. p.

⁴ *Přispěvek k strukturální etnografii*. In: „Slovenská Miscellanea”, Bratislava 1931; — *Funkčno-štruktúrna metoda a iné metódy etnografie i folkloristiky*. In: „Slovenské Pohl'ady” ročn. 51, č. 10. Bratislava 1935; — *Kroj jako znak. Funkčnii a štruktúrnii pojeti v národopisu*. In: „Slovo a slovesnosť” ročn. 2, Praha 1936.

⁵ *Actes magiques, rite et croyances en Russie Subcarpatique*. (Paris, 1929.) Ez a könyv ismertettetett kötet II. fejezeteként (167—296. p.) első ízben jelenik meg oroszul.

⁶ *Die aktiv-kollektiven, passiv-kollektiven, produktiven und unproduktiven ethnographischen Tatsachen*. In: „II. Congres international des sciences anthropologiques et ethnologiques”, Copenhague 1939, 343—345. p. (Orosz nyelvű kötetében 384—386. p.)

⁷ *Der Weihnachtsbaum in der Ostslowakei. Zur Frage der strukturellen Erforschung des Funktionswandels ethnographischer Fakten*. In: „Germanoslavica” II. Praha 1932—33, 254—258. p. (Orosz nyelvű kötetében 387—392. p.)

⁸ *Funkcie kroju na Moravskom Slovensku*, Turciánsky Sv. Martin 1937. (Orosz nyelvű kötetében 297—366. p.)

⁹ *Выкрики разносчиков и бродячих ремесленников — знаки рекламы*. In: «Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. Тезисы докладов». Москва 1962.

nek tanulmányozására, mint a szellemi kultúra legkülönbözőbb megnyilatkozási formáinak (szólások, mesék, dalok, mágikus cselekvések stb.) vizsgálatára. A szokások, mágikus cselekvések, de még a népviselet strukturális-funkcionális vizsgálata is fényt deríthet olyan történeti és esztétikai kérdésekre, mint a népművészet különböző műfajainak (többek között a népi színjátszásnak) keletkezése.

S ezzel eljutottunk BOGATIRJOV életművének egyik legsarkalatosabb pontjához. A népi színjátszás kérdésével a 20-as évek elején kezdett el foglalkozni, s e téma haláláig érdekelte. Első kutatási eredményeit 1923-ban „A cseh bábszínház és az orosz népi színjáték”¹⁰ c. könyvecskéjében adta közre. Ezt a könyvet kisebb tanulmányok követik, majd 1940-ben „A cseh és szlovák népi színjátszás”¹¹ c. monográfiájában összegezi ismereteit. Mint ismertetett kötetünk előszavában írja, könyve megírásához jelentős inspirációkat adott az a színháztudományi szimpozium, amelyet az igen tehetséges cseh rendező BURIÁN szervezett. A szimpoziumon BOGATIRJOV is tartott egy előadást a cseh és szlovák népi színjátszásról — s ennek az előadásnak hatására kezdett el BURIÁN színházában népi színjátékokat is rendezni. BOGATIRJOV könyvéhez sok segítséget nyújtott BURIÁN „Népi szvit”-jeinek rendezési gyakorlata, és viszont: ez a gyakorlat BOGATIRJOV népi színjátszásról vallott elvei szerint formálódott. BURIÁN — a modern színház egyik úttörője — későbbi rendezéseiben is igyekezett felhasználni mindazt az értéket, amelyet a népi színjátszás a modern színjátszásnak nyújthat. — BOGATIRJOV válogatott tanulmányai között ez a könyve is először jelenik meg oroszul, de a cseh kiadáshoz képest kissé átdolgozott formában. Kutatási eredményeit ugyanis kiegészítette az orosz népi színházra vonatkozó adatokkal, és bedolgozta könyvébe a cseh és szlovák népi színházról szóló újabb szakirodalmat is.¹² BOGATIRJOV a népi színjátszás kutatását tartja a folklóresztétika egyik legfontosabb kulcskérdésének, melynek vizsgálata magyarázatot adhat bizonyos mágikus cselekvések, népszokások megnyilatkozási formáira. A mágikus elemek (és a jóval későbbi keresztény hitvilág elemei) nem veszítették el jelentőségüket a népi színjátékokban, ha a színház összetett funkcióstruktúrájában legdominánsabb esztétikai funkció háttérbe is szorította őket. Könyvében kimutatja, hogy a népi színház számos eleme visszavezethető a középkori és barokk színház művészi kifejezőeszközeire.

A színjátszás, mint szintetikus művészet felhasználja a művészi kifejezőeszközök egész sorát, összetevői: a beszéd, a gesztus, a mozgás, a díszletek és kosztümök, a maszkok. Mindezek a népi színház rendszerében strukturált alkotnak. E struktúra elemzése rendkívül hasznos a színháztörténészek — teoretikusok számára és néhány esztétikai-történeti kérdésmegoldását is nyújthatja. A különböző művészi kifejezésformák összehasonlító vizsgálata megadhatja az olyan — sokat vitatott — esztétikai kategóriák definícióit, mint: a *komikus* és a *tragikus*.

BOGATIRJOV professzor tanulmányai — túllépve a folklóresztétika keretein — segítséget nyújtanak a színházi szakembereknek is, rámutatnak arra, hogy a modern dramaturgia a népi színjáték milyen művészi kifejezőit veheti át és hasznosíthatja. (Pl. a színészek gesztusaiival és hangjával „jelzett” díszletezést; a bohóc szerepeltetését tragikus szituációkban; a színészek és bábuk együttes játékát, a rögtönzés lehetőségét stb.)

A cseh és szlovák népi színjátszásról készült monográfia áll a válogatáskötet középpontjában; a többi tanulmány ehhez kapcsolódik valamilyen módon. Így pl. a „Szláv népköltészet, ábrázoló- és koreografikus-művészet összehasonlító vizsgálata”-ról¹³ írott tanulmánya, melyben a különböző népi, művészi megnyilatkozások sajátosságait tárja fel. Kimutatja, hogy egyetlen ideának, a természetfeletti erők befolyásolásának (a bőség, termékenység kívánásának) nem esztétikai (hanem mágikus) funkciói hogyan fejlődnek ki a folklór különböző alkotásaiban: a karácsonyi dalokban (koledálásokban), rigmusokban; az ünnepi kenyerék, kalácsok, sütemények mágikus-szimbolikus formáiban, díszítésciben; a táncokban. Az összehasonlító vizsgálat során — a közös eszmei tartalom mellett — jól elkülönültek egymástól a különböző megnyilatkozási formák (ének, rigmus, tánc-ábrázolás) sajátos művészi funkciói. BOGATIRJOV szerint ez az összehasonlító szemléletű kutatás lehetővé teszi azt is, hogy feltárjuk az egyes művészi kifejezésformák fejlődéstörténeti fokozatait.

¹⁰ *Чешский кукольный и русский народный театр*. Берлин — Петербург 1923.

¹¹ *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940.

¹² Erre vonatkozó megjegyzéseit ld. orosz nyelvű kötete Előszavában (7–9. p.) Kibővített tanulmánya bibliográfiájában DÖMÖTÖR Tekla, FERENCZI Imre és ÚJVÁRY Zoltán munkásságára is hivatkozik. (Ld. 112. p.)

¹³ *К вопросу о сравнительном изучении народного словесного, изобразительного и хореографического искусства у славян*. In: „F. Wollmanovi k sedmdesátinám”, Praha 1958, 373—382. p. (Orosz nyelvű kötetében 422—431. p.)

A „Humorisztikus vásári folklór művészi eszközeiről”¹⁴ készített tanulmánya is a népi színjátszásról írottak kiegészítése. E tanulmányban csak a rigmosok (dallam nélküli!) népköltéssel foglalkozik, feltárva, melyek a közös művészi fogások, elemek a vásári folklórban és a népi színjátékokban. A mutatványosok, képmutogatók és körhintasok tréfás mondókái, az árusok portéka-kínálgató, hívogató kiáltozása, *Petruska*¹⁵ szellemes gúnyolódása gyakorta átsap a hallgatósággal, nézőközönységgel folytatott párbeszédbe — s válik így a színjáték sajátos fajtájává. A vásárnak jellegzetes „karneváli” atmoszférája van, amelyben a nevetés, a „maszkok” kultusza érvényesül, ahol a gúnyolódás inkább tréfás, mint szatirikus jellegű. A vásár tehát „tisztán folklór jelen-ség”, írja BOGATIRJOV.

Válogatáskötetének 3. nagy tematikus csoportjába „A folklórról, mint a művészi alkotás sajátos formájáról”¹⁶ írottak tartoznak. E tanulmányát 1929-ben R. JAKOBSON-nal együtt készítette, feltárva benne a folklórnak az irodalomtól különböző, jellegzetes vonásait. E témát egy másik közös cikkükben¹⁷ az irodalomtudomány és a folklorisztika kutatási területeinek elkülönítésével, zárják le.

Végezetül: kötetének két tanulmányában foglalkozik a folklór-esztétika alapvető kérdéseivel: a hagyomány és rögtönzés problematikájával.¹⁸ „Az improvizáció és a hagyomány a népköltészetben” c. munkájában a különböző műfajok (mese, dal, anekdota, népi dráma) előadásakor keletkező rögtönzéseket vizsgálja, és megállapítja, hogy a rögtönzések lehetnek *kényszerűek* (felejtés) és *szándékosak* (aktualizálás), lehetnek *előkészítettek* és *véletlenszerűek*. A folklór minden egyes „újra-alkotásában” a hagyomány és a rögtönzés szorosan összefonódik egymással, kölcsönösen feltételezik egymást. Ugyanerre a következtetésre jut, amikor egyetlen szüzsé (a két félnótás: *Jerema és Foma*) különböző mű-fajokban lejegyzett, ill. előadott variánsait elemzi. A népi előadók szóbeli, és a XVIII. sz.-i másolók, ponyva-összeállítók írásbeli változatai azt mutatják, hogy az adott műfaj művészi törvényszerűségeit („normáit”) a variálás, rögtönzés nem bonthatja és nem is bontja meg. A művészi normák és a rögtönzés kapcsolatát kutatja az „Orosz bilinák »vezérmotívumai«-nak funkciójáról”¹⁹ írt tanulmányában is.

A tanulmánykötetet a szerző *Előszava, tárgymutató*, továbbá kettős *bibliográfia* egészíti ki. Az egyik a BOGATIRJOV által idézett művek jegyzéke, a másikat műveiből és műfordításából 1968-ban állította össze Bohuslav BENEŠ, abból az alkalomból, hogy BOGATIRJOVOT a prágai Károly egyetem díszdoktorává avatták.

BOGATIRJOV munkásságának áttanulmányozása nemcsak igen sok értékes adatot, hanem rendkívül sok hasznosítható ötletet is kínál a kutatóknak. A kötet tudománytörténeti jelentősége sem lebecsülendő, hiszen arról tanúskodik, hogy a napjainkban oly korszerűnek tekintett módszerek — a strukturalista folklorisztika és az etnográfiai szemiotika egyik legjelentősebb úttörőjeként — P. G. BOGATIRJOV már 30–40 évvel ezelőtt is eredményesen művelte.

¹⁴ *Художественные средства в юмористическом ярмарочном фольклоре*. In: «Славянские литературы. VI Международный съезд славистов (Прага, август 1968). Доклады советской делегации». Москва 1968, 294—336. p. (Orosz nyelvű kötetében 450—496. p.)

¹⁵ Az egyik legkedveltebb, a XVII. század óta ismert, népi bábfigura.

¹⁶ *Die Folklore als eine besondere Form der Schaffens*. In: „Verzaameling van Opstellen door Oud-leerlingen en Bevriende Vakgenooten.” Donum Natalicium Schrijnen 3. Mei 1929. Nijmegen-Utrecht 1929, 900—913. p. Az orosz és a magyar fordítás egy későbbi átdolgozás alapján készült. Ld. R. JACOBSON: *Selected Writings*, t. IV. Slavic Epic Studies, The Hague-Paris 1966, 7—15. p.; „A folklór sajátos alkotásmódja”. In: R. JAKOBSON: *Hang — Jel — Vers*, Bp. 1969, 329—346. p. (Orosz nyelvű kötetében 369—383. p.)

¹⁷ *К проблеме размежевания фольклористики и литературоведения*. In: „Lud Slowiński”, t. II. zesz 2. B., Kraków 1931, 229—233. p.

¹⁸ *Традиция и импровизация в народном творчестве*. In: «VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. (Москва, август 1964.) Доклады советской делегации», Москва 1964. (Orosz nyelvű kötetében 393—400. p.) — *Импровизация и нормы художественных приемов на материале повестей XVIII века, надписей на лобочных картинках, сказок и песен о Ереме и Фоме*. In: „To honor Roman Jacobson”, The Hague-Paris 1967, 318—334. p. (Orosz nyelvű kötetében kis kiegészítésekkel jelent meg, 401—421. p.)

¹⁹ *Функции лейтмотивов в русской былине*. In: *Literatura. komparatystyka, folklor*. Księga poświęcona Julianowi Krzyżanowskiemu”, Warszawa 1968. 693—709. p. (Orosz nyelvű kötetében 432—449. p.)

Szociológiai Füzetek — 1 (1971)

Voigt Vilmos

„Tanulmányok és műhelymunkák” alcímmel a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus – Leninizmus Oktatási Főosztálya gondozásában jelent meg a magyar szociológia új orgánuma. A felelős szerkesztő, HUSZÁR Tibor rövid bevezetőjében utal arra, hogy céljuk a meginduló egyetemi szociológia-oktatás és általában a szociológiai kutatás információs bázisának növelése: fordításokat, adatközléseket, kezdő tanulmányokat fognak közölni a sorozat hasábjain. Az irány a marxista szociológia, de a magyar és nemzetközi hagyományokra, kutatási gyakorlatra is támaszkodni kívánnak.

A jelen füzet (SOMLAI Péter szerkesztette) három tanulmányt tesz közzé. Az egyik mai szovjet pályaválasztási szociológia, a másik Lucien GOLDMANN regényszociológiájának önkivonata. Számunkra a legérdekesebb a harmadik: A. R. RADCLIFFE-BROWN *Structure and Function in Primitive Society* c. könyvéből egy egész fejezet, a rokonsági rendszerekről szóló rész, gördülékény, bár itt-ott egyéni magyar terminológiával. „A magyar szociológia múltjából” címen egy érdekes és elfelejtett munkát, BRAUN Soma 1913-as falukutató kérdőívének anyagát teszük közzé. Ez a mintegy félszázlapos munka először (és mindmáig a néprajzkutatók által majdnem észrevétlenül) a *Huszádik Század* 1913. évi folyamában látott napvilágot. A közölt munkákat lapidáris megjegyzések kísérik.

Bízunk benne, és némileg tudjuk is, hogy a tanulmánysorozat és évkönyv közti vállalkozás a jövőben is foglalkozik az etnoszociológia nemzetközi és magyar problémáival. A néprajzkutatók pedig érdeklődéssel figyelhetik a megjelenő füzeteket.

Strukturalizmus. I—II.

Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: HANKISS Elemér. Európa, Budapest, 1971. 296 p., 270 p.

Hoppál Mihály

A strukturalizmus meg- és/vagy elítéléséről túl sok vélemény hangzott már el, ezért most leghelyesebb, ha egy végre szavahihetőnek mondható gyűjtemény előszavát idézzük a „strukturalista magatartás” alapelveit illetően: „A strukturalista kutató nem az elemi, a tovább már nem osztható s redukálható mozzanatokot vizsgálja külön-külön, hanem e mozzanatok kölcsönös összefüggéseit, összefüggésrendszerét, azt az egészet, amelyet az alkotóelemek e belső összefüggésrendszere, „struktúrája” hoz létre. Ez a strukturalált egész abban különbözik az elemi mozzanatok pusztá halmazától, hogy több és más, mint alkotóelemeinek összege — ahogy a gótikus katedrális több és más, mint a beleépített kövek összege, halmaza. . . . A strukturalista kutatót nem a rendszer létrejötte, hanem a rendszer — egy társadalmi rendszer, egy nyelv, egy kultúra, egy műalkotás — működése érdekli . . . Általában inkább a törvényszerűségek, mint a jelenségek.” (5–6. p.) . . . „A strukturalista módszer csak egy a lehetséges és szükséges kutató módszerek között, s keresi az együttműködés lehetőségeit a más módszerekkel dolgozó kutatókkal.” (20–21. p.)

Elöljáróban még annyit, hogy a mintaszerűen szerkesztett kötet — különösen az ökonomikus szerkesztésre gondolunk — azzal, hogy sorra veszi a nyelvészet, a lélektan, a szociológia, a néprajz, a sajtó, a képzőművészet, a film és az irodalomtudomány strukturalistáinak legérdekesebb tanulmányait, igen jó bevezetést nyújt az irányzat tudományágak feletti gondolkodási rendszerének megismeréséhez.

Azonkívül a strukturalizmus történetének tanulmányozásához is találunk néhány dokumentum értékű fordítást, de azt is mondhatjuk, hogy a két kötetben található majd minden cikk egy-két évtized múlva biztosan a strukturalizmus történetének egy-egy fontos adata lesz. (További tanulmányok találhatóak a strukturalizmus történetéhez: a *Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól* c. kötetben — Szerk.: NYÍRÓ Lajos (1970), valamint egy reprezentatív bibliográfia található a Népi Kultúra — Népi Társadalom IV. kötetében, azonkívül a Helikon 1968. 1. számát szintén a strukturalizmus bemutatásának szentelték.)

A cikkek sorát természetesen Ferdinand de SAUSSURE *Bevezetés az általános nyelvészetbe* című könyvének egyik részlete nyitja meg. Majd a nyelvtudomány legújabbkori történetében fordulatot jelentő transzformációs (generatív) grammatika alapelveinek bemutatása következik. Noam CHOMSKY alapvető munkája a *Syntactic Structures* fél

évszázaddal a svájci nyelvész munkája után íródott. CHOMSKY abból indult ki, hogy adva van egy 2–5 éves gyerek, aki viszonylag rövid tanulás után, vagyis azután, hogy véges számú, néhány ezer vagy tizezer mondatot hallott és megértett, a továbbiakban korlátlan számú mondatot képes megalkotni. Ez nyilvánvalóan csak akkor lehetséges, ha az adott nyelvben a mondatok helyes megszerkesztését véges számú hangtani, alaktani, mondat-tani és jelentéstani előírás szabályozza és ezeknek ismeretében az ember, kellő szókinés birtokában, elméletileg végtelen számú mondatot képes létrehozni. (Vö. 35. p.)

Ez a gondolatmenet a folkloristák számára azért lényeges, mert a paraszti szájhagyomány bizonyos területein (pl. mese, monda, hiedelem-monda és különösen a népdal) tulajdonképpen ugyanezzel a problémával állunk szemben. A kérdés azonban annyival bonyolultabb, hogy a nyelvi megformáláson túlmenően az adatközlőnek, mesemondónak ismernie kell „a folklór sajátos alkotásmódját” (JAKOBSON – BOGATIRJOV) is. Fontos a folklórkutatás számára Charles OSGOOD tanulmánya a jelentés méréséről, hiszen az egyes szavak szemantikai terének meghatározása a variálódás kérdéséhez viheti közelebb a szájhagyományozódás törvényszerűségeinek kutatóit.

A pszichológusok körében a nagytekintélyű Jean PIAGET a struktúrák keletkezésének filozófiai – ontológiai kérdését érinti, s megállapítja, hogy a struktúrák önmagukat hozzák létre, *konstruálódnak*, a részösszefüggések fokozatosan önmaguktól bonyolultabb összefüggés-rendszereké állnak össze, anélkül, hogy egy előzetes minta lenne. („A valóság végső természete abban áll, hogy szüntelenül építkezésben van és nem abban, hogy teljesen kész struktúrákat halmoz fel.” – 80. p.)

I. A. RICHARDS angol irodalomtudós már 1924-ben publikálta elképzeléseit az irodalmi műalkotás természetéről. A műalkotást mint rendszert, mégpedig mint működő rendszert szemlélte, amelyet az egymást kiegyensúlyozó ellentétek határoznak meg. A szociológusokat két francia képviseli; André MARCHAL a politikai gazdaságtan struktúra fogalmát, Georges GURVITCH a társadalmi struktúrák problematikáját elemzte. A társadalmi struktúra fogalma központi jelentőségű a néprajztudomány számára is. Figyelemre méltó GURVITCH definíciója: „Minden társadalmi struktúra mulékony egyensúlyi állapot, mely egy makroszociológiai jellegű totális társadalmi jelenségen belül meglévő sokféle hierarchia között folyton megújuló erőfeszítéssel jön újra és újra létre . . . A több rend-beli hierarchiáknak az egyensúlyát többek között a modellek, jelek, szimbólumok, rendszeres és megszokott társadalmi szerepe, értékek és eszmék, röviden olyan kulturális intézmények rögzítik és szilárdítják meg, amelyek sajátjai e kultúrának.” (111. p.)

A mindennapi élet mitológiájával foglalkozik két rövid frás Roland BARTHES, a strukturalizmus és szemiotika franciaországi vezéralakja tollából. A köznapi élet apró jeleit, szimbólumait veszi sorra, magyarázza, s helyezi el a kultúra szövetében. A hétköznapi világából veszi elemzése tárgyát Max BENSE, a nyugat-németországi jel-elméleti kutatások vezetője. Cikke (*Esztétika és reklám*) az általános jelelmélet PERCE-i fogalmaival határozza meg a reklám-jelek fajtáit, majd az információ-elméletre épülő esztétika fogalmainak segítségével jelöli ki a reklám helyét a többi művészi jelrendszer között. Megállapításait különösen a népművészet kutatóinak figyelmébe ajánljuk.

Az első kötetet néhány vitacikknek is beillő interjú zárja – különösen ezeknek olvasásakor érezhető, hogy milyen fontos a könyvkiadás területén és általában a tudományban a gyorsaság, a friss tájékozódás (a kötetek anyagát 1968-ban kezdte válogatni a szerkesztő). A második kötet teljes egészében az irodalom strukturális elemzésének szentelt írásokat tartalmaz. Ezek közül felhívánk a figyelmet azokra, amelyek hasznosítható gondolatokat tartalmaznak a folklór alkotások elemzéséhez, a módszereink hatékonyabbá tételéhez.

Mindenekelőtt egy megjegyzés: különösen a második kötet anyaga, lévén, hogy 1919 és 1969 között íródott tanulmányokat tartalmaz, meglehetősen heterogénnek tűnik. Túlon túl eltérőek, nemcsak stílusukban, hanem megközelítés módjukban is az egyes elemzések. Így ez egyfelől zavarja az egységes kép kialakítását, megzavarhatja azokat, akik szeretnék „megtanulni” a strukturalizmust. Másfelől nézve azonban ez gazdagítja a strukturalizmusról kialakított képet, s egyben a megközelítések sokféleségét is reprezentálja. Irodalomelméleti fejtegetések indítják a második kötetet (TINYANOV, JAKOBSON, INGARDEN, LOTMAN). Jurij TINYANOVNAK 1965-ben jelent meg gyűjteményes kötete: *Problema sztyihotvornovo jazika*. Roman JAKOBSON tanulmányai magyarul is olvashatók: *Hang – Jel – Vers*. Budapest, 1969. – A strukturalizmus e két klasszikusának munkásságát e két gyűjteményes kötetből jól meg lehet ismerni.

A legutóbbi időkig kevésbé ismerték nálunk Roman INGARDEN nevét, aki a lengyel strukturalizmus egyik legjelentősebb alakja volt. Már a harmincas években alapvető megállapításokat tett a műalkotások modell jellegéről, illetve azokban a négy egymásra épülő réteg elemzéséről. Ez a négy réteg a következő (a népköltészeti alkotásokban is!)

1. nyelvi-hangzásbeli réteg, 2. jelentés-réteg (szó és mondat jelentés), 3. az ábrázolt tárgyiaságok rétege, az, amiről a műben szó van, az ábrázolt tárgyi világ, 4. Végül egyfajta szemléletesség, amelyben az ábrázolt tárgy szemléletes módon megjelenik (vö. II. 29. p.). Jól kapcsolódik az előző tanulmányhoz a tartui szemiotikai iskola vezetőjének Jurij LORMANNnak a cikke, amelyben megállapítja, hogy „a művészet a modelláló tevékenység egyik válfaja”. „A modelláló rendszer az elemeknek és összekapcsolási szabályaiknak az a struktúrája, amely a megismerés, a megértés vagy a rendszerezés teljes objektumának állandó analógjaként szerepel. Ezért a modelláló rendszert *nyelvként* foghatjuk fel. Azokat a rendszereket, amelyeknek alapja a természetes nyelv, és amelyek kiegészítő struktúrákra szert téve másodfokú nyelveket alkotnak, kézen fekvő másodlagos modelláló rendszereknek nevezni. A művészet ilyen másodlagos modelláló rendszer”. (43. p.) . . . „A műalkotások az ikonikus jelek elve szerint épülnek fel, ebből az következik, hogy az információt, amit a műalkotás tartalmaz, nem lehet elválasztani a jel-modellként értelmezhető műalkotás struktúrájától és modellálásának nyelvétől . . . a műalkotás struktúrája nem más, mint a modell hordozta információ realizálódása. A műalkotásnak jelmodellként történő meghatározásából következik, hogy nemcsak a modell, hanem a jel legalapvetőbb tulajdonságaival is rendelkezik.” (45. p.) Megérdemlik az elmélyedt tanulmányozást Heinz HECKHAUSEN pszichológiai indíttatású, Helmut LÜDTKE információ elméletre épülő, Nyikolaj VOROBYOVNAK a matematikai játékelméletet felhasználó, Jurij LEVIN végsőig formalizált, valamint Michael RIFFATERRE polemizáló elemzése.

Szándékosan hagytuk az ismertetés végére a két valóban néprajzi, pontosabban folklorisztikai tanulmányt. Mindkettő ma már klasszikusnak tekinthető. Claude LÉVI-STRAUSS mítoszelemző tanulmánya 1955-ben jelent meg először (egy mítosz-szimpozionumon, melyet SEBEOK Tamás professzor szervezett, akinek tanulmányai igen hiányoznak a válogatásból. (Különösen a folklorisztikai strukturalizmus jelentős eredményei ezek az írások.) Sajnos az itt közölt LÉVI-STRAUSS fordítás meglehetősen lerövidíti az eredeti tanulmányt (a teljes szöveg megjelenik: *Strukturalista folklorisztika*. Szerk.: HOPPÁL Mihály—VOIGT Vilmos, Budapest—Szolnok, 1972.). Idézzük fel a francia etnológus legfontosabb megállapításait: „A mítosz lényege nem a stílusban, nem is az elbeszélés-módban, nem is a mondattanban van, hanem a *történetben*, amelyet elbeszél. A mítosz nyelvi rendszer, de olyan nyelvi rendszer, amely igen fejlett szinten működik, aholis az értelemnek (jelentésnek) sikerül elszakadnia attól a nyelvi alvázttól, amelyen útjára indult . . . Ha a mítoszoknak értelmük (jelentésük) van, akkor az nem a kompozíciójukban előforduló elszigetelt elemeknek tulajdonítható, hanem annak a módnak, amely szerint ezek az elemek kombinálódnak.” (138. p.)

A másik tanulmány Vladimir PROPP munkája a tündérmesék alkotóelemeinek variálódásáról. Ez az ugyancsak lerövidített dolgozat nagyon értékes módszertani fogások alkalmazására mutat példát, nevezetesen arra, hogy milyen fajta változások (torzulások, redukciók stb.) lehetségesek a mesei elemek körében — megjegyezzük, hogy ugyanezek a törvényszerűségek érvényesülhetnek a mondákban is, különösen a hiedelem-történetekben. (E kérdésekhez szorosan kapcsolódik PROPP alapvető műve, melynek nagy része immár magyarul is olvasható: *A mese morfológiájának kérdései*. In: *Folkloristica* I. (1971), 165—222. Ford.: ISTVÁNOVITS Márton.) PROPP megállapította, hogy egyetlen szüzsét (de egyetlen mesét, mítoszt vagy mondát) se lehet a többitől elszigetelten tanulmányozni — ez a gondolat a strukturalizmus központi elgondolása, melynek alkalmazása hozzásegít eddigi és majd még ezután megszülető eredményeink pontosabbá tételéhez.

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII.

Szerk.: TELEGGDI Zsigmond és SZÉPE György. Akadémiai kiadó, Budapest, 1972. 328 p.

Gráfik Imre

A tanulmánykötet belső címlapján; a „Nyelv és társadalom” alcímet viseli, s noha ez a szempont eddig sem volt idegen a sorozattól, a szerkesztők úgy látták, hogy megérett az idő külön kötetben összegyűjteni a témakör különböző megközelítéseit. A szerkesztői bevezetés hangsúlyozza, hogy a nyelvvel való foglalkozás nem a nyelvészet monopóliuma. A nyelv és a társadalom összefüggéseinek vizsgálatában a filozófia, a szociológia és az etnológia—etnográfia—antropológia segítséget nyújt. Természetes ugyanakkor azonban, hogy a nyelvről való nézetek szintetizálásának a felelőssége a nyelvészekre

hárul. Ezt az összegzést kívánja szolgálni a jelen kötet is, melyben a tömegkommunikáció, a gesztusnyelv és a pragmatika bizonyos kérdései kerültek elsősorban szóba.

A kötet 17 önálló tanulmányt tartalmaz. A szerzők többsége nyelvész, de találunk írásokat néprajzkutatóktól (folkloristáktól), kommunikációkutatóktól és filozófusoktól is. Ismertetésünkben csak azokról a tanulmányokról emlíkezünk meg, melyek témájukban közvetlenül kapcsolódnak a néprajzi kutatásokhoz, ill. fontos tanulságokkal szolgálhatnak.

DEZSŐ László: *Településtörténet és nyelvjárástörténet* c. tanulmánya (29–39) a szerző egy korábban megjelent könyvének empirikus anyagára és általánosításokra épül, s ezek eredményeit igyekszik az elemi analízis szintjén úgy összegezni, hogy az összevethető legyen más hasonló szintre hozott munkákkal. A településtörténet és a nyelv-történet összekapcsolásának több lehetséges módozata van; ezek egyike — mint azt DEZSŐ L. tanulmánya mutatja — amikor többé-kevésbé adatolható és konfrontálható mindkettő. A szerző két megyét (Bereg és Máramaros) kiválasztva, elemzi azoknak településtípusait, telepítési típusait, bennük a nyelvi közösségek fejlődését és a nyelvi közösségekben végbemenő nyelvjárási interferencia eredményét. Megállapítja, hogy a fentiek nem meritik ki a településtörténet és a nyelvjárástörténeti interferencia vizsgálatát. Csak hangtani kérdéseket tárgyal, alak- és mondattani tendenciákat nem. Feltehetően ezek elemzése még pontosabbá teszi majd a nyelvjárástörténeti interferencia vizsgálatát.

Jelentős területre hívja fel a figyelmet HOPPÁL Mihály: *Gesztuskommunikáció* c. dolgozatában (71–85). A kutatástörténeti áttekintés elsősorban arra vállalkozik, hogy felmérje a hazai és külföldi kutatók kérdésvetéseit, valamint azok megválaszolását, továbbá a kutatásban rejlő távlatokat. Alapvető kérdés a kinezikában, hogy hol van a választóvonal az ösztönös mozdulatok és a kultúrára alapozott kinezikus kódok között, melyeket meg lehet tanulni s melyek egy szimbolikus rendszer részei. További kérdések: milyen információk nyerhetők az arc vagy testmozgások megfigyeléséből? Lehet-e emóciókra, attitűdökre és a személyiségre jellemző vonásokat kielemezni? Ezek a mozgások alkotnak-e speciális nyelvet vagy nem? Milyen a jelentés ebben a nyelvben? Van-e szótár, székséges és lehetséges-e ennek összeállítása? Vannak-e kultúrák és/vagy fajok feletti nonverbális megnyilatkozások? Vannak-e olyan információk, amelyeket minden kultúrában egyformán, egyforma gesztusokkal fejeznek ki? A felsorolt kérdésekre a kutatások eddig csak részleteikben adtak választ. A feladat tehát: tanulmányozni kell a gesztus rendszernek alaki összetételét és jelentés oldalát, s minden egyes rendszerben ki kell emelnünk az állandó jeleket. Vizsgálunk kell az egyes rendszerek néprajzi eloszlását és földrajzi elterjedtségét, a kommunikációban betöltött szerepét. Hasznos lett volna, ha a szerző kutatástörténeti és metodikai ismereteit a gesztus-kommunikáció egy hazai mikrorendszerének elemzésében alkalmazta volna (mint azt a jelen kötetben VOIGT V. tette).

IMRE Samu: *Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról* címen közöl tanulmányt a kötetben. (85–105.) A nyelvjárások háttérbe szorulását és pusztulását kutatva a néprajzosok számára is fontos megállapításokat tesz, melyek a népi műveltség szellemi és anyagi összetevőire is érvényesek. A nyelvjárások háttérbe szorulása és pusztulása megfigyelhető társadalmi vonatkozásban (falusi lakosság migrációja, rétegződés, foglalkozás váltás stb.), területi-földrajzi vonatkozásban, a nyelvjárási sajátosságok jelentkezésének ritkulásában és bizonyos sajátosságok kihalásában. Figyelmet érdemel megállapítása, mely szerint a nyelvjárások egészenek pusztulását, háttérbe szorulását illetően nem egyes nyelvjárási sajátosságok eltűnése a legszámottevőbb tényező, hanem a pusztulás ténye egyéb, bonyolultabb, áttételesebb formában mutatható ki elsősorban. A továbbiakban a magyar nyelvjárási sajátosságok főbb formáinak háttérbe szorulását, pusztulását vizsgálja. A Magyar Nyelvjárások Atlaszában anyagát alapul véve, megállapítja, hogy a változás, bomlás közvetett vagy közvetlen módon a köznyelv irányába mutat.

A falu nyelvének átreyegződése a témája KOVÁCS Ferenc írásának (133–149). Alapállása a nyelv társadalmi meghatározottsága, ami egyben a nyelvi folyamatok objektivitására is utal. Megállapítja, hogy a nyelv felszíni összefüggésrendjének a leírásán túlmutató nyelvmagyarázati igény más megvilágításba helyezte a korábban nyelven kívülieknek minősített faktorok szerepét. Így kapott hangsúlyt a nyelvészociológiai vizsgálat is. Röviden vázolja a társadalmi struktúra megváltozásának következményeit, továbbá a nyelvi változások főbb vonásait; melyek lényegbevágó jelentésváltozásokban, megszűnt kategóriák nyelvi kifejezésének a perifériára kerülésében, majd kihalásában figyelhetők meg.

Figyelmet érdemel SZÉPE György: *A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése* c. tanulmánya (181–201). A téma tanulmányozása igen fontos, hiszen a rokonsági elne-

vezések rendszere bizonyos mértékig szűri és strukturálja a társadalmi rokonsági viszonyokat. A szerző fő célja a magyar köznyelvi nyelvsvizokás leírása, mellékcélja a téma nyelvészeti bemutatása. Sorra veszi az egyenes ági leszármazás, az oldalági rokonság és néhány egyéb rokonsági viszony elnevezését. Végezetül a vizsgált anyag alapján rámutat a további kutatások lehetőségére és szükségességére, valamint több feltevést, elképzelést, összefüggést valószínűsít, ill. bizonyít. SZÉPE Gy. tanulmánya egyrészt figyelmeztetés a néprajzosok számára, hogy a témát még nem dolgoztuk fel kellő mértékben és szinten, másrészt módszertani segítséget nyújt.

VÉGH József: *A magyarországi néprajz és a nyelvtudomány* címen írt dolgozatot a tanulmánykötetbe (229–249). Alaptételként a szó és tárgy egységének elvét hangsúlyozva, az etnolingvisztika jelentőségét, s az ilyen irányú kutatások fontosságát emeli ki. Dolgozatában a szerző sajnós a nyelvtudomány és a művelődéstörténet, szófejtés és néprajz, nyelvjáráskutatás és néprajz, a néprajzkutatók és a nyelvtudomány, a nyelvjárási és néprajzi gyűjtések összekapcsolódásainak, összefüggéseinek elsősorban tudománytörténeti elemzésénél maradt. Befejező gondolataiban az együttműködés szükségességére hívja fel a figyelmet s ajánlja a néprajzkutatók számára a nyelvészek által kidolgozott *Hangjelölési útmutatót*. (Megjelent a Magyar Nyelvőr 94: 94–98.)

VOITG Vilmos *Folklor és szociolingvisztika* címen értekezik a kötetben (249–265). A tudománytörténet azt mutatja, hogy igen gyakran tágan értelmezett néprajzi adatok vetnek fényt a nyelv általában vett tulajdonságaira, különösen a nyelv társadalmi szerepére. A kutatások értékelő vizsgálata még nem történt meg, s ennek okát a szerző az elméleti tisztázás hiányában látja, mely során lehetővé válna az etnológiai, ill. néprajzi ihletésű nyelvelméletek alapját képező anyag csoportosítása. Ezért is fontos a folklor nyelvi jellemzésének elméleti, metodikai lehetőségeit és határait tisztázni. Alaptételként a szerző a folkloort a népköltészetnél tágabb kategóriaként értelmezi, továbbá túlzott egyszerűsítésnek tartja a népköltészet vagy akár a néprajz egészének a szájhagyományozódás folyamatához való kapcsolását. (Ezzel kapcsolatban nézeteinek bővebb kifejtése: VOITG V.: *A folklor esztétikájához*. Bp. 1972.) A továbbiakban kifejti, hogy az etnográfiai-folklorisztikai kutatásoknak is a nyelvi közlés modellálásával kell törekednie a folklor-nyelvi jellemzésének pontosabbá tételére. A szerző szerint úgy tűnik, hogy a kommunikációelméletben megszületett az az eszköz, amely képes arra, hogy sajátyszerűen összekösse a szociolingvisztikát és a néprajzi-folklorisztikai kutatást. Végezetül példanyagon mutatja be a kommunikáció tényezőinek jelentését és variációit a szájhagyományozó közlés mindennapi, népköltészeti és hivatásos változataiban.

A tanulmánykötetet Szemle rovat zárja, melyben a kötetben tárgyalt témához kapcsolódó külföldi és hazai irodalomra tekintenek ki az ismertetések.

Szabó T. Attila: *A szó és az ember* *Válogatott tanulmányok, cikkek II.*

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971. 573 p. + 11 térképvezeték.

Balassa Iván

SZABÓ T. Attila válogatott tanulmányainak impozáns második kötetét, az első kötet megjelenése után (ismertetését l. Ethn. LXXXII. 93–95) alig egy évvel a Kriterion könyvkiadó jóvoltából, ugyanolyan gondos és szép kiállításban vehettük kezünkbe, mint az elsőt. Már a gyors átlapozás is arról győzött meg, hogy az egyes tanulmányok, a kisebb cikkek valóságos kincsesbányát jelentenek a néprajz kutatója számára. Ez az érzés meggyőződéssé fokozódik az emberben, amikor a nagy adatmennyiségre támaszkodó, az élet legkülönbözőbb területeihez kapcsolódó és az oknyomozóan magyarázó történeti-nyelvészeti fejtegetéseket olvassa.

A szerző *Szótörténeti észrevételek a k a l á k a kölcsönszó életéhez* (251–272) című tanulmányában lényegében összegezi kutatásának fő szempontjait, melyek valamennyi dolgozatán végigvonulnak. Ezek szerint a kutatás csak a történeti, gazdasági és társadalmi körülmények minél pontosabb ismeretében járhat megfelelő eredménnyel. Ennek érdekében „a történeti adatoknak pontos időhöz, helyhez, személyhez és társadalmi réteghez kötése elengedhetetlen kívánalom”. Hangsúlyozza az elterjedés térbeli, időbeli megállapításának fontosságát és használatának mennyiségi meghatározását. Végül a következőket mondja: „Amennyiben az egy-egy szó esetében megtehető, a kérdéses szó tör-

ténetét a tőle jelzett néprajzi szokással, a népi élet megfelelő mozzanatával kapcsolatban kell megvizsgálni. Ilyen jellegű szótörténeti kutatás még a népi élet kutatóját is hozzájuttathatja történeti-néprajzi tanulságokhoz" (271). A túlságosan szerényre fogalmazott megállapítást hadd igazítsam ki úgy, hogy Szabó T. Attila történeti szómagyarázataiban mindig együtt találjuk a néprajzi forrást és a néprajzi tanulságot.

A tanulmányok forrását az *Erdélyi Szótörténeti Tár* több mint egymillió szócédulája képezi, melyet különböző levéltárakból több mint négy évtizedes megfeszített munkával gyűjtött össze, és megkezdte ennek betű szerinti összeállítását, szerkesztését, de ez nem egy, de még tíz jól képzett szakember munkaerejét is meghaladja, ha a kiadásra belátható időn belül sort akarnak keríteni. „Ha a munkálat kezdeményezője és eddig egyedül végzője nem kap jelentős segítséget – bár tovább folytatja a munkát – nincs rá kilátás, hogy megküzdhesen élete hátralevő éveit teljes munkaerejének e célra áldozásával sem az egy ember munkabírását messze felülmúló feladattal" (542). Őszintén reméljük és hisszük, hogy az illetékesek meg fogják rövidesen találni arra a módot és a lehetőséget, hogy a nemcsak nyelvtörténeti, de néprajzi szempontból is olyan nagy fontosságú *Erdélyi Szótörténeti Tár* minél előbb napvilágot láthasson.

A tanulmányok belső tartalmából következően a gazdag tartalmú kötetet hat fejezetre tagolja a szerző. A recenzió adta lehetőségek határain belül alig vállalkozhatom többre, mint hogy a fejezetek címét felsorolva azokon belül néhány olyan tanulmányt kiválasztok, melynek eredményét néprajzi szempontból különösen érdemes kiemelni és ahhoz esetleg bizonyos megjegyzést fűzni.

I. *A szavak szótársainkban* című fejezetben a *Dögrováson van* (21–22) Erdélyben is általános kifejezés és akárcsak az Alföldön eredetileg arra a rováspálcára vonatkozott, amire az elhullott jószág számát vésték fel, melyről a „hargitai öregek” elmondása alapján a mai napig is emlékeznek (vö. SEBESTYÉN Gy.: *Rovás és rovásírás* Bp. 1909). *A szemenszedett hazugság elődei* (67–75) egy nagy múltú gabonatisztító eljárásban gyökereznek. A jelentős történeti adatmennyiség segítségével megállapítja, hogy ez olyan eljárás volt, mint ahogy ma a rizset, lencsét vagy borsót szemelik, szemenként átválogatják, ilyenből készült az 17–18. század legfinomabb lisztje, a szemenszedett búzaliszt (I. még: *Kezdetleges gabonatisztító eljárások*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964. 56–59.).

II. *A szavak sorsa* alakulását csak történeti adatokkal lehet nyomon kísérni, mint ahogy azt Szabó T. Attila teszi *A festékes és erdélyi társai* (101–115) és *Még néhány szó a festékes és társai erdélyi életéhez* (116–121) című dolgozatában, mely eredetileg az Ethnographia hasábjain látott napvilágot (LXVII. 99–109; LXXIII. 147–149). *A festékes szó* előfordulásának súlypontja a Székelyföldön található, bár szórványosan Erdély más területein is feljegyezték. Az *erdélyi szőnyeg* elnevezés aránylag ritka Erdély területén, de hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy a Tiszáninneni Református Egyházkerület Vizitációs jegyzőkönyveiben is találkozunk vele. Különös figyelmet érdemel a *kilim*, melyről több esetben kiderül török eredete, s ilyen minták alapján Háromszéken is készítették. A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára oszmán-török eredetűnek tartja, esetleg szerb-horvát és román közvetítéssel. Ismerve a hucul és kárpátukrán, ukrán kilimeket, melyek mintája és technikája, de sok esetben a színezése is megegyezik a székelyföldivel, felvetődik hogy ezt a szőnyegfajtát nem tekinthetjük-e a kárpáti-kultúra egyik jellemző elemének. Az „*ebül gyűlt szerdek*” és *egy másik szerdek* címen (168–169) a tőrökészítés módjára és nyelvére szolgáltat kitűnő adatokat Dés és Szatmárnémeti környékéről.

III. *A szókincshatás köréből* származó fejtegetései elsősorban a román–magyar nyelvi kapcsolatok néhány érdekes mozzanatára világít rá. Itt is különös figyelmet érdemelnek azok, melyek állattartással vannak valamilyen kapcsolatban. *A feudalizmus kori b e r b é c s* tájszóról (173–178) megállapítja, hogy minden kétséget kizárólag a románból került a magyarba, mégpedig feltehetően a XV. században, de olyan gyorsan elterjedt, hogy már a XVI–XVII. századi erdélyi hivatalos és köznyelvben egyaránt találkozhatunk vele. *Kisállattartó tejjagdalkódásunk három feudalizmuskori román kölcsönszava: a brinza, az orda és a zsenice* (198–218) c. cikkében a szerző tisztázta az átvétel időpontját és körülményeit és ennek alapján a társadalmi és gazdasági együttélés hátterét is sikerült megrajzolnia. *Tretina, tretyna* késő középkori szolgáltatás, amit a román jobbágyok dézsma helyett fizettek Kalotaszegen és Szilágyságban. Eredetere nézve bizonyítja román származását. *A kalák és kalács szóbokra* (243–250): „a szökött jobbágy vagy tolvaj nyomravezetőjének fizetett pénzt” jelentésű szó változatai Székelyföld kivételével a régi-ségben Erdély-szerte megtalálhatók, a későbbi korban ugyanezzel a szóval jelölték a lopott jószág nyomravezetőjét (KRIZA: Vadrózsák). Ez az alig ismert erdélyi jelenség esetleges néprajzi maradványainak felkutatása még bizonyos eredménnyel kecsegtet.

Az eddigieknél is nagyobb néprajzi érdeklődésre számíthat *Szótörténeti észrevételek*

a *k a l á k a kölcsonyszó életéhez* (251–272) tanulmány, mely az erdélyi nyelvjárásokban élő, román eredetű, de egyre inkább „közösen végzett munka” jelentéssel a magyar köznyelvben is előretörő szó jelentésfejlődését kíséri nyomon. A néprajzi terminológiában szelére használt, sőt újabban a közgazdasági irodalomban is polgárjogot nyert (HECKENASZT J.: Szövetkezések a századforduló paraszti gazdálkodásában. Bp. 1969). A *kalákával* azonos jelentésű szónak, hasonló hármás jelentésfejlődését: 1. „robot”, 2. „kölcsonös segítséggel végzett munka”, 3. „ledolgozásban végzett munka”, több alkalommal volt alkalmam megfigyelni (A „ledolgozás” magyar elnevezései. Magyar Nyelvjárás II. 138–145. Budapest 1953), amit ugyancsak a társadalmi és gazdasági körülmények történeti változásával lehet megmagyarázni.

IV. *Tájszavaink életéből* származó dolgozatok, ha lehetséges még az eddigieknél is több néprajzi, történeti tanulságot rejtenek magukban. *Erdő gyapja, erdő szőre* (299–302) kifejezés a benne levő fákat jelenti és ezzel kapcsolatban a kutatás nemcsak régi de új adatokat is hoz felszínre. Magam is emlékszem, hogy háromszéki katonatársaim két sokat emlegetett magaslat között így tettek különbséget: a kopasz hegy és a szőrös hegy, ez utóbbit sűrű erdő fedte. Az erdélyi népviselet egy darabja széles és mély történeti háttérrel kap *A felímeg, a fersing és rokonságuk* (303–329) című dolgozatban, mely az adott szókra és fogalmakra Erdély egész területéről szolgáltat 18–19. századi adatokat. A történeti adatok összevetése alapján megállapítja, hogy „a viseletdarabok életében az egyszerűtől a bonyolultabb, díszesebb felé haladás irányzatát tekintetbe véve itt is arra gondolhatunk, hogy az egyszerűbb készítésű, háziszóttos anyagból való *felsőing-, fersing-*től vezethetett a fejlődés a bonyolultabb, finomabb, nem ritkán bel- vagy külföldi takács szötte vagy később éppen gyáripari anyagokból díszesebben készített *fersing-fajta felé*” (322). Mint maga a szerző is mondja, nem kívánt a kérdés néprajzi vonatkozásában elmélyedni, ezt a népviselet kutatóira hagyja. Őszintén remélem, hogy a felszólításnak meg lesz az eredménye. *India* (337–340) „burgonya” csak az erdélyi magyar nyelvjárásokban fordul szórványosan elő. Ezt is, akárcsak a *török* szót „messziről, tengerentúlról származó” értelemben használták. (L. BALASSA I.: A magyar kukorica 89–90. Bp. 1960.) Egy általánosan elterjedt gyermekjátékra találunk hatalmas és változatos adatmenyiséget, értelmezést *A k a c s á z i k és azonjelentésű társai* (341–353) című tanulmányban. A gyerekek a lapos, kerek kavicsot úgy dobják el, hogy a víz felületét többször érintve, felpattan. A számos ige legtöbbszörében nem nehéz megállapítani a szemléleti alapot és ezt mind sorbászdi a szerző. Úgy gondolom ezen a területen lehet keresni néhány olyan ige kapcsolatát is, melyre „még bizonytalanok magyarázatot” (352) sem kapunk: *brickál, ciglizik* (pl. Torda NyF XXXII. 43; Kolozs m. Nyr. XXVIII. 233), *pickázik* (Szatmár m., Szolnok-Doboka m. MTSz), *pilínckázik* (SzD². 177. CzF. V. 216; a szó nemcsak Erdélyben, hanem Dunántúlon is használatos) stb., egy másik gyermekjátéktól a bigézéstől más szóval pilínckázástól való átvétel, hiszen a kihegyezett fa: a bige, a pilínka úgy ugrik fel a földön akárcsak a vízen kacszáló kő. A két jeles sütemény-fajtának a történetét vizsgálja meg a *Körtöskalács, kiürtöskalács* (354–360) és *Milyen régi a pánkó?* (361–370) című remekbe sikerült két kis tanulmányban.

V. *Holt és halódó szavak, változó jelentések* egész sorát ismerhetjük meg ebben a fejezetben. Ezek közül is kiemelkedik: *A gyermekló és rokonsága. Adatok állatgazdálkodási szókincsünk XVI–XVII. századi alakulásának történetéhez* (391–411) és *Újabb adatok és megjegyzések a g y e r m e k l ó szóföldrajzi elterjedéséhez* (412–421) két értekezés, melyben széles körű történeti adat segítségével megállapítja, hogy a XVI–XVIII. században Erdélyben gyermeklónak egy-öt év közötti hím lovat neveztek. Maga az elnevezés úgy látszik egészen a nyugati határszélig nyomon követhető: 1544: „attam erdel'i tamának, hogy szlbe uitte az *germek louakat* saruarat attam kölezegere” (Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásából. I. 28. Szerk.: BELÉNYESY M. Bp. 1959). Bár pontosan nem lehet megállapítani, de itt is értékesebb lovakról lehet szó, viszont a kiskunság *csikógyerök* már inkább egy-két éves fiatal állatokra vonatkozik (TÁLASI I.: A kiskunsági pásztorkodás II. Bp. 1936). Rendkívül érdekesen eseteli a „csikó” jelentésű *veh* ~ *vehem* szó háttérbe szorulását a 16. századtól. Ez a szó is országosan jelenthette a fiatal lovat. Így 1551-ben ugyancsak Sárvár környékéről ezt olvashatjuk: „az lewkaj lowasznak, ký az *wehmekuel* banik . . .” (uo. II. 170.). A *csikó* szó a 16. századtól olyan gyorsan terjedt, hogy már egy századdal később a régi kifejezéssel alig találkozunk. Az általánosabb *ménaspásztor* megjelölést, különösen a köznyelvben mind kisebb helyre szorította a *csikós*. Erdéllyel kapcsolatban a kérdést SZABÓ T. Attila történeti adatai nagyon jól megvilágítják, de egyet kell értenünk azzal a javaslatával, hogy a nagyatlat-tartó Alföld levéltáraiban végzett kutatás e kérdéssel kapcsolatban sok értékes, eddig ismeretlen adatot tartalmazhat és hozzásegíthet állattartásunk korai történetének jobb megismeréséhez. A *Nyír, nyíres-ről* (434–435) szólván az adatok

világánál arra a megállapításra jut, hogy az eredetileg „mocsár” jelentésű lehetett, melyre magam is számos példát tudok említeni, elsősorban a Bodroghözéből (pl. Karcsa).

VI. *Széljegyzetek nyelvemlékeinkhez* befejező részben néhány nyelvemlékhez fűz megjegyzést úgy, hogy azoknak művelődéstörténeti háttérét is megvilágítja. Nem is beszélék olyan kifejezetten folklórtörténeti tanulmányról, mint amilyen: *Virágénekmondás egy 1585-beli kolozsvári nyelvemlékben* (517–519), melynek nagyszerű adatait a szakemberek még külön fogják értékelni.

Most, amikor már két kötetet tarthatunk kézben SZABÓ T. Attila válogatott tanulmányjaiból, akkor látjuk igazán, hogy munkássága milyen nélkülözhetetlen a néprajz történeti szemléletű kutatója számára. A hatalmas adatmennyiségre biztosan épülő megállapításaira nemcsak a nyelvtudomány, de a néprajz is nyugodtan építhet. Jelen formájukban azonban rendkívül nehezen kezelhetők a kötetek és egy-egy adata úgy el tud bújni, hogy csak fáradságos és hosszan tartó kutatással lehet kibányászni. Éppen ezért kívánatos lenne, hogy majdan a befejező kötetben legalább egy szómutatót kaphassunk, mert ezzel hatását, amit egyelőre csak elképzelni és nem lemérni tudunk, meg lehet sokszorozni.

Köpeczi Béla: *Eszme, történelem, irodalom*

Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. 172. p.

Voigt Vilmos

Történettudományi, irodalomtudományi és ideológiatörténeti munkássága fonódik össze a műben a szerzőnek. Mondanivalóját tekintve sokrétű munka, amely ugyan elsősorban irodalomtudományi kérdésekkel foglalkozik, de részben metodikai tanulságai miatt, másrészt közvetlen néprajzi párhuzamok okából is érdemes arra, hogy szaktudományunkban sem maradjon visszhang nélkül.

KÖPECZI Béla rendkívül rokonszenves kutató módszert képvisel. Minden művében bámulatra méltó anyagismeretre bukkanunk, amelynek külön érdeme a tájékozódás sokoldalú és modern volta. Korunkban, amikor a keresztmetszet-tudományok nélkülözhetetlen velejárója a sokoldalú, ám felületes tájékozottság, a csillogó, mégis üres hivatkozni-tudás, üdítő kivételt képeznek munkái: itt a felvonultatott tényanyag nagy összefüggésekbe rendeződik, és ezekkel kapcsolatban világos a szerző átgondolt állásfoglalása. Egyaránt jól ismeri az amerikai és német tudomány eredményeit, a francia és szovjet kutatások körében pedig olyannyira otthon van, mintha egyetlen feladatra lenne ezek állandó, naprakész számontartása. A mostani kötetben is megnyilvánul határozott, pozitív érdeklődése az új módszerek iránt. Könyve ugyan aligha strukturalista, szemiotikai vagy kommunikációelméleti vállalkozás, mindazáltal ez irányzatokat nem deklaratív utasítja el, hanem először is jól ismeri, aztán híven interpretálja, meggyőző erővel bírálja és az érintett kérdésekben egyszerűen meghaladja. Innen érezhető rokonszenve az olyan irodalomtudósok iránt (MARKIEWICZ, KIRÁLY István, SZABOLCSI Miklós és mások), akik hasonló iskolát képviselnek. KÖPECZI könyve az első olyan magyar humán tudományos munka, amely a hatvanas évek tudományos forradalmának eredményeit nem hajbókolva, de nem is rugdalva fogadja: egyszerűen felhasználja őket, egy pillanatra sem változtatva ezzel marxista társadalomtörténeti elképzeléseit.

A munkában többféle tudományos iskolával kerül szembe. Itt legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a fenomenológiai módszertan iránt talán a kelleténél szigorúbb. Nem egészen köztudott ugyan, hogy HUSSERLTÓL CASSIRERIG és MERLEAU-PONTYIG mindenfajta fenomenológiának megvan a maga társadalomelmélete is, és mint ahogy a HUSSERLTÓL és INGARDENTÓL Nicolai HARTMANNIG terjedő esztétikai fejlődés mutatja, ez az az irányzat, amely olyan eredményeket tudott elérni századunkban, amelyek a marxista társadalomtudományok számára is messzemenően hasznosíthatók. (Jól példázza ezt LUKÁCS György nagy esztétikai rendszere, amely a maga módján elképzelhetetlen lenne HARTMANN esztétikája nélkül is.) Annál inkább egyet érthetünk KÖPECZINEK a szellem-történetről, vagy LUKÁCS György nézeteiről vallott elgondolásaival. Mindkét téren elődei-nél árnyaltabb, pontosabb a felfogása, és jöllehet mostani könyvében csak utalhatott e tematikára, nyilván lesz még alkalma arra, hogy bővebben is kitérjen rá.

Számunkra, és talán a magyar néprajz egésze számára igazán megszívlelendő mindaz, amit KÖPECZI az eszmetörténet egészéről állít. A szovjet társadalomtörténeti pszichológia eredményeinek a mi néprajzi kutatásunkba való bevonását ugyan már meg-

kísérelte valaki, de nem eléggé. Számunkra sajnálatos, hogy a PORSNYEV és mások által képviselt szociopszichológiai felfogást KÖPECZNEK kell népszerűsítene nálunk, jóllehet a szovjet néprajztudomány és a folklorisztika már rég felismerte ennek fontosságát. A folklor-esztétikáról szólván talán nem maradtak teljesen észrevétlenül azok a megjegyzések, amelyek annak idején GUSZEV esztétikájának ide vonható voltáról hangoztak el; arra azonban tudtommal sehol sem utaltak, hogy TOKARJEV etnográfiajának legújabb mozzanatai ugyanitt magyarázandóak. (GUSZEV tanulmánya a *Problémá obszecszennoj psichologii* kötetben 1965-ben, TOKARJEVé 1971-ben az *Isztorija i psichologija* kötetben jelent meg.) Még ennél is sajnálatosabb, hogy az *Annales*-kór újabb eredményeiről sem szerzett tudomást néprajzkutatásunk. A BLOCHIG terjedő vonulat eredményeit gazdasági néprajzosaink (legkivált HOFFMANN Tamás) ugyan felhasználták, de a LE GOFF, MANDROU és mások által képviselt „mentalitástörténet” ismeretlen nálunk, annak ellenére, hogy éppen ez az irányzat az, amely ismét a szélesebb érdeklődés előterébe állította a népi kultúra jelenségeit. Az 1972 tavaszán Budapesten megrendezett francia–magyar történettudományi szimpozion is jelezte, hogy a magyar néprajzkutatók milyen távoli értetlenséggel szemlélik azt az irányzatot, amely pedig hasznára válhatna hazai kutatásainknak is. KÖPECZI ugyan csak futólag utal a néprajz számára is hasznosítható vonatkozásokra (célkitűzése inkább eszmetörténeti), mindazáltal elgondolásai számunkra is megszívlelendőek.

Általában véve azt mondhatjuk, hogy az eszme kategóriája a néprajz számára kettős szempontból fontos fogalom. Egyrészt a néprajzi kutatások tudománytörténetének elvi szintű értelmezése csak valamely eszmetörténeti keretben képzelhető el (erre az összefüggésre az „európai néprajz” kategóriájával foglalkozva évekkel ezelőtt utalhattunk, nem sok visszhanggal dicsekedve). Másrészt a néprajz számos alapvető kategóriája valteképpen máshonnan kölcsönzött eszme. A „nép”, az „etnikum”, a „hagyomány”, a „közösségi jelleg” mind-mind olyan fogalmak, amelyek a tágra vont ideológiatörténet nélkül egyenesen megérthetetlenek. E téren KÖPECZI könyve eligazító érvényű. Ezt az egyoldalú recenziót azzal fejezhetjük be, hogy reméljük, a KÖPECZI könyvében kifejtett problémátika és megoldások messzemenő felhasználásával a közeljövőben valaki bátorságot vesz magának és önálló műben foglalkozik a néprajz és az eszmetörténet összefüggésével. Marxista tudományról ma már csak akkor beszélhetünk, ha az a korszerű tudományokkal konfrontációban jön létre. KÖPECZI műve elején hangsúlyozza ezt, és a magunk részéről csak annyit tehetünk ehhez hozzá, hogy néprajznak is elavult a fejét a múlt homokjába dugó, elméletietlen kutatás.

Kós Károly: Népelet és néphagyomány

Kriterion, Bukarest, 1972. 273 p. Sok illusztrációval.

Barabás Jenő

Nem sok példa van arra az etnográfiaiban, hogy egy szerző összegyűjtött, kiadatlan tanulmányait egy kötetben hozza nyilvánosságra. Rendhagyónak mondható körülmények kellenek ehhez két oldalról is: a cikkek kötetnyi mennyisége és vállalkozó könyvkiadó. Szerencsés ez a találkozás? Az első adottságot tekintve aligha, hisz a tanulmányok természetes fóruma a szakfolyóirat, az évkönyv. De így legalább a szerző örülhet annak, hogy dolgozatai egy részét nem innen-onnan kell összekeresni, egy kötetben megtalálhatja bárki. Csakhogy ennek az örömmek nagy az ára, mert kit vidít az a tény, hogy egy-egy írása megjelenésére 10–20 évet kell várnia, s közben tudásban növekedve több részletet már másként világítana meg, újabb szempontokra ügyelne, kísérletezne, várva a reflexiókat, tovább léphetne önmagában, arról nem is beszélve, hogy már jóval korábban inspiratív erőként hathatna.

Mindezt korántsem fanyalgásnak szánjuk, sőt igazán örülni lehet, hogy ez a kötet megjelent, a Kriterion kiadót csak dicséret illetheti, csupán kisebb ürömesépp, hogy miért nem történhetett ez 15 évvel ezelőtt. Nem a szerzőn múltott. A bevezető igen mértéktartóan utal csak erre, de beszédesebb a tanulmányok végén többször látható dátum: 1949; 1952–1960; 1951–1971, s ahol ez hiányzik, ott a szövegből világosodik ki a készülés kora. Az első dátumok az irányadók, a második talán csak valami átfésülést jelez, ahogy a felhasználó irodalomból is ki lehet ezt következtetni. Félgazsag az a vigasz, hogy a jó anyag az maradandó. Csak a kutatás szemlélete, a módszer, a nézőpont, az értékítélet változik meg, s az adatok ilyen összefüggésekben kapják meg értelmüket. Mindezt nem

sanda meszáros bírálataként e könyvvel kapcsolatban mondjuk, hanem csak általános-ságban, egy szemlélettel vitatkozva.

Szerencsére sem anyagát, sem szemléletét tekintve Kós könyvével kapcsolatban nincs szükség mentegetésre. A közölt 10 tanulmány jól fejezi ki azt, amit a kötet címként visel s túl az említett két értéken egyéni szint és hangot képvisel a magyarság néprajzi kutatásában. Abban fejeződik ki ez az egyéni jelleg, hogy legjobb hagyományainkat továbbépítve tematikus vizsgálatait úgy végzi el, hogy az anyaga szervesen beágyazódik abba a társadalomba, amelyet megfigyelt, amelyből nem kiemelte a vizsgált részt, csak előtérbe állította. Cikkeinek legfőbb erőssége, hogy a kultúra egy-egy szektoráról a vizsgált közösség életmódjának megvilágításával együttesen ad képet. Az ember életmódja és kultúrája organikus egységben fonódik össze nála, a megrajzolt kép nem beszűkített. Nem hallgathatjuk el azt sem, hogy az ilyesfajta szemlélet feltétele egy élő, eleven népi kultúra s ez vizsgálatait egy részénél legalább adva volt. De az vitathatatlanul kutatói érdem, hogy a lehetőséggel élt, a kapcsolódásokat jó érzékkel felismerte, aláhúzta, a legegység a lényegtelentől elkülönítette. Gyűjtési, feldolgozási módszerét az egészséges komplexitás jellemzi, anélkül, hogy feladná a tematikus mélyfúrás előnyeit. Ezért mondhattuk azt, hogy korszerűen alkalmazza a régi etnográfus hagyományokat.

A 10 tanulmány nemcsak teljesen új anyagot hoz, hanem igen gondos válogatásról is tanúskodik. (Látszik, hogy volt miből szelektálnia.) Kiviláglik ez először akkor, ha a tematikát nézzük: szőlőművelés, ipar (vasművesség), munkaszervezetek, árucserre, építkezés, lakásbelső, népviselet, nemzeti szervezete, népművészet a tárgya a közölt dolgozatoknak. Tehát igen szerteágazó tematika, szinte mindenből akart adni valamit. De az áttekintési törekvés a területi szóródásból is kitűnik. Székelyföld, Mezőség, Hunyad, Szilágyság, szász terület, Olténia a vizsgálatait színhelye. Ebből is, de sorából számos helyen érződik a ráneheződő nagy felelősség, amit a bevezetésben így fogalmaz meg: „a romániai magyar néprajzkutatás ugárából a körülmények folytán nagy területek maradtak rám...” s ez kétségtelenül így van, sokféle kell ügyelnie.

Feladatai nemcsak tematikusan szétágazók, hanem problematikában is összetettek. Világos, hogy a magyarságot itt nem lehet elszigetelten vizsgálni, figyelni kell azokra az interetnikus szálakra, amelyek az együttélő nemzetiségeket a népi kultúra síkján is összefűzik. Nagyon gondosan ügyel Kós ezekre a szálakra s igazán szép dokumentumokat tár fel a baráti együttélésre pl. a *Kalakák és egyéb munkafarmák a régi Bodonkúton* c. dolgozatában, amelynek olvastán elgondolkodhatik az ember a valóságos társadalmi viszonyulásokon s a nacionalista uszítók felelősségén. Jó példa ez a cikk arra, hogy a magyarság konkrét néprajzi vizsgálatában — ami nyilván Kós elsőrendű feladata — mennyi lehetőséget van a népeket összekötő tudati, életformabeli egyezségek felfedezésére s azt talán mondani sem kell, hogy az ilyen érdemi megvilágítás szolgálja csak igazán társadalmi rendszereink nagy céljait. De Kós ennél még tovább is megy, keresi a nagyobb egységek összekötő szálait. A kapcsolatkutatás szüli a *Népi szőlőművelés Szászmuzsán* c. dolgozatát, melyet Julius BIELZ emlékének ajánl. Ebben egy Nagyküüllő menti szász többségű falu szőlőművelését és borászatát mutatja be, kár, hogy olyan röviden és vázlatosan. De így is igen figyelemre méltóak adatai, az itt teljesen feltáratlan témakörben. Közlése inkább felvet, mint megválaszol olyan kérdéseket, hogy milyen szerepe volt egykor a fejlettebb szőlőművelés meghonosításában a szerzetesrendeknek és a szászoknak ezen a vidéken. Jóval bővebb anyag a Küüllő menti szőlőművelésről és borászatról megteremtethetné ma már annak lehetőségét, hogy néprajzi módszerekkel kielemezhesük az itteni szőlőkultúra különféle rétegeit, provenienciájukat tisztázhasuk. Generálisan a kérdéshez most csak annyit lehet hozzáfűzni, hogy egy kultúra idegen közegeben igen nehezen tud meggyökerezni, ha az adott új területen nincsenek előzményei.

A másik kitekintő és kapcsolatokat vizsgáló dolgozata *Régi parasztház és lakásbelső Völceában* az egyetlen, amely a történeti Erdély határain túlnyúlik. A cikket Romulus VUTA emlékének szenteli, aki az utóbbi évtizedekben a legtöbbet tett a román és magyar néprajzi kutatások közelítése érdekében s éppen az ő kutatásai s hozzájárultak a moldvai építkezésben való tájékozódásunkhoz. Hiányzott egy ilyen eligazítás Olténiából s ezt most Kós pótolta a Fogarasi havasok alatt végzett vizsgálatával. Közlése a dél-erdélyi és a székely ház fejlődésének megértéséhez hasznos adaléknak tekinthető.

Talán nem igazságtalan, ha a 10 tanulmány közül kettőt kiemelünk, amelyek különösen jelentősek és alapvetőek az egész magyar néprajzi kutatás szempontjából. Az *árucserre néprajza* bizonyára nem véletlenül s határozottan mondhatjuk nem joggal kerül a kötet elejére. Nemcsak a magyar, de az egész európai kutatásban meglehetősen kidolgozatlan ez az alapvető gazdasági tevékenység. Elszórtan sok kis apró részlet, adalék állt ugyan a rendelkezésünkre, az újabb kutatás bizonyos oldalakat meg is világitott, de átfogó bemutatása ez ideig hiányzott s félt, hogy éppen ezért elhelyezése a

gazdaság egész struktúrájában túlságosan is hipotetikusán történt. Kós rövid közgazdasági tájolás után bemutatja az árucserre különböző formáit és a szállítást. Az erdélyi áru-termelés méretei egészen megdöbbentőek. Több mint 700 ún. népi ipari központról tud olyan falvakról, amelyek túlnyomórészt egyetlen mesterségből éltek. Döntően a fára mint alapanyagra épült ez a népi ipar, de azért a 700 között van pl. 76 fazekasközpont, 44 vas-, arany-, réz, és kénbányász falu, 45 fémfeldolgozó központ, 19 tímár és szíjgyártó hely. Grafikonja szépen mutatja, hogy miként illeszkedik bele a vásárok időpontja a termelés időrendjébe.

A másik kiemelhető dolgozat a *Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében* jelentősége elsősorban forrásértékéből fakad. Hatalmas anyagot tekint át, 205 erdélyi csempét ismertet, ugyanannyit saját kitűnő rajzával illusztrál. Ennek ellenére mégsem a nagy számot, az anyag történeti és művészi értékét akarjuk most elsősorban aláhúzni, hanem a bemutatás módját. Azon túl, hogy ismerteti a csempe készítésének ez ideig eléggé hézagosan feltárt módját, központok szerint végzi a bemutatást. 33 csempékészítő központról tudósít, valamennyiről mutat be terméket, múltjukról, jelentőségükről is szól. Közülük bizonyára nem egy teljesen újként tűnik fel — túl a statisztikai számbavételre — s mindjárt árukörzetével együtt.

Kós Károly nagyszámú publikációi közül, amelyeket a magyar néprajzi kutatás sajnos még bibliográfusi szinten sem tart nyilván — *Demos, MNB* — van ide kapcsolódóan is egy igen figyelemre méltó a *Művelődés* c. folyóirat 1957. februári számában (32—34. p.), *Magyar néprajzi tájak hazánk területén*. A nagyközönségnek szóló folyóirat nyilván nem engedhette meg, hogy a romániai magyar néposzlopok itt részletes bemutatást nyerjenek s ezért szinte csak címszószerűen sorolódnak fel. De vázlatosságában is alapvető ez az áttekintés, minden eddigi hasonló számbavételnél felbontottabb. A négy fő néprajzi tájon belül ismerteti az egyes alcsoportokat. A Királyhágonton túli (alföldi) csoportnál 14, a nyugat-erdélyi (vármegyei) területen 18, Székelyföldön 14, Moldvában 3 alegységet tüntet fel, s alapvetően orientál. Amiért most említjük: ezt a vázat, ha nem is minden részletében, de ez a kötet nagymértékben megtölti tartalommal, számos egység, néprajzi vidék elevenedik meg itt előttünk Csak mellékesen említjük meg, hogy érdemes volna ezt a valóban eldugott cikket egyik néprajzi folyóiratunkban nálunk is megjelentetni.

Recenzióink hosszúra nyúlna, ha az egész könyvről tartalmi ismertetést is akarnánk adni. Ez sehogysem volna indokolható, arról nem is beszélve, hogy anyaggazdagsága ezt úgyis eléggé reménytelenné tenné. Inkább még néhány olyan mozzanatra hívnám fel a figyelmet, amely mindnyájunk tanulságára szolgálhat. Előljáróban említettük már látásmódjának erőteljes társadalmi beágyazottságát. Kifejeződik ez abban, hogy témáját történetileg, tájilag és szociális jelentőségében egyaránt elhelyezi. Gondosan ügyel a méretekre, arányokra, az intenzitásra. Így pl. a torockói vasművészegről írt közlésében nemcsak a munkamenettel, a szerszámokkal ismerkedünk meg, hanem azt is megtudjuk, hogy egy-egy verő napi átlagtermelése 15—20 félkész ekevas vagy 30—40 singvas, illetve kaszavas, a kapaverőé pedig 70—80 kapa. Szászmuzsnán 25—50 puttony úrtartalmú láda szőlőt fél nap alatt préseltek ki s egy hold termésének kisajtolásához 2 férfi három napi munkája szükséges. De ugyanúgy tájékoztat a bodonkúti kalácsa hatékonyságáról, méretéről. Ha egy néprajzi cikk nem is közgazdasági beszámoló, azért a néprajzi értékelést is előmozdítja, biztonságosabbá teszi a hozzávetőleges mennyiségi tájékoztatás is, arról nem is beszélve, hogy más kutatási ágak számára ez nélkülözhetetlen anyag.

Túl a felsorolt tematikán is igen számottevő tájékoztatást kapunk különféle körökben, éppen a társadalmi egység komplex bemutatásának igényéből fakadóan. Pl. kifejezetten egy cikk sem foglalkozik a gabonatermeléssel vagy a táplálkozással, de mégis egy sor ide kapcsolódó adatot hasznosíthat sok speciális vizsgálat. Még egy olyan döntően formai bemutatást nyújtó cikk is, mint *A székely sírfák kérdéséhez*, tele van jó társadalmi megfigyelésekkel. Mennyire plasztikusan áll előttünk a tárgyak funkciója, élete, létrehozó közegük a félrevezető című dolgozatban: *Szerelem és halál a szilágysági népművészetben*. Itt tulajdonképpen nem egy jelképrendszerről, szimbolikáról van szó, mint a cím után gondolhatnánk, hanem az udvarlással és halállal kapcsolatos művészi produkciók, mángorlók, guzsalyok, szőttesek stb. díszítéséről.

Tudatos törekvése a szerzőnek bizonyos „fehér foltok” eltüntetése. Ez a szándék hozta létre az *Ismeretlen magyar népréseletekről* szóló cikket. Ebben mezőszéki, aranyoszéki, széki, kolozsvári (hóštáti) viseleteket mutat be, sajnos eléggé elnagyoltan. Kutatása közben a praktikus hasznokra is gondol, amikor pl. felhívja az illetékes szövetkezeti szervezők figyelmét arra, hogy a torockói kovácsmunkák milyen művészi piaclehetőséget jelentenek, életlehetőséget teremtve a „kősziklák közé szorított” községnek.

A kötetet bizonyára a néprajz társadalmi vonatkozású problémáival foglalkozók

használják majd legtöbbit. Ezt csak egy részről indokolja *A nemzeti szervezeti nyomai Rákosdon* c. cikk. E kis Hunyad megyei községben feltárt anyag egészen páratlan szakirodalmunkban. A nemzeti vérokonság rendszer itt nemcsak a tudatban követhető nyomon, hanem meghatározta az egész településszerkezetet is. Ritka kivételként megmaradt itt a templom körüli temető, ahol a nemzeti rendet Kós ugyancsak nyomon tudta követni. Kritikusan és gondosan elemzett megfigyeléseire bizonyára a régészek is felfigyelnek. A társadalomkutatók más cikkekéből is hasznos tájékoztatást nyernek a vérokonság, műrokonság, szomszédság szerepéről és jelentőségéről.

A néprajzi kutatás nemcsak egy átlagos új könyvként üdvözölheti Kós munkáját, jelentősége ezt jóval meghaladja. Pedig sok jó részletre nem is térhetünk ki. Rajzai értékéről is lehetne írni. Csak példaként említjük, hogy a magyar szakirodalomban először kapunk ábrát a fektetett konyhai szikrafogóról (137), a deszkakémenes cserényről (138) vagy egy kemencés kandalló keresztmetszetéről (145). Ki lehetne elemezni, hogy szemléletében és módszerében hogyan ötvöződik össze a modern útkeresés és a kutatás klasszikus hagyománya. Az biztos, hogy nem frazeológiájában, mely inkább konzervatív s nem is bibliográfiájában, amely magán viseli a cikkek már jelzett keletkezési idejét. Egy-két meglepő forrást azért még ez az irodalom is előás az ismeretlenségből, arról nem is beszélve, hogy a román néprajzi kutatás számos értékes eredményére felhívja a figyelmünket.

Kós Károlyt főleg régebbi munkássága révén jól ismert és sokra becsült kutatóként tartották számon Magyarországon is. Újabb publikációinak egy jelentős része azonban alig hozzáférhető folyóiratokban, lapokban jelent meg. Így eredményeinek megítélésében sem kaphatta meg az őt valójában megillető helyet, mint ahogy ez a NKNT legújabb kötetében is történt. Most midőn könyvét bemutattuk, felhasználjuk az alkalmat arra, hogy néhány jelentősebb, de bibliografikusan sem számon tartott cikkére felhívjuk a figyelmet, teljességre korántsem törekedve. *Népies ikonfestés*, Útunk, 1967. 24. sz.; *Ósi jellegű népi technikák. A kő gyűjtése, alakítása, csiszolása*, Művelődés 1968. 3. sz.; *A bivalytartásról*, Falvak dolgozó népe, 1968. ápr. 17.; *Népi kultúrák egyetemes vonásai*, Korunk 1968. 1. sz.; *A „faluke”*, Falvak dolgozó népe 1968. 42. sz.; *A páncélcsehi vásdók*, Korunk 1969. 4. sz.; *Eredmények és feladatok a székelység néprajzi kutatásában*, Művelődés 1969. 6. sz.; *Hagyomány, fejlődés, sajátosság és egyetemesség a néprajzban*, Korunk 1969. *Néprajzi kutatóút Észak-Moldrában*, Igazság 1970. 10. sz.; *A Nagybánya vidéki népi fazekesség*, Falvak Dolgozó Népe 1970. 20. sz.; *Törvisháti tűzhelyek*, Művelődés 1970. 6. sz.; *Népi gyermekjátékainkról*, Tanügyi Újság 1971. 4. sz.; *Alparéti nagyvásárok*, Igazság 1971. márc. 27.; *A csiki kerámia díszítése*, Hargita 1972. 30. Ezekhez s további hasonló helyeken megjelent cikkeihez csak annyit fűzünk hozzá, hogy nem népszerűsítő összeállításúak; bennük ugyanúgy eredeti, új anyag található, mintha szakfolyóiratban jelentek volna meg.

Vöö István: Hétfalu nyelvjárási atlasza

Babeş-Bolyai Tudományegyetem kiadása. Kolozsvár, 1971. 160 p.

Gunda Béla

A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszékén folyó magas szintű kutatómunka egyik újabb eredménye Vöö István könyve, amely közel háromszáz térképen a Brassóhoz közeli Hétfalu (Pürkerec, Tatra ng, Zajzon, Csernát falu, Türkös, Hosszúfalu, Bácsfalu) nyelvjárási sajátosságait mutatja be. A néprajzi kutatót a kötet több topográfiai megállapítása, eredménye érdekelteti. A közölt térképekből látjuk, hogy már ennek a néhány falunak a nyelvjárásiában az egyes eszközök, állatok elnevezésénél az egyezések mellett eltérések is vannak. A további kutatások feladata, hogy rávilágítsunk az eltérések etnikai okaira, az archaizmusok továbbélésére, a bevándorlások, az iparosodás révén elterjedt terminológiákra. Valószínű, hogy munkamódszerbeli különbségek rejlenek abban, hogy Hosszúfaluban a 'kukoricát morzsol' kifejezésre a *surol* igét is használják az általános *törzsöl* mellett. Feltűnő, hogy Pürkerecen a szilke neve *hintafazik* (talán azért mert kasornya-félében vitték). A búzakalász mindenütt *búzafej*. A szó arra figyelmeztet, hogy szláv eredetű *kalász* szavunk néprajzi és művelődéstörténeti értékelésénél megfelelő óvatossággal kell eljárni, mert hiszen a búzakalászra van ősi magyar szavunk. A mind a hét faluban meglévő szekérkenős, szekérkenő elnevezésére használják a *deget*, *pakura*, *degenye*, *vazelin* elnevezéseket is, amelyek a népi

kereskedelem újabb hullámaira mutatnak. Úgy tűnik, hogy a *gyalokszánt* a *konica* szorítja ki. De Bácsfaluban él a *csyóklya* elnevezés is. Vajon a terminológiák azonos tárgyakat jelentenek, ugyanarról a típusú gyalogszánokról van-e szó? Tekintettel a hétfalui szekerességre (l. Kós K.: *Népélet és néphagyomány*, Bukarest, 1972. 17–21.) szívesen láttunk volna több térképet a szekér alkatrészeiről. Tanulmányosak a juhászat köréből közölt szóföldrajzi térképek. A *juhnyájának sereg, csorda* elnevezését is ismerik. Az egy-éves bárányt csak Csernátfaluban *bárány*, másutt már *kerlán*. Ez Csernátfaluban a két éves bárányt jelenti, amely a többi faluban általában *meddü bárány*. A juhász mind a hét faluban *csobán*. További vizsgálatra váró példái ezek a magyar–román pásztortermínológia keveredésének. Ugyanekkor a kecskigida *kecskeolluo, kecskegögyje* vagy *giduó*. Ezek mind a román szókörnyezettől független szavak. Felmerül a kérdés: miért nincsenek vagy alig vannak (pl. *cáp*) román jövevényszavak a kecsketartásban? Valószínű, hogy a kárpáti területeken a különböző népeknél igen régi kecsketartást kell feltételeznünk (erről lengyel vonatkozásban KOWALSKA-LEWICKA Annának vannak értékes kutatásai), s mivel a kecskék nem vettek részt a nagyobb arányú pásztormigrációkban a velük kapcsolatos terminológia is egységesebb. Nem tükröz román befolyást a ló-, bivaly- és szarvasmarhatartás terminológiája sem (l. *bivalybocs, meddü, ökör* terminológiák elterjedését). A román nyelvi hatás érintetlenül hagyta a baromfitartást (l. csirke, réce, kisuca, liba, pipe elnevezéseket), a konyhakertészetet. Úgy tűnik, hogy pl. a *sütőtök* mellett csak szórványosan jelenik meg a *déblec*. Az etnográfusok sok tanulsággal követheti nyomon a csillagvevekről (Göncölszekér, Fiastyúk, Hadakúttya), a tűzhelyekről és eszközeikről, a kendermunkáról közölt terminológiai térképeket. Vöő István munkája jelentősen hozzájárul egy kis etnikai csoport – a hétfalusi csángók – műveltségi sajátosságainak, néprajzi képének megismeréséhez is. Igazolja a néprajzban és a nyelvtudományban a mikroanalízisek és a kartográfikus módszer célszerűségét, jogosságát, a terepmunka eredményességét. Az olyan természetű munkához, mint amilyen Vöő István könyve az a javaslatom lenne, hogy a térképeken fel kellene tüntetni a tárgy vázlatos rajzát is. A szerző minden nehézség nélkül közölhette volna pl. az ekelő, sarló, szilke, gyalogszán rajzát (l. ehhez SZABÓ T. A. – GÁLFFY M. – MÁRTON Gy.: *Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népi nyelvi térképé”-ből*, Kolozsvár, 1944). A további kutatás szempontjából is hasznos lett volna a hétfalusi csángókról szóló nem nyelvészeti irodalmat (pl. ORBÁN Balázs, HORGER Antal, KOLUMBÁN Lajos) közölni. Az etnográfusok, akik a szavak mögött meglátják az életet, a szavakkal együtt a műveltségi mozgalmakat, a munka lüktetését is érzékelik kitűnő értékű forrásként tartják számon Vöő István munkáját. A szerző tudományos jelentkezéseire (l. pl. a *Nyelv- és Irodalomtudományi közleményekben* megjelent tanulmányait) egyébként is mindig felfigyelünk!

Könczöl Imre: Bán Aladár emlékezete.

Várpalota, 1971. 50 p. (Várpalotai Füzetek, 1.)

íj. Kodolányi János

BÁN Aladár születésének századik évfordulóján mind a tudóshoz, mind szülővárosához méltó ünnepet rendezett Várpalota városa. Ez az évforduló szinte kötelezte a tudós hagyatékát őrző és gondozó *Krúdy Gyula Városi Könyvtárt*, hogy közzétegye a hagyaték katalógusát. A feladatot KÖNCZÖL Imre vállalta és oldotta meg szakavatott módon.

A katalógus bevezetője tömören Bán Aladár életrajzát nyújtja. A fölkészülésről tájékoztató összefoglalás után részletesebben bontja ki a tudós kutató és irodalmi munkásságának főbb állomásait, eredményeit. Igen helyesen emeli ki az észti népköltészet, főleg a Kalevipoeg megismertetése, valamint a magyar–finn kulturális kapcsolatok fejlesztése terén szerzett érdemeit. (Nem lehet föladatunk, hogy Bán Aladár munkásságát méltassuk.) A tanulmány végül Bán Aladár életének utolsó szakaszát ismerteti.

A voltaképpeni katalógus „Irodalmi és tudományos hagyaték” címet kapott. A Krúdy Gyula Városi Könyvtár 1965-ben vásárolta meg Bán Aladár irodalmi és tudományos hagyatékát, azzal a céllal, hogy az anyag együtt maradjon s könyvtárilag feldolgozva a kutatás rendelkezésére álljon. A könyvtár a nem teljes gyűjtemény kiegészítésére is törekszik. KÖNCZÖL Imre 8 fő csoportba sorolja katalógusát. *I. Családi dokumentumok*. Fényképek, iratok, apja tanulmányaira és alkalmazására vonatkozó iratok, jegyzetek. *II. Bán Aladár személyi okmányjai és fényképei*. Anyakönyvi okiratok, okleve-

lek, kinevezések, szerződések, társasági tagság, kitüntetések, *III. Levelek*. Ez a gyűjtemény 4 alcsoportban foglal helyet: *a)* családi, *b)* vegyes, *c)* magyar nyelvű irodalmi és tudományos, *d)* finn és észt nyelvű levelek. *IV. Finn és észt tárgyú vegyes iratok*. Finn és észt nyelvű felszólalások kéziratai, finn írók műveiről megjelent kritikák, meghívók. *V. Bán Aladár kéziratai*. *a)* Diákkori kísérletek, *b)* ifjúkori kéziratok, *c)* öregkori kéziratok. A gyűjtemény mindössze 41 kéziratot tartalmaz, legteljesebben az öregkori munkákat. Az 1905–1940 közötti időkből semmi sem maradt a hagyatékában, a kutatások szerint föltehetőleg kitelepítése idején, netán halála után kerülhetett illetéktelen kézbe. *VI. A Kalerípoeeg átdolgozása*. *VII. Újságkivágások*. 1. saját írásai, 2. fordításai, 3. cikkek, kritikák Bán Aladár munkásságáról és műveiről, 4. finn és észt újságok magyar vagy finnugor tárgyú cikkei, 5. magyar újságok finnugor vagy érdeklődési körébe tartozó egyéb témákkal foglalkozó cikkei. *VIII. Könyvek*. 214 könyve, eredeti könyvtárának egy töredéke került a hagyatékka a Krúdy Gyula Könyvtárba. A katalógus bibliográfiai áttekintést ad önálló kötetben megjelent műveiről, a jelentősebb tanulmányait közlő folyóiratokról és gyűjteményes kötetekről.

A Bán Aladár emlékezetére összeállított munka ORTUTAY Gyulának, KÉPES Gézának, KOROMPAY Bertalannak, Z. SZABÓ Lászlónak és KUNSZERY Gyulának Bán Aladáról írott cikkeiből közöl egy-egy részletet, végül néhány szemelvényt ad műfordításaiból és kiadatlan írásaiából.

KÖNCZÖL Imre munkája nemcsak azért értékes, mert kezünkbe adja a kulcsot Bán Aladár könyvtárban őrzött hagyatékához, hanem bemutatja a Krúdy Gyula Városi Könyvtár figyelemre méltó munkájának egy részletét is.

Gráfik Imre: Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén

Néprajzi Közlemények, XV. évf. 1—4. sz. Budapest, 1971. 188 p.

Gunda Béla

Előljáróban azzal kezdem, hogy GRÁFIK Imre munkája sokkal nagyobb jelentőségű, mint az címéből következnek. A szerző a szállítás és közlekedés gazdasági és társadalmi, tárgyi és nyelvi hátterének, formavilágának, az ember és környezete kapcsolatának magyar néprajzi szempontból számtalan elvi kérdését is megfogalmazza, regionális keretek között tisztázza. Szentendre-sziget földrajzi viszonyainak, településtörténetének, gazdasági életének bemutatásával GRÁFIK Imre széles körű gazdasági és társadalmi keretbe helyezi mindazokat az eszközöket, szállítási és közlekedési módokat, amelyek a sziget lakosságára, annak egyes foglalkozási csoportjaira jellemzők. Gazdagabb vagy szegényesebb változatait ismerteti a vízhordó edényeknek, a teherhordó rudaknak, kosaraknak, tarisznyaformáknak, a fogatolás, a szekér, a szán formáinak. (Vác környékének idevonatkozó eszközanyagát — hátikosár, szőrtarisznya, vízhordó kupa — láthatjuk CABZÉ Ágost, 1808—1866, Szület Vác környékén c. képen.) A víziközlekedés, a hajóvontatás eddig alig ismert részleteit sikerült GRÁFIK Imrének gondos megfigyeléssel felszínre hozni. Részletesen szól a bognármesterségről, a kosárkötőkről, a hajóácsokról mint a közlekedési és teherhordó eszközök készítőiről s figyelmé kiterjed az eszközökhöz fűződő szokásokra is. GRÁFIK Imre igen sokoldalú — a közölt anyagra épített — következtetéseiből csak néhányat rögzíthetek. Az egyik ilyen fontos tanulság, hogy a sziget közlekedésének és teherhordásának jellemző módjai és eszközei a XIX. század második felében meginduló gazdaságtársadalmi változások nyomán 'állottak össze'. Az életmódváltozás (gyümölcs termesztésre való áttérés) révén pl. intenzívebbé vált a hátikosár használata. A gazdasági-társadalmi mozgóerők következtében dinamikusabb kultúra alakult ki a szigeten és ez érvényesült a közlekedés, teherhordás módjainak sokféleségében, variálódási lehetőségeiben, új típusok és altípusok létrejöttében. Integrálódott a sziget kultúrája és a csupán földrajzi egységből néprajzi egység alakult ki, s ezt visszatükrözik a teherhordási módszerek is. A hajózás, hajóvontatás fejlődéséhez hozzájárult, hogy a sziget lakói termelvényeikkel fokozódó mértékben vettek részt Budapest élelmiszerellátásában. A század második felében s a századforduló idején kenyeret is szállítottak Budapestre. A szerző kitűnően figyelte meg, hogy a sziget homokos talaján alföldi jellegű rövid szekeret használtak ugyan, de a homok miatt szélesebb keréktalpat készítettek. Mivel a Duna közeli vizét itták s így kedvező volt a víznyelési lehetőség a vízhordási módok kevésbé változatosak. A rövid távolság csökkentette az eszközök stabilitását. Világos táblázatokon mutatja be GRÁFIK Imre, hogy a nők milyen mértékben vesznek részt a

teherhordásban s teherhordási módjaik, eszközeik mennyiben múlják felül a férfiak hasonló elemkomplexumát. A közlekedési, szállítási módok lehetőségei révén sajátos foglalkozások alakultak ki (révészek, hajóvontatók). Tanulságos idézni a szerzőnek azt a megállapítást, hogy „a népi kultúra tárgyi anyagában — tegyük hozzá, hogy a szellemiben is — nehéz 'tetten érni' egy-egy új eszköz kialakítóját, formálóját. Többnyire nem is erről van szó, hanem a már meglévő eszközök gyakorlatából ismert elvek és törvényszerűségek, a gazdasági-társadalmi szükségletek és a közösség alkotóképeségének funkcionálásáról. Ezen összetett és esetenként hosszabb éveket, évtizedeket magába foglaló folyamat eredményeképpen létrejövő 'új eszközök', melyek igen sok esetben más területen és népeknél használt tárgyak módosításai, változatai, éppúgy jellemzői (ha nem is olyan látványosan) egy közösség kultúrájának, mint a csak kizárólagosan egy-egy területhez és néphez köthető kultúrjává.” A teherhordó eszközök Szentendre-szigeti elterjedésénél szerepet játszottak a vásárok, a vándor kereskedők. Noha a szigeti távolabbi falvakban tudomást szereztek a batyuzásról, a fejen való teherhordásról — ezek a módszerek mégsem honosodtak meg körükben (vö. VAJKAI A. bakonyi megfigyeléseivel). Széles körű néprajzi gondolkodást tükröz vissza a szerző terminológiai elemzése. A hajózás, hajóvontatás szókincsét nem az egész lakosság ismerte, csak a hajósok és vontatók. Így azok kihalásával a szókincs is elenyészett. Bár a szigeti hajóvontatók magyarok voltak, erősen hatott szókincsükre a szentendrei szerbek terminológiája. Igen helyesen ismerte fel GRÁFIK Imre, hogy az északi, északkeleti etnikai csoportjainkat mobilitás jellemzi, amely megmutatkozik a szigeti tárgyi kultúrájában s az ahhoz kapcsolódó terminológiában. A terminológia révén mutatható ki egyes tárgyak (farocska) korábbi használata. A teherhordás és közlekedés néprajzi vizsgálatából azt a következtetést vonja le a szerző, hogy a sziget női és férfi lakosságának a mobilitás, a tájékozottság, gazdasági ismeretek birtoklása. Különösen a budapesti piacozás és a távoli területekre történő hajóvontatás, idegen déreglyések (csallóközi káposztaárusok), tutajosok megjelenése a szigeten a teherhordás és közlekedés struktúrájában állandó és dinamikus változásokat eredményeztek. — GRÁFIK Imre gazdag eredményekben bővelkedő tanulmányával elméletileg is képzett kitűnő etnográfusnak mutatkozott be. Akkor, amikor érdemes kutatóink mindinkább (szinte évszámra) elszakadnak a terepmunkától, GRÁFIK Imre munkájával igazolta, hogy a néprajznak ma is kimeríthetetlen kincseshányója a falu, a dolgozó nép életformája. Ennek az életformának a gondos vizsgálata, a helyszíni tanulmányok az etnográfus elméleti gondolkodását is magas szintre emelhetik. Már néprajzi atlaszunk első térvének elkészítéskor, az akkori kérdőívek összeállításánál során vallottam, hogy népi műveltségünk regionális-funkcionális vizsgálatához a teherhordás eszközei, módszerei alapvető fontosságúak. Ezt igazolja GRÁFIK Imre munkája és több más azóta — európai szinten — elkészült tanulmány. Így pl. legújabban PALÁDI-KOVÁCS Attila tanulmánya (*Elnöge Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauernschaft*, MésH. XIII—XIV., 1971. 409—426.), NOVÁK László még kéziratban maradt munkája (*A teherhordás helye és szerepe a hagyományos paraszti gazdálkodásban*, DENIA., ltsz. 1311.). Reméljük, hogy GRÁFIK Imre és hasonló érdeklődésű kollégái nagyobb területen (pl. Mezőföld, Somogy—Zala, nyugati palócok) tovább folytatják annyira eredményes munkájukat.

Kiss Ákos: Tinnye, Uny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században

Pest és Komárom megyei Múzeumok kiadása, Budapest, 1971. 192 p.
14 tábla.

Hofer Tamás

Gyakran ismételt, szinte már közhelyszerű tétel az újabb néprajzi szakirodalomban, hogy paraszti kultúránk számos sajátosságát az európai összehasonlításban kimagaslóan népes magyar köznemesi réteg befolyásával értelmezhetjük. A XIX—XX. századi magyar történelemről az utóbbi években folytatott viták új szemszögből mutattak rá erre az összefüggésre, kiemelve annak a sorsdöntő fontosságát, hogy a gazdasági, politikai modernizálódás külön-külön pályákon, sokszor ellentétes irányban folyó társadalmi mozgásai közepette a parasztság sokkal inkább a süllyedő régi feudális elítelt irányában tájékozódott, semmint az újonnan kialakuló, emelkedő városias csoportok irányában.

Milyen is volt az a köznemesi életforma, az a köznemesi társadalom, amely olyan nagy horderejű hatással volt a népi kultúrára? Erre a kérdésre sem a néprajzi, sem a tör-

téneti irodalom nemigen ad választ, jóformán csak szépirodalmi dokumentumokra, emlékiratokra hagyatkozhatunk. Nem töltik be ezt a hiányt a paraszti anyagi szinten élő kisenemesek, kurtanemesek, armalisták életmódjára tett szórványos megfigyelések sem, hiszen a nemességnek ez a népes alsó rétege is csak közvetítő volt a köznemesség és a parasztság közt.

Ez indokolhatja, hogy Kiss Ákos helytörténeti áruhában megjelent érdekes könyvéből elsősorban a köznemesi közbirtokosságra vonatkozó részt emeljük ki. A szerzőt eddig a római korról, illetve a klasszikus hagyatékot felelevenítő klaszicizmussal, majd az eklektikával, továbbá a fajanszművességgel foglalkozó művészettörténeti-kultúrtörténeti munkáiból ismerhettük. Nem szakmabeli történész. Levéltári forrásanyagra támaszkodó, történeti igényű könyvében ennek megmutatkozik a hátránya is, de az előnye is.

A hátrány abban áll, hogy a történeti kutatás több új eredményét, pl. VARGA János munkáit a jobbágyság rendszeréről vagy WELLMANN Imre Pest megye jobbágy-parasztságára vonatkozó tanulmányait nem hasznosítja (részben azért sem, mert a kézirat „átfutása”, kiadásának elhúzódása több évet vett igénybe) — és egyes adataiból nem vonja le a bennük rejlő tanulságokat. Ezt a hátrányt azonban bőven ellensúlyozza az a frissesség és újszerűség, amivel kérdéseit nekiszigezi a forrásoknak. A „szabályos” történeti kérdések mellett sok másit is kérdez a forrásoktól, mintegy úgy bánik velük, mint a jó néprajzi gyűjtő az adatközlőivel, aki engedi, hogy elmondják azt is, ami számára fontos.

A XVIII. századi nemesi forrásoknak pl. nagyon fontosak a genealogiai összefüggések. Kitermelésük türelmes, fáradságos munkát kíván, nem könnyűek Kiss Ákosnak az e témára vonatkozó fejezetei sem. De elevenen, részletekben gazdagon rajzolódik ki belőlük a török után e vidékre szálló néhány nemesi család eltérélyesedése a század folyamán, mintegy az a „demográfiai robbanás”, amely a század végére, a reformkorra létrehozta a néprajzi irodalomban is sokat emlegetett népes köznemességet. A széthasadó és házassági kapcsolatok révén összefonódó ágak szövevényes rajzából kibontakoznak a társadalmi mobilitás alternatívái is, lesüllyedő és emelkedő családok sorsa, a fölfelé törekvés olykor több nemzedéken át megvalósuló stratégiái és a birtokaprózódásból következő tömeges szegényedés. Ebben a számos szálon át követett „széles vásznú” családtörténetben érthetővé válik, miért tartották számon olyan széles körben, antropológiailag szólva, egy gondosan kidolgozott bilaterális rendszerben a rokonsági kapcsolatokot. A genealogiai kapcsolatok mentén több vármegyében öröklődő birtokhányadok, a rengeteg zálog- és kölcsönügylet magyarázza egyben azt is, miért és hogyan halmozódnak ebben a rétegben ellentétek, születnek nemzedékeken át húzódo vizsályok. A köznemességnek a XVIII. századi átalakulásában válik a bizonyos földesúri jogokat közösen gyakorló nemesi családok együttműködése a kezdeti „családi gyűlésekből” bonyolult szabályok szerint működő nemesi közbirtokossági szervezetté.

A földesurak közbirtokosságával szemben a jobbágy község áll. A betelepedésre, a mezőgazdasági termelés kereteire vonatkozó szokványosabb adatok mellett a könyvben az a néhány szakasz keltheti fel az etnográfus olvasó figyelmét, ahol éppen a földesúri közbirtokosság és a paraszti község változó viszonyáról, érdek-ütközéseiről van szó, pl. földesúri kísérletekről kúria-telek kihasítására, a jobbágyoknak a század második felétől egyre nagyobb öntudattal és jogi szakszerűséggel indított védekező ellenakcióiról. E szakaszok jelzéseket adnak a vármegye — melynek tisztikarában a tinnyei közbirtokosság egyes tagjai szinte folyamatosan benne vannak — s a felsőbb kormányhatóságok változó szerepéről a falu belső rendjének alakításában.

Néhány szórványos adat rámutat a háttérben a hétköznapi és ünnepek életrendjére is: adatokat kapunk az e korban anyagukban, méretükben igen egyszerű nemesi kúriákról, az ünnepi étkezések élelmiszer-felhasználásáról s arról a folyamatról, hogy a végvári múlttal érkező nemesi családok teaurált kincsei közt a vezető szerepet a díszkardoktól hogyan veszik át ékszeres, asztali edények, drága ruhaneműek.

Nem állíthatjuk, hogy ez az ismertetés arányosan mutatja be Kiss Ákos könyvét — viszont azt reméljük, tartalmából olyan részeket emelt ki, amelyek az etnográfus olvasónak közvetlenül hasznára lehetnek. Sőt figyelmeztetik, hogy néprajzi módszerekkel és fogalmakkal jó lenne, érdemes lenne megvizsgálni e korszak köznemesi társadalmának több kérdését is, így pl. a köznemesi rokonsági, örökösödési rendszert. Ez a kötet részlet csupán a szerző terjedelmesebb kéziratából, mely a XVI—XVII. századra s a XIX. századra is kiterjed: jó lenne, ha mielőbb használhatnánk a tanulmányunk ezeket a részeit is.

Grießmair, Johannes: Knecht und Magd in Südtirol

dargestellt am Beispiel der bäuerlichen Dienstboten im Pustertal. Volkskundliche Forschungen. Innsbruck, 1970. 127 S. 11 Abb. (Innsbrucker Beiträge zur europäischen Ethnologie geleitet von Karl ILG. Veröffentlichungen der Universität Innsbruck, 30.)

Balassa Iván

A néprajz a hagyományos paraszti rétegek mellett sem nálunk, sem máshol nem sok figyelmet szentelt a kis és nagybirtokokon dolgozó cselédek munkájának, életmódjának. Nálunk TÁLASI István kezdeményező tanulmánya (*A cseléd-sor a Kiskunságon*. Népünk és Nyelvünk VII. (1935), 227–239), BAKÓ Ferenc kiváló munkája (*Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez [Györgyutaló]*. Ethnographia LXIV. (1953), 24–86) nem talált megfelelő visszhangra és követőkre, így ma már az ez irányba élénkülő történeti érdeklődés pótolhatja a récents megfigyelés egy részét.

A kérdés kutatása osztrák területen sem állt jobban, mint az Karl ILG előszavából kitetszik, bár ő személy szerint, mint tudjuk, sokat tett a munkásság és a mezőgazdasági cselédség kultúrájának kutatása érdekében (vö. *Probleme und Aufgaben der Arbeitervolkskunde in Österreich*. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XVI. (1962), 158 kk) és ennek már 1952-től kezdve egyetemi előadásai is hangot adott. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy önálló kiadványsorozatuk első kötete éppen a cselédek néprajzi kérdéseivel foglalkozik.

A vizsgált Pustertal az olaszországi Dél-Tirolban 80 km hosszúságban húzódik, zord klímájú alpesi környezetben, ahol a települések 900–1400 m között helyezkednek el, de a szántóföldek a napsütötte oldalakon az 1600–1700 m magasságot is elérik. 1902-ben a birtokok 46%-a 2 ha alatti volt és mindössze 2%-ot tettek ki a 20–100 hektáros üzemek, melyek elsősorban alkalmaztak idegen munkaerőt. GRIEßMAIR a helyszíni gyűjtéseken kívül egy 128 fő és több alkérdésből álló kérdőívet is bocsátott ki, amit könyve végén (123–127) közre is ad. Ez nemcsak világosan megmutatja szempontjait, hanem hasznos segítséget is nyújt a további kutatás számára.

Bár a cselédsors alakulását bőséges történeti adatok alapján a kora középkortól végigkíséri, mégis figyelmét elsősorban az első világháborúval lezáródó közelmúlta és az utóbbi évtizedekre irányítja. A cselédek száma legmagasabbra a századforduló után emelkedett és különösen a második világháború után szugorodott össze, amikor a gépek hódítása egyben a kézi munkaerő csökkenését is magával vonta.

A cselédek legnagyobb része a hegyek közt élő kisparasztok gyerekei közül kerül ki, akik már gyermekkorukban a szülői házban megtanulják a paraszti munka minden mozzanatát. A kisbirtok azonban nem tud több felnőttest foglalkoztatni, ezért a felnövő gyerekek kénytelenek jobbmódú gazdákhöz elszegődni. A gazdasági lehetőségeik még manapság is rendkívül korlátozottak, ezért csak ritka esetben gondolhatnak család-alapításra. Az, hogy egy cseléd saját házat vagy lakást szerezzen külső segítség nélkül, szinte elképzelhetetlen, mindössze 20% jut el oda, hogy valamilyen hajlékkal rendelkezék, de 77%-nak egyáltalán semmiféle vagyona sincs.

Az utóbbi évtizedekben a cselédek jogai jelentősen növekedtek részben a számukra kidolgozott kollektív szerződés, részben a nagy munkaerőhiány következtében. Ma már számuk annyira csökkent, hogy a korábbi egyesületi élet nyomát alig lehet megtalálni és így a cseléd társadalmilag vagy a családhoz csatlakozik, vagy elszigetelve, lényegében a közösségen kívül él, mert sok esetben nem tudja legyőzni azt a kisebbségi érzését, ami a „szolgálat”-ból fakad.

Napjainkban a cselédek munkája jelentősen megváltozott. A férfiak gépkezelő munkásokká váltak, míg a szolgáltók szántóföldi munkája a minimumra csökkent és elsősorban a gazdaszónynak segítenek, továbbá a jószág takarmányozását látják el.

A cselédek vallásos élete a gazda felfogásának függvénye. Vannak parasztok, akik nagyon ügyelnek a vallási kötelezettségek megtartására, míg mások kevésbé szorgalmazták azt. Szabad idejét a cseléd régebben az egyesületben töltötte. Sajátos szokásaik nemigen voltak, manapság az a néhány is eltűnt, legfeljebb a vásárok hoznak némi változatosságot életükbe. Újabban a rádió, televízió, helyenként az újságolvasás is hódít.

A könyv leginkább néprajzi fejezete az egykori és mai étkezést mutatja be munkaes ünnepnapokon (99–108), ami lényegesen különbözött attól, amit a havasokban fogyasztottak. A havasi élet, építményeiben, munkamódszereiben, szokásaiban és ünnepeiben sokkal több régies vonást megőrzött, mint a falu (109–119).

Mindent összevetve az úttörő jellegű könyv megtette az első lépéseket a néprajz és a szociológia eddig elhanyagolt határterületén és így remélhetjük, hogy a nehéz vállalkozás további követőkre talál.

Szabó Máttyás: Herdar och husdjur

[Nyáj és pásztor.]

Stockholm, 1970. 389 p. 118 kép. (Nordiska museets Handlingar, 73.)

Balassa Iván

Az utóbbi években Európában sorra jelentek meg a kisebb-nagyobb összefoglalások az állattartás területéről. Elegendő, ha a nagyszámú munkák közül W. JACOBERT (*Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Berlin 1961), B. KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, (*Stosunki gospodarczo-społeczne w tradycyjnej kulturze Karpat północnych*. Łódź 1967), J. PODOLÁK, (*Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier*. Bratislava 1967), SZABADFALVI J. (*Az extensív állattenyésztés Magyarországon*. Műveltség és Hagyomány, XII. Debrecen 1970) könyvein kívül a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott két gyűjteményes kötetet (*Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Szerk.: BELÉNYESY M. — FÖLDES L. — GUNDA B. Bp. 1961. és *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Szerk.: FÖLDES L. Bp. 1970) emlitem meg. Ezek a nagyszámú részletmunkával együtt nemcsak lehetővé teszik, hanem egyre inkább követelik is a nagyobb összefüggések feltárását, a történeti kapcsolatok elemzését.

Az összefoglalások sorában jelentős hely illeti meg SZABÓ Máttyás munkáját, aki elsősorban a legelő, legeltetés, jászág, pásztor kapcsolatát vizsgálja Európa északnyugati részében, mindig összehasonlítva a közép-európai eljárásmódokkal. Skandináviában a parasztok a legeltetés három formáját ismerik és gyakorolják. 1. Dél-Svédországban és Dániában a falvak közös pásztorokat tartanak. 2. Közép-Svédországban a jászágot az egy vagy több parasztporta által fogadott növendék fiúk őrzik. 3. Az alpesi jellegű gazdaságokban, így elsősorban Norvégiában az állat nemcsak a falu közelében, hanem kinn a hegyi legelőkön tartózkodik. Ebben a legeltetési rendszerben az asszonyokra hárul a legtöbb munka, nemcsak az őrzés, hanem a tejfeldolgozás is az ő kötelességük. A munka legfontosabb feladatának tekinti, hogy ezeket a formákat elkülönítse egymástól és az európai összehasonlító adatok segítségével Skandinávia és a kontinens között fennálló kapcsolatokra, illetve különbségekre rámutasson, elsősorban a legelőhasználat vonatkozásában.

Ezekre a kérdésekre a szerző csak úgy tudott feleletet adni, hogy Skandinávia állattartásáról általában és a legeltetésről, legelőről, annak szervezetéről különösen hatalmas anyagot gyűjtött össze. A legeltetési szervezetet sok tényező befolyásolja. Így mindenekelőtt a földrajzi környezet, az időjárás, a gazdasági és társadalmi tényezők, a település kérdései, a jászág száma és minősége, az állattartás kapcsolata a földműveléssel, a hagyományok, a hatósági intézkedések egész sorát kell számba venni, hogy Skandinávia különböző részein a más-más jellegű fejlődési irányzatok és formák létrejötte meg lehessen magyarázni. A mechanikus mozgásgátló szerkezetek keletkezését és alkalmazását is tárgyalja, mert ezek a jászág őrzésében jelentős szerepet játszanak és bizonyos vonatkozásban pótolják a pásztort, ezért a munka másik feladata, hogy a pásztor és pásztor nélküli legeltetés módjait elválassa egymástól.

Egy meghatározott területre korlátozva a kutatásait a szerző sokkal mélyebbre tudott hatolni, mintha az állattartás egészének felvázolására vállalkozott volna. Ennek megfelelően mondanivalóját három fő fejezetbe sűríti, melyek közül az első az állattenyésztés etnológiai tényezőivel foglalkozik, melynek során a domesztikáció lényegét és értelmét is meghatározza.

Elesen megkülönbözteti egymástól a külterjes és belterjes tartási módokat és az elválasztásban nagy szerepet tulajdonít a takarmányozásnak. A széna, a lomb és a XVIII. századtól a szalma volt a legfontosabb jászágteleltető élelem Skandináviában. A takarmányozás jelentősége abban is megmutatkozott, hogy bevezetésével az állatok téli számát ősszel, tél elején csökkentették, azokat, melyek kiteleltetése kétségessé vált, leölték. Az istálló tartás térhódítása előtt a fiatal állatok anyjukkal együtt legeltek, csak ettől kezdve történt meg az elkülönítés. A legeltetés végleges rendje az állatok több oldalú hasznosításával egyidőben alakult ki.

Az állattartás és a földművelés mindig szorosan összefüggött. A gabonatermelés hódításával az állat vonóereje került más hasznosításával szemben a középpontba.

Ez a folyamat a kontinensen sokkal hamarabb bekövetkezett a háromnyomásos rendszer elterjedésével. Az állattartás alakulását a különböző hatósági intézkedések is nagymértékben befolyásolták, ami különösen az egy háztartás által tartható jószág számának a meghatározásában nyilvánult meg. Ezzel bizonyos mértékig összefüggött az állatoknak teleltetésre való kiadása, mely Skandináviában éppen olyan általános volt, akárcsak Európa számos más részén.

A jószágot a középkorban olyan mozgó tőkének tekintették, melyet csak akkor hasznosítottak, amikor lábon eladták őket. A hús felhasználásában első helyen a szarvasmarha állott, de a korábbi időben a sertés jelentősége nagyobbak látszik. Visszaszorulásuk oka, hogy a tölgyes erdőket túlevelűek váltották fel. Míg Európa egyes részein a sertések legeltetési rendszerét a XVI. században már rögzítették, addig Skandináviában a települések vagy házak között szabadon futkároztak.

Skandináviában az állattartás története a legszorosabban kapcsolódott az erdőkhöz, mert ezek szolgáltatták a szénát és a lombot, itt legelt a jószág. Az irtások elsődleges feladatául a szénátermelést tekintették; csak másodsorban és később váltak gabonatermő szántóföldde.

Jellegzetes skandináviai eljárásnak tekinthető, hogy több falu közösen fogadott pásztor, ami természetesen nagyobb legelőegységeket kívánt. A települések belsőégei körülfoztak egy nagyobb területet és ezen legeltettek úgy, hogy az állatok minden akadály nélkül kóborolhatnak a falvak között.

A skandináv legelőhasználat másik jellegzetes módja a jószág szabadon, pásztor nélkül való legeltetése, ami különösen a középső és északi részeket jellemezte. Minden bizonnyal nagy múltra tekint vissza ez az eljárás, mégis különösen a XIX. században vált általánossá ez a módszer, amikor az erdők, a legelők a ragadozóktól megszabadultak. A norvég feljegyzések ugyanis arról tanúskodnak, hogy a pásztorok legfontosabb feladatának a nyájnak a medvéktől, farkasoktól való megóvását tekintették. Amikor pedig ezek kipusztultak, vagy a településektől távolabbra szorultak, akkor a pásztorok elvesztették egyik legfontosabb hivatásukat és ezért gyorsabb ütemben terjedt a nyájnak egyedül történő legeltetése.

Közép-Európában a közlegelők és a réteken kívül a parlagon és ugaron történő legeltetés játszott nagy szerepet. Az ugar, a háromnyomásos rendszer általános elterjedése után, a többi legelővel felérő területet foglalt el. A legrégebb időben Közép-Európában is megtaláljuk a pásztor nélküli legeltetés gyakorlatát, de a XIII. századtól kezdve a falu-pásztorok intézményének általános elterjedése a korábbi más őrzési módokat háttérbe szorította. A pásztorok bizonyos rendet alakítottak ki a legeltetésben, időről időre visszatértek ugyanarra a helyre, ha a vegetáció már újra megerősödött. Ha több nyáj legelt ugyanazon a területen, akkor a legelőket elhatárolták egymástól. Segítségül a kutyák és a vezérállatok szolgáltak. Közép-Európában a nyáját inkább a farkas veszélyeztette, mely a XVIII. századig különösen nagy károkat okozott.

A pásztor nélküli történő legeltetés eleve feltételez bizonyos mechanikus mozgásgátló eszközöket, melyek megakadályozzák a jószág elkóborlását, illetve elfutását. A Skandináviában használt ilyen jellegű eszközök fő csoportjait részletesen és gazdag anyaggal mutatja be a szerző.

A nyűgök, béklyók különböző formái az állat két első vagy első és hátsó lábát kötik össze, így tud lassan legelni, de futni nem. A kötél, szíj, nyűgön túl a fabéklyót is sokfelé használják Skandináviában éppen úgy, mint a kulcosos vasbéklyókat (18–19. ábra), melyek rendkívül hasonlítanak a mi kulcosos béklyóinkhoz, melynek középkorra visszanyúló előzményeit ismerjük. (Magát a szót 1395 körülről a Besztercei Szójegyzékből, a tárgyat a XVI. századból vö. Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Bp. 1938). Későbbi elterjedése ismert és formái rendkívül változatosak (MAGYAR K.: *A békő*. NÉ. 15 (1916) 192–217). Közép-európai elterjedéséhez az is hozzájárult, hogy a XIX. század elejétől kezdve nemcsak a kovácsok, hanem a huták is készítették (J. WATHNER: *Der vollständige Kenner der Eisen Waaren*. Grätz 1825. XI. tábla 42). A történeti és récents kapcsolatok európai feltárása megérné a fáradságot.

A koloncok általánosan elterjedtek az egész világon, de úgy látszik a mozgásgátló jármók is sokfelé előfordulnak egész Európában. Ezeket Skandináviában elsősorban ott használják, ahol a sertés, juh barangolásának korlátok állnak utat, de megtaláljuk a borjaknál is, mert ezzel nem tudnak keresztül bújni a korlátok hézagjain. Az ilyen mozgásgátló jármók alakja négyszögletű vagy háromszögletű, amilyeneket a magyar állattartásban is találunk (MagyNépr.² II. 99), de elterjedésének nagyságát csak a különböző néprajzi atlaszok adatainak egyeztetése után tudjuk majd megállapítani.

Egész Skandináviában ismerik az olyan eszközöket, melyek a jószág látását korlátozzák és ezzel gátolják meg a túlságosan messzire való kóborlást (77–80. ábra). Ilyen

szemellenzöt, mely rendszerint fából készült, nálunk nemcsak a tehenekre, hanem a hamis bikákra is tettek és használtak még a legutóbbi időben is (vö. TÁLASI L.: *A kiskunsági pásztorkodás*. Bp. 1936. 80. és 12. kép).

Mindezeknek a mozgásgátló eszközöknek korát Skandináviában is rendkívül nehéz megállapítani. Annyi azonban bizonyos, hogy már a XVII. században megemlékeznek róla a falurendtartások és más írott források. Mivel Skandináviában a XVIII–XIX. században a pásztor nélküli legeltetés egyre jobban terjedt, így ezek az eszközök is mind nagyobb jelentőségűvé váltak és a régiék mellett újak is keletkeztek.

Svédországban nagyjából a pásztorok három alapvető típusát lehet megkülönböztetni. Dél-Svédországban a falupásztorok a legáltalánosabbak, uralkodóvá válásuk a szétszórt települések összevonásával párhuzamosan haladt. Közép-Svédországban a gyerekek és a serdülő fiatalok feladata a különböző jószágok őrzése, míg az alpesi jellegű területeken a vándorló legeltetés a szorosabb pásztor szervezetet követelte meg.

Jellemző az egész Skandináviára, hogy a pásztorok általában nem szakosodtak állatfajták szerint és többnyire csak időszakos foglalkozásnak számított az állatok mellett eltöltött idejük. Ez alól csupán a juhászok kivételek, akik különösen a merino fajták megjelenése után, külön foglalkozási ágnak számítottak. Ez a vonás, a skandináv állattartást megkülönbözteti a közép-európaiktól.

Az állatok gondozásában a vizsgált területen a nőknek igen nagy volt a szerepük, ez ismét olyan jelenség, mely a kontinensről alapvetően különbözik. A férfiak ugyanis nyáron a nagyon időt rabló télire szolgáló takarmánybeszerzést végezték, így az állattartás legtöbb gondja az asszonyok vállán nyugodott. Ez a nagy múltra visszatekintő munkamegosztás még a viking-korból származhat, a 14. századtól Norvégiában és Svédországban alkalmazott női pásztorokat is ki lehet mutatni.

A pásztor leghűségesebb segítőtársa Skandináviában is a kutya, mely nemcsak a terelésnél és együtt tartásnál végzett pótolhatatlan munkát, hanem a ragadozók elleni harcban is védte a nyáját, annál is inkább, mert a pásztorok sem a közép-, sem az újkorban nem rendelkeztek fegyverrel. Ezért a vadállatok okozta kárt nem is kellett megtéríteniük.

A pásztorok ergológiaja nem egységes Skandináviában. Leggazdagabb pásztor eszközkészlet Dániában található, mely szoros kapcsolatot mutat a kontinenssel. Dél- és Közép-Svédországban már sokkal szegényesebb a pásztor ergológia és az egyes tárgyak elsősorban a pásztor személyes szükségletét szolgálják. A magashegyi legelőkön északon több eszközt használnak ugyan, de ezek rendkívül egyszerűek és nagy múltra tekintenek vissza.

Az egyes tárgyak közül a szerző részletesen foglalkozik a botokkal, különösen pedig a csörgősbottokkal, melyek Dél-Svédországtól kezdve egész Közép-Európán át ismertek és eléri a Kárpát-medence nyugati részét is (vö. TIMAFFY L.: *Kisalföldi csörgősbottok*. Ethnographia 74:161–180). A rövid nyelvű karikás ostor csak ritkán fordul elő, a kolompot és csengőt viszont általánosan használták, éppen úgy mint a tülkök különböző formáit.

Pásztorviseletről közép-európai értelemben nem beszélhetünk Skandináviában. Talán a csuklya az egyedüli olyan ruhadarab, mely már a középkortól kezdve jellemzi a skandináv pásztorokat. Egyébként ruházatuk megfelel a helyi parasztviseletnek, legfeljebb helyenként annak egy régiesebb változatát őrizték meg.

Skandinávia állattartását összevetve néhány ponton a közép-európaival a szerző megállapítja, hogy a természeti körülmények befolyása az állattenyésztésre és a legeltetési rendre a parasztság felbomlása előtt volt a legnagyobb. A vizsgált területen a legeltetés alapját az erdő adta és ez meghatározta a tenyésztés szervezetét és technikáját is azáltal, hogy az egyéni gazdaság adta meg annak külső formáját. Ezek a formák a középkorban nemcsak Skandináviában, hanem Közép-Európában is általánosak voltak.

A településtörténeti tényezők, melyek részben a természeti adottságoktól függenek, meghatározzák az állattenyésztés szervezetét is. A szórvány településeken az állattenyésztés volt az uralkodó termelési ág, mivel az állatok szabad legeltetése ennek kedvezett leginkább. A falvak kialakulása a gabonatermelés növekedését segítette. A gabonatermelést parlagonlással, kétnyomásos használattal nem lehetett emelni. A háromnyomásos gazdálkodás elterjesztése érintette az állattenyésztést, hiszen a legeltetés jelentős része a faluhoz közel eső földekre (tarló, ugar) helyeződött át. Skandináviában a háromnyomásos rendszer nem terjedt el olyan gyorsan és olyan általánosan, mint Közép-Európában, így a nyomáskényszer nem változtatta meg olyan jelentősen az állattartás korábbi rendszerét.

A társadalmi-gazdasági helyzet is különböző volt Skandináviában és Közép-Európában, az utóbbi területen a legelőhöz, az állathoz és így a pásztor fogadáshoz való jog

a földesurat illette meg. Ezt ilyen formában Skandináviában, a déli területektől eltekintve, nem ismerték. Ezért a skandináviai egyéni gazdaságok állattenyésztése nagyon sok régies vonást őrzött meg.

SZABÓ Mátyás munkája történeti, társadalom-gazdasági alapokra épült néprajzi tanulmány, mely éppen ezért következtetéseiben, megállapításaiban biztosan áll, hiszen több tudomány eredményeire támaszkodik. Munkamódszere, forráskritikai eljárása példamutató és reméljük, hogy minél több követőre talál az állattartás kutatása területén.

Podolák J.: Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier

(*Pásztoroklás a Magas-Tátra vidékén*) Bratislava, 1967.

210 p. 128 fénykép, francia összefoglaló

Paládi-Kovács Attila

A kárpáti pásztorkodásnak már igen tetemes irodalma van, cseh, román, magyar, német, de főként lengyel etnográfusok munkássága nyomán. Feltűnő, hogy a szlovák etnográfia későn kapcsolódott be a pásztor-kultúra kutatásába, s PODOLÁK műve az első szlovák könyv ebben a témában. Történeti és tudománytörténeti körülmények játszottak közre abban, hogy csak az 1950-es évektől van jelentős szlovák kutatója a kárpáti pásztorkodásnak, J. PODOLÁK személyében, aki egy szepesi falu (Žakarovce), a Felső-Garam völgye (Horehronie), majd az ukrán Kárpátok pásztorkodásáról írott cikkei után megírta a Magas-Tátra szlovák oldalának monográfiáját. Könyvének aktualitást adott az a körülmény is, hogy az 1960-as években jelentek meg a 10 kötetes monográfia darabjai a Lengyel-Tátráról (*Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*. Red. W. ANTONIEWICZ), amelyek teljes, komplex feldolgozást nyújtanak annak egész életéről. E kutatás előzményei közül említeni kell Z. HOLUB-PAWEŁOWICZOWA nagy könyvét (*Osadnictwo pasterskie i wędrowniki w Tatrach i na Podtatrzu*. Kraków 1931.), amely jó alapot nyújtott az újabb kutatásokhoz is.

J. PODOLÁK sokat merített a kárpáti pásztorkultúra kutatásának gazdag irodalmából, kidolgozott, elmélyített probléma-köréből. Fő célja mégsem az összehasonlítás, a szintetizálás volt, hanem eddig ismeretlen, friss anyag közrebocsátása. A jó szempontok szerint gyűjtött anyagot természetesen megfelelő értékeléssel, rendszerezéssel interpretálta. A szerző 33 Tátra-alji faluban végezte helyszíni terepmunkáját, a régi Szepes és Liptó megye területén. Ez a vidék valóban a kárpáti pásztorkodás jellegzetes, régi hazája. A könyv a tudományos és a honismereti, népszerűsítő igényeket egyaránt ki akarja elégíteni, s mindkét igényt szolgálja, amikor a helyi jellegzetességeket falvanként miniciózus gondnal kimutatja. Ezek a lokális specialitások még település- és népességtörténeti, dialektológiai és más kérdések megválaszolásához is bizonyítékkal fognak szolgálni.

A könyv négy nagy tematikus fejezetre tagolódik. Az első fejezet az állattartás feltételeivel foglalkozik, köztük igen behatóan a legelők különböző természeti és tulajdonjogi típusaival. A tátrai pásztorkodás ugyanis a legelőkre alapozódott, s fő feltételét a magashegyi *hol'a* (havasi legelő) képezte a juhok és a szarvasmarhák esetében egyaránt. A tenyésztett állatok közül a juhé a vezető szerep, de jelentős a szarvasmarhatartás is. Ebben a fejezetben találjuk a könyv egyik legjobban sikerült részét a rétek használatáról, a szénamunkáról. A Tátra-vidék sok falujában a rétek a mezőgazdasági ágazatok között megelőzik a szántóföldeket, területük nagyságát és a gondoskodás mértékét tekintve is. A réteket rendszeresen trágyázzák, árkokkal védik a víztől, kerítéssel az állatoktól. A szénakaszálás a gazdasági év fő tevékenységének számít. Az esemény fontosságát mutatja, hogy előtte templomba mentek, ünneplőbe öltöztek, ünnepi ételt főztek. Jakubany faluban a gazda szekérre rakta a szükséges élelmet, ágyneműt, konyhafelszerelést, szerszámokat, s egész családjával kiköltözött a rétre. Ott lakott családostól a széna kaszálása és betakarítása folyamán, ami 4–6 hetet jelentett. Ez idő alatt a faluban csak az öregek és a tűzvédelemre beosztott férfiak tartózkodtak. Mindamellet a juhtenyésztő falvak a falombot is felhasználták takarmányozásra. Levagdalták a nyírfa, égerfa leveles ágait, kévébe kötötték és otthon megszáritották.

A könyv második fejezete a nyári legeltetés szervezeti formáit mutatja be. Az uralkodó legeltetési szisztémát a közös nyájak jelentették, amelyeket fizetett pásztorokkal őriztetett a közösség és a juhok és a szarvasmarhák esetében is.

A harmadik nagy fejezet a pásztorkodás építményei címet viseli. A pásztorépitmények elhelyezése, a közösségi és egyéni nyári szállásokon található építmények (*koliba*, *košiar*, *strunga*, *komárník*) mellett, itt olvashatunk a szarvasmarhák téli takarmányozásá-

nak egy jellegzetes módjáról is. A szénát ugyanis a nehéz hegyi terep miatt nem szállítják be a faluba, hanem attól több kilométer távolságban, a réten emelkedő *šopa* nevű építményekben raktározzák el télre. Szénagyűjtés idején ezekben húzódik meg a család, télen viszont az állatokat hajtják ide, hogy a felhalmozott takarmányt felélessék velük. Az állatok téli ellátásának ezt a módját a Kárpát-medence néhány tájáról már leírták, s lassan általánosító következtetésekre is lehetőség nyílik.

A könyv negyedik nagy fejezete a pásztorok életét és munkáját mutatja be a nyári szállásokon. Minden oldalról megvilágítja a juhászok napi tevékenységét, szól táplálkozásukról, viseletükről, szórakozásaikról, szabad idejük felhasználásáról, a főpásztor (*bača*) állatgyógyító tudományáról. Kiemelkedő fontosságú, amit itt a tejfeldolgozásról írt a szerző. Talán e részben legszembeötlőbb az a gazdag lexikai anyag, a szinte falvanként változó terminusok sokasága, amely hozzáértő nyelvészek kezében igen sokat érhet. De a tejtermékek, a sajtok, túrók, zsendicék gazdag választéka is figyelemre méltó. A szerző a termékek, munkaeszközök, műszavak bemutatásával párhuzamosan elemzi a regionális eltéréseket a lipitói és a szepesi tejfeldolgozás között. Rámutat, milyen nagy az eltérés például a zsendicék között. A szepesiek sűrű zsendicét készítenek, amit csak kanállal lehet fogyasztani, a lipitóiak viszont hígat, innivalót. Mindkét vidék pásztorai a saját készítményüket tartják jobbnak, a turisták inkább a lipitóit kedvelik. Megjegyezzük, hogy Szepes megyéről már a XVIII. század elején megírta BÉL Mátyás, hogy milyen változatai vannak ott a sajt készítésnek. A tej megalvasztásának, a savó leszűrésének, a sajt meggyúrásának stb. Más eljárást követnek a hegyilakók, mást a síkságiak. (Vö. Néprajzi Értesítő 1926. 144–145.)

A könyv kétségkívül nagy nyeresége a Kárpát-kutatásnak. Jó szempontok szerint gyűjtött, megbízható adatokat nyújt, megfelelően rendszerezve. Dokumentatív értékét a sok kitűnő fénykép és rajz is növeli. A terminológiáról külön is áttekintést nyújt a kötet végén elhelyezett szakszógyűjtemény. Egyedül azt sajnálhatjuk, hogy a szépen rendezett etnográfiai anyag nem kapott elegendő történeti alátámasztást. A munka tudományos értékét feltétlenül növelte volna egy rövid összefoglalás a tátrai pásztorok és a lipitói kérdéseiről. Nemcsak a jól ismert vlach migrációról (melyről a szerző csak a francia összefoglalóban tesz említést), hanem a szepesi pásztorok kultúra korábbi kezdeteiről, amit KNEZSA István máig érvényesen világított meg a könyv bibliográfiájában (sajnos csak ott) szereplő tanulmányában.

Горленко, В. Ф — Бойко, И. Д. Куницкий, О. С.: Народна землеробська техніка українців

[Az ukrán népi földművelés technikája. Történeti-néprajzi monográfia]

(Историко-этнографичка монографія) Наукова Думка, Київ, 1971.

164 p. és 24 tábla

Balassa Iván

Az ukrán néprajztudomány kutatói nagy figyelmet szenteltek minden korban a földművelés munkaeszközeinek és az azokból adódó tanulságoknak. Több tanulmány jelent meg, melyek az ukrán földművelés eszközeit mutatják be (pl. МАМОНОВ, V. Sz.: *Sztarinnie orudjia dlja obrobotki pocsri iz sz. Sztaroszela na Dnyepre*. SzE 1952.4.), de az ilyen irányú munka erőteljes régészeti és történeti alátámasztást is kapott az utóbbi évtizedben (DOVŽENOK, V. J.: *Zemlerobstvo drevnoj Ruszi do szeredini XIII. sz. Kijiv 1961.*) Így aztán 1964-ben a Moszkvában rendezett VII. Nemzetközi Antropológiai és Néprajzi Kongresszus útmutatása nyomán az ukrán kollégák hatalmas felmérő munkába kezdtek, melynek eredményeként a három szerző összefoglalta a terület legfontosabb ismereteit. Bennünket munkájuk azért is érdekel közelebbről, mert a magyar–ukrán földművelési kapcsolatok vizsgálata az újabb időben jó eredményekkel kecsegtet. A felmérésükbe az ukrán kutatók a Kárpátokon túli Területet is bevették, mely velünk szomszédos lévén, közvetlenül is hozzájárul a magyar népi földművelés kérdéseinek jobb megvilágításához.

Előjáróban egy elvi kérdéssel kapcsolatban is állást foglalnak a szerzők. A földművelő eszközök etnikai meghatározó jellegének kérdésében. Ju. F. NOVIKOV és G. GROMOV nemrégiben teljesen tagadó álláspontot foglalt el. A szerzők a szovjet néprajztudomány képviselőinek többségével együtt elvetik ezt a nézetet és amellett foglalnak állást, hogy a mezőgazdasági munkaeszközök alkalmasak arra, hogy azokkal etnikai egységeket meghatározzunk, kifejezzünk (3). Azonban egy eszköz vagy eszközrész egyedül nem képes erre, hanem csupán valamely egységbe foglalva (54).

A munkát nagyon alapos történeti, gazdaságtörténeti és társadalmi-gazdasági viszonyokat ismertető fejezet vezeti be, melyre nyugodtan épülhetnek a könyv egyes részei. Gondosan foglalkoznak a talaj, az időjárás, a csapadék kérdéseivel, melyből világosan kitetszik, hogy Ukrajna legnagyobb része különösen alkalmas a földművelésre, gabonatermelésre. A talaj minőségéből és az időjárásból adódó különbségek ugyancsak hozzájárulnak a munkaeszközök differenciálódásához.

A mezőgazdasági növények közül mindig az őszi és tavaszi rozsé volt a döntő szerep, de emellett árpat, zabot, kis százalékban búzát, nagyobb mennyiségben kölest, hajdinát, lent és kendert termeltek. A termésátlagok a magyarországihoz viszonyítva magasak voltak, mert 5–6 magot adtak a földek. Sok zöldségfélé (tök, dinnye, répa, káposzta, hagyma stb.) ültettek, nagyobb mennyiségű földterületet foglaltak el a szőlők és komlótelepek is.

Különösen figyelemre érdemes a népi mezőgazdasági naptár, mely azokat a dátumokat tartja számon, amikor bizonyos mezőgazdasági munkák elkezdődnek, befejeződnek stb. Ezek részben népi megfigyeléseken alapulnak, részben a vallásos hatás eredményei. Az előbbi esetben sok bölcsesség van ezekben, míg az utóbbi esetben ezt nem mindig lehet elmondani. A dátumok közül, akárcsak nálunk, kiemelkedik Szent György napja (ápr. 24), akit a földművelés és állattenyésztés védőszentjeként tiszteltek. Eddig az időpontig a jószág szabadon járta az őszi vetéseket, kaszálókat. Ez éppen úgy volt, mint nálunk a XIX. század közepéig, sőt helyenként még ennél tovább is. Érdekes a tavaszi vetésre vonatkozó közmondásszerű megállapítás: „Vesd az árpat a sárba, akkor fejedelem leszel”; önkéntelenül is a magyar szólás jut eszünkbe: „Őszel porba, tavasszal sárba.” Mindebből következik, hogy nemcsak érdeemes lenne a magyar földművelési naptárt részleteiben kidolgozni, hanem azt haszonnal vethetnénk össze az ukránnal. Éppen ezért csak sajnálni lehet, hogy a könyv szerzői megelégedtek a tavaszi időszak népi kalendáriumának bemutatásával és a többi, minden bizonnyal ott is meglevő időpontokat elhagyták.

A földhasználati rendszerek közül természetesen a legnagyobb múltra az égetéses-irtásos művelés tekint vissza, de az így nyert földet három-négy évi használat után ismét bevetetlenül hagyták. A háromnyomású rendszer kezdetei a Kievi Fejedelemség idejére nyúlnak vissza és ezzel egyidőben kezdődött a földek trágyázása is. Az égetéses-irtásos rendszerben egy deszjatin megművelése 70 munkanapot igényelt, ezzel szemben a háromnyomásos rendszerben ez mintegy 10 napra csökkent. Érthető hát, hogy ez már a XVII–XVIII. századtól kezdve a földek legnagyobb részét meghódította, de ezzel egyidőben még sokáig fennállott a szabályozott és nem szabályozott parlagrendszer is.

A talajmegmunkáló eszközök sorában az ekével és annak változataival foglalkoznak legtöbbit. Érdekes az a megállapítás, hogy a XIX. században Ukrajnában, de Bjelorusziában és Litvániában is még helyenként keményfából készítették az eke szántóhegyét (a magyarban nincs rá más kifejezés csak: szántóvas), melyet használat előtt tűzőn megpörkölték. A legegyszerűbb túrókéket (ralo) egy- és többfogú, továbbá talpas és kampós formákra lehet felosztani. A XVIII–XIX. században ezeket a parasztság szegényebb rétegei még elsődleges szántásra alkalmazták, míg a gazdagabbak ezzel csak keresztbe szántottak és így porhanyították a földet. A sokfogú ekék gereblye, háromszög vagy borona alakúak és ezek sokkal termelékenyebbek bizonyultak, mint a túróékék és ugyanannyi állati és emberi erővel kétszer-háromszor több földet munkáltak meg. Különösen érvényes ez a későbbben megjelenő fogashengerekre, bár a karomszerű fogak sokkal felületesebb munkát végeztek (31–42 pp. és I–IV. tábla).

Az ágyeke (plug) első irodalmi előfordulása Ukrajnában a X. századból származik, de kétségtelenül ráutaló aszimmetrikus ekevasakat már a VIII–IX. századból ismerünk. Így ez a terület egyike Európa klasszikus ágyeke vidékeinek. Az itteni ekékről azonban sajnos nem kapunk eléggé áttekinthető képet, mert a szerzők ellentmondásosan értelmezik az ágyekét (59), melynek legfontosabb ismertetőjele az aszimmetrikus ekevas és az egyik oldalon levő kormánydeszka (még akkor is, ha azt egyik oldalról a másikra át lehet váltani). Nem kísérték figyelemmel az eddigi osztályozási kísérleteket P. LESER; KOVÁCS L.; B. BRATANIĆ; HAUDRICOURT-DELAMARRE; F. ŠACH, és mások) így az ukrán faekék főbb formáit csak nagyon nehezen hámozhatjuk ki.

Azt kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy az ekék két nagy csoportra oszlanak: 1. A kerülőékék, melyek egész Ukrajnában általánosak voltak; 2. A váltó ekék, melyeket hegyes vidéken alkalmaztak és melyeknek többségét a Kárpátok közvetlen közelében lehet megtalálni (vö. VII. tábla 2.; de ilyenek tartom az ugyancsak Bukovinából származó V. tábla 2. ábráján bemutatottat, azzal a különbséggel, hogy erről elveszett a kormánydeszka, ha pedig nem lenne rajta kormánydeszka, akkor nem lehetne ezt az ágyekékhez sorolni).

A kerülő ekéket formájuk szerint két nagy csoportra lehet osztani:

A) A szarv talpas ekék, melyek egész Ukrajnára jellemzőek, a készítést tekintve ismét két nagy alcsoportra oszlanak:

a) A két szarv és a talp egy fából készült, ami igen nagy szilárdságot kölcsönöz az egész szerszámnak. Ilyet már V. S. MAMONOV munkájából (Szovjetszkaja Etnografija 1952. 4. sz. 15 p. és 21. ábra) ismerünk és amelyet ez a munka is bemutat.

b) Az egyik szarv és a talp fele egy fából készült. Az így kifaragott részt összeillesztették és a talpra így húzták fel az ekevasat. Ez a konstrukció legjobban megfigyelhető a VI. tábla 4. ábráján, melyre nézve a szerző nagyon helyesen azt ajánlja, hogy a jövőben: „hagyományos ukrán ekének” nevezzék, mert ez az eke, mely ukrainai talajviszonyoknak a legjobban megfelelt. A szarvtalpas ekék megfelelőit a Kárpát-medence középső részén nálunk is ki lehet mutatni.

B) Szélestalpú, csapoltszarvú ekék jellemzője, hogy a talp deszkából készült és ebbe csapolják bele a különálló két szarvat. Ez az a forma, amit mi debreceni ekének nevezünk. A formai hasonlóság annyira szembetűnő, hogy még a talp hátsó bemetszését is jól lehet látni (V. tábla 3. ábra). A szövegből azonban, bár nem minden kétséget kizárólag, az derül ki, hogy ezt a formát a Kárpátokhoz közelebb eső vidékeken, elsősorban Bukovinában használták. E terület kapcsolatai a Kárpát-medence etnikumaival meglehetettek.

Meg lehet azt is jegyezni, hogy a szarvtalpas ekék között Ukrajnában, akárcsak nálunk is sok a görbe gerendelyű, míg a csapoltszarvú ekék minden esetben egyenes gerendellyel rendelkeznek, ugyanez a helyzet a váltó ekék esetében is.

Nem elég világosak azok a megállapítások, melyeket az eketalyigákkal kapcsolatban tesz a szerző. A legújabb kutatások azt bizonyítják, hogy a túró ekékhez éppen úgy, mint a váltó ekékhez minden esetben szimmetrikus eketalyiga járult (vö. VII. tábla 2. ábra), míg az ágyekéhez aszimmetrikus eketalyigát alkalmaztak (vö. VI. tábla, 1,4; VII. tábla 1, 3. ábra), bár a szántást el tudták végezni szimmetrikus talyigával is. Az aszimmetrikus eketalyiga segítségével nemcsak a mélységet, hanem a váltóval a szélességet is, lehet szabályozni. A váltó olyan szerszámrész, melynek egyik kialakulási központja — jelenlegi ismereteim szerint — éppen a XVII—XVIII. században Ukrajna lehetett, ezzel közel egyidőben a Kárpát-medencében is ki tudjuk mutatni előfordulását.

A terminológiai áttekintést nagyon megkönnyíti, ha az ekék megfelelő részcin azt jelölik. Ez sajnos elmaradt, így ezt az olvasónak magának kell elvégeznie. Ugyancsak szerettük volna egy kevésbé árnyaltabban megkapni és területenként bontva áttekinteni a számunkra rendkívül fontos ukrán eketerminológiát.

Végül nagy adatmennyiség segítségével foglalkozik a könyv a szohákkal, azok formájával és elterjedésükkel. Ukrajna északi részében használták inkább, de régebben Közép-Ukrajnában is előfordult. Az alábbi szántóeszközökkel szemben lóval vontatták, míg azokat ökörrel. A szoha kevés vonóerőt kívánt, ezért a szegényparasztoknál nemcsak megmaradt, hanem a múlt század második felében még terjedt is.

A továbbiakban részletesen foglalkoznak a különféle kapákkal (lapos, kétágú, irtó stb.), ásókkal (fa, vaspapucsos, vas) és néhány kisebb kézi eszközzel. Majd a vetést és a boronálást mutatják be.

A boronák gazdag változatossága élt Ukrajna területén. Így a vesszőboronát főleg a nyugati részekben ismerték, de használtak olyan fogas boronát (grapa), mely után lesonkolt ágú fákat kötözték. Nagy műltra tekint vissza különösen az északi tájakon az a boronafajta, melynek keretét vastagabb vesszőcsomókból állították össze és a fafogakat a keresztesződésbe erősítették be. Végül a faromás négy- és háromszögletű változatain kívül trapézalakban is készültek boronák. Amennyire az ekék viszonylag egy típushoz tartoztak Ukrajna területén, annál változatosabbak voltak a boronátípusok a talaj adottságoknak és az alkalmazás céljának megfelelően.

Részletesen foglalkozik a könyv a betakarítás eszközeivel (sarló, kasza), azok használatával, készítmódjával éppen úgy, mint a szemnyerés eszközei között elsősorban a cséppel, a cséplőhengerral, továbbá a különböző favillákkal, melyek közül különös figyelmet érdemel egy jaba-típusú példány (XV. tábla 8. ábra), melyet azonban itt vas fogakkal használtak. Érdemes lenne ez érdekes eszköz útját egy alkalommal nyomon kísérni. A magtisztítás szórólapátjait éppen úgy megismerhetjük, mint a kézi őrlő malmokat, kölyüket és famozsarakat, melyeket egykor egész Ukrajnában ismertek és használtak.

A kapitalizmus korában az ukrán földművelés is jelentős változáson ment át. Ennek kapcsán javították és módosították a hagyományos munkaeszközöket. Részben hazai, részben külföldi gyárak termékeit használták, elsősorban a nagybirtokok és a gazdagparaszti gazdaságok. Mindez a földművelési technika megváltoztatásához vezetett.

A forradalmi átalakulás azonban csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után következett be, melynek eredményeit is bemutatja a könyv záró fejezete (154–163).

A könyv nagy nyeresége a néprajzi irodalomnak, mert N. DEMCSENKO *Zemlegyel-cseszkie orudija moldovan XVIII. — nacsala XX. vv.* (Kisinyev 1967) c. munkájával együtt jó áttekintést nyújt a Szovjetunió nyugati és délnyugati felének földműveléséről, ami bennünket magyarokat annál is jobban érdekel, hiszen ez a terület közvetlenül szomszédos velünk és erre mutató kapcsolataink az utóbbi évek kutatásai során egyre határozottabban kirajzolódnak. Mivel az ilyen jellegű, történeti alapú összehasonlítások csak részletes adatok segítségével lehetségesek, ezért különös érdeklődéssel várjuk az Ukrán Történeti Néprajzi Atlasz minél előbbi megjelenését.

Tools and Tillage

A Journal on the History of the Implements of Cultivation and other Agricultural Process. VOL. I. 4. Edited by:

A. STEENSBERG, A. FENTON, G. LERCHE. Copenhagen, 1971.

Balassa Iván

A folyóirat elérkezett a negyedik számához és a négy szám együttesen az I. kötetet adja. A szerkesztők elégedetten tekinthetnek munkájukra vissza, mert a kitűzött célok irányába máris jelentős lépéseket tettek. Számos alapvető tanulmányt közöltek, melyek nemcsak az eke és szántás legrégebb korszakait világították meg, hanem az aratás, cséplés, magtisztítás kérdéseiben is fontos, új adatokat és ennek nyomán új megállapításokat is hoztak. Nagy a folyóirat organizációs munkája is, hiszen a szerkesztők külön vagy sok esetben együttesen ellátogattak Japánba, Ausztráliába, Indiába és Európa számos országába, így többek között Csehszlovákiába, Bulgáriába és hazánkba is. Ezeknek az utaknak eredményei tanulmányokban, hírekben vagy könyvismertetésekben tükröződnek a folyóirat hasábjain.

Igy most tudjuk meg, hogy Axel STEENSBERGnek Indiában lehetősége nyílt egy olyan ásatás megtekintésére és tanulmányozására, mely i. e. 2300–1700. évekből származik és melynek alapján módosítanunk kell az ekéművelés legkorábbi korszakával kapcsolatos véleményünket. Különösen fontosnak látszik Közép- és Távols-Keleten az ásó, kapa és az eke közötti kapcsolat vizsgálata, mégpedig mindig ugyanabban a környezetben, melyben kialakult és használták. Az európai legkorábbi ekék vas alkatrészeivel kapcsolatban még nem állnak megfelelő és biztos adatok rendelkezésre, ezért G. LERCHE és A. FENTON, egy kérdőívet dolgozott ki, melynek segítségével megfelelő felmérés lehet végezni és ennek eredményeit majd éppen a folyóirat hasábjain fogják közreadni.

A jövőben sem kívánják a folyóirat közleményeit kizárólag a talajmegtanulmányozó eszközökre korlátozni, hanem a sarló, kasza problémáinak éppen úgy helyet biztosítanak, mint a szemnyeres módjainak, sőt a fogatolás kérdéseit is napirenden tartják, hiszen ez szoros összefüggésben áll az eke formájával és a megművelt gabona jellegével, kiváltképp maival. Éppen ezért úgy akarják összeállítani a folyóirat tartalmát, hogy a földművelés belső kapcsolatainak törvényszerűségei a termelés folyamatában kifejezésre jussanak. Emellett a következő számokban külön rovatot nyitnak a jegyzetek és megjegyzések számára, ahol a földművelést érintő felfedezéseket, leleteket közlik az etnológia, a régészet vagy a filológia területéről. Ószintén kívánom, hogy az eddig elért eredmények mellé minél nagyobb számban újak sorakozzanak és ehhez a magunk részéről szívesen nyújtunk segítséget.

A most megjelent szám alábbi tanulmányaira kívánom olvasóink figyelmét ráirányítani:

C. R. TWIDALE: „Dél-Ausztrália korai telepeseinek szántása és gabonaművelése” (205–223). Az eredetileg nem ekékultúra körébe tartozó területeken az eke későbbi meghonosodásáról nagyon keveset tudunk. Annyira, hogy a legteljesebb ilyen jellegű összefoglalás E. KLEIN (*Die historischen Pflüge*. . . Stuttgart 1967) könyve nem említi egyetlen ausztráliai ekét sem. Éppen ezért érdekes megtudnunk, hogy a korai kivándorlók az egy szántóvasú ekéket magukkal vitték a XIX. század közepén és ezzel szántották a derékszögű nagy kiterjedésű földjeiket, ezeket helyenként még ma is ki lehet mutatni, mert ezek később ismét legelőkké változtak át. Az ekéket sokáig Angliából hozták, az önálló gyártás csak a múlt század végén és századunk elején indult meg.

B. A. ŠRAMKO: „Bronzkori eke Ukrajnában” (223–224). A szerző a Szovjetunió

legrégibb ekéinek kiváló szakértője (vö. Szovjetszkaja Arheologija 1964. 4. sz. 84–100), aki 1960-ban az ukrainai Polessje falu mellett egy 270 cm hosszú és 71 cm magas ekét talált, melynek egyetlen szarvát a talp végébe ékelték. Az eke mellett még egy darab faragott fát találtak, mely feltehetően a járom része lehetett. A lelet 160 cm vastag tőzeg és 45 cm homok alól került elő és a C–14 vizsgálat azt mutatta, hogy 1390 évvel i. e. használták. Az 1968-ban végzett további ásatások megtalálták a bronzkori település nyomait, ahol a közép-dneperi kultúrához kapcsolódó tűzkövek, egy őrlőkö részlete és kerámia töredékek is felszínre kerültek. Ezek után még fokozottabb érdeklődéssel várjuk a tokari és a szergejevski eke C–14 vizsgálatát, mely időben biztos alapokra helyezheti Kelet-Európa ekés földművelésének legkorábbi szakaszát.

A. GAILEY: „Ásós talajművelés Délnyugat-Ulsterben és Észak-Connachtban” (225–236). Írország egyes részein a burgonyaföldek megművelésére még mindig ásót használnak. Ez 150 év óta semmit sem változott. A földet alacsony hátakra húzzák össze, amit bakhátnak neveznek. Míg az eljárás az egész területen megegyezik, ugyanakkor maguk az ásók kisebb formai eltérésekkel rendelkeznek, ami elsősorban a kengyel jobb vagy bal oldalon történő elhelyezésében nyilvánul meg. Nemcsak a munkamenet pontos leírásával ismerkedhetünk meg a tanulmányból, hanem az ásó kézművesi elkészítésével is.

H. H. E. LOOPS: „A vaspapucos ásók egy új típusa Szászországból” (237–240). A vaspapucos ásók az utóbbi két évtizedben többször is foglalkoztatták a néprajzkutatókat. A szerző azonban nem ismeri kellőképpen sem a kérdést, sem az irodalmat. Így L. SCHMIDTnek csak egy munkáját használja, pedig a sok közül legalább a kérdéssel legáltalánosabban és legmélyebben foglalkozót (*Der randbeschlagene Holzspaten Ostmitteleuropa*. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 3. 1957) kellett volna ismernie és minden bizonnyal méríthetett volna J. KRAMÁRIK, munkájából is (*Československá etnografie* 7. 1959). Alaposabb tanulmányozás után, bizonyára nem értette volna félre GORLENKO idézett helyét és nem számíztta volna a vaspapucos ásókat Ukrajnából, ahol azt köztudomásúan a VIII–IX. századtól (V. I. DVOŽENOK: *Zemlerobstvo drevnoj Ruszi do szerednini XIII. sz.* Kijiv 1961) egész századunk elejéig használták. Mindehhez még azt is tudni kell, hogy a XVIII. század végétől a múlt század végéig a huták és a kis vasúzemek rendszeresen gyártották ásópapucosokat, többek között olyanokat is, amelyet a szerző kimutat (vö. pl. J. WATNER: *Der vollständige Kenner der Eisen Waaren*. Grätz 1825. XXI. tábla 2–3. ábra). Ezek után aligha lehet kétséges, hogy a szerző egyetlen adata aligha fogja jelentősen elősegíteni a további kutatást.

G. LERCHE: „Radiokarbon módszerrel meghatározott korú ekék” (240). Már az egyik korábbi számban is kaptunk néhány középkori ekéről pontos meghatározást (134–135). Ez alkalommal az Onsild-ekéről derült ki, hogy időszámításunk 1590-es éveiből származik.

A. STEENBERG: „Sorbatetés és nyomtatás Dél-Indiában összehasonlítva Ázsia más részeinek vetésmódjaival” (241–256). A sorbatetés nyomait e szerző nemrégiben az indiai Harappa-kultúrában találta meg (i. e. III–II. évezred fordulója), ami korábbi annál, mint amit eddig a vetőcsöves ekékkel kapcsolatban ismertünk (vö. P. LESER: *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*. 453, 485. Münster 1931; 1. még BARBARITS L.: *A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon*. 11–14. Bp. 1965). Ehhez kapcsolódva részletesen bemutatja az indiai Bangalore környékéről azt a vetőszerszámot, melynek korábban 3, újabban 7–9 közös tartályból kiinduló csöve a fogak vágta kis mélyedésbe hullatta a magot (4–7. ábra). Különös érdeklődésre tarthat számot a korlát-szarvú örmény ekének skandináviai megfelelőjéről írottak, mellyel kapcsolatban nemrég magam is kifejtettem, hogy a kettő között genetikus összefüggést nem lehet feltételezni (*Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. 14. Szerk.: BALASSA I. Bp. 1972). Ugyancsak ebben a kötetben részletesebb elemzést találunk arról az örmény vetőekéről, melynek korai kapcsolatai még kutatásokat igényelnek (W. H. BDOJAN: *Pfluggeräte in Armenien*. 321–323 és IV. tábla E). A továbbiakban áttekintést kapunk a sarlóval történő aratás munkálatairól, a nyomtatás kőhengerrel történő módjáról, mely itt is, mint más területeken, az állattal történő nyomtatást szorította ki. A mag megtisztításának módszere több fokozaton át végül is a teljes megtisztításhoz vezet. Külön felszeretném hívni a figyelmet azokra a 2–6 fogú, ökörvontatta kapákra (8. ábra), melyekkel viszonylag keveset foglalkozott az irodalom, pedig pl. Kelet-Európában való előfordulásuk (pl. Ukrajna. N. A. DEMTSCHENKO: *Die moldawischen landwirtschaftlichen Geräte im 18. bis zum beginnenden 20. Jahrhundert*. Uo. 348–349 és 3. ábra) sürgetné ezek történeti feldolgozását. Végül egyetérték A. STEENBERG megállapításával, hogy a vetés módszereit az éghajlat jelentős mértékben befolyásolja, de nem lehet figyelmen kívül hagyni anyagi és szellemi hatótényezőket sem, amihez még magam részéről a társadalmi körülményeket fűzöm hozzá.

A füzetet néhány könyvismertetés, az első négy szám tartalomjegyzéke, a munka-

társak névsora és pontos címe zárja be. Az első kötet utolsó füzetének ismertetését azzal a jóleső érzéssel zárhatom, hogy tudományunk egy széles látókörű, földrészeket összekapcsoló kiadványsorozattal bővült.

Trawińska, Maria: Zagroda chłopska w Polsce na przełomie XIX i XX wieku. Cz. I. Budownictwo tradycyjne

[*A paraszti telek Lengyelországban a XIX—XX. sz. fordulóján.*

I. *A hagyományos építkezés.*] Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. 202 p. (Biblioteka Etnografii Polskiej, 18.)

Bódi Erzsébet

A falusi telek a rajta levő épületekkel a paraszti kultúra szerves része, amely a gazdasági-társadalmi fejlődéssel és a gazdálkodás sajátos munkaszervezésével szoros kapcsolatban alakult ki. A telek mindenféle emberi tevékenység színtere, visszatükrözi az emberi munka során létrejött kultúra fejlődését, változását, alakulását.

A történelmi és a földrajzi kutatások fejlődésével már a századforduló éveiben tudományos szinten megéleklődés az érdeklődés a parasztság lakóhelye, telke és épületei iránt. A XX. század közepén született gazdag német szakirodalomra jellemző, hogy főleg formai szempontból vizsgálták ezt az összetett témakört. A német épület és telek típusait fejlettebbnek tartották, mint a szomszédos népek, különösen a lengyel nép hagyatékait. A DEMANGEON köré csoportosult francia kutatók pontos történelmi, néprajzi adatokra támaszkodva, kartográfiai módszer segítségével már az építkezés és a település változatainak kialakulására keresték a feleletet. A lengyel falufornák lényeges földrajzi és néprajzi ismertetőjegyeit és az eredetükre vonatkozó kutatásokat nagyszerűen összefoglalta Józef BURSZA: *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej* (Wrocław, 1958). Ezt követően két évtized szorgalmas terepkutatása és az archivális anyag megismerése eredményeként született meg TRAWIŃSKA., A paraszti telek Lengyelországban a XIX. és XX. század fordulóján” c. munkája. Az alábbiakban a tanulmány első, a lengyel udvar épületeit bemutató részét ismertetem. A szerzőnő rámutat azokra a századforduló éveiben uralkodó gazdasági és társadalmi tényezőkre, amelyek közvetlenül visszatükröznek a lengyel parasztság építészetiében. Nyugat-Európa-hoz viszonyítva a gazdálkodás elmaradottsága — a kisméretű, önellátó, kizárólag a család munkaerejére támaszkodó termelés, valamint a gyenge piaci kapcsolat — elsősorban a melléképületekre nyomta rá a bélyegét. A lakosság társadalmi szerkezete jól nyomon követhető a falu XIX. századi képében, pl. Közép-Lengyelország falvainak központi részén a nagyobb gazdák, míg peremén a szegényebbek építkeztek. A lakosság növekedése, valamint gazdasági helyzet javulása következtében a XIX. század második felében felosztás alá került a falu középső, eddig osztatlan állapotban levő földterülete (*nawsie, powisie*). Ezeket a földtulajdonnal nem rendelkező polgárság kapott házhelyet.

M. TRAWIŃSKA könyvében a lengyel udvar épületeiről elsősorban a funkció szempontjából ad általános képet, de figyelembe veszi a gazdasági-társadalmi és az architektúrális tényezőket is. Az állatoknak szánt hajlék a XIX. és XX. század fordulóján már majdnem minden paraszti telken megtalálható, de Lengyelország déli és keleti vidékének falvaiban még előfordul, hogy a jószágot a lakóházban vagy a szabad ég alatt telettetik ki. A jobbágyfelszabadítás után jelentkező nagymértékű állattenyésztés nélkülözhetetlen velejárója volt a gazdasági épületek létesítése, amellyel párhuzamosan konkretizálódnak az egyes épületek funkciói. Egyetlen gazdasági épület esetében a szarvasmarhát a juhokkal együtt, a lovat és a sertést pedig mindig külön helyiségben tartották. A XX. század elején és a két világháború közti időszakban a nagy és közepes gazdaságokon már különálló épületekben istállózzak a szarvasmarhát és a lovat. A lopás elkerülése érdekében a loistállót a lakóházzal szemben, a tehénistállót a lakóházzal egyvonalban építették. Az új gazdasági épületek a takarmány tárolását és előkészítését is szolgálták, és ezzel a lakóház mentesült a piszkosabb, kellemetlen szaggal járó mindennapi gazdasági munkától.

A szerzőnő külön felhívja a figyelmet, hogy a szarvasmarha telettése a lakóházon belül nem egy tájegység — Délkelet-Lengyelország — népi kultúrájának a sajátossága, hanem a legszegényebb társadalmi réteg életének jelensége. Régebben a melléképületek hiányában hasonló volt a helyzet egész Lengyelország területén.

Szerkezeti, funkcionális és kronológiai szempontból vizsgálva TRAWIŃSKA, a gazdasági épületek összeépítésének különféle formáit állapítja meg: 1. a sertésöl a szénát vagy a szalmát tartó építmény alatt (*chlew pod brogiem*), 2. a gabonásajtja, a ló- és tehénistálló, a sertésöl, valamint a kamra egy fedél alatt való elhelyezése, 3. kőből, ritkábban fából készült pajta, alatta a földbe mélyített ól, 4. fából készült épület, amelyben gazdasági szerszámraktár, sertésöl, lóistálló és cséplőszérű helyiségek vannak.

A munka egyik jelentékeny része a gabonásajtja, *stodola* elhelyezkedésének és konstrukciójának formáival, valamint funkcióival és szerkezeti részeinek elnevezésével foglalkozik. A lengyel gabonásajták elhelyezését vizsgálva két nagy csoportot alkotnak: a telken belül és a telken kívül, a falu szélén épültek. A telken belüli, építészeti szempontból is igen tekintélyes pajta, térbelileg kölesönös viszonyban áll a lakóházzal. Meghatározza a munka szervezését, a mozgás cirkulációját az udvaron, továbbá más melléképületek elhelyezését is. Számos példát találunk arra, hogy a gabonásajtja helyének kijelölése jelentős mértékben függ a telek formájától, az építőanyag milyenségétől (könnyen gyúladó vagy sem) és a gazdálkodás belterjességének fokától. Építőanyaga, amely befolyásolja az épület konstrukcióját, nagyban igazodik a terület természeti és gazdasági viszonyaihoz. A falépítés régi módja a sövényfal, a folyók melletti, a boronafal a délkeleti, fában gazdag területek gabonásajtáira jellemző. Lengyelország gazdaságilag fejlett nyugati részén ezek az építmények már a XIX. század első felében — viszonylag drágán vásárolt — kőből készültek. A csépeletlen gabona és a széna tárolására négy oszlopon nyugvó mozgatható tetőből álló szerkezet szolgál, amely Lengyelországban *bród*, *brodło*, *oborach* néven ismeretes. Főleg a keleti vidékekre jellemző. Az elterjedési területe egyre szűkül, mert az újonnan épült nagyméretű gabonásajták átveszik gazdasági rendeltetését.

A gazdálkodás profilja közvetlenül jól nyomon követhető a gabonamag tárolására készült berendezések vizsgálatával. A XIX. század második felében az erre a célra különálló épület vagy helyiség Lengyelország területén csak a volt kismemesi és a módosabb jobbágyság gazdaságában található meg. A szegényparasztság ládákban, szalmából font kosarakban és fakéregből készült alkalmatlóságokban tartotta termékeit. A különálló ún. sziléziai sárhombárok és a fából készült gabonáskamrák ma már csak reliktumnak számítanak. A konstrukció szempontjából a szerző a gabonáskamrák két fő típusát különbözteti meg: a pincést és az egyszintest, ugyanakkor nem tagadja, hogy a funkciót vizsgálva más kategóriákat is kaphatunk.

A munka ötödik részében tág teret szentel a szerző a lakóház külső formabeli alakulásának anélkül, hogy a technikai konstrukció részletes tárgyalására kitérne. Elsősorban elemzi és rangsorolja azokat a tényezőket, amelyek valamilyen mértékben befolyásolták a századfordulói lengyel lakóház formáját. Megállapítja, hogy a ház külső formájának és a gazdálkodás szintjének fejlődése mindig párhuzamosan haladt, csak az utóbbi években tapasztalható bizonyos fokú elhajlás a lakóépület javára. A kis méretű lakóhelyiségekben a hagyományos normákon alapuló életforma kialakította a berendezés merev sémáját. Erről tanúskodnak azok a példák is, melyek szerint Lengyelország keleti és északi területén a szobaajtóval szemközti bal sarokban a szentképek függnek, az ablak körül, a fal mellett a szövőszék és a ruhásládák állnak, a szoba közepe pedig különböző gazdasági munkák elvégzésére szolgál. A főzéshez szükséges felszerelések a tűzhely közelében található és ide állítják éjszakára a padokat is, melyeken a család alszik.

M. TRAWIŃSKA befejezésül rámutat arra, hogy a lengyel falusi környezet sajátosságai-
val jó talajt biztosít az építkezés terén kialakult hagyományos modell számára. Példái azt igazolják, hogy egy adott kultúrjelenség, amely már napjainkban csak reliktum, régi elterjedésének periferikus övezetében még megtalálható, valamint a régi lakóhelyiségek funkciója az idők során kicserélődik és gazdasági épületekké alakulnak át.

Kopczyńska-Jaworska, Bronisława: Tradycyjna gospodarka sezonowa w Karpatach Polskich

[*A hagyományos időszaki gazdálkodás a Lengyel Kárpátokban.*]
 Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław—Warszawa—Kraków,
 1969. 158 p. 7 térkép 158 p. (Biblioteka Etnografii Polskiej,
 Nr. 20.)

Bódi Erzsébet

Az elmúlt évek folyamán megélnékült az érdeklődés a Lengyel Kárpátok vidékének népi kultúrája iránt. A kutatók elsősorban a lengyel magashegyi pásztorkodás köréből merítették témájukat. B. KOPCZYŃSKA-JAWORSKA az Északi-Kárpátok népének hagyományos gazdálkodásával foglalkozik, nevezetesen annak jellegzetes földhasználati formáit mutatja be a XIX. század végétől napjainkig. Munkájának alapvető feladatát abban látja, hogy meghatározza a földrajzi adottságok és a történelmi folyamatok milyen mértékben befolyásolták a hegyvidék gazdasági és kulturális tagoltságát.

A munka két nagy fejezetre oszlik. Az elsőben az Északi-Kárpátok gazdasági és társadalmi viszonyait és az ezen belül kialakult tájegységeket tárja elénk. A terepkutatáson feltárt gazdag anyag és az idevonatkozó szakirodalom vizsgálata alapján a szerző megállapítja, hogy azok a gazdasági régiók, melyeknek kialakulását egyes mezőgazdasági növények természetse határozta meg, megfelelnek az Északi-Kárpátok geográfiai tagoltságának. Ezek a régiók az idők folyamán kevésbé változnak, ellenben változásokat figyelhetünk meg akkor, ha a terület gazdasági viszonyait összességében vizsgáljuk. Az évről évre növekvő iparosítási folyamat, turisztika és a lakosság időszakos migrációja új gazdasági-kulturális övezetek kialakulását vonja maga után. A magasan fekvő, az ipari központtól távol eső hegyi falvakban továbbra is szoros a kapcsolat a földrajzi környezet és a hagyományos gazdálkodás (pásztorkodás, földművelés, szénagazdálkodás) között. A magas hegyvidéken kialakult a természeti adottságokhoz alkalmazkodó idény jellegű hegyi gazdálkodás (*sezonowa gospodarka górska*) és ott vált uralkodóvá, ahol a növénytermesztéshez nincsenek meg a feltételek, nem megfelelőek az éghajlati és a talajviszonyok, az állandó település nagy távolságra fekszik. Az idény jellegű hegyi gazdálkodás hozzájárult az egész Kárpátok területére jellemző közös népi kultúra sajátos kialakulásához. Az idény jellegű hegyi gazdálkodás fogalma alatt a nyári juh és szarvasmarha legeltetést, a hegyi réti szénagyűjtést és az esetleges korlátozott mértékű növénytermesztést kell értenünk. KOPCZYŃSKA-JAWORSKA B. figyelemmel kíséri az említett hagyományos gazdálkodást közvetlenül befolyásoló tényezőket: a határhasználatot, a lakótelkek távolságát és elhelyezkedését a falun kívüli erdei tisztásokhoz (polana), havasi legelőkhöz (hala) viszonyítva, továbbá a tulajdonviszonyok és a táj általános gazdasági helyzetének történelmi alakulását.

A hegyvidékre jellemző településrendszer már a XVIII. században kialakult, de szinte napjainkig is keletkeznek újabb irtványtelepülések. Az irtványtelepülések keletkezését és további belső növekedési folyamatát már a XIV. század második felében alapított Klikuszowa falu terjeszkedésének következtében létrejött Obidowa (Nowy Targ járás) település példáján jól nyomon követhetjük. Az erdő irtásában elsősorban a lakosság szegényebb, de előfordult, hogy szervezett akcióban gazdagabb parasztjai is részt vettek. A fák irtásával létrejött erdei tisztások használatáért évenként a földesúr által meghatározott telekbért és egyszeri nagyobb pénzüsszeget kellett fizetniük. Az így szerzett területekkel a későbbiek folyamán szabadon rendelkezettek. Eleinte öröklődés következtében kisebb darabokra osztódtak, de később a fejlett állattartás következtében ismét közösen legeltették a határt. A növénytermesztés alá vett területek pontosan ki voltak mérve egyenként, míg a kaszálókat közösen vagy egymás után, a legelőket és az erdőterületeket pedig legtöbbször csak közösen használták.

Az erdei tisztásokon az állandó jellegű újabb települések kialakulásának fő okát KOPCZYŃSKA-JAWORSKA a falvak túlnépesedésében látja. Nem veti el a szénagazdálkodás és a pásztorkodás szerepét sem, de ebben az esetben szerinte ezek a tényezők csak másodrangúak.

A hegyi gazdálkodás általában az erdővel, hegyi tisztásokkal és legelőkkel határos magasan fekvő falvakban fordul elő. A szerző három alapvető típust különböztet meg, amelyhez a kritériumot az adta, hogy a gazdálkodás egyes ágai milyen szerepet játszanak a falu társadalmi életében:

1. A falu közelében található hegyi tisztások kaszálóként való hasznosítása és a távoli hegyi legelőkön folytatott nyári közös juhlegeltetés.

2. A második gazdálkodási típusra jellemző a közeli hegyi tisztások szénagazdálkodása mellett az egyéni szarvasmarha legeltetés és a növénytermesztés. Ebben az esetben majdnem minden egyéni gazdaság rendelkezik nyári szállással. A magashegyi legelőkön közösen legeltetik a juhokat.

3. A harmadik típust alkotja az a gazdálkodási mód, mikor a nyári szezonnra a faluból az egész család felköltözik a magasabb hegyi övezetek alpesi legelőire, hogy ott pásztorkodást és esetleg szénagazdálkodást folytasson.

A második fejezet az idény jellegű gazdasági munkák nagy szerepét emeli ki a lakosság társadalmi életében. A falu közösségi életét a hegyi tisztásokon folytatott gazdasági munkák annál nagyobb mértékben determinálják, minél szélesebbek a méretei és minél jobban foglalkoztatják, mind a család egyes tagjait, mind az egész falu lakosságát. A foglalkoztatottság foka pedig elsősorban függ a fent említett gazdálkodás típusaitól. Azokban a falvakban, ahol túlsúlyban van a hegyi tisztásokon folytatott szénagazdálkodás a munka jellege csak pár napos és csak a családot érinti. Ha ez a gazdálkodási mód általános és az erdei tisztások a falu közelében találhatóak, megfigyelhető a lakosság intenzívebb mozgása a falu és a kaszálók között. Az erdei tisztásokon a fejlett szarvasmarhatenyésztés és a magashegyi övezetek juhászokodása maga után vonja az állatok pásztorkodásával foglalkozó személyek bizonyos időre való elszakadását a családtól, a falu közösségétől, meggyengülnek tehát a kapcsolataik az otthoniakkal. Egyetlen családtag távolléte a nyári időszak alatt azonban még nem hoz jelentős változást az egész család életében. Látható változások jönnek létre a pásztorok családján belül, különösen ott, ahol a család feje éveken keresztül a nyári szezonn idejére elhagyja a családját és gazdaságát. Hasonló változásokat figyel meg a szerző olyan esetekben, amikor a családtartó egy-egy más jellegű munka (bányászat, ipar) idejére távolmarad a családtól. KOPCZYŃSKA-JAWORSKA szerint a pásztorcsoportokra jellemzőbb a hagyományos munkaszervezés. A közösen elvégzett mezőgazdasági munkák lehetőséget biztosítottak a széles körű társas élet kialakulásához is. A szellemi kultúra körében feltárt típusok, mágikus eljárások és az ezekkel összefüggő hiedelmek az Északi-Kárpátok területén a juhtartás nagy gazdasági jelentőségéről tanúskodnak. Minden közösen végzett munkafolyamat mágikus eljárásokkal is kapcsolatos. Pl. az egész Északi-Kárpátok területén nem eshet a kihajtás pénteki napra, inkább szerdára vagy szombatra. Az ól küszöbére keresztben juhászbotokat, láncot helyeznek és azon át hajtják ki a juhokat. Így védik az állatokat a nagyobb bajtól. A rontás megelőzését célzó szokások közül megemlíthető pl. az állatok füstölése a templomban megszentelt réti növényekkel, nem szabad a tejtermékeket kiadni az udvarból sőtétedés beálltával stb. A juhnyáj hasznát akarják biztosítani a szállás előszöri elfoglalásának szokásaival: A bacsa lép be elsőnek és kéri az Isten segítségét eredményes munkájukhoz, ő gondoskodik a tűzgyújtásról is stb.

B. KOPCZYŃSKA-JAWORSKA a Lengyel Kárpátok irtványtelepüléseinek gazdálkodásáról írott munkája egyedülálló a lengyel néprajzi irodalomban. Komplex módszerrel a település, a földművelés, a pásztorkodás és a társadalomszervezet együttes feltárásával vonja le következtetéseit. Biztos kézzel alkalmazza a geográfiai, a gazdaságtörténeti irodalom általa interpretált adatait.

Penavin Olga: Jugoszláviai magyar népmesék

Közzétette — A mesék topológiai meghatározását készítette DÖMÖTÖR Ákos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 623 p. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, szerkeszti ORTUTAY Gyula, XVI.)

Kovács Ágnes

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészeti Karának Magyar Nyelv- és Irodalom tanszékén egy évtizede — megalakulása óta — rendszeres néprajzi gyűjtőmunka folyik. A tanszék vezetője, PENAVIN Olga és munkatársai JÁMBOR László, MATIJEVIC Lajos és SÁTAI Pál magnetofonjukkal csaknem valamennyi magyarlakta jugoszláviai községben megfordultak már. Gyűjtőmunkájuk eredménye: 60 tekeresnyi hangzó anyag és számos gyűjtőfüzet. A népmesegyűjtemény voltaképpen ennek a néprajzi gyűjtőmunkának másodlagos terméke, a terepmunkának nem mesegyűjtés volt a fő célja. PENAVIN Olga azonban úgy vélte, hogy a rögzített értékes anyagot kár lenne az archívumban tárolt szalago-

kon hagyni, nyilvánosságra hozatalukkal a magyar folklórkutatásnak valóban értékes szolgálatot tett.

A gyűjtemény jó áttekintést ad a Jugoszláviában élő félmilliónyi magyarság mai mesekincséről. A gyűjtő anyagát földrajzi rendben közli: önálló csoportot képeznek a Baranya—Dráva-szögben, a Vajdaságban, a Muravidéken és a Szlavóniában gyűjtött mesék, mondák, anekdoták, hiedelemtörténetek. Az egyes csoportokon belül a szövegek falvanként sorakoznak, azon belül pedig egy-egy nevezetesebb mesemondó tudásából-anyagából kapunk ízelítőt.

A gyűjtőterület nyelvileg nem egységes. Szlavónia, Muravidék és a Drávaszög népe évszázadokon keresztül viszonylagos háborítatlanságban élt, a kevés betelepülő nem változtatott lényegesen az anyanyelvjáráson: annál színesebb képet mutat a Vajdaság. A törökök elűzése után a nádasokban meghúzódott gyérszámú lakosság a Nagykunságból és a Palócföldről hozott telepésekkel egészül ki. A XVIII. században Torontálba sok szegedi költözik be, a XIX. sz. végén Hertelendyfalvára bukovinai székelyeket telepítenek. Az egyes települések nyelvileg elszigetelődtek, s ahogy ez ilyenkor lenni szokott, sokat át is vettek más nyelvtől, más nyelvjárási szokásokról. Az egymás közötti házasodás, a magyar köznyelvi hatás elégtelen volta következtében a régi megőrzése igen nagyfokú, az egyes községek, községrészek nyelvén még ma is világosan felismerhető annak a területnek a nyelvjárása, ahonnan több generációval ezeltűt elszármaztak.

A mesemondás szokása nem a nyelvjárási hovátartozás, hanem a városiasodás függvénye. A gyerekek 10–12 éves korig város-on-falun egyaránt szívesen hallgatnak mesét. Mesemondójuk legtöbbször a nagymama. A felnőttek falusi mesemondási alkalmi itt is fogyóban vannak, mert hiszen megfogyatkozott a kézzel végzett egyhangú munka és a hosszú téli esték unalma, pihenése is. Mindezek ellenére sikerült PENAVIN Olgának néhány valódi mesemondó tehetséget felfedeznie. A KATONA Imre kopácsi gyűjtéséből ismert TYÚKOS HORVÁTH ANTALON kívül említésre méltó az ugyancsak kopácsi GyÖRFI KÁLMÁN, a várdaróci JAKAB ISTVÁN és TAKÁCS FERENC, az asszonyok közül SZABÓ JÓZSEFNÉ Csantavérről, VICSORI JÁNOSNÉ Bács-Topolyáról és a bukovinai-csikói székely nyelvi ízeiket beszédében haláláig őrző KOVÁCS JULIÉNI Hertelendyfalváról.

A kötet azonban nemcsak az ő meséiket mutatja be, hanem a hallgatóikét is. Ezek természetesen sokkal szürkébbek, vérszegényebbek, mint a kiváló mesemondóké, de nem minden jelentőség nélkül valók: segítségükkel tartják felszínen, őrzik meg hibátlanul emlékeztükben a kedvelt, százszor hallott szövegeket. A gyűjtő bevezetőjében nem győzi eleget hangoztatni a hallgatóság fontos szerepét a mese megmaradásában. Véleménye szerint amíg igény lesz a mesehallgatásra, mindig lesz mesemondó, aki ezt az igényt kielégítse.

A bevezető a mesemondásról szólva, az átmeneti és a záró formulák fontos szerepéről, a mesemondó személyéhez és a népcsoporthoz kötődő jellegzetes voltáról beszél. Hangsúlyozza, hogy maguk a mesék, a mesei tradíció nem különleges. Beletartozik a magyar népmesehagyományba, de szoros szálak fűzik a környező más nyelvű népek epikus hagyományához is. A mesék cselekménye, alakjai itt is egyszerre természetfeletti és reálisak, színhelyük a paraszti környezet, amelyben a mesemondó és hallgatósága él. Helyet kapnak a személyes élmények is, ezáltal lesz a történet még életszerűbb, még hitelesebb, hiányoznak viszont az intim családi, szerelmi élet megnyilvánulásai.

A mesék közül néhány különösen szép darabot kell kiemelnünk. A Baranya—Drávaszögi részben különösen kedvesek a cicamenyasszony (AaTh 402) közölt változatai, szépen elmondott és teljes az „Aranyhajú ikrek” mese (AaTh 707; itt Tündérszép Iлона a címe) jellegzetes a négy művésztestvér Kopácson feljegyzett redakciója (AaTh 653; „Mese a három fiúról”, elm. Tyúkos Horváth Antal) és a gyűjtő előtt különösen kedvesek a Mátyás királyról szóló anekdoták. A vajdasági mesék közül említésre méltó az Argirus széphistória népmesei változata (BN 400 I*), jellegzetes ugyancsak Szabó Józsefnének a „kancatej-füldő” (AaTh 531) és a „táltosfiú” (AaTh 328) típusok a magyarban állandó, ezúttal azonban szokatlan formájú kontaminációja, Kovács Juli néni két kiváló meséje: „Sejha!” (AaTh 325), és a „Szelördög” és (AaTh 552), de felsorolhatnánk csaknem valamennyi szövegét. Újabb gyűjtéseinkben viszonylag ritka, itt viszont kiemelkedő néhány mondókamese: „Férgecske” (MNK 2076Z*), „Mese a kiskakasról” (AaTh 2022), „Mese a kőkönyzemeckéről” (AaTh 2021). A hiedelemmondák és a hiedelmek nem mindig szerencsés darabjai a kötetnek. A muraközi falvak legjellegzetesebb darabjai a rátótádiák Szalafőről. Ez a község láthatólag ennek a vidéknek a Schilda-ja. A szlavóniai Kórogyról viszonylag sok Grimm-mese származékot találunk a kötetben.

A gazdag meseanyag jegyzetei meglehetősen szegényesek. DÖMÖTÖR ÁKOS az egyes szövegeknek csak az AaTh típusszámát határozza meg, s az elmondókról és a mesék származási helyéről külön táblázat tájékoztat. Így a mesék és a hozzájuk tartozó adatok csak

kissé bonyolult utánkereséssel kapcsolhatók össze. Nem világos az sem, hogy a kötet vajon a gyűjtő (gyűjtőkollektíva?) valamennyi hangszalagra vett prózai epikus szövegét tartalmazza-e? A közölt szövegek változataira nem történik utalás.

A folklórkutatónak és a népköltészet iránt érdeklődő iskolázott felnőtt olvasónak kiadott gyűjteménnyel egyidőben egy a kötet legszebb darabjait tartalmazó válogatás is megjelent tíz éven felüli gyermekek részére „Széldördög” címmel a budapesti Móra és az újvidéki Fórum közös kiadásában. A meséket igen jó érzékkel JÉKELY Zoltán gondozta.

ΜΕΓΑΣ, Γεώργιος Α. :Τὸ τροχουδι τοῦ γερουιοῦ τῆς Ἄρτας.
(Laografia XXVII, 1971 p. 25—212.)

Mohay András

A tanulmány szerzője már 1959-ben ismertette VARGYAS Lajosnak a magyar *Kömüves Kelemen* ballada külföldi kapcsolataival foglalkozó vizsgálatait, s a témához visszatérve, előljáróban megemlíti, hogy a görögön kívüli változatokra vonatkozólag elsősorban a VARGYAS által összegyűjtött anyagra támaszkodik. A magyar ballada görög megfelelőjének, az *Arta hídja* néven ismert balladának 333 változatát gyűjtötte fel MEGAS professzor. A görög változatok lelőhelyét a földrajzi elterjedést bemutató térképen közli, s a továbbiakban mindvégig pontos hivatkozással utal az egyes gyűjtött darabokra.

Munkamódszere a balladának motívumokra bontása, s az egyes motívumokat a cselekmény menete szerint sorra véve, annak vizsgálata, hogy a szövegben forgó motívum mely területeken található meg, illetve hol hiányzik, vagy van mással helyettesítve a balladában. A továbbiakban a motívumoknak a külföldi párhuzamok anyagával való meg-egyezését, ill. eltérését vizsgálja. A főbb (variálódó) motívumok: a kömüvesek száma, az áldozat szükségességének bejelentése, az asszony odahívásának módozata, a befalazás, az asszony két nővére hasonló sorsának említése, a híd megátkozása, rendelkezés a gyermek sorsáról. Az anyag tagolása jól áttekinthetővé teszi MEGAS tanulmányát. A görög balladában szereplő nevek egyes vidékeken azonosak a görög Digenés Akritas-dalok szereplőivel, amiből szerző a ballada régiségére következtet. (N. B. az azonosság későbbi helyi átvétel eredménye is lehet!).

Az építmény a görög balladában mindig híd. A felgyűjtött szövegek 33%-a az Arta folyó hídját említi. Az Arta a mai Görögország északnyugati részén, Epirusban folyik, így érthető, hogy főként a nyugati területen találkozunk a balladában e névvel. A szövegek 17%-ában Tricha folyó szerepel. Ez utóbbi név főként Pontusban — a Fekete-tenger délkeleti partvidékén — és Thrákiában fordul elő. Ilyen nevű folyó a valóságban nem ismeretes, így egyelőre rejtély, honnét ered e név. (Megkockáztathatnók azt a feltevést, hogy az alvilági Styx — újjörög alakban Stigha — folyó neve hatolt be e területen a szövegbe.) A többi ballada-változatban általában nem nevezik meg a folyót (pl.: „a parton”), ill. helyi nevekkkel helyettesítik.

Az építőmesterek száma általában határozatlan (pl. 40). Csak Kappadókiában szerepel 3 kömüves, míg a szerb, bolgár és aromun balladák rendszerint 3 testvérrel beszélnek.

A motívumok jelentős részét MEGAS másodlagoshozzátoldásnak tartja. Így másodlagos szerinte a mester üzenete, hogy lassan jöjjön az asszony; az asszonynak a hídaknába leküldése azzal az ürüggyel, hogy a mester beleejtette a gyűrűjét (a változatok 66%-a hozza!); a befalazás leírása (40% hozza); a férj és feleség búcsú-párbeszéde; az asszony végrendelkezése gyermekéről. Az eredeti szöveg MEGAS szerint a következő motívumokat tartalmazta: 1. Egy kömüves-csoport hidat akar építeni. 2. Amit nappal raknak, éjjel leomlik. 3. Egy titokzatos hang (általában madár) közli, hogy a mester feleségét fel kell áldozni. 4. A mester egy gyermeket a feleségéért küld. 5. Az asszony vesztét sejtí, elbúcsúzik otthonától. 6. Az asszony felpanaszolja saját maga és két nővére sorsát. 7. Az asszony megátkozza a hidat. Ez a MEGAS szerint archaikus (rövidebb) változat főként a mai Görögország területén fordul elő, de sajátos módon éppen Epirusban (ahol az Arta folyik) ritka. Ezek szerint a távolabbra került variánsok őrizték meg jobban az eredeti szöveget.

A balladának az egész görög nyelvetületen való elterjedtségét a régiség bizonyítékának tekinti (137. p.). A XI. sz.-ban a szeldzsuk törökök elragadták Bizánctól Kisázsiaát, így MEGAS szerint a balladának előbb kellett keletkeznie, egyébként nem jutott volna el a Fekete-tengertől délre és keletre eső területre.

A tanulmány második fele a régebbi vizsgálatok kritikai áttekintése. Számos régebbi kutatóval egyetért abban, hogy a ballada görög eredetű, innét került a Balkán északi részére és Magyarországra. Legrészletesebben (15 oldalon) VARGYAS L. kutatásaival foglalkozik, akinek — mint megjegyzi — annak idején 295 görög változat szövegét megküldte, anélkül, hogy VARGYAS módosította volna álláspontját az ő észrevételei következtében. A magyar kutató hatalmas erudíciója iránti mély tisztelet mellett több lényeges kérdésben nem ért egyet VARGYASSAL. VARGYAS szerint a magyar — bolgártörök közösség időszakából hozták magukkal a balladát a magyarok jelenlegi hazájukba, tőlük vették át a balkáni népek, köztük a görögök. VARGYAS a Duna említését a görög szövegben az északi eredet bizonyítékának tartja, MEGAS viszont rámutat, hogy a Dunát az Euphratésszel együtt említi a szöveg (a két nővér e két folyónál vesztette életét), s ez esetben csupán a bizánci birodalom két határfolyójáról van szó. VARGYAS szerint a bolgár változatok a görögben is megvannak, a görögök a bolgárban nem: MEGAS szerint ez tévedés, mert a jellegzetes görög elemek a bolgár szövegekben is felbukkannak (gyűrű, madár, átok). MEGAS utal a magyar balladának sok lényeges eleme nincs meg a bolgárban (feleség álma, készülődése, gyerek és apa, gyerek és halott anya párbeszéde); megfordítva, a bolgárban a göröggel (és az ebből kölcsönzött aromunnal) közösen meglévő lényeges motívumok a magyarban ismeretlenek (165. p.: hídépítés, madár, gyűrű, mester siralma, anya gondoskodása gyermekéről; n. b. ez utóbbiban MEGAS téved, mert ezt a magyar ballada is tartalmazza). Így megállapítása szerint a bolgár szöveg nem a magyarhoz áll közelebb (mint VARGYAS véli), hanem a göröghöz. Feltételezi, hogy a magyarba román közvetítéssel került a ballada (kár, hogy e valószínűtlen feltevés helyett nem foglalkozik a délszláv közvetítés kérdésével). VARGYAS a magyar — bolgár ballada átjutását a görögökhöz a XIV. sz. közepére teszi; MEGAS felteszi azt a kérdést, hogy a magyar költészet abban az időszakban használta-e már a rímet, tekintve, hogy a magyar szövegváltozatok között rimeseket talál (n. b. a magyar változatok ugyan gyakran rímtelenek, de magunk részéről megjegyezhetjük, hogy valamennyi magyar változat versformája tizenkettes, s e versforma valóban nem volt meg a XVI. sz. előtt a magyar költészetben). Maga a befalazási hagyomány természetesen MEGAS szerint is ősi és közös európai, de a történet verses megfogalmazása a görögöknél történt (167. p.).

Végül az egyes típusokat bemutató jellegzetes változatokat közli a görög nyelvterület különböző vidékeiről.

MEGAS gazdag anyagra épülő tanulmányának fontos tétele a ballada keletkezésének Epirusra való helyezése. Érvei közül legjelentősebb az epirusi Arta nevének elterjedése a szövegváltozatokban. A tanulmány földrajzi statisztikája igen tanulságos, bár megjegyzendő, hogy 900 évvel ezelőtt keletkezett dalról mai számarányok alapján dönteni igen nehéz. Így pl. MEGAS mindvégig a kappadókiai és pontusi görög nyelvszigetről beszél, holott ezek csak az utóbbi évszázadokban váltak szigetekké; a török uralom első évszázadaiban még összefüggő nyelvterület volt Kisáziában, sőt a bizánci birodalom fénykorában éppen Kisázsia volt a görögség ethnikai központja. Így nem tekinthetjük lehetetlennek, hogy a ballada nem Epirusban, hanem Kisáziában, a Kappadókia és Pontus környéki területen keletkezett; mindenesetre az a körülmény, hogy két ilyen távoli, elszigetelt ponton ma is él, azt bizonyítja, hogy egykor egész Kisáziában el volt terjedve. Kisázsiai eredettel magyarázható esetleg az a körülmény is, hogy a pontusi és kappadókiai szövegváltozatokban nem fordul elő az Arta név: talán csak a félszigetre való átkerülés után lokalizálták az Arta folyóra (ahogy pl. a magyarban történetesen Déva várára, a románban az árgyesi kolostorra lokalizálták.) Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy a dél-itáliai görögségnél nincs meg a ballada, éppúgy, mint az általános vélemény szerint kisázsiai eredetű Akritas-dalok sem, amelyek a X—XII. sz. táján elszigetelődő dél-itáliai görögséghez már nem kerültek át. Egyébként mind az Arta-híd, mind néhány más görög ballada dallama is az Akritas-dalokéval azonos. Célszerű volna a többi görög balladát is hasonló alapossággal megvizsgálni, s lehetséges, hogy kiderülne, hogy más görög balladák is az Akritas-ciklussal egyformán régi időszakra nyúlnak vissza.

Castein, Hannelore: Die anglo-irische Strassenballade

Wilhelm Fink Vlg. München, 1971. 146 p.

Krizsa Ildikó

A fiatal német kutató első tudományos munkájában az anglo-ír ponyvaballadákat vizsgálja. A megelégnéssel balladakutatásban mind szélesebb teret hódít a legújabbkori, felépítések vizsgálata, s köztük a ponyvaballada, így nem csoda, hogy a kevésbé feltárt ír balladaköltészetből épp ezeket választotta CASTEIN kutatása tárgyául, a szokásos lépcsőket megkerülve. A látszólag szűk témát azonban a balladaanyag egészébe ágyazza. Kiindulási pontja az angol-skót balladaanyag, amely jelentőségénél fogva lehetőséget ad arra, hogy általános, a műfajt egészében érintő kérdéseket tárgyaljon. Rámutat arra, hogy már az angol-skót balladakiadványok legjelentősebbikében, CHILD gyűjteményében is (F. J. CHILD: *The English and Scottish Popular Ballads*. New York, 1965) található ponyvaballada, hozzávetőleg 50 db. Ez a nem kis szám már önmagában is lehetőséget ad arra, hogy az angol ponyvaballadáról szóljon s ezáltal áttekintést adjon az anglo-ír ponyvaballadák előzményeiről.

Az első angol ponyvaballada nyomtatványok a XVI. sz. első felében jelentek meg. (Az eddigi kutatások szerint 1513-as Fladdenfield-i csatával foglalkozó szöveget tekintik a legrégebbinek.) Az első kiadványok kezdetben zömmel egylaposok voltak, ezeket *broadsheet*-nek, vagy *broadside*-nek nevezik, (német terminológiával *Einblatt drucke* v. *Flugblätter*). Az egy lapos kiadványoknak többnyire csak az egyik oldalára nyomtattak. Ezek közepére általában valamilyen illusztráció került, amelyet közrefogott a szöveg. Az ilyen egylapos nyomtatványok másik oldala üresen maradt. Később szaporodtak el a két vagy többlapos nyomtatványok, ezeknek mindkét oldalára folytatlagosan írták a szöveget. Többnyire csak a címlapon, ritkábban a hátlapon is vagy belső oldalakon található illusztrációk, díszítések. A XVI–XVII. században a képanyag a kiadványok hangsúlyozott része, később ezek jelentősége csökken, sőt el is marad. A szövegek szerzője az esetek túlnyomó többségében ismeretlen, de a nyomdatulajdonost, a kiadás helyét sokszor feltüntetik. (Hasonlóképp készültek a magyar ponyvák is a XVIII. században és a XIX. század első felében. Ezek több lapból álló kiadványok. Szerzőit nem tüntetik fel még akkor sem, ha korabeli jeles költő volt is. Az illusztrációk kezdetleges fametszetek, rézkarcok. Megjelenési hely csak a kiadványok egy részén van feltüntetve a nyomdatulajdonos nevével együtt. Sokszor mindenféle bibliográfiai adatot nélkülöznek. CASTEIN feltételezi, hogy a ponyvaballadák megjelenése idején klasszikus ballada is szerepelt a kiadványokon, amelyet fokozatosan szorított vissza az újabb, ismeretlen szerzemény. Mindenesetre az feltételezést adatokkal nem tudja alátámasztani. A szerzővel ellentétben valószínűbbnek tartjuk, hogy az új társadalmi fejlődési szinten a polgárosodás következményeként, az átalakult igényeknek megfelelően jönnek létre ezek az új alkotások, amelyek többé már nem kimondottan szájhagyományban élnek, hanem elsősorban a modern technika vívmányait, a könyvnyomtatást használják fel népszerűsítéséhez.

A ponyvaballadák közkedvelt témája a szerelmi halál, a gyilkosság számos változata, csodás és rendkívüli esetek, helyi vagy nemzeti események, háborúk, tűzvészek stb. minden esetben a témák borzalmainak, rendkívüli voltuknak hangsúlyozásával. Összevetve a ponyvaballadák eme jellegét a korábbi szájhagyománnyal, elmondhatjuk, hogy az érzelmes leírás, a borzalomkeltés távol áll a klasszikus balladák stílusától, ott ugyanis mindezekre jelképes utalást találunk. A ponyvaballadánál a naturalista, részletező, túlmagyarázó leírást moralizálás követi, amely szintén távol áll a klasszikus balladák jellegétől. És amíg a klasszikus balladák csak utalásszerűen jelzik, hogy milyen körülmények között mi történik a hőssel, addig a ponyvaballadák célja az esemény külső mozzanatainak pontos datálása, részletezése és ezzel a ponyva hitelességének a biztosítása. (Fölöttébb fontos szempont volt ez a füzet eladhatóságánál is. Másrészt valószínű, ez volt a racionális indoka, miért nem tüntették föl a nyomtatás évét; így ugyanis évekkal később is, mint „legújabb”, legérdekesebb eseményről való verset árulhatták.) Az eset körülményeinek pontos leírása fontos azért is, mert a hallgatóságban azt az illúziót kelti, hogy magát a „valóságot” ismeri meg és nem egy valóságosként feltételezett (fiktív) eseményt.

Az a kor, amely létrehozta a balladaköltészetnek ezt az új hajtását, igaz, sokarcú volt, és kezdetben ezeknek az alkotásoknak is fontos társadalmi szerepük volt. Az angol ponyvaballadák első virágkorát a XVI. század derekára, második felére tehetjük. Ebben a korban, a polgári átalakulás kezdetén, a vallási harcok idején a ponyvaballadák közérdekűek, akár politikai jellegűek, akár vallási, antikatolikus tartalmúak, satirikus vagy

reális köntösben jelennek meg. A ponyvaballada létrejötték a felvilágosító, hírközlő szerep sokkal fontosabb, mint a későbbi századokban, amikor e téren is periferikussá válik.

A szerző számára különálló problémakört jelent annak a kérdésnek vizsgálata, hogy az angol klasszikus és ponyvaballadák miként hatottak az ír hagyományra. Példákkal illusztrálja a CHILD-balladák anglo-ír hagyományban való megjelenési formáit. Minden esetben az angol anyag továbbélésének aspektusában vizsgálja az ír hagyományt, amelynek szerinte kulcsfontosságú szerepe van az angol nyelvterületen. Kiindulópontja ebben az esetben is a CHILD-anyag. Kimutatja, hogy már 1765-ből van egy feljegyzés, amely CHILD-balladáról tesz említést. De a gyűjtő és kutatómunka sokkal később kezdődött. A különböző ír könyvtárakban megtalálható kéziratos gyűjtemések ismeretében CASTEIN legjelentősebbnek Marie SLOCOMBE 1952–1956 között végzett gyűjtőmunkáját tartja, aki ez idő alatt 500 balladát jegyzett föl, ebből 140-et ír nyelven. Ebben az anyagban 16 CHILD-ballada található, amely jó összehasonlítási alap ahhoz, hogy bemutassa milyen mértékű a változás az angol és az anglo-ír balladák között. Már a klasszikus balladák közti különbség is számottevő, de még nagyobb mértékű átalakulás figyelhető meg a ponyvaballadák esetében. A mi feltételezésünk szerint ennek okát nemcsak a nyelvi különbségben kell keresnünk, hanem az ország sajátos társadalmi-történeti helyzetében is. Írországból a XIX. században az irodalmi kultúra mellett is a szájhagyománynak megkülönböztetett szerepe, jelentősége van. Erre céloz PILCH egyik vélekedése is: „Irland ist wahrscheinlich das einzige Gebiet im gesamten englischen Sprachraum, wo nicht nur alte Balladen noch fortleben, sondern in unserem Jahrhundert Balladen im klassischen Stil neu entstehen.”

A ponyvaballadák elkülönítő, sajátos vonása az ír hagyomány ismeretében érthető. Itt mindenekelőtt az 1627-ben ó-ír nyelven feljegyzett *Finn-ciklus* (Duanaire Finn) balladaszerű darabjait kell megemlíteni, amely a több évszázados kelta hagyományt örökölte tovább. A XVIII–XIX. században létrejött balladák felhasználják a korábbi formai-verselési sajátosságokat, már a századok folyamán jelentős fejlődésnek mennek át.

Az anglo-ír ponyvaballada kezdetét 1798-tól számítják. Az akkor lezajlott angol ellenes ír felkelés hozta létre az első ilyen alkotást. De a hazafias költészetnek is ez a kezdete.

Már az első ponyvaballadák magukon viselik a spontaneitás bélyegét, érződik, hogy nem maga a költészeti alkotás, hanem a politikai tartalom a fontosabb. A XIX. század közepén új virágkorát éli a ponyvaballada. Kiadási központ Dublin, ahol több nyomdász tevékenykedett. A dalok, balladaszövegek zöme angol nyelvű, és mivel nyomtatva volt, a korábban még ismeretlen szavak, kifejezések is rövidebb idő alatt közismertté váltak. Az előadók egymás között versengtek, igyekeztek a dallamot cifrázni, díszíteni, sőt a szöveget is úgy variálni, hogy az egyediséget jelentsen. Ennek következményeként kevesen tanulták meg, nem vált a szájhagyomány részévé úgy, miként a klasszikus ballada, és a kiadványok élete inkább egyénekhez kötődött. A nyomtatványok formailag is sokat merítettek az angol előzményekből. Egy lap kb. 11 cm széles és 29 cm hosszú volt, amelyekre latin betűvel nyomtatták a szöveget. (Korábban ismert volt ugyanis az angol ponyva anyagban a gót betűs kiadvány is, ezt „fekete” nyomtatványnak nevezték, szemben a „fehér” latin betűssel. Megfigyelhető, hogy a lap elülső részén levő metszetek variációs lehetősége nem nagy, és sokszor előfordul, hogy a témához nem illő képek kerültek a ponyvára. Hasonló jelenség más nép ponyvakiadására is jellemző.) A nyomdában levő kész metszeteket, kliséket többször is felhasználták különböző szövegtípusok mellett, mert így viszonylag hamarabb, olcsóbban, egyszerűbben tudták előállítani a kiadványt. Megfigyelhető, hogy a ponyva terjedésével mindinkább fokozódott ez a tendencia. A XIX. században — elsősorban a prózai kiadványok esetében — az illusztráció elveszíti jelentőségét, elnagyolt ornamentális díszítés kerül helyébe, de sok példány jelenik meg illusztráció nélkül is.

Részint angol hatásra, részint attól függetlenül is, a század végén megjelenik egy új ágazat a ponyvaballadák témakörében, és ez az emigráns ének és balladahagyomány. Az amúgy is nagymértékű Amerikába-vándorlás mellett a nagy írországi éhínség is fokozta a kivándorlást. És mint minden új téma, ez is megteremtí a neki megfelelő új kifejezési módot, stereotip formulákat, amíg végül kialakul egy-egy szövegfajta körüli divat, és az közismertté válik, a többi pedig az emlékezet nem őrzi meg. Az emigránsballadák sztereotip formulái pl.:

„Lonely I sit and weep” . . .
 „Write me a letter from home” . . .
 „Adieu, farwell to all my friends” . . .

Természetesen a ponyvaballadák minden rétegének van valamilyen általános formula készlete. Főként a kezdő és záróformulák jellemzőek ezekre az alkotásokra. anglo-ír:

„Come all you blessed Christians dear” ...
 „Both gentlemen or yeomen bouts” ...
 „Come my friends and listen unto me” ...

angol:

„Come gentlemen all, and I'll soon let you know” ...
 „Oh, lads and lasses, hither come” ...
 „You've heard of the sy's disaster” ...

Ezeknek a stereotípiáknak a szerepe a figyelemfelkeltés, a szenzáció ígérgetés, érzelmi hangolás.

Ha összevetjük CASTEIN által említett, illetve a kis antológiában bemutatott főbb formula fajtákat, azt kell látnunk, hogy alig térnek el az angoltól, vagy az anglo-amerikai ponyvaballadák kezdőformáitól. Vö.: A. L. LLOYD: *Come all ye bold miners* (London, 1952.) Véleményem szerint itt sokkal általánosabb egybeesésről van szó, hiszen a magyar anyagban sok tekintetben is hasonló kifejezéseket találunk: pl. „Hallottátok mi történt x-ben.” (vö.: TAKÁCS Lajos: *Históriások, históriák*. Bp. 1958.) és a német ponyvaanyagban is jellegzetes kezdőformák vannak.

Az anglo-ír ponyvaballadák jelentősége túlnő a lokális folklór problémáin, nemcsak azért, mert azok a nemzeti költészet részévé váltak, illetve azt részben helyettesítették amikor arra irány mutatkozott, hanem azért is, mert az irodalmi alkotások jó része merített ebből a forrásból. Nem egy nemzeti költő, író nemzetközi jelentőségű alkotásainak alapjává lett a ponyvaalkotás (pl. Yeats, Burns, Joyce, O'Casey stb. műveiben). De ebben sem egyedülálló az ír hagyomány. Hasonlókat mondhatunk el a magyar ponyvák irodalmi utóéletéről, pl. Arany János, Petőfi Sándor költői munkássága esetében, hogy csak a eghíresebbeket említssem.

Azt hiszlm ebből a rövid ismétlésből is kiviláglik, hogy az anglo-ír ponyvaballadák elemzése során CASTEIN számos olyan — műfaji ágazatra általában jellemző — sajátosságot állapít meg, amely minden nép ponyvaköltészetére jellemző. Tanulmányának egyik érdeme, hogy nem szűkítette témáját csupán az anglo-ír ponyvairodalomra, hanem egy tágabb ponyvaballadai sajátosságot vizsgál, annak problematikájából indul ki, és eredményeit is annak fényébe állítja.

Kjaer, Iver—Holbek, Bengt: Ordsprog i Danmark

4000 ordsprog fra skrift og tale gennem 600 år [A dániai közmondás. 4000 közmondás 600 év írott és szóbeli forrásaiból.] Jørgen Paludans Forlag, København, [1970] 336 p.

Voigt Vilmos

A dán nyelvészettel és filológiával foglalkozó KJAER és az ismert szövegfolklorista HOLBEK arra vállalkozott, hogy kis kötetben tegye közzé a legjellemzőbb dán közmondásokat, vagyis, ahogy ők mondják, azokat a szólásokat, amelyek Dániában ismertek, ezzel a kerülő definícióval utalva arra, hogy a proverbiumhagyományt lényegében nemzetközi jelenségnek tartják. Megoldásuk bizonyos mértékig sikeresnek mondható, új szempontokat vet fel, másrészt azonban bírálatot is kiválthat.

Rövid előszavuk a címben jelzett és fentebb említett elvet közli. Ezután következik három ívnyi bevezetésük, amely a parömiológia szempontjából is jelentős munka. Előbb a közmondás definícióját adják, érdekes módon leginkább olyaténképpen, hogy a szólásokban ábrázolt társadalomképet és világképet mutatják be, utalnak a szólások humorára, filozófiájára (teljesen új, érdekes szempont, bár azt hiszem, a proverbiumokat nem tartalmilag, hanem szerkezetileg, strukturálisan kell definiálni!); ezután a tárgy „körülhatárolása” céljából említik meg a nemzeti és nemzetközi, az irodalmi és népi, a pusztá nyelvi fordulat és a folklór jellegű proverbiumok közti különbségeket. Már itt utalnak a proverbiumok alfajaira, általában a nemzetközi (és a mai magyar) parömiológia beosztását követve. Külön érdekességű a „stílus és forma” fejezet. Itt a következő sajátosságokat említik (gazdag példatárral, utalva a jelenség árnyalataira, módosulásaira is): a szólások direkt, általánosító megfogalmazása — a szólások általánosított kép-, illetve szimbólum-használata — a szólások egyszerű szintaxisa (ugyanakkor bizonyos

inverziók megléte) — a kifejezett vélemények pregnáns, kategorikus volta — az ideidők és módok a közmondásokban — a névszók határozott és határozatlan, egyes számú és többes számú alakjainak használata — a tagadás és kapcsolata a határozatlansággal — metaforikus mondanivaló, illetve ennek keretbeágyazása. A dán proverbiumok poétikai sajátosságai közül külön is bemutatják a következőket: metaforák, ritmika, tőszótag-harmónia (a mi alliterációkra hasonlító jelenség), szóvégi rímek, ellentétek és párhuzamosságok, „produktív formák” (ide sorolva a specifikus szóláskezdeteket, amelyek proverbiumok egész csoportjait meghatározzák, például „Nincsen olyan . . . , mint amilyen a . . .”, „Az embernek három dolgot kell tudnia . . .” stb.). Külön fejezet tárgyalja a proverbiumok struktúrájának sajátosságait. Itt három aspektusból indulnak ki (ez nagyjában a régi parömiológia felismeréseinek KUUSI által tökéletesített változata): az alapgondolat, a szerkezet és az „épitőmag” (régebben inkább „motívum” néven emlegették). Annak megfelelően, hogy e három tényező közül melyik azonos a különböző proverbiumok között is, különböző proverbiumok fűzhetők rokonsági láncra. KJÆER és HOLBEK — nagyon helyesen — arra is rámutatnak, hogy nem csupán egyetlen tényező (A, B, C) szempontjából egyeztethetjük a szólásokat, hanem vannak (A + B), (A + C), (B + C) azonosságú proverbiumsorozatok is. Igaz ugyan, hogy ebből a rendszerezésből egyelőre nem hatoltak tovább, és nem adták a proverbiumok morfológiáját, annyi mégis kétségtelenné tűnik, hogy egy „proppi” transzformációs proverbium-analízisben alap-elemként valahogy ezek a tényezők szerepelnek majd. (Zárójelben kell itt megjegyezni, hogy a két dán szerző nem hivatkozik PERMJAKOV elgondolásaira, aki ugyan más oldalról kiindulva, mégis rendkívül lényeges ötleteket adott a strukturális — transzformációs parömiológiai kutatás számára.) A struktúraelmélet mintegy melléktermékeként felsorolják a szólások elemkészletét is. A következőket említik: mag-elemek, formula-elemek, töltő-elemek. Külön veszik a folytatató vagy párhuzamos-elemeket, amelyek egy felsorolás részeit kapcsolják össze. Ezzel kapcsolatban annyit jegyezhetünk meg, hogy ez a beosztás is csak néminemű modernizálása a hagyományos parömiológia elgondolásainak, körülbelül addig a mértékig és abban a szellemben, ahogy ezt TAYLOR nyomán KUUSI a szerkezettel kapcsolatban javasolta. Nem véletlen ismét az összecsengés, bár azt is megvallhatjuk, szívesebben láttunk volna egy dinamikusabb, modellszerűbb megoldást. Rövid fejezetek foglalkoznak a proverbiumok eredetének, elterjedésének, dániai kutatásának és gyűjtésének problémakörével, végül a kötet beosztását magyarázzák és a nemzetközi szóláskutatás 9 műből álló bibliográfiáját adják. Ezzel végződik a mű bevezetése.

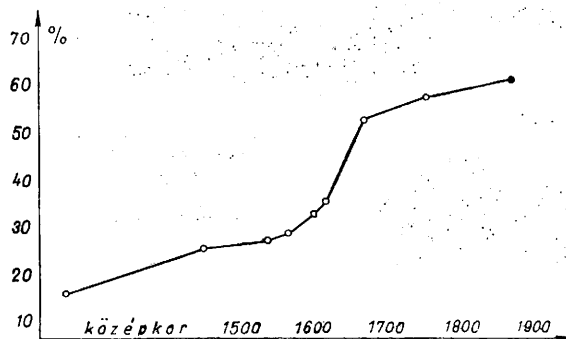
Maga a címben is jelzett 4000 szólás (a szám kerekességét egy kissé bizonyára a kiadó is megszabta, egyébként azonban ekkora nagyságrend alkalmazásnak látszik arra, hogy jól csoportosított anyag révén bemutassa egy nép proverbiumainak törzsgárdáját) érdekes csoportosításban kerül elő. Előbb az „általános emberi” szólások következnek (ide veszik azokat a példákat, amelyek jól ismert nemzetközi párhuzamokkal rendelkeznek, és a dán formák ennek pusztá meghonosításai), ezt követi a „rég gyűjtemények” címen több korai kiadvány anyagából válogatás (első a középkori gyűjteményből származó, de csak az 1506-os nyomtatott kiadásból ismert és rendszerint Peder LALE neve alatt említett híres dán szólásgyűjtemény, jószerével Európa legelső nyomtatott nemzeti szólásgyűjteménye; ezután következik egy, a 16. sz. végéről származó névtelen gyűjteménye: VEDEL 1609-es gyűjteménye; a *Problemata et proverbia moralia* c. gyűjtemény 1611-ből; VEDEL másik gyűjteménye 1614-ből; SVV híres gyűjteménye 1682 és 1688 közéről; az 1735-ös névtelen Møen-szigeti gyűjtemény, az úgynevezett *Møenske mundheld*: végül GRUNDTVIG klasszikus szóláskiadványa, amely először 1845-ben, majd bővítve 1875-ben látott napvilágot). E gyűjtemények anyagát forrásonként közlik, válogatást adva az együtt igen nagyoknak mondható anyagból. Újabb részben „újabb gyűjtemények” címen zömmel a 19. sz-tól kezdve megindult, hivatásos folklorisztikai kutatómunka eredményeit hozzák, itt azonban már földrajzi — területi beosztásban: Észak-Jylland Kelet- és Közép-Jylland északi fele, Kelet- és Közép-Jylland déli fele, Nyugat-Jylland, Slesvig, Fyn és a környező szigetek, Sjaelland, Lolland — Falster — Møn, Bornholm lokális hagyományai között téve fly módon különbségeket. Egészen külön fejezetben találjuk meg a wellerizmusokat (180 példát), amelyekről megjegyzik a szerzők, hogy először egy 1858-as kiadású műben bukkanunk a nyomukra.

A kötet végén az egyes proverbiumok vezérszavainak regisztere található meg. Ez a megoldás önmagában nem elegendő arra, hogy valaki visszakeressen egy szólást, különös tekintettel a dán dialektusok különbségeire. A nyelvjárási formák közlése, régi irodalmi szövegek közlésmódjának megoldása sem tökéletes. Leghátul a dán proverbium-kutatás bibliográfiája olvasható, egész íven, többszáz tétellel. Ez kitűnő is, teljesnek is mondható, sőt a magyar kutatót akaratlan irigységre készítheti, bár meglehet, ha nálunk is összeállítanának hasonló jegyzéket, az is imponáló méretű lenne.

Egészen véve igen kiváló kis kézikönyv ez a mű egy-egy nép proverbiumhágyományát nagyjából ilyen módon kell folklorisztikailag bemutatni. Kisebb módosításokkal nekünk is ezt a módszert kellene választanunk akkor, ha (végre) nem nyelvészeti vagy népnemesítő, hanem folklorisztikai célból adnánk ki a magyar proverbiumokat. KJAER és HOLBEK elgondolásai közül külön érdekességű az, ahogy a régi gyűjteményeket külön veszik. Nyilván arra gondoltak, ami a magyar anyagból is jól ismert, hogy a régi gyűjtemények nem nevezhetők minden további nélkül folklór-kiadványoknak, bennünk nemzetközi, fordított, vagy gyűjteményből gyűjteménybe vándorló szólások követik egymást, ugyanakkor e munkák előrehatólag igencsak befolyásolták a későbbi néphagyományt, például oly módon, hogy iskolakönyvekbe kerültek, egy mindenki számára érvényessé vált hagyományhoz csapódtak. Arra is módot ad ez az eljárás, hogy a proverbiumhágyomány évszázadairól képet adjon. Igaz ugyan, hogy formai fejlődést is figyelembe kell vennünk, meg aztán a szerzők nem egészen erre a célra állították össze gyűjteményüket, mégis igen tanulságos lenne a dán proverbiumok történeti spektrumát megadni e kötet alapján is. Íme, hozzávetőleges adatok ehhez:

A gyűjtemény neve, ideje	hány szólást tartalmaz	mennyit közül ebből a kötet	a kötet szólásainak hány%-a ez
Általános emberi szólások	—	547	13,5
Lale (középkorvégi)	1 200	400 (33%)	10,0
Névtelen (XVI. sz. vége)	2 200	129 (5,8%)	3,2
Vedel 1609	100	26 (26%)	0,6
Problemata 1611	1 600	231 (14,4%)	5,8
Vedel 1614	850	112 (13,2%)	2,8
Syv 1682—1688	11 000	600 (5,5%)	15,0
Møenske mundheld 1735	972	51 (5,2%)	1,3
Grundtvig 1845—1875	3 250	113 (3,5%)	2,8
ÖSSZESEN:	21 172	2209 (10,4%)	54,9

A számadatok igazán érdekesek, hiszen nem kevesebbet bizonyítanak, mint azt, hogy (legalábbis a kötet összeállítóinak szemében) a dán proverbiumkincs több mint a fele régi irodalmi forrásokból gyűjthető össze, ennek az anyagnak egynegyede (tehát a dán proverbiumkincs egészének nyolcadrészénél valamivel több) nemzetközi. Ugyanakkor a régi gyűjteményekből csak az ott szereplő adatok egytizede tekinthető a dán proverbiumkincs törzsanyagához tartozónak. (Ez az arány még kisebb lesz, ha leszámoljuk az 547 „általános” szólást az itt közölt 2209 szólásból, az így maradt 1662 közölt szólás a régi gyűjteményekben található több mint 21 ezer szólásnak csak 7,8%-a. Mindez azt jelentené, hogy a régi gyűjteményekből minden tizenharmadik szólást vették át, ami annál érdekesebb arány, hiszen ide sorolják a múlt század klasszikus gyűjteményét,

GRUNDTVIG kiadványát, vagy a kifejezetten helyi vállalkozási Møen-szigeti gyűjteményt.) Ha kézbe vesszük magyar szólásgyűjteményeinket, hasonlóan túlteng bennük a régi anyag, azonban arról nem sokat tudunk, hogy BARANYAI DECSI majd ÖTEZER, KISVICZAI több mint ötezer, DUGONICS tizenkétezer proverbiumából mennyi is nevezhető a magyar szólások zömébe tartozónak. Meg kellene egyszer számolni ezt, és azt is, hogyan oszlik el időben egy-egy nép szóláskincsének kialakulása. A gyűjtemények kiadási ideje némileg véletlen is, mindazáltal levonhatók ilyen tanulságok akár a publikált dán anyagból is.

Még a lokális megoszlásból is levonhatók kvantitatív tanulságok, ha például az egyes földrajzi egységekben belül az „egy főre eső” proverbiumkészletet vizsgáljuk, mégpedig abszolút értékben és a törzsanyagot tekintve egyaránt. Erre most mégsem térünk ki, hiszen olyan előtanulmányokat igényelne, amelyeket a bemutatott dán gyűjtemény sem tartalmaz.

Összegezképpen azt mondhatnánk, talán a legutóbbi megjegyzések is bizonyítják, miben és milyen irányban valóban hozzájárulás a dán kutatók könyve a nemzetközi parömiológiához. Nem egyetlen lehetséges megoldás, mégis érdemes figyelembe venni elgondolásait, és hasonló módon felépíteni az olyan gyűjteményeket, amelyek célja egy-egy nép szólásainak történeti – poétikai-összehasonlító vizsgálata.

Beneš, Bohuslav: Světská kramářská píseň

[Világi tárgyú cseh ponyvaénekek.] Příspěvek k poeťice pololidové poezie [Adalékok a félnépi költészet poétikájához]. Brno, 1970. Universita J. E. Purkyně. 287+4, 16+1 tábla. /Opera Universitatis Purkynianae Brunensis – Facultas Philosophica : 150/

Voigt Vilmos

A brnói egyetem folklór tanszékének docense évtizedes munkával foglalkozott a cseh „Bänkellied” kérdéseivel, és most összefoglaló monográfiát adott kezünkbe, amely nem csupán tárgyánál, hanem módszerénél fogva is méltán számíthat a magyar folkloristák érdeklődésére. A munka három fő részből áll: előbb a téma folklorisztikai – elméleti részét fejtegeti, majd a dalok megformálásának sajátosságait veszi sorra, végül tetemes adattár olvasható. A kötet végén kitűnő és hatalmas irodalomjegyzék, majd egy-éves németnyelvű összefoglaló, ezután képmellékletek találhatók (az utóbbiak a szövegekhez adnak további adalékokat).

Ami a bevezetést illeti, BENEŠ a XVI. századtól egészen századunkig vizsgálja a műfajt, a cseh kutatás nagyszerű hagyományát követve, általában a „félnépi” irodalom kategóriáinak keretében. Természetesen a német és az osztrák impulzusokból indul ki, de kiter a lengyel, ukrán, sőt a bolgár párhuzamokra is. Már itt is feltűnik, milyen előszeretettel idéz magyar adatokat (talán egy kissé túlságosan is jönnek vélvén a magyar folklorisztika idevonható eredményeit – ritka kifogás külföldi folkloristával szemben!). Részletesen foglalkozik a szerzőség, a társadalmi funkció, a stílus problémáival, majd történeti korszakokra bontja a cseh hagyományt, végül még egyszer összegezi mindezt és a közép-európai ponyvadalok általános jellemzését adja. (E hatalmas hagyomány nagyságát csak jelzi, hogy a cseh anyag egyedül 25–28 ezer dalra rúg, amelynek mintegy negyede világi tematikájú.) Együttesen bizonyára több százezernyire tehető az idevonható adatok száma, és a sokrétű (bár egyetlen sűrűségű) előtanulmányok után is igen sok még a feltáratlan részlet ezek terén.

A második főfejezet (amelyet egy sajtóhiba továbbra is első fejezetnek vél) jelentősége nemcsak abban áll, hogy folytatja német, osztrák és főleg cseh megmorva kutatóknak a félnépi költészet poétikájára vonatkozó kutatásait (egy nálunk programatikusan mindig emlegetett, megvalósításra azonban szinte sosem vergődött kutatási témát), hanem ezt a prágai irodalomtudományi iskola, a híres „cseh strukturalizmus” módszereit követve végzi, ami megint hallatlan előnye a könyvnek. Kitűnő ötlettel három fő csoportra bontja anyagát: túlnyomórészt epikus tárgyú énekek – túlnyomórészt lírai tárgyú dalok – vegyes líraepikus dalok és balladák; és az egyes csoportokat ugyanazon szempontok (a nyomtatványok sajátosságai, a műfajok sajátosságai, a megformálás, nyelvi, stílusbeli, költői, metrikai sajátosságok) szerint elemzi. Elvezet összevetni, mit mond ugyanarról a jelenségről (például a történeti hitelességre utalásról) a három fejezetben, valóságos aktuális, eleven poétikát nyújt. A negyedik részfejezet a „színpadszerűség” és a „dramatikusság” vonásait külön vizsgálja, egymástól is elkülönítve ezeket, annál is

indokoltabban, hiszen például a képmutogatók alakjával kapcsolatban e téren az európai kutatás már úgyis eleget tévelygett. BENEŠ véleménye szerint a „színpadszerűség” minden válfajban megtalálható, és eredetileg külső, nem a valódi színpaddal összefüggő tényezők hatására keletkezett, később azonban poétikai és kompozíciós sémává vált. Az előadást befolyásolta a barokk színpad, kiváltképpen a jezsuitadráma, és előbb az epikus, majd a lírai ponyvadalok stílusát, kompozícióját sokban meghatározta. Az előadás terén is sok ilyen vonást fedezünk fel, amelyek másrészt viszont a folklórban megszokott előadásmód bélyegét is magukon hordják. Az így általánosságokká kicsontozott elgondolásokat BENEŠ mindenütt érvekkel, évszámokkal, adatokkal támasztja alá, nem késlekedik esztétikai—poétikai tanulságok levonásával sem. Egyszóval, kiváló, mintaszerű monográfia ez.

A harmadik részben szöveggyűjtemény található, húsz dal teljes szövege (ezekre a tanulmány elemző részeiben többször is hivatkozott a szerző), és a könyvben hivatkozott 210 ének forrásadatai. Szinte ehhez tartozik az énekek kezdősorainak mutatója. Természetesen, szívesen kívánnánk azt, hogy egy teljes katalógust adjon a szerző, azonban 6—7000 dalról külön és vastok kötetbe lehetne ezt foglalni. A között 16 kép (kezdőlapok, illusztrációk) is csak ízelítőt ad, ikonográfiai párhuzamokra hívja fel a figyelmet, ezt a kérdést azonban érdemben nem meríti ki.

Összefoglaló fejezet nélkül is teljes a munka. Számunkra nem azért tanulságos, mivel lépten-nyomon közvetlen magyar utalásokat tehetnénk, hanem azért, mivel egészében ad analógiát a magyar ponyvanyomtatványok értékeléséhez. A buzgó katolikus cseh ponyvairódalom ugyan eltér a nyelvilleg is elszigetelt magyartól, mégis a feldolgozás módja szinte kulcsot ad a kezünkbe egy hasonló mű elkészítéséhez. Tudom, BENEŠ kiváló munkája csak az évszázados cseh és német ponyva-kutatás eredményeinek felhasználásával jöhetett létre, aholmár az elődök olyan elméleti szinten jártak, mint VÁCLAVEK Bedřich, aki népköltészetelméletet dolgozott ki e téma alapján, mégis, úgy látszik, most érkezett el az idő a filológiai szintézis elkészítésére odaát. Talán egy-két évtized múlva nálunk is elkészülhet e munka párhuzama, amely méltóképp felhasználja BENEŠ könyvének maradandó módszerét és eredményeit.

Nixdorff, Heide: Zur Typologie und Geschichte der Rahmentrommeln

Verlag von Dietrich Reimer, Berlin, 1971. 286 p.

Sárosi Bálint

Az utóbbi két évtizedben új lendülettel megindult, s most már világszerte a nagyobb múltú tudományágak szintjéhez igazodó hangszerkutatásnak szép dokumentuma ez a könyv. A szerző a dobféléknek egyik típuscsoportját, a „keretdobok”-ét emeli ki (másik kettő: a hengeres formájú „csődobok” — Röhrentrommel — és az üstdobfélék); erről készit monográfiát.

A földkerekség minden lehetséges tájáról származó — nagyobb részt a nagy európai és amerikai múzeumi hangszergyűjteményekben őrzött — 622 hangszer alapos vizsgálatának eredményét kapjuk e könyvben azon felül, amit a szakirodalom már eddig is rögzített. A könyv függelékében részletes táblázat (205—274) és rajz-illusztráció (275—281) is van e hangszerek legfontosabb adatairól. A világszerte előforduló rengetegféle dob-név közötti tájékozódást pedig alfabetikus mutató könnyíti meg. Az imponáló mennyiségű felhasznált szakirodalom jegyzéke egyben hasznos bibliográfiai útbaigazítás azoknak, akik a téma valamilyen részlete iránt érdeklődnek.

A nehezen áttekinthető mennyiségű és változatosságú anyaggal kapcsolatban, természetesen, újabb, az eddiginél (főleg Sachs-Hornbostel) több szempontot érvényesítő és testhez állóbb rendszerezés igénye is felvetődött. Így került sor arra, hogy a szerző részletesen foglalkozzék a keretdobok tipológiájával: a három részre tagolt könyv első részét szenteli ennek a kérdésnek (s talán behatóbban is foglalkozik rendszerezés-elmélettel, mint amennyire ezen a helyen szükség volna).

A könyv második része a világszerte használt sokféle keretdobot mutatja be, koncentrált leírásban. A leírás sorrendje a szerző által javasolt rendszerhez igazodik: a keretdobok öt nagyobb kategóriájának megfelelően, öt fejezet. A kategóriák megállapításának alapvető szempontja az, hogy a hangszert milyen játék-közbeni tartás céljára készítették: kézben, állványon, nyakba akasztva használják.

A könyvnek a leíró középsső része egyben súlypontja is. Terjedelemben is egymaga 120 oldalnyit tesz ki, a 20--20 oldalnyi első és harmadik résszel szemben. A hangszer kialakulására vonatkozó teóriákat tárgyaló és történelmét felvázoló harmadik rész inkább csak összefoglaló jellegű.

Egészében Heide NIXDORFF könyve fontos új szempontokat felvető, hasznos új kutatási eredményeket közlő részletes összefoglaló munka, amiről hangszerkutatóknak és hangszerekről alapos tájékozódást keresőknek egyaránt tudomást kell szerezniök.

Sárosi Bálint: Népi hangszereink

Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, é. n. 112 p. (Néptáncpedagógusok Kiskönyvtára.)

Manga János

A szerző rota-eljárással sokszorosított munkájával — amint ez az előszóból és a „néhány jótanács”-ből kitűnik — kettős célt szolgál. Egyrészt a népművelés szakemberei számára alapvető ismereteket nyújt a népi hangszerektől, amelyeknek legtöbbjét már leginkább csak múzeumainkban láthatjuk, hangjukat pedig csak néhány néprajzi, illetve népzenei hanglemezzel, egy-két múzeumunk, kutató intézetünk hangarchívumai őrzik. Másrészt a kis könyvecske nyújtotta ismeretek felhasználásával — úgy véljük — művészeti csoportok vezetői számára nyílik lehetőség arra, hogy az eddigieknél bátrabban nyúljanak a népi hangszereinkhez vagy azok napjainkban elkészített másaihoz. Hiszen pl. a furulya, a duda, a citera, a tekerő egyformán alkalmas énekkíséretre, táncdallamok előadására, akár önállóan, akár megfelelő együttesben, sőt, bármelyiket szólóhangszerként is be lehet mutatni.

Sárosi munkája a „Bevezetés”-sel kezdődik, ahol a népi hangszerekre vonatkozó alapvető ismereteket mondja el. Helyesen állapítja meg, hogy ezeknek a hangszereknek a hasonmásaik, közelebbi vagy távolabbi rokonaik más népeknél is megtalálhatók, „egy-egy hangszer tehát olyan mértékben magyar, amilyen mértékben a mi népünk hagyományába is beépült”. Hangsúlyozza, hogy nem elég a népi hangszert csupán zenei teljesítőképesség szempontjából értékelni, ismerni kell múltját, a nép életformájában betöltött szerepét, készítésének módját, készítőit sa rajtuk előadott repertoárt. Mindezek együttesen határozzák meg a hangszer valamely néphez, illetve népünkhöz, népünk múltjához való viszonyát is. Áttekintést kapunk az egyes hangszerekre vonatkozó történeti adatok legrégebbi előfordulásáról, arról, hogy egy-egy hangszer előfordulása, használata mely társadalmi rétegnél volt gyakoribb.

A bevezető után a szerző a ritmuskíséret improvizált eszközeit, majd az idiofón hangszereket veszi sorra, mint pl. a kereplő, a kolomp, a csengettyű, a csörgősbót, a doromb. A membrafon hangszerek között a dobokat, a köcsögdudát, a náddudát mutatja be. A chordofon hangszerek csoportjában részletesen szól a citeráról, amely hazánkban napjainkban is a legelterjedtebb népi hangszer. Ismerteti a citera (egyes vidékeken citora, tambura) formáit, részeit, elkészítésének módját, hangsorát (a diatonikus és kromatikus hangsort megszólaltató változatait), a dallam- és a kísérőhúrok hangolását, a játéktechnikát. Végül a citera egykori szerepéről ad tájékoztatást. Ezután a cimbalmot veszi sorra. A történeti adatok vázlatos ismertetése után bemutatja a régi kiscimbalmot, majd a Schunda-féle tökéletesített, napjainkban elterjedt és használt változatot. Szól a délről hozzánk került tamburáról, részéről, a tamburafélék méreteiről, formáiról, skála beosztásukról, megszólaltatásuk módjáról, a tambura zenekarokról. Bő terjedelemben jutott a hegedű magyarországi történetének, a hangszer használatának, tartásának, a játéktechnikának, a hangolásnak és széles körű szerepének. Nemkevesbé bő ismeretanyagot ad Sárosi a tekerőről, amely hosszú idő óta alföldi vidékeink kedvelt hangszere volt, hol egyedül, hol más hangszer, hegedű, duda, klarinét társaságában. Megismerjük a hangszer fölépítését, formáját, billentyűszerkezetét, hangolását, játékmódját és egykori szerepét. Megjelenik előttünk még gardon, és a koboz a amely a csiki székelyek ill. a csángók körében ismert.

Az aerofón hangszerek: a levélsípok, harmonika, szájharmónika, fakürt, trombita, kanásztülök, furulyafélék, a nyelvsípval ellátott hangszerek után a dudát mutatja be a szerző, aki szerint ma az egész országban alig néhány 70—80 év körüli dudásról tudunk. Nem is néhányról, csak két magyar és két—három délszláv dudásról. Sárosi munkájának utolsó fejezete a hangszeres együttesekről, a cigányzenekarról szól. A bárki számára

tudományos értékű ismereteket nyújtó, hézagpótló kis könyvecske végén hangzó zenei példatár jegyzékét találjuk. A felsorolt magyar népi hangszerekről készült hangfelvételek a Népművelési Intézet Művészeti Osztályán találhatóak és azokról másolat is készíthető.

Sárosi Bálint: Cigányzene . . .

Gondolat, Budapest, 1971. 247 p.

Vekerdi József

LISZT Ferenc híres könyvének megjelenése óta az a téves elképzelés él a nemzetközi zenei köztudatban, hogy a cigányzene a cigányok ősi, Ázsiából magukkal hozott népzeneje. LISZT könyvének zenetörténeti tévedéseit az egykorú magyar bírálatok megcáfolták, de a cigányzene eredetének és fejlődésének vizsgálatával adós maradt a magyar zenetudomány. SÁROSI könyve e feladat megoldására vállalkozik, s kitűzött feladatát kiválóan oldja meg. A szerző a tárgyalat anyagot és határterületeit saját gyűjtői tapasztalatából közvetlenül ismeri, így okfejtései a személyes meggyőződés erejével hatnak, s hozzáteendő, hogy a filológiai pontosság követelményeinek minden tekintetben eleget tesznek. Módszertani szempontból figyelemre méltó, hogy a kérdés történelmi, néprajzi és szociológiai vonatkozásait együttesen kutatja, mintaszerűen mutatva be, hogy a néprajzi kutatásokat milyen eredményekkel gazdagítja a történeti előzmények felderítése.

A tényleges cigány népzene mibenlétét magyar tudósok kutatásai tisztázták a legutóbbi években. SÁROSI e kutatásokkal megegyező eredményekre jutva, leszögezi, hogy a cigányzenének semmi köze sincs a cigányság saját népzenejéhez (pontosabban szólva, népdalához, ti. hangszeres zene a magyarországi cigány folklórban ismeretlen, csupán zenekíséret nélküli dalok vannak cigány nyelven; ezek előadásmódját érkeletesen és a valósághoz híven ismerteti a könyv). Kimutatja, hogy a cigányságnak nincs Európa-szerte egységesnek nevezhető zenei kultúrája, viszont hivatásos zenészekként számos ország szórakoztató zenéjének fő tolmácsolói. E keretbe ágyazva, magától érthető a könyvnek történeti anyaggal bizonyított következtetése, amely szerint a cigányzenének fejlődését időrendben kíséri végig a könyv, bölcsőjétől, a XVIII. sz. végén kialakult verbunkos zenétől kezdve annak szöveges utódjáig, a magyar rőtáig.

A magyar népi zenei kultúra történeti szociológiai vizsgálata szempontjából tanulságos „A magyar zenei hagyomány és a cigányzenészek” című fejezet (40–59). SÁROSI az idevágó szétszórt forrásanyag összegyűjtésével kimutatja, hogy a XVI–XVIII. sz.-ban általában nem cigány, hanem magyar zenészek gondoskodtak a közönség szórakoztatásáról. Álláspontja szerint csupán a XVIII. sz. végétől kezdődőleg került át a hangszeres zene egyre inkább a cigányok kezébe. Magam részéről esetleg valamivel korábbra, a XVIII. sz. első felére helyezném a cigányok zenészi foglalkozásának gyakorivá válását Magyarországon, mivel a század második feléből származó adatok már régebben meggyökeresedtetnek mutatják a cigányok zenével való pénzkeresetének szokását. Mindenestre kétségkívül helytálló a megállapítás lényege, hogy ti. csak e század végétől kezdődőleg indult meg a magyar népi zenészek fokozatos háttérbe szorulása a cigányok mellett. Más kérdés, hogy jogosult-e a cigánybandák kialakulását döntően a bécsi klasszikus zene hatása alatt álló nyugati határterületre (Galánta) lokalizálnunk, mint a könyv teszi (61–65). SÁROSI az egykorú sajtótudósításokra támaszkodik, amelyek főként ezt a területet említik. Azonban megjegyzendő, hogy e körülmény esetleg csak a magyar nyomdászat fejlődésében bekövetkezett változással magyarázandó. A XVIII. sz.-ban az ország keleti felének (Erdély, Tiszántúl) könyvkiadásában viszonylagos visszaesés következett be, míg Pozsony és Nagyszombat nyomdászata fellendült. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy az egykorú német sajtótudósítások természetesen elsősorban a határos területet vették figyelembe, némileg talán mérsékelnünk kell, s mindenestre rövidebb átmeneti időszakra kell korlátoznunk az osztrák zenei hatás jelentőségét cigányzenészeink működésében. — E nyugati műzenei kapcsolatoknál lényegesebb érintkezési területet vizsgál a könyv „Parasztkok és cigányzenészek” c. fejezete (182–207). SÁROSI a népi hangszerek elismert szakértője, s avatott kézzel ad leírást a magyar parasztegyüttesek hangszereiről, egyidejűleg itt is hangsúlyozva könyvének azt az alaptételét, hogy a cigányzene mindenkor a közönség követelményeihez igazodott, tehát a falusi cigányzenészek a parasztság zenei ízléséhez alkalmazkodtak. Ugyanakkor egyéb zenei elemeket is közvetítettek a parasztság felé. „... A rádió és televízió korszaka előtt elsősorban a cigányzenészek voltak a magyar falvak zenei divatszállítói” (204). A könyv utolsó fejezete (*Cigányzenész a „munkahelyen”*, 208–223) a zeneszociológiai szempontú néprajzi vizsgálatot kiterjeszti

a városi folklórra: egy fővárosi vendéglő cigányzenekarának viselkedését, az általuk játszott műsor anyagát és a közönség összetételét ismerteti, így mutatva be, mi a jelentősége napjaink magyar kultúrájában a cigányzenének.

Zenetörténeti szempontból a cigányzene messzemenőleg egybeesik a verbunkos és a magyar nóta műfaji kategóriájával. A verbunkos kialakulásának körülményeit még nem tisztázta kellőképpen a zenetudomány, így érthető, hogy SÁROSI könyvében a megfelelő rész valamivel kevésbé világos gondolatvezetésű, mint a kiváló stílusérzőkkel megírt mű egyéb fejezetei. Talán a verbunkosból magyar nótába való átmenet sem volt annyira töreszmentes, mint a könyv sejteti engedi. SÁROSI a verbunkos zene szöveges utódaként határozza meg a magyar nótát. Ez zenetörténetileg lényegében kétségkívül helyes. Azonban talán megkockáztatható az a megállapítást, hogy a magyar nóta már a legelső időtől (1840-es évektől) kezdődőleg más csapáson haladt, nem teljesen a verbunkos vonalán. Ha nem is teljes törés, de mindenesetre erős elkanyarodás figyelhető meg a verbunkos műzenei vonalától a magyar népdalstílus felé. (Ez különösen a magyar nótakincs legsikerültebb, időtálló darabjaira vonatkozik minden időszakban.) Egyébként a nóta és a népdal szoros összefonódását a magyar nóta fénykorában (múlt század második felében) a könyv a népdallá vált nóták elemzésével tanulságosan szemlélteti.

Mivel a cigányzene ma lényegében a magyar nóta hangszeres kísérete, ill. hozzákapcsolódó kísérezene, a könyvben természetesen központi helyet foglal el a magyar nóta dallambeli stílusjegyeinek vizsgálata és fejlődéstörténetének vázlatos leírása. Szerző e téren is úttörő munkát végzett. A magyar nóta vizsgálatát eddig mind a néprajz, mind a zenetudomány figyelmen kívül hagyta (ha szabad erős kifejezéssel élnünk: rangján alulinak tartotta) annak ellenére, hogy — mint ismeretes — a mai Magyarországon területén a népdal helyét mind faluhelyen, mind vidéki városainkban (tehát össznépi zenei folklór jellegével) többnyire a magyar nóta foglalta el kb. a múlt század vége óta. Sajnálatos módon mindeddig a dilettáns rajongás szintjén maradt a magyar nóta kérdésének tárgyalása. SÁROSI találoan megjelöli a magyar nóta helyét népzenei kultúránkban: magas műzenei színvonalat nem ért el, ez azonban nem is volt feladata; a legszélesebb falusi és városi tömegek (parasztság, munkásság, kistisztviselők, egykori úri osztály) éneklési ösztönét kielégíteni volt hivatott, s ennek a megfelelő történelmi körülmények között eleget tett. A tömérdek selejt között (a nóták száma legalábbis több tízezerre becsülhető) számos időtálló darab is akadt. A legismertebb nótaszerzők működésének ismertetése során a könyv cím (kezdőszó) szerint felsorolja ma is élő darabjaikat. A felsorolt darabok kapcsán tanulságos volna megfigyelni, hogyan változott egy-egy népszerű magyar nóta szövege, amikor felvette a népdal funkcióját; pl. Dóczy József „*Édesanyám, kösse fel a kendőt a fejére*” kezdetű dala kizárólag megváltozott (természetesebbé, magyar nyelvi stílus szempontjából helyesebbé vált) szöveggel él a folklórban: „*Édesanyám, kössön kendőt, selymet a fejére*”. Öröndetes volna, ha SÁROSI könyve nyomán megindulna a magyar nóta népzenei tudományi vizsgálata. E vizsgálatnak mindenképp előtérbe kell állnia a magyar nótanyagnak arra a kb. 1%-ot kitevő részére kell irányulnia, amely életképesnek bizonyult, részben átvette a kihalóban levő népdal funkcióját, és folklorisztikus (élőszóbeli hagyományozás útján terjedő) anyagként ma is elevenen él az ország egész területén. Szintén öröndetes volna, ha részletkutatás indulna a könyvben sűrítve vázolt egyéb témáanyagról: verbunkos zene és cigányzene, cigányzene hatása népdalainkra, cigányok magyar népdalörző szerepe stb. A könyv mindeme problémáknak gazdag tárháza.

Martin György: Magyar tánc típusok és táncdialektusok

Népművelési Propaganda Iroda, Budapest 1970, 266 p. + 144 kotta. Mellékletek: I. A nyugati dialektus táncai [15 táncleírás]; II. A tiszai dialektus táncai 1971 [15 táncleírás]; III. Az erdélyi dialektus táncai 1972 [13 táncleírás].
(Néptáncpedagógusok Kiskönyvtára)

Pesovár Ferenc

A fiatal magyar tánc kutatás kialakulásától kezdve kapcsolatban volt a néptánc színpadra alkalmazásának a különböző törekvéseivel. Gyakran nyújtott segítséget a szintén fiatal színpadi néptáncművészetnek és annak sürgető igényei gyakran tüztek ki számára újabb feladatokat. Így a kutatás egyes szakaszain bizonyos mértékben alá volt rendelve a néptáncmozgalom közvetlen igényeinek. Ez a kölcsönös kapcsolat viszont sok esetben tette lehetővé olyan eredmények közlését, amelyek egyébként az adott kutatási körülmények között nem jöhettek volna létre. Említsünk meg néhány olyan anyagközlő vagy elméleti kutatásokat tartalmazó kiadványt, amelyek a Népművészeti illetve a

Népművelési Intézet szerkesztésében jelentek meg: MOLNÁR István: *Pusztafalutól Karsáig* (Bp., 1953); *Somogyi táncok*. (Szerk. MORVAY Péter és PESOVÁR Ernő) (Bp., 1954.); MARTIN György: *Motivumkutatás, motivumrendszerezés. A sárközi–Duna menti táncok motivumkincse* (Bp., 1964.); *Néptáncosok Kiskönyvtára* c. sorozat egyes füzetei stb.

MARTIN György e munkája bár szintén táncpedagógusok kézikönyvének készült, de valójában szélesebb körű igényeket elégít ki. A néptánc kutatás eredményeit mutatja be úgy, hogy a tanulmányokat mind a szaktudomány, mind a színpadi és pedagógiai törekvések egyaránt leszlérhetik. Az utóbbi évek egyetlen olyan műve, amely az összegyűjtött táncanyag rendszerezésének a módszereit, eredményeit összefoglalja. A szerző a tánc-típusalkotásokra vonatkozó eddigi kutatásait ismerteti, amelyek különböző szakfolyóiratokban részben már meg is jelentek. Az anyag gyarapodása és újraértékelése során a korábban közölt eredményei — az alapvető megállapítások módosításának a szükségése nélkül — itt kiegészültek. Ugyanis a kutatások az utóbbi években mindjobban kiterjedtek az egész magyar nyelvterületre. A munka felhívja a figyelmet arra a helyes szemléletmódra, hogy a táncok történeti fejlődésének, formai és szerkezeti fejlettségének a megismerése mind a tudományos feldolgozás, mind a művészi felhasználás szempontjából nélkülözhetetlen. A kötetnek a táncdialektusokat ismertető része viszont az első összefoglalása e témakörnek. Eddig ugyanis csak néhány falu-, illetve táji monográfia jelent meg.

A munka első részének a bevezetőjében MARTIN a táncdialektusok m i b e n l é t é t, határait és meghatározásának a lehetőségeit vázolja. Az etnikai csoportok általános problémáival kapcsolatosan felveti a történeti fejlődés során a kulturális jegyek kialakulását befolyásoló két ellentétes tendenciát, a differenciálódás és integrálódás érvényesülését. Megállapítja, hogy a kisebb-nagyobb táncdialektusokat az egyetlen történeti fejlődés következtében kialakult tánc típusok táji változatai alapján határozhatjuk meg. Fontos tényezőként említi meg a belső divathullámokat és a más népekkel való érintkezést is. Hangsúlyozza, hogy a táncdialektusok körülhatárolásánál mindig a döntőnek ítélt jelenségeket kell figyelembe venni. A táncdialektusok határai a tánc típusok változatainak vizsgálata (táncnév, funkció, zenekíséret, dallamkincs, táncszerkezet, motivumkincs, térbeli mozgás, összefogózási módok, táncszközök használata, táncalkalmak, táncrend, táncillem stb.), összehasonlítása, illetőleg ezek megléte vagy hiánya alapján állapíthatók meg.

Az első rész II. fejezetében a magyar tánc kincs történeti stílus rétegeit ismerteti. A magyar néptánc típusok két nagy csoportját különbözteti meg: A) A régi réteg tánc ai. B) Az új stílusú táncok. Megemlíti még a magyar tánc kincs egyes rétegeit is. A tánc típusok meghatározását, a tánc-, zene-, nyelv- és egyéb művelődéstörténeti forrásokra támaszkodva, az összehasonlító kutatás segítségével, a relatív korhatárolás módszerével végezte el. Módszerét és rendszerezésének alapjait már korábban az *MTA Nyelv és Irod. Oszt. Közleményei XXI. évfolyama 1–4. számában Magyar tánc típusok kelet-európai kapcsolata* c. tanulmányában ismertette. A különböző régi tánc fajták, így a leánytánc, fegyvertánc, botoló, pábstörténe, ugrós-legényes típuscsaládjai mellett, mostani munkája részletesen foglalkozik a régi párostáncok csoportjával is. Különösen az újabb erdélyi kutatások hívták fel a figyelmet párostáncaink régi rétegére. Megállapítja, hogy az újabb típusú táncok, így a csárdás és a verbunk a XVIII. és XIX. sz.-i integráló tényezők, a nemzeti kultúra megteremtésére irányuló törekvések során alakultak ki és terjedtek el. Az újabb típusú táncok egységesebbek és a különbségek csekélyebbek, mint a régi rétegnél. A régi tánc típusokra ugyanis a műfaji-formai keveredés a jellemző. Ugyanannak a táncnak szóló, páros, csoportos, férfi, női, továbbá vegyes változatai is ismertek. A különböző műfaji-formai összefüggések figyelembevételével érthetjük meg a tánc fajták rendszerét.

Az első rész III. fejezete a magyar tánc típusok zenekíséretét tárgyalja. A szerző megállapítja, hogy a magyar paraszttáncokat kísérő zenék többségében is, a ritmikus és melodikus kíséreti elemek szerves egységbe fonódnak. A továbbiakban hangsúlyozza a táncok kíséret ritmusának az ún. kontraritmusnak a jelentőségét, amely megszabja a tánc ritmikai lehetőségeit s közvetve a mozgáskincsére, plasztikai arculatára is hatást gyakorol. Kitűnik a tanulmányból az is, hogy a népi dallamok nem alkotnak zárt, változatlan csoportot, hanem szerepük szerint az egyik dallam kategóriából a másikba vándorolnak: funkció változás, „illeszkedő dallamok” (pl. egy XVI. századi históriás ének, alkalomhoz nem kötött dallamként vagy különböző típusú táncok, különböző tempójú és ritmikájú kísérő zenéjeként is élhet). A régi tánc típusaink dallamkincsét három rétegre osztja: 1. keleti eredetű, 2. szomszédos népek hatását tükröző, 3. nyugati hatásokat magukba olvasztó dallamok csoportjaira. Igen értékes felfedezése — amelyet a korábbi tanulmányaiban már többször kifejtett — az európai késő középkor tánczenei gyakorlatának, a

proporcións eljárásnak a hatása népi tánczenékre (pl. az északkelet-magyarországi botoló dallamok, a mezőszéki 6/8-os táncdallamok). Az egyes lakodalmi táncok páratlan ütemű dallamai vagy az erdélyi lassú táncok aszimmetria felé hajló sántító ritmusa, szintén a páratlan ütemű táncdallamok kérdésével kapcsolatosak. Az újabb típusú táncaink kísérő zenéi, azokhoz a zenéi áramlatokhoz fűződnek, amelyek a XVIII. század óta hatottak a népi és műzenékre. Értékes része a fejezetnek az az áttekintés, amelyben az olvasó a különböző kontraritmusok és tempó lehetőségek kombinációjából adódó főbb ritmikai kísérőcsoportokról és a velük kapcsolódó táncfajtákról kap tájékoztatást.

MARTIN a kötet második részében végzi el a táncdialektusaink meghatározását. A magyar nyelvterület tánc kultúráját három nagy egységre osztja: I. a nyugati vagy dunai, II. a középső vagy tiszai és a III. a keleti vagy erdélyi táncdialektusra. Mindegyik dialektus területéről először átfogó jellemzést nyújt a táncfajták, a táncélet és a tánczene legjellemzőbb sajátosságai alapján. Ezután különbözteti meg a kisebb-nagyobb regionális egységeket. Megállapítja, hogy a nyugati dialektus területén, a tánc típusok élesen elválaszthatók egymástól. A középső dialektus táncinca egységesebb, regionálisan kevésbé tagolt, mint a dunai vagy az erdélyi területé. E terület tánc típusai viszont meglehetősen egybecsúsznak, formai-zenéi sajátosságai erősen keverednek. Formai-szerkezeti szempontból bonyolultabbak, összetettebbek itt a táncok mint a nyugati területen és a motívumkészletük is gazdagabb. A magyar táncinca történeti múltja és fejlődésének a feltárása szempontjából a legjelentősebb terület a sokszínű erdélyi táncdialektus. Az erdélyi táncfolklór — különleges történeti és földrajzi helyzete révén — az egyetemes európai művelődéstörténet számára is értékes forrást jelent. Az erdélyi etnikumok sokfélesége, a táji tagoltság, a zavartalanabb fejlődés nagymértékben hozzájárult a népi kultúra sokszínűségének a megmaradásához. E részekkel kapcsolatosan megjegyzi a szerző, hogy a tiszai és az erdélyi táncdialektust helyszűke miatt nem tudta részletesen bemutatni.

A munka egyes részeit a néptánca, népzene és a táncdialektusokra vonatkozó leglényegesebb irodalom egészíti ki. A *Táncnév- és Tárgymutató*, a *Földrajzi Mutató* a kötet használhatóságát kiválóan segíti. A *Tánczenei Példatár* 144 dallamát a három táncdialektuson belül, tánc típusok szerint csoportosította a szerző. A dallamok nagyobbik része az utóbbi évek gyűjtéseiből származik, tehát a táncokkal együtt funkcióban figyelhették meg azokat a kutatók. A mellékletekben 43 táncleírás (kinetográfia) található, a nyugati, a tiszai és az erdélyi táncdialektusok legjellemzőbb táncából LÁNYI Ágoston gondos lejegyzésében. Az egyes fejezetek végén közölt jegyzékekből értesülünk, hogy a magyar tánc típusokat, továbbá a nyugati és középső dialektus területek sajátosságait az *MTA Népzene Kutató Csoport* filmarchívumából válogatott filmösszeállítás szemlélteti. A magyar tánc típusok zenekíséretéről a legfontosabb tudnivalókat pedig 72 hangzó dallampélda eleveníti meg. (Az erdélyi táncdialektust bemutató film összeállítása pedig tudomásunk szerint folyamatban van.) A példaanyag (film; zenefelvétel) a táncszakemberek részére készült, pedagógiai-művészeti célokat szolgál, de tudományos ismeretterjesztésre is alkalmas. Az anyagot MARTIN György összeállításában a *Népművelési Intézet* szerkesztette.

Az eddigi táncfolklór-gyűjtéseket összefoglaló munka átfogó anyagismereten alapszik. Tánc történeti vonatkozásai mellett gyarapította a népzene tudomány ismereteit is. MARTIN munkássága az összehasonlító folklór kutatás szempontjából példamutató. Már régóta esedékes volt ilyen jellegű összefoglalás megjelentetése, amely e témakörben, a különböző igényekkel közeledő érdeklődők számára áttekintést nyújt. A munkát egyébként a magyar néptánc kutatás alapvető kézikönyvének tekintjük.

Kovács Dénes: Gyimesi csángó írott tojások

Hargita Megyei Népi Alkotások Háza. [Csíkszereda], 1969. 40 p. sok színes képpel.

Györgyi Erzsébet

Szerény céllal készült mintaszerű kiadvány jelent meg a gyimesi csángók — az egész magyar nyelvterületet nézve kiemelkedő művészi értékű — hímes tojásairól, tojásdíszítő mintakincséről. Mint szerző írja: „elsősorban a tojásíró asszonyok részére, serkentőnek és emlékeztetőnek, másrészt a további ... kutatás részére összehasonlító alapnak” szánta.

A gyimesi csángó anyag publikálásra kiválasztása igen szerencsésnek mondható: valójában úgy látszik, hogy — a bukovinai székelyek mellett — e csoportnál őrződött meg legtisztábban, későbbi befolyásoktól leginkább mentesen a tojás-hímzés archaikus mintakínese, s ezt mindmáig igen magas technikai színvonalon kivitelezik a csángó asszonyok, leányok.

Bevezetőben rövid leírás ismerteti meg a tojásfestés és -írás eljárásával, majd az írott tojások ismertetése következik. Egy oldalon egyetlen tárgyat mutat be a Szerző, rendszerint három linóleummetszetű ábrával: az első a fő ornemens rajza; a második a tojás egy irányból látható fél felülete; a harmadik a teljes tojásfelület kiterített képe. E megoldás a tojásdíszítmények publikálása iskolapéldájának nevezhető, mivel tökéletesen képes pótolni a tárgy közvetlen látásának hiányát. Még abba a hibába sem esik, hogy túlságosan szabályos vonalvezetéssel kételyt ébresztene a szemlélőben a másolás hitelessége iránt. Az ábrákhoz népszerűen megfogalmazott — de a szakszerűség követelményeinek is eleget tevő — rövid szöveg kapcsolódik, amelyből értesülünk a díszítmény helyi megnevezéséről (igen helyesen idézőjelbe téve), majd a díszítmény, ill. a díszítmények rendszere rövid leírását kapjuk, némi utalást a minta gyakoriságára, valamint egyes esetekben a Szerző ismerteti elképzeléseit a minta eredetére, régiségére nézve. Mindegyik példány írójának nevét, lakhelyét megismerjük (életkorukat a Szerző udvariasságából nem?). Megkapjuk a gyimesi csángók tojás-hím-elnevezéseinek jegyzékét, utalással ábrázolásuk lapszámára e könyvecskében. Ebből kiderül az is, hogy az aránylag nem kis terjedelmű publikációból mennyi értékes mintát kényszerült kihagyni a Szerző. Egy másik jegyzék a készítők névsorát (csupa női név) adja, lakóhelyük szerinti csoportosításban. Végezetül „írott tojás” gyűjtemény alapításának, gyarapításának és fenn tartásának néhány arany szabályával ismerkedhetnek meg az ez iránt érdeklődők.

A könyvecske minden bizonnyal ugyanolyan jól megfelel népművelő célkitűzéseinek (amellyel „a VI. országos Népművészeti bienálé célkitűzéseinek eléréséhez” kíván hozzájárulni), mint amilyen jó szolgálatot sikerült tennie a szűkebb témával és általában a népművészettel foglalkozó kutatóknak, muzeológusoknak tartalmi és publikálásmódszertani szempontból egyaránt. Nem csekély része a könyvecske értékének ízléses és ötletes kiállítása, a linóleummetszetek (— Szerző művei? —) nemcsak jól sikerültek, hanem elrendezésük is rendkívül dekoratív. Remélhetőleg Szerzőnek a befejezésben tett ígérete — hogy az anyag e közerthető közreadása után tudományos igényű tanulmányban kívánja rá vonatkozó ismereteit összefoglalni — nem soká várat magára.

Seres András: Barcasági csángó leányingek hímzsmintái

A Népi Alkotások és a Művészeti Tömegmozgalom Kovászna megyei Irányító Központja, Sepsiszentgyörgy, 1972. 17 p. és 27 tábla)

Halász Péter

SERES András nevét és munkásságát már sokan ismerik a néprajztudomány művelői közül. De nem elegendő. Őt magát BEKE György szavaival jellemezhetjük a legtalálébban: „Krizbán született, Brassóban járt gimnáziumba . . . , Sepsiszentgyörgyön támadt fel benne a néprajzos szenvedély . . .” Munkájából még keveset sikerült publikálnia, de amióta Sepsiszentgyörgyön dolgozik, a megyei lapban egyre gyakrabban látnak napvilágot Háromszék néprajzával foglalkozó, tudományos igényű tanulmányai.

A *barcasági Tízfalu* (Bácsfalu, Türkös, Csernátfal, Hosszúfalu, Tatrang, Zajzon, Pürkerrec, Barcaújfalu, Krizba és Apáca) hímzsmintáit immár évek óta gyűjti SERES András, így érthető, hogy mint az anyag kiváló ismerője páratlan értékű monográfiával gazdagította néprajzi szakirodalmunkat.

A — sajnálatos módon — igen rövid szöveges bevezetőben a szerző áttekinti a témával kapcsolatos eddigi gyűjtéseket, vázolja az alsóruha-hímzés szokásának társadalmi gyökereit és gyakorlatát. Ezután pedig rátér a hímzett ingeknek az ismertetésére.

Az ingek lenvászon anyagát „háziilag szőtték, két nyúston át”. „A barcasági csángó hímzést mindig *színén varriák*.” A hímzsminták színe kifejezte a nemet és az életkort is, a hímző munka a csángó lányok és asszonyok nevezetes tevékenysége volt. Érdekes, hogy a piroséternás leánying viselését a szerző megtalálta a barcasági Tízfaluval szomszédos magyar településeken is.

SERES András tanulmányában közli a csángó leánying szabásait, a különböző részek, valamint a hímzések megnevezésével együtt, majd pedig a minták közti összefüggéseket igyekszik feltárni. Jó rajzokon mutatja be a különböző hímzési

módok technikáját, úgymint a „vonást”, a tüzelést, a „fonottkeresztöltést”, a „félkeresztöltést”, a keresztöltést és a boszorkányöltést. Mindegyiket megszabott minta készítésekor használták, sőt voltak közöttük földrajzi eltérések is. Talán az egész tanulmány legértékesebb része az, ahol a szerző felsorolja a bemutatott hímzésminták népi elemeit. A szöveges részben öt fénykép illusztrálja az elmondottakat, majd pedig 125 pirosan színes hímzésrajz következik. A nyak körüli mintákból 13, a pálhamintákból 5, a mellmintákból 1, a kisleánying ujjmintáiból 11, a nagyleánying ujjmintáiból 28, a kézelőmintákból 55, a verzeleálmintákból („a nyak körüli minta alatt a mellrészen hímzett minta”) 12 darabot mutat be. Valamennyiről közli a lelőhelyet, s a legtöbbről azt is, hogy ki varrta és mikor.

A hímzésminták valóban csodálatos forma- és variáció-gazdagságot mutatnak és bizonyára nemcsak a szakembereknek, de minden szépet kedvelő olvasónak fölkeltik az érdeklődését. SERES András szavaival mondván: „határozottan érvényesül rajtuk a barcasági csángók művészi tehetsége és ízlése.”

Reméljük, hogy SERES András munkáját, mint a Kovászna megyei Népi Alkotások Háza újabb kiadványsorozatának első tagját üdvözölhetjük. Erre utal a borítólapon látható „Népi Hímzéseink” cím is. A folytatásra mindenképpen szükség volna, hiszen maga a szerző is igéri, hogy a továbbiakban összeállítja a barcasági csángó hímzések többi válfajának anyagát: az idősasszonying, az öregasszonying, a férfiing és a díszkendők hímzésmintáit.

Banner Zoltán: Csillagfaragók. Népi alkotók, naiv művészek

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 107 p. 117 kép.

Varga Zsuzsa

„... vajon megmenthető-e a népek egyénisége?” — teszi föl a szerző a könyv utolsó sorában a kérdést. E valóban nehéz probléma, konkrétan, az erdélyi népművészeti hagyományok átmentésének problémája körül gyűrűznek a szerző, a könyvben idézett szakemberek, tudósok, újságírók, szervező egyéniségek gondolatai. Határozott problémafelvetést, tudományos igényű rendszerességet azonban ne várjon az olvasó, hiszen nem szakkönyvvel áll szemben. Az igen termékeny és népszerű romániai művészeti író nem vállalkozhatott az új népművészet kérdésének felelősségteljes megítélésére sem a néprajz, sem az esztétika oldaláról. Amit ezzel szemben adni képes: számos információ az erdélyi népi művészetek, „szépmesterségek” mai helyzetéről.

Mi az, amit a könyv, kissé heterogén szemlélete és szépirodalmi hangú kitérési mellett is, valódi információk anyagként tartalmaz? A sokat sejtető fejezetcímek („Fecit: Szablya Péter”; „Mesterség-igéző”, „Kutak a forrás körül”, „Betájolt kapuzábék” stb.) mögött kiemelkedő szervezők — Szervátiusz Jenő, Vida Géza, a könyv tulajdonképpeni főszereplője: Bandi Dezső —, majd a különböző típusú alkotók sorakoznak fel. Név szerint ismerkedhetünk meg kapufaragókkal, festőasztalosokkal, ácsokkal, fazekascaládok leszármazottaival, „naiv” alkotókkal — de itt-ott tanult iparművészekkel és műkedvelőkkel is. Megismerhetjük a nagy mentési folyamat szervezeteinek történetét is, kiterjedésének mértékét, helyenként számszerű kimutatásokkal is. A szerző direkt módon, nyilatkozatok, interjúk idézésével bemutatja néhány tudós szakember és kiemelkedő szervező nézeteit. Végül 117 képen kapunk ízelítőt a ma még ugyan „valódi” jelleget nem öltő, de élő, alakuló „új” — vagy hogy némileg minősítést is sugalljon a kifejezés: — neo-népművészetéről.

Sajnálatos, hogy a tárgyalt téma kissé nehezen áttekinthető; nem érezhető a szerző határozott állásfoglalása, viszonyítási alapja. Ebből fakad, hogy a könyvnek nincs következetes értéktétele; a szerző nem differenciál továbbélő hagyományok, hagyományokból megújhódní akaró művészi kísérletek, naiv művészek és az irányított népies művészkedés, műkedvelés között. Az „irányítás” kérdése különben is vitatható: lehetséges-e eredeti népi tárgyak motívumaiból elvonni általános elemeket, belőlük „művészibb” kompozíciókat előállítani, majd ezeket minta és séma gyanánt elhinteni? Ezt a félreértett népművelői attitűdöt láthattuk a Kalot esiksomlyói faragótanfolyamában is. Szervátiusz Jenő maga mondja: a tanfolyam elindítása előtt sok eredeti motívumot gyűjtött, majd „kikísérletezte az újfajta tulipánt, szekfűt...” Vagy Bandi Dezső anyagyszerűség-elmélete, miszerint hímzésmintákkal is lehet cserépedényeket díszíteni stb.

Természetesen olyan kérdések ezek, melyeket korántsem lehet néhány mondattal lezártnak tekinteni. A recenziens talán túlzottan merevnek hangzó álláspontján igyekszik

is finomítani azzal, hogy elismeri: a könyvben ismertetett törekvéseknek kétségtől tiszteletre méltó vonása a városi giccs tagadása és a művészet szeretetének igen széles hatósugarú elterjesztése.

Gink Károly—Kiss Ivor Sándor: Magyar tájak művészete

Corvina, Budapest, (1968), 1971². 128 tábla.

Hoppál Mihály

„Vigyázzunk, hogy ki ne haljanak az éneklő népek, a mítosz-alkotó népek, a képíróasszonyok és faragóemberek, mert az ember hal ki velük. Őrizzük, gyűjtsük, terjesztjük műveiket, tanuljunk tőlük, legyen eleven lelkünk eleven része a nép léttől el nem különült művészete, amely önmagát mondja, mint a természet és épp ezért bizonyossága a múltnak és a maradandóságnak” — írta Juhász Gyula, a költő. Ezek a mély értelmű szavak indítják a fotóművész Gink Károly mintegy száz művészi fotóját tartalmazó kötetét. A magyar tájak népművészetét bemutatni 100 képen, merész vállalkozásnak tűnik, különösen akkor, ha a nyilvánvaló üzleti szempontok jó néhány olyan fényképet is bennhagynak a kötetben, melyek néprajzi-népművészeti szempontból érdektelenek. (Meggyőződésem, hogy ezek a képek a fotóművészet szempontjából sem értékesek!) A hangzatos cím érdekében vállalt gondolati váz — hogy ti. tájak szerint csoportosítja anyagát — szintén nem válik hasznára.

Miután a kötet elsősorban foto-album s csak másodsorban népművészeti képeskönyv érdemes a néprajzi fényképezés néhány kérdésével kapcsolatban megemlíteni. A fotó tudvalevő, azt a létező valóságot adja vissza, ami a lencse elé kerül, a művészesnek két feladata van: a felvétel készítésekor szelektálnia kell a környezet jelenségeinek halmazából, másodsor pedig a „nagyításkor” újra válogatnia kell a lehetséges képkivágások között. Ezzel a második mozzanattal kell újra életre holt matéria s lesz a lenyomatból, a képmásból (image) az élet, a meglesett pillanat információval telített jelképévé (szimbólum) a fénykép.

A világ fotóművészete éppen az utóbbi években nagyot lépett előre s ezt nemcsak bizonyos technikai újdonságok tették lehetővé. A szemlélet változott meg, éppen a jelképformalás igénye jelzi ezt a folyamatot, nemcsak dokumentálni akar a fotó, de közölni is. S ezen a téren nincs különbség a művészi és a néprajzi fotográfia között. A könyvek, melyek hasonlóan népszerűsítő kiadványok, a szerkesztés módjában tartottak lépést ezzel a változással, vagyis a képeskönyv nem képeslapok egymásutánja, hanem önálló kerek mű lesz, valamilyen gondolati tartalom kifejezésére születik.

Gink Károly képei egy korábbi szakasz ízlésvilágát tükrözik igen magas fokon. (Nincs lehetőség most bírálni a rövidre fogott szöveg szűkszavúságából adódó felületeségeket — azt azonban nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a maroknyi mohácsi sokác kisebbség felújított-felfújott busójárása olyan kiemelkedő helyet foglal el a könyvben, hogy egy gyanútlan külföldi vagy belföldi azt hiheti, ez a legfontosabb, legjellegzetesebb népszokásunk. A népművészet s a nép szeretetét érezzük a gonddal megkomponált képekből és az egész könyvből — ezért úgy gondoljuk, alkalmat kellene adni más fotóművészeknek is, esetleg írókkal szövetkezve hasonló jellegű könyvek kiadására.

Befejezésül idéznénk egy másik költőt, Juhász Ferencet, akinek gondolatai csodálatosan összecsengenek a bevezetőben idézett költő előd mondataival: „A művészetnek nincs szüksége módosító magyarázatokra. Sem közvetítő magyarázatokra. A művészetnek szeretetre van szüksége. Kifogyhatatlan szeretetre... A művészet szeretetünk és ember-létünk legszebb reménye, létünk értelmének gyönyörű bizonyossága! Nem vetelkedés a természettel, de ember-létünk legszebb bizonyítéka!”

Népi hagyományok Borsodban

(Az I. sz. Ipari Szakközépiskola néprajzi szakkörének évkönyve, 3.) Miskolc, 1970. 121 p. Kézirat gyanánt. Rotaprint.

Dankó Imre

Lassan annyi néprajzi jellegű kiadvány jelenik meg, hogy figyelemmel kísérésük lehetetlen. Megnehezíti a tájékozódást az is, hogy a legkülönbözőbb helyeken, igen változatos úton-módon megjelentetett kiadványok szűk körben terjednek csak, sok eset-

ben még a szakterület központi szerveihez, intézményeihez sem jutnak el. Sok az olyan helyi jellegű kiadvány, amelynek a szélesebb körben való elterjesztésére nem is gondolnak, hanem csak úgynevezett „belső” terjesztésre szántak. Annak ellenére, hogy sok ilyen kiadvány valóban nem érdemli meg a szélesebb körű publicitást, mélyebb érdeklődést, tudományágunk sajátos helyzete, módszertana, lehetőségei stb. következtében mégis tudnunk kell ezekről a helyi, belső terjesztésre szánt kiadványokról is. Egyrészt a szakterület egészének ismerete követelményének szempontjából, másrészt pedig azért, mert a legjelentéktelenebbnek látszó kiadványban is előfordulhatnak új adatok, megfigyelések, leírások, amiket a szakterület megfelelően felhasználhat, hasznosíthat.

A miskolci I. sz. Ipari Szakközépiskola néprajzi szakkörének évkönyve, amely már harmadjára került kiadásra — *Népi hagyományok Borsodban* címen — nem azok közé a helyi, belső terjesztésű kiadványok közé tartozik, amelyekre kár a figyelmet vesztegetni. Annak ellenére, hogy 300 példányban jelent meg, hogy egy kéziratként kezelendő rotaprintes kiadványról van szó, immár harmadszor került kiadásra és ezzel a harmadik ismertetéssel együtt már harmadszor került bemutatásra folyóiratunkban, a magyar néprajztudomány központi orgánumban, vagyis minden esetben. Ez a lassan folyamatossá váló rendszeres megjelenés, az egyes számokra való felfigyelés azt bizonyítja, hogy a *Népi hagyományok Borsodban* című évkönyv valóban számontartást igénylő és érdemlő vállalkozás. Ennek a vállalkozásnak már a korábbi ismertetésekben is hangsúlyoztuk pedagógiai jelentőségét. A kiadvány pedagógiai vetülete kettős: egyrészt elgondolkodtató az, hogy egy ipari szakközépiskola néprajzi szakköréről, másrészt az a körülmény, hogy egy miskolci iskoláról van szó. Az ipari szakközépiskola nem áll, vagy legalábbis a közvélemény szerint nem áll közel, kapcsolatban a társadalomtudományokkal, közelebről a néprajzzal. Úgy véljük, hogy éppen itt, egy ilyen iskolatípusban behatóan foglalkozni társadalomtudományi kérdésekkel, néprajzzal, azt jelenti, hogy harmonikus műveltségre törekedve, a szaktudományok mellett, mint talán legnagyobb érdeklődést kiváltó, „kiegészítő” tudományágat tanulják, művelik. Miskolc nemcsak nagy város, hanem kimondottan ipari város is. De az iskola tanulói feltehetően a vidékről, az apró borsodi falvakból kerültek ki és ez a körülmény különösen érdekes összefüggéseire mutat rá munkáinknak. Az iskola néprajzi szakkörében való tevékenységük nemcsak a harmonikusabb műveltség megszerzését célozza, hanem azt is szolgálja, hogy a tanulók jobban tudatoskodjanak a társadalomtudományi kérdésekkel, falvaikkal; azok ismeretén keresztül tájékozódjanak más kérdésekben is. Az oly sokszor hangoztatott hazafias nevelés látható és értékelhető eredménye és bizonyos vonatkozásban módja is ez a kiadvány, illetve az összeállításá mögött meghúzódó szervező tevékenység.

Hasonló vállalkozások nem képzelhetők el egy-egy aktív egyéniség nélkül. Úgy gondoljuk, hogy ebben az esetben is így van. Már korábbi ismertetéseinkben megemlítettük BARTHA László tanár, szakkörvezető, a kötet szerkesztője nevét. Ő az a motor, aki ezt a szép, értékes és minden bizonnyal hasznos munkát irányítja és részben végzi is. Szóba jött BODGÁL Ferenc neve is, aki jelen esetben is a kötet lektoraként szerepel. Tevékenysége azonban ezúttal is valószínűleg több. Évek óta szervezi, szakmailag magasabb és magasabb szintre emeli a borsodi társadalmi néprajzi gyűjtők munkásságát. Nyilvánvaló, hogy itt, ezúttal is ilyesmiről is van szó. Szabad legyen most, harmadjára egy újabb nevet is említeni, ERDÉLYI Béla grafikusművész nevét, aki immár harmadszor készített rajzokat az egyes közleményekhez és az ő művészi borítójával jelenik meg az évkönyv.

Ami az évkönyv tartalmát illeti azt mondhatjuk róla, hogy ezúttal is jól összeválogatott és értékes anyagot ad közre. Pedagógiai érdekű, de éppen azért fontos BODGÁL Ferenc bevezető tanulmánya, amely a társadalmi gyűjtés követelményeit, módjait ismerteti az ifjúság számára (*Néhány tanács az ifjúsági néprajzi gyűjtőknek*). A következő dolgozat sem ifjúsági, DOBROSSY István írta. A közlemény tárgykeréből, a feldolgozás módszereiből, tipológiai törekvéseiből látszik, hogy nem társadalmi gyűjtő, hanem szakképzett néprajzos munkája (*A fonóeszközök típusai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*). Még a harmadik közlemény sem ifjúsági munka. A szakkörvezető tanár, BARTHA László munkája. Mondhatnánk így is, hogy mintadolgozata, amely szemmel láthatóan példát kívánt állítani a gyűjtést, a feldolgozást illetően tanítványainak (*Teherhordó eszközök Domaházán*). BARTHA László és DOBROSSY István írásai összefüggnek; mindkettő esz-közbevezető. Az egyik lokális, a másik összegező, tipizáló, nagyobb területre vonatkozó. A többi közleményt tanulók készítették. A gondos válogatás, de ezt megelőzően az erőteljes tanári irányítás azt eredményezte, hogy minden dolgozat közel egyértékű, hogy minden dolgozat tartalmaz számontartásra érdemes részt, legtöbbször adatot. Tudományágunk minden dolgozatot eredményesen hasznosíthat (BERCZELI Éva: *Az ételhordás emlékei a századfordulón*; BALÁZS Károly: *Bükkzsérc teherhordása*; NAGY István: *Cipeke-*

dés Onodon; SZENDREI János: *A hordás és cséplés emlékei Szomolyán*). Az évkönyvben közreadott dolgozatok tárgyköréből megállapíthatóan a szakkör igyekszik kutatási programját szakosítani. Ezúttal a *teherhordás* kérdéseivel foglalkoztak. Tekintve, hogy így egy-egy tárgykörben mélyebbre hatolhatnak, alaposabb ismereteket szerezhetnek és jobb eredményekhez is juthatnak, ez a módszer csak helyeselhető. A fentebb említett nagyobb dolgozatok mellett az évkönyv öt kisebb közleményt is közreadott. Ezek közül hármat SZENDREI János írt (*Nagyomosás Szomolyán 40 évvel ezelőtti; Pásztorfogadás; Egy farsangi népszokás, az író*). CSEH Tibor érdekes adalékot közöl a fonóra vonatkozóan (*Így éltünk a fonóban*). RICZKÓ László pedig jó leírását adja a kukoricafosztásnak (*Kukoricafosztás*). Az évkönyvet néhány hír zárja. Sajnos, ezekből a szakkör tevékenységére, konkrét munkájára vonatkozóan alig tudunk meg valamit. Ajánlatos volna, ha ennek, az általánosnál jóval magasabb szinten dolgozó, rendszeresen publikáló szakkörnek a tevékenységéről is írának. Márcsak példaadás, esetleg más szakköröknél való felhasználás céljából is.

A miskolci I. sz. Ipari Szakközépiskola néprajzi szakkörének évkönyve kezd Miskolc kulturális életének számottevő tényezőjévé válni, bizonyítva, hogy szűk körben, egyszerű eszközökkel, nem optimális körülmények között is lehet eredményes munkát végezni. Érdeklődéssel kell várunk a következő köteteket is!

Mezőcsát népi kultúrájából

A kötetet szerkesztette BARABÁS Jenő és VOIGT Vilmos. Mezőcsát, 1971. 302 p. 32 kép. (Mezőcsáti helytörténeti füzetek, szerk. KISS László—PATAKI Sándor, 3.)

Bodgál Ferenc

Borsod megyében az utóbbi években szép számmal jelentek meg egy-egy tájegység népi kultúráját bemutató kötetek, elsősorban középiskolai diákok szakköri munkájának eredményeiből. A mostani kötet Dél-Borsod egyik legjelentősebb és kerámiája révén országosan is nevezetes községéről szól. Szerzői a budapesti ELTE néprajz-szakos hallgatói, akik egyhetes gyűjtési gyakorlaton vettek részt 1970 novemberében Mezőcsátán.

Gyűjtésük eredménye több mint az itt publikált anyag, ezt gondos válogatással egészítették ki és öntötték formába. A tanszék oktatói közül Barabás Jenő: A szolgaleányek élete, Voigt Vilmos: Egy közösség találókérdései címmel publikált.

A szerkesztők előszava és a már említett cikkek mellett Kocsis Gyula: *Adatok Mezőcsát gazdaság- és néptörténetéhez*; SZANYI Mária: *Gyűjtögetés a nőnényírlágból*; ZSIGMOND Gábor: *A vadon élő állat haszna*; NAGY Géza: *Gabonatermesztés*; NAGY VARGA Vera: *Tyúktenyésztés*; KÓTHY Judit: *A paraszti lakóház alakulása a 18–19. században*; Kocsis Gyula: *Kertek és istállók*; SALAMON Anikó: *Munkarend és heti étrend a két világháború között*; GERGELY Katalin: *A komaság intézménye*; MOLNÁR Csilla: *A párválasztás és házasság tényezői a századfordulón*; JOÓB Emőke: *Hétköznapi és ünnepek András-nap és hamrazószerdá között*; TARJÁN Tamás: *Betyárhagyományok*; SALAMON Anikó: *A Szücs Marcsa ballada nyomában — Fodor Bori balladája* dolgozatait tartalmazza a kötet.

A *Függelék* és *Adattár*nak is elkeresztelt részben történeti adatok (Dézsmajegyzék 1626-ból, Urbárium 1770-ből), balladák, dalok, hiedelem- és történeti mondák vannak.

A témák kiválasztásánál, úgy látszik, a hallgatók érdeklődése döntött, az anyagot mindenki igyekezett tőle telhető alaposággal feldolgozni. A dolgozatok leíró jellegűek, s nem is kívánható a néprajzzal most ismerkedőktől több. Néhány dolgozatot azonban meg kell jegyezni. Az egyes munkáknál nem hivatkoznak az adatközlőkre, csupán a lényegesebb adatokat közlők jegyzékét teszik közzé a név és a születési dátum megjelölésével. Helyesebb lett volna ebben az esetben az adatközlőket megszámozni és így utalni rájuk, mert különösen a folklór-szövegeknél hat zavaróan, hogy nem tudjuk az informátorokat. Valószínű, hogy Mezőcsátán még mások is akarnak kutatni, s nem lesz könnyű a kutatók dolga, amikor 132 adatközlő közül kell a megfelelőeket visszakeresni. Ugyancsak hiányolhatjuk a levéltári forrásközlésnél is a lölhelyeket. És még egy megjegyzés: Borsod megyében egy idősebb kolléga, a karcsai Nagy Géza már évtizedek óta gyűjt és publikál. Jó volna, ha fiatal barátunk éppen ezért valamilyen megkülönböztető nevet is használna, mert ez irodalmi és tudományos berkekben is bevett szokás.

Technikai kivitelnél a későbbiekben arra kell törekedni, hogy a rajzok lehetőleg a szöveg között kapjanak helyet, ez még a rota kiadványoknál is megoldható. A fényképeknél is célszerű lett volna a levelezőlap méretet alkalmazni. Sajnáljuk, hogy nincs a kötetben egy idegen nyelvű összefoglalás, pedig a művet valószínűleg a külföldi kollégák és intézmények is fogják keresni.

A kötet kiadásánál szerencsésen találkozott a kettős igény, a pedagógiai — tehát a gyűjtőmunkára való nevelés és a helyi hagyományok megőrzésének szükségessége. Fiatal kollégáinknak jó alkalom nyílt műhelymunkát végezni és bemutatkozni, Borsod megye és a magyar néprajzi szakirodalom pedig egy értékes kötetrel gyarapodott. A kiadás anyagi és szerkesztési gondját a községi és járási szervek vállalták magukra. A mindössze 500 példányban megjelent műből már alig van, így a kiadó az újranyomását is tervbevette. Ebben az esetben a felsorolt apróbb hiányosságok még kijavíthatók, a megemelt példányszám pedig lehetővé teszi, hogy eljusson valamennyi szakkutatóhoz és érdeklődőhöz.

Orbán Balázs: Székelyföld képekben

A bevezető tanulmányt írta, a fényképeket másolta ERDÉLYI Lajos. Az előszót írta SÜTŐ András. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971. 61 p.

Kósa László

1968-ban múltott száz esztendeje, hogy ORBÁN Balázs nagy művének, a *Székelyföld leírásának* első kötete napvilágot látott. Az évforduló alkalmat nyújtott az emléke zésére és a különben kissé elfelejtett ORBÁN Balázs munkásságát közelebb hozta a mai emberhez. Ennek a fokozott figyelemnek az eredménye ez a könyv is, mely most nem a nagy honismereti író, s nem a „legnagyobb székelyt” mutatja be, hanem a magyarországi tudományos fényképezés egyik úttörőjét.

SÜTŐ András valóságos csodának nevezi, hogy a háborúk alatt, kivált a legutolsó világháborúkor ORBÁN Balázs fényképei nem pusztultak el sok más értékkel együtt. Ha nem is véletlenül, hanem a kultúra és a hagyomány iránti felelősségen múltott, hogy így lett, valóban csodálatos világ maradt ránk ebben a fotóhagyatékban. MÉSZÁROS József marosvásárhelyi főkönyvtárosé a köszönet, hogy a becses anyag nem enyészett el, ERDÉLYI Lajos fényképezése az érdem, hogy nagyobb része könyv alakban napvilágot láthatott. ERDÉLYI írt a kötethez „Az ördög kelepéce” címmel bevezető tanulmányt, ő másolta és rendezte sajtó alá a képeket. A tanulmány kísérletet tesz az erdélyi fényképezés korai történetének a főlvázolására és néhány neves kortárs fényképező társaságában illeszti a sorba ORBÁN Balázst. ORBÁN hat esztendő székelyföldi vándorútján külön teherként cipelte magával Franciaországból hozott fényképezőgépet. Hatkötetes könyvét nagy többségében az általa készített fényképekről csinált metszetek illusztrálják. Akkoriban a nyomdatechnika még nem tette lehetővé maguknak a fényképeknek a közlését. ERDÉLYI mindezt bőven leírja és méltatja ORBÁN fényképezési tudását is. Kigazítja a magyar fotótörténeti munkákat, melyek szinte kivétel nélkül hibásan említik, vagy elfeledkeznek ORBÁN Balázs mindenképpen jelentős fényképezési teljesítményéről. Érdekes és fontos mozzanatokra figyelve íródott a tanulmány. Ha valamit szövé tehetünk azt, hogy talán túl sokat szánt a fényképezés korabeli európai történetének ismeretetésére, többet, mint amennyi ORBÁN munkásságának megértéséhez szükséges. Viszont jóval kevesebbet tudunk meg a fényképező ORBÁN Balázsról, mint amit a könyv az első pillanatban ígér. Ezt főleg az ORBÁN Balázs életrajzát ismerők érzik.

Végül természetes, hogy a könyv elsősorban a magyar fotótörténet egyik, sokáig lappangó szenzációját van hivatva bemutatni és értékét csak fokozza az, hogy épp olyan jeles férfi áll a háttérben, mint ORBÁN Balázs. Ezért a tanulmány elsősorban a fotótörténet és a fényképezés mesterségének szempontjai szerint íródott, s csak másodsorban értékes adalék ORBÁN Balázs életrajzához. Mondanunk sem kell, hogy ez a tény semmit sem von le művelődéstörténeti értékeiből.

A bevezető tanulmány után adatokba sűrített rövid életrajz áll. Ezt követi a fényképfelvételek magyarázata, melyek a hatkötetes műből vett megfelelő idézetek. A kerekén száz illusztráció többsége eredeti fénykép. Néhány metszet is látható mellettük: összehasonlításként mutatják a fénykép és a könyvbe került illusztráló metszetek hasonlóságát. A fényképek több csoportra oszlanak: I. tájképek; II. ipari tájak; III. falvak és városok; IV. várak, kastélyok; V. lakóházak, iskolák, templomok; VI. fürdőhelyek; VII. népviselet; VIII. műtárgyak; IX. személyes emlékek (ORBÁN Balázs arcképei és új síremlékének képe). Néprajzi értékű fotó majd mindegyik csoportban akad.

Tájak, települések, faluképek, utcaképek, de leginkább a népviseletek. Csak sajnálhatja az olvasó, hogy a képek egynémelyike nemcsak korabeli etchnikai fogyatékoságok, hanem a jelenlegi nyomdai előállítás problémái miatt nem élvezhető.

A könyvet lapozgatva újra és újra fölötlik a gondolat: mennyivel jobban ismernők önmagunkat, ha a régi Magyarország más tájairól is ilyen tömegű fénykép-dokumentáció maradt volna ránk. ORBÁN Balázs fényképeinek kiadása arra is figyelmeztet, hogy kalódó értékeink várnak megmentésre, s talán köztük értékes, néprajzi forrásnak is használható fényképlemezek.

Hargita Kalendárium, 1971.

Csikszereda, 1970. 271. p.

Halász Péter

Hargita megye hasonló nevű napilapjának szerkesztősége vaskos és gazdag tartalmú kalendáriummal lepte meg olvasóit. Az igen sokféle témakörből válogatott anyag számos helytörténeti, néprajzi és nyelvészeti írást is tartalmaz, ezek egy része tájékoztató jellegű, néhány pedig újszerű ismereteket is nyújt.

MIKÓ Imre tömör és átfogó ismertetést ad a megye szellemi történetének kiemelkedő alakjairól, illetve munkásságukról (90–96). Közöttük nemcsak az olyan ismertekről, mint ORBÁN Balázs, HAÁSZ Rudolf vagy VÁMSZER Géza, hanem azokról is, kikről kevesebbet tudunk, mint VIROS Mózes, CSIBY Andor, SEBESI Jób, TIBALDI István és mások.

Dr. BAJKÓ Barabás 300 évvel ezelőtti oklevelekből, elsősorban peres iratokból közül néhányat (113–116). A vádak, a peranyagck és az ítéletek a népetlet akkori gondjainak egy-egy villanását vetítik elénk.

A hagyományos mesterségekkel három rövid írás foglalkozik. BEKE György a régi marosi tutajosok emlékét idézi, Koós Ferenc múlt századi emlékiratai alapján. TARISZNYÁS Márton a vízfűrészek hajdani szerepével, használatukkal kapcsolatos jogszokások különféle formáival foglalkozik (123–126). MOLNÁR István pedig a Székelykeresztúron hagyományos háziipar és kézműipar (elsősorban a szitakészítés) virágzásának időszakából közül értékes, írásbeli emlékekre és szóbeli közlésekre támaszkodó ismereteket (164–168).

Nyelvészeti témával tulajdonképpen két írás foglalkozik (176–182). Dr. KELEMEN Béla a magyar és a román, valamint egyéb idegen nyelvek között igyekszik néhány kifejezésen, szólás-mondáson keresztül párhuzamot vonni. MÁRTON Gyula pedig a magyar nyelv kölesönszavairól, elsősorban a román eredetűekről ír, amelyek nagy része azonban (főleg az újabb keletűek) csak az erdélyi magyar nyelvben található.

Nagyon érdekes az a három gyermekjáték („földlopózás”, „szóligatás” és a „terelés vagy malacozás”), amelyről SÁNTHA Imre ad részletes ismertetést, azzal a bevallott céllal, hogy „elmés, cselekvő és szórakoztató” játékot adjon a gyermekeknek. Ugyanitt olvashatjuk a BALÁZS Lajos által összegyűjtött és közzétett csikszentsimoni kiszámolóverseket is (246–248).

Végül pedig meg kell említenünk Kovács Dénes szellemes ötletét, nevezetesen azt, hogy együtt mutatja be a székely népi díszítőművészet néhány virág- és madármotívumát a középkori virágénekek egy-egy strófájával.

A mozgalmas, változatos tartalmú kalendáriumot néhány szép illusztráció, köztük NAGY István munkáiról készült képek díszítik.

Sterbetz István: Vízivad

Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1972. 204 p.

Gunda Béla

A hazai vízi madárvilág természetrajzát, életmódját bemutató könyvet azért tartjuk számon az Ethnographia hasábjain, mert a szerző több művelődéstörténeti adatot is beiktatott munkájába s „Vízimadaraink a hazai néprajzkutatásban” c. fejezetben röviden ismerteti a daruról szóló néhány néphagyományt. Sajnos azonban sem TAKÁTS S., sem mások idevonatkozó kutatásairól nem vesz tudomást. Számunkra értékes adatai a következők: „A békési ember szerint amelyik háznál darvat tartanak, azt a portát

az átok és betegség elkerüli. A daru a legbiztosabb házörz, és jelenlététől a tyukok bő tojástermővé válnak. Aki darutojást eszik, egész életére gyomorfájós marad tőle, hújának fogyasztása pedig bélgilisztát, mellbajt hoz az emberre. A daruhúsevés olyan, mint a lóhús fogyasztása, mert a ló munkatársunk, a daru meg házunk dísze. Ezért a darupeccenyének köszvényes megbetegedés lesz a büntetése." (194.) Sajnáljuk, hogy csak a darut tartotta érdemesnek megemlíteni s nem szól arról a gazdag hagyományanyagról, amely a bibichez, a gödényhez, a harishoz fűződik, nem is beszélve a vízmadarak változatos népi vadfogási módjáról. STERBETZ István könyve is mindenesetre figyelemre méltó, hogy itt van az ideje a magyar ethnobotanikai és ethnozoológiai kutatások rendszeres megindításának. Mindehhez ma már csak európai kitekintéssel lehet hozzáfogni, valamiképpen úgy, ahogyan nálunk BOBBÁS Vince elkezdte, RAPAICS Raymund és GRÉB Gyula folytatta s ma az európai színvonalat a német H. MARZELL munkássága jelzi. Megfelelő terepmunka nélkül minden kísérletezés a hazai anyag feldolgozásánál napjainkban természetesen csak botladozás. A magyar ethnobotanika és ethnozoológia úttörői sorában meg kell említenünk MIKSZÁTH Kálmánt is, aki 1877-ben megjelent két írásában (*A magyar nép bogarai; Népies észjárás a tudományban*) már közel egy évszázaddal ezelőtt gazdag megfigyeléseket helyezett a néprajz asztalára.

Romváry Vilmos: Fűszerek könyve

KARMAZSIN Klára rajzaival. Natura Kiadó, Budapest, 1972. 200 p.

Zelnik Katalin

„Fűszereink nagy részét nagyanyáink nemcsak hogy ismerték, hanem kertjükben természetették is. Ma azonban a boltban vásárolt bors, kömény, hagyma, petrezselyem, babérlevél, majoránna kívül alig ismerünk más ételízesítőt.” A felsoroláshoz a sót és a paprikát tehetjük még hozzá és ezzel be is zárult a kör. Bizony nagy elszegényedést mutat ez a felsorolás, hiszen mintegy félszáz különféle fűszert ismer az emberiség. És nem is kell éppen Mátyás király híres konyhájára gondolnunk, elég, ha a századforduló falusi kertekre és fűszerhasználatra emlékezünk.

Örömmel vehetjük kezünkbe a *Fűszerek könyvét*, mert a szerző részletesen bemutatja a régi, többnyire elfelejtett fűszereket, célszerű tanácsokat ad a még használatban levőkhöz, sőt ismertet néhány olyan fűszerfélét is, amit Magyarországon eddig még nem is használtak. Dr. BUGA László érdemes orvos vezeti be a könyvet, előszavát — utalva a fűszerek étkezési jelentőségére — étvágygerjesztőnek szánta. Az első fejezetben a szerző igyekszik meggyőzni bennünket a fűszerezés örömről és kedvező élettani hatásáról. Ezt a fűszerek és a fűszerezés történeti leírása követi, majd a fűszerfélék általános ismertetése után a kereskedelembe is kapható fűszerek részletes leírását olvashatjuk.

Megismerkedhetünk a különböző fűszernövények származási helyével, botanikai leírásával, felhasználható részével, hatóanyagának tulajdonságaival. Megtudjuk, mely ételek készítéséhez használható, foglalkozik természetésük módjával, majd pedig étel, tea és ital recepteket közöl. Különösen fontos, amit a fűszernövények gyógyító hatásáról ír, hiszen — s ez a népi ismeretanyagban is bőven fellelhető — ezeknek az ízesítő növényeknek a legnagyobb részét gyógyításra is használják.

A szerző külön jegyzékben sorolja fel, hogy a különböző ételek készítésekor milyen fűszerek jöhetnek számításba, illetve azt, hogy mely fűszerek milyen ételekhez használhatók. A könyvet a diétás ételekhez való fűszerezési tanácsok zárják, a cukorbetegeknek külön salátákat és gyógyteákat ajánl.

A könyv tehát felöleli a fűszerezés „tudományának” minden csínját-bínját. Jól kiegészítette volna ezt a képet a népi fűszerhasználat ismeretanyaga, de erről a könyvben csak néhány említést találunk és ez nem a szerző hibája. A népi táplálkozás gyűjtői és kutatói sajnos kevés figyelmet fordítottak a falusi ember fűszerismeretének és használatának leírására, vizsgálatára. A szakirodalomban csupán elvétve találkoznak néhány utalással, de az — akárcsak egy-egy tájegységre vonatkozóan is — teljes anyag összegyűjtése még nem történt meg. Igaz, hogy például a Tisza vidékén napjainkban a paprikán kívül nem is igen lehet egyéb fűszerfélék használatáról beszélni. A paprika XVIII. század végi megjelenése különben is döntő fordulatot hozott a magyar konyhán, az erősen paprikázott, úgynevezett „paprikás” ételek elterjedésével a többi fűszer fokozatosan háttérbe szorult, vagy éppenséggel el is tűnt. Ugyanakkor Moldvában még mind a mai napig megtalálhatjuk a ház előtti virágos kertekben a fűszert, gyógyfűszert és ugyan-

akkor díszítést is adó növényeket. Az általánosan ismert és használt gyógynövényeknek mintegy 15–20%-át fűszereket is használják.

ROMVÁRY könyvének elolvasása után érezzük igazán, milyen kevéssé ismerjük és főleg használjuk ezeket a fűszereket. Pedig a fűszerezés elszegényesedése, a fűszerfélék nagy részének elhagyása nemcsak ételünk ízének egyoldalúságát és egyhangúságát eredményezi, hanem azt is, hogy elmarad a fűszerek gyógyító hatása is. Vajon lehet-e ezen az átváltozott ízlésen változtatni, összeegyeztethető-e a modern konyha, az „expressz” főzősmód a célszerű és változatos fűszerezéssel? Ehhez ad hasznos ismereteket és jó tanácsokat ez a könyv.

Trócsányi Zsolt: Az északi Partium 1820-ban

(*A conscriptio czirakiana adatai.*) Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest, 1966. 294 p. Orosz és angol nyelvű kivonattal. (Történeti Statisztikai Kötetek.)

Filep Antal

TRÓCSÁNYI Zsolt jelen munkája mind a történelemtudomány, mind az etnográfia szempontjából nagy jelentőségű. Az Erdély széli parasztság életviszonyait ismerhetjük meg általa az 1820-ban készített *Cziráký*-féle összeírás minociosusan elemzett, értelmezett adatsoraira alapozva. Enélkül Erdély 18–19. századi politikai, gazdasági, művelődési története nehezen lenne érthető. TRÓCSÁNYI Zsolt e munkája révén még világosabbá válnak azok az összefüggések, amelyek meghatározták többek között a Wesselényiek tájékozódását, magatartását. Az itt kibontakozó számsorok teszik lehetővé, hogy felmérhessük mennyiségi vonatkozásban is azokat a tényezőket, amelyek meghatározták az egykorú Kraszna, Középszolnok megyék és a Kővár-vidék (a későbbben szervezett Szilágy és Szolnok-Doboka megyék területe) agrárviszonyait, népének életlehetőségét, gazdálkodási módját, vagyoni, társadalmi tagozódását. Ahhoz, hogy a magyar parasztság, de a vele együtt élt nemzetiségi parasztság életviszonyait a korszerű követelményeknek megfelelően statisztikai összefüggéseiben is elemezze megismerhessük, elengedhetetlenek a TRÓCSÁNYI Zsoltéhoz hasonló alapelemzések. Hozzá kell fűznünk ehhez még azt is, hogy népünk fejlődésének legfontosabb regionális sajátosságai a gazdasági, társadalmi, szellemi élet táji jellemzői sem ismerhetők meg sem etnográfiai, sem történelmi értelemben ilyen jellegű munkálatok nélkül. Nem többről és nem kevesebbről van szó, mint az egykorú falusi élet mennyiségileg is pontos analizéséről.

A központi államhatalmi szervek a Habsburg birodalom egyes országai, tartományai mintájára a külön igazgatott Erdélyben is el akarták végeztetni a feudalizmus kései időszakára jellemzően az úrbéri viszonyok államgazdasági szempontokat érvényesítő rendezését. 1769-től időről időre történtek kísérletek, mindig végső eredmény nélkül. Az 1810-es években az Erdélyt sújtó nagy inség következtében került sor próbára ismét. *Cziráký* Antal magyar kamarai alelnököt királyi biztosi minőségben küldik Erdélybe. 1820 elején nem csekély nemesi ellenállás dacára is megindulnak a munkálatok. Törvényhatóságról törvényhatóságra rögzítik a jobbágy és zsellér népesség helyzetére jellemző legfontosabb adatokat a központilag szerkesztett kérdőpontok alapján, valamint táblázatokat készítenek a szolgáltató népesség vagyoni, gazdasági helyzetét jellemző adatokból. Erre alapozva kerülne sor állami beavatkozásra, szabályozásra, ami azonban a kibontakozó megyei, nemesi ellenálláson, részben a paraszti megmozdulásokon zátonyra fut, viszont az összeírások anyagát később a jobbágyfelszabadítást követő rendezésekben még fontos forrásként igénybe veszik az eljáró szervek.

Az összeírás szöveges részében 9 kérdéskörre vonatkozóan vártak felvilágosítást. Az első három pontban az urbáriumot, illetve az azt pótló szerződést, jogszokást tudakolták. Az összeírók írásban kellett rögzítsék a pontos helyzetet s csatolniuk kellett az okmányok másolatát. A 4. pontban a község számára előnyt vagy hátrányt jelentő természeti, földrajzi, gazdasági tényezőkről adtak számot. Az 5. pontban az egész jobbágytelek nagyságát rögzítették. A 6. kérdés a robotról érdeklődött. A 7.-ben a tized, kilenced fizetése felől tudakozódtak. A tized és kilenced fizetésére adott válaszok alkalmat kínálnak néptörténeti, településtörténeti következtetések levonására. A XVIII. sz. során román pásztorokkal újjátelepült vagy újonnan létesült községekben az állatállomány utáni szolgálatos volt gyakori még akkor is, ha már a falu határának jelentékeny részén földművelés is folyt. A 8. kérdőpontban a pusztatelkek száma, felhasználásuk után érdek-

lódtek, rögzítve a pusztává válás időpontját, okát. A vizsgált területen meglehetősen magas a pusztán álló telkek száma. Magyarázatul szolgál erre, hogy a 18. sz. során a magyar nemzetiségű lakosság nagy tömegei áramlottak az Alföldre, másrészt a XIX. század elején nagy éhínség pusztította a lakosságot. Az utolsó pontban az erdőhasználat felől érdeklődtek. A szöveges adatrögzítésben alkalom adódott, hogy az összeírást megelőző esztendő változásairól is megemlékezzenek, vagy a földesurakkal folytatott vitáikról vallhassanak.

A szöveganyaggal szerves összefüggésben készítették el a táblázatokba foglalva az összeírások részletadatait. Az első, egyben legfontosabb táblázat a telkiállományt mérte fel birtokosonként elkülönítve a jobbágyokat, zselléreket, subinquilinosokat. Az összeírásnál tekintettel voltak a beltelkekre is. Külön vették nyilvántartásba a telkiállomány szántóit, réjtjeit. Elvben nem maradhattak ki a praediumokon levő szántók, rétek sem, mert ezekre rovatot nyitottak. Figyelemre méltó, hogy az egy telken, egy háznál együtt élő családokat külön-külön nyilvántartásba vették. Az utolsó esztendői osztás alapján rögzítették a telkek évi osztásának rendjét. Elkülönítve vették számba a zálogos jobbágyokat.

Az összeírásnál külön tabellát készítettek a censuális földekről, arra való tekintettel, ki a birtokos, milyen művelési ágakra oszlanak s milyen szolgáltatásokkal tartoznak értük. Külön foglalkoztak az irtványok számbavételével s az utánuk járó tartozásokkal. Szólóhegyenként nyilvántartásba vették a szőlőket is, ami történeti borvidékeink és paraszti szőlőink megismerése szempontjából rendkívül jelentős forrásul szolgálhat.

A három törvényhatóság területéről viszonylagos teljességgel maradtak fenn az összeírás iratai. Húszegynéhány község adatai hiányoznak. Ezek közt vannak olyanok is, amelyekben egyházi nemesek vagy szabadosok laktak, tehát nem voltak urbaniális szolgálatra kötelezettek.

Az összeírás maguk a megyék tisztviselői, szolgabírái, táblabírái végezték, ami alkalmat adott arra, hogy egyenletlenségek keletkezzenek az összeírás elkészítése közben. Másfelől a megyei összeírók sokszor nemesi szemléletet, érdekeket érvényesítettek. Részben ez tette lehetővé azt is, hogy a jobbágyok földesuraik ösztönzésére, nyomására telki állományuk jelentős hányadát eltagadták, aminek később súlyos és tragikus következményei is megmutatkoztak. Noha az összeírás egyes tételei között nemegyszer ellentmondások vannak, mégis a kései feudalizmus egyedülálló részletekbe menő, statisztikailag is értékelhető forráspontja az 1820-as összeírás. Erdély és a partiumi területek megismerésében nélkülözhetetlenek adatai. TRÓCSÁNYI Zsolt értékeléseivel, magyarázataival, jegyzeteivel következetesen igyekezett figyelmeztetni a források bizonytalanságaira, hibáira. Nem egy esetben más helyről származó adatokkal korrigálja a conscriptio megállapításait. E tekintetben is mintaszerű a feldolgozás.

A kötetben témacsoportonként, szűkebb tárgykörönként vannak összegezve a közlésre szánt adatok. Összesen 29 fejezetre tagolta szerzőnk anyagát, többek között 8 táblázatot tesz bennük közzé. Az anyag tárgyalásában általában megyénként s azon belül járásonként csoportosítja tárja elénk a községek számsorait. Csoportonként összegezi az egyes tételeket s ahol arra lehetőség van, százalékos mutatókat is kézhez kapjuk. Minden fejezetet az érintett tárggyal kapcsolatos tudnivalók összefoglalása vezet be. Ezekben következetesen kiemeli az országos és a helyi sajátosságokat, eltéréseket. Egyben mindig értékelést és gazdag értelmezést is kapunk TRÓCSÁNYI Zsolttól. Megtalálta a módját, hogy érzékeltesse minden jelenségcsoportnál a tágabb összefüggéseket. Igyekezik figyelemmel kísérni a korábbi időszakhoz képest bekövetkezett változásokat, nyomon követni a XIX. sz. derekáig az 1820 körüli állapotok következményeit, kihatását. Ez az eljárás egyfelől magas szintű forráskritikát is biztosít, másfelől pedig a kötet egészét magasan s szokványos forráskiadványok fölé emeli, kereteit kitérít. Az egyes adatokhoz amennyiben értékelésükkel kapcsolatban valami nehézség lenne, helyrajzi rendben csoportosítva külön közli eligazító magyarázatait.

Nincs terünk arra, de nem is lehet feladatunk, hogy az egyes fejezetek anyagával behatóbban foglalkozzunk. De röviden érzékeltetnünk kell, hogy hányféle témakörben talál a néprajz munkása közvetlenül etnográfiai jelentőségű anyagot. A szolgáló népesség demográfiai viszonyait, társadalmi tagolódását, mobilitását lehet nyomon követni az első két fejezetre támaszkodva. Az egykori parasztgazdaság üzemi viszonyait ismerhetjük meg a jobbágyföldek területével, megosztásával, a művelésmódokkal, hozamokkal foglalkozó részekben. Nem kevésbé fontosak a falusi lakosság állattartása feltárása szempontjából a legelők és a makkoltatás kérdéseiről adott áttekintések. Az erdőlésről nyújtott tájékoztatás a helyi ipari jellegű tevékenységekről közölt információkkal együtt lehetőséget kínál a fagegmunkálás egykorú viszonyainak részbeni rekonstrukciójához. Nem volna szabad az úrbéri szolgáltatásként végzett fonás-szövést figyelmen kívül hagyni a

kelet-magyarországi textilkultúra feltárásában. Fontosak a napszámokról, a mezővárosi és falusi iparokról kapott információk csakúgy, mint a malmokkal foglalkozó adatok. A fuvar-kötelezettségekről szóló rész egy-egy szűkebb vidék nagytáji kapcsolatairól ad megbízható híreket, egyben jelzi a gazdasági, társadalmi, kulturális közvetítő utak irányát is. Ebből a szempontból a munkamigrációról közzétett adalékok is külön értékelhetők. Nem kevésbé figyelmet érdemlően vallanak az összeírásnak ezek a részei Erdély alföldi, kárpátaljai kapcsolatairól is.

A kötet egésze is, de egyes részfejezetei is közelebb visznek bennünket ahhoz, hogy a Partium egészének sajátos helyzetét, fejlődésének markáns jellemvonásait jól lássuk. Nemcsak a parasztság, de a nemesség is másként él, mint a szokványos alföldi, dunántúli vagy felső-magyarországi társaik. Alig vannak összefüggő birtoktestek, jól funkcionáló uradalmak. A néhány jobbágyos nemesek száma nagy. Az arisztokrata családok is egy településben csak kevés számú szolgáltató családdal rendelkeznek. Maguk a jobbágyok is nehezebb körülmények között munkálkodnak. Az átlagos magyarországihoz képest telkeik nagysága 3:1 viszonyban eleve hátrányos. Az előnytelen helyzetük következményeit csak fokozza a természeti mostohaaság és a nagyobb robot-teher. (Ez utóbbi a birtokok szőrtségéből is következik. A szükséges munkaidőn felül a közlekedéssel töltött időt is be kellett számítaniuk.) A paraszti gazdálkodás ilyen körülmények között eleve korlátozottan fejlődhetett, az archaikus termelési eljárások további változatlan gyakorlására kényszerültek. A hagyományos jobbágyparaszti üzemszervezeti típus is tovább él, mivel az iparosodás, a városi népesség akkumulációja az országos átlagnál is mérsékeltebb. Így válik érthetővé a helyi népi műveltség egésze, archaizmusainak gazdagsága, hagyományörzése. Igaz ugyan, hogy szakirodalmunk e vidékkel viszonylag keveset foglalkozott, de a negyvenes években végzett tervszerű gyűjtések anyagát TÁLASI István egyetemi előadásából a fiatalabb nemzedék alaposabban megismerhette. TRÓCSÁNYI Zsolt anyagfeltárása, rendszerezése nagymértékben segít a további eligazodásban, a XIX–XX. századi, etnográfiailag is vizsgált népi műveltség történeti, regionális összefüggéseinek értelmezésében.

Ismertetésünket nem fejezhetjük be anélkül, hogy ne hangsúlyozzuk, hogy szükséges lenne a Cziráky-féle összeírás további anyagát megjelentetni. Egyfelől a XIX. századi Erdélyből nincs egyetlen hasonló jellegű átfogó forrás, másfelől hiányoznak azok a statisztikai munkák is, amelyek az egykorú magyarországi tájékozódást megkönnyítik. (Példaként FÉNYES Elek munkáit említhetjük.) Nemcsak a magyarországi és a romániai történetutmány és néprajz szempontjából lenne értékes vállalkozás e forrásokon teljes közzététele, hanem tágabb kelet-európai kutatásokra is gyümölcsözően hathatna. Kár lenne ezt az értékes kútforrást sokáig kihasználatlanul hagyni, megérdemelné, hogy a szűk, levéltári kutathatóságon túl, minél szélesebb körben hozzáférhetővé tegyék illetékes intézményeink. A lehetőség szerinti teljes anyag közzétételét az összeírás rendkívül gazdag adatain túl TRÓCSÁNYI Zsolt feldolgozási módszerének magas színvonala is indokolja. Jelen kötetünk az esetleges folytatástól függetlenül is legelsősorban szerzőnk érdeméből széles körű nemzetközi érdeklődésre kell hogy számot tartson.

Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából

Szerkesztették: BÓNIS György, DEGRÉ Alajos. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 511 p.

Filep Antal

A magyar levéltári szolgálat 18 munkatársa hazánk felszabadulásának negyedszázados jubileumára készítette el a magyar területi igazgatás történeti fejlődését nyomon kísérő tanulmánykötetet. A gyűjteményes munkában közzétett 17 értekezés a XV. századtól 1944–1945-ig öleli fel a mezővárosi, városi, megyei önkormányzat sok fontos kérdését. A témakör feldolgozásával a szűkebb szaktudományi célok szolgálatán kívül a szocialista tanács igazgatási szervek aktuális átszervezési problémáinak történetileg megalapozott értékeléséhez kívántak hozzájárulni. Az egyes cikkek külön-külön is, de a tanulmányok együttesen is igazolni kívánták azt a közismert tényt, hogy történelmünk legtöbb önkormányzati szerve autonóm tevékenységét erős korlátok között fejtette ki, az öngazgatási testületeink tagjai, legfőképpen vezetői leginkább a kedvező helyzetű

társadalmi rétegekből kerültek ki, tevékenységüket szűk csoportérdekek irányították. Önkormányzati szerveink társadalmi bázisa bármilyen szűk is volt a múltban, szerepük, hatásuk elvitatathatatlan. Révükön érvényesülhettek a helyi érdekek. Az országos törvények alkalmazóiként gyakorta érvényesítették a tradicionális szokásokat mind a rendelkezések értelmezésében, mind a végrehajtás során. Másrészt olyan ügyekben, amelyekkel más szervek nem foglalkoztak, teljesen szabadon járhattak el, legfőképpen ilyen esetekben érvényesítették a közösségi jogszokásokat. A helyi autonómia társadalmi korlátai ellenére is a közösségen kívüli tényezőkkel szemben fontos érdekvédelmi feladatokat is teljesített, így nagyon gyakran az osztály- és réteg-küzdelmekben rendkívüli szerepet tölthetett be. A jobbágyparasztság, mezővárosi polgárság politikai gazdasági tevékenységének legfontosabb fórumát, keretét a falusi, mezővárosi tanácsokban lelta meg. A vármegyék vezetése és közgyűlései pedig a területi érdekek és az országos törekvések állandó kiegyenlítése mellett az arisztokráciával szemben biztosították a kis- és középnemesség pozícióit. Önkormányzati szerveink a regionális fejlődés, a paraszti társadalom történetének mindennapi tényezőiként működtek. Tevékenységük számos vonatkozásban közvetlenül is a néprajz érdeklődésébe vág. A falusi, mezővárosi igazgatásnak, testületi tevékenységének hagyományosan kialakult vagy hagyományos elemekkel motivált szokásrendje, szokásjoga volt. A falvak, mezővárosok igazgatási gyakorlatában a paraszti közösségi tudat, normarendszer, erkölcsi felfogás következetesen érvényesülhetett úgyszólván az élet minden vonatkozásában, ami különösen fontos a kutatás számára, az az, hogy ha szükséztől is, de gyakran írásbeli rögzítést is nyert. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy számos esetben a megyék vagy egyes szakigazgatási szervek intézkedései erősen befolyásolták paraszti közösségeink gazdasági, társadalmi művelődési tevékenységét. Egyes intézkedéseikkel sok évszázados gyakorlatot szüntethettek vagy módosíthattak, vagy éppen évszázados lassan hagyományossá rögződő gyakorlat elindítóivá, meghonosítóivá válhattak. Ebben az esetben is az etnográfia joggal terjeszti ki irányukba érdeklődését. Kötetünk egésze iránt fokozott figyelemmel kell lennünk, amikor tudományunkban a társadalmi élet és a társadalmi intézmények, szervezetek eddig elhanyagolt kérdései egyre behatóbb vizsgálatra kerülnek. Könyvünk értékét nem csökkentheti az a nyilvánvaló tény sem, hogy nem várhattunk tematikai, kronológiai teljességet, s a kutatás jelenlegi állása mellett nem számíthattunk az önkormányzati szervek működésében, organizációjában megmutatózó, nemegyszer jelentős regionális eltérések kimerítő feltárására sem. Már itt hangsúlyozni kell: fontosnak, szükségesnek éreznék a mielőbbi folytatást. Örvendetes lenne, ha az érdemes szerzői gárda avatott szerkesztőivel együtt rövidesen jelentkezne a most egyáltalán nem vagy csak futólag érintett témák kidolgozásával.

Noha a községi igazgatás, önkormányzat kérdéseivel a tanulmányok egyike sem foglalkozik, a mezővárosok, egyházi nemesek problémáit feldolgozó értekezések közvetlenül is kapcsolódnak szakterületünk érdeklődési köréhez. BÁCSKAI Vera *A mezővárosi önkormányzat a XV. században és a XVI. század elején* című tanulmányában oppidumaink sokszor egymásnak ellentmondó adatait rendszerezte. A mezővárosi autonómiák számos változata ismert. Rámutat, hogy a késő középkorban legszélesebb autonómiával azok rendelkeztek, amelyek szabadalmaikat a XII–XIV. század során nyerhették el. Eredetileg királyi tulajdonban voltak, többnyire a XV. század folyamán kerültek adományként magánföldesúri kézbe. A XV. században kiemelkedő falvak a mezővárosi státus megszerzése után is a földesúr vagy tisztviselői többé-kevésbé érvényesülő korlátozó hatalmát kellett érezzék. Bíráik csak bizonyos ügyekben, bizonyos értékhatár alatt ítélkezhettek. A városhoz befolyó bírság összegek jelentékeny hányadát a földesúrral vagy tisztviselőivel meg kellett osztaniuk. Az egyházi tulajdonban levő oppidumok bíraskodása, igazgatása is rendkívüli mértékben korlátozottá vált. A mezővárosok magisztrátusa a közösség belső ügyeiben mégis legtöbbször széles körű önállósággal járhatott el. Az autonómia érvényesült az adózás lebonyolításában, a vásározás, kereskedelem szervezésében, adásvételi szerződések, végrendeletek készítésében vagy más városokkal, oppidumokkal való kapcsolataik bonyolításában. A mezővárosok tanácsai, bírái jelentős szerepet kaptak a város belső rendjének, nyugalmanak fenntartásában. A város vezető rétegeinek érdekét egyaránt képviselték a belső ellenzéki erőkkel (szegények, beköltözők, bér munkások, kontárok stb.) és a külső erőkkel (saját földesúr, idegen földesúr, konkurrens városok, kereskedők, iparosok stb.) szemben.

BÁCSKAI igyekezett részletes képet alkotni a mezővárosok tanácsainak felépítéséről, működéséről. A bírót 4–6, majd a XV. sz.-ban 10–12 esküdt (konzul, szenior) segítette munkájában. Néhol nótáriusok is kiegészítik a magisztrátust, de kimutatható, hogy a testület tagjai közt gyakran jelen vannak a literátusok, deákok. Van adat arra, hogy a szűkebb előjáróság a polgárok szélesebb tanácsára támaszkodhatott.

Településtörténeti szempontból figyelmet érdemel az a tény, hogy nem egy mezővárosban több bíró-tanács működik, párhuzamosan. Erre akkor került sor, ha egy-egy oppidum még nem teljesen összeolvadt településekből fejlődött, vagy ha a településnek több földesura volt. Gyulán és Békésen viszont utcabírák funkcionálásáról maradtak reánk adatok.

Különféle szokásformák között a bírói tisztségre gyakran évente kellett választást tartani. A személyesére valóban be is következett, azonban a mezővárosok polgárainak ugyanabból a meglehetősen szűk csoportjából kerültek ki évtizedeken át a városok vezetői. Egyes helyeken a választók körét is rendkívül szűkre szabták. A vagyonsabb agrárelemek mellett, akik kiemelkedésüket az intenzív földművelésnek, állattenyésztésnek, szőlőművelésnek, a mezőgazdasági terményekkel való kereskedelemnek köszönhették, gyakorta kaptak helyet a tanácsokban az oppidumok iparosai.

BÁCSKAI Vera tanulmányában befejezésül Cegléd és Gyula példáján polgárainak, vezetőinek magatartását mutatja be. Az előbbinél az állandósult földesúri beavatkozás, zaklatás miatti passzív rezisztenciával igyekeztek védekezni. A városban elmulasztották a választásokat, nem teljesítették adókötelezettségeiket. Gyula és földesura (Brandenburgi György, aki 1520-tól külföldön él) között a viszony rendezett. A város polgárainak helyzete rendkívül kedvező. Bíráik széles körű autonómiával rendelkeztek. Sőt a földesúri uradalom és vár ügyeiben is részt vettek, pl. az uradalmi tisztek ellenőrzésében volt szerepük. A kedvező feltételek között élő város vonzó a kortársak előtt. Sokan vannak a beköltözők. A város közele élelen. Vezetői, polgárai bátran dacolnak az uradalmi tisztekkel, várnagyokkal. Időnként még a tágabb helyi és regionális politikában is egészen önállóan vesznek részt. Jól érzékeltek ezek az események az alföldi késő középkori mezővárosi fejlődés szintjét, társadalomfejlődésünkben betöltött súlyát. Érthetővé teszi Gyula példája is oppidumaink kitörölhetetlen hatását.

KOMORÓCZY György *Debrecen város képviseleti rendszere a XVI–XVII. században* című tanulmánya követi nyomon a városi élet alakulását, fejlődését. Debrecen várossá válásának társadalmának kialakulását vizsgálva képet rajzol a város hatalmi viszonyairól. Tekintettel igyekezett lenni az ideológiai-teológiai vonatkozásokra, valamint az ezzel szorosan összefüggő egyházi szervezeti kapcsolatokra is. Bemutatja a helyi igazgatás szervezetét, azonkívül a képviseleti testületek szerepét. Foglalkozik a testületek választásának rendszerével (városrészek, utcák szerinti tagolás pl.). Komoróczy összeállította a nagytanács, a szenátus, a bírák névsorát. (A névanyag önmagában is figyelmet érdemel a helynévből képzett és a mesterségjelölő családnevek miatt is.) A teljességre törekvő személyi adatgyűjtés számos társadalomtörténeti, szociológiai elemzésre nyújthat lehetőséget. Lehetővé válik a hatalomban résztvevők társadalmi bázisának meghatározása, egyben a tisztségviselők váltakozásának elemzése. Kiderül, hogy Debrecenben a tekintélyes testületi tevékenység mellett is a hatalom gyakorlóit elég szűk körből kerültek ki. Egyes funkciókat a választások ellenére nemegyszer vissza-visszatérően ugyanazok a személyek töltik be. KOMORÓCZY György tanulmánya a témájához kapcsolódó irodalmi anyagot széles körben tárgyalja. Annál inkább sajnáljuk, hogy a néprajzi, történeti-néprajzi értekezések elkerülték figyelmét. Ha BALOGH István kutatásait is tekintetbe vette volna, nem kellene Debrecen gazdálkodását érintve BENDA Kálmán—IRINYI Károly nyomdatörténetére támaszkodnia!

KISS Mária *Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII–XIX. században* című tanulmánya több szempontból is figyelmet érdemel. Egyfelől a jelentős közép-várossá fejlődött település sajátos mezővárosi korszakát eleveníti fel, másfelől a Nyugat-Dunántúl kevésbé vizsgált magyar mezővárosaihoz visz közelebb bennünket. Az egyházi tulajdonban levő falu 1407-ben kapott földesuratól, a győri püspöktől privilégiumot. A török elől menekülőkkel is felduzzadó város fokozatosan megerősödik, megközelíthette jogi státusában is a XVIII. században a szabad királyi városokat. A tanulmány megismeret bennünket a városvezetés szerveivel, a város vezető testületeivel, funkcionáriusaival. Elemzi ezekkel kapcsolatosan a mobilitást is. Kiderül, az egyes rétegek súlya kevésbé és lassan változott. Különösen a titkostanácsosi rang és a bírói tisztség szinte örökletesen ugyanazokhoz a családokhoz kapcsolódott. A városban jelentős az iparosok közéleti szerepe. Később a kereskedő elemek súlya növekszik. A lakosság nagy százaléka földműves, gazdálkodó — talán számarányuk folyamatosan csökkenő — még sincsen a korai időszakban sem olyan szerepük a város irányításában, mint a Kelet-Dunántúl vagy az Alföld egykorú hasonló városaiban. Ezt kevésbé magyarázza az a tény, hogy a városban jelentékeny számban éltek nemesek is, nemegyszer közülük került ki a tanácsstagok harmada, 1658-ban 42%-a. KISS Mária tanulmánya többet nyújt tulajdonképpen a címben megjelölt témánál. Mivel részletesen számol be a városi tanács tevékenységéről, a hajdani szombathelyi élet számos néprajzi vonatkozású mozzanatát tárul elénk. Így

hallunk a csapó-kalló malmokról, a város napszámosairól, a kenyérsütő asszonyokról, vadgyümölcs-gyűjtögetésről. Nyilvánvalóvá válik a gazdag tartalmú tanulmányból, hogy Nyugat-Magyarország népéletének szempontjából kulcsfontosságúak itt fekvő mezővárosaink levéltári forrásai.

Szombathely polgárainak népi összetételét is érintette Kiss Mária. 1710-ig a város egész lakossága magyar volt, a török előrenyomulásával szörványosan érkeztek ugyan horvátok is a városba, azonban létszámuk egy-egy időszakban rendkívül alacsony, így nyelvi önállóságukat nem voltak képesek megőrizni. 1710-ben a város polgárságának több mint kétharmada elpusztult. Ezután tömeges betelepedés indult meg. Az ekkor beköltözők java része német volt. Megülésük után külön testületként említik őket a város forrásai. Az etnikus összetétel erős megváltozását a tanácsi tisztviselők összetételének a megváltozása követte. Sajátságos, hogy a városi notárius mindig magyar volt. A kétnyelvűségtől a XVIII. sz. vége felé is még oly messze álltak a tanácsstagok, hogy minden javaslatot magyarul is. németül is előterjesztettek. Figyelmet érdemel, hogy 1720 után sok görög polgár élt Szombathelyen, de nem jutottak szerephez a város vezetésében, noha a kereskedelmi életben jelentékeny volt a súlyuk. Itt jegyezzük meg, hogy a polgárosult városi élet további sorsát HORVÁTH Ferenc követte nyomon 1860–1944 közé eső időszakban.

Csak sajnálni lehet, hogy a kötetben nem kaptak helyet egykori mezővárosaink további típusai. Hiányát érezzük a Kisalföld, Kelet-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Dél-Alföld társadalmi bázisukban is eltérő mezővárosai feldolgozásának. SIMONFFY Emil ugyan példaszerű tanulmányban dolgozta fel Zalaegerszeg képviselőtestületének, tanácsának történetét, de a választott időhatárok (1848–1872) miatt sem nyílhatott alkalma, hogy a város életének részleteiről bővebben szóljon. Nagyszerűen mutatja be, hogy 1849-től 1867-ig a mezőváros vezetésében is milyen súlyos zökkenőket, károkat okozott az osztrák abszolutizmus, hogyan indult meg 1860-ban, illetve 1867-ben a városi apparátus újjászervezése sajátos belső küzdelmekkel, torzskodásoktól kísértén. Az 1848-ban elfogadott törvények szerint igyekeztek eljárni, de a törvények értelmezésében a város is, megye is ellentétes véleményre jutott.

SIMONFFY Emil pontosságra törekedve igyekezett a város közelében szereplők társadalmi megosztását, aktivitását nyomon követni. Elgondolkodtatók táblázatba szedett adatai. Az erősen provinciális mezőváros képviselőtestületében 4–18% között változott a földműves-gazdálkodó elemek aránya, a kisiparosok viszont 35 és 58,9 között mozgott. Jellegetes az is, hogy a földművesek és az ismeretlen foglalkozásúak mind választottak, addig az értelmiségi tagok 60, az iparos tagok 10 és a kereskedő tagok 30%-a virilis jogú. Nem véletlen, hogy 12 főnyi városi tanácsban éveken át csak egy földműves tevékenykedett. SIMONFFY Emil vizsgálati eredményeit összevetette Keszthely és Sümeg hasonló adataival. Kiemelendő, hogy többször kitér a szőlőhegyek lakóinak kérdésére. A „hegyiek” egy része választójogosult. Választanak is képviselőtestületi tagot, időnként hallatnak magukról, de érdekükben lépéseket nem voltak képesek tenni, külterületi helyzetük hátrányai semmivel sem kevesbedtek. Szeretnénk remélni, hogy SIMONFFY Emil Zalaegerszeg történetével vagy a zalai mezővárosokkal külön is behatóan foglalkozik még a jövőben. Most megjelent értekezésében módszerének magas színvonaláról, kiváló társadalomtörténeti érzékről, elmélyült tájékozódásról tett tanúbizonyságot.

Röviden érintenünk kell SÁRY István *Győr-sziget* község képviselőtestületi életét bemutató feldolgozását. A dolgozat Magyarország talán egyik legsajátosabb sorsú települését érinti. A győri püspökvártól alig egy kőhajításnyira a Rábca és a Kisduna között fekvő településben nyertek otthont Győr város napszámosai és ugyanakkor vallási okokból a tőkeerős zsidó kereskedők is. Ez mindkét rétegnek előnyöket is biztosított. A nagyvárossá fejlődő Győr belvárosa mellett élhettek, de a győri polgársággal járó terheket nem kellett viselniük. Hosszú időn át a faluról beköltözők is könnyebben telepedhettek meg itt, mint a szomszédos nagyváros bármelyik negyedében. Kicsit az alsóvárosokhoz hasonló szerepet töltött be Sziget. Az olajgyárat (igaz, ez nemzetközi tekintélyűvé vált) és a híres kekszgyárat kivéve, jelentősebb üzemek nem telepedhettek meg, a lakosság Győr és Újváros üremeiben, iparosainál vállalt munkát, illetve az ott bonyolódó üzletekben vehetett részt. A feudális jogrend eltörlésével a település önállóságának fenntartása feleslegessé vált. Sőt az urbanizációs követelmények megjelenésével, a kapitalizmus kori közművesítések megindulásával hátrányos helyzetbe kerültek a szigetiek. 1894-től megindult az egyesítés előkészítése. 1905. január 1-től Győr területébe olvadt ez az akkori ország bizonyára legvárosiasabb községe. Célzerű lett volna a kötetben a valóban falusias községek autonóm igazgatásával foglalkozni.

SCHNEIDER Miklós dolgozatában Szentés rendezett tanácsú város képviselőtestületét és bizottságait 1872–1944 közötti időszakban mutatja be. Szerencsésebb lett volna 1836-tól kezdeni a tárgyalást, mivel a város örökváltás szerződéssel akkor szabadította

fel magát az úrbéri kötelekek alól. Ezt előkészítendő és megvalósítandó spontán magasabb szerveztségűvé vált már akkor a város vezetése. Mindez kétségkívül országos jelentőségű volt s ebben a vállalkozásban gyökerezett a város későbbi fejlődése is. Szerzőnk történeti adatananyagát igyekezett szélesebb keretek között vázolni. Kitekintéssel volt a városépítés fejlődésének egészére, azonban a helyi történeti kutatások hiányában az előzményeket kevesebb ismerhette, összehasonlító anyaga is szükségszerűen gyér volt, így legtöbbször túl sommásan kellett véleményét mondania. Következőképp értékelésével sok helyt vitatkoznunk kell. Helyesen vette észre, hogy a város vezető testületei, bizottságai keretében milyen sajátosságok kiéleződött politikai harc folyt. Egyfelől az agrárproletariátust képviselő szociáldemokrata képviselőtestületi tagok, másfelől virilis földbirtokosok jellemzik a képviselőtestület összetételét. A tanulmánynak részletesebben kellett volna szólnia a város vezetésében résztvevő gazdagabb csoport rétegeiről. A törzsökös parasztság és a sokszor ezer holdas birtokot szerzett tagjai mindig másként látták a város helyzetét, mint a városba költözött vármegye árnyékában megerősödő úri birtokosok vagy a megyei-állami hivatalnokok, szabad foglalkozású értelmiségiek. A két utóbbi csoportból azonban kiváltképpen külön szint képviseltek azok, akik a helyi parasztsággal, gazdag parasztság soraiból emelkedtek ki, léptek értelmiségi pályára. Nem kis számmal voltak olyanok, akik értelmiségi hivatásuk mellett gyakran gazdálkodtak is, s a polgárosodó parasztság vezető rétegének hangadóiá váltak. Ez a kép a jelentős agrár-rétegekkel rendelkező városokra, megyékre másutt is jellemző volt. Problémáinak bemutatásával kutatásunk máig adós. Csak éppen utalhatunk arra, hogy volna itt a néprajz számára is tisztázni való. Sok vonatkozásban hasonló körülmények között zajlott Kecskemét, Hódmezővásárhely stb. élete. Erdemes lett volna az egykorú nagy paraszttömegekkel rendelkező „thj. városok” egyikét-másikat bonckés alá venni.

Néprajzi vonatkozásai miatt külön ki kell emelnünk LENGYEL Alfréd tanulmányát, amelyet *Az egyházi nemesi községek önkormányzata és igazgatása a feudalizmus alkonyán* címmel tett közzé. Szerzőnk az esztergomi érsek, a zágrábi és a győri püspök, a győri székeséptalan és a pannonhalmi főpát praedialistáit említi. Főleg a győri és a pannonhalmi anyagra támaszkodik, ezek gyakorlatát mindig párhuzamba állítja az esztergomiakéval, kiemeli a gyakorta meglévő eltéréseket. Nyilván kutatási nehézségek akadályozták abban, hogy az említett zágrábi, valamint az említetlen, de közismert partiumi egyházi nemességek foglalkozzék. LENGYEL Alfréd elsősorban az egyházi nemesség szervezeteiről felépítését, működését, választási rendszerét, a társadalomfejlődésben betöltött pozitív–negatív szerepét igyekezett tisztázni. Az egyházi nemesi községek falusi mindennapjait szabályozó szerepével nyilván forrásai korlátozottsága miatt jóval kevesebbet foglalkozhatott. Talán jól kiegészíthette volna e tekintetben adatait ETHEY Gyulának a Verebélyi-székéről szóló feldolgozásával. Figyelmet érdemelnek az egyházi nemesi szervezet XVIII. századi lazaságairól írott megjegyzései. A jobbágy parasztság, sokszor elszegényedett országos nemesség is igyekeznek a székek szervezetébe kerülni, az elköltözötték pedig törekszenek a kiváltságos helyzetet biztosító organizmushoz való tartozásukat megőrizni. A XIX. században pedig éppen az elszakadási-eltávolodási törekvések bontakoznak ki. Külön kérdéssé válik az úrbériség megszűntével az egyházi nemesség kezén levő föld sorsa, valamint az e tárgyban kiadott rendelkezések ellentmondásossága. A rendezés iratanyagából derül ki, hogy az egyházi méltóságok, testületek sem voltak kellően tájékozottak.

A vármegyék kérdésével több tanulmány foglalkozott. DEGRÉ Alajos *Magyar közgyűlések a XVI–XVII. századi török háborúk korában* című feldolgozásában országos áttekintése mellett részletesen ismerteti Zala megye eljárását. A jobbágyfalvak a parasztság és a megyei közgyűlések viszonyát is megrajzolta. BALOGH István tanulmányában Szabolcs megye önkormányzati szerveinek 1848–1872 közötti sorsát ismerhetjük meg. Az 1848-as törvények elvben megszüntették a kiváltságokat, a vármegye tisztikara a választásos képviselői rendszer ellenére nemesi vezetésben maradt. Sokban hasonló Somogy megye szervezeti élete 1860–1871 között, amint az KANYAR József dolgozatából kiderült. A véglegesen kialakultnak tekinthető kapitalista megyei kormányzat viszonyait 1872–1918 közötti időről a Hajdú kerület, illetve megye, 1919–1944 közöttől Fejér megye példáján ismerhetjük meg.

SZABÓ Ferenc a Csanád vármegyei Gazdasági Egyesület 1919-től megszűnéséig megtett útjáról adott számot. A Dél-Alföld sajátos szociális, agrár viszonyai között számos olyan növénykultúrára specializálódtak, amelyek fő termelési körzete Csanádban volt s ugyanakkor nemzetközi súlya is nagy. Az okszerű gazdálkodási módok szorgalmazása, bizonyos termelészervező tevékenység mellett az egyesület a nagybirtokosság érdekvédelmi szerveket teljes autonómiát élvezve működött. Nem tudták megoldani a parasztagdák, agrárproletár-szegényparaszt rétegek bevonását, megnyerését. A cikk

a hagyma, seprű, cirok stb. termelése körüli, sokszor rendkívül éles érdekellentéteket, harcot szemléletesen mutatja be.

A gazdag tartalmú kötetet igényes, szép formában jelentette meg a kiadó. Szeretnénk remélni, hogy mielőbb a témakör további részleteivel ismertetnek meg bennünket.

Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 479 p. + 1 térkép.

Kőhegyi Mihály

A Magyar Tudományos Akadémia már négy évtizede tervbe vette Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* című hatalmas művének folytatását s megbízást adott azoknak a megyéknek megírására, amelyekhez az adatgyűjtést Csánki annak idején csak megkezdte. E nagyszabású elgondolásból csupán Trenesér megye látott napvilágot (1941) Fekete Nagy Antal tollából. A történeti berkekben járatosabbak még azt is tudták, hogy 1946-ban elkészült a Hont vármegyét tárgyaló kézirat is. Ezt a huszonöt évig pihenő munkát veheti kézbe most az olvasó.

A könyv két nagyobb tömbre bomlik. (Az előszóból a mű beosztását, keletkezésének történetét, célját tudhatjuk meg.) Első fejezete, a szerényen Bevezetésnek nevezett rész, vékony ugyan, de ennek ellenére jó összefoglalása az adatok – túlzás nélkül állítjuk – tízezres tömegének.

A honti medence, amelyben Hont megye a XI. században kialakult, földrajzi szemszögből nézve sajátos alakú. Elsősorban az Ipoly folyó környékét foglalja magába, s ide torkollanak a medence északi szélén levő vulkáni eredetű Osztrovszki hegység nyugati szakaszától, a korponai erdő nagy lejtőjétől kiinduló hosszú, keskeny völgyek: a Kürtös, a Korpona és a Selmec völgyei. A medence felső, nagyobbik részét hatalmas erdőségek borítják, délen pedig a Börzsöny terül el. A Garam völgye Nagyszallóig tiszta alföld, itt található a gabonatermesztés ősi területe is. A Börzsönyben viszont az erdőgazdálkodás mellett a hegyipásztorkodás adott szűkösebb kenyeret az itt élők kezébe.

A korai, honfoglaláskori betelepülés kérdésében ma már, a régészeti ásatások és feldolgozások tükrében, másképpen látunk, mint a könyv megírása idején. Úgy tűnik, az új eredményeket már nem vette figyelembe a szerző, s valljuk meg őszintén, ez nem is egészen az ő feladata. Tény, hogy a XI. század elején helynevek egész sora a magyarság megtelepedéséről tanúskodik. A megyeszervezet kialakulásának menetét viszont nagyon jól, bő adattárral rajzolja meg. Kitűnő szemmel vette észre azt, hogy a bányászat fejlődésével nagy gazdasági jelentőséghez jutott észak-magyarországi bányavárosok és az Alföld, illetőleg a kereskedelmi összeköttetést jelentő Duna között az útvonal a Selmec és az Ipoly völgyén, tehát a megye szívéét jelentő honti medencén keresztül vezetett, s ez jelentős befolyást gyakorolt a megye gazdasági fejlődésére. Az utak mellett a vásárok szerepe sem lebecsülhető. Tudjuk, hogy Ipolyság, Hídvég, Visk, Perőcsény, Szebelléb, Bát és Egég városai nagy forgalmat bonyolítottak le s egyben a társas érintkezés szervezett lehetőségei voltak.

A jobbágyság életkörülményeiről, hétköznapijairól szóló okleveles adatok, sajnos, igen hézagosak és időbeli szórtságuk is nagy. Ez a kevés adat azonban figyelemre méltó. Az új telepések például háromévi mentességet kaptak általában, ha azonban kész házba költöztek, a mentesség csak egy évre szólt. A szőlőt telepítők viszont 6–10 évi adómentességet kaptak. Rendkívül beszédes az esztergomi káptalan falvainak XVI. század eleji urbárium. Nyolc község adatait összehasonlítva azt találjuk, hogy ahol az egy jobbágyra eső teleknagyság a legkisebb, éppen ott legmagasabb a pénzáadó és a természetbeni szolgáltatások is tetemesek. Ez magyarázza meg azután a jelentős kedvezményeket az új telepések irányában. A csak egésztelkes jobbágyok lakta faluban a pénzáadó a legkisebb. A többi öt községben egy-egy jobbágytelken 2–3 1/2 jobbágycsalád él, s egy-egy jobbágy évi 24–35 dénárral adózik, egy-egy telek 4–8 tojással. Két helységben a szokásos kenyér-, kalács-, gida-, sertés-, termésadón kívül viasz- és borsadóval is találkozunk. A megye XV. század végi gyér lakottságát a porták összeírása igazolja. Országos átlagban egy négyzetkilométerre mintegy 70 személy esik, ezzel szemben Hont megyében csak 14 fő jut ugyanekkora területre.

A községek alig negyede tartozik közbirtokhoz, illetve egyházi vagyonhoz, ezért Hont tipikusan kismemesi megye, ahol igen nagy számban élnek az egy-egy községet, avagy csak egy-egy falurészt birtokoló családok. Nemzetiségi vonatkozásban is van

mondanivalójuk az okleveleknek. Az adatok azt valószínűsítik, hogy az Ipoly–Garam közén s az ettől északra elterülő síkságon a községek túlnyomó része magyar. Az Ipoly völgyében már sűrűbben fordulnak elő a szláv helység- és dűlőnevek, s itt körülbelül ugyanannyi a magyar, mint a szláv helységnev. Az Ipolytól északra fekvő területen, a Selmec és a Korpona völgyében, valamint az Osztrovszki hegység keleti nyúlványai között viszont a szláv eredetű helynevek az uralkodók.

A könyv nagyobbik felét a várak (5 db), városok (21) és a helységek (213) adattára teszi ki. Az ábécés rendben egymásra következő falvak címszaván belül először az oklevelekben előforduló névalak áll, majd zárójelben az adat előfordulási éve. A település néha több tucatot kitevő névformáinak felsorolása után találja az érdeklődő azokat az adatokat, amelyek a település fejlődésére jellemzők: a templomokra-plébániákra és a vámhelyre-vásárhelyre vonatkozó fejezeteket. Ezt a település birtokosainak felsorolása követi. A birtokok neve után azok a jobbágyok sorakoznak vezetéknevük eredeti alakjának betűrendjében, akikről az oklevelek említést tesznek. Végül a malmokra és halászóhelyekre vonatkozó adatokat közli a szerző.

Már a felsorolásból is látszik, hogy hasznos anyagot találhatnak a néprajz különböző ágával foglalkozó szakemberek az ismertetett kötetben, melynek használhatóságát a helységnev-mutató, a földrajzi névmutató (árok, berek, erdő, folyó, forrás, kút, föld, határjel, hegy, kő, malom, rét stb.), családnévmutató és tárgymutató (ez a legkevésbé részletes) tovább növeli. Kívánatos lenne a többi, Csánki által fel nem dolgozott megyék történelmi földrajzának feldolgozását is szorgalmazni és kiadásukra sort keríteni.

Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből

Szerkesztette, sajtó alá rendezte, az összekötő szöveget és a bevezető tanulmányt írta GLATZ Ferenc. Budapest, 1971. 306 p.

Filep Antal

Kötetünket hazánk felszabadulásának negyedszázados jubileumára meghirdetett *Országos Felszabadulási Pályázat* dolgozataiból állították össze. A Hazafias Népfront Országos Tanácsa és az Országos Népművelési Tanács pályázatára beérkezett 141 dolgozatból ad izeltőt ez a válogatás. Mint ERDEI Ferenc előszavában is hangsúlyozta, a pályázat egész társadalmunkat átfogta a hivatásos muzeológusoktól, levéltárosoktól a szövetkezeti parasztokig, gimnáziumi tanulóikig, nemzetünk szinte minden rétege képviseltette magát a lelkes szerzői gárdában. „Maga a népünk ez, amely tudatosan és kuta-tóan fordult önmaga történelme felé”, hogy csak egyetlen találó mondatot idézzünk ERDEI Ferenctől.

A pályázat azért is figyelmet érdemel mivel a honismereti mozgalom egyik erőpróbája volt. Ez adott alkalmat arra, hogy az előző szűkös keretei között kiterjen ERDEI Ferenc a honismeret, lokálpatriotizmus egyes kérdéseire. Hangsúlyozza, hogy spontán, helyi kezdeményezések révén bontakozott ki a szülőföld iránti mozgalommá nőtt érdeklődés, amely túl a közvetlen tudományos eredményeken, a szocialista vívmányokhoz, intézményekhez, korunk élévülhetetlen értékeihez vezeteti résztvevőit.

A 27 tanulmány, krónika, szemelvény elé, az elemzésükből és a pályázat egészéből is levonható tanulságok alapján GLATZ Ferenc *Legújabbkori történetírásunk néhány kérdése és a „helytörténeti” kutatás* címmel írt tanulmányt. Szerkesztőnk írásában a szakmutató igényességével közelíti meg témáját, csak ezzel az elvszerű eljárásával teremthet alkalmat, hogy a tudományos érdekek, szempontok s a honismereti mozgalom társadalmi-politikai vonatkozásai egyensúlyban maradjanak. Egyet kell értenünk vele, hogy a hazai történetkutatásunk egyik legfontosabb feladata — az új- és legújabb kort tekintve — a helyi forrásanyag minél teljesebb felszínre hozása, elemzése. A helyi források elemzése nélkül nem lehet teljes képet kapni társadalmunk fejlődéséről. Következétesen figyelemmel kell kísérni, hogy a kormányzati elvek, tervek, útmutatások miként realizálódtak a helyi viszonyok között, miként módosultak. Egy-egy szűkebb táj eltérő adottságai, előzményei miként hathattak, hogyan színezhették a kormányzati intézkedések, országos folyamatok megvalósulását. Az ilyen szemlélet alapján a helyi, regionális vizsgálat eredményei nyilván lényegesen messzebb mutatók lesznek, mint a szokványos helytörténeté. Az ilyen típusú elemzésekhez korszerű forrásfeltárára és publikálásra van szükség. Helyesen mutat rá, hogy nincsenek kellően kihasználva lehetőségeink, s e fontos munka-területet korábban nem támogatták jelentőségének megfelelő mértékben.

Helyesen óv attól, hogy a helytörténeti kutató tevékenység során a kutatók változatlan módszerrel közelítsék meg témáikat. A helytörténet nemcsak helyileg, területileg korlátozott történeti kutatás. Lényegesen többet kell nyújtson. Tárgyát „a helyi tényezők kölcsönhatásában” kell vizsgálnia. Nyomatékosan figyelmeztet GLATZ Ferenc arra, hogy a helytörténeti kutatások legfontosabb feladatai közé tartozik az életmód vizsgálata. A mindennapi élet kérdéseinek tudományos elemzése révén az életformaváltozást, a munkatevékenység történeti fejlődését, a társadalom és a környezet egymásra gyakorolt hatását lehet egymással összefüggésben megragadni. TIMAFFY László vizsgálatait állítja példaként, aki a szigetközi *Lipót* község parasztságának felszabadulás utáni életformaváltozását dolgozta fel, s amelyet e kötet szemelvényekben meg is ismertet velünk. Az etnográfus örömmel kell hogy nyugtázza GLATZ Ferenc okfejtését, hogy a néprajzban alkalmazott életformavizsgáló módszereket kell felhasználni (persze alkotó módon adaptálva) a parasztságon kívüli társadalmi csoportok, rétegek életmódvizsgálatánál. Örvendetes ez, hiszen a későbbiekben összehasonlító anyaghoz juthat e révén szakterületünk, másfelől a paraszti tömegek életformátörténetét nagy társadalmi összefüggésekben segít szemlélni. Egyet kell értenünk a szerkesztővel abban is, amit a településtörténet komplex feldolgozásáról, a kispolgári rétegek történetének feltárásáról vagy a társadalmi közgondolkodás, erkölcsi normarendszer történeti elemzéséről mond.

Örömmel kell fogadnunk GLATZ Ferenc törekvését, hogy a honismeret, helytörténet munkásait fokozódó igényességre serkenti. Igaz, sokan vesznek részt a munkában kényszerűen hiányos előképzettségű emberek, de évről évre növekszik azoknak a pedagógusoknak, mérnököknek, technikusoknak, tisztviselőknek a száma, akik rendezett körülmények között, szocialista rendszerünkben meglehetősen magas színvonalon nyerték alapképesítésüket. Joggal kell elvárnunk, hogy értelmiségi hivatásuknak megfelelően, még akkor is igényességre törekvően tevékenykedjenek, ha akár csak nemes szórakozásként közelednek honismereti, helyismereti témákhoz. Az ilyen alapokon folyó munkálkodást a néprajz valamennyi munkásának támogatása fogja kísélni.

A kötet számunkra legizgalmasabb olvasmánya TIMAFFY László már hivatkozott tanulmánya *A lipóti Petőfi termelőszövetkezet fejlődése* címmel. Történeti és néprajzi egzakt-sága egyaránt példamutató. Úttörő módon segít helyesen értékelni azokat az alapvető változásokat, amelyek az utóbbi negyedszázad alatt falvainkat átformálták. Tanulmánya általában példázhatja a kisaliforniai parasztság életmódváltozását, éppen azért sajnáljuk, hogy csak szemelvényesen került közlésre.

Érdemes felhívunk a figyelmet APRÓ János *A soltvadkertől szőlő- és gyümölcs-termelő szakszövetkezetek története* című pályamunkájára, illetve a belőle közölt szemelvényre. A hazai agrárélet sajátos típusává vált a szakszövetkezeti keretek között tevékenykedő monokultúráj jellegű falu; termelői közösség. A soltvadkerteki példa segít megértésükben.

A falu és társadalmának átalakulását mutatta be VARGA Béla *Változások a falusi lakosság életmódjában Veszprém megyében* címmel. 330 fizikai dolgozó család anyaga alapján követi nyomon a társadalmi átrétegződést, életformaváltozást, a műveltség fejlődését.

Több tanulmány foglalkozott a felszabadulás körüli kérdésekkel. Részben magát a történeti sorsfordulót, részben előzményeit, részben pedig a felszabadult nép új életkezdését igyekeznek felmutatni. Sajnálatos, hogy a földosztással csak BÉLI József Zala megyei feldolgozása foglalkozott részletesen. Egy szűkebb körzet uradalmi cselédségének a földreformmal kapcsolatos gondjait, magatartását ismerhetjük meg általa.

A kötetet a tanulmányok mellett krónikák egészítik ki. Egy-egy település felszabadulásának története bontakozik ki a sok szubjektív élmény-leírás nyomán, vagy egy-egy munkahely embert próbáló feladatait ismerhetjük meg hosszabb-rövidebb időszakból.

A szerkesztő módját ejtette annak, hogy a pályázat legfontosabb szervezési okmányait is közölje, valamint valamennyi pályamű, dolgozat adatait bírálók nevével együtt közlésegye. Csak sajnálni lehet, hogy a bírálók közül hiányoznak etnográfusaink. Örömmel várjuk a honismereti mozgalom továbbfejlődését s újabb kötetekkel való jelentkezését. Reméljük a jövőben az eddigieknél nagyobb mértékben használják fel, már a szervezés során is, a néprajz tapasztalatait.

A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 7—8.

7. kötet. Szerk. PAPP Jenő. Veszprém, 1968. 468 p.
8. kötet. Szerk. ÉRI István. Veszprém, 1969. 294 p.

Égető Melinda

Átgondolt és következetesen megvalósított szerkesztői elgondolást tükröz a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága által évről évre megjelentetett Közlemények-sorozat. E szerkesztői következetesség kezdettől fogva a helytörténeti kutatás közép pontba állítása, ezzel összefüggésben a megyei témákkal foglalkozó, megyén belüli és megyén kívüli kutatók összefogására irányul, mindamelllett a kiadvány múzeumi jellegének megtartására törekszik. A harmadik kötet szerkesztői előszavában elmondott célkitűzés megvalósítására, nevezetesen az egyes kötetek „szakosítására” is több kísérlet történt. Maradéktalanul azonban nem valósult meg, inkább csak pozitív tendenciaként könyvelhetjük el. Így van ez a természettudományi kutatások eredményeinek publikálására szánt 7. kötetrel is, amely a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság által szervezett *A Bakony természeti képe* tudományos kutatási program második szakaszának eredményeit hivatott publikálni. Mégis helyet kapott két olyan tanulmány is, amely legfeljebb igen áttételesen kapcsolható csak a program keretébe. E kötet szerkesztője az eddigiektől eltérően, de a kötet profiljából természetszerűen következőleg PAPP Jenő, a Bakony-kutatás szervezője, irányítója.

A rövid szerkesztői előszót, mely a kötetet elhelyezi a Bakony-kutatás publikációs programjában, két megemlékezés követi. KEVE András az ornitológus *Csörgey Titus*nak, CSAPODY István és SZODRIDI István pedig *Tallós Pál* botanikusnak adózott kegyelettel. Ezt követi PAPP Jenő rövid összefoglalása a „A Bakony természeti képe” névvel jelölt természettudományos kutatási program megindulásáról, célkitűzéseiről. Az eddigi eredményeket a néhány soros bevezető után mindennél ékesszólóbban bizonyítja a tematikus csoportosításban közölt *bibliográfia*, külön felsorolásban a kutatott témákat és külön a publikált tanulmányokat, nem feledkezve meg a gyűjteménygyarapításról sem.

A kötetben 27 geológiai, botanikai és zoológiai tanulmány található amelyek kevés kivétellel az embertől érintetlen táj természeti képének feltárását célozzák. Bár ezek a tanulmányok közvetlen tanulságokat kevésbé tartalmaznak az etnográfia számára, egyik-másiknak a végeredménye mégis hasznosítható lehet a táj gazdálkodásával, elsősorban a gyűjtögetés és vadászat kutatásával foglalkozó etnográfusok számára. Gondolunk itt NAGY Jenő: *A Tapolcai-medence kialakulásáról, éghajlatáról és vízrajzáról*; PAPP László: *Erdészeti vonatkozású adatok a Bakony meteorológiai viszonyaihoz*; SZEMERE László: *A Bakony-hegység nagygombái*; PAPP Jenő: *A Bakony-hegység állatföldrajzi viszonyai*; TÓTH Sándor: *Adatok a Bakony-hegység bögöly-faunájának ismeretéhez (Diptera, Tabanidae)*; TAPFER Dezső: *Megfigyelések a kerecsensólyom keleti-bakonyi fészkeléséről c. dolgozataira*. Ezen túlmenően, a vaskos kötetet lapozgatva méltán elgondolkozhatunk a szervezett kutatási program gyümölcsözőségéről, melyhez hasonló kezdeményezéssel saját tudományunk területén csak ritkán találkozhatunk.

Bár a Bakony-kutatás tanulmányai sorában foglal helyet, valójában nem szerves része annak WALLNER Ernő: *Alsóörs településképe* c. munkája, mely méltán tarthat érdeklődésre számot az anyagi kultúra kutatói körében. A szerző a korábban Zala megyéhez tartozó falu földrajzi helyzetének rövid vázлата után a XVIII. század végétől napjainkig szakaszonként vázolja fel a település képének alakulását. Érdeme, hogy a *morfológiai és funkcionális* vizsgálatot *komplex* módon alkalmazza, megvilágítva ezzel a fejlődés okait és a törvényszerűségeit. A komplex vizsgálat eredményeként képet kapunk a falu társadalmának fejlődéséről is, amelynek sajátossága, hogy a XVIII. század végén a lakosságnak mintegy 1/3 része nemes jogállású, de többnyire birtoktalan. Fő megélhetési forrásuk a szőlőművelés volt. Erre az időre a népesség az adott, mezőgazdaságilag hasznosítható területhez viszonyítva elérte a telítettség fokát, lényegében kialakult a falu településmorfológiai képe is, mely a XX. század elejéig már számottevően nem változott. Bár a nemes és nem nemes családok összeolvadása már a XVIII. század végén megkezdődött, az elkülönülés a belső- és külső telekrendben még a XIX. század közepén is jól megfigyelhető. Az alapos mikrovizsgálat jó adatokat szolgáltat a birtokviszonyok alakulására, a határhasználatra és a gazdálkodás rendjére, ezen belül is a szőlőművelésre, ami a filoxeravészig fő termelési ág volt. Alsóörs fejlődésében lényeges változás csak a XX. század elejétől, a furdóhelyé alakulással következett be. A szerző érdeme, hogy a vizsgálatot végigviszi napjainkig, megfigyelve a funkcionális változásokat és azok követ-

kezményeit egy 100 évig mozdulatlanlanságba dermedt falu életének új szakaszában. A tanulmányt gazdag fénykép- és térképanyag illusztrálja.

SÁGI Károly: *A Balaton vizállástendenciái 1863-ig a történelmi és kartográfiai adatok tükrében* érdekes adalékokkal szolgál a Balaton-környéki települések történelmi néprajzának tanulmányozásához. A XVI–XVII. századi, a korábbiakhoz képest magas balatonni vízállás az egész Kárpát-medence korabeli hidrográfiai viszonyaival összefüggésben kölcsönhatást tételez fel a kultúrtájnak a hódoltság alatt bekövetkező változásaival. Elég itt utalni *Andrásfalvy Bertalannak* a közelmúltban megvédett kandidátusi értekezésére, mely a Duna magyarországi alsó szakaszának vízgazdálkodásával foglalkozik. SÁGI Károly tanulmányának megállapításai csak megerősíthetnek bennünket abban, hogy ezen a nyomon folytatva kutatást több vonatkozásban új megvilágításba kerülhet agrártörténetünk XVI–XVIII. századi szakasza.

A 8. kötet, hasonlóan a hetedikhez, szakkötet, ezúttal régészeti jelleggel. A fennállásának 90. évfordulóját Veszprémben ünneplő *Magyar Régészeti, Művészettörténelmi és Éremtani Társulat* vándorgyűlésén elhangzott előadások töltik meg a kötet nagy részét.

A muzeológiai jelleget ezúttal két írás hivatott biztosítani, mindkettő a keszthelyi múzeum működéséhez kötődik. KEVE András: *Emlékezés Lovassy Sándorra (1855–1946)* c. írása indítja a kötetet. A neves zoológus egyben a keszthelyi múzeum első igazgatója volt. A múzeum megalapításáról (1898), az első évtizedek nehéz küzdelmeiről új múzeumépület létesítéséért, a két világháború közötti súlyos anyagi nehézségekről, a *sümegei Állami Darnay-Múzeummal* való egyesítéséről, a második világháború hadieseményei által okozott szinte felbecsülhetetlen károkról a gyűjteményekben, majd a felszabadulás utáni újjászervezésről SÁGI Károly: *Hetven éves a keszthelyi Balatoni Múzeum* közleménye számol be.

ÉRI István: *Beszámoló a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1968. évi munkájáról* részletes tájékoztatást ad a szervezet működéséről. A szöveges beszámolót statisztikai táblázatok egészítik ki az egyes múzeumok gyűjteményeinek gyarapodásáról, látogatottságáról, az alkalmazottak létszámáról stb. A 17 Veszprém megyei múzeum, illetve emlékház működéséről, ellátottságáról igen impozáns keresztmetszetet kapunk, ami az Igazgatóság munkájának hatékonyságát dicséri. Annál érezhetőbb hiány, hogy e komoly apparátussal működő múzeumi szervezet munkájában változatlanul milyen esekély szerep jut a néprajznak. A keszthelyi Múzeum kivételével a beszámoló néprajzi része nem kurrens kutatómunkáról, hanem tájházak és többé-kevésbé gyarapodó gyűjtemények passzív létezéséről tudósít.

A régészeti vándorgyűlésen elhangzott előadások sorát BODOGÁN János *megnyitóbeszéd* és OROSLÁN Zoltán: *A kilencvenéves Régészeti, Művészettörténelmi és Éremtani Társulat* visszatekintése nyitja meg.

Az elhangzott 17 előadásból főként a település- és építészettörténelmi témájúak tarthatnak számot érdeklődésünkre. *Magyarország Régészeti Topográfiájából* elsőnek Veszprém megye kötetei készültek el. A nagy munka első leszűrhető tanulságaiból kapunk ízelítőt ÉRI István: *Veszprém megye középkori településtörténelmi vázlatában*. A szerző röviden összefoglalja a régészeti anyag által nyújtott segítséget a középkori települések pontos földrajzi helyének, időbeli fennállásának hitelesítésében és azonosításában, az út- és vízhálózat rekonstrukciójában. Ezután az 1488. évi összeírás és a régészeti anyag összevetéséből levonható, több tekintetben új eredményekkel kecsegtető település- és népességtörténelmi következtetéseket ismerteti.

KOPPÁNY Tibor: *Veszprém megye Árpád-kori építészetének kutatási problémái a X–XIII. századi városi és falusi építési központokat, hatócentrumokat próbálja számba venni a történelmi-társadalmi fejlődés tényezőiből kiindulva. Szorosan kapcsolódik ehhez korban és témában egyaránt KOZÁK Károly XI–XIII. századi egyházi építészet Veszprém megyében* c. előadása, melyben az eddig feltárt templomok anyagának elemzése alapján más oldalról közelíti meg az Árpád-kori templomépítéssel problémáját.

Kétségtelenül legtöbb tanulsággal jár számunkra KOVALOVSKY Júlia: *Ásatások Csepelyen* középkori falufeltárási anyag, mely öröndetesen gyarapítja az e területen különösen hézagos ismereteket. A lakóházak és gazdasági épületek szerkezetére, anyagára kapott adatokon és a figyelemre méltó tárgyi emlékanyszagon túl a feltárt Árpád-kori épületek, illetőleg épületrészek legfőbb tanulsága, hogy a lakóházak beosztása, tüzelőberendezésük elhelyezkedése megegyezik az Alföldön feltárt késő középkori lakóházakéval. Ez a körülmény is azt a köztudott igazságot hűzza alá, hogy régészeti ásatások nélkül aligha tisztázható meg nyugtatón népi építészetünk problémái.

Ugyancsak településtörténelmi kérdéseket boncolgat KOROMPAY György: *Veszprém város településtörténelmi kialakulása*. Sajnos kevesebbet nyújt a kibont ígértéknél. Mindössze a fejlődés főbb tényezőit és vonásait foglalja össze a bronzkorból napjainkig Veszprém

város történeti szerepének tükrében. Ugyanebből a témakörből egy részletproblémát bont ki kellő alaposággal TÓTH Sándor: *Adalékok Veszprém váralja telektörténetéhez.*

GEDAI István: *A Dunántúl szerepe az Árpád-kor kereskedelmében numizmatikai adatok alapján* érdekes adalékokkal gyarapítja a XI–XII. századi kereskedelmünk főbb útvonalaira vonatkozó ismereteinket.

A vándorgyűlésen elhangzott többi előadásból három őskori, két hallstadtkori, két római kori, két népvándorláskori (avar) témájú. Meg kell említenünk, hogy valamennyi előadás Veszprém megyei vonatkozású, kivételt képez MOJZER Miklós: *A magyar műkincsállomány vidéken* c. összefoglaló helyzetjelentése. Nagy körültekintéssel és igen gondolatébresztően tájékoztat műkincsállományunk több tekintetben aggasztó helyzetéről — szemben a műemlékvédelem megnyugtató eredményességével. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a műemlékvédelem hathatossága is csak ilyen összevetésben bizonyul problémamentesnek, önmagában vizsgálva azonban korántsem megoldott kérdés.

A kötetet NAGYBÁKAY Péter: *Megjegyzések Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848 c. könyvéhez* írt recenziója zárja. Alapos anyagismeret birtokában megírt, értékes kiegészítései nagymértékben módosítják az EPERJESSY által rajzolt képet céhes iparunk fejlődéséről. NAGYBÁKAY korrekciójának ismeretében lényegesen nagyobb haszonnal forgathatjuk az egyébként igen tiszteletré méltó összefoglaló munkát.

Bausinger, Hermann: *Volkskunde.*

Von der Altertumforschung zur Kulturanalyse

Carl Habel Verlagsbuchhandlung, Berlin—Darmstadt (1972). S. 303, Taf., Abb., Literatur.

Voigt Vilmos

Az utóbbi másfél évtizedben a hagyományos értelemben vett néprajz területén Európában a legérdekesebb elméletek a német kutatók munkáiban figyelhetők meg. Bizonyos mértékig a sors iróniája, hogy az NDK vezető néprajzkutatójának, a voltakképpen finnugrista nyelvész Wolfgang STEINITZnek életművét csak ma látjuk igazán az újítók sorában, amikor életműve már befejeződött és folytatása is megszűntnek látszik. Az utóbbi időben a társadalomtudományi tájékozódás és ennek során a progresszív irányzatok felé forduló figyelem szinte inkább az NSZK bizonyos tudományos műhelyeiben található meg. Ezek között a marburgi egyetemet, és főként a tübingeni néprajzi intézetet kell megemlíteni, amelynek vezetője, BAUSINGER professzor ma alighanem a változtatni kívánó német néprajz legmarkánsabb képviselője. Első tanulmányai, majd 1961-es monográfiája (*Volkskultur in der technischen Welt*) már egy kitűnő filológiai és történeti érzékkel megáldott kutatónak a jelen néprajza felé fordulását érzékeltették, majd ez az irányzat a hatvanas évek végén radikális fordulatot vett, és amint ezt az 1969-es detmoldi német néprajzi kongresszusra készült tanulmányokat bemutató *Abschied vom Volksleben* kötete mutatja, odáig jutott, hogy magát a „nép”-rajz fogalmat, majd a helyébe állított „népélet-kutatás” koncepciót is elutasította, és az empirikus társadalomtudomány hadseregébe kívánta sorozni a néprajz közkatonaikat. Amint ismeretes lett (és előre is várható volt), a reformok nem győztek meg mindenkit, és a német néprajz a legutóbbi években konzervatívabbá minősült vissza. Ugyanakkor a javítási törekvések megszilárdultak, és most már nem elsősorban az aktuális igények, hanem a társadalomelmélet horizontján jelentkeznek. Ennek a törekvésnek legjelentősebb eddigi terméke ez a kötet, tudománynépszerűsítő célja ellenére is első összefoglalása a néprajzról ma kialakult elgondolásoknak — és szeretnénk remélni, hogy jobban képviseli a mai kutatást, mint a velejéig konzervatív Adolf BACH évtizeddel korábbi *Deutsche Volkskunde* kézikönyve. BAUSINGER könyve egész felépítésében modern vállalkozás. Kitűnő illusztrációi szak-könyvektől szokatlanul frappánsak, érdekesek (látható a szerző is és magyar parasztrajz egyaránt). Az irodalomjegyzék rendkívül hasznos, modern. A mű legnagyobb érdeme mégis a tartalom. BAUSINGER professzor voltaképpen a német néprajz tudományelméleti és tudománytörténeti szemléjét adja, ezt azonban nemcsak eredeti, hanem meggyőző módon is mutatja be. Nem ad teljes képet, inkább csak nézeteket villant fel, a munka azonban továbbgondolásra serkentő, izgalmas olvasmány.

Négy fő részből áll, rövid, módszertani és bevezetővel, de összefoglalás nélkül. Az egyes részekben felvetett problémák önmagukban sem lezártak, és még

sok hasonló, odakinálkozó kérdést említhetnénk. A könyvről alkotott benyomás mégis egységes és kedvező: a szerző körvonalazta elképzeléseit, sőt bizonyára arról is meggyőzte olvasói többségét, hogy igaza van. Mivel munkájában a néprajz legfontosabb problémáit érinti, akárcsak elgondolásainak felsorolása is terjedelmes cikket tölthetne ki, hát még a kiegészítések, ellenvélemények közlése. Éppen ezért a következőkben csak utalunk a könyv egészének mondanivalójára.

A *Zur Wissenschaftsgeschichte* című első rész a német néprajz tudománytörténetét adja, de elég sok kitekintéssel. A XV. század végének német humanista „Germánia” fogalmától egészen a néprajz nemzeti szocialista kisajátításáig terjed figyelme. Ideológiatörténeti magyarázatai meggyőzőek, még a szűkös terjedelem ellenére is sok új adatot idéz, csupán azt hiányoljuk, hogy a szoros értelemben vett szaktudományos német néprajz eredményeit alig említi munkájában, és arra sem tér ki, milyen tudománytörténeti változásokat hozott az utóbbi negyed század a német néprajzban.

Az alapfogalmakkal foglalkozó második rész (*Kritik der Grundbegriffe*) voltaképpen négy kategória, a „folytonosság” (vagyis a hagyomány, a kontinuitás), a közösség, a törzs és a szokás (*Sitte*) elemzését adja. Majd mindegyikkel korábban már külön is foglalkozott BAUSINGER, így egymás mellett állva azonban a megállapítások egymást még jobban megvilágítják. A hagyománnyal kapcsolatban arra mutat rá, hogy az így magyarázott jelenségek, folyamatok gyakran más jellegűek, és a terminus a modern társadalomtudományokban más értelmű, inkább a *szándékos* tradícióra korlátozandó. A közösségi jelleg szemléjében a leginkább feltűnő MARX és NAUMANN nézeteinek egymás mellé állítása — a mondott esetben egyébként joggal. Kár, hogy BAUSINGER nem vizsgálja a két kategória összefüggését. Ez lehetővé tenné azt is, hogy negatív tudományelméleti szemléjét pozitív prognózissal folytassa: a közösség mint osztálykategória az elnyomott osztályok számára kényszerű változás-nélküliséget jelent, és a körülmények megkötött volta a tradíció megmaradásának igazi oka. A paraszti társadalom dinamikátlansága kényszerűség eredménye. Hogy egy zsurnalisztikusan brutális tényt említsek, a kelet-európai „második” jobbágyság konzerválta a paraszti kultúrát — a történelemből tudjuk, hogy igazán nem a parasztnak akarata szerint. Ilyen kényszer volt közösségbe tömörítésük is. Természetesen mindezt a társadalomtörténet megállapításai után is külön kell vizsgálni néprajzi módon, és BAUSINGERnek abban is igaza van, hogy a korábbi néprajzi kutatás nem az itt említett gondolatokból indult ki, amikor a hagyomány és a közösség fogalmait félreppentette — de ismét csak a pozitív kifejtés érdekében kell szót emelni. Ezzel szemben a „törzs” fogalmának éppen a német néprajzban nem könnyű tárgyalásával egyetérthetünk. BAUSINGER határozottan fellép a fogalom félreértői ellen, sőt az elterjedésnek etnikus kötöttségét hirdető nézeteit is bírálja; ugyanakkor nem tagadja azonban az elterjedés meglétét. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a német társadalomtörténet és politikai történeti tüzetesebb ismerete nélkül nehéz eldönteni, egyáltalán jogosult-e a „törzs” fogalmának használata, és nem etnikus egységekről lenne helyesebb beszélni. E különbségtétel lehetőségére azonban BAUSINGER nem utal. Végül a nehezen magyarázható *Sitte* fogalmi körülfárására kerül sor. Az egyszerre „erkölcös” és „szokás” önmagában komplex kulturális jelenség, amelyet BAUSINGER a *normák* szociológiai kategóriájával közelít meg. Itt legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy ugyanezt a gondolatot az általános kultúramorfológia (újabban a kultúraszemiotika) irányába is tovább fejleszteni lehetne.

Az alapfogalmak szemléjében német példákkal él a szerző, az általa idézett tekin-télyek is német néprajzkutatók. Ezért lett volna célszerű összegezően is utalni arra, mi általános és mi sajátos az itt kapott képből. Azt mondhatjuk, a kontinuitás és a közösségi jelleg hangsúlyozásának mikéntje tipikus a német néprajzi kutatásban. Itt BAUSINGER talán a kelleténél is szigorúbb. A törzs fogalma német találmány, más néprajzban egyszerűen a helyi közösségre vagy elterjedésre gondolnak hasonló tények esetében. E körülményt jó lett volna külön is megemlíteni. Végül a *Sitte* német értelmezése sajátos, de BAUSINGER által nem kifogásolt. Mi is azonos nézetet képviseltünk, bár Európa számos nem-német néprajzában a kategória más értelmezése divatos. (Pl. Kelet-Európában etnikusabb, a franciáknál szociológiaiabb szemlélet uralkodik.)

Viszonylag terjedelmes a harmadik fejezet, amely *Relikte — und was daraus werden kann* címmel a régi népéleti jelenségek mai továbbélésével vagy változásával foglalkozik, és ha nem is ad teljes képet róla, mégis a mai néprajz kérdéskörét érinti. Mint ismeretes, e témának empirikus módon is legkiválóbb szakértője BAUSINGER professzor.

Európában természetesen a német néprajzban a legjelentősebb a „menekültek” néprajzában kutatási irányzata, de az áttelplülés, belső migráció kutatása mindenütt fontos téma. Jól sikerült a turizmus és a folklorizmus új formái közti kapcsolat bemutatása is (e téren éppen a müncheni és tübingeni német néprajzosok adtak mintát arra,

hogyan lehet e témákat korszerű módon feldolgozni). Szorosan összefügg ezzel a néprajzi jelenkutatás néhány fő kérdésének megtárgyalása. BAUSINGER a „jelen világ” (*Gegenwelt*) terminust használja, ami igen szerencsés megoldás, kár viszont, hogy csak utal arra, mennyiben diametrális ellentéte ez nem is annyira a néphagyomány fogalmának, mint inkább a hagyományos néprajz tradicionalista felfogásának. Történeti példákat idéz ugyan arra vonatkozóan, hogy már a XIX. században felbukkant a „jelenyszerűség” gondolata, mindazáltal azt a problémát nem érinti, mi a néprajzi *prezentizmus* eredete és kiváltó oka, mióta számolhatunk meglétével? Ez után a kultúraipar és a néphagyomány sokrétű összefüggését mutatja be — a német társadalomtudományok módszere alapján. Jóllehet nálunk e témát összefüggésében nem érintették, mégis úgy látszik, jóval szélesebb a feltárható jelenség, és végül is a nemzeti kultúra *népiséget* kellene itt bemutatni. Természetesen más azonban a probléma íze német földön, mint Magyarországon. Általában is feltűnő, hogy a most említett négy témakörben BAUSINGER mennyire szorosan ragaszkodik a német kérdésfeltevésekhez. Amíg könyvének elején valószínűleg egy nemzetek feletti kultúratudomány érdekében kétségbe vonta a német néprajzi kutatás korszakainak sok irányzatát, az alapnak tekintett kategóriák használhatóságát, a második felében könyve a mai német néprajzi kérdésfeltevéseket tükrözi, és ha apróbb mozzanatokban eltér is kortársaitól az ő véleménye, metodikailag és a céltűzéseket tekintve érintetlenül adja a leginkább a *Zeitschrift für Volkskunde* utolsó évtizedéből megismert kutatási elképzelésrendszerét. Nem várhatjuk azt, hogy éppen BAUSINGER, aki a felfogás kezdeményezője volt, nyilatkozzék elképzelései korlátairól — mindazonáltal meg kell mondanunk, hogy a mai néprajzról általa adott elgondolások igencsak körülhatárolhatóak, és legalább annyira a német néprajzi érdeklődés speciális korlátait tükrözik, mint amennyire a német empirikus társadalomtudományok (főként a frankfurti iskola) termékenyítő metodikai befolyásáról tanúskodnak.

Hogy e probléma BAUSINGERT is érdekli, bizonyítja könyve negyedik része, amelyben a kultúravizsgálat számára szolgáló néprajzi kiindulópontokat (*kulturanalytische Ansätze*) sorol fel. Itt funkció és gyakorlat (*praxis*), változás, diffúzió kategóriái kerülnek sorra. Az utolsó részfejezet *Standard und Standort* címen (nehezen lefordítható terminusok, voltaképpen a kutatás céljait és műhelyeit jelentik) a mai német néprajzi kutatást mutatja be, egy kissé olyan értelemben, ahogy az első rész végéről hiányoltuk. Külön érdekes viszont, amit a 256–261. lapokon a kultúra fogalmáról mond BAUSINGER, mivel pontosan tükrözi azt, meddig terjed az általa képviselt újító német néprajz radikalizmusa. A tömegkommunikáció formáiról szólván jut el a kultúra kérdésének a felvetéséhez, és kérdésessé teszi a „népkultúra” (*Volkskultur*) fogalmának használhatóságát. Maga említi, hogy esetleg egy antagonisztikus társadalomfelfogás lenne itt helyeselhetőbb, amely népnek a nem-uralkodó osztályt nevezi („... so daß sich Volkskunde mit der Kultur der beherrschten Klasse zu befassen hätte.” — 257. lap). Ezt a megoldást azonban a jelen néprajz (*Gegenwartsvolkskunde*) teóriájának oldaláról elveti, hiszen a mai szocialista társadalmakban, ahol a dichotómikus társadalomfelfogás uralkodónak nevezhető, az osztálytársadalmak felszámolását jelentették be, és ily módon itt a jelen néprajz önellentmondó kategória. BAUSINGER az NDK néprajzi kutatására utal, de bizvást hivatkozhatunk más országok hasonló elgondolásaira (köztük a magyar néprajz egyes vitáira) is. Szemmel látható, hogy ebből a hiperkritikus elgondolásból nem származhat pozitív eredmény, és BAUSINGER nem is ad nép- vagy kultúra-definíciót. (Csupán utalásként említhetjük meg, hogy mint ez a magyar néprajz belső és máig sem eldöntött vitáiból is látható, a „jelen néprajz” és ezzel kapcsolatban a népi kultúra osztálytársadalom-történeti elhelyezésének a kérdése nálunk sem megoldott. Magam teljesen hasonló okokból, mint BAUSINGER tartózkodnék a szocialista vagy kommunista társadalomban népi kultúra feltételezésétől — nem is itt érzek különbséget BAUSINGER felfogása és a magamé között, inkább ott, hogy az ő praktikus szkepticizmusát osztva sem szükségszerű metodikailag is szkeptikussá válni, hiszen a népi kultúra elmélete kiépíthető az osztálytársadalmak történeti elmélete alapján is, csupán a társadalmi formációk kérdését kell körültekintőbben áttekinteni.)

Mindezek összegezeként azt mondhatjuk, hogy BAUSINGER könyve igen tanulságos, higgadt összegezése egy fontos irányzatnak: a modern német néprajz alapvetési kísérlete. Német könyv, kulturális meghatározottságában az, akkor is, ha elveti társai munkáit, akkor is, ha követi azokat. Modern munka, az egyetlen általam ismert vállalkozás, amely nem felületesen utal a társadalomtudományok újabb eredményeire, hanem azokat megértve, a maguk helyén vonja a néprajzi kutatásba. Furesa, de magától értetődő paradoxon, éppen BAUSINGER, aki a néprajz elveiből olyan sokat vont kétségbe, „ment meg” a néprajztudományt a mai társadalomtudományok számára. Amíg a hagyományos néprajzot atavizmusnak érezhetik az empirikus társadalomtudományok képviselői, és nem is becülük sokra, a BAUSINGER-adta korrekciók ismét érdekessé, használ-

hatóvá változtatják azt: a modern néprajznak van jelentősége és mondanivalója a társadalomtudományok együttesében.

Itt említhetjük meg azonban azt is, hogy amennyire néprajzi szempontból végig gondolt a könyv, annyira hiányzik ez általánosabb kultúraelméleti szempontból. E tekintetben egy kicsit visszalépés e kötet BAUSINGER egész életművéhez képest, ott több a közvetlen kultúraelméleti célkitűzés. Bizonyára a könyv célkitűzése volt más (a mű a *Das Wissen der Gegenwart* című könyvsorozat *Geisteswissenschaften* című részlegében jelent meg, ahol külön kötetek foglalkoznak majd a történelem, filozófia, pszichológia, szociológia, sőt a politikatudomány kérdéseivel. Így is fontos kézikönyv. Ami a szorosabb értelemben vett tudománytörténeti tényanyagot illeti, Ingeborg WEBER-KELLERMANN kitűnő összefoglalása, a *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften* (Stuttgart, 1969) — amely különben felfogásmódjában sokban hasonló jellegű — többet ad, BAUSINGER azonban nemcsak tudománytörténetet, hanem tudományelméletet is nyújt. E téren népszerűsítő jellege ellenére is könyve éppen szemléletének higgadt reformizmussal példamutató. Előzményét a német társadalomtudományok legjobbjában a második világháború után felébredt önvizsgálatban látjuk. A német néprajzban többen is megkísérelték azt, hogy újból elhelyezzék a néprajzot a társadalomtudományok rendszerében. STEINITZ, HEILFURTH és mások munkái különböző irányban képviselték ezt az irányt, amely a leginkább következetesen éppen BAUSINGER és köre munkáiban valósult meg. Eppen ezért vehetjük rendkívül komolyan mindazt, amit a mostani könyv képvisel. Másfél évtized gondolatainak összegezése, és csak remélhetjük azt, hogy egykor teljes tudományos kézikönyvvé bővülve is napvilágot lát. Akkor bizonyára megoldódik a most még következetlennek, megoldatlannak tűnő elgondolások sok problémája is.

Ami pedig a magyar olvasó reflexióját illeti: bármilyen szükségünk is lenne egy hasonló munkára, biztosak vagyunk benne, hogy legalább ugyancsak másfél évtized gyakorlati munkájának kellene megelőznie ezt. A legutóbbi időben nagyot mozdult előre a korszerű néprajzi kutatás hazánkban. Mindazáltal az elméleti deklarációnak akkor van igazán értelme, ha gyakorlati kutatással párosul. Néprajzi intézményeinknek és azok vezetőinek kellene erre gondolni. A rögtön 1945 után elindított kutatások máig sem jutottak komoly eredményhez e területen.

Mindannyian tudjuk — bár nem mindenki meri bevallani —, hogy a néprajzi kutatás lehetőségeinek aranykora elmúlt. Az új helyzetben többféle irányban képzelhető el változtatás. Vagy történeti tudománnyá (gyakorlatilag legtöbbször intézményesen önálló, metodikailag azonban segédtudomány rangú diszciplínává) válik a néprajz (Magyarországon inkább ez következett be); vagy megkísérli azt, hogy kövesse a változásokat. BAUSINGER megoldásában mindaz, ami a jelen világában (*Gegenwelt*) a néphez kapcsolható, a néprajz tárgya. E megoldási területen az *ö* *prezentizmusa* talán világszerte is a leginkább következetes, elvi jellegű. Kortársainál (a magyar kutatóknál is) nem annyira az egyes hasonló jelenségek felismerése hiányzik, hanem azok következetes kutatása. E téren példaadó szemléletű a jelen munka is. Egy másik lehetőség a metodikai újítás: új módszerekkel megközelíteni a régi problémákat. Mint ismeretes, BAUSINGER itt az empirikus társadalomtudományok metódusait veszi át, egy kissé kitér a tömegkommunikáció módszereire is. (Itt az általa szerkesztett deskriptív munkák szélesebb kört ölelnek fel, mint a mostani kézikönyv.) Ennél még szélesebb körben is vannak azonban magukat felkínáló újabb tudományok: elsősorban a sokféle strukturáлизmus, az interdiszciplináris kultúratudományok és végül a társadalomtopológia. Ezekre BAUSINGER kevesebb figyelmet fordít. (Örömmel nyugtázzhatjuk, hogy e téren, legalábbis némileg, a magyar kutatás a nehézségek ellenére is előbbre juthatott.) A néprajz modernizálásának egyik receptjét adja, amely azonban nem az egyetlen. Annyi azonban biztos, hogy az eddigi javaslatok közül leginkább megalapozott, a leginkább őszinte és a leginkább megfontolandó. Számunkra is.

**Alver, Bente Gullveig: Heksetro og trolddom.
Et studie i norsk heksevaesen**

[*Boszorkányhit és varázslás. Tanulmány a norvég boszorkányságról*]. Universitetsforlaget, Oslo—Bergen—Troms, 1971. 233 s.

Voigt Vilmos

Amíg újabban panaszkodni kell arról, hogy a természeti népek körében a boszorkányságnak nevezett jelenségek kutatása iránti érdeklődés alábbhagyott, az európai boszorkányhit kutatása az utóbbi időben jelentőset lépett előre. Különösen sok újdonság

figyelhető meg olyan területeken, ahonnan eddig viszonylag kevés anyag volt hozzáférhető korszerű munkákban. A dán származású norvégiai folklorista-kutatónő könyve az első összegezés a norvég boszorkányságról. A néhány illusztrációval és csak látszólag nem túl sok bibliográfiával közzétett munka négy nagy részből áll. Előbb áttekintést kapunk az európai boszorkányhit történetéről, majd a norvégiai boszorkányperekről. 1560 és 1710 között mintegy 750 embert vontak perbe, hathetedrészt nőket. A 156–157. lapokon között térkép jelzi, hogy a perek az egész mai Norvégia területén ismertek voltak. (Hozzátehetjük, hogy nem látszik feltűnőnek a varázslásukról híres lappok perbefogásának aránya.) Hat pert részletesebben tárgyal a szerző. Végül a mai néphitnek a boszorkányokra vonatkozó adatait összegzi. A könyv elején a korai skandináv vallásnak a boszorkányokba vetett hitet előlegező vonásait tárgyalja, végül napjaink sátánkultuszát és a titokzatos iránti rokonszenvét említi. Számunkra mégis a legnagyobb érték a norvég anyag egybegyűjtése. Amúgy is kevés luteránus boszorkányról tudunk, jöllehet a kérdés szakértői mindig is tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy a protestantizmus annak idején e kérdésben nem volt felvilágosodottabb a katolikusoknál. Közvetlen párhuzamokat is idézhetnénk, a mű legfőbb tanulsága mégis az, hogy az európai boszorkányhit egészes egésznek látszik.

Mythology. Selected Readings

Edited by Pierre MARANDA. Harmondsworth, 1972. Penguin Modern Sociology Readings, 320 p.

Voigt Vilmos

Viszonylag huzamos várakozás után megjelent a transzformációs strukturalista folklorisztika egyik kezdeményezője, Pierre MARANDA professzor összeállításában a strukturalista mítoszvizsgálat kis antológiája. A rövid bevezetés a mítoszt definiálja és osztályozza a kötet 13 szemelvényét, amely öt csoportban közlődik. Előbb a metafora, a mítosz és a nyelv összefüggéseiről olvashatjuk CASSIRER nyelvelméleti és LOWIE primitív vallástudományi könyveinek megfelelő részletét, valamint LEACH klasszikus tanulmányát a nyelvi tabuk klasszifikatórikus voltáról. Ugyancsak három tanulmány képviseli a terepkutatók mítosz-szemléletét. Jó szerkesztői ötlet, hogy LESSA, GUIART és BURRIDGE egyaránt óceániai mítoszokat vizsgálnak, az amerikai, a francia és többé-kevésbé a funkcionalista angol módszerek szerint. A harmadik rész („a mítoszok a társadalomban” címmel) nagyobb távolságból szemléli a mítoszokat. Ide sorolódott (némi meglepő módon) PROPP híres varázsmese-transzformáció-tanulmányának kivonata, MARANDA kvantitatív mítosz-vizsgálat-tanulmányának kivonata, és GREIMAS összehasonlító mitológiai-tanulmányának (1963!) kivonata. „A mítoszok és a kultúra” a negyedik rész címe. Itt közlődik ARMSTRONG híres folklor-content-analysis dolgozata, a modern folklorisztika egyik alapvető dolgozata (1959-ből), amely azonban igen nehezen hozzáférhető volt az európai folkloristák számára. A „cross-cultural method” és a szemantikai összetevők módszere jellemzi ROBERTS, SUTTON-SMITZ és KENDON stratégia-tanulmányát, amely a játékokat és a népmeséket vizsgálja, leginkább pszichológiai eredményekkel. Legvégül, az ötödik részben két tanulmány érinti a szorosabban szemantikai mítosz-ellenzést. SZEGAL klasszikus tsimshian mítosz-vizsgálatát, valamint LÉVI-STRAUSS „A nyers és a megfőtt” c. mitológiai könyvéből az első 200 lap kivonatát(!) közli MARANDA. A kötet végén irodalomjegyzék és tartalommutató olvasható, az előbbi némi átfedésben az egyes cikkek után közlöt irodalomjegyzékekkel.

A munka eredménye, hogy az érdeklődő, de nem elsősorban szakember közönséget megbízhatóan tájékoztatja a mítosz-kutatás lehetőségeiről. MARANDA következetesen csak a legmodernebb strukturalista munkákat vette fel kötetébe, a mítoszokon kívül más műfajokat tárgyaló munkát is adott. Tájékozottsága, válogató judíciuma irigyléreméltó. Kiváló kivonatoló, bár a szaktudósok számára egy kivonat sosem azonos az eredetivel.

A yorki Castle Museum füzet sorozata

Dankó Imre

Az angol múzeumok egyik legérdekesebbike a yorki *Castle Museum*. Hatalmas néprajzi gyűjteménye van, amely a legapróbb részletekig is képes tükrözni egy, az ipari forradalmon régen túljutott, ipari, fejlett civilizációval rendelkező város lakosságának

mindennapi életét. A mi körülményeink között, látva a múzeum rendkívül sokrétű, izgalmasan gazdag anyagát, „városi” néprajzról, városi néprajzi anyagról beszélünk. Ez a gazdag anyag tette lehetővé, hogy a múzeumépület (eredetileg börtön és kastély) folyosószerű kanyargós udvarát tetőmagasságban befedve „utcamúzeumot” képezzenek ki, a XIX. század derekát, az 1860–70-es éveket mutató szorosan egymás mellé épített portálékkal, azok mögött teljesen felszerelt műhelyekkel, boltokkal, üzletekkel, hivatalokkal. Az utcán pedig egykorú világítási- és közlekedési eszközökkel, kirakatokkal, cégtáblákkal, cégérekkel stb. Egy sajtóságos szabadtéri néprajzi múzeum ez. Párját ritkítja világszerte.

Ez a sajtóságos anyaggal rendelkező s azt eredeti módon a közönség elé vivő múzeum értékes, a gyűjteményhez méltó füzetsorozatot ad ki. A sorozat egyes számaiban sorra ismertetik az utca-skanzen anyagát, egységeit. Mégsem egyszerű múzeumi vezetőkről van szó, mert a füzetek szerzői egy-egy gyűjteménycsoport, illetve kiállítási részlet ismertetésénél általános tájékoztatóként történeti bevezetést is adnak és rávilágítanak a tárgycsoportok összefüggéseire is. Igen tanulságosak ezek a kiadványok a szakemberek számára is, mert minden esetben messze túlmennek a gyakorlati célon és esetenként sok új adatot is publikálnak. Az alábbiakban azt a 10 füzetet ismertetjük, amelyekhez ott tartózkodásunkkor a múzeum vezetőségének jóvoltából hozzájutottunk.

Violet A. WLOCK: *The development of domestic lightning*. (York, 1949. 14. p. + 5 t.) Az angol házi világítóeszközök fejlődéséről ad jól illusztrált áttekintést az ősidőktől napjainkig. John L. KIRK: *History of fire fighting*. (II. kiadás, York, 1960. 51 p. + 40 t.) A tűzoltás történetét, szervezetét és eszközkészletét (jelvényeit is) foglalja össze és mutatja be számos képen, a legrégebbi időktől ugyancsak napjainkig. Violet A. WLOCK: *Valentines*. (York, 1949. 7 p. + 5 t.) Az Angliában szokásos Bálint napi, febr. 14-én küldeni szokott képes-trefás vagy kedveskedő-szellemes képeslapokat ismerteti. R. PATTERSON: *Costume 1700–1910*. (II. kiadás, York, 1967. 26 p.) Az angol viselet 1700–1910 közötti bemutatását érdekesen, a margón illusztrálja a füzet, frappáns rajzokban. R. PATTERSON: *Yorkshire crafts*. (York, 1967. 20 p.) Ez a füzet is margórajzokkal, de néhány fényképpel is illusztrálja a yorki és környékbeli kismesterségek termékeit, eszközeit, műhelybelsőit, munkafolyamatait. R. PATTERSON: *The military collections*. (York, 1967. 24 p.) Ugyancsak margórajzokkal mutatja be a múzeum gazdag katonai vonatkozású gyűjteményét: egyenruhákat, kitüntetések, jelvényeket, egyes ruhadarabokat, fegyvereket stb. J. B. MORRELL: *The parish of York Castle*. (II. kiadás, 1955. 14 p. + 13 t.) Ez a füzet kimondottan vezető a yorki kastélymúzeum „falumúzeumához”, azaz az utcának berendezett udvari szabadtéri kiállításához. Erre utal az alcím is: *A guide to the Museum' Street'*. Gondosan felsorolja a kiállítás egységeit, az egyes egységek anyagát, az együttessel kialakulásának körülményeit. G. Bernard WOOD: *Princess Mary Court in the Castle Museum York*. (York, 1951. 28 p.) Szintén vezető, mégpedig az utca-múzeum egy részének, a Mária hercegnő udvarának ismertetését tartalmazza. I. P. PRESSELY: *The Castle of York*. (York, 1967. 24 p. + 8 t.) A múzeumépületek szomszédságában álló ősi várkastélyt, amitől a múzeum is vette a nevét, mutatja be. A várat mélt Hódító Vilmos építtette. Ronald WILLIS: *The living past*. (York, év n. 44 p.) Az élő múlt címmel apró, szorosan a múzeumi gyűjteményanyag egyik-másik darabjához kapcsolódó írásokat tartalmaz, amelyek összességükben az egész gyűjtemény plasztikus képét adják és jó felvilágosítással szolgálnak általánosságban a múzeum munkájáról.

Manker, Ernst: Skogslapparna i Sverige

[Az erdei lappok Svédországban.] Almquist & Wiksell, Stockholm 1968. 281 p. 405 foto, 293 ábra, Nordiska museet: Acta Lapponica. XVIII.

Szabó Mátyás

A skandináv lappok havasi, erdei és halászlappok (svéd *fjällappar, skogslappar, fiskarlappar*) szerinti csoportosítása már évszázadok óta ismert. Hogy az ősi, homogén lapp kultúra mikor vált szét ezekre a kategóriákra, nem tudjuk. Ennek első nyoma már 1553-ból való, amikor az adóbehajtó „birlkarl” világosan elválasztotta a nomadizáló havasi lappokat a félnomád erdei lappoktól. Ez a megkülönböztetés ekológiai jellege mellett mindenekelőtt az életformára utal: a nomadizálás intenzitásán keresztül könnyen el lehet választani a két nagy csoportot. Nehezebb a halászlappokat az erdei lappoktól elkülöníteni. A halászó életforma elsősorban Norvégia lappjait jellemzi (ezek itt még *tavi és folyami* lappokra is szétválaszthatók). Mind az erdei, mind a halászlappok vadá-

szatot és halászatot folytatnak, azzal a különbséggel, hogy az előbbieknél a réntartás, az utóbbiaknál a halászat a jelentősebb foglalkozási ág. Az említett kategóriák közül svéd viszonylatban eddig a legnagyobb figyelmet a havasi lappoknak szentelték a kutatók. A svéd lappok fáradhatatlan krónikása, Ernst, MANKER már 1944-ben írt ezekről egy összefoglaló munkát: *De svenska fjällapparna* (STF: s handböcker om det svenska fjället. 4.) Stockholm.

Az erdei lappok elhanyagolása, mai szemmel nézve, alig megmagyarázható. Ezek száma régóta jól ismert: a XVI. és XVII. századi adatok szerint sokkal népesebbek voltak, mint a havasi lappok, míg elterjedési területük Svédországban egészen a XVIII. század második feléig a mainak legalább kétszerese volt: mélyen lenyúltak Jämtland és Angermanland tartományokba. A XVI. században *Gustav Vasa* svéd király nagy buzgalommal ösztökélte a középsvéd paraszti lakosságot az északsvéd tájak benépesítésére (amit igen kedvezményes adópolitikával támogatott), az erdei lappok végláthatatlan birodalmának elfoglalására. A kolonizációs tömegeket pedig mindenekelőtt a gazdag halászvizek és az északskandináv őserdők vadvilága vonzotta, nem pedig a művelés alá vehető földek. Ilyen módon a lappok mindinkább északabbra szorultak, a havasok felé, ahol a paraszti életformának semmilyen életfeltételét nem lehetett megtalálni. A finnországi erdei lappok is hasonló, ha nem még nagyobb, elterjedést mutattak ebben az időben.

A múlt század elejétől az is világos lett a történészek előtt, hogy a primér életformát az erdei lappok folytatják, valamint az is, hogy a rén és lapp erdővidéken és nem a nyílt havasokon találkozott először: a rén tehát az erdőben lett háziállat. Ezek szerint az erdei lappok réntartása, amennyiben megőrizte eredeti formáját, reprezentálja a réntartás legősibb formáját. A zoológusok szerint már maga a havasi és az erdei rén is jelentősen különbözik egymástól. Hogy az erdei rént külön rasznak vagy pedig millió — és kultúrtermékeknek kell tekinteni, még nincs eldöntve —, ami különben is alárendelt kérdés ebben az összefüggésben. Az erdei lappok realiztikus gazdasági bázisa mindenképpen az erdei rén, amely valószínű már az őstörténeti időktől kezdve a kultúra kiformálásának részleteiben is döntő jelentőségű volt. Az erdei életforma megőrzésének feltételei között találunk egy szociális jegyet is: az erdei lappok szegényebben, tudomásunk szerint mindig is szegényebbek voltak, ami önmagában is kultúra konzerváló tényező. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy legelőterületeik sokkal kisebbek voltak, mint a havasi lappoké, így a jövedelmező réntartást nagyobb skálában nem voltak képesek kifejleszteni.

E., MANKER a jelen munka szerzője, maga is rámutat arra, hogy az erdei réntartó kultúra, ahogyan az az utóbbi 50 évben Svédországban tanulmányozható volt, csupán egy töredéke annak az eredeti halász—vadász—réntartó kultúrának, amely még 3—4 generációval ezelőtt is virágzott. A szerző jelen munkájához az anyagot több terepkutató útja során (1929—1933, 1936—1938, 1948—1956) személyesen gyűjtötte. A munka erősen dokumentációs jellegű. Nem kultúrstudium mai értelemben, hanem elsősorban gyűjtések nyers szövegei adják a leírások alapját. Tehát nem egy szintézis kerül itt az olvasó elé, hanem az erdei lapp kultúrának az az élő valósága, amelyet MANKER egyes útjai alkalmával megismert. Egy történeti bevezető után az anyagot földrajzi sorrendben tárgyalja. Itt az olvasó részletes tájékoztatást kap földrajzi, demográfiai és különböző statisztikai adatok felsorolásával. A nagytáji egységekből egészen az individumokig bontja MANKER kutatási objektumát. Egy ilyen munkamódszer alig képzelhető el más területen sem Északon, sem a „kontinensen”. A lapp kutatás azonban abban a szerencés helyzetben van, hogy az ilyen alaposág minden nehézség nélkül kivitelezhető: tudomásom szerint nincs még egy népesoport, amely létszámához viszonyítva olyan nagyszámú, intenzív munkát folytató kutatógárdával rendelkezne, mint a skandináv lappok. A lakosok személy szerinti megemlézése után a lakóterületek hasonló regisztrálása következik. Végül a speciális szakterületen belül minden jelentősebb kultúrjelenség (a szellemi kultúra kivételével) egy felsorolásszerű leírásban kerül említésre: a sátor (lakás) egyes típusai, réntartás, házi eszközök, mesterkedések, viselet, személyi felszerelés, rénvágás, táplálkozás, szállítási eszközök, vadászat, halászat, földművelés, munkamegosztás. Megítélésem szerint ezek adják meg a könyv konstrukcióját. MANKER nem említi ugyan, de alighanem ezeken keresztül kívánja lemérni az erdei lapp kultúra lényegét és hovatartozását. De az is lehet, hogy ez a csoportosítás a rendelkezésre álló anyagból egyenesen következik. Az azonban bizonyos, hogy ebben az erősen reprezentatív publikációban MANKER többet nyújt a szakközönségnek, amely kitűnően csoportosított nyersanyagot kap, mint az érdeklődő nagyközönségnek, mely inkább a nagyszámú és rendkívül felvilágosító képanyagnak és a pompás rajzillusztrációnak örvendezhet. Az érdeklődő olvasó arról is értesülést szerez, hogy milyen változáson ment keresztül a lapp életforma az elmúlt 40 évben.

A gondos, részletekbe menő leírás után egy rövidebb analízis következik, amely a földrajzi rendszerbe foglalt jegyeket szakcsoportosítja és ezzel a kultúrtörténeti anya-

got összpontosítja. Újat itt azonban nem mond. Érdekesebb ennél az a néhány oldalas összefoglalás, amelyben MANKER mint szisztematizáló kutató szólal meg. A svéd erdei lapp kultúrát három csoportba sorolja. 1. A havasi lapp jegyeket felmutató legészakibb lapp falvak. Az életstílus: erdei lapp, de az anyagi kultúra teljes egészében a havasi lappokhoz hasonló. A réntartás intenzív, az állatokat egész évben őrzik a nomadizálás több tartózkodási helyén. Minden nap hazahajtják a nyáját fejésre, a teheneket a szopás megátólasa végett kikötik. A tej sokoldalú felhasználása mellett jelentős a sajt. 2. Letelepedett lappok vagy lapp parasztok, a tulajdonképpeni félnomádok, a svéd lappok mai elterjedésterületének középső és déli részén (Gällivare, Jokkmokk, Arjeplog, Arvidjaur). Főfoglalkozásuk a réntartás vagy a földművelés jelentős réntartással. A rényáját több téli és egy nyári tartózkodási hely között legeltetik. A kultúra egésze azonban lapp: csupán az építkezés stílusa norrlandi paraszti. A rénteheneket nem fejik mindenütt, de ahol fejés előfordul, ott az igen intenzív. Naponta kétszer is fejnek és a borjakat szopásgátlókkal tartják távol a tehenektől. Ennek a kultúrának a kialakulását a következőképpen gondolja MANKER: az egykori halász – vadász lapp kultúra a rénvadászatról áttért a réntartásra, amely foglalkozás lassan a legjelentősebb lett. Míg a halászat továbbra is fontos, a vadászatot kiszorítja a földművelés. A paraszti foglalkozás később megelőzi a halászatot, majd a réntartást is kiszorítja, míg végül is kialakul a mai típusú elsődleges erdei lapp kultúra, amiben a réntartás vagy mellérendelt vagy alárendelt foglalkozási ág. 3. Az ún. koncessziós réntartás amely 1933-ban hatósági beavatkozásra keletkezett a Torne-Kalix területen, ahol a kultúra mind svéd, mind finn hatással találkozott. A lapp származású réntartó az államtól 5 éves szakaszokra engedélyt kap réntartásra, amely értelmében a nem lapp származású réntulajdonostól rént fogadhat tartásra. Ennek a területnek történeti érdekessége van: a lapp kultúrának éppen ezen a helyen nagy hagyományai vannak, amit többek között helynévanyag is mutat. Már az őstörténeti időkben is éltek itt lappok, amelyek ásatag anyaga meglepő hasonlóságot mutat a mai rens lapp kultúrával: ilyen a sí, csónaktípusok és több vaseszköz.

Bodrogi Tibor: Indonézia művészete

Corvina Kiadó, Budapest, 1971. 130 p. 43 ábra, 157 kép, XVI színes tábla.

Domanovszky György

BODROGI T. szakavatott tollából újabb „egzotikus” művészeti könyv született, ezúttal Indonézia művészetéről, tehát olyan területről, melyről igen keveset tudunk, amelynek szakirodalmá más térségekhez viszonyítva elenyészően csekély. A gazdagon és jól illusztrált könyv ezzel a magyar nyelvű művészeti szakirodalomban régi hiányt pótol, különböző (német, angol, francia, holland) nyelvű fordításai pedig a külföldi szakirodalmat jó kézikönyvvel gazdagítják.

BODROGinak módjában volt az UNESCO segítségével 1964-ben az indonéz művészetet a helyszínen tanulmányozni, Európa több nagy múzeumának idevágó anyagát megvizsgálni és a vonatkozó irodalommal alaposan megismerkedni. Ezek együttese teremtette meg számára azt a biztos ismereti és kritikai alapot, mely munkájának tartalmi értékében messzemenően meg is mutatkozik, egyben pedig az eddigi művészeti témájú művei sorában ezt a művet az első helyre állítja.

Az utolsó két évtizedben a világ könyvpiacán áttekinthetetlen mennyiségben jelentek meg egy-egy földrészről vagy kisebb földrajzi, kulturális egységről összefoglaló munkák. (Igaz, éppen Indonéziáról a legkevesebb, mert az hosszú időn át a hollandok kisasjáltított vadászterülete volt.) A munkák jelentős százalékánál ugyanaz a hiba állapítható meg: a mondanivaló a hálás témák és a mutatók anyag kőre csoportosul, hamis képet adva az egészről, az eredményekről és a hanyatlásokról. Kiadók és szerzők közös hibája, még akkor is, ha az átfogó mondanivaló egy-egy nagy gyűjtemény anyagára épül. Ezt a sablont BODROGI messze elkerülte. A rendelkezésére álló anyagot a valóság-nak megfelelően, jelentősége és értéke szerint elosztva adja, elvezetve az olvasót a paleolitikumtól napjainkig.

Úgy érzem, hogy a mű többet érdemel a szokványos tartalomszerű könyvismertetésnél, hiszen azt az olvasó úgyszólván megkapja olvasás közben; inkább néhány fontosabb szerkezeti-tartalmi eredményről kívánok írni.

Az „Indonézia Művészeté”-ben a néprajzos BODROGI a témának megfelelően az első helyet a művészettörténész BODROGinak adta át. Ez azonban távolról sem jelenti

azt, hogy megfeledekzik a kultúrát hordozó emberről, a művészet alkotójáról, amint azt sokszor a művészettörténészek teszik. Végül az egész könyvön minden sziget vagy népcsoport művészi alkotásai mögé summázva odaállítja háttérként a gazdasági-társadalmi-kulturális komplexumot, mértéktartóan, hogy az tényleg csak háttér legyen és ne zavarja a lényegét.

BODROGI könyvének kettős beosztást adott: egy időrendi és azon belül földrajzi tagoltság szerint ismerteti az anyagot. Így alakultak ki a nagy fejezetek: *A kezdetek*, melyen belül megismerkedünk a paleolittól a fémkorok végéig tartó nagy korszak művészetével; *Az ónépek művészete*, mely magába foglalja földrajzi felosztásban mindazt, ami még a magaskultúra fogalmán innen van; *A hindu–indonéz korszak* fejezet arról a magaskultúráról szól, mely már az i. sz. IV. századában az egyre erősödő indiai befolyásra kezd formálódni egyrészt a hinduizmus, másrészt a buddhizmus útján, majd a X. századtól a hindu elemek fokozatos háttérbe szorulásával átalakul jellegzetes indonéz kultúrává, illetőleg művészetté. A negyedik fejezet, melynek a szerző *Az újindonéz magaskultúra és művészet* címet adta, a XV. századtól erősödő iszlám befolyás átalakító folyamatáról szól, a mohamedán vallásra való áttérés következtében kialakuló és az egész szigetvilágban egyre inkább egységessé formálódó indonéz magaskultúráról és művészetről. Ez tehát az a kép, mely az indonéz szó felemlítéskor elsőként jelenik meg előttünk. Ezekhez kapcsolódik a Baliról szóló külön fejezet, mely művészetében is önálló egység, és végül rövid összefoglalást ad az utolsó fejezetben a modern művészi törekvésekről.

Az első négy fejezetben nyomon követhetjük egyrészt azt, hogy a történelmi fejlődés során milyen módon alakul a művészet, végig jól kiemelten azt, hogy mi marad a régiből, illetőleg miként formálódott újjá, mik a jellegzetességek az egyes művészeti ágakon belül; másrészt nyomon követhetjük azt is, hogy az ősből az egyes elemek, mint válnak perifirikussá. Már az első fejezetben megkapja az olvasó, hogy az indonéz szigetvilágba honnan érkezik az indítás, mely elemek válnak honosakká és azokból milyen helyi kultúrák közti ellentétek és párhuzamok keletkeztek, szóval mindaz, ami az ún. ónépek művészetének differenciáltságához vezetett.

A tartalomnak és egyben a lényegnek e világos szerkezeti felépítése mellett nagy erénye BODROGI művének, hogy a kisebb elemek jelentőségével is tisztában van, azokkal, melyek a fejlődési folyamatokat árnyaltabban érzékeltetik. Így például kitér arra, hogy az egyes népeknél, illetőleg az egyes korokban a motívumkincs milyen elemekkel bővül. Ez gyakran egyértelmű választ ad arra, hogy milyen irányból jövő hatással kell számolni, de egyben a képi nyelv változásáról is szól. Például az elefánt, a koronás kígyó, az oroszlan mint motívum utal arra, hogy indiai hatással van dolgunk. Figyelmezteti az olvasót a szemléleti változásokra is, így pl. hogy a három dimenziós figurális ábrázolásból fokozatosan hogy váltanak át az ónépek a kétdimenzióra és ezzel párhuzamosan milyen átírási rendszer alakult ki.

Persze vannak a könyvben olyan részek is, melyekről többet szerettünk volna olvasni, de ezúttal a szűkszáviság nem a szerző hibájából adódik, hanem abból, hogy a több évszázadig itt gyarmatoskodó hollandok kevés gondot fordítottak e kérdések tisztázására. Ilyen pl. az első fejezet, de azon belül is a megalit kultúra kérdése. Az a kultúra tehát, melynek kihatása az egész földkerekségen nyomot hagyott, mely az indító Közel-Keletről végighaladt Európa jelentős részén, Ázsiában pedig eljutott Bali szigetéig, ahol talán legtovább érezte hatását.

BODROGI könyve tehát minden vonatkozásában olyan, melyből az érdeklődő olvasó jó áttekintést kap az indonéz térség művészetéről, annak szükséges hátterével együtt, egyben komoly kézikönyv a szakemberek számára is, mert minden fontos kérdésre a legújabb eredmények szintjéről kap érthető választ.

Van azonban a könyvnek egy komolyan felrovandó hiánya, hogy nincs tárgy- és névmutatója. Ezúttal hangsúlyozottan nem „Bodrogi könyvet” írtunk, mert ez jellegzetesen magyar könyvkiadói hiba. Az ilyen értékű munkák, mint „Bodrogi könyve”, mely nemcsak egyszerű olvasmány, hanem kézikönyv is, igénylik a tárgy- és névmutatót.

Sahlins, Marshall D.: Tribesmen

Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1968. 118 p.

Sárkány Mihály

A Prentice Hall kiadónak „A modern antropológia alapjai” sorozatában közre-adott munka a magas szintű néprajzi ismeretterjesztés legkiválóbb példái közé tartozik. Mint a sorozat minden kötete, úgy ez is azzal a céllal jelent meg, hogy antropológiát

tanuló diákokat bevezessen e szerzteágazó tudomány egyik területére, jelen esetben a törzsi társadalmak tanulmányozásába. A „törzsi társadalmak” kategóriája azonban rendkívül széles, igen különböző kultúrájú társadalmakat foglal magába, amelyek közös jellemzőjeként SAHLINS azt emelte ki, hogy együttélésük keretét a törzs mint politikai intézmény jelenti.

Ezt a „politikai” megközelítést jelzi, hogy a szerző fejtegetéseinek kiindulópontjaként a törzs mint politikai szervezet sajátos jellegének megragadását kísérli meg HOBBS *Leviathánjának* segítségével. A hobbesi háború vagy béke alternatívát a törzs és az állam szembeállításának megvilágítására használja fel. Az állami szintű társadalom a belső béke társadalma, az állam koordináló és szervező tevékenysége „felülről” biztosítja a részek lehetőleg surlódásmentes működését. A törzsi társadalom a háború társadalma abban az értelemben, ahogyan Hobbes felvetette: tehát nem a tényleges hadakozásnak, hanem a hadakozás lehetőségének, az ellenőrzött hadakozásnak a társadalma, amelyben részben a törzsi vezetés, részben egyéb intézmények gátolják, hogy a hadakozás lehetősége ne túl gyakran váljon valósággá.

A törzsi szervezetnek két fő típusát különbözteti meg SAHLINS: a szelvényezett törzset és a főnökséget. E két típus egyúttal annak a fejlődési sornak kezdete és végpontja is, amelyet törzsi szervezet néven foglalunk össze. A két végpont között számos átmenet található. A szelvényezett törzsek részei (egyenlő rangú törzsi szekciók, vagy nemzetiségek, vagy ágazatok stb.) között az együttműködés ritka, a részek önállóan meg tudják oldani minden problémájukat, összefogásukat különös események, pl. igen erős ellenség támadása indokolja. A főnökségek ugyancsak vérségi és területiális kötelékekkel összefűzött részekből tevődnek össze, de itt a részek között rangkülönbségek vannak, ezért a főnökség tipikus esetében az alkotórészek kúp alakú nemzetségi szervezetként ábrázolhatók. A rangban legelső nemzetségből kerül ki a törzs vezetője. A rang a leszármazási rendben elfoglalt helyzetből fakad. A törzsi szervezetben természetesen fennmaradnak a különböző rokon csoportok, de működésük a törzsi szervezet követelményeinek rendelődik alá, közöttük és a törzs között részek és egész dialektikája érvényesül.

A XIX–XX. században megismert törzsek létfenntartása többnyire azokon a vívmányokon alapult, amelyeket a neolitik forradalom adott az emberiségnek: a földművelés és az állattartás. Kivételt csak az a néhány szakmányoló, de törzsi szervezetben élő társadalom képvisel, amelyek különösen szerencsés természeti feltételek mellett a távlatilag kisebb lehetőségeket nyújtó élelemszerző eljárásokra is törzsi szintű társadalmat építettek. Mind a szakmányolás, mind a neolitik szintű földművelés és állattartás nagyfokú alkalmazkodást követelt meg az embertől. A szerzett ismeretek különböző adaptációs típusokat, az amerikai antropológiában bevett terminussal *ökotípusokat* teremtett, és az alkalmazkodás a kultúra egészének jellegére kihatott. Az eltérő adaptáció ellenére többé-kevésbé azonos termelési mód keretében ment azonban végre a törzsi társadalmak anyagi alapjainak megteremtése. Ezt a termelési módot SAHLINS az alapját képező termelési viszonyoknak megfelelően *családinak* nevezi. E társadalmak politikai gazdaságtanát a család, a rokonsági csoportok és a törzs társadalmi viszonyaiban tartja kifejezhetőnek.

A könyv zárófejezetében foglalkozik a szerző a vallás szerepével a törzsek életében. Durkheimmel és Malinowskival vitatkozva fejti ki elképzelését: a törzsek vilásképe saját politikai szervezetük tükrözése. A szertartások, kultuszok a különböző speciális célok (termékenység biztosítása, halottak búcsúztatása) mellett a törzsi egység, a törzsi összetartozás megszilárdításának alkalmi.

A mindössze hét ív terjedelemben hatalmas anyagot tekint át a szerző. Talán a rövid ismertetés is jelzi, hogy eközben szembenéz a legfontosabb problémákkal, amelyek a törzsi társadalmak tanulmányozása során felmerültek. Ezt csak úgy oldhatta meg, hogy az anyag bemutatása tulajdonképpen elmaradt ebben a könyvben, a példák csak illusztratív értékűek, de mennyiségük így is elegendő a mondanivaló alátámasztására, mert igen találosan választotta ki őket SAHLINS. Az egyetlen kivétel a pigmeusok és a környező bantu törzsek közötti *néma csere* megemlítése (85). Minthogy ezt a jelenséget még egyetlen kutató sem tapasztalta, és a bennszülött elbeszélések — amelyek széles körben elterjedt néma csere mítoszok felelnek meg — a régmúltba vetítve számolnak be róla, így erősen kétséges, hogy ez a cserekapcsolat valóban létezne vagy létezett volna. (Erről bővebben SUNDSTRÖM, L.: *The Trade of Guinea*. Lund, 1965. 23–24.) A bemutatásnak további érdeme, hogy a kultúra különböző oldalai összefonódottságának érzékeltetése mellett a szerzőnek sikerült a látszólag stagnáló törzsi társadalmak dinamikáját is ábrázolni a kulturális fejlődés perspektívájában.

SAHLINS könyve még egy szempontból figyelmet érdemel. Az angolszász kulturális és szociálintropológiában a gazdasági és társadalmi viszonyok összefonódottságában

gondolkodás gyakran vezet a marxista társadalomfelfogással megegyező eredményekre. Ebben a műben azonban a marxista gondolkodásmód térhódításának további példájával találkozunk: nemcsak hosszú Marx idézettel támasztja alá mondanivalóját a szerző, hanem tudatosan használja a termelési mód, termelési viszony kategóriákat is egy olyan munkában, amelyet diákjainak szánt. Úgy gondolja tehát, hogy helyes gondolkodásukba beépíteni a marxista társadalomelmélet bizonyos elemeit. Ez arra vall, különösen, ha Sozan Mihálynak az Amerikai Antropológiai Társaság hetvenedik évi közgyűléséről adott beszámolójával vetjük össze, /megjelenés alatt/, hogy a hosszú elméleti krízis után határozottan kirajzolódik az antropológusok körében egy nem kevés befolyással rendelkező csoport, amely az antropológiai elmélet megújítását marxista alapon látja megoldhatónak.

Freeman, D.: Report on the Iban

The Athlon Press, University of London, London 1970. 317 p. (= London School of Economics Monographs of Social Anthropology, No. 41.)

Paládi-Kovács Attila

A könyv első változata *Iban Agriculture* cím alatt a Sarawak-i kormányzat kiadásában jelent meg Kuchingban, 1955-ben. A szerző — aki az utóbbi időben az Australian National University-n dolgozik — 1949-ben kezdte meg helyszíni kutatásait Sarawakban (Észak-Borneo) az iban nép körében. Ekkor egyfolytában két és fél évig maradt Sarawakon, majd 1957–58-ben ismét visszatért oda. Hosszas terepmunkája során nemcsak kitűzött feladatát oldotta meg sikeresen, ti. a váltó művelésen alapuló száraz rizs termesztés iban módszereinek feltárását, de az iban kultúra és társadalom más, lényeges oldalait is leírta. Jelentős műveket tett közzé az iban nép családszervezetéről, a rokonság fogalmáról, e nép fazekasmesterségéről, jóvendőjéséről stb. A londoni iskola méltán tekintélyes sorozata, melynek szerzői között R. FIRST, E. E. EVANS-PRITCHARD, F. BARTH, E. R. LEACH és mások találhatók, ezzel a kötettel tematikailag is bővült. A könyv középpontjában ugyanis a gazdasági tevékenység, s az annak megértéséhez szükséges anyagi kultúra (földművelés, település) és társadalmi szervezethez áll.

Az iban vagy *sea dayak* nép az 1947-es népszámlálás idején 190 ezer személyből állt. Sarawak fél milliós összlakosságának közel a felét tette ki. A XIX. század az iban nép nagy előretörésének, migrációjának periódusa volt. A szerző az ibanok migrációját délről a Rejang folyó (Sarawak fő folyója) völgyébe a legjelentősebb eseménynek nevezi e területen a XIX. században. Az ibanok életerős és erőszakos emberek voltak, akiknek egész életvitele a hegyi rizs termesztésén alapult.

Az iban földművelés és a földhasználat módjait azonban csak a társadalmukra jellemző különböző csoportokkal összefüggésben lehet megérteni. Ezért a szerző előbb a társadalmi szervezet alapegységeit, az ún. „*bilek-family*”-t és a „*long house community*”-t analizálta. A kisebb egység a család, mégis a nagyobb közösségről kell előbb szólni, mert azzal összefüggésben értelmezhető. Az ibanok — mint folyó menti nép — telephelyei a folyók közelében helyezkednek el. Ezek azonban a trópusi esők következtében gyorsan megáradnak, s szintjük akár 30–40 lábbal is megemelkedik. Az ibanok ezért cölöpökre építkeznek, az épületek padlószintje 10–12 lábbal a talaj fölött van. A családok közösen építenek egy nagy, cölöpökön nyugvó lakóházat, amelynek hosszúsága esetenként eléri a 100 yardot is, és 40–50 családi lakrészt tartalmaz. Az általános szabály szerint minden hosszúház egyetlen közösséget alkot; más szóval az ibanoknál a falu és a hosszú ház megfelel egymásnak. A családok száma ebben a közösségben vidékenként váltakozó, egyes vidékeken csak 12–15 családos átlagot számított a szerző. A hosszú ház egymástól fallal elválasztott, külön bejárati ajtóval ellátott családi lakrészek halmaza. Minden lakrészben külön családi csoport (*bilek-family*) él, amelyek az iban társadalom alapegységét alkotják.

A „*bilek-family*” rendszerint három generációt foglal magában, mert a család egy felnőtt gyermeke (lehet férfi vagy nő) mindig a szülőkkel marad, s így a család folytonossága sohasem szakad meg. Ebbe a családba születés, adoptáció és házasság útján kerülnek az egyének. Az ibanok szigorú monogámiában élnek, a patrilokális és matrilokális házasságok egyaránt elfogadottak. Az iban rokonsági rendszer nomenclatúrája is bilaterálisan szimmetrikus. A házasság már az első unokatestvérek között is megengedett, az összes házasság 70%-a azonos rokonsághoz tartozó tagok között létesül. A „*bilek-family*” élet- és vagyonszervezetet alkot. A család ingó vagyona rendszerint szegényes. A tányérok,

csészék, főző fazekak és serpenyők mellett munkaszerszámok, bozótkések, balták, halászó és vadászó lándzsák, rizst szállító és tároló kosarak, arató és vetőkosarak, ültető fa, egy fából kivájt kemu alkotják.

A föld birtoklási módjáról a szerző kimutatta, hogy a long-house community-hoz tartozó területet nem tartják közösségi birtokban, ellenkezőleg, minden család azonos jogokat élvez a föld használatában. A közösségi föld csak más közösségekkel szemben jelent egységet. A terület megtisztítását az erdőtől, a rizs művelését a családok elkülönítve végzik. Az ibanok gazdasága a száraz- vagy hegyi rizs, a *padi* művelésén nyugszik. Váltó művelést folytatnak, ami nem a termények, hanem a mezők rotációs váltását jelenti. Az erdőt égetéssel tisztítják meg, s vonóállat hiányában kizárólag emberi munkával művelik meg. A klímaviszonyok miatt (rövid napos periódusok hosszú esős évszakokkal váltakoznak) évente csak egy szezonos művelésre van lehetőség. A művelt földek kezdetben a hosszú házak közelében vannak, de idővel egyre távolabbi szűzföldeket vesznek művelés alá. Ekkor a családok a mezőn farmházat, ún. *dampa* építenek s a munka idején oda költöznek. Ezzel megtakarítanak napi 2–3 órás kirándulást a hosszú ház és a mező között. Ez az épület gyakran a hosszúház közösségből kiváló új közösségek otthona is egyben, s minden családnak van benne lakrésze.

Könyvében a szerző nagy gonddal mutatja be a földművelés technikáját, minden munkafázisát és szerszámát. (Több rajzot hiányolunk csupán.) Az ibanok a fadöntéshez kétféle eltérő típusú baltát használnak: az egyik nyeles, görbefejű (*bliong*), a másik európai típus, amit kínai kereskedők közvetítenek. Figyelemre méltó megállapítása a szerzőnek, hogy az ibanoknál nincsen nyoma a kőbaltának sem a régészeti leletekben, sem a hagyományaikban. Rámutat, hogy Kelet-Ázsiában és Indonéziában a vasszerszámok már évszázadokkal az első európaiak érkezése előtt széles körben elterjedtek. Az ibanok magasan fejlett anyagi kultúrája a vasszerszámok használatán alapult. Másik fontos vasszerszámuk a bozótkés, ami a két művelési periódus között felnövekvő cserje irtására szolgál. A gazdasági tevékenység legkritikusabb szakasza a kivágott fa elégetésének ideje, ugyanis ezt a munkát az esőzések gyakran megzavarják, sőt lehetetlenné teszik.

Mint említettük, a termelés a „bilek-family” munkaerejével valósul meg, a család tehát termelői egység, munkaszervezeti csoport is. A munkában élesen megoszlik a nemek szerepe. A nemek közötti munkamegosztás néhány példája: a fadöntés, égetés a férfiak; a vetőmag előkészítése, szelektálása a nők feladata. Az ültetés során az ültetőbottal a férfi dolgozik, a plántálás viszont női munka. Nők fonják a kosarakat, gyűjtögetnek, s látják el a néhány házi állatot (sertés, szárnyasok). A munkába a gyermekeket is bevonják. Igen tanulságosak a szerzőnek a munka intenzitását jelző adatai: például az ültetőfával átlag 60 lyukat készítenek percenként az iban férfiak, de egyesek a 110-et is elérik. A családi-munkaszervezet is igénybe veszi néha a kölcsön-munkát, ami viszonyosságon alapul, s a bérpunta is megtalálható a rokonságon belül.

A száraz rizs művelés természetátlagai az ibanoknál alatta maradnak a Burmában, Malájföldön, a volt Indokínában elért átlagoknak, de nem annyira, mint a statisztikák mutatják. Szerző szerint nagy átlagban elérik a 20 bushelt (véka) is egy acre földön (kb. 0,7 kat. hold). Tény azonban, hogy az ibanok pazarló művelési módszert alkalmaznak, s fontos lenne, hogy stabilizálják a váltógazdaságot a művelésbe vett szűz területeken.

D. FREEMAN könyve az ibanokról nemcsak azért fontos számunkra, mert a fejedelmek dayakokról élő képet ellensúlyozza, komplex leírást és elemzést nyújt, adatokat szolgáltat Sarawak gazdasági-társadalmi kérdéseire, de azért is, mert hozzájárul a kulturális antropológia határainak tágításához, a gazdasági tevékenység, az anyagi kultúra fokozottabb, módszeresebb kutatásához.

Meggers, Betty J.: Prehistoric America

Aldine—Atherton, Chicago—New York, 1972. p. 200, figs.

Voigt Vilmos

Rövid kézikönyv, amely összefoglalja a hetvenes évekre kialakult szilárd elképzeléseket Amerika régészeti kultúráiról. Annak ellenére, hogy a fizikai antropológia és a történelem hiányzik a könyvből, és a mai indián (meg eszkimó) kultúrához sem köti anyagát, világos, hogy a rohamléptekkel dolgozó amerikai régészet eredményei olyan gyorsan változnak, hogy a nálunk publikált összegezek már megjelenésük pillanatában

elavulnak. Másrészt MEGGERS könyvében nem hivatkozik az európai amerikanisták eredményeire. Különösen az arktikus és mezo-amerikai kultúrák eredeténél hiány ez. A munka tömör, jól illusztrált, oktatáshoz kitűnően használható.

Stora, Nils: Burial Customs of the Skolt Lapps

Suomalainen Tiedeakatemia — Academia Scientiarum Fennica, Helsinki, 1971.
323 p. (FF Communications, 210)

Voigt Vilmos

1972 őszétől új néprajzi professzora van Turku svéd egyetemének, az Abo Akademiának: az arktikus kultúrák kutatója, Nils STORA, akinek habilitációs munkája a jelen kötet. A mű témája látszólag szűk, a skolt-lappok temetkezési szokásainak leírása, ezt azonban gazdag apparátussal végezte el a szerző. Könyvének elején elmondja, hogy 1959-ben vett részt egy skolt lapp temető ásatásában, és ez adta a lehetőséget arra, hogy monográfiában foglalkozzék a témával. A széles kitekintéssel készült munka először áttekinti a lappok kutatástörténetét, majd az ún. keleti lappokra, és különösen a skolt-lappokra vonatkozó anyagot mutatja be. Ezután következik a munka háromnegyed része: a temetők, temetési szokások, a halottakra vonatkozó hiedelmek áttekintése. Az egyes fejezetek lehetőleg teljes (történeti és recens) adattárat adnak, nem közölnek viszont tágabb összehasonlító anyagot. A kötet végén összefoglaló fejezet foglalkozik a skolt-lappok kultúrájának intraetnikus vonásaival. Ez is a történeti forrásokból indul ki, és szinten a máig tart. A skolt-lappok ortodox keresztények, zömmel orosz, majd szovjet fennhatóság alatt éltek, a második világháború idején került tetemes hányaduk Finnországba. Életmódjuk a nyári vándorlás (nomadizmus) szinte napjainkig való megőrzésével még a lappok között is reliktumnak tekinthető. A gazdagon dokumentált munka ezért gondos leírásával mindenképpen figyelemre méltó. Legnagyobb érdeme nem vallástörténeti vagy vallásfenomenológiai jellegű, hanem az ortodox vallás és a lapp kultúra együttesének gyakran két évszázadra is visszamenő bemutatása. Ha egy kicsit több lenne a könyvben a skolt-lappokról általában, és az adatokat legalább észak-európai párhuzamokkal megvilágította volna a szerző, még jobb lenne.

Studia Comitensia I.

Tanulmányok Pest megye múzeumaiból

Szentendre, 1972. 320 p. + 2 melléklet

Dankó Imre

Napjainkban is, amikor soha nem látott sírú egymásutánban jelennek meg legkülönfélébb múzeumi kiadványaink, nagy jelentőségű egy-egy újabb, igényesebb, sorozatkezdőnek ígérkező kiadvány. Ezek közé tartozik a Pest megyei múzeumok közös évkönyve, a talányos és vitathatóan helyes *Studia Comitensia* címet viselő vaskos kötet is.

Mielőtt a Pest megyei múzeumok közös évkönyvéről szólnánk, egy-két pillantást kell vetnünk a Pest megyei múzeumokra. Furcsa, egyéni és egyáltalán nem szerencsés múzeumfejlődési menet eredményei ezek a múzeumok. Egy, a mai Pest megyétől különböző közigazgatási egységben vagy közigazgatási tagoltságtól független szervezetben ezek a furcsaságok kevésbé volnának szembetűnőek. De így, egy a közelmúltban alakult, kizárólag a jelen gazdasági és ezen belül is főleg a közlekedési adottságokat (de azt sem következetesen) figyelembe vevő megye keretein belül — a Pest megyei múzeumok szervezetében sajnálatos torzulások tapasztalhatók. A megye egészben-részben különböző földrajzi, történelmi, etnikai stb. töredékterületeket fog össze. Természetes központja nem alakult ki; Budapest mesterségesen és csak a legutóbbi időben, fővárossá növe vált a mai Pest megye központjává is azzal, hogy Budapest országos funkciói mindig háttérbe szorították megyei feladatait. Különösen szembetűnő lett ez a múzeumok vonatkozásában azután, hogy azok tanácsi kezelésbe kerültek. Budapesten vannak a nemzeti múzeumok, itt található az országos szakmúzeumok, az országos szakmúzeumok szintjén működő Budapesti Történeti Múzeum — megyei központi múzeum nincsen; nem is lehet és nem is hiányzik. Ugyanakkor — ahogy a megye egyetlen más települése sem lehetne

a megye székhelye — egyetlen megyebeli múzeum sem alkalmas központi, megyei múzeumnak. Az, hogy a megye központi múzeuma a szentendrei múzeum lett, egyedül abból következik, hogy legközelebb van a megye székhelyéhez és jó összeköttetése van vele. A megye múzeumai közül négy (Szentendre, Cegléd, Nagykőrös és Vác) nagyjából azonos szinten áll s közülük bármelyik lehetne a vezető, a központi múzeum. Szentendrére talán mégis az emeli némileg ki társai közül, hogy óriási, a másik három helységéhez nem is hasonlítható idegenforgalma van. A négy múzeum mellett számos, általában az emlékhely, emlékmúzeum színvonalán álló gyűjteménye van a megyének: Abony, Aszód, Dömsöd, Arany János Emlékmúzeum Nagykőrösön, Szada stb. Az emlékmúzeumi kezdeményezések közül több kivált és már régebben szélesebb körű gyűjtőmunkát végezve elindult a valóságos múzeummá fejlődés irányába. Több pedig nemcsak nevében, hanem valóságban is falumúzeum (Isaszeg, Nagytarcsa, Penc, Ráckeve, Szob, Tápiószéle stb.), még akkor is, ha elnevezésében is realizálódó célkitűzéseiben egy nagyobb terület, földrajzi egység tájmúzeuma kíván lenni (például a szobi Börzsöny Múzeum). Hogy a megye múzeumláncolatának teljes legyen a képe, található itt országos múzeum is; a szentendrei Szerb Egyházi Gyűjtemény és egy kiemelt emlékhely, egy nemzeti múzeumi egység: a visegrádi Mátyás Király Múzeum, amely voltaképpen a visegrádi várkomplexum ásatási intézménye, régészeti gyűjteménye. Egy „fedés” is található; Nagykőrösön két múzeum működik: egyik a tisztes Arany János Emlékmúzeum a város nagyhírű iskolájában, amelyben Arany János is tanított és egy általános gyűjtőmunkát folytató komplexum múzeum, aminek ugyancsak Arany János Múzeum a neve. Ez a múzeum a volt mén-telep szép, klasszicista épületében nyert elhelyezést. Ha mindehhez hozzávesszük még azt is, hogy a korábbi, rendkívül erős etnikai (nemzetiségi és nyelvi) tagoltságba Budapest tényleges fővárossá és ezen belül a Kárpát-medence legnagyobb ipari településévé való fejlődése döntő mértékben befolyásolta a mai Pest megye egész területét, illetve társadalmát, körülbelül láthatjuk a helyzet nehézségeit. Ugyanakkor, érdekesen, ez a folyamat egy erős migrációra épülő integrálódás mellett a régi tagoltság számos elemét is konzerválta. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a Pest megyei múzeumi szervezet óriási szervezési problémákkal küzdhet, hogy másokról, például kutatási-gyűjtési nehézségeikről ne is szóljunk.

A problémák közül bizonyára az egyik legjelentősebb az, hogy ahogy ezeknek a kisebb-nagyobb múzeumoknak a létrejötte esetleges volt, ugyanúgy nagymértékben esetleges a létük, működésük is. Ez az esetlegesség leginkább abban nyilvánul meg, hogy nincsenek bennük szakemberek. Minden tiszteletet megadva azoknak a jószándékú gyűjtőknek, szervezőknek, akik ezeket a gyűjteményeket létrehozták és legtöbbször esetben ma is vezetik, el kell mondanunk, hogy létük, működésük esetleges, nagymértékben perspektívátlan és ami talán rájuk legjellemzőbb az az, hogy munkájukat nézve provinciálisak; gyűjtő- és feldolgozó munkájuk periferiális.

A Pest megyei múzeumi szervezet vezetői jól látják ezeket a problémákat, és mindent elkövetnek, hogy múzeumaikat szervezetileg erősebbé, a tényleges múzeumi munkák eredményes elvégzésére alkalmasabbakká tegyék. A sok intézkedés mellett — amikről itt nem feladatunk szólni — ilyen erősítő, a múzeumi munka színvonalát és eredményességét biztosító, a Pest megyei múzeumok egységét hangsúlyozó tényező a szervezet évkönyve is, a *Studia Comitatus*, ami hírépítést nyújt a Pest megyei múzeumok problémákkal teli életéről.

Nagyon helyesen, a kiadvány elsőnek a megye múzeumait-gyűjteményeit ismerteti. I K V A I N Á n d o r röviden, de minden lényegest elmondva válaszolja fel Pest megye múzeumtörténetét, majd pár mondattal egyenként ismerteti a múzeumokat, esetenként felsorakoztatva a leglényegesebb adatokat is. Egy táblázatba foglalt összesítő kimutatás, amely az 1971. december 31-i állapotokat rögzíti, rávilágít azokra az aránytalanságokra, nehézségekre, amelyekről már az előbb szóltunk.

A továbbiakban, főleg a múzeumi szervezet munkatársai tollából, szakközleményeket találunk a kötetben. A közlemények tárgyukat tekintve igen változatosak, színvonaluk is más és más. Azt azonban elmondhatjuk, hogy mindegyik alkalmas a közlésre, valamilyen szempontból jelentős.

S A S H E G Y I S á n d o r posztumusz tanulmánya egy pomázi, koravaskori lakóházat, illetve annak feltárását (1953—1955), valamint gazdag leletanyagát ismerteti. A közlemény értékes része a lakóház több nézetbeli rekonstrukciós rajza, ami minden leírásnál jobb képet nyújt nemcsak erről az objektumról, hanem az ábrázolásból kifejtethető összefüggések révén sokminden más történeti, néprajzi stb. körülményről is.

E R D É L Y I I s t v á n adatközlést publikál egy 1954. évi tápiószélei mentőásatás kapcsán (szarmata leletek).

S T E F A I T S I s t v á n dolgozata szintén régészeti; összefoglaló képet kíván

nyújtani a mai Pest megye területén a harmadik században élt, illetve működött „kihelyezett” római csapattestekről, őrállomásokról és egyes katonákról. A közlemény gerincét epigráfiai stúdiumok alkotják, amelyek nagymértékben már publikált anyagon alapulnak.

SOPRONI Sándor cikke egy 1955-ben végzett terepbejárás alkalmával felkutatót római őrtorony (a visegrádi Szentgyörgypusztán) próbaásatásának eredményeivel ismertet meg bennünket, megemlíti, hogy a szentgyörgypusztai őrtorony szorosan beletartozott a környező limesszakasz különböző erődítményeinek rendszerébe.

TETTAMANTI Sarolta előzetes jelentést közöl a Vác-kavicsbányai avar temető feltárásáról (1969—1970; 144 sír).

TOPÁL Judit pedig egy ceglédi (Madarászhalom) Árpád-kori temetőt és templomot ismertet az 1968. évi feltárás alapján (201 sír). Az ismertetés nemcsak a sírok egyenkénti leírásából áll, hanem a temetkezési módját, szokásait, a temetkezés sajátosságaiból kikövetkeztethető gazdasági-társadalmi, műveltségi viszonyokat is igyekszik összegezni. A közlemény értékes része a templom ismertetése, a gazdag leletanyag alapján.

HELLEBRANDT Magdolna az 1970-ben megnyílt váci múzeumi kőtár (pinckőtár) néhány, különböző korokból származó, érdekes, főleg epigráfiailag értékes darabját ismerteti és helyezi részben új megvilágításba.

C. ELISCHER Brigitta a váci Theresianum (1717) építéstörténetéhez szolgáltat adatokat.

C. WILHELM Gizella pedig a hazánkban sok helyen megfordult és dolgozott Luigi Ferdinando Marsigli, olasz hadmérnök Ráckeve látképére és Csepel-sziget térképére hívja fel a figyelmet, rövid adatközlésében.

IKVAI Nándor egy 1965-ben előkerült ceglédi Árpád-kori vaseszközleletet ismertet. IKVAI a 49 db-ot számláló eszköze gyűttest nemcsak leírja, hanem gondos elemzéssel belehelyezi kora egészébe, messzemenő következtetéseket vonva le belőlük az Árpád-kor alföldi, közelebről Cegléd környéki agrárviszonyaira. A tanulmány értékét növeli, hogy a szerző nem kizárólag a régészet módszereivel és szempontjaival közeledik az anyaghoz, hanem nagymértékben alkalmazza más tudományágak, többek között a néprajz ismereteit, szempontjait is. Különösen jelentős ez annak hozzáadásával, hogy IKVAI-nak nem ez az első középkori vaseszközlelettel foglalkozó tanulmánya. Ebben már korábbi munkái eredményeit is felhasználta (*Debreceni későközépkori vaseszközlelet*. Déri Múzeum Évkönyve, 1960—1961. Debrecen, 1962. 29—37). A tanulmány örvendetesen bővíti a KISS Attila, KRALOVÁNSZKY Alán, NÉMETH Péter és mások által felvázolt koraközépkori agrárkultúránk képét.

O. DEISINGER Margit a Budapest környékén élő délszlávok karácsonyi szokásairól közöl cikket, sajnálatosan figyelmen kívül hagyva az idevonatkozó hazai és külföldi (főleg jugoszláviai) kutatásokat, publikációkat. A közlemény megmarad az adatközlő leírás szintjén, anélkül azonban, hogy a gyűjtés körülményeit pontosabban rögzítené.

I. SÁNDOR Ildikó egy 1847-ből származó kéziratos versgyűjteményt ismertet. A könyv 1968-ban került elő Isaszegen. Szabó Sámuel 1847—1868 között készített kolligátumáról van szó, amelynek alapos filológiai elemzésével szerzőnk megállapítja, hogy Szabó Sámuel Isaszeg környékéről való, paraszti származású, kevéssé iskolázott fiatalember volt. A mintaszerű tanulmányt a kolligátum teljes közlése követi.

Sz. BÁNYAI Irén nagy adósságot törleszt gondosan megírt BRAUN Somáról szóló tanulmányával. Kár, hogy behatóan csak BRAUN Soma ceglédi életével, ceglédi kapcsolataival foglalkozik. A hézgapótló tanulmány — eltekintve néhány tévedésétől (például azt írja, hogy a városban nem voltak egyházi iskolai hagyományok, hogy középfokú oktatási intézmény viszonylag későn, 1869-ben alakult stb.) — a legnagyobb figyelmet érdemli és a továbbiakban feltétlenül kibővítendő egyfelől BRAUN Soma egész életpályája, másfelől tudománytörténeti (folklórtörténeti) vonatkozásában.

ASZTALOS István cikke számos új adatot ad közre a Galga menti települések 1918—1919-es tanácsairól. A hasznos közlemény jó példa arra, hogy hogyan lehet és kell is a látszólag értéktelen adatokra is felfigyelni, megmenteni és egy határozott koncepció érdekében felhasználni őket.

DINNYÉS István a tápiószelvi múzeum 3 kiemelkedő ötvöstárgya ismeretése kapcsán néhány értékes adatot szolgáltat a XVI—XVII. századi erdélyi ötvösség történetéhez.

IKVAI Nándor MEZŐSI Károlyról (megyei múzeumigazgató, előzőleg a kiskunfélegyházi Kiskún Múzeum igazgatója, történész, irodalomtörténész, neves Petőfi-kutató; 1907—1971.) írt, bibliográfiával ellátott nekrológja vezet be MEZŐSI Károly egyik rövid, posztumusz munkáját, a Petőfi anyja című cikkét.

JAKUS Lajos közleménye is Petőfivel foglalkozik; Petőfi apai őseinek homályba vesző útját nyomozza, megállapítva, hogy Petőfi apai ősei jobbágyok voltak és semmi közik nincs a holicsi Petrovics, nemesi családhoz.

A kötet záró tanulmányát, amely nagy részben IKVAI Nándor bevezető múzeumismertetéséhez kapcsolódik, SZILÁGYI Miklós írta a kismúzeumok történetéről és perspektívájáról. SZILÁGYI a korszerű muzeológia és a múzeumokban művelt szaktudományok igényeinek szemszögéből vizsgálja a kérdést; leszögezve, hogy: „napjainkban már korántsem olyan ütközőpontja az indulatoknak a helytörténeti gyűjtemények ügye, mint volt a honismereti mozgalom zászlóbotásakor”. Különösen értékes SZILÁGYI történeti összefoglalása, amely önmagában igazolja, hogy a minimális feltételekkel sem rendelkező, eső után gomba módra alakuló „múzeumoknak” nincsen létjogosultsága. SZILÁGYI tanulmánya azért is értékes, mert megmutatja a követendő utat is. A kismúzeumok perspektívájáról szólva felsorolja azokat a módokat, ahogy ezek a létesítmények működhetnek, meghatározza azokat a feladatokat, amelyeket elláthatnak.

A Pest megyei múzeumok első közös évkönyvét a Győr-Sopron megyei Nyomdaipari Vállalat készítette 1000 példányban, igen szép kivitelben. A kötet gazdagon illusztrált, a rajzok, fotók tipográfiája is jó. A szerkesztés gondosságáról több mozzanat is árulkodik: aránylag kevés benne a sajtóhiba, az egyes közlemények bizonyos tárgyköröket képezve következnek egymás után, minden lehető helyen érvényesítik a tipográfiai szempontokat, térképeket, térképábrákat közöl, a kötet jól tagolt, könnyen áttekinthető, a cikkekhez egy-egy idegen nyelvű összefoglalás járul, de a kötet végén álló tartalomjegyzék négy nyelvű (magyar, angol, német és orosz), az üresen maradó két oldalt teljesen használja ki: az egyik a megye múzeumi közül legnagyobb publikációs tevékenységet folytató ceglédi múzeum kiadványait hirdeti, a másikon pedig a Pest Megyei Múzeumi Füzetekről, illetve az Aszódi Múzeumi Füzetekről tájékoztat.

A szerkesztés kevésbé formai, inkább tartalmi érdeme az, hogy a különböző tárgykörű, szempontú közlemények között meg tudott teremteni egy bizonyos összhangot. Erre az összhangra szükség van és semmi esetre sem merülhet ki abban, hogy a közlemények egy adott területre, megyére vonatkoznak, vagy hogy a szerzők megyebeliek. Ezeknél a különben lényeges elemeknél fontosabbak azok a belső, tartalmi, koncepcióban és tendenciában megnyilvánuló tényezők, amelyek alaposabban képesek összekapcsolni a mégoly különböző közleményeket is. IKVAI Nándor szerkesztői tevékenységében ezt az összhangot igyekezett megteremteni. Bár ajánlhatnánk egy célravezetőbb módszert is: az egyes évkönyvek közleményeit előre meghatározott egységes tárgykör, a tárgykör minden oldalról való elemzése tartsa össze, tegye egységessé. Jó példát mutattak erre a belgrádi Néprajzi Múzeum (Etnografski Muzej) évkönyvei (*Glasnik*; vö.: *Ethnographia* LXXXVII. (1971.) 123–125, 477; LXXXIX. (1973.) 00–00.) azáltal, hogy esetenként Szerbia egy-egy területét dolgozzák föl. Így lehetne — természetesen a sajátos viszonyokhoz alkalmazkodva — eljárni itt is. Egy évkönyvben mondjuk Cegléd és környéke, egy másikban a Dunamente; azután a pilsői hegyvidék stb. kérdéseivel lehetne foglalkozni komplex kutatások alapján.

Örömmel üdvözölhetjük a *Studia Comitatensia* első kötetét már csak azért is, mert az az összetartó, egységesítő koncepció, amely a kiadványban megvalósult, alapvetően néprajzi. annak ellenére, hogy kifejezetten néprajzi közlemény mindössze egy található benne. A Pest megyei múzeumok első közös évkönyvében érvényre jutó néprajzi, általánosabban, nálunk kevésbé használatos fogalommal kifejezve, antropológiai koncepció elsősorban arra jó, hogy a kiadványt, amely ezer és ezer szállal egy vidékhez, Pest megyéhez, annak különféle problémáihoz kötött, kiemelje a helyi érdekek szűk világából, megóvja a provincializmus veszélyétől és lehetővé tegye az itteni sokrétű, szerteágazó, koncepcióban, mélységben, formában erősen különböző kutatások, illetve azok eredményeinek beépülését a magyar, illetve az egyetemes tudományosságba. Ebből a szempontból nemcsak kívánatos, hanem egyenesen szükséges is, hogy a *Studia Comitatensia* minél nagyobb számban és szélesebb körben kerüljön ki külföldre, a legkülönfélébb szakfórumokhoz. Tudtunkkal erre meg is van a lehetőség.

A Pest megyei múzeumok első közös évkönyvéből kiolvashatóan két olyan — szerencsére rokon — szakterület kínálkozik, amelyek beható kutatása és feldolgozása a Pest megyei múzeumi szervezet központi feladata, a *Studia Comitatensia*nak pedig ajánlható publikációs programja lehet. Ezek pedig az Árpád-kor komplex kutatása és az interetnikus kapcsolatok felderítésének kapcsán a kulturális jelenségek átadásának, átvételének, elterjedésének, módosulásának konkrét adatok alapján való meghatározása volna. Az interetnikus kapcsolatok szélesebb körű értelmezése (történeti vizsgálata, a migrációk ilyen szempontú felmérése, az integrálódás kialakulásának, erősödésének, sajátosságainak megállapítása stb.) lehetőséget nyújt arra, hogy az Árpád-kori kutatá-

sok — amelyek szükségszerűen alapvetően régészetiek — szoros egységet alkossanak az etnológiaiakkal.

Azt is remélve, hogy a *Studia Comitatusiensia* megjelentetése nem akadályozza meg az egyes múzeumok különböző, inkább lokális jellegű kiadványainak, esetleg évkönyveinek megjelentetését, a Pest megyei múzeumok közös évkönyvét, a *Studia Comitatusiensia*-t, mint érdemes kiadványt, örömmel kell üdvözlönnünk. Figyelemmel várjuk további köteteit!

Századok

A Magyar Történelmi Társulat Közlönye

105. évfolyam 1971. 1—6. szám. 1—1446. p. 111.

Égető Melinda

A társtudományok fejlődésének útját, a kutatókat foglalkoztató főbb kérdéseket mindenkor hasznos figyelemmel kísérni. Eredményeik nemcsak adatokat, a kutatás által tisztázott — immár beépíthető panel-elemeket adnak —, hanem módszertani segítséget is nyújthatnak a problémák megoldásában.

Az Ethnographia testvér-folyóirata, a Magyar Történelmi Társulat Közlönye a *Századok*. Beosztása hasonló szerkesztői elveket tükröz. A kötetek elején találjuk a *tanulmányokat*, utána a *közleményeket*, majd a *vitarovatot*. Minden számban bőséges szemle tájékoztatja az olvasót a megjelent újabb *történelmi irodalomról*. Ezt követi a *külföldi folyóiratok szemléje* s végül a társulati hírekről, különböző konferenciákról, kandidátusi értekezések vitájáról és kiállításokról tájékoztató *krónika*. A külföldi folyóiratok szemlélénél nem a folyóiratok egyes számai vagy teljes évfolyamokat átfogó érintőleges ismertetést kapunk, hanem egy vagy több, de mindenképpen a hazai kutatókat is érdeklő problémát taglaló tanulmányt emelnek ki, amelyről bőséges tartalmi ismertetést nyújtanak. Az ismertetések tekintélyes részt töltenek meg, egy-egy számban 70—80 oldalt, időnként a terjedelem felét. A szükségletnek megfelelően néha helyet kap a *történelem-oktatás kérdései* rovat is.

1. szám. A korszakunkban történészeket, közgazdászokat egyaránt foglalkoztató problémát tárgyal BEREND T. Iván—RÁNKI György: *Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához* c. tanulmánya, melyben azt a kérdést vetik fel a szerzők, hogy létezhet-e a föld minden országára kiterjedő egyetemes gazdaságtörténet. A XIX—XX. századi gazdaságtörténeti munkák az „egyetemesség” a világgazdaságban élenjáró, vezető szerepet játszó országok gazdaságának fejlődését értették. Bár a marxista gazdaságtörténeti komparasztika korántsem minden részletében kidolgozott stúdium, a kérdésre adandó nemleges válasz így is kézenfekvő. A szerzők nem vállalkoznak a felvetett probléma megoldására, de a helyes metodológia kialakításához próbálnak adalékokat szolgáltatni Kelet-Európa gazdaságtörténetének tanulmányozása alapján. A helyes vizsgálati módszert a komplex regionális összehasonlításban látják.

Nemzeti történelmünk egy jelentős fejezetének eseménytörténetét és a nemzetközi-politikai háttérét világítja meg SZÁNTÓ Imre: *A Temes vidék és a Maros völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben*. A forrásanyag elemzéséből világosan kiderül, hogy a magyarság számára nagy áldozatokkal és jelentős területvesztéssel járó török hadjárat háttérében milyen politikai erők álltak. Fráter György meggyilkolásával fény derült a Habsburgok egyesítő törekvéseire, ami közvetlen oka volt a török hadjárat megindításának. Sajnálatos módon egybeesett ez V. Károly német-római császár és a német rendek között a vallásháborúk kontóésében dúló hatalmi harcral. Ezt kihasználva, Franciaország háborúra biztatta a szultánt Magyarország ellen. A francia—török szövetségnek egyaránt érdeke volt mindenfajta Habsburg-egyesítés megakadályozása. A francia támogatással küzdő választófejedelmek által szorongatott V. Károly nem tudott segítséget nyújtani Ferdinándnak a Magyarországot fenyegető török támadás ellen, sőt végül maga a Habsburg-kormányzat is magára hagyta a végveszélyben hősiessen védekező Temesvárt.

Ugyancsak törökkori témával foglalkozik RUSZÁS Lajos—ANGYAL Endre: *Cserenkó és Budina* c. közleménye. Zrínyi Miklósnak, Szigetvár védőjének hűségese családjára, a szemtanú, Cserenkó Ferenc horvát nyelvű emlékiratának mindeddig csak latin fordítását ismertük, amelyet Budina Sámuel készített 1568-ban. Ezt használták tanulmányaikhoz még az 1966-ban megjelent *Szigetvári emlékkönyv* szerzői is. A mindeddig hitelesnek tartott Budina-féle szöveg mellett most először olvashatjuk az eredeti horvát nyelvű szöveg hiteles magyar fordítását. A forrásközlés mellett részletes összehasonlító elemzést is kapunk. Ebből számos eltérés derül ki. A most megismert Cserenkó-féle eredeti szöveg

több mozzanatot más megvilágításba helyez mind Zrínyi személyével, mind a vár védelmével kapcsolatban. A legjelentősebb ezek közül a török által megszállt területekről Szigetvárra húzódnó nem esek jelenléte és később a vár védelmében játszott szerepéről szóló tudósítás. Ez a momentum teljesen kimaradt a Budina-féle fordításból. A történeti mondákkal foglalkozó kutatók érdeklődésére tarthat számot, hogy Cserenkő szövegéből hiányzik a Szulejmán halálát kísérő csodás jelenségek leírása, amelyeket Budina feltehetően antik írók műveiből merített.

GAÁL István: *Gibbon a magyar történelemtől* közleményében a XVIII. század végén élt zseniális angol történész magyar vonatkozású szövegeivel ismert meg bennünket. E passzusok tanulmányozása igen tanulságos lehet számunkra a népiükről, nemzeti tulajdonságainkról nyugaton elterjedt vélekedések, nemritkán téveszmék kialakulásának megértéséhez, melyek egy része szívósan él ma is az angol, francia stb. közvéleményben.

A 2. kötet BEREND T. Iván: *Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti kongresszus és tanulságai (Leningrád 1970. augusztus)* kollektív beszámolót közöl. A kongresszus jelentőségét a tematikai megújulásban és korszerűsödésben látja: abban, hogy az elméleti, metodológiai problémák kerültek az érdeklődés középpontjába. Az előadások és hozzászólások azt bizonyították, hogy az összehasonlító módszer egyre inkább egyetemes szemléleti móddá válik a történészek között is. A kongresszus eredményeinek általános értékelése mellett részletesen ismerteti az I., II. és a IX. szekció üléseinek anyagát. Együttal tájékoztat a húsz magyar résztvevő szerepléséről is.

A nyelvészet, régészet, antropológia és néprajz eredményeivel egészíti ki a történeti források anyagát HERÉNYI István: *A Bulcsu nemzetségek nyári szállása az Árpádok korában*. Arra a következtetésre jut, hogy *Bogát, Kál és Bulcsu a Káliz* származású *Vér-bulcsu* nemzetség nemzetségszűkei voltak, elsősorban *Szár Zerinddel és Koppánnyal* voltak rokonságban. A nemzetség téli szállása a Balaton menti *Kolon megye*, nyári szállása pedig a *Répece-Gyöngyös* melleke, azaz Szombathely környéke volt. A helynevek és a személynevek elemzése alapján felvázolja a honfoglalást közvetlenül megelőző korszaktól a XII. század végéig a terület birtoklásában, etnikai rétegződésében bekövetkezett változásokat.

A 2., 3–4. és 5. szám folytatásokban közli a *XIII. Nemzetközi Történettudományi Kongresszus* (Moszkva 1970. augusztus) magyar felszólalásainak és korreferátumainak egy részét. A 2. szám az *Európa problémái a XVII. században* c. témához különösen PACH ZSIGMOND Pál hasonló című felszólalása, VÁRKONYI Ágnes: *Az adózás kérdései a XVII. századi Magyarországon*, ZIMÁNYI Vera: *A XVII. század válságáról* és BENDA Kálmán: *A közép-európai államok fejlődésének sajátosságairól a XVII. században* címmel közölt hozzászólásai tarthatnak számot érdeklődésünkre. A 3–4. számban találjuk *A történettudomány módszertani kérdései* c. témával kapcsolatban HANÁK Péter: *A társadalomtudományok új módszereinek alkalmazása a történettudományban*, MÉRÉI Gyula: *Hozzászólás Th. Papadopoulos: „A társadalomtudományok módszere a történeti kutatásban”* c. referátumához, ZIMÁNYI Vera: *Hozzászólás „A számok mint a történetész informálásának elemei”* c. témakörhöz referátumokat.

Az 5. szám. Társadalmunk fejlődésének egy sokat vitatott korszakát, a dualizmust tárgyalja HANÁK Péter: *Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség?* Megkísérel tárgyilagos álláspontot elfoglalni abban a kérdésben, hogy Magyarország „gyarmati elnyomásban” szenvedett-e, vagy éppen hegemoniát élvezett a monarchiában. Elemzésében rámutat, hogy mindkét álláspont erősen túlzó és egyaránt eltávolodik a reális valóságtól, ami valahol a kettő között van. A belügyekben való nagyfokú önállóság mellett a közös ügyekben a két állam kölcsönösen függő viszonyban volt egymással, s a magyar részérdekek mindenkor alá voltak rendelve az egész birodalom alapvető érdekeinek. Ezek részben megegyeztek, részben ellentétben állottak a magyar törekvésekkel.

MOÓR Elemér: *Az állítólagos „szavard-magyarok” kérdéséhez* c. vitacikkében tévesnek minősíti GYÖRFY Györgynek azt a megállapítását, miszerint a Kaukázuson túli szavardok azoknak a magyaroknak a leszármazottai lennének, akiket a besenyő támadás elszakított 889-ben a magyar törzsszövetség zömétől. E fejtegetés eredményeképpen ugyancsak kétségbe vonja, hogy a honfoglalást megelőző időben a magyarok beletartoztak volna a volga menti Kazár birodalomba.

Ebben a számban találjuk a moszkvai történészkongresszus *A középkori szekció feudalizmus-vitája* magyar felszólalásait: BARTHA Antal: *A feudalizmus geneziséhez és HECKENAST Gusztáv: A feudális függési viszonyok kezdetéről Magyarországon.*

A 6. szám *A moszkvai történészkongresszusról* c. részletes beszámolóval és a magyar küldöttség szereplésének elemzésével, valamint felszólalásaik összefoglaló ismertetésével kezdődik, melyet ERÉNYI Tibor állított össze.

HUSZÁR Lajos: *Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban a középkortól (XIII. század) a XVIII. század közepéig* tárgyalja a témát. Bár a szerző Sopronra koncentrálva vizsgálja a problémát, jó kitekintést kapunk a középkori Ausztria és Magyarország bonyolult pénzürtékviszonyaira vonatkozóan — éppen Sopron átmeneti helyzetéből következően. Figyelemmel kísérhetjük az ipar és a kereskedelem fejlődésével az egységes pénzürtékrendszer felé való törekvést, ugyanakkor megfigyelhetjük a h a g y o m á n y erejének érvényesülését is. Sopronban a pénzürtégek formái és értékbeli változásai középette a XVII. századig — gyakorlati forgalmának megszűnése után több mint kétszáz éven át — megőrizték számlási egységként a bécsi dénárt vagy font dénárt.

Az évfolyamot *A Magyarországon megjelent történelmi munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. 1970. január 1–december 31. zárja le* H. WINDISCH Éva összeállításában.

A *Századok* tárgyalt évfolyamában szép számmal találhatók még politikai történelmünkkel, munkásmozgalmunkkal kapcsolatos jelentős tanulmányok és közlemények. Ezekkel azonban itt nem foglalkoztunk, tekintve, hogy távol esnek az etnográfia szakterületétől.

Művelődés

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata. XXIV—XXV. évfolyam. Bukarest, 1971—1972.

Gunda Béla

Az etnográfusnak és folkloristának ma már túl kell tekintenie a szakfolyóiratok hasábjain s figyelemmel kell kísérnie a peremterületek, a népművelés, az ismeretterjesztés orgánumainak közleményeit is. Gyakran még a napilapok gyermekrovataiban is találunk olyan néprajzi jellegű írásokat, amelyek néprajzi adattárunkat gazdagítják, figyelmünket egy-egy tudományos értékű probléma iránt felkeltik. A napilapok hasábjain megjelenő közlések sorából elég hivatkoznunk a *Népszabadság* sajtóhagyomány pályázatára beérkezett közlésekre (pl. BALOGH Béni: *Vidróczky bükkfája*. *Népszabadság*, 1972. június 11.), amelyek mindegyike igen komoly figyelmet érdemel. Most azonban nem ezeket a közléseket akarom felidézni, hanem a romániai *Művelődés* c. havi folyóiratra szeretném a figyelmet ráirányítani. A *Művelődés* elsősorban népművelő, ismeretterjesztő folyóirat, amely rendkívül kitűnő szerkesztői értelemmel és igényességgel tekinti át a romániai, elsősorban az erdélyi falusi magyarság művelődési kérdéseit és szolgálja különböző igényeit. Románia belső politikai életéről, a közművelők szakképzéséről, a népművelő főiskolákról, a munkásklubokról, az ifjúság politikai munkájáról, színművek előadásáról, szavalókörikről, történelmi dokumentumokról, a román és magyar szellemi élet kiválóságairól, természet-tudományi eredményekről, éppen úgy olvashatunk a folyóiratban, mint a néphagyományok értékéről, a népi kultúra sajátosságairól. Minden túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a *Művelődés* új arculatú enciklopédiája a romániai magyar élet megismerésének. Az *Ethnographia* hasábjain természetesen csak a néprajz számára nélkülözhetetlen közlésekre hívhatom fel a figyelmet. De mielőtt ezek rövid bemutatására rátérnék, a legnagyobb elismerés hangján kell szólunk a főszerkesztő (V. ANDRÁS János) és magyar, román, német szerkesztőtársainak munkájáról. Új hang, a magas szintű humanizmus hangja, a különböző nyelven beszélők nemes eszméinek sugárzása áramlik a folyóirat lapjairól. A román — magyar szellemi kapcsolatoknak ma már olyan mérföldköve a *Művelődés*, mint korábban az *Erdélyi Szépművés Céh* legkitűnőbb íróinak törekvése, alkotása. A negyedszázados folyóiratnak csak azokról a néprajzi közleményeiről adhatok itt számot, amelyek 1971-ben és 1972-ben az 5. (május) számig bezárólag megjelentek. Az 1971. évi első számban NAGY Jenő köszönti a 65 éves SZABÓ T. Attilát, aki szinte minden írásában az erdélyi magyar múlt értékesebbnél értékesebb néprajzi dokumentumait is felszínre hozza. A tanulmány tudományos és ismeretterjesztő színvonalánál csak SZABÓ T. Attila iránti tiszteletünk nagyobb. A *Vadrózsák* rovatban VASAS Samu a kalotaszegi vagdálós hímezésről (2. sz.) ír. A 3. számban figyelmet keltő írás PÁVAI Gyuláról a kisiratos dohányművelés gányókról és KOCSIK József beszámolója Simonyifalva és Kisiratos falusi múzeumáról. CSANÁDI János a zerindi lakodalmak szokásokat gyűjtötte össze. Útmutató közlemény KOVÁCH Géza tanulmánya Arad megye régi és mai falusi mesterségeiről. A pécskai kenyérsütőkre, a vingai ráspolymetszőkre, a petrisi völgy és Kápolnás viaszpreseire és olajütőire utaló közlései hézagpótlóak. Megtudjuk, hogy néhány faluban még készítik a zsinórozott subákat. Néprajzi értékekben is gazdag VÖÖ István tanulmánya az Arad

vidéki néprnyelvről. A társadalmi néprajz kutatói számára kitűnő tájékoztatást nyújt JANKÓ Zsigmond az Aranyos mente társadalmáról, településtörténetéről. MURÁDIN László az aranyosszéki nyelvjárás sajátosságait ismerteti. Közlése nemcsak szó-, hanem tárgyföldrajzi szempontból is figyelmet érdemel. A földművelő Aranyosszéket (két faeke rajzával) NAGY Miklós mutatja be. ALMÁSI István szintén Aranyosszékből népdalokat közöl (6. sz.). Torockó néprajzának — JANKÓ János után alapvetően újat mondó — tömör kis monográfiája KÓS Károly írása. NAGY Jenő a tőle már ismert alaposással a torockói viseletet ismerteti. Több cikket olvashatunk még a hatodik számban a torockói csipkéről, varrottasról. CSEKE Péter koltói Petőfi legendákról tudósít (7. sz.). PALKÓ Attila és ZSIGMOND József Magyaró község monográfiájából közölnek részleteket (8., 12. sz.). ADY László a kalotaszegi templomok kazettás mennyezeteit mutatja be (9. sz.). A hétfalusi lakodalmat SERES András ismerteti, s meglepetést tartalmaz a folkloristák részére ERDÉLYI Lajos gazdag képanyaggal kiegészített cikke a torockói farsangtemetésről. Ugyanebben a számban PÉNTEK János a népi szakszókincs gyűjtéséhez nyújt útmutatást felhíva a figyelmet arra, hogy az ilyen irányú gyűjtést néprajzi dokumentációnak kell kiegészíteni. BÉRES Katalin szőkefalvi nótafakkal ismertet meg, majd MADARAS Margit a sófalvi hajnalozás és királnézés szokását, FÁBIÁN Imre pedig nagyszalontai gyermekjátékokat írja le (10. sz.). FARAGÓ József és RÁDULY József kibédi népballadagyűjtésükről számolnak be (12. sz.). Örülünk, hogy Remus RADULET írásában helyet kapott Dimitrie GUSTI szociológiai iskolájának méltatása. Ifj. SZABÓ T. Attila a román etnobotanika európai rangú tudósáról, Alexandru BORZÁRÓL emlékezik meg (1972. 1. sz.). BURA László szárazberki balladagyűjtéséből kapunk ízelítőt. BARTOS Endre pedig folytatja Kézdiszentlélek folklórjáról készült tanulmányát (2. sz.). Moldvából érkező jeladás BEKE György *Bővizű patakok mentén* c. riportja (3. sz.). A 3. szám tanulságos cikke még KÓS Károly írása a földművelés kezdeteiről. Kós Károly több korábbi számban is között általános néprajzi tanulmányokat. SIKE Lajos az avasalji falvak szőlőpréseiről emlékezik meg (4. sz.) s ugyancsak ebben a számban AJTAY Ferenc Erdély földje kiemelkedő ismerőjének, TULOGDI Jánosnak a tudományos életútjáról számol be. HORVÁTH Arany pedig a kézdivásárhelyi *Gábor Aron múzeum* megszervezéséről tudósít. Nyárad menti énekes népi gyermekjátékok gazdagítják az 5. számot. A játékokat negyven évvel ezelőtt ADORJANI Zoltán gyűjtötte. Kitűnő megfigyeléseket közöl BORSODI László a csiki kígyóhiedelmekről, s terjedelmes ismertetésben számol be MÁRTON Gyula HORVÁTH István Magyarórdi toronyaljá c. irodalmi és néprajzi meglepetést keltő falurajzáról.

Mindezek csak ízelítők a Művelődés gazdag néprajzi anyagából, hiszen még a legkisebb hírből is gyakran találunk a számunkra értékes utalást. Sok rajz, fénykép nyújt tájékoztatást Erdély népművészetéről. Most, amikor ezzel az ismertetéssel köszöntjük a negyedszázados Művelődést, főszerkesztőjét, szerkesztőbizottságát, munkatársait kívánjuk, hogy még hosszú évtizedeken át közvetítsék a néprajztudomány felé Erdély, Moldva magyarságának gazdag néphagyományait. Munkájukkal a romániai művelődéstörténet szocialista periódusát is gazdagítják.

Tiszatáj

XXVI. (1972) 2. Szeged, 1972.

ifj. Kodolányi János

A finnugor népek irodalmi alkotásaiból már több antológia jelent meg, a figyelmet általában egy-egy népre fordítva. Irodalomról lévén szó, a szemelvények összeállítói kerülték a népköltészetet, tehát az olyan kis népek, mint pl. az obi-ugorok nem képviselhetették magukat, hiszen voltaképpen irodalmuk csupán az elmúlt néhány évtized folyamán sarjadt ki. Népköltészeti alkotásaik, akár a többi finnugor népe, azzal váltak voltaképpen *irodalommá*, hogy a gyűjtők följegyezték az addig csupán szájhagyományban élő és terjedő alkotásokat. Könyvkiadásunk tiszteletre méltó törekvései és eredményei ellenére sem jutottunk még el odáig, hogy ismertté tudtuk volna tenni a finnugor népek irodalmának java és legfontosabb alkotásait. Ezeknek a hiányoknak csökkentését szolgálta a *Tiszatáj* szerkesztősége, amikor egy teljes számot DOMOKOS Péter rendelkezésére bocsátott. Természetesen sem a *Tiszatáj*, sem DOMOKOS Péter nem vállalkozott arra a lehetetlenre, hogy egy folyóiratszám terjedelmében megoldja, amit csak kötetek egész sora képes. Tájékoztatni akar csupán, s egyúttal fölkelti a figyelmet mind a finnugor népek irodalmára, mind kötelezettségeinkre, mind pedig a József Attila Tudományegyetem Finnugor Tanszékén folyó irodalomkutató munkára.

Az antológiát a szerkesztő DOMOKOS Péter tanulmánya vezeti be. A rendelkezésére álló terjedelem nagyon rövidre fogott áttekintést tesz számára lehetővé. Mindenekelőtt a folklór gyűjtemények létrejöttéről s a bennük található hatalmas anyagról ír. Adósságot lát abban, hogy szerinte ezek a gyűjtemények eddig jóformán csak a nyelvészet számára szolgáltattak anyagot, az irodalom és az irodalomtudomány kevés figyelemre méltatta őket. Nem hisszük, hogy valóban olyan sivár a helyzet, mint DOMOKOS megállapítja, noha abban feltétlenül igazat kell adnunk neki, hogy a folklór gyűjtemények anyagának irodalommal alakításáért és közkinccsé tételéért csakugyan keveset tettünk. Az irodalomkutatók azonban többet és behatóbban elemezték a folklór-gyűjteményekben közölt költészeti alkotásokat, mint DOMOKOS mondja.

A finnugor népek irodalmának sarjadását és kibontakozását elemezve megállapítja, hogy csak a finnek, az észtek és a zürjének rendelkeznek régi írásbeliséggel, a finneknél és az észteknél fejlődött ki magas színvonalú irodalom. A régi zürjén írásbeliség és korai irodalmi kezdemények ellenére a zürjén irodalom kibontakozása is csak a XX. századra tehető. Nem tudunk egyetérteni a lapp irodalomról tett megállapításaival, hiszen Erkki ITKONEN előadásából (megjelent a *Kalevalaseuran Vuosikirja* 1971. évi kötetében) és NICKUL könyvéből (*Saamelaiset kansana ja kansalaisina*, Helsinki, 1970) — hogy más munkákra most ne utaljak — tájékozódhattunk a lapp irodalomról, valamint a lapp szervezetekről.

DOMOKOS tanulmányának második része, a vogulokkal kezdve, népről népre halad és tömören fogalmazott összefoglalást ad irodalmukról. Mint mondja is, a folklór alkotásait ugyanúgy az irodalom körébe számítja, mint a voltaképpeni írói műveket. Összefoglalása tehát mindkettővel foglalkozik. A vogulokról írva természetesen nem feledkezik meg a medveünnep folklór alkotásairól. Nem érthetünk egyet azzal a megállapításával, hogy a voguloknál „valóságos medvemitológia keletkezett a medvéeknek különleges műfajának fűzésével”. (7. 1.) A voguloknak valójában vannak mítoszai, van mitológiájuk, de külön medvemitológiájuk nincs. Hasonlóképpen korrigálnunk kell a nyenyec rénszarvastartó életmódról szóló megállapításait is: „a vadrén befogása, háziasítása, tenyésztése, északra, majd délre ingázó nomád tartása tölti ki életüket.” (8. 1.) A rénszarvas „háziasítása” már a régmúltban lezajlott, a szabadon tartott, legeltetett rénszarvascsordák állatai már nem vadrének, noha nem olyan szelídek, mint a kezes tartású szarvasmarha.

Egyet tudunk érteni azzal, hogy ilyen kevés irodalmi alkotás csak ízelítőt adhat, teljes, jellemző képet azonban nem. S DOMOKOS Péter számára a szűk terjedelmű bevezető tanulmány megírásánál bizonyára sokkal több gondot okozott a szemelvények összeválogatása. Mi legyen az a kevés, ami csekélyége ellenére is érzékeltetni tudja a sokat, ha az egész nem is? S éppen ez a nehéz kérdés fokozza a *Tiszatáj* kezdeményezésének, valamint DOMOKOS Péter munkájának értékét.

Гласник Етнографског Музеа 31—32. 1968—1969.

Beograd, 1969. 516. p. Szerkesztette: Dr. Slobodan Zečević

DANKÓ IMRE

A belgrádi Néprajzi Múzeum évkönyve ismét egy táj és etnikai csoport beható ismertetését adja. Ez a módszer egyrészt bepillantást enged a nagyhírű múzeum munkájába, másrészt, tekintve, hogy a *Jugoszláv Néprajzi Szövetség* 1967. évi vándorgyűlését *Negotinban* tartotta, azt is elárulja, hogy a múzeum és a *Jugoszláv Néprajzi Szövetség* között szoros együttműködés van. Ez az együttműködés tartalmilag nagyrészt abban nyilvánul meg, hogy energiáikat koncentrálják egy-egy táj, etnikai csoport minél alaposabb megismerésére és megismertetésére. Ennek a koncentrált tevékenységnek két konkrét jele van: egy kongresszus, vándorgyűlés a kutatandó területen és a kutatások eredményeit közreadó kiadvány. Ez, ahogy legutóbb is láthattuk, amikor a *Resava* vidékéről volt szó, a belgrádi Néprajzi Múzeum évkönyve (vö.: *Ethn.* LXXXVII. 1971. 1. 123—125. és 3. 477). Ezúttal a negotini kerületről (неготинска краина) van szó. Negotin ősi település Kelet-Szerbiában, közel a Dunához és a bolgár határhoz. Azt a területet, aminek központja, délnyugatról a *Deli Jovan* ezer méteren felül emelkedő hegylánc zárja el. A hegyek dél és kelet felé alacsonyodnak, szelíd szőlőhegyekké válnak, sőt Negotinnál már mocsaras síkságba vesznek, megszabva a vidék egyik jellemző mezőgazdasági tevékenységét, a szőlőművelést, borkészítést. A kutatás negotini körzetként 16 szerb és 22 vlach települést tart, Negotinon kívül, nyilván. A terület szerb lakosainak száma 1957-ben

18 361, a vlachoké 41 413 volt. A terület kiválóan alkalmas számos néprajzi tárgykor kutatása mellett az akkulturizáció kutatására, a sokféle, sok esetben csak érintett interetnikus kapcsolatok felfedezésére. Negotin a kerületnek (*Krajina*) nemcsak természetes, hanem közigazgatási, gazdasági és kulturális központja is, ősi szerb város, ma már mintegy 25000 lakossal. Vele azonban a *Glasnik* közleményei, a kutatás közvetlenül nem foglalkozik.

A területen — és ezt minden közlemény figyelembe veszi — hét jelentősebb kultúrhatás folytatta egymást. Az úgynevezett rómaiak előtti időszak *ókori népei*, népcsoportjai is nyomot hagytak a terület mai kultúrájában ugyanúgy, mint a *rómaiak*, akiket a *szlávok* váltottak fel, majd a *szerbség*. A XV—XVI. században újabb erős, hatásában mindmáig élő befolyás éri a területet: a *török*. Igen jelentős kultúrtényező aztán a török idők végén és után lezajlott *belső migráció*, ami Dél-Szerbiából, Kosovo—Metohiából hozott ide *vlach* népességet. A későbbiek folyamán ezt a vlach népességet erősítette a *román* bevándorlás. A Romániából bevándoroltak ugyancsak vlachokként szerepelnek. Megkülönböztetésül ezeket *unguriana* és *carana vlachok*nak nevezik. Tekintve a rendkívül nagy migrációt a terület néprajzi kérdéseivel foglalkozó kutatás elsőrendű kérdése a lakosság kontinuitásának meghatározása. Ezért a szigorúan vett néprajzi kutatások minden esetben széles körű történeti, történeti demográfiai kutatásokkal párosulnak.

Végignézve a vaskos kötetet, ami Slobodan ZEČEVIĆ a múzeum igazgatója, bevezetésével kezdődik, hat fejezetet találunk benne. Az első fejezet 16 tanulmánya a negotini *Krajina* kérdéseivel foglalkozik. A második fejezet (*Cikkek*) mindössze egy közleményt tartalmaz, míg a harmadik (*Krónika*) 8 cikkben számol be a legszármottevőbb néprajzi eseményekről. A negyedik fejezet folyóirat — és könyvismertetés és 7 közleményt ad közre. Az ötödik fejezet (*In memoriam*) ismét egyetlen cikkből áll és az utolsó, a hatodik is (*Bibliográfia*).

Az első fejezet közleményei tehát egy tárgykörből valók. Kiemelten kell foglalkoznunk Miroslav DRAŠKIĆ nagy tanulmányával, amely a negotini *Krajina* lakosságának eredetéről, összetételéről szól. A terjedelmes, bőséges statisztikai adatokkal, nagy apparátussal készült nagyszerű közlemény, amihez egy, minden településnél önállóan is foglalkozó adattár is járul, a mi szempontunkból is fontos, bár nem kielégítő. A negotini *Krajina* falvaiban lakó vlachok egyik csoportjáról megállapítja ugyan, hogy azt *unguriana* és *carana* jelzővel különböztetik meg a többi vlachtól, azonban az elnevezés eredetét, a háttérben meghúzódó histórikumot nem deríti fel. Megemlíti ugyan, hogy a törökök Magyarországból és Erdélyből (28. l. уарски и ердель) hoztak ide lakosságot a határok védelmére, de ezen túl nem megy. Pedig nem valószínű, hogy magyarországi és erdélyi magyarok telepedtek ide, akik esetleg már otthonról is ismerve valamelyest a román nyelvet az itten talált és a később ide költözött vlach lakossággal azonosultak. Nem közömbös ebből a szempontból az a körülmény sem, hogy a negotini *Krajina* és maga *Negotin* is a dunai hajózás révén állandó kapcsolatban volt Magyarországgal, illetve magyarok által lakott területekkel, valamint az sem, hogy a negotini vörösbőr-kereskedés egy része viszont, hosszú időn át észak felé, részben a Dunán, részben szárazföldi úton Magyarország, illetve magyarok által is lakott területek felé irányult. A kutatók jól érzik a török idők, a XV—XVI. század etnikumformáló szerepét. Ezt mutatja az is, hogy Dusanka BOJANIĆ-LUKAĆ egy önálló, szintén terjedelmes tanulmányban, egykorú forrásokra épülten ismerteti a negotini *Krajina* XV—XVI. századi életét. Dušan MASLOVARIĆ, a nálunk is járt fiatal agrártörténet-, eszközkutató recens anyag, újkeletű saját gyűjtés alapján foglalja össze a negotini *Krajina* földművelését. Tanulmányának több-kevesebb történeti vonatkozása is van. Ezek közül nem egy magyar érdekeltségű is. Annak megemlézése például, hogy különböző mezőgazdasági eszközök, a korai mezőgazdasági gépek a Dunán való szállítással Ausztria—Magyarországból és Romániából terjedtek el a területen, rendkívüli fontosságú számunkra, még akkor is, ha pontosabb is lehetne a megfogalmazás, ha a kutatás valóban érvényesítené a történeti szemléletet. Ugyanis nem lényegtelen, hogy Ausztriából vagy Magyarországról származó eszközök, mezőgazdasági gépek terjedtek-e el a negotini *Krajina*-ban az Osztrák—Magyar Monarchia szervezeti formája, léte ellenére sem. Mint ahogy az sem közömbös, hogy a mikori Románia mely vidékéről, városaiból szállítottak ide mezőgazdasági gépeket. Mert például ha Aradról (Arad), Temesvárról (Timișoara), Karánsebesről (Caranșebeș), Nagyszébenből (Sibiu) stb., akkor merőben más az etnikai viszonyulás, hiszen egy sereg mezőgazdasági eszközt gyártó helység, üzem akkor magyar területen működött, termelvényeikben, készítményeikben a magyar mezőgazdaság fejlettsége tükröződött. Nem is beszélve arról, hogy azok kialakításában, használatba vételében, elterjesztésében a magyar etnikum is számottevően közrejátszott, még ha a gépeket, eszközöket készítő helység és környéke lakosságának esetleg csak egy hányadát alkották is. Egyébként Dušan MASLOVARIĆ tanulmánya igen

alapos, széles látókörű. Nagy készsége van az összevetésekre, az instrumentális belső fejlődés nyomon követésére. A következő tanulmány, amit Persida TOMIĆ irt (срочарство) eredeti kutatási területéhez (fazekasság, kerámiatörténet) közelálló tárgykörrel, a negotini Krajina pásztorainak faedényeiről szól. A bemutatott faedényekkel kapcsolatosan a tej felhasználásáról, a különféle túrókészítményekről is említést tesz.

A tanulmány a balkáni pásztorság összetevőire is kitér és utal az e téren mutatkozó magyar tényezőkre. Persida TOMIĆ tanulmánya után ismét DUŠAN MASLOVARIĆ következik. Összefoglaló jelleggel ismerteti a negotini Krajina szőlőművelését, borkultúráját. Igen gondos történeti áttekintést ad, az itteni szőlőművelés ősi voltának megfelelően. Érdekesen azt állítja, hogy a török uralom alatt a szőlőművelés erőteljesen hanyatlott. Ellentmondást vélünk felfedezni azzal az állításával szemben, hogy a török korszakra vonatkozóan ugyan nincsen vagy csak igen kis számú, tartalmát tekintve jelentéktelen forrása, anyaga van, és mégis ilyen állítást kockáztat meg. De ellentmond ennek az is, hogy a *negotini Krajina* jellegzetes bora a vörösbor volt, Negotin éppen a vörösbórral való kereskedéséről volt híres. ANDRÁSFALVY Bertalan kutatásaiból tudjuk, hogy a vörösbórról és a török etnikum között milyen szoros kapcsolat van. Ennek ismeretében úgy gondoljuk, hogy szükséges lett volna ezen a területen szélesebb körű kutatásokat végezni és felfedni azokat az összefüggéseket, amelyek a vörösbórról és a törökök között vannak. Az ilyen kutatásnak a magyar néprajz is nagy hasznát venné, hiszen vele ANDRÁSFALVY Bertalan megállapításai szélesebb körű, mélyebb, egyúttal általánosítható bizonyítást nyernének.

Ezt követően Slobodan ZEČEVIĆ egy rövid cikkben a Duna itteni halászatáról ír. Majd ismét Persida TOMIĆ következik, aki ezúttal a *negotini Krajina* mészáló felhasználásáról (vándorárúsítás, sírkövek faragása stb.) értekezik. Dolgozata leíró jellegű, resume nem is készült hozzá. Ljubomir RELJIĆ ezután következő rövid dolgozata a negotini krajinai lakodalom előkészületeiről, illetőleg a lakodalmi ebéd készítéséről, elfogyasztásáról, fogásairól nyújt plasztikus képet. Majd Rabiija HASANBEGOVIĆ tanulmánya következik a negotini Krajina népi építkezéséről. Az alapos, a legkülönbözőbb szempontokat sorra figyelembe vevő tanulmány mindenképpen figyelemre méltó. Kár, hogy illusztrációi oly kevésbé sikerültek. Rabiija HASANBEGOVIĆ tanulmányát szerencsésen egészíti ki, nemcsak tárgyát, hanem kutatási és feldolgozási módszereit, szempontjait is tekintve Jelena ARANDJELOVIĆ-LAZIĆ tanulmánya a *negotini Krajina* népi ruházódásáról. Mindketten nagy gondot fordítottak az etnikus különbözőségekre és ahol csak lehetett igyekeztek megállapítani az eredetet, a fejlődés menetét. A következő szerző, Nikola PANTELIĆ nagy feladat megoldására vállalkozott. Harminc oldalas tanulmányában a kutató terület népi társadalmáról, társadalmi életéről kívánt összefoglaló tanulmányt írni. Ez nyilvánvalóan nem sikerült, nem is sikerülhetett, hiszen majd minden előtanulmány, sok-sok történeti mozzanatra való különös tekintet nélkül, statikusan ábrázolni a társadalmat aligha lehet. Különösen nem olyan összetett és társadalmilag is differenciált területen, mint amilyen a *negotini Krajina* is. Nikola PANTELIĆ tanulmánya jó vázlata, kutatási vezérfonala lehet egy később lefolytatandó, alaposabb kutatásnak. Nagy érdeme, hogy egyáltalán foglalkozott a tárgykörrel, hogy felhívta a figyelmet ennek a kutatási területnek a meglehetősen elhanyagoltságára, egyúttal fontosságára is. Nikola PANTELIĆ tanulmányát egy nagyon érdekes, módszertanát tekintve mintaszerű, tanulmány követi: Slobodan ZEČEVIĆ dolgozata az északkelet szerbiai néphitéről, hiedelemvilágról. A *negotini Krajina*val foglalkozó tanulmányok közül ez a legszélesebb látókörű. Nemesak a kutatásban, az adatok összegyűjtésében, hanem azok feldolgozásában is a legmodernebb szempontokat követi, bő teret szentel a pszichológiai háttérnek, a mélylélektan összefüggéseinek. Érdekesen, a strukturalizmus igényével foglalja össze a pszichológiai mozzanatok a történetiség konkrétumaival, a hagyományozódás törvényszerűségeinek körvonalazásával. Nem kétséges, hogy Slobodan ZEČEVIĆ korunk egyik legjelentősebb etnológusa. Tanulmánya eredményeit magukban már azok a kapcsolatok is biztossítják, amik korunk élenjáró, legújabb tudományos törekvéseihez kötik. Úgy látszik, hogy Slobodan ZEČEVIĆ munkássága nem hatástalan. A következő tanulmányban ugyan is, amit Petar KOSTIĆ irt, a *negotini Krajina* évi szokásairól, nagymértékben tükröződik ZEČEVIĆ hatása. A naptári év ünnepeihöz, a jeles napokhoz fűződő hagyományok minden közönségben fontosak, jellemzőek. Vizsgálatuk, összevetésük hálás feladat és a néprajzi kutatások más területeire vonatkozóan is értékes eredményekkel kecsegtet. Ilyen, sokoldalúan hasznosítható Petar KOSTIĆ összefoglaló jellegű tanulmánya is. A szlávság, de különösen a délszlávok között legnagyobb ünnep a családi védszent ünnepe, a *szlava*. Megülésének számos összefüggése van, kutatása komplexitást igényel, mert önmaga is olyan komplexum, amelyben a népelet minden mozzanata, összetevője jelen van, megmutatkozik. A szlaváról írni nem lehet más feladata, csak Slobodan ZEČEVIĆé, aki a már

ismertetett módon, a legszelesebb összefüggéseiben mutatja be a *negotini Krajinát* is magában foglaló északkelet Szerbia szlavóját (*Praznik*). Ezt követően DEVIĆ Dragoslav dolgozatát olvashatjuk a negotini Krajina népzenei hagyományairól. A számos kottával kísért anyagközlés elemző igénnyel készült. A dallamok analízisjával érdekes megállapításokat tesz a migrációra, a különböző etnikumok keveredésére vonatkozóan. A *negotini Krajinával* foglalkozó fejezet utolsó közleményét Miodrag LEKIĆ írta. Közleményében a tárgykorre vonatkozó levéltári anyagból közöl néhány szemelvényt.

A második fejezet egyetlen közleménye az azbukovici kerület népviseletét mutatja be Jasna BJELEDINOVIĆ.

A harmadik fejezetben a különböző néprajzi konferenciákról, kongresszusokról szóló beszámolókat olvashatjuk, különösebb magyar vonatkozások nélkül.

A folyóirat- és könyvismertetési fejezetben Mirko BARJAKTAROVIĆ három kiadványt ismertet. Közülük az egyik némi magyar vonatkozásokkal is bír. Milorad VLAHOVIĆ könyvéről van szó, amit Verbász (Vrbas) földrajzáról írt. BODOG Milleker hatalmas monográfiája után ez az első új összefoglalás, bizonyára számos új szempontot, több új adatot, megfigyelést tartalmaz. Petar VLAHOVIĆ ugyancsak három könyvet ismertet, mindhárom szovjet kiadvány. VLAHOVIĆ recenziói beszédesen mutatják azt a nagy figyelmet, amiben a jugoszláviai néprajzosok a szovjet néprajzi kutatásokat részesítik.

A következő fejezetben Zagorka MARKOVIĆ, a közelmúltban elhunyt nagynevű szerb néprajztudós, Milenko FILIPOVIĆ S. életrajzát, nekrológját adja közre (1902–1969). Milenko FILIPOVIĆ S.-ra nekünk, magyaroknak is elismeréssel kell emlékeznünk. Hatalmas munkássága nem egy ponton magyar kutatási problémákat is érintett. Egyik legutolsó írását, amely a Balkán északi részén, Horvátországban, Bosznia–Hercegovinában, a Dalmát tengerparton, Észak-Szerbiában egykor élt magyarok nyomait tárta föl, a debreceni *Műveltség és Hagyomány* (X. 1968. 37–54) közölte.

Az utolsó fejezet egyetlen közleménye bibliográfia: Milica MATIĆ-BOŠKOVIĆ a Belgrádban 1877–1941 között megjelent *Godišnjica Nikole Čupića* című folyóirat néprajzi közleményeinek pontos, rendszerezett, a fontosabb tételeknél annotált bibliográfiáját közli.

Bármennyire imponáló, jó is a *Glasnik*, egy szempontból nem szabad megfélemlenünk: múzeumi évkönyv. Ez a körülmény arra köteleznél, hogy a múzeum munkájáról, munkakörülményeiről, a gyűjtemény változásairól stb. értesítsen. Ez ebben a kötetben elmarad és sajnálatosan marad el, mert a világ egyik jelentős néprajzi múzeuma muzeológiai tevékenységéről csak közvetve, nagyon is áttételesen értesülünk ilyen formán, a közölt tanulmányok, cikkek sorából vagy inkább sorai közül kiolvashatóan egy-két dologról.

A belgrádi Néprajzi Múzeum *Glasnikjének* ismertetése, figyelemmel kísérése szívesen vállalt feladatunk; egyrészt azért, mert a néprajztudományt minden esetben jelentősen gyarapító közleményeket ad közre, másrészt pedig azért, mert a közleményekben tükröződő kutatások sok ponton érintkeznek saját munkánkkal, törekvéseinkkel. A *Glasnik* a magyar néprajztudomány szempontjából is fontos kiadvány.

Гласник этнографског музеја 33. 1970.

Beograd, 1970. 270 p. Szerkesztette: Slobodan ZEČEVIĆ.

Dankó Imre

A belgrádi Néprajzi Múzeum évkönyve, a *Glasnik*, amelynek esetenkénti ismertetését kötelességünknek tartottuk (Ethn. LXXXVII. 1971. I. 123–125.) ezúttal szakított korábbi gyakorlatával. Most nem egy bizonyos terület, néprajzi csoport életével foglalkozik, mint előzőleg, hanem hat fejezetbe osztva összesen 24 különféle közleményt ad közre. Előző ismertetéseinkben, sőt BARABÁS Jenő egy rövid cikkben (Ethn. LXXXVII. 1971. 477.) is a *Glasnik* nagy erősségének tudta be, hogy kötetenként egy-egy vidék majd-nem komplex, monografikus kutatási anyagát, eredményeit jelentette meg. Ahogy arra korábban ugyancsak kitértünk, ez azt is jelentette, hogy bepillantást nyerhettünk a szerb néprajzosok egy-egy etnikai egység megismerésére és megismertetésére irányuló imponáló koordinált és koncentrált munkájába, a belgrádi Néprajzi Múzeumnak ezekben a munkákban játszott szerepére és a különféle szerb néprajzi intézmények együttes, közös munkájába, feladatvállalásába.

Az első fejezet *Tanulmányok és cikkek* cím alatt hét közleményt tartalmaz. Petar Kostić sok képpel kísért érdekes dolgozatot jelentetett meg a sírokra állított zászlókról. A ma is élő szokást a római korhoz köti megjegyezve, hogy az a Balkán romanizált őslakóinál terjedt el. Így Kelet-Szerbia vlahjainál, Macedónia cincárjainál és a románoknál is ismeretes. A szerző kitér a rendszerint három színű zászló ábráinak szimbolikájára is. A következő tanulmányt Slobodan ZEČEVIĆ írta a nyári napforduló szerb nemzeti szokásokrének motívumairól, összefoglaló jelleggel. A sok korábbi kutatásra épülő, szintetizáló közlemény négy csoportba sorolja a Szent Iván naphoz kapcsolódó szerb szokásokat: 1. tűzgyújtás; a tűzzel kapcsolatos szokások, 2. kultikus fürdések, 3. gyógynövények gyűjtése, előkészítése, 4. orgiák, multságok rendezése. Megállapítja, hogy szerb nyári napfordulói szokások keresztyén és korábbi, „pogány” szokások szimbiozisa. Persida TOMIĆ ezúttal szorosan vett kutatási területéről közölt ugyancsak összefoglaló jellegű tanulmányt, az északkelet szerbiai sütőharangokról (препуње и вршници). Bár a tanulmány csak egy terület sütőharangjaival foglalkozik, a szerző összehasonlító módszerének megfelelően, általában is foglalkozik a sütőharangokkal és meghatározza típusait, elterjedési területeiket. Örvendetes, hogy a magyar kutatásokra is kitér, bár csak RÓMER Bélának az Ethnographiában megjelent tanulmánya (*A sütőharang a történelem előtti időkől napjainkig*. LXXVII. 1966. 419–421.) alapján. Golub DOBRAŠNOVIĆ érdekes adatközlése a következő közlemény. Vuk KARADZIĆ nagy tervéről szól, amellyel egy délszláv néprajzi atlaszt kívánt elkészíteni. A közleményből kiderül, hogy KARADZIĆ aprólékosan kidolgozta tervét és munkatársakról is gondoskodott. Számunkra különösen fontos, hogy a történeti Magyarország területén élt délszlávok néprajzi kartografálásáról is gondoskodott, megnevezte az ehhez számára adatokat szolgáltató intézményeket, személyeket. Az ötödik dolgozatot Mirko BARJAKTAROVIĆ írta „Ethnikai orientáció” címmel. A Balkán viszonylatában, konkrét eseteken vizsgálja azokat a tényezőket, amelyek megakadályozzák, vagy elősegítik, hogy egy népcsoport beolvadjon egy másikba, vagy különállását megőrizze. Említi, hogy a török idők alatt a vallás (az iszlám) volt a meghatározó tényező. Több délszláv népcsoport elfogadta az iszlámot, de megmaradt szláv nyelve, megmaradtak szláv szokásai, annak ellenére, hogy ezeket a csoportokat a törökök is, a nem törökök is a törököknek tartották. Egy apatini példára hivatkozva ellentétes példát is említ. Romániából számos cigány csoport vándorolt át Szerbiába, Jugoszlávia más részeibe. Ezek a cigányok román nyelvűek és ezért magukat románoknak tartják a közvéleménnyel együtt. Több példát is említve megállapítja, hogy az „ethnikai orientáció” csak azonos gazdasági-társadalmi fejlődés, a hagyományok átvételeként kialakult azonos hagyományok és azonos „ethno-pszichológiai struktúra” teszi lehetővé. A következőkben Petar VLAHOVIĆ Krichac régió etnikai összetételéről értekezik. Krichac Montenegrotól északkeletre, a Tara és a Piva folyók környékén terül el. Lakossága önálló néprajzi csoportot alkot, a területet mint különálló egységet már a XIII. század közepén említik. Az ide-települt délszlávok a korábbi népességet asszimilálták. Mind a középkorban, mind pedig a török időkben, azután az osztrák–magyar okkupáció idején is megtartották elszigeteltségüket és ennek következtében etnikai önállóságukat is. Viszonyaikban csak a második világháború után következett be változás. Közelebb kerültek környezetükhöz, a szomszédos népességgel több kapcsolatuk alakult ki. A fejezet utolsó, hetedik közleménye különösen érdekelhet bennünket. Slobodan ZEČEVIĆ írta a Budapest környéki szerb településekről és a szerb lakosság néhány szokásáról. ZEČEVIĆ Budakalász, Pomáz, Csobánc és Lórév (Lovra) szerb lakosairól ír tárgyilagos statisztikai adatok alapján. Rövid történeti ismertetés után, ami sajnos nem mentes néhány pontatlanságtól, a csekély számú szerbség néhány még meglevő szokását ismerteti. Az ismertetés alapja Kiss Máriának szerbül megjelent feldolgozása a pomázi szerbek halotti szokásairól (*Zadušnice i ružičalo kod Srba u Pomazu*. Rad XI. Kongresa SUFJ. Zagreb, 1966. 385–390.) és néhány szerb kiadvány (mint például: L. TERZIN: *Narodni običaji pravoslavni Srba u Madarskoj*. Sentandreja, 1934.). Sajnos, más magyar kutatásokról nem tesz említést (például Kiss Máriának az Ethnographiában megjelent tanulmányáról: *Adatok a pomázi szerbek karácsonyi ünnepköréhez*. LXXV. 1964. 95–120.). Így aztán a tanulmány szegényes anyagra támaszkodik és túlságosan elnagyolt. Erénye, hogy a Budapest vidéki szerbség szokásainak egy részét a délszlávok, közelebről a szerbség szokásvilágának egységében vizsgálja és helyezi el.

A második fejezet *Pótlások és adatközlés* címmel három kisebb jelentőségű közleményt tartalmaz. Az első valóban pótlás; Nikola PANTELIĆ írta a *negotini Krajin*a házassági szokásairól. A második közlemény érdekes párhuzamot von a nyugat-szerbiai sírkövek és a máramarosi román sírkövek díszítő motívumai között. A párhuzamok keresésében a cikk egészen az ukrán lehetőségekig elmegy anélkül, hogy néhány sírkőformában a magyar fejfaformát vagy legalább az azzal való formai rokonságot észrevénné (például

az illusztrációban is közölt egyik fejfa esetében: 154. p. 2. kép.). A harmadik cikk adalékot közöl a bánáti Fekete-hegy és vidéke monográfiájához a századforduló tájáról.

A harmadik fejezet *Krónika* címen öt rövid cikket tartalmaz. Az első a belgrádi Néprajzi Múzeumban bemutatott Szerb népművészeti kiállításához fűz megjegyzéseket (Pensida TOMIĆ). A következő a Negotinban 1970. szeptember 20–25 között megrendezett folklór-napokról szól (Radmila PETROVIĆ). A harmadik közlemény a Jugoszláv Folkloristák Szövetségének 17. kongresszusát (1970. szeptember 9–13.) ismerteti — (Radmila PETROVIĆ). Külön beszámoló foglalkozik a szláv országok etnológusainak 1970 júniusában Szlovákiában tartott konzultációjával (Dušan DRLJAČA). Majd a Temesvárott 1970-ben rendezett folklórtanácskozás tematikáját és munkáját ismertetik (Srebica KNEŽEVIĆ.). A Krónikában szereplő minden közleménynek van magyar vonatkozása is. Ezek általában megfelelően említettek, jelzettek is.

A negyedik fejezet *Szemlék* címen hat könyvismertetést közöl.

Az ötödik fejezet *In memoriam* és Petar Ž. PETROVIĆ és Darinka ZEČEVIĆ etnografusok nekrológiáit tartalmazza.

A hatodik fejezet ezúttal is *Bibliográfia*. Ljubomir ANDREJIĆ egy 542 adatot tartalmazó egyetemesnek indult, egyes esetekben annotált cigánybibliográfiát ad benne közre. A szerző felmérte vállalkozása nagyságát és helyesen azt adta közleménye címének, hogy Adatok egy cigány bibliográfiához. A közölt adatok döntő többsége délszláv, kevés olasz, német, román munka is helyet kapott benne. A magyar cigányirodalomból kizárólag a német nyelven megjelent legnevesebb munkák (WISŁOCZKI, HERMAN A.) szerepelnek. Sajnálatosan kimaradt ERDŐS Kamill valamennyi munkája, de sok más minden is. Fényes tanúbizonyosságául annak, hogy feldolgozásainkból csak azok kerülnek be még a szomszédos népek szakbibliográfiába is, amelyek valamelyik világnyelven íródnak. Figyelmeztetés ez arra nézve is, hogy legalább minden érdemlegesebb közleményünket el kell látni jó, hibátlan, az idegenek által jól felhasználható idegen nyelvű összefoglalással.

Amint láttuk a *Glasnik* majd minden közleménye számunkra is érdekes, magyar vonatkozásokkal teljes. Ez a körülmény írnia elő parancsolólag, hogy mind a szerb etnografusok, mind pedig mi, magyarok, jobban ismerünk egymás munkáját. Elkerülhetetlen szükségszerűség ez. Az is bizonyítja, hogy egymás munkájának jobb ismerete alaposabb, pontosabb, szélesebb látókörű tanulmányok megírásához vezetne bennünket nemcsak a kimondottan interetnikus tárgykörökben, hanem egyébként is.

Sajnálattal jegyezzük meg ezúttal is, hogy a *Glasnik* ezen köteté sem tartalmaz jelentést, beszámolót a belgrádi Néprajzi Múzeum életéről. Ennek hiányában nem tudjuk, hogy a világ egyik legjobb néprajzi múzeuma milyen felszereléssel, milyen kutatói gárdával, milyen szervezeti formában, milyen számszerűen is megfogható eredményességgel dolgozik.

Südost-Forschungen

Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas.
Begründet von Fritz VALJAVEC. Herausg.: Mathias BERNATH. Bd. XXX. (1971)
R. Oldenbourg — München.

Andrásfalvy Bertalan

A vaskos kötet tanulmány (Aufsätze) részében Smail BALIĆ, (Bécs) 845 tételes részletes bibliográfiát ad Bosznia–Hercegovina XIX. század elejétől 1918-ig megjelent német nyelvű régészeti és történeti irodalmáról. (*Deutschsprachiges archäologisches und historisches Schrifttum über Bosnien und die Herzegovina vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis 1918.* 197–244. p.) A tételeket régészet, epigráfia, numizmatika, történet és politika főcímei alatt csoportosítja, ezen belül korszakok szerint. E területek rendszeres, modern feltárását a tudomány minden területén osztrák—magyar és német tudósok indítják meg 1878-ban — írja. Munkája a Szarajevói Múzeum Évkönyvében (*Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*) Matija LOPAC által közölt történeti-régészeti bibliográfia kiegészítése, mivel LOPAC munkája éppen a német nyelvű anyag tekintetében hiányos.

BINNER, Rolf (Heidelberg) az 1453 körül Olaszországba és Nyugat-Európába menekült görög emigráció politikai ténykedésével foglalkozik. (*Griechische Emigration und Türkengriech. Anmerkungen zu einer Denkschrift von Janus LASKARIS aus dem Jahre 1531.* 37–50. p.) A török elől menekült görög uralkodó osztály tagjai nyelvtudásukkal közvetítették Nyugat-Európa számára az antik filozófia és tudományos világkép számos eredményét és ezzel hatottak az európai reneszánsz kibontakozására, de ugyanekkor tevékeny harcosai voltak a törökellenes propagandának, közelebről, részt vettek egy

törökellenes európai szövetség és közös fellépés kidolgozásában. A számos általuk készített emlékirat közül kiemelkedik Janus LASKARISÉ, melyet 1531-ben írt és terjesztettek. LASKARIS és társai a Balkán félsziget felszabadítását a leigázott népek felkelésével és egyidejű szárazföldi, dunai, valamint tenger felől végrehajtott támadással képzelték el, melynek győzelme után e területen maguknak követelték az uralkodás jogát. A tanulmány részletesen bemutatja Janus LASKARIS életútját és tevékenységét.

JELAVICH, Barbara (Bloomington, USA) az Osztrák—Magyar Monarchia, Románia és a Keleti Kérdés (1876—1878) bonyolult diplomáciai szövevényét elemezgeti főként Bălăceanu (Brătianu liberális irányzatának híve, 1876-ban külügyminiszter, majd bécsi követ), részben ez ideig publikálatlan levelezésének tükrében. (*Austria-Hungary, Rumania and the Eastern Crisis, 1876—1878*. 111—141. p.) Ezek közül 3. Károly királyhoz írt levelet közöl függeléként (francia nyelven). Bécsben, követi minőségében Bălăceanu gyakran tárgyalt Andrássy Gyulával, kinek hatása alá is került. Andrássy ugyanis híve volt egy erős és független Romániának, de, és ebben a Monarchia akkori katonai gyengesége nyilvánult meg, tudtára adta Bukarestnek, hogy a Monarchia nem tekintheti casus belli-nek, ha a török ellen operáló orosz hadsereg Románia területén merad és magához ragadja Románia irányítását. Romániának, mely az orosz török háború kirobbanásakor formálisan még a török birodalom része volt, azt tanácsolta, hogy ne fejtse ki ellenállást az orosz hadsereggel szemben, de ne is küldjön csapatokat a török ellen, vagyis maradjon semleges. A háború kitörésekor azonban a török bombázni kezdte a román Kalafátot, amit a nacionalista-függetlenségi párt kihasználta, kikiáltotta az ország függetlenségét és végleges elszakadását a portától, amit ebben a formában a Monarchia, de a nyugati nagyhatalmak sem tartottak kívánatosnak. Maga Bălăceanu is szembekerült ekkor bizonyos mértékig az 1877-ben külügyminiszterré lett Kogălniceanuval és híveivel. Bár Kogălniceanu is azon volt, hogy politikai és szükség esetén katonai fedezetet szerezzen a Monarchiában az orosz ellen, a függetlenség kikiáltásának volt híve. Károly, aki ekkor még nem viselte a királyi címet, Brătianuval ezen túl a fegyveres beavatkozást is sürgette, melyet az orosz ténylegesen csak Plevna ostrománál kért Romániától. Ekkor a cár Károlynak ajánlotta fel az ostromló sereg fővezérségét. Az orosz sikerektől megrémült Anglia és a Monarchia sürgetésére létrejött béketárgyalások során azonban Andrássynak sikerült az orosz befolyást visszaszorítania, Romániát a Duna deltával és Dobruzzsával megerősíteni, sőt az orosz—bolgár viszonyt is megromtani. Az 1887-es Berlini Kongresszuson a Balkán térségének hatalmi egyensúlya a Habsburgok javára állt helyre. A tanulmány e diplomáciai harc számos eddig ismeretlen iratát használta fel.

Strahinja Kostić, (Újvidék) Kotzebue drámáinak nagy népszerűségéről ad áttekintést az újvidéki Szerb Nemzeti Színház műsorán. (*August von Kotzebue auf der Bühne des Serbischen Nationaltheaters in Novi Sad*. 96—110. o.) Ezt a Szerb Nemzeti Színházat 1861-ben alapították Újvidéken. A belgrádi hasonló, 7 évvel később alapított színházzal együtt ez volt a szerb nemzeti öntudat és irodalmi nyelv legfontosabb bástyája. Kotzebue drámáit szerbire átdolgozta és aktualizálva adták elő.

Arshi PIPA, (Minneapolis, USA) a Petőfi üstökös-pályájához hasonló ívű, fiatalon elhunyt albán költő, Migjeni, családi nevén Millosh Gjergj Nikolla (1911—1938) költészetének kelet—nyugat ellenpár jelképeivel, mítoszával foglalkozik. (*Le mythe de l'occident dans la poésie de Migjeni*. 142—175. p.) Albánia évszázadokon át a görög-bizánci és a római kultúra határmezsgyéjében állt, írja. A költő maga is e Albánián keresztülfutó nagy kulturális határok képviselője. Szkutariabeli szerb származású család fia. Macedóniában Bitolában végzi el a gimnáziumot és iratkozik be egy ortodox szemináriumba. Nem lesz pap, hanem tanító, mégpedig tüdőbaja miatt egy eldugott hegyvidéki albán faluban. A halál Turin mellett egy tudószanatóriumban éri utol 27 éves korában. Költészetében a nemzeti romantika, a népköltészet hatása és forradalmi gondolatok egyszerre érik el művészi kiteljesedésüket, egyéni és modern megfogalmazásban.

Klaus-Henning Schroeder (Berlin) Wilhelm Kotzebue, a drámaíró August Kotzebue fiának eddig ismeretlen leírását közli és kommentálja 1848 forradalmi megmozdulásairól a Moldvai fejedelemségben. (*Ein unbekannter Bericht von Wilhelm Kotzebue über die Unruhen 1848 in der Moldau*. 74—95. p.) Wilhelm Kotzebue cári diplomáciában szolgált, majd egy Cantacuzino leánnyal kötött házasságával moldvai földbirtokos lett Románváros közelében. Több kisregényt írt új hazájáról és kortárs román költők fordításával valóságos román divatot teremtett Németországban. Szó szerint közölt 1848-ról szóló feljegyzése a moldvaiak megmozdulását gyermekietegnek és nevetségesnek festi, igaz, hogy a „megtévedt forrófejűek”, közte rokonai számára személyesen kért gráciát Sturdza fejedelemtől.

Thomas SPIRA (Charlottetown, Prince Edward Islands, Canada) a magyar nemzeti öntudat és nemzeti egység gondolat fejlődésével foglalkozik I. Ferenc (1792—

1835) uralkodásának ideje alatt. (*Problems of Magyar National Development under Francis I.* 51–73. p.) Bevezetőjében röviden vázolja a magyar főnemesi, a dzsentri, az armalista nemesi és jobbágysztyály történetét, majd az osztálykorlátok feletti nemzeti egység és összetartozás-gondolat első megnyilatkozásait mutatja be a XVIII. század végétől azok első nagyobb politikai manifesztációjáig, a reform országgyűlésig. Széchenyi, Dessewffy, Wesselényi, Pulszky, Kölcsey stb. írásai, országgyűlési beszédei azonban alig értek el kézzelfogható törvénybe iktatható eredményeket a jobbágység helyzetének könnyítésére és gazdasági reformokat illetően, így a magyar társadalom ellentmondásait, a nemesség és jobbágység feszültségét még a reform országgyűlésen is kihasználhatta Bécs, amikor a jobbágység pártfogójaként lépett föl a magyar nemességgel szemben, ami nyilvánvalóan nem segítette elő a nemzeti egység gondolatát.

H o l m S U N D H A U S E N (München) az SS horvátországi történetét mutatja be. (*Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941–1945.* 176–196. p. A háború egész ideje alatt feszült volt a helyzet a német külügyminisztérium, az Ustzasa Horvátország árnyékkormánya, az SA és az SS vezetői között a horvátországi német kisebbség szerepét és felhasználását illetően. A zágrábi német követ és az SA, támogatva a Wehrmacht horvátországi parancsnokaitól sokáig ellenálltak az SS azon törekvéseinek, hogy a német kisebbség hadrafogható férfilakosságát az SS-be sorozza, mivel úgy látták, a német kisebbséget ez számszerűen is gyengítette, és ez veszélyeztette volna Németország háború utáni, balkáni nagyhatalmi elképzeléseit. A partizánháború erősödésével azonban szükségessé vált a boszniai némettség áttelepítése. Ezután már teljesen az SS képviselőinek elképzelése szerint ment a sorozás, nemcsak a kb. 180 000-re becsült némettség, hanem a boszniai mohamedánok körében is, kiket a „Prinz Eugen” és a „Handzsár” hegyivadász-hadosztályba soroztak be. E sorozások ellen maga az Ustzasa kormány is fellépett, eredménytelenül. 1944 őszén azonban már e horvát ezredek annyira szétzüllöttek, hogy fel kellett oszlatni. A horvátországi SS alakulatoknak a partizánok elleni harcban elkövetett kegyetlenkedéseit a Nürnbergi Bíróság tárgyalta.

E l i z a b e t h Z A C H A R I A D O U, (Montreal) néhány kiadatlan török oklevelet mutat be a Dionysiou kolostor levéltárából. (*Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495–1529.* 1–35. p.) Az oklevelekhez (fermánok, nyugták, szerződések) fűzött bő kommentárok bemutatják a görög kolostorok sajátos jogi helyzetét az említett időben.

A Közlemények (Mitteilungen) c. részben S m a i l B A L I Č, méltatja Hazim Š A B A N O V I Č (1916–1971) életét és munkásságát. Kiváló, nemzetközileg elismert kutatója és professzora volt a balkáni mohamedán történet és turkológia kérdéseinek, számos jelentős nemzetközi és nemzeti összefoglalás és enciklopédia szerzője. A méltatást 50 tételes válogatott bibliográfia zárja.

H a n s - J ü r g e n K O R N R U M P F (Hamburg) két, kevésbé ismert bulgáriai mohamedán műemléket mutat be részletesen, a Demirbaba-tekke-t Ispérih-ben (Razgrad kerület) és az egykori krími tatárok vārbicai (Sumen kerület) szeráját. Az első a bektási szent, Demir Hasan Dede öt ujjanyomán felfakadt forrás és a muzulmán szent sírhelye, zarándokhely, melyet még a közelmúltban felkerestek törökországi mohamedánok, hogy Illés napján (aug. 2.) ott áldozati állatokat vágjanak le és látogatásukat felakasztott ruhadarabokkal jelezzék. Az állatok csontjait és rongydarabkákat még a szerző 1970-ben látta. Az épület azonban nem a XVI. hanem a XIX. század elejéről származhat. A vārbicai szeráj a krími tatár kánok családjának, a Giray-oknak, ill. leszármazottainak birtokában van, ugyancsak a XIX. sz. közepéről (?) származó emeletes, kastélyszerű épület.

G e o r g M E R G L, a Peleponesz középkeri keresztény, főként francia lovagrendek irányított településeiről, művelődéstörténeti emlékeinek irodalmi áttekintését adja. (*Die fränkische Peleponnes. Eine Literaturübersicht anlässlich des neuen Monumentalwerkes von Antoine Bon.* 245–259. p.) Az áttekintés középpontjában Antoine B O N 30 évig kéziratban maradt, nemrég megjelent hatalmas munkája áll a moreai Achaia herceg-ségről. A szerző maga régész és topográfus, személyesen kereste fel és azonosította e kor építészeti emlékeit, várait, templomait és egyéb építményeit, kiegészítve az írott források feltárásával.

J e v t o M I L O V I Č (Zadar) a fiatal, hazája számára segítséget kereső montenegrói költő, püspök és államfő, II. Péter (Njegos Petrović) oroszországi útjának első állomásával, bécsi tartózkodásával foglalkozik. (*Wien als erste Station der Russlandreise von Njegos.* (6.12.1836–10.2.1837) 260–291. p.) Az akkor 23 éves Njegos Pétert fogadta Metternich herceg is, aki tolmácsul mellé rendeli Oresković kapitányt azzal a megbízással, hogy ismerje és kérdezze ki a vladikát és ezekről tegyen jelentést. A jelentések és ezzel kap-

csolatos más levelek közzétételével rajzolja meg bécsi tartózkodásának lefolyását és annak politikai eseményeit.

Kurt REIN, az erdélyi szász Karl Kurt KLEIN (1897–1971) nekrológját írta meg. KLEIN történetkutatói tevékenységének középpontjában az erdélyi szászság állt, de ezzel kapcsolatosan természetesen az erdélyi magyarság történeti kérdéseit is érintette. Pl. a gypű rendszerről és a „Németi”-helynevekről is írt tanulmányt. Fő munkássága az erdélyi szász művelődéstörténet, majd áttelepülve Ausztriába, a régi német irodalom kutatására esik.

Balduin SARRIA, Ljubo Karaman (1886–1971) zágrábi művészettörténész nekrológját írta meg. Karaman szervezte meg és fogadtatta el törvényes intézkedésekkel a jugoszláv műemlékvédelmet.

A délkelet-európai kutatásokból (*Aus der Südosteuropa-Forschung*) rövid beszámolót olvashatunk Heinrich KUNNERT (Leoben) a „Szlovák bányatechnika a XVIII–XX. században” címmel megtartott nemzetközi szimpoziумról. (*Internationales Symposium „Slowakische Bergbautechnik im 18–19. Jahrhundert” in Banska Stiavnica Schemnitz 1970.*) A tanácskozás középpontjában a selmeci bányaadadémia, vagyis „a szlovák bányatechnika” hatásának vizsgálata állt Ausztria, Németország, Csehország és Románia bányászatára és bányatechnikájára. A szimpoziумot a selmeci bányászati tanszék 200 éves évfordulója tiszteletére hívták össze; magyar előadója nem volt, s említést sem találunk magyar vonatkozásokra. Kissé furcsálljuk az anakronisztikus terminust, mellyel e bányászati főiskolán teremtett korszerű és tudományos bányaművelést egyszerűen szlovák bányatechnikának nevezte – mindenki.

A zágrábi kontrasztív-nyelvészeti kollokviumról A. de VINCE NZ (Heidelberg) számol be. (*Das Zagreber Kolloquium über kontrastive Linguistik.*) Ebben főként a jugoszláv és román kontrastív rendszerekről és azok gyakorlati alkalmazásáról hallunk, főként a szerb-horvát és angol nyelvoktatásban. A kontrasztív nyelvészet azonban nemcsak a gyakorlati nyelvoktatást van hivatva tökéletesíteni, hanem alkalmas első pillantásra egymástól távolinak tűnő nyelvek lényeges belső, strukturális hasonlóságát is bizonyítani, mint pl. ezt Eric HAMP amerikai kutató tette, aki a szerb-horvát, albán és újjörög nyelvet mint egyetlen struktúrát állítja szembe az angollal.

A kötetet gazdag könyv- és folyóiratszema zárja.

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1973. III. 13 – Terjedelem: 19.66 (A/5) ív

---

73.74796 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXIV

1973

Nr. 1—2

ISMERTETÉSEK — BESPRECHUNGEN — BOOK REVIEWS — РЕЦЕНЗИИ

(126—223)

Strukturalista folklorisztika és etnográfiai szemiotika (P. G. Bogatyrev: Voprosy teorii narodnogo iskusstva). (Küllös I.); — Szociológiai Füzetek, 1 (Voigt V.); — Strukturalizmus. I—II. Vál. bev. és jegyz. Hankiss E. (Hoppál M.); — Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Szerk. Telegdi Zs. és Szépe Gy. (Gráfik I.); — Szabó T. Attila: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II (Balassa I.); — Kőpécsi Béla: Eszme, történelem, irodalom (Voigt V.); — Kós Károly: Népelet és néphagyomány (Barabás J.); — Vő István: Hétfalu nyelvjárási atlasza (Gunda Béla); — Kőnczöl Imre: Bán Aladár emlékezete (Kodolányi J.); — Gráfik Imre: Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén (Gunda B.); — Kiss Ákos: Tinnye, Uny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században (Hofer T.); — Grießmair Johannes: Knecht und Magd in Südtirol (Balassa I.); — Szabó Mátyás: Herdar och husdjur (Balassa I.); — J. Podolák: Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier (Paládi-Korács A.); — Gorlenko, V. F. — Bojko I. D. — Kunic'kij O. S.: Narodna zemlebovs'ka tehnika ukrainciv (Balassa I.); — Tools and Tillage. Vol. I. 4. (Balassa I.); — Trawińska, Maria: Zagroda chłopska w Polsce na przełomie XIX i XX wieku (Bódi E.); — Kopeczyńska-Jaworska, Bronisława: Tradycyjna gospodarka sezonowa w Karpatach Polskich (Bódi E.); — Penavin Olga: Jugoszláviai magyar népmesék (Kovács A.); — Megas, Georgios A.: To tragoudi tou gephyriou tés Artas (Mohay A.); — Castein, Hannelore: Die anglo-irische Strassenballade (Krizsa I.); — Kjaer, Iver — Holbek, Bengt: Ordsprog i Danmark (Voigt V.); — Benes, Bohuslav: Světská kramářská píseň (Voigt V.); — Nixdorff, Heide: Zur Typologie und Geschichte der Rahmentrommeln (Sárosi B.); — Sárosi Bálint: Népi hangszereink (Manga J.); — Sárosi Bálint: Cigányzene... (Vekerdi J.); — Martin György: Magyar tánc típusok és táncdialektusok (Pesovár F.); — Kovács Dénes: Gyimesi csángó írott tojások (Györgyi E.); — Seres András: Barcasági csángó leánynevek hímzés mintái (Halász P.); — Banner Zoltán: Csillagfaragók. Népi alkotók, naiv művészek (Varga Zs.); — Gink Károly — Kiss Ivor Sándor: Magyar tájak művészete (Hoppál M.); — Népi hagyományok Borsodban (Dankó Imre); — Mezőcsát népi kultúrájából. Szerk. Barabás J. és Voigt V. (Bodgál F.); — Orbán Balázs: Székelyföld képekben. Bev. Erdélyi L. Előszó Sütő A. (Kósa L.); — Hargita Kalendárium, 1971 (Halász P.); — Sterbetz István: Vízivad (Gunda B.); — Romváry Vilmos: Fűszerek könyve (Zelnik K.); — Trócsányi Zsolt: Az északi Partium 1820-ban (Filep A.); — Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. Bónis Gy., Degré A. (Filep A.); — Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt (Kőhegyi M.); — Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből. Szerk. és bev. Glatz F. (Filep A.); — A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 7, 8. (Égető M.); — Bausinger, Hermann: Volkskunde. Von der Altertumforschung zur Kulturanalyse (Voigt V.); — Alver, Bente Gullveig: Heksetro og trolddom (Voigt V.); — Maranda, Pierre: Mythology (Voigt V.); — A yorki Castle Museum füzet sorozata (Dankó I.); — Manke, Ernst: Skogslapparna i sverige (Szabó M.); — Bodrogi Tibor: Indonézia művészete (Domanorszky Gy.); — Sahlin, Marshall D.: Tribesmen (Sárkány M.); — Freeman, D.: Report on the Iban (Paládi-Korács A.); — Meggers, Betty J.: Prehistoric America (Voigt V.); — Stora, Nils: Burial Customs of the Skolt Lapps (Voigt V.); — Studia Comitatus, I. (Dankó Imre); — Századok, 105. 1971 (Égető M.); — Művelődés, 1971—1972 (Gunda B.); — Tiszatáj, 1972, 2. (Kodolányi J.); — Glasnik Etnografskog Muzeja, 1968—1969 (Dankó I.); — Glasnik Etnografskog Muzeja, 1970 (Dankó I.); — Südst-Forschungen, 1971 (Andrásfalvy B.)

ETHNOGRAPHIA

LXXXIV

1973

1—2

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Abhandlungen — Articles — Статьи

- Komoróczy G.*: Die sumerische Heldenepik. (Epochen der epischen Dichtung in Mesopotamien. I.) — Шумерская героическая эпика. (Периоды эпической поэзии в Месопотамии, I) ..... 1—28
- Boross M.*: Bulgarische Gärtnereien und Gärtnereien von bulgarischem System in Ungarn (1870—1945) — Огородники-болгары и огородники, работающие болгарской системой в Венгрии (1870—1945) ..... 29—52
- Balassa I.*: Die Eichelung in Nordost-Ungarn in den XVI—XIX. Jh. .... 53—79

Kleinere Mitteilungen, Studien — Short Communications — Краткие сообщения

- Ortutay Gy.*: Dienstregel für Knechte aus dem Jahre 1841 ..... 80—82
- Vajkai A.*: Rauchstübchenhäuser in der Balatongegend ..... 82—96
- Szabó M.*: Die Behörden und das Bauerntum. Die Wirkung der zentralen Verwaltung auf die bäuerliche Kultur in Schweden..... 97—103

Diskussion — Discussion and Debate — Дискуссия

- Meletinski, F. M.*: Westeuropäische Mythostheorien im 20. Jahrhundert 104—114

Forscher — Biographies, Researchers — Исследователи

- Zsigmond G.*: Henry S. Maine und Ágost Pulszky ..... 115—123

Chronik, Berichte — Notes and News — Известия, Хроника

- Kriza I.*: Bericht über das 2. bulgarische Folklor-Symposium ..... 124—125

Besprechungen — Book Review — Рецензии

- (Siehe Seite 3 des Heftumhanges) ..... 126—223

ETHNOGRAPHIA ist das zentrale Organ der ungarischen Ethnographie. Seit der Gründung 1890 durch die Ungarische Ethnographische Gesellschaft erscheint ununterbrochen jährlich ein Band (längere Zeit unter dem doppelten Namen Ethnographia — Népelet). Ein Jahrgang enthält 4 Nummern, Herausgeber ist der Akademie-Verlag. Manuskripte, Korrespondenz, Rezensionsmaterial bitte an den Redakteur: László Földes, Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Ungarn

*

Az ETHNOGRAPHIA előfizethető személyesen vagy postai úton a következő intézményeknél: POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODA, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—96162; — AKADÉMIAI KIADÓ, 1363 Budapest Alkotmány u. 21 (telefon 111—010). Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; — Az ETHNOGRAPHIA példányoként megvásárolható: az Akadémiai Kiadónál és az Akadémiai Könyvesboltban. Régi évfolyamai — a Magyar Néprajzi Társaság tagjai számára, kedvezményesen — megvásárolhatók vagy postai úton megrendelhetők a Társaságnál

*

General Distributors: KULTURA Hungarian Trading Company for Books and Newspapers BUDAPEST 62, POB. 149

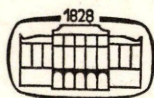

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIV. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

BUDAPEST 1973

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő
FÖLDES LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

A szerkesztő bizottság tagjai

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE, K. KOVÁCS LÁSZLÓ,
MARTIN GYÖRGY, TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN, VOIGT VILMOS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1087 Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Telefon: 339—133

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

- Balassa Iván*: A magyar temetők néprajzi kutatása ..... 225—242
Takács Lajos: Bozótkések és rokon szerszámok a Dunántúlon (20 képpel, térképpel) ..... 243—273
Komoróczy Géza: A sumér mitológiai epika. Eposz és epikus ábrázolás az akkád irodalomban. (Az epikus költészet korszakai Mezopotámiában. II—III) 274—300

Kisebb tanulmányok, közlemények

- Pető Mária*: Adatok a római kori aratóeszközök történetéhez. (A Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum anyaga alapján. (6 képpel) 301—307
Nagy Olga: A varázsserejű hős egy archaikus meserepertoárban ..... 307—325
Dankó Imre: Egy történeti mondánk vándorlása (6 képpel) ..... 325—331
Szigeti Jenő: Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön .... 332—341
Halász Péter: A moldvai magyarok egy régi étele. (Zsufa) (3 képpel) ..... 341—345
Fábián Margit: Halászat a bukovinai Andrásfalván (9 képpel) ..... 345—352
Béres András: Halottak húsvétja. Temetkezési szokások a régi Bihar megyében 352—357

Viták, vélemények

- Fülep Antal*: Néprajz és közgazdaságtudomány. Gondolatok tudományközi együttműködésünk kérdéséhez ..... 358—366
Paládi-Kovács Attila: Mit mondhat a gazdasági néprajz a közgazdaságtannak? 366—376

Kutatók, életművek

- Balassa Iván*: Bodgál Ferenc 1932—1972 ..... 377—379

Ismertetések

- (Jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) ..... 380—405

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIV.

BUDAPEST 1973

3. SZÁM

Balassa Iván

A magyar temetők néprajzi kutatása

A felszabadulás után a Magyar Néprajzi Társaság első felolvasó ülésén éppen a temetőkutatás kérdéséről szoltam,¹ de ez sajnos nem jelent meg sohasem, míg egy másik nagyobb összefoglalásom² orosz nyelven látott napvilágot, és rossz fordítása vagy helytelen értelmezése miatt inkább félreértéseket okozott, mintsem a kutatást segítette elő. Két kisebb adatközlésem³ e területről nem talált különösebb visszhangra. Az erdővidéki temetőkről készült monográfiám kézirata megsemmisült, de képanyaga és eredeti jegyzeteim megmaradván, még egyszer időt lehet rá keríteni, hogy kissé más szempontok alapján újra összeállíthassam bevezető tanulmányom szövegrészét. Erre annál is inkább szükség lenne, mert 1972 nyarán alkalmam adódott néhány erdővidéki temető harminc év utáni futólagos megtekintésére (Nagybacon, Bodos, Kisbacon, Bibarcfalva) és szomorú szívvel állapíthattam meg, hogy ahol én még bőséggel találtam gombfákat, ott ma már hírmondó sincs belőlük, vagy legfeljebb egy kettő akad. Bár értesüleseim szerint az Erdővidék más területein (Szárdobos, Erdőfüle, Felsőrákos) jobb a helyzet,⁴ a kopás mégis nemcsak itt, hanem az egész magyar nyelvterületen általános. Ez az egyik oka, amiért erre az előadásra vállalkoztam.

Másrészt azonban az az általános érdeklődés is indított erre, ami az utóbbi időkből a sírjelek egy csoportja, de sajnos nem az egész temető iránt, széles körben megnyilvánul. Ez kifejezésre jut egyrészt a gyűjtés növekedésében, másrészt a feldolgozások közreadásának gyarapodásában is. De míg a néprajz más területén részletekbe menő, de egységes összefoglalásra való törekvés a jellemző, addig a temetőkutatás semmiképpen sem tud sírjelek egy csoportjára, a református fejfáktól, gombfáktól tovább lépni. Ez azt jelenti, hogy a leg-

bben a temetők döntő többségét, hozzávetőlegesen 80%-át kizárják vizsgálódásaik sorából. Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy a vizsgált temetőkben sem figyelnek a nem fából (kő, vas stb.) készült sírjelekre és az alább érintett jelenségek nagy részére, akkor a kutatott terület még csak tovább szűkül.

A gyűjtők és feldolgozók többsége elfelejtette és elfelejti, hogy a temető egység, és állandóan változó alakú kapcsolatban áll az élő településsel, a faluval.

¹ „Felolvasó üléseink pótlására szolgált *Dr. Balassa Iván*, a titkári teendők végzésével megbízott tagtársunk előadása, mely 1946. évi február hó 15-én megtartott választmányi ülésünk után hangzott el „*A temetőkutatás feladatai*” címen. VARGHA László 1946, 130.

² BALASSA Iván 1949. Talán ennek tulajdonítható ZENTAI János 1967, 242. elmarasztaló megállapítása.

³ BALASSA Iván, 1947, 152–158; BALASSA Iván 1945, 69–70.

⁴ KISGYÖRGY Zoltán 1973.

Ezért elmondható, hogy nem rendelkezünk olyan temetőmonográfiával, akár csak egyetlen faluból sem, mely a teljességre törekedve az ott található valamennyi néprajzi jelenséget feldolgozta volna. Vannak ugyan olyan gyűjtések, melyek a fejfákon kívül szólnak a temető fekvéséről, a sír kialakításáról, de már nem kapunk felvilágosítást pl. a sírhant formájáról, a virágokról, a temetőhöz kapcsolható hiedelemmondákról stb.⁵ Más dolgozatban olvashatunk a fejfákról, a nemek faragásokban megkülönböztethető jeleiről, a sírok formáiról,⁶ de már nem esik szó pl. a növényvilágról vagy a nagycsaládi temetkezés formáiról, pedig abban a faluban ezt meg lehet találni.⁷ Meg kell azonban állapítani, hogy minden gyűjtő, feldolgozó hozott valami újat, valami eddig ismeretlent, és mindebből lassanként kialakulhat, hogy milyen feladatai kell hogy legyenek a néprajz kutatásnak a temetőkkel kapcsolatban. Most éppen ezek legfontosabbjaira szeretném a figyelmet felhívni.

A gyűjtés és a feldolgozás munkáját azonban itt is, akár csak a néprajz más területein, el kell választani egymástól. Az egységes szempontú gyűjtés alapvető követelmény, mert ez határozza meg a feldolgozás lehetőségeit. Széles körű és lehetőleg az egész magyar nyelvterületre kiterjedő adatfeltárás nélkül nem lehet megfelelő eredményeket várni a feldolgozástól, a távolabbi összehasonlítástól. Az ilyenek, különösen ha még a megfelelő forráskritikát is nélkülözik, akkor olyan megállapításokhoz vezetnek, mint az a napjainkban megjelent könyv, mely több ezres példányszámmal semmiképpen sem tükrözi a néprajztudomány e területen elért eredményeit.⁸ Éppen ezért a továbbiakban elsősorban a gyűjtés egyes kérdéseit érintem, és csak ritkábban szólok a feldolgozás szempontjairól.

Ma már, azt hiszem, senki előtt sem lehet kétséges, hogy már a gyűjtés munkáját is úgy kell elvégezni, hogy a társtudományok eredményeit, módszereit egyaránt hasznosítsuk. Ezek között elsősorban a régészetet kell említenünk, mely különböző korú sírok és temetők feltárásával a múlt temetkezési szokásait világítja meg. A néprajzkutató nem ásathat, de erre nincs is szükség. Elegendő, ha a vizsgált területeken végzett ásatásokat figyelemmel kíséri. Hadd említsek csak egyetlen példát. A sárospataki római katolikus középkori templom kriptáinak néhány évvel ezelőtt történt feltárásakor az egyik XVIII. századi csontvázat egészében üröm borította. Ugyancsak ürömöt talált SELMECZI László egy XIV. századi előkelő kun sírjában.⁹ A sárközben egészen a legutóbbi időkig különböző rontások ellen alkalmazták az üröm egyes fajtáit, melynek ilyen szerepe elsősorban Közép-Európa keleti felében volt ismeretes.¹⁰ Így válik mindjárt érthetőbbé egy székely népballada alábbi két sora:

„Vedd ki gyenge szívem, mosd meg ürmös borba,
Mosd meg ürmös borba, takard gyenge gyócsba”.¹¹

A néprajzkutató figyelemmel kísérheti a temetőmegszüntetésekkal kapcsolatos gyakori exhumálásokat, mert az ilyen munkának, mint azt a régebbi debreceni

⁵ ZENTAI János 1964, 277–293.

⁶ ZENTAI Tünde 1972, 305–309.

⁷ H. Sz., 1963.

⁸ SELÉNDY Szabolcs 1972. — Ez a megállapításom a könyv 9–83. lapjain írottakra vonatkozik.

⁹ SELMECZI László szíves közlése, amit ezúton is megköszönök.

¹⁰ RAPAICS Raymund 1937, 39–41.

¹¹ KRIZA János 1875, 568.

példák is igazolják, komoly eredményei lehetnek. A régészettel való együttműködés lehetővé teszi a temetkezési szokások történeti fejlődésének megismerését, és biztosabb alapokra helyezheti vagy cáfolhatja az olyan összehasonlításokat, melyek évszázadokat, nemegyszer évezredekkel átugorva igyekeznek kontinuitást vagy legalábbis kapcsolatot bizonyítani.¹²

A temetőkutatásban a történelem írott forrásait sem nélkülözhetjük, sajnos ezekből még alig került valami publikálásra. Gondolok elsősorban a temető rendjének különböző korú állami és egyházi szabályzására, az egyházlátogatási jegyzőkönyvekre, az egyes egyházközségek temetőre vonatkozó feljegyzéseire, melyek elsősorban a XVII–XIX. századból fordulnak elő olyan mennyiségben, hogy a múlt egyes kérdéseit jobban megvilágíthatják. A főiri temetések leírásait is érdemes elemezni, mert nemegyszer változataikat paraszti használatban látjuk viszont.

A számos társtudomány közül ez alkalommal csak a nyelvtudományt említem még meg, mert a *temető, sír, sírjel* műszavainak pontos feljegyzése, majd elemzése más adatokkal együtt a feldolgozás történeti irányát segíti elő. Azt a zűrzavart, ami a sírjelek elnevezése körül a köznyelvben, de az irodalomban is szinte mindennap tapasztalható, már csak nehezen lehet helyes irányba téríteni, gondolok itt elsősorban a „kopjafa” elnevezés használatára.

A gyűjtés megkezdésekor egyik legfontosabb feladatunk a temető fekvésének és korának megállapítása. A magyar temetkezésnek az idők folyamán három korszakát különböztetjük meg, melyek természetesen pontosan nem köthetők időhöz, hanem egymást fedve éltek és élnek egymás mellett. A honfoglaló magyarság temetői feltehetően az állandó vagy ideiglenes településen kívül foglaltak helyet. A sírok száma — az avarokéval, majd a későbbi középkorival ellentétben — kicsi. Mivel hely is bőségesen akadt, így az egymásra temetkezés nem fordul elő.¹³

Az Árpád-korban a temetkezés rendjében nagy változás történt. I. László törvénye ugyanis elrendelte, hogy „... aki nem a templom mellé temeti az ő halottait: tizenkét napig vezekeljen kenyéren és vizen kalodába zárva. Ugyanígy vezekel az az úr vagy falubíró, aki a helybeli szegény vagy jövevény halottát nem a templom mellé temeti”.¹⁴ E rendelkezés eredményeként a temetők a templom mellé húzódtak, de a kőkerítésen belül többnyire olyan szűk volt a hely, hogy rendkívül gyakorivá váltak az egymásba temetkezések.¹⁵ Ezeken a helyeken a legrégebbi templom korával mérhetjük a temetőét is. Számos olyan középkori templomunk akad, melyben a leghatalmasabbak, illetve a leggazdagabbak temetkezettek is. Úgy látszik azonban, hogy a falvakban a közrendűek is templomba temetkezettek, mint pl. Háromszéken 1643-ban: „A kik templomba akarnak temetkezni le-téven a’ régi szokás szerint, öreg embertől egy forintot, kis gyermektől ötven pénzt, szabadosan oda temethessék.”¹⁶

A XVI- XVII. században elsősorban a városokban, de a falvakban is a helyszűke, a templom állagának féltése miatt, de néha egészségi okokra hivatkozva megkezdődött a temetők lassú kitelepülése. 1647: „Nagy Azarbā az

¹² Vö. SOLYMOSSY Sándor 1930, 66–84. és ezután csaknem valamennyi fejfával foglalkozó néprajzi tanulmány.

¹³ LÁSZLÓ Gyula 1944; DIENES István 1972 (itt irodalom is).

¹⁴ Szent László I, 25. és Kálmán I, 23. törvénycikkei. L. még SZABÓ István 1969, 197.

¹⁵ MÉRI István 1944.

¹⁶ BOD Péter 1766, 86.

Torony ighen megh hasadozott, melynek oka kivaltkeppen az Templom krwl valo ásoghatas, ha masutt foghnanak temető helyet ugy iteltük közönsegesen megh egy reszből hogy az toronynak és templomnak javára lenne”.¹⁷ Vámosújfaluban (Zemplén m.) az egymásra temetkezés következtében a halottak csontjait kidobálták, ezért 1632: „Uy temető kertet hattunc chinalni hogi az templom mellet valahol ki nē hanniac az meg holtak̄k testeket”.¹⁸ Az izsépieket (Zemplén m.) pedig 1629-ben arra intik, hogy „Az Templō mellet ne temetkezzenec, mert teli vagio(n) testel az Isepi cinterem; hanē az falu kivól temetkezzenec mind az mater mind az filialis Eccla”.¹⁹ Az ilyenféle rendelkezések ellenére mégis sokáig a templom körül maradtak meg a temetők. Így pl. az ugyancsak Zemplén megyei Karcsa XII – XIII. századi román stílusú temploma körül még 1782-ben temethettek: „Uj a temetőjük, a régi, a Templom környékén megegyenesítettven”.²⁰

A XVIII. század végén, de különösen a XIX. században egyre gyakoribbakká váltak a kiköltözést sürgető rendeletek, úgyhogy CSAPLOVICS János már azt írja, hogy a magyarok régebben a templom köré temetkeztek, de az ő korában az már ritkaságnak számított.²¹ Egyes helyeken, így pl. a háromszéki Erdővidéken azt is megszabták, hogy a temető csak 300 ölnyre kezdődhet a falutól.²² Ez alól elsősorban ott tettek kivételt, ahol a templom és így a körülötte fekvő temető is a falu vagy város szélén feküdt. Erre elegendő csak néhány példa: Sepsiszentgyörgy, Nagyajta, Nagybacon a Székelyföldön, Kide Kolozs megyében, Zemplénagárd, Révleányvár Zemplénben, Mecseknádasd Baranyában, Nógrádsáp stb. És, hogy egy várost említsek: az avasi temető Miskolcon, melyet a város már egészen körülvelt.

A temetők kitelepítésében végleges döntést az 1876. XIV. tc. 120 – 121. §-a mondta ki, mely szerint a városok és falvak belterületén épített új templomok mellett temetők nem létesíthetők. Amennyiben a városban vagy faluban a templom körül régi temető lenne, úgy oda csak hatósági engedéllyel lehet temetkezni. Ekkor azonban már a magyar temetők döntő többsége a településen kívül helyezkedett el, és a rendelkezés legfeljebb pontot tett az évszázadok óta szorgalmazott kitelepülési folyamat végére.

A temető helyének pontos rögzítése nemcsak kora miatt fontos, hanem azért is, mert más a templom körüli és más a falun kívüli temetőnek a településhez való viszonya. Ez már a nevében is megmutatkozhat: *cinterem*, *temetőkert*, *temetőhely*, *temető*. A templom körüli temetők sírjai sok esetben úgy helyezkednek el, hogy a halott arccal a templom apszisa felé forduljon.

A templom a település kiemelkedő helyét foglalta el, és amikor a temető kiköltözött a faluból, akkor is többnyire emelkedésre helyezték el. Megfigyelésem szerint a székelyföldi Erdővidék 17 falujának 21 temetője közül 20 magaslaton található. Kalotaszegen is olyan helyet jelöltek ki, ahova a felkelő nap sugarai hamar eljutnak.²³ Az Alföldön is úgy láttam, hogy a temető helyüül

¹⁷ Sárospataki Kollégium Levéltára (a továbbiakban SKL) Zempléni vegyes protocollum. 17:196. Nagyazar Zemplén m.

¹⁸ SKL Zempléni vegyes protocollum 16:164.

¹⁹ SKL Zempléni vegyes protocollum 16:42/b.

²⁰ SKL Vizitációs jegyzőkönyvek 20.

²¹ CSAPLOVICS, Johann 1829, 1:304.

²² Székely Nemzeti Múzeum Levéltára. Háromszék megyei anyag. 1840. köteg. 49. szám (a kijegyzést 1941-ben végeztem).

²³ JANKÓ János 1893, 164.

lehetőleg olyan domborulatot választottak, ahova az árvíz nem ért el. A tiszakarádiakról (Zemplén m.) jegyezték fel 1782-ben, hogy „temettetni szoktanak a' falutól Enyészetre fekvő egy homokon, alkalmasegy düllő földnyi meszeségre, még pedig azzal a' bajjal, hogy ha víz áradás vagyon, mindenek hajón mennek oda által”.²⁴ A palócok is inkább az emelkedettebb helyet keresték temetőjük számára,²⁵ az Ormánságban a temető „urmó”-ja lehetőleg még a faluénál is magasabb, hiszen az árvíz elől az élők menekülhetnek, de a holtak nem.²⁶ A göcseji temetőket is a dombok oldalában találjuk rendszerint.²⁷ Ezek mégis csak szórványos megfigyelések, melyeket még rendszeresebbé kell a jövőben tenni.

Néhány helyen (Nagysárrét, Erdővidék, Bodroghöz stb.) feltűnt, hogy aránylag újabb telepítésű temetőket is úgy helyeznek el, hogy közéjük és a falu közé valami víz kerüljön. Ennek talán az a hiedelem a magyarázata, hogy a hazajáró lélek nem tud a vizen átkelni, így a falu vagy a család megmenekül zaklatásától. Megfigyeltem azt is, hogy a temetők közül sok keresztút mellett vagy annak közelében terül el, de azt csak nagyobb méretű anyaggyűjtés alapján tudjuk eldönteni, hogy ez esetlegesség-e vagy a keresztutakhoz kapcsolódó hiedelmek következménye.

A magyar temetők külseje és belseje egyaránt elhanyagolt még ma is, hát még az előző századokban. SCHAMS Ferenc 1821-ben azt írja az akkor legelőkelőbb Váci úti temetőről, hogy csak egyszerű árokkal vették körül, s milyen jó lenne, ha legalább annak partjára valami élősövényt ültetnének.²⁸ De Erdély fővárosának híres Házsongárdi temetője is hasonló lehetett: „... mint hogyha valami földindulás dúlt volna rajtuk, némely gödrök besüllyedve, másokban kisebb nagyobb tátongó lyukak, különböző felhányt földcsomók, össze-vissza hányt kövek, közbe-közbe elrothadt koporsó és csontdarabok, mindenféle gaz és burján egészíti ki az (temető) ábrázatát...”²⁹

Az ország két legjelentősebb városában ilyen volt a temetők külseje, valószínűleg ilyen lehetett az a falvakban is. Itt még azt is gyakran kellett szorgalmazni, hogy valami árokkal vagy sövényvel vegyék azokat körül. Így 1840-ben kötelezték az erdővidéki falvakat, hogy a temetőket mindenütt árkolják körül, és annak partját ültessék be csipkebokorral.³⁰ Azóta jó idő eltelt, de még ma is ezeket az árkokat találtam, néhol a megmaradt csipkebokrokkal. Az Alföldön a legtöbb helyen csak árok, gerággya és lícium övezi és védi a temetőket.³¹ Az ormánsági temetőket általában orgonasövény veszi körül.³² Göcsejben is csak sánc és satnya bokrok mutatják a temető határát.³³ Megfigyelésem szerint a katolikusok inkább kerítéssel védik temetőiket, míg a reformátusok árokkal, esetleg sövényvel is megelégszenek.

A temetőárok elsősorban gyakorlati célt szolgált, a bitangoló jószág ellen védte a sírokat. Nem mindig kellő eredménnyel, mint ahogy a sárospatakiak is

²⁴ SKL Zempléni vizitációs jegyzőkönyv 1782. 3.

²⁵ MALONYAY Dezső 1922, 5:317–326.

²⁶ ZENTAI János 1964, 277.

²⁷ GÖNCZI Ferenc, 1914, 371.

²⁸ Idézi RAPAICS Raymund [1944], 26.

²⁹ *Hetilap* (Kolozsvár) 1854. évf. 27. sz. 1.

³⁰ Székely Nemzeti Múzeum Levéltára. Háromszék megyei anyag. 1840. köteg. 49. szám.

³¹ K. KOVÁCS László 1944, 339.

³² ZENTAI János 1964, 278.

³³ GÖNCZI Ferenc 1914, 371.

erről panaszkodnak 1641-ben: „Néha Lovatis botsatanac az temető kertben: melnec ez utan ne kel Lenni, hanē az temetőt meg kaszalja es el adgia az fwēt”.³⁴ De a temető árkának a védelmen kívül más feladatát is említik a források. Régebben ide temették az öngyilkosokat, kivégzetteket, keresztleletlenül elhunytakat.³⁵ A palócoknál a temető árkába hordták azt a szalmát, amin a halott feküdt és ott elégették.³⁶

Díszesebb kivitelű temetőkapuval többnyire csak ott találkozunk, ahol egyrészt kerítés is védi az egész temetőt, másrészt bővében vannak a fának. Ha a temető a templom körül helyezkedik el, akkor magától értetődő a kapu, és sok esetben ezek mását találjuk meg a falun kívüli temetőkben. A temetőkapunak sok mindenféle, eddig ritkán feljegyzett jelentősége van a temetéssel kapcsolatban (pl. megállnak, a földhöz érintik a koporsót, innen már karon viszik a halottat, alamizsnát osztanak a falu szegényeinek stb.).

A temetőbe belépve meg lehet állapítani annak korát. A régebbieken ugyanis látszólag nem találunk semmiféle rendet, a sírok egymással párhuzamosak ugyan, de nem sorakoznak szabályos parcellákba. Legfeljebb egy széles út vezet be, melyen a halottat behozzák. A sírok között itt-ott gyalogutak kígyóznak, amit nemcsak a temetőbe igyekvők, hanem a mezőre munkába járók is rendszeresen használnak. Az új temetőket egyenes utak osztják kisebb egységekre, minden sírt jól meg lehet közelíteni. A sírok szép sorakoznak egymás mellé, a hantok jól szétválnak, és a sírjelek rendszerint az út felé néznek. Ma már a temetők döntő többsége ilyen, a régebbiekből csak elvétve találunk egyet-egyet.

A régebbi temetőkben már eddig is néhány helyen megtalálták a nagycsaládi temetkezés nyomait. Erre elsőnek LÁSZLÓ Gyula hívta fel a figyelmet, majd KOVÁCS László írta le részletesebben, hogy Abásfalván (Udvarhely m.) és Tiszacsegén (Hajdú m.) a benszült nagycsaládok ugyanabban a sorrendben osztották szét egymás között a temetőt, ahogy a faluban laktak. Így a temető szó szerint a halott falu volt, és benne sok olyan törvény érvényesült, mint az élő faluban.³⁷ Ilyen kutatásokat magam is végeztem a háromszéki Bodos falucska temetőjében, ahol 10–12 gombfa mutatta, hogy ide a Fábriánok, amoda meg a Józsaák temetkeztek. A legalaposabb munkát ezen a téren kétségtelenül ifj. Kós Károly végezte, aki a Hunyad megyei Rákosdon (Racaștia) megállapította, hogy a temetőt éppen úgy nemzetségek szerint osztották fel, mint ahogy a falu maga is így települt; külön helyet kaptak a beházasodottak és az idegenek. Mindez a templomi ülésrendben is érvényesül. A térképpel pontosan illusztrált falu-, temető- és templomrend kétségtelenül legszebb bizonyítéka e feltehetően nagymúltú temetkezési formának.³⁸

Ezt a temetkezési rendet azonban nemcsak a nyelvterület keleti feléből ismerjük (pl. Hajdúság, Nagy-kunság), hanem a Kisalföldről is. A nagycsaládi temetkezés rendjét a Szigetközben TIMAFFY László találta meg és adta közre.³⁹ Ezek után ezzel a kérdéssel kapcsolatban még szélesebb körű kutatásra lenne szükség, hogy törvényszerűségeit, földrajzi elterjedését jobban meg lehessen állapítani. Ezért a jövőben, ahol erre még mód van és érdemes, az egész temetőt

³⁴ SKL Zempléni vegyes protocollum 17:72.

³⁵ KISS Lajos 1920, 90.

³⁶ NYÁRY Albert 1906, 44.

³⁷ LÁSZLÓ Gyula 1944, 315; K. KOVÁCS László 1944, 339 kk.

³⁸ Kós Károly 1972, 242–246.

³⁹ TIMAFFY László 1960, 167.

térképre kell vetíteni, hogy pontosan meg lehessen állapítani az egyes családok elhelyezkedését.

Néhol a nagycsaládi temetkezésnek más formái őrződtek meg. Így Tokaj-Hegyalján a talajba lépcsőn megközelíthető kriptaszerű kamrát vágnak, melynek oldalüregeibe helyezik el a nagycsalád tagjainak koporsóit.

Egy-egy vidéken szórványosan a temetőn kívül is temetkeztek. Így magam is láttam a kertek végében levő sírokat a Kolozs megyei Kidén, Bádon és Csomafáján.⁴⁰ Kövenden (Torda-Aranyos m.) csak attól kezdve temetkeztek a kertekbe, amikor a temető megtelt.⁴¹ Sírok azonban nemcsak ilyen okból kerülhettek a temetőn kívül, hanem azért is, mert ott a halottnak nem adtak helyet (pl. kivégzettek, menekülés közben megölt rablók stb.). Ilyenkor az arra járók a sírra egy-egy ágat vagy követ dobtak, amíg a sír jelentősége élt a köztudatban.⁴²

A temetőekben a társadalmi vonatkozások sokoldalúan jelentkeznek, ezért érdemes azok közül is néhányat megemlíteni. Így egyes helyeken, ahol két vagy több temetőt használtak, ott az egyikbe a módosabb gazdák, a falu állandó tekintélyes családjai és az értelmiségnek már polgárjogot nyert tagjai kerültek, míg a másikba a lakosság szegényebb rétegei, a zsellérek, jött-mentek, a véletlenül elhunytak kaptak helyet (pl. Báránd Bihar m.). Ahol egy temető van, ott is a vallási elkülönülésen túl vagy éppen azon belül jut kifejezésre a társadalmi és vagyoni helyzet. Ez megnyilatkozik egyébként a sírjelek nagyságában, díszítésében is. Az élő faluban sem volt egységes a parasztság, és ez tükröződött a temetőben is.

A régibb típusú temetőekben a sírok általában kelet–nyugati irányúak, esetleg a templom szentélye felé fordulnak. Az újabb temetőben azonban már az utak szabják meg a sírok irányát, így azok tájolásának nincs különösebb jelentősége.

A sír kiásása a szomszédok, rokonok, jóbarátok feladata, amit kalákában végeznek, s melyért nem jár fizetség. Legfeljebb pálinkát, szalonnát kapnak, és hivatalosak a torra. Sok helyen (pl. Tiszakarád Zemplén m.) akár a vőfélyek a lakodalomra, úgy hívogattak sirt ásní. A munkát a temetés napjának reggelén kezdik el, hogy éjszakára nyitva ne maradjon a sír. A gonosz szellemek a sötétben könnyen beköltözhetnének, és a halottnak nem lenne nyugalma. Ezért néhol még ki is füstölik a sirt.⁴³ Sok helyen, ha egy régebbi sírba beleásnak, a csontokat gondosan összegyűjtik és az új sír sarkába egy csomóba helyezik el.

A sír különböző formáiról is csak szórványos ismeretekkel rendelkezünk. A magyar sírok általában mélyek, de ez változik a talajadottságoknak (sziklás, homokos, vizes stb.), illetve az évszakoknak megfelelően. Az egyes sír általában ritka, mert legalább a férj és feleség, de gyakran a gyermekek is egy sírban fekszenek. Ilyenkor kerül sor a *padmalyos* vagy *part alá történő*⁴⁴ temetkezésre. A mélyre leásott sírból ez esetben jobbra és balra egy-egy üreget ásnak az oldalfalba, és ide csúsztatják be a koporsót. Így a Nagysárréten (Báránd, Bihartorda) a már kiásott sír aljába egyszerűen bevájják a padmalyt, de csak olyan magasan, hogy a koporsó éppen beférjen. Ezzel megakadályozzák, hogy a súlyos földréteg hamar összeroppantsa azt. Nádudvaron a sírban az asszonyok

⁴⁰ K. KOVÁCS László 1944, 341.

⁴¹ JANKÓ János 1893, 164.

⁴² Hasonló kérdéstről VAJDA László 1948, 209–241.

⁴³ ZENTAI Tünde 1972, 309.

⁴⁴ ZENTAI János 1964, 278, természetesen még más elnevezései is lehetnek.

és férfiak helyét pontosan meghatározták: „Ha férfi halt meg, a sírgödör bal oldalán ásták a padmalyt, balról kezdték megtölteni a sírt, ha asszony halt meg, jobbról padmalyoztak, jobbról balra folytatták a sort a család tagjaival.”⁴⁵ Hódmezővásárhelyt a sírt tölgyfa palincsokkal, vastag deszkákkal rakták be a koporsó felett, és ezzel ugyancsak annak sérülését akarták megátolni.⁴⁶

Ehhez hasonló sírformákat jegyeztek fel Erdély különböző magyarlakta területein is.⁴⁷ Így a Székelyföldön a kiásott sír négy sarkába sasfát ütnek, melyek a sír félmagasságáig érnek. Ezeket hosszában és keresztben a sír alakjának megfelelően fával kötik össze, úgyhogy ezek párkányt alkossanak a sír négy oldalán. A koporsó leeresztése után hosszában gerendákat raknak ezekre, úgyhogy a föld nem juthat be az üregbe.⁴⁸ A háromszéki Gidófalván azt tapasztaltam, hogy a sír két oldalát is kipadozzák négy ujjnyi vastag cserfa deszkával, úgyhogy így tulajdonképpen egy második koporsó jön létre. A két padmalyozási mód keveredését találjuk meg Kalotaszegen. Itt, ha két halott van, akkor mind a két oldalra megássák a padmaly bemélyedését, és azt a sírgödörtől elpadolják. Ha harmadik halott is kerül a sírba, akkor azt középre engedik le és felülről deszkázzák el.⁴⁹ Ezekhez hasonló padmalyokat mutat be Kós Károly Désházáról és Sámsonból (Szilágy m.), ahol a tulajdonképpeni padmalyt *kissír*-nak mondják.⁵⁰ Már ennyiből is látszik, hogy magának a sírgödörnek is többféle formája ismeretes, de adataink mind ez ideig legfeljebb ennyi megállapításhoz elegendők.

Nem ismerjük eléggé, akár mélységét, akár földrajzi elterjedésüket nézzük is, azokat a szokásokat, melyek a sír behantolásához kapcsolódnak vagy közvetlenül az után következnek (pl. rögdobás, a sír körbe járása, a papnak, kántornak a temetőben történő kifizetése stb.).⁵¹ Ha elvétve és inkább az emlékezetben, még minden bizonnyal meg lehet találni a temetőben tartott tor emlékét, esetleg még a fiatalok sír melletti táncát, amit elvétve a nyelvterület különböző részeiből említettek.⁵²

A sír megüledése után, rendszerint csak a következő évben alakítják ki annak végleges formáját. Ez azonban országrészenként változó módon történik, amelyről alig jegyeztek fel valamit. Eddigi megfigyelésem szerint vallásonként is különbségek adódnak a katolikus, református és zsidó sírok formája között. Itt külön is szeretném felhívni a figyelmet az egyre gyorsabban eltűnő zsidó temetőkre, ahol ma már legfeljebb a sírjeleket lehet találni, de még ezek megörökítésére sem tudok nagyobb vállalkozást.

Amikor a sír behantolásának felénél tartanak, akkor helyezik el a halott fejéhez katolikus vidékeken a keresztet, a reformátusoknál a fejfát vagy gombfát. Sajnos a gyűjtők döntő többsége már a sírjelek elnevezését sem figyelte meg pontosan. Így alig esik szó a *gombfáról*, melyet pedig a nyelvterület egy jelentős részén ismernek. Így székelyföldi gyűjtéseim során sikerült megállapítanom, hogy Háromszék nagy részén ez a neve, míg *kopjafának* azt

⁴⁵ ZENTAI Tünde 1972, 309.

⁴⁶ KISS Lajos 1920, 90.

⁴⁷ K. KOVÁCS László 1944, 319 kk., 360 kk. Itt további irodalom.

⁴⁸ MALONYAY Dezső 1909, 2:276.

⁴⁹ JANKÓ János 1892, 164.

⁵⁰ Kós Károly 1972a, 228–229.

⁵¹ K. KOVÁCS László 1944, 368 kk.

⁵² K. KOVÁCS László 1944, 292 kk.; BÁLINT Sándor 1944–45, 9; MORVAY Péter 1951, 73–81.

a két karót nevezik, amivel a koporsót a sírig viszik, és azokat a halott lábához tűzik le. Ez nem zárja ki azt, hogy a zászlós kopja a katonai temetkezés emlékeként egyes területeken sokáig nem maradt volna fenn. A *gombfa* elnevezést ma már ki tudjuk mutatni Erdély nagyobb részén,⁵³ magam az abaúji Hegyközben találkoztam vele, feljegyezték Nagykörsőről,⁵⁴ magam megtaláltam Hódmezővásárhelyt. Ennyi elegendő ahhoz, hogy a gyér adatok világánál is széles körű elterjedtségéről fogalmat alkothassunk.

Az utóbbi évtizedek gyűjtései, közlései a nyelvterület legkülönbözőbb részeiről bizonyították a fejfák, kereszttek antropomorf elemeit. Így már nemcsak Székelyföldről,⁵⁵ hanem Kalotaszegről, Szilágyságból,⁵⁶ Szatmárból,⁵⁷ a Kisalföldről⁵⁸ rendelkezünk ilyen közreadott megállapításokkal és szépszámmal kéziratban levő megfigyelésekkel, amelyeknek számát még tovább kellene gyarapítani, gondosan feljegyezve a fejfák, kereszttek résznevezéseit és a nemek, korok megkülönböztetésére vonatkozó jeleket, melyek sokszor falvanként változnak.

A sírjelek elkészítéséről is alig tudunk valamit. Legtöbben csak annyit jegyeztek fel, hogy minden községben van faragó mestere a fejfáknak, keresztteknek, de már kevesen jutottak el odáig, hogy ezek munkáját leírják vagy éppen közre is adják.⁵⁹ De ha még valamit tudunk a fejfafaragókról és az általuk végzett sokszor művészi értékű munkáról, ehhez képest még szórványos adataink sincsenek, hogy egy-egy vidéket ismert kőfaragó központok hogyan láttak el sírkövekkel, kőkeresztekkel, milyen hatást, kapcsolatot lehet kimutatni. Az is kétségtelen, hogy például a provinciális barokk jobban érvényesül a sírköveken, mint a fejfákon.⁶⁰ A vasból készült sírjelek között is találunk olyanokat, melyek akár mint kovácsmunkák, akár mint jellemző táji készítmények feltétlenül a néprajz kutatási körébe tartoznak.

A sírjelekkel kapcsolatban ugyan sokféle kutatást végeztek, de ahhoz keveset, hogy bármilyen vonatkozásban is teljes vagy területi áttekintést nyerhessünk egy-egy kérdésről. Ezek között meg kell említeni az olyan jelek alkalmazását, melyek legkorábban minden bizonnyal egy-egy család tulajdonát jelölték, és így a fejfán nevet képviseltek. Hódmezővásárhelyt a múlt század közepén „A fejfára olykor csak a halott nevének kezdőbetűit és halálozási évét vágják fel, sőt néha még ennyit sem, hanem előveszik a billegvasat és azt sütik rá”.⁶¹ Sok esetben a jelek a halott foglalkozására utalnak, és ezek gyakran nagy múlt emlékei. Így a kolozsvári Házsongárdi és Kalandos temetőben a hóstáti és hídelvei földművesek sírkövén búzakaralászokat tartó kezet faragtak, ezt helyenként szőlőfürt helyettesíti.⁶² Kalotaszegen, de a magyar nyelvterület más tájain is találkozunk a foglalkozást jelző jelek (pl. ekevas, csoroszllya, fejsze, kalapács stb.) kifaragásával.

⁵³ Kós Károly 1972b, 258 kk.

⁵⁴ SZINNYEI József 1893–1901; Biczó Iona 1908, 167.

⁵⁵ BALASSA Iván 1947, 157, 14–15. ábra.

⁵⁶ Kós Károly 1972b, 259 kk.

⁵⁷ MORVAY Péter, 1958, 53–68; NYÁRÁDY Mihály 1960, 193–214. Még ha nem is ért vele egyet.

⁵⁸ TIMAFFY László 1963, 303–317.

⁵⁹ BALASSA Iván 1947; NYÁRÁDY Mihály 1960, 198–201; ERDÉSZ Sándor 1968, 201–221.

⁶⁰ BURGYÁN Miklós 1972, 330–344.

⁶¹ NAGY Miklós 1867, 1:63.

⁶² K. Kovács László 1944, 383 kk.

Ezektől különböznek azok a jelek, melyek a halottkultusszal állnak kapcsolatban. Így a katolikus sírjeleken a kereszt valamilyen formában mindig szerepel, a reformátusoknál gyakran találkoznak a szomorúfűzzel. Előfordul elég gyakran a szív, fordítva, áthúzva, mintegy a halál utáni állapotra utalva (Erdővidék). Gyakori a cserépből kinövő virág, sok esetben rozmaring, esetleg istenfája (üröm) stb. Ezek egy része elvesztette ugyan eredeti jelentését, de díszítőelemként szinte napjainkig ragaszkodnak hozzá. Részletes elemzésük azonban csak úgy válik lehetségessé, ha formájukat, földrajzi elterjedésüket, eredeti jelentésüket minél alaposabban megismerhetjük.

A jeleken kívül azonban az írásbeliség is régóta otthonos temetőinkben, bár ma még nehezen tudnék felelni arra, hogy mikor, helyesebben mennyi idő alatt hódította meg az írás a falusi temetőket. Feltevésem szerint ez a reformáció utáni századokra tehető. Ekkor alakulhattak ki azok a mondatok vagy rövidítések, melyekből néhányat a gyűjtők feljegyeztek. „Itt várja Jézusát . . .”; „Itt várja a feltámadást . . .” ismereteim szerint elsősorban a Székelyföldön fordul elő. „Itt nyugszik . . .” országosan ismert. A tiszántúli református sírjeleken gyakran találkozunk ezzel a rövidítéssel: „A.B.F.R.A.” (a boldog feltámadás reménye alatt); már ritkábban fordul elő: „M.F.A.H.” (megfizetett a halálnak). További változatokról és mindezek földrajzi elterjedéséről, eredetükről, forrásukról alig-alig van tudomásunk.

Az egyszerű vagy verses feliratok egész sorát ismerjük. Ezek helyszíni gyűjtése nehéz, mert legnagyobb részét mintegy 20–25 év után a fejfákról, keresztokról már eltűnteti az idő, a sírköveken és kőkereszteken pedig sokkal ritkábban találunk verseket. A betűk és évszámok formája megfigyelésem szerint sok esetben nagy korra tekint vissza, és helyenként még reneszánsz, barokk jegyeket is tükröz. A fejfa-faragó és a fejfa-író nem mindig azonos személy, és sok esetben ismét más, aki a verseket írja. Mindezek kapcsolatának megismerése terén valóban csak az első lépéseket tettük meg, és így inkább csak érzékeljük, hogy a kutatásnak ezen a téren még milyen nagyok a lehetőségei.⁶³ A verses sírfeliratok állandó formuláikkal azonban már nem annyira a népköltészet, mint a félnépi verselők alkotásai, melyeken nemegyszer a kántorok hatása is érezhető.

A „nevető fejfa” költészet elkülönült már az előbb említett sírfeliratoktól, hiszen alig van köztük olyan, amit valóban keresztre vagy fejfára véstek volna.⁶⁴ Ezek már a halál és temetés körül kialakult parodizáló szokás és népköltészeti kör egy részét alkotják, mint amilyenek az olyan sirató szövegek, melyeket egy falun belül sokan ismernek, de valójában senki sem hallott a halott mellett énekelni. Így a nevető fejfák költészetét megemlítem ugyan, de azzal, hogy ez inkább egészében a halál, temetkezés szokáskincséhez tartozik.

A fejfák színe elsősorban a halál módjáról, illetve a halott koráról ad sok helyen felvilágosítást, sajnos azonban a korábbi feljegyzések hiányoznak, a napjainkban is előrenyomuló fekete gyászszín pedig lassanként minden mást háttérbe szorít.⁶⁵ Történeti és helyszíni gyűjtésem szerint Székelyföldön, a bihari Sárreuten, Nyírségben, Bodroghözben a vörös szín az erőszakos halált

⁶³ ERDÉSZ Sándor 1968, 201–221.

⁶⁴ SZENDREY Zsigmond 1930, 195; ERDÉSZ Sándor 1968, 217–221.

⁶⁵ FÉL Edit 1935, 6–17; BALASSA Iván 1945, 69–70.

jelöli. Sok esetben ilyenkor a koporsót is vörösre festették, ami még egy szólásmondásban is megmaradt: „Ráday főbiztos idéző levele, pirosra befestett koporsó fedele”.⁶⁶ A fehér vagy kék újabban sokfelé a fiatalok színe, barnára a középkorúak fejfáját mázolták, míg az öregek számára hosszú idő óta a fekete járja. Helyenként a lila gyászszínek is megtaláltam a nyomát, mely többnyire a középkorúakhoz kapcsolódott. A festék anyagában a máj és a tojás többnyire szerepelt, és azt is a további kutatásnak kell majd kiderítenie, hogy ebben mennyi volt a gyakorlati tapasztalat és mennyi a hiedelem.

Csupán néhány olyan lehetőséget soroltam fel a sírjelekkel kapcsolatban, melyek rendszeres kutatásával ilyen irányú ismereteinket messze ki lehet tágítani. Úgy vélem nem felesleges annak ismétlése, hogy egy temetőn belül a fából, kőből, vasból készült sírjeleket egyaránt figyelemmel kell kísérni, egy településen belül pedig a kutató valamennyi felekezetet, illetve közös temető kérdésével foglalkozzék, és örökítse meg azokat is, melyeknek elsőrendűen művészeti vagy történeti értékük bizonyítható. Itt nyomatékosan szeretném felhívni a múzeumok figyelmét, hogy kövessenek el mindent a legjellemzőbb sírjelek megmentése érdekében, mert azok pusztulása a legtöbb helyen három évtizedenként megismétlődő exhumálások következtében elkerülhetetlen.

Természetesen a sírjelek felmérése, pontos és hiteles méretarányos lerajzolása, több oldalról való lefényképezése ma már elengedhetetlen követelmény, hiszen a néprajz területén a technikai megörökítés pontossága az utóbbi évtizedekben jelentősen, ha nem is a szükséges mértékben emelkedett. Amikor ennek a határozott leszögezése feltétlenül kívánatos, ugyanakkor azonban óvni kell kutatóinkat attól, hogy a megörökítés technikájában valami öncélt lássanak. Erre csak addig és olyan mértékben van szükség, ameddig a néprajz célkitűzéseit szolgálja.

Feltételezhetjük, hogy a temető már a középkorban is különböző fákkal, elsősorban gyümölcsfákkal volt beültetve. Nemcsak nálunk lehetett ez így a templom körül, hanem Európa jelentős részében. Szent Gallen kolostorának a IX. századból származó temetőkert alaprajzán csak fákat találunk, míg a sírhantokon csupán füvet jeleznek; feltűnő az is, hogy egyetlen síron sem mutat az ábrázolás keresztet.⁶⁷ Minden valószínűség szerint hasonlóak lehettek a mi középkori temetőink is, mert az egyház ezen a területen is igyekezett egységet elérni. A temető gyümölcsöskert jellege a későbbiekben is megmaradt. 1641: „Az temető kertből való gwmoltsóss az Mester számára vétetett mivel ő neki semmi gwmoltse nintsen”.⁶⁸

A temető gyümölcsös jellege sok helyen szinte napjainkig megmaradt. Így a háromszéki Erdővidéken majdnem minden temetőben találtam gyümölcsfát, elsősorban szilvát és vackort,⁶⁹ de hasonló megfigyeléseket tettem Sepsiszentkirályon (Háromszék m.) is. A Kisküküllő menti falvakban a halott fejéhez vagy lábához körte- vagy akácfát ültettek.⁷⁰ Kalotaszegen a múlt században a templom körül levő temető gyümölcsfái az egyházfinak teremték.⁷¹ A bihari Báránd falun kívüli temetőjében éppen úgy találtam szilvafát,

⁶⁶ Szűcs Sándor 1969, 92.

⁶⁷ RAPAICS Raymund [1940], 26.

⁶⁸ Zsadány Zemplén m. SKL Zempléni vegyes protocollum 17:71/b

⁶⁹ MALONYAY Dezső 1909, 2:285, megemlíti, hogy a nagybaconi (Háromszék m. temetőben sok a szilvafa.

⁷⁰ SÁMUEL Aladár 1918, 104.

⁷¹ MALONYAY Dezső 1907, 1:255.

mint az abaúji Telkibánya templom körüli, középkorra visszavezethető temetőjében. A gyümölcsfák általában kiszorulóban vannak az utóbbi száz évben a temetőkből, helyüket sok helyen a mindent elborító akác foglalja el. A legtöbb temetőben az a helyzet, mint az Ormánságban, hogy az ecetfának nevezett bálványfa és az akác az uralkodó.⁷² A történeti alapokra épült helyszíni vizsgálat azonban a fenti megállapításokat valószínűsítheti és általánosíthatja.

A temetők növényvilágával részletekbe menően eddig nem foglalkozott senki. Egyedül RAPAICS Raymund vizsgálta a Pest környéki temetők flóráját, és arra a megállapításra jutott, hogy azokat a virágokat találta meg ezelőtt egy félévszázaddal, melyek egykor a középkori kolostorkertekben tenyészttek, ezek jellemzőek a falusi ház előtti kiskertekre is.⁷³ A magam gyűjtései ezt nem támasztják alá, tudván azt, hogy a virágkultusz még a magyar városi temetőkben sem indult meg a XVIII. század vége előtt. Így a háromszéki temetőkben csak az utolsó évtizedekben látni virágot, de csak az újabb sírokon, ugyanez mondható el a Bihar megyei Sárrétről, a zempléni Bodrogközről vagy az abaúji Hegyközről. Göcsejben sem volt egykor szokásban a sírok gondozása, virággal való beültetése.⁷⁴ Vannak azonban egyes vidékeken jellegzetesen temetői növények. Ilyen a – már fentebb említett – sárközi *istenfája*. Ezt közvetlenül a fejfa mellé ültetik, és ebből, a menyasszony a lakodalom éjszakáján egy ágat rejt a kebelébe, hogy az szerencsét hozzon. Egyébként az otthoni kiskertben tartják, és csak akkor visznek ki belőle, ha az új halott sírját rendberakták.⁷⁵ Mindezek csupán szórvány adatok, melyek még csak arra sem alkalmasak, hogy a kérdéseket fel lehessen válaszolni, ezért ezen a területen csak akkor számíthatunk eredményre, ha alaposabb gyűjtés lesz a kezünkben.

Mind ez ideig a temető belső rendjével és az ahhoz kapcsolódó kérdésekket foglalkoztam, de feltétlenül szólnom kell az élő és a holt falu egymáshoz való viszonyáról is. Kétségtelen, hogy ez másképpen alakul, ha a temető a falu belsejében, a templom körül helyezkedik el és ismét másképpen, ha a településen kívül fekszik. A különbségeket, melyek elsősorban a templom közelségéből adódnak, részleteikben csak a széles körű gyűjtés után lehet majd megállapítani.

Kétségtelen az, hogy a falu és a temető között megvan az állandó kapcsolat, és azok egyes formáit már ma is ismerjük. Először is a temető látogatásáról vannak adataink, ha nem is túl nagy számmal. A Kisküküllő mentén vasárnap és ünnepnap mennek ki a temetőbe a halott meglátogatására. Ugyanitt Radnóton nagypénteken és húsvét első napján a fiatalok olyan nagy számmal keresik fel a temetőt, mintha nagyvásárt tartanának.⁷⁶ Hódmezővásárhelyt is inkább vasárnap mennek a temetőbe, de különösen temetés után szokták felkeresni a rokonok sírját is.⁷⁷ Nyíregyházán a városban benn lakó öregasszonyok feladata a sírgondozás, majd ennek befejezése után összegyűlnek és elbeszélgetnek a halottakról.⁷⁸ Általánosságban úgy látszik, hogy az első év után a sírok gondozásával nemcsak felhagynak, hanem a látogatások is megritkúlnak.

⁷² ZENTAI János 1964, 277.

⁷³ RAPAICS Raymund [1940], 26; RAPAICS Raymund 1937, 25.

⁷⁴ GÖNCZI Ferenc 1914, 367.

⁷⁵ MALONYAY Dezső 1912, 4:359.

⁷⁶ SÁMUEL Aladár 1918, 104.

⁷⁷ KISS Lajos 1920, 90.

⁷⁸ MÁRKUS Mihály 1943, 219.

A halottak napja (nov. 2.) a középkortól kezdve a katolikus egyház hivatalos ünnepe, mely általános népi ünneppé is lett, annyira, hogy az utóbbi száz évben a protestánsok is szélére átvették. Így Göcsejben a reformátusok is feldíszítik ilyenkor a halott sírját;⁷⁹ Buzásbesenyőn és Szőkefalván (Kisküküllő m.) a protestánsok is szoktak világitani⁸⁰ éppen úgy, mint Hódmezővásárhelyt.⁸¹ Hasonló tapasztalatokat szereztem Hajdúban, Biharban, a Bodrogközben és az abaúji Hegyközben magam is. Egyes helyeken, mint például az erdélyi Mezőség egy-egy falujában, az egész család összejövetelévé vált a halottak napja, ekkor a temetőben találkozik a család élő és halott fele, melynek néprajzilag is hiteles megfogalmazását olvashatjuk SÜTŐ András nemrég megjelent nagyszerű regényében.⁸²

A temetésen kívül ezek azok a hivatalos látogatások, melyeket általánosan elismernek, melyek kötelességnek számítanak. Ettől eltekintve azonban még napközben is elkerülik a temetőt, az átvezető ösvényről nem lépnek le, éjszaka pedig lehetőleg nem jár benne senki. Különösképpen óvakodnak onnan bármit is elvinni, mert az általános hiedelem azt tartja, hogy ha bármit eltulajdonítanak a temetőből, azt a halottak megbosszulják, azért érte mennek. Így védi a hiedelem a temetők, a sírjelek, sírok és növények épségét.

A bosszúálló halott körül egész temetői hiedelemmonda-kör alakult ki. Így a halott megbünteti azt, aki elviszi fejfáját, virágot lop vagy tép a hantjáról, de még azt is, aki földet emel el a sírjáról.⁸³ Ide kapcsolódik az a széles körben ismert álhiedelemmonda is, amikor az éjjélkor virtusból virágot lopni akaró annyira megijed, hogy holtan esik össze.⁸⁴ Ennek elterjedtségét még csak fokozhatta, hogy TOMPA Mihály ezt az esetet versbe öntötte.⁸⁵ Természetesen a hiedelemmondák egész sorát lehet még a temetőhöz, illetve az ott levő kápolnához kötni, melyek azonban már a fentieknél az irodalomban ismertebbek.

Gyűjtéseimből, de az eddigi feljegyzésekből is azt látom, hogy abban az esetben, ha valakinek a temetőről rontáshoz vagy éppen annak elhárításához, gyógyításhoz kell valami, akkor a halottak bosszúja elmarad. Így éjjélkor vagy kora hajnalban hozott hétféle növény, koporsószeg, szilánk a fejfáról vagy éppen föld olyan tulajdonságokat tartalmaz, hogy a tudós embert természet feletti erővel ruházza fel.

A halott, a hiedelem szerint, visszajár, ha nem tudott valakitől elköszönni, ha lopott vagy csalt, ha a tartozást nem adták meg, ha nem temettek el vele olyan valamit, amiről végrendelkezett. Ilyenkor vagy a ház megszentelésével igyekeztek védekezni, vagy kiásták a halottat, megfordították, és koponyáját hosszú szeggel a koporsó aljához szegelték.⁸⁶ A temetőhöz kapcsolódó néhány hiedelemmel és a belőlük alakult hiedelemmonda típussal éppen csak jelezni kívántam, hogy az egészben való látás érdekében e területen milyen feladatai lehetnek a kutatásnak.

A temetőt védté az egyház, a falu hivatalos vezetősége, de ennél talán többet ért az általános hiedelem, mely ma is szívósan tartja magát. Éppen

⁷⁹ GÖNCZI Ferenc 1914, 367.

⁸⁰ SÁMUEL Aladár 118, 104.

⁸¹ KISS Lajos 1920, 91.

⁸² SÜTŐ András 1972, 62–67.

⁸³ BALASSA Iván 1963, 280, 281, 377, további irodalmat és hivatkozást l. no. 555.

⁸⁴ BALASSA Iván 1963, 280 és irodalom 554.

⁸⁵ TOMPA Mihály 1870, 272–273.

⁸⁶ BALASSA Iván 1963, 189, 537; a századforduló idejéről ilyen eseteket l.: Ethnographia 9:252 (1898); 10:80 (1899); 15:84 (1904) stb.

ezért a temető nyugodt és biztos menedéket jelentett azok számára, akik nem egyenes úton jártak. Hallottam olyan betyarról, aki a temetőben bújt meg, de a sárospataki mendikánsokat sem háborgatta senki, amikor 1641-ben „hasoc könniebbitesere az temető kertben [jártak]”.⁸⁷ A temető a szerelmesek találkozó helyeül is szolgált, amint arról egy debreceni feljegyzés 1698-ból tanúskodik: „... házassági kötelessége ellen, a nagy temetőben az el mult napokban parásználkodott”.⁸⁸

A fentiekben néhány olyan kérdésre igyekeztem rávilágítani, melyek jórészt valamennyi temetőben megtalálhatók, csak egészükre eddig nem terjedt ki a kutatás figyelme. A felsoroltakon kívül még nagyon sok olyan jelenség lappang temetőinkben, melyeket nem vagy alig ismerünk, és ezeket a most fellendülőben levő kutatás fogja majd felderíteni. Azt szerettem volna érzékelteni, hogy a temető olyan egység, melynek részleteit is csak az egészben és a faluhoz kötődő viszonyában lehet tanulmányozni. Ha ezeket részleteiben is megismerjük, akkor válik majd lehetségessé, hogy biztosabb alapokon állva, az összehasonlítás segítségével a kapcsolatok, az eredet kérdését is úgy tudjuk vizsgálni, hogy eredményeink maradandónak bizonyuljanak.*

IRODALOM

BALASSA Iván

1945 *A magyar gyász-színek kérdéséhez*. Ethnographia 56.

1947 *Gombja-faragás a háromszéki Bodoson*. Erdélyi Múzeum 52.

1949 *Венгерских кладбищах* Folia Ethnographica 1.

1963 *Karcsai mondák*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 11. Budapest.

BÁLINT Sándor

1944–45 *A halálhoz és temetéshez fűződő szegedi néphagyományok*. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. Szeged.

Biczó Ilona

1908 *Nagykőrösi fejsák*. Néprajzi Értesítő 9.

BOD Péter

1766 *Smirnai Szent Polikárpus*... Nagyenyed.

BURGYÁN Miklós

1972 *Magyarországi szív alakú sírjelek*. Ethnographia 83.

CSAPLOVICS, Johan

1829 *Gemälde aus Ungern*. Pesth.

DIENES István

1972 *A honfoglaló magyarok*. Budapest.

ERDÉSZ Sándor

1968 *Fejfairók a szatmári Erdőháton*. Ethnographia 79.

FÉL Edit

1935 *Adatok a gyász-színekhez és párhuzamok*. Ethnographia 46.

GÖNCZI Ferenc

1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.

H. Sz.

1963 *A nádudvari krónikás*. Népszabadság 1963. VII. 4.

⁸⁷ SKL Zempléni egyes protocollum 17:72.

⁸⁸ Debreceni Állami Levéltár. Debrecen város jegyzőkönyvei 24:263.

* Jelen tanulmány — mint bevezető részében utal is rá — előadásként elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság plenáris felolvasó ülésén. A temetőkutatás eddigi eredményeinek és problémáinak áttekintésével, a feladatok kitzűzésével, úgy véljük, alkalmas arra, hogy a kutatásoknak és azok közzétételének ösztönzője legyen. Folyóiratunk számít kapcsolódó közleményekre. — Szerk.

- JANKÓ János
1892 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest.
1893 *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe*. Budapest.
- KISGYÖRGY Zoltán
1973 *Erdővidéki kopjafák*. A Hét (Bukarest) 1973. I. 26.
- KISS Lajos
1920 *Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások*. Ethnographia 31.
- KÓS Károly
1972 *A nemzeti szervezeten nyoman Rákosdon*. (In: Népélet és Néphagyomány). Bukarest.
1972a *Szerlem és halál a szilágysági népművészetben*. (In: Népélet és Néphagyomány). Bukarest.
1972b *A székely sírfák kérdéséhez*. (In: Népélet és Néphagyomány). Bukarest.
- K. KOVÁCS László
1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár.
- KRIZA János
1875 *Balladatöredék*. Magyar Nyelvőr 4.
- LÁSZLÓ Gyula
1944 *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest.
- MALONYAY Dezső
1907–22 *A magyar nép művészete*. I–V. Budapest.
- MÁRKUS Mihály
1943 *A bokortanyák népe*. (Tanya, falu, mezőváros III.) Budapest.
- MÉRI István
1944 *Középkori temetők feltárásmódjáról*. Erdélyi Múzeum 49.
- MORVAY Péter
1951 *A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás s a halottas-játék népszokásai*. Ethnographia 62.
1958 *Ember alakú fejfák a börvélyi temetőben*. Ethnographia 69.
- NAGY Miklós
1867 *Magyarország képekben*. Pest.
- NYÁRÁDY Mihály
1960 *A szatmárcsekei református temető fejfái*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 3.
- NYÁRY Albert
1906 *Temetkezés a palócok földjén*. Néprajzi Értesítő 7.
- RAPAICS Raymund
1937 *A magyarság virágai*. Budapest.
[1940] *Magyar kertek*. Budapest.
- SÁMUEL Aladár
1918 *Kisküküllő vármegye ref. népének temetkezési szokásai*. Ethnographia 29.
- SELÉNDY Szabolcs (szerk.)
1972 *Temetőkert magyar és külföldi temetők története és művészete fejfák, sírkövek, kolumbáriumok a temetőkert díszítése és ápolása a tervezés feladatai — jogok és kötelességek, sírgondozási szolgáltatások, növény választási tanácsok*. Budapest.
- SOLYMOSSY Sándor
1930 *Ósi fejfajformák népünkél*. Ethnographia 41.
- SÜTŐ András
1972 *Anyám könnyű álmot ígér*. Bukarest.
- SZABÓ István
1969 *A középkori magyar falu*. Budapest.
- SZENDREY Zsigmond
1930 *Nevető fejfák*. Népünk és Nyelvünk 2.
- SZINNYEI József
1893–1901 *Magyar tájszótár*. I–II. Budapest.
- SZÜCS Sándor
1969 *Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek*. Budapest.
- TIMAFFY László
1960 *Nagycsaládi hagyományok a Szigetköz népi temetkezésében*. Arrabona 2.
1963 *Emberalakú fejfák, sírkerezték kislétföldi temetőinkben*. Arrabona 5.
- TOMPA Mihály
1870 *Népröncz*. Összes költeményei. Budapest.

- VAJDA László
1948 *Kövek a síron*. Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve. Budapest.
- VARGHA László
1946 *Főtitkári jelentés*. Ethnographia 1957.
- ZENTAI János
1964 *Ormánsági fejfák*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963.
1967 *Fejfaarchívum Pécsen*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.
- ZENTAI Tünde
1973 *Nádudvari sírjelek*. Ethnographia 83.

Iván Balassa:

ETHNOGRAPHISCHE ERFORSCHUNG DER UNGARISCHEN FRIEDHÖFE

Auszug

Die Friedhöfe wurden in der ungarischen Ethnographie sozusagen seit den ersten Anfängen erforscht, aber eher nur die Grabzeichen, die Grabhölzer der Reformierten, und die Aufmerksamkeit galt vor allem den vermeintlichen östlichen Beziehungen derselben. Neue Forschungsergebnisse können in Zukunft nur erzielt werden, wenn die Aufmerksamkeit auf den ganzen Friedhof und auf dessen Verbindung mit der Siedlung erweitert wird.

Die ältesten ungarischen Friedhöfe vor der Christianisierung lagen außerhalb der Ortschaften, und die Zahl der Gräber war gering. Im 11–12. Jh. schrieben weltliche und kirchliche Gesetze vor, daß neben den Kirchen bestattet werden mußte. Die Verlegung der Friedhöfe nach außerhalb der Siedlungen begann bereits im 17. Jh., aber erst in der zweiten Hälfte des 19. Jh. wurde die Beerdigung innerhalb der Ortschaft, neben der Kirche gesetzlich verboten. Es gibt jedoch noch heute Friedhöfe, die um den am Rande der Siedlung gelegenen Kirchen angelegt sind.

Die ungarischen Gräber sind ost-westlich orientiert, bei mittelalterlichen Kirchen jedoch sind die Toten zum Teil mit dem Blick zur Apsis bestattet.

In jüngster Zeit wurde die gemeinsame Bestattung der Großfamilie an den verschiedensten Orten des ungarischen Sprachgebietes entdeckt: Der Familienoberhaupt und seine Frau, sowie die engeren und weiteren Verwandten hatten ihre genau vorgeschriebene Ruhestätten. Die gesellschaftlichen Beziehungen, die Vermögensunterschiede sind in der Mehrzahl der Friedhöfe nachweisbar, wurden doch die vermögenden Bauern gesondert bestattet, und den Häuslern, den landwirtschaftlichen Arbeitern und den sich provisorisch in der Siedlung Aufhaltenden waren je verschiedene Plätze angewiesen.

In den einzelnen Gräbern wurde die Kleinfamilie — Vater, Mutter und die früh verstorbenen Kinder — zusammen beigesetzt, und zwar so, daß man an beiden Seiten des Grabes Höhlen grub und die Särge durch diese hineinschob. Mancherorts wurden die Gräber durch Brätter voneinander getrennt, sogar über dem Sarg wurden Brätter angebracht, so daß etwa ein zweiter Sarg entstand.

Die ungarischen Grabzeichen sind sehr mannigfaltig, aus Holz, Stein, seltener aus Eisen hergestellt. Unterschiede gibt es hauptsächlich nach Konfessionen. Die Katholiken gebrauchten Grabkreuze, die Reformierten von Gebiet zu Gebiet unterschiedlich geschnitzte Grabhölzer. An den Kreuzen bzw. Grabhölzern findet man in vielen Fällen anthropomorphe Zeichen, die zum Teil zur Unterscheidung nach Geschlecht und Alter dienen. Das Alter des Verstorbenen wurde vielerorts durch verschiedene Farben angedeutet: Blau und Weiß gebührte den Jungverstorbenen, Braun und Lila den in mittleren Jahren Verstorbenen, während Schwarz einen im hohen Alter Verschiedenen bezeichnete. Es ist jedoch zu erwähnen, daß sich die schwarze Farbe im letzten Jahrhundert stark verbreitet hat. Rot weist auf gewaltsamen Tod hin.

Gewisse Zeichen an den Grabhölzern und -steinen weisen auf Alter und Geschlecht hin, es ist sogar ein Beispiel bekannt, wo der Name des Verstorbenen mit dem Stempel-eisen der Familie vermerkt wurde. Den genauen Zeitpunkt, wann die Schriftlichkeit in den Bauernfriedhöfen erscheint, kennen wir nicht, aber sie verbreitete sich bereits im 18. Jh. bedeutend. Es gibt bestimmte wiederkehrende Inschriften, die sich von Gebiet zu

Gebiet ändern. Wir begegnen auch zahlreichen Inschriften in Versen, die hauptsächlich zu den volkstümlichen Schöpfungen zählen, und die Wirkung der Dorfkantoren aufweisen. Es gibt weiter auch sog. heitere Grabinschriften, die niemals an Grabzeichen angebracht waren, sondern einen Teil des um der Beerdigung entstandenen parodisierenden Brauchtums und der Volksdichtung darstellen.

In den ungarischen städtischen Friedhöfen wurde der Blumenkult erst seit Ende des 18. Jh. bekannt, in den Dorffriedhöfen verbreitete er sich erst in den letzten Jahrzehnten. Früher wurden viele Obstbäume in den Friedhöfen angepflanzt (Pflaumen- und Birnbäume), der Graben des Friedhofs wurde mit Bocksdorn (*Lycium*) und Flieder eingesäumt.

Der Volksglaube schützt den Friedhof: Holt man Blumen, Bäume oder sonstwas aus dem Friedhof, kommt der Tote nach und gibt keine Ruhe, bis er es zurückbekommen hat. Um diesen Kern gestaltete sich eine abergläubische Erzählung, genau so wie um die Friedhofskapelle. Nach einer öfters vorkommenden Variante ging einer aus Übermut um Mitternacht in den Friedhof stehlen und starb — erschreckt im Glauben, daß ihn ein Toter gepackt hatte — an der Stelle. Wird aber irgend etwas aus dem Friedhof zum Heilen benötigt — Pflanze, Sargnägel oder ein Splitter vom Grabholz — verhindern die Toten nicht, daß diese Dinge weggetragen würden.

Zwischen dem Friedhof und dem Dorfe bildeten sich ständige gesellschaftliche, wirtschaftliche und familiäre Beziehungen heraus, in jedem Landesteil anders gefärbt und mit anderem Brauchtum. Allerseelen, der 2. November — ursprünglich ein katholischer Feiertag — verbreitete sich auch unter den Protestanten und wurde an manchen Orten zum wahren Familienfest, an dem sich der lebende und der verstorbene Familienteil traf.

In Zukunft muß der Friedhof als eine Einheit betrachtet und sein Verhältnis zum Dorf mit besonderer Aufmerksamkeit verfolgt werden.

Иван Балашша

ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЕНГЕРСКИХ НАРОДНЫХ КЛАДБИЩ

Резюме

Венгерские этнографы, можно сказать с самого начала работали над исследованием кладбищ, но большей частью при этом ограничивались рассмотрением протестантских деревянных надгробных памятников, причём внимание обращалось прежде всего на предпологаемые восточные связи. Будущее исследование может рассчитывать на результаты, только если внимание учёных распространяется на всё кладбище и его взаимоотношения с данным поселением.

Венгерские могильники самых ранних времён, периода до принятия христианской религии, расположены за пределами поселений. В этих кладбищах, как правило, было очень небольшое число могил. Светские и церковные законы XI—XII вв. предписывали хоронить покойных около церкви. Выселение кладбища из деревни началось уже в семнадцатом веке, однако только во второй половине девятнадцатого века запретилось законом хоронить мёртвых около церкви, расположенной в центре поселения. В то же время, даже в наши дни имеется сравнительно большое число могильников, расположенных около церкви, стоящей на краю деревни.

Топографическое расположение венгерских могил восточно-западного направления, но в части средневековых могильников, расположенных около церкви, покойники лежат, как правило, лицом к апсиде храма. В последнее время исследователи в некоторых могильниках обнаружили следы общего порядка похоронения мёртвых большими семьями на территории распространения венгерского языка. В таких случаях определённое место имели глава семьи, его жена, близкие и более отдалённые родственники. Общественные отношения и различия по материальной обеспеченности хорошо выражаются в значительной части могильников, поскольку зажиточные крестьяне хоронили своих в особое место, другая часть кладбища была предназначена для безземельных крепостников, для батраков, и опять другая для временных жителей деревни.

В отдельные могилы вместе хоронились члены малых семей. При этом рядом лежали отец, мать и умершие преждевременно их дети, и именно таким образом, что в боковую сторону заново открытой могиле врыли углубление соответствующих размеров, куда потом поместили новый гроб. Местами такие углубления отделяли досками, а над гробом тоже устроили деревянный потолок, образуя таким образом как бы второй гроб.

Венгерские надгробные памятники очень разнообразны, причём изготавливаются из дерева, камня, реже из железа. Различия между их отдельными типами определяются в первую очередь по принадлежности к различным религиям. Католики ставят кресты, а протестанты деревянные столбы, вырезанные по областям различным способом. На крестах и остальных надгробных памятниках нередко встречаются изображения антропоморфного характера, часть которых служит для определения пола и возрастной принадлежности. Возраст покойника во многих местах определяется также и цветом надгробного памятника. Белый и голубой цвета, как правило, знак преждевременно умерших, коричневые и лиловые знаки относятся к покойникам среднего возраста, в то время как чёрный цвет определяет старый возраст похороненного. Надо тут отметить, что в последнее время широко распространились памятники чёрного цвета. Красный же цвет свидетельствует о насильственной смерти похороненного.

Некоторые черты деревянных надгробных памятников свидетельствуют о возрасте покойника, другие помогают определить его профессию, и известны примеры даже того, что в некоторых случаях такие памятники отметили семейным клеймом покойного. Определить точное время проникновения письменности в крестьянские кладбища мы вне состояния, однако известно, что оно довольно широко распространилось уже в семнадцатом веке. Известны некоторые повторяющиеся формулы надписей, которые варьируются по областям. Встречаются также надписи в стихах, большая часть которых относится к числу полу-народных произведений. В этом материале чувствуется влияние деревенских канторов. Имеются также так называемые «смеющиеся надгробные надписи», которые однако никогда не встречались на могилных памятниках, а относятся к пародическим обычаям, связанным с похоронами, и образуют часть народного поэтического творчества.

Культ цветов распространился в венгерских городских кладбищах только с конца восемнадцатого века, а на деревенских кладбищах он появился только в последние десятилетия. На кладбище раньше сажали большое число фруктовых деревьев (преимущественно слив и груш), а рвы около кладбища засажали сиреневыми и прочими кустами.

Народные верования защищают кладбище, и люди считают, что если кто-нибудь отнесёт оттуда какой-то предмет, цветок, дерево, и т. д., покойник пойдёт за ним и не успокоится, пока не получит его обратно. Вокруг этих представлений образовался целый круг народных верований, также как в связи с часовней, расположенной на кладбище. Часто встречается и то псевдо-поверие, по которому желающий из удальства что-нибудь стащить с кладбища в полночь испугается, что мертвец схватил его одежду, и скончается со страха. Если же что-нибудь нужно с кладбища для лечебных целей (растение, гвоздь из гроба, обломок из надгробного памятника, и т. д.), покойник не препятствует унесению этого предмета.

Между кладбищем и деревней быработались постоянные отношения общественного, семейного и экономического характера, которые в отдельных областях страны связаны с различными обычаями и окраской. День мёртвых (2 ноября) который вначале являлся исключительно католическим праздником, получил распространение и среди протестантского населения, и местами превратился в настоящий семейный праздник, когда мёртвые и живые члены семейства встречаются друг с другом. Исследователи в будущем должны рассматривать кладбище в целом, и должны обращать особое внимание на взаимоотношения между ним и данным поселением.

Bozótkések és rokon szerszámok a Dunántúlon

A föld megtisztítása és óvása a természetes vegetációtól, a gatzól, cserjé-
től vagy erdőtől korántsem egyszeri és minden további korra végérvényes
megoldást hozó feladat, hanem szívós, folyamatos munka, különösen a kezdet-
leges gazdálkodási viszonyok között. A föld huzamosabb pihentetése, rekreáló-
dása ugyanis módot adott a félreszorított növények újjáéledésére, s még ha új
területek művelésbe állítására nem is került sor, de a régieknek újbóli meg-
tisztítása és feltörése sem csekély fáradságot jelentett. A régi területek helyett
pedig termőföldet csakis az erdős, bozótos, eddig töretlen földekről nyerhettek,
melyek művelésbe állítása ismételten életre hívta a hajdani irtási, földtisztítási
metódusokat, és működtetni kényszerítette az ide való, speciális eszközöket.

Így tehát – a művelési rendszerek bizonyos kezdetlegesebb szintjén –
az irtás, földtisztítás szakadatlan, állandó munka, ami egyúttal azt is jelen-
tette, hogy módszerei és eszközei is roppant régiiek.

De még az olyan viszonylag előrehaladottabb gazdasági rendszerekben
is, amelyek már feltételezik az állandó, tiszta földet, voltak határrészek, ahol a
régii metódusok és eszközök töretlenül éltek. Voltak egyrészt többnyire olyan
szabadabb műveletű és a rendes szántóhoz időszakosan csatolt parcellák,
amelyek művelése éppen a folyamatosság hiánya miatt igényelte az előzetes
tisztogatást; másrészt a hajdani irtási műveletek és eszközök nem feltétlenül
a szántóföldön találták meg további létük alapját. Azaz: az irtást és tisztoga-
tást, s ebből következően bizonyos eszközök működtetését meg lehetett találni
pl. a réten, legelőn, de magában az erdőben is, feltéve, ha az erdő gondozása
bizonyos szintet és rendszerességet elért.

Ezek az irtási metódusok és e metódusokat éltető eszközök kétségtelenül
nagy fontosságúak a kutatás számára, hiszen általuk módunk lehet igen régi,
több ezer éves technológiát is rekonstruálni, illetve ezek állandó elemeinek
szembesítésével hajdani összefüggéseket, kulturális és gazdasági hatásokat
felderíteni.

Amennyire meg vagyunk győződve az effajta kutatás fontosságáról és
több lehetőségéről, annyira sajnálatosnak tartjuk, hogy az effajta kutatás az
utóbbi évtizedekben erősen visszaszorult. Míg a múlt század végén pl. TAGÁNYI¹
– hacsak utalásszerűen is – nem is egy helyt szükségesnek látta pl. a hajdani
irtási módoknak pontosabb felderítését, s ennek első lépéseként ő kezdte meg
egyes, idevágó helynevek értelmezését², századunkban – egy-két szórványos
kísérlettől eltekintve – teljesen fel is hagytak e törekvéssel, és a vad, bozótos,

¹ TAGÁNYI K. 1894, 16–17.

² TAGÁNYI K. I, 1896, VIII.

erdős területek kultúrtájjá való átalakítási munkájának, folyamatának megbízható feltárása helyett a kutatás elsősorban a már kiirtott föld tulajdonjogi kérdéseinek tisztázására, illetve az ebből következő súlyos társadalmi konfliktusok bemutatására irányult. Nem arról van szó, mintha azt helytelenítenénk, de azt mindenképpen kevésnek kell tartanunk, ami az irtások kutatásában eddig történt, azaz hogy a kutatás leszűkült pár száz év időszakára, a töröktől a jobbágyfelszabadulásig terjedő időre, és lényegében csak arra koncentrált, hogy a kiirtott, tiszta földet milyen válogatott módszerekkel ragadta el és olvasztotta be a frissen szerveződő allódiium.

Pedig irtás azelőtt is, azután is folyt, mégpedig olyan módszerekkel és olyan eszközökkel, melyek talán minden másnál szívósabban éltek tovább hosszú időn keresztül, s így e metódusok és szerszámok tanulmányozásával módunk nyíltat a hajdani gazdálkodás egyes részleteinek pontosabb felderítésére és bemutatására is.

Ennek érdekében fogtunk hozzá irtási eszközeink egy eléggé figyelembe nem vett, de korántsem lényegtelen csoportjának bemutatásához és összefüggéseinek felderítéséhez.

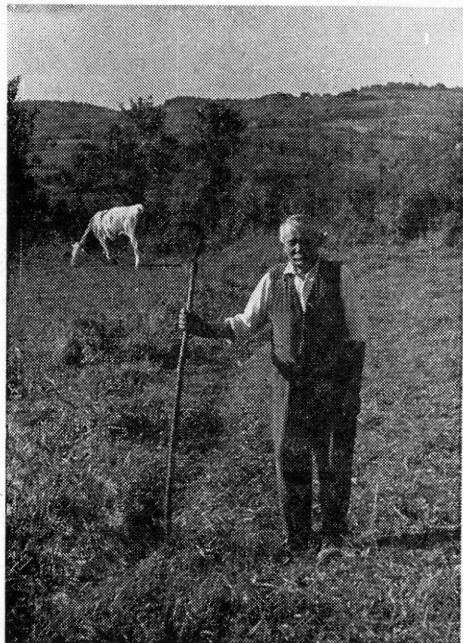
*

A tüskeirtók

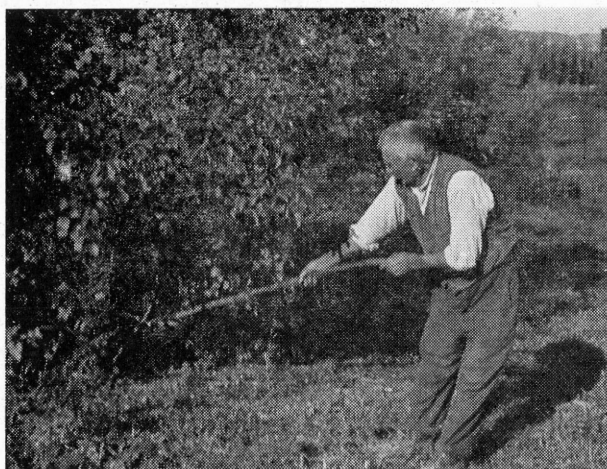
Az erdei munkák szokásos szerszámjai, a fejsze, fűrész, irtókapa a Balaton mentén s ezen belül a Balaton-felvidéken is nélkülözhetetlen eszközei az irtásnak és a favágásnak. A fekete vagy sárga löszföldeken használt kapát, amivel a puha földet húzták el a fa aljából, hogy a gyökeret szabadddá tegyék és ezzel a vágást biztosabbá, itt nem vagy csak nagy ritkán használták, mivel köves, kemény volt a talaj. Ez egykettőre elkoptatta, „megette” a kapa életét, még akkor is, ha annak az e vidéken szokásos, vastagabb pengéje volt. Használtak viszont, éppen e köves talaj következményeként, olyan szerszámot, amit máshol nem, és amit éppen ezért érdemes lesz részletesebben is bemutatni. Ez a szerszám, általánosan elterjedt neve szerint, a *tüskeszedő*. Amint neve is mondja, a tüske irtására, vágására szolgált. A szerszám pedig állt egy erős és horgasan görbített köpüs pengéből, amelybe 150–180 cm hosszú nyelet szúrtak, amelynek segítségével a bokrok közé nyúlva a szúrós cserjét vagy ágat lemetszhatték anélkül, hogy a tüske kezüket, testüket megsérthette vagy ruhájukat megtéphette volna. Nem történt e vidéken irtás, erdővágás, de szálalás, gyérítés sem anélkül, hogy a tüskeszedőt ne használták volna, ha másra nem, arra, hogy a kivágandó fa környékét megtisztítsák a tüskés bokroktól, és így a törzséhez hozzáférhessenek. Némelykor, pl. fiatal erdő ritkításakor, csak ezzel dolgoztak: nemcsak a tüskés bokrokat, hanem a felesleges hajtásokat is ezzel metszették el. Ugyancsak ezzel irtották ki pl. a legelőn sűrűn felövő tüskét, vagy ritkították a szélesre terjedt szúrós tövisű, élő gyepüket. Használata tehát korántsem egy munkafázisra vagy egy leszűkített évszakra szólt, hanem szerepe volt egész éven át.

Elterjedési területe látszólag nem nagy. E szerepkörben nem lépi túl a hegyes Balaton-felvidék szűkebb határait, és ha pl. attól távolodva mégis meg található, funkciója változik.

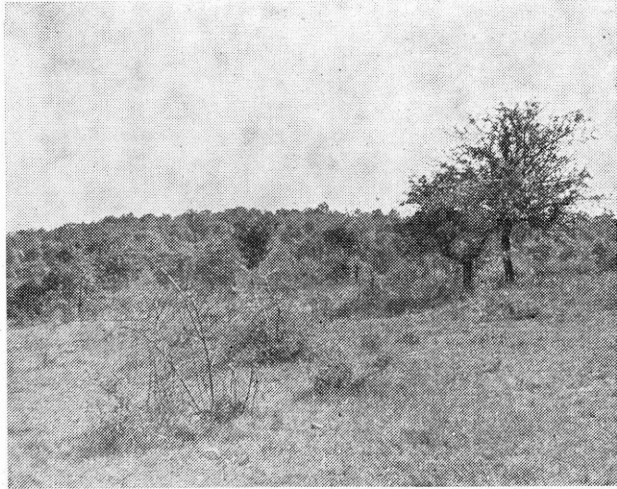
Nyilvánvaló, hogy speciális használatának a helyi földrajzi viszonyok különlegességében találhatjuk meg egyik okát.

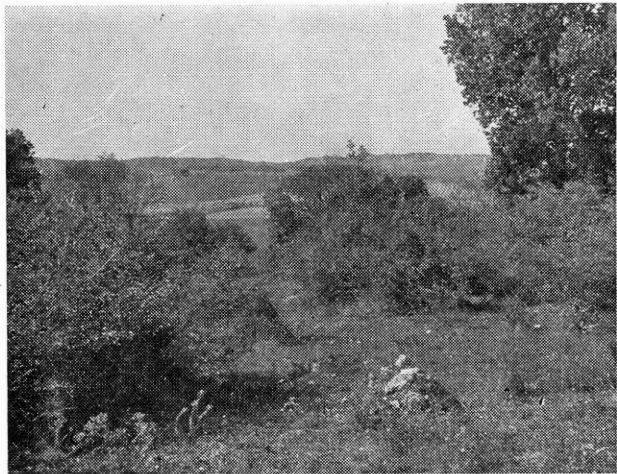
1. kép. Tüskeszedő formája (Pécsely, Zala m.)

2. kép. Tüskeszedővel való munka (Pécsely, Zala m.)

3. kép. Bozótos karsztbokorerdő (Pécsely, Zala m.)

4. kép. Bozótos erdő, sziklás területen (Pécsely, Zala m.)

A szubmediterrán vidék

Az Akalitól kb. Badacsonyig húzódó összefüggő hegyvonulatot, a Balaton-felvidéket, mely a Balaton partjait a Bakonytól elválasztja, régtől fogva megkülönböztetett figyelemben részesítették földrajzi kutatóink.³ Ennek oka a

³ Vö.: DÓCZI L. 1913; — BORBÁS V. 1900; — BORBÁS V.—BERNATSKY J. 1907; — WALLNER E. 1937. 57—60; — WALLNER E. 1942. 38—42; — WALLNER E. 1943. 270—271.

különleges talaj-, éghajlati és vegetációs viszonyokon alapuló szubmediterrán táji jelleg. Hegyei mészkő és dolomit, melyek könnyen felmelegsznek, és a rajta levő sekély termőföld a nedvességet hamar elveszíti. A hegység völgyei általában délfelé nyitottak, és ez a körülmény növeli a gyors felmelegedést és a talaj kiszáradását.⁴

A növényzet ennek megfelelően alakult: legfőbb jellemzője az ún. karszt-bokorerdő, amely olyan speciális erdő, amelynek „lombkoronája átmeneti alakban fejlődik ki a szálerdők és a cserjések között”.⁵ E bokorerdő legfontosabb növénye a molyhos tölgy (*Quercus pubescens*), melynek alacsony növése

5. kép. A legelő tisztítása bozótkéssel (Pécsely, Zala m.)

különösen kedvez a dús aljnövények, bokrok és fűvek kifejlődéséhez, melyek itt ugyancsak erős mediterrán kapcsolatot mutatnak. Ez az összefüggés elég régóta nyilvánvaló. A századfordulón megvalósult átfogó Balaton-kutatás keretében — melynek a néprajz is olyan kitűnő munkát köszönhet, mint JANKÓ János Balaton-monográfiája⁶ — közreadott balatoni flóra feldolgozásában⁷ pl. BERNATSKY e vidék növényzetét egyenesen az adriai karsztvidék jellegzetes karsztbozóttjával, a *Siblják*-kal hozza kapcsolatba. Ez az alacsony törzsű, sűrű, ágas bokorerdő, amint mondja, „kommt der Sibljak Formation nahe”. Sőt, másutt ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Die Sibljak Formationen der Balatonseegegend lässt sich somit als eine nördliche Ausstrahlung der betreffenden mediterranen Formationen auffassen...”⁸

Erre a közvetlen kapcsolatra különben azóta is többen utaltak, ha mással nem, az adriai partvidék és a Balaton északi partjának párhuzamba állításával.⁹ Ezeknél azonban sokkal fontosabb az az aprólékos kutatás, amely mind a

⁴ STEFANOVITS P. 1963². 148, 301—302.

⁵ JAKUCS P. 1958. 7—8.

⁶ JANKÓ J. 1902.

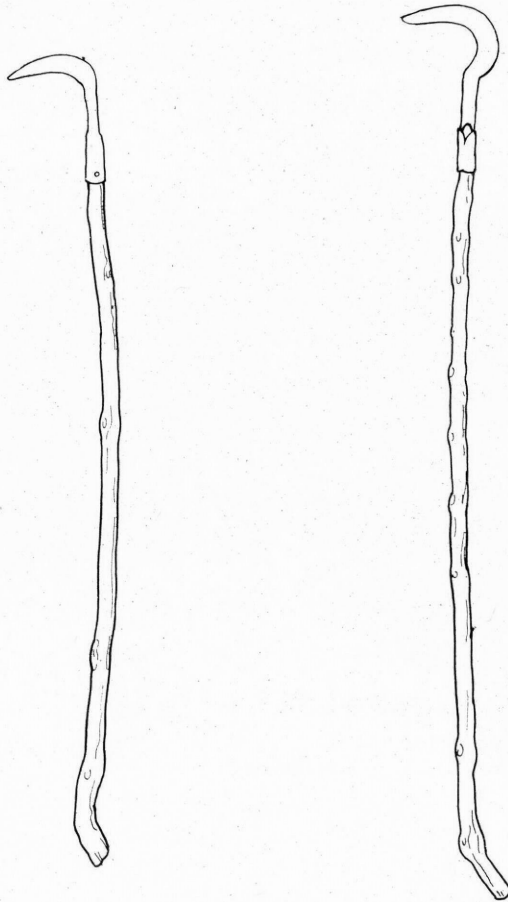
⁷ BORBÁS V.—BERNATSKY J. 1907.

⁸ Id.: JAKUCS P. 1961. 41.

⁹ Vö.: WALLNER E. 1937. 62.

cserjék, mind a füvek között egész sor mediterrán jellegűt tudott kimutatni.¹⁰ E bokrok egy része pedig olyan, amit — akár a karsztvidéken — tuskéi miatt, pusztá kézzel vagy rövid nyelű szerszámmal nem is lehet megközelíteni.

6. kép. a) Egyenes nyakú túskeirtó kés (Népr. Múz. ltsz.: 68.194.17 Kapos, Zala m.);
b) Visszatörött nyakú túskeirtó kés (Népr. Múz. ltsz.: 67.169.7 Felsődörgicse, Zala m.)

Mindehhez a vegetációs adottsághoz hozzájárult az is, hogy a Balaton-felvidéket dél felé nyitott folyóvölgyek szelik át, és a völgyekben sűrűn települt, kis határú, törpe falvak helyezkednek el, amelyek lakosai természetesen a jól termő folyóvölgyeken kívül a szántható domboldalakat is feltörték, és erdőnek csak a sziklás, művelhetetlen oldalakat, hegyhátaikat hagyták, amiket másra nem is lehetett használni. Ezeken a termőföldről részben megfosztott,

¹⁰ FEKETE G.—JAKUCS P. 1957. 181—195; — JAKUCS P. 1958. 7—8; — Soó R. 1965. 65, 80—81; — DEBRECZI Zs. 1966 223—241; DEBRECZI Zs. 1967, 175—189.

7. kép. A tüskeirtó kés tartása (Pécsely, Zala m.)

8. kép. Út melletti élő gyepű (Zamárdi, Somogy m.)

lekoptatott sziklás, köves területeken nőttek viszont a legtipikusabb karszt-bokorerdők és tüskés bozótok.¹¹

Nem lehet csodálkozni tehát, ha az itteni erdőmunkáknál minduntalan felbukkan a bozótok és tüskék irtásának alkalmas eszköze, a *tüskeszedő*.

¹¹ WALLNER E. 1937 58—60 — WALLNER E. 1943 270, — Soó R. 1931. 312—313.

A szálas- és legelőerdők tisztítása

A Balaton melléki falvak erdőbirtokos lakosságának¹² évente állandóan kötelező munkája volt az erdő egy részének megtisztítása. Különösen azt a részt kellett megtisztítani, amelyet a következő évben vágásra szántak. E munkához, birtoka arányában, közmunkára rendeltek ki minden birtokost, akik főleg a hosszú nyelű, görbe késsel, azután a szokottnál hosszabb nyelű baltával

9. kép. Gyepűvágás (Zamárdi, Somogy m.)

10. kép. Gyepűvágó használata (Zamárdi, Somogy m.)

és villával felfegyverkezve vonultak a tetthelyre, ahol a fák alól a tüskét kivagdosták, majd a villával határba rakva azt el is égették. Az erdőosztó és -becsülő bizottságok csak ezután tudtak a fák közé lépni és munkát végezni.

De tüskét kellett irtani az erdőben más alkalommal is, elsősorban a csemetezés után pár évvel, amikor az elültetett, hasznos cserjéket kiszabadították a gyorsan növekvő sűrű bozótból. De később is, amikor a cserjék szálassá váltak, gyéríteni kellett fájukat és tisztítani aljukat. Ezt a munkát sem lehetett itt tüskeszedő nélkül végezni.

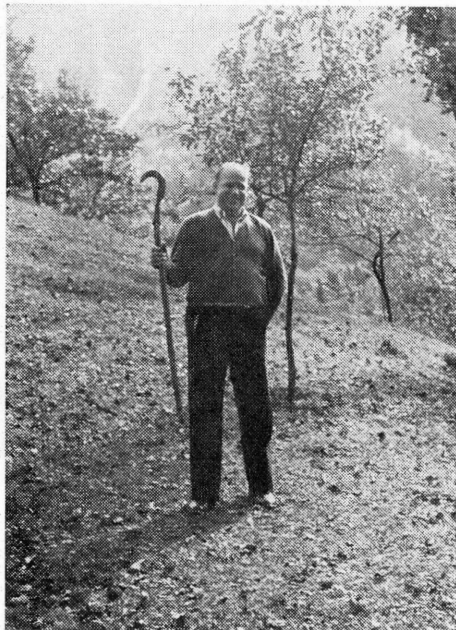
De nemcsak a ma ismert, fordába osztott, rendszeres vágásterv mellett művelt, ún. *vágáserdő*ben volt ez a szerszám nélkülözhetetlen, tehát nem a modern erdőgazdálkodás bevezetése hívta életre. Használata sokkal kiterjedtebb volt az erdők korábbi állapota mellett is.

¹² Vö.: ERDEI F.—PATAKY F. 1957. 174; — TÓTH GY. 1912. 26—36; — TÓTH L. 1857. 92—93.

Falvaink nagyobb részében, amelyek községi erdővel rendelkeztek, még emlékeztek az idősebbek, hogy a múlt század második felében nem olyan volt az erdő, mint manapság. A mai, az ún. *vágáserdő* szép sorokban rendezett, amelyekben viszonylag egyforma, vastag törzsű, felfelé nyúló, kicsiny lombú fák szorongtak egymás mellett. Ez az erdő már a vágás utáni telepítés eredménye. Vágásra pedig általában 40 évenként került sor. Ennek következtében az éppen sorra kerülő vágási részből kiindulva mindig fiatalabb és fiatalabb

11. kép. Gazvágás nádvágóval (Makád, Pest m.)

12. kép. Bozótvágó kés (Tršič-Lom, Slovenija)

erdőket találhatunk, egészen addig, amíg vissza nem kanyarodunk a múlt évi vágáshoz. Ezt az erdőt 40 nagyjából egyforma részre tagolva, évente vágták és ültették és rendszeres műveléssel tartották mindig kb. ugyanazon a szinten.

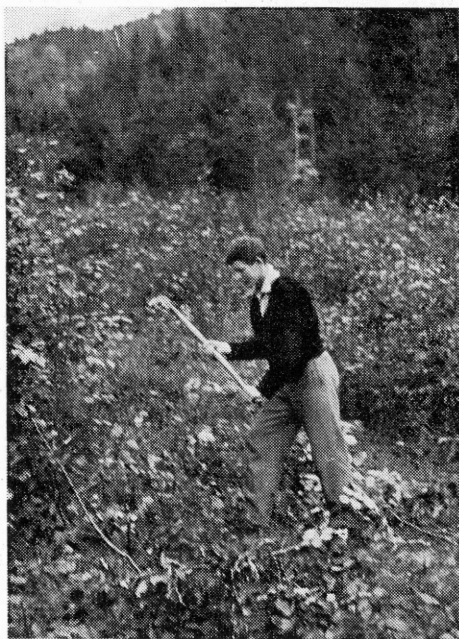
Ettől a viszonylag egy helyre tömörített és erdőgazdasági elvek szerint művelt *vágáserdő*től mind elhelyezkedése, mind jellege szerint erősen különbözött az az erdő, amely részben az idős emberek emlékezetében, némi halvány nyoma pedig egyes legelőerdőkben maradt fenn. Ennek a neve *legelő-* vagy *öregerdő*, szemben a fenti *vágás-* vagy *szálaserdő*vel.

Különösen a nemesi falvakban tűnik élénk élesen a kettő kontrasztja, ahol a legtovább fent maradtak a régi erdő- és határhasználatnak a formái. Több helyen, így pl. Nemes-Pécselyen is, úgy emlékeztek egyes öregek, hogy régen, a tagosítás előtt, a határ „összevisszaságban volt” és nem abban a rendben, amiben elkülönítve ma találhatjuk a szántót, legelőt és az erdőket. Még leginkább a rét tartotta meg régi helyét, amelynek lapos, vizes földje korábban is csak fűkaszálásra szolgált. A szántók viszont annál „keveredettebbek voltak”. „Apámtól hallottam — említette pl. a 87 éves Tóth Sándor Nemes-

Pécselyen 1967-ben —, hogy régen nagyon rendetlen volt a határ. Út sem volt, dűlőút sem.” Egy másik adatközlő, Keresztes Dániel (80 éves) ezt mondta: „1887-ben születtem, de emlékszem, hogy itt-ott volt az embereknek szántója.”

Mindez természetesen arra is vonatkozhat, hogy az egyes birtokosok földje volt nagyon szétszóródva, eldarabolva a szántóföldeken, mégpedig

13. kép. Bozótkezés használata (Tršič-Lom, Slovenija)

14. kép. Bozótkezés formája (Slovenija)

olyan szántón, amelyet már évtizedes használata tisztává tett, és ott irtásnak további lehetősége nem maradt. Azonban azok az emlékek, amelyek a földek végében húzódó széles gyepűket s a szántókban maradt magános fákat és facsoportokat idézik, annak a feltételezésnek adnak alapot, hogy ezek korábbi erdők maradványai, mégpedig olyan erdőknek, amelyeket éppúgy legeltettek, mint a ligetes legelőket, és a gyepű is, amely az emlékezet szerint a szántókat elválasztotta, a tulajdonjog meghatározásán kívül korábban más célt is szolgált: a legelő állat ellen védte a vetéseket.

De mindennél lényegesebb az, amit a hajdani legelőkről hallhattunk. E legelők ugyan jól elkülönültek — az emlékezettel beérhető időn belül — a szántóktól, de fokozatosan átmentek, helyesebben váltakoztak az erdőkkel, amelyek a mainál jóval nagyobb területet borítottak. Nemcsak azért, mert azóta több részt feltörték, és lényegesen csökkent terjedelmük, hanem azért is, mert az erdő rendszerint legeltetésre is szolgált. Ennek a legeltetésnek a formája is különbözött a maitól, minthogy egyénileg, pásztor nélkül folyt, és egy-egy családban egy férfi erejét csaknem egész éven át lekötötte. Itt is emlegették azokat a hajdani „boldog időket”, amikor még „dolgozni alig

kellett”, és a legények az állat mellől mentek sorozásra, és csak utána, katonaviselten tanulták meg a paraszti munkák egyik legnemesebbikét, a kaszálást.

A legeltetés még a múlt század végén is az állattartásnak alapvető tartozéka, és ha időnként az állatokat az ugarra vagy a rétre is bocsátják, azért azok legstabilabb fenntartója és éltetője a legelő, ill. a legelőnek használt erdő.

15. kép. Tüskevágás kosírral (Dubrovnik-Komalac, Jugoszlavija)

16. kép. Tüskevágó kosir használata (Bosznia)

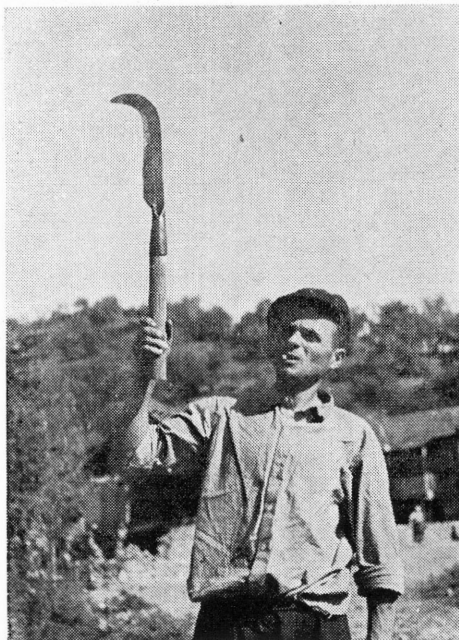
A tüskeirtók használata

Ez a legelőerdő, amint azt az emlékezetből rekonstruálhatjuk, lényegesen eltér a fenti vágáserdőtől. Míg a vágáserdő sűrű, kis lombú fákból állt, a legelőerdő fái ritkák, nagyok, lombjuk jobban szétterült, és alattuk számtalan bokor, cserje is tenyészett. De a ritka és olykor nagy méretűvé felnőtt fák között nehezen is nőhettek a fiatalok, mivel a legelő állatok a fiatal hajtást, cserjét és ágat lerágták és eltaposták. De nem csupán a sarjadó növényt gázolta le az állat, hanem a földet is keményre tiporta patája, amelyen csak a nagyon szívós, edzett növények, elsősorban a gazok és a tüskés bokrok tudtak megkapaszkodni. A legeltetés hatására, mint azt egyik geográfusunk írja,¹³ „a növénytársulások fajokban elszegényednek, fellazulnak, a gyp szétbomlik, csak a taposást, rágást elviselő fajok maradnak meg, különösen a tüskebozót és a mérges, erős szagú, szúrós kórok”. A tüskék közül elsősorban a *kökény* (*Prunus spinosa* L.), *galagonya* (*crataegus monogyna*) és a *vadrózsa* domináltak. A nemesi falvak erdeiben, amint földrajzosaink megjegyezték, különösen rossz

¹³ Soó R. 1965. 34.

volt az erdők állapota, és ennek következtében az átlagosnál is nagyobb a tüskésedés.¹⁴

Ezért kellett tehát ismételten a legelőerdőkből is a tüskét kiirtani. E munkára rendszeresen kivезényelték az erdőbirtokosokat, és azok meghatározott rendben járták végig és tisztították a tüskétől fenyegetett és legeltetésre már nehezen használható területet.

17. kép. Széles vágóélű kosir (Macedonia)

18. kép. Bozótvágó kés Portugáliából
(Dias J., 1953, 241–2)

Megvolt tehát a tüskeszedőnek a szerepe akkor is, amikor még szó sem volt rendszeres erdőművelésről, hanem csak a legelőerdő alkalmi tisztítását végezték. A legelők évenkénti tisztítása különben ma is feladatuk a helyi, legelőjogos birtokosoknak.

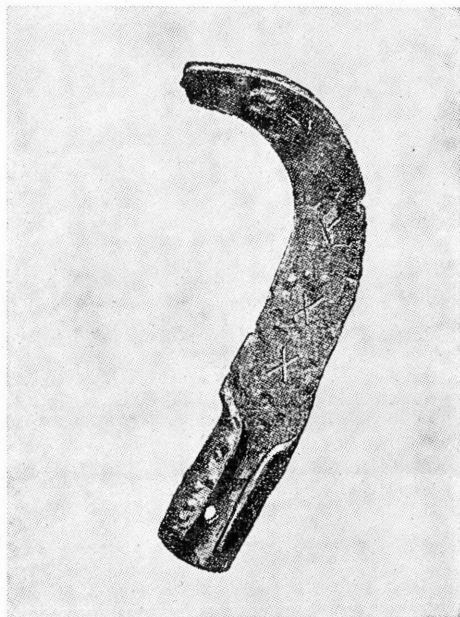
De a tüskeszedőket még másutt is szokták használni, ha nem is az előbbiekhöz hasonló mértékben. Így pl. a ház körüli gyeprü rendbeszedésekor, út melletti bokrok ritkításánál vagy a szőlőhegyi pince körüli alj tisztításakor. Olyan kéziszerszám volt tehát a tüskeszedő, amit az erdőben és a ház körül vagy a szőlőhegyen szinte egész éven át működtettek.

A szerszám a Balaton-felvidék erdős, bokros vidékén mindenféle ismert. Elterjedését Balatonfüredtől Mindszentkálláig nyomon követhetjük, részint a Nép rajzi Múzeumba került példányok, részint a gyűjtött vagy irodalmi adatok alapján.

¹⁴ WALLNER E. 1943. 270.

A múzeumba került példányok két alapvető típusra tagozódnak: az egyik, amelynek ívelt görbe pengéje egyenes nyakkal, a másik, amely visszatörött, sarlószerű nyakkal csatlakozik a köpühöz. Az első típus példányai között még elkülöníthető olyan változat, amelynek pengéje nyitott, és bár rövid, de kaszaszerű, míg a másik, amelynek pengéje horgas, erősen ívelt. Ez utóbbit a múzeumi gyűjteményben — a kifejezetten tuskeszedő szerszámok közül — csak

19. kép. La Tène-kori görbekés-lelet Idriadi Bača-ból (SZOMBATHY J. 1903, 321)

20. kép. Római kori görbekés-lelet a Szekszárdi Múzeumból

egyetlen példány képviseli,¹⁵ míg az előbbit négy.¹⁶ A sarlószerűen hátratorított nyakú típusúak száma viszont 10.¹⁷

Az utóbbi típusról, amelynek nyaka visszatörött, egyesek a használóik közül úgy vélekedtek, hogy újabb, és létrejötté, elterjedése a dörgicsei Aszaló kovácsnak köszönhető. Az valóban igaz, hogy a kiváló kovács hírében álló Aszaló mester és fiai számtalan példányt készítettek, már a századfordulótól kezdve, és ezek túlnyomó többsége visszatörött nyakú. Csakhogy, amint azt a kovácsok elmondták, bármennyire is szívesen alkottak volna ők valamilyen

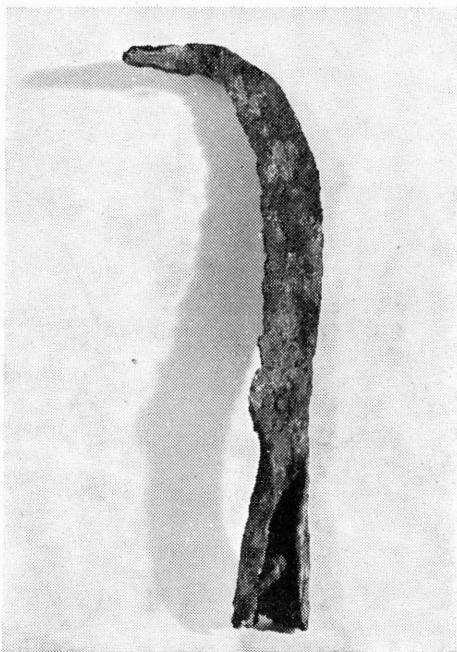
¹⁵ Néprajzi Múzeum, Földművelés-gyűjtemény, ltsz.: 68.194.33 (Balatonhenye, Veszprém m.) H.: 131.

¹⁶ Uo., ltsz.: 67.115.1 (Balatonudvari, Zala m., H: 152); 67.115.2 (Balatonudvari, Zala m., H: 85); 67.169.3 (Vászoly, Zala m., H: 137,5); 68.194.17 (Kapolcs, Zala m., H: 142).

¹⁷ Uo., ltsz.: 67.115.3 (Vászoly, Zala m., H: 164); 67.169.1 (Pécsely, Zala m., H: 152); 67.169.2 (Pécsely, Zala m., H: 145); 67.169.4 (Vászoly, Zala m., H: 147,5); 67.169.5 (Felsődörgicse, Zala m., H: 58,5); 67.169.6 (Felsődörgicse, Zala m., H: 83); 67.169.7 (Felsődörgicse, Zala m., H: 157); 67.169.8 (Alsódörgicse, Zala m., H: 151); 67.169.10 (Alsódörgicse, Zala m., H: 125,5); 68.194.14 (Vászoly, Zala m., H: 152)

új szerszámot, végső soron a megrendelő szabta meg annak a közelebbi formáját. Annak igénye szerint készítették el a tükkeszedőt is, aki használta, és a használat közben tapasztalhatta a szerszám előnyét vagy hátrányát. Mint mondták, a hátratorított nyakú tükkeszedőt azért szerették a használói, mivel annak ívelt pengéjét jobban bele lehetett akasztani a fa ágába vagy vékony törzsébe: a penge rásimulva, jól beleakadva nem csúszott le, és így biztosabbá

21. kép. Római kori görbekés-lelet Aquincumból

vált a fogás. A tükkeszedőt különben nem úgy kellett tartani, mint pl. a sarlót vagy az ágtördelő kampót, amikor azzal a gabonát vagy az ágot vágják, nem merőlegesen. A tükkeszedővel, mint azt a neve is mutatja, nem is vágják, hanem metszették, sőt olykor nyiszálták az ágot. Ennek következtében metszés-kor hiányzott az a lendület, ami a rövid nyelvű ágvágónál a vágást oly könnyűvé tette. A tükkeszedőt viszont beleakasztották a levágandó ágba, cserjébe, majd jobbra-balra, pontosabban föl-alá rángatták, amíg a fát el nem metszették. A kést a fára nem merőlegesen, hanem amennyire lehetett, ferdén, hosszában illesztették, hogy éle a fának a szála irányába vágjon. A nagyobb ívű, sarlószerű tükkeszedő éppen az ilyen ferde vágásoknál tett jó szolgálatot, mivel íves pengéje jól átfogta a levágandó ágot.

A hosszú, 140–160 cm-es nyelv vége görbe *kampó*ban, *fogantéban* végződött, amit legtöbbször az ág természetes görbületéből alakítottak ki. A nyelkek, amelyek hosszúsága megóvta a használóját a tüskék karmolászásától, erős bokorfából készültek, amelyek szívósak, és nem törnek olyan könnyen, mint a nagyobb fák ágai. A legjobban szerették e célra a *vadsomfát* vagy a *galagonyát* amelyek természetüknél fogva is bokrosak. Szükség esetén fiatal tölgyet,

gyertyánt vagy juhart is feláldoztak e célra. A fiatal fa elhajló gyökeréből lett többnyire a kampó, míg a vékonyodó végére a köpüt húzták, amit szöggel is megerősítettek.

A túskeszedő elterjedése, mint említettük, csak a Balaton-felvidéken regisztrálható. E funkcióban más vidéken még nem akadtunk rá. Vannak azonban egyes tények, amelyek arra ösztökélnek, hogy kapcsolatait más irányban is keressük. Először is egy alsódörgicsei eszközpár, amely két nyélből és egyetlen vaspengéből áll. A pengét a helyi Aszaló kovács készítette, és típusát tekintve a nagy példányszámban elterjedt hátratorított nyakú túskeszedőhöz sorolható. Pengéje a használattól már erősen kopott. E vaspenge érdekessége, hogy a különböző évszakokban más-más eszközzé alakult aszerint, hogy milyen nyélre húzták, és milyen munkát kívántak vele végezni. Tavasszal és nyáron, amikor a ház vagy a pince körül és az erdőben kellett tüskét irtani, a hosszú, 125 cm-es nyelét ütötték bele. Ekkor a szerszám *túskeszedő*.¹⁸ Ősszel pedig, amikor a mezőn kukoricaszárt kellett vágni, a rövid nyéllel használták.¹⁹ Ekkor *csutkavágó*vá alakult.

Ez a tény önmagában is mutatja, hogy e szerszámok korántsem szorultak be olyan szűk funkciókörbe, mint amiben egy-egy alkalommal, olykor gyűjtéskor is találjuk őket, hanem adott esetben túlléptek azon, és a szükségletnek megfelelően eredeti rendeltetésüktől eltérő feladatot is kénytelenek voltak magukra vállalni. A más irányú feladatokra különben utal egyik helyi elnevezésük, a *gyalázka* is,²⁰ amely pedig a Balaton keleti partvidékétől a Duna vonaláig a nádvágó egyik jellegzetes terminusa. Ehhez hasonlóan az egyéb feladatokra s egyben a nádvágóval való kapcsolatra utal a túskeszedő mindszentkálai neve, a *bicske* is, amely név viszont Szigliget és Gerjen környékén ma még pontosan el nem határolható, de mindenesetre nem elhanyagolhatóan kicsiny területen a nádvágó és részben a vesszőszedő jelölője.

A túskeirtők kapcsolata más szerszámokkal:

a) *gyepűvágó*

A túskeirtők mind funkciójukat, mind a formát tekintve a legközvetlenebb kapcsolatot azokkal a szerszámokkal mutatják, amelyekkel a hajdan oly hosszan elhúzódó élő gyepüket tisztogatták, nyesték, szabályozták, s amelyek szórványosan, amikor pedig a gyepük már igen megfogyatkoztak, ma is fellelhetők. Ezek a *gyepűvágók*, amelyekből két jellegzetes példány a Balaton déli partjáról, Zamárdiból (Somogy m.) került a Néprajzi Múzeumba,²¹ de több hasznos adat még máshonnét is rendelkezésünkre áll.

A két példány szerencsés módon az emlékezetből is rekonstruálható két alapvető típust képviseli, mégpedig azt, ami a túskeszedőkre is jellemző: az enyhe ívben hajlított pengéjű, egyenes nyakú típust, illetve a horgasabb pengéjű, sarlószerűen visszatorított és hosszú nyakú típust. Az előbbi kopott,

¹⁸ Uo., ltsz.: 67.169.10 (H: 125,5 cm).

¹⁹ Uo., ltsz.: 67.169.9 (H: 53 cm).

²⁰ A *gyalázka* elnevezés a következő tárgyaknál regisztrálható: ltsz.: 67.169.1 (Pécsely), 67.169.2 (Pécsely), 67.169.4 (Vászoly).

²¹ Néprajzi Múzeum, ltsz.: 70.81.1 (Zamárdi, Somogy m., H: 29 cm); 70.81.3 (Zamárdi, Somogy m., H: 49,5).

régi tárgy, a múlt század közepe táján készült, míg az utóbbi újabb, a két világháború közti időből való. Ez a tény azonban nem jelenti azt, hogy típusa is új, hiszen e korban, a 30-as években egy ugyanolyan régi tárgy mintájára készült, mint az előbbi. A lényeges az, hogy mindkettő hagyományosnak tekinthető e vidéken, s létük alapját a dúsan növény, széles gyepük évenkénti többszöri visszavágása, nyese adta.

E gyepüknek ma már csak töredékeik vannak, a szőlőhegyre és Körös-hegyre vezető utak mentén, valamint a falu kis közein, de ezek is alkalmasak arra, hogy hajdani kiterjedésüket, jelentésüket és főleg évente többször is visszavágó munkájukat általuk felidézzük.

Még a század elején is e gyepük sűrűn fogták be kétoldalt a szomszéd faluba vezető utakat, de főleg azokat, amelyek Köröshegy felé, a legelőre, pontosabban a legelőnek használt erdőre vezettek. A faluból kifelé tartva az út is szélesedett, majd a legelőerdő más-más részéhez vezetve, többfelé ágazott, és a sűrű gyepük között vezetett fel a domboldalon húzódó legelőkre. A legelő és a falu között helyezkedtek el a szőlők, alattuk pincével, füves szőlőaljjal, amit kaszáltak és szántottak. A vidék általános szokása szerint a szőlőhegy földje egyúttal gyümölcsös, sőt némileg zöldséges kertnek is szolgált, ahol a szőlőhegyi munkás a legszükségesebb zöldségfélét is megtalálhatta. Érthető tehát, hogy a szőlőföldet kertnek kijáró gondnal művelték, még akkor is, ha valaki nem is becsülte sokra a lényeges terméket, a bort. Ilyen pedig csak ritkán akadt.

Ezt a falu életében oly lényeges szőlőföldet, kertet, gyümölcsöst védték tehát azok az út melletti élő gyepük, amelyek között naponta legalább kétszer elvonult a csorda vagy sertéskonda s régebben, a múlt század második felében pedig még a legeltetett lovak raja is. Ezért kellett e gyepüket épen és jó karban megőrizni, ismételten visszavágni, évente többször javítani.

E gyepük nagyrészt sűrű liciumból álltak, közben-közben szúrós vad-rózsafákkal, kökénybokrokkal és sok egyéb bokros cserjékkel, melyeket még az iszalag is többszörösen átszótt. Itt-ott erdei fák vagy tuskés vadszilvafák emelkedtek a bokrok fölé, mintegy a szőlőskerti gyümölcsfákkal konkurrálva.

Amennyire jól védte a sűrű gyepű a szőlőföldet az úton vonuló állatoktól, annyira nagy gondot jelentett e bozótok, fák, cserjék féken tartása is, nehogy túlságosan a művelt földekre nyúljanak, és a gondozott növényt kiszorítsák, árnyékukkal elnyomják. Ezért kellett e gyepüket is évente legalább kétszer rendbe szedni, a hézagokat betölteni, elkeríteni, a szétterülő bokrokat és folyondárágakat pedig lemetszeni, visszavágni. Ez utóbbi művelet egyúttal a gyepű sűrűségét is növelte.

A gyepük, kerítések rendbehozásának klasszikus ideje itt is a tavasz volt, mielőtt a mező kifakadt, és a sarjadó növényeket nem kellett védeni a beszabaldult állat tiprásától. Ekkor tisztították a kaszálónak használt szőlőaljat, és mellette foltozták ki tuskével, ággal, hasítékkal a pusztuló, lyukas gyepűt, illetve kurtították meg a szőlőkre, gyümölcsösre, fűre hajló bokrok végét.

A gyepű bozótjának, vékony ágainak visszametszését tavasszal éppúgy, mint később, leveles állapotban is sokféle, gyakran alkalmi eszközzel is végezték. A közismerten vékony szálú liciumgyepűt pl. az utóbbi időben itt is, akár Dunántúl más vidékén, szívesen vágták vissza rossz kaszapengéből átalakított, nyeles gyepűvágóval, amelyet két kézre fogva, pallosként suhintottak a szétterülő ágakra. Ez azonban éppúgy újabb eszköz, mint a hasonlóan készített kaszapenge-szénavágó, amely önmagában is lehetett alkalmi gyepűkés.

Hasonlóképpen alkalmoszerű gyepűvágó az is, amit pl. szőlőmetszőkésből fabrikáltak — miután a metszőolló elterjedésével használaton kívül került. A Zamárdihoz nem is olyan messze fekvő, ugyancsak Somogy megyei Értényben találkoztunk pl. ilyen szerszámmal, mely ugyan a rövid tuskével tökéletlenül volt szokatlanul hosszú nyelére erősítve, de a gyepűk nyers, leveles ágainak lemetszését azért el tudták vele végezni.

Ezeken kívül használhatták a sarlót, nádvágót, sőt a kaszát is, különösen, ha pengéjét nagyra állították, vagy ha a nyélre egyenesen kötötték fel.

Mindezeknél azonban alkalmasabb szerszám volt a fent bemutatott gyepűvágó, amely — mint a neve is mondja — speciálisan e munka végzésére szolgált. Nemcsak azért, mert a kerek hosszú élű és hosszú nyelű szerszám viszonylag jól forgatható, könnyen kezelhető volt, és vele a tuskés gyepűnek is megadhatták a kívánt formát, hanem még inkább azért, mert vele a vékony ághegyeken kívül a tuskés bokrokat is többen kivághatták, hosszú nyelével mélyen a bokrok közé nyúlhattak, és egyes tuskés cserjéket is kimetszettek, s ugyanakkor nem kellett megijedniük még vékonyabb szálfáktól sem. Így tehát e szerszám egyesítette magában a sarló és balta előnyeit, mégpedig hosszú nyélen, azaz a munka viszonylagos biztonságával.

Ezért volt oly kedvelt és viszonylag elterjedt eszköz a gyepűvágó egy olyan korban, amikor a fenti körülmények következményeképpen a gyepű itt is állandó és tervszerű gondozást kívánt.

b) gyöngyszedő és ágtördelő kampó

A gyepűvágóval lényegében egy családba tartozik, még ha kisebb méretű is az a szerszám, melyből éppen a Zamárdival szomszédos Balatonendréről került egy példány a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe,²² és amellyel éppúgy ágat metszettek, vágtak, mint a fenti eszközzel, csak nem a gyepűben, hanem az erdőben, mégpedig fagyöngyágot. E szerszám a *gyöngyöző kapocs* vagy *gyöngyszedő kapocs* — egyik bizonytalan adatközlőnk szerint *gyöngyszedő kasza* —, amely méretben lényegében megegyezett a Balaton-felvidék tuskeszedőivel, pengéje horgas, nyaka egyenes, és nyele, amikor speciális szerepkörében használták, hosszú, 2–3 méteres. Ugyanis e szerszámot — nevének megfelelően — a fagyöngy lemetszésére, letépésére használták, még a múlt század második felében is, amikor a rideg marhát, főleg ökröket a szőlőhegy körüli erdős dombhajlatok védettebb helyein teleltették, ahol maguk is megtalálhatták a legszükségesebb takarmányt az erdő avarjában és vékony vesszejű cserjéseiben. Ha viszont leesett a hó, s oly nagyra halmozódott, hogy alóla még a rideg állat sem tudta kikaparni és feltúrni az avarfüvet, és a vesszős ág is elfogyott, a rideg marha őrzői e hosszú nyélre szerelt görbe késekkel metélték le a nagy fákról a fagyöngyöt, amit az ökör szívesen felfalt, sőt, mint az öreg emberek mondják, tőle a szőre is kifényesedett, azaz hízni kezdett.

De ugyanúgy a gyepűvágók szélesebb rokonsági körébe kell sorolnunk azokat a szerszámokat is, amelyek a fentiekől eltérő funkcióban és helyen, de lényegében azonos formában maradtak fenn.

A Balaton-felvidéktől északra, a nem is messze eső Sáskáról (Veszprém m.), illetve ettől még jóval északabbra fekvő kisalföldi Himódról került ugyancsak a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe az a két hasonló tárgy,²³

²² Néprajzi Múzeum, ltsz.: 69.121.1 (Balatonendréd, Somogy m., H: 137,5).

²³ Néprajzi Múzeum, ltsz.: 68.194.38 (Sáska, Veszprém m., H: 147), ltsz.: 70.32.1 (Himód, Sopron m., ívesfej, H: 15,5 cm).

melyekkel a falvak szegényebb népe az erdőt szokta járni, és a kampós vasat hosszabb nyélre erősítve, vele a fáról száraz ágat tördelt. Ez az *ágtördelő kampó*, amely mai állapotában erősen másodlagos eszköznek látszik, hiszen az erdőknek szigorú tilalmazása, mely szerint csak száraz ág törhető belőlük, viszonylag újnak vehető. Akkor került sor rá — a XVIII. századtól kezdődően —, amikor a sok irtás nyomán az erdők annyira megfogytak, hogy még a jobbágyok kötelező épület- és tűzifaszükségletét is nehezen biztosították, illetve akkor, amikor ugyancsak az erdők vészes fogyatkozásával az erdő fainak emelkedett az ára, és annak értékesítése a földesúrnak jelentősen növelte a hasznát. Akkor került sor az erdőhasználat fokozott limitálására, aminek következtében a parasztok a fenti eszközökkel is felszerelve próbálták minél jobban kihasználni a szűkre szabott lehetőségeket.

Mindezek a szerszámok, amelyekből a múzeumba került példányok csak nagyon hézagosan képviselhetik a jóval szélesebb körű, tényleges elterjedést, más-más oldalról, részfunkciók szerint mutatják meg azt a kiterjedtebb szerepkört, amit a görbe kések hajdan a paraszt ember kezén betölthettek. Persze, a domináns funkciót mindig a helyi gazdasági és nem kis részben a természeti viszonyok határozták meg, de emellett az éven át bőven volt lehetőség az olyan változatos feladatok végzésére, melyekből itt valójában csak kiemelt példát említhettünk.

Már az eddigiekből is világosan látszik, hogy a Balaton-felvidéki túske-szedők korántsem kuriózumok, különleges alakulatok, hanem fontos elemként szélesben beágyazódnak a hajdani paraszti munka egyes fázisaiba, sokféle funkcióban és széles területen.

De még inkább ez lesz a véleményünk, ha az egyik leganarchikusabb típusú s egyben legnépesebb számú eszközcsoportunkkal, a *nádvágókkal* vetjük össze őket.

Túskeirtók — nádvágók

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy nem mindenféle nádvágó jöhet számításba, hanem csak az, ami a Dunától nyugatra eső területen, Dunántúlt maradt fenn — minthogy a Duna vonala e régi típusú szerszámok között is igen éles határvonalat jelent — és ezek közül is a hagyományos formákat szívósan fenntartó, kovácsoltvas példányok. Az újabb típusú kaszahegy nádvágókra, amelyek lényegében azonos formában az egész ország területén megtalálhatók, a későbbiek során — éppen a hagyományos anyag egy-két részletének jobb megvilágítása céljából — még ki fogunk térni.

A dunántúli nádvágók, melyek főleg a Balaton, a Velencei-tó, valamint a Duna mentén a vizes s nádtermő parton a leggyakoribbak, két nagy alapvető formai változatot mutatnak: az ívben hajlított pengéjű, illetve a kaszaszerűen kiképzett, azaz hosszabb pengéjű változatot. Bármennyire is tanulságos lenne most ez utóbbiaknak főleg történeti tanulságait sorra venni, témánkhoz közvetlenül az első, az íves pengéjű nádvágók kapcsolódnak, s így most csak ezeket vesszük sorra.

S éppen azért, mert a jelen esetben is formailag és funkcióban pontosan meghatározható eszközökre van szükségünk és nem általában nádvágókra vagy ellenőrizhetetlen, hiányos adatú közlésekre, kénytelenek vagyunk ezúttal is a múzeumi anyagot alapul venni, amely szerencsés módon elég gazdag és jól adatolt, s ennél fogva alapjául szolgálhat a valóságot megközelítő, áttekinthető kép megalkotásának. A Néprajzi Múzeum az íves nádvágókból 20 db-ot őriz,

melyek éppen úgy, mint a túskeszedők, két nagyobb típusra bonthatók: egyenes nyakúakra és visszatörött, sarlószerű pengéjűekre. Az előbbiekhöz 11, az utóbbiakhoz 9 darab tartozik.²⁴

Lényegében tehát megegyeznek típusban is a túskeszedőkkel, azzal a különbséggel, hogy a nádvágók nyele valamivel rövidebb, átlagosan 80—100 cm, a túskeszedők 150—180 cm-es hosszúságával szemben, és azonkívül a nádvágók nyelének végén nincs kis görbe kampó, fogantyú, amivel a tuskét szedők a nagyobb erőt kívánó kemény tuskék kivágásánál a szerszámba jobban belekapaszkodhattak.

Ez a formais — a nyelet kivéve — méretbeli egyezés még nagyobb jelentőséget nyer, ha megnézzük e nádvágók egész évi tényleges szerepkörét. Amint erről már szó esett,²⁵ a nádvágók funkciókörét a szakirodalom a ténylegeshez képest leszűkítette arra a kétségtelenül domináns szerepre, melyet az összfeladatokból vállaltak, és amelyet a múlt század második felében megjelent nagyszabású halászati összefoglalásában HERMAN Ottó akaratlanul is kodifikált. Ő ugyan utalt e munkájában,²⁶ hogy a nádvágókat csupán egyetlen szempontból veszi figyelembe, mégpedig annyiban, „amennyiben halászatiak”, azaz a halászattal — HERMAN könyvének témájával — kapcsolatosak, de az utána következők, akik e szerszámokat akár csak említették vagy bővebben leírták és feldolgozták, szinte zsinórmértékül tartották HERMAN munkáját, s a nádvágóknak csak a nevében is kifejezett nádvágó szerepét vették figyelembe. Igaz ugyan, hogy erre némi alapot adott is az a tény, hogy azok a részes nádvágók, akik e munka végzése érdekében időnként hosszú vándorutat is tettek és a téli nádvágási szezont lehetőleg teljesen kihasztnálták, szerszámukkal szinte kizárólagosan nádat vágtak. A hosszú vágási szezon befejezése után, amikor gyakran tekergős útjuknak és több helyen is adódó nádvágási munkájuknak befejezése után hazatértek, nem is lett volna alkalmuk e téli szerszám további működtetésére, mivel újabb részes- vagy bérmunka — kaszás- vagy aratómunka — után kellett nézniük, a szegény napszamosok és zsellérmunkások ismert szokása szerint.

De arról sem kell megfeledkeznünk, hogy szerszámuk nem a fent említett, hagyományos forma, hanem az az újabb, kaszahegy nádvágó, melynek készítése is egyszerűbb, de főleg a vele való munka — a vékony acélpengéje következtében — sokkal gyorsabb, eredményesebb, mint a vastag, kovácsolt-

²⁴ Íves pengéjű, köpüs nádvágók a Néprajzi Múzeum Földművelés-gyűjteményében:

A₁) *Egyenes nyakú. Nyitott ívű*: 1. 130.744 (Tihany, Zala m., H: 65, pengéh.: 29,5); 2. 59.73.19 (H:127, ph.: 21).

A₂) *Zártabb ívű*: 3. 5.815 (Balatonfüred, Zala m., H: 75, ph.: 13); 4. 5.985 (Gárdony, Fejér m., H: 81, ph.: 25); 5. 50.11.22 (Vörs, Somogy m., pengéh.: 29,3); 6. 63.45.8 (Szekszárd, Tolna m., H: 94, ph.: 17,5); 7. 65.173.5 (Szigliget, Zala m., H: 129, ph.: 32); 8. 66.96.4 (Vörs, Somogy m., ph.: 35); 9. 66.96.10 (Balatonederics, Zala m., pengéh.:30); 10. 68.128.54 (Gerjen, Tolna m., H: 47, ph.: 22).

A₃) *Horgas ívű*: 11. 66.96.11 (Balatonederics, Zala m., H: 41, ph.: 19,5).

B₁) *Visszatörött nyakú. Nyitott ívű*: 12. 52.55.7 (Zalavár, Zala m., pengéh.: 32,5); 13. 66.96.1 (Zalavár, Zala m., H: 47,5, ph.: 25,5); 14. 67.157.38 (Öregesertő, Pest m., H: 43,5, ph.: 33,5).

B₂) *Ugyanaz, zártabb ívű*: 15. 30.141 (Vörs, Somogy m., pengéh.: 29,5); 16. 130.745 (Tihany, Zala m., H: 59, ph.: 19); 17. 65.175.2 (Szigliget, Zala m., pengéh.: 23); 18. 66.96.3 (Vörs, Somogy m., H: 58,5, ph.: 15,5); 19. 66.96.8 (Szigliget, Zala m., H: 57,5, ph.: 22).

²⁵ TAKÁCS L. 1971. 57—62.

²⁶ HERMAN O. 1887. 187.

vas pengéjével. A bérből és a termékrészből élő nádarató munkásnak pedig ez korántsem volt lényegtelen.

Az utóbbi évtizedekben egyre szaporodó vándor nádmunkások szerszáma és tevékenysége tehát figyelmen kívül hagyható. De nem hagyható figyelmen kívül az a munka, amit a nádterülettel rendelkező, nádjoggal bíró falubeliek végeztek nádvágójukkal az évi nádvágás számukra szűkre szabott idején kívül is. Ezek szerszáma többnyire a hagyományos, kovácsoltvas pengéjű, melyet olykor több emberöltő óta őrizgettek kis gazdaságukban. Ezzel a vastag pengéjű szerszámmal a nádvágás is némileg más módon, kisebb fogásonként, és — ami a fentiekhez képest leginkább szembetűnő — lényegesen lassabban haladt. Ugyanakkor azonban e vastagabb vasú eszközt sikeresebben használhatták már a nádasok melletti fák ágainak, vesszejének lemetelésére, a nád közti sás, kóró, zombék kivágására is. De használhatták a nádmunkától függetlenül is, pl. ősszel a füzesek vesszejét szedni, seprűnek való ágak, vesszők levágására vagy nyáron és tavasszal a mezőn hivatlanul felsarjadt bokrok, tuskék kimetszésére, nem is szólva az egész évben adódó gaz- és kóróvágásról és olykor a fűsarabolásról.²⁷

A kisparaszti gazdaságok nádvágóinak tehát olyan széles funkcióköre volt a legtöbb helyen, hogy abban fellelhető valamilyen formában a tuskeszedők speciális munkája is.

A két eszköz szoros összefüggését különben jól dokumentálja az is, hogy a két szerszámot olykor egyetlen vasfejjel, de két nyéllal valósították meg. Pécselyen említette egyik adatközlőnk, hogy a század elején, amíg telente lejártak a Balaton partjára nádat vágni, rendszeresen egyik tuskeszedőjükből ütötték ki a hosszú nyelet, és rövidebbet, kb. 80 cm-eset tettek bele a nádmunkára. „Így lett a tuskeszedőből nádvágó!” Hozzá kell fűznünk, hogy nádat csak saját céljukra szedtek, házuk fedésére vagy a pincére, azaz lényegében kis mértékben. (Egyébként is csak valamelyik nádjoggal rendelkező helybeli ember segítségével vághattak idegenben nádat.)

Olyan vidéken viszont, hol a vízparti nádasok közelében — a kedvezőbb talajviszonyok következtében — nem nő tüske és bozót, amelyet irtani kell, de a víz mentén sok a füzes, a fűzfavessző szedésére gyakran használták fel a nádvágókat is. Különösen az áradmányos helyeken, ahol az árvíz levonulása után a puha iszapban sűrűn sarjadt a fiatal fűzfavessző, mely erősebb szálú volt, mint a fa törzséről metszett, de szedése is nehezebben folyt, mivel a puha iszapos földbe mélyen le kellett nyúlni a vessző tövéhez. A rövid nyelű görbe kések vagy bicskék helyett megfelelőbb volt a hosszabb nyelű nádvágó, különösen ha nagyobb mennyiségű vesszőt kellett leszedni. Ilyen esetben a szerszám fő funkcióját alkotta a vesszőszedés, és ez az elnevezésen is nyomot hagyott. Így pl. a nádvágókkal tökéletesen egyező szerszámot, mellyel vesszőt szedtek, Gerjenben és Pakson „vesszőszedő bicskének”, „bicskének” vagy „vesszőszedő késnek” nevezték.²⁸

E görbe késeknek tehát igen széles körű rokonsága található, nemcsak a feladatok sokfélesége szerint, melyet végül is végezni kényszerülnek még ma is, hanem területi elosztottságban éppúgy. A Balaton és a Velencei-tó körül,

²⁷ TAKÁCS L. 1971. 58–60.

²⁸ Néprajzi Múzeum Földművelés-gyűjtemény ltsz.: 67.90.12 (Gerjen, Tolna m., H: 35) „vesszőszedő bicske, bicske”; 67.90.15 (Paks, Tolna m., H: 47) „vesszőszedő kés”; 68.128.50 (Gerjen, Tolna m., H: 66) „bicske; vesszőszedő”; 68.128.52 (Gerjen, Tolna m., H: 30,6) „bicske”.

azonkívül a Duna mentén mint nádvágók éltek, míg a Balaton északi vidékén, a Balaton-felvidék köves, bokros területén tuskuszédó szerepben. Ugyanezen tónak a déli szegélyén megtalálhatók voltak mint gyepűvágók, majd fagyöngyszédő horgok, míg a Balaton-felvidéktől északabbra eső, szálasabb, tisztább s nem utolsósorban nagyobb felügyelet alatt álló rendezettebb erdőkben pedig ágtördelő kampóként. A Duna mentén pedig Gerjenben éppúgy, mint a jóval délebbi Kórógyon vesszőszédő szerepkörben is.

E szerszámok elterjedésterülete tehát még a legutóbbi időkig is kisebb-nagyobb sűrűségű hálózattal borította be Dunántúl erdős, nádas részeit. A különös talán az, hogy e hálózat csak a Duna vonaláig tart, s nem tovább, mivel a Duna keleti partján már hasonló funkcióban egészen más típusú szerszámok tevékenykednek.

Ez a tény már önmagában is némi eligazítással szolgál a kapcsolatok további felderítésében, ha figyelembe vesszük, hogy a Duna vonala a római birodalom egyik fontos keleti limeséül szolgált. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy míg keleten e szerszámok idegenek, déli és délnyugati irányban a párhuzamok egész sorát találjuk, nemcsak a szomszédos Szlovéniában vagy a Balkán félszigeten, hanem a távolabbi mediterrán területeken is, ahol az antiquitásnak tartós öröksége feltételezhető.

A közvetlenül szomszédos Szlovéniának északi, hegyes vidékén Tršič-Lom-ban pl. a mienkkel csaknem teljesen megegyező formáját és funkcióját sikerült megtalálnunk.²⁹ De mind a tengerparti,³⁰ mind az egyéb szárazföldi területeken³¹ bőven akadtunk megfelelőesekre.

De hasonló a helyzet a horvát tengerparton, Dubrovnik környékén,³² Boszniában³³ vagy Macedóniában³⁴ is, azzal a különbséggel, hogy az itteni szerszámok általában tömörebbek, szélesebb a vágóélük, és nyelük is valamivel rövidebb, azaz ezekkel az eszközökkel vágni szoktak, akár a baltával. A tuskés, bozótos helyeken valójában a baltát, fejszét pótolják. De megtalálhatók a szomszédos Bulgáriában³⁵ és Albániában³⁶ is.

Nyugati elterjedésükről már BOITARD-nál is szó esett, aki pl. a sarlószerű vágókésekkel és hosszú nyéllal ellátott *croissant*- vagy *goyard*-, illetve *volant*-nak nevezett szerszámokat Franciaország néhány vidékén ismertnek mondja,³⁷ míg a horgas, egyenes nyakú változatát Spanyolországból említi, ahol a mezőnek a gatzól és bozótól való megtisztítására szolgált.³⁸ A mi tuskuszédónkkal csaknem megegyező formai változatát Portugáliából J. DIAS közli.³⁹ Mint érdekességet megemlíthetjük, hogy L. v. LUSCHAN a karinthiai és lykiai görbe kések bemutatása során arról is hírt adott, hogy a karinthiaiakkal és lényegében a mi tuskuszédónkkal is egyező görbe késeknek párhuzamait Mexikóból sikerült regisztrálnia, melyeket Spanyolországból vittek be a spanyol hódítók.⁴⁰

²⁹ Vö.: Néprajzi Múzeum, Fotógyűjtemény F.180.012—180.033.

³⁰ Ljubljana Etnografski Muzej, Rgy 11/93 10/117, 17/49, 17/50

³¹ Vö.: uo. 11/196, 14/241, 166/VIII.

³² Vö.: Néprajzi Múzeum, Fotógyűjtemény F.180.145—149, 180. 199—237.

³³ Vö.: uo. 180.312—324.

³⁴ Vö.: uo. 180.349—352.

³⁵ OBRĘBSKI, J. 1929—1930. B.17. Tabl. I/3., 6.

³⁶ HABERLANDT, A. 1917. 48;—NÓPCSA, F. 1925. 114;—ANDRÁSFALVY, B. 1962.349.

³⁷ BOITARD, M. 1833. Pl. 66/1; vö. DORNHEIM, A. 1937. 256—257.

³⁸ BOITARD, M. 1833. Pl. 74/3; vö. EBELING, W. 1932, 120—121; — KRÜGER F. 1939. 131—132, Abb. 2).

³⁹ DIAS, J. 1953. 241—242.

⁴⁰ LUSCHAN, v., F. 1899 401—403.

A bozótkések történeti kapcsolatai

Ami most e kések eredetét illeti, a régészeti leletek segítségével elég egyértelmű képet rajzolhatunk meg.

Már Petri FLINDERS 1917-es összefoglalása is egész sor, csaknem teljesen megegyező leletet közöl Angliától⁴¹ Itálián át Egyiptomig, a klasszikus ókorból. Különösen figyelemre méltóak a Pompeiben és közvetlenül közelében Boscoreale-ban talált leletek, melyek nemcsak az általunk is említett két típust, a horgast és az íves, töröttnyakút mutatják be,⁴² hanem az utóbbi típust képviselő, különben szép és ép példány, viszonylag rövid vágóélével és íves késével ugyancsak közeli paralleljét adja a tüskeszedőnek.^{42a} Az egyiptomi változatoknak viszonylag hosszú vágóéle és rövid nyele az ágazás és egyáltalában a vágás funkciójának gyakoriságára utalhat.⁴³ Jóval közelebb áll a balkáni és a hazai változatokhoz a kisázsiai, közelebbről a palesztínai leletanyag.⁴⁴

Visszatörött nyakú, sarlószerű változatot találhatunk különben a bulgáriai római leletek között is.⁴⁵ A dalmáciai Idria di Bačában került napfényre viszont a görbe kések egyik legkorábbi változata a közép és késő La Tène-korból.⁴⁶ E leletnek, mely már e korai időből kifejtett, csaknem a maiakkal tökéletesen egyező formában mutatja az eszköz változatait, számunkra még az is a jelentősége, hogy a feltáró régész, J. SZOMBATHY recens — igaz alpvidéki — példákra hivatkozva, már akkor helyesen határozta meg ág- és lombvágó funkciójukat.⁴⁷ Egy másik, Hercegovinából előkerült görbékéslelet kapcsán pedig a feltáró F. FIALA azt a figyelemre méltó megjegyzést tette az 1897-ben közreadott publikációjában, hogy a feltárt lelettel nagyon közeli formák a feltárás időpontjában is éltek Hercegovina népességénél.⁴⁸

Erről azért is érdemes említést tenni, mert láthatjuk, hogy A. HABERLANDT és F. NOPCSA későbbi összehasonlításai korántsem egyedülállóak,⁴⁹ és a régészek részéről 2–3 évtizeddel előbb is sikerrel alkalmaztak recens analógiát a funkció pontos meghatározásában.

Ami most a mi eszközeinket illeti, elég bőséges leletanyag áll rendelkezésre ahhoz, hogy hazai előzményeiket az antiquitásig visszavezessük. Sőt, akad olyan is, mely mintegy áthidaló adatként a középkori előfordulást is valószínűvé teszi: egy Balatonalmádiban feltárt görbe kés.⁵⁰

Római kori leleteink, bár koránt sincs a teljes anyagról áttekintésünk, igen nagyszámúak a Dunántúl hajdani telepein vagy azok közelében. A legnépesebb leletanyag tudomásunk szerint Fenékpusztáról, a hajdani Pannónia egyik legfontosabb erődítményeinek közeléből került elő: KUZSINSZKY nem

⁴¹PETRI FLINDERS, W. M. 1917. LVII/41, 42.

⁴²PETRI FLINDERS, W. M. 1917. LVII/21.

^{42a}PETRI FLINDERS, W. M. 1917. LVII/48, 49.

⁴³PETRI FLINDERS, W. M. 1917. LIX/30, 31, 35.

⁴⁴NEEDLER, W. 1949. 51, XVII. Érdemes utalni arra is, hogy a Fekete tenger északi szegélyén felszínre került római kori leletek között, ha töredékesen is, ugyancsak található párhuzamot, de csak az ásatási anyagban, V. D. BLAVATSKY, 1953. 112–113.

⁴⁵MIKOV, V.—DJAMBZOV, N. 1960. 181.

⁴⁶SZOMBATHY, J. 1903. 305., 321.

⁴⁷SZOMBATHY J. 1903. 309.

⁴⁸FIALA, F. 1897. 164.

⁴⁹HABERLANDT, A. 1917. 48; — NOPCSA, F. 1925. 114.

⁵⁰NÉMETH P. 1968. 253–256; — *Veszprém M. Reg. Topogr.* 1969. 33; — TAKÁCS L. 1966. 172–176.

kevesebb, mint 5 görbe késnek adja közre fényképét.⁵¹ De hasonlót őriz a Szekszárdi Múzeum régészeti gyűjteménye is,⁵² valamint az Aquincumi Múzeum.⁵³ Az aquincumi lelet sem egyedülálló, hiszen pár éve újabb példány is került elő a földmunkák alkalmával, melyről BANGHA F. szívességből szerezhettem tudomást.

A Balaton-felvidéki tüskeszedő tehát, mint látható, nemcsak a szűkebb és tágabb környezetbe és a többféle funkciót viselő hasonló eszközök sorába tagolódik bele, hanem mint a legegyszerűbb, de ugyanakkor a legszükségesebb eszközök egyike, igen régi hagyományt visz tovább, olyan hagyományt, mely a föld megtisztításának és a felesleges vegetáció levágásának végzésével szinte megszakíthatatlan láncot húz a termelés, a tervszerű mezőgazdasági munka megindulásától szinte napjainkig. Határozott formáját, melyet ma is képvisel, az ókor elején, lényegében a kelták kezén nyerte el, akik már többtelé magukkal vitték, de lényegesebb elterjedését a rómaiaknak köszönhette, akik a meghódított területeken ténylegesen is nagy irtásokat, földtisztítást végeztek.

Az akkor meghonosodott szerszám lényegében akkori formájában máig továbbélt, mégpedig úgy, hogy elterjedése még ma is viszonylag jól megvonja az őt meghonosító nép birodalmának hajdani határait. Fennmaradásának alapja az a szüntelen küzdelem volt, amit a helybelieknek folytatniuk kellett a gyorsan életre kapó vegetációval, bokorral, tüskével a termőföldek védelmében, illetve a sokféle praktikus szerep, amit ezek az egyszerű kések még magukra vállaltak. És nem kismértékben az is, hogy mindig volt népesség is, mely ezt az eszközt az újnak továbbadta.⁵⁴

⁵¹ KUZSINSZKY B. 1920. 64–65.

⁵² Szekszárdi Múzeum, ltsz.: 59.472.1.

⁵³ Aquincumi Múzeum, ltsz.: 53.326.

⁵⁴ Vö.: SZÉKELY GY. 1957. 7–24; — SÁGI K.—FÜZES F. M. 1967. 79–98; — MAK-SAI F. 1971. 15–22.

Tüskeszedő = ▲

1. Balatonudvari, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.115.1)
2. Balatonudvari, Zala m	(Népr. Múz. ltsz.: 67.115.2)
3. Vászoly, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.169.3)
4. Vászoly, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.169.4)
5. Vászoly, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.115.3)
6. Vászoly, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 68.194.14)
7. Pécsely, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.169.1)
8. Pécsely, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.169.2)
9. Felsődörgicse, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.169.5)
10. Felsődörgicse, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.169.6)
11. Felsődörgicse, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.169.7)
12. Alsódörgicse, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.199.8)
13. Alsódörgicse, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.169.9)
14. Alsódörgicse, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.169.10)
15. Balatonhelye, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 68.194.33)
16. Kapolcs, Zala m.	(Népr. Múz. ltsz.: 68.194.17)

Ágtördelő, gyöngyszedő = †

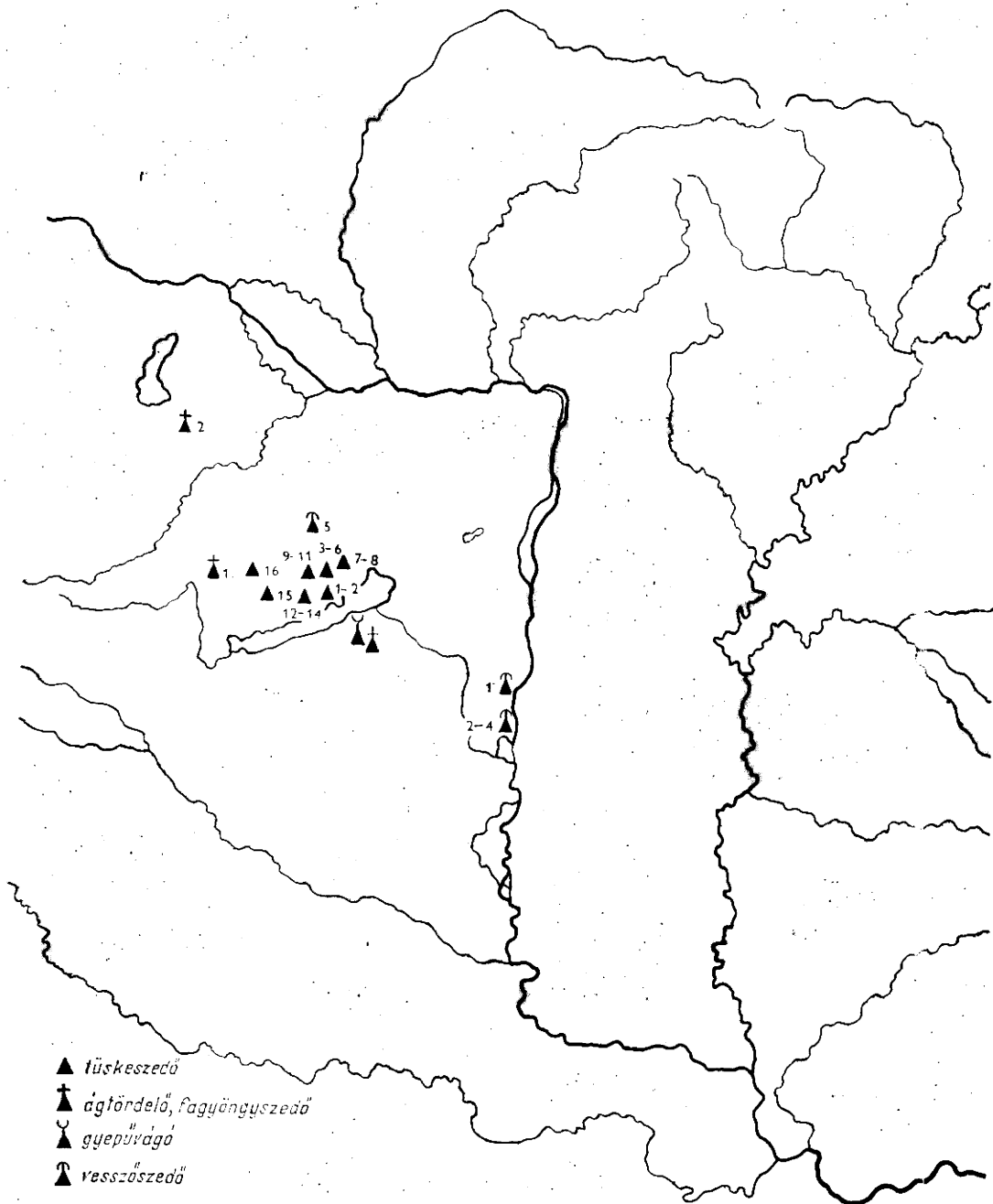
1. Sáska, Veszprém m.	(Népr. Múz. ltsz.: 68.194.33)
2. Himód, Sopron m.	(Népr. Múz. ltsz.: 70.32.1)
3. Balatonendréd, Somogy m.	(Népr. Múz. ltsz.: 69.121.1)

Gyepűvágó = ♣

1. Zamárdi, Somogy m.	(Népr. Múz. ltsz.: 70.81.1)
2. Zamárdi, Somogy m.	(Népr. Múz. ltsz.: 70.81.3)

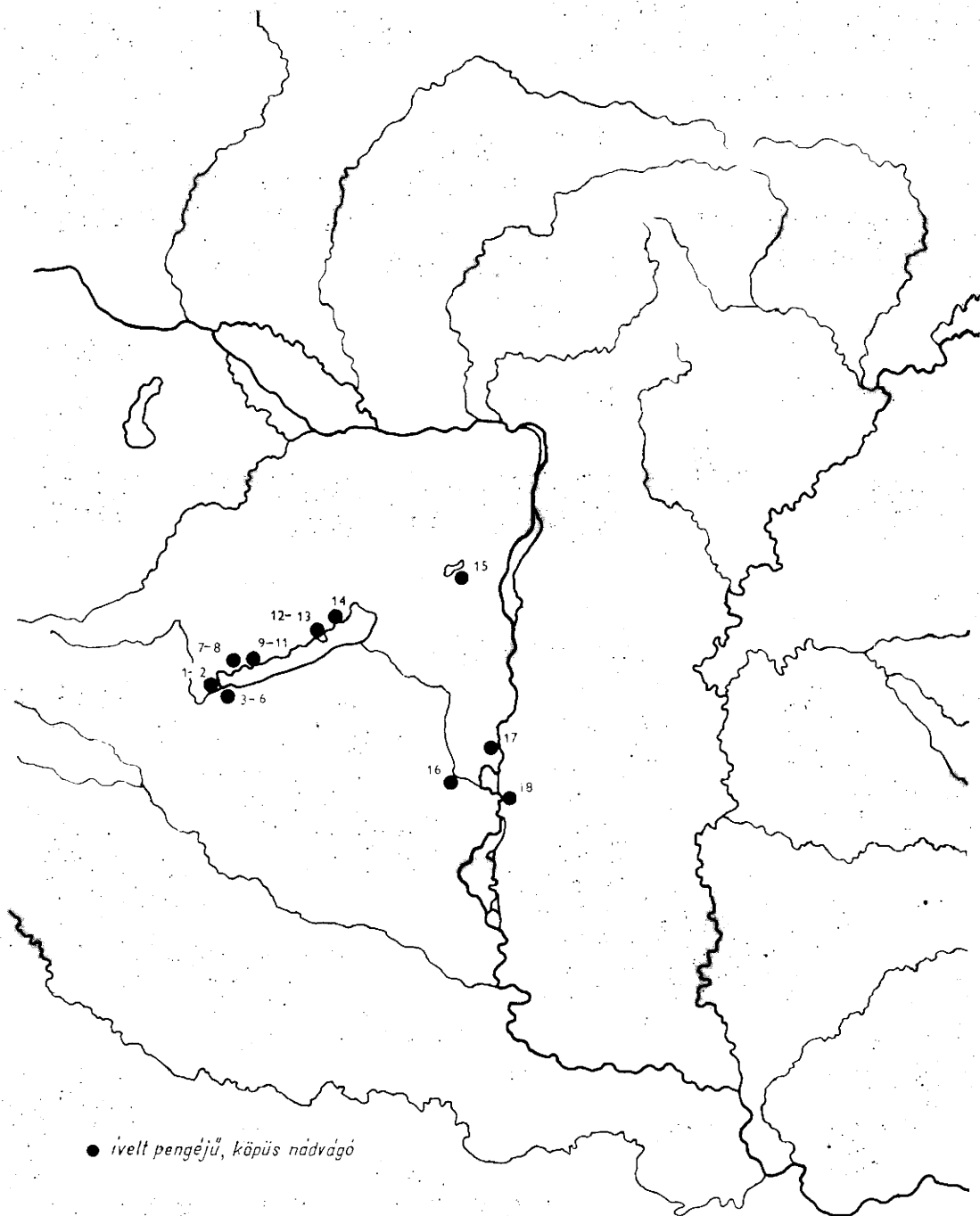
Vesszőszedő = ♠

1. Paks, Tolna m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.90.15)
2. Gerjen, Tolna m.	(Népr. Múz. ltsz.: 67.90.12)
3. Gerjen, Tolna m.	(Népr. Múz. ltsz.: 68.128.50)
4. Gerjen, Tolna m.	Népr. Múz. ltsz.: 68.128.52)
5. Szentgál, Veszprém m.	(Vajkai, 1959.42.62)

Íves Nádvagok = ●

1. Zalavár, Zala m.	(Népr. Múz. Itsz.: 52.55.7)
2. Zalavár, Zala m.	(Népr. Múz. Itsz.: 66.96.1)
3. Vörs, Somogy m.	(Népr. Múz. Itsz.: 50.11.22)
4. Vörs, Somogy m.	(Népr. Múz. Itsz.: 66.96.4)
5. Vörs, Somogy m.	(Népr. Múz. Itsz.: 30.141)
6. Vörs, Somogy m.	(Népr. Múz. Itsz.: 66.966.3)
7. Balatonederics, Zala m.	(Népr. Múz. Itsz.: 66.96.10)
8. Balatonederics, Zala m.	(Népr. Múz. Itsz.: 66.96.11)
9. Szigliget, Zala m.	(Népr. Múz. Itsz.: 65.175.5)
10. Szigliget, Zala m.	(Népr. Múz. Itsz.: 65.175.2)
11. Szigliget, Zala m.	(Népr. Múz. Itsz.: 66.96.8)
12. Tihany, Zala m.	(Népr. Múz. Itsz.: 130.744)
13. Tihany, Zala m.	(Népr. Múz. Itsz.: 130.745)
14. Balatonfüred, Zala m.	(Népr. Múz. Itsz.: 5.815)
15. Gárdony, Fejér m.	(Népr. Múz. Itsz.: 5.985)
16. Szekszárd, Tolna m.	(Népr. Múz. Itsz.: 63.45.8)
17. Gerjen, Tolna m.	(Népr. Múz. Itsz.: 68.128.54)
18. Óregcsertő, Pest m.	(Népr. Múz. Itsz.: 67.157.38)

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B.
1962 *Formen des albanesischen Weinbau*. Acta Ethnographica (X) 293—373.
- BLAVATSKY, V. D.
1953 *Zemledelie v antičnyh gosudarsvah severnogo Pričernomorja*. Moszkva.
- BOITARD, M.
1833 *Les instruments aratoires, collection complète de tous les instruments d'agriculture et de jardinage... Paris*.
- BORBÁS V.
1900 *A Balaton flórája*. (A Balaton Tudományos Kutatásának Eredményei II. k. I. rész).
- BORBÁS V.—BERNATSKY J.
1907 *Die pflanzengeographischen Verhältnisse der Balatongegend*. Wien.
- DEBRECZI ZS.
1966 *Die Xerothermen Rasen der Péter- und Tamás-Berge bei Balatonarács*. Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Tom. 58. Pars Botanica, 223—241.
1967 *Über die Eichen-Hainbuchwälder des Balatonoberlandes neben Balatonfüred und Csopak*. Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Tom. 59. Pars Botanica, 175—189.
- DIAS, J.
1953 *Rio de Onor, Comunitarismo Agro-pastoric*. Porto
- DORNHELM, A.
1937 *Die bäuerliche Sachkultur im Gebiet der oberen Ardèche, II. Volkstum und Kultur der Romanen* (X) 3—4. Heft.
- EBELING, W.
1932 *Die landwirtschaftlichen Geräte im Osten Provinz Lugo (Spanien)*. Volkstum und Kultur der Romanen (V).
- ERDEI F.—PATAKY F.
1957 *Termelői szervezetek a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésében. 6. Erdőközösségek*. Agrártörténeti Szemle (II) 173—174.
- FEKETE G.—JAKUCS P.
1957 *Néhány karsztbokorerdő-faj elterjedési adatainak katalógusa Magyarországról*. Természettudományi Múzeum Évkönyve (VIII) 181—195.
- FIALA, F.
1897 *Beiträge zur römischen Archeologie der Herzegovina*. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (V) 163—171.
- GRAEBNER, F.
1927 *Buschmesser*. Ethnologica, 14—15.
- HABERLANDT, A.
1917 *Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro Albanien und Serbien*. Ergänzungs-Band XII (zu Jahrgang XXIII) der Zeitschrift für öst. Volkskunde, Wien.
- HERMAN O.
1887 *A magyar halászat könyve*. Budapest.
- JAKUCS P.
1958 *A Kárpátmedence és Románia molyhos-tölgyes karsztbokorerdőinek cönológiai és ökológiai viszonyai*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) Bpest.
1961 *Die Phytozönologische Verhältnisse der Flaumeichen-Buschwälder Südostmitteleuropas*. Bpest.
- KRÜGER, F.
1939 *Die Hochpyrenäen, C. Ländliche Arbeit*. Hamburg. (Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen XXXII).
- KUZSINSZKY B.
1920 *A Balaton környékének archeológiája*. (A Balaton Tudományos Kutatásának Eredményei I/2) Bpest.
- LÓCZY L.
1913 *A Balaton környékének geomorfológiája*. Bpest.
- LUSCHAN, v. F.
1899 *Sichelartige Hau-Messer aus Kärnthen und aus Lykien*. Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, 401—403.

- MAKSAI F.
1971 *A magyar falu középkori településrendje*. Bpest.
- MIKOV, V.—DJAMBAZOV, N.
1960 *La grotte de Devetaki*. Sofia.
- NEEDLER, W.
1949 *Palestin Ancient Modern*. (A Handbook and Guid to the Palestinian Collection of the Royal Ontario Museum.) Toronto.
- NÉMETH P.
1968 *Késő középkori vaseszköz lelet Balatonalmádiból*. Ethnogr. (LXXVII) 253—256.
- NOPCSA, F.
1925 *Bauten, Trachten und Geräte Nordalbaniens*. Berlin—Leipzig.
- OBREBSKI, J.
1929—1930 *Rolnictwo ludowe wschodniej części Półwyspu Balkańskiego*. Lud Słowianski (I) B. 10—54, 147—187.
- PETRI FLINDERS W. M.
1917 *Tools and weapons*. London.
- SÁGI K.—FÜZES F. M.
1967 *Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez*. Agrártörténeti Szemle IX. 79—98.
- SCHMIDT, L.
1960 *Ausstellung Südtiroler Volkskunst. Katalog*. Wien, 1960 (Öst. Zeitschrift für Volkskunde Bd. 43).
- Soó R.
1931 *Adatok a Balatonvidék vegetációjának ismeretéhez*. A Magyar Biológiai Kutató Intézet Munkái (IV) Tihany. 312—313.
1965 *Növényföldrajz*. (4. kiad.) Bpest.
- STEENSBERG, A.
1943 *Ancient Harvesting Implements*. København.
- STEFANOVITS P.
1963 *Magyarország talajai*. (2. kiad.) Budapest.
- SZÉKELY GY.
1957 *A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei*. Tanulmányok Budapest Múltjából (XII), Budapest, 7—24.
- SZOMBATHY, J.
1903 *Das Grabfeld zu Idria bei Bača*. Mittheilungen der prähistorischen Commission der kais. Akademie der Wissenschaft I, Wien, 291—364.
- TAGÁNYI K.
1894 *A földközösség története Magyarországon*. Bpest. (MOLNÁR E. bevezetőjével. Új kiadás é. n.).
1896 *Magyar Erdészeti Oklevéltár*. I—III.
- TAKÁCS L.
1966 *Lápi gazdálkodás és irtás a Kisbalatonon*. NÉ (XLVIII) 167—196.
1970 *Kaszászterű vágóeszközeink történetéhez*. II. NÉ. (LII) 37—56.
1971 *Nádvágók fűvágó és arató funkcióiban*. NÉ. (LIII) 57—62.
- TÓTH Gy.
1912 *A közbirtokosság, mint jogi személyek*. Kolozsvár.
- TÓTH L.
1857 *Elméleti és gyakorlati útmutató úrbéri ügyekben*. Pesten.
- VAJKAI A.
1959 *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza*. Bpest.
Veszprém M. Rég. Top.
1969 *Veszprém Megye Régészeti Topográfiája*. A veszprémi járás (Szerk. ÉRI I.). Magyarországi Régészeti Topográfiája. 2. Bpest.
- VINCZE I.
1957 *Magyar szőlőmetszőkésék és metszémódok*. NÉ. (XXXIX) 71—101.
- WALLNER E.
1937 *A Bakony gazdasági életének földrajza*. Pécs (Különlenyomat a Pannónia 1937. évfolyamából).
1942 *A Bakony erdőtakarójának pusztulása a XIX. században*. Földrajzi Közlemények (LXX) 36—42.
1943 *A Bakony erdőtakarójának jelen képe*. Földrajzi Közlemények (LXXI) 270—271.

Lajos Takács

BUSCHMESSER UND ÄHNLICHE GERÄTE IN TRANSDANUBIEN
(PANNONIEN)

Auszug

Rodenfelder wurden in der historischen Fachliteratur ziemlich oft behandelt, jedoch in erster Linie in juristischem Zusammenhang — wem die gerodeten, zum Pflügen geeigneten Ackerfelder gebühren, oder welchen Widerstand die Angliederung der Äcker an die Allodien unter den Bauern, die die Arbeit effektiv ausführten, hervorrief.

So blieben die Arbeit der Ausrodung, deren verschiedene Formen und Werkzeuge sowie die Inbesitznahme der Rodenfelder, der Akt der Besitzergreifung und deren Eigenheiten außerhalb des Forschungsinteresses. Die bäuerliche Praxis bewahrt jedoch bis zum heutigen Tage Rodungsverfahren und -geräte, die beharrlich an der Überlieferung festhalten und einer eingehenden Untersuchung würdig sind.

Hierher gehören vor allem die Strauchmesser und die Rodung des Dornstrauchs, welche Arbeit besonders auf den ariden Gebieten Transdanubiens regelmäßig zu verrichten ist in Wäldern, auf Weiden und am Weidenrand. Die Vegetation besteht hier — dem submediterranen Klima entsprechend — aus dornigem Gestrüpp und aus Buschwäldern von Flaumeichen. So mußte das Gelände zur Gewinnung von Acker oder Weide gleichfalls vom Gebüsch gesäubert werden. Dies wurde mit einem krummen Messer ausgeführt, dessen 120 — 140 cm langer Stiel zur besseren Handhabung mit einem Haken versehen war. Mit diesem Gerät wurde das Gesträuch unter den Bäumen im Walde und auf den Weiden abgeschnitten.

Diese Geräte waren auf dem Balatoner Oberland in großer Zahl verbreitet — auf diesem trockenen, felsigen Gebiet, das wegen seiner Eigenart in der ungarischen geographischen Forschung bereits seit Anfang dieses Jahrhunderts mit dem adriatischen Karstgebiet in Beziehung gebracht wird.

Ein den Strauchmessern ähnliches Gerät, das Heckenmesser, ist südlich des Balaton anzutreffen. Mit diesem wird die dichte Hecke um den Gärten regelmäßig zurückgeschnitten. Zu diesem Kreis gehört das Messer zum Mistelschneiden, mit dem im Winter bei Schnee für das Herdenvieh im Wald Mistel abgeschnitten wurde, um das Futter zu ersetzen. Hierher gehören schließlich die Hakenstöcke, mit denen heute trockene Äste abgebrochen werden, die aber — allem Anschein nach — früher zum Ausroden von Gestrüpp und zum Abschneiden von Ästen und Ruten diente.

Die Buschmessern sind auch mit den Schilfschneidmessern in Beziehung zu bringen, die am Balaton, am Velenceer See und an der Donau in großer Zahl vorhanden sind. Zwar ist der Stiel des Schilfschneiders kürzer — 60 bis 80 cm — stimmen ihre Klingen überein.

Diese Geräte sind im wesentlichen gleichförmig; ihre Klinge ist im Bogen gebeugt, ihr Hals ist manchmal — ähnlich den Sichel — zurückgebrochen, in der Regel jedoch gerade. Sie sind am Stiel mittels einer Tülle befestigt, und der Stiel kann der jeweiligen Bestimmung gemäß unterschiedlich lang sein.

Diese im Bogen gebeugten, mit Tülle versehenen Geräte kommen nur in Transdanubien vor. Östlich der Donau sind andere Typen in Gebrauch; auch die unmittelbaren Beziehungen sind nur im Westen bzw. Süden zu finden. Geräte von ähnlicher Form und Funktion sind in großer Anzahl sowohl im benachbarten Slowenien als auch auf dem Balkan anzutreffen. Man kann ihren Spuren sogar auf weiten Gebieten des Mittelmeerraums folgen, so z. B. in Frankreich, Spanien und Portugal.

Dieser Zusammenhang ist in einer langen Vorgeschichte begründet. Diese Messer sind zwar auch bei den Kelten nachzuweisen, ihre Verbreitung ist aber den Römern zu verdanken. Funde aus der römischen Zeit beweisen ihre einstige Verbreitung von Britannien über den Balkan bis hin nach Palästina und Ägypten.

Auch in Ungarn sind die römischen Funde am reichsten, aus den ehemals reich bevölkerten Kolonien, so in der Balaton-Gegend. Auf dem gleichen Gebiet gibt es auch mittelalterliche Funde. Es ist anzunehmen, daß diese primitiven Geräte, die zur Rodung von Gestrüpp und Dornstrauch und im allgemeinen zur Säuberung der schnell wachsenden Vegetation ständig nötig waren, bis in die Antiquität zurückzuführen sind.

НОЖИ ДЛЯ РАСКОРЧЕВКИ КУСТАРНИКОВ И РОДСТВЕННЫЕ ИМ ОРУДИЯ
В ТРАНСДАНУБИИ

Резюме

Историческая литература достаточно широко занималась судьбами засечных земель, хотя в первую очередь только с точки зрения права, т. е. с той точки зрения, кому принадлежат расчищенные уже и годные вспахиванию земли, какое сопротивление было вызвано их присоединением к угодьям в крестьянах, выполняющих фактическую работу на этих землях.

Таким образом сама работа раскорчевки, ее различные формы и орудия, усвоение засечной земли, сам акт и признаки захвата территории совершенно упускались из виду. А в то же время ежедневная практика крестьян до наших дней сохранила приемы и орудия раскорчевки, прочно хранящие старую традицию. Они несомненно стоят тщательное изучение.

В число этих приемов и орудий входят *ножи для раскорчевки кустарников* и сам процесс раскорчевки, которую необходимо совершать прежде всего в аридных областях Трансданубии в лесах, на лугах и на краевых частях пастбищ. Соответственно под-средиземноморскому краю, вегетация здесь состоит из колючих зарослей и карликовых дубов, и необходимо сперва очистить территорию от кустарников и зарослей, если хотят выделить пашню или луг. Эта работа ведется кривым ножом, приделанным к длинной в 120—140 см. рукоятке, верхний конец у которой имеет крючкообразную форму, чтобы легче было взять ее в руки. С помощью этого орудия вырубают кустарник из-под лесных деревьев перед раскорчевкой, а на пастбищах выкорчевывают заросли.

Этого типа ножи для раскорчевки кустарников в большом количестве распространены к северу от Балатона на сухих каменистых территориях, именно по своему характеру природенных венгерскими географами уже с начала нашего века с приазиатскими карстами.

Близким к ножам для раскорчевки кустарников орудием является распространенный к югу от Балатона *нож для подрезания заборов*, этим ножом регулярно укорачивают густые заборы при огородах. К нему примыкает нож, употребляемый при сборе омыли, когда в снежные зимние дни в лесах для волов на отгонном содержании собирают омыли, чтобы кормить их вопреки нехватке корма. Сюда же примыкают также *крюки для сломки сучьев*, употребляемые теперь при сломке сухих хучьев, но, по всей вероятности, выполнившие раньше те же функции ножа раскорчевки кустарников, ножа для подрезания ветвей и прутьев.

Эти орудия для раскорчевки кустарников связаны также с ножками — камышрезалками, *ножами для тростников*, распространенными в большом количестве вокруг Балатона и озеро Веленце, а также вдоль Дуная. Правда, рукоятка у ножей для тростников более короткая, 60—80 см., но лезвие у обоих типов ножей сходное.

Орудия эти в сущности имеют одинаковую форму: их лезвие дугообразно согнуто, у основания часто с серпообразным уклоном, назад но обычно с прямым закреплением. Они прикреплены к рукоятке ушком и имеют соответствующую назначению рукоятку различной длины.

Подобного типа орудия с дугообразно согнутым лезвием и закреплением в форме ушка встречаются только в Трансданубии. К востоку от Дуная распространены иного типа орудия, а сходные с трансданубийскими типами имеются только на западе и юге. Орудия подобной формы и функции в большом количестве встречаются как в соседней Словении, так и на Балканском полуострове. Их следы обнаруживаются даже на более широких территориях Средиземноморья, так напр. во Франции, Испании и Португалии.

Эта широкая связь основана на древних исторических предпосылках. Хотя эти ножи были известны уже и кельтам, но их распространению в таком широком масштабе содействовали римляне. Археологические находки из римских времен свидетельствуют о былом распространении орудия не только в Италии, но на обширной территории начиная с Англии, через Балкан до Палестины, а даже до Египта.

Наиболее богатые археологические находки из римских времен и у нас обнаружены в многолюдных в свое время колониях, так именно в окрестностях Балатона. Там же обнаружены и находки из средних веков. В конце концов можно предполагать, что эти примитивные орудия, постоянно применяемые в раскорчевке кустарников, зарослей и вообще при истреблении быстро зарастающей вегетации, восходят к орудиям античности.

Komoróczy Géza

A sumer mitológiai epika. Eposz és epikus ábrázolás az akkád irodalomban

(Az epikus költészet korszakai Mezopotámiában. II—III.)

II.

Tanulmányunk első részében (*Ethn.* 1973) a šumer hősi epika problémáit tárgyaltuk. Ámde a ránk maradt šumer epikus anyagban, már ti. abban, amit én annak nevezek, szám szerint sem csekély a mitológiai tárgyra eső hányad. (M. LAMBERT 1961: 184 skk. bibliográfiájában, a *Les Mythes* cím alatt, kb. húsz tétel szerepel, bár ez nem mind epikus mű; azóta ez a szám valamelyest még növekedett is, fontos pl. CIVIL 1967.) Az eposzkutatásnak tehát szembe kell néznie a mitológiai tárgyú művek nem egyszerű kérdésével is.

Ezen a ponton egy műfajelméleti problémával kell foglalkoznunk. Az assziriológiai szakirodalom szinte egyöntetűen éles határvonalat húz „eposz” és „mítosz” közé. Az ilyen elválasztás a mítoszt tulajdonképpen mintegy önálló irodalmi műfajnak minősíti. Valójában teljesen alaptalan az ilyen elválasztás. Egészen más minőségekkel van dolgunk! Az eposz: a hagyományok fenntartásának, bemutatásának, alakításának egyik irodalmi formája, tehát irodalmi műfaj; ezzel szemben a mítosz (ide értve most a mitológiai spekulációt is): maga a hagyomány, pontosabban annak egyik ága. Éppen úgy, mint a hősi hagyományok. Más szóval, a mítosz és a hősi hagyomány a korrelatív fogalma, a mítosz nem műfaj, hanem — irodalmi szempontból nézve — a különböző irodalmi műfajok nyersanyaga. A hősi és a mitológiai tárgy egyaránt kaphat epikus irodalmi formát. Az eposz formai jegyei, ábrázolásmódja viszont ugyanazok maradnak, akár hősi a tárgy a dialógusos-narratív költeményben, akár mitológiai. Tisztán műfaji szempontból közömbös, hogy hősi-e az eposz tárgya, vagy mitológiai. A šumer epikában már csak azért sem választhatjuk el a hősi tárgytól a mitológiai, mert mindkettő ábrázolásában egyformán az anthropomorf szemlélet uralkodik: ha az eposz hősei történetesen istenek, akkor ezek az istenek is emberiek, sőt emberek, olykor talán még emberibb emberek, mint a királyi hősök. Ezért nemcsak hősi epikáról kell beszélnünk, hanem mitológiaiáról is.

A mítosz természetesen nemcsak az epikában nyerhet irodalmi formát; azonban éppen így a hősi hagyomány sem. A šumer irodalomban az i. e. 3. évezred végén és az i. e. 2. évezred elején mindkettőből merít pl. a himnusz, a direkt leírás és magasztalás műfaja. Ugyanaz a hagyományanyag eposzban is, himnuszban is megjelenhet; jó példa erre Šulgi Gilgameš-himnusza és a „Gilgameš és Agga” című eposz. Ugyanígy értékelhetők a šumer királyhimnuszok is (ezek szerteágazó, gazdag szakirodalmából alapvető pl. FALKENSTEIN 1952; 1960; HALLO 1963; 1966a–b; RÖMER 1965). A himnusz műfaján belül csak tárgyak szerint lehet megkülönböztetni egymástól a királyokat és az isteneket magasztaló kompozíciókat. Ez a két tárgy éppen úgy viszonylik egymáshoz, mint a hősi hagyomány és a mítosz az eposz műfajában. A himnusz jellegzete-

sen a kultusz műfaja, és kultikus tekintetben egy megítélés alá esik isten és király (vö. RÖMER 1969 és HALLO 1970 szövegekhez kapcsolódó fejtegetéseit); a himnusz műfaja tehát, amelynek meghatározott társadalmi funkciója van, a hősi és a mitológiai jellegű tárgyat egyaránt kiaknázza. Az eposz társadalmi funkcióját most talán elég, nagy általánosságban, a hagyományok ápolásában és építésében meghatározunk; funkcionálisan nézve a hősi és a mitológiai tárgy itt is egyenértékűek. Ily módon a himnusz műfajának vizsgálata is erősíti a megállapítást, hogy a mítosz nem műfaj, hanem a hagyományok egyik ága, s hogy tehát jogosult mitológiai epikáról beszélni. A mitológiai epika: mitológiai tárgyú epika.

A mitológiai és a hősi tárgyú epika viszonyának vizsgálata, különösen a műfaj őskorában, önmagában is vonzó, izgalmas feladat — volna. De már az első lépéseknél a vallástörténet néhány nagy alapkérdésének (pl. az anthropomorf istenkép eredete, amihez l. DIJK 1967; KOMORÓCZY 1967—1968; a termékenység-istenek problémája, amihez l. BRELICH 1961) megoldatlanságába ütközünk. Ebben az összefüggésben azonban nincs is szükség az ilyen tárgyú, bár önmagában igen kíváncsító vizsgálatokra. Egyetlen olyan mitológiai eposzt ismerünk ugyanis, amely a „Gilgameš és Agga” című hőseposzhoz hasonlóan archaikusnak látszik, ez az „Enki és Ninhursag” (SIKt 1), azonban az archaikus eposzi technika megismeréséhez ez az eposz a „Gilgameš és Agga” után már nem adhat semmi lényegeset.

A szakirodalom roppant régiséget tulajdonít a többi mitológiai eposznak is. Valójában, nézetem szerint, alaptalanul. Az eposzok többségében is világosan felismerhető a kései korhoz kötöttség. Vagyunk egy példát, az „Enki és Innin” című eposzt (KRAMER 1944: 64—68; 1970; FALKENSTEIN 1964: 45 sk.). A cselekmény lényege, hogy Uruk istennője, Innin, bárkán Eriduba utazik, vendégségbe Enki istenhez; lakomához ülnek, s Enki — mint minden eposzban — lerészegedik (a részeg isten mitológemájához l. SCHRÖDER 1968, ahol azonban a számunkra legfontosabb, az ugariti részeg ÉI, hiányzik; ez utóbbihoz l. VIROLLEAUD 1968: 545 skk.; LOEWENSTAMM 1969; MOOR 1969; RÜGER 1969; MARGULIS 1970; MOOR 1970); ekkor Innin elveszi Enkitől az „isteni erő”-ket (a civilizációs vívmányokat, šumerül: *me*; az eposz hosszú jegyzéküket adja), s indul vissza Urukba; Enki hiába üldözi, nem kaphatja vissza „erő”-it. S. N. KRAMER, és mások, akik ezt az eposzt a šumer őskorból származtatták, arra hivatkozhattak, hogy Eridu és Uruk a dél-mezopotámiai őskor legősibb kultúrközpontjai közé tartoztak, s hogy az i. e. 4. évezredben a civilizáció délről északra való terjedése figyelhető meg. Így e felfogás szerint az „Enki és Innin” annak emlékét őrzi, hogy a civilizáció központja egykor Eriduból Urukba helyeződött át. Ezzel szemben én úgy látom, hogy ez az értelmezés túlságosan is nagy jelentőséget tulajdonít az őskori régészeti-történeti periódusok manapság használatos (a legfontosabb lelőhelyek nevével azonos) elnevezésének. A šumer királylista (a šumerek történeti tudatát illetően még mindig a legtöbbit mondó forrás) a városneveket jelképnek tekinti ugyan, egy-egy nagyobb periódus jelképének, de őstörténeti részében nemcsak ezt a két nevet tartalmazza, hanem sokkal többet, így sem anyaga, sem a városnevek sorrendje nem ad támpontot egy Eridu — Uruk korszakváltás esetleges feltételezéséhez.

Az „Enki és Innin”, ha közelebből megnézzük, eposznak eléggé mesterkelt. Tartalmi kerete, az isten-hajózás, olyan kultikus cselekmény, amely — szórványos korábbi előzmények után — a III. Ur-i dinasztia korában terjedt el (vö. EDZARD 1965: 75 skk.; SAUREN 1969; SJÖBERG 1969; REISMAN 1971;

valamivel későbbi kultikus szokás az isten-fegyverek utaztatása, l. HARRIS 1965). Az eposz lényege tulajdonképpen az „isteni erő”-k jegyzéke. A felsorolás a šumer iskolákban használatos lexikonok, a „Listenwissenschaft” (ehhez összefoglalóan l. SODEN 1936) műfajában íródott, tehát egy régóta kialakult nem-költői műfajt emelt át az eposzba (itt nem katalógus-költészetéről van szó!). A jegyzék egy sor olyan társadalmi intézményt és filozófiai kategóriát regisztrál, amely csak az i. e. 3. évezred utolsó harmadában alakult ki. Ennek alapján az egész kompozíció keletkezését kb. a III. Ur-i dinasztia korára kell tennünk. Így válik történetileg értelmezhetővé az eposz végkicsengése, vagy, mondhatjuk, tendenciája, Uruk magasztalása is. A III. Ur-i dinasztia erőteljesen ápolta az uruki hagyományokat. A dinasztia-alapító, Ur-Nammu, tiszt volt Utu-hegal seregében, amely felszabadította Dél-Mezopotámiát a qutu (guti) uralom alól. Ur-Nammu birodalma Utu-hegal kicsiny államának örököse volt. A III. Ur-i dinasztia ideológiájában kiemelkedő szerepet kaptak az uruki hagyományok. Ez a magyarázata annak is, hogy az i. e. 21. században új lendületet vett Gilgameš kultusza, amelyhez – most először – Lugalbandáé is csatlakozott. (Emlékezzünk arra, amit a Lugalbanda-eposz kései vonásairól mondtam.) A III. Ur-i dinasztia voltaképpen egy igen finom formát választott arra, hogy vallását, kultuszát a legősibb šumer hagyományokból eredeztesse. Uruk dicsősége ekkor Ur dicsőségét szolgálta! Az „Enki és Innin” ebbe a történeti és kulturális folyamatba illeszkedik.

Ez a példa szemléltetheti azt, amit általánosságban (az ismert šumer mitológiai eposzok túlnyomó többségére érvényesen) úgy fogalmazhatunk, hogy a mitológiai eposzokban feldolgozott téma egészében tulajdonképpen nem ősi hagyomány, hanem korhoz kötött spekuláció, olykor egyenesen (nyersen szólva) propaganda. Jellegzetessége a többnyire egészen könnyen felismerhető aktuális aitia, amelyhez rendszerint egyszerű cselekmény kapcsolódik. A cselekményt természetesen az alkalomhoz költik; adott, megadott eleme általában csak az aitia. Ez a fajta mítosz mindig igazol, magyaráz valamit. A hagyományos, igazi mítosz és az effajta „pseudo-mítosz” közti különbség a šumer anyag alapján is könnyen megvilágítható. Az Innin istennő alvilágjárásáról szóló eposzból (KRAMER 1951; FALKENSTEIN 1968; l. SIKT 30) nem derül ki, Innin miért indul az alvilágba: a cselekmény döntő mozzanatai az eposzban verbálisan indokolatlanok. Persze helyesebb úgy mondani, hogy magától értetődőek, elementárisak, mint a természeti folyamat, amelyből a meghaló istenek alakja magyarázható. Itt a cselekmény érdemi része, maga az alapjául szolgáló mítosz, kétségen kívül hagyományos, ezért nem szorul magyarázatra. Ezzel szemben az „Enki és Innin” egyetlen tett oka felől sem hagyja az olvasót bizonytalanságban. A költő szinte már alig várja, hogy mielőbb értésünkre adhassa: Innin utazása Uruk dicsőségének öregbítését szolgálta.

A rövid elemzésből két tanulság is adódik. Ezek egyike vallástörténeti, s itt csupán utalok rá. A mítosz ebben a korban gondolkodási forma, a társadalmi tudat legszervezettebb tartománya. Azokat a felismeréseket, mondanivalókat, általánosításokat, amelyeket később esetleg a tudomány vagy a líra fogalmaz majd meg, most mítosz formájába öntik. A šumerek mitológiája világkép és világmagyarázat.

A másik tanulság már irodalomtörténeti. Kiindulópontunk itt az, hogy az i. e. 3. évezred végén a šumerek eposznak dolgoznak fel olyan témákat is, amelyeknek ábrázolására más műfajok is alkalmasak volnának, pl. a himnusz: ennek akkor már komoly tradíciói lehettek. Ha a lehetőségek közül a cselek-

ményes ábrázolást, az eposzt (vagy: az eposzt is) választják, ez azt jelenti, hogy a kor egyik reprezentatív műfaja az epika. (A pontosság kedvéért tegyük hozzá: a himnusz mellett.) Igazi epikus korban vagyunk; talán nem túlzás, ha mindezt a hősi epikában megteremtett költői ábrázolásmód kiteljesedésének tartjuk.

Fennmaradt egy kis šumer eposz, egyetlen szövegpéldányban (CHIERA 1934: 58), a „Martu isten házassága” (l. SIKt 51). Egy észak-mezopotámiai városban lakomára gyűlnek össze az istenek. Akinek asszonya van, két adagot kap, akinek gyermeke, hármat, a magányos egyet — egyedül Martu isten kap magányos létére két adagot. Ő ezt jelnek tekinti, s meg akar nősülni. Anyjának tanácsára a város főistenének ünnepén megjelenik a szentélyben, minden piszkos munkát elvállal (udvartakarítást stb.), végül ezüstön és lazúrkövön akarja megvenni a főisten, Numušda lányát feleségül. A többi isten a lányt le akarja beszélni, ő azonban mégis Martu mellett dönt.

Az eposz értelme akkor válik világossá, ha tudjuk, hogy Martu isten nem más, mint a nyugati sémi nomádok šumer nevének (*martu* = *amurrá*) egyszerű deifikációja. Numušda lányát az istenek úgy akarják a házasságról lebeszélni, hogy jellemzik előtte Martu isten alakját: „A hegységben fegyver a társa, sátorlakó ő, eső és szél veri, imákat sem mond, . . . térdre borulni nem tud, nyersen falja a húst: amíg él, még háza sincsen, hogyha meghal, nem temetik sírba” (SIKt 51,131 skk. sor). Az idézett sorok elemeit a šumer és akkád irodalomban a nomádok megvető jellemzésére szokták alkalmazni.

A mítosz háttérében egy jól ismert történeti folyamat áll: a nyugati sémi nomádok megjelenése Észak-Mezopotámiában. (Az ide vágó források gyűjteményei: EDZARD 1957: 30 skk.; BUCCELLATI 1966; WILCKE 1969; a történeti értékeléshez l. újabban GELB 1961; KLENGEL 1966; HENNINGER 1968; HALDAR 1971 stb.) Fegyveres portyázásaik hozzájárultak már a III. Ur-i dinasztia bukásához (erről részletesen WILCKE 1970). Az i. e. 2. évezred elején nagy tömegben települtek be Mezopotámia városaiba, s egy részük asszimilálódott is.

Ez azt jelenti, hogy a mitológiai epika szinte a mai újságírás gyorsaságával reagált a kortársi történelem eseményeire. Nem hihetjük, hogy az eposz akkor íródott volna, amikor a történelmi folyamat már szép lassan emlékké vált. A Martu-eposz táblája az óbabilóni korban készült, vagyis legkésőbb az i. e. 17. század folyamán (de valószínűleg valamivel korábban). Ekkor azonban Mezopotámia történetének amurrû korszaka még hétköznapi valóság, s nem történeti emlék. Senki előtt sem lehetett kétséges, mire vonatkozik a „Martu isten házassága”, a nyugati nomádok letelepedésének és asszimilálódásának mítosza. Ez a mítosz valóban magyarázat, egyfajta gondolkodási, következtetési mód. S ha a magyarázat cselekményes, elbeszélő irodalmi formát ölt, ha eposzként valósul meg, akkor az adott műfaj, az epika, tényleg reprezentatív: ebben fogalmazódik meg a kor tudása önmagáról.

A „pszeudo-mítoszok” értéke természetesen e felfogás szerint sem csökken. Változatlanul becses források maradnak. De nem szabad ősi hagyománynak vélni őket, és nem szabad a mezopotámiai vallási világgép „örök” elemeit látni bennük. Forrásértékük arra a korra vonatkozóan van, amelyben keletkeztek.

Így természetesen a „pszeudo-mítoszok”-at feldolgozó šumer epika, a ránk maradt mitológiai tárgyú kompozíciók túlnyomó többsége sem lehet sokkal korábbi, mint az i. e. 3. évezred utolsó és az i. e. 2. évezred első századai. Ez azt jelenti, most már irodalomtörténetileg, hogy a hősi epikának egy bizo-

nyos prioritást kell tulajdonítanunk a mitológiai epikával szemben. A ránk maradt anyagból az látszik, hogy a hőseposzok nemcsak időben előzték meg mitológiai kompozíciók zömét, de — az eposz műfaji sajátosságainak kialakítása révén — talán ahhoz is hozzájárultak, hogy a mítoszok epikus formában fogalmazódhassanak meg. Mindez természetesen csupán a ránk maradt szöveganyagra érvényes, abból levont következtetés; ámde ez a szöveganyag semmi jelét nem mutatja annak, hogy a számunkra megfoghatatlan egyéb anyag más jellegű lett volna.

III.

Az i. e. 2. évezred elejétől kezdve az irodalmi élet Mezopotámiában a korábbinál sokkal gazdagabbá válik, és az írásos emlékek nagyobb mennyisége révén számunkra is jobban megközelíthető. Bonyolult, sokrétű jelenségei közül most csupán azokkal fogok foglalkozni, amelyek az epikus költészet fejlődésével összefüggésben állnak.

Az i. e. 2. évezred eleje még ahhoz az időszakhoz tartozik, amelyet az imént igazi epikus kornak neveztem. Nem az epika volt a kor egyetlen műfaja, erről szó sincs. De az epika minden más műfajra rányomta bélyegét.

Itt van mindjárt a himnuszköltészet. A műfajnak számos ősumer emléke maradt fenn, ezek között egészen archaikus is (BIGGS 1971); és sok olyan, amelynek pontosan ismerjük keletkezési idejét. Enhedu'anna Innin-himnusza (HALLO-DIJK 1968), a ősumer templomhimnuszokból szerkesztett gyűjteménye (SJÖBERG-BERGMANN 1969), Gudea építkezési himnusza (ennek irodalmi formájához l. FALKENSTEIN 1966: 178 skk.; RÖMER 1969b: 170 sk.) és egy sor más szöveg mind kétségtelenül korábbi, mint a III. Ur-i dinasztia. Ezek a himnuszok, és bennük a hagyományos ősumer himnuszköltészet általában, jelzők hosszú füzére. A himnusz: az istenség megszólítása; a jelzők a megszólító formulákba simulnak. Ez a kép már a III. Ur-i dinasztia korában észrevehetően megváltozik, és az óbabilóni kori himnuszokban (az i. e. 2. évezred első századaiban) egészen más jellegzetességeket figyelhetünk meg, mégpedig mind a ősumer, mind az akkád anyagban. A himnuszok egyre inkább epikusává válnak. Az eddig cselekmény nélküli költeményekbe kisebb-nagyobb terjedelmű elbeszélő részek kerülnek, ilyenforma átvezetéssel: „Te vagy az, aki . . .” — s ekkor elhangzik egy történet, amelynek a megszólított isten a szereplője, vagy amely ezzel az istennel kapcsolatos. A megszólítás konvencionális formulája megmarad, de most elbeszélő szakaszok csatlakoznak hozzá. Az epikus stílusú himnuszok legjellemzőbb példája egy ősumer Innin-himnusz. A szöveg főként kései másolatokból ismert, bizonyos mértékig át is dolgozhatták, de a kompozíció eredeti jellegén ez nem sokat változtathatott. A mű, „Innin felmagasztalása” (l. THUREAU-DANGIN 1914; LANGDON 1915; FALKENSTEIN 1952b; HRUŠKA 1969), a himnusz keretei között marad ugyan, de terjedelmének háromnegyed részében tisztán epikus módon azt mondja el, hogyan választották meg az istenek Innint az ég királynőjévé. Egy másik költemény, egy akkád Istar-himnusz, az Agušaya-ének vagy másképp „Istar és Šaltu” (ZIMMERN 1916; SCHEIL 1918), tíz szakaszából a középső négyben egy formás kiséposzt tartalmaz, amely Istar harcias vonásainak aitiológiáját adja: Istar legyőzi a harc deifikációját, az Éa teremtette Šaltu istent, és Agušaya istennő (tkp. önmaga) rendeletéből magára ölti a legyőzött isten természetét is. Ezek csak a kiemelkedő példák; az i. e. 2. évezred első felében szinte minden himnusz

többé-kevésbé epikus. A jelenség, irodalomtörténeti összefüggéseibe állítva, csak egyféleképpen értelmezhető: a himnusz-költészet (ez a jellegzetesen praktikus rendeltetésű — mert kultikus — műfaj) az epika hatása alá került, s noha korábban kifejezetten nem-epikus volt, most az epika irányába tolódott el.

Az epikus formálás a költészet más tartományaiban is fontos szerephez jut. A szerelmi költészetben (ehhez l. SODEN 1949; HELD 1961; W. G. LAMBERT 1959; 1966 az akkád szövegekről; KRAMER 1952: 360 skk.; 1961: No. 25, 13 sk. o.; 1963; WILCKE 1970b stb. a részben más jellegű ősumer szövegekről), vagy a „szent nász” énekeiben (ehhez l. KRAMER 1963; 1968; 1969a – b; OBERHUBER 1968 stb.) epikus keret teremti meg a helyzetet, amelyben a lírai vagy himnikus énekek megszólalnak. A fiktív királyfelirat műfaja, a *narú*, amely ebben a korban különösen népszerű volt, voltaképpen egyes szám első személyben elmondott „res gestae”, ismét epika (a műfajhoz összefoglalóan l. GÜTERBOCK 1934: 62 skk.; azóta igen sok ilyen szöveg került elő, pl. Narām-Sin agadei királlyal kapcsolatban, l. GÜTERBOCK 1939 – 1940; GURNEY 1955; FINKELSTEIN 1957; vagy pl. egyenesen Marduk és Šulgi szájába adva, l. BORGER 1971). Gyakran még a siratóénekekben is terjedelmes epikus részleteket, nem egy esetben egész kis eposzt találunk (ilyen pl. az „Innin, Dumuzi és Bilulu” című szöveg, l. JACOBSEN 1953; vö. ŠIKt 32; s mellette ŠIKt 34–35 szám alatt a hasonló tárgyú, de klasszikus, „igazi” siratóénekeket, amelyek minden epikus elemet nélkülöznek; egy további ilyen siratót közöl KRAMER 1960, ehhez vö. DIJK 1967b: 253. o. és 69. jegyzet). Azt hiszem, az eddigiek után nem lehet kétséges, hogy nem az epika alakult ki az ilyenfajta epikus siratókból, hanem éppen ellenkezőleg, a siratók műfaja is az önálló és jelentékeny epika hatása alatt vált eredetibb himnikus jellegéhez képest valamelyest epikusává.

Az akkád nyelvű költészet lényegében az i. e. 2. évezred elején kezdődik, s ez azt jelenti, hogy kezdeteinél ott volt a ősumer irodalom. A kor alkotó erejének fényes bizonyítéka, hogy a ősumer példa nem vált nyomasztóvá, és mellette teljesen önálló akkád irodalom alakult ki. Az eposz központi helyet foglal el a kor akkád irodalmában is. Igen sok új epikus mű születik. A témák nagy része hagyományos: már a ősumer epika is feldolgozta őket. Az akkád epika eszerint az évezredek mezopotámiai irodalmi hagyomány új szakaszát jelenti. A témák, amelyeket feldolgoznak, a költők számára, ezt hangsúlyozni szeretném, jórészt az irodalomból ismerősek. Minthogy sok akkád eposznál ismerjük a ősumer előzményeket is, pontos képet alkothatunk a költők módszereiről és az irodalmi hagyomány továbbélésének módjáról. Az akkád Atrahasis-eposz (új feldolgozása: LAMBERT – MILLARD 1969, a szöveg pezsdülést hozott az akkád irodalomtörténetbe, vö. sok más között PETTINATO 1968; SODEN 1969; 1970a b; 1971; W. G. LAMBERT 1969; 1971; MATOUŠ 1967: 1–16; 1969; MORAN 1970; 1971; egy hettita fordítástörödéket közölt SIEGELOVÁ 1970) két ősumer eposzból merített (vö. W. G. LAMBERT 1964), az „Enki és Ninmah” címűből (vö. ŠIKt 4) és a Zi'usudra-eposzból (ŠIKt 23; a ősumer szöveg új kiadása CIVIL 1969). Az Etana-eposz forrásainak kérdése jóval bonyolultabb. Mindenesetre ismerünk egy ősumer – akkád bilingvis legenda-törödéket, ami arra mutat, hogy itt is számolnunk kell irodalmi mintákkal, ill. legalább részleges irodalmi forrásokkal (GURNEY 1935). Külön vizsgálatokat igényelne a híres állatmese-prológos; legutóbb H. FREYDANK tett kísérletet mitológiai háttérének ethnológiai-társadalomtörténeti értelmezésére (FREYDANK 1971); nézetem szerint azonban az Anzúval kapcsolatos hagyományok, benne a ősumer Lugalbanda-eposz is,

inkább a közvetlen irodalmi mintára utalnak. (A kígyó és a sas meséjének továbbéléséhez l. WILLIAMS 1956; TRENCSENYI-WALDAPFEL 1959; BALDI 1961; PENNA 1964. Az egész szüzsé irodalmi és folklorisztikai párhuzamaival itt még érintőlegesen sem foglalkozhatom, ezért csupán egy kitűnő folklorista részlet-tanulmányára utalok, amely a finn anyagot mutatja be, l. HAAVIO 1955. Meg kell azonban jegyezni, hogy I. LEVIN Etana-elemzése [LEVIN 1966], noha sok érdekes folklorista szempontot érvényesít, assziriológiai-filológiai szempontból erősen kifogásolható. Az eposz kedvező befejezését illető korábbi következtetéseimet [KOMORÓCZY 1964] most egy új szöveglelet igazolta, l. KINNIER WILSON 1969.)

A šumer forrás és az akkád feldolgozás viszonyát legjobban a Gilgameš eposz kapcsán vizsgálhatjuk. (A kérdés újabb irodalmából alapvető KRAMER 1944b; MATOUŠ 1958; s most NOUGAYROL 1970). Az óbabilóni Gilgameš-eposz ma összesen már hét kisebb-nagyobb töredékből ismert. (Részletes bibliográfia helyett csupán a legutóbbi lexikon-összefoglalásokra hivatkozom, l. HIRSCH 1967; BÖHL 1968.) A fragmentumok alapján arra lehet következtetni, hogy a teljes kompozíció 5–7 táblán összesen mintegy 1000–1200 sor terjedelmű volt. Ez a 12 táblás, ninivei változat terjedelmének mintegy harmada. A töredékek más-más városokból származnak, de – bár egyelőre nincs semmi idevágó külső bizonyíték – biztosak vagyunk abban, hogy *egy* mű részleteit tartalmazták. Ezt bizonyítja a többek között a szereplők azonossága, a sztereotip formulák egyöntetűsége, a verselés azonossága.

A Gilgameš-hagyomány történetében az óbabilóni akkád eposz az első nagykompozíció. Összegezi és harmonikus egységbe fogja a šumer Gilgameš-eposzok heterogén anyagát. Nézetem szerint – érveimet most nem részletezhetem – a költő e g y šumer eposzt választott koncepciója gerincéül, és pedig a „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” című, már a šumer formában is egyetemes távlatú eposzt. Ennek anyagát részben redukálta, pl. elhagyta a hosszú mitológiai bevezetés háromszor ismételt sztereotípiáját, részben kiegészítette. A kiegészítések gyakorlatilag az egész šumer Gilgameš-hagyományt átmentették az új műbe. A „Gilgameš és Huwawa” anyaga, a cédrushegyi kaland, más motivációval ugyan, de tartalmilag szinte változatlanul került felhasználásra. A mű tengelyében valószínűleg a „Gilgameš és az égi bika” anyaga állt (erre csak a ninivei változat alapján következtethetünk, idevágó óbabilóni szövegünk egyelőre nincs). A szakirodalomban egyöntetű nézet, hogy a „Gilgameš és Agga” félreszorult; ezzel szemben rámutathatunk arra, hogy a Huwawa-kalandot megelőző tanácskozási jelenet pontosan követi a „Gilgameš és Agga” már tárgyalt topos-át, a költő tehát ebből a šumer eposzból is átvette azt, amire koncepciója szerint szüksége volt. Ha további példákat idéznék, túlságosan is el kéne merülnünk a részletekben. Ehelyett inkább néhány szót még arról, hogy nemcsak a Gilgameš-hagyomány szolgált forrásul. A vízözönből megmenekült hős (az óbabilóni változat szerint Utá-na-ístim) a šumer Zi'usudra-eposzból származik. Egyelőre nem dönthető el, hogy maga a vízözön-történet, úgy, ahogy a ninivei változatból ismerjük, szerepelt-e, s ha esetleg igen, milyen formában, az óbabilóni változatban; a ninivei változat híres XI. táblája mindenesetre az óbabilóni Atrahasis-eposz vízözön-történetével mutat közeli rokonságot, s feltehető, hogy a Gilgameš-eposz e részének az Atrahasis-eposz volt a forrása. Mindezen túl azonban igen jelentős az az anyag is, amelyhez šumer mintát nem ismerünk, s így feltehetően legalább részben az óbabilóni akkád költő önálló alkotását kell benne látnunk. Ilyen pl. Enkidu történetében

nagy része, Enkidu és Gilgameš párviadala, majd Gilgameš bolyongása Enkidu halála után a vízözön hősének lakóhelye felé stb. Mindez arra mutat, hogy a név szerint ismeretlen akkád költő teljesen önálló költői elgondolás alapján dolgozott, a šumer eposzok csupán forrást jelentettek számára, de az általuk képviselt anyaggal saját megítélése szerint bánt. Nem a hagyományhoz kötötte magát, hanem művészi szándékához. Nem fordítást készített, hanem — témáját az irodalmi, sőt írott hagyományból merítve — önálló költeményt írt. A šumer forrást szó szerint sohasem vette át, szó szerinti egyezést a šumer és az akkád szöveg között legfeljebb egy-két soros részletek erejéig találunk, ezt sem sokat, és az ilyen példák is többnyire közmondások vagy másféle, de ugyancsak formulává rögzült szövegek.

Az eposz, amely így létrejött, igazi hőseposz. Cselekménye a hősi epika ismert tartalmi szkhémáival (ezekhez l. BOWRA 1952: 48 skk., 330 skk.) jól összeegyeztethető. Ezt főbb jeleneteinek vázlatos sorrendje is bizonyíthatja. Párviadal, amelyben a hős barátot szerez; hősi kaland; [egy későbbi változatban:] negatív variáns a hős házasságának témájára; a barát halála; a hős utazásai; hazatérése; utalás elkerülhetetlen halálára. Egy részletesebb tartalomismertetés még több tipikus mozzanatot tárhatna fel, ez azonban most szükségtelennek látszik, és az anyag javát C. M. BOWRA a ninivei változat alapján már egyébként is regisztrálta. Ehelyett inkább arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az akkád eposz cselekménysora, mint láttuk, eredetét tekintve heterogén: a nagykompozíció egyetlen előzménye sem tartalmazta a cselekménysor egészét, és így a tipikus mozzanatok mindegyikét sem.

Az Enkidu-történet igen jelentős betét az eposzban. Enkidu alakjában az akkád költő ugyanazt a történeti folyamatot ábrázolja, amit a „Martu isten házassága”. Az akkád költő azonban, a šumer eposztól eltérően, a nomádok letelepedésének és asszimilálódásának folyamatát az emberiség őskori fejlődésének ábrázolásává fejleszti. Enkidu kezdetben nem más, mint vadember — az első a világirodalomban. (A vadember-téma későbbi változatait jól áttekinti COCCHIARA 1961. Enkidu alakjával G. DOSSIN több tanulmánya foglalkozik, l. DOSSIN 1931 és ehhez SCHOTT 1933; DOSSIN 1956. A témához l. még, Enkidutól függetlenül, GADD 1937.) A költő az emberi és állati lét megkülönböztető jegyét a szerelemben látja. A vadembert a pásztorkodás közbülső életformáján át juttatja el a városi civilizációba. Az elképzelés nem történeti hagyomány, hanem a kor sajátos viszonyaiból fakad, az óbabilóni kori városok gazdasági élete ugyanis nomádok és városiak kölesönösen igényelt cseréjén alapszik. Enkidu a šumer eposzokban Gilgameš szolgája, kivéve a „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” utolsó részét, amelyben már barát (k u-l i, a szót nagyobb összefüggésben tárgyalja WILCKE 1969b). Az akkád költő ebből az új helyzetből indul ki, de szükségesnek véli, hogy megrajzolja azt az utat is, amelyet Enkidu a Gilgameš barátságáig megtett, így iktatja be az eposzba ezt a hosszú részt. Amennyire lehet, ragaszkodik a „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” szerkezetéhez: a város jajszava, amely a šumer eposzban azt eredményezte, hogy Gilgameš mágiikus erejű hatalmi jelvényei lehulltak az alvilágba, az akkád eposzban arra indítja az isteneket, hogy megteremtsék Enkidut; az akkád költőnek mindenesetre határozott elképzelése volt az emberi civilizáció fejlődéséről, s ezt ügyesen hozta összhangba az eposz szüzséjének a forrásokban szereplő mozzanataival. Az Enkidu-történet emberi fejlődésrajza éppen úgy az idők mélységeibe nyit távlatot, mint — egészen más konkrét anyaggal — a „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” mitológiai bevezetése. Csakhogy Enkidu fejlődése az

eposz főtémája szempontjából nem előidejű, hanem szinkron; ezáltal az eposz megvalósítja — tudtommal először — a párhuzamos cselekményvezetést is.

Az óbabilóni Gilgameš-eposz emberek története. Egészen mellékessé válik Gilgameš király volta. A költő ebben a vonatkozásban a šumer Gilgameš-téma individualizáló tendenciáit teljesítette ki; nem véletlen, hogy tartalmilag is ahhoz a két šumer költeményhez („Gilgameš, Enkidu és az alvilág”, „Gilgameš és Huvawa”) van a legtöbb köze, amelyek az individualizálódás magas szintjére emelkedtek.

A Gilgameš-eposz költője, s az egész óbabilóni akkád epikus költészet, az eposzi technikát a šumerektől vette át. E technika egyik fő tényezője az epikus ismétlés, hosszabb szakaszok megismétlése lényegében változatlan formában. Néhány ismétlési alkalom: jósjel és teljesedése, álom és megfejtése, szándék és végrehajtása, parancs és teljesítése, üzenet és átadása, történés és elmondása stb. A másik ilyen tényező bizonyos sztereotip formulák használata; erről még fogok beszélni; a harmadik az eposzok nagymértékű párbeszédessége: igen kis teret foglal el bennük s a Gilgameš-eposzban a leírás vagy a narratio.

Az akkád irodalom a klasszikus, óbabilóni kor után még mintegy másfél évezreden keresztül élt. Ez a hosszú időszak sok változást hozott, és sokszor. Az irodalmi művek kronológiája terén még rengeteg a tisztázatlanság (alapvető kezdeményezés W. von SODEN egy tanulmánya, l. SODEN 1953). Azt azonban jól tudjuk, hogy egyetlen szöveget sem másoltak változtatások nélkül. Sok olyan mű van, amelynek több korszakból ismerjük hosszabb-rövidebb, s részben egymást fedő töredékeit. Ilyen pl., a Gilgameš-eposzon kívül, az Etana-eposz, vagy a „Nergal és Ereškigal” stb. A töredékeket a kutatás többnyire csak arra szokta használni, hogy segítségükkel egy mérvadó „teljes” szöveget rekonstruáljon, az egyik szöveggel foldozza meg a másik hiányait. Így jön létre pl. a Gilgameš-eposz fordításaiban általános elterjedtségnek örvendő ún. „Gilgameš-harmónia” (a kifejezéshez és fogalomhoz vö. SODEN 1935; SCHOTT — SODEN 1962: 12), amely azt jelenti, hogy a ninivei változat szöveghiányait, amennyire lehet, más változatokból — a dolog természete szerint korábbiakból — egészítik ki. Bármilyen hasznos is ez az eljárás a „tartalom” népszerű megismertetéséhez, irodalomtörténetileg mégis félrevezető, mert olyan „harmóniát” hoz létre, amely valójában sohasem volt; a fordításokat egy mai mitológiai kézikönyv színvonalára emeli (vagy süllyeszti), és megfosztja a kutatást az irodalmi fejlődés vizsgálatának legtöbbet ígérő módjától, a különböző korú változatok összehasonlításának lehetőségétől. Eközben, természetesen, főként éppen a korai, tehát kezdeményező jelentőségű változatok húzzák a rövidebbet. Ha az ilyen összehasonlító vizsgálatokra a kutatás már eddig is több figyelmet fordított volna (mindenesetre mintaszerű R. BORGER Istar-eposz kiadása, l. BORGER 1963: 86 skk.; és B. LANDSBERGER kritikai elemzése a Gilgameš-eposz két legtöredékesebb táblájáról, l. LANDSBERGER 1968), ma sokkal világosabb kép élne mind a szakfilológiában, mind a közvéleményben a mezopotámiai irodalom fejlődésének dinamizmusáról. Ezek a vizsgálatok különösen fontosakká válnak akkor, ha az epikus költészet fejlődésének korszakait akarjuk a maguk sajtószerezésében szemügyre venni. Ez a sokféle ágazó munka azonban nem végezhető el egyetlen lendülettel. Most csak arra vállalkozhatom, hogy Gulliver-léptekkel haladjak végig azon az úton, amelyet az epika az óbabilóni korszakot követően megtett.

Az i. e. 2. évezred második felében az akkád irodalom bizonyos mértékig — legyen szabad így mondani — obskurizálódott. Az epikus költészet a hát-

térbe szorult; az irodalom jellegzetes műfajává a himnusz, a ráolvasás, a varázs-szöveg vált. E folyamat történeti – társadalmi és hagyományozástörténeti okaival itt nem foglalkozhatom, csupán a jelenséget tudom regisztrálni.

Ebben az időben egy új költői műfaj is megjelent, a filozófiai költemény, amely az emberi sors nagy kérdéseivel vallásos – szkeptikus alapon foglalkozott (a műfajhoz újabban l. SODEN 1965: 1969b: 191 skk.). Ezt pusztán azért említem, mert nyilvánvaló, hogy az új műfaj az emberi lét problémáinak ábrázolásában azt a szerepet vette át, amelyet az óbabilóni korban az epika játszott.

Az akkád eposzok nem merültek feledésbe, de az obskurizálódás jelensége rájuk is hatással volt. Az óbabilóni kor nagyeposzai közül több közönséges ráolvasássá vált, mégpedig oly módon, hogy egy záró formulát csatoltak hozzájuk, amely az adott eposz cselekményét a ráolvasásban kitűzött cél analógiájának értelmezte. Így vált az Adapa-eposz a fájó váll gyógyításának ráolvasásává: az eposz arról ír, hogy Adapa eltörte a déli szél szárnyát, nyilván „vállban”. Az Atrahasis-eposz a szülő nőt segítő ráolvasás lett: a szöveg az első emberek „születéséről” is ír. MARÓT Károly egykor egy szép tanulmányának ezt a címet adta: „A varázsdaltól az eposzig” (MARÓT 1958). Mezopotámiában minden jel szerint e formulának épp a megfordítottja érvényes: „az eposztól a varázsdalig”. Persze ráolvasások korábban is voltak (a műfajhoz l. FALKENSTEIN 1931; KUNSTMANN 1932), s bizonyos narratív elemet is találunk bennük. De ezekből a varázsdalokból sohasem lett eposz, ezek az irodalom történetében zsákutcát jelentettek. Az igazi eposzokból viszont, mint láttuk, az i. e. 2. évezred második felében ráolvasás, és pedig a szó klasszikus értelmében lett epikus ráolvasás lett. Azok az eposzok, amelyekhez csupán hozzáillesztették a ráolvasó formulát és a szertartási utasítást, aránylag szerencsésen jártak. A kozmogóniai költemények, pontosabban a kozmogóniai bevezetések azonban nagyrészt elmerültek a varázsdal-özönben: az új műformának természetesen nem az epikum, hanem a varázsszöveg volt a lényege, így az epikus anyag egyre vázlatosabb lett, egyre felületesebb tartalmi kivonattá szűkült, s néha alig maradt belőle más, mint kozmogóniai témák sietős katalógusa. A klasszikus varázsdalt eszerint egy fejlődési sornak nem az elejére, hanem inkább a végére kell helyeznünk.

Itt körvonalazott felfogásom egyik próbaköve lehet az egyik legszebb akkád epikus ráolvasás, amelynek első része egy megkapó – s máshonnan nem ismert – mítoszt tartalmaz (Sîn isten egy tehén ellésénél segítkezik), második része egy ráolvasást, amely a mítoszt a nők szülésére alkalmazza. A két rész eredeti különállásához, a ráolvasásként való felhasználás másodlagos felhasználásához kétség sem férhet, már csak azért sem, mert a különböző másolatok, a mítoszt magát változatlanul hagyva, a ráolvasás-részben eltérő szöveget adnak. (A szöveggel újabban W. G. LAMBERT foglalkozott, l. W. G. LAMBERT 1965: 1969b. Csak zárójelben jegyzem meg: a ráolvasás irodalmi kuriozitása, hogy Thomas MANN a József-tetralógiájában említi, és rövid parafrázisát adja, a Th. MANN-filológiától mindeddig felismeretlenül; l. MANN 1963: 256. o., vö. KOMORÓCZY 1963: 1361. o.) A mítosz „ritualizálódása”-ról egyébként W. G. LAMBERT a fentiekhez sokban hasonló gondolatokat fogalmazott meg (l. W. G. LAMBERT 1968).

A Gilgameš-eposz elkerülte a ráolvasássá válás veszedelmét, s még csak kultikus szöveg sem lett belőle. Ez is kivételes irodalomtörténeti helyzet mutatja. De az i. e. 2. évezred második felében a Gilgameš-eposz is új alakot nyert. Terjedelme ekkor bővült 11 táblára. Kialakult végleges, szimmetrikus szerke-

zete, középpontban a VI. táblával, amely egyrészt a korábbi változathoz képest egy új mozzanatot tartalmaz (Gilgameš elutasítja a magát felkínáló Ištar istennőt, ami a kaššû kori új vallásossággal hozható összefüggésbe, mert hiszen a „szent nász” az előző fél évezred általános kultikus szokása volt); másrészt egy régít is, az égi bika elleni harc šumer eredetű — de nyilván már az óbabilóni változatban is szereplő — témáját. Az új szerkezetben a tábla a kompozíció egységévé, mai szóval „fejezet”-té válik; az irodalmi kánont ebben a korban alakították ki, s ezzel kapcsolatosan magas színvonalat ért el a szöveggondozás, a „filológia”, ami az ilyen külsőségekben is kifejezésre jutott. Valószínű, hogy ekkor került az eposzba a XI. tábla hosszú vízözön-elbeszélése, amelyet a főhős egyszám első személyben mond el Gilgamešnek. A történet, egyszám harmadik személyben, az óbabilóni Atrahasis-eposz része volt, s a költő innen vette át, apró átalakítások árán. Az eposz szövege más módokon is bővül, bizonyos epizódokat pl. megkétszereznek vagy megháromszoroznak (álomjele-
netek, próbatételek stb.). Jelentékeny változásokat figyelhetünk meg a költői technikában. A verssorok hosszabbak lettek, kialakult a Gilgameš-eposzra ezután mindvégig jellemző versmérték (vö. BÖHL 1960). Növekszik a leírások, narratio-k terjedelme, egy-egy felsor vagy sor erejéig már a helyszín- vagy időpont-megjelölés is előfordul.

Ezt a változatot kapcsolhatjuk Šin-leqī-unninnī nevéhez. A hagyományban ő szerepel a Gilgameš-eposz szerzőjeként (vö. utoljára BÖHL 1968: 368 sk.; az irodalmi katalógusok rá vonatkozó adatait l. W. G. LAMBERT 1962: 66. o., VI. 10. sor; DIJK 1962: 44. o., 12. sor). Az első szerző azonban mégsem ő, hanem az óbabilóni kori változat név szerint ismeretlen költője. Šin-leqī-unninnī, a kései kaššû kor írnoke, szerkesztő lehetett (munkája persze több, mint amit ez a szó ma jelöl: igazi alkotó tevékenység), aki a kor filológiájában szokásos módon nevével szignálta az eposzt. Tekintélyét az bizonyítja, hogy a Seleukida korban egy több nemzedéken, mintegy 150 éven át biztosan nyomon követhető írnoke-iskola („család”) az ő utódjának („leszármazott”) tekintette magát (vö. HUNGER 1968: 17; az írnoke-genealógiák forrásértékéhez l. W. G. LAMBERT 1957). Az írnoke genealógiája ilyen esetekben nyilván nem vérségi, hanem tanítványi kapcsolatot jelöl. Nem tudjuk, jogosan származtatták-e magukat, akár pusztán ilyen értelemben is, Šin-leqī-unninnītől, hiszen, mint a többi hasonló esetben is, hiányzik a közbeeső mintegy ezer év genealógiája. A helyzet mégis jóval egyértelműbb, mint pl. a homéridák (ehhez l. RITOÓK 1970) esetében, hiszen Urukban, ahol ezek az írnoke-iskolák működtek, létükről nem rájuk vonatkozó, hanem tőlük maguktól származó forrásokból (az agyagtáblák kolofonjaiból) értesülünk. Nem tarthatjuk kizártnak, hogy a hellénisztikus írnoke-iskolák egyszerűen kiszemeltek maguknak a régmúlt nagyjai közül egy tekintélyes írnoke nevet, fiktív alapító gyanánt; de az sem lehetetlen, hogy a genealógia valami módon mégis az irodalmi hagyományozásnak a kaššû kor óta töretlen kontinuitását jelzi. Šin-leqī-unninnī nevének szerepeltetése azonban annyit mindenképpen bizonyít, s témánk szempontjából ez a fontos, hogy a szerkesztő-költő neve a mezopotámiai kultúra későbbi története folyamán nem merült feledésbe, hanem ismert és tekintélyes maradt.

Az i. e. 2. évezred második felében, még ha az epika többé nem reprezentív műfaj is, aminthogy nézetem szerint nem az, mégis igen jól ismerik az epikus technikát. Ebben a korban több rutin-eposz keletkezett. Ezek között kétségtelenül az *Enūma eliš* („Amikor fönn . . .”) a legkülönb, a babilóni „teremtés”-eposz. A művet a kutatás korábban igen réginek tartotta, mitoló-

giáját a mezopotámiai vallás fejlődésének elejére helyezte. Csak az utóbbi időben vált cáfolhatatlanul bizonyossá, hogy az eposz nem az óbabilóni korban íródott, hanem az i. e. 12. század vége felé (I. MATOUŠ 1961; W. G. LAMBERT 1964b; Marduk kultuszához, amellyel az *Enūma eliš* szoros kapcsolatban van, I. RAVN 1929; SCHMÖKEL 1959; DIJK 1966 stb.). Korábban, az eposz magyar fordítását kísérő jegyzeteimben (KOMORÓCZY 1966: 295), néhány mondat erejéig kísérletet tettem a kétféle datálás áthidalására. Közben azonban kiderült, hogy az eposzban feldolgozott mitológiai anyag nem tekinthető Mezopotámiában hagyományosnak, hanem legalábbis részben idegen eredetű (JACOBSEN 1968), s ez azt jelenti, hogy az eposz egy ősi változatának feltételezésére sem szükség, sem lehetőség nincs, még akkor sem, ha nem kerülheti el figyelmünket, hogy az idegen mitológiai anyag, a theomachia, a valóban régi mezopotámiai hagyományokhoz társult. Az *Enūma eliš* epikus technikája, ahogyan ma látjuk, egyértelműen a kései eredet mellett szól. Isteni szereplői a hőeposzok hőseit másolják; Marduk az eszményi király. A cselekmény döccenők nélkül halad, a kifogástalan szerkezetben helyet kap minden, ami egy eposzban lenni szokott, az ismétlések is kellően terjedelmesek. Mindössze az a baj, hogy a kifogástalan eposzi technika mögött nem találunk emberi feszültséget, hiányzanak a Gilgameš-eposz emberi mélyrétegei, a cselekmény ezért sematikusnak hat. Mind a kompozíció egészében, mind a részletekben az epikus költészet jól bevált sablonjai érvényesülnek.

Ugyanez jellemzi azokat a királyi eposzokat, amelyek a középasszír uralkodók udvarában születtek, az i. e. 13–12. században. Ezek a művek a kor történetéből merítik tárgyukat: a kaššú Babilón ellen viselt asszír háborúkat örökítik meg. (Vö. WEIDNER 1963.) Különösen kiemelkedő alkotás az I. Tukulti-Ninurta hadjáratát leíró, mintegy 700 soros eposz (I. W. G. LAMBERT 1957–1958; a korábbi irodalomból EBELING 1938; I. Tukulti-Ninurta alakjához I. SODEN 1954: 68 skk.; KLENGEL 1961; egyébként ő ihlette, s talán a vele foglalkozó eposz is, a görög hagyomány Ninós-, ill. az Ószövetség Nimród-legendáit, vö. SPEISER 1958). Az asszír királyeposzok középpontjában a harcos katonaeszmény hirdetése áll, szerkezetük csaknem olyan, mint a későbbi királyfeliratoké. A cselekmény szálai egy idealizált főszereplő (a király) körül futnak össze, az ellenfél rendszerint gyáva, megvetésre méltó alak. Kettejükön kívül a költő csupán arc nélküli tömeget mozgat. Az istenek mindig a szükséges pillanatban nyúlnak bele az eseményekbe. Mindez nem sokkal több, végeredményben, mint magasztaló udvari irodalom. De az eposzköltés szabályait nagy rutinnal alkalmazzák.

Az i. e. 2–1. évezred fordulóján, esetleg az i. e. 1. évezred elején keletkezett az Erra-eposz (utolsó kiadása: CAGNI 1969; 1970), Kabti-iláni-Marduk műve. Az eposz egy történeti témát dolgoz fel, Babilón pusztulását, de mitológiai síkon, olyannyira, hogy bár sűrűn él földrajzi, történeti, politikai célzásokkal, mégsem sikerült a mitológiai felszín mélye alá rejtett eseményt Babilón sok ismert feldúlásainak valamelyikével azonosítani (legújában W. von SODEN i. e. 765–763 közöttre datálta az eposzt, I. SODEN 1971b: 255 sk., ez azonban egyelőre még igen bizonytalannak látszik). A költő a szöveg végén megnevezi magát; önmagáról és művéről mondott szavai az i. e. 1. évezredi irodalmi élet legfontosabb forrása; még vissza fogok rájuk térni. Az eposz új szakaszt jelez az akkád epikában. A cselekmény sokrétűvé, mozgalmassá vált, szinte nehéz is követni; nagy teret és fontosságot kap a narratio, s ennek megfelelően mind terjedelemben, mind tartalom-közlő szerepében visszaszorul az

oratio recta; szemléletes leírásokat olvashatunk, csatajelenetet, helyszínrajzot. Nem hiányzik a lírai-elégikus betét sem: Marduk siratója az elpusztított Babilón fölött az akkád költészet legszebb elégikus sorai közé tartozik. A szereplők, nevük és cselekvési lehetőségeik szerint, istenek, jellemük azonban — az Erra-eposz e tekintetben merőben más, mint az *Enūma eliš* — egy-egy emberi típus, sokféle eszközzel ábrázolva. A mű teljes emberi (babilóni) világ.

Nemcsak az Erra-eposz, hanem más szövegek is arra mutatnak, hogy az i. e. 1. évezredi akkád költészet „új stílus”-ának fontos eleme a kortársi témák ábrázolása (vö. SODEN 1936b; W. G. LAMBERT 1968b, de az itt kiadott szöveghez l. még SWEET 1969).

Az újasszír korban a Gilgameš-eposzból és egy sor más korábbi epikus műből új kiadások készültek; a korábban már említettek mellé kínálkozik most Istar alvilágjárásának eposza (a šumer mintához l. FALKENSTEIN 1941–1944; KRAMER 1951; FALKENSTEIN 1968; az akkád szöveghez l. BORGER 1963: 86 skk.; vö. egy királyhymnuszba illesztett korábbi változat szövegével, EBELING 1949). Most csupán a Gilgameš-eposz új kiadásáról beszélünk. Az új kiadásban az eposz 12 táblából áll. A XII. táblát Nabû-zuqup-kēna, az i. e. 700 körüli évtizedek nagy tudósa jegyzi „írnok”-ként. Ez a kiadás főként Aššur-ban-apli ninivei könyvtárából ismert. Egyelőre nincs pontosan tisztázva, hogy a más lelőhelyekről (Aššur, Sultantepe) előkerült újasszír kori töredékek szövege milyen viszonyban van a ninivei kiadásával. Ami a XII. táblát illeti, ez szó szerinti fordítás šumerből, s feltehetően Nabû-zuqup-kēna műve. (Bár ebben a kérdésben, éppúgy, mint az újasszír változat datálását illetően, csak akkor juthatunk végleges eredményre, ha pontos képünk lesz a ninivei kiadásnak a valamivel korábbi többi újasszír töredékhez való viszonyáról.) A forrásul szolgált szöveg a „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” című eposz; a XII. tábla ennek második felét tartalmazza, azt a részt, kezdve Enkidu felidézésén, amelyet az óbabilóni költő a koncepciója kialakításakor mellőzött. Ez az egyezés komoly figyelmet érdemel. Nemcsak azért, mert bizonyítéka annak, hogy a šumer költészetet még ekkor, az i. e. 1. évezredben is olvasták, hanem azért is, mert a XII. tábla, amelyet az eposz modern kutatói többnyire félresikerült „függelék”-nek minősítenek, valójában éppen nem függelék, hanem az eposz eszmeiségének lezárása. (DOBROVITS Aladár azonban mindig is a 12 táblás kompozíció szerves egységét hangoztatta, vö. DOBROVITS 1938; én az övétől homlokegyenest ellenkező gondolatmenet alapján jutok ugyanarra a következtetésre.) A XII. tábla kedvező hírt ad a harcosok alvilági sorsáról. Hősi élete után Gilgameš is erre a sorsra számíthat; küzdelmei, fáradozása nem enyészhetnek el nyom nélkül. Ez a mondanivaló a „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” eszmeiségében fakad. Az újasszír költő-tudós észrevehette, hogy a Gilgameš-téma kimerítéséhez az akkád eposz is ezt a befejezést kívánja meg. Ha a társadalom egészét élénken foglalkoztatja a túlvilági sors (márpedig az újasszír korban ez a helyzet), akkor minden etika kénytelen számot vetni a túlvilág-képzetekkel, s — az evilági cselekvést serkentve — vagy fenyegetni a túlvilággal, vagy azt mondani jutalomnak, beteljesülésnek. Gilgameš etikus problémáit a XII. tábla zárja le, hiszen ha — mint ő — a cselekvő ember keresi az élet értelmét, akkor az etika evilági orientációját mindenképpen összhangba kell hozni a társadalom túlvilághítével. A XII. tábla túlvilág-koncepciója nem transzcendentális vigaszt vagy reménységet kínál, hanem igazolja és megerősíti Gilgameš példáját, a küzdelem nemes és értelmes voltát. Nagy eszme, lapos megvalósítás: ezzel jellemezhetjük a XII. táblát. A költő

az új szöveget nem illesztette harmonikusan az előző részekhez (pl. meghagyta a XI. tábla végén szereplő záróformulát, amely az eposz kezdetét idézi, s azzal együtt — a prologust követő részeket — mintegy keretbe foglalja); ez egyébként annak a jele, hogy a ninivei kiadás egy már korábban lezárt szöveget őriz; és hagyománytisztelete visszatartotta attól is, hogy mélyebben belenyúljon a šumer szövegbe. Szolgai fordítást készített; régen elmúlt már az a kor, amelyben a šumer költészet csak téma, csak nyersanyag volt. A Gilgameš-eposz a 12 táblás kiadásban még közelebb került a šumer mintához, a „Gilgameš, Enkidu és az alvilág” című eposzhoz; ez is alátámaszthatja azt, amit az óbabilóni költőnek a šumer forrásokhoz való viszonyáról fentebb mondtam.

Az újasszír Gilgameš-eposz epikus technikáját ugyanazok a vonások jellemzik, mint az Erra-eposzét. Sok kisebb új részlet kerül a műbe, főként leírások és színező-élénkítő epizódok: az akkád költészet most fedezte fel az áradó, sodró elbeszélés költői lehetőségeit. (Ugyanezt látjuk a királyfeliratok prózájában is.) Sokrétűbbé válik a kompozíció, a cselekmény egy része párhuzamos szálakon fut, változó színtereken egyidejűleg: a cselekmény szakaszait ilyenkor sztereotip átvezető formulák tartják szinkronban. Megjelennek az epikus jelzők. A korábbi mezopotámiai epika legfeljebb a címeket („úr”, „úrno”, „király” stb.) használta állandó jelző gyanánt, de most ilyen jelzőket olvasunk: Enkidu „őseber” vagy „vadember” (*lullu-awilu*, I. tábla IV. 6); a vadász a „zsákmányos ember” (*hābilu-awilu*, I. tábla II. 42); Gilgameš „öröm-jaj-ember” (*hadi-ū-a-awilu*, I. tábla V. 14). Néhány tartalmi jellegű változtatás az újasszír társadalom viszonyaival hozható összefüggésbe. Enkidu, bár viszonya a baráté, ugyanúgy, mint azelőtt, most mégsem „barát”, hanem — szó szerint — Gilgameš „jobbágy”-a (*širqu*); Gilgameš és Uruk ellentétét az váltja ki, hogy Gilgameš férfi-táborokat hoz létre; Enkidu korábban a Gilgameš küldte szerelem-papnő hívására ment Urukba, most saját akaratából, kifejezetten Gilgameš ellenfeleként stb. Az újasszír költő legszebb alkotása azonban az eposz prologusa, amely összefoglaló jellemzést és leírást ad hőséről; a témát filozófiai szinten indítja („Aki a mélységet látta” — hangzanak a címet is jelentő első szavak, az *incipit*), céloz a téma ősrégi múltjára („híradás a vízözön előttről”, I. tábla I. 6, vö. SMITH 1970), és arra, hogy a feldolgozás: irodalmi fikció (Gilgameš „tettei”-nek vagy „fáradozásá”-nak leírását a költő *narū*-nak nevezi — korábban a szó, mint említettem, a fiktív királyfelirat műfaját jelölte). A Gilgameš-hagyomány végleg és maradéktalanul irodalomná vált.

Mint már utaltam rá, az Erra-eposz költője, Kabtī-ilāni-Marduk, a mű végén megnevezte önmagát, s arról írt, hogy álmában kapta az ihletet, és abból, amit álmában Erra isten közölt vele, ő „semmit sem hagyott ki, s egyetlen sort sem tett hozzá”. Művét mind „éneklés”-re, mind „megtanulás”-ra, mind a házban való őrzésre szánja, s kívánja, hogy „minden ország hallgassa”, „minden ember olvassa”. Ezekből a szavakból arra következtethetünk, hogy az újasszír korban az irodalmi életnek, mű és közönség találkozásának, a költői szövegek terjedésének igen különböző formái alakultak ki; a kompozíciókat előadták és hallgatták, iskolában tanulták, a lakóházakban otthon őrizték és olvasták.

Irodalmi élet folyt a királyi udvarban is. Amit az előbb a középasszír kor királyeposzairól mondtam, most kiegészíthetem még azzal, hogy vannak adataink a királyi udvarokban gyűjtött könyvtárakról (vö. I. Tukulti-apal-

Ésarra könyvtárával kapcsolatosan WEIDNER 1952—1953). Az udvar irodalmi életének bázisa Aššur-ban-apli korában is a király „saját használatára” felállított könyvtár lehetett. Kabi-ilāni-Marduk az Erra-eposz kolofonjának célzása szerint számított arra, hogy műve visszhangra talál a királynál. A költő elismerése: az udvarban szerzett hírnév. Ez a célzás eddig észrevétlen maradt fontos bizonyíték arra, hogy az újasszír korban volt udvari költészet. S ha volt, nyilván hasonló ahhoz, amit a középasszír udvari epikában láttunk. Eddig azonban egyetlen emléke sem került elő. Stílusáról mégis képet alkothatunk: a királyfeliratokból. (Az újasszír királyfeliratokhoz mint irodalmi műfajhoz I. MOWINCKEL 1923; BAUMGARTNER 1924; SCHOTT 1926; BORGER 1961; KOMORÓCZY 1970.) Vagy lehetséges, hogy a királyfeliratok: maga az újasszír udvari epika? Az i. e. 9. század feliratai zárt, ismétlődő elemekből épülő, strófákra tagolódó szerkezetet mutatnak, helyenként a prózai egészben is érvényesülő ritmikával. Az i. e. 8—7. századi feliratokban a katonás szűkszavúság átmeneti korszaka után a novellisztikus elemek kerülnek előtérbe. A feliratok nagyszámú epizódjai egy-egy miniatűr novellának is felfoghatók, szerkezetük zárt, önálló szereplőik vannak, az évkönyv egészéhez csak lazán kapcsolódnak. A feliratok előszeretettel írnak a hadjáratok útvonalával kapcsolatosan egzotikus tájakról (hegyvidék, sivatag, mocsár, tenger), idegen népek életének furesa vonásairól, nevezetességeiről, említik az idegen nyelvek érthetetlen voltát. Igen gyakoriak a hosszú, önálló leírásra duzzadó hasonlatok (I. SCHOTT 1926). A feliratok szókincse változatos, választékos. Nagy szerep jut bennük a sztereotip formuláknak. A próza itt-ott ritmikus lendületet kap, s ilyenkor nemegyszer verses imába vagy himnuszba csap át; az akkád himnuszköltészet modern antológiái (pl. SODÉN 1953b) sok himnuszt a királyfeliratokból különítettek el. SZABÓ Árpád Hérodotos óperzsa történeteiben kimutatta az óperzsa elbeszélő stílus jegyeit (SZABÓ 1948; 1951). HARMATTA János (egyetemi előadásaiban) az óperzsa udvari epikára az óperzsa királyfeliratok és a középperzsa irodalom néhány formai sajátossága alapján következtethet. Ezt a nézetet a magunk részéről azzal tudjuk alátámasztani, hogy az udvari epika egy hosszú korábbi korszakára, az asszírra hívjuk fel a figyelmet. Ily módon az udvari epika Mezopotámiában az i. e. 2. évezred utolsó harmada óta kimutatható, részben közvetlen emlékekből (a középasszír korban), részben közvetve (az újasszír korban).

Az újasszír kor epikus költészetének a korábbiakhoz képest új vonása, hogy az irodalmi topos-ok használata igen gyakran kimeríti az idézet vagy az átvétel ismérveit. Az alvilág helyszínrajza mind a ninivei Gilgameš-eposzban, mind a „Nergal és Ereškigal” című mitológiai eposzban (ennek újasszír kiadásához I. GURNEY 1960) az Ištar alvilágjárásáról szóló eposzból származik, szó szerint, sorról sorra. A „Nergal és Ereškigal” az Ištar-eposzból mást is átvesz: az alvilág hét kapuján való áthaladás és a halottak kiszabadításával való fenyegetés (egy ókori keleti s fordított „*tollite portas*”) hosszú jelenetét. De a „Nergal és Ereškigal” más újasszír eposzokból is „zsákmányolt”. A Gilgameš-eposzból, Enkidu és az uruki szerelempapnő együttlétének erotikus jelenetéből vette át Nergal és Ereškigal istenek alvilági nászának leírását. Az Adapa-eposzból, Éa isten Adapának adott tanácsaiból az alvilágra induló Nergalnak adott tanácsokat (a szövegegyezésekhez I. BÖHL 1959: 419 sk.). Ezek az idézetek sok tanulságot rejtenek. Először is, biztos támpontot jelentenek az eposzok relatív — egymáshoz viszonyított — kronológiájának megállapításához. Másodsor, nyilvánvalóvá teszik, hogy az újasszír korban sokáig, nyílt iro-

dalmi élet folyt, a művek gyorsan ismertekké váltak, a másolatok az egész országban elterjedtek. Harmadszor, nyilvánvalóvá teszik azt is, hogy a költői szöveg nem számított egyéni szerzői tulajdonnak, hanem egy egész irodalom közkinccse volt, annak ellenére, hogy a kor természetesen már jól ismerte az irodalmi szerzőség fogalmát. S negyedszer, váratlan bepillantást engednek az eposzköltés műhelyébe. Az idézetek az új helyen sem hatnak mesterkéltnek, a varratokat, ha nem tudnánk róluk, ha a vonatkozó művek közül csak az egyik maradt volna fenn, bizonyára észre sem vennénk. A „Nergal és Ereškigal” esetében pontosan ismerjük a megelőző szövegállapotot, mert az eposz i. e. 2. évezredű változata fennmaradt Tell Amárnában, az egyiptomi fáraó diplomáciai levéltárában (I. KNUDTZON 1915: No. 357). A cselekmény mindkét változatban ugyanaz, de az amárnai szöveg puritán, csak a cselekményre, a tartalom elmondására szorítkozik, a színező anyag teljesen hiányzik belőle. Az újasszír változat ezt a színező, élénkítő, hangulatteremtő többletet szerezte meg — ez utóbbi szó egészen közvetlen értelmében: a cselekmény némelyik pontján a hasonló helyzetre vonatkozó, szebb, terjedelmesebb leírásokat átvette más eposzokból. A „Nergal és Ereškigal” a szövegtöbblet révén szimpla mitológiai történetből igazi eposzá vált.

Az utóbbi évtizedekben az egyetemes eposz kutatás igen nagy figyelmet szentelt a sztereotip formuláknak. Az assziriológia e téren legfeljebb az első lépéseket tette meg: F. Sonnek 1940-ben összegyűjtötte az akkád eposzokban az *oratio recta* bevezetésére használt sztereotip formulákat (SONNEK 1940). Ezen az anyagon kívül csupán az istenek (TALLQUIST 1938) és a királyok (HALLO 1957; SEUX 1967) jelzőinek gyűjteményei állnak rendelkezésünkre. Így egyelőre nehéz volna végleges ítéletet formálnunk. Az *oratio recta* bevezetésére a šumer költészet is sztereotip formulát használ (a jelöletlen beszédről a šumer eposzok kapcsán említést tettem); az itt kialakult formulák élnekl tovább, lefordítva, az akkád irodalomban is. Ezenkívül azonban a šumer irodalomban, ahhoz képest, amit — mondjuk — M. PARRY, G. M. CALHOUN, A. B. LORD, C. M. BOWRA vagy MARÓT Károly munkái és a görög eposzokra vonatkozó egyéb irodalom alapján várnánk, a šumer irodalomban igen kevés olyan formulát találunk, amely két vagy több műben is használatos, amely tehát az egész költészetben élt. Sokkal gyakoribbak viszont azok a sztereotip formulák, amelyek csak egy-egy kompozícióban fordulnak elő. A šumer költészet sztereotípiái jellegzetesen „ismétlés” jellegűek, ezért nagyrészt az adott mű világához vannak kötve, attól elszakíthatatlanok. De számolnunk kell azzal is, hogy a sztereotip formulák nagy része minden költészetben egyéni lelemény, s nem egyszerűen irodalmi közkinccs, legfeljebb — másodlagosan — azzá válhat. Ez azt jelentheti, hogy az eposzköltés alaptörvénye e téren egyszerűen csupán annyi, hogy szükség van sztereotip formulákra, de ezek a formulák maguk többnyire az adott mű céljaira keletkeznek. A sztereotip formulák elterjedése, egységessé válása nyilván hosszú irodalomtörténeti folyamat, és még így is legfeljebb tendencia jellegű lehet. Az egy-egy műben használt sztereotip formulák száma végtelen lehet: végül is minden ismétlés sztereotípiát jelent. Ezek közül csak kevés válhatott közkinccsé. Valaki idézte a neki tetsző formulát, máshol egy újabb formula bukkant fel, s csak a különböző hatások, ellenhatások stb. hullámainak interferenciája alakította ki, fogadtatta el a végleges, most már íratlan normává vált formulát. Ezt a máshol szinte megfoghatatlan folyamatot valamivel közelebből is szemügyre vehetjük, ha az *oratio recta* akkád bevezető formuláinak említett gyűjteményét (SONNEK

1940) a saját szempontunk szerint átrendezzük, időrendbe rakva az adatokat. Az akkád epikában összesen 17 olyan formula mutatható ki, amely kizárólag egy műben szerepel. A két vagy több műben használt formulák száma 7. De ha ezek történeti szóródását vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy az óbabilóni korban készült eposzok valamennyi „közös” formulát használják; ezzel szemben az i. e. I. évezredben írt művek vagy a korábbi eposzok ekkor készült átdolgozásai a formulák közül már csupán egyet-kettőt használnak, s ahol a korábbi változatban egy másik formula szerepelt, ott azt felcserélik a gyakrabban használatosra. Ugyanakkor továbbra is felbukkannak új, csak az adott műben szereplő formulák is. Ezeket nyilván egyéni kezdeményezésnek, „rögtönzés”-nek kell minősítenünk. Pl. az Erra-eposz az oratio recta bevezetésére összesen (az egyszavas sztereotípiákat is számolva) 15 formulát használ, s ezeknek több mint fele csak itt fordul elő. A formulák használata tehát az egységessé válás felé haladt, ez a folyamat azonban sohasem ért, nem érhetett véget, s mindig tág teret hagyott meg az egyéni kezdeményezésnek. Ha véget ért volna, elapadt volna a költészet. Feltételezhető, hogy ha a költészet többi — szám szerint jóval kevesebb — sztereotip formuláját vizsgáljuk, hasonló eredményt kapunk. Egy-egy különleges formula előfordulásai talán még az egyéni költői újítás „terjedési sebesség”-ét is mérhetővé teszik. Mindez arra int, hogy igen óvatosan kell eljárunk, és számos tényezőt kell figyelembe vennünk, ha a sztereotip formulákból akarunk egy elveszett költészet sajátosságaira következtetni.

Befejezésül arról szeretnék beszélni, hogy mi lehet a mezopotámiai epika jelentősége az összehasonlító-egyetemes eposz kutatás számára. Mint ismeretes, az összehasonlító tanulmányokban igen gyakran találkozunk a Gilgameš-eposszal, főként Homéros mellé állítva. (Szó sem lehet arról, hogy itt akár csak szemelvényes, válogatott bibliográfiát közöljünk. A motívumtörténeti jellegű egybevetéseknek se szeri, se száma. Bizonyos mértékig összefoglaló jellegű DIRLMEYER 1955; új szempontokat hozott HEUBECK 1960; metodikailag is fontos, bár csak részben témánkhoz kapcsolódó WEST 1968; WALCOT 1969; 1970.) Az egybevetésnek szinte mindig — durvább vagy finomabb formában — „pánbabilónista” célja volt, még ha nem állt is a pánbabilónizmus elvi alapjain; azokat az elemeket akarta feltárni, amelyeket Homéros a Gilgameš-eposzból vett át. A tartalmi összehasonlítás azonban, legyen bármilyen szellemes, véleményem szerint meglehetősen kilátástalan. Először is azért, mert a Gilgameš-eposznak az a változata, amely az összehasonlításhoz egyáltalán számításba jöhetne, ti. az újasszír változat, ill. ennek ninivei kiadása, keletkezését tekintve feltehetően egykorú Homéros művével, de az sem zárható ki, hogy esetleg valamivel fiatalabb nála, így a kérdést tréfából úgy is feltehetnénk, hogy mit vett át Homérosból a Gilgameš-eposz költője. S másodsor, mert az egyezések, amelyek kimutathatók, legjobb esetben is tipológiai természetűek. A tipológiai elemzés, ha az epika egyetemes vonásait akarja feltárni, jogosult. Ebből a szempontból igen fontosnak mondhatók C. M. BOWRA vizsgálatai (BOWRA 1952); nála legfeljebb az a baj, mint már mondtam, hogy a Gilgameš-eposznak csupán az utolsó változatát ismeri, s ezáltal a ninivei kiadást előkészítő hosszú fejlődést negligálni kényszerül. De éppen az ő tipológiai elemzéseit tették világhosszá, hogy az átvételek hajszolása egyszerűen zsákutcába viszi a kutatást.

Van azonban egy olyan lehetősége is az összehasonlításnak, amelyet eddig tudomásom szerint nem vettek észre, vagy legalábbis nem vettek igénybe.

Ez a lehetőség: az eposzköltés fejlődéstörténetének, az epikus forma fejlődésének analízise. Talán úgy lehetne elnevezni, hogy „analógiás eposzkutatás”.

A homérosi eposzok előtörténetének tanulmányozásához semmi más támpontunk nincs, mint az, amit maga Homéros szövege kínál. Az epikus költészet többi, nem-görög emlékével is lényegében ugyanez a helyzet. Egy tér mélységét valóban meg tudjuk becsülni úgy is, hogy tükör síkjából nézzük. Homéros előzményeinek kutatása ilyen tükörbe-nézésre emlékeztet. De sokkal biztosabb eredményt kapunk, ha elfordulunk a tükörtől, és magát a teret mérjük, ha tudjuk; sőt, becslésünk is megbízhatóbb lesz, ha van már arra vonatkozó tapasztalatunk, hogy más esetekben mi szokott lenni a tükörkép és a háromdimenziós tér viszonya. A mezopotámiai epika egy ilyenfajta viszonyítási lehetőséget kínál az eposzkutatásban. Azok az eposzok, amelyek más irodalmakban fennmaradtak, akár régiek, akár recensek, rendszerint az epikus költészet hosszú megelőző fejlődésének végső termékei, s előzményeik ismeretlenek. Végső termék a ninivei Gilgameš-eposz is. De amíg máshol csak az eposzi múlt tükörképét nézhetjük, a végső terméket, addig a Gilgameš-eposz esetében módunk van magát a teret, a végső terméket megelőző hosszú fejlődést szemlélni. Mezopotámiában több mint kétezer év epikus költészetének emlékei őrződtek meg, bármilyen töredékesen is, mégpedig úgy, hogy a szövegleletek, miközben a hagyomány folyamatossága és fejlődése töretlen volt, erről a hosszú folyamatról több ponton adnak keresztmetszetet: félezer évenként vagy még ennél is sűrűbben. És éppen ez az, ami a többi eposz vagy — mondjuk — Homéros kutatásában nem áll a rendelkezésünkre. A Gilgameš-téma epikus feldolgozásainak története, ha a különböző változatokat vizsgáljuk, páratlan gazdagsággal, sokoldalúsággal mutatja be egy nagyeposz kialakulásának fázisait, kezdve a történeti és formai gyökereken, folytatva az első feldolgozásokon, a kompozíció többszöri alakváltozásain, s befejezve a végső kiterjedésnél, amikor ott áll előttünk a nagyeposz terebélyes tölgyfája. Nyomon követhetjük részben a szüzsé alakulását, részben — s ez még fontosabb — a forma belső indítékú vagy az irodalmi fejlődés egésze által megszabott változásait, csiszolódását. Ez azt jelenti, hogy a mezopotámiai epika fejlődése olyan analógia gyanánt szolgálhat, amely az egyetemes eposzkutatásban esetleg elősegítheti más eposzok, más epika genesisének, előtörténetének rekonstruálását.

IDÉZETT IRODALOM

- BALDI, A.
1961: *Tracce del mito di Etana in Archiloco ed Esopo*. Aevum 35, 380—384.
- BAUMGARTNER, W.
1924: *Zur Form der assyrischen Königsinschriften*. Orientalistische Literaturzeitung 27, 313—317.
- BIGGS, R. D.
1971: *An Archaic Sumerian Version of the Kesh Temple Hymn from Tell Abū Šalābīkh*. Zeitschrift für Assyriologie 61, 193—207.
- BORGER, R.
1961: *Einleitung in die assyrischen Königsinschriften*, I. Leiden.
1963: *Babylonisch-assyrische Lesestücke*, I—III. Roma.
1971: *Gott Marduk und Gott-König Šulgi als Propheten. Zwei prophetische Texte*. Bibliotheca Orientalis 28, 3—24.
- BOWRA, C. M.
1952: *Heroic Poetry*. London.
- BÖHL, F. M. Th. De Liagre
1959: *Die Mythe vom weisen Adapa*. Die Welt des Orients 2, V—VI, 416—431.

- 1960: *La métrique de l'épopée babylonienne*. In: GARELLI 1960, 145–152.
 1968: *Gilgameš nach akkadischen Texten*. Reallexikon der Assyriologie 3, V, 364–372.
- BRELICH, A.**
 1961: *A „meghaló istenek” problémájához*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Oszt. Közl. 18, 233–248.
- BUCCELLATI, G.**
 1966: *The Amorites of the Ur Period*. Naples.
- CAGNI, L.**
 1969: *L'épopée de Erra*. Roma.
 1970: *Das Erra-Epos*. Keilschrifttext. Roma.
- CHIERA, E.**
 1934: *Sumerian Epics and Myths*. Chicago.
- CIVIL, M.**
 1967: *Remarks on „Sumerian and Bilingual Texts”*. Journal of Near Eastern Studies 26, 200–211.
 1969: *The Sumerian Flood Story*. In: LAMBERT–MILLARD 1969, 138–145, 167–172.
- COCCHIARI, G.**
 1961: *L'eterno selvaggio*. Milano. = *Az örök vadember*. Bp. 1965.
- DIJK, J. J. A. van**
 1962: *Die Inschriftenfunde*. In: 18. vorläufiger Bericht über die . . . Ausgrabungen in Uruk-Warka. Berlin. 39–62.
 1966: *L'hymne à Marduk avec intercession pour le roi Abi'ešuh*. Mitteilungen des Instituts für Orientforschung 12, 57–74.
 1967: *Einige Bemerkungen zu sumerischen religionsgeschichtlichen Problemen*. Orientalistische Literaturzeitung 62, 229–244.
 1967b: *VAT 8382: ein zweisprachiges Königsritual*. In: Heidelberger Studien zum Alten Orient. Wiesbaden. 233–268.
- DIRLMEYER, F.**
 1955: *Homerisches Epos und Orient*. Rheinisches Museum für Philologie NF 98, 18–37.
- DOBROVITS Aladár**
 1938: *Gilgames*. Argonauták 1, III–IV, 183–192.
- DOSSIN, G.**
 1931: *La pâleur d'Enkidou*. Louvain.
 1956: *Enkidou dans l'Épopée de Gilgameš*. Mededelingen . . . = Académie Royale de Belgique, Bulletin, 42, 580–593.
- EBELING, E.**
 1938: *Bruchstücke eines politischen Propagandagedichtes aus einer assyrischen Kanzlei*. Leipzig.
 1949: *Ein Heldenlied auf Tiglatpileser I. und der Anfang einer neuen Version von »Išars Höllenfahrt« nach einer Schülertafel aus Assur*. Orientalia 18, 30–39.
- EDZARD, D. O.**
 1957: *Die »zweite Zwischenzeit« Babylonien*. Wiesbaden.
 1965: *Mesopotamien. Die Mythologie der Sumerer und Akkader*. In: Wörterbuch der Mythologie, I. Götter und Mythen im Vorderen Orient. Hrsg. H. W. Haussig. Stuttgart. 17–139.
- FALKENSTEIN, A.**
 1931: *Die Haupttypen der sumerischen Beschwörung literarisch untersucht*. Leipzig.
 1941–1944: *Zu »Inannas Gang zur Unterwelt«*. Archiv für Orientforschung 14, 113–138.
 1952: *Sumerische religiöse Texte, 2. Ein Šulgi-Lied*. Zeitschrift für Assyriologie 50 NF 16, 61–91.
 1952b: *»Inannas Erhöhung«*. Bibliotheca Orientalis 9, 88–92.
 1960: *Ein Lied auf Šulgi*. Iraq 22, 139–150.
 1964: *Sumerische religiöse Texte, 5–6*. Zeitschrift für Assyriologie 56 NF 22, 44–129.
 1966: *Die Inschriften Gudeas von Lagaš, I. Einleitung*. Roma.
 1968: *Der sumerische und der akkadische Mythos von Inannas Gang zur Unterwelt*. In: Festschrift W. Caskel. Leiden. 96–110.
- FINKELSTEIN, J. J.**
 1957: *The So-Called „Old Babylonian Kutha Legend”*. Journal of Cuneiform Studies 11, 83–88.

- FREYDANK, H.
1971: *Die Tierfabel im Etana-Mythos. Ein Deutungsversuch.* Mitteilungen des Instituts für Orientforschung 17, 1—13.
- GADD, C. J.
1937: *The Infancy of Man in a Sumerian Legend.* Iraq 4, 33—34.
- GARELLI, P.
1960: *Gilgameš et sa légende.* Paris.
- GELB, I. J.
1961: *The Early History of the West Semitic Peoples.* Journal of Cuneiform Studies 15, 27—47.
- GURNEY, O. R.
1935: *A Bilingual Text Concerning Etana.* Journal of Royal Asiatic Society, 459—466.
1955: *The Sultantepe Tablets, IV. The Cuthaeen Legend of Naram-Sin.* Anatolian Studies 5, 93—113.
1960: *The Sultantepe Tablets, VII. The Myth of Nergal and Ereshkigal.* Anatolian Studies 10, 105—131.
- GÜTERBOCK, H. G.
1934: *Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200, I.* Zeitschrift für Assyriologie 42 NF 8, 1—91.
1939—1940: *Bruchstück eines albbabylonischen Naram-Sin-Epos.* Archiv für Orientforschung 13, 46—50.
- HAAVIO, M.
1955: *Der Etanamythos in Finnland.* FFC 154. Helsinki.
- HALDAR, A.
1971: *Who were the Amorites?* Leiden.
- HALLO, W. W.
1957: *Early Mesopotamian Royal Titles: A Philologic and Historical Analysis.* New Haven.
1963: *Royal Hymns and Mesopotamian Unity.* Journal of Cuneiform Studies 17, 112—118.
1966a: *New Hymns to the Kings of Isin.* Bibliotheca Orientalis 23, 239—247.
1966b: *The Coronation of Ur-Nammu.* Journal of Cuneiform Studies 20, 133—141.
1970: *The Cultic Setting of Sumerian Poetry.* In: Actes de la XVIIe Rencontre Assyriologique Internationale. Bruxelles. 116—134.
- HALLO, W. W.—DIJK, J. J. A. van
1968: *The Exaltation of Inanna.* New Haven—London.
- HARRIS, R.
1965: *The Journey of the Divine Weapon.* In: Studies B. Landsberger. Chicago. 217—224.
- HELD, M.
1961: *A Faithful Lover in an Old Babylonian Dialogue.* Journal of Cuneiform Studies 15, 1—26; 16 (1962), 37—39.
- HENNINGER, J.
1968: *Über Lebensraum und Lebensformen der Frühsemiten.* Köln—Opladen.
- HEUBECK, A.
1960: *Betrachtungen zur Genesis des homerischen Epos.* In: GARELLI 1960, 185—192.
- HIRSCH, H.
1967: *Die akkadischen Gilgameš-Überlieferungen.* In: Kindler's Literatur Lexikon, 3. Zürich.
- HRUŠKA, B.
1969: *Das spätbabylonische Lehrgedicht »Inannas Erhöhung«.* Archiv Orientální 37, 473—521.
- HUNGER, H.
1968: *Babylonische und assyrische Kolophone.* Kevelaer—Neukirchen-Vluyn.
- JACOBSEN, TH.
1953: *The Myth of Inanna and Bilulu.* Journal of Near Eastern Studies 12, 160—187. [Üj lenyomat: Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture. Cambridge, Mass. 1970. 52—71.]
1968: *The Battle Between Marduk and Tiamat.* Journal of the American Oriental Society 88, 104—108.
- KINNIER WILSON, J. V.
1969: *Some Contributions to the Legend of Etana.* Iraq 31, 8—17.

- KLENGEL, H.
 1961: *Tukulti-Ninurta I., König von Assyrien*. Das Altertum 7, 67–77.
 1966: *Sesshafte und Nomaden in der alten Geschichte Mesopotamiens*. Saeculum 17, 205–222.
- KNUDTZON, J. A.
 1915: *Die El-Amarna-Tafeln*. Leipzig.
- KOMORÓCZY Géza
 1963: *Th. Mann „József és testvérei” című regényének keleti forrásairól*. Klngy. a Th. Mann: József és testvérei. Bp. Magyar Helikon, 1963. é. kötetből, 1345–1375. o.
 1964: *Zur Deutung der altbabylonischen Epen Adapa und Etana*. In: Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt, I. Alter Orient und Griechenland. Hrsg. E. Ch. Welskopf. Berlin. 31–50.
 1966: *Jegyzetek*. In: Gilgames — Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkád versek. Bp. 1966. 293–344.
 1967–1968: *Az ember alakú istenképzet kialakulása Mezopotámiában*. Világosság 8, 720–727; 9, 72–79; 215–221.
 1970: *Asszír királyfeliratok*. Világirodalmi Lexikon, I. Bp. 521.
- KRAMER, S. N.
 1944: *Sumerian Mythology*. Philadelphia.
 1944b: *The Epic of Gilgamesh and its Sumerian Sources*. Journal of the American Oriental Society 64, 7–23, 83.
 1951: *Inanna's Descent to the Nether World*. Journal of Cuneiform Studies 5, 1–17.
 1952: *Five New Sumerian Literary Tablets*. Belleten 16, 355–365.
 1960: *Two Elegies on a Pushkin Museum Tablet: A New Sumerian Literary Genre*. Moscow.
 1961: *Sumerische literarische Texte aus Nippur*, I. Berlin.
 1963: *Cuneiform Studies and the History of Literature: the Sumerian Sacred Marriage Texts*. Proceedings of the American Philosophical Society 107, 485–527.
 1968: *The Sacred Marriage: A Panoramic View of the Sumerian Evidence*. In: Proceedings of the 26th International Congress of Orientalists, II. New Delhi. 28–32.
 1969a: *The Sacred Marriage Rite. Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Sumer*. Bloomington.
 1969b: *Sumerian Sacred Marriage Songs and the Biblical „Song of Songs”*. Mitteilungen des Instituts für Orientforschung 15, 262–274.
 1970: *Enki and his Inferiority Complex*. Orientalia 39, 103–110.
- KUNSTMANN, W. G.
 1932: *Die babylonische Gebetsbeschwörung*. Leipzig.
- LAMBERT, M.
 1961: *La littérature sumérienne. A propos d'ouvrages récents*. [I.] Revue d'Assyriologie 55, 177–196.
- LAMBERT, W. G.
 1957: *Ancestors, Authors and Canonicity*. Journal of Cuneiform Studies 11, 1–14, 112.
 1957–1958: *Three Unpublished Fragments of the Tukulti-Ninurta Epic*. Archiv für Orientforschung 18, 38–51.
 1959: *Divine Love Lyrics from Babylon*. Journal of Semitic Studies 4, 1–15.
 1962: *A Catalogue of Texts and Authors*. Journal of Cuneiform Studies 16, 59–77.
 1964: *The Creation of Man in Sumero-Babylonian Myth*. Comptes Rendus de l'Académie des Sciences et des Lettres de l'Institut National de la Recherche Scientifique. Rencontre Assyriologique Internationale. Leiden. 101–102.
 1964b: *The Reign of Nebuchadnezzar I: A Turning Point in the History of Ancient Mesopotamian Religion*. In: The Seed of Wisdom, Essays in Honour of T. J. Meek. Toronto. 3–13.
 1965: *A Middle Assyrian Tablet of Incantations*. In: Studies B. Landsberger. Chicago. 283–288.
 1966: *Divine Love Lyrics from the Reign of Abi-ešuh*. Mitteilungen des Instituts für Orientforschung 12, 41–56.
 1968: *Myth and Ritual as Conceived by the Babylonians*. Journal of Semitic Studies 13, 104–112.

- 1968b: *Literary Style in First Millennium Mesopotamia*. Journal of the American Oriental Society 88, 123—132.
- 1969: *New Evidence for the First Line of Atra-ḫašis*. Orientalia 38, 533—538.
- 1969b: *A Middle Assyrian Medical Text*. Iraq 31, 28—39.
- 1971: *Critical Notes on Recent Publications*. Orientalia 40, 90—98.
- LAMBERT, W. G.—MILLARD, A. R.
1969: *Atra-ḫašis. The Babylonian Story of the Flood*. Oxford.
- LANDSBERGER, B.
1968: *Zur vierten und siebenten Tafel des Gilgameš-Epos*. Revue d'Assyriologie 62, 97—135.
- LANGDON, St.
1915: *A Bilingual Tablet from Erech of the First Century B. C.* Revue d'Assyriologie 12, 73—84.
- LEVIN, I.
1966: *Etana. Die keilschriftlichen Belege einer Erzählung*. Fabula 8, 1—63.
- LOEWENSTAMM, S. E.
1969: *Eine lehrhafte ugaritische Trinkburleske*. Ugarit-Forschungen 1, 71—77.
- MANN, Th.
1963: *József és testvérei*. Bp. Magyar Helikon (Helikon Klasszikusok). [Az idézett részlet németül: Die Geschichten Jaakobs, Siebentes Hauptstück: Rahel, Die Geburt c. fejezetben.]
- MARGULIS, B.
1970: *A New Ugaritic Farce (RS 24.258)*. Ugarit-Forschungen 2, 131—138.
- MATOUŠ, L.
1958: *Die Entstehung des Gilgamesch-Epos*. Das Altertum 4, 195—208.
1960: *Les rapports entre la version sumérienne et la version akkadienne de l'Épopée de Gilgameš*. In: GARELLI 1960, 83—94.
1961: *Zur Datierung von Enūma eliš*. Archiv Orientální 29, 30—34.
1967: *Zur neuern epischen Literatur im alten Mesopotamien*. Archiv Orientální 35, 1—25.
1969: *Die Urgeschichte der Menschheit im Atrahasis-Epos und in der Genesis*. Archiv Orientální 37, 1—7, 148.
- MOOR, J. C. De
1969: *Studies in the New Alphabetic Texts from Ras Shamra. Nr. 1, RS 24.258*. Ugarit-Forschungen 1, 167—175.
1970: *B. Margulis on RS 24.258*. Ugarit-Forschungen 2, 347—350.
- MORAN, W. L.
1970: *The Creation of Man in Atrahasis I 192—248*. Bulletin of the American Schools of Oriental Research 200, 48—56.
1971: *Atrahasis: The Babylonian Story of the Flood*. Biblica 52, 51—61.
- MOWINCKEL, S.
1923: *Die vorderasiatischen Königs- und Fürsteninschriften*. In: Eucharisterion H. Gunkel, I. Göttingen. 278—322.
- NOUGAYROL, J.
1970: *L'épopée babylonienne*. In: Accademia Nazionale dei Lincei, Anno 367 (1970), Quaderno No. 139, Problemi attuali di Scienza e di Cultura, Atti del convegno internazionale sul tema: La poesia epica e la sua formazione. Roma. 839—858.
- OBERHUBER, K.
1968: *Zum Problem der »Heiligen Hochzeit« im Bereich des Alten Orients*. In: Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde. Gedenkschrift W. Brandenstein. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 14. Innsbruck. 269—275.
- PENNA, A. La
1964: *Letteratura esopica e letteratura assiro-babilonese*. Rivista di filologia e di istruzione classica, 92, ser. III. 24—39.
- PETTINATO, G.
1968: *Die Bestrafung des Menschengeschlechts durch die Sintflut*. Orientalia 37, 165—200.
- RAVN, O. E.
1929: *The Rise of Marduk*. Acta Orientalia 7, 81—90.
- REISMAN, D.
1971: *Ninurta's Journey to Eridu*. Journal of Cuneiform Studies 24, 3—8.

- RITOÓK Zsigmond
1970: *Die Homeriden*. Acta Antiqua Hung. 18, 1—29.
- RÖMER, W. H. Ph.
1965: *Sumerische »Königshymnen« der Isin-Zeit*. Leiden.
1969: »Königshymnen« der Isin-Zeit und Königsinvestitur. In: XVII. Deutscher Orientalistentag ... 1968 in Würzburg. Vorträge, Teil 1. Wiesbaden. 130—147.
1969b: *Zum heutigen Stande der Gudeaforschung*. Bibliotheca Orientalis 26, 159—171.
- RÜGER, H.—P.
1969: *Zu RS 24.258*. Ugarit-Forschungen 1, 203—206.
- SAUREN, H.
1969: *Besuchsfahrten der Götter in Sumer*. Orientalia 38, 214—236.
- SCHEIL, V.
1918: *Le Poème d'Agušaya*. Revue d'Assyriologie 15, 169—182.
- SCHMÖKEL, H.
1959: *Hammurabi und Marduk*. Revue d'Assyriologie 53, 183—204.
- SCHOTT, A.
1926: *Die Vergleiche in den akkadischen Königsinschriften*. Leipzig.
1933: Recenzió DOSSIN 1931-ről. Orientalistische Literaturzeitung 36, 519—522.
- SCHOTT, A.—SODEN, W. von
1962: *Das Gilgamesch-Epos*. Stuttgart, Reclam Universal-Bibliothek. 2. kiad.
- SCHRÖDER, F. R.
1968: *Der trankene Dämon*. In: Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde. Gedenkschrift W. Brandenstein. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 14. Innsbruck. 325—335.
- SEUX, M.—J.
1967: *Épithètes royales akkadiennes et sumériennes*. Paris.
- SIEGELOVÁ, J.
1970: *Ein hethitisches Fragment des Atra-hasis-Epos*. Archiv Orientální 38, 135—139.
- SJÖBERG, Å.
1969: *Götterreisen nach sumerischen Texten*. Reallexikon der Assyriologie 3, VI—VII, 480—483.
- SJÖBERG, Å.—BERGMANN, E.
1969: *The Collection of the Sumerian Temple Hymns*. Locust Valley.
- SMITH, C. C.
1970: *Knowledge „from before the Flood“*. Encounter 31, 31—44.
- SODEN, W. von
1935: Recenzió A. SCHOTT: *Das Gilgamesch-Epos* (1934) c. könyvéről. Orientalistische Literaturzeitung 38, 143—146.
1936: *Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft*. Die Welt als Geschichte 2, 411—464, 509—557. [Üj lenyomat: Darmstadt 1964.]
1936b: *Die Unterweltsvision eines assyrischen Kronprinzen*. Zeitschrift für Assyriologie 43 NF 9, 1—31.
1949: *Ein Zwiegespräch Hammurabis mit einer Frau*. Zeitschrift für Assyriologie 49 NF 15, 151—194.
1953: *Das Problem der zeitlichen Einordnung akkadischer Literaturwerke*. Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 85, 14—26.
1953b: *Akkadische Hymnen und Gebete*. In: A. Falkenstein—W. von Soden: Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete. Zürich. 235—354.
1954: *Herrscher im Alten Orient*. Berlin.
1965: *Das Fragen nach der Gerechtigkeit Gottes im Alten Orient*. Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 96, 41—59.
1969: *»Als die Götter (auch noch) Mensch waren«: Einige Grundgedanken des altbabylonischen Atramhasis-Mythus*. Orientalia 38, 415—432.
1969b: *Bemerkungen zu einigen literarischen Texten in akkadischer Sprache aus Ugarit*. Ugarit-Forschungen 1, 189—195.
1970a: *Einige Fragen zur Deutung des altbabylonischen Atramhasis-Mythus*. In: Actes de la XVIIe Rencontre Assyriologique Internationale. Bruxelles. 142—146.
1970b: *Grundsätzliches zur Interpretation des babylonischen Atramhasis-Mythus*. Orientalia 39, 311—314.

- 1971: Zu W. G. Lambert, »Further Comments on the Interpretation of Atrahasis. *Orientalia* 40, 99–101.
- 1971b: *Etemenanki vor Asarhaddon nach den Erzählung vom Turmbau zu Babel und dem Erra-Mythos*. *Ugarit-Forschungen* 3, 253–263.
- SONNEK, F.
1940: *Die Einführung der direkten Rede in den epischen Texten*. *Zeitschrift für Assyriologie* 46 NF 12, 225–235.
- SPEISER, E. A.
1958: *In Search of Nimrod*. *Eretz-Israel* 5, 32*–36*. [Új lenyomat: *Oriental and Biblical Studies. Collected Writings of E. A. Speiser*. Philadelphia 1967. 41–52.]
- SWEET, R. F. G.
1969: *A Pair of Double Acrostics in Akkadian*. *Orientalia* 38, 459–460.
- SZABÓ Árpád
1948: *Óperzsa novellák*. Bp.
1951: *Herodotea*. *Acta Antiqua Hung.* 1, 75–89.
- TALLQUIST, K.
1938: *Akkadische Götterepitheta*. Helsingfors.
- THUREAU-DANGIN, F.
1914: *L'exaltation d'Istar*. *Revue d'Assyriologie* 11, 141–158.
- TRENCSENYI-WALDAFFEL Imre
1959: *Eine äsopische Fabel und ihre orientalischen Parallelen*. *Acta Antiqua Hung.* 7, 317–327. [Magyarul: *Egy ezópuszi mese és keleti párhuzamai*. In: *Vallástörténeti tanulmányok*. Bp. 1960. 2. kiad. 182–192, 521–522]
- VIROLLEAUD, Ch.
1968: *Les nouveaux textes mythologiques et liturgiques de Ras Shamra*. In: *Ugaritica V. (Mission de Ras Shamra, XVI.)* Paris. 545–609.
- WALCOT, P.
1969: *The Comparative Study of Ugaritic and Greek Literatures*. *Ugarit-Forschungen* 1, 111–118.
1970: *The Comparative Study of Ugaritic and Greek Literatures*, II. *Ugarit-Forschungen* 2, 273–275.
- WEIDNER, E.
1952–1953: *Die Bibliothek Tiglatpilesers I*. *Archiv für Orientforschung* 16, 197–215.
1963: *Assyrische Epen über die Kassiten-Kämpfe*. *Archiv für Orientforschung* 20, 113–116.
- WEST, M. L.
1968: *Near Eastern Material in Hellenistic and Roman Literature*. *Harvard Studies in Classical Philology* 73, 113–134.
- WILCKE, C.
1969: *Zur Geschichte der Amuriter in der Ur-III-Zeit*. *Die Welt des Orients* 5, I, 1–31.
1969b: k u-l i. *Zeitschrift für Assyriologie* 59 NF 25, 65–99.
1970: *Drei Phasen des Niedergangs des Reiches von Ur III*. *Zeitschrift für Assyriologie* 60, 54–69.
1970b: *Die akkadischen Glossen in TMH NF 3 Nr. 25 und eine neue Interpretation des Textes*. *Archiv für Orientforschung* 23, 84–87.
- WILLIAMS, R. J.
1956: *The Literary History of a Mesopotamian Fable*. *The Phoenix* 10, 70–77.
- ZIMMERN, H.
1916: *Ištar und Šaltu, ein altakkadisches Lied*. Leipzig.

Géza Komoróczy

SUMERISCHE MYTHOLOGISCHE EPIK. EPOS UND EPISCHE DARSTELLUNG
IN DER AKKADISCHEN LITERATUR(ENTWICKLUNGSPERIODEN DER EPISCHEN DICHTUNG IN MESOPOTAMIEN
II—III)

Auszug

Als Fortsetzung des Artikels über die sumerische Heldenepik (s. *Ethnographia* 1973) behandelt der gegenwärtige Aufsatz einige wichtige Fragen der Entwicklung der mesopotamischen epischen Dichtung im 2. und 1. Jahrtausend v. u. Z.

Eine Gegenüberstellung von Epos und Mythos ist unannehmbar. Der Mythos ist keine Gattung, sondern stellt einen Zweig der Tradition und Spekulation dar. Sowohl die heroische Tradition als auch der Mythos kann als Epos, aber auch z. B. als Hymne usw. bearbeitet werden. Aus der heroischen Tradition kann ein auf Gilgamesch bezügliche Anspielung in der Schulgi-Hymne und des Epos »Gilgamesch und Agga« angeführt werden. Ist die mythologische Tradition oder die Spekulation in narrativer und Dialogen-Form bearbeitet, wie es aus den Heldenepen bekannt ist, hat man es mit einem mythologischen Epos zu tun.

Die erhaltenen sumerischen mythologischen Epen sind mit einigen Ausnahmen im Allgemeinen als späte Schöpfungen anzusehen. Diese These wird im Aufsatz anhand der Analyse des »Enki und Innin« bestätigt. Das Epos ist mit dem Ritual der Götterreisen in Verbindung zu stellen. Der Stoff ist keine archaische Tradition, sondern stellt eine mythologische Spekulation, ein »Pseudomythos« dar. Ein anderes Beispiel, »Die Heirat des Gottes Martu« zeugt davon, daß die mythologische Epik auch die großen Strömungen der zeitgenössischen Geschichte darzustellen vermag.

Am Anfang des 2. Jahrtausend v. u. Z. war neben der Hymne die Epik die repräsentative Gattung, doch kann die epische Darstellung auch in den Hymnen nachgewiesen werden. Die Hymnen früheren Stils bestehen aus einer Reihe von Anrufungs- und Lobpreisungs-Formeln; die Hymnen epischen Stils knüpfen kleinere Geschichten an diese Formeln.

Zur Zeit, als sich die erhalten gebliebenen akkadischen Epen herausgebildet haben, waren die bekanntesten sumerischen Epen im allgemeinen bereits abgeschlossen. Es ist nachweisbar, daß die akkadischen Epen aus der sumerischen schriftlichen Überlieferung mit geschöpft haben, das geschah aber am Anfang des 2. Jahrtausend nie Wort für Wort, die Tradition kam vielmehr als literarische Quelle in Betracht. Nach Übersicht des diesbezüglichen Quellenmaterials behandelt der Aufsatz eingehend die Quellen des Gilgamesch-Epos. Als unmittelbarer Vorläufer der Konzeption des altbabylonischen Epos kann das sumerische Epos »Gilgamesch, Enkidu und die Unterwelt« bestimmt werden; die hier bearbeitete Situation (Konflikt zwischen Gilgamesch und der Stadt) ist auch im akkadischen Epos von zentraler Bedeutung. Auch weitere sumerische Gilgamesch-Überlieferungen wurden benutzt, so z. B. »Gilgamesch und Agga« zur Beratungsszene von dem Zug gegen Huwawa. Außerdem kommt eine Reihe neuer Themen auf, z. B. die Erzählung über Enkidu, die derselben geschichtlichen Situation entspringt wie »Die Heirat des Gottes Martu«, und die die mythologische Perspektive des »Gilgamesch, Enkidu und die Unterwelt« in gewissem Maße durch historische Perspektive zu ersetzen vermag.

In der 2. Hälfte des 2. Jahrtausend v. u. Z. ändert sich der Charakter der akkadischen Literatur. Das neue Weltbild findet in einer neuen Gattung, in der philosophischen Lyrik ihren adäquaten Ausdruck. Das Epos wird gewissermaßen obskur — die früheren Epen gestalten sich in Beschwörungen um, es entsteht die epische Beschwörung. Die zu dieser Zeit verfaßten Epen werden routinemäßig (z. B. *Enūma eliš*). Eine wichtige neue Erscheinung ist die mittelassyrische höfische Epik.

Der Aufsatz verfolgt die Verfeinerung der Gattung anhand der späteren Fassungen des Gilgamesch-Epos und der neueren Epen. Der Schlußteil des Erra-Epos kann als Beweis für ein vielseitiges literarisches Leben dienen. Der literarische Charakter der neuassyrischen Königsinschriften läßt vermuten, daß das höfische Epos auch in der neuassyrischen Zeit fortbestand. Mit Tafel XII des Gilgamesch-Epos, durch den Rückkehr zum Rahmen des »Gilgamesch, Enkidu und die Unterwelt«, wird die Aussage des Epos

vervollständigt. Zu einer Zeit, wo sich reges Interesse fürs Jenseits bekundet, wird der Versuch unternommen, das heroische Ideal mit dem Jenseitsglauben in Einklang zu bringen.

Die epischen Formeln werden im Laufe der Zeit immer einheitlicher, obwohl auch neue Formen aufkommen, die jedoch als individuelle Initiativen zu betrachten sind.

Die Bedeutung der mesopotamischen epischen Dichtung für die vergleichende Forschung liegt nicht — wie allgemein angenommen — darin, daß sie auf andere Epen, z. B. auf jene von Homer gewirkt hätten, wobei ohnehin nur Übereinstimmungen typologischer Art nachzuweisen sind. Viel wichtiger ist es, daß in Mesopotamien anhand der Texte verschiedenen Alters die Entwicklung der epischen Dichtung zwei Jahrtausende hindurch verfolgt werden kann. Diese Texte erschliessen den Entstehungsprozeß des Großepos, und dieser Prozeß mag Analogien zum Studium anderer Literaturen bieten.

Геза Комороци:

О РАЗВИТИИ ЭПИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ В МЕСОПОТАМИИ ШУМЕРСКАЯ МИФОЛОГИЧЕСКАЯ ЭПИКА. ЭПОС И ЭПИЧЕСКОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ В АККАДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Как продолжение статьи о шумерской героической эпике (см. журнал *Этнография* 1973), данная работа излагает некоторые важные проблемы развития эпической поэзии в Месопотамии за 2—1 тысячелетия до н. э.

Противопоставление «эпоса» «мифу» неприемлемо. Миф является не жанром, а одной из отраслей традиций и спекуляции. Как и героические традиции, так и мифы можно воплотить, например, в форме гимна, или эпоса. Примером для этого в героической традиции может служить отрывок из гимна о Гильгамеше, связанный с Шульги и «Гильгамеш и Агга». Если мифологическая традиция или спекуляция воплощена в форме повествовательно-диалогической, известной по героическим эпосам, то мы должны говорить о мифических эпосах.

Дошедшие до нас шумерские мифические эпосы за некоторым исключением являются поздними. Наша работа доказывает это положение в разборе «Энки и Иннин»-а. Этот эпос можно связать с обрядом «путешествия божеств». Источником к нему служит не древняя традиция, а мифическая спекуляция, некий «псевдо-миф». Другой пример, «Брак бога Марту» показывает, что мифической эпике под силу было отображать важнейшие явления современной истории.

В начале 2 тысячелетия до н. э. рядом с гимном эпика выступала репрезентативным жанром, но эпическое изображение наличествует также и в гимнах. Гимны предшествующего стиля состоят из ряда восхваляюще-призывающих формул; гимны эпического стиля к этим формулам просоединяют небольшие сказы.

Когда сформировались дошедшие до нас памятники аккадской эпике, известные нам шумерские эпосы в большинстве своем уже были готовы. Можно доказать, что аккадские эпосы использовали письменную шумерскую традицию, но они в начале 2 тысячелетия до н. э. рабски никогда не следовали за ней, а она служила для них только литературным источником. В работе дается обзор относящихся к теме источников и подробный разбор источников эпоса о Гильгамеше. Зачатком концепции старовавилонского эпоса можно назвать шумерский эпос под заглавием «Гильгамеш, Энкиду и потусторонний мир»; разработанная здесь ситуация (конфликт между Гильгамешем и городом) занимает центральное положение также в аккадском эпосе. Были использованы и другие шумерские традиции о Гильгамеше, в их числе сказание о «Гильгамеше и Агге» в сцене совещания перед выступлением против Хувава. В противовес этому появляется целый ряд самостоятельных новых тем, такой является, например, сказание об Энкиду, выходящее из одного и того же исторического положения, как и «Брак бога Марту», это сказание до некоторой степени способно замещать мифологическую перспективу «Гильгамеша, Энкиду и потустороннего мира» исторической перспективой.

Во второй половине 2 тысячелетия до н. э. меняется характер аккадской литературы. Мирозрение вернее всего передается новым жанром — философской лирой. Эпос в определенной мере становится обскуной (предыдущие эпосы становятся заклинаниями,

возникает жанр эпического заклинания). Создавшиеся в это время эпосы имеют рутинный характер (напр. Энума элиш). Важным новым явлением выступает среднеассирийская придворная эпика.

Данная работа на основе позднейших вариантов эпоса Гильгамеша и новых эпосов разбирает процесс создания жанра. Заключительный эпизод эпоса Эрра может стать доказательством многообразной литературной жизни. Литературный характер новоассирийских царских надписей свидетельствует о том, что и в новоассирийской эпохе мы должны предполагать существование придворного эпоса. Двенадцатая табличка эпоса Гильгамеш, возвращаясь к рамкам сказания о «Гильгамеше, Энкиду и потустороннем мире», идейное содержание эпоса развивает в целостное. В такой эпохе, когда интенсивно интересуются потусторонним миром, это сказание пытается гармонизировать героический идеал и веру в потусторонний мир.

В течение времени эпические формулы постепенно становятся все более однородными, но все время возникают новые формулы, в которых можно видеть индивидуальную инициативу.

Значение месопотамской эпической поэзии для сравнительных исследований заключается не в том, как обычно предполагают, что она якобы оказала влияние, например, на Гомера, в этой области вообще можно доказывать совпадения лишь типологического характера. Более важно то обстоятельство, что в Месопотамии можно проследить в дошедших до нас разного возраста текстах свыше двух тысячелетий развития эпической поэзии. Они открывают перед нами процесс возникновения большого эпоса, и этот процесс может служить аналогией в изучении других литератур.

KISEBB TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Pető Mária

Adatok a római kori aratóeszközök történetéhez

(A Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum anyaga alapján)

Az ásatásokból származó vagy gyakran szórványként előkerülő mezőgazdasági munkaeszköz leletekben a talajművelő eszközök mellett legnagyobb számban a termés betakarításának szerszámai fordulnak elő. A hazánk múzeumaiban őrzött vaseszköz anyagban, melyre a kutatás egyre több figyelmet fordít, igen sok sarló, kasza, különféle kés, villa és lapát található. A talajművelő eszközök római kori emlékéanyagáról készültek már összefoglaló feldolgozások,¹ úgy szintén az egyik fontos növényápoló eszközről, nevezetesen a szőlőmetszőkésről,² de az előbb felsorolt termésbetakarító eszközök összefoglalása még nem történt meg.

A termés betakarításának háromféle módja ismeretes: a szedés, a szüretelés és az aratás.

Jelen keretek között csupán ez utóbbinak leírásával kívánunk foglalkozni.

A dunántúli múzeumok gyűjteménytáiraiban fellelhető vaseszköz-anyag jellege gyakran nem felel meg a várakozásnak. Ennek oka részben az, hogy az anyag gyakran szórványként kerül elő, részben az a körülmény, hogy a vaseszközök formájának és kidolgozásának módja meglehetősen a hagyományokhoz ragaszkodó, ezért nehéz a négy évszázadnyi időszakot felölelő római korban belül finomabb kronológiai rendszert felállítani. Ez utóbbi tény azonban nem lehet csupán negatívumként elkönnyelni. Hiszen, ha nehéz az anyagot korszakokra bontani egységes volta miatt, ebből következőleg a korabeli anyag is egységes volt, jelentős változások az emlékéanyag e csoportjában a római korban nem következtek be. Ellenkezőleg, a tárgyak formái már a La-Tène korban annyira kialakultak, hogy ezeken változtatni nem volt szükséges, és így megfelelő a kor gazdasági követelményeinek, a termelési mód korabeli fejlettségének, századokon át megőrizték formájukat. Jelentősebb változást a mezőgazdasági munkaeszközök között inkább az eke fejlődésében látunk.³

Az aratás eszközeiről és módjáról a régészeti irodalomban több jelentős munka szól. A régebbi feldolgozások közül igen jól használható REINACH cikke,⁴ ahol az írásos forrásanyag tanulmányozása mellett, rajzos formában tekinthetjük át az ásatásokból származó különféle sarlóformákat. A témához kapcsolódó auktorhelyek összefoglalása a PWRE-ben két helyen, az „aratás” és a „sarló” címszó alatt található meg.⁵

Az aratósarlók feldolgozásával, típusaival, származásával VAKARELSZKY foglalkozott igen részletesen.⁶ A szerző sorra veszi a különböző sarlóleleteket a neolitikumtól egészen a jelenkor néprajzi anyagáig. Megállapítja, hogy a La-Tène korszak sarlói általában alig görbült pengéjűek, a penge és a nyél majdnem egybeesik. Ellenben a római típus ettől erősen eltérő, nagy ívben hajló pengéjű, a nyél és a penge egymáshoz viszonyítva merőlegesen helyezkedik el. A sima élű sarlók pengéje erősen görbült, a fogazott élűek nyílt — ugyanis más és más műveletre használták ezeket. VAKARELSZKY szerint a sima élűvel vágják, a fogazottal fűrészelték a szarát. Ezek szerint a kelták sarlói fogazott élűek lettek volna? VAKARELSZKY ezt a kérdést nem teszi fel, válaszolni rá pedig a

¹ Legutóbb BALASSA I. *The appearance of the one-sided plough in the Carpathian Basin*. Acta Ethn. 20 (3—4) 1971. 411—437.

² PATAY Á.: *A szőlőtermesztés története hazánk területén a legrégebbi kortól a IX. sz. végéig*. A Kertészeti és Szőlészeti Egyetem disszertációja. Bp. 1965. Kézirat.

³ Az 1. jegyzetben i. m.

⁴ REINACH, S.: *Falx*. Daremberg-Saglio II. 2. 969. Paris 1892.

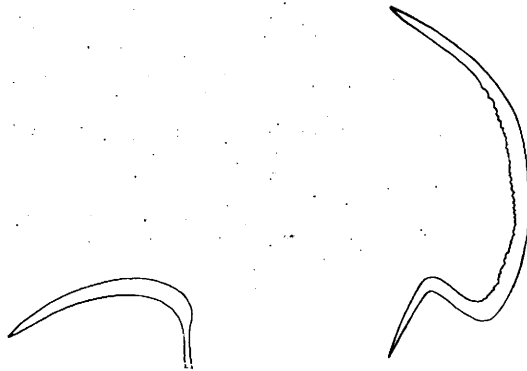
⁵ OLCK: *Ernte*. PWRE VI. 472. Stuttgart 1909.

⁶ VAKARELSZKY, K.: *Az aratósarlók származása és osztályozása*. Népr. Ért. 1932.

legtöbb darab rongált állapota miatt egyértelműen nem lehet. Hazánk területén a sarló fajtáinak ethnikai és koronkénti elkülönülése ilyen világosan nem mutatható ki, hiszen a római koron belül számolni kell a továbbélő kelta népességgel, mely nemcsak viseletét, szokásait, hanem munkaeszközeit is megőrizte a foglalás utáni időkben is (l. a Fertő-tó vidéki római kori sarlók esetében!).

Az aratóeszközök fejlődésének, típusainak, funkcióinak máig is legalaposabb feldolgozása A. STEENSBERGTől származik.⁷ A szerző a sarlók kialakulásával foglalkozva, végigvezeti a szerszám fejlődésének menetét a régészeti korszakokon keresztül egészen a közelmúltban még használatban levő néprajzi anyagig. A vassarlók osztályozásánál két fő csoportot különböztet meg, az ún. horgas sarlót és az ívsarlót. A horgas sarlóból fejlődik ki később a rövid kasza, az ívsarlóból pedig a hosszú kasza típusa.

A La-Tène kortól kezdve az ívsarló válik gyakoribbá, melynek különböző változatai a római koron belül is fellelhetők.

1. kép. *Falx jaenaria*

2. kép. *Falx denticulata*

A hazai feldolgozások közül TAKÁCS Lajos munkái STEENSBERG felosztását veszik alapul,⁸ természetesen figyelembe véve a hazai jellegzetességeket is. TAKÁCS Lajos az ívsarlókat fogazott és sima élűekre osztja fel. A szerző több tanulmányában figyelmet szentel egyes közbenső típusoknak, a rövid kaszáknak⁹, és kaszasarlóknak,¹⁰ melyek a római korban hazánk területén szép számban előfordulnak. Megállapítja, hogy a római kori vágóeszközök és a horgas sarlók igen közeli rokonságot mutatnak. E ténynek „köszönhető”, hogy múzeumainkban több tárgy sarlóként került leltározásra, noha ezek különféle metsző és vágókések inkább. (Ilyen jellegű példákat a későbbiekben látni fogunk!)

A rövid kasza már a kelta korban kialakult, TAKÁCS Lajos szerint a takarmány-szükséglet megnövekedése következtében.¹¹

A római korban a vágóeszközök nagy arányú specializálódásával kialakult takarmányvágásra a hosszú kasza, aratásra az ívsarló valamelyik típusa (sima vagy fogazott élű). Természetesen egyes elmaradottabb vidékeken az archaikusabb formák is továbbéltek.

Az újabb irodalomból témánk szempontjából igen hasznos kézikönyv WHITE könyve a római kori gazdasági munkaeszközökről,¹² mely munka alapul szolgálhat bár-

⁷ STEENSBERG, A.: *Ancient Harvesting Implements*. Kobenhavn. 1943.

⁸ TAKÁCS Lajos: *Sensensicheln in Ungarn*. In: *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Bp. 1972. 561–582; — TAKÁCS Lajos: *Zur Geschichte der Kurzstielsensen in Ungarn*. *Acta Ethn.* 1971. 339–376.

⁹ TAKÁCS Lajos: *A magyarországi rövid kaszák történetéhez*. *Ethnographia* 1970. 2–4. 187–220.

¹⁰ TAKÁCS Lajos: *Kaszasarlók Magyarországon*. *Ethnographia* 1967. 1.

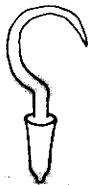
¹¹ TAKÁCS Lajos: *Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez*. I–II. Néprajzi Múzeum füzetek 32. Bp. 1968.

¹² WHITE, K. D.: *Agricultural implements of the Roman World*. Cambridge 1967.

mely tartomány eszközanyagának feldolgozásához. A szerző a különféle szerszámok formáját, típusait egyezteti a korabeli latin elnevezéssel, így könyve igen jól használható. Sajnos, a feldolgozás csupán tipológiai sorrendet vesz alapul, mellőzve a tárgyak munkafolyamatba való beállítását. Témánkhoz a könyv harmadik fejezete kapcsolódik, mely a vágóeszközökről szól, itt kapnak helyet a sarlók és a kaszák is.

Az ókori latinban a sarlónak és a kaszának egyaránt *falx* volt a neve. A szó melletti jelző fejezte ki, hogy milyen fajta munkára volt alkalmas a szerszám. Így a nagy ívben hajló, hosszú pengéjű, nagyjából a mai kaszához leginkább hasonlító fajta neve: *falx faenaria*¹³ (1. kép). Ez az eszköz hosszú, vastagabb nyéllel már mind a két kéz munkáját igénybe vette, azaz kaszálásra volt alkalmas. Felerősítésének kétféle módja lehetett, nyéltüskés — és ebben az esetben kaszakarikával erősítették még külön a nyélhez — vagy köpüs, és így csak egyszerűen ráhúzták a fa nyélre. Mindkét fajta előfordul az ásatási anyagban.

A *falx messoria*, mely aratósarló értelemben a legtöbb agrárszerzőnél előfordul,¹⁴ Itáliában és a provinciákban is gyakori forma (3. kép). A fogazott élű sarlót, mely ha-

3. kép. *Falx messoria*

sonló a néprajzi anyagban is előforduló ún. aratósarlóhoz WHITE COLUMELLA alapján *falx veruculata*, vagy *denticulata* néven emlegeti.¹⁵ (2. kép)

A legtöbb magyarországi ásatásnál kerülnek elő sarlók vagy sarlótöredékek, nemcsak a villa jellegű településeken vagy vicusokban, hanem a katonai jellegű létesítményekben is. (Pl. a leányfalusi őrtorony ásatásánál.) Ez a körülmény ismét alátámasztja azt az eléggé elterjedt nézetet, hogy az itt állomásozó katonaság nemcsak a fogyasztásból, hanem a termelésből is kivette részét.

A Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum sarlóanyagának vizsgálatánál STEENSBERG két alap típusát tettük vizsgálat tárgyává, ugyanakkor figyelembe vettük WHITE terminológiáját is, mintegy megkísérelve a kétféle felosztás lehetőség szerinti egyeztetését.

A Budapesti Történeti Múzeumban 5 db sarló szerepel a leltározott anyagban. Az itteni leletanyagban nagyon kevés a vaseszközök száma, amit történelmileg indokol az a tény, hogy Aquineumot a későrómai korban többször lerombolták, kifosztották, a polgári lakosság a települést fokozatosan elhagyta, kisebb megerősített helyekre vonulva vissza, ezért van aránylag tekintélyes vaslelet pl. a leányfalusi burgusban.

A leányfalusi őrtoronyból származó két darab sarlónak beletározott eszköz azonban nem sarló, hanem ágmeteszó késnek tartható.¹⁶ Az egyik nyéltüskés, a másik köpüs felerősítésű volt, a horgas vágóeszközök csoportjába tartoznak és a WHITENÁL szereplő klasszikus nyelvi terminológia szerint a *falx arboraria* elnevezés illik rájuk. (*Falx silvatica* CATONÁL.)

Hasonló a helyzet a Vihar u.-ból származó vaseszközzel is.¹⁷ Ez lapos vaslemez, széles pengével, mely felül kis lehajló csúcsban végződik. Felerősítésének módja nyéltüskés, a tüske a penge középvonalában helyezkedik el. A tárgy a balta nélküli szőlőmeteszókések csoportjába tartozik, latin nyelvi megfelelője *falx vineatica*. A Gázgyár területéről

¹³ WHITE, K. D.: i. m. 98.

¹⁴ WHITE, K. D.: i. m. 83.

¹⁵ COLUMELLA II. 20. „Multi falcibus veruculatis, atque iis vel rostratis vel denticulatis medium culmum secant . . .” *Les agronomes Latins*. M. Nisard. Paris 1877.

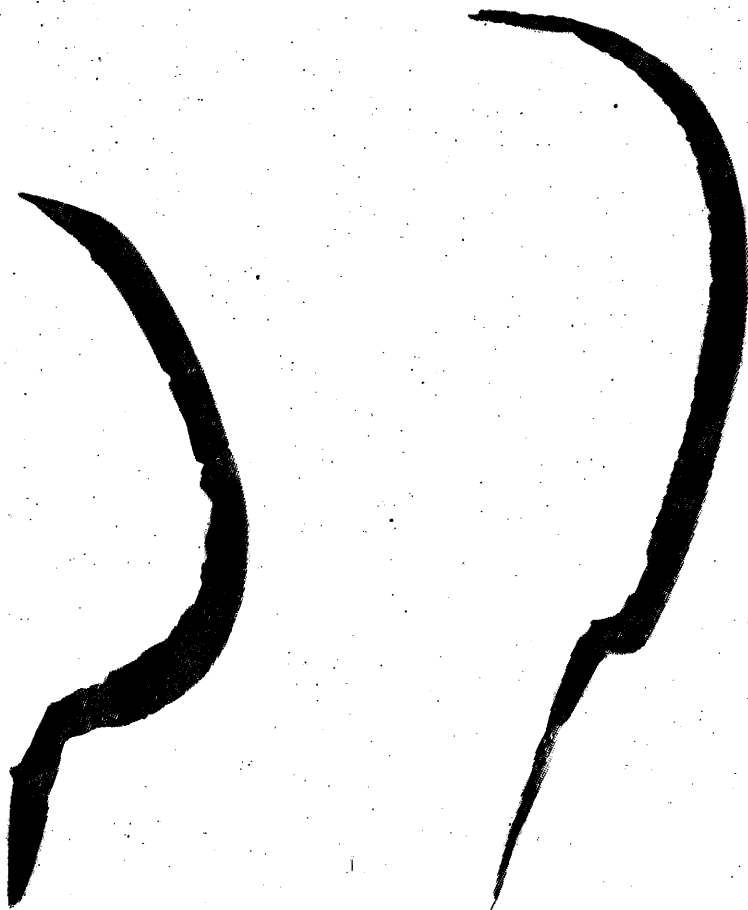
¹⁶ Budapesti Történeti Múzeum. Ltsz. 33674–33675.

¹⁷ Budapesti Történeti Múzeum. Ltsz. 33687.

származó¹⁸ nagyméretű ívsarló, sima pengéjű formája szerint már a kasza kialakulásának nyomait viseli magán, (latin neve *secula*) WHITE terminológiája szerint *falx messoria* típus.

A rákoscsabai fémsarló sarlója¹⁹ erősen nyílt ívű, vékony, nyéltüskés sarló. Ez a típus az, amelyik eredetileg fogazott élű lehetett, ma már a rozsdá miatt ez nem állapítható meg. VAKARELSZKY ezt a formát tartja aratósarlónak, STEENBERG tipológiája szerint ívsarló ez is, WHITE elnevezései közül jelen formájában a *falx sirpicula* név illik rá.

4. kép. *Falx sirpicula* típusú sarló a Magyar Nemzeti Múzeumban

5. kép. Római kori aratósarló a Magyar Nemzeti Múzeumban

Mint már a korábbiakban említettük, a magyarországi római sarlónak kelta előzményei voltak. A kelta sarló alig hajló ívű, vékony pengéjű lemez, formája szerint *falx sirpicula*.²⁰ A *falx sirpicula* elnevezés először CATONÁL szerepel,²¹ a fordító sásvágó sarlónak nevezi. Ilyen jellegű a Magyar Nemzeti Múzeum egyik — sajnos lelőhely nélküli —

¹⁸ Budapesti Történeli Múzeum. Ltsz. 50109.

¹⁹ Budapesti Történeli Múzeum. Ltsz. 65.1.19.

²⁰ WHITE, K. D.: i. m. 91.

²¹ M. Porcius CATO: *A földművelésről*. Latinul és magyarul. Ford. KUN JÓZSEF. Bp. 1966. XIII. 28.

sarlója.²² (4. kép) A *falx denticulata* ugyancsak találunk példát a hazai emléanyagban. A Nemzeti Múzeum római kori gyűjteményében ismeretlen lelőhelyről ugyan, de WHITE könyvében szereplő darabbal teljesen analóg sarlólelet szerepel.²³ (5. kép) Kis ívben hajló pengéjű, élén csaknem teljes hosszában, kb. 1 mm-es nagyságú, szabályosan elhelyezkedő fűrészfogak láthatók. A 4. képen közölt sarló is elképzelhető fűrészfogakkal, de a rozsdásodás következtében ez teljes biztonsággal nem állítható. A fogazott élű sarló időben szinte napjainkig tovább él, térben pedig csaknem az egész világon előfordul. Egyik szép példája LERCHE tanulmányában közölt iráni recens sarló képe, mely a mi kelta-római sarlónknak rokonpéldánya.²⁴ Az időbeni és térbeli távolság ellenére a hasonlóság oka a hasonlóképpen végzett munkafolyamatban lelhető fel. Formáját tekintve mind a két darab ívsarló.

A szalacscai sarló,²⁵ a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításán látható, ívsarló típusú, széles pengéjével és annak hajlásszögével már átmenetet képez a sarló és a kasza között.

A Nemzeti Múzeumban őriznek egy Intercisából származó sarlótöredéket.²⁶ A vas anyaga igen rossz megtartású, töredékes. Formája szerint a horgas sarlók típusába tartozik, makkos felerősítésű.

A Döbröcköztől való pengetőredék²⁷ kétségtelenül sarló lehetett, de jelen formájában, mivel csak a penge fele maradt meg, még azt sem állapíthatjuk meg, hogy a horgas vagy az ívsarló típusába sorolható-e be. Keskeny, vékony, alig hajló pengéje van.

Sarlónak leltározták be a szőnyi tábor területéről származó vaseszköztöredéket,²⁸ de a penge alaposabb vizsgálata után úgy tűnik, hogy ez a szerszám sarló nem lehetett, ugyanis túlságosan vaskos lemezből kalapálták, vágásra nem alkalmas, és a töredékből eredeti rendeltetése nem állapítható meg. A ságvári erődéből származó és sarlónak beletározott eszköz ívelt élű, rövid köpűvel ellátott kacor.²⁹ Az a négy darab vas pengetőredék, mely Nagytétényből származik, és kétségtelenül egykori sarló részei, nem alkalmas az eredeti forma rekonstrukciójára.³⁰ Intercisából került elő egy pengetőredék, széles, lapos lemez, visszahajló makkos nyéltüskével, a horgas sarlók közé tartozó archaikus forma.³¹

Pannóniai leletanyagunkban a *falx sirpicula* típusba tartozó sarlónk jellegzetes példányai közül az eisenstadti, a königshofi és a rákoscsabai³² érdemel említést. Ez a sarlófajta provinciánkban tovább él, a későrómai anyagban is előfordul. Emellett az eddig előkerült leletanyag tanúsága szerint a későcsászárkorban gyakoribbá válik a *falx faenaria* típus, azaz a kasza ősi formája. Ilyen jellegű leletünk nagy számban a Balatonaliga falusias településéről származik,³³ ahol köpűs és nyéltüskés típusa egyaránt előfordul. A fenékpusztai anyagban is több nagy ívű kasza található, melyek egyezést mutatnak a balatonaligaiakkal.³⁴ Természetesen a későrómai leletek között is megtalálhatjuk a félhold alakú, mai fűvágó sarlónk elődjét.

Az aratás munkafolyamatának leírásával igen részletesen foglalkozik VARRO, aki az aratásról a következőket írja: „A gabona learatásának háromféle módja van, az egyik olyan, mint Umbriában, ahol a sarlóval tövig levágják a talaj mentén a szarát, és mind-egyik csomót, amint levágták, lefektetik a földre. Mihelyt sok ilyen nyalábot csináltak

²² Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz. 10.1951.29.

²³ Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz. 10.1951.28.

²⁴ LERCHE, G.: *Observation on harvesting with sickles in Iran. Tools and Tillage. I.* 1969. 33–49.

²⁵ Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz. 5.1941.5.

²⁶ Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz. 75.1911.231.

²⁷ Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz. 8.1940.12.

²⁸ Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz. 52.3.151.

²⁹ Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz. 63.29.1.

³⁰ Magyar Nemzeti Múzeum Ltsz. 57. 7. 70.

³¹ Magyar Nemzeti Múzeum Ltsz. 75.1911.231.

³² KUBITSCHKE, W.: *Die Römerfunde von Eisenstadt.* Wien. 1926. Taf. 4. (Itt jegezzük meg, hogy a magyarországi sarlóleletek összefoglalása egy készülő, későbbi munka feladata.)

THOMAS, B. E.: *Römische Willen in Pannonien.* Bp. 1964. Budapesti Történeti Múzeum. Ltsz. 65.1.19.

³³ B. BÓNIS É. ásatása, az anyag feldolgozás alatt.

THOMAS E.—SENTLÉLEKI T.: *Vezető a veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti kiállításában.* Bp. 1959.

³⁴ KUZSINSZKY B.: *A Balaton környékének archaeológiája.* Bp. 1920.

már, újból végigmennek rajtuk és külön levágják a kalászt a szárról. A kalászt kosárba dobálják és a szérűre küldik, a szalmát hátrahagyják a földön, hogy onnan rakják kazalba. A második módon úgy aratnak, mint Picenumban, ahol meghajlított fapálcát alkalmaznak, melynek végén kis vasfűrész (*serrula ferrea*) van. Amikor ez elkapja a kalászcsonótot, azt levágja és a szárat állva hagyja vissza a földön, azzal, hogy később vágják le tövig. A harmadik módon úgy aratnak, mint Róma közelében és igen sok más helyen is, hogy a szárat a közepén vágják le, úgy hogy balkezüikkel megfogják a tetejét, s úgy gondolom, hogy a közepén (*medio*) való elvágástól ered az aratás szó (*messis*). Mivel a szárnak a kéz alá eső része a földben gyökerezik, később vágják le.³⁵

6. kép. Aratójelenet Aquincumból

A VARRONÁL szereplő harmadik módon való aratásra hazai anyagunkban igen szép ábrázolást találunk az aquincumi leletanyagban.³⁶ (6. kép) A falfestménytöredéken látható férfi jobbában sarlóval (*falx messoria*) vágja a bal kezével összefogott szárat, annak közepe táján. A sarló formája azonos a *falx messoria* egyik típusával, és megegyezik az aquincumi gyűjteményben található már idézett egyik sarlóval.³⁷ Hasonló ábrázolások a birodalom más tartományaiból is ismeretesek, így a reimsi Mars kapu reliefjei,³⁸ melyek több szempontból is figyelmet érdemelnek. Ez az ábrázolás a sarlóval való aratás mellett, a kasza fenését, sőt az aratógép használatát is megőrökíti számunkra. Az aratógép, a római agrotechnika nagy, de tökéletlensége miatt rövid életű alkotása több auctor-nál szerepel és az ábrázolások anyagában is szép példányai maradtak ránk.³⁹ Az aratógép

³⁵ M. Terentius VARRO: *A mezőgazdaságról*. Latinul és magyarul. Ford. KUN JÓZSEF. Bp. 1971. I. 50.

³⁶ Budapesti Történeti Múzeum. Ltsz.: 51605.

³⁷ Budapesti Történeti Múzeum. Ltsz.: 50108.

³⁸ WHITE, K. D.: i. m. 13. kép.

³⁹ ENDREI W.: *Az antik technika értékelésének revíziójáról*. Történelmi Szemle 1960. 116–118. — KLINGELHÖFER, H.: *Römische Technik*. Stuttgart 1961. 17.

fennmaradt emlékével, kiterjedt irodalmával e helyen nem kívánunk foglalkozni, mivel pannóniai meglétére semmiféle adattal nem rendelkezünk, és nehezen képzelhető el, a termelőerők fejlettségét figyelembevéve, hazánk területén alkalmazták volna. Az aratás idejére, munkaerő igényességére hazai viszonylatban csak a római agrárszerszámok műveiből, vagy mai néprajzi analógiák segítségével következtethetünk vissza, ugyanis Pannóniára vonatkozó hiteles forrásanyag nem maradt ránk az ókorból.

Nagy Olga

A varázserejű hős egy archaikus meserepertoárban¹

„... A mese mély rétegeiben megőrzi a legrégebbi pogányság, ősi szokások és rítusok nyomait. A mese lassú metamorfózison esik át, amely ugyancsak meghatározott törvényeknek van alárendelve. Ezek a folyamatok együttesen teremtik meg azt a sorsszerűséget, amelyen oly nehéz eligazodnunk.

És mindennek a vizsgálata mégis lehetséges...”

V. JA. PROPP

Legutóbbi gyűjtéseink a Mezőségen, valamint a görgegyvölgyi románok és magyarok körében² mindinkább azt a hőst állítják elénk, aki főleg a maga eszével és fortélyával végzi el hagyományos feladatait s mégha igénybe is veszi csodálatos lények vagy eszközök segítségét, már a személyiség-hőst vagy az egyszerű embert állítja előtérbe, aki a mesemondó és mesehallgató érzéseit és vágyait, mai kortudatát és mai világszemléletét tükrözi. E jelenségekről részletesebben számoltam be egyik megjelent tanulmányomban.³

Ugyancsak az elmúlt évek során (1965 és 1972 között) a Kolozs megyei Méra és Szucság, a Maros megyei Marosszentkirály, Mezőbánd és Marosvécs cigányainak archaikus mentalitású közösségeiben végeztem több irányú etnográfiai felmérést, amely szem előtt tartotta a mese és hiedelem összefüggéseit; a közösség tudatállapota és a mese-, illetve a hiedelemanyag viszonyát; közösség és egyén szerepét a mese hagyományozásában és így tovább. (E kérdésekről a kötet során külön fejezetben számolok be.)

A teljes repertoár (22 mesemondótól 126 mese) szövegvizsgálata alapján 30 olyan mesét találtam, amelyekben varázserejű hősről van szó, akik próbáikat és kalandjait nem az őt segítő mesebeli lények, illetve varázsszerszámok segítségével, hanem a maguk természetfeletti varázserejével végzik el.

Az alábbi harminc mese azonban e varázserejű hősnek más és más jegyeit mutatja be. A már említett kutatás feltárta többek között azt a fontos kapcsolatot is, amely a mesemondó és hallgató közösség hiedelem- és meseanyaga között fennáll. Itt most csak annyit, hogy a mesék a hiedelemvilág különböző elemeit éltetik és ennek megfelelően, közösségenként, a közösségeken belül egyénenként is változik a kép, s ha az archaikus tudat még elfogadta a varázserejű hős képzetét, arról másként és másként vall.

Jelentkezhetik az ősi emlékezés úgy, hogy gazdagon megőrzi a hős csodálatos fogantatásának és születésének körülményeit, mert ősi, évezreides hit az, hogy a kiváltságos személyek „jeles”, „jegyes” emberek és már fogantatásuk és születésük alkalmával dől el annak a varázserőnek a birtoklása, mely a többiek fölébe helyezi.

Ha azonban a tudat már nem fogadja el a rendkívüli fogantatás és születés tényét, idegenkedik attól, és már költői áttételében sem vállalja, kihullathatja ezt emlékeiből, kirostálhatja ez elemeket, de a hős varázsló képzetét még mindig elvállalhatja azáltal,

¹ Részlet egy nagyobb tanulmányból.

² Egy román–magyar kutatócsoport gyűjtéséről van szó, amelyet a román Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiája Etnográfia és Folklór Osztályának tagjai az 1965–70-es években végeztek.

³ NAGY, 1969.

hogy a hős varázstulajdonságaira esik a hangsúly: különleges varázserejére, esetleg különös jegyeire vagy csak különleges, rendkívüli erejére, másoknál különb „tudományára”, vagy pedig arra a varázsképeségre, hogy ő maga változik át, amivé akar. Ilyen esetben a születés varázskörülményei felett vagy átsiklik, vagy csak nagyon futólag érinti, ellenben részletesen kidolgozza a mindig érzékletesre törő képzelet olykor a realitás, de az attól való elrugaszkodottság irányában is. Ez az azonos szűzséken belül gazdag variációs lehetőséget jelent.

Ezek a hősök az esetek többségében olyan rendeltetést és funkciót is nyertek, amelyek alkalmassá teszik őket arra, hogy akár önmagukat, akár másokat, a gonosztól, rontástól, emberfölötti szörnyektől megszabadítsák. A varázserejű hős tehát megnyilatkozhatik ebben a funkciójában is.

Éppen ezért a varázserejű hőst három vonatkozásban vizsgálom meg. 1. Születésének körülményeiben; 2. Tulajdonságai jegyében és 3. Funkciójában.

A harminc változat a következő táblázat szerint két fő- és azokon belül két-két alcsoportba rendeződnek.

Az I. főcsoportba (1–15 variáns) azok a változatok kerültek, amelyek a rendkívüli születésnek gazdag elemeit tartalmazzák. Ezen belül azonban megkülönböztetem a IA alcsoportot (1–9 variáns), mivel e változatok ugyanazt az ősi hiedelmet egy ősbib formában, dominánsan mágikus-mitikus színezetben — és IB csoportot (10–15 variáns), amelynek az ősitől való elszakadás folytán azt költőibb áttételben mutatják fel.

A II. főcsoport azokat a variánsokat foglalja egybe, amelyek — noha a születés jegyeit fel sem mutatják (vagy csak alig), annál fontosabb szerepet nyernek később a hős varázstulajdonságának jegyei által. Ezen belül is megkülönböztetem két alcsoportot: IIA (16–24 variáns). E változatok a varázshős születésén kívüli varázsjegyeit egy dominánsan mágikus-mitikus színezetben, és IIB-t (25–28 variáns), amelyek egy költőibb áttételben mutatják fel.

Miután számba vettük a variánsokat, lássuk most az azokban jelentkező jegyeket, amelyek a varázserejű hős születésének körülményeiben mutatkoznak meg. Hogy az egyes jegyek természetét, mozgását, variációs és művészi lehetőségét megfigyelhessük, a „születést” három fontos mozzanatában vizsgáltam meg: 1. A fogantatás. 2. Születés és 3. „Keresztelkedés” jegyeiben, mert az ősi emlékezés az archaikus elemeket nem egyformán élteti; mert a különböző hangsúly-eltolódás, egyik vagy másik mozzanat kiemelése, illetve elhagyása; vagy csak gyenge képviselője a mesének végtelen variációs lehetőségeit hordozza. Milyen törvényszerűség szabályozza az egyes mesékben csak bizonyos elemek jelenlétét? Miért mutatnak fel egyes variánsok gazdag „ősi informáltságot”, mások pedig egy szegényest? Mindezek olyan törvényszerűséget képviselnek, amelynek — ha nem is teljes megértése, de — legalább megközelítése a népi esztétikum lényegéhez vezet el.

A fenti meseanyag már legelső és csak futólagos vizsgálatra azzal lep meg, hogy azok a jegyek, amelyeket benne megvizsgálunk, olykor szinte teljesen hiedelmi szinten jelennek meg, hasonlóan azokhoz az ősközösségi mesékhez, amelyeket MELETYINSZKIJ szerint „igaz történetként” adtak elő,⁵ sőt bizonyos közösségekben még ma is úgy adnak elő. Az elemeknek az ilyen szinten való jelentkezését a II. sz. táblázatban, „H”-val jelöltem (hiedelem-szint). Ugyanabban a repertoárban bizonyos törvényszerűségek miatt, amelyeket tanulmányom során ebben és más fejezetben részletesen is taglalok, van egy másfajta, úgynevezett mesei szintű jelentkezés, amely az ősi hiedelemelemektől való közelebb vagy távolabb állapotot jelez, az előzőtől való látszólagos elszakadást. A fejlődés során ez képezi a felső szintet. Ezt a jelentkezést a táblázatban „M”-mel (mesei szint) jelöltem.

Ha azonban jobban szemügyre vesszük az egyes motívumokat vagy „motívumcsoportokat” (VOJGT), amelyek a varázserejű hős jegyeit felmutatják, akkor észrevehetjük azt is, hogy a legalsó szintű hiedelmi és a legfelső szint képviselő, ún. mesei szint, sosem jelez „vegytiszta” állapotot. Először is a legalsó szinten is, az olyan előfordulásban, amely az egyes jegyeket „hiedelemtörténet”, monda, legenda, sőt bizonyos „babonás előfrászkal” stb. rokonítja, hozzácsapódtak olyan társadalmi, emberi, lélektani motívációk, amelyek már képesek „a hős személye és az emberek közötti kapcsolatok ábrázolására”.⁶ Másrészt a népi érzékletes fantázia, az érzékeny beleélő készség kiszínezheti a hie-

⁵ MELETYINSZKIJ, 1971, 21.

⁶ MELETYINSZKIJ, 1971, 21.

delemelemet is, akár az elhíhetőség, akár pedig az ősi elemek hiperbolisztikus felnagyítása által a fikció irányában.

Másfelől az is igaz, hogy a legmeseibb jelentkezésben is beleérezhető az ősi mágikus, mitikus alap, sőt a legszebb mesei jelképek alapja mindig az az ősi emlékréteg, amely valamikor „igaz” volt, de amely az evolúció során, ki tudja hány rétegződés után mindinkább háttérbe szorult, anélkül azonban, hogy teljesen kikopott volna. S ha a mese költőiségét virágnak tekintjük, gyökerét abból a mágikus-mitikus talajból sarjztatja, amely talán a legkéseibb virágzásban is még élte.

A fenti jelzések ezért csak domináns állapotot jeleznek, és még így is fenntartással tükrözhetik a bonyolult jelenségeket. Nem jeleznek egységes tudat- — ugyanakkor művészi — szintet az egyes motívumok már csak azért sem, mert az alsó szinttől a felsőig számtalan evolúciós formát képviselnek s mert olykor ugyanabban a motívumban megtalálhatók az elemek feldogozatlan és nyers hiedelmi szinten, de már felsejlenek benne a meseiség csirái. Éppen ezért a továbbiakban érdemesnek tartottam az egyes motívumban (vagy motívum-csoportban) szétszedni a komponens elemeket is, hiszen a népmese kifogyhatatlan variációs lehetőségének ez is egyik lehetséges módja: a motívumot alkotó elemek a motívumokon belüli állandó kicsapódása, szabad mozgása.

Varázserő jelenkezése a fogantatásban

A meshős kiválasztottságának jegyei már a mágikus fogantatás körülményeiben megmutatkoznak. Ezek útmutatóként jelzik a hős magasabb rendű és rendkívüli elhivatottságát.

Mivel a népi tudat a születés mágikus, mitikus vagy költői csodás körülményeit igen sokféleképpen, a komponens elemek egyike vagy másika éltetése, hangsúlyozása, szerepeltetése, illetve kihagyása által fejezheti ki, ez már magában rendkívüli variációs lehetőséget jelent a népmesére nézve. Ez a variációs lehetőség adva van az emlékezés állandó kihagyásában, más és más elemeket kifelejtő, kirotáló tendenciájában. És ugyanakkor a kihagyott elem helyett más és más, újabb elemek behelyettesítése (az asszociáció és fantázia alapján), megint újabb és újabb variációs lehetőséget jelentenek.

Az IA redakcióba tartozó variánsok túlnyomó része a mágikus fogantatás fontos tényezőjének tekinti az öreg, meddő- vagy özvegyasszony anya-szerpét. A varázserejű hős képzetében a rendkívüli módon, rendkívüli anyától való születés befér abba a már-már jelképpé kristályosodott népi tudatba, hogy a hős, a varázserő mindenképpen a természetfeletti és rendkívüli kategóriájába tartozik. Variánsaink azonban — talán ezek beleérésével — azon a hiedelem-képzetben is alapszanak, hogy a mágiának hatalma van győzni a meddőség felett is.

Azok a variánsok, amelyek azt hangsúlyozzák ki, hogy a hősök természetből fogva vagy az életkor miatt meddő asszonytól születnek, azt az emberi, családi konfliktust dolgozzák ki, amely magából a meddőségből származik.

Király öreg és meddő asszonyára így ripakodik rá:

„... Most már ha a föld fenekébe is bújsz, nekem egy gyermeket szülj, vagy egy leányt.” (3. v.)

Hasonlóképpen a 9. v. is:

„Volt egyszer egy király... Annak a királynak nem lett gyermeke. Hát mind járt a király ide is, oda is: havasokba vadászni, gyűlésekbe. Az mindig szegyenbe maradt: „Hej te milyen király vagy! Soha életedbe egy gyermeked nem volt. Ha meghalsz, kire marad a királyság?” Hazamenyen a király. Azt mondja a feleségének:

— Na, te feleség, ha nem csinálsz nekem egy gyermeket, én veled többet nem ülök.

— Ó, édes fiam! Hogy csináljak én neked gyermeket, amikor már megvénültem...” (9. v.)

Egyes mesemondók szinte novellába illő részletességgel ecsetelik ezt a konfliktust.

Így például az 5. v.; de legbeszédesebb mégis a 9. variáns:

„... Nahát mindjárt megnyitják a gyűlést. S akkor azt mondják a többi királyok:

— Te királyok! Ez a műk fejünk ha meg talál halni, az a nagy vagyon s a nagy birtok kire marad? Neki nincs se testvére, se rokonsága. Se gyermeke. Elég szegény az is, hogy egy gyermeket se tudott neki szülni a felesége.”

A mesemondó nem hagyja ki a lelki indítékot sem. Leírja a király keserűségét is:

„Akkor a király szegyenletében még azt se mondta: „viszontlátásra”, csak a kilyincsre tette a kezét, leszegte a fejét, s eltűnt onnét. S ő ahogy hazament, be se ment a feleségéhez, csak bé egyenesen a szobájába s nekilátott gondolkozni: hogy már ő most mit tudjon csinálni, hogy váljon el a feleségtől?”

A variánsok táblázata

Sor-szám	Mg. sz.	A mese címe	A mesemondó neve, életkora, gyűjtés helye és éve	A mese típusképlete
1.	1842	A kicsi medve	Puji János 51 é., Szk. 1969	ATH. 708
2.	1495 Ib— 1497 II	Az aranytollas medvebocs	Dávid Gyula 47 é., V. 1967	ATH. 708
3.	1887 Ib— IIa	Kígyóőrkirályfi	Grittó József 44 é., B. 1969	ATH. 425+433+ 409**+554
4.	1499 Ib— 1500 IIa	Sas, mint Obelsas	Kapás Gyuri 52 é., B. 1967	ATH. 708+1525G +304+409A*+ 590A+304~326
5.	1812 IIb— 1814 IIa	Zöld Levél	Boros Hicsi János 67 é., Méra, 1969	ATH. 301+300A 6313
6.	1810 Ib— 1811 Ia	Szép Virág	Méra, 1969	ATH. 303~590 (850+561B)+ 302
7.	1807—1808 Ia	A király pakulárja	Méra, 1969	ATH. 313+531+ 555+BN. 758
8.	1818 Ib— 1819 IIa	Erdei Samu, Erdei Zsuzsa	Méra, 1969	ATH. 708+403
9.	1888 Ib	Premundás Salamon	Grittó Sári 76 é., 1969 B. B.	ATH. 328*+409B* +531+313
10.	1847 Ib— IIa	Rozson Pál	Ádám Ferenc, Tinka 63 é., Szk. 1969	ATH. 708~301A +590+300
11.	1883 IIb— 1884 Ia	Zöld Levél meséje	Marosán András, Árus 67 é. M. 1971	ATH. 301
12.	2029 IIb	Egy öregasszony s egy öregember	Marosán András, Árus 67 é. M. 1971	ATH. 301+883B +585
13.	1993 I— IIa	Zöld királynál szolgált	Csurka János 38 é., 1971	ATH. 301~328A +590A+560+ 325+707
14.	1990 Ib— IIa	A sárból gyúrt leány	Csurka János 38 é., 1971	ATH. 301+555+ +300+328A*
15.	1993 IIb— 1941a	A szegény asszony és a piros borsó	Csurka János 38 é., 1971	ATH. 301+552 (-328A*)+303 +300

Békopogtat hozzá a felesége:

— Jó napot, kedves uram!

Az nem is köszön neki, csak azt mondja:

— Mán túl nekem feleségem nem leszel!

— Hogy-hogy?

— Azért, mert te ha tudnád, hogy én milyen szegényt vallottam. S igazuk is van!

Ha meghasadt volna a föld, szegyenletemben bele is bújtam volna. Hanem vedd tudomásul: adok neked huszonnégy órai gondolkozási időt; te ha huszonnégy óra alatt nem szülsz nekem egy gyermeket vagy egy leánkát, tudd meg, hogy ahol kaplak, ott lélek főbe!" (4. v.)

Több variáns megőrizte a mágikus fogantatás mágikus szabályát, sőt ezt így is közli. Meglep a szinte nyers, nem mesei, hanem hiedelmi formája, amely néhány variánsban szerepel. Így például a varázslónő a királynénak a következő utasítást adja:

„Na menjen haza és a házból, amikor kilépik, menjen el a templomig. Mikor a templomba belép, forduljon visszafelé. S a gangon álljon meg. Mielőtt belépne, a szolgát tegye oda, hogy ásson. Mert amikor megesküdtek, a cipőjéről leesett egy spicce ...

Akkor bétette egy pohárba s ivott róla. Mindjárt nagy hasa lett" (9. v.).

táblázat

a fontosabb gyűjtési adatokkal*

Sor- szám	Mg. sz.	A mese címe	A mesemondó neve, életkora, gyűjtés helye és éve	A mese típusképlete
16.	1817 Ib	Narancskirály	Pocó Mihály 54 é., Szk. 1969	ATH. 301+307+ +313
17.	1812 Ib– IIa	Az Álomfia	Puji János 51 é., M. 1969	ATH. 311~501A ~302
18.	1849 IIB– 1850 Ia	Fleskuca meséje	Ádám Ferenc Tinka 63 é., Szk. 1969	ATH. 707+314 (–530~532)
18.	1822 Ib– IIa	A talált gyermek	Puci Jóska 53 é., Szk. 1969	ATH. 300+303
20.	1318–21 I–II	János és Rózsa	Dávid Gyula 47 é., V. 1965	ATH. 707+303+ 650A (400*)
21.	1501 I–IIa	Narancskirály	Dávid Gyula 47 é., V. 1965	ATH. 301+313~ 306+519~307+ 955A*+531+ 313
22.	1843 IIB– 1844 Ia	Narancskirály	Puji János 51 é., Szk. 1969	ATH. 301+307+ (–304)+313
23.	1852 IIB– 1853 Ia	Rebeka	Puji Julia 22 é., Szk. 1969	ATH. 328+531
24.	1891 Ib– IIa	Szépmezőszárnya	Grittó Sára 76 é., B 1969	ATH. 310D+302 +552~328A*+ 301
25.	1851 IIB– 1852 Ia	A kutyafejű tatár	Puji János 51 é., Szk. 1969	ATH. 725+513+ 410*
26.	1820 Ib– IIa	Hajnalkák	Pocó Mihály 54 é., Szk. 1969	ATH. 328A*+301 +300A(–555)
27.	1989 I– 1990 IIa	Villási meséje	Csurka János 38 é., M. 1971	ATH. 552+531+ 328*A*
28.	1890 IIB 1891 Ia	Sas mint Obelsas	Grittó József 44 é., B. 1969	ATH. 551+328A*
29.	2033 IIB– 2034 Ia	Volt egyszer egy pap	Berki Albert 56 é., Sz. 1972	ATH. 301A~328A*
30.	1314–1317	Bilbori, a rabló- kapitány	Dávid Gyula 47 é., V. 1965	ATH. ?

Majdnem ugyanezt a tanácsot tartalmazza a 3. variáns:

„... Mikorra már harmadszor ivutt, már akkora lett a hasa, hogy alig fért el a szobába...”

Az 5. variáns szintén mágikus receptet közöl:

„Van magának egy nagy kertje. Abba van egy szőlőtöke. Csússzon térgyen odáig. A szájával vegyen le egy szőlőt, nyelje le egészbe s jöjjön visszafelé. Senkinek se szóljon. Ez lesz a gyermek...”

* A táblázat legfőbb adatai: Mg = a kolozsvári Etnográfia és Folklor Osztályának Archivum-számát képviseli. (Magnetofon szalag). A mesemondó neve után a szám az életkort jelöli, az utána következő rövidítés a jelzett falvak nevének kezdőbetűje. (Szk = Marosszentkirály, B = Mezőbánd, M = Méra, Sz = Szucság, V = Marosvécs.) Utána a gyűjtés éve következik. Végül a típusképlet jelölése: + jel = a típusok mellérendelő összefüggése; (–) = a típus töredékes részvételét a másik típusban. A ~ jel = két típus keveredése ( )-ek közé tett típusszám = beékelődés egy domináns típusképletbe.

Születés*

		I.A. Csoport									I.B. Csoport					
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1. Fogantatás	Fogantatás „rontás” által	H	H	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Fogantatás varázslat által	—	—	H	H	H	H	H	—	H	M	M	—	(M)	—	M
2. Születés	Születés állapot alakban	H	H	H	H	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	„Jegyes” születés	—	—	—	—	(M)	(M)	H	—	M	(M)	(M)	M	—	M	M
3. Keresztelés	Varázserő mint keresztelési ajándék	—	—	—	—	—	—	—	H+M	—	H+M	—	—	H+M	—	H+M
	Varázs eszköz mint keresztelési ajándék	—	—	—	—	—	—	—	H+M	—	H+M	—	—	H+M	—	H+M

* Részlet egy nagyobb táblázatból.

Külön kell foglalkoznunk a 3., 4., 5. és 9. variánsokban a varázsló, kuruzslóasszony szerepével. A „jótevő kuruzslóasszony” Isten eszköze. (A 3-as változatban a királyné így magyarázza férjének csodálatos teherbeesését: „Ne gondolj semmi rosszat, mert ezt az állapotot a jó Isten adta rám . . .”)

A 3-ik variánsban a kuruzslóasszony, aki fiatalságában bábaasszony volt, a „havasba” lakik — s volt vagy száz éves —, megígéri segítségét a királynénak, ha „egy szekér húst s egy szekér lisztet” hozat ki az erdőbe.

Mérai mesében egy öreg cigányasszony segít a királynén, aki seprűkkel jár a faluba s egy véka aranyért ad tanácsot a királynénak, akárcsak a mérai hiedelemvilág „Macá”-ja, akiről számtalan történet járja.

Két variáns részletezi a varázslónő szerepét nemcsak a fogantatás körül, hanem a szülés aktusában is:

„. . . De nem tud megszülni. Elhívják az öreg varázslónét, aki kereszteltette a karját a királyné hasán s abban a percben megszült . . . Egy kis kígyót szült, s az menten az ágy alá futott . . .” (3. v.)

A 9. variáns még bővebb részletességgel variálja az azonos motívumot:

„. . . Mikor félidős lett a gyermek az anyja hasába, úgy elkezdett sírni, hogy nem volt ember, aki megállítsa a sírását. Akkor doktorokat hívatott, de nem tudták azok sem elhallgattatni . . . A vénasszony rátette a kezét és simogatta a hasát: „Nos, nos Premundás Salamon, ne sírjál, mert a leány, aki harmatból lett, az lesz a feleséged . . .”

Később az asszony nem tud megszülni. Elhívják a bábaasszonyt a vén kuruzslónét. Jön a bábaasszony:

„Ó, mennyi doktorok vagytok itt! S nem tudtok segíteni egy fehérnépen!” Karonfogta a királynét: „Rugja meg az ajtót!” Megrúgta s mindjárt meglett a fiúgyermek . . .”

táblázat

		II.A. Csoport										II.B. Csoport					
		16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	
1. Fogantatás	Fogantatás „rontás” által	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Fogantatás varázslat által	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
2. Születés	Születés állapot alakban	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	„Jegyes” születés	M	M	-	M	-	-	-	-	-	-	(M)	-	(M)	-	-	
3. Keresztelés	Varázserő mint keresztelési ajándék	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Varázs eszköz mint keresztelési ajándék	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

H = hiedelmi szintű jelentkezés

M = mesei szintű jelentkezés

(M) = színtelen halvány jelentkezés

H + M = mindkettő együttes jelentkezés

Utalunk itt arra az adatra, amely szerint Debrecenben 1725-ben Bartha Andrásné „a táltosságot Istentől valónak vallja . . .”, „a táltosságra — mondotta — nem tanított senki, mert azt Isten az anya méhében úgy formája”.⁷ Mindenképpen a fenti variánsok nagyon ősi tudatállapotot őriznek meg.

Az 1–2-es változat a mágikus fogantatást mint a „rontó”, gonosz varázslat „meg-étetés” eredményét mutatja be, s valamivel gazdagabban tárja elénk a boszorka szerepeltetését. Az anyák csodálatos szörnyeket szülnék, mert a boszorka állatok véréből, szőréből s tollából készített étellel „éteti” meg őket. Ebben a kiszínezésben szerepet kap egy gazdagabb és elevebb emlékezés éppúgy, mint a mesemondó mindent továbbszövő, cifrázó alkata. Így aztán megtudjuk, hogy a varázslóné először „mindenféle varázslatokkal megcsinálta a királynét, hogy ráunjon a férje . . .” A varázslat sikerült, a király elűzi a feleségét. A királyné a havasban tölt nyolc hónapot, de a király egy vadászat alkalmával hazahozza és csak azután kerül sor a tulajdonképpeni varázslatra, amelynek során szörnyszülöttet szül a királyné. A variáns ezt az ősi elemet a következő elemekkel bővíti: a varázslóné elvarázsolja az erdő vadjait, hogy mind egybegyűljenek és minden vadat, szárnyast meglőhessenek.

„Mit gondolt magában az öreg varázslóné? Mert ő tudott varázsolni. Kiment abba a lakásba, ahova a vadak le voltak téve és a vadakból kiszedett: a szőrös állatokból szőrt, a tollasokból tollat. És minden állat véréből egy-egy cseppet egy pohárba tett. Mikor folyt nagyban a mulatás, azt a vért, amit minden vadból kiszedett, a királyné tányérjára betette és összekaparta a királyné ételével, anélkül, hogy valaki észrevegye . . .”

⁷ RÓHEIM, 1925, 8.

Ezt a tudatállapotot érdemes egybevetni azzal az adattal, amely szerint már a XII. században ismertek „utazó asszonyokat, akik énekléssel, jóslással tartották fenn magukat, s akiktől félték, gonosz varázslónőknek ismertek”.⁸ Majd: „A köztudatban ősidők óta élő varázsló, ördögöt szolgáló, bajt hozó boszorkányt azonosították a koldulásból tengődő, támogatás nélkül álló asszonnyal”.⁹ Azonos a középkori vad, romantikus vámpírral, aki kiszívta mások vérért, s aki megtermékenyítette később a romantikus irányzatot. Ő teszi el láb alól fekete mágiával terhessé vált szerelmesét, vagy férjéből, fiából titkos sorvasztó szerekkel kiszívja az életet. Ő a későbbi „femme fatale” vagy GOETHE *Götz von Berlichingen*-jének Adelheidja.¹⁰

Ez későbbi tudatállapot, amely az őskori műveltség minden emlékét „ördöginek”, gonosznak nyilvánítja, Európában már az 1487-ben megjelent *Malleus Maleficarum* óta divatos.¹¹ A magyar nyelvterületen a táltoságnak, „ördöginek”, kárhozatosnak való felfogására már 1636-ból és 1730-ból van adatunk.¹²

Egyetlen tudatelem változása már lényeges eltérésekre vezethet az ősi anyagon belül. Az a tény, hogy a hős fogantatása nem a „jó varázslat”, hanem a gonosz rontás következtében történik, a mese egész eszmeiségére és hangulatára kihat. Míg azokban a variánsokban, amelyekben a hős születése megold egy konfliktust, s a megszületett gyermeket várva-várják, a két variánsban a születés robbantja ki a konfliktust. Az 1. variánsban ez a konfliktus már azzal kezdődik, hogy a toronyba zárt szűz leány fogant, emiatt aztán nagy a riadalom, törvényt ülnek felette, apja, a király és az egész királyi udvar halálra ítéli. A várandós leányanyát a rengetegbe száműzik. Ott szüli meg fiát. A 2. variánsban, mivel királynénak születik gyermeke, így a konfliktus otthon amiatt tör ki, hogy szörnyszülöttet szült, tehát Istentől bűnben találtatott és halált érdemel. A mesemondó nagyon részletesen meséli azt a súlyos állapotot, amit a szörnyszülött zúdított a világra.

Az eddigiek szinte minden elemükben felmutatták a „H” állapotot. Vegyük most szemügyre azokat a variánsokat, amelyek a II. sz. táblázat szerint a fogantatás elemeit a „M” (mesei) szinten mutatják fel. S hogy ez a mesei szint csak továbbépülése, továbbfejlesztése az előzőnek, amelyek „H”-szintet jeleznek, ahhoz vegyük sorra az előző variánsok komponens elemeit, s vizsgáljuk meg ugyanazokat az elemeket az *IB* redakcióban.

Láttuk, hogy az előző variánsokban rendszerint jelen volt az öreg vagy meddő szűzanya, jelen volt továbbá valamilyen „varázslat” (akár rontó, akár pedig jóindulatú), majdnem mindenikben jelen volt a kuruzslóné jó vagy gonosz mivoltában; végül pedig azok a mágiikus receptek, szabályok, amelyek a fogantatást elősegítették.

Hogy az előző variánsok (az *IA* redakcióból) szinte monдай hangulata abból ered elsősorban, hogy az ősi meseszűzsét olyan újabb keletű, ma is elevenen ható „babonás” elemekkel telítik, az kiderül éppen az *IB* variánsok által, melyekben a mesei hangulatot pusztán már az eredményezi, hogy ezeket az elemeket vagy teljesen, vagy részben elhagyják.

Ezekben a variánsokban nem szerepelnek sem kuruzsló asszonyok, sem valamilyen mágikus recept, a csodás fogantatás adva van abban a „természetességben”, (HONTI) amely csak a mesének sajátja, s amely nem kér semmilyen motivációt.

„... Volt egyszer egy öregasszony. Az elment az erdőre fáért. De egy kis zöld levél, akármerre hajtogatta is, mindig csak felé jött. Mindig csak jött felé. Úgyhogy a végén befalta a levelet: „Állj meg hát, én nem bírok veled?!” Bikkfalevél volt. A bükkfalevél, amikor friss, az édes. Ides volt a levele. Attól a levéltől állapotos lett... (11. v.)

Hasonlóképpen a 15. variánsban is:

„... Az özvegyasszony, amint ott söpör, egy szép szem piros borsó egyet ugrik, kettőt ugrik. Fel is söpri, visszaugrik megint elejibe. Túl ide, túl oda, az mind csak leszökik elejibe. Egyszer megmérgeződik, felkapja s lenyeli. Abban a percben az asszony terhes maradt...”

A toronyba zárt szűzleány... bámulta a rózsákat. Egy rózsza felszállt hozzá, megszagolta, szájába vette... Attól a perctől kezdve nagyon lett a rózsától. Legény-nyel nem beszélt, ártatlan volt. Egyszer csak veszik észre, hogy kövéredik...” (10. v.)

⁸ HANDW., II. 1132.

⁹ KÖRNER, 1969, 199.

¹⁰ FISCHER, 1964, 123.

¹¹ COCCHIARA, 1962, 55.

¹² DÖMÖTÖR, 1967, 65.

Még elmosódottabbak a 13-as variánsban a csodás fogantatás körülményei, amiért is az „(M)” állapotot közelítik meg. Itt a mesemondó nem is hagyja ki, de nem is fogalmazza meg világosan a csodás fogantatás tényét, hanem inkább sokat sejtetően, bármit beleérezhetően sugallja. Az öregasszony, akit tyúkok gondozásával bíznak meg, bemeget az istállóba egy kis zabot lopni a tyúkjainak. Ott talál egy elhanyagolt lovat (s arról kiderül, hogy táltos). A táltos közli vele, hogy állapotos és fiat fog szülni, „s ne kérjen nagyobb fizetséget a szolgálatáért”, mint ezt a csikót, amit a táltoskanca fog elleni ugyanazon a napon és órában, amelyben az öregasszony is megszüli fiát. A későbbiekben kiderült, hogy az öregasszony „nem hált férival”, viszont semmilyen indokolása nincs a fogantatásnak. A mesében hiányozhat az indokolás, s lehetővé teszi egy másik mesemondó számára, hogy az esetlegesen érzékelt úrt valamilyen módon kitöltse. De az indokolás hiánya, éppúgy, mint jelenléte, egyformán mesei lehetőség.

Már e két komponens elem kiesése: kuruzslóné és mágikus recept, lényegesen megkönnyíti a fogantatás motívumának a mondaiból a mesei szférába való emelkedését. Itt tehát a meseiség főleg a kihagyáson alapszik, bizonyos elemek elmaradásán. Feltehetően, hogy ez a kihagyás abból ered, hogy mesemondóink tudatlag közömbösek a mondai elemek iránt. Azonban ezekben az esetekben nem erről van szó: ugyanolyan eleven hiedelmű mesemondók is képesek egy könnyed és meseibb tolmácsolásra, ha számukra már nem az archaikus elemek továbbhagyományozása, hanem az a lehetőség a fontos, amely elemekben rejlő hihetetlen, váratlant és csodászerűt kifejezheti; ha nem „az igaz” a fontos, hanem az igaztól való elszakadás, a fikció, a költött.

Maga a varázslat, esetünkben: csoda megmaradt, hiszen kell-e nagyobb csoda, mint az „ides bükklevél”-től vagy a lenyelt „piros” borsszemtől foganni. Ez azonban már nem idézi a varázslatot. Ami megmaradt azonban, ez a meddő és öreg vagy szűttől való fogantatás, nagyonis ősi, mitikus eleme, amelyet azonban már nem éltet eleven hiedelmet, hiszen már csak „a mesék fantasztikumai között él gyökeretlen életem s a hagyomány megtartó ereje egy-egy epikus egységbe... kövesülve őrizi” — miként ezt SOLYMOSSY Sándor igen szépen és idevágóan is a jávorfa meséjének bizonyos elemeivel kapcsolatosan mondta.¹³ Ennek még az sem mond ellent, hogy a népi tudat valamilyen kegyeletből még őrizi, és hinni véli. Ehhez talán hozzájárult az az évezredes hit is, amely szinte napjainkig tartotta magát, és a keresztény mítoszba is átplántálódott. Lásd például a bibliai Sára esetét, akinek maga Isten jövendölte meg Izsák születését, vagy Szűz Mária és Szent Erzsébet fogantatását. Ezt a feltevést sugallja a 11-es variáns mesemondójának hangszalagon felvett „magyarázata” is, arra a kérdésre, hogy mitől maradtak állapotosak a meddő asszonyok?

„Ez a Zöldlevél úgy született, hogy anyja lenyelt egy zöld levelet. Azt neki a Szentlélek küldte és attól lett állapotos. A másíknak egy borsót küldött, s másíknak megint mást. Ettől lettek ezek a vitézek, ezek az öregektől születtek... Szűz Mária is a Szentlélektől fogant.”¹⁴

Ha a mese átsiklik a csodás motivációkon (rendszerint akkor és amiatt, mert az ősi emlékezés már kihullatta az illető elemeket), viszont mindig körülütdelheti későbbi, nagyonis „reális” indokolással, motivációkkal. Ezt akkor is, ha különben a mese éppen csodás motívumai miatt a fikciót, a lehetlent idézi. Érdemes felfigyelni arra a mesei sajátosságra, hogy a „legképtelenebb” (csodás) elemek realiztikusabb körülmények között jelennek meg.

A 11, 13, 15 variánsokban tehát a konfliktus abból adódik, hogy az öregasszony-anyak az „erköletlenség” és „kicsapongás” gyanújába keverednek és ennek visszhangjaként az anyát vagy a gyermeket üldözik, esetleg csak fitymálják, csúfolják és lenézik.

Hasonlóképpen konfliktus adódik a születésből a 10. v. esetében is, azért mert a hős anyja toronyba zárt szűz leány, akit éppen a férfiatól akartak távol tartani:

„... Most hogy nevelje a lányt, hogy legényekkel ne beszéljen? Mit csinált az édesapja? Egy villát, és a lányt oda felköltöztette. Tett neki tizenkét lányt, aki gondozza. Az étel csigával ment fel a lányhoz. Ételt, ruhát úgy vitték fel csigával... Egyszer csak veszik észre, hogy a leány kövéredik. A ruhák már nem jók neki, olyan gyönyörű szép kövér lett.

— Hej, kurva legyen az édesanyád! Azért tettelek ide, hogy a legények ne járjanak hozzád, s te dugva hoztad ide őket. Na rögtön vegyétek le innét s ki az országomból!

¹³ SOLYMOSSY, 1920, 3.

¹⁴ Az Etn. és Folk. Osztály Archívumában, a Magnetofon-Alap 1948. I/b szám alatt. Gyűjtő NAGY O., 1971.

Mindjárt az apa befogatott négy lovat a hintóba, hogy vigyék el a lányát a Fekete havasba. Az édesanyja sírt-búsult, mert csak ez az egy leánya volt. De hiába, mert az öreg király nagyon haragudott, hogy miért hozott ilyen szegényt a fejére . . ." (10. v.)

A 18-as változatban ugyancsak a toronyba zárt lány szül gyermeket, azonban nem „csodás módon”. A lány a kocsisból maradt állapotos, aki minden héten „kikocsikáz-tatja”. Igen gyakori ez a realiztikusabb megoldás több, manapság gyűjtött görgevényvölgyi magyar és román variánsokban is. Egy libánfalvi mesében csigán jut fel a lányhoz a for-télyos hős. Bármiként is indokolja a mesemondó a számára már képtelen, de egy más tudat-datszinten még elfogadható csodát (felismerhetően rokon téma a Danae történetével, akit Zeus aranyeső alakjában termékenyít meg!), annyi bizonyos: az ősi elem ki-rostálásához a felvilágosodott tudat is hozzájárult.

Varázserő jelentkezése a születés mozzanatában

Már több ízben is láthattuk, hogy az ősi emlékezés a maga gazdag tárházából, hol ezt, hol meg amazt az elemet élteti. S ezt is a legkülönbözőbb tudatszinten, egy ősből beleérzésben, és egy attól eltávolodó, már inkább költött beleérzésben.

Hogy azonban az árnyalatnyi különbségeket is megfigyelhessük, kezdjük azokkal a variánsokkal, amelyekben jól beleérezhetően és dominánsan benne van a mágikus-mitiku-s elem. Miként a táblázat is mutatja, az első négy variáns ezt a motívumot így prezen-tálja. Lássuk először az 1. és 2. variánsokat:

„Telt-múlt az idő. Hát éjfélkor csinált egy kicsi medvét. De az olyan szép volt: mindenféle szőr, mindenféle tollú volt rajta (2. v.) . . .”

Majdnem ugyanígy írja le a születést az 1. változat is:

„Mit szült a királyasszony? Egy medvebocot. Mindenféle tollú, ahány madár volt lelőve, annyiféle tollú nőtt a medvebocson . . .”

Az istennek állati alakban való megjelenése közismert, ezért csak néhány adatra utalok itten:

„A régi, fejlett kultúrák legkimagaslóbb isteni megjelenésükben bizonyos állati jegyeket őriztek meg . . . Horusz isten veréb-héja-fejű, Toth, a holdisten ibisz-fejű, Anu-bisz, a halál istene, kutyafejű . . .”¹⁵ Osztják mesékben a hős „földi állat isten-medve” vagy „isten medve öreg”.¹⁶ Voguloknál: a medve Isten fia, aki földre jön, hogy törődjék az emberekkel. Mesékben a hős „Medve Nagy Öreg”, „Nagy erdőbéli Öreg, Medveöreg” stb. nevet viseli. Gilják népeknél még ma is „medvekulusz” van, és medveünnepet tar-tanak.¹⁷

E néhány adat alapján sem nehéz az első két variánsunk csodálatos medvéi és a fenti medve-istenek közötti kapcsolatot, rokonságot felfedeznünk. Annál is inkább, mert a továbbiakban a mi medvéink is végig isteni erővel rendelkeznek, és ők azok, akik a rontástól önmagukat és másokat is megszabadítanak. (Az adatközlő, amikor az arany-szörű és ezüsttollú medvével kapcsolatosan kérdezősködtem, kijelentette: „A medve mindig t á l t o s állat volt. A szőrök meg a tollak azért voltak rajta, mert az anyát meg-étették.”) A mesében a mesemondó a medve alakjában főleg a „rontás” állapotot érzi, ami mégsem gátolja meg abban, hogy a szépséges „kicsi medvét” ne valamilyen isteni ragyogásban mutassa be. S miután megvált medve alakjától, akkor is „kicsi medvének” szólítják. Testének sérthetlenségében, varázserejének sokféle megnyilatkozásában, ha már egybe is olvadt a táltossal, nem nehéz felfedezni azt a hatalmat, ami az állatalak-ban való isteni megjelenésre utal. „Die Mächtigkeit der Tiere zeigt sich auf darin, dass viele Götter Tiergestalt haben”, — mondja Fridrich v. d. LEYEN.¹⁸

Ezek a hiedelmek már egy olyan tudatállapottal asszociálódhatnak, amely a rend-kívüliséget terhesnek, magát a bűbájosságot, az ősi csodát nem kívánatosnak, romlott állapotnak tartja. Ez tükröződik az 1–2. variánsokban. A szucsági adatközlők az ilyen táltosok születését (kígyó vagy béka alakjában) „átkozott” állapotnak tartották, rossz kuruzslásnak, ördöginek és gonosznak, tehát nem kívánatos állapotnak. „Az ilyet meg kell ölni” — mondták. Ebben a képzetben benne kísért az elcserélt, „váltott” gyermek hiedelemképzete is. A béka, a kígyó, az ördögösséget asszociálja ezen a tudatfokon. Emlékeztessünk több olyan hiedelemre, mely szerint az anya az ilyen torzszülöttet,

¹⁵ LIPS, 1958, 450.

¹⁶ GULYA, 1959a.

¹⁷ GULYA, 1959; 1. még: Kovács, 1961.

¹⁸ LEYEN, 1958, 56.

amely voltaképpen az ördög által elcsereált gyermek, lapátra teszi, hogy bevesse, s akkor, utolsó percben, az ördög visszaadja a magát.

Az 1. és 2. variáns a születést rontásnak érzi, és ezért a „szörny születését” környezete a rászakadó nyomorúságként fogja fel. Ebben a tudatállapotban az azonos indíték olyan szüzsébe helyezkedik el, melyben a cselekvés iránya a hős eme állapotától való szabadulása. Nem véletlen, hogy mindkét mese beleilleszkedik a 708-as típusba, amely a rontott szörnynek a megszabadulását és újból való emberré válását mondja el. Hogy ez a hiedelem milyen gazdag variációs lehetőségekkel bír, azt jól illusztrálják azok a különböző típusokba rendeződő variánsok, amelyek mindenikében más-más módon szabadul meg a hős előző megrontott állapotától. Idézzük a magyar népmesekatalógus adatait: *Kigyóvőlegény* (BN. 425A); *Medvevőlegény* (BN. 431), *A csokkalt megváltott királyfi* (BN. 433); *A szép leány és a szörny* (BN. 434**), *Béka-vőlegény* (BN. 440); *Sündisznóvőlegény* (BN. 441). E típusokba terelt variánsok jól felismerhetően rokoníthatók a világirodalomban közismert APULEIUS *Aranyszamarának Amor és Psiché* címen ismert betétmeséjére, amely — ne feledjük el — maga is folklór volt, és több évszázaddal azelőtt már keringett (BRAUN).

Miként láttuk, az ókori témában a szépséges Amor-isten a későbbi tudatfok szerint már szörnyeteg. A béka-, a medve-, kígyó- stb. állatalakban megjelenő hősök róna — Amor — tehát isteni jegyeket hordozott és éppen ezért a hősönél vélték az, hogy megszegte a tabut: felfedezte isteni szerelmesének titkát. A népi variánsokban az ősi szüzsé másként alakul: a hősönél azért bűnhődik, mert elégeti a titokzatos hős állatbőrét, holott annak még nem jött el az ideje: a z á t o k m é g „ n e m j á r t l e ”.

A következő variánsunk (3. v.) a hőst éppen úgy fantázia szülte sz ő r n y a l a k b a n, miként e m b e r a l a k b a n is mutatja be. A hősnek meglévén az a varázsképesége, hogy hol embernek, hol pedig állatnak mutassa magát:

„A kígyó kitátott szájjal várta apját. Feje akkora volt, mint tizenkét mozdony. S tátott szájjal várta a királyt . . . A szobaleány meg az anyja előtt átváltozott királyfivá . . .”

Utolsó változatunkban a hős a kígyó segítségével, aki vele született, a „hónalja alatt”, hol szörny-, hol emberi alakban mutatkozik. (4. v.)

E motívum a szívósan fennmaradt lidérc-hiedelmeket idézi, melyek szerint az ember a hónalja alatti bizonyos tojásnak, bizonyos praktikával való kiköltésével, ördögfiókat, lidérceket, öt szolgáló lényt nevelhet magának. Variánsunkban a hős hónalja alatt levő kígyó legalábbis ezt a szerepet tölti be.

Sok mítosz megőrizte a mitikus lények félig ember, félig állat képzetét. Így például a suméreknel O'Annész félig ember, félig hal — isteni lény; az indián mítoszban az isteni lény egyszerre állat és egyszerre ember. Egyes törzsek hiedelmében a totem egyszerre ember és állat.

De más képzetek is hozzájárultak a hősök emberi és állati megjelenéséhez. Több eredet-mítosz az emberek és állatok közös eredeztetését őrízte meg. Indián mítoszban az emberből lesznek az állatok is. Emberek és állatok házasságából való lények egyformán ölthetnek állati és emberi alakot. De GENNEP is hivatkozik több olyan eredetmondára, amelyek szerint az emberek és állatok közös ősből származnak.¹⁹

A fentiek az állati és emberi kapcsolatot mitikus szinten tartják számon, még ha különböző variációkban is.

E képzetnek ma is eleven hiedelmi alapja van. Így születnek a csodagyerekek, akik hét éves korukban visszaváltoznak emberré. Marosán András 68 éves mérai mesemondó szerint legénykorában egy asszonynak békája született. „De ez csak valameddig lőtt volna béka, de csak visszaváltozott volna . . . mikor annak ideje elérkezik . . . A hét évet betölti, akkor változik át” . . . „De a varázsbékát megölte a bábaasszony.” Ugyan-csak ő állítja, hogy manapság azért nincsenek már állatok, „mert mostanában megölik az ilyeneket”. „Mérában 1970-ben is született egy torzszülött: két feje, négy keze, négy szeme, négy füle volt. De meghalt . . .”²⁰

E még ma is ható babonás képzetnek ősi hiedelemalapja van, mégpedig az a primitív világszemlélet . . . „(amely) a szokatlannak, a szabályostól eltérőnek tulajdonít mágikus jelenséget”.²¹ Ugyanakkor ez jól beleilleszkedik abba a kialakult mesei jelkép-rendszerbe, amely szerint a hőstől valamiképpen megkiváncsolt a rendkívüliség, akár fizikai erőben, akár észben (például a fortélyos hős), akár pedig szerencsés körülményeit illetően.

¹⁹ GENNEP, 1920, 20.; I. még: *Mitológiai ábécé*, 83.

²⁰ Említett Archívum, említett Magnetofon Alap 2030a sz. alatt.

²¹ FRAZER, 1965, 28.

A születés „jegye” állapota ugyancsak hiedelemszinten jelentkezik még a 15. variánsban. A hős „fekete inggel születik meg és sapkával a fején”:

„... De ez a fiú táltosfiú volt. Egy szennyes ingbe született s egy szennyes sapkába. Na, gondolja magában a szegény asszony: „En igazán csúfsággá válnék a falunak. De nem elég ez a baj! Még inget is adott a fiannak, meg sapkát is!”

— Maga csak ne búsuljon, édesanyám. Maga csak ne árulja el ezeket a jegyeket, a többit bizza reám!”

Ugyanez a mesemondó másik meséjében (szintén táltosfiú születésénél) kiejti a táltos-születés eme jegyeit. Lehetséges, hogy itt nem felejtésről van szó, hanem meséjének változatosságát kívánja biztosítani.

(Mérában egyöntetűen minden adatközlőm bizottsággal állította: a táltoshős legbiztosabb jegye: fekete ingben születik és sapkában. További kérdezősködésközésre kiderült, hogy az a „sapka” egyesek szerint egy bőrdarab a fejen, mások szerint valóságos sapka, miként az ing is, még pedig fekete. Több példát felhoztak erre, hogy a faluban kik születtek így táltosnak, akik persze meghaltak, mert elárulták a jegyeiket. A mesében az a bizonyos szennyes ing, melyet a hős egy későbbi tudatszint szellemében a j á n d é k u l k a p, s amely erejének és sérthetlenségének záloga, s ezt testéről soha sem szabad levetnie, a néphiedelmi elem továbbképződött mesei változata is lehet.)

Külön figyelmet érdemel a 7-es variáns, amelyet szintén „H”-val jelöltem, de amelyet mégis meg kell különböztetnünk az előzőektől. A hősnő a Nap húga és a Világ teremtetésekor született. Egy gonosz sárkány lekapta az égről, de Isten nem hagyta, hogy a Nap hűgát a sárkány feleségévé tegye, ezért sállá változott a sárkány nyakán. Hősünk, a király pakulárja, elnyeri a sárkánytól, mert egy viadalban segítséget nyújtott neki. Később a sálat földhöz veri, s abból sziszegő kígyó lesz, majd „gyönyörű fehérnép”.

A hős, akinek mitikus eredete és ennek megfelelően csodás születése szinte épségben őrződött meg és valamilyen eredetmítosz idéz, mégsem azonos szintű azokkal a későbbi hiedelmekkel, amelyek még ma is elevenen hatnak, mint például a 15. variáns esetében. Az ősi elemek ha kikoptak már az eleven hiedelmek köréből, teljesen mesei hangulatot árasztanak, és a mesemondóban, hallgatóban egyaránt a fikciót idézhetik. Ha mégsem jelöltem „M”-mel, úgy vélve, hogy ez az eset az átmenetet képezi a „H” és „M” állapot között, azt azért tettem, mert a mitikus elemek szinte teljes épségükben megőrződtek.

Különös figyelmet érdemelnek a 12-es és 14-es variánsok motívumai, amelyeket — szükségből — „M”-mel jelöltem, mivel a hallgatóságban és mesemondójában — miként erről meggyőződtem — már csak a fikciót idézik. A sárból gyúrt leány eleme sem idézi a föld-sár mágiáját, se a mészkből faragott leány elemei nem idézik azokat a természeti népeknél még elevenen ható hiedelem-elemeket, amelyek változataink alábbi elemeivel rokoníthatók.

Íme tehát FRAZER adatai: „... az utánzó mágiát . . . alkalmazhatják a szülés megkönnyítésére és a meddő nők fogamzóvá tételére . . . a szumátrai batakoknál a meddő nő, aki anya akar lenni, egy gyermek képmását csinálja meg fából és öleiben tartja abban a hitben, hogy kívánsága teljesül . . . a barbár szigetcsoporton . . . babát készítenek . . . azt a nő karjába veszi, mintha szoptatná . . .”, és így tovább.²¹

Idézzük ezt azért is, mert távoli szövegek elemeinek összehasonlítása azt sugallja, hogy arra a bizonyos „mitikus” fantasztikumra nagyon jól ráillik — úgy ahogy van — a „mesei fantasztikum” már esztétikai minősítést érdemlő címkéje. De azt is, hogy a mitikus fantasztikum a legmerészebb költői látomást is túlszárnyalhatja.

És most következzenek a mérai adataink:

„... Kimegyek, összeszedem a sárt, gyúrok sárból leányt magunknak. Neve lesz: „Föld gyengesége”.

Beviszi a sárból gyúrt leányt, s egy nagy szabad kemence volt, beléteszi, száradjon. Egyszer csak sírás hangzik. Azt mondja az öreg:

— Te, menj, vedd fel azt a lányt az öldröbe, Nem hallod, hogy sír? „Földgyengesége”? Adj neki valami csicsét, hogy szopjon. Gyerek az még!

Fölveszi a banya s nagy örömmel össze-vissza csókolják a földből gyúrt leányt, hogy neki a jó isten olyan lányt adott, hogy már sír is. Kigombolja a mejjüt, hogy megszoptassa . . .” (14. v.)

Talán ennek a valamikor mágikus-mitikus elemnek az analógiás úton való továbbfejlesztése viszont a 12. variáns.

„... Egy öregasszony azt mondta az öregnek:

— Te öreg!

— Mi az, banyó?

— Kéne csinálj egy gyermeket nekem. Egy leányt.

— Hát hogy csináljak, te?

— Tán künt nagy hó van. Abból csinálj nekem egy leánygyermeket . . .”

Bapó kísérlete a hóból nem sikerült, nem azért, mintha ebben valami képtelenség lett volna. A hóleány él, megelevenedik. Am jön a nap és megolvasztja. Ekkor próbálkozik meg a fából való faragással. Itt is minden nehézség nélkül megelevenedik, ám de mi történik? Véletlenül közel rakják a tűzhöz és elég. Végül is, mert bapó mészégető volt, hát mészből készít magának egyet. Ezt a képtelen ötletét, a mészből való leányfaragást, a mesemondó szinte aprólékos realizmussal eseteli. Ez is a népi fantázia egyik sajátos paradoxonja:

„. . . Kiszedték a meszet a kemencéből. Jó nagy hosszú mészke volt, legalábbis egy méter hatvan centi hosszúságú. Kiszedték a többit mind, a szekerek elvitték. S ő nekiállott, hogy faragja a meszet. Úgyesen meggyalulta, megtakarította. Kívágott kezét, lábat, arcot, nyakat. Mindent ügyesen. Az öregasszony már várta a leányt.

— Na, itt van öregasszony a leányod.

Megcsókolta.

— Jó napot édesanyám! — szólott a mészből faragott leány. — Én vagyok most a maguk gyermeke . . .” (12 v.)

Hogy azonban a mesemondó ugyanezt az elemet már csak képtelen, groteszk, sőt komikus mivoltában is felfoghatja, arra példa a 30-as változat, amelyben Bilbori, a hős, egy grófné titkos szerelmének gyümölcse. Hazajön a férj, s számonkéréskor az asszony azt mondja neki: „Hó hullott kebelembé és attól lett a gyermek.” A férj ezt nem hiszi el, s bosszúból a gyermeket rablónak adja. Ez a motívum tehát a maga képtelen mivoltában válik indítékává egy hosszú kalandornak.

A rendkívüliség, a csodás születés kísérőjelensége a hősök testén mutatkozó isteni jegy. Az isteni héroszok, hősök jegyei: a nap, hold, csillag a vállon, homlokon, keblen vagy hátton, az emberiség emlékezetében sokáig mint csodás, a mindennapitól megkülönböztető anyajegy őrződött meg.

Meggondolkoztató dolog, hogy az egész 126 darabot kitevő repertoárban mindössze egyetlenegyben fordul elő a hős ilyen „jegyessége” mégpedig egy olyan bándi mesében, amely nem szerepel a táblázatban. A hősnő, akinek keblén a nap, vállán a hajnalszél, lábszárán pedig aranyos lilion volt, emberként s nem varázsserejű hősként viszi véghez kalandjait. Mégis megemlítem, miután ezek a jegyek valamiképpen mitikus beleérzést sugallnak. A hősnő — egy csordapásztor leánya — álmában jelenik meg a hősnek, a falu jegyzőjének. Ez keresésére indul, s feleségül veszi. Amikor első éjszaka az asszony levetkőzik, férje imádatlaltal vegyes döbbenettel fordul el tőle és térdre borul előtte: „Nem nyúlok hozzád, mert te szent asszony vagy!”

Hihetőleg analógiás alapon alakulhatott ki a hős jegyességének az a variációja, miszerint a hős neve, „Premundás Salamon”, talpára volt írva (9. v.). Ez az elem ma már csak a tiszta meseiséget sugallja. Kérdés azonban, hogy nem lappang-e benne egy elfelejtett, mitikus elem?

Variánsaink szépen megőrizték viszont a rendkívüli vagy a mitikus eredet s z é p s é g b e n megnyilatkozó jegyeit. Igen sok variánsban ez azonban nem a konvencionális, már csak stílusfordulat: „Olyan szép volt, hogy a napra lehetett nézni, de rá nem!”, hanem talán ennek is ősből, olyan megnyilatkozása, mely a külső szépségben beleérzi az isteni lényegét.²² Gondoljunk a görög isteneknek emberi alakjukban is megmutatózó szépségére és ragyogására, amely felismertette az emberekkel isteni mivoltukat.²³

Variánsaink a hősök csodálatos jegyeit hol kivételes, szinte mitikus fényükben, hol meg arany (ezüst) voltukban mutatják fel. A hős születése után megmutatkozik anyjának vagy a „frájlánynak”: „Olyan volt, mint a hold. Tiszta ezüst királyfiú, a fején korona, azon tizenkét kereszt.” A szobaleány letérdepel előtte (3. v.). Vagy pedig olyan szépségére fényben, hogy az anya és a szobalány így kiáltanak fel: „Istenem, hát az én fiam lenne ez?!” Majd „az egész világ tátott szájjal bámult”, s azt mondják: „Szent ez a fiú, vagy micsoda, mert olyan gyönyörűt nem láttunk soha életünkben!” (4. v.)²⁴

²² L. ezzel kapcsolatban BERZE 1940 lk. 234, ahol ezt a mesei formulát egy érsek-újvári kódexből Mária szépségével kapcsolatosan idézi.

²³ SÁINEANU, 1895, 405, 614, 505.

²⁴ BERZE, 1957. I. 594., ahol utal az arany szerepére a „plánéta isten mítoszkörében . . . a khaldeusok vallásában . . . amelyben a Napisten minden ajándéka aranyból van . . .”

Noha a születés mozzanatából a szépséget, mint az isteni születés ajándékát, a legtöbb variáns kiejti, mégis megőrzi később, amikor több ízben is, mindegyre hangsúlyozza azt a valóságos vallásos imádatot, amelyet a hős szépsége környezetéből kivált. Mikor a hős arany, ezüst vagy gyémánt fiúként megjelenik paripáján: „imádják, csókolják, mint az istent . . . Mindenki köszöntötte az istent . . . Angyal, vagy maga az Isten ez?” — kérdezik (18. v.).

A csodálatos jegyek szintén mesei köntösben jelennek meg a 16. variánsban is. „. . . Az a fiú olyan kicsi volt a születésétől, hogy az anyja azt hitte, sohase nő meg. De a tenyere és homloka olyan nagy volt, hogy az anyja, amíg szoptatta, mind csak nézte meg volt lepődve tőle . . .”

A varázs eredet a *Zöld levél* (5. és 11. v.), a *Szép virág* (6. v.) és *Rozson Pál* (10. v.) című változatokban csak a hősök neveiben őrződött meg. Ezekben a mesékben a jegyeség hiánya nem azon múltott, hogy a mesemondó Boros Hicsi tudatába nem fért volna bele, hanem feltehetőleg azon, hogy a hangsúly ezekben a variánsokban a jegyes fogantatás esett. Így a jegyek nem őrizték meg kellő funkciójukat s maradt csak a név.

A 15. v. a jegyességet a nevében is őrzi. A hős neve *Piros borsó* (mert anyja piros borsót nyelt le), testvére pedig *Zöld borsó* nevet visel. (Utóbbit valószínűleg analógiás alapon, mert itt „szabályos” fogantatásról van szó.) Nevében őrizte meg a rendkívüli születés jegyét a 26. v.: *Hajnalka*. (Itt a magyarázat: hajnalban született.) A mese az *Égést szabadító* című típus (BN. 319*) köréből való, ahol Hajnalka, Éjfél, Este nevű hősök több variánsban is megőrizték mitikus eredetüket. De az ősi nyomból legtöbbször már csak ennyi maradt: a hármas ikrek egyike este, másika éjfél, harmadika hajnalban született.

Szintén csak a névben őrződött meg a csodálatos eredet a *Sas mint Obelsas* című mesében (28. v.). E hős rokona az azonos című mezőbándi mese (4. v.) hősének, aki azonban mitikus eredetének igen sok jegyét megőrizte.

Ezekben a variánsokban tehát az „M” állapot, vagyis a költői síkon való, de igen gyenge jelentkezés a jellemző a teljes elhagyás előtti stádium.

Külön figyelmet érdemel a 17-es változat. A látszólagos költőiségben rejtett mitikus elem lappang. A hős rendkívülisége abban mutatkozik meg, hogy nem kél fel az ágyból:

„. . . A királyfiú olyan erőben volt, hogy annál erősebb nem lehetett. De mi volt a baj? Amíg fel nem nőtt húsz éves koráig, nem tudott lépni.” Apja szemrehányására azt feleli: „Hej, azt mondja a fiú, apám, ha én leszálok a földre, a föld elsüllyed . . .”

Noha túlságosan merész asszociációnak tűnik, mégis utalok arra a vogul-imádságra, amely az „istenfiról” szól, aki vasbölcében fekszik, mert ha meg talál mozdulni:

„Jobb felől kezezkéd hogyha mozdul,
Úlő szent föld végighosszant reng.
Bal felől kezezkéd hogyha mozdul
Ezüst rúdú Szent Özönvíz végig hosszan habzik . . .”²⁵

Álomfia ugyanezen okból nem lépett le az ágyról húsz éves koráig.

Hősök „megkeresztelkedése”

Tekintsük meg újra a II. táblázatot. Látni fogjuk, hogy a születésnek ez az alfejezete mindössze négy variánsban: a 8, 10, 13 és 15-ben van képviselve. Noha szórványos jelenségről van szó, számbavétele mégis tanulságos.

Nincs jelen e motívum azokban a variánsokban, amelyekben a varázshatalom erőteljesen indokolt már a fogantatás és a születés tényében. Nem véletlen tehát, hogy az első variánsaink nem mutatják fel ezeket a jegyeket. A herosz-, varázsló-, isten-ember-, táltos-típusú hős, akinek rendeltetése maga vagy mások megszabadítása (erről bővebben a III. fejezetben) már születésével magával hozza varázshatalmát, mint isteni rendelést, kiválasztottságot. Nincs tehát szüksége arra, hogy varázshatalmát később ajándékképpen nyerje. Sőt nincs is szüksége varázseszközökre!

Vizsont: e négy változatban szükség van a „keresztajándékra”. Vegyük számba változatainkat abból a szempontból, hogyan nyilatkozott meg a varázsképesség a fogantatás vagy születés, illetve mindkettő mozzanatában?

²⁵ Ethn. 1891, 29.

A négy variáns különböző feleleteket kínál fel e téren.

A hős születésében nincs rendkívüli mozzanat, így indokolt, hogy később nyerje el (8. v.), vagy pedig ez a rendkívülség teljesen költői síkon történik, alig beleérezhető a mitikus eredet. A mesemondó egyetlen mondatban intézi el (10. v.). Ez a költői tolmácsolás is már elhalványulóban van jelen, ez az „(M)” állapot (13. v.): adódhatik ugyan olyan eset is, mikor jelen van a táltosság ténye, s talán feleslegesnek látszana külön „meg-erősíteni”, még a keresztelkedés által is. Ez a helyzet a 15. variánsban.

Talán nem tévedünk, ha a „megkeresztelkedés” motívuma nemcsak a varázserő indokolásában keresendő, hanem abban a táltosokhoz fűződő nagyönis eleven hiedelemben, miszerint azokat fel kell *avatni*. (DIÓSZEGI 1967.) Mérai táltos történetekben is állandóan szerepel a hét éves korban történő táltosavatás — „táltoskeresztelés” a makkfánál (tölgyfánál), a hetedik pusztában, ahol a többi táltossal találkozik, ahol birkózik s ahol a hősi kardját is elnyeri.

Különbben a mesék általános hangulatára jellemző az elemek hiedelmi szinten történő jelentkezése, ami nem jelenti azt, hogy ezek nem társulhatnak már meseibb, inkább költőiségre utaló, beleérzéssel is. Innen a „H” + „M” állapot.

E motívum kialakulásához azonban hozzájárulhatott a megkeresztelkedés fontosságának hiedelme, s maga a szokás is. A keresztelkedéssel járó ajándékozás jól beleilleszthető a mesei jelképrendszerbe. Ezek a változatok ősi, „pogány” és újkori, „keresztény” hiedelmek ütközőpontjai, jól lehet az egymásba fonódó emlékszálak semlegesíthetők egymást és elveszíthetik eredeti karakterüket; se nem „pogányok”, se nem „keresztények”. E sokfajta rétegződésükben mégis egy egységes tudatállapotot tükröznek: azt tudniillik, hogy az embernek el kell fogadnia bármilyen erőt és varázstudományt, ha az őt szolgálja!

Rátérve motívumunk elemzésére, a következő fontosabb komponens elemeket következtethetjük ki: a) a hőst segítő mitikus lények, b) a segítség indokolása, c) a bábasszony szerepe a „keresztelkedésben”, d) a varázseszköz és varázserő ajándékozása.

Kezdjük talán a hőst segítő lényekkel. Isten maga, vagy pedig Péter és Krisztus azok, akik vállalják a hős segítségét, és a varázserőt meg varázseszközöket (mint „keresztelési ajándékot” adományozzák a hősnek. A legendairodalomból jól ismert szentek és isten szerepeltetése azonban közismerten csak továbbélése, éltetése az ősi, mitikus lényeknek, akik lappangva, álcázva („camouflé”) éltek tovább a maguk életét (ELIADE); akik a legendák szentjeinek is elődei (GENNEP), utóbbiak „átkeresztelkedett” ősi mitikus lények (TRENCSÉNYI-WALDAPEL).

Az ősi mitikus lények „átkeresztelkedését” legjobban illusztrálja éppen a 8. v. motívuma. Abban Szent Péter és Krisztus ajándékozza a szépséget. A mese a *Gyöngysíró leány* című típushoz tartozik (BN 403A). Ennek összehasonlító jegyzeteiben BERZE ezt írja: „... A magyar és az altáji tatár népi vélekedés szerint a „hétféle szépség”, a „hét szépséget” az ősi ázsiai vallás szerint a hét plánéta isten adományozza”.²⁶

Tény az, hogy a legendairodalomban annyira közismert, földön járó isten, Szent Péter vagy Krisztus alakjai óhatatlanul beszüremlettek a mesébe. Hiszen ez a ténykedésük, hogy a földön megsegítsék a rászorultat, éppúgy beleilleszkedik a mese-, mint a legenda költészetébe, de természetesen más és más kicsengéssel, az utóbbi ismert didaktikai és moralizáló célzata nélkül.

A 8-as és 10-es változatokban a keresztelési ajándék indítéka az, hogy az isten megsajnálja a kitalált anyát és gyermeket és leküldi Szent Pétert és Krisztust, hogy „megajándékozza” az árva gyermeket. Ez teljesen „legendába illő” elem itt azáltal nyer mesei színezetet, hogy a hősök megsegítése nem érdemük szerint, hanem a rászorultakkal való együttérzésből történik.

A király elcsábította a szolgálót, teherbe ejtette és ezért az erdőbe küldi, s megparancsolja, hogy öljék meg. Ott szüli meg a gyermeket:

... Az Isten az égből rátekinített, összehívta segítségét: Krisztust és Szent Pétert. Elejibe mentek: — Felséges Isten, eljöttünk. Mi a parancs? — Menjete le a földre, ott van egy erdő. Az erdőben van egy zöldleves kunyhó. Ott van egy beteg asszony, két gyermeket szült, egy fiút és egy leányt. Kereszteljétek meg a gyermekeket s adjatok nekik ajándékot ...

A 10-es változat szintén részletesen írja le a segítségadás körülményeit. Itt is számalomból történik: a királyleányt, aki virágtól lett terhes, az erdőbe úzik:

... Jézus Krisztus Szent Péterrel abban az időben jártak a földön. Hova kerekednek? Abba a nagy havasba. Arrafelé mennek. A királyleány mind csitítja a gyermeket,

²⁶ BERZE, 1925, 536.

hogy ne sírjon. Azt mondja Jézus Krisztus: — Na, na királyleány! Ki az, aki sír? — Fiam lett! — Nem baj! Nem adod ide, hogy kereszteljük meg? . . .”

Ugyanígy a 13. és 15. változatokban, a hős semmivel sem szolgált rá arra, hogy Isten megsegítse:

„. . . Lássátok? — mondja Isten —, szegény Jánost viszik keresztelni. Vegyének öletekbe, hajtsátok a fején keresztül. Majd meglátjátok, mi lesz. Aranyozzátok meg tétőtől talpig, mert táltos fiú lesz!”

Az a mélyseges meggyőződés, amely a természeti világtól még el nem idegenedett emberben valamiképpen megőrződött: a hőst az egész világ: fák, növények, állatok segítik, a mesében alapvető jelképiséget nyert. Ez az életérzés is döntően járul hozzá az optimista mesei végkifejléshez.

Hogy a „megkeresztelkedés” tényét még jobban megközelítsük, idézzünk a változatok közül kettőt, amelyek a keresztelő bábaasszony szerepére és a hős ördöggel való érintkezésére utalnak (13. és 15. v.).

Mindkettőben szerepel a „bábaasszony”, aki magára vállalja a keresztelést, mint „komaasszony”, aki a jóindulatú varázslók rokonságából való. Ez kitetszik abból a szerepből, ami ráhárul a későbbiek során: a hőst megszabadítja a reá váró veszedelemtől. És itt következik a másik fontos elem: a hősnak valamilyen köze van az ördöghöz, sőt csak kicsi híja annak, hogy tudománya nem az ördögöt szolgálja majd.

Figyeljük meg tehát, hogyan bonyolítja le a bábaasszony a keresztelést, s azt, hogyan sikerül az ördöggel való találkozás veszélyét elhárítani:

„. . . Hát veszi a bábaasszony a fiút az ölibe, hogy vigye el keresztelni. De a pap el van menve hazulról egy másik paphoz vendégségbe. Ahogy visszafelé jött, ott egy sziklában lakott az ördög, tizenkét gyermekével, egy aranykastélyban. Mindjárt ott terem az ördög: — Hát itt vagy, Piros borsó! Te akarod az egész ördögnemzetséget megölni? Sárkányokat! Hát én most csak egy ujjal nyúlok hozzád, és két-három nap múlva nagyobb erőd lesz, mint nekem . . . Adja ide a fiút, én megkeresztelem. — Én biza nem adom oda magának, olyan embernek, akinek nincs felesége . . .” (15. v.)

A kísértést és csapdát a hős elkerüli a 13. variánsban is:

„. . . Feleség nélkül? Én nem adom, hogy megkeresztelje!”

Az ördög kétszer is előkerül, de most is elutasítja a bába. Mindkét esetben nyilvánvaló a bábaasszony fontos szerepe abban, hogy a hős ne az ördög, hanem az Isten kezére kerüljön. Az ő óvatosságától és bölés eljárásától függ, hogy a hős az életreszóló csapdát elkerüli.

Ha a bábaasszonyban felismerjük a jóindulatú varázslóasszony alakját, nem mérész következtetés talán, hogy személyében rokonságot fedezünk fel ugyanakkor a jóindulatú tündérekkel, „vilák”-kal, akikről RÓHEIM egy magyarra is ható, szláv néphiedelem kapcsán utal, amikor a „krstniki”-ről vagy „megkereszteltettekről” beszél, azokról, akik „védik a világot a boszorkányok támadásai ellen”. „A népies magyarázat szerint a „krstniki” a „vilák” (tündérek) kegyencei.”²⁷ Vessük ezt egybe azzal a nagyon domináns felfogással például MÉRÁBAN, hogy a táltosok dolga „megverekedni az ördögökkel, sárkányokkal, csúszómászókkal, általában gonoszokkal”. Itt a két figura teljes egyezése mutatható ki.

Elgondolkoztató dolog az is, hogy a bábaasszony — az egyik esetben felkérésre, a másikban önként ajánlkozva — azt a szerepet is betölti, hogy a hőst táltossá a v a s s á k. Hiszen az ajándékozás által lesz táltossá, ott ruházzák fel azzal az erővel. Erre a szövegek biztosan utalnak. Az egyik variánsban hősünk már hét éves, amikor anyjához fordul, hogy kereszteljék meg, mivel csúfolják. Emlékeztessünk arra a nagyszalontai hiedelemre, mely szerint „hét éves korában a táltost elrabolják az öreg táltosok és megtanítják a maguk ördöngös mesterségére . . . A férfitáltost a nők . . . tanítják ki.”²⁸ A bábaasszony alakjában éppen úgy a jóindulatú volt tündért, miként a jóindulatú kurzsasszonyt sem nehéz kikövetkeztetni, aki a hőst amolyan táltosavatásra viszi.

Ez a táltosavatás már keresztényi színezetű és „keresztelkedés” is ugyanakkor. RÓHEIM a „vila” alakjával és a keresztelkedéssel kapcsolatban megjegyzi: „. . . de ez nem magyarázza meg, hogy az aligha keresztény eredetű képzetnél miért hangsúlyozzák külön, hogy a boszorkányok bűvölő ellenlábasai átestek a megkeresztelk e d e s e n. (Kiemelés tőlem: N. O.)”²⁹ Talán nem tűnik túl merésznek, ha feltételezzük, hogy a RÓHEIM említette esetben, miként a mi két variánsunk azonos magatartásában,

²⁷ RÓHEIM, 1925, 24.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

a táltosit keresztényi színezetben feltüntetve, az előbbi „rehabilitási” szándéka búvik meg. Ha a nép még elfogadja a táltosságot, mint számára hasznos tudományt, akkor mégsem veszi szívesen, hogy ördöginek lássa és egy híron pendülőnek a táltost a gonosz boszorkányokkal. Ezért úgy segít a dolgon, hogy a táltost maga isten, vagy legalábbis az ő megbízható szentjei keresztelték meg. És akkor nem lehet semmi gyanús abban a segítségben, amelyet tőle elvár. Mérában például a táltos ma is világhíró emberként szerepel, aki benéz az emberekhez és segíti a rászorultakat. Árus András szerint azért nem szabad senkihez rossznak lenni, aki hozzád betér és meg kell osztanod mindenedet, mert hátha táltos a betérő, aki szállást és ételmet kér. Alakja egyébként egybeesik a legendák Krisztusával és Péterével, azzal a különbséggel, hogy Mérában a táltos soha rosszat nem tesz, bosszúból sem, vagy „bűntetésből” sem, míg a legendák Krisztusa és Szent Pétere megbüntetik a gonoszágot. A táltosok „csak az ördögöket meg a sárkányokat öldösk, keresztény embert nem!”

A táblázat részletezi a „keresztajándékot”; a varázserőt és a varázseszközöket. Bár e változatokban a „keresztajándék” éppen úgy ajándékoznak varázserőt, mint varázseszközöket, a hangsúly mégis inkább a varázserőre esik, az kap a továbbiak során, ha nem is kizárólagos, de fontosabb funkciót. A hősnek, ősi fokon, akár varázserejű istenkirály, akár táltos- vagy hérosz-típusú hős, nincs szüksége varázseszközökre. Erre azért utalok újból itt, mert feltevésem szerint e variánsok az átmenetet tartalmazzák; a hős varázserejű, de — a biztonság kedvéért — azért felruházta magát varázseszközökkel is. Amikor a népi tudat már nem bízik, nem hisz varázserejű hősökben, akkor a varázserő elnyerését szerencsének tulajdonítja. De ezen belül is több árnyalatnyi különbség észlelhető: a hős főleg varázseszközét használja, vagy alig használja, esetleg egyenlő mértékben mindkettőt. Később azonban már csak varázseszközére van utalva.

Nézzük most meg a változatokat:

„Krisztus Urunk” így nyújtotta át ajándékát Erdei Zsuzsának:

„Erdei Zsuzsa, adok neked olyan szépséget, hogy a napra lehessen nézni, de rád nem. Mikor te kacagsz, akármilyen borús, esős idő is legyen, az egész világ felderüljön. De mikor te sírsz, az egész világot árassza el a víz...” „S akkor vett egy aranyláncot keresztel és a nyakába tette...” (8. v.)

A továbbiakban a kereszt is funkciót kap, de a mese főleg a varázserőre épül. (8. v.)

„... Feküdjön le s forduljon el tőlünk, míg imádkozunk a jó istenhez” — mondja Krisztus a bábaasszonynak. Ezalatt pedig ölkébe veszik, „fején keresztül hajtják” és „megaranyozzák tetőtől talpig, mert táltos fiú lesz!” (13. v.)

A 10-es variánsban Krisztus egyenesen kápolnát varázsol oda, hogy abban keresztelje meg Rozson Pált. Ajándéka „sült tyúk, liter bor és kenyér, amely sohasem fogy el”. Ez éppen úgy legendába, hiedelembé, miként számtalan mesetípusba beleépülő motívum.

Kardot is ajándékozik Jézus Krisztus. Arra rá volt írva a hős neve: „Rozson Pál”. Ebbe a mesei elembe beleérződik az a mágikus hiedelem, mely embert és tárgyat, embert és állatot vagy növényt, rokonszereni mágikus kapcsolatban egyesít. „Hősi kard” csatolódik a hős oldalára a 13-as változatban is, amely a kösziklába dobás után „leesik” a hős mellé.³⁰ Honnan? Nem tudni, de az azonnal rácsatolódik a hős derekára. S abban a percben sírni kezd: „Jaj, kedves gazdám, már várlak, hány éve? Majdnem megett a rozsdá ingem, nem volt ki megpuccoljon.” Majd így folytatja: „Ahol te elpusztulsz, ott pusztulok el én is. Ásó, kapa s a nagyharang válasszon el minket.”

Hasonló eskü és vérszerződés hangzik el a hős és táltos között több cigányvariánsban is.

Ugyanattól a mesemondótól származik a 15-ös variáns is. Ebben, nyilván azért, hogy meséjén változtasson, nem dobja a kösziklába a hőst s nem csatolódik rá a kard, ellenben:

„... Gondolja magában az Isten, egy olyan puska és kard kerüljön elejibe, amilyen nincs az egész világon, s amivel az egész világot legyőzze.” Majd az Isten így monologizál: „Én vagyok a keresztapja s azt kívánom, hogy amire céloz, az legyen megcélözva, amire ráló, az legyen meglőve...”

A varázserő és varázseszközök ajándékozásában éppúgy részt vesznek az ún. etnográfiai, miként a már meseibb, csodálatos színezetet nyert elemek, amelyeket MELE-

³⁰ TÉGLÁS, 1915, 286-ról utalunk arra a hiedelem-elemre, amely Torda környékéről került elő az 1915-ös években. Észertint: a kőből kinőtt kard „... maga jelentkezik annak, akinek számára az isten rendelte”. Amit mi tehát meseinek vélünk (s „mesébe illő” is!), miként kiderül, valójában hiedelmi elem. Vagy pedig a kettő egybefolyhat olykor?!

TYINSZKIJ „mesei fantasztikumnak” nevez.³¹ Például: a hős fején való átbucskázása, amely által táltossá lesz; az ördög, aki leleskedik rá, mert a magáénak akarja megszerezni: „mikor csak két napos volt az anyjában, már tudtam, hogy az enyém lesz” — mondja. Magának Szent Péternek és Krisztusnak a szerepeltetése legendás színezetű (10., 13. v.). A keresztelési ajándék, amely keresztényi színeződéssel ugyan „ereklye”, szent tárgy, de egy egészen ősi elemnek, a „pars pro toto” mágikus törvényszerűségnek a hordozója, mert ez később „beszél helyette” és feltámasztja a megölt hősnőt; a kard, miként erre rámutattam, mágikus rokonszenvi kötelék-kapcsolatot idéz elő. Ezek az elemek tehát éppúgy legősibb elemek, miként később keresztényi színezetűek.

Kérdés azonban, hogy ezek az elemek nem foghatók fel „mesei fantasztikumként” is? Nemesak azáltal, hogy — miként erre már rámutattam — a mesemondók költőien cifrázzák ki, akár a valóság, akár a valóságatlanság irányában (a mesék különböző rétegeiben mindkét irányzat megvan!), hanem azért is, mert ezek már a meseteremtői fantázia köntösében jelentkeznek. Ugyan miért nem mesei esztétikum az, amikor a hőst bedobják a hetedik puszta kősziklájába, s ott menten rácsatolódik a hősi kard? S a tetejében a kard meg is szólal: nem varázsolja-e elő azt a természetességet, amely a mesének mindig sajátja? Vagy miért ne éreznők meseinek a bábaasszony találkozásait az ördöggel, majd a szentekkel, és morfondírozását, hogy ezt vagy azt kell tennie. Mert ebben nem a hagyomány tolmácsolása fontos csupán, hanem a jóízű elbeszélés! És ugyan miért ne éreznők meseinek azt, ha Szent Péter meg Krisztus a plánétaisten későbbi utóda, ajándékozza Erdei Zsuzsának a szépséget, a kacagást, mely a borús időt is felderíti, s a sírást, mely az egész világot képes elárasztani. Noha ezekben jól beleérezzük a szinte kozmikus ősi életérzést, ahol ember és világmindenség egyetlen szívdobbanás — de vajon a legősibb, ún. mítikus fantasztikum maga is nem a szüntelen átrétegződés eredménye? S a „mítikus” és igazi „mesei fantasztikum” között hol a határ?³²

Rövidítések

- A.Th.** = Antti AARNE—Stith THOMPSON, *The Types of the Folktale*. F. F. C. nr. 184. Helsinki, 1964.
Handw. = E. HOFFMANN—KRAYER—Hans BARCHTOLD-STAUDELI, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin, 1938.

IRODALOM

- BERZE NAGY János**
 é.n. *Mese*. In: Magyarország Néprajza, III. k. 256—326.
 1957 *Magyar Népmesetípusok*. I—II. k. Pécs.
- BRAUN Soma**
 é.n. *A népmese*. Bp.
- COCCHIARA, Giuseppe**
 1962 *Az európai folklór története*. ORTUTAY Gyula bevezetőjével és kiegészítő tanulmányával. Bp.
- DIÓSZEGI Vilmos**
 1967 *A pogány magyarok hitvilága*. Bp.
- DÖMÖTÖR Sándor**
 1967 *Az ördög szó és motívumának története*. Ethn. LXXVIII. 65—80.
- ELIADE, Mircea**,
Aspects du mythe. Paris.
- FISCHER, Ernst**
 1964 *A romantika lényege*. Bp.
- FRAZER, J. G.**
 1965 *Az aranyág*. Bp.
- GENNEP, A.**
 1924 *La formation des légendes*, Paris.

³¹ MELETYINSZKIJ, 1971, 24.

³² Az elemzett mesékből a 4., 7., 8., 13., 14., 20., 27. sz. lásd Nagy 1973.

- GULYA János
1959 *Az Asszony unokája*. Vogul népmesék. (Válogatta, fordította, az utószót és jegyzeteket írta —). Bp.
1960 *Torem-Isten népe*. Osztyák népmesék. (Válogatta, fordította és a jegyzeteket írta —). Bp.
- HONTI János
1962 *Válogatott tanulmányok*. Bp.
- KOVÁCS Zoltán
1961 *A foltoshátú sirály*. Gilják népmesék. (Válogatta és az utószót írta —) Bp.
- KÖRNER Tamás
1969 *Boszorkányszervezetek Magyarországon*. Ethn. LXXX., 196—211.
- LEYEN, Fridrich
1958 *Das Märchen*. Heidelberg.
- LIPS, Julius E.
1958 *A dolgok eredete*. Buk.
- MELETYINSZKIJ, Je. M.
1971 *Az epikus költészet*. Fordítások szöveggyűjteménye. Szerkesztette: ORTUTAY Gyula. In: *Folcloristica*, 1. sz. 13—104.
- Mitológiai ábc:
1970 *Mitológiai ábcé*. Bp.
- NAGY Olga
1969 *Lüderc sógor*. Buk.
1971 *Változó idők változó meséi*. Korunk, 10. sz. 1489—1500.
1973 *A Nap hága meg a pakulár*, Kolozsvár.
- PROPP, V. Ja.
1971 *A mese morfológiájának kérdései*. In: *Folcloristica*, 1. sz. 165—222.
- RÓHEIM Géza
1925 *Magyar néphit és népszokások*. Bp.
- SÄINEAU, Lazár
1895 *Basmele Romane*. Buc.
- TÉGLÁS István
1915 *A kőből kinövő kétélű kard*. Ethn. XXVI. 285—287.
- TRENCSENYI Waldapfel Imre
1968 *Mitológia*. Bp.
- VOIGT Vilmos
1972 *A folklór esztétikájához*. Bp.

Dankó Imre

Egy történeti mondánk vándorlása

(*A Báthoriak és a sárkány*)

BALASSA Iván a karesai mondákról írt könyve bevezető tanulmányában megjegyzi, hogy történeti mondáink osztályozatlanok, mert a csoportosítás alapelvei tisztázatlanok. Hivatkozik SZENDREY Zsigmond ilyen irányú kísérletére is, ami azért nem sikerülhetett, mert felsorolt anyagának nagy része csak töredék, bizonytalan feljegyzés, hiteles adatot alig tartalmazó részlet volt. Megemlíti BALASSA azután azt is, hogy az azóta eltelt négy évtized múltán sem változott a helyzet, „ma is alig rendelkezünk megbízhatóan lejegyzett történeti mondákkal”.¹ BALASSA figyelmeztetése, hogy tudniillik történeti mondáink kutatása terén nagy feladataink vannak, megtalálható azután FERENCZI Imrénél is, aki *A népmonda helye az epikumban* című tanulmányában, műfaji kérdéseket tárgyalva arra a következtetésre jut, hogy a műfaji kutatásokon, meghatározásokon túl, sőt azokat megelőzően igen széleskörű gyűjtő, összehasonlító munkára van szükségünk általában a népi epika és ezen belül a történeti mondák területén, a „differenciálódást előidéző epikus magatartás típusainak mélyreható tanulmányozása” mellett.²

¹ BALASSA Iván: *Karcsai mondák*. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, XI.) Bp. 1963. 17.

² FERENCZI Imre: *A népmonda helye az epikumban*. (Néprajzi Dolgozatok, 20.) Szeged 1967. 17.

A következőkben a bevezetésként elmondottakhoz kapcsolódva egy történeti mondatöredékünkéről tudottakat szeretnénk összefoglalni. A kérdéses töredék nem teljesen ismeretlen a szakirodalomban. Bár meg kell állapítanunk, hogy azok, akik megemlégtették, nem mint mondat vagy mondatöredéket kezelték, hanem történelmi stúdiumuk kapcsán, érdekességként foglalkoztak vele.

Legutóbb ERDÉSZ Sándor tett róla említést a *Báthori Gábor a néphagyományokban* című tanulmányában.³ Bevezetőjében a Báthoriak címeréről szólva mindössze ennyit mond: „A hagyomány szerint a Báthoriak egyik őse, a Gutkeled nemzetségből származó Báthori Vid egy csesedi lápban tartózkodó sárkánnyal harcra kelt, és azt megölte.”⁴ Az idézetben szereplő belső idézet KÖVÁRI Lászlóra, illetve forrásértékű munkájára, az *Erdély nevezetesebb családai* című lexikonszerű összefoglalására vonatkozik. Itt, a 28. oldalon az áll, hogy a Báthori család „Czimerének regéjét pedig Vid-re viszik vissza, ki ugyancsak e században (XI. sz.) élt, ki azonban a rossz tanácsos Vidtől [Salamon király tanácsadója — szerző] megkülönböztetendő. Ezen Vid idejében, a hagyományok szerint, az csesedi lápban egy kígyó vagy sárkány üt fel tanyáját, mely állat- és emberrel táplálkozott: Vid e sárkánnyal harcra szállt, s azt megölte. A Báthoriczimer három fogát innen némelyek sárkányfognak szeretik tartani; míg czimertanunk más része farkasfognak írja.”⁵

KÖVÁRI László minden bizonnyal BUDAI Ferenc híres életrajzi lexikonából is merített. BUDAI a legkerekebben és egyben legkorábban is (1805) adja elő a mondat. A következőket írja: „Szájról szájra, és könyvről könyvre általadott hagyomány, hogy ez a' Vid, vagy Vitus, Sz. István Király alatt éltt, a' mikor Szathmár Vármegyében, az Etsedi tóból 's posványáságból, egy sárkány forma állat, vagy kígyó jártt ki, és az ott körül belől lévő lakosokban sok kártt tett. Ezt a' veszedelmes állatot, ennek a' Vidnek volt szereséje megölni, melynek hire Sz. István Király füleibe jutván, ennek a' Vidnek, 's maradékinak nemesi tzimmerül három sárkányfogakat adott, melyeket azután farkas fogaknak is neveztek, 's gondoltak. Ez a' Vid volt a' Bátor nagy familiának legelső tudható törsoke. Kétség kívül az említett kígyó ölésre tzelez hát a' Báthori familia tzimmerében, nem tsak a' három fog, hanem a farkát harapó kígyóis. Igen hihető, hogy Szabolts Vármegyében, az a' Vid nevü pusztá, mely Dorog és Balmaz Ujváros közt fekszik, ettől a' Vidtől vette maga nevét; mivel tudni való, hogy a' Bátori familia ezenn Vármegyében is sokat birtt.”⁶

A BUDAI Ferenc-féle leírást BARCSA János újította fel Hajdúnánásról írt történeti monográfiájában.⁷ BARCSA érdekesen összekötötte ezt a mondatot a Testhalom mondásával, a két monda között összefüggést látott.⁸ Így említettük mi magunk is annak idején, a Testhalomról szóló hajdúsági monda elemzésekor.⁹

BARCSA nál ezt találjuk: „Az ékes szavú hagyomány azonban kiszínezte a Vid történelmét. Ezt annyival inkább szükségesnek tartom én is elbeszélni, mert a köztudat ezen elbeszélést teljesen hitelesnek tartja. Azt mondja a hagyomány, hogy a Vidnek első birtokosa, talán alapítója Vid nevü főúr volt, a ki a Báthory családnak is ősapja lett. Szent István idejében történt, hogy a szatmármegyei csesedi tó posványáiban egy nagy óriás kígyó ijesztette a szomszéd lakosokat, sok kárt okozva a körül lévő falvakban, mert minden szelet, havat és minden természeti tüneményt a nép balga hiedelme ezen szörnynek tulajdonított. Azt mondták, hogy haragjában záport, zivatart támaszt. Vid megküzd

³ ERDÉSZ Sándor: *Báthori Gábor a néphagyományokban*. (Szaboles-Szatmári Múzeumi Füzetek 1.) Nyíregyháza 1965.

⁴ ERDÉSZ S.: id. m. 4.

⁵ KÖVÁRI László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár 1854. 28.

⁶ BUDAI Ferenc: *Magyarország polgári históriájára való lexikon*. Nagyvárad 1805. III. 751. — Jelentős része lehet a monda helyi elterjesztésében B. Papp Lajos: *Hajdúk Története Rövid Kivonatban* (Debreczen, 1861.) című kérdés-felelet formában megírt összefoglalásának is. Ez a kis, helyben terjesztett kiadvány *Rác-Vid szláv falu története* alcímmel a 12–18. oldalakon mondja el Vid és a Testhalom mondáját. Jellemző megjegyzése: *Oralis traditio után*.

⁷ BARCSA János: *Hajdú-Nánás város és a hajdúk történelme*. Hajdúnánás 1900. 82.

⁸ DANKÓ Imre: *Barcsa János élete és munkássága*. In: Barcsa János emlékezete. Debrecen 1971. 10.

⁹ DANKÓ Imre: *A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete*. *Ethnographia* LXVII. (1956) 524.

a hétfejú sárkánnyal, három fogat és három kigyó alaku farkat hozván győzelmi jelvényül a királyhoz. A király megneemesítette és cimerébe 3 sárkányfog került. A hagyomány szerint a Báthory család cimerébe is erre céloz a három fog és a farkát harapó kigyó.¹⁰

Szinte érthetetlen, hogy ilyen „előzmények”, ahogy BUDAI Ferenc is említette: „szájról szájra és könyvről könyvre átaladott hagyomány” után népmondakutatóink nem foglalkoztak mondánkkal, vagy ahogy bátran nevezhetjük, a Vid mondájával. Pedig a monda mindmáig él. 1956-ban közöltük is egyik változatát a hajdúböszörményi Erdős Imre előadásában. Eszerint: „A Vid vót a legrigibb falu ezen a tájon, igen rigen fundáltak, még Istvány kiráj idejibe. Egy Vid nevű úr alapította, aki onnan szerezte a vagyonát, hogy megölte a nagy sárkányt, amék a Ecsedi tóba uralkodott oszt pusztította a népeket. De nem bírt avva senki, mindeneket jelfalt, legyilkolt, pedig egisz katonaság is próbálkozott vele. Ugy ílt a díszto sárkány a tóba mint egy valóságos király. Nagy palotát is épített ott magának, a fele a víz alatt vót, abba lakott. Eszt a sárkányt ölte meg nagy ügyesen ez a Vid. Nagyon örültek ennek a népek. Vid meg, hogy a király elhiggye a tétit, kivette a sárkány három fogát és azzal ment jól Istvány királyhoz. Az is igen megörült a hőstettnék, nagy úrrá tette a Videt oszt neki atta a fődeket az Ecsedi tótul egész a Tiszáig. A sárkány kastéját meg várnak építette meg oszt ott lakott. Sok falut alkotott, mert a népek kesztek mindenünnen visszagyünni. Ekkor keletkezett a Vid falu is, ürulla neveztek el. Nagy családja vót neki egész Mátyás kirájig uralták a fődeket, de akkorra elhaltak oszt Mátyás kiráj rác katonákat hozott a helyükbe, a Vidre is. Ezek ütök oszt Vidén addig, amíg a hajdúk ki nem irították őket.”¹¹

Erdős Imre elbeszélésén felbuzdulva kutattunk aztán a közben eltelt tizenöt év alatt tovább, a Vid mondája után. A kutatás nem volt rendszeres. Hajdúnánáson a Néprajzi Atlasz kérdőpontjainak megválaszolásával párhuzamosan kérdezősködtünk Vid és a sárkány után, kevés eredménnyel. Hajdúböszörményben, Hajdúhadházon és Vámospércsen pedig a hajdúsági népi építkezés kutatása közben próbálkoztunk újabb részletek, variánsok megismerésével. Sajnos, itt, ezeken a helyeken is eredménytelenül. 1968-ban sikerült végre hallanom és lejegyeznom egy érdemes változatot, Sörös Márton vidi lakostól. Így szólt: „Hallottam én a Vidről persze, a rigiek tutták ki vót, ismertik, máma má nem emlegetik, mer elfelejtették. Errül az ujjaluru van benne szó, vagyis a rigi faluru, amék ki tuggya mikó epusztít, oszt nem is át vissza sose, csak mán most, de hát nem ott ahun a rigi vót, mert az a templom dombná vót, ez pedig ideteleplút a debrecenyi útho, vasúthó közel. Szóva, az a rigi Vid falu kapta a nevít attú a híres Vid úrtú, aki olyan erős, vitéz, bátor vót, hogy senki se hasonlított hozzája ebben. Tán Istvány kiráj idejibe ét, de má úgy is hallottam, hogy a Mátyás kiráj katonája vót. Nem tuggya azt senki. Egy a fontos, hogy ez a Vid jól hasznáta az ügyessigü⁵ erejít meg az eszt. Vót ugyanis az ecsedi tóba egy sárkány vagy mi. Lehet, hogy csak kigyó, de akkó nagy. Nem bírtak velle. Embert evett, letarotá a vetist, meg ehordott mindent a házaktú, nem vót nyugta tüle az egisz vidiknek. Mán katonák is küzdöttek ellene, de hijába, ű vót az erősebb, meg bement a tóba, a sok nádba, süppedikbe oszt ott fogta meg aki utána meriszkedett. Valami nagy kastélyt is csinát ott magának, oszt az is erős vót, meg se lehetett közelíteni. Szóval ez a sárkány eluralott ott erősen, oszt vót bajba mindenki. Mán a kiráj is tutta, csinát is vóna velle valamű, de ű se tudott. A nagy híres vitézők inkább elmentek az udvartú, de a sárkánnya nem kesztek ki. Hát igaz is, fétek tüle. Mán asztán, amikó nem vót tovább türhető a sárkány viseletye, oszt a népek, egisz faluk eszalattak elüle, előgyütt ez a Vid, oszt nagy fortéjjal kicsata eszt a sárkányt a tóbú, kastéjbú, oszt kinn a szabad földön megöte. Neki semmi baja nem törtint. Dehát az íg egy világon senki se akarta elhinni, hogy ugy esett ahogy esett. Kintelen vót visszamenni a dögü. Ott oszt levágta a farkát, meg küitötte egy-két fogát, ehozta oszt megmutogatta az erdőbe elbujt népeknek, hogy higgyenek oszt gyűjjenek elő a bujszbul, oszt dógozzanak rendesen. De hát nemcsak a népnek kellett megmutatni a sárkány farkat meg a fogakat, hanem a kirájnak is. El is ment a Vid velek a királyhoz, aki osztán megjutalmazta. Nagy úrrá tette, neki atta az egész ecsedi tót meg a környikűt, itt a fődeket egészen a hegyekig, ottan Tokaj körülig. Osztán, hogy rend lett, hát a népek is előjöttek mindenfelü. Megtutták osztán, hogy a Vid mostmán az uruk, aki osztán parancsolt is istenesen. Nem oda mentek lakni ahun elébb vótak, hanem oda ahová a Vid parancsota. Így lött ez a rigi Vid falu is, ami az ű neve után neveződött így. Errül a Vidrú mondgyák, hogy oszt rácok lakták vóna kisöbben, meg, hogy ezöket oszt a nánásújak kiirtották vóna. De akárhogy is vót, egy biztos, hogy itt a falu epusztút, nem vót itt semmi a mostanig. Így oszt a Vid faluja mán megin megvan. Ha fetámanna biztosan megijenne, hogy mekkora.”¹²

¹⁰ BARCSA J. id. m. 82.

¹¹ DANKÓ I.: *A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete* id. m. 525. — Erdős Imre, *Hajdúböszörmény, 1900–1947. A mondat* 1945-ben jegyeztem fel.

¹² A monda ezen változatát 1968-ban jegyeztem le Sörös Márton 78 éves vidi (Hajdúvid) lakostól.

Az *Erdős-* és a *Sóres*-féle változatok, illetve az irodalmi említések összevetéséből, elemzéséből több következtetést vonhatunk le. Könnyen megállapítható, hogy a mondában a *Báthori* család eredetmondájával és címermagyarázatával van dolgunk. Eppen ezért szükséges, hogy a monda elemzése előtt a kérdés családtörténeti és heraldikai vonatkozásait megismerkedjünk. A *Báthori* család a *Péter* király idejében feltűnt *Gutkeled* nemzetségből származik. Idegen, német eredetű nemzetség, érthető, hogy a magyarság rokonszenvét fel kellett irántuk kelteni. Ezt a célt szolgálta a nemzetség egyik első névről ismert tagjának, *Opos*nak rokonszenves szerepeltetése krónikáinkban. Ahogy *Mályusz Elemér* mondja, még rokoni vonzalom is vezethette a tollat, amikor *Opos* tetteiről írtak.¹³ Mint tudjuk, *Opos Salamon* király hűséges embere volt, tehát később élt, mint *Vid*, akit a monda *István* király idejében szerepeltet. *Vid* minden bizonyos monda személye, mert *Vid* nevű tag a *Gutkeled* nemzetségben csak később, először 1263-ban, majd 1310-ben fordul elő.¹⁴ *Opos*, *Salamon* embere, vízei tetteiért, többek között azért is kapta a *Bátor* nevet, mert megvívott egy legyőzhetetlennek hitt cseh vitézzel. Tekintve, hogy *Opos* és nem a történetiségtől távolabb álló *Vid* kapta a *Bátor* nevet, nyilvánvaló, hogy őrla és nem *Vidről* nevezhették el a *Bátor* előtagú helységeket, mindenekelőtt *Nyírbátort*. Ugyanakkor ez a tény azt is feltételezi, hogy a hagyományban *Vid* és *Opos* alakjai összeolvadt.

A heraldikai vonatkozások támogatják az eddig elmondottakat. A *Báthori* család címerének két fontos része van. Az egyik a címerpajzson elhelyezkedő három fog, amit a monda sárkányfognak mond, a heraldika esetleg éknek, szórványosan farkasfognak tart. A másik lényeges motívum a címerpajzsot körülvevő, farkát a szájában tartó sárkány.¹⁵ A *Báthori*-címer a *Gutkeled* nemzetségi címerre vezethető vissza. A *Gutkeled* nemzetségi címer nem tartalmazza a sárkányt, mindössze három, jobbról-balra álló fog található a nemzetségi címerpajzson.¹⁶ A sárkányt nem annyira totemállatnak, mint inkább a *Zsigmond* király által 1408-ban már újjászervezett, tehát jóval régebbi, *Sárkány-rend* jelvényének tekinthetjük. A *Sárkány-rendet* nem egy *Báthori* megkaphatta (például *János*, aki 1334-ben megszerezte *Ecsedet*; *I. András*, aki 1345-ben halt meg; *István* országbíró, 1493-ban halt meg; *II. András*, bíboros, aki 1599-ben halt meg stb.). A sárkánnyal szegélyezett *Báthori* címer a *XV.* században alakult ki. A késői kialakulást bizonyítja az is, hogy a család több ága a sárkánymotívumot nem is vette át.¹⁷ Nemcsak heraldikai, családtörténeti, hanem a monda fennmaradása és elterjedése szempontjából sem közömbös, hogy a *Bocskai*-címer viszont átvette a farkát szájába harapó sárkány motívumát.¹⁸ Nagyon érdekes és sajátos szempontjaink miatt nagyon fontos annak ismerete, hogy *Bocskai István* fejedelem a sárkány motívumot „régii nemzetségi címere” részének állította és mint ilyet adományozta a hajdúknak, közös címerlevelükre. Ahogy a kiváltságlevelé írja: (1606. december 12. *Korpona*): „következő nemesi czimert, jelesül: egy tojásdad égszínű paizst, melynek a szélét, vagyis belső körületét, egy hasonlólag tojásdad alakban összegömbölyödött, és hármass farkát a nyakán visszahajtott aransárkány övedzi, a sárkánynak hasán tisztán látható lévén egy veres kereszt, melyet nekik a mi tulajdon nemzetségi czimereink közül, irántuk való kedvezésünk és jóakaratumk nyilvánításául” adtunk.¹⁹ A monda fenntartásában, megőrzésében ezek szerinti a hajdúknak döntő részük lehet. Egyrészt azért, mert az átlagosnál nagyobb történeti érdeklődésük, történeti tudatuk, másrészt pedig az a körülmény, hogy saját címerükbe iktatódtott a monda egyik lényeges szereplője, a sárkány. Természetesen az sem közömbös tényező, hogy *Vid* falu a hajdúknak juttatott földek közé tartozott, hogy szomszédságában virágzó hajdúvárosok alakultak ki.

A mondaváltozatok több egyezést mutatnak. Legérdekesebb egyezés az, hogy csak *Vidről* esik bennük szó, *Opost* egyáltalán nem említik. Még akkor sem, amikor a *Bátor* nevet adják a sárkányt legyőző vitéznek.

¹³ MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp. 1967. 37.

¹⁴ WERTNER Mór: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I. Temesvár 1891. 277–282.

¹⁵ Géza CSERGHEŐ: *Wappenbuch des Adels von Ungarn*. Heft 8–14. Nürnberg, 1887–1888. Bd. IV. 15. Taf. 35. *Báthori* I. a.

¹⁶ WERTNER Mór: id. m. 283. — Vö.: GyÖRFFY György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. (A Magyar Néprajzi Társaság könyvtára.) Bp. 1959. Nyugatról beköltözött genusok címerai; a 4–5. lapok között.

¹⁷ G. CSERGHEŐ: id. m., id. h.

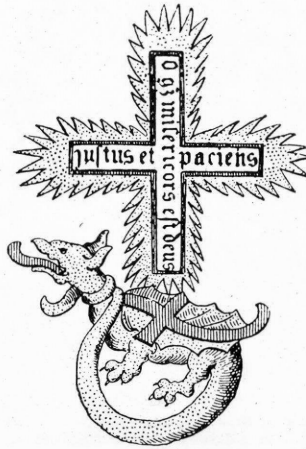
¹⁸ G. CSERGHEŐ: id. m. Bd. IV. 15. Taf. 34. *Bocskai, I. v. Bocskai u. Kis-Marja*.

¹⁹ SILLYE Gábor: *A Hajdúkerület története*. In: VARGA Geiza: *Hajdúmegeye leírása*. Debrecen, 1882. 8

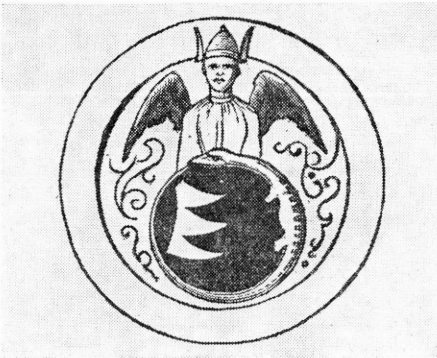
Mindkét változatban szó esik a sárkány kastélyáról is. Mindkét változat említi a nép elmenekülését s a sárkány megölése után a visszaköltözését. Ezzel kapcsolatosan új falvak, köztük Vid falu telepítését. Egyező az a motívum is, hogy Vid a királyhoz megy a levágott sárkányfarokkal, és a három sárkányfoggal igazolni, hogy a félelmetes szörnyet tényleg megölte. A király, mindkét változat szerint, megjutalmazza Videt. Még pedig földdel, nagy uradalmat ad neki, olyat, ami magába foglalja az Ecsedi-tót és messze, a Tiszáig, Tokajig terjedő vidékét. Mindkét változat megegyezik abban is, hogy a falut

1. kép. A Sárkány rend kisebb jelvénye

2. kép. A Sárkány rend nagyobb jelvénye

3. kép. A Báthori-címer

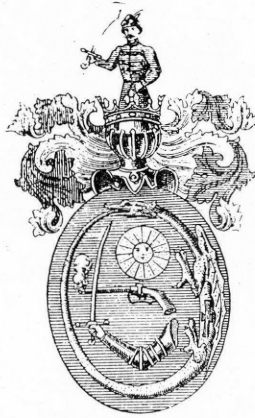

4. kép. A Bocskai (de Kismarja) család címere

Vid alapítja és azt magáról nevezi el. Az egyező mozzanatok sok történetiséget hordanak. Egyezően a korai feudalizmus időszakába helyezik az eseményeket, amikor is a király minden különösebb nehézség, ellentmondás nélkül, nyilván még saját birtokából, szinte az első foglalás jogán, óriási birtokokat adományoz hűséges hívének. Valóságot tükröző mozzanat a falualapítás is. Hasonló jellemző történetiség, hogy a falut alapító birtokos a saját nevét adja a településnek; azt róla nevezik el. A legfőbb egyező mozzanatban, a sárkány megölésében pedig a középkori bajvívások emlékét szemlélhetjük. Ugyancsak lényeges történetiség mindkét változatban a Vidnek adományozott birtok nagyságáról szóló rész. Itt nyilván a Báthori család birtokairól van szó, amelyek nagyjából összefüggő birtoktestként a debreceni uradalom határától Bátor városáig, illetve Büdtől Nagyfalun át Bercelig a Tiszamentén, azután Nyíregyháza vidékén terültek el. A Bá-

thoriak a XV. század végére Észak-Tiszántúl legnagyobb birtokosai. A Báthori család kihaltával a birtok Bethlen Gáboré lett. Azután, mint családi birtok került Bethlen István birtoklása után a Rákóczi család tulajdonába.

De figyelemmel kell lenni a mondaváltozatok különbözőségeire, eltéréseire is. A legfontosabb eltérés az, hogy az *Erdős*-féle változat az eseményeket határozottan Szent István korába helyezi, akárcsak a BARCSA-féle említés, míg a *Sörös*-féle variáns határozatlan az időpontban, és amikor mégis említ időt, akkor Mátyás király uralkodásának idejéről beszél. Érdekes, hogy *Erdős* esbeszélésében is szó esik Mátyás királyról. Mintegy előrevetítve azt a későbbi változatot, hogy Vid hőstette Mátyás király korában is történhetett. Mátyás király szerepeltetése a mondában arról árulkodik, hogy személye jobban ismert, mint István királyé, hogy a néphagyományok szívesebben kötődnek hozzá, mint másához. A *Sörös*-féle változat említi, hogy a mocsárba épült kastély megközelíthetetlen, bevehetetlen volt és hogy Vid kicsalta a sárkányt a tóból és szárazföldre ölte meg. Nem lehet vitás, hogy ebben a mozzanatban az ecsedi vár bevehetetlenségéről szóló általános vélemény jut kifejezésre.

5. kép. A Bocskai István adományozta közös hajdú címer, egyben Hajdúböszörmény város címere

Mindkét változatban szerepel aztán a *Vid* által alapított falu: *Vid*. Ez a település is valóságos mondánkban, mert valóságosan létezett. A XIV—XV. században *Vid-egyháza* és *Vidmonostora* néven volt ismeretes. A Gutkeled nemzetséghez tartozó Dorog-család birtoka volt, 1476-ban a Hunyadi családé lett.²⁰ Középkori viszonyai régészeti feltárásokból ismeretesek. Ezek szerint a középkori falu helyén számos őskori lelet is található, ami azt igazolja, hogy az egykori faluhely és közvetlen környéke ősidőktől kezdve települési hely. Középkori leletanyaga, közte egyhajós, félkörös apszisú templomának alapja is arról tanúskodik, hogy *Vid* egyházas hely; jómódú, virágzó jobbágyfalu volt.²¹ A XVI. század végére települése bizonytalanra vált, részben elnéptelenedett, részben pedig rács lakosokat kapott, akik aztán megérték a hajdúk letelepedését is és a monda szerint, a XVII. század elején, a szomszédos hajdúk pusztították el őket.²² A falu

²⁰ A birtoklástörténetre nézve lásd: GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest 1966. 590. (Ábrány a Gutkeledéké, Bátori Bereck szerzi meg). — MÓDY György: *A téglási ásátás településtörténeti vonatkozásai*. A Déri Múzeum Évkönyve 1962—1964. Debrecen 1965. 133—150. Különösen 145.

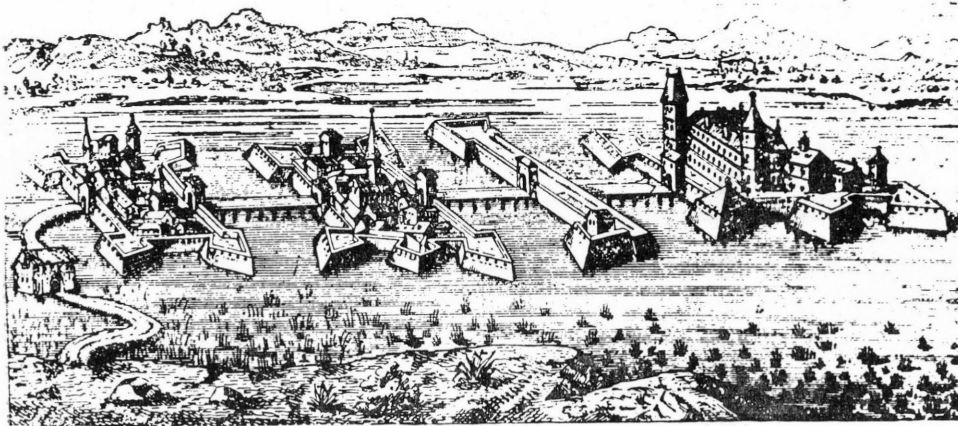
²¹ H. FEKETE Péter: *Vid középkori falu története, régészeti leletei*. (A Hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeum Kiadványai V.) Hajdúböszörmény 1959.

²² DANKÓ I.: *A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete* id. m.; — NAGY Sándor: *Hajdúhadház története*. Hajdúhadház 1928. 18. — VÖ.: MOLNÁR József: *Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai*. A hajdúnánási Református Gimnázium Értesítője 1937/38. Hajdúnánás 1938. 9—10. A Testhalom mondáját és hozzáfűzve a *Vid* mondáját Szabó Sándor nánási gimnazista gyűjtéséből idézi.

nem települt újjá. Ellenben a felszabadulás után az egykori falu területén — ahogy arról a *Sőrés*-féle változat is megemlékezik — új, szocialista falu létesült: Hajdúvid.²³

Végezetre, összegzésként meg kell állapítanunk, hogy a többek által említett mondatöredékben egy ma már ritka, kihaló-félbe levő monda körvonalazódik ki. Ugyanakkor, ezúttal is, akár az ugyancsak a Vid faluhoz is fűződő Testhalom mondával kapcsolatosan, annak idején tettük, feltesszük a kérdést: valóságos mondával van-e vajon dolgunk vagy pedig olyan műmondával, ami a Hajdúnánás és környékén élő nép körében olvasmányaik révén terjedt el.²⁴ Sok mozzanat azt látszik igazolni, hogy ilyen mondával van dolgunk a Vid mondája esetében. Néhány krónikánk inkább *Bátor Oposra* vonatkozó említéseit nem számítva BUDAI Ferenc közlése lehetett a kiindulópont, amit átvett többek között KÓVÁRI László, majd B. PAPP LAJOS. BUDAItól származhatott BARCSÁHOZ, aki aztán népszerű könyvében továbbfejlesztette és terjesztette. Erre utal BUDAI Ferenc is, amikor a mondai elemek könyvről-könyvre terjedését említi. Ezt bizonyíthatja az a tény

ECZET.

6. kép. Ecsed várának képe. XVIII. századi metszet

is, hogy mondánk szűk körben, területileg nagyon is körülhatárolható helyen és időben sem akármikor, hanem a századfordulón, terjedt el. Mondánk nagyjából azon a területen él, ahol a BARCSA János-féle Hajdúnánás monográfia és ezt megelőzően a BUDAI Ferenc-féle lexikon ismeretes. Illetőleg ahová ez az utóbbi jobban, inkább eljutott, márcsak a szerző szülő- és munkahelye miatt is (BUDAI Ferenc Szilágypéren született; hosszú időn át Hajdúszovátón volt lelkész, Budai Ézsaiás testvére). Az ellenkező oldalról igazolja ezt az állítást az a körülmény, hogy a Vid mondát Nyírbátorban, az Ecsedi láp környékén, Nagyecsedben nem ismerik, illetőleg nem hívta fel magára a figyelmet. Pedig a monda eseményeinek színhelye inkább az Ecsedi láp és környéke, mint a Hajdúság, Vid. A műmondás mellett szól az a motívum is, ami különösen az *Erdős*-féle változatban jut kifejezésre, és az írásos említésekben mindig előfordul, hogy ti. *Vid* a királynak bemutatott sárkányfarok és három sárkányfog alapján kapta címerét. Ez a heraldikai mozzanat jellegzetesen műmondai jelenség.

²³ JANÓ Ákos: *Hajdúvid. Egy szocialista falu kialakulása.* (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 4.) Debrecen, 1963.

²⁴ DANKÓ I.: *A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete* id. m., bibliográfiája is.

Szigeti Jenő

Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön

(Pápai Páriz Imre „Keskeny út”-jának baptista kiadása)

I.

A magyar nép vallásos tudatának vizsgálata a magyar néprajztudomány elengedhetetlen része. A pogány hiedelmeknek,¹ a sámánhit népi emlékeinek² összegyűjtésére, a boszorkánytörténetekre³ már eddig is nagy figyelmet fordított a magyar néprajztudomány és a gondos adatgyűjtések nyomán rangos monográfiák készültek. A keresztény népi vallásosság emlékeinek összegyűjtése közel sem történt meg ilyen nagy intenzitással. Itt is történetek figyelemre méltó kísérletek, különösen a magyar nép szakrális életének, ünnepeinek vizsgálatában.⁴ Sok adat összegyűlt a búcsújáráshelyekről⁵ is — bár itt még sok a fehér folt —, de csaknem teljesen ismeretlenek a néprajzi szakirodalomban a protestáns népi vallásosság emlékei. A magyarországi protestáns levéltárak főként az egyház szervezeti életére vonatkozó iratokat archiválnak. Bennük csak nehezen hozzáférhető módon, elszórtan találunk olyan iratokat, melyek a magyar nép vallásos életére vonatkoznak. Ezért az egyháztörténetnek is eléggé elhanyagolt ága az úgynevezett kegyességtörténet. Pedig a protestáns gyülekezetek belső kegyességi életének kutatása a magyar nép vallásos életét kutató ethnográfus számára is sok tanulságot rejtő. Ezt igazolja KARDOS Lászlónak kandidátusi értekezésént elfogadott könyve is,⁶ melyben egy dunántúli község — Bakonycsérnye — vallásos közösségeinek szociológiai pontosságú képe rajzolódik elénk.

ESZE Tamás szerint az a kegyességtörténet tárgya, „hogya mit ragadott meg az olvasott, hallott, a hirdetett igéből a gyülekezet, . . . s az . . . milyen gyümölcsöt termett az egyén és a közösség életében”. Az egyháztörténeti kutatás hiányosságaira egy példával így utal. „A magyar Biblia múltját, egyes kiadásait, a kiadások létrejöttének körülményeit jól ismerjük, s már az egyes fordítások filológiai kritikája is megindult, de ez a szép és eredményes kutatómunka egyetlen adatot sem szolgáltatott arra, hogy a közrendű, kismemesi származású, vagy jobbágyi állapotban élő református magyarság milyen mértékben ismerte a Bibliát, s olvasta, vagy hallomás révén ismerte-e?” A protestáns nép vallásos tudatának kutatása területén még a feladatok felmérése sem történt meg. Egy-két érdekes kezdeményezés után⁸ a protestáns egyháztörténet-

¹ IPOLY Arnold: *Magyar mihológia*, Pest 1854; — CSENGERI Antal: *Tanulmányok a magyar ősvallásról*. (Összegyűjtött munkái, I.) Bp. 1884; — LÁSZLÓ Gyula: *Népvándorlás népeinek ősvallása*. Kolozsvár 1946; — BERZE NAGY János: *Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok*. Pécs 1958; — DIÓSZEGI Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága*. Bp. 1961.

² DIÓSZEGI Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp. 1958 (irodalommal).

³ KOMÁROMI Andor: *Magyarországi boszorkányperek oklevelei*. Bp. 191. p. — SCHRAM Ferenc: *Magyarországi boszorkányperek. 1529–1786*. Bp. 197. p. — KÖRNER TAMÁS: *Boszorkányszervezet Magyarországon*. Bp. 1969. (Klny.)

⁴ BÁLINT Sándor: *Népünk ünnepei (Az egyházi év néprajza)*. Bp. (1938); — Uő: *Sacra Hungaria (Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből)*. Bp. 1944. stb.

⁵ SZENDREY Ákos: *Adatok a magyar búcsújárás néprajzához*. (Bp.) 1940 (Klny); — BONOMI Jenő: *Búcsújárás Solymárra* (Bp.) 1940 (Klny); — BÁLINT SÁNDOR: *Adalékok a magyar búcsújárás néprajzához*. (Bp.) 1939; — OROSZ István: *Egy magyar szentember . . . önéletrajza*: Kiadja: BÁLINT Sándor. Bp. 1942.

⁶ *Egyház és vallásos élet egy mai faluban*. Bp. 1969.

⁷ ESZE TAMÁS: *A magyar református kegyesség múltja*. Református Egyház, 1957. 8. szám, 178 skk.

⁸ PL. BARLA SZ. Jenő: *Az 1562. évi deprecei hitvallástétel népies vonatkozásai*. Ethnographia, 1907. 193–202; — Uő.: *Népiességek régi dunántúli református zsinatok kánonos könyveiből és presbiteri meghagyásokból*. EA. 3561.

írás mindössze egy — de a néprajz számára is figyelemreméltó — tanulmányt tud felmutatni. Ez ILLÉS Endre könyve *A magyar református földművelő újjáság lelkigondozásának története* címen.⁹ A feladattal az egyháztörténet, tárgyából eredő korlátai miatt, nehezen tud megbirkózni. Az eredményes munkához itt az ethnográfia módszereinek alkalmazása szükséges. Érdekes lenne egy-egy falu régi vallásos könyveit módszeresen összeírni, összegyűjteni, feltárni hatásukat, funkciójukat a falu kommunikációs rendszerében. A falu családi bibliáinak, énekeskönyveinek összeírt adatai is érdekes következtetésekre adnának módot. Figyelemre méltó BÁLINT Sándor véleménye: „A vallásos ponyvairadalom anyaga még földolgozatlan, művelődéstörténeti, irodalmi, néprajzi vonatkozásai és tanulságai még tisztázásra várnak. Egy kétségtelen: egészen a legújabb időkig a nyomtatott betűvel terjesztett szellemi javakból a kalendárium, Biblia, imádságoskönyv kivételével elsősorban ezek az apró nyomtatványok találtak népünkhez utat, ezek találták el és elégtették ki leginkább népünk igényeit.”¹⁰

Ebben a dolgozatban a múlt század végén élő, és a történeti protestáns egyházaktól függetlenül keletkezett magyar paraszt-ecclesiológusok életének egy érdekes epizódját próbáltam feltárni. Egy példát, mely a régi vallásos könyvek szerepét, terjedésére utal. Ezt a témát vizsgáltam már korábban is Milton *Elveszett paradicsomának* népies kiadásai nyomán.¹¹ Ez a dolgozat újra meg erősíti, hogy a protestáns népi vallásosság olvasmányanyaga sok érdekes nyereséggel kecsegtet. Ezeknek feltárása a magyar nép vallásos életét kutató néprajztudomány számára sem közömbös.

II.

A protestáns népies kegyesség egyik sokat használt, népszerű olvasmánya volt az elmúlt századokban PÁPAI PÁRIZ Imre: *Keskeny út-ja*.¹² Bár népszerűsége nem veheti fel a versenyt SZIKSZAI György: *Keresztyén tanításai*-val, mégis különös, hogy e könyv igazi jelentőségét ma sem mérte fel a kutatás. Még kiadásainak pontos jegyzékét sem gyűjtötte össze senki, pedig már több mint száz esztendeje, hogy felszólította erre EÖTVÖS Lajos a régi korok tudós kutatóit. Így írt a „Veszprém” című lapban: „Az elhanyagolt hazai könyvészet ügyének tenne szolgálatot, ki az itt felsorolt, valamint fel nem hozott kiadásról értesítené e lapok szerkesztőjét, vagy közlőit, mert valószínű, hogy e munka — mint dunántúli szerző műve — eljutott, s tán feles számmal vidékünkre is.”¹³ A felszólításnak nem nagy visszhangja támadt. Még ma is érdemes lenne egy ilyen felmérést elvégezni. SZABÓ Károly szerint a könyv 1711-ig öt kiadásban (1647 Utrecht, 1657 Gyulafehérvár, 1662 Sárospatak, 1671 Kolozsvár, 1689 Lőcse) jelent meg.¹⁴ A további kiadások számát illetően a különböző kézikönyvekben eltérő adatokat találunk. A *Pallas* Lexikonban NÉGYESI László szerint a könyv az első kiadás után „még vagy hat kiadást ért meg”.¹⁵ Az új Magyar Irodalmi Lexikon is ezt a véleményt ismétli meg.¹⁶ ZOVÁNYI Jenő viszont azt írja, hogy „több mint 10 kiadása jelent meg a 18. század végéig”.¹⁷ SZINNYEI József az 1711 előtti öt kiadason túl még 7 kiadást sorol fel¹⁸ PETRIK Géza alapvető bibliográfiai művei alapján,¹⁹ de kis utánjárással meggyőződhetünk arról, hogy ez a felsorolás sem

⁹ Debrecen 1936. (Theológiai Tanulmányok, 46. sz.)

¹⁰ BÁLINT Sándor: *Sacra Hungaria (Tanulmányok a vallásos népiélet köréből)*. Bp. 1944. 208. 2. sz. jegyzet. — Újabb dolgozat, mely érdekes kérdéseket vet fel: — SCHRAM Ferenc: *Agendáink néprajzi vonatkozásai*. Bp. 1957 (Klny).

¹¹ SZIGETI Jenő: *Milton Elveszett paradicsoma Magyarországon*. ItK. 1970. 2. 205—213. Vö.: SZIGETI Jenő: *A „Jézushoz vezető út” tizenegyedik magyar kiadása*. Theológiai Szemle 1971. 7—8. 252—254.

¹² „*Keskeny Ut, Mellyet Az embernek elméjébe ütköző háboru gondolatoknak köréből és sokféle kételkedésnek sűrűjéből, amennyire lehetett, ki iratot Pápai Páriz Imre . . .*” (Utrecht 1647.)

¹³ Veszprém, 1866. 25. szám, 203. old. EÖtvös Lajos: *Pápai Páriz Imre*.

¹⁴ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. Bp. 1879. I. 798, 920, 997, 1116, 1377. szám.

¹⁵ *Pallas Nagy Lexikon*, Bp. 1896. XIII. 324.

¹⁶ *Magyar Irodalmi Lexikon* Bp. 1965. II. 436.

¹⁷ Theológiai Ismeretek Tára. Mezőtúr, 1901. III, 43—44.

¹⁸ SZINNYEI J.: M. I. X. 405—406. (Bp. 1905.)

¹⁹ PETRIK Géza: *Magyarország Bibliográfiája 1712—1860*. Bp. 1891. III. 45—46. (Debrecen 1719, 1724, 1743, 1751, 1772, 1785).

teljes. Az Országos Széchényi Könyvtárban, a Ráday Könyvtárban, az itt felsoroltakon túl, nem is egy, a bibliográfiában nem szereplő példányokkal találkozunk (1792 Vác, 1794 Vác, 1843 Pest, 1897 Budapest). A kiadások számát gondos kutatómunkával bizonyára tovább lehetne növelni.

Bennünket éppen a könyv általunk ismert legkésőbbi, 1898-ban Békésen kiadott példányai érdekelnek, melynek eddig feltáratlan könyvészeti és a protestáns népi vallásosságra utaló etnográfiai vonatkozásai vannak.

III.

Az író életéről a rendelkezésünkre álló kézikönyvekből²⁰ és tanulmányokból²¹ a következő összefoglalást adhatjuk. PÁPAI PÁRIZ Imre, ki édesapja volt a neves teológus, szótáríró és orvosdoktor PÁPAI PÁRIZ Ferencnek — 1619-ben született Pápán módos kereskedő családból. Iskolai tanulmányainak befejezése után Apafi Mihály erdélyi fejedelem nevelője volt négy esztendeig, majd pedig 1645. július 21-én Frankeában, augusztus 31-én pedig Leidenben iratkozott be az egyetemre. 1647-ben hazatért Erdélybe. Déstre választották meg lelkésznek. Ebben az évben jelent meg Utrechtben a *Keskeny ut*, melyet Kele Zsuzsanna, Kamarás Ambrus özvegyének költségén adatott ki.²² 1649-ben az egyházmegye esperesévé választja, 1656-ban II. Rákóczi György hívja meg Gyulafehérvárra udvari papjának. Itt jelenik meg könyvének második kiadása 1657-ben, ilyen megindokolással: „meggondolván, hogy mind ennyi szomorú és háború szelvéznek habjai közt is jó dolog volna az Istent keresni”.²³ Gyulafehérvártól sem maradt sokáig, 1658-ban a biztonságosabbnak látszó Kolozsvárra menekül családjával. Innen választották 1659-ben újra a dési egyházmegye esperesévé. 1661-ben újra menekülnie kellett. Besztercére megy, majd 1664-ben visszatér Gyulafehérvárra, hol haláláig — 1667. május 8-ig — esperes volt. Besztercei tartózkodása alatt 1662-ben Sárospatakon jelent meg a *Keskeny ut* harmadik kiadása.

PÁPAI PÁRIZ Imre nevét és hírét jól jellemzi egy korabeli, 1674-ben Bázelen megjelent vers, melyben a versíró — CALLAI (KÁLLAI) COPIS János — nagynevű tanuló-társát PÁPAI PÁRIZ Ferencet köszönti, de közben szót ejt a neves jóbarát édesapjáról is — beleszöve munkájának címét is a következőképpen:

„Ékes fejedelmink Atyádat kívánták
Mint Isten emberét nagynak állították,
Hatalmas dolgokrul mikoron hallották
Szellemi erejét szivekben csudálták.
Mert ama nagy, erős hadi Férfiakat
Okos mesterséggel, mint annyi vadakat
Keskeny utra hajtott s megkapván magukat
Meggfegyhetetlenül be dogta szájukat
Az Atyád ilyen volt! . . .”²⁴

A nevezetes könyv célja az volt, hogy „a kétkedő lelkeket a hitnek elvei szerint nyugodtságra vezérli”. Egy másik mondat az előszóból így tájékoztat erről a célról: „e kis könyv az idvességnek egyenes útját tisztogatja aféle akadályoknak töviseiktől az idvességet munkálkodó híveknek nagy hasznukra”.²⁵

PETRIK, G.: *Magyar könyvészet 1886—1900*. Bp. 1905. II. 656. (Békés, 1898.)
(A dolgozat írása idején még nem készült el a Petrik-bibliográfia javított, új kiadása.)
²⁰ SZINNYEI J.: M. I. X. 405—406. ZOVÁNYI J.: *Theol. Ism. Társ.* III. 43—44; —
Pallas Nagy Lexikon XIII, 827.

²¹ EÖTVÖS Lajos: *Pápai Páriz Imre*, Veszprém 1866, 11, 25. sz.; — KONCZ József:
ItK. 1892. 388; — SZILÁGYI Sándor: *Erdély Irodalomtörténete*. Budapesti Szemle 1858.
IV. 720.

²² BOD P.: *Magy. Ath.* 253—254.

²³ SZILÁGYI Sándor: i. m. Budapesti Szemle 1859. IV. 220.

²⁴ SZINNYEI J.: M. I. (Bp. 1893) II. 111. A vers: *Volta Solemnia Quae Nobilissimi et Clarissimi Viri D. FRANCISCI PARIZ de Pápa Transylvano-Ungari Honoribus Doctoribus ab Amplissimo Medicinon in perantiqua Universitate Basiliensi Ordinis . . .* (Bázely 1674) című, 17 üdvözlő verset tartalmazó kiadvány 11—12. p. (SZABÓ Károly: RMK. 2649).

²⁵ Békés, 1898. kiad. „A szerző előszava.”

A Keskeny ut kérdés-felelet formában, 43 tételben tárgyalja a protestáns tanítás anyagát. A tanbeli hűsége építő orthodoxia mellett a praktikus jellegű pietizmus hatása mutatható ki a könyvön. A XVII. század második harmadában az orthodoxia fokozatosan háttérbe szorult, mivel sem irodalmi, sem pedig egyház-kormányzati eszközökkel nem tudott győzni a diadalmasan előretörő puritanizmussal szemben. „Bár elvi okokból kifolyólag nem azonosíthatja magát az ellenféllel, de mégis a két irány között egy bizonyos közeledés tapasztalható. A két típusnak előbb egymáshoz való közelebbjutását, majd később egyesülését készíti elő a közvetítők kicsiny tábora.”²⁶ Ezek közé a közvetítők közé tartozik többek között PÁPAI PÁRIZ Imre. Ezt a kiegyenlítő munkáját a könyv.

IV.

Szép feladat lenne a könyv egyes kiadásainak részletes, beható vizsgálata, de itt csak a legutolsó, 1898-ban Békésen kiadott munka kiadási körülményeit tisztázzuk, amely tárgyunk szempontjából fontos. A kiadó: *Véver Oszkár* békési könyvkereskedő volt, aki 1897-ben 350 könyvvel kölcsönkönyvtárat is alapított a községben, sőt „házánk egyedüli zenemű antikvárium” is az ő birtoka.²⁷ Ügyes üzletember volt. Ezt a könyvet is megmondott kiadói vállalkozással dolgoztatta át és bocsátotta útjára főként a békési és a Békés környéki tanyákön össze-össze gyülekező bibliás csoportok használatára.

Az 1880-as évek elejétől Békésen és Békés környékén egymás után alakultak az egyház hivatalos rendezvényeitől független bibliakörök. Istentiszteleteiken „a templomba járó buzgóbb, jámborabb, istenszeretőbb emberek, asszonyok vettek részt, kivált az esti órákban. Itt isteni megbízatással, Szentlélek sugallatával bíró egyének magyarázták az általuk felvett bibliai részeket, vagy pedig elemezték a templomi prédikáció anyagát. Az ilyen gyülekezetekben imádság, éneklés, prédikáció a templomi szolgálat rendje szerint folyt le” — írja KIRNER A. Bertalan,²⁸ ki kortársa és szemtanúja volt ezeknek a házi „gyülekezeteknek”. Hasonló paraszt-ecclesiólákat találunk a Békéshez közel fekvő Nagyszalontán is, melyeknek krónikáját Dr. Kiss Ferenc írta meg.²⁹ Ezek a házi gyülekezetek lettek 1890 után a békési baptista misszió alapjai. Egyik kortárs — talán TAKÁCS János — így emlékezik a békési baptista gyülekezet előtörténetére: „Békéssrosszerdőn 1882-ben id. Takács János és Sós István buzgólkodásával egy gyülekezetet alakítottak, mert lelki érzelmek felébredt, és belátták, hogy igen messzi el vannak maradva az igazi krisztuskövetéstől. Így az idős Takács János házában mint református vallásúak, de elkülönülve a többiektől télen minden este, nyáron meg vasárnap tartottunk (istentiszteleteket) nyolc évig.”³⁰

1885 májusában a békési református egyház KECSKEMÉTI Ferenc személyében egy belmissziói szellemű lelkészt választott, aki tanulmányai során Angliában, valamint amerikai lelkésze idején, szoros kapcsolatba került a 80-as évek ébredési mozgalmaival és a baptista misszióval.³¹ Kecskeméti békési működése inkább megerősítette a paraszt-ecclesiólákat, melyeknek működésével teológiai nézetei miatt is rokonszenvezett. Bizonyára általa terjedt el ezek között a bibliás csoportok között a puritán, konfesszionális jellegű, de ugyanakkor radikálisan belmissziói szemléletű „Szabad Egyház” című folyóirat, melyet RÁCZ Károly szerkesztett. Ez a folyóirat, melynek Kecskeméti is munkatársa volt, gyakran keményen bírálta a hivatalos, az uralkodó osztályok érdekeit szolgáló egyházvezetést. A „Szabad Egyház” hasábjain az 1880-as évek

²⁶ Dr. SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma.* Bp. 1943. 51.

²⁷ Az Evangélista. 1897. jan. 15. 58 old. Később: 84, 108. p. valamint 42. p. (1897. nov. 1).

²⁸ KIRNER A. Bertalan: *Békési baptista kronológia.* Békés 1956. (Kézirat: A Baptista Levéltár tul.); — SZIGETI Jenő: *Békési paraszt ecclesiólák.* (Kézirat) 1971.

²⁹ Dr. KISS Ferenc: *Magyar parasztpróféták.* (Bp. 1942); — Dr. KISS Ferenc: *Kornya Mihály* (Kézirat) 1958; — Dr. KISS Ferenc: *A zárándok egyház története* (Kézirat).

³⁰ *A békési baptista gyülekezet keletkezése* (Kézirat), Baptista Levéltár.

³¹ SZINNYEI J.: M. I. (Bp. 1897.) V.; — ZOVÁNYI J.: TIT: III. 427. — KIRNER A. Bertalan szerint, ki 1911–1914 között segédlelkésze volt: „Londonban gyakran prédikált Spurgeon híres baptista prédikátor imaházában, Tabernákulumban” (Békési baptista kronológia, 1. p.).

végétől egyre többször találkozunk a békési előfizetők kritikai hangú leveleivel,³² melyből arra lehet következtetni, hogy a folyóirat radikális, a hivatalos egyház tespedtségét bíráló hangjával a bibliás békési parasztpolgárok mindenben egyetértettek.

A bibliás ébredési mozgalom nagy tömeget mozgatótt Békésen. Erre utal az is, hogy amikor 1887–88. telén A. N. *Somerville*, a híres angol evangélikus Magyarországon prédikált, meglepődve tapasztalta a békésiek nagyarányú lelkesedését és később Kecskeméti Ferenchez intézett levelében örömmel emlékezik vissza a Békésen eltöltött napokra.³³ Ezeknek a békési paraszt-eccecioláknak feltérképezése külön feladat, de az az eddigi adatok ismeretében is bizonyítható, hogy ezek a csoportok a 80-as évek végén és a 90-es évek elején egyre élesebb kritikával nézik az egyház tradicionális „hideg kegyességét”, és elidegenülnek a templomtól. Jól kiténik ez a folyamat Sós Istvánnak a Szabad Egyházban megjelent leveleiből,³⁴ valamint KECSKEMÉTI Ferenc különböző megnyilatkozásaiból.³⁵ Itt csupán csak egy 1891. január 21-én SZALAY József nagybecskereki ref. lelkészhez írt leveléből szeretnék egy részletet idézni: „A napokban valóságos baptista-járás volt erre. Itt a városban s a város külsőségein több baptista fordult meg, isteni tiszteleteket tartva egyes házaknál. Mint hallom, többen hallgatták s igen megszerették őket némelyek, s nékem fülem hallatára mondták némelyek, hogy csupán az én személyem köti őket ehhez az egyházhoz, mert különben itt hagynák. Intettem őket, hogy dolgozzunk együtt az egyház építésén, s azt mondta egyik-mások, jó megkísérlik, de ha nem lesz eredmény, ők nem maradnak ilyen holt egyház kötelékében.”³⁶

Így a fentiekben vázolt paraszteccecioláknak egyre növekvő könyv igénye volt, hiszen ezek a templomtól fokozatosan elidegenedő csoportok nagyrészt a vallásos irodalom különböző termékeiből szereztek lelki táplálékukat. A templomtól el-elmaradók — otthon könyvet olvastak. Talán erre utal Kecskeméti Ferencnek egyik apologetikus élű adomája:

„Miért kell templomba menni? Egy békési jó öreg templomos ember serkengette gondtalan barom módjára élő öreg szomszédját, hogy miért nem jár templomba? Aó! felelte amaz, hát már minek járnék? Van nekem könyvem, olvasok itthon is — Ó, mondta a templomos öreg, többet ér az Isten házában egy óra, mint otthon két nap.”³⁷

V.

Közben teltek az évek és ez a folyamat egyre szélesedett. Ebben a helyzetben méltán tartotta jó üzletnek Véver Oszkár a *Keskeny ut* megjelenítését. A régi, puritán szellemű könyvekben a bibliás paraszt-ecceciolák bíztak. Nemcsak itt volt ez így. Gondoljunk SZIKSZAI Keresztyén tanításaira, melynek a 1883–1897 között eltelt 15 esztendőben 9 kiadását ismerjük.³⁸

Véver Oszkár tervét Kecskeméti is lelkesen támogatta, hiszen teológiai nézeteinek teljesen megfelelt PÁPAI PÁRIZ Imre könyve, melyből „az orthodoxia és a puritanizmus

³² Pl. Sz. Egyh. 1890. 27–28. (febr. 16.) „Egy előfizető levele”, aki „tudatlan egyszerű parasztember” vö. 34. jegyz. Sz. E. 1890. 86–87. „Építsük a mi Jeruzsálemünk erkölcesit” (Békés, 1890. ápr. 24-i levél).

³³ A. N. *Somerville* magyarországi útjáról: RÉVÉSZ Imre: *Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből*. Debrecen, 1943. Levele Kecskeméti Ferenchez. 1889. jan. 16-án. Sz. Egyh. 1899. febr. 16–19.

³⁴ Sós István levelei: *Egy nap a baptistáknál* (1890. aug. 19) Sz. Egyh. 1890. 143–144; — *Kérelem lapunk munkatársaihoz és tagjaihoz* (1890. aug. 18) Sz. Egyh. 145–146; — *A megtérésről* (1890. nov. 7) Sz. Egyh. 1891. 12–13; — *Levél a szerkesztőhöz* (1891. febr.) Sz. Egyh. 1891. márc. 1–16; — *A rossz és a jó pásztor* (1890. okt. 30. Sz. E. 1891. 35–36; — *Az Ur napja megrontásáról* (1891. jan.) Sz. E. 1891. 29–30; — *Levél a szerkesztőhöz* (1891. febr.) Sz. E. 1891. 30–31; — *A megtérésről* (1891. ápr. 2.) Sz. E. 1891. 86–87; — *A helvétivallású ref. egylet tagjaihoz* (1891. ápr. 29) Sz. E. 1891. 52–53; — *Az ékes menyasszony* (1891. jún. 6.) Sz. E. 1891. 98–100.

³⁵ Sz. Egyh. 1890. 158. 1891. 6. Az Evangélista 1897. 111. stb.

³⁶ KECSKEMÉTI Ferenc 1891. jan. 21-én Békésen kelt levele SZALAY Józsefhez. Szalay Gizella tulajdona.

³⁷ Sz. Egyh. 1891. jan. 1. 8

³⁸ PAPP János: *A Keresztyén Tanítások eddigi kiadásai*. Ref. Egyh. 1957. 187–189; — PAPP János: *Adalékok a „Keresztyén Tanítások és imádságok” történetéhez*. Egyház-történet 1959. 1–2. 101–113.

szellemének egyesítése sugárzik.”³⁹ Ezért üdvözlő örömmel lapjában, a Békésen megjelenő „Az Evangélista”-ban, a könyv kiadásának tervét.

„Lapunk jelen számában közlünk egy előfizetési felhívást. Véver Oszkár helybeli könyvkereskedő ur akarja kiadni némelyek kérésére egy régi református lelkész „Keskeny ut” című könyvecskéjét. Mint a régi református könyvek legtöbbszörre, ez is igen jó könyv. Köntösének kissé megújítása mellett igen épületes olvasmány lesz. Amiről ma nem igen divat sem írni, sem beszélni, az emberi természet romlottsága, váltsága, megigazulás, újonnan születés, megtérés stb. alaposan vannak tárgyalva benne. Szívesen ajánljuk.”⁴⁰

Érdekes véletlen folytán a laphoz mellékelt előfizetési ívet is hozzákötötték az Evangélista Széchényi Könyvtárban található példányához. A gyűjtőív is azt mondja, hogy „többrendbeli felszólításra, az általános óhajnak eleget tenni akarván” adja ki a könyvet a kiadó. „A könyv szépsége és mélyen vallásos természeténél fogva helyet foglalhat a legelterjedtebb ima és vallásos könyvek mellett.” Ajánlja öregeknek és fiataloknak egyaránt. Azt is közli, hogy a könyvet „a magyar nyelv és irály követelményei szerint” dolgozták át. Az előfizetőséggyűjtőknek 13 példány után egy tiszteletpéldányt ígér. A gyűjtő ív keltezése: Békés, 1897 április. A megjelenést 1897. július 1-re ígéri. Úgy az Evangélista közleményeiből, mint az előfizetési ív szövegéből kitűnik, hogy a *Keskeny ut* kiadása nem Véver Oszkár ötlete volt. Valószínű, hogy a könyv 1843-i pesti kiadását olvashatták Békésen és ez adhatta az ötletet az új kiadásra.⁴¹ Az átdolgozás, az előszó szerint, ennek a kiadásnak alapján készült. Valamelyik békési vagy Békés környéki paraszt-ecclesiola kezdeményezhette a könyv kiadását. Hasonló körülmények között jelent meg Békésen 1911-ben az *Elveszett paradicsom* is.⁴²

A Ráday könyvtár egyik példányának⁴³ 280–281. oldalán a külön előfizetők nevei mellett Bereczky Mihály és neje Zsiga Rebeka, valamint Gyarmati István gyűjtőívét találtuk ezzel a bevezető szöveggel: „Azon t. gyűjtők és előfizetők nevei, kiknek buzgó pártolása mellett e mű ezen új kiadásban megjelenhetett.” Talán ezek a nevek rejthetik annak a körnek névsorát, akiktől az új kiadás ötlete származott. Érdekes, hogy ezek között — ha csak nincsen névegyezés — baptistákat is találunk (pl. Mészáros István, Csibor Sándor, Gyarmati József stb.)⁴⁴. Az sem lehetetlen, hogy a könyv kiadásának terve az átdolgozótól, Tóth Sándortól származik, ki ebben az időben Békésen volt segédlelkész.⁴⁵ Az énekek átdolgozását JÁMBOR Lajos békési költő-tanító végezte el.⁴⁶

A z á t d o l g o z á s m ó d j á r ó l is szót kell ejtenünk. A fentiekben láttuk már, de az előszó is elárulja, hogy az átdolgozásnak elsősorban az volt a célja, hogy „a mai nyelv és irály követelményei szerint” idomítsa az átdolgozó a szöveget. De nem ez volt az egyetlen szempont. Az átdolgozás során a korabeli természettudományos gondolkodás számára botránkozó kérdések kimaradnak. Ilyenek pl.: „Mikor bomlott meg a napnak járása az égen”, „Azt hallottam hét egek vannak”, „A hold az égen mi hasznót terem”, stb. TÓTH Sándor az előszóban is megemlíti ezt a szándékot („figyelembe vévén a tudomány mai álláspontját is”). A Protestáns Közölny már az előfizetési felhívás nyomán óvással élt az átdolgozás miatt. Félte a könyv nyelvének eredeti zamatját.⁴⁷ A Debreceni Protestáns Lap kritikája szerint: „sajátos egy munka ez a maga nemében. Mintha valaki a múmiákat a Monasterli által szabott divatos ruhákba öltöztetné fel... Így ez a mű se nem a Párizs Pápai Imréné se nem Tóth Sándoré”.⁴⁸ Valószínű, hogy ezekre a negatív észrevételekre alapozta tervét Rózsa Kálmán kiadóvállalata, amikor Budapesten még ugyanebben az évben kiadta a könyvet „debreceni formára”, tehát átdolgozatlanul.

³⁹ Dr. SZABÓ Géza i. m. 51.

⁴⁰ Az Evang. 1897. máj. 1. 136.

⁴¹ Ezt valószínűsíti az a tény, hogy a készülő új kiadást a gyűjtőív 3. kiadásnak jelöli. Így az átdolgozás alapját képező 1843-as kiadást gondolják a 2. kiadásnak és a többi kiadásokról nem tudtak. De lehet, hogy régebbi kiadás forgott közkézben.

⁴² SZIGETI Jenő: *Milton Elveszett paradicsoma Magyarországon*. ItK. 1970. 2. 205—213.

⁴³ Lelt. sz. E. pract. 3030 Dr. Szócs Farkas ajándéka. Gyarapítási napló 157/1922 szám alatt.

⁴⁴ KIRNER A. Bertalan: *Békési baptista kronológia* (1956) szerint Gyarmati József (szül. 1859) 1891. szept. 20-án, Csibor Sándor (szül. 1852) és Mészáros István (szül. 1875) 1893. máj. 20-án merítkeztek be.

⁴⁵ SZINNYEI J.: M. I. XIV. (Bp. 1914) 447.

⁴⁶ SZINNYEI J.: M. I. V. (Bp. 1897.) 324—326.

⁴⁷ Prot. Közölny 1897. 156.

⁴⁸ Debr. Prot. Lap. 1898. 20.

A kiadás tervét országsszerte lelkesen fogadják. POór József újszivaci ref. lelkész így írt — a békési „hívó újság”-ban — „Az Evangélista”-ban: „Mondhatom, hogy a művet érdemes újra kiadni, valóban hasonló művek kiadására égető szükség van.”⁴⁹ Az előfizetési felhívást több lap is közli.⁵⁰ A kiadó, az érdeklődés ellenére sem tudja a tervezett határidőt betartani. 1897. július 1-én a könyv nem jelent meg. Az 1897-es év a szegény földműves emberek részére sok nehézséget hozott. Az Evangélista is panaszolja a napszámok csökkenését.⁵¹ Nehezen gyűltek a paraszt előfizetők fillérkéi. A nagy nyári dologidőben az előfizetés gyűjtése sem mehetett gyorsan.

Véver Oszkár későbbi nyilatkozata szerint 1897 augusztusában jelent meg a könyv, de ez nyilvánvalóan tévedés. Az Evangélista 1897. november 1. számában található értesítés így biztosítja a megrendelőket: „A könyv terjedelme sokkal nagyobb lévén, mint előre számítottuk, nyomtatása is több időt igényel. Nyomtatása azonban folyamatban van s néhány hét múlva reméljük, hogy készen lesz.”⁵² A nehezen gyűlő előfizetések fokozására az Evangélista részletet közöl a könyvből.⁵³ Csak az 1898. jan. 15-i száma közli, hogy a könyv megjelent.⁵⁴

VI.

Valószínű, hogy ez a sok huzavona késztethette Véver Oszkárt arra, hogy egy olyan olvasótábort nyerjen meg, akiknek tanításával a békési bibliás körök egyre jobban szimpatizáltak; a baptistákat. A békési baptista gyülekezetnek ekkor már több mint 100 tagja volt.⁵⁵ A könyv újjászületéséről, hitről, bűnbocsánatról és a többi alapvető protestáns hittételről szóló tanítása egyezett a baptista gyülekezet véleményével. Egyedül a keresztségről szóló 23. szakaszt kellett átdolgozni. Ez meg is történt, valószínűleg 1898 tavaszán.

A magyar baptista misszió szűkében volt biblikus olvasmányoknak. Erre utal az is, hogy 1896. december 8-án a magyar ajkú baptisták karcagi gyűlésén újabb kiadványok megjelentetését tűzik ki célul.⁵⁶

A baptista tanításnak megfelelő módon kiigazított példányok hamarosan elkészültek. Minden rendben is lett volna, ha túl hamar ki nem pattan a dolog. Még mielőtt szétosztották volna ezeket a példányokat, 1898 júniusában egy ilyen könyv került KECSKEMÉTI Ferenc birtokába, aki megdöbbenve fedezte fel, hogy „a keresztségről szóló egész XXIII. rész a baptista keresztségtant tanítja”. Veszélyes volt a helyzet, hiszen KECSKEMÉTI ellenfelei országsszerte azt terjesztették róla, hogy titokban ő is baptista,⁵⁷ és az is köztudott dolog volt „Az Evangélistá”-ból, hogy ennek a könyvnek a kiadásánál ő bábáskodott.

Leleplezését rögtön közzéteszi „Az Evangélistá”-ban. Elhatárolja magát a történetektől. Így tiltakozik: „a könyv elején ott áll egy ref. vallás tanár előszava, egy másik ref. tanító neve s a jó Párizspái ír, ugyancsak hirdeti a bemejtést s érvel a gyermekkeresztség ellen. Övele is megtörtént tehát, mit a svedenborgiánusok megtettek némelekkel az őskeresztyének közül, hogy t. i. azokat haláluk után a svedenborgiánusok közé sorolták. A baptisták előadhatják a magok keresztségtanát, de így egy ilyen könyvbe ékelni be azt, félreértésre vezet és megengedhetetlen.”⁵⁸

⁴⁹ Az Evang. 1897. jún. 15.

⁵⁰ Hajnal 1897. jún. 1. 193; — Prot. Közl. 1897. máj. 13. 156; — Prot. Egyh. s Isk. Lap. 1897. máj. 16. 316–317. stb.

⁵¹ Az Evang. 1897. júl. 1; 1897. máj. 15. 147. stb.

⁵² I. h. 42. p. Az előfizetési díjat 1 koronára emeli. A kiadás anyagi nehézségeire mutat ez is. Lásd. Az Ev. 1898. 179.

⁵³ *Mutatvány a „Keskény út”-ból.* Az Evang. 1897. nov. 1. 40.

⁵⁴ I. h. 84

⁵⁵ KIRNER A. B.: *Békési baptista kronológia* (Bécs 1956) jegyzéke alapján.

⁵⁶ Béke hírnök 1896. dec. 15. „Magyarajkú Baptisták Gyűlése.

⁵⁷ Az Evang. 1897. jún. 1. 155; okt. 1. 22. Verítés: *A békési ref. egyház pusztulása.* Debr. Prot. Lap. 1898. jan. 29. 57–58. — KECSKEMÉTI válasza: *Békés veszedelme* D. Pr. L. 1898. febr. 12. Vö. Egyetértés, 1898. jan. 21. Békésmegyei Közlöny 1898. 6. sz. KIRNER A. Bertalan — ki egykor segédlelkésze volt — így írt róla: „nekem olyan sejtésem volt róla, bizonyos elbeszélések, önfegyelmézések és epizódok nyomán, hogy ez a református lelkész baptizálva is volt Spurgeon által” (Békési baptista kronológia 1. p.).

⁵⁸ Az Evang. 1898. júl. 1. 172. „A kikeresztelkedett Párizspái”.

SZALAY József is gyorsan felismeri az elv-barátjára leselkedő veszélyt és gyorsan segítségére siet. Lapjában a „Keresztyén”-ben azt emeli ki, hogy épp a baptistasággal vádolt KECSKEMÉTI az, aki „egy néhány baptista tanokat becsempésző urat leplezett le”, majd így folytatja: „És ezt Kecskeméti Ferenc, a sokak által éveken át baptistasággal vádolt lelkész hozta nyilvánosságra. Ez mondta meg azoknak az átdolgozó és kiadó uraknak, hogy egy ilyen eljárás nem tisztességes... Én pedig hozzá teszem, hogy az bűn, Isten ellen való vétek s egy nagy református lélek szellemével való rút visszaélés. Tüntetésék el az urak azt a 200 példányt. Kecskeméti baptistaságáról pedig ez után semmi szó ne legyen!”⁵⁹ Amikor megjött az átdolgozótól az esetet tisztázó jegyzőkönyv másolata, ezt az érvet újra kihasználta SZALAY, KECSKEMÉTI védelmére: „Tetszett nekem az egész dologban, hogy ezt az egész nagy békés-bánáti egyházmegyében senki más nem fedezte fel, csak Kecskeméti lelkész, akit sok egyéb között jónak láttak némelyek a baptistákkal való pájtáskodással is vádolni.”⁶⁰

A leleplező nyilatkozat nagy vihart kavart. Az Evangélista következő számában először a kiadó szólalt meg:

„Alulírott ezennel kijelentem, miszerint 1897. évi augusztus havában általam 1.000 példányban kiadott, Tóth Mihály és Jámbor Lajos urak által átdolgozott Párizs-Pápai-féle „Keskeny ut” című vallásos könyv 200 példányban a XXIII-ik, a „Keresztység”-ről szóló részt újabban baptista értelemben fentebb nevezett átdolgozó urak tudta és beleegyezése nélkül, csupán üzleti szempontból, más által, nevezett vallásfelekezettűek kívánságára dolgoztattam át. Jelzem, miszerint a baptista felfogás szerint kibővített példányokból a címlapot s az átdolgozók „Előszavát” tartalmazó lapokat a megjelenés után kivétem, csupán 1 (egy) példány került véletlenségből az átdolgozó nevével forgalomba. Teljes tisztelttel: Véver Oszkár.”⁶¹

Eszerint a kiadó az átdolgozók tudomása nélkül, a békési baptisták kívánságára bízott meg valakit a 23. rész újra megírásával. De ezzel nem elégszik meg KECSKEMÉTI. A nyilatkozathoz a következő megjegyzést fűzi:

„Közljük itt ezt a nyilatkozatot s bár nem szívesen bolygatjuk tovább, mégis meg kell jegyeznünk, hogy az eljárás így is legalább is tévesztett; mert egy régi ref. lelkész műve s ref. egyházi hivatalnokok átdolgozása marad a könyv így is, akiknek nevével az el nem választható s a betoldás továbbra is félreértésre ad alkalmat. Azt csak éppen megjegyezzük, hogy a betoldásos könyvben az egyik átdolgozó neve nyomdai cirádával volt lenyomva, úgy azonban, hogy a név olvasható volt, ami nem látszik arra mutatni, hogy a címlapot s az előszót ki akarták venni. Végül, mivel nem mondható, hogy az átdolgozónak előzetesen éppen semmi tudosa nem volt a tervről, mert régebben maga beszélt róla, csodálkozunk rajta, hogy határozottan nem tiltakozott ellene elve.”⁶²

Ez az újabb leleplezés károsan érintette Tóth Sándort. Az 1898. július 17-i presbiteri gyűlésre egy védekező iratot írt, ami nagy vihart támasztott a presbiterek között. „A példányok megsemmisítése elhatározatott. A presbitérium kijelentette ugyan, hogy e dolog tárgyalása oda nem tartozik, de azért Tiszt. Tóth Sándor úr védekezését tudomásul veszi.”⁶³

A megsemmisítés másnap meg is történt. Így szól a jegyzőkönyv, amit ekkor készítettek:

„Jegyzőkönyv. Felvétellett Békésen 1898. július hó 18-án a „Keskeny ut” című műnek baptista szellemben módosított XXIII-ik rész megsemmisítése tárgyában. Tóth Sándor felkérése folytán alulírottak a nevezett napon megjelentünk Véver Oszkár úr könyvkereskedésében és felhívásunkra a „Keskeny ut” című mű összes, fenti értelemben módosított példányait, azaz előadott 99 darabot bekötvé, 50 darabot fűzve, 46 darabot ívenként lévő összes nyomtatványokat, összesen 195 ívet elégetés által megsemmisítettük. Békés, 1898. július hó 18-án. Király Dávid sk, tanu, Végh József sk, tanu. Tóth Sándor és Véver Oszkár urak pedig kijelentik, hogy ezzel ezt az ügyet befejezettnek tekintik. Tóth Sándor sk, Véver Oszkár sk. Tanuk: Király Dávid sk., Jámbor Lajos sk.

⁵⁹ Keresztyén 1898. aug. 1. 64. p. Itt jegyezzük meg, hogy a hír után SZALAY gondosan összehasonlította a maga példányát az eredetivel. Erre utal, hogy az Árokháty hagyatékából (Szalay vője, aki könyveit örökölte) a Ráday könyvtárba került példányon az átdolgozók legkisebb változtatásait is feltünteteti ebben a fejezetben (Ltsz.: Pract. a. 6712).

⁶⁰ Keresztyén 1898. szept. 1. 72. p.

⁶¹ Az Evang. 1898. júl. 15. 179. p. Nyilatkozat.

⁶² Uo. 179. p.

⁶³ Alföldi Híradó 1898. júl. 24. „Presbiteri gyűlés”.

A fentebb közölt „Jegyzőkönyv”-re kinyilatkoztatom, hogy a kérdéses ívekből 196 db lett nyomtatva, Báró Drechsel Géza nyomdatulajdonos.”⁶⁴

Az egyetlen, meg nem semmisített példány, a 196. nyilvánvalóan a KECSKEMÉTI Ferenc tulajdonában levő példány. Ezt a nyilatkozatot küldi el Tóth Sándor Szalay Józsefnek is, aki a hamisított részek megsemmisítése után ismét ajánlja a könyvet olvasóinak.⁶⁵

De Tóth Sándor még ezzel a jegyzőkönyvvel nem elégedett meg. Közjegyzőileg hitelesített nyilatkozatot kért a betoldott fejezet szerzőjétől, Sós Istvántól. Így szól a nyilatkozat:

„Alulírott Sós István, békési lakos az igazsághoz híven ezennel kijelentem, miszerint a Véver Oszkár békési könyvkereskedő úr kiadásában megjelent, Tóth Sándor és Jámbor Lajos urak által átdolgozott Párizs Pápai féle Keskeny ut című vallásos tartalmú könyvek keresztiségről szóló XXIII-ik részét a baptista felekezet hitelveinek megfelelően Véver Oszkár úr felhívására minden más egyén segédkezése vagy sugalmazása nélkül én dolgoztam át, ezen rész szerzőségéért a felelősséget elfogadom és kijelentem, hogy az általam átdolgozott XXIII. fejezet szerzőségét úgy a nála való segítkezésért senkit gyanúsítani nem lehet. Ennek hitelére adom jelen közjegyzőileg hitelesített nyilatkozatomat, feljogosítván Tóth Sándor urat, miszerint ezen nyilatkozatot védelmére tetszése szerint felhasználhatja. Békés, 1898. július hó 18-án. Sós István sk.”⁶⁶

Ez a nyilatkozat, épp úgy mint a megsemmisítésről szóló jegyzőkönyv — a közvélemény megnyugtatására — megjelent az Alföldi Híradó című helyi újságban. Innen tudjuk, hogy az átdolgozó Sós István volt.⁶⁷ S ó s I s t v á n 1852-ben Békésszazsárdón született szegény, buzgó református családból. Fiatalon a református egyház rosszerdei presbiterévé választották. 1882-ben — mint már láttuk — id. Takács János házánál egy bibliás csoportot vezetett. 1890-ben, egyik rokonán keresztül kapcsolatba kerül a nagyszalontai baptistákkal és élményeiről beszámol a Szabad Egyház című folyóiratokban.⁶⁸ Ebben a folyóiratban még 8 levele jelenik meg, melyekben az egyház romlott állapotára keres orvosságot.⁶⁹ Egy évi vajúadás után 1891. szeptember 20-án meríti be *Kornya Mihály* tizedmagával, csoportjának tagjaival, Dobozon. Érdekes az az adat, amely szerint „Kornya Mihály Sós Istvánt még nem igen akarta felvenni baptizálásra, mert farizeuskodó és hitélet terén nem elég szilárdnak észlelte s inkább a többiek kérésére vette föl.”⁷⁰ Ha ez az adat helytálló is, itt Kornya Mihály tévedett. 1894-ben az ő földjére építik a Rosszerdői imaházat. Hamarosan ez után házat vesz bent Békésen és beköltözik a városba. 1895-ben a békési gyülekezet kérésére venné avatják. Tevékeny részt vállal 1897-ben a békési imaház építésében. A gyülekezetben vállalt vezető szerepe, valamint a Szabad Egyházban megjelent — valószínűleg Békésen nagy visszhangot keltett levelei miatt eshetett rá Véver Oszkár választása.

VII.

Ha igazak a jegyzőkönyvek — és ebben nincs mit kételkednünk — akkor elhamvadtak a kinyomtatott „baptista kiadás” betoldott fejezetei. KECSKEMÉTI példányának előkerülésére nem sok reményünk van. Mindössze egy kérdés-felelet párt ismerünk belőle, amit KECSKEMÉTI Ferenc közölt első leleplező nyilatkozatában. Ez így szól:

„K: Hát akik kis korukban keresztelkednek, mi haszna van?

F: Nagy kár van benne, mert ha felnőnek, megértik, hogy meg vannak keresztelve és így nem törődnek a többi teendővel, kivált a tudatlan és hitetlen szülék és így a valódi megtérés nehezebb.”⁷¹

⁶⁴ Alföldi Híradó 1898. júl. 24. 4. Nyílt tér.

⁶⁵ Keresztyén 1898. szept. 1. 72. p.

⁶⁶ Közjegyzői hitelesítés 144/898 szám jkv. Tanúk: Fábíán Gábor, Juhász István. Közjegyző: Kratochvill Gyula. Alföldi Híradó 1898. júl. 24. 4.

⁶⁷ Életéhez: CSOPJÁK Attila: *Képek a magyarországi baptista misszió történetéből*. Bp. 1928. 56—57. — Kovács Géza: *Üttörő missziós központ Békésen*, BH. 1963. nov. 1; — Sós István: *A békésszazsárdói és békési gyülekezet rövid története*. (Kézirat), Bapt. Levéltár); — K. G. *Régmúlt idők nyomán* BH. 1965. jan. 1. 6; — KIRNER A. Bertalan: *Békési baptista kronológia* (Békés 1956, kézirat); — KIRNER A. Bertalan: *1902—1952. Ötven esztendő a békési „el nem ismert” gyülekezet életéből*. (Kézirat, Baptista Levéltár.)

⁶⁸ Szabad Egyház 1890. 143—144.

⁶⁹ Vö. 34. jegyz. KOVÁCS Géza: i. m.

⁷⁰ KIRNER A. Bertalan: *Békési baptista kronológia*. 2. p.

⁷¹ Az Evangélista 1898. júl. 1. 172. p.

A botrány hamar elsimult. KECSKEMÉTI leleplezése és SZALAY József nyilatkozata az ellenfeleket elhallgattatta. Az ellenlapok, főként a Debreceni Protestáns Lap — hallgatott. A baptista lapok (Békehírnök, Az Igazság Tanúja) sem írtak róla. De a *Keskeny út* 1898-as békési kiadásának vizsgálata a sajtótörténeti kuriózumon túl több, további munkára serkentő felismeréshez vezet. Egyrészt sikerült így egy szűk kis ablakot nyitni az alföldi paraszt-ecclesiológus életére. Vizsgálunk kell tanításbeli és kegyességi rokonságát a nazárenusokkal, a baptista misszióval, mely legtöbbször tudatosan épült ezekre a bibliás csoportokra. Ez nemcsak Nagyszalontán, de Békésen is így volt. Megismerhetjük ennek a könyvnek históriájából a kor vallásos olvasmány-igényét is. Ezek a felismerések véleményem szerint új szempontból világítják meg a századforduló református és más protestáns gyülekezeteinek életét és feltárlják a baptista és a többi evangéliumi kis egyház keletkezésének, kialakulásának történeti gyökereit és jelentős mértékben gyarapítják ethnográfiai ismereteinket is.

Halász Péter

A moldvai magyarok egy régi étele

Zsufa

„Hozd el a zsuffát a belső ágyas házba és ott adgy ennem a kezedtől”.
(Biblia II. Kolozsvár 1565. 201.
Heltai Gáspár ford.)

Az alábbiakban összefoglaljuk a moldvai magyarok kendermagból vagy tökmagból készített ételére, a *zsufára* (*zufa*, *zulfa*, *zsulfa*, *kakas-tej*) vonatkozó ismereteinket.

A témával kapcsolatos történelmi visszatekintés arról győz meg, hogy korábban a *zsufa*, vagy ahogy régen inkább nevezték: a *sufa*, meglehetősen elterjedt és közismert ételféleség volt, a hasonló módon készített *szakkal* együtt. Akkor azonban még egyáltalában nem az olajosmag-alapanyag jellemezte ezt az ételt, noha sok egyéb mellett kendermagból is készítették. Legkorábbi, *zsufa* alakban történő említése 1447-ből való, majd mintegy száz esztendővel később, 1548-ban „*tikmonat sufához*” formában találkozunk vele, vagyis tojással készült *zsufáról* van szó.¹ Arra vonatkozóan, hogy ez a XV—XVI. sz.-beli *zsufa* miféle étel lehetett, az 1565-ös évben kiadott Biblia szövege ad némi fölvilágosítást: az az étel, amit *Heltai* a magyar *zsufa* szóval fordított, önmagában, „magára” ehető étel lehetett. Ezt azért fontos tudnunk, mert később a XVI. sz. végéről való, főleg erdélyi szakácskönyvekben² szereplő *suffa* rendszerint a különféle húsok mellé készített mártások egy csoportját jelentette.³ Ilyen ételekről olvashatunk: *borjúhús suffával*, *tikmony suffa*, *bárány czémer sütve tejeles sufát alája*, *bárányhús suffával*, *boros sufa*. Ezeknek a *sufának* közös tulajdonságuk volt, hogy húsléből és borból készültek, tojás hozzáadásával.⁴ Különböző fűszereket is tettek bele, mégpedig vagy sáfrányt, borsot, gyömbért, vagy pedig nádmézét. „Tajtékosra” kikeverték és a hús mellé, mártásként szolgálták fel.

Szerepel azonban ezek közt a mártások között a *kender mag suffa*,⁴ valamint a hozzá hasonló módon készített *kender mag szak*⁵ vagy máshol *kender mag zak*.⁶ E kétféle

¹ SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula: *Magyar Oklevél Szótár*. Budapest 1902—1906.

² RADVÁNSZKY Béla: *Régi magyar szakácskönyvek*. Bp. 1893. valamint RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háziartás a XVI. és XVII. sz.-ban*, III. Bp. 1879.

³ GUNDEL Károly: *A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvtudalom a XVIII. sz. végéig*. A Magyar Vendéglátóipar Története, I. 1943. Bp. 298. Szerinte a *zsufa* „viaszos színtű, verhenyöst, fakót jelent s a konyhán a francia »chaudeau (Sodó-nak) megfelelő lé.« Valóban, a *zsufa* szónak van egy másik értelme is: a fakó (lószín) egyik változata. „Zsufafakó ló”. (L. BALLAGI Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*, II. Bp. 1867. 774.

⁴ RADVÁNSZKY Béla: i. m. 1893. 232—233.

⁵ Uo. 233.

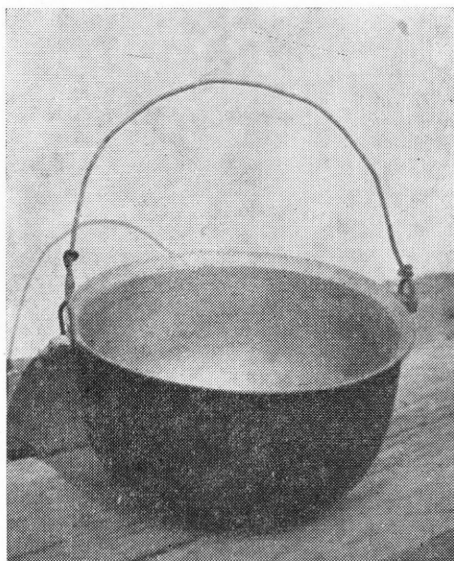
⁶ RADVÁNSZKY Béla: i. m. 1879. 46.

ételt az erdélyi fejedelem főszakácsmesterének szakácskönyve⁷ is különválasztva közli. Mindkettőhöz kendermagot törnek mozsárban, majd megfőzik, de míg a *suffát* vöröshagymával, sóval, ecettel; a *szakot* és a *zakot* mandulatejjel, mézzel, tengeri szőlővel ízesítették.⁸

A kendermagból készült *suffa* a XVI. sz.-ban nem volt olyan szegényes étel mint ma a palócoknál a *szak* vagy a moldvai magyaroknál a *zsufa*, noha böjtös ételnek számított akkor is. Az erdélyi fejedelem szakácskönyvében a következőket olvashatjuk a „kender mag suffáról”:

1. kép. A mozsár (Bogdánfalva)

2. kép. Az üst (Diószeg)

„Fő udvarokban első fogásban adják öreg tálra, Pénteken. Mert ez az étel nemcsak a gyomornak használ, hanem az agyvelőnek is. Használt azt láttam: egy elméjében megfordult ifjat a lengyel király doctora evvel gyógyított vala meg.”⁹ A kendermagból készült *suffának* tehát orvosságos ereje is volt. A megtört kendermagból rongyon át nyomkodott levet a Nógrád megyei Béren még ma is kelések gyógyítására használják.

Az első magyar nyomtatott szakácskönyv¹⁰ is határozottan megkülönbözteti a *suffát*, amit húsléből, tojásból, borból és fűszerekből készítenek legtöbbször bárányhús

⁷ Szakácsmesterség. Közli RADVÁNSZKY Béla: i. m. 1893.

⁸ Érdekes jelentésváltozáson ment keresztül ez a két szó. A palócok *szak*-nak nevezik a sajtolás után visszamaradt tök-, kender- vagy napraforgópogácsát és ezt összetörik, megfőzik *zsufának* vagy *zsupa levesnek*. — ISTVÁNFY Gyula: Újabb adalékok a palócok ethnographiájához. Ethn. 1898. 311.

⁹ RADVÁNSZKY Béla: i. m. 1893. 233.

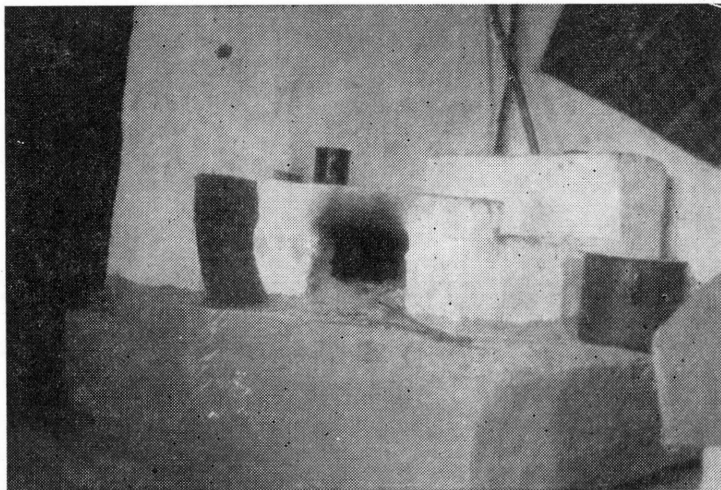
¹⁰ Szakács-mesterségnek könyvetkéje. Nagy-Szombat 1742. 33–34, 127.

mellé; valamint a „kender mag Czibrét”, amely készítése alapján azonosnak tekinthető a XVI. sz.-i „kendermag sufával” vagy a moldvaiak zsufájával.¹¹

A sufával vagy zsufával a CZUCZOR – FOGARASI-féle szótár is foglalkozik, s megállapítja, hogy az tejből vagy borból készült savanyú leves.¹² A BALLAGI-szótár szerint pedig a *zsufa* „bor, cukor és tojássárgájából fölvert hab, mellyel némely süteményt leöntenek”.¹³ A Magyarság Néprajza a *zsufa* palócok közt ismeretes, olajpogácsából (szak) készült változatát ismerteti,¹⁴ amiből *zsufa*- vagy *zsupalevest* főznek.¹⁵ Előkerül Aranyosszék és Torda vidékén¹⁶ is, *zsupa leves* formájában, továbbá Kassa vidékén, ahol a *zsuffa* „fölforralt és megturósodott aludtej, a mejbe laskát hánynak”.¹⁷ Maga a szó GOMBOCZ Zoltán szerint német eredetű.¹⁸

Megállapíthatjuk tehát, hogy a XVI–XVIII. századi magyar konyhákban a *zsufa* a hús mellé készült sodó vagy mártás neve volt, amely a szakkal együtt kedvelt és el-

3. kép. A szóbá-nak nevezett tűzhely (Gaicsána)

terjedt étel lehetett. Több alapanyagból, sokféle módon készült. Ezek egyike volt a kendermagból (vagy más olajos magból) főzött kendermag-zsufa. A „suffás zszobású éték”-féleségek¹⁹ azután idővel más-más nevet kaptak, és csak az olajos magvakból készültek őrizték meg a *zsufa* nevet. Visszaszorultak a paraszti konyhákra, főként azoknak is a szegényebbjeibe, és készítmódjuk is leegyszerűsödött. Napjainkban a Kárpát-medencén belül már csak elvétve emlékeznek rá, de a moldvai magyaroknál majdhogynem ma

¹¹ „A kender-magot mosd meg vízben, avagy főzd meg, az mig kitsirázik, egynéhány levét szürd le: az után mosárban fejr kenyer béllé törd-meg-jól, és meleg tiszta vízzel ereszd fel, tölts etzetet belé, hogy savanyu legyen, egy egész veres hagymát azért, sózd meg és add fel koczka szeletre” — Uo. 127.

¹² CZUCZOR Gergely — FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*, VI. Pest 1874. 1277.

¹³ BALLAGI Mór: i. m. 774.

¹⁴ BÁTKY Zsigmond: *Táplálkozás*. In: *A Magyarság Néprajza* I. Bp. é. 89.

¹⁵ ISTVÁNYFY Gyula: i. m. 311.

¹⁶ JANKÓ János: *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe* Bp. 1893. 128. „Kaszáslé, vagy zsupa, vagy tárkonyos is: ugyanaz, mint az egreses (egres-mártás) csak-hogy fokhagymával.”

¹⁷ SZINNYEI József: *Magyar tájszótár*. Bp. 1901. 1083.

¹⁸ GOMBOCZ Zoltán: *Régi magyar ételnevek*. MNy. 1905. 165.

¹⁹ RADVÁNSZKY Béla: i. m. 1893. 269.

is élő gyakorlat a kendermagból vagy *bosztán*magból (tökmag) való zsufa-készítés. Az 1950-es évekig mindenképpen az volt, és napjainkban csak azért nem élnek vele, mert nincs kendermagjuk.

Ezt az összetört olajsmagból készített ételt úgyszólván egész Moldvában ismerik. Legáltalánosabban *zsfának* vagy *zufának* nevezik, de előfordul *zsulfa*, *zulfa* vagy *zolja* alakban is. A moldvai románok is átvették a *zsulfa* alakot (*julfa*) s ezt nemcsak magára az ételre, de a kendermagra is alkalmazzák. Mintegy 40 esztendővel ezelőtt a Románvidéki csángók még *kakas-tínek* neveztek a széttört és megfőzött kendermagból készült „kását”.²⁰ Ma már ezen a vidéken is csak a *zsulfa* vagy *zulfa* elnevezés járja, s csak a Tázló parti Pusztinából van olyan adatunk, amely szerint a *kakas-tej* megnevezést használják a zsufafőzés után visszamaradó olajos lére.

Magát az ételt többféle változatban készítik és sokféleképpen fogyasztják. A készítmény közös vonása az, hogy a megmosott kendermagot megtörrik, a héját és a belet szétválasztják, majd a legáltalánosabban elterjedt módszer szerint vízbe (esetleg tejbe) téve addig főzik, amíg a szilárd részek túrószerű anyag formájában fel nem jönnek a folyadék felszínére, ahonnan kanállal lemerhető a zsufa.²¹ Ezt, valamint a visszamaradó olajos levet különféle módon hasznosítják. A másik készítési módnál nem választják külön a szilárd részeket az olajos víztől, hanem együtt használják: legtöbbször *laskát* (gyúrt tésztát) tesznek bele. Előfordul az is, hogy meg sem főzik az összetört kendermagot, csak elválasztják a héjától és úgy teszik hozzá más ételekhez. A zsufát leginkább böjtös napokon, vagy böjti időszakokban ették, de készítették mások is.

Ezek után nézzük meg néhány zsufás étel készítésének módját:

Zulfa. A kendermagot összetörték, majd vizet töltöttek rá és jól megmosták. Szítán áttörték, hogy a héjától különváljon a bél és beletették egy üstbe. Abban addig főzték, addig habargatták [kevergették], míg feljött a tetejére, mint az orda. Azt leszedték, cukrot tettek bele és kicsi turtacsákat [kis gombócok] csináltak belőle. Kenyérrel ették. (*Butea*)

Zufa. A kendermagot kiszélelték, megtakarították [megmosták] és beletették egy kasba. Vettek egy követ és azzal összetörték. A megtört maghoz vizet öntöttek és kézzel kinyomkodták, majd szítán áttörték, hogy a héja visszamaradjon. A kifolyt levet fel tették a tűzre egy üstbe. Főzték, és mikor fölforrat a víz, felgyült a tetejére kétujjnyi vastagon a szilárd anyag, ez volt a zsufa. Azt leszedték és galuskát²² csináltak belőle, vagy kenyérre kenték. (*Larguca*)

Zulfa. „Hevécé vizet, [a kendermagot] roskolod [töröd] meg jól, szüröd meg ety szítán, sze zután teszed a saunba [vaskazán = üst]. Sársz [csinálsz] kicsi tűzeskét, sz asztán jaz jó ki tetejére. Azt düti [gyűjti] le, szazután esán [csinál] buszkát.²³ Sz at meliket ledüti, tezi maligára [puliszkára], szá ety kinyerre. Sz lássa meg micüsü jó. Igente jó.” (*Szabófalva*)

Zsulfa. Megtörték a kendermagot, majd meleg vizet öntöttek rá, megkeverték és áttörték egy szítán. Főzni kezdték, s mielőtt felforrat volna, felgyült a tetejére a *zsulfa*. Leszedték egy lábasba, azután pergelt [piritott] hagymát tettek rá és szeletekre vagdalt máléval [puliszka] ették. Jó vastagon tették a máléra. (*Lészped*)

Zsolfa. Megtörrik a magot mozsárban s meleg vizet öntenek rá. A héja feljön a víz felszínére és le lehet szedni. Ezután felforralják s ami feljön a tetejére az olyan lesz, mint a túró. Nem szedik le, hanem együtt főzik tovább és laskát [gyúrt tésztát] tesznek a kenderes lébe. Mások morzsoltat szórnak bele.²⁴ (Tatros-menti *Szárzspatak*)

Zsufa. A kendermagot megtörték mozsárban, vizet tettek rá, átszűrték egy szítán, s a levet megfőzték. Kevés lisztkását [búzadarát] megmostak és fővés közben beletették

²⁰ *Kakas-tei* = Grütze von zerstossenen und gekochten Hanfsamen l. WICHMANN Yrjö: *Wörterbuch des ungarischen moldauer nordcsángó- und des hétfaluer Csángódialektes*. Helsinki. 1936. 70.

²¹ A zsufakészítés fent leírt módja rendkívül hasonlít az *olajfőzéshez*, amikor az összetört magot vízben főzik és a tetején összegyűlt olajat lemerik. L. MORVAY Judit: *Népi táplálkozás*. (Útmutató füzetek a néprajzi gyűjtéshez.) Bp. 1962. 43.

²² Galuskának nevezik Moldvában a töltött-káposztához hasonló, de inkább szőlő- vagy martilapiba tekert ételt, amibe hús csak ritkán kerül, legtöbbször kissé megszírozott kukoricakása a töltelék.

²³ *Buska* = savóból és kukoricalisztből készült étel, csaknem azonos az erdélyi bálmoossal. L. WICHMANN, Yrjö: i. m. 19.

²⁴ A *morzsoltat* búzalisztből készítik. Hasonló a daramorzsához.

a lébe. Majd tovább főzték, amíg olyan nem lett, mint a dzandra.²⁵ Kevés cukrot is tettek bele, s máléval, kenyérrel, esetleg kalácsal ették. (*Kákova, Nagypatak*)

Kendermagos-zsufá. Pityókalevest [burgonyaleves] csináltak, aztán a kendermagot megtörték, megszitálták és rászórták a tetejére, hogy jó zsíros legyen. Máskor a galuska töltelékéhez keverték az összetört és megszitált kendermagot (*Onyest*).

Ugyancsak főzés nélkül, „nyersen” használták fel a kendermag belét az alábbi étel készítésekor. A kendermagot mozsárban megtörték és beletették egy tál vízbe, hogy a kacsá [héja] különváljék. A belét egy szitában elterítették, hogy megszáradjon, azután újra megtörték, egészen finomra. Közben málélt készítették és a megmaradt kendermagot két szelet málé közé helyezték, majd az egészet kisütötték zsírban. Ezt az ételt mátkázó vasárnap²⁶ készítették és *kendermagos mátká* volt a neve. (*Gajcsána*)²⁷

A zsufát tehát sokféleképpen fogyasztották a moldvai magyarok, leginkább puliszkával, kenyérrel, laskával ették. Beletették a galuska töltelékébe, a burgonyalevesbe vagy a hablévesbe. Tettek rá piritott hagymát, de ízesítették cukorral is. Lényegében a gyakori böjtös időszakok egyhangú, zsirtalan étrendjét tették változatosabbá és tartalmasabbá a kender- vagy tökmagból készült zsufával.

Ha a fővő léről leszedik az összegyűlt zsufát, visszamarad a *zsufa lé*, vagy ahogyan Pusztinában mondják: *kakas-tej*, amit liszttel vagy valamilyen lisztes étellel besűrítették. Ennek készítéséről is közlünk néhány leírást:

Zsufa zsandra. A zsufa alatt megmaradt vizet nem öntötték el, hanem lisztes habartak bele és újra megfőzték. Ez lett a zsandra. Kemény volt, amikor kitették a tálba. (*Larguca*)

Kakas-tej. Az összetört kendermaghoz vizet adtak, belekötötték egy vászonba és megsűrítették, hogy a korpája [héja] elmaradjon. A kicsurgó levét megfőzték, egy rendet leszedtek a tetejéről, az volt a túró. A megmaradt lébe morzsoltat tettek, nádmézzel ízesítették és máléval ették nagyböjtben. (*Pusztina*)

A kendermagos ételeket — mint már említettük — különösen nagyböjtben, illetve böjtös napokon fogyasztották. Megemlékeztünk a mátkaváltó vasárnap jellegzetes, kendermagból készült ételéről. Ezen kívül még egy olyan jeles alkalomról tudunk, amelyhez határozottan kötődött a zsufa fogyasztása. Ilyenkor tejből főzték meg az összetört kendermagot, pergelt hagymát tettek rá és máléval ették. Erre pedig Szt. József napján (március 19.) került sor, amikor a „práznyik házaknál”²⁸ vacsorát készítettek, diákat (kántor) hívtak, és megemlékeztek a halottakról. Ezt a szokást a szeretimenti Kákováról ismerjük.

A kendermagból készült zsufa-ételre általában úgy emlékeztek vissza az adatközlők, hogy finom, ízletes étel volt, akár édesen ették, akár hagymásan. Sok helyen már csak a szülők, nagyszülők elmondásából ismerik, s ezekben a falvakban a fiatalok alig tudnak róla valamit. Ahogy a böjtök szigorúsága enyhül, úgy vész el a zsufa jelentősége is.

Fábián Margit

Halászat a bukovinai Andrásfalván

Andrásfalva Bukovinában, a Szucsáva (Suceava) jobb partján épült, a folyótól másfél kilométerre. A Szucsáva nagy sodrású, tiszta vizű folyó. A medre kavicsos. Vízében többfajta hal tanyázott: *piszuráng, balint, márna, cuga, csuka, kárász, egrihal* és *kővi-hal*.¹ A halászatához megvolt tehát a lehetőség. Elsősorban a férfiak foglalkozása volt — akadt olyan, aki ezzel kereste meg a kenyerét —, de halásztak az asszonyok is. A kifogott halat a család asszonyai értékesítették. Egyrészt a faluban cseréltek el valamilyen más élelemért (liszt, zsír stb.), vagy a radóci² piacon adták el.

²⁵ *Dzsandrának* vagy *zsandrának* nevezik a főzéstől besűrűsödött, sűrű-pépes állapotba került ételt, akár a puliszkáról, akár a kendermag-olajos vízről van szó.

²⁶ Húsvét után való vasárnap, a mátkaváltás ideje.

²⁷ Ezt az ételt kizárólag Gajcsánából ismerjük, az Egyházaskozáron élő *Gyurka Mihályné* közlése alapján.

²⁸ *Práznic* = a halottakról való megemlékezés ünnepe.

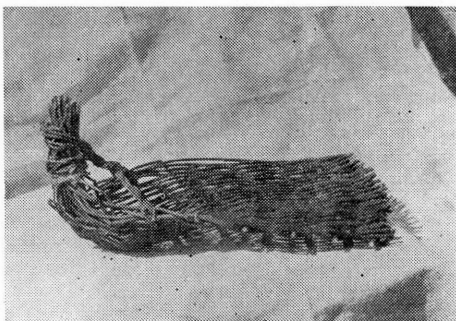
¹ A különböző halfajok népi elnevezése.

² Radóc (Rădăuți) Andrásfalvához legközelebb eső kisváros.

A jobbmódúaknak már csak szórakozást jelentett, ők inkább csak a közös halászatokon vettek részt, amit ünnepnapok, vasárnapok délutánján rendeztek, vagy eső után, amikor nem lehetett a földeken dolgozni.

A halászat formái

A halfogás egyik népszerű módja volt a *sejppel* való halászat. A *sejpe* a boeskorvarsák típusához tartozik. (Kicsinyített mását lásd az 1. képen). Szélessége 0,80—1,00 m, hosszúsága 1,0—1,5 méter lehetett. A fűzfavesszőből fonták. Kőből, kavicsból V alakú *gátot* (cégét) építettek, ennek nyílásában helyezték el a *sejpet*, s kövekkel rögzítették a két végét. Derékban kissé felfelé hajlították, vastag bottal, úgynevezett *sejppgerendával* alátámasztva, hogy a víz sodrásának nagyobb erőt adjanak, (2. kép) Ezt a halfogó eszköz rendszerint északára tették fel, és reggel szedték ki a zsákmányt belőle. Néha egész éjjel őrizték, hogy a gólyák meg ne dézsmálják. „Vót ojan embër, hogy vót hat-hét *sejppje*, s még több ës. Èjjel félrakta, s egész éjjel őrzte. Tüzet rakott, s ott mellette kellett

1. kép. A *sejpe* kicsinyített mása

ügyelni, hogy egy gólya reja ne akaggyon.”³ A *sejppel* a tavaszi árvíz visszahúzódásától a késő őszi halászatok.³

A másik gyakran használt halászati eszköz a *varsá*. Formáját tekintve megegyezik a SZTRIPSZKY Hiador által említett mezőszégi begyűrt szájú *varsával*.⁵ Hosszúsága 1,5—2,00 m, szélessége 70—90 cm lehetett. (3. kép) Ezt is fűzfavesszőből fonták, mégpedig a következő módon: a hosszú vesszők vastagabbik végét kihegyezték, majd kör alakban beleszúrták a földbe, egymástól olyan távolságra, amilyen szélesre akarták csinálni a *varsát*. Ezután ugyanolyan technikával, mint a kosarat, sűrűn befonták. Amikor elérték a megfelelő magasságot, a függőlegesen álló vesszőket fokozatosan kifelé hajlították mindaddig, amíg az elkészített fonadék majdnem teljesen kifordult. A vesszők vastagabbik végét összehúzták és összekötötték, így alakult ki a *varsá* formája.

Ugyanolyan *gátot* (cégét) készítettek, mint a *sejppnek*, s a gát nyílásához helyezték el a *varsát*, szembe a víz folyásával. A parthoz közel, kövekkel rögzítve két-három napra is kitétték. Valamilyen csalétket is raktak bele (málét, kenyeret vagy húshulladékot), majd időközönként megnézték, hogy van-e benne zsákmány.

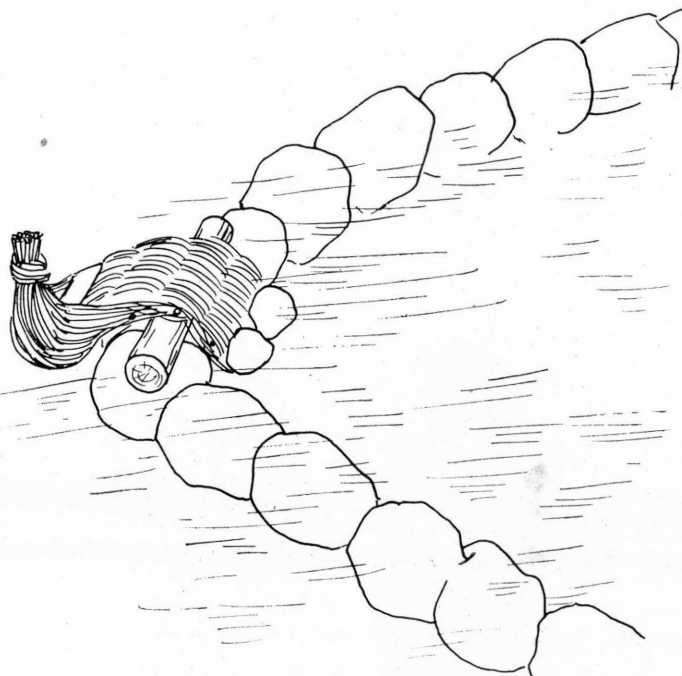
A csoportos halászatnak érdekes módja alakult ki Andrásfalván. Ez a következőképpen történt: akinek volt a halászatához szükséges felszerelése (*varsája* vagy *sejppje*),

³ SEBESTYÉN János (szül. 1902. Andrásfalván, lakott Lengyelen) közlése.

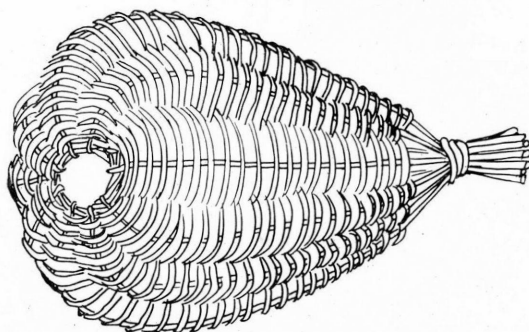
⁴ GUNDA Béla: *Ethnographica Carpatica* c. könyve (127) alapján megállapítható, hogy az andrásfalviak által használt *sejpe* formája és alkalmazásának módja megegyezik a Keleti Kárpátokban általánosan ismert *szelepével*.

⁵ SZTRIPSZKY Hiador: *Adatok Erdély őshalászatához* II. A MNM Néprajzi Osztályának Értesítője, 1903. 176—177.

az meghívta a szomszédokat, rokonokat, ismerősöket, összegyűjtött 40–50 embert. A folyó vizét két-három kőből készített gáttal (cégével) elrekesztették és az ismertett módon feltették a *sejpeket* vagy a *varsákat*. Ezeket két-három férfi őrizte, a többiek pedig hajtották a halakat. 4–500 méternyi távolságról a *cége* felé haladva botokkal,

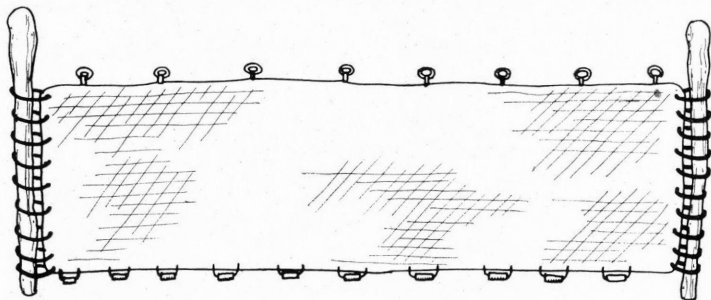
2. kép. Kőből épített gát

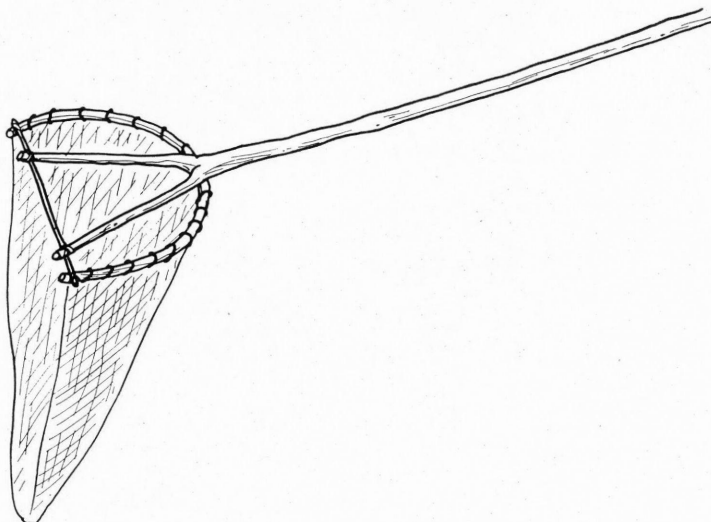
3. kép. Varsa

ásóval, kapával zörgették a kavicsot a vízben, hogy a halakat megriasszák és a *varsák*, illetve a *sejpek* felé tereljék. A hajtók egy-két méterre álltak egymástól. Ilyen módon viszonylag rövid idő alatt nagyobb mennyiségű zsákmányt tudtak kifogni, amit azután a halászat résztvevői egyenlően elosztottak egymás között. Így a rekesztő és a hajtó halászatot egyszerre alkalmazták. Ezeken a közös halászatokon az asszonyok és a gyerekek is részt vettek, mint hajtók.

A vonóhálót vagy másnéven *pundzát* is a közös halászatokon alkalmazták. Ez körülbelül 1,5 m magas, és 5–10 m hosszú háló volt. A két keskenyebbik végére egy-egy karót kötöttek, ennek a segítségével vitték a vízben. A háló aljára ólom vagy vas nehezéket, a tetejére pedig fakarikát szereltek, így falszerűen megállt a vízben. Magát a hálót kendercérnából kötötték, vagy szövőszéken szőtték úgy, hogy nagyon ritkára hagyták a szálakat (4. kép). Ha nyáron halásztak vele, mindig voltak hajtók is, akik a háló felé zavarták a halakat. Amikor megtelt, gyorsan összehúzták és kidobták a partra.

4. kép. Vonóháló

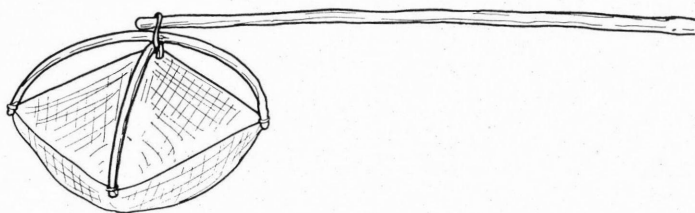

5. kép. Farcák

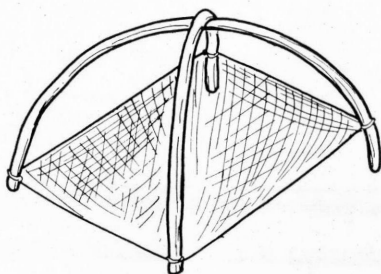
Tavasszal, „amikor megjött a Szucsáva”,⁶ kiáradt a folyó, majd a víz visszahúzódása után több ágra szakadt, csoportokba verődve mentek az emberek a vizet *eldugni*. A folyó valamelyik mellékágát, vesszőből, ágakból épített *gátakkal* elrekesztették, mégpedig a következő módon: egymástól körülbelül 1 m távolságra karókat vertek a folyómederbe. A karók közé ágakat fontak. A gátat olyan magasra építették, hogy ne tudjon felette a víz elfolyni. A fonadék alját *porond*-dal (a folyó hordaléka: kavics, homok) töltötték fel két oldalról, hogy a halak meg ne szökjenek. Így a víz keresztül szivárgott a

⁶ Az Andrásfalviak nem azt mondták, hogy kiáradt a Szucsáva, hanem azt, hogy „megjött a Szucsáva”.

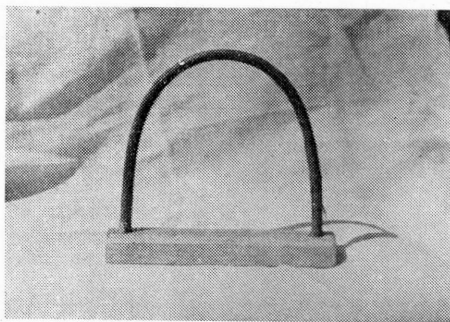
vesszők között, de a halak útját elrekesztették. A *gáton* túl, ahol már apadt a víz, *sejpeket* raktak fel. Az első *sejpet* odatették, ahol a folyó két ága találkozott, s úgy haladtak felfelé, a *dugásig*. Igyekeztek a *sugókra* (olyan helyre, ahol a víznek esése van) helyezni, és *cégét* is készítettek. A gát innenső felén, ahol a víz felgyülemlött, *faracokkal* vagy *vonó-*

6. kép. Merítőháló

7. kép. Cserkáló

8. kép. Koppantó

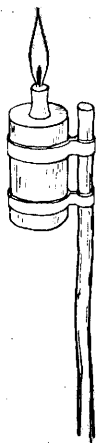
hálóval fogták ki a halakat. *Dugással* csak éjszaka halásztak, mert a halak akkor vándoroltak. Reggel a kifogott zsákmányt igazságosan elosztották egymás között a halászat részvevői.

A *faracák* félkör alakú keretre kötött, körülbelül másfél méter hosszú, alul esúcsban végződő, zsákszerű háló. A kb. 1,5 m hosszú nyelét a kerethez rögzítették. Formája általánosan ismert, a bokrászó hálóval mutat megegyezést. (5. kép)⁷

⁷ GUNDA Béla: i. m. 82.

Farcákkal a *padmalyból* is fogtak halat, úgy, hogy a háló nyílását a part felé fordítva a *padmaly* elé illesztették. Egy ember bebújt a *padmalyba* (a part alá), s az ott pihenő halakat kizavarta. Azok nem tudtak másfelé menekülni, csak a *farcákba*. A hálót kezelő ember, amikor már a halak a hálóban voltak, gyorsan kiborította a zsákmányt a partra. A *padmaly* elé sokszor kisebb vonóhálót is feszítettek ki és amikor a megzavart halak nekifutottak a hálónak, gyors mozdulattal összerántották.

Ahol mély vagy zavaros volt a víz, ott *merítőhálóval* vagy *farcákkal* fogták ki a halat. A *merítőháló* két, keresztben meghajlított kávéra szerelt négyzet alakú háló, amit egy hosszú nyélre kötöttek. A háló kerete kb. 80×80 cm lehetett, a nyele pedig kb. 2 m hosszú. (6. kép) Mindkét hálót úgy használták, hogy a halász a parton vagy a vízben állva a hálót belemerítette a vízbe, majd amikor a háló mozgásából megérezte, hogy benne van a zsákmány, gyorsan kiemelte, s a tartalmát kiborította a partra. Néha a háló nyelét

9. kép. Fáklya

megtoldották 2–3 m hosszúra, hogy a partról be tudjanak nyúlni a folyó közepéig, ahol mély volt a víz. A *merítő-hálót* többnyire az asszonyok használták.

Egyetlen adatközlő emlékezett a *merészére*, vagyis a marázsa hálóra. A következőket mondta róla: „Ha éccér a hal a fejit beléütte, vissza többet nem tudott jöni. A régi öregék használták. Egy hétig kellett vóna kaszálni azért a pэндzét, hogy annyit keressén, amennyit egy délután kifogtak vele.”⁸ Valószínű, hogy a *merésze* a század elejéig gyakran használt halászó szerszám volt.

A fiúgyermekek vagy azok a felnőttek, akiknek nem volt semmilyen halász eszközük, kézzel is fogták a halat. A *padmalyban*, kövek alatt, bokros helyeken pihenő halakat hátulról közelítették meg, s a *fülinél* (kopolytyújánál) igyekeztek elkapni, mert így nem tudott kicsúszni a kezükből. Tavaszai áradás után a *kiűéseket* (visszamaradt kisebb tavak, nagyobb pocsolyák) lecsapolták, és az iszapban maradt halakat kiszedték.

A *csérkálót* csupán a századfordulóig használták és csak az asszonyok halásztak vele a folyó szélén, amikor a víz zavaros volt. „Ménnyünk, me zavaros a Szucsáva széje.”⁹ — mondták egymásnak. A *csérkáló* az emelőhálóhoz hasonlóan, két, keresztben meghajlított botra szerelt háló. A hálót úgy kötözték a kávéhoz, hogy ferdén álljon. Méretei megegyeznek az emelőhálóval, de a *csérkálónak* nem készítettek nyelet (7. kép). Ehhez tartozott még az ún. *koppantó*. Ez nem más, mint egy meghajlított botra szerelt vastagabb lécs (kicsinyített mását l. a 8. képen). A *koppantó* magassága mintegy 60–70 cm, szélessége hozzávetőlegesen 80 cm volt.

⁸ ÖMBÖLI Lajos (szül. 1905. Andrásfalván, lakik Hidason) közlése.

⁹ ÖMBÖLI Lajos közlése.

A *csérkálót* a víz folyásával szemben helyezte el a halászó asszony, s a *koppantó* gömbölyű végét a kezében tartva, az egyik lábát a lécre helyezve zörgette a folyó medrében levő köveket, kavicsot, hogy a halakat megriassza. A halak menekülés közben fennakadtak a *csérkáló* hálójában. A halászó asszony gyorsan kiemelte a hálót a vízből, elkapta a rajta levő halat s a derekához kötött cserépfazékba tette. Az adatközlők szerint a környékbeli román lakosság körében általánosan ismert halászeszköz volt a *csérkáló*. A román asszonyok még a két világháború között is gyakran használták.

Szigonnyal leginkább éjszaka halásztak. A vízben gázolva *fáklyával* (9. kép), később pedig már elemlámpával világították meg a víz felszínét. A fény hatására a hal megállt, oldalra fordult s így könnyen beleszűrhatta a halász a szigonyt. „Fáklyákat vitte a víz színin, s a hal ódara fordult, s vót éjen villájik, aszt szurta belé, s fokta ki a naty halakot.”¹⁰ Vigyáztak, hogy csak egyik ágával szűrják meg a halat, nehogy túlságosan megroconsolódjék, mert azt nem vették meg a piacon. A szigonyt csak azok a szegény emberek használták, akiknek a halászat nem szórakozás volt, hanem pénzkereseti lehetőség. Főleg a pisztrángra halásztak ilyen módon, amiért jó árat fizettek a piacon.

A szigonyt az andrásfalviak *villának* nevezték. Általában két, három és négy ágú szigonyt használtak s bádogból készítette mindenki saját magának. A feje 10 cm, a nyele 1,5 m hosszú volt. A *fáklya* pedig lényegében egy karóra erősített bádogedény, amelybe fagyút vagy petróleumot tettek. Kanócnak valamilyen textildarabot használtak, ami jól felszívta a zsiradékot.

A csíkkal a *Hámori tavakban* és a *Putnahatári árokban* (patakban) tanyáztak. Amikor a patak kiszáradt, kézzel szedték ki az iszapból. A Hámori tavakon nem halásztak, mert a közepe nagyon mély volt, úgy is nevezték, hogy „tengerszém”. Néha *borona* után kötött vonóhálóval átfésülték a tavat, s ilyenkor a vízből kihúzott hínár, iszap és mindenféle moszat között csíkhalt is találtak. Az összekapcsolt boronákat egy-egy hosszú lánc segítségével két pár ló húzta a parton. Ezt a halfogási módot csupán két adatközlő említette, így nem lehetett különösebben gyakori.

Télen vonóhálóval fogták ki a halat a jég alól. Megfigyelték, hogy hol tanyáznak (rendszerint a part felé húzódtak) majd a halaktól 5–10 m távolságra félkör alakban feltörték a jeget és a hálót beleengedték a vízbe. Ezután fokozatosan a part felé közeledve törték a jeget és egyre közelebb hozták a hálót, mindaddig, amíg elértek a partot. Eközben maguk előtt terelték a halakat. Végül összehúzták a hálót és a benne levő zsákmánnyal együtt kidobták a partra. A halászatnak ezt a módját csak többen, csoportosan csinálhatták.

A mérgező halászat több formáját alkalmazták Andrásfalván. Gyógyszertárban vásároltak birkamétely ellen való *maszlagot*, s ezt máléval (puliszkával) összegyúrták. Apró gombócokat formáltak belőle és beledobták a vízbe. A halak elbódultak tőle, s a víz felszínére vetődtek, ahonnan *farúkkal* vagy meritőhálóval könnyen kiemelték őket. A maszlagolásról szóláshasonlít is maradt fenn: „Szédül mint a maszlagos hal.” „Úgy ámbolyog a fejem, mint a maszlagos hal.”¹¹

Alkalmazták a mésszel való robbantást is. Az oltatlan meszet üvegbe tettek, vizet öntöttek rá és bedugták a palackot. Majd bedobták a vízbe s az a keletkező gázoktól felrobbant. Az elpusztult halak feljöttek a víz színére.

A robbantó halászat másik módja az volt, amikor egy üvegbe puskaport tettek, s a nyílásán át gyújtózsínórt vezettek ki belőle. Majd a zsínórt meggyújtották s az üveget bedobták a vízbe. A robbanás következtében a halak kopoltyúja összeronesolódott, s feljöttek a víz tetejére. Az első világháború idején gránátot is használtak ilyen célra. Ezeket beledobták a vízbe, azok felrobbantak és elpusztították a halakat.

Kenderáztatás után kézzel szedték ki a vízből az elbódult halakat. A kender ugyanis olyan hatóanyagot tartalmaz (trigonellin, alkaloida, almasavas méz)¹², amitől a halak elbódulnak, esetleg el is pusztulhatnak. A halak növényi hatóanyaggal való mérgezésére vonatkozóan nem találtam egyetlen adatot sem.

A mérgező halászatot a hatóságok tiltották, mert így nemcsak a nagy, de a kis halak is elpusztultak s nagymértékben csökkent a folyó halállománya. Ezért ilyen módon csak ritkán és titokban halásztak, olyan helyeken, ahol nagyon mély volt a víz és nem tudtak belemenni. Egyébként igen kényelmes módszer, rövid idő alatt sok halat lehetett kifogni.

¹⁰ SEBESTYÉN János közlése.

¹¹ FÁBIÁN Mátýásné (szül. 1903. Andrásfalván, lakik Érden) és ÖMBÖLI Lajos közlése.

¹² GUNDA Béla i. m. 104.

A halból készült ételek

Az andrásfalvi székelyek étrendjében gyakran szerepelt a hal. Különösen a szegényebbek fogyasztottak sokat belőle, hiszen viszonylag könnyen beszerezhető táplálék volt.

A halat többnyire megsütötték. A folyó mellett, a tehenet őrző gyerekek a kifogott apróhalat megtisztították és nyársra húzva vagy kiizzított lapos kövön, esetleg parázs fölött sütötték meg.

Kenyérsütéskor, amint a kenyér pirosodni kezdett a nagyobb halakat káposztalevélre tették, s a kemencében megsütötték. A halsütés másik módja volt, amikor papírra *málélisztet* (kukoricaliszt) szórták és ebbe csomagolták a megtisztított halat. A *guduba* (sütőbe) vagy a kemencébe tették, s amikor megsült, leszédtek róla a papírt és a papírral együtt lejött a bőre is, csupán a fehér húsa maradt. Az apró halat tojással együtt zsírban megrántották. (Nem forgatták bele a tojásba, mint a rántott halat, csak összekeverték vele.) A nagyobb halakat lisztben forgatták meg s úgy sütötték zsírban.

A leirtakból látható, hogy kétféle módon sütötték a halat, mégpedig zsírral vagy anélkül. Ki hogyan készítette el, azt jórészt a család anyagi helyzete határozta meg, de a nagybőjtben mindenki zsírtalanul főzött. Ebben az időszakban különösen sok halat fogyasztottak. Bőjtös ételnek számított a *halcibre*. A *korpasavanyítóba*¹³ sót, borsot és sok hagymát tettek, s amikor a hagyma már megpuhult, beletették a halat és megfőzték. A levest megszűrték, majd külön fogyasztották el a levét és külön a halat.

A szegénység a napon megszáritotta és télire is elrakta a halat. Megtisztították, megsózták és cernára felfűzve napos helyre akasztották, amíg megszáradt. Az apró, de nem nagyon szálkás halat a ruszlihoz hasonlóan megsavanyították. Különösen a márna és a kövihal felelt meg ennek a célnak legjobban. A hal belső részét kiszédtek, a fejét levágták, majd befőttes üvegbe rétegesen berakták a vágott hagymát és a halat. Végül sós, ecetes lével leöntötték, és borsot, babérlevelet, mustármagot is tettek hozzá. Három négy nap múlva már fogyasztható volt.

*

A közölt halászati és ételkészítési módokra már csak a ma 50–60 esztendőös vagy ennél is idősebb andrásfalvi székelyek emlékeznek. Munkámhoz — a bukovinai székelyek többszöri menekülésszerű költözködése miatt — semmiféle tárgyi anyagot nem találtam. A rajzokat magyarázat után készítettem el, ezért a tárgyak méretei is csak hozzávetőlegesek. Két halászó eszköznek a kicsinyített mását Önböli Lajos készítette el, ezeket le is fényképeztem.

Az andrásfalvi székelyek ma zömmel Tolna megye déli részein élnek, ahol nincs halászható folyóvíz, így nem is kényszerültek arra, hogy az ismertetett eszközöket újra elkészítsék. A halászat már csak az idősebbek emlékezetében él, a fölük gyűjtött anyag tehát a múlt század végétől kb. 1940-ig terjedő időszakra vonatkozik.

Béres András

Halottak húsvétja

A Bihar vármegyei Tiszti Perek Debrecenben őrzött levéltári anyagában¹ értékes adatokat sikerült feltárni, melyek fényt derítenek a halottkultusz némely részletére, s egyes ma is élő szokások korábbi teljes állapotára mutatnak. A XVIII. század végének vallási-erkölcsi nézetei jól tükröződnek a peres anyagban, melyeknek legfontosabb részeit egészében igyekszem megismertetni.

A halottak kultusza a görögkatolikusoknál s a görögkeletieknél egyaránt mélygyökerű, s egyéb vallási szokásokkal együtt legszívesebben tartja magát. Már e temetési szokások többrétűsége magára hívja a figyelmet annál is inkább, mert a legutóbbi évekig különös jelentősége volt. A halottat elkísérő embert a túlvilágra viszi, de nagyonis e világi módon.

¹³ Erjesztett korpale, levesek főzéséhez, ízesítéséhez használták.

¹ Bihar vm. Tiszti Perek 1784. HBML. IV. A. 6/f. Fasc. VI. No. 132.

Klinkovits János váradvelencei nem unitus papot Váradolasziban 1784. május 21-én perbefogták, mert némelyeknek bizonyos feltételek, fizetések biztosítása ellenében igen, másoknak pedig nem engedte meg a templomkertbe való temetkezést, s azt, hogy ott kriptát állítsanak. Nyilvánvaló tehát a tanúvallomások megindítására feltett kérdések sora, mely tisztázza a tényeket, s egy nagyon régi és érdekes néprajzi jelenséget világít meg:

„1.º Tudgya é a' Tanu világosan, hogy az ó hiten lévőeknek régi szokások legyen mind az, hogy az Temetőbe el mennyenek és az korszókat és más féle edényeket ottan meg szenteltyen a' Pap mind pedig az, hogy a' meg holt testet a' koporsóban terítetlen szoktak légyen a' Temetőig vinni.

2.º Tudgya é világosan igaznak lenni, hogy az Temetőben lévő edényeknek meg szenteléséért bizonyos taxát fizetnének az Papnak? vagy hogy nem fizetnek?”

A tanúvallomások egymás után mutatják a részleteket, mely szerint egy nagyon régi szokással találkozunk, s későbbi folytatását is nyomon tudjuk követni. Gabriel Pap V. Velencei nem unitus (nem egyesült vallású; görögkeleti) 45 éves szerint:

„Az Ó hiten lévőeknek régi szokások az, hogy a Temetőben Húsvét után egy héttel Hétfő napon, mely Halottak Húsvétyának közöttünk hivattatik az Nép a Temetőbe holmi korszókat 's más edényeket és kalácsot is kivisznek, 's a temető sírokra reá rakják, és ottan azt a Pap minék-utánna meg Szenteli, megint ki ki magának haza viszi ez régi szokás az jó hitűeknek, én ugy értem és mindenkor ugy tapasztaltam, mint Ó hiten lévő személy 's az öregektől is ugy hallottam, hogy mindenütt ez a 'szokás. Ennekelőtte az is szokás volt mi közöttünk, hogy a' meg holt testeket a' koporsóban terítetlen és koporsó fedél nélkül vitték ki a' temetőben, mely eránt egy alkalmatossággal Eő Felségétől jött volt hozzánk olyan kegyelmes Parancsolat, hogy többször az olyan holt testet koporsó fedél nélkül ne merészellyék vinni; ez egy kevéssé megtartatott, ugyan akkor, de annak utánna a' mint hallottam, megint ellenkező kegyelmes Parancsolattya érkezvén Eő Felségének, melyben a' régi szokás szerint megengedettett és az ólta megint terítetlen szokták a holt testet egész a' Temetőig vinni, de Azon edényeknek megszenteléséért semmit sem szoktak fizetni a' Papnak, én sem fizettem soha is.”

A szokás meglétét a tanúk egymás után erősítik meg, mely szerint a halottak húsvétjának megtartását általánosnak lehet tartani. Más tanúk, mint a 19 éves Duma János azzal toldja meg, hogy a sírokra rakott korszókat és más edényeket a pap megszenteli, „akinek halottja van fizet a papnak két garast, a' kinek pedig nintsen semmit sem ad”. Popovics György 33 éves vallomásából néhány adattal többet tudunk meg. Halottak húsvétján, húsvét után való héten hétfőn, akiknek halottjuk volt a temetőbe korszókat, 's más edényeket és kalácsot vittek, majd a sírra rakott dolgokat szentelés után „azt a' halottaknak lelkéért a' szegényeknek elosztják”. Szendrei András vallomásából azt is megtudjuk, hogy „az edényekből részeltették a papot is, a' többit pedig a szegényeknek adják”. Mások vallomásából arról értesülünk, hogy új edényeket és korszókat szoktak kivinni és megszenteltetni.

A temetés menetéből pedig a vallomások révén azt az általánosan elterjedt szokást ismerjük meg, hogy: „A' halottakat pedig csak a szemfedéllel szokták béteríteni mikor viszik a' Temetőbe, nints a koporsó fedele rajta; hanem csak akkor tészik osztán reá, mikor a' sírba akarják bocsátani.” Két kérdés adódik. Az unitus és nem unitus óhitűek, vagyis görög katolikusok és görögkeletiek között 1784-ből származó tanúvallomások szerint kialakult szokás, vagyis a halottak húsvétjának megtartása — mely tehát korábban elterjedt szokás volt — megtalálható-e, s ha igen, milyen formában napjainkban.

A másik kérdés, mit jelentett, s miért ragaszkodtak a királyi rendelkezés ellenére a halottaknak csupán szemfedéllel letakart koporsóban a sírig való viteléhez, s miért csak elföldelés előtt kint a temetőben zárták le a koporsót.

A halottak húsvétjának megtartásával kapcsolatos adatok szerint² P o c s a j b a n még mintegy 25 évvel ezelőtt szokásban volt a kis húsvét megtartása, mely szerint húsvét utáni Tamásvasárnapon processióval, zászlókkal, énekelve kimentek a temetőbe, s a keresztnél a halottakért imádkoztak. A hívek pedig halottjaik sírjánál kaláccsal és pogácsával kínálták az oda látogatókat, főként gyerekeket. A megszünt kivonulás helyett húsvét utáni vasárnap a templomban mise után halotti megemlékezést, ún. panachidát tartanak. Az öregek megtartják a régi szokást, s a temetőben ilyenkor napjainkban is kalácsot fogyasztanak. A szokás emlékét őrzik V é r t e s e n , B e d ő n és Á l m o s d o n is, de szertartást nem végeznek.

H a j d ú d o r o g o n szintén élt a szokás.³ Halottak húsvétján a nép kivonult

² Pocsaj. VÉGHSEŐ Dániel gör. kat. lelkész (Pocsaj, Árpád u. 22.) közlése.

³ Id. VÉGHSEŐ Dániel ny. esperes parochus (Debrecen. Kardos u. 26.) szíves közlése.

a temetőbe, ahol a pap misét tartott, s végén a panachidában megemlítette az elhunytakat, akiknek nevét egy papírra feljegyezve előre megkapta. A szertartás végén a temetőbe kivitt kalácsot szegények között osztották szét.

A görög katolikusok nagy búcsújáró helyén Mária pócson a szokásnak egy érdekes változatával találkozunk.⁴ A húsvét utáni vasárnapon (Tamás-vasárnap) egy edényben kalácsot, mézben főtt búzát, aszalt szilvát és diót visznek a templomba és ott azokat a pap megszenteli. A következő vasárnap (Kenethozó asszonyok vasárnapja) ugyanezt kiviszik a temetőbe és ott temetési énekek éneklése közben mindenki odamegy, megérinti a tálat. A pap is jelen van, de csak a szertartás végzésében működik közre, és ő is megérinti a felsorolt ételeket tartalmazó edényt. A végén a papnak meg kell kóstolnia a mézben főtt búzát, a többit pedig a hívek egymás között szétosztják és elfogyasztják. Ma ez a szokás a templomban megy végbe. Ami magyarázatát illeti, szinte kézenfekvőnek tarthatjuk a feleletet. Még a vasárnap neve is Tamás-vasárnap⁵ „A feltámadott Jézusnak azt az életépizódját ünnepli a keleti egyház ekkor, ami az evangéliumokban mindenütt megtalálható: Jézus a hitetlen Tamást (aki nem hitt Jézus feltámadásában) arra szólítja fel, hogy kézzel érintse az ő testét és ne legyen hitetlen, hanem hívő. Ugyanakkor a tanítványok is nehezen hittek. Ennek ellensúlyozására hozatott Jézus halat, lépesmézet és evett.” Így az események kristálytisztá jelképe maradt fenn Mária pócson ma is ebben a szokásban, melynek néhány változatával találkozhattunk a ma élő görög katolikusok körében.

Az adatok helyességét egyébként megerősítette a magyar görög katolikusok hajdúdorogi püspöke, Dr. Dudás Miklós:⁶ „A Halottak húsvétjának nevezett húsvét utáni temetői körmenet és istentisztelet a görög katolikusoknál régebben általános volt és sokfelé még ma is van némi maradványa. A galíciai görög katolikusok egészen a második világháború végéig húsvét hétfőjén körmenetben vonultak ki a temetőbe, hogy a halottaknak is megvigyék a feltámadás örömdetes hírét, mintegy annak emlékére, hogy maga Krisztus is megjelent feltámadása után az ószövetségben elhunyt igazak között. Ott azonban csak halottas szertartást végeztek húsvéti rend szerint, de nem áldottak meg semmiféle ételt. Ilyeneket magam is részt vettem.

Mária pócson szintén mindmáig megmaradt ez a húsvéti istentisztelet. Húsvét utáni első vasárnap délután processióban vonultak ki a temetőbe és a gyász istentisztelet alatt néhány tálban mézzel édesített és aszalt szilvával kevert főtt búzát áldanak meg a temetői kápolnában, de nem a sírokon. Ezt a szertartás után szétosztják a résztvevőknek, mindenkinek a tenyerébe adnak egy kanállal, ezt rögtön el is fogyasztják. Ezeken mint fiatal többször részt vettem. Ez másutt is szokás volt régebben.

Az általam ismert vidékeken csak húsvét ünnepétől függetlenül végzett gyász-istentiszteletekre (parasztáz, pannichida) hoztak egy-egy kalácsot, amelybe égő gyertyákat szúrtak és az istentisztelet alatt kis asztalkára (tetrapod) helyezték. Az istentisztelet vége felé egyik éneknél a hívek közösen ismételtlen emelgették. — Mária pócson 1910 körül a nagybőjt több úgynevezett *halottak szombatján* kis kalácsokat, vekniket, zsemléket hordtak össze az oltár mellé helyezett kosárba, melyeket szentmise után szétosztottak a szegényeknek. Ezt a szokást Kárpátalján is sokfelé láttam régebben, ahol azonban a kalácsokon a pap, a kántor és a harangozó osztozkodtak.

Arról, hogy a temetőben akár halottak húsvétján, akár máskor edényeket helyeznének el a sírokon üresen vagy ételkkel, nincs személyes tapasztalatom. Arról sem tudok, hogy az ilyen edények vagy ételek megáldásáért fizettek-e taxát vagy sem.⁷

Ami a halottvitel kérdését illeti, az egyházi irodalomból ismeretes,⁷ hogy a keleti szertartású keresztények valóban szemfedél nélkül és nyitott koporsóban terítették ki halottaikat és csak a temetési szertartás elvégzése után borították rá a koporsó fedelét, néhol még a templomban, néhol csak a sírnál. Általában megjegyzendő, hogy a magyar görög katolikusoknál a koporsót mindmáig csak a temetési szertartás közben vagy annak végén zárják le.

Annak, hogy a görög katolikus egyházban fedetlen koporsóban vittek volna halottat a temetőbe, eddig semmi bizonyítékát nem találtam. Az viszont bizonyos, hogy az erdélyi görögkeletiéknél a második világháború idején is fedetlen koporsóban kísérték

⁴ JOVICZKY Ferenc máriapócsi s. lelkészre hivatkozással VAJDICS János nyírgyulaji esperes szíves közlése.

⁵ VAJDICS János szíves közlése.

⁶ Dr. DUDÁS Miklós hajdúdorogi magyar görög katolikus püspök úr szíves közlése.

⁷ Ua.

ki a halottat a temetőbe, s a koporsót csak ott szegezték le.⁸ A kárpátaljai görögkeletiek-nél szintén fedetlenül vitték ki a koporsót, de a görög katolikusoknál nem.⁹

Történeti ismereteink alapján megállapítható, hogy megközelítően 1800-ig, néhol még tovább is a templom környéke kizárólagos temetkezési hely volt, bár a királyi rendelet erősen tiltotta a halottnak a templomba, sőt még a templom udvarába való vitelét is.¹⁰ Hajdúhadházon erre vonatkozóan a háztól vasárnap történő temetésre is határozatot hoztak.¹¹

A mai görög katolikus szertartás előírja, hogy a temetési szertartást nyitott koporsónál kell kezdeni. Helyesebben, ha nem is utasításszerűen írja elő, azok a kifejezések, hogy: „a pap most megszenteli a holttestet és a koporsót” jelzik, hogy a koporsó még nincs lezárva. A temetés egy részének elvégzése után ad csak jelt a pap ma is a koporsó lezárására és az udvarra kivitelére. De ha a temetkezés szinte közvetlenül a templom fala mellett történt,¹² valószínű, hogy a leszegezés is ott történt, mivel a temetések is a templomból történtek.¹³ Mikor pedig megszűnt a templom körüli temetkezés szokása, továbbra is megmaradhatott, hogy csak kint a temetőben szegezték és zárták le a koporsót. Nagyon valószínűvé teszi ezt a papok temetésének szertartása, mely szerintem nem egyéb, mint néhány szövegváltoztatással egy ősi, díszes temetési forma. Itt ugyanis az egész temetés nyitott koporsó mellett történik és a templomban, s csak a temetés végén zárják le a koporsót. Ez korábban nagyon valószínűen már kívül a templomon, tehát a temetőben történt. Mivel szinte minden temetési aktust valamiféle ének, ima kísér, bizonyára a koporsó templomból való kivitelére — amit vállon vagy kézen végeztek — is megvoltak a megfelelő énekek. De a templomból kivitt koporsó szinte biztosan nyitott volt, hiszen nem igen kalapácsoltak a templomban, amikor a templomból kiérve már a temetőben voltak, hanem csak kint, vagy a templom előtt, vagy csupán a néhány tíz méterre ázott sírnál. Valahogy így maradhatott meg a halottnak fedetlen koporsóban temetőbe vitele — amikor megszűnt a templom körüli temetkezés —, hiszen a szabályok betartása a keleti egyházakban megközelítően annyit jelentett kissé profanizálva, mint ma egyes megmerevedett, de idejétmúlt szabályok betartása.

Valószínűnek tartom tehát — már csupán amiatt is, mert a keleti orthodox, nem unitus egyháznál a legutóbbi évekig élt, de pár évtizede meg biztosan megvolt —, hogy

⁸ KRISKÓ Miklós kállósejnéni görög katolikus lelkész szíves közlése.

⁹ JORRÁGY László gazda közlése. Nyirgyulaj, 1969.

¹⁰ Hajdúhadházi Ref. Egyház Levéltára. HREL. Pr. jk. 1832 jan. „Mínhogy pedig a M. M. M. K. Tanácsának az 1775. Esztendő 17. juli és 1815 Eszt. Márcz 14-kén költ K. parancsolattya szorosán tilalmazza a ragadó nyavaják eltávoztatásának okáért hogy a holt testek a Templomba, avagy tsak a Porticusba és Templom udvarába is le ne téessenek az halotti predikátiók alkalmatosságával: ezután senkinek sem léssen szabad halottját a Templom kerítésibe bévinni, hanemha 5 V Forintot fizetend az Ekklesiá számára.” MOLNÁR Ambrus hajdúhadházi ref. lelkész gyűjtéséből.

¹¹ HREL. Pr jk. 1841. ápr. 31. 45/1841. „T. Prédikátor kérdésbe teszi, hogy midőn vasárnapi délutánokon a szomorú felek halottjaikat a magok házuknál kívánnák elpredikáltatni, üresen hagyva ezen délutánra a templomot, köteles é ezen kívánságnak még akkor is eleget tenni, ha nints ki helyette a templomba prédikáljon?

Végzés. A templombeli tanítás vasárnapi délutánokon elmulthatatlannul szükségessének ítéltevé, a kérdésbe tett esetben midőn ti. nints ki az Isteni tisztetletet a halottas udvaron foglalatokodó Prédikátor helyett, templomban végezze: a halott felett tartatni szokott kellő tanítás tartassék a templomban, magában értvén, hogy ezen rendeletnek a Hétköznapokra semmi ereje nints. Ugyanez alkalommal meghagyatik, hogy a halottnak Templom elibe való utasításával magokat és a holt testet is ne rontsolják, hanem mint erre a felsőbb helyről jött utasítások mellett sok Egyházakban düséretes szokás is — hadják az udvaron a testet, vagy ami még ajánlatosabb temessék el előbb, s úgy gyűljenek össze az Urnak házába a halotti beszéd hallgatására.

A jövőre nézve tehát a halottnak ide s tova kellemetlen hurtzolása, s annak a templomhoz való jel hozása is tilalmasnak mondatik ki, mi is a Templom kerítésében tétessek közhírré.” (MOLNÁR Ambrus hajdúhadházi ref. lelkész gyűjtéséből, és szíves közlése alapján.)

¹² Bihar megye és a Nyírség templomainak közvetlen környéke általában sírhely, de századokkal korábban ez jellemző volt országosan is.

¹³ Egyes bihari falvakban a reformátusok ma is elviszik halottaikat a templomba vagy a templom elé, míg a gyülekezet bent imádkozik, illetőleg a szertartást végighallgatja és énekl.

míg a múlt század vége felé, az unitusok a görög katolikusoknál is meglevő szokásként ismerték. Amikor pedig az unió megtörtént, vagy pedig az el sohasem szakadt keleti szertartású egyház Rómához tartozása egyre erőteljesebben kezdett megmutatkozni, a megszokáshoz való ragaszkodás egyre gyengült. Így szűnhetett meg ez a kétségtelenül élő szokás sokkal hamarabb a görög katolikus egyházakban, mint a görögkeletiekben. A Bihar megyei görög katolikusok körében egy emberöltőre visszatekintve, tehát mintegy hetven éve már nem volt szokás a halottakat nyitott koporsóban vinni a temetőbe, ami azzal volt összefüggésben, hogy utolsó útján elbúcsúzhasson a tájtól, és lássa szeretteinek szomorúságát.

Hajdúhadházon — de Szatmár megyében általában — ma is gyakorolt szokás, hogy temetés alkalmával a halottas ház udvarát és a ház előtt az utcai gyalogjártót is sárga homokkal borítják. A temetőben a megásott sír oldalának simává tétele céljából nyáron zöld fagallyakból, tölén lombtalan gallyakból seprűformát készítenek, mellyel a sír oldalait „megseprik, hogy sima legyen”. Az így készített alkalmi seprűt használat után minden esetben a sírgödörbe, fejfa felől nézve bal sarkába, seprűjével felfelé közép-magasságban helyezik el. Arra a kérdésre, hogy miért teszik oda, a legtöbb felelet így hangzik: „ezt így szokták régen is”. Volt ilyen felelet is: „kiseperjük az ördögöt a sírból vele”. „Azért állítjuk seprűjével felfelé, hogy az ördög ne háborgassa a hóttat.”¹⁴

Mint ezt Hajdúdorog püspöki helynöke megerősítette, adatok vannak arra, hogy korábban a nyitott koporsóban való temetés elterjedt volt. Legöregebb lakosok még emlékeznek erre. Arról viszont saját tapasztalatából van tudomása, hogy ha fiatal leány vagy legény meghalt, koporsóját leány és legénytársai a vállukon vitték, a koporsó tetejére menyasszonyi koszorút vagy vőlegényi bokrétát tettek, s a sírnál végzett szertartás után, amikor a pap eltávozott, a fiatalok még ott maradtak a sírnál és az odarendelt zenészek muzsikájára menyasszonytáncot jártak. Csak sokszori ostorozás eredménye lett aztán az, hogy 1930 körül a táncot már nem a sír körül, hanem a temetőkapuban járták el, míg a harmincas évek közepére ez a szokás teljesen elmaradt.¹⁵

A temetőben táncolás elemzése ez alkalommal messze vinne témánktól ugyanúgy, mint a görög katolikusok Miklós napi templomi kakasszentelése, a kakasáldás, mely az ajándékozással és termékenységgel van összefüggésben.¹⁶

A halotti tor viszont esőkevényeiben mai napig él a bihari falvakban, s hogy ez korábban milyen költséget jelentett, mi sem bizonyítja jobban, mint: „A' Torra és Temetésre tett kiadások” 1787-ből való felsorolása, mely szerint vettek:¹⁷

1 kenyéret	— Rf 12 xr
2 kenyéret ésmét a Torra	— Rf 24 xr
22 W Hust	— Rf 55 xr
24 Ittze Bort Virrasztáskor	
és Torra 4 xr	1 Rf 36 xr
Borsot, Sáfránt, Soótt	— Rf 07 xr
Tojást	— Rf 03 xr
Pályinka a Sírásoknak	— Rf 12 xr
Sírásoknak 3 nap szám	— Rf 12 xr

Összehasonlításként szolgáljon a költségek terhét illetően e néhány adat, melyben a kenyérrák és a napszámra kifizetett összeg mutatja az arányokat.

A torral kapcsolatosan megjegyzendő, hogy Mikepéresen¹⁸ a temetésen résztvevők, a presbitérium és a dalárda, ha énekeltek, vagy mint sírásók részt vettek a temetésen, utána az iskolában gyűltek össze a halotti torra. Ilyenkor a halottas háztól egész kenyéret küldtek, hozzá bort, de a kenyér végét, kis darabját, a pillisít levágják, otthon tartják. Ezzel jelzik, hogy azt az otthon maradtak eszik meg, vagyis ha az otthoniak

¹⁴ Hajdúhadház 1970. Adatközlők: Csósz András (Sugár u. 1.) 81 é. fm., Borsi József (Kazinczi u. 26.) 75 é. ny. harangozó. (MOLNÁR Ambrus ref. lelkész gyűjtéséből.)

¹⁵ VATTAMÁNYI Imre hajdúdorogi püspöki helynök úr szíves közlése.

¹⁶ VAJDICS János nyírgyulai gör. kat. esperes úr szíves közlése.

¹⁷ Pintér Ösz Andrásné temetése utáni tor költsége. Mezőtelegd 1787. nov. 16. HBML. Bihar vm. Tiszti perek. IV. A. 6/f. 6. 220.

¹⁸ Mikepéres. KELEMEN László közlése. 1955.

nem halnak meg tőle, akkor azok sem, akik a toron megkóstolják. Sokszor 200–300 ember is összejött, s hihető, hogy nem kis gondot jelentett a toron megjelenő végtisztességtevők megkínálása.

A halottkultusz, s annak most vázolt néhány vonása csupán egy-két adat XVIII. század végi megjelenésének kivételével elvezet a jelenségek mai állapotához, s a hagyományok továbbélésének, alakulásának vizsgálatához. Egyben adalékokat nyerünk a vallásos élet részleteinek halottkultuszon keresztül történő megvilágításához. Ezeknek eddigi ismereteinket bővítő feltárása nélkülözhetetlen a mai történész és néprajzkutató számára az élet sokrétű összefüggéseinek vizsgálatában.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK*

Filep Antal

Néprajz és közgazdaságtudomány

Gondolatok tudományközi együttműködésünk kérdéséhez

Erdei Ferencre, a magyar néprajz iránt mindig figyelmes tudósra és tudományos szervezőre emlékezve.

Manapság gyakran beszélünk a jelenkutatás kérdéséről, és gyakran vitatjuk a néprajz és a társadalomtudományok egymáshoz való viszonyát. Talán nem árt, ha ezzel kapcsolatban néhány tudománytörténeti utalást teszünk. Alig több mint 100–150 évvel ezelőtt, a néprajz kialakulási periódusában korántsem voltak a határok olyan merevek, elválaszthatatlanok, mint ahogy a későbbiekben alakultak. Egyfelől a néprajz, konkrétan a népmeseter, népleírás szorosan államtudományi-statisztikai stúdiumként indult el fejlődése útján, másrészt a népleírás-népmeseter a legközvetlenebbül kapcsolódott az akkor kibontakozó közgazdasági gondolkodás és a szélesebb értelemben vett gazdaságtudomány törekvéseihez.

A népleírások készítői alapos figyelmet szenteltek a vizsgált közösségek gazdasági viszonyainak, helyzetének feltárására, másrészt elemzéseikben az egykori gazdasági élet negatívumait igyekeztek felmutatni, nem fukarkodtak a kritikai megjegyzésekkel, javaslatokkal sem; hol egyes elemek, hol az egész gazdasági struktúra megváltoztatását, reformját szorgalmazták. A kérdéskör részletesebb elemzésébe nem fognék, mivel TÁLASI István 1948-ban megjelent munkája e korszak áttekintését elvégezte, valamint épp a legutóbbi évek történettudományi irodalma igazolta azokat a néprajzi oldalról tett észrevételeket, amelyeket ORTUTAY Gyulának köszönhetünk TESSEDIK Sámuel, BERZEVICZY Gergely életművével kapcsolatban. Messze vezetne azoknak az okoknak a vizsgálata, amelyek a tudományos specializálódás során a kiterjedtebb etnográfiai eltávolították a gyakorlati célkitűzésű társadalomtudományoktól. Ez egyfelől következetesen történeti érdeklődésűvé tette tudományunkat, másrészt viszont csökkentette az etnográfiai kutatások társadalmi-szociális-közgazdasági érdeklődését. Az a biztató sokoldalú felkészültség, amely a XIX. század első felének majd minden jeles egyéniségét jellemezte, csak egyesek munkásságában maradt meg, vagy alig-alig kaphatott kifejezést (mint például ORBÁN Balázs, ECSERI Lajos, KÓRIS Kálmán és mások munkáiban). *A Magyarság Néprajza* összefoglaló kézikönyvünk szervezőinek:

* Az itt következő két tanulmány *A néprajzi jelenkutatás problémái*-ről előadás-sorozat, ill. vita második ülészakán hangzott el, 1972. május 24-én a Néprajzi Társaságban. Az előadásokat követő széles körű vitában Andorka Rudolf (Központi Statisztikai Hivatal); Zelnik János, Sebestyén József és Halász Péter (MTA Agrárgazdasági Kutatóintézet); Bodrogi Tibor és Sárkány Mihály (MTA Néprajzi Kutató Csoport); Kresz Mária, Györgyi Erzsébet és Molnár Balázs vett részt. (A jelenkutatás-sorozat első ülészakáról folyóiratunk tömör összefoglalásban számolt be, 1972. 378–380, azóta teljes anyaga megjelent: *Filozófiai Szemle* 1972. 3–4. szám, 518–541.) — Szerk.

GYÖRFFY Istvánnak, BÁTKY Zsigmondnak, VISKI Károlynak egyes tanulmányaiban, összefoglaló munkáiban csak áttételesen, közvetetten kerültek feldolgozásra a témáikkal összefüggő, szociális, közgazdasági vonatkozások. Úgy érezzük, nem azért, mintha ezekről ők maguk nem vettek volna tudomást. BÁTKY Zsigmond szolgáltatta erre a legjobb példát. Egy 1918-ban közzétett Fejér megyével foglalkozó tanulmánya a megye birtokviszonyaiból, gazdasági-gazdálkodási helyzetéből magyarázza meg a települési, demográfiai, részben néprajzi képét, még hozzá olyan élességgel fogalmazottan, amely a polgári forradalom beköszönté utáni szabadabb légkörben is szinte társtalan, 1919 – 1945 között pedig példa nélküli. Tulajdonképpen ezzel kapcsolatosan kell megemlékezni GYÖRFFY István nemzeti művelődésünkkel foglalkozó emlékiratáról. GYÖRFFY-t e munkája megírására a náciizmus és a fasizmus előretörése, az Anschluss bekövetkezése sarkallta. Részben az aktuális politikai kapcsolódások, részben szakterületi kérdések kutatatlansága, részben szemléleti okokból e tanulmányban nem egy vitatható elem van, mégis tudománytörténetileg rendkívül fontos számunkra, mivel a korszerűsödés következményeinek érvényesülését, a belső fejlődés útjait, a hagyományos-tradicionális keretek felbomlását, továbbélését vizsgálta a levont tanulságok gyakorlati, politikai hasznosításának igényével is.

GYÖRFFY István közgazdasági egyetemi, majd bölcsészkar magántanár-sága, 1934-beli bölcsészkar tanszékének szervezése, professzorsága, a gazdaságtudomány és közgazdaságtudomány, közigazgatástudomány egyetemi képviselőivel való szoros kapcsolata is közrejátszott abban, hogy a harmincas évek derekán és a negyvenes évek elején intenzív interdisciplináris kutatómunkák indultak meg. E tudományközi vizsgálatokban az etnográfusok a műszaki, agrártudományok művelői mellett közigazgatási, közgazdasági, szociológiai kutatókkal együtt dolgoztak. Tanulságos, hogy egyik kutatási ágazat sem adta fel a maga sajátos célkitűzéseit, sajátos módszereit. Egymás eredményeinek, eljárásainak kölcsönös megismerésével, szembesítésével törekedtek az egykorú valóság alaposabb feltárására. A társtudományi vizsgálatok tanulságainak államigazgatási, gazdaságtudományi gyakorlati hasznosítását is megkísérelték elérni, másfelől progresszív törekvésű politikai akciókban is érvényesíteni igyekeztek. A Komárom és Veszprém megyei munkálatok mellett kiemelkedő jelentőségűvé vált a tiszafüredi öntözőrendszer térségének kutatása, aminek különösen nagy aktualitást ad napjainkban a Kisköre mellett most megvalósuló második tiszai vízilépcső és mögötte kialakuló tároló.

Az itt összegyűjtött adatanyag tette lehetővé a kis híján kormányválságig vezető, parlamenti vihart kiváltó *Táj és Népkutató Kiállítást*, amely a néprajzi kutatások anyagának szerves felhasználásával mutatta be a feudálkapalista társadalmi rend mély ellentmondásait, a parasztság és a kisbirtok közgazdasági problémáit, a haladás gazdasági, társadalmi akadályait. A kiállítás létrehozásában mind az anyaggyűjtésben, mind az installálásban jelentős szerepe volt VARGHA Lászlónak mint GYÖRFFY István tanársegédének. Hasonlóan szervezett komplex kutatásokat kezdeményeztek később az Államtudományi Intézet keretében az ország különböző vidékein nyári szünetekben nagyszámú fiatal egyetemi hallgató bevonásával. Ezeknek a néprajzkutatás szempontjából rendkívül jelentős vállalkozásoknak a dokumentálásával szakterületünk a második világháború miatt adós maradt (Bereg, Szilágyság, Rábcakapi, Kiskunhalas stb.). A Kiskunhalason rendezett gyűjtőút alkalmával is tevékeny részt vállalt ERDEI Ferenc is részben szociológiai, részben közgazdasági

kérdések vizsgálatával. Ezek a kutató akciók legális és viszonylag biztonságos kereteket teremtettek a munkásmozgalomhoz kapcsolódott kutatók számára tényanyag gyűjtésére és bizonyos agitatív tevékenységre.

A Közép-Tisza mentén folyt kutatások publikálása még a felszabadulás után is tartott. Így láttak napvilágot a felszabadulás után VARGHA László értékes megfigyelései a népi építkezés, település köréből. E munkálatokból fejlődtek ki az aktuális gazdasági, közgazdasági, fejlesztési, tervezési kérdések tekintetében is rendkívüli figyelmet érdemlő gazdálkodási *változástvizsgálatok*, hogy TÁLASI István Közép-Tisza vidéki kutatásaira utaljak. Az 1938-ban végzett terepmunka tapasztalatait 1942-ben tette közzé TÁLASI professzor. A XIX. sz. második felében lezajlott átalakulásoknak a paraszti gazdaságokra, gazdálkodásra, állattenyésztésre gyakorolt hatását vizsgálva mai célkitűzéseink, problémáink megoldásához is hasznos megállapításokat tett. Hadd idézzük: „*Miért foglalkozzék a néprajzi kutatás közgazdaságiaknak látszó jelenségekkel, vagy üzemi gazdálkodás felé haladó irányzat magyarázatával? Népünk művelődése a történeti néprajz tanulsága szerint állandó, mozgalmasságú fejlődés . . . dinamikus ráhatások stb. következtében, s előző évezredek, évszázadok, évtizedek művelődési szakaszai, a megüledettség közbülső sztatikus, nyugalmi állapota előtti és utáni átmenetei mind az elfogadás és elutasítás, megtartás és átformálás folyamatait jelzik. A népi kultúra változásainak jelenben való vizsgálata használatos támpontot, részint a jelen állapotot rögzíti meg egyidejű (szinkronikus) problémáival, és következtetési lehetőséget enged a változások mindenkori elvben lehetséges irányaira is.*”

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezek a közép-tiszai kutatások vezettek a felszabadulást követően a Néprajzi Múzeumban a *tiszaigari kollektív gyűjtések* elvégzéséhez.

Sajátságos, hogy az egykori csehszlovákiai, romániai magyar ifjúság keretei között is indultak részben spontán, részben egyetemi szervezéssel hasonló vizsgálatok. Ezeket is egyfelől a néprajzot is felölelő komplexitás, történetiség jellemezte, másfelől ezekben is a közgazdasági, társadalmi érdeklődés mélyülőben volt s a kutatások az egykori jelen valóságát elemezték elsősorban. Másfelől a tudománytörténetileg eltérő gyökerekből származó cseh és román (GUSTI) kutatási módszerek, szemlélet sok elemét is közvetítették a résztvevők, akik az említett kollektív gyűjtőtáborok munkájába a bécsi döntéseket követően nagyobb számban kapcsolódhattak. Friss szemléletükkel különösen nagy hatással voltak a szlovákiai sarlósok, BALOGH Edgár és JÓCSIK Lajos publicisztikai tevékenysége továbbra is a néprajz, szociográfia, közgazdaság kérdéseit érintette. (Megjegyzésre érdemes, hogy BALOGH Edgár Romániába való kiutasításáig néprajzi doktorátus megszerzésére készült, GYÖRFFY István rokonszenvét, támogatását élvezve. SZABÓ T. Attilának bábonyi kutatásai is közvetlen példaként hatottak.)

A felszabadulást követő évtizedekben felnőtt új kutató nemzedékek előtt a marxista egyetemi ideológiai, politikai gazdaságtani képzés következtében is nyilvánvalóvá vált, hogy az anyagi műveltség, életmód, társadalmi rétegzettség, termelési-gazdálkodási eljárások, rendszerek fejlődésének hátterében munkálkodó gazdasági tényezőket fel kell tárni, ha a történeti valóság okozati összefüggéseit kívánják megismerni. De ebben az irányban hatottak a második szakként hallgatott történelem, földrajz stúdiumok is.

Ebben a tekintetben hangsúlyozni kell, hogy milyen szervesen egészí-

tették ki TÁLASI István kollégiumainak történeti koncepcióját SZÉKELY György, SINKOVICS István, SZABAD György, VARGA János néprajz szakosok számára tartott speciálkollégiumai, amelyek gazdaságtörténeti-társadalomtörténeti háttérrel adták a rendszerezett néprajzi tényanyagoknak. A budapestihez hasonlóan szerves kiegészítést nyújthatott a Debrecenben GUNDA Béla professzornál végző növendékeknek különösen SZABÓ István tanszéke és részben KÁDÁR László katedrája. A hazai kutatások interdisciplináris adottságai, ezen belül a közgazdasági kapcsolatteremtés lehetőségei talán sohasem voltak ilyen kedvezőek.

Szerettem volna hangsúlyozni a fentiekkel, hogy az etnográfusok a kezdeti időszakról kezdve nem csekély érdeklődést tanúsítottak a kortársi valóság megismerése iránt, kutatási témáikat készek voltak társtudományi relációkban is vizsgálni; az adott lehetőségeket kihasználva szorosan együttműködtek többek között a gazdasági, szociológiai kutatókkal is. Nem kell részleteznünk azt sem, hogy egyáltalán nem a néprajztudomány művelőin múlott, hogy a biztató kezdeti lépéseknek nem bontakozhatott ki szélesebb folytatása. Valljuk meg őszintén, nem is igényelték sokáig részvételünket. Nem árt számvetést készítenünk, ma miben segíthetnénk, mit nyújthatunk a gyakorlati tervező, szervező munkákat végző gazdaságtudományi ágazatoknak, többek között különösen a közgazdaságtudományoknak.

Mielőtt észrevételeimet részletezném, egy sajátosságra fel kell hívnom a figyelmet. A magyar néprajztudomány legfontosabb eredményei ma még koránt sincsenek jelentőségüknek megfelelően dokumentálva. A közzétett tanulmányok tudománytörténeti adottságok miatt többnyire a belülről tájékozottak számára sem minden esetben könnyen kapcsolhatók. Mindemellett éppen az utóbbi két évtizedben végzett fiatalabb nemzedék tanúsíthatja, hogy az egyetemi keretek között teljességre törekvő szintézisek születtek, amelyek egyfelől felölelték az etnográfiai jelenségek egészét, másfelől a népi műveltség, gazdálkodás, a falusi, mezővárosi társadalom szélesebb gazdaságtörténeti, közgazdasági, szociológiai összefüggéseit, kapcsolódásait is figyelemmel kísérték, nyomon követték. Ezek az egyetemi kollégiumok összefoglalták, rendszereztek, értékelték az eddigi kutatások anyagát, eredményeit, de egyben meg is haladták a napjainkig elért szintet, nem egy ponton, európai mértékkel mérve is, módszertanilag is figyelemre méltó érték született. Úgy gondoljuk, hogy szaktudományunknak ezekre a ma sajnos jobbra csak verbálisan élő, de nap mint nap ható eredményeire is támaszkodnunk kell. Hiszen a fiatalabb nemzedékek munkájában közvetve máris érvényesülnek, rendkívüli meghatározó erővel hatnak. Ebből következik az is, hogy a közgazdaságtudományi ágazatok aktívan érdeklődő kutatóinak az irodalmi anyag mellett az egyes specialistákkal is konzultálniuk kell, ha a néprajzi anyagban tájékozódni óhajtának, hiszen a közeljövőben másként nem közelíthetik meg napjaink eredményeit.

A közgazdaságtudomány számára a néprajzi kutatások két síkon lehetnek fontosak, kapcsolhatók. Egyfelől az etnográfia mint történeti stúdium számos olyan gazdaságtörténeti vonatkozású folyamatot, összefüggést tár fel, amely a társadalom kisebb vagy nagyobb közösségeinek gazdálkodási viszonyait, közgazdasági gondolkodását segítheti megismerni, méghozzá legtöbbször olyan körülmények között élt embercsoportokról adhat hírt a néprajzi kutató, amelyekről csak hiányos és csak másodlagos források szólhatnak. Másfelől a néprajzi vizsgálatok követhetővé teszik a regionális, országos, kontinentális

gazdasági, közgazdasági törvényszerűségek érvényesülését, hatását; — még akkor is, amikor mint az előbbi esetben írásos források alig vagy egyáltalán nem elemezhetők vagy csak másodlagos értékűek. Hazai viszonyok között is ez az időszak a legújabb korig tartott. Noha parasztságunk írásbeliségének mély, sok évszázados gyökerei vannak, a legutóbbi időkig alig keletkeztek olyan írásbeli dokumentumok, amelyek parasztságunk ökonómiai gondolkodását szélesebb összefüggésében vizsgálhatóvá tehetnék. Hozzá kell fűznünk, hogy a hazai társadalom számos más rétege is a parasztséghez hasonló forrásadottságokkal rendelkezik, még akkor is, ha nem kizsákmányolt volt, hanem viszonylag kiváltságolt helyzetű. Így a néprajz mind feltáró, gyűjtő tevékenységében, mind értékelő munkájában tovább kellett hogy lépjen a szűkebben vett paraszti népszerűségi, vagy a falu keretein. Röviden utalhatunk csak arra, hogy a magyar etnográfiai vizsgálatok java részében is ez a szélesebb kitekintésű érdeklődés nyert teret. Ma már a hazai városfejlődés értékeléséből éppen úgy nem hiányozhatnak a néprajztudomány eredményei, mint ahogy agrárgazdaságunk történetét és egyes korszakokban elért szintjét sem lehetne a teljesség igényével megrajzolni az etnográfia mellőzésével.

Meggyőződésünk azonban, hogy nemcsak a visszatekintő vizsgálatokban kapcsolódhatnak tudományszakjaink. A fentiekben túlmenően mind a jelenkutatásban, mind a tervezésben hasznos segítséget nyújthat a néprajztudomány a közgazdaságtudomány számára. Részben tudományszakunk eredményeinek, részben sajátos módszereinek alkalmazása, felhasználása adhat hasznos kiegészítést, segíthet új felismerésekre, korábbi észlelések új megvilágítására. Röviden csak a hazai településállomány értékelésére szeretnék utalni. Sajnos sem a történettudomány, sem a településföldrajz nem tudta kellő részletességgel feldolgozni a hazai településhálózat legutóbbi 100 esztendejének viszonyait. ERDEI Ferenc szociológiai indítású vizsgálatai, amelyek különösen kibontakozásuk időszakában nagyon sokat merítettek a néprajzi kutatások anyagából, jelezhetik problémáinkat. Az etnográfiai elemzések segítségével településhálózatunknak, településrendszerünknek a történeti fejlődéshez közelebb álló, a funkcionális szempontokat természetesen magába foglaló, árnyaltabb értékelése készíthető el, ami lehetővé tenné a sommás, történetietlen ítéletek felszámolását, amelyek sokszor abból is fakadnak, hogy számos kutató a hazai fejlődéstől gyökeresen eltérő formációkból levont eredményeket, elveket, módszereket vett át és alkalmazott körültekintő kritika nélkül. Csak két eklatáns példát említsünk: az egyik a tanya, a másik a falu és város közötti átmenetet képező mezőváros. A tanyatelepülést sokan egyoldalúan a hazai fejlődés feudális, konzervatív, korszerűtlen jellegzetességéként ábrázolták, viszont nem vették észre, hogy éppen a feudalizmusból vagy a feudális maradványokból kibontakozó, egyre inkább árutermelővé váló földművelő, állattenyésztő paraszti üzem adott viszonyokat tekintve legkorszerűbb, leginkább alkalmazkodni képes településtípusa volt. S korunkban is nagy dinamikus fejlődési tartalékokkal rendelkezett. Gondoljunk Csongrád megye polgárosuló középparaszti, kisparaszti tanyáira, amelyek az adott kor kisvárosi, községi parasztháztartásainak minden vívmányát magukénak mondhatták. (Szentés, Szegvár, Mindszent, Hódmezővásárhely stb. példáit idézhetném, de a szomszédos békési, csanádi tanyavilág is részben hasonlatos volt.) De ne feledkezzünk el ERDEI Ferencnek a Szeged környéki tanyaközségeiről sem, ahol, amint a *Város és vidéke* című művében beszámol, sok mindennel dacolva, a kedvező, spontán helyi törekvések nyomán megindult a tanya település „urbanizációja.”

Az előbb említett másik települési fogalom a mezőváros. Sok évszázadon át sajátos sokrétű, differenciált településtípusként élt társadalmunkban, közigazgatásunkban a mezővárosok kategóriája, amelyet a középkorban bontakozó piaci árutermelés hívott létre. Ezek a települések fogadták be a feudális kötöttségekből kivergődött, öntudatosodó paraszttömegeket. Több-kevesebb autonómiával rendelkezve az öngazgatás révén kedvezőbb feltételeket teremthettek közösségi és gazdasági életük megszervezésére. A bennük tömörülő paraszt-iparos-kalmár-kereskedő elemek könnyebben védezhettek ki a feudális társadalmi erők beavatkozását, nyomását, sikeresebben kelhettek versenyre a feudális erőkkel a gazdasági életben mind a termelésben, mind az értékesítésben. Magasabb életszintjükkel, népesebb, differenciáltabb lakosságukkal képessé válhattak központi szerepkörök befogadására, megvalósítására. Fejlődési dimenzióiban korlátozott társadalmi, gazdasági rendszerben általában az optimális előrehaladást képviselték. A hazai kapitalizmus kibontakozása után ugyan a mezővárosok egy részéhez sok anakronisztikus elem tapadt, a 100 évvel ezelőtti közigazgatási rendezés idején mégis káros volt a mezővárosok kategóriájának felszámolása. Hiszen a községek közé olyan jelentékeny népességű települések degradálódtak, mint Orosháza, vagy olyan, a kor mértékével is jelentékenyen urbanizálódott, tisztes múltú, sokszor nemzetközi hírű települések, mint a hegyaljai városok, nevezetesen közülük pl. Tokaj, Sárospatak vesztették el városi jogállásukat. Ezen a visszás helyzeten változtatott a legutóbbi évek településfejlesztési koncepciója, amikor bevezették a község—város közötti átmeneti kategóriát, a nagyközséget, valamint a városiasodásukban előrehaladt jelentékenyebb településeinket városok sorába emelték. A néprajzi kutatás figyelme korán, más tudományágakat megelőzve fordult a mezővárosok felé. Nem lenne nehéz bizonyítani, hogy a szociológiai történeti irodalom első témánkba vágó feldolgozásai milyen szoros szálakkal fűződtek az egykorú néprajztudományhoz. A legfontosabb újkort tárgyaló művek pedig kifejezetten történeti néprajzi indíttatásúak voltak. (MAJLÁTH Jolán, MÁRKUS István szemléletét, módszerét egyaránt GYÖRFFY István, illetve ERDEI Ferenc befolyásolták. ERDEI pedig maga is elsősorban GYÖRFFY hatása alatt formálta jó néhány nézetét.)

Városaink, nagyközségeink gazdasági, társadalmi, művelődéstörténeti, fejlődési tendenciáinak kutatása a közelmúlt és a jelen viszonylatában sem nélkülözheti az etnográfiai módszereket, néprajzi megközelítést. E településeink sajátos viszonyai olyanok, hogy adottságaik, fejlődési tartalékaik számbavétele, elemzése néprajzi iskolázottság nélkül nem végezhető el teljességre törekvően. (A helyi gazdálkodási hagyományok, adottságok szintjéről, jellegéről, a helyi lakosság egyes rétegeinek magatartás, életmódbeli adottságairól, hagyományairól aligha adhatna bárki is jellemzést, értékelést. Adott esetben felmerülhet az is, hogy a néprajzban alkalmazott életmód, életforma, magatartás vizsgálatokat településeink életműködésének jobb megértése, tervezési módszereink pontosabbá tétele érdekében olyan társadalmi rétegek, csoportok vonatkozásában is el lehetne és el kellene végezni, amelyekkel az etnográfia eddig nem foglalkozott, mivel nem tartoztak a hagyományos etnográfiai érdeklődés körébe.)

A néprajzi kutató gazdasági, társadalmi, kulturális jelenségek elemzésével megkísérélheti egy adott körzet kisebb-nagyobb, azonos struktúrájú közösségeinek összehasonlító vizsgálatát, értékelését, még akkor is, ha más úton, más kutatási módszerekkel nemigen lehet értékelhető elkülönítő jegyeket, kitapint-

ható eltéréseket találni. Pedig sok esetben ezeknek a jegyeknek, sajátságoknak mélyebb társadalomtörténeti gyökerei vannak, s a közös fejlődés parancsoló konvergenciái ellenére is a magatartást közvetlenül befolyásoló, meghatározó mozzanatokhoz vezethetnek. Adott esetben a gazdasági, politikai cselekvést közvetve is érintik ezek az eltérő magatartások. Gazdasági, területfejlesztési döntéseknél, tervezésnél ezeket a tényezőket érdemes figyelembe venni. Adott szerencsés esetben a helyi energiákat, a helyi hagyományokat tovább fejlesztő, befogó intézkedés (beruházás, döntés) hatékonysága többszörösen fölülmúlhatja a várható optimális szintet, viszont a helyi magatartással, várakozással, hagyományokkal ellentétes fejlesztés (döntés) kedvező tárgyi feltételek ellenére sem hozhatja meg a kívánt eredményt, ami gazdasági károkhoz is vezethet. Kitűnő példát nyújt ERDEI Ferenc a *Város és vidéke* kötetében erre. A szentesi, Mindszenti termelészövetkezetek a helyi kis- és középparaszti szinten meggyökeresedett kertészeti eljárásokat tudták új elemekkel bővíteni (termálvíz, üvegház, illetve fűthető fólia sátrak), de egyben a helyi család-szervezeti hagyományokhoz idomuló üzemszervezeti formákat is kiépítve a tagság közérzetét, kedvét kellő hőfokra voltak képesek emelni. Az eredmény: ugrásszerű fejlődés s nem utolsósorban az országos átlagot felülmúló színvonal-emelkedés. Ellenpéldaként felsorakoztathatnánk számos „kozmosis sértődött-ségű” települést is.

Etnográfus kollégáink is nekünk szegezhetik a kérdést, ilyen jellegű vizsgálatokat végeztek-e már hazánkban, hiszen szakirodalmunkban nyomát a legutóbbi időkhöz alig találhatjuk. E helyt is fel kell hívjuk a figyelmet az MTÁ Dunántúli Tudományos Intézete vizsgálataira, amelyeket RÚZSÁS Lajos szervezett és vezetett. A gazdasági, területfejlesztési tervezést támogató alap kutatásokban a pécsiek a gazdaságföldrajz, gazdaságtörténet művelői mellé bevonták a tanulmányok készítésébe ANDRÁSFALVY Bertalan kandidatust, mint etnográfust, aki több esetben részt is vett. Pl. egyik ilyen esetben a különböző nemzetiségi eredetű közösségek magatartáseltéréseit derítette fel. (Természetesen gazdasági magatartást is beleértjük e fogalomba.)

Legújabbán pedig egyes dél-dunántúli termelészövetkezetek hosszútávú fejlesztési terveinek elkészítése során veszik igénybe etnográfus munkatársuk segítségét. Tudomásunk szerint ezekről a munkálatokról rövidesen publikációkat jelentetnek meg, így részleteikben is hozzáférhetőek lesznek a pécsi tapasztalatok.

A néprajzi kutatók munkájuk sajátosságai révén nagyon gyakran rákényszerülnek arra, hogy egy-egy vizsgált közösség meglehetősen eltérő, egymástól távolos jelenségeit értékeljék, együttesen vizsgálják. Így számos esetben olyan strukturális összefüggésrendszert tehetnek tanulmányozhatóvá, amelyeket más szakterületek a tudományos specializálódás miatt is meglehetősen nehezen vehetnének vizsgálóra. Az etnográfus viszont források hiányával küzdve kénytelen a legkülönbözőbb adatokat szembesíteni, s azokat okozati jelenségekként a háttérben meghúzódó közös okokra visszavezetni.

Ezeknek a vizsgálódásoknak szélesebben általánosítható tanulságai egyáltalában nem lehetnek közömbösek a társadalomtudományok, a közgazdaságtudomány, a tervezés szempontjából. A néprajzi vizsgálódások ugyan elsősorban a paraszti és paraszti életkörülmények között élt közösségek gazdálkodási, társadalmi, kulturális tevékenységének nagyon szoros belső összefüggéseit teszik nyilvánvalóvá, de analógiájukra nyilván elvégezhetőek lehetnének más rétegek hasonló módszerű kutatásai is. Számos példát sorakoztathatnánk

fel. Kezdve a településrendszer, településforma és a gazdálkodásmód, birtokstruktúra közvetlen és közvetett kölcsönhatásaitól, összefüggéseitől. Felsorakoztathatók azokat a kapcsolódásokat, amelyek a lakáskultúra változásában a gazdasági-gazdálkodási-termelési tényezők alakulását követték. Ugyan nyilvánvaló, hogy esetenként a szélesebb értelemben vett hagyomány, az ízlés stb. is nagy módosító szerepet játszik, mégis bizonyos fokig a mélyebb összefüggések lehetővé tennék a tapasztalati anyag prognosztikai felhasználását, a tervezési általánosítást. Ezzel a gondolatsorral kapcsolatosan csak egyetlen példát említenénk. A mezőgazdaság szocialista átszervezését követően számos kérdést vetett fel az állattartomány fejlesztése, az átszervezést követően az élet számos területén változtak meg gyökeresen a viszonyok. A sok évszázados hagyományú lakáskultúra is gyors változáson ment át, nagy mértékben korszerűsödtek a lakóteret műszaki-építészeti alapadottságai. Viszont ezzel párhuzamosan, miközben a háztáji gazdálkodás szerepe, jelentősége egyre nyilvánvalóbbá vált, a gazdasági rendeltetésű épületek korszerűsítése elmaradt, sőt bizonyos tényezők megváltozása miatt korszerűtlenségük csak fokozódott mind relatív, mind abszolút értelemben. Ez a körülmény ma már nem csak minőségi korlátozáshoz vezet, hanem mennyiségi vonatkozásban is korlátozza a hagyományos állattartást. Hasonló fejlődési ellentmondásokat a takarmánygazdálkodás, állattartás, település–telekrendszer, épületállomány alakulásában is nyomon követhetünk. Nyilvánvaló, hogy az ott említett egyes részösszefüggések nem közvetlenül közgazdaságiak, azonban összefüggéseikben, összegeződésükben közgazdasági kihatásuakká válhatnak. Az etnográfia feldolgozhatja ezeket a folyamatokat, végig követheti az ilyen jellegű összefüggéseket, már csak azért is, hogy a tradicionális jelenségeket végső folyamatukban, akár megszűnésükben is regisztrálhassa; viszont tudományunk nem vállalkozhat ezeknek az összefüggéseknek gazdasági, társadalmi, politikai, tervezési, irányítási szempontból való értékelésére, hasznosítására; legfeljebb jelzéseket adhat. Minden további lépést a gyakorlati szakembereknek kell megtenniük.

Az előbbi példák is felvetették a változások nyomonkövetését. Az etnográfia mint tudománytörténeti részben is jeleztük, régóta foglalkozik e kérdéssel. A szocialista építés gyökeresen átalakította máris hazai társadalmunk rendszerét, gazdasági életét, az egyes osztályok, rétegek értékrendjét, normáit. E változások feltárása, elemzése, összefüggéseik kifejtése számos ponton vezethet általánosításokhoz. Egyfelől olyan fejlesztési, tervezési, irányítási tanulságokkal kecsegtetnek, amelyek gyakorlati többek között közgazdasági – hasznosításuk révén módszertani finomításokat tehetnek a jövőre nézve lehetővé, másrészt a hazai fejlődést megközelítő vagy ezt később követő országokban is tanulsággal alkalmazhatók mint nemzetközi tapasztalatok. A hazai gazdasági, társadalmi fejlődés utolsó 100–150 éves kapitalista kibontakozásával, majd szocialista átforgalmazásával járó átalakulása számos tanulságos „változásmódot” kínálhat az élet legkülönbözőbb területeiről. Tapasztalati anyagunk feldolgozatlansága rendkívül káros lenne mind a hazai, mind az egyetemes tudomány szempontjából. Az etnográfia e tekintetben egyedülállóan sokat tehetne, különösen akkor, ha a feladatokban nem marad magára. Hasznos és örömdetes lenne a településrendszer, lakáskultúra, gazdasági és társadalmi élet jelenségeinek egyeztetett programú közös vizsgálata, valahogyan azoknak a hagyományoknak a gyümölcsöző felhasználásával, továbbépítésével, amelyek az 1930-as évek végére nyúlnak vissza. Az azóta eltelt évtizedek egyértelműen bizonyították, hogy nem eléggé hatásos egymás

eredményeinek kölcsönös, legtöbbször azonban nagyon is egyoldalú regisztrálása, szorosabb, közvetlenebb, a módszerek és a gyakorlat alapos ismeretében gyökerező kölcsönös együttműködésre lenne szükség. Ennek a következménye kettős lesz; egyfelől jobban megfelelhetnek tudományágaink a megmutatkozó közvetlen gyakorlati igényeknek, másfelől a tudományszak általánosabb feladatainak, messzebb tekintő belső céljainak a végrehajtásához módszertani vonatkozásban nagymértékű gazdagodást eredményezhetnek.

Fejtegetéseinket nem fejezhetjük be másként, mint hogy utaljunk ERDEI Ferenc életművére. Sokoldalú, ma már sajnálatosan lezárult életpályája a szociológia-közgazdaságtudomány-történettudomány-etnográfia módszereinek, látásmódjának magas szintű, alkotó ötvözésére nagyszerű példát ad. Az általa megkezdett út láthatóan sok nehézséget rejt magában szakterületeink egyes kutatói számára, de egyben új, szilárdabb eredményekkel kecsegtet és további határozott lépésekre ösztönöz. Igaz ugyan, hogy a tudományos és a technikai forradalom, a társadalmunk egészét formáló szocialista fejlődés a tradicionális kereteket már felbontotta, s egyre kevesebb lesz a szó szoros értelmében vett néprajzi jelenségek száma, a hagyományos folyamatrendszer az azonban az előttünk álló fél évszázadban még éreztetni fogják a hatásukat, számolni kell velük, terveinket, elképzeléseinket ennek tudatában kell megalkotnunk.

Paládi-Kovács Attila

Mit mondhat a gazdasági néprajz a közgazdaságtannak?

1. Mielőtt a sokak számára talán frivolnak tűnő kérdés kifejtésére rátérnék, a *gazdasági néprajz* mibenlétéről kell röviden szólnom. A magyar néprajztudomány nem használja ezt a kifejezést, s gazdasági jellegű elkülönült diszciplínával sem rendelkezik. A gazdasági néprajz természetesen nem azonos a hagyományos értelemben vett *tárgyi néprajzzal*, amelynek elnevezésében is tükröződő tárgyközpontúsága, múzeumi kollekció-gyűjtő szelleme eleve más — bár általunk igen nagyra értékelt — rendeltetést szabott. Az *anyag kultúra kutatás* megjelölést — nehézkessége mellett — azért sem használhatjuk most, mert az több történeti disciplina együttes kutatási irányát fejezi ki, s tematikája sem fedi a gazdasági néprajzét. Egyfelől bővebb annál, másfelől szűkebb. Ezzel azt is kimondtam, hogy nézetem szerint a „gazdasági néprajz” nem fogható fel az anyagi kultúra kutatás egy ágának, bár legtöbbet feltétlenül az anyagi kultúrából meríthet, s legszélesebb érintkezési felülete e tudomány-szakkal lehet. A gazdasági néprajzot nem fognám fel tisztán az angolszász országokban kifejlődött *Economic Anthropology* hazai megfelelőjének sem. A gazdasági antropológia ugyanis főleg, bár nem kizárólag, a természeti népek, az egyszerűbb társadalmak gazdasági jelenségeinek, folyamatainak leírásával, rendszerezésével foglalkozik. Mint hazai ismertetője, SÁRKÁNY Mihály is rámutat, ez a fiatal, alig félszázados tudományág mindmáig szorosan kapcsolódik a közgazdaságtanhoz. MALINOWSKI, FIRTH, POLÁNYI, HERSKOVITS és

mások műveiből nemcsak a gazdaságtörténet meríthet. A tulajdonviszonyok, a termelés, az elosztás, a csere, a fogyasztás viszonyainak leírásai nemcsak kuriózumként érdekelheti a gazdaságtan művelőit. [A gazdasági antropológia gazdag adattárat nyújt a politikai gazdaságtan és a történelmi materializmus számára is a gazdasági tevékenység kezdeti formáiról; nyersanyagot nyújt adott társadalmak közgazdasági modelljeinek felépítéséhez. Hogy milyen gazdag példatárat nyújthat, azt Julius Lips magyarul is olvasható könyvének egyik jól sikerült fejezete mutatja, amelyben a fizetőeszközök változatosságát írja le. (A kagylópénztől a csekk-könyvig.)] Minél kezdetibb szakaszában van a történelmi-társadalmi fejlődésnek egy adott társadalom, annál többet mondhat róla a gazdaságtannak az antropológia, annál bővebb a köre azon jelenségeknek, amelyeket *csak* az antropológus mutathat fel róla. A természeti népekről szóló gazdasági ismeretek tudvalevőleg fél évezrede halmozódnak, hiszen a Föld felfedezése együtt járt a népek felfedezésével, s az európai udvarokat nemcsak a föld kincsei érdekelték, hanem a megismert népek gazdasági színvonalá, ipari és mezőgazdasági tevékenysége, termékei, fogyasztói szokásai stb. is. Ilyenformán ezek az ismeretek egyszerre váltak etnológiai és gazdasági ismeretökké. A néprajzi megismerés gazdasági értékű tényei a gyarmattartó országokban hamarosan praktikus gazdasági ismeretökké váltak. Átáramlásuk a gazdaságtanba vagy közvetlenül az antropológiából vagy más disciplinák közvetítésével történt. Bizonyos gazdasági antropológiai ismeretek helyet kaptak a világ gazdasági tudnivalók között (Afro-ázsiai Intézet).

E rövid kitérő után térjünk még vissza a gazdasági néprajz mibenlétére. Ennek a tudomány szaknak — nézetem szerint — a gazdasági antropológiai és a komplex paraszttársadalmakat vizsgáló európai etnológia anyagából egyaránt merítenie kell. Felfogható alkalmazott tudományzakként is, amely néprajzi tényanyagot gazdasági aspektusból világít meg és rendszerez. (Természetesen fogalmi rendszere, terminológiája, kérdésfeltevése erősen tapad a gazdaságtanéhoz.) Így pl. a termelőeszközök formája csak annyiban érdekli, amennyiben a forma az eszköz termelékenységének és a vele előállított termék minőségének fokmérője (pl. eketípusok, borsajtók, sarló-kasza eszközváltás).

2. Azt gondolom, szükségtelen lenne bizonygatni, hogy a néprajz már eddig is hasznos társtudománya volt a gazdaságtörténetnek, amely maga egyszersmint közgazdaságtani disciplina is. Inkább arról essék szó, mit kellene tennie, hogy eredményei ne esetlegesen, véletlenszerűen jussanak be a gazdaságtörténetbe, gazdasági földrajzba, s általában a gazdaságtanba. Hiszen egyetlen tudomány szak, így a néprajz számára sem lehet közömbös, hogy társadalmi hasznosságát milyen módon és fokon tudja elismertetni. Nézetem szerint a gazdasági néprajznak két alapvető kérdéssel kell szembenéznie:

a) Ki tudja-e alakítani a kvantitatív analízis számára járható útját, tud-e produkálni matematizálható eredményeket?

b) Hasonló súlyú és fontosságú kérdés: lehet-e, s ha igen, hogyan lehetne prognosztizálni a néprajzi jelenségeket, összefüggéseket?

Egyik kérdés sem olyan, hogy meg kellene rettennünk tőle. Az anyagi kultúra kutatás már eddig is felmutathat néhány szép eredményt, amely a kvantitatív elemzés lehetőségességét, eredményességét bizonyítja. Gondoljunk csak HOFFMANN Tamás vizsgálataira, melyek során a különböző nyomtatótechnikák termelékenysége közti különbségeket mutatta ki számszerűen. A mennyiségi

analízis egyes lehetőségeit rejti magában a Néprajzi Atlasz anyaga is, melynek 200 témát tartalmazó kérdőívét mintegy 440 kutatóponton töltötték ki. A néprajzi jelenségek olyan reprezentatív felmérése ez a magyar nyelvterületről, amely statisztikai módszerekkel éppúgy elemezhető, mint bármely más felmérése. Az eszközváltások, a technikai, munkaszervezeti újítások hátterét, értelmét, mozgatóját az eddigiekben is a gazdaságosság, a termelékenység, a teljesítmény oldaláról világította meg anyagi kultúra kutatásunk.

Az előrejelzés sem lehetetlen vállalkozás akkor, ha mélyrehatóan ismerjük az adott tradíció gyökerét, természetét, éltető elemét, mozgásának törvényszerűségeit. A kulturális és társadalmi folyamatok mozgását a máig nyomon kísérve kitapinthatjuk azok fő tendenciáit, melyeket előre vetíthetünk. (Természetesen ezek mellett még számos más tényező ismerete is szükséges az előrejelzéshez.)

Elégé elterjedt felfogás szerint tudományszakunk fogalmai az *etnikum*, *etnosz*, *nemzetiség*, *nép*, *nemzet* kategóriák köré csoportosulnak. A velük jelölt közösségek elsőrenden különböző korszakok gazdasági közösségei. Ma a gazdasági élet Európában zömmel nemzeti államok keretében szerveződik (ennek nem mond ellent a nemzetközi gazdasági közösségek és monopóliumok léte), s korunkban a nemzetek konszolidációjában döntő szerepet a gazdasági és politikai tényezők játszanak. (Vö. CSEBOKSZAROV, BROMLEJ cikkei NK—NT 1971.) Ugyanakkor ezek a közösségek nyelvi, kulturális, sőt biológiai közösségek is, amelyeket összeköt az összetartozás tudata. Ezek a történelmileg kialakult közösségek nem egy olyan termelési és fogyasztási tradíciót őriznek, amellyel a közgazdaságtannak, s a gazdaságpolitikának adott korszakban számolnia kell.

Különösen a fogyasztási tradíciók mutatkoznak szívósnak. Közhely a szent tehének és az éhező tömegek ellentmondása. Ismeretesek a mohamedánok tilalmai a sertéshúst és a borfogyasztást illetően. A vallási tilalmakra visszavezethető szokások olyan erősek, hogy pl. Szovjet-Közép-Ázsiában a mohamedanizmus visszaszorulása ellenére sem terjed a sertéshús fogyasztás, mert a lakosság számára szokatlan, undortkeltő. A japánok és vietnamiak sem tudják leküzdeni undorukat, ha nyers tejet látnak, de elfogyasztják a dobozokban forgalomba hozott cukrozott kondenz-tejet. A manapság kiemelkedő fontosságú burgonya a 18. században királyi rendeletek, szószéki prédikációk, katonai kényszer, éhínségek ellenére is nehezen terjedt Európában. Kontinensünk népe undorodott ettől a gumós terméktől.

Népünk táplálkozási struktúrájában központi helyet foglal el a sertéshús és zsír, valamint a búza kenyér. E cikkek előállítására nagyban meghatározza mezőgazdaságunk ágazati arányait. Magas a kukorica és a búza vetésterületének aránya, sertésállományunk a számosállat-állomány nagyobb felét teszi ki. A táplálkozás struktúrája mellett a készítmények minősége is döntő fontosságú. A speciális fűszerezés, kelesztési mód stb. szorosan hozzátartozik ezen termékek lényegéhez. Ezek a gazdasági és egyben kulturális termékek meglehetősen szívósnan tartják magukat. A magyar konyha sertéshús igénye, magas zsírfogyasztása a propaganda ellenére is keveset változott, s gyors fordulatot a közeli jövőben nem várhatunk.

Hasonló szívóssággal ragaszkodik táplálkozási kultúrájához, konyhájához minden nép: az olasz és a japán, az angol és az orosz. Mutatják ezt a világ

nagyvárosaiban fellelhető éttermek, péküzletek, húsüzletek, amelyek speciális igényeket elégítenek ki.

A viszonylag konstans elemek mellett természetesen változók is mindig vannak. Közeli példa erre a sörfogyasztás gyors terjedése nálunk a borfogyasztás rovására. Szólni kell arról is, hogy a fogyasztásnak a nemzeti kereteken belül is vannak regionális specifikumai. Pl. az erdélyi magyar konyha nyersanyagai, fűszerei, ízei meglehetősen eltérőek a dunántúlitól. Előbbiben nagyfontosságú a juhhús, a juhtejtermékek, a bivalytej, a tárkony, a gyömbér stb. Egyes vidékeken szinte lehetetlen juhhúst eladni, mert a lakosság a szagát sem szereti, más vidékeken viszont keresett cikk, fogyasztásának élő hagyományai vannak.

Hosszasan sorolhatnánk a példákat, amelyek mind azt bizonyítanák, hogy a néprajz egy sereg olyan tényt tárt fel, s közölhet, amelyeket nem lehet egyszerűen *marketing*-problémának tekinteni, amelyek a piackutatás eszközeire támaszkodva nem értelmezhetőek komplex módon. A marketing alapja a társadalom-pszichológia, amely sokat meríthet a néprajzból.

A fogyasztási hagyományoknál is fontosabbak számunkra a termelési tradíciók. A termelés technikai-társadalmi bázisa a múltban közismerten szorosan kötődött egyes népekhez, kultúrákhoz, de ez a kötődés korunkban sem szűnt még meg, ma sem becsülhető le. Történelmi tény, hogy a domesztikált állatok fajtái, a természetett növényi kultúrák, az ipari eljárások, a technológiai újítások csak fokozatosan váltak az emberiség közkincsévé, másrészt, hogy egy-egy növény kultiválásához vagy állatfaj tenyésztéséhez népek, kultúrák léte tapadt. A természetés kiterjesztését nemcsak a korabeli mezőgazdasági művelési rendszerek vagy a korlátozott fogyasztói igények (említett burgonya példa), hanem a szakismeretek, a készségek hiánya is gátolta. Néhány példa!

A XVIII. században a bécsi kamara olasz és spanyol telepeseket hozatott a Bánátba, amikor a rizstermesztést kívánta ott meghonosítani. A merinói juhot Németországban spanyol, nálunk már német és morva pásztorok terjesztették. A mi juhászaink ugyanis nem értettek az új juh fajta gondozásához, gyógyításához, s nem vállalták a fajtához kapcsolódó új tartásmódot ha úgy tetszik, technológia többletmunkáját. Az öntözéses kertészet fogalma nálunk még ma is a bolgár kertészekhez kapcsolódik. A hegyi, fejtő juhászat mesterei a Kárpát-medencében szlovák és román pásztorok. Egy erdélyi szólás-mondás szerint az volt a jó gazda, aki román juhászt, magyar vincellért, német számtartót alkalmazott. Ismeretes, hogy a bécsi kincstár a XIX. században magyar dohánykertészeket telepített délföldi birtokaira (Bánát), mert az ott élő népegyvelemben nem talált hozzáértő vállalkozót a növény termesztésére. A hazai bányák, üzemek tulajdonosai német, cseh, sziléziai munkásokat telepítettek az országba a XIX. században. A nógrádi, borsodi zsellérparasztság nincstelensége ellenére is igen nehezen tört be a bányamunkába.

E példakkal azt kívántam illusztrálni csupán, hogy a termelési technikák, eszközök adott korszakokban erősen tapadhatnak adott népekhez, kultúrákhoz. Korunkban a fejlődés felgyorsult, forradalmi módon megváltozott számos nép társadalmi berendezkedése, átalakultak a termelési viszonyok, s a termelőerők fejlődése is meggyorsult. A népek termelési tapasztalataiban, adottságaiban, gazdasági berendezkedésében mutatkozik egy viszonyla-

gos állandóság. A mongol népgazdaság fő ágazata még ma is a legeltető állattenyésztés. Szovjet-Észak kis népeiből a megváltozott termelési viszonyok között sem lett azonnal nagyipari munkaerő tömegeiben (egyes egyedeiben persze igen).

Nem *csak* a szakértelemről van szó példáinkban. Az emberiség népei adott időpontban nem azonos módon tudnak beilleszkedni meghatározott életkörülményekbe, munkába, termelésbe. Az adaptálódás annál nehezebb, minél nagyobb a távolság az egymással találkozó civilizációk történelmileg kialakult szintje között a találkozás pillanatában. Emlékeztetünk kell arra, hogy az észak-amerikai indiánokkal — pszichikai, fizikai alkatuknál fogva — egyszerűen nem lehetett bányamunkát, mezőgazdasági rabszolgamunkát végeztetni, s ez a néger rabszolga munkaerő importjára vezetett. [Az egyes népek fizikai-pszichikai alkata annyiban tartozik a néprajzra, amennyiben azt termelési berendezkedésük, táplálkozásuk, élet- és munkarendjük, életmódjuk, értékrendjük is meghatározza.] Ugyanakkor ugyanazok az indiánok kitűnő lovasokká váltak, noha korábban nem ismerték a lovat. Mai leszármazottaik pedig már beilleszkednek az amerikai termelésbe, s fiaik adják a legkitűnőbb ácsokat, magasépítőket, mivel másoknál kevésbé szédülnek a magasban.

Időben és térben közelebbi példákhoz visszatérve emlékeztetni kívánok arra, hogy a mai Európában is akadnak gazdasági kihatású népi tényezők. Nyugat-Lengyelország mezőgazdasága például átmenetileg erősen visszaesett, miután a német parasztok kitelepültek, s a junker nagybirtokokat galíciai, bjelorusz ziai területéről érkező telepések között osztották fel. A tolna—baranyai szarvasmarhatartás is visszaesett egy időre, miután a kitelepített svábok helyére bukovinai székelyek, hevesi, szabolcsi, szlovákiai magyar telepések érkeztek, akik korábbi lakóhelyükön legeltető szarvasmarha-tenyésztést folytattak. Ugyanakkor több növényi kultúrát is meghonosítottak (dohány, dinnye), s ezáltal új szint vittek a terület gazdasági életébe.

4. Utóbbi példáink elvezetnek bennünket a gazdasági élet regionális tagoltságához. Az említett népi csoportok esetében ugyanis a hangsúly nem népi hovatarozásukon van, hanem az új és a régi lakóhelyük történetileg kialakult, sok tényező által meghatározott gazdasági fejlettsége közötti különbségeken. A gazdasági és kulturális fejlődés regionális egyenletlenségei többé-kevésbé ismeretesek kontinentális, országos, kistáji viszonylatokban is, bár közel sem azonos mélységben. A termelőerők történetileg kialakult területi struktúráját a gazdasági tervezés ma sem hagyhatja figyelmen kívül. A területfejlesztés általában számol az egyes vidékek természetföldrajzi adottságaival (éghajlat, talaj, domborzat, növényzet), gazdaságföldrajzi és demográfiai tényezőivel, munkaerőviszonyaival, a településhálózat adott szerkezetével, az infrastruktúra állapotával stb. Ma már készülnek regionális ipargazdaságtani modellek is.

Kívánatos, hogy készüljenek regionális agrárgazdaságtani modellek is. Ezeknek a kidolgozásához (a gazdaságföldrajz, agrárgazdaságtörténet, demográfia, szociológia mellett) a gazdasági néprajz is hasznos ismeretekkel járulhat hozzá. A kedvezőtlen természeti adottságú tájak, mezőgazdasági körzetek tudományos megismeréséhez különösen fontos lenne az együttműködés. Adott terület mezőgazdaságát ugyanis nem érintetlen nyerstájban, kívülről

hozott munkaerővel, hanem rendszerint az ott élő lakossággal kell megszervezni, amely bizonyosan rendelkezik termelési tradíciókkal. Ezek lehetnek hasznosítható, előrevivó és visszahúzó tényezők egyaránt. A döntő az, hogy a terület lakosságát tradícióival együtt adottságként kell elfogadni, akárcsak a táj domborzatát, vízrajzát, növénytakaróját. Adott vidék lakossága nem egyszerűen demográfiai tényező, nem általában munkaerő, hanem mindig történetileg meghatározott, konkrét munkaerő. Mint ilyen, teremtő részese annak a társadalmi-technikai alapnak, amely adott területen a termelést lehetővé teszi, s egyben folyton tudatosabb demográfiai tényező. Egészében gyakran fontosabb az összes természeti-földrajzi faktornál. (Abban az esetben, ha a helyi lakosság nem tud megfelelő munkaerőt nyújtani, migráció, telepítés, ingázás révén kell a kívánatos termelést megvalósítani.)

Hazai téjaink túlnyomó többségének meglehetősen kialakult gazdasági profilja van. E profilok egy része több évszázados, más része csak pár évtizedes múltra tekint vissza, más tájaké szemünk előtt formálódik át gyökeresen. Gondoljunk a történelmi borvidékekre, az erdőgazdaság hagyományos területeire, a régi szarvasmarhatartó körzetekre (Kapos-völgy, Zala, Vas, Ipoly-völgy) vagy a kertészeti kultúrák elterjedtségére. Fogalom a szegedi és kalocsai paprika, a makói hagyma, a verpeléti és a nyírségi dohány, a somogyi és nyírségi burgonya, a csányi dinnye stb.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a paraszti gazdaság mindenütt önállósra törekvő, univerzális gazdaság volt. Inkább azt mondhatjuk, hogy századunkban ilyen gazdaságok már csak az elmaradott területeken voltak, s fő iránynak az árutermelésre, a szakosodásra törekvést tekinthetjük. Hogy adott területen mire specializálódtak, milyen profilt vett fel gazdaságuk, az igen sok összetevőtől függött. Szerepet játszottak a konjunktúrák (pl. gyapjú, búza), a helyi természeti adottságok, a birtokviszonyok, a társadalmi rétegződés stb. Itt inkább azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy miután kialakult egy körzet specifikuma, az egy időre, hosszabbra-rövidebbre, tradícióvá, máig ható tényezővé vált. Sem természetföldrajzi, sem ökonómiai tényezők nem indokolják, hogy miért a makóiak foglalkoznak hagymával, a csányiak dinnyével, a vecsésiek káposztával stb. Ezek a központok azonban az ott felhalmozódott szakismeretek folytán ma is termelési központok, amelyek erős kisugárzással rendelkeznek. A csányi dinnyések feles bérlőként évente szétrajzanak az országban, tsz-be, állami gazdaságba, hogy a remélt haszon fejében vállalják ezt a tevékenységet és életmódot. (A gazd. politika, a nagyüzemek pedig lehetővé teszik, hogy speciális termelési tapasztalataikat a termelésben hasznosítsák.)

A táji termelési tradíciók erejét példázza, hogy hazánkban a sertéstartás legfőbb körzetei ma is ugyanott találhatóak, ahol a XVIII. vagy éppen a XIV. században voltak: Biharban, Békésben, Baranyában, a Dráva mellett, Tolna egyes járásában. Ezekon a tájakon a sertéstenyésztés folytonosságát lehetővé tette, hogy a lecsapolt mocsarak, rétek, a makkos erdők megszünte után a kukoricára alapozódhatott. A bakonyi sertéstartás ilyen lehetőség hiányában elsorvadt, más tájakon viszont, mint Fejérben, Pest környékén a kedvező lehetőségek kibontakoztatták a sertéstenyésztést. Azt is látni kell azonban, hogy a mondott területeken éppenséggel lucernát is termesztethetnének, s azon szarvasmarhát is hizlal-

hatnának. A nagyarányú kukoricatermelést itt a lakosság sertésstenyésztési igénye, tradíciója is előmozdította.

A tradíciók pozitív és negatív előjelűek egyaránt lehetnek. Jól példázza ezt a Duna–Tisza közti szőlő- és gyümölcskultúra alakulása. A filoxera-vész 1870–90 között koldusbotra juttatta a Balaton-felvidék bortermelő parasztságát is. Egy svájci vállalkozó 1892-ben áttelepített innen 102 családot Kecskemét szomszédságába, a mai Helveciára. A homokbuckákon addig csak juhtenyésztés, rideg pásztorkodás folyt. A Balaton vidéki telepések amerikai alanyba oltott szőlővel kezdték meg a munkát. Eközben azonban nemcsak a futóhomokkal, a széllel, a növénnel kellett megbirkózniuk, hanem a vidéken legeltető pásztorokkal is, akik zaklatták, támadták őket. A haladás irányába a szőlőművesek tradíciója mutatott, a rideg pásztorkodásnak bealkonyult. Ma is vannak olyan termelési tradíciók, amelyekre érdemes építeni, amelyek egy-egy körzet profiljának hasznos bázisává válhatnak, de vannak olyanok is, amelyekkel meg kell küzdeni.

Más esetekben nem ilyen egyértelmű a hagyomány. Láthatjuk az alföldi tanyáink példáján. Az abszolút államhatalom már kétszáz évvel ezelőtt fellépett ellene, hogy megszüntesse, de hatástalanul. A tanyarendszer tovább terebélyesedett, mert voltak még tartalékai. ERDEI Ferenc elsősorban a néprajzi kutatások alapján feltárta a tanyák formai és regionális típusait, rámutatott arra a településszerkezeti és gazdasági kényszerre, amely a tanyát, mint üzemet, s mint lakóhelyet életrehívta, s fenntartja. ERDEI óvott a türelmetlen tanyapolitikától, helytelenítette a falvasításukat, s máig időszerű javaslatokat tett (tanyai kollégiumok, utak, villany). Az idő fényesen igazolta 30 évvel ezelőtt képviselt álláspontját; napjainkban, a megváltozott körülmények hatására bomló tanyavilág még mindig közel 1 millió embert jelent számunkra. Tudjuk, hogy a tanya minden negatívuma ellenére még mindig fontos termelőhely, ahonnan gyümölcs, zöldség, hús, tojás kerül a piacra. Nem erőszakkal, hanem a társadalmi-gazdasági feltételek megváltoztatásával szűnik majd meg. Ma a terület- és településfejlesztés, a mezőgazdaság felelős irányítói úgy vélekednek, hogy 2000-ben még lesznek tanyáink, de akkorra lényegében lezárul a tanya 300 éves történelme.

5. Szakmak. Egyre többet emlegetik, hogy az emberi tényezőknek a gazdasági növekedés nagyobb hatása van annál, mint azt korábban vélték. Sőt az emberi tényezőknek sokan a műszaki tényezőknél is nagyobb jelentőséget tulajdonítanak (vö. HUSZÁR 1968). Amikor azt mondjuk, hogy a legfőbb közgazdasági tényező az ember, nemcsak a népesség abszolút számára, kor- és nemi összetételére, általában demográfiai mutatóira kell gondolnunk, hanem műveltségi szintjére, szakképzettségére stb. Ezt a kérdést a néprajzos azonban némileg másképp látja, mint a közgazdász, a statisztikus, az agronómus stb. Utóbbiak ugyanis csak az iskolai végzettséget, a bizonyítványt fogadják el a szakképzettség mutatójának. Ez természetes, a bizonyítványok ugyanis megszámlálhatók, a bizonyítvánnyal vagy anélkül elkövetett szakszerűtlenség viszont nehezen mérhető. A köztudat a parasztságot, pásztorokat, általában szakképzetlen, maradi, korszerűtlen, műveletlen rétegnek látja, a korszerű, iparszerű termelés, egyáltalán a fejlődés gátjának. Ez a felfogás nem is nélkülözi az igazság egyes elemeit, de teljes igazságnak sem fogadható el. A közvélekedés a jövőt tekintve helyénvaló, de a mára vonatkoztatva csak részben igaz. Amikor gyakorlati tudásról, ismeretekről van szó,

nem szabad lebecsülni az empirikusan, verbálisan, a s z a k m a i g y a k o r l a t b a n szerzett ismereteket. Az a juhász, aki gyermekkorától juhok között nevelkedett fel, s esetleg emiatt iskolába sem járt, a gyakorlatban tanulta meg a szakmát. Ismertem olyan juhászt, aki maga oltotta be juhait himlő ellen saját készítésű szérumával és tujével, s akit a két világháború között Borsod és Heves uradalmi versengve hívtak nyájaikhoz; aki faluról falura járva oltotta a juhokat. (TÁLASI professzor már 1955-ben felhívta a figyelmet pásztoraink szaktudásának népgazdasági hasznára.)

Ahová állatorvos nem jut el, ott ma is pásztorok herélik, miskárolják a sertéseket, parasztok elletik a teheneket, gyógyítják a beteg állatokat. Nemcsak fehér köpenyben, állatorvosi diplomával lehet végezni manuális gyógyító tevékenységet. S azt sem szabad gondolnunk, hogyha valaki botot kap a kezébe, tarisznyát a nyakába, az már pásztor. Jól tudjuk, milyen bajokhoz, károkhöz vezetett, amikor valódi pásztorok helyébe gyakorlatlan, érzéketlen embereket állítottak. Mindezzel nem kívánjuk idealizálni a régi állapotot, nagyonis fontosnak tartjuk az állatorvos munkáját, de a pásztorok, az állatgondozó parasztnak is több megbecsülést kívánunk.

Még egy példa. Amikor a cigány lakosság foglalkoztatásáról, falusi beilleszkedéséről, annak nehézségeiről beszélünk, ne csak a falusi lakosságban még tagadhatatlanul meglévő előítéleteket vegyük számba. Tudnunk kell, hogy a cigány lakosság szakmailag is válságos helyzetbe került a felszabadulás óta, mivel hagyományos foglalkozásainak folytatása a megváltozott körülmények között lehetetlenné vált. Csökkent a lóforgalom, kisebb a patkószegigény, a sütőteknő és fakanál kereslete is csökkent. A kitűnő cigány kovácsok, rézöntők, nem a növényápolásban, szőlőmetszésben hasznosíthatják jól magukat, hanem az iparban, pl. kisipari termelőszövetkezetben. Olyan szakmákban, amihez értenek. Többek között ez az ellentmondás vezet oda, hogy a tsz-be nehezen talál utat a cigány lakosság mint munkaerő. (E folyamatot mindettől függetlenül segítenünk kell.) A cigány lakosságot inkább ipari munkaerőtartaléknak kellene tekintenünk. Ezért a C lakások zömét sem falun kellene felépíteni.

Cáfolhatatlan elv, hogy a munkaerő minél nagyobb hányada dolgozik képzettségének megfelelő munkakörben, annál kevesebb veszteség éri a társadalmat. A juhász, a csordás, a kanász, a dinnyés, a hagymás, a cigány kovács, rézműves, lakatos szaktudására is ott van szükség, ahol tudásuk, készségük termelőerővé válhat. Mivel átképzésüket már nem hitelez meg a társadalom, másutt szakképzetlen munkaerőként jelentkezhetnek mint krampácsolók, szénlapátolók, utcaseprők. Utóbbi esetben nemcsak a ténylegesen parlagon maradó szakmai tudást veszítjük el, hanem azt a készséget, hozzáállást, szakmaszeretetet is, amivel korábbi munkájukat végezték. (Egy bizonyos méretű veszteség mindenképpen elkerülhetetlen.)

Azt is tudnunk kell, hogy az ú j í t ó k a mezőgazdaságban sem csak a mérnökök, technikusok, intézeti kutatók közül kerülnek ki. Parasztságunk emberek tömegét termelte ki, akik kísérleteztek, újítottak, a maguk területén: új munkaeszközöket, munkafogásokat vezettek be, fajtákat nemesítettek, válogattak, kitenyésztettek. A híres svájci szarvasmarha fajtákat parasztnak válogatták, tenyésztették ki, de mondhatnánk számos hazai példát is.

Azok a néprajzi monográfiák, amelyek egyes növényi kultúrák országos néprajzi feldolgozását elvégezték (kukorica, dohány, paprika, burgonya), nem csak kultúrtörténeti haszonnal járnak. Feltérképezték a történetileg

akkumulálódó szakmai tudást és készséget is, amelynek a népgazdasági hasznosítását kívánatosnak látjuk. (Gondolom, szükségtelen tovább bizonyítani, hogy a gazdasági néprajznak van mondanivalója a mezőgazdaság ágazati szakmastruktúrájáról, annak regionális kérdéseiről, mikroklimájáról és mikroökonómiájáról.)

Külön téma lehetne a tradicionális kisiparok, háziiparok továbbélésének, gazdasági szerepének kérdése. Ma több mint 60 ezren dolgoznak be a háziipari szövetkezetekbe. A századforduló közigazdái a mezőgazdasági lakosság téli munkanélküliségét a háziipari tevékenység kiterjesztésével próbálták elérni — sikertelenül. A kisiparosok létét, illetve hiányát a szolgáltatások fejlesztési igényével egyre inkább érzékeljük.

Az idegenforgalom fejlődésével világszerte előtérbe kerül a helyi ételek, italok, szokások, folklórhagyományok, tárgyi objektumok felkutatásának és üzleti hasznosításának igénye (pl. skanzenek). Mindez a leszűkített praktikum igényét támasztja a néprajzzal szemben.

6. A jelen és a jövő. Az eddigiekben feszegetett kérdések természetesen csak akkor kelthetnek figyelmet, ha azoknak a mában s a jövőben is lehet gazdasági-társadalmi súlyuk. De lehet-e egyáltalán súlya egy kis nép, egy szűk társadalmi osztály, mint a parasztság tradícióinak, szakismereteinek az atomerőművek, az űrmeghódítás, a megalopolisok korában? Egyes futurológusok szerint a mezőgazdaság évtizedeken belül iparrá válik, hiszen már az állattenyésztésben is rendelkezésre állnak a modern technológiák. A sertés- és szarvasmarha-tenyésztő „gyárak” felépítése, üzembehelyezése egyedül a rendelkezésre álló tőke függvénye. Foglalkoztatási előrejelzéseink azt jósolják, hogy 1985-ben hazánk kereső népességének legfeljebb 8–9%-a dolgozik majd a mezőgazdaságban. Ez a prognózis az 1960-as években mutatkozó évi 1%-os csökkenést vetíti előre. Gyakran hivatkozunk arra, hogy az USA-ban 8%, Kanadában 12%, Ausztráliában 10%, Svédországban 13% a mezőgazdasági népesség aránya.

Ezeket a kérdéseket azonban nagyon óvatosan kell kezelni. Bizonyára ERDEI Ferencnek lesz igaza abban, hogy a tényleges közeledés ellenére sem válik iparrá a mezőgazdaság a belátható jövőben. Tévedés, hogy az állattartásnak csak az ún. ipari technológiai gazdaságosak, intenzívek. Ausztrália, Dél-Amerika és az USA óriási füves pusztáin ma még nagyon is kifizetődik a legeltető szarvasmarha- és juhtenyésztés. Ez a kapitalista legeltető gazdálkodás ugyanis csak az adott területre jutó termelési érték vonatkozásában nevezhető extenzív tartásmódnak. A befektetett állótőke (a földet itt nem számolom), holtmunka és élőmunka-ráfordítás tekintetében nagyon is intenzív.

Tudnunk kell, hogy istállózó technológia mellett minden 10–12 tehénhez, közepes gépesítés esetén minden 16–22 tehénhez kell állítani egy gondozót. Legeltető üzem esetén 2–3 ember és kutya akár 5–600 jószághoz is elegendő. S még nem számoltuk a takarmány kaszálásával, szárításával, szállításával felmerülő költségeket s az építési beruházásokat. Hazánk persze nem térhet vissza az extenzivitáshoz, téres legelőink már nincsenek. Ebből viszont logikusan következik, hogy hazánkban a mezőgazdasági munkaerő aránya is feltehetőleg magasabb szinten állandósul, mint az USA-ban vagy Ausztráliában. (A mezőgazdasági importra berendezkedett országokról nem is beszélve.) De a növénytermesztésünk is a munkaigényes ágazatok, a szőlő, gyümölcs, a kertészeti kultúrák fejlesztésével számol, ahol a gépesítésnek sokáig lesznek még korlátai.

Fentiekből egy másik következtetést is le kell vonnunk. Nem vagyunk olyan gazdagok, hogy a legeltető állattartásról lemondhatnánk ott, ahol a feltételek azt teszik gazdaságossá. Ahol a föld csak 4-5 szemet ad, s a lejtésviszonyok miatt gépesítése, meliorizációja igen tőkeigényes, érdeme-sebb beerdősíteni, juhlegelővé visszaalakítani. Az ősztrák és svájci parasztok ma még kimódoltabban folytatják sokszázados múltra visszatekintő alpesi, havasi gazdálkodásukat; de nem mondtak le a legeltetésről a dánok, írek, franciák sem. (A legelőt javítják, trágyázzák, gondozzák!) A lengyelek a régi transhumance folytatásaként vonaton szállítják a juhokat tízezzrel a Beszki-dekbe, hogy zsíros legelőt hasznosítsák.

Nálunk egy évszázada vajudó kérdés a rét- és legelőgazdálkodás helyzete. Mindig több állatot akartunk tartani, mint amennyi takarmányt termeltünk, s a helyzet az utóbbi évtizedekben tovább romlott. Nem beszélek a korábbi nagy rét- és legelőfeltörésekről, de 1938-1967 között a legelők területe 12%-kal, a réteké 37%-kal csökkent. Önmagában nem volna ez nagy baj, ha egyidejűleg a vetett takarmányok területét és termésátlagait növeltük volna. A jelzett időszakban azonban a lucerna termésátlagai 24 q-ról 19-re, a réti szénáé 19 mázsáról 14-re, a csalamádéé, silókukoricáé 140 q-ról 91-re csökkent. Elveszték az erdei legelők, kaszálók, a tarlólegelők, a takarmány-pótlók (árpaszalma, kórók) stb. Fehérje importra mindig szükségünk lesz, de úgy vélem, még itthon is nagy tartalékaink vannak. Valahol itt lehetne kezdeni a szarvasmarha tenyésztés felfuttatását.

Utoljára hagytam a mezőgazdasági üzemek kérdését. A szocialista országokban 5 fő üzemtípust különböztethetünk meg. Kézenfekvő, hogy az egyes üzemtípusokban a termelési, munkaszervezési, fogyasztási hagyományok, a helyi tradíciók nem azonos módon és mértékben jutnak kifejezésre. Sőt a nagyüzemek egyes típusai között is lényeges eltérések lehetnek. A szakszövetkezetek nyilván több lehetőséget nyújtanak adott formák továbbélésére, mint az állami gazdaságok. Tsz vezetőink többsége ma még maga is hordozója lokális termelési tradícióknak. Lehet-e véletlen, hogy közös gazdaságaink ott álltak leghamarább talpra, ahol a vezetők megtalálták a népgazdasági érdekek és a helyi adottságok összhangját. Ahol szót értettek a parasztokkal, akik korábban maguk is gazdálkodtak, terveztek, s akik ma s még évekig a mezőgazdasági munkaerő zömét adják. Sok, jól működő tsz olyan sikeresen építette be gazdálkodásába, üzemszervezetébe, elosztási rendjébe a tradicionális formákat, hogy azok ma már a továbblépés akadályát jelentik (pl. részes művelés a növénytermesztésben).

A folytonosság elemeit mutatják a közös gazdaságok csoport- és rétegviszonyai is, amelyek hovatovább a harmadik generációra öröklődnek (vö. KUNSZABÓ Ferenc, Rétegek és érdekek, *Valóság* 1971. 8.). A szocializálás előtti rétegviszonyok olyan módon is konzerválódtak, hogy az indulásnál külön gazdaságokat alakítottak az egyes rétegek. A bihari Konyáron például a korábbi középparasztok alakították a Hunyadi tsz-t, a szegény parasztok a Dózsa tsz-t. A két tsz között folytatódik a régi rivalizálás, társadalmi ellentét. Előbbiek a *bőrkabátosok*, utóbbiak a *viharkabátosok* (a megjelölések bizonyos életszínvonalbeli, életmódbeli eltérésekre utalnak). A régi társadalmi ítéletekben a generációváltás nem hozott automatikus változást. A tudat számos szektorából vehetnénk példát (cigányság megítélése, nemzeti kérdés stb.), számunkra azonban a helyi társadalmi viszonyokról alkotott ítéletek a fontosak. Ezek nemcsak a parasztság, hanem a köztük élő, részben közülük

származó ipari munkások, alkalmazottak, értelmiségiek tudatára is nem kis befolyást gyakorolnak.

Ha a nagyüzemekben, közös gazdaságokban is számolnunk kell a régi beidegződések, tradicionális formák erejével, még inkább érzékelnünk kell a kisüzemekben és a háztájiban. A háztájiban a családnak még mint termelő-egység is funkcionál. Ez adja a „háztáji” életképességét. Lehetőséget nyújt a más szektorokban (ipar, közlekedés, szolgáltatás stb.) dolgozó családtagoknak arra, hogy szabad idejük rovására plusz jövedelemhez jussanak. A borsodi, nógrádi közös gazdaságok aligha tudnának létezni, a kétlaki munkások, bányászok munkája, „bedolgozása” nélkül. A háztájiban hasznosulnak a család egyébként is meglévő épületei, munkaeszközei s nem utolsósorban termelési tapasztalatai, mezőgazdasági ismeretei.

Mezőgazdasági politikánk irányítói szerint a háztájiban az üzemforma jóval túl fogja élni az ezredfordulót. Terjed az a nézet, amely a háztájit a közös gazdaságok tartozék-üzemének, bedolgozójának tekinti. A háztájiban a bedolgozás legjobban a baromfi, a tojás, a sertéshús termelésében terjedt el. (Ha arra gondolunk, milyen sikerrel hasznosította a bedolgozó-rendszert a japán ipar, megalapozottnak érezzük a háztájiban a jövőjére vonatkozó jóslásokat.) Mai gazdasági súlya eléggé ismert. 1967-es adatok szerint a háztájiban a sertéshús 57%-át, a baromfi 73%-át, a tojás 89%-át, a tehéntej 55%-át. Ezzel szemben a juhállomány csak 17%-a volt a háztájiban. Ez azt mutatja, hogy a háztájiban az intenzív, nagy élőmunka ráfordítást igénylő, kisebb kockázattal járó ágazatokban versenyképes s érzékenyen reagál a jövedelmezőség alakulására.

A különféle mezőgazdasági üzem típusokban dolgozó munkaerő tudományos megismerése ma már gyakorlati szükség. A legmodernebb technológia is hiába, ha az emberekkel nem lehet betartatni, ha az emberek nem tudnak adaptálódni kellő időben. A parasztság mint munkaerő megismerésében a szociológus, munka- és társadalompszichológus, demográfus mellett, nem kétséges, hogy a néprajznak is akadnak feladatai. Sajátos mondanivalója, hogy a paraszti munkaerőt a kultúrája, hagyományai, beidegzettségei, szokásai által is meghatározott emberként mutassa fel.

Mondanivalónkat általánosabb kérdések felől elindulva egyre kisebb részletek felé haladva, a néptől, etnikumtól a háztájiban az üzemig érve kíséreltük meg kifejteni, s közben számtalan pontot említetlenül hagytunk. A lehetséges érintkezési pontok további keresgetése helyett egyetlen témát említek befejezésül. Nevezetesen a munkaerő biológiai újratermelését, amihez fontos gazdasági érdek fűződik. A születésszám, a termékenység alakulását azonban nem lehet közgazdasági szabályzókkal irányítani, sem gazdasági tényezőkkel közvetlen módon magyarázni. Bonyolult tudati áttételeken keresztül érvényesülnek a gazdasági tények. A földszükére például az Ormányság egykével, a Matyóföld, Szabolcs, a székelyek szaporasággal és migrációval válaszoltak. Ma is eltérő hatást vált ki az egyes társadalmi rétegekben a családi pótlék, az anyasági segély. A termékenységet szabályozó tudat a parasztságnál nem magyarázható a mából, hiszen évtizedes, sőt évszázados táji és réteg szerinti differenciák mutathatók ki. A közösségi hagyományok a parasztság társadalmi aspirációinak alakulása, a közösségi magatartás, normák, ítéletek, történeti-néprajzi megismerése nélkül a jelen s jövőbeni demográfiai folyamatok sem értelmezhetők biztonságosan.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Balassa Iván

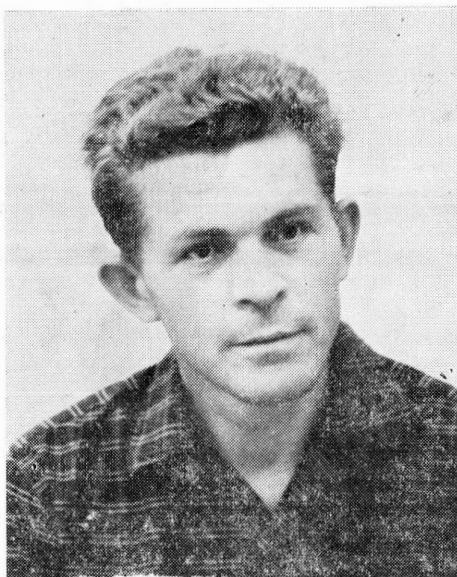
Bodgál Ferenc

1932 – 1972

Nehéz elhinni, hogy itthagytott bennünket, hogy folytonos lelkesedéssel, lobogással újat kereső alakja a néprajz, a muzeológia területén nincs többé. Mikor megtudtam a megdöbbentő hírt, napokon keresztül arra gondoltam: vajon megtettünk-e mindent, a sok tehetséggel, nehézséggel, gátlással, érdességgel, sokszor félreismert keménységgel, szókimondással megvert-megáldott fiatal tudós életének megfelelő irányba való tereléséért, munkájának megkönnyítéséért. De akármi is a kérdésre a válasz, az ma már nem teszi jóvá azt, ami megtörtént és — mint annyiszor lenni szokott — csak halála után tudjuk igazában felmérni, hogy mit is veszítettünk benne.

Életútja a Miskolc tetemvári kis házból indult el, nagyon nehéz körülmények közül. Édesapja a Vasgyár segédmunkása, édesanyja, aki szerény fizetéséből becsülettel és nagy szeretettel nevelte gyermekeit, mindent megtett, hogy minél többet adjon számukra. A felszabaduláskor még gyermek, de alig végzi el az elemi iskolát, máris órás-tanuló lesz, majd mint esztergályos keresi a kenyerét, állandó tanulás közben. Így 1950-ben már megszerzi a szakérettségét és megkezdí tanulmányait az Eötvös Loránd Tudomány Egyetemen, mint néprajzszakos hallgató. Rövid ideig a Néprajzi Múzeumban gyakornokoskodott, majd Egerbe (1957) került és innen haza Miskolcra, hogy utolsó percéig a Herman Ottó Múzeumban teljesítsen szolgálatot.

Mintha csak tegnap lett volna, amikor az egyetemi hallgató BODGÁL Ferenc 1953-ban beállított hozzám s mint az Ethnographia szerkesztőjének elhozta első dolgozatát: *Egy munkásdal változatai*-t (Ethn. 64: 277–282). Nem véletlen az, hogy kutatásában is a mesteremberekhez, a munkásokhoz kötő-

dött és így vált a falusi kovácsmesterség legjobb magyar szakértőjévé. Szakdolgozata a cinkotai kovácsmesterségről szólt, míg doktori disszertációja a Hernád völgyének kovácsmesterségét mutatta be. Közben a témával kapcsolatban alapvető tanulmányainak egész sora látott napvilágot. Elég, ha ezek közül az alábbiakat említem meg: *A rézöntés technikájához (Az edelényi juhászskampó)*. Ethn. 70: 369–391; *A miskolci kovácslegények sztrájkja 1854-ben*. Borsodi Szemle 5(1961): 550–554; *Közösségi kovács a mezőkövesdi matyók-nál*. NÉ. 44(1962): 81–96; *Kovács limitációk Magyarország északi területéről a XVII–XVIII. századból*. NK. 9(1964): 272–291; *A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművészete*. Ethn. 76(1965): 521–546; *Az ároktői kovácsok*. Ethn. 78(1967): 202–218; *A kovácsmesterség kutatása*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 7(1968): 157–170. Ezekből az alapvető tanulmányokból és számtalan más kisebb adatközlésből, hírlapi cikkből s a jegyzetek hatalmas tömegéből kerekedett volna ki kandidátusi disszertációja: „A kovács mesterség Borsod-Abaúj-Zemplén megyében”, amit olyan nagy szeretettel és hozzáértéssel készített elő. Mindig a terepen gyűjtött anyagra épített, de rengeteget kutatott a levéltárakban, jól ismerte a hazai és külföldi irodalmat. Külföldi útjain, jórészt a kovácsmesterségre ügyelve, ismereteit még szélesebbre tárta. A másfél évtized alatt elért eredményei nemcsak tiszteletre méltóak, hanem mindig alapvetőek maradnak a kovácsmesterség ismerete területén. Mindezt úgy érte el, hogy az átlagnál nagyobb nehézségekkel kellett megbirkóznia, nagy hátrányt kellett behoznia. Ma már sajnos tudjuk, hogy nagy összefoglaló munkája sohasem fog elkészülni s ha majd valaki megpróbál a nyomába lépni, munkáját folytatni, az olyan alapot kap, ami megkönnyíti az elindulást.

BODGÁL Ferenc azonban korántsem volt egyoldalú néprajzkutató. Az anyagi kultúra szinte minden területéről jelentek meg adatközlései, jegyzetei, amelyeket minden feldolgozás jól fel tud használni. Érdeklődött a népművészet iránt, melynek egyik legjobb bizonyítéka: *Ároktői tükrös 1844-ből*. A Herman Ottó Múzeum Közleményei 6(1964): 29–35. című tanulmánya. Szeretete a folklór iránt sohasem szűnt meg. Utolsó munkája is erről tanúskodik: *Újabb adatok Angyal Bandiról*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 11(1972): 611–615.

Különösen fogékony volt a társadalmi kérdések iránt. Így többek között írt a summáskérdésről, nem is egy alkalommal: *A summásélet hiteles krónikája* Borsodi Szemle 2(1958): 53–58. Sajtó alá rendezte KOÓS Imre: *Summásélet* című visszaemlékezését, életrajzát (Miskolc 1960. 183 p.). Kitűnő adatokat közölt: *Agrárszocialista mozgalom Borsod megyében*. Borsodi Szemle 12(1968): 70–73. dolgozatában. És hosszan lehetne sorolni az olyan munkáit, melyeket még sokszor és sokan fognak idézni, forgatni.

Egyéniségének jellemző vonásai között mindenképpen meg kell említeni a haladó és elfelejtett nagy elődök tiszteletét. Különös érdeklődés fűzte ISTVÁNNYFY Gyulához, a palóc néprajzi kutatás egyik úttörőjéhez. Többször is visszatért munkássága méltatásához: *Istvánffy Gyula (1863–1921)*. Ethn. 75(1964): 455–458. Sajtó alá rendezte *Palóc népköltési gyűjtemény-ét* (Miskolc 1963. 271 p.). KÓRIS Kálmán működésére is ő irányította rá a figyelmet. Ez az elfelejtett tudós a Magyar Tanácsköztársaság idején a Nemzeti Tanács tagja, a Néprajzi Múzeum igazgatója volt és agyonhallgatása olyan kitűnően sikerült, hogy csak BODGÁL Ferenc tudta élete utolsó éveiben a feledésből a napfényre hozni. Emlékét több kisebb cikkben, de elsősorban *Kóris Kálmán 1878–1967*. Ethn. 78(1967): 602–603. nekrológiájában örökítette meg.

Tudományos munkásságának egyik jeles területe a bibliográfia: „A helytörténeti kutatómunka nélkülözhetetlen segítőtársa a bibliográfia” állapította meg *Borsod megye néprajzi irodalma* (Budapest. 1958. 93 p.) c. munkájában, melyben nemcsak a nyomtatásban megjelent munkákat, hanem az adattárakban található kéziratokat is feldolgozta. *Borsod megye néprajzi irodalma II* (Miskolc. 1970. 181 p.) tartalmában, mutatóival, beosztásával határozott előrelépést jelent és aki Borsod-Abaúj-Zemplén megyében bármilyen néprajzi témával kíván foglalkozni, annak először ezt a két munkát kell a kezébe vennie.

BODGÁL Ferenc nemcsak jelentős tudós, de kiváló muzeológus is volt. Különösen a falvakban való adat- és tárggyűjtés mestereként kell megemlékeznünk róla. A néprajzi tárgyak százait gyűjtötte össze a Herman Ottó Múzeum részére, melynek Adattárát ezer és ezer oldalakkal, nagymennyiségű fényképpel gyarapította. És amikor a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába a leírt gyűjtéseket öt kutató sem küldte már be, akkor BODGÁL Ferenc értékes leírásai minden évben mintaszerű pontossággal érkeztek, mert azt tartotta, hogy azok csak így kerülhetnek be a néprajz egyetemes vérkeringésébe: *A miskolci múzeum néprajzi gyűjtése 1902–1962*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 4(1962–63): 219–233.

Azt is világosan látta, hogy a néhány muzeológus kutató nem tud eleget tenni a hatalmas megye néprajzi feladatainak, ezért vált a társadalmi gyűjtés egyik országosan is kiemelkedő szervezőjévé. Évről évre Borsod-Abaúj-Zemplén megye érte el az országos pályázatokon a legjobb eredményeket. Sorra jelentek meg a helytörténeti-néprajzi kiadványok és ezek mindegyikéhez valamilyen formában köze volt. Kijelölte a feladatokat: *Néprajzi feladatok Borsodban*. A Herman Ottó Múzeum Közleményei 5(1963): 18–26 és igyekezett azokat következetesen megvalósítani.

A Róla rajzolt kép azonban nem lenne teljes, ha nem szólanék arról, hogy az ismeretterjesztő munka valóságos megszállottjaként is dolgozott. Évenként a kiállítások egész sorát rendezte, előadásokat tartott nemcsak Miskolcon, hanem a megye kis falvaiban, hogy a néprajzzal, a helytörténettel minél több embert megismertessen. A TIT munkájában a megyében éppenúgy részt vállalt, mint ahogy sohasem hiányzott az Országos Néprajzi Csoport üléseiről sem. A néprajzi ismeretterjesztés kicsi és nagy munkáját egyaránt szeretettel, szívesen és nagy hozzáértéssel végezte.

BODGÁL Ferenc, egyetemi éveit is beleszámítva, alig két évtizedet dolgozott a néprajz területén és mennyi mindent alkotott, szervezett e viszonylag rövid idő alatt. Ez tudományágunk történetében mindig jelentős helyet biztosít számára. Belső és külső vívódásait, szomorkás félmosoly alá rejtő dinamikus egyéniségének emlékét szeretettel őrzik azok, akik egy kicsit belülről ismerték.

ISMERTETÉSEK

Új német nyelvű kiadványok a szokáskutatásról

Dömötör Tekla

A *Marburger Studien zur Ethnosozioologie* 1 kötete (Marburg, 1973) kitűnő bibliográfiát ad az 1945 és 70 közt megjelent német nyelvű, a szokáskutatással foglalkozó munkákról. (*Brauch und seine Rolle im Verhaltenscode sozialer Gruppen* 233 oldal, 3587 címfelvétel.) Minden szokáskutató számára nélkülözhetetlen segédkönyv, melyben magyar kutatók német nyelven megjelent szokástanulmányai is szerepelnek.

A kötet előszavát Ingeborg WEBER-KELLERMANN professzornő írta. Mint más műveit, ezt is józan, logikus gondolkodás, a társadalmi folyamatok történeti szemléletű megfigyelése jellemzi. Jó segédeszköz ez a bevezetés is a szokáskutatók számára.

Leopold SCHMIDT: *Perchtenmasken in Österreich* című munkája (1972, Graz, Böhlau Verlag, 152 lap, 58 fotó) a legfontosabb tradicionális osztrák maszk típusok kézikönyve. Bár a kötet középpontjában az úgynevezett Perchta-maszkok állnak, más, a szokásokhoz fűződő maszkokról is jó információt kapunk. A kétnyelvű (német és angol bevezetőből) tudománytörténeti képet s egyben igen jó áttekintést is kapunk a szokásokhoz fűződő, elsősorban fából faragott maszkokról. Kár, hogy a kitűnően kiválogatott fényképek nyomdatechnikai minősége nem olyan jó, mint amit a szép címlap ígér. A könyvben reprodukált maszkok a bécsi Osztrák Néprajzi Múzeum tulajdonát képezik.

Richard WOLFRAM professzor könyve (*Prinzipien und Probleme der Brauchtumsforschung*, Wien 1972, H. Böhlau Nachf. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 278 Band, 2. Abhandlung, 78 oldal, 6 kép) gondolatébresztő, de helyenként vitára ingerlő könyv. Legfőbb értékét a szerző maga által gyűjtött kitűnő sokoldalú szokásleírások képezik. A könyv a szerző évtizedes gyűjtő- és feldolgozó módszereinek összegezését, de azt gondolom, hogy egyben a szokáskutatás egy történeti periódusának zárókövét is jelenti, hiszen a népszokások mai funkciója Ausztriában is teljesen megváltozik, s vele együtt a szokáskutatás elvei és módszerei is szükségszerűen meg fognak változni. Könyvét így is élvezettel olvastam, hiszen magam is hasonló témákkal foglalkozom, s igyekeztem megragadni olyan kérdéseket, mint a szokáskelemek funkciójának változása, a szokás társadalmi szerepe és definíciói, stb. Érdekesnek találtam a szokásgyűjtésnél használt kartográfiai módszer használatáról szóló 9. fejezetet is. Ha bizonyos (az etnikus vonásoknak túl nagy szerepet tulajdonító) állításai vitáznék is, könyvének pozitív eredményeiről csak nagyrabecsüléssel és tisztelettel lehet szólni.

Ina-Maria Greverus: Der territoriale Mensch

Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen. Athenäum Verlag, Frankfurt am Main, 1972. 476 p.

Dömötör Tekla

Ina-Maria GREVERUS könyve az utóbbi évek nyugatnémet néprajzi termésének elgondolkoztató, nyugtalanító olvasmánya. A szerző maga „irodalomantropológiának” nevezi könyvét, vagyis definíciójánál felhasználja a természettudományok, antropológia, pszichológia, szociológia és más tudományágak eredményeit és meghatározásait. Ez azt jelenti, hogy először biopszichológiai szempontból igyekszik meghatározni, hogy mi a „haza”, mégpedig a földrajzi, általa „territoriálisnak” nevezett hazafogalom. Az utóbbi évek természettudományos vizsgálatai kimutatták, hogy az állatvilágnak is van „ha-

zája" — ez alatt egy földrajzi terület értendő, ahol az állat számára létfontosságú táplálék megtalálható, ahol védettnek érzi magát, s ahonnan a betolakodó „idegeneket” elűzni igyekezik.

Azonban ez, az állatok világában is felfedezhető (látható határokkal nem körülvevett) „haza” igen távol áll az emberi kultúrák ideológiailag meghatározott haza-fogalmától. Így GREVERUS hamarosan eljut tulajdonképpeni tárgyához: annak a vizsgálatához, hogy a területiális haza-fogalom hogyan jelentkezett Európában, elsősorban a németeknél, az utolsó évszázadban.

Az emberi „haza” fogalom funkcióit kb. így határozza meg (53. lap): „Das territoriale Verhalten des Menschen greift über dasjenige der Tiere heraus, behaltet aber jedenfalls seine Komponenten: Bedürfnis nach Schutz und Ruhe (durch Schaffung eines Friedensraums), Bedürfnis nach Aktion (durch Schaffung eines Aktionsraums zur Selbsterhaltung und zur Stimulation) und schliesslich das Bedürfnis nach Identifikation (Schaffung eines Identitätsraums).”

A biológiai, pszichológiai és szociológiai bevezetésből azonban hamarosan eljutunk az utolsó évszázad Németországába. GREVERUS nem történelmi-politikai folyamatokat elemez, hanem ezek irodalmi-népköltészeti vetületét. Ez a tükrözés igen különböző előjelű lehet. Hol a vérlázító, fasizmusba torkolló német sovinizmus negatív előjelű irodalma kerül előtérbe, hol pedig a történelem viharai által gyökérteleenné vált kisemberek szenvedéseinek költészete, akik értetlenül és büntetlenül váltak hontalanná s veszítették el — szó szerint — lábuk alól a talajt.

GREVERUS alapvető módszere, hogy a haza fogalmat leginkább a negatív fogalmazásból, tehát a hontalanságból, a honvágy költészetéből igyekszik meghatározni. Így hosszú oldalakon ismerteti különböző, hazájukat elhagyni kényszerülő egyének és csoportok költői megnyilatkozásait, kezdve a paraszti menyasszonybúcsúztatókon (ahol néhány megrázóan szép magyar példát idéz), majd áttér a kivándorlók, kitelepítettek, internáltak, vagy a szegénység által külföldre kényszerített vendégmunkások honvágy-költészetére. Majd a IV. fejezetben gyilkos iróniával a német sovinizsma költészet irodalmi kialakulását és sablonjait írja le. Az utolsó fejezetben viszont azt igyekszik megragadni, hogy mit jelent a mai legfiatalabbak, tehát háború utáni német fiatalok számára a haza.

Ugyanakkor kitér olyan kérdésekre is, mint az önkéntes kivándorlásokra, azoknak a problémájára, akik szándékosan hagyják el régi hazájukat (ami általában involválja az „új haza” keresését is), s ami földrajzi fogalom helyett néha „eszmei” fogalomná válik.

GREVERUS igyekszik könyvében objektív hangot használni, s ismétlem, nem történelmi eseményeket ír le, hanem ezek esztétikai tükröződését. Azonban természetes, hogy az utolsó évszázadnak a hazáról szóló német irodalmát elemezve, lehetetlen objektívnek maradni. Feladatai közül legkönnyebb a teljesen negatív oldal, tehát a fasizmusba torkolló német sovinizsma költészet ostoba kliséinek és hamis frázisainak a gyilkos szatírája; szintén aránylag könnyű feladat pl. a katonának kényszerített fiatalok honvágy-költészetének pozitív voltát esetelni. De mit mondjunk a második világháború utáni kényszertelepítések és visszatelepítések honvágy-költészetéről, amikor nagyon is reális politikai okok s megfontolások mozgattak meg olyan tömegeket, amelyek e kényszer rugóit nem látták, csak következményeit érezték, vagy akiket vezetők félrevezettek, becsaptak. Erről azért kell írnom, mert GREVERUS példatárában igen hangsúlyosan szerepel a Magyarországról áttelepített német parasztek költészete, akik egyszerre tartották magukat „magyarnak” és „németnek”. A legidősebb generáció számára hálulukig Magyarország jelentette a hazát, ahol „jobb az étel és ízesebb a bor, ahol a szép Duna habjai folynak”, míg a fiatal generáció aránylag korán beilleszkedett az új körülményekbe.

Természetesen GREVERUS könyve nemcsak fehér-fekete kontrasztokat tartalmaz, hanem igyekszik sok árnyalattal ábrázolni a teljes képet. Szinte az olvasóra bízta, hogy „elméleti” vagy „politikai” művet akar-e olvasni. Aki az előzőt keresi, az finom motívumelemzéseket kap (a német romantika lírai remekeitől kezdve a Németországban ma dolgozó itáliai vendégmunkások slágereinek közhelyeiig). Ilyen sztereotípiák pl. a „hazai földben való nyugalom” motívuma, a haza és az édesanya azonosítása, a földi hazának egy „másvilági” hazával való helyettesítése stb. Ha éppen képes rá, mosolyoghat is az olvasó a német férfikórusok repertoárjának ostoba sablonjain, melyeket GREVERUS statisztikai módszerrel dolgoz fel. E sorok írója azonban elsősorban politikai tartalmat lát ebben az „irodalomantropológiai” műben, mely arra is figyelmeztet, hogyan lehet a népköltészetet, s a nép és a haza fogalmát bűnös politikai manipulációra felhasználni. Ismétlem, nyugtalanító, érdekes könyv, nem közhelyeket ismétel, hanem új módszereket keres a néprajztudomány számára.

Új finn mese- és mondakatalógusok

Voigt Vilmos

Köztudott, hogy a finn folklorisztika úttörő volt a nemzeti és nemzetközi mese-katalógusok, majd a nyomukban létrejött más katalógusok elkészítésében. Éppen ez a helyzeti és időbeli előny azonban oda vezetett, hogy mára a régen megjelent munkák elavultak, új összegezesek pedig vagy nem készültek, vagy csak kéziratos jegyzékként a helyszínen, a Finn Irodalmi Társaság népköltészeti archívumában voltak hozzáférhetőek. Újabb néhány területen, a finn mese- és mondakutatás általános fellendülésétől elválaszthatatlanul, örvendetes változás történt. Ezek a kiadványok azonban sajnálatos módon kevésbé közismertek a magyar és nemzetközi folklorisztikában.

1969-ben, Pirkko-Liisa RAUSMAA gondozásában két jegyzék is napvilágot látott. A CATALOGUE OF ANECDOTES IN THE FOLKLORE ARCHIVES OF THE FINNISH LITERATURE SOCIETY angol nyelven jegyzéket ad arról, milyen AaTh 1200–1965 típusszámok hány változatban találhatóak meg az archívumban. Ha a típus jócskán eltér a nemzetközitől, párszavas tartalmi kivonat is olvasható. Az egyes alcsoportok után részletesebb, több-mondatos kivonatok segítségével tájékoztatást kapunk arról, milyen más, a nemzetközi katalógusban nem szereplő történetek vannak még a finn anyagban. A katalógus nem ad nemzetközi hivatkozásokat, és csak előszavában jelzi, hogy egyre világosabban látszik, a tréfák-viccek-anekdóták új nemzetközi katalógusára volna szükség. Egyedül Finnországban több tízezer, a régi katalógusba beosztatlan és beoszthatatlan szöveg van. *A Catalogue of Historical and Local Legends in the Folklore Archives of the Finnish Literature Society* egészen más módszert képvisel, csak a helyi és történeti mondák tematikus bontását, címszószerű rendszerét adja, de változatok vagy azok számának megjelölése nélkül. Mivel most van készülöben ezek katalógusa, a kiadvány ideiglenes jellegű, angol nyelve miatt mégis jobban használható, mint többé-kevésbé azonos finn publikációja (az Urpo VENTO szerkesztette: *Kertonusperintein opas*, Helsinki, 1971. 115–144. lapjain, ugyancsak RAUSMAA gondozásában).

1972-ben Marjatta JAUHAINEN gondozásában jelent meg a finn hiedelemmonda-katalógus (Lauri SIMONSUURI: *Typen- und Motiverzeichnis der finnischen mythischen Sagen* — FFC 182 — Helsinki, 1961) kiegészítése, finn nyelven, *Täydennyksiä uskomustarinoiden tyypilluuteleoon* címmel. Ez az eredeti beosztását közli, az új variánsok alapján tartalmi utalásokat és hivatkozásokat tartalmaz. A régi jegyzékekhez képest 317 új típust tartalmaz, 26 régi típust töröl, így a finn hiedelemmondák típusainak száma mintegy 1500-ra nőtt, ezt az anyagot százezer változat képviseli. Mint ismeretes, SIMONSUURI rendszerezése az archívum céljainak nagyjából megfelelt, ezt a jelen kiegészítés ténye sem cáfolja. A nemzetközi kutatás azonban metodikai kifogásokat emelt, mivel a finn kutató nem típusok, hanem típusoknak nevezett motívumok alapján rendezte anyagát. E kérdésben a kiegészítés nem foglal állást.

Mindhárom munka a népköltészeti archívum belső kiadványaként, de a nemzetközi kutatás számára hozzáférhetően jelent meg. Bízunk benne, hogy hamarosan újabbak is követik, amelyek a finn népköltészet nemzetközileg kevésbé ismert, de fontos műfajait (epikus énekek, balladák, lírai dalok stb.) tartalmazzák majd. Nemcsak a szoros értelemben vett finn specialisták örülhetnek e kiadványoknak, hanem a nemzetközi folklorisztika is, mivel a soktízezer adat alapján készült jegyzékek elméletileg is fontos kérdéseket vehetnek fel, a finn folklór pedig ismeretes módon átmenetet képez Skandinávia és Kelet-Európa között, és e vonás egy kissé még a katalógusokból is észrevehető.

Rausmaa Pirkko-Liisa: Suomalaiset kansansadut. I. Ihmesadut

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1972. 531.

(Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia: 302)

[*Finn népmesék. I. Csodamesék*]

Voigt Vilmos

A Finn Irodalmi Társaság (*Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*) 1840-ben határozta el a finn népmesék összegyűjtését és kiadását. Később, 1884-ben Kaarle KROHN kezdte el antológiászerű füzet sorozat megjelentetését, a tervek szerint több kötetből álló sorozat egyrészt népszerű szöveggyűjteményt, másrészt (tudományos változatában) részletes

variánslistát adott volna. 1886-ban jelent meg az állatmesék kötete (*Suomalaisia Kansansatuja*. I. osa. *Eläinsatuja*.), ebben 453 lapon 467 mese olvasható, ma azt mondanánk, tipológiai sorrendben. A következő rész (II. osa. *Kuvinkaallisia satuja*) — amely az úgynevezett „királymeséket” hozza — népszerű változatban 1892-ben, tudományos változatban 1893-ban jelent meg. Ebben már csak 13 mesetípushoz sorolható 22 változatot közölt KROHN, és bár további fizetek megjelentetését is tervbe vették, ezeket mégsem jelentették meg, mivel úgy gondolták, hogy a nemzetközi közvélemény amúgy sem használná a finn nyelvű mesekiadványokat. A finn népmesék reprezentatív antológiája így voltaképpen sosem látott napvilágot, csak az állatmesék ma már majd 90 éves része, és a mai szavainkkal varázsmesék egy töredéke. Nem pótolta ezt a hiányt a több (de mára elavult) finn mesekatalógus megjelentetése, mivel ezekben természetesen nem közöltek szövegeket.

A mesekutatók újabban a finn népköltési archívum megbízott vezetője, a mesespecialista RAUSMAA asszony munkássága nyomán lendült fel. Több tanulmány és katalógusrészlet mellett az ő érdeme az, hogy 1967-ben összeállította a finn népmesék nagy, kéziratost antológiáját, ennek a felhasználásával készült a finn népmesék (és néhány egyéb prózai történet) nemzetközi antológiája: SIMONSUURI, Lauri—RAUSMAA, Pirkko-Liisa: *Finnische Volkserzählungen*. Berlin, 1968, sőt az 1969-ben nálunk megjelent kis magyar antológia: *Férfiszülte leány. Finn népmesék* alapanyagául is ez a munka szolgált. 1972-re végre megérett a helyzet új gyűjtemény elkezdésére, amelynek első része, az AaTh 300-tól 735-ig terjedő varázsmeseanyag 176 változata olvasható a jelen kötetben. A finn mese- és tréfa-archívumban mintegy 90 000 szöveg van, ezek közül 7000 a varázsmese-változatok száma. Ebből az anyagból válogatott a szerző. A kötet bevezetője a finn mesekutatók rövid (még sok adattal kiegészíthető), plasztikus képét adja. Majd AaTh rendszerben következnek a szövegek. Minden típus és fontosabb válfaj képviselve van, ritkán több szöveggel. A szöveg előtt a típus finn előfordulásáról olvasható pár soros tájékoztató majd a teljes szöveg következik, kissé egységesített helyesírással, egyébként betű szerinti hűséggel. A gyűjtés helyét, a gyűjtő és mesélő személyét, valamint az említett típusszámokat külön mutatók rögzítik. Várjuk a finn és a nemzetközi kutatás számára egyaránt felhasználható, fontos munka mielőbbi folytatását.

Biezais Haralds: Die himmlische Götterfamilie der alten Letten

(Acta Universitatis Uppsaliensis — Historia Religionum: 5)

Almqvist és Wiksell, Uppsala, 1972. 593.

Voigt Vilmos

A lett néphit az utóbbi években a svédországi lett kutatók (A. JOHANSONS, K. STRAUBERGS és mások) jóvoltából számos tanulmányban, részletmonográfiában vált széles körben ismertté. A jelen könyv szerzője, BIEZAIS, előbb az uppsalai egyetemen a vallástörténet docense, utóbb a turkui svéd egyetem, az Åbo Akademi keretében működő vallástudományi könyvtár és kutatóintézet (*Donnerska Institutionen*) vezetője és a vallástörténet professzora. Jelen könyve egyéb fontos kisebb munkái mellett egy trilógia záró része, 1961-ben jelent meg — a mostani könyv sorozatának első számaként — *Die Gottesgestalt der lettischen Volksreligion* című monográfiája, majd 1955-ben, ugyancsak Uppsalában, de sorozaton kívül a *Die Hauptgöttinnen der alten Letten* könyve. Az előbbiben a lett vallás isteneit, a másodikkban a sorsistennő (*Laima* és rokonai) figuráit vizsgálta. A jelen kötet tovább folytatja a munkát, és a lett kozmológia területét foglalja össze. Külön fejezet foglalkozik a hajnalcsillaggal (ismertebb, de nem egyetlen neve *auseklis*), a holddal, a viharral (*Pērkons*), a megzemélyesített nappal (*Saule*), majd az „istenfiak” (*diēva deli*) és a „nap, lányai” (*saules meitas*) alakjával, végül a kozmikus („égi”) nász témájával. A kötet végén az „égi fürdőház” adatait gyűjti össze. BIEZAIS bevezetőben utal arra, hogy munkája nagy terjedelme ellenére is csupán bevezetés, a hihetetlenül gazdag balti folklórból nem tudott minden adathoz hozzájutni. Így is összefoglalás a könyv, amit a gazdag bibliográfia, tárgy- és névmutató, a felhasznált dalok (*dainas*) mutatója jelzi, széles körű tájékozódásra épült, csak megírása évekig tartott.

BIEZAIS rögtön könyve elején hangsúlyozza, hogy a balti (benne a lett) vallás nem szláv, hanem önálló képződmény. Munkájában ezt a lett folklór adataival igazolja. Módszere az, hogy a népdalok szövegeit veszi alapul, a történeti, társadalomtörténeti vagy a Skandináviában újabban divatos vallásökológiai szempontokat ritkán veszi elő.

Sajnálhatjuk, hogy a prózai monda-hagyományra ritkán utal, és voltaképpeni vallástörténeti megjegyzéseket is alig tesz. Összehasonlító kutatást nem ad. Első tekintetre súlyos kifogás mindez, azonban a balti vallások bármilyen felületes ismerője tudja, hogy e téren sajátos helyzettel állunk szemben. A több tízezer dalszöveg Európa talán leggazdagabb mitológiai dalkincse, amelynek éppen kozmogonikus vonatkozásaira már hovatovább egy évszázada, MANNHARDT *Die lettischen Sonnenmythen* (*Zeitschrift für Ethnologie* 7 — 1875) című tanulmányában felhívta a figyelmet. A hiedelemmondák kutatása a Rigában található kéziratok archívumok ismerete nélkül elképzelhetetlen. Egyébként is először az ilyen leíró összegezésre van szükség ahhoz, hogy később a voltaképpeni összehasonlítás is megtörténhessék. Amíg hiányzik például a litván folklór hasonló elemeinek összefoglaló leírása, addig a balti vallásról végső véleményt nem formálhatunk.

Igen sok rész kérdésben lenne célszerű bemutatni BIEZAIS anyagát, de terjedelmi okokból is lehetetlen ez. A többszáz lapos könyv ugyanis ökonomikus tömörséggel íródott, többtucat változatot egy-egy mondattal idéz. Főként a finn iskola módszereit követi anyagának elrendezésében, de az őstípusok minden áron keresése nélkül. Művének legnagyobb érdeme nagy szakmai pontossága, és az a számtalan apróbb szövegkritikai megjegyzés, amelyet csak egy született lett és született filológus adhatott. BIEZAIS munkája kézikönyve marad a balti vallástudományak és folklorisztikának.

Lönnkvist Bo: *Dräkt och mode i ett landsbygdssamhälle 1870—1920*

Helsingfors, 1972. 398 p. (Kansatieteellinen Arkisto: 24)

[*Öltözet és viselet egy falusi közösségben, 1870—1920*]

Voigt Vilmos

Több szempontból is figyelemre méltó munka a finnországi svéd néprajzi archívum vezetőjének, Bo LÖNNKVIST-nek 1972 decemberének elején sikerrel megvédett disszertációja: a kelet-bottniai Vörå, egy finnországi svéd falu népviseletének fél évszázada. Egyrészt a munka a finnországi tárgyi néprajzi kutatás egyik legfrissebb eredménye, tükrözi a modernebb témák és módszerek felé fordulást, másrészt a hosszú ideig szünetelni látszott finnországi svéd néprajzi kutatásnak is eseménye. Amíg újabban a finnországi svéd kutatók szélesebb körű, áttekintő munkákat végeztek, amelyekben éppen hazájuk svéd kisebbségének tematikája vált csupán egy részzé, LÖNNKVIST sokoldalú tudományos érdeklődésétől remélhetjük azt, hogy sok új szempont és eredmény jelenjen meg e téren.

A munka rövid tudománytörténeti és hosszabb elvi bevezetéssel indul, amely az utóbbi fél évszázad viseletkutatását általában és Skandináviában egyaránt bemutatja. Foglalkozik a tárgyalt periódus társadalomtörténetével, a helyszínnel, anyaggyűjtését is leírja. A könyv zöme három fejezet: a viselet egészének funkciói vizsgálata, ez korszakok szerint halad, majd az alkalmak szerint rendezi a viseletet. A viselet egész struktúráját, ennek megszerkesztődését és használatát külön fejezet tárgyalja. Összefoglalás-ként a viselet és a divat kapcsolatát vizsgálja a szerző. A könyv rendkívül gazdag és gondosan összegyűjtött anyagra épül, állításait mindig konkrét bizonyító anyagra építi. Több száz kitűnő és okos fénykép, a könyv végén olvasható tetemes irodalomjegyzék (ebben a szerző széles körű magyar néprajzi jártasságról is tanúskodik!) és rövid orosz meg angol rezümé zárja a könyvet.

A kötet a leggondosabb finnországi viseletmonográfia, és bár csak fél századot, és ezen belül is csak a női viseletet öleli fel, folytatása (amit a szerző tervez) esetén klaszszikus munkának számíthat.

Még egy szempontból feltétlenül fontos munkának nevezhetjük: BOGATÜRJOV 1937-es morva viseletmonográfiájának (ez ma már inkább az angol újrakiadásban használatos: BOGATYREV, Petr: *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*. The Hague—Paris, 1971. *Approaches to Semiotics*: 5) és BARTHES klasszikus általános, főként francia anyagot hasznosító viseletkönyvének (BARTHES, Roland: *Système de la mode*. Paris, 1967) alapján LÖNNKVIST a legelső strukturális néprajzi viseletmonográfiát írta meg. BOGATÜRJOV-tól a funkcionális tényezők elméletét veszi át, BARTHES-től pedig a SAUSSURE által kiformált strukturális nyelvészeti analógiájú viseletkutatási módszert veszi át. Ez főként egy terminológiai rendszerben mutatkozik meg: a nyelvi jelenségek egyedi és általános vonásai analógiájára a viselet tényeit is kommunikációs szisztemaként fogja fel a szerző. Mivel ez a szempont a magyar viseletkutatásból teljességgel hiányzik, célszerű legalább a terminusokat ideiktatni.

nyelvi kategóriák	viseletelemző kategóriák	viseletelemző kategóriák	viseletelemző kategóriák
SAUSSURE nyomán	BARTHES termino- lógijában	LÖNNKVIST term-ban	magyar elnevezési lehetőségei
langue	costume	dräkt	öltözet
parole	habillement	klädseln	ruha
langage	vêtement	beklädnad	viselet

Itt a „ruha”, mint a *parole* és az *habillement* az egyedi, egyéni, változó részt jelenti, ezzel szemben az „öltözet”, mint a *costume* és a *langue* is, a rendszerszerűt, közöset. A két jelenség együtt adja a nyelvi, illetve öltözetbeli tények összességét, ez a *langage*, *vêtement*, „viselet”. A divat (*mode*) tulajdonképpen az „öltözet” egy aspektusa, de önállóan is rendszerszerű tényező. LÖNNKVIST munkájában következetesen alkalmazza ezt a terminológiát, és munkája éppen azért úttörő jellegű, mivel BOGATÜRJOVNAJL NINCS MÉG A STRUKTURALISTA MÓDSZERTAN TELJESEN KIDOLGOZVA, BARTHES PEDIG NÉPRAJZI ADATOKRA NEM HÍVATKOZIK. LÖNNKVIST KÖNYVE VOLTAKÉPPEN AZ ELSŐ KÍSÉRLET E TEORETIKUS MUNKÁK ELVEINEK IGAZOLÁSÁRA, ÚJRAIGAZOLÁSÁRA. Néhány ponton még továbbfolytatást is javasolhatnánk. A szorosabb értelemben vett szemiotika (különösen olasz válfajában) a vizuális kommunikáció sok vonását megfigyelte már. A társadalmi interakciók elmélete az öltözködés szociopszichológiai vonását tárta fel mélyebben, és egy általános kommunikációelmélet kitűnően felhasználható például a divat gyorsaságának, elterjedésének vizsgálatában. LÖNNKVIST munkájának megszívlelendő volta mégis vitathatatlan. Mivel a svéd nyelvű könyv konkrét anyaga önmagában is igen érdekes, bonyolult (egy polgárosuló, ugyanakkor archaikus közösség viselete), ezt a szakember nyilván értékeli majd. Itt csak a munka metodikai jelentőségére utalhattunk. Úgy látszik, a néprajzi kutatás újabb területén válik be a szolid, szakszerű strukturalista megközelítés. Kíváncsian várjuk a könyv folytatását, a következő fél évszázad feldolgozását itt biztosan a tömegkultúra korszerű vizsgálati eljárásai is szót kapnak, és a munka még modernebb eljárásokat vonultat fel. Már így is olyan eredmény azonban, amire bármely nemzet viseletkutatása büszke lehetne.

Nordisk folkedigtning og folkemusik

København, 1972. Nordisk Institut for Folkedigtning, 192.

(NIF Publications: No. 1.)

[Észak-európai népköltészet és népzene]

Voigt Vilmos

A tulajdonképpen Bengt HOLBEK és Birgitte RØRBYE által szerkesztett és bevezetett kötet Izland, a Faröer-szigetek, Norvégia, Dánia, Svédország és Finnország folklorisztikai intézményeiről, ezek gyűjteményeiről, kiadványairól ad pontos képet. A kötet végén a kibocsátó intézmény, az éppen időközben Koppenhágából Turkuba került Észak-európai Folklor Intézet (= NIF) tevékenységéről is rövid beszámólót olvashatunk. Pontos és a sokrétű, gazdag kutatás különben áttekinthetetlen volta miatt igen hasznos kiadvány.

Andersson Otto: Studier i musik och folklore I—II

Svenska Litteratursällskapet i Finland, Åbo, 1964–1969. 425 + 300

[Zenei és folklorisztikai tanulmányok]

Voigt Vilmos

A finnországi svéd zenetudomány és népköltészeti kutatás nagy öregének, az åboi (turkuai) svéd egyetem volt professzorának 85. születésnapjára, 1964-ben emlékkönyv gyanánt saját tanulmányainak gyűjteményét jelentették meg a *Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland* 408. számaként. Az ünnepi üdvözlétek után 12 zenetudományi és 11 folklorisztikai dolgozat olvasható (de a határvonás nem is mindig könnyű), majd a szerző 1895 és 1964 frott munkáinak jegyzéke következik. Öt évvel az első kötet után, abból terjedelmi okokból kimaradt és új cikkek, összesen 15 újabb tanulmány képezte a második kötetet, amelynek végén a bibliográfia is kiegészül. Otto ANDERSSON

SON kivételes életpályáján 25 könyv vagy 300 tanulmány, ugyanennyi újságcikk (az újranyomásokat leszámítva) jelzi a páratlan szorgalmat. Fő területei a zene, különös tekintettel az északi zenére és Sibeliusra, az észak-európai verses népköltészet formái és zenei kérdései, a svéd–finn kulturális kölcsönhatás és művelődéstörténet. E témákkal kapcsolatban lehetetlen tudományos munkát folytatni művei ismerete nélkül. Jelen két kötete, az itt olvasható bibliográfia, a finnországi svéd népköltési gyűjtemény, a *Finlands svenska folkdiktning* általa szerkesztett kötetei, valamint másik tanulmánygyűjteménye, az 1967-ben Stockholmban kiadott *Finländsk folklore. Tidig katevalaforkning, finlandssvensk insamlingsverksamhet* (ebben a finnországi népköltészetkutatás kezdeteinek nem mindig közismert történetéről ad becses adatokat, értékelést) nem hiányozhatnak az északi folkloristák kezeügyéből. A pozitívista, nagy tudású kutató és művelődéspolitikus méltó nemzetközi köztisztelőnek örvend.

Scripta Instituti Donneriani Aboensis: V–VII.

Mysticism. Based on Papers read at the Symposium on Mysticism held at Åbo on the 7th–9th September, 1968. Edited by: Sven S. HARTMAN and Carl-Martin EDSMAN. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1970. 258. p.

The Myth of the State. Based on Papers read at the Symposium on the Myth of the State held at Åbo on the 6th–8th September, 1971. Edited by: Haralds BIEZAIS. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1972. 188. p.

Voigt Vilmos

1962-ben a sámánizmusról, 1964-ben a fatalizmusról, 1966-ban a vallásos szinkretizmusról, 1968-ban a miszticizmusról, majd 1971-ben az állammitoszokról tartottak három-háromnapos szimpoziumokat a finnországi svéd egyetem, az Åbo Akademi rendezésében. A megbeszélésekre mindig szeptember második hetének végén kerül sor, a résztvevők, előadók, és következőképpen a kötetekben publikált írások száma 15–20. (A *Scripta* 1970-ben megjelent IV. kötete eltér a gyakorlattól, LINNÉ természetdietetikájával foglalkozó monográfia. Az 1968–1971 közti szokatlanul hosszú, hároméves szünet pedig azzal magyarázandó, hogy 1970-ben, éppen az esedékes időben tartotta stockholmi nagy kongresszusát az IAHR, a vallástudomány nagy nemzetközi társasága, amelyen az Åbóban megjelenni szoktak majdmind ott voltak.) A legutóbbi két kötetben is a skandináv vallástudósok vonultak fel, a témák is fontosak. A miszticizmusnak elvi meghatározását, majd speciális vallástudományi értelmezését adták, foglalkoztak az ókori görög, a hellenisztikus, a középkori, majd néhány modern formájával. A természeti vallások köréből a pogánykori Skandinávia, a bantuk miszticizmusa, az Európán kívüli vallásokból az indiai misztika néhány kérdése került elő. Látszólag kisebb téma az állammitoszok kutatása. Ez a mítosz vallástudományi, majd szociológiai definiálásával kezdődik, külön tanulmányok érintik a mezopotámiai, ótestamentumi, újtestamentumi, egyiptomi, iszlám, római, bantu, skandináviai és általában a pogánykori germán, valamint a középkori európai államfogalmakat. Zárócíkkében Carl-Martin EDSMAN az állammitoszok vallástudományi jelentőségét tárgyalja.

Mind a miszticizmusról, mind az állammitoszokról szóló megbeszélések anyaga igen hasznos, a téma sok szempontú, persze korántsem teljes megtárgyalása. Az åboi szimpoziumok és a megjelenő kötetek a nemzetközi vallástudomány ismert fórumává váltak, amely éppen szűkebb keretei, gondosan kiválasztott témái, megszilárdult formája következtében további tudományos sikerekkel kecsegtet.

LeVine Robert A.: Culture, Behavior, and Personality

An Introduction to the Comparative Study of Psychosocial Adaptation. Aldine Publishing Company, Chicago, 1973. xiv, 319 p.

Voigt Vilmos

A szerző pszichológiával, pontosabban pszichiátriával és egyetemes néprajzzal foglalkozik a chicagói egyetem néprajzi intézetében. Szándéka szerint e kötet felvillantja e területek közös művelésének lehetőségeit. Annál inkább érdekes téma, mivel a mai nemzetközi tudományközi könyvárdatban is hiányzott e tárgykor megbízható színvonalú bemutatása, és ezt csakugyan az Egyesült Államoktól várhattuk, ahol a pszichológia és

a néprajz különféle összekapcsolási kísérleteinek nemcsak a száma igen nagy, hanem ezek olykor látványos eredményekre is vezettek. A tulajdonképpen négy részes, majd rövid összefoglalóval, nem ijesztő méretű bibliográfiával és tárgymutatóval felszerelt könyv valóban ilyesfajta bevezetés, nem mindenre kiterjedő kézikönyv, hanem probléma láttató munka. Az első rész a személyiség szociokulturális környezetére vonatkozó összehasonlító vizsgálatok értelmezését nyújtja, kissé teoretikusan. A második része az ilyen jellegű eddigi kutatások elveit és módszereit mutatja be. A harmadik rész bizonyos (túl tág távlatok közé is állított) adaptációs kultúrapszichológiai modellt vázol fel, amely mind a nevelődés, mind a kultúráváltozás jelenségeinek megértése szempontjából hasznos lehet. Heterogén a negyedik rész, itt az egyén szerepének vizsgálata címén a pszichoanalízistől az szimbólumelméletig sokmindenről olvashatunk. A rövid összegezés az „új” kultúra- és személyiség kutatásokat helyesli (mint ismeretes, a régi iskola már elmúlt), társadalmi és összehasonlító elvek alapján. Ezzel is, mint a munka következtetéseivel általában mindenütt, egyet érthetünk. Hasznos könyv, gondolatébresztő.

Strukturális folklorisztika I—II

Összeállította: HOPPÁL Mihály és VOIGT Vilmos. Budapest Szolnok, 1971—72.
197 + 183 lap

Gráfik Imre

Egy szaktudomány magas szintű nemzeti művelésének és fejlődésének elengedhetetlen követelménye a nemzetközi konfrontáció és tájékozódás. All ez különösképpen az olyan elméleti, elvi, metodikai összetevőkre, melyeknek forrása határainkon túlra esik, megalapozói, kidolgozói más nemzetek kutatói, tudósai. Ilyen esetben a tudománytörténeti áttekintést, visszatekintést nem pusztán a tisztelet teszi kötelezővé, hanem az a szükségyszerű igény, hogy a forrást jelentő gondolatokat lehetőleg a legnagyobb teljességükben ismerjük meg. E célnak maradéktalanul az eredeti művek, az új elméleteket, módszereket alkalmazó tanulmányok nemzeti nyelvre való fordítása felel meg.

E feladatra vállalkozik a *Documentatio Ethnographica* két újabb kötete: a *Strukturális folklorisztika I—II*. Rendkívül nehéz és felelősségteljes feladat egy a nemzetközi kutatásról képet adó fordításgyűjtemény összeállítása. A számításba jehető anyag szinte beláthatatlan. Egyéni érdeklődések alapján természetesen felmerülhetnek hiányérzetek e gyűjteménnyel szemben is. A teljesség igénye itt azonban csak viszonylagosan kérhető számon. A több oldalról is jelentkező befolyásoló tényezők: a fordításra vállalkozók speciális érdeklődése, a terjedelem, a költségek, a magyar anyagban való alkalmazhatóság figyelembe vétele stb. behatárolják a lehetőségeket. Várható, hogy e fordításgyűjteménynek, mint a strukturáliszmuson belül az első szaktudományi céllal készült összeállításnak, komoly hatása lesz etnográfusaink körében. Meggyőződésem, hogy nemcsak a folkloristák, hanem a népi műveltség tárgyi világát, anyagi műveltségét kutató néprajzosok is használnak forgathatják a két kötetet.

Itt jegyezzük meg, hogy aki szélesebb értelemben kíván a strukturáliszmusról tájékozódni, annak további magyar nyelvű kiadványok is rendelkezésére állnak, hogy csak a legfontosabbakat említsük: *Helikon Világirodalmi Figyelő 1968/1*. Strukturáliszmus szám; KELEMEN János: *Mi a strukturáliszmus?* Bp. 1969; *Strukturáliszmus I—II*. (Szerk.: HANKISS Elemér) Bp. é. Továbbá: a gyakran hivatkozott V. J. PROPP: *A mese morfológiája* c. könyvének jelentős részlete szintén olvasható magyarul: V. J. PROPP: *A mese morfológiájának kérdései*. In: *Folcloristica* Bp. 1971. 1. 165—222. A további szélesebb tájékozódást VOIGT Vilmos: *Modellálási kísérletek a folklorisztikában* c. tanulmányának (Ethn. 1969/3. 355—392.) bibliográfiai hivatkozásai teszik lehetővé.

A Bevezetőben fontos megjegyzéseket olvashatunk a kötetek használatával kapcsolatban. Egyetértve idézzük VOIGT Vilmos szavait: „... a fordítások csak mintegy képviselik az eredeti műveket, de nem helyettesítik azok tanulmányozását. Kérjük kötetünk használóit, szükség esetén maguk ellenőrizzék a fordítások terminológiáját, illetve vessék össze azt az eredeti szövegekkel.”

A tanulmányok sorát VOIGT Vilmos: *A népköltészet strukturális vizsgálatahoz* c. tudománytörténeti áttekintése nyitja. A szerző finom disztinkciót tesz a kutatók és művek között. Van, akinél, ill. ahol csak strukturálisnak nevezhető gondolatokról beszélhetünk, mások a strukturáliszmus részeredményeit használják fel, s valójában meglehetősen kevés a következetesen strukturálisnak nevezhető szerző, ill. mű. Felvázolja a strukturális folklorisztika előzményeit, számot ad jelen külföldi és hazai képviselőiről, irány-

zatairól, s végül felvillantja az ilyen beállítottságú kutatások perspektíváját. Főbb gondolataival, megállapításaival (a strukturalista vizsgálatok ún. tartalmatlanságáról és történetietlenségéről, a strukturalista modellalkotás lehetőségei, a műfaj-hierarchia rendező fogalom bevezetése, a stílus és a struktúra kérdései a népköltészetben, az egyedi népköltészeti alkotások a strukturalista folklorisztika felfogásában) egyetértünk. A magunk részéről hangsúlyoznánk az alapállást: a strukturalizmus nem ideológia, nem filozófia, hanem módszer, új metodikai eljárások következetes alkalmazása, mely egyrészt az anyag rendezése és értékelése, másrészt a további gyűjtőmunka terén — azt befolyásolva — hozhat eredményeket.

A külföldi szerzők tanulmányai közül az első kötetben kettő szerepel. A fordításokhoz fűzött értékmérő jegyzetek, az egyes szerzőknek egymással gyakran polemizáló hangvétele, továbbá az egyes tanulmányoknak egymásra történő gyakori kritikai utalásai felmentik a recenzenst a részletező ismertetéstől, így a továbbiakban csak arra szorítkozom, hogy a tartalmak lényegi vonására hívjam fel a figyelmet.

C. LÉVI-STRAUSS: *Óraművek és gőzgépek* c. rádióintérműjében a strukturalizmus társadalomtörténeti felfogását követhetjük nyomon C. LÉVI-STRAUSS szemléletében.

B. WAUGH: *Strukturális analízis irodalomban és folklórban* c. értekezése kritikai alapállásból ad rövid, de nagyon tartalmas tudománytörténeti áttekintést a strukturális folklorisztika néhány jelentős művéről.

E. A. KÖNGÄS—P. MARANDA: *Strukturális modellek a folklórban* c. tanulmánya nyitja a második kötetet. A szerzők a strukturális analízisnek a folklór egész anyagára való kiterjeszhetősége érdekében módosítják, ill. finomítják C. LÉVI-STRAUSS mítosz-elemzése során kapott formuláját. Megjegyzésünk csupán annyi, hogy kis többletmunkával a tanulmány egészét lehetett volna közreadni.

R. AUSTERLITZ: *A folklór műfajok azonosítása* (gilják anyag alapján) c. rövid írása valójában hagyományosnak nevezhető leíró elemzés során jut el a költői műfajok elkülönítéséhez. A közölt szemelvény alapján módszerét csak fenntartásokkal tekintjük strukturálisnak.

TH. A. SEBEEK: *Szövegelemzés — Szintek és formák egy cseremiszi szonettben* c. tanulmányának közlését azért tartjuk nagy fontosságúnak, mert abban a nyelvi-grammatikai és zenei-metrikai analízis során egy adott folklórjelenségnek a kvantitatív strukturális elemzésével is találkozunk, mely a matematikai leírás lehetőségeit vetíti elének.

C. LÉVI-STRAUSS: *A mítoszok struktúrája* c. könyvének egy fejezetével is szerepel a kötetben, melyben módszerét az Oidipusz-mítosz elemzésével illusztrálja. Anélkül, hogy kommentálnánk az elemzést — megteszi azt a kötet néhány más szerzőtől származó írása —, csak arra a szükségyszerűsége hívjuk fel a figyelmet, melyet a szerző is hangsúlyoz: a változatok összességét kell elemezni. Fontos ennek tudatosítása, mert a strukturális elemzés bővületében egyes kutatók megfélekednek az anyaggyűjtésről, a gyűjtőmunkáról, mely — mint a változatok nagy számát biztosítandó — az első fázisa kell hogy legyen a megbízható eredményeket nyújtó rendszerző, elemző munkának.

J. M. MELETYINSZKIJ: *A mese strukturális-tipológiai kutatása* c. tanulmányában végigtekint a PROPP kötetével meginduló vizsgálatokon. Hangsúlyozza, hogy PROPP könyvének 1958. évi angol nyelvű kiadása újabb lendületet adott a kutatásoknak. A strukturális-tipológiai kutatások másik nagy inspirátora C. LÉVI-STRAUSS. Jól megfigyelhető, hogy a kutatók mint törekednek a két szellemi előd módszerének szintézisére, az egy műfajon belüli elemzések következtetéseinek más műfajokra való kiszélesítésére, s e törekvés végső fokaként a folklór egész területére. Az egymás gyengéit korrigáló kutatók, kritikai megjegyzéseikkel, újabb szövegek elemzésével a módszer árnyaltabbá tételéhez járulnak hozzá.

M. POP: *Új módszerek a mesék szerkezeti vizsgálatában* c. értekezése egy román mese kompozíciós szerkezetét vizsgálja fel a strukturális folklorisztikai kutatások eddigi eredményeinek felhasználásával.

A. DUNDES: *Az észak-amerikai indián mesék strukturális tipológiája* c. tanulmánya zárja a válogatást, melynek kiindulópontja az, hogy előzetes morfológia nélkül nem lehetséges pontos tipológia. Így érthető, PROPP morfológiai módszere saját metodikájának kidolgozásánál fontos szerepet kap. Az amerikai indián mesékre való alkalmazhatóság érdekében K. L. PIKE néhány gondolatát is átvette, s a PROPP—PIKE kombinációval számos világosan körülhatárolható strukturális modellt tudott elkülöníteni az észak-amerikai indián meseanyagban.

A *Strukturális folklorisztika I—II.* fordításgyűjteményt jól szerkesztettek tartjuk; kitűnő tudománytörténeti áttekintéseket, kritikai, gyakran egymással polemizáló állásfoglalásokat olvashatunk. A népköltészet határain belül több műfaj is képviselt, s a legfejlettebb struktúravizsgálatokkal rendelkező mesekutatás több tanulmánnyal is

szerepel. Ez utóbbi a magyarázata annak, hogy egy kicsit epika-, mesecentrikusnak tűnik a válogatás. A strukturális elemzés legfontosabb és legnagyobb perspektívájú, s mindenképpen releváns eredménye: a műfajok közötti objektív összehasonlítás érdekében — legalábbis e sorok írója szerint — hasznos lett volna beválogatni I. A. CSERNOVNAK az orosz szerelmi ráolvasásról, R. A. GEORGES—A. DUNDES találóskérdésről készült strukturális elemzését, valamint lefordíttatni B. BENEŠNEK a hiedelem-mondák morfológiai elemzését (*Lidové vyprávění na Moravských Kopanicích.* — Slovačko. 1966—67. 41—71). Am ne legyünk maximalisták, s bízzunk abban — amire egyébként a záró szerkesztői megjegyzés is utal —, hogy az 1967-ben lezárt válogatást az azóta megjelent fontosabb tanulmányokból újabb követheti, abban a reményben, hogy annak a lehetőségek szerint műfaji keresztmetszete szélesebb lesz.

Aligha túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a tudományok nagykorúságának egyik fokmérője: fordítói és kiadói kapacitásukat milyen mértékben tudják a nemzetközi kutatások törekvéseinek, eredményeinek ismertetésére felhasználni. Vonatkozik ez elsősorban az ún. elszigetelt nyelveket használó kisebb nemzetekre. S ha figyelembe vesszük, hogy sok esetben nem csupán nyelvi problémáról van szó, hanem arról, hogy az eredeti művek szinte „beszerezhetetlenek” — legalábbis olyan példányszámban, ahogy azt a tudományos közélet szükségeltetné —, akkor külön elismerés illeti az MTA Néprajzi Kutató Csoportját és a szolnoki Damjanich János Múzeumot mint a *Strukturális folklorisztika I—II.* fordításgyűjtemény szerkesztői, fordítói és kiadói munkálatait magukra vállaló intézményeket és munkatársaikat.

Dr. Kós Károly—Szentimrei Judit—Dr. Nagy Jenő:
Kászoni székely népművészet

Kriterion, Bukarest, 1972.

K. Pázsit Zsuzsánna

Sikeres vállalkozás eredményeként üdvözölhetjük a három tagú szerzői munkaközösség monografikus feldolgozását a kászoni medence székely népének művészetéről. A választás az erdélyi magyar néprajzkutatásban elsőként esett az archaikus vonásokat leginkább őrző vidékre. A munkacsoport 1952-ben végezte kutatásait a kászoni népművészet négy fő területén, aminek megfelelően a könyv is négy fő fejezetre tagolódik: építkezés, lakásbelső — mindkettő szerzője Kós Károly —, szőttés és varrottás munkák — szerző: SZENTIMREI Judit — és öltözet — szerzője NAGY Jenő. — Céljuk sokoldalú, valószínűleg képtelenség, az ok-okozati összefüggések, változások feltárása, olyan elméleti kérdések megvilágítása, mint a népművészet fogalma, tartalom, forma, technikai ismeretek összefüggése, a művészet közösségi jellege, készítő és használó viszonya (itt többnyire egybeesik), a helyi ízlés formálódása a hagyományos anyagok adta lehetőségek keretében, az anyagszerűség és célszerűség jegyében. Módszerüket jellemzi a tárgyak, technikák helyszíni tanulmányozása mellett az anyag vonatkozó színhagyományval való megerősítése (l.: jegyzetek is) s a környező vidékek ismert jelenségeivel és történeti adatokkal való összehasonlítása. Ezt a gyűjtést 1953—58 közt több más közös csoportmunka követte a moldvai csángók, szilágysági, Kisküküllő menti, torockói magyarok, mezősgői székelyek közt, e kutatások eredményeinek fokozatos közlése a közeljövőben várható.

Építkezés c. fejezet. A kutatási előzmények és viták ismertetése után a szerző a településszerkezettel foglalkozik, rámutat az épületek elhelyezésének gazdasági-társadalmi okaira (1848-ig az eredetileg határőrszolgálatot teljesítő, nemzeti szervezeten nagyállattartást folytató székely népesség csoportos települése tízesek szerint, víz menti főutakkal, sajátos zsákutcákkal; az önálló gazdasági egységet képviselő telek laza, csoportos beépítése) és a térkiképzés művészi vonatkozásaira az anyag és technika fejlődésének tükrében. Megismerjük az építés munkájának megszervezését (ismeretek általánossága — kalákamunka), majd az egyes épületeket s azok szerkezetét, alaprajzuk, falaik s a fedél fejlődését. A ház alaprajza a belülről kifelé való fokozatos terjeszkedést tükrözi aszimmetriájával. Jellegzetes ereszének szerepe lassan visszafejlődik, amilyen mértékben keletkeznek a ház körüli speciális épületek: a sütőház, a csűr, mely szintén egysejtűből fejlődik hármas tagolódású ódaros csűrre stb. A XVIII. századtól szembe-tűnő társadalmi rétegződést (jobbágy, közszekely, lófő, nemes, majd szegény, közép- és nagygazda) fejezi ki a kapu változása: gyalogkapu — kötöttkapu, majd ennek kő-, ill. téglaváltozata.

A lakásbelső összefoglaló tárgyalása új kezdeményezés; sokoldalú összefüggéseket keres a lakás, életmód, foglalkozás és gazdasági helyzet közt, vizsgálja a lakás

berendezésben megnyilvánuló sajátosan helyi ízlést és a külső kapcsolatokat. A berendezés kiindulópontja a tűzhely volt, az ablakok közti asztalos és a belső ágyas sarok később önállósult. A bútorok fejlődésére jellemző az általános európai, a városi divat meghonosítására való törekvés — a helyi igény, mesterségbeli tudás szerint módosultan. A tűzhelyre (fűstházba) kerülése nyomán a házban maradt tűzhely díszes, csempés sódot kap. Végigkísérhetjük a fűstház tüzelőjének fejlődését sütőházzá, majd nyári-konyhává. A fűstházat rendezik be a régi bútorokkal, a nagyházba új divatú bútorok kerülnek. A bútorok legrégebben csak saját készítésűek voltak, keményfából (bükk, cser), a XVIII. századtól említenek az oklevelek faragó molnárokat. Az asztalosszerzőket a XVII. század végén kezdik megismerni (gyalu, rámás kézfűrész), a mértanias díszítőműveket hornyolóval vésték. A második korszakot a fenyőből készített fehér-bútorok jelentik, ahol a fokosdeszkákat vízfűrészszel darabolják, faszegekkel illesztik. A XVIII. sz. végétől jön divatba a farkasfogas illesztésű tulipántos bútor. Szerszámai a kézfűrész, gyalu, gyalupad. Ennek szakismerete már nem általános, művelői német vándorasztalosok (német műszólkines). A XIX. sz. második felétől sűrűn váltakozik a bútordivat. A flóderes bútor a faerezést utánozza (szivacsos). A politúros faragott bútor csak a nagygazdáknál honosodik meg (1905—20). A szerző sorra veszi az egyes bútorféléket a kászoni lakásban elfoglalt helyük és a mindennapi életben betöltött szerepük, használatuk szerint. Elemzi az egyes bútorfajtákon alkalmazott díszítéseket, motívumokat, stílushatásokat. A fejezet végén található a remek áttekintő táblázat a ház és lakás-belső fejlődéséről Kászomban. Ebben elénk tárul egyrészt a ház és különböző bútorfajták fejlődése, másrészt egy-egy időszakban a fejlődés bizonyos fokán álló kászoni házban levő berendezés leltára.

A szőttés és varrottás munkák felé a század eleje óta irányult a figyelem, átfogó munka azonban eddig nem született. A kászoniak megkülönböztetés nélkül hol a csiki, hol a háromszéki formák közt bukkantak fel a publikációkban, elsikadtak helyi vonásaik — archaikus, hagyományörző voltak. A növényi, valamint állati eredetű alapanyag adott, sőt cserekereskedelem tárgyát képezte (gabonáért). A XIX. század elejéig kizárólag házi kender-, len-, gyapjúfonalat használtak fel. A XIX. század közepétől gyári nyers gyapotfonalat és színes gyapotfejtőt is. E területen kiemelkedő az esztétikai igény és érzék fejlettsége. Az érvényesülő városi hatás részben bomlasztóan, részben termékenyítőleg befolyásolta a helyi ízlést és termékeket. A szőttéses alapanyagának nyeresét statisztikai, mennyiségi adatokkal a lehetőségeket befolyásoló törvényekkel támasztja alá a szerző; a gyapjú (nyírás — mosás — tégés — fésülés — fonás — szövés) és kender termesztés munkafolyamatát, a hozzájuk fűződő szokásokat, hagyományokat, a munka megosztását nemek szerint és a munkaeszközöket ismerjük meg. Ezután foglalkozik a finomítási eljárásokkal (fonál sirités, nyújtás, tekerés), a november végétől farsang végéig mindennapos fonóbajárással (három faluból jöttek össze), fonóbeli szokásokkal (tréfás nótaszövegek stb.). A lúgzás, fehérítés két módja, valamint a különböző festési eljárások (rézgálic és különféle növényi anyagok használatosak) szinte receptszerűen sorakoznak; ezeket a bázikus festékek megjelenéséig használták. A bolti festékek nyomán a színek komponálásban a kontraszt érvényesül (míg a románság a rokon színeket kedveli). A szövési módok nyüstsám szerinti csoportosítása után a szerző a különböző textilféléseket veszi sorra. A gyapjúsőttések, a posztó, cserge a századfordulói pangás után új lendületet kapnak a két világháború között, ványolásuk Feltizen történt. A bázikus festékek megjelenése után válik a cserge színessé. A festékes vagy kilim az egykor Európa-szerte elterjedt szőnyegszövési eljárást őrzi. Ezek ágyra, asztalra, falra kerülnek. Primitív, a szövés technológiájából adódó díszítőművészetük analógiái széles körben megtalálhatók (rutén, ukrán párhuzamok stb.). Sajátosságait a komponálás, színlátás eltérései adják. A kászoniak közös fogószálakra aggatnak, ezért a kontúrvonalak, a színek találkozása elmosódottabb. A vászonszöttések, zsákfélék, fehérneművászok, függönyök, rokolyaszöttések után a ma már csak emlék varrottásokkal foglalkozik, a melyekre a levegős, ritka rajz volt jellemző. Tárvalja az egyes öltésmódokat, és az egyes motívumcsoportokat gazdag ábraanyaggal mutatja be. Engedtesék meg az a jóindulatú megjegyzés, hogy a jövőben fokozott figyelemmel kellene elkerülni a vonatkozó szövegrész és a képek, ill. a kép és képalírás túlságos elválasztását, mely az olvasást nehezíti.

Az öltözetben a kapitalista nagyüzemek s a városbajárási hatására a századfordulón következik be a viseletváltás, így hagyományosat ma már csak ünnepkor viselnek. A fejezet a női és férfi viseletet négyes tagolásban tárvalja: haj- és fejviselet, alsóruha, felsőruházat, lábbeli. Külön foglalkozik az ünnepi, alkalmi viselettel. A női és férfi viselet alapanyaga egyaránt házi előállítású volt, a férfiaknál a bőr és posztó dominál. Az itteni ízlésre jellemző célszerűség és mértéktartás érvényesül a ruházatkodásban is; a

színkomponálás egyszerűbb; sötétebb színek kedvelése az uralkodó, de csak felső ruhadarabokon. A szűfshímzésben stilizált virágmotívumokat találunk, a szőttés ruhadarabok vagy egyszerűek vagy csikosak, applikációval (bőr, posztó, bársony), illetve a kismesterségként fűzött zsinórozással (vitézkötés) díszítik. Kítűnő szerkezetű, szabásminta, illetve részletrajzok támasztják alá a ruházkodás alakulásáról elmondottakat. A fejezet végén található táblázatokból összefogottan derül ki az egyes korosztályok ruházkodási darabjainak fejlődése, változása korszakonként, ünnep- és hétköznapi.

A kászoni népművészet gazdag mongráfiájának nagy érdeme gazdag illusztrációs anyaga, melyből a felvételek a szerzőket dicsérik, s az ábraanyag is legnagyobb részét az ő munkájuk (az Öltözet c. rész ábráit F. HALAY Hajnal rajzolta), ennek köszönhető, hogy annyira hasznosak, a szakszerű s gyönyörű stílussal írott szövegben mondottak rögzítését annyira segítik. A könyv szemmel láthatólag nem csupán a szakemberek szűkebb körének íródott, hanem szélesebb közönség, pl. népművészeti körök alapvető kézikönyve kíván lenni. Az igényes, mégis közérthető szép könyv ismeretében várakozással tekintünk a jelzett, ezt követni kívánó többi tájmonográfia megjelenése elé.

A Fertő-táj bibliográfiája (*Bibliographie des Neusiedlersee-Gebietes*)

A Magyar Tudományos Akadémia Fertő-táj Bizottságának megbízásából többek közreműködésével szerkesztette: LÁSZLÓFFY Woldemár. Kiadta:

Győr-Sopron megye Tanácsa, Győr, 1972. 294 p.

Bárdosi János

Az előszóban Prof. STRAUB F. Bruno az MTA alelnöke utal arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Fertő-táj Bizottsága 1968 novemberében tartott alakuló ülésén, már programjába vette a tájra vonatkozó szakirodalom részletes bibliográfiájának összeállítását. Az alakuláskor kifejtett elgondolás szerint a bizottság 1970. július 23-i ülésén távlati munkatervet fogadott el, melyet dr. STELCZER Károly kandidátus a bevezetőben részletesen ismert. Ebből megtudhatjuk, hogy a bibliográfián kívül tájmonográfia is készül, melynek kiadását 1974–75-re tervezik.

Az előszó és bevezető után GARÁD Róbert a MHT Soproni Csoportjának ügyvezető elnöke a bibliográfia szerkesztésének előzményeit tárgyalja. Hangsúlyozza, hogy a bibliográfia ügyét számos tudományos és társadalmi megnyilvánulás készítette elő. Utal az 1957. október 17-én megrendezett *Fertő tó kiállításra*, az 1959. március 24-én 18 taggal megalakított *Magyar Hidrológiai Társaság Fertő tó Kutató Tudományos Bizottságra* és ennek *Soproni Csoportjára*, 1961. június 9-én az osztrák kutatások eredményeinek ismertetésére, az 1964 végén megjelent *Soproni Műszaki Évkönyv* első kötetére, az első kutatóállomás megszervezésére, a tó nádasaklimáját befolyásoló tényezők vizsgálatára, a nyugat-dunántúli üdülőterület regionális rendezési tervére, mely kiemelt településnek nyilvánította Sopront, valamint a Fertő tavat és környékét. „A regionális tervek részleteit kidolgozó szakemberek felhasználták a már rendelkezésre álló tudományos és statisztikai adatokat, azonban egyre jobban időszerűvé vált . . .” a bibliográfia elkészítése, melyhez az anyaggyűjtési munkálatokat — a szerkesztők kijelölése után — 1970 nyarán megkezdtek.

A szerkesztői „Tudnivalók”-ból tájékozódhatunk, hogy a „*Fertő-tájon* ebben a műben a tó közvetlen környékét, vagyis az országhatárral, az Ikvával, majd a Répével és a Csorna–Hegyeshalom, illetve Hegyeshalom–országhatár közti vasútvonallal határolt területet . . .” értik. Ez az elhatárolás azonban — mint hangsúlyozzák — nem lehet merev. Vízrajzi szempontból pl. kiterjed a Fertő egészére vonatkozó irodalomra — a tó vízgyűjtő területét is beleértve —, sőt a Hanságra, valamint bizonyos mértékig a Répére és a Rábára is. Hasonló a helyzet más tárgykörök irodalma tekintetében is, pl. a földtani viszonyoknál, a növény- és madárvilágnál. A feldolgozásból nem maradhettek ki az olyan munkák sem, amelyek Győr-Sopron megye, a Kis-Alföld vagy éppen Magyarország keretében tárgyalják részletesebben e tájat. Figyelembe vették a tó élővilágával foglalkozó gazdag osztrák irodalom fontosabb műveit is.

A teljességre törekvés megkívánta, hogy a Fertő-táj elhatárolását az 1920 előtti időkre az *akkori* országhatárral értsék. Ebből az okból kiterjed a bibliográfia a Magyarországon megjelent idegen nyelvű művekre is.

Az osztrák irodalomból csak válogatást adtak, mivel nem akartak átfedésbe kerülni a kismartoni levéltár és könyvtár gondozásában megjelent burgenlandi bibliográfia

(Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes. Herausgeber: Burgenländisches Landesarchiv und Burgenländische-Landesbibliothek) idevágó anyagával.

Tárgyi szempontból nem korlátozták a bibliográfia anyagát. „A mű egyaránt kiterjed a természeti adottságokra, a gazdasági viszonyokra, valamint a társadalmi és művészeti vonatkozásokra, és ezeken belül felölel minden olyan könyvet, folyóirati cikket és (kivételesen) kéziratot is, amelynek a felvételét a munkatársak — az egyes területek szakértői — fontosnak ítélték.”

Az adatgyűjtés *mélységét* illetően azt az elvet követték, hogy a XIX. század közepét megelőző időkből minden ide vonatkozó írásos emléket figyelembe vettek, de a későbbi években megjelent könyveken és tanulmányokon túl a heti- és napilapoknak csak a nagyobb lélegzetű, *szignált* cikkeit. Megemlítették viszont az egyes tárgyköröknek az általános tájékozódásra alkalmas legfontosabb hazai kézikönyveit.

A *címfelvétel* a vonatkozó szabványok szerint történt, és utal a művek terjedelmére, ábra-anyagára, könyvészeti hivatkozásaira, továbbá az esetleges idegen nyelvű összefoglalásra, szükség esetén rövid — néhány szavas — annotáció is kiegészíti. A címet német vagy magyar fordításban is közlik. Végül feltüntetik a magyar kiadású művek lelőhelyét, mely természetesen nem zárja ki, hogy más gyűjtemények állományában ne szerepelhetnének.

Az áttekinthetőség érdekében a szerkesztők törekedtek az anyag részletes taglalására, a tizedes rendszerű csoportosítására, ami aztán szükségessé tette, hogy az egyes tárgyköröknél utaljanak a más csoportba iktatott rokon tárgyú művekre.

A bibliográfia 7 fő fejezetben — 0 = Általános jellegű munkák; 1 = Természeti viszonyok; 2 = Az élővilág; 3 = Gazdasági viszonyok és gazdasági tevékenység; 4 = Közlekedés, bányászat, ipar; 5 = Társadalmi viszonyok; 6 = A Fertő-táj a művészetben — és közel 230 csoportban, ill. alcsoportban 2700 címet sorol fel részletes könyvészeti adatokkal.

A tizedes rendszerű csoportosításból adódóan a szakterületünkre vonatkozó adatokat, nemcsak az 5. fejezetben; a néprajz, tárgyi néprajz, népszokások, vagy a 6. fejezetben; a mese- és mondavilág, népművészet, népi építészet, népzene címszavak alatt találjuk, hanem a 3. fejezetben; a szőlő- és bortermelés, zöldség és gyümölcsstermelés, nádgazdálkodás, halászat, vagy a 4. fejezetben az ipar, majd az 5. fejezetben; a községtörténet, gazdasági és társadalomtörténet, agrártörténet, a mezőgazdasági termelés múltja, ipar- és céhtörténet, kereskedelem, nemzetiségi kérdés stb. c. csoportokban, ill. alcsoportokban is. Ezekre az esetek többségében utalás is történt.

Mindezt egybevetve azonban megállapíthatjuk, hogy a tájra vonatkozó néprajzi irodalom — a többi tudományághoz viszonyítva — meglehetősen szegényes. A néprajzkutatók számára itt még bőven akad tennivaló. A bibliográfia ezért számunkra nemcsak adatokat szolgáltat, hanem egyúttal helyzetfelmérést is nyújt, a további néprajzi feladatok elvégzéséhez, a szakterületünket érintő táji hiányosságok pótlásához.

A természettudósok érdeklődését már nagyon régen felkeltette a Fertő sajátos élővilága, ezért az idevágó — különösen a botanikai és madártani — irodalom rendkívül gazdag. A történelmi anyag is viszonylag bőségesnek mondható. Az egyes csoportok anyagának *terjedelme* azonban nagyon különböző. Erre már az is rávilágít, hogy pl. a természettudományi 1–2. fejezet címanyaga 129 oldal terjedelmű, míg a gazdasági, társadalmi és művészeti 3–6. fejezet adatai együttesen is csak 115 oldalra tehetők.

A munkák *felsorolása* megjelenésük időrendjében történt, és csak a Fertő-kutatók, valamint a táj újságjai esetében alkalmaztak betűrendet. Az azonos évben megjelent közlemények a szerzők betűrendjében követik egymást.

A függelékben található a *rövidítések jegyzéke*, a lelőhelyek megjelölése, valamint a *név- és tárgymutató*. Végül az anyag csoportosításáról a tizedes rendszerű *tartalomjegyzék* tájékoztat.

„Az adatgyűjtés meggyorsítása és az átfedések csökkentése érdekében egy-egy nagyobb terület munkáját erre felkért *szakszerkesztők* irányították.” A társadalomtudományok vonatkozásában ezt a munkát dr. DOMONKOS OTTÓ, a soproni Liszt Ferenc Múzeum néprajzos igazgatója végezte el. „A munkatársak szakmai lelkesedésének és a Fertő-táj iránti szeretetének köszönhető az a teljes harmónia, amelynek eredményeként a bibliográfia kézírata rövid egy esztendő alatt megszületett.”

A bibliográfia, mint a szerkesztő is hangsúlyozza, „... nem teljes, és nem is lehet az. Bizonyos, hogy számos, kevésbé ismert folyóiratban rejtőző cikk elkerülte a munkatársak figyelmét, és eleve nem vállalkozhattunk arra, hogy a táj újságjainak együttesen több száz kötetét átlapozzuk. ... Számolunk vele, hogy esetleg szükségessé válik egy *pótfüzet* kiadása. A szerkesztő ezért hálásan fogad minden kiegészítő adatot és esetleges helyesbítést.” Élünk az adott lehetőséggel.

Vilkuna, Kustaa: Die Pfluggeräte Finnlands

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1971. 178 p., 93 ábra és 15 térkép.

Balassa Iván

Kustaa VILKUNA, a mai finn néprajztudomány legkiemelkedőbb egyénisége, aki ugyan elsősorban az anyagi kultúra kérdéseivel kapcsolatban jelenteti meg alapvető tanulmányait és könyveit, de munkásságának egy jelentős része a szellemi kultúra vizsgálatának területét gazdagítja (vö. pl. *Volkstümliche Arbeitsfeste in Finnland*. Helsinki 1963). A finn néprajztudománnyal együtt mi magyar tisztelői is örömmel és szeretettel ünnepeltük 1972-ben születésének 70. évfordulóját, mely alkalommal a Magyar Néprajzi Társaság legmagasabb kitüntetését, a „Györffy István Emlékérmét” adományozta számára, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem pedig díszdoktorává avatta. Mindez kifejezi a magyar néprajztudományhoz fűződő szoros és baráti kapcsolatát.

VILKUNA professzor tudományos életművében kiemelkedő hely illeti meg az eke és szántás vizsgálatát. Már első tanulmányai is ezt a kérdést feszegették (vö. 172 p. irodalom) és JIRLOW, Ragnar társszerzővel másfél évtizeddel ezelőtt a kérdéstről egy összefoglaló munkája is megjelent (*Västliga plogdom i Finland*. In: *Finskt Museum* 64. Helsingfors 1957). Mindig ott van az eke és szántás kérdéseit fárgyaló kongresszusokon és a lényegyet megvilágító előadásaisval, hozzászólásaival mindig elősegítette, hogy e legfontosabb talajmegtunkáló eszköz kutatásának nemzetközi összefogása minél jelentősebb eredményeket érjen el.

Könyve alapanyagát az utóbbi évszázadban gyűjtött muzeális tárgyak és feljegyzések alkotják. Itt neki is ugyanazzal a nehézséggel kellett megküzdnie, mint Európában többi részén minden kutatónak, hiszen a feldolgozásban a követelmények növekedtek, a szempontok tisztázódtak, az adatok nagyobb része pedig olyan korból származik, amikor még az eke egyszerű múzeumban való elhelyezésén kívül nem törekedtek másra, működését nem rögzítették sem rajzban, sem fényképen, a leírások olyan elnagyoltak, hogy mai mértékkel mérve alig használhatók. Ezért írja, éppennygy mint más országban sokan előtte: „Trotzdem muss man sagen, dass in Finnland sowohl in den Archiven als auch in den Museen authentisches Material in seltener Fülle vorhanden sind” (9 p.).

De a nehézségek még alaposabb és körültekintőbb összegező munkára buzdították a szerzőt, aki a néprajzi adatokon túl nagyon sokat merít a levéltárak, régi feljegyzések, a mezőgazdasági irodalom bőséges forrásából, alapos kritikával értékelve azokat. Igyekszik felkutatni a legrégibb ábrázolásokat, és ahol már minden forrás elapad, ott a régészeti ásatások eredményeit használja és a nyelvtudomány messze múltba visszavezethető szövegeit is segítségül hívja. A komplex kutatási módszere egyben már azt is jelzi, hogy történeti alapokon állva a tipológia segítségével elsősorban az eke funkcióját, alkalmazását vizsgálja, szem előtt tartva a vonóerő szükségletet és a társadalmi vonatkozásokat egyaránt. Mindez lehetővé teszi, hogy eredményeit több oldalról ellenőrizze és ezek ezt a szigorú próbát általában jól kiállották. Ezzel VILKUNA professzor munkája nemcsak egy az ekemonográfiák sorában, hanem egyben olyan fontos kézikönyv, melynek módszertani szempontból is nagy a jelentősége.

Finnország az eke elterjedési területének szélén helyezkedik el olyan formában, hogy a különböző irányból származó hatások jól kimutathatók. Ezeket a kulturális áramlatokat nagyon jól tükrözik az egyes ekeformák és azok elnevezései (vö. 166 p. és 93. térkép). Így bizonyos típusok délkeletről az orosz területekről terjedtek, míg mások délről jutottak el ide, míg a nyugati irányból érkezők nagyobbrészt a svéd érintkezések útján érkeztek. Mindez már a történeti korszakban zajlott le és ez egyben arról is tanúskodik, hogy Finnország klimatikus okokból az őskorban aligha tartozhatott az ekéskultúra területéhez.

A finn ekék legrégibb rétegét, bár korukat nem lehet pontosan meghatározni, az olyan kampós ekék képezik (4–5. ábra), melyek formailag szoros kapcsolatban állnak az előhasogatókkal (7. ábra). Ezek feladata arra korlátozódott, hogy az égetéses írtás befejezésével, a földet a hamuval, esetenként a vetőmaggal összekeverjék és egyben kiszaggassák a földben még benmaradt gyökereket, felszínre hozzák a kódarabokat. Finn elnevezése: *koukku*, mely végső soron összefügg a „szánt” jelentésű *kyntää* szóval. Ez a Keleti-tengeri finn nyelvekben sokfelé megtalálható.

Másik fontos típus lényegében egy szarvtalpas eke (13–16. ábra), melynek finn neve: *aura*, *atra*, míg az ekevasat *vannasnak* nevezik. Mindkét szó általánosan ismert más keleti-tengeri finn nyelvjárásokban is. Az első szó végső soron összefügg az ősi indoeurópai származású: görög *áratron*, latin *aratum*, germán *Arl* stb. 'eke' jelentéssel, míg az

utóbbi feltehetően rokonságban lehet a latin *vomer* és az ófelnémet *waganso*, 'ua' szavakkal. Ezen az alapon ezt az ekeformát indoeurópainak tekinti, melynek nyomát egészen a földközi-tengerig lehet követni. Ezek közül számos keretkormányos példányt is találunk, ami pedig elsősorban a svéd kapcsolatokról tanúskodik (JIRLOW, R.: *Die Geschichte des schwedischen Pfluges*. Stockholm 1970). Mint érdekességet megemlítem a 13d ábrát, melyen az ekét a mi ekeelvünkkel teljesen megegyező V alakú fán szállítják ki a szántóföldre (BALASSA I.: *Az eke szántóföldre történő kiszállításának módjai*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1966).

A harmadik réteget a villás eke, vagyis a szoha alkotja, melyet a XX. század elején még Finnország számos vidékén használtak. Két főtípusa közül a nyugati magas szarvú (31—33. ábra), míg a keleti alacsony szarvú, de ez utóbbinak rúdja magasan helyezkedik el (34—43. ábra). Mindkettő körülbelül egyidőben, a XII. század körül hatolt be Finnországba. Egyidejűleg a különböző boronafajták is felbukkantak, melyek a föld porhanyításán kívül, elsősorban az elvetett magvak betakarására szolgáltak. A szoha fejlődése során kialakult váltható kormánydeszkás alakja is. Ez az ekeforma olyan mélyen meggyökeresedett, hogy később még vasból készült példányok (42. ábra) is előfordultak. Az eddig említett típusokat elsősorban az égetéses-irtásos területeken alkalmazták.

A XV. századtól kezdve a Svédországgal határos finn területekre egy olyan túró eke kezdett benyomulni, melyet az előbbiekkal ellentétben a rendszeresen művelt földeken használtak. Ez kapcsolatban állott a földművelés fellendülésével ebben a korszakban, és ez a nyugati területeken lassanként a villás ekéket háttérbe szorította, mert ez az új forma a követelményeknek jobban megfelelt. Ezzel az ekével kissé jobbra döntve azt, már kezdetleges ágyasztást is lehetett végezni. A XVI. században helyenként átváltható kormánydeszkával is felszerelték, mely a fenti műveletet még csak jobban elősegítette (78. ábra). A XVIII. század második felében jelentek meg az aszimmetrikus vasú, helyenként már öblös vagy csavart kormányval ellátott ágyékek, melyek angol vagy svéd származásúak, esetleg ilyen minták alapján helyben készültek. Nagyjából ugyanaz a folyamat zajlott le itt is, mint amit olyan szemléletesen és alaposan leír BRINGÉUS, Nils-Arvid (*Järnplögen som innovation*. Lund 1962) Svédországgal kapcsolatban. A múlt század második felében már Finnország jelentős részét meghódította az ágyeke, melynek számos helyi változata keletkezett. A teljesen vagy nagyobb részben vasból készült, gyárak által előállított újabb ekékkel VILKUNA már nem foglalkozik.

A teljes áttekintésből mindjárt kiviláglik, hogy a különböző ekeformák alakulásában milyen meghatározó szerepe volt a talajnak, a művelési módnak és annak a célnak, amit a termelésben el kívántak érni. Ehhez még csak a birtoklási és társadalmi viszonyokat tesszük hozzá, hiszen a szerző maga állapítja meg, hogy a szarvtalpas eke elsősorban ott maradt meg, ahol a kis földdarabokat csak ezzel lehetett célszerűen megművelni. Külön hangsúlyozza, hogy bizonyos kultúráramlatokon túl a helyi parasztság ismerete sokszor egyszerű újításokhoz vezetett, melyek segítségével alkalmasabb, a helyi igényeknek jobban megfelelő ekéket tudtak alkotni.

VILKUNA professzor néhány olyan szerszámmal is foglalkozik, melyeknek valamilyen kapcsolatuk van az eke fejlődésével, illetve a föld megmunkálásában kiegészítik annak munkáját. Ilyen a kétágú kapa és a gereblye, melyhez a boronák különböző fajtái is járulnak, különösen a lesonkolt fából készült borona jellemző e tájon, mely Kelet-Európa jelentős részén elterjedt (vö. MOLTSCHANOVA, L. A.: *Die landwirtschaftlichen Geräte der belorussischen Bauernschaft im 19. Jahrhundert*. In: *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa* 220 kb. Budapest 1972).

Ezeknél azonban még fontosabb, hogy részletesen ír az előhasogatóról, mely a szántás munkáját könnyítette meg a gyeptalaj vagy a túlságosan kizikkadt föld előre történő meghasogatásával. A nagyszámú adat (15. térkép) arról tanúskodik, hogy ez a nagyműltű eszköz egykor az egész Finnország területén ismert lehetett. A hasogatónak Európa legkülönbözőbb részeiben történő felbukkanása valószínűvé teszi, hogy nagyon régi eszközről lehet szó, melynek történetét és elterjedését egyszer érdemes lenne nagyobb összefüggésben megvizsgálni.

Az eke elő Finnország legnagyobb részén egy lovat fogtak és ezzel a ténnyel a keleti, délkeleti eketerülethez kapcsolódtak. Kettes lófogatot csak nagyon keskeny nyugati—dél nyugati sávban ismertek. Feltűnő azonban az, hogy Dél nyugati-Finnországban a legkorábbi időktől kezdve egészen a múlt század második feléig egy pár ökrrel szántottak és ebben a vonatkozásban ez a terület Észt- és Svédországhoz csatlakozott. Csak amikor a nagyobb és nehezebb vasekék a múlt század második felében mind nagyobb teret nyertek, akkor váltották fel az ökröket két lóval, amiket később a traktorok szorítottak ki.

Az olvasó, kutató sok-sok részletkérdésben kap felvilágosítást VILKUNA, Kustaa könyvéből, de úgy, hogy azok sohasem feszítik túl a nagyon pontosan meghatározott ke-

retet, melyet a történelem szabott meg. A komplex módszer segítségével, számos tudományág bevonásával biztos kézzel vonja meg az egyes eketípusok időbeli és földrajzi elterjedését, a velük végzett munka jellegét és alkalmazkodását a talaj-, időjárás-, művelési mód- és társadalom adta lehetőségekhez. Tudjuk azt, hogy Finnország történelme folyamán majd nyugati, majd keleti, illetve déli szomszédaival állott szorosabb kapcsolatban, és mindez nagyszerűen tükröződik az ekék formájában és használatában egyaránt. Többek közt ennek felfedezése és tényszerű bizonyítása teszi ezt a könyvet az európai ekeirodalom egyik kiemelkedő alkotásává.

Tools and Tillage

Edited by Axel STEENBERG, Alexander FENTON and Grith LERCHE. A Journal on the History of the Implements Cultivation and other Agricultural Processes.

Vol. II : 1. Copenhagen 1972

Balassa Iván

Ezzel a számmal a folyóirat kiadásában változás következett be. Nem a szerkesztők személyében vagy éppen a folyóirat irányvonalában, hanem a kiadóban. A Dán Nemzeti Múzeum, mely a néprajz iránti érdeklődésnek már olyan sokszor tanúbizonyosságát adta, a jövőben vállalta a kiadás pénzügyi nehézségeinek elhárítását és ezzel lehetővé teszi a füzetek évenkénti rendszeres megjelentetését. Így a mezőgazdasági munkaeszközök és a hozzájuk kapcsolódó munkamódszerek kérdésével foglalkozó, Európából kiinduló, de az egész világra figyelő kiadványsorozat továbbra is a kutatók fontos közlési lehetősége és forrása marad.

Ez a szám is bizonyítja a szerkesztőknek azt a törekvését, hogy az európai vonatkozású tanulmányok mellett az Újvilág kérdései is helyet kapjanak hasábjain.

GADE, W. D.—RIOS, R.: *Chaquitacla. The Native Footplough and its Persistence in Central Andean Agriculture* (Chaquitacla. Bennszülött „lábeke” és továbbélése a Közép-Andok földművelésében. 3—15). Ez a szerszám első pillanatban nagyon hasonlít az ásóbothoz, azonban attól három dolog mégis megkülönbözteti: a vas hegye, a kéz számára készült hajlított mankó és a láb nyomását átvevő kengyel. Már a neve is bizonytalanságot kelt az emberben, hiszen a bennszülött quechua nyelven *chaqui* = láb, *tacla* = eke. Igen ám, de e területen a spanyolok honosították meg az ekét és az elnevezést csak egyféléképpen lehet magyarázni, hogy az új szerszám (eke) átvette a korábbi szerszám funkcióját a talaj megmunkálásában és egyben annak nevét is kölcsönözte. A „lábeke” formája területenként változott, helyenként természetesen nőtt fát használtak, míg máshol külön erősítettek rá járulékos részeket. Ez az eszköz legszorosabb kapcsolatban állott a parlagoló földhasználattal. A négy év alatt kialakult gyepföldet a vetés (kukorica, burgonya) számára ezzel puhították fel. A *tacla* azonban nem egy ember szerszáma, mert egy csoportban 2—5 munkás dolgozott, hiszen a felfeszített hantot egynek külön meg kellett fordítania. E szerszám alkalmazása rendkívül sokrétű, mert használták vetésnél, kapáláskor, a burgonya kiszédésekor, hálólap lerakásakor, árok és gát készítésekor stb. Sok helyen a mai napig megmaradt, de ennek gazdasági és társadalmi okai lassan háttérbe szorulnak és ezért eltűnésének folyamata lassan megkezdődött.

COLLINS, E. J. T.: *The Diffusion of the Threshing Machine in Britain, 1790—1880* (A cséplőgép elterjedése Britániában 1790—1880. 16—33). Ez a tanulmány azt is bizonyítja, hogy a TOOLS AND TILLAGE a mezőgazdasági gépek újkori nagy átalakulását is figyelemmel kíséri, hiszen azok a munkamódok lényegesen módosulását eredményezték. A szerzőt a járgányos és ember által hajtott cséplőgépeken túl elsősorban a gőzgépek érdeklik, hiszen ezek hazája és általános elterjedésének kiindulópontja Anglia volt. Az is köztudomású, hogy a gőz cséplőgépek eleinte Angliából jutottak Magyarországra (SEVIN Henrik, *Faekétől a Hoffherr-gépig*. Budapest 1944. 240—243). Az első cséplőgarnitúra 1852-ben Angliából került hozzánk és ez ma is a Magyar Mezőgazdasági Múzeum egyik legértékesebb tárgya. Ha pedig megnézzük az 1855., illetve 1870. évi statisztikákat, azt látjuk, hogy a gőzcséplőgép terjedése a nagybirtokokon lépést tartott nyugati szomszédaikkal, aminek egyik oka kétségtelenül az, hogy a jobbágyság eltörlése miatt a gépi munkaerőre kényszerültek a korábban ingyen munkaerővel dolgoztató úri birtokok. Mindenesetre a nagyon alapos és jelentős tényanyagra épült tanulmány nyomán érdemes lenne a magyarországi gépi cséplés kérdését is közelebbről megvizsgálni, de olyan formában, hogy a kiszolgáló emberek munkájára is nagyobb figyelmet biztosítsunk, mert a gép és a társadalom összefüggése egyben a legérdekesebb néprajzi kérdések közé tartozik.

CHERNETSOV, A. V.: *On the Origin and Early Development of the East-European Plough and the Russian Sokha* (A kelet-európai eke keletkezése, korai fejlődése és az orosz szoha. 34–50). A füzet egyik legérdekesebb és nagy régészeti és írásos történeti anyagra támaszkodó dolgozata, de mégis vitázni kell vele, elsősorban, amikor az ágyeke elterjedését és a mai formájú aszimmetrikus ekevasak végleges kialakulását Kelet-Európában a XIV–XVI. századra teszi. Megállapításában csak úgy van némi igaz, ha a kérdést az ekevas műlt századi tipológiája alapján nézzük. Az ilyen formájú ekevasak valóban a XIV–XVI. században válnak általánossá. Ma azonban a kutatás már túljutott az öncélú tipológián és sokkal inkább a végzett munkát vizsgálja. Ebből a szémszögből tekintve azonban STEENSBERG kutatásai nyomán (*Parallel Ploughing with Alternately Sloping and Upright Ard in Columella*. Folk-Liv. 1958) már többen is megállapították, hogy a szimmetrikus ekevasal is lehet ágyszántást végezni, amire különben jó példa a szimmetrikus ekevasú, de változtatható kormánydeszkájú váltóeke. A viszonylag kisebb aszimmetria is már ágyszántásra utal, amint azt nemrégiben magam is igyekeztem bizonyítani és ilyen ekevasakat a Kárpát-medencében már a rómaiak korában ki tudtam mutatni (*The Appearance of the One-sided Plough in the Carpathian Basin*. Acta Ethnographica 20/1971). A *plough-plug-plug* szó megjelenését is az ágyeke bizonyítékának szoktuk tekinteni, márpedig bizonyosan tudjuk, hogy az orosz krónikákban ez a X. század második felében előfordul (GREKOV, V. D.: *Az orosz parasztság története a legrégebbi időkől a XVII. századig*. 52 p. Budapest 1956). A régészeti leletek is a korábbi elterjedésről tanúskodnak. GONCSAROV, DOVZSEKOV és mások megállapításai alapján aligha lehet ma már kétséges, hogy a Kijevi Fejedelemségben már használtak ágyekét. A sok előkerült adat alapján ma egyre inkább kétségtelennek látszik, hogy a keleti szlávok egyes területeken már a IX. században ismerték az ágyekét és ágyszántást (vö. részletesebben BALASSA Iván: *A magyar ekés földművelés kezdetei*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei Bp. 1970. 60–61). Ehhez még azt is hozzátesszük, hogy a volgai bolgár-törökök magas fejlettségű földművelésében legalábbis ugyanebben az időben, de esetleg még korábban is bizonyítható az ágyeke. Sajnos a szerző ezzel kapcsolatban csak STUKENBERG, A. múlt század végén megjelent, egyébként komoly tudománytörténeti jelentőségű munkáját használta, de nem ismeri SZMIRNOV, A. P.: *Volzsszkie Bulgari* (Volgai bolgárok) Moszkva 1951; GENING, V. G.–HALIKOV, A. H.: *Rannie Bolgari na Volge* (Korai bolgárok a Volga mentén) Moszkva 1964; KIRJANOV, A. V.: *K voproszu o zemlegyelii volzsszkih bolgar* (A volgai bolgárok földművelésének kérdéséhez). Moszkva 1955; hogy csak néhányat említek az újabban megjelent munkák közül, melyek az ágyeke kelet-európai történetét alaposabban megvilágítják és egyben bizonyítják annak korábbi meglétét, mint azt a szerző gondolja. — Amit a szoháról ír a szerző, az általában elfogadható, bár a bronzkori ékekből való származtatás némi kétséget támaszt bennem, hiszen a szohát csak a IX–X. századtól kezdve ismerjük, vajon közben is használtak valamiféle ekét a szoha elterjedési területén? Ez semmiképpen sem valószínű. Érdemes lett volna a szoha elterjedésével részletesebben is foglalkozni, nem beszélve annak az irtásos gazdálkodáshoz való kötődéséről, melyet a szerző által nem használt újabb irodalom is újabb adatokkal hangsúlyoz (pl. PETROV, V. P.: *Podszecsnoje zemlegyelie* [Irtásos földművelés]. Kijev 1968). Hadd jegyezzem meg, hogy a *sokha* írásmódot semmiképpen sem tartom megfelelőnek, különösen a németben, ahol a régebbi és korábbi irodalom egyaránt a *Socha*, *Soche* formát használja.

CLARKE, D. V.: *A Plough Pebble from Colstoun, Scotland* (Eke kavics a skóciai Colstoun-ból. 50–51). Az ún. eke kavicsokat a talp föld felőli részébe süllyesztették, hogy annak kopását lassítsák. Ilyeneket már eddig szép számmal találtak nemcsak Skóciában, hanem többek között Dániában is. Az itt bemutatott példányról meg lehetett állapítani, hogy a XIII. század második feléből vagy a XIV. század elejéről származik.

LUCAS, A. T.: *Irish Ploughing Practices* (A szántás gyakorlata Írországon. 52–62). Az ír ekés földművelés korai szakaszából eddig csak az ekevasakat és csoroszlákat ismertük. A szerző most a XII. század előtti jármokra irányította a figyelmet, melyek világot vetnek az eke fogatolásának módjára és ezzel az egész szántás menetére. Az ekefogat Írországon rendszerint 2–3 pár ökörből állott és a lovat eke elé csak a legújabb időben fogták, de akkor sem általánosan. A leletek arról tanúskodnak, hogy kétféle jármót is használtak a XII. század előtt. Az egyik olyan hosszú nyakjáróm, melyhez homlok-szijak segítségével egymás mellé fogták a vonójószágot, négyet, de esetenként többet is. Általában négy ember állott össze egy-egy ekeközösségben egy-egy ökörrrel és az ekében történő részesedéssel. Egy alkalommal érdemes lenne ezeket az ekeközösségeket összehasonlító módszerrel megvizsgálni, hiszen Írországtól elkezdve hazánkban és Csehszlovákián át egészen a Kaukázusig (vö. *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Szerk.: BALASSA I. 292–293, 389. Budapest 1972) megtaláljuk sokszor nagyon hasonló formáit. Az ír já-

romleletek másik része sokkal rövidebb, mert ezekben csak két ökör került egymás mellé és ezeket páronként fogták egymás elé. A kitűnő tárgyi anyagot nagy gondnal elemzett írásos anyag egészíti ki, ami lehetővé teszi a megfelelő értékelést. A füzet bevezetőjében (1–2 p.) arról is értesülünk, hogy a régészeti járomleleteket A. FENTON 1972-ben számba vette. A 22 maradvány korántsem olyan sokféle, mint a skótoknál és az íreknél.

STOCKEY, F.: *Gartenbaukommission?* (62–63). Felveti egy nemzetközi együttműködés lehetőségét és szükségét a kertészettel kapcsolatban, mert ezen a területen a tárgyak rendkívüli gyorsasággal tűnnek el. A berlini egyetem Kertészeti Könyvtárának Dokumentációs Osztálya mellett kívánja létrehozni ezt a bizottságot. Hadd említssem meg, hogy a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívumában külön részleg foglalja magába a magyar múzeumokban található kertészeti munkaeszközök leírását és fényképeit, jelentősen előrehaladt az ikonográfiai adatok feldolgoása is. Itt az alsoportok között a legfontosabbak: konyhakerti növények, fűszernövények, dísznövények, gyümölcsstermesztés stb.

Könyvismertetés ez a szám csak egyet közöl (63–64). LINNARD, W. mutatja be: KRASZNOV, JU. A.: *Ranneje zemlgyellie i zivotnovodszto v lesznoj polose vosztočnoj Evropii* (A legkorábbi földművelés és állattenyésztés Kelet-Európa erdős övezetében) című könyvét, mely kétségtelenül e terület legjobb összefoglalását nyújtja.

LERCHE, G.: *The Radiocarbon Dated Ploughing Implements* (Radiokarbon módszerrel meghatározott korú szántóeszközök. 64). Ez alkalommal egy jütlandi szántórész korát i. sz. 710 körülre, míg egy skóciai gerendelyt i. e. 80-ra sikerült megállapítani. Az így meghatározott ekék és ekalkatrészek kitűnő támpontot biztosítanak eddig még nem határozott leletek koralkatás formai alapon történő hozzávetőleges megbecsülésére is.

A TOOLS AND TILLAGE előző négy száma együttesen egy nagyon tartalmas kötetet képez, mely a földművelés kutatói számára mindig rendkívül fontos forrás marad. Éppen ezért örülünk, amikor egy teljes tartalomjegyzéket kaptunk hozzá, de a kutató még azt is szeretné, hogy szó-, szak-, név- és földrajzi mutatót is adjanak mellé, hogy használata ezzel megkönnyebbédjék. Éppen a használat megkönnyítése érdekében szeretném a szerkesztők figyelmét felhívni néhány apróságra. A szerző neve majd a tanulmány előtt áll, majd utána következik, egy esetben csak a tartalomjegyzékből lehet azt megállapítani (64). A német nyelvű összefoglalás közli a címet (13, 51), de másképpen közli, mint az angol (61), máskor egyáltalán nem közli (31, 47), illetve közvetlenül az angol után teszi (64). Ezt érdemes lenne egységesíteni. Nagyon örülnénk, ha legalább a tartalomjegyzékből megtudhatnánk a szerző hazáját, esetleg pontos címét, hogy a kapcsolatot alkalmanként fel lehessen vele venni. Igaz a négy füzet végén ezt kézbe kaptuk, a szerzők pontos jegyzékét, címét, foglalkozását, de addig nagyon sokat kell várni.

Az itt felvetett néhány apróbb egyenletlenség természetesen semmit sem von le a füzet értékéből és a tudományos kutatásnak nagy előrehaladást jelentene, ha nem évenként egyszer, hanem negyedévenként vehetnénk kézbe.

Muzeul Satului Studii si cercetări

Főszerkesztő: dr. Gheorghe Focşa. Bucureşti 1970

Gáborján Alice

Dr. Gheorghe Focşa bevezető tanulmánya a Falumúzeum kialakulásának különböző szakaszairól és jövőbeni feladatairól ad tájékoztatást. A Falumúzeum alapítási éve: 1936, de a múzeum anyagának szakszerű gyűjtése és kezelése lényegében csak 1948-ban kezdődött. Jelenleg a Falumúzeum 64 egységből áll és összesen 18 500 tárgyat tartalmaz. Az egyes háztartásokon kívül falusi kisiparosok: kovácsok, ácsok, bodnárok, szűcsök és fazekasok eszközkészletét is tartalmazza — továbbá olyan berendezéseket, mint szőlő- és almaprések, mézpergetők, olajosmag törők, aranymosó felszerelések, vízi és szélmal-mok és végül ványolók. A Falumúzeum legrégebb tárgya 1650-ből származik, a többinek a XVIII. század vége, a XIX. század eleje az előállítási ideje. A jelenlegi Falumúzeum néha tematikus kiállításoknak is helyet ad: például festékesek, különböző kisiparok stb.

Tervebe vették a Falumúzeum területén belül építendő, annak jellegével harmonizáló központi építményt, amely tartalmazná a ki nem állított tárgyak raktárait, kutató helyiségeket, konzerváló és restauráló műhelyeket, fotolaboratóriumot, adattárat, könyvtárat és előadó- és tantermeket.

Végül más népek és földrészek kultúráját bemutató egységeket is terveznek, amelyek a különböző népek közötti kölcsönös megismerést és barátságot szolgálnák.

A Bevezetés után tanulmányok következnek: Ion CHELCEA, Elemi védelmül szolgáló kerek kunyhók a románoknál és más népeknél. (*Asupra surlui adăda post—omenesc elemetar La români și la alte popoare*). A tanulmány a következő felosztásban tárgyalja a problémát: 1. Bevezetés. 2. A probléma mai állása. 3. A kerek kunyhó földrajzi elhelyezkedése a románok lakta területen, valamint más balkáni népeknél (kárpáto-balkáni terület). 4. A kerek kunyhó kárpáto-balkáni előforduláson kívüli elterjedése (eurázsiai, indián elterjedés). 5. A kerek kunyhót jelentő román *surlă* szó etimológiája. 6. Régészeti szempontok. 7. Összefoglalás.

A mai Románia területén fellelhető kerek kunyhóknak nemcsak *surlă* az elnevezésük, előfordulnak a *colibă*, *hierbatoare*, *ciureadză* stb. is. Vannak olyan surlák, amelyeknek csak a tűzhelyét, de vannak olyanok is, amelyeknek az egész belsejét leásták a földbe.

A *surlă* nevű építmény nemcsak hegyi-, de alföldi pásztoroknál, sőt a Duna-delta halászáinál is előfordul. Surlák találhatók még a jelenben a Beszterce völgyében, Muscel és Argeș megyékben, a Dimbovița partján, a Királyhágón, a Duna deltájában és Dobruzdzásban, valamint a Bărăganon is.

De megtalálható a *surlă* a kárpát-balkáni elterjedésén kívül északra, a rénszarvas tartó lappoknál és néhány szibériai népnél is: az észteknel és finneknél, a hantik, ketik, evenkik, lamitok, jukagirok és jakutoknál is. Eurázián kívül ehhez a típushoz tartoznak a préri indiánok kúpos kunyhói is. Tehát a kúpos kunyhó észak-eurázsiai, illetve amerindián elterjedéséről beszélhetünk.

A román területre visszatérve, a kúpos kunyhót jelentő *surlă* szót kapcsolatba hozták etimológiailag a *surlă* pásztor sípot jelentő szóval. Ennek eredete a román nyelvben a perza-török hangszer értelmű *surna* szó lenne.

A kúpos kunyhó eredetére nézve, a néprajzi és etimológiai összehasonlító vizsgálat mellett nagyon fontos a régészeti anyag áttekintése is. Szerző véleménye szerint ez nehezen értelmezhető, mivel a kerek, de külön tetővel ellátott építményektől nem lehet külön választani. Kerek építmények a Duna vidékén az aurignacien óta találhatók, így az is lehetséges, hogy a későbbben találtak ezek utódai. A legutolsó román történeti összefoglalás (1960) nem zárja ki a kör alaprajzú építményeket a dákoknál.

Összefoglalásként Szerző a kúpos kunyhó használatát két nagy területen látja honosnak: egyik a balkáno-kárpáti, ebből kiágazóva a magyar és német területek; — és az észak-eurázsiai — amerindián területek, amelyek a Fehér-tengertől egészen az Atlanti-óceánig terjednek.

GH. DINUȚĂ, Olajütő szerkezetek az Ampoj és a Fenes mentén. (*Instalații pentru storacerea uleiului de pe valea Ampoiului și a Feneșului.*)

Az olajütő kétféle mechanizusból áll: a magvakat zúzó szerkezetből és a présből. Ezeknek különböző variánsai vannak meg a vizsgált területen. 1. Kézi törő búza és egyéb magvak, valamint só törésére, őrlésére. Ezek inkább a szegénység használatában. 2. Kalapácsos ütő, amelyet lábbal mozgatnak. 3. Ezt a típust egész vagy félköríves zúzó vályú jellemzi. 4. Nyílás törő hidraulikus kerékkel.

Megemlíti Szerző az ékkel működő és a csavarmentes olajprést. Ehhez fonott kosár képesülődik, amelyet nehezezként nagy kövekkel töltenek meg. A megpirított magvakat gyapjuszövet zsákoeskába teszik a préseléshez. Olajat préseltek tökmagból és dióból. A len és kendermag használata viszonylag ritkább, mivel ezek viszonylag kevés olajat adnak.

BORIS ZDERCIUC—NATALIA MARCU, Paraszti házbelső az Arad megyei Jenőben. (*Interioare de locuință țărănească din zona Ineului Jud. Arad.*)

A vizsgált területen a régészeti kutatások számos — az i. e. III. és II. századból származó dák leletet hoztak felszínre.

Az épületek elhelyezésében két forma dominál: Az istálló (*istalău*) merőleges a lakóházra, amely a régebbi típusnak látszik, és 2. Az istálló párhuzamos a lakóházzal, amely újabbnak látszik. Ritkábban előfordul még olyan felosztás, hogy az istálló folytatja a lakóház vonalát. A lakóház keskeny oldalával fordul az utca felé, sőt régebben néhány méterrel beljebb építették a kerítéstől. A lakóház típusát a fűtő berendezés dönti el. Szerző ezután felsorolja a régies háztípusokat, az egyszobás háztól a két lakóhelyiségből álló házig, középen pitvarral. A pitvartól befelé eső helyiség a lakószoba, az utca felőli helyiség a tiszta szoba. Ehhez az építményhez tornác járul. A pitvarban van a tűzhely és

a szobai kemence szája. Néha itt van a pince lejárata is. Úgy a lakó-, mint a tiszta szobában egy-egy ágy van a két hosszanti fal mellett. Az ágy két hosszanti és két rövidebb deszkából áll, ezeket 50–60 cm hosszú bakokhoz facsapok erősítették. Ebből a típusból fejlődött a Szerző szerint a baldachinos ágy.

Az utca és a pitvar felőli keskenyebb falon az ágyak meghosszabbításaként tölgyfa padok álltak. Ezeket támlás padok váltották fel, a támlákon lombfűrészsel faragott díszítés. A kelengyés ládákat nyerges ládáknak (*lăzi cu spinare*) hívták. E ládákat festették, majd a festés után vésővel alakították ki a fél és egész körökből, egymást keresztező vonalakkal álló díszítését, amelyekben néha csekély növényi ornamentika is észlelhető. Ugyanilyen formájú, de kisebb ládákat arctörölők és abroszok számára is készítettek. Ezek kívül még háttas székek, kis székek, edény tartók, kanalak és polcok fejezik be a szoba berendezését.

A szoba belsejét még különféle gyapjú szőttesek díszítik. Kedvelték a kenderből és miszirtből csíkosan szövött takarókat is. Az ágyban szalmazsák, a fejnél szalma- vagy tollpárna. A falakon díszes törülközők, dísztányérok és ritkábban üvegeképek. Az üvegeképek Északnyugat-Erdély felé mutatnak.

Dr. Georgeta STOICA, Munténiai — alföldi népviselet. (*Portul popular din Ōmpia Munteniei.*)

A hegyvidék sűrűbben lakott, mint a munténiai síkság vagy alföld. Ez utóbbi csak a török uralom után, szinte a közelmúltban népesült be, erre utalnak olyan falunevnek, mint: Adunați, Slobozia, Pribegii, Goniți stb. Ezen a területen Szerző a viselet, az esztétikai felfogás első virágzását a XVIII. század végére, a XIX. század elejére teszi.

A tárgyalt vidék ruházata a múlt század közepéig házi előállítású volt, kisebb mértékben a falun lakó kisiparosok készítménye — főleg az ünnepi darabok. Négyféle viselet különíthető el.

1. Az első típus hosszú inges, elől katrincás, hátul *zavelcă* vagy *bosceală* nevű szőtt kötény. E viseletben a különböző asszonyi fejdíszek között van kétoldalt szarvakat utánzó fejviselet is. Az ing nyakban körül rándolt, kis gallérja van. Ujja a nyak mellé varrott. A pendely az inghez van toldva. Egy másik, igen régies hosszú ingtípus ujjai a vállba bevarrottak, a derekát alkotó középső szél a vállaknál varrás nélkül fordul. Lefelé ék alakú betoldások (*clin*) szélesítik. Ezüst vagy arany pénzekből készített homlokkötő, fülbevaló és nyaklánc egészíti ki ezt az öltözetet. Régebben a törököktől korall nyakláncokat is vásároltak.

2. A második típus az ugyancsak katrincás — ún. *vlașca-i* viselet. A gazdag menyasszonynak itt is aranypénz homlokkötője van. Az inggel összevarrott pendelyre jön elől a katrinca és hátul a *peșterman*-nak nevezett, hátsó — igen apró rándókba szedett — gyapjú kötény.

3. A harmadik típus: hosszú ingre elől-hátul kötényes. Az elülső kötény egy szél szélességű gyapjú szőtt, neve: *zavelcă*. A hátsó kötény neve: *foță*. Ez négynyüstös, sötét-vörös, fekete vagy sötétkék, nagy hólokba rakott gyapjú szőtt.

4. A negyedik típus egyik ingénél az ujjak a nyak mellé varrottak, s elől széles sávon színes fonalak rögzítik le — geometrikus mintákba szedve — a rándolást. Ezt csupágnak hívják. A másik fajta ing ujjai a vállakba bevarrottak. A derekat alkotó vászon szél a vállaknál varrás nélkül fordul. Erre télen 5 szél gyapjú szoknya kerül, melynek színe: fekete, piros, sötétkék, kék és zöld csíkokkal díszítve. A nyári szoknya 6 szél fehér vászonból rándolt vagy rakott. Ezután a szűrposztóféle, a bőr és a gyári anyagú téli ujjasok felsorolása következik.

Férfi viselet.

Két típusa van: Az egyiknek egyenes-derékszögű darabokból áll az inge, a vállaknál varrás nélkül forduló középső széllal, és lefelé szélesedő ékekkel. Kis álló gallérja is van. Fehér szűrposztófélelől készült nadrágot viseltek hozzá. 2. A második típusra a hátul és kétoldalt apró rándókba szedett, ünnepi gyapjúszőtt nadrág jellemző. Fekete selyem zsinórral díszített a zsebek környékén és a lábaknál. Szűrposztó ruhaféle a *min-tean* is, amely szürke vagy barna, összhangban a hozzá viselt nadrággal.

Ion CHELCEA, Szarv alakú fejviselet. (*Portul cu coarne.*)

E fejviselet román területen való előfordulásait felvázolva Szerző e fejviselet őseit lényegében keletről származtatja. Úgy véli, hogy a románok lakta területen ez a forma a társadalmi fejlődés bizonyos fokának az emléke. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy a

dél-erdélyi Kárpátok vidékén — éppen a régi dák hagyomány helyén maradt meg primer formában. A szarvakat félhold alakú fával vagy kemény papírral alakítják ki. Szerző szerint ennek a formának a degenerálódása a női fejviselet fa vagy vas karikája. (Szerző véleményétől eltérően az a nézetünk, hogy e kétségtelenül kelet felé mutató forma az európai gótikában virágzott ki az egész Európát átfogó divattá. Ennek hatását többek között a román népviseletre is — nem lehet figyelmen kívül hagyni. A kerek fa vagy vas karika viszont az európai XVII. század divatja, a szarv alakú fejdíszről időben is teljesen függetlenül. Bizonyos idő elteltével — ez a forma is elérkezett — többek között — a román népviselethez.)

Dr. Georgeta STOICA, Sírbova falu népviseletének fejlődése. (*Evoluția portului popular din satul Sîrbova*).

A falu a bánáti síkság és a Temes folyó közötti sztyeppes területen található.

A sîrbova-i viseletet a következő sorrendben tárgyalja a Szerző: Női viselet. — Fejviselet, ing — hosszú ing, pendellyel toldott ing, pendely. Úgy véli, ezek szabása 1850 után erősen módosult. Az ingre elől katrincát, hátul *opreg* nevű köténnyel viseltek. A katrinca fémszállal vagy színes gyapjával díszített színes gyapjú szőttés. Az *opreg* nevű hátsó kötény — balkáni darabnak — a románok lakta vidék az északkeleti határa. Ez négy nyüstös gyapjú szőttés, arany vagy ezüst szál díszszel. Körül rojtos. A katrinca-opreg divatot az opreg korábbi eltűnése után az elől-hátul katrinca divat követi.

Hidegben bőrruhákat öltöttek magukra, bekecs vagy kozsok néven. Ezeket néha tükröskékkel díszítették. Ünnepi viselet a fehér abából készült *fehér suba*. Lábakon régen piros vagy sárga eszima, fehér vagy piros harisnya és papucs. A női viselethez még négy nyüstösen szövött tarisznya is járul.

Férfi divat. E viselet különböző darabjaiból kiemelni a hosszú inget, amelynek középső anyagszéle a vállaknál varrás nélkül fordul. Ehhez vászon vagy szűrposztóféle gyapjú nadrágot viseltek. Ünnepi viselet a *duruf* nevű kabátféle is. Régen fehér volt, aztán a zöld *duruf* jött divatba. A *duruf*ot a hátán levő nagy, négyzetes gallér jellemzi, és a mindig fekete zsinór díszítés. Vállra vetve viselték.

Dr. Gheorghe Focșă, Gorj-i népi ornamentika. (*Ornamentica populară din zona Gorj*).

Szerző az ornamentika anyagot a következő szempontok szerint osztja fel: I. A népi ornamentika mint etnikus dokumentum; — II. Építészeti ornamentika; — III. Házi szerszámok, munka eszközök és kultikus tárgyak ornamentikája; — IV. A kerámia anyag ornamentikája; — V. A népviselet ornamentikája.

A díszített használati eszközökön kívül a lakószoba, a viselet és az eszközök nem csupán a használat számára készültek, hanem a forma, a szín és a díszítés esztétikai örömet is jelentenek. A tanulmány a népi ornamentika törvényszerűségeit kutatja, az építkezés, a házi eszközök, a kultikus tárgyak, a kerámia és a népviselet területéről idézve példákat.

Nagy múltú hagyományt jelent az építészeti fadarabok sok megmaradt szakkifejezése. A geometrikus elemeken kívül gyakori díszítő elem a virág, a madár és az ember.

A ház berendezéséből a fakanalakat, a fa ivó edényeket, a pásztorok furulyáját és botját, az iratok számára készített kis ládát, a kasza fenő kövének tartóját, a guzsalyt, a bortároló edényeket, az ökörfogat ígáját és a lóra való fanyerget említi. A népi plasztika többnyire vallásos jelentésű tárgyakon — a temetőben és a kutak mellett felállított keresztteken fordul elő.

A kerámián gyakori a neolitikus hagyományú, ujjal való díszítés — de a korongolt edényeknél a fésűvel és körzővel bekarcolt díszítés is gyakori.

A viselet területén a kor; a köznep — ünnep; egyházi szertartás, az anyagi és a társadalmi helyzet; valamint az évszak szerint alkalmaznak megkülönböztető jeleket. Ennek keretében Szerző különösen a női ingeket tanulmányozza. Az elemeket növényi (fitomorf), állati (zoomorf) és emberi (entropomorf) eredetűeknek tartja.

George LAZĂR, Adatok a Teleorman megyei lakodalmi szokások ismeretéhez. (*Contribuții la cunoașterea obiceiurilor din Județul Teleorman*).

A falu rendje úgy kívánja, hogy a megfelelő kort elérő legények és lányok házasságra lépjenek. Az ez ellen vétőket különböző szokásokkal nevetségessé teszik, illetve a nevetségesség elkerülésével kényszerítik őket a házasságra.

Ha két fiatal megtetszett egymásnak, a két család megbeszélte a vagyoni dolgokat, valamint azt is, hogy a lányt lakodalommal vagy anélkül vigyék el. A lakodalom nélkül való elvívés azt jelentette, hogy a lakodalmat csak az új pár házastársaként való — bizonyos ideig tartó — együttélése után tartják csak meg. Ha a fiatalok között szakításra került a sor, a menyasszony visszatért szüleihez és elvált asszonynak számított, aki bármikor újból férjhez mehetett, még ha gyerek volt, akkor is. A menyasszony általában tavasszal költözött a vőlegényhez, és ősszel tartották meg a lakodalmat, de olyan eset is előfordult, hogy az odaköltözés után 2—3—4 év is eltelt a lakodalomig.

Ha lakodalmat ültek, úgy a lakodalom éjjelén a keresztanya fésülte a fiatal asszonyt, haját borral permetezve. A lakodalmi mozzanatokhoz tartozott még a fenyő küldése. Ezt a vőlegény küldte vasárnap reggel és megöntözése a menyasszony barátnőinek a dolga volt. A lakodalom különböző szakaszaiban gyakran táncolnak körtáncot — hórát. Fontos szerepe van a lakodalomban a mézes süteménynek és a bornak. A lakodalom éjjelén a menyasszony érintetlenségét jelentő hír fontos a lakodalom folytatásához. Hétfő reggel az új asszony és a fiatalok ünnepélyes felvonulásban vízért mennek. Ezzel a vízzel dagaszt a menyasszony kenyeret és készít süteményeket, és ebből a vízből tölt az új asszony az anyós és az após tenyerébe vizet, amivel azok az arcukat mossák.

D r. O l a v B ő, Népi hagyomány gyűjtése Norvégiában 1800 körül. (*Coloectiōnarea de tradiții populare norvegiene in jurul anului 1800*).

Lényegében a romantika fordította az érdeklődést Norvégiában a folklór irányába. Neves gyűjtőket említ, akiknek folklór-gyűjtő munkája alapvető. A hagyományok gyűjtésében fontos szerepük volt a lelkészeknek is. A norvég hősmondák fontos alakja az Ibsent is megihlető Peer Gynt. A mai gyűjtés már kérdőívekkel folyik. Igen hasznosnak bizonyult az a módszer, hogy a dánokkal kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátották a két ország folklór-adattárát.

Az anyagpublikációkban első G h e o r g h e D I N U Ţ A dolgozata: Román népi foglalkozások a Muzeul Satului tárgyi anyagának tükrében — (*Ocupațiile populare române oglindite în colecția de unelte și obiecte a Muzeului Satului*).

A két román főfoglalkozás a földművelés és az állattartás. Így a települések lényegében alföldi földműves falvak és hegyi pásztor falvak — s természetesen e két típus különféle keveredései is. Legnagyobb részt a történeti kritérium a gyűjtés és a kiállítás alapszempontja, s a foglalkozások és eszközök történeti fejlődése. A pásztor falvak házai elsősorban találhatók, szinte erődítményszerűek. Közöttük nincsenek utak, csak ösvények. E házak jellegzetességei a tejfeldolgozás eszközei s pl. a tejmennyiséget mutató rovásfa. A tiszta szoba gyapjú holmijai között fontosak az esztenákról haza hozandó gyapjú számára készített nagy tarisznyák. Ide tartoznak a különféle szánkók és a minden ízében fából készült eke.

A Duna alsó folyásánál, a folyó menti falvakban és a tengerparton a halászat a főfoglalkozás. Itt a települések halászati eszközökben gazdagok. A méhészkedés eszközei meglehetősen hiányosak, további gyűjtésre szorulnak, éppen úgy, mint a gyűjtögetés és vadászat eszközei.

M a r i a n S T R O I A, Néhány megjegyzés a Vilcea és Mehedinți megyei közlekedési eszközökről (*Unele observații cu privire la mijloacele de transport în județele Vilcea și Mehedinți*). Felsorolja ezek különböző módjait és eszközeit. Szárazföldi szállítás, fejen tekeressel vagy a vállakon rudakkal, tarisznyákkal. Ez utóbbiak kecske vagy juh sűrűn szövött gyapjából készültek. Élelmiszereket, alkalmanként kis gyerekeket is szállíthattak bennük. Felsorolja az épületfa gurítására és szállítására való eszközöket, vasláncokat, stb. Néhány faluban a szán nemcsak téli szállítási eszköz, használják nyáron is a széna szállításához. Ennél jóval nagyobb szerepe van — mint szállítási eszköznek — a szekereknek. Századunk fordulóján vasatlatlan fakerékről is esik említés.

M a r i a S C A R L A T, Bútorkészítő központok az Argeș megyei Topolog völgyében (*Centre specializate în confecționarea mobilierului pe Valea Topologului*).

Régebben egész falvak lakossága foglalkozott bútorkészítéssel. Bükkfából dolgoztak. A farönkökből fejszével és bárdal zsindelyszerű deszkákat készítették. Ezeket újabban 20—24 óráig füstölik, amíg a fa szép sárga színt kap. Vigyázni kell, hogy meg ne feketedjen. Ezekből készülnek a nagy, gabonás hombárok, a ruhatartó ládák. Ez utóbbiak régebbi formája a domborodó tetejű — szarkofág forma, míg az újabbaknak lapos

a teteje. Ezekon kívül még álló szekrényeket is készítenek, és kis, kerek, három lábú asztalokat. A kisebb ládákat először festik, aztán véséssel — néha virágmintákkal díszítik őket. Mind e munkák eszközeit is felsorolja a dolgozat. A régi, teljesen geometrikus minták a ládák tetejének virágos mintáival keverednek.

Ioana ARMĂSESCU—Corneliu MIRESCU, Tomșani, gyapjú feldolgozó falu (Tomșani — un sat specializat în prelucrarea măteler). Főleg az egyéves báránycik gyapjából dolgoztak. A falu határában alkalmas sodrású, tiszta vizű patak mentén a XX. század elején még 35 ványoló malom állt. A gyapjúmunka bizonyos szakaszait már megosztásban végezték. A férfiak munkája volt a gyapjú csapással való tisztítása és a ványolás. Az asszonyok a gyapjú fonását és szövését végezték. Bizonyos munkamegosztás a falvak között is volt. Így a magasan fekvő pásztor falvak szállították a gyapjút, amelyet a lejjebb levők feldolgoztak. A gyapjú finomítására használt hűros csapófát a román paraszti ötletesség megnyilvánulásának tartja. Egy nap 10 kg gyapjút lehetett a hűros csapófával tisztítani. A megszővött és ványolt gyapjúposztót vásárokon árusították Tomșani falu lakói.

Cornelia TODERITĂ, A Dolj megyében levő Goicea falubeli gyapjú szőttesek, terítők fejlődéséről. (*Contribuție la studiul evoluției scoarțelor din comuna Goicea, Dolj.*) E gyapjúszőttesek ma már nem készülnek, csak öregek őriznek még egy-egy darabot a temetésükhöz. Régebben tiszta gyapjúból szőttek, újabban gyapot a lánconál — így nem tesznek benne helyrehozhatatlan kárt a molyok. A gyapjú szőttesek elkészítése történhetett függőleges szövőszéken a nagyobb daraboknál és vízszintes szövőszéken a kisebb daraboknál. A régi darabokon színes csikok váltakoztak különféle geometrikus motívumokkal, későbbben állat- és emberábrázolásos motívumokkal gazdagodtak. A színeket vagy természetes növényi festékekkel érik el, vagy — mint újabban — egyre gyakrabban boltban vett festékeket alkalmaznak, de ez utóbbi nem járul hozzá az ízléses és jó esztétikai egyensúlyú színezéshez.

A „Muzeografie” címszóval jelölt rész első dolgozata: Corneliu MIRESCU, A néprajzi gyűjtemények tárgyainak funkcionális osztályozása. (*Clasificarea funcțională a obiectelor din colecțiile etnografice.*)

Bevezetéképpen röviden összefoglalja az anyag osztályozásának nemzetközi és román irodalmát. Ezekben a paraszti kultúra lényegében két nagy részre, a tárgyi és a szellemi kultúrára oszlik. Az utóbbinak alosztata a társadalmi élet.

Mindezekkel szemben Szerző a funkcionális osztályozást ajánlja, mint olyat, amely egyúttal az emberi és a történeti haladást is mutatja. A Múzeul Satului-ban a funkcionális osztályozással párhuzamosan földrajzi osztályozással is kísérleteznek, amikor is a tárgyak származáshelyének megadásával fontos tényező a tárgyak megismerésének. Ezután leíró karton és utaló karton példákat közöl, sőt több színű utaló kartonok lehetőségét is felveti. A múzeumi tárgyak funkcionális osztályozását részletes szemponttervvel ajánlja, amelynek nagy felosztásai: I. Anyagi kultúra, II. Társadalmi élet, III. Szellemi kultúra. E funkcionális osztályozásnak alapjául a párizsi Musée de l'Homme és egyéb nagy nyugati múzeumok kartoték rendszere és katalógusai szolgáltak.

Nicolae STOIA, A konzerváló munka néhány jellegzetessége. (*Cîteva aspecte ale muncii de conservare.*)

A Múzeul Satului legnagyobb problémája a faanyagok konzerválása. Ennek megőrzésére és éghetetlenné tételére közöl néhány módszert.

George LAZĂR, A Múzeul Satului nemzetközi visszhangja. (*Ecoul internațional al Muzeului Satului.*)

A Múzeul Satului munkájának, felosztásának ismertetése után neves külföldi politikusokat, írókat, művészeket és tudósokat sorol fel, akik lelkes sorokban emlékeztek meg a Múzeul Satului-ról, akár a vendégkönyvben, akár a sajtó hasábjain.

A Múzeul Satului munkatársai sikerrel vettek részt különböző tudományos ülésszakokon.

Georgeta STOICA, Néprajzi Múzeumok Belgiumban. (*Muzee etnografice din Belgia.*)

A tűnőnek ítélt népi kultúra tárgyi és szellemi javainak az összegyűjtése Belgiumban is a XIX. században kezdődött. A nagy múzeumok általában századunk első éveiben — évtizedeiben alakultak meg. Szerző részletesen elemzi a Musée de la vie vallone-t, a Bokrijk-i szabadtéri múzeumot, a Gand-i Néprajzi Múzeumot, a Raeren-i Kerámia Múzeumot s a Közép-Afrika Királyi Múzeumot, amely utóbbi egyike a világ leggazdagabb ilyen tárgyú múzeumainak. A Királyi Konzervatórium Múzeumának népi hangszer anyaga a leggazdagabb a világon.

Végül négy recenzió fejezi be a kötetet.

Az évkönyv jó kiállítású, jó formátumú s az egyes dolgozatok végén német — francia — angol és orosz összefoglalás.

Österreichische Zeitschrift für Volkskunde

Hrgs. v. Verein für Volkskunde in Wien. Geleitet v. Leopold SCHMIDT. Bd. 74
[= Neue Serie Bd. 25] (1971), 360 p.

Kisbán Eszter

E számmal folyóirata új sorozatának 25. kötetét adja közre az osztrák Néprajzi Társaság. A néprajztudomány központi osztrák szaklapja 1947-től viseli mai címét és kezdi Leopold SCHMIDT szerkesztésében új sorozatát. Tanulmányok és kisebb anyagközlemések mellett gazdag híranyagot és könyvszemlét hoz rendszeresen, korábban évi két, 1957-től évi négy füzetben. Véletlenül esik egybe a kiadvány évfordulójával hazai *Ethnographianak* az a törekvése, hogy saját könyvszemlénkben a külföldi szakfolyóiratok — elsősorban tájékoztató célú — számontartása ismét következetesebben kapjon helyet. Bár ma már tudjuk, hogy a fenti kötet nemcsak jelképes, hanem a szerkesztői feladatvállalás tekintetében valóságos határpont is a kiadvány történetében, az adott keretben a 25 évfolyam elemző méltatására, az egyetlen szerkesztő óriási munkájának részletes értékelésére nem vállalkozhatunk. Visszatekintés helyett a zárókötet részletes bemutatása a feladat, híranyagát is beleértve, hiszen szomszédos ország szakintézményei és kutatói tevékenységének nyomon követése mindig kiemelten fontos.

A tanulmányok sorában a tájékozódási igény jele H e d a J a s o n (University of Tel-Aviv, Poétika és Összehasonlító Irodalmi Tanszékesoport) vitacikként jelölt dolgozatának közlése a néprajzi anyag gépi adatfeldolgozásának lehetőségéről (Volkskunde und Computer; 201–216. l.). Folklor témák példatárán a szerző beszámolhat a számítógép technikai segéderőként való sikeres alkalmazásáról az anyagnyilvántartás, visszakeresés feladatkorában, de nem tud eddig egyetlen esetről sem, ahol analitikus kutatási feladat kérdései és releváns módon betáplált forrásanyaga használható programmal futott és eredményesnek mondható tudományos vizsgálatot nyújtott volna.

Öt tanulmány, ill. közlemény munkaeszközök, -eljárások kérdésével foglalkozik. Kiemelkedő a kötetben Kurt CONRAD áttekintése a havasi nyári legelőkön való munka és tartózkodás eszközkészletéről (*Zur Gerätekunde der Almwirtschaft*; 1–20), eredetileg a 11. Österreichische Volkskundetagung (Klagenfurt 1968) előadása. Szerző ökológiai és üzemgazdasági megközelítés szintézisével kultúrföldrajzi fogalomként definiálja a havasi legelőt (Alm), meghatározza az Almwirtschaft fogalmát. A parasztgazdaságnak a periodikusan használt havasi legelőre kihelyezett üzemközpontját Salzburg tartomány példáján ismerteti behatóan, ahol mintegy 500 ilyen birtok, az összes „havasok” több mint ötödének viszonyait tanulmányozhatta 1951–52-ben, egy állami telekkönyvi terepbejárás kapcsán. Az Alpwirtschaft korábbi és jelenlegi szerkezetei változásaira utaló bevezető után a havason töltött időszak feladatai szerint csoportosítva veszi számba a jelzett területen használatos eszközöket. (1. legelőgondozás, 2. állatgondozás, 3. tejfeldolgozás eszközei, 4. a havasi termények és termékek elszállításának eszközei, 5. lakó-, háló- és étkezési berendezés, 6. a telekkönyvek bevezetéséig a tulajdon- és birtokjogot, ill. közös fejlődésnyájkánál a próbafejés eredményét bizonyító tárgyak — a vizsgált területen nincsenek, 7. a kultusz és szokásvilág tárgyai.) A tárgyak-eszközök áttekintése kapcsán rendszeres tájékozódást nyerhetünk a havasi munkaszervezet, időbeosztás, az állatfajta és a haszonvétel kiemelkedő ágazatairól egyaránt. A vidék tehéntejfeldolgozásában az oltott sajt szinte máig hiányzik: vaját és aludttejből kimelegített túrót készítenek. A bemutatott eszközök történetének, másutt való elterjedtségének kérdésével a szerző (helyesen) itt nem foglalkozik.

Az alsó-ausztriai szőlőművelés munkaeszközeit tárgyalja Helene GRÜNN tanulmánya (21–44). A témában 1951-es kéziratot doktori disszertációja után nevével cikkek és önálló kiadványok szerzőjeként egyaránt találkozhattunk. Sajnos ez az írás — a fenti CONRAD-tanulmánnyal éppen ellentétben — túl sokat foglalkozik a helyi eszközök általános kultúrtörténeti stb. előzményeivel, míg a vizsgált terület szőlőművelési munkafolyamatairól és fogásairól összefüggő áttekintő képet nem kapunk. A bemutatott eszközök sorrendben: metszőkés és a metszőolló megjelenése, kapák, ásók, ásóvillák, vasalt peremű faásó, eke a szőlőben, karóverő kalapács, karó-kiszedő és tőke-kiemelő eszközök, faragószék, permetező tartály. Bár a szerzőnek e cikk kapcsán egyáltalán nem kellett volna területe eszközeinek másutt való párhuzamait szövegszöveggel illusztrálnia, ha már a Magyarság Néprajza nyomán tokaji és balatoni metszőkésekre háromszor is kitér, ajánlhatjuk figyelmébe további kutatásaihoz a magyar szőlőművelés és borkészítés eszközeinek és épületeinek az Acta Ethnographica hasábjain német nyelven is hozzáférhető újabb rendszerező, kartografikus áttekintést is nyújtó bemutatásait. Annál is inkább, mert GRÜNN velünk szomszédos kutatásterületének monografikus bemutatása számunkra is nyereség lenne.

A GRÜNN-tanulmányhoz kapcsolódva Leopold SCHMIDT rövid (45–47) önálló közleményben utal A. HABERLANDT *Taschenwörterbuch der Volkskunde Österreichs* c. munkája *Weinbau* címszavában (I. kötet) egy félrevezető idézetre, amelyből a germanisztikában jártasabb olvasó — nevezetesen, aki tudja, hogy a „Meier Helmbrecht” XIII. századi „kis verses eposz” — azt hihetné, hogy ez a mű a szőlő tavaszi kapálásának és karózásának rendszerét regisztrálja, noha benne valójában szőlőművelésről egyáltalán nincsen szó.

A favázas borona formái, valamint a szalmafonatú vetőkösár (Sasumper), ill. a vetőruha elterjedtségéhez hoz alsó-ausztriai adatokat J. BUCHINGER közleménye, egy tanfolyam hallgatóinak 1954. évi kikérdezése nyomán (*Längs- und Quereggen in NÖ.*; 48–56.).

Egy tiroli völgy paraszti lentermelését és -feldolgozását ismerteti Hans HAID a vetésterületre eső hozam, a termelés-feldolgozás munkaigénye, a termékek XIX. század végi kereskedelmi értékének kérdését is számba véve (57–61.).

A munkaeszközök körében végül Karl ILG, a néprajz innsbrucki professzora az egykori német nyelvterület sokfelé fekvő nyomorzónáiból a XIX. században kivándorolt brazíliai telepek leszármazottai közt 1965/66, ill. 1968-ban tett 5, ill. 6 hónapos tanulmányútja tanulságairól szól. *Art und Bedeutung der landwirtschaftlichen Geräte der deutschstämmigen Kolonisten in Südamerika* (62–76.) c. dolgozata nagyobb, bevezető részében azon klimatikus és egyéb környezeti nehézségek közt tallóz, amelyek a trópusi őserdők mezőgazdasági övezetté alakítására toborzott telepeseket Dél-Amerikában várták. Az irtás, talajművelés, vetés eszközeit számba véve az ország belsejében élők régi telepesek közt csupán egy kaszaként is használt hozótírtót, a helyi talajhoz gyakran egyáltalán nem illő kapa formát és csoroszllya nélküli, ásó-állású szimmetrikus vas-„papuccsal” ellátott nehéz fa-„ekét” talált (!). Bemutatja még főterményük, a kukorica ültetéséhez használatos Y alakú tölcéses ültető-fúrót. Megjegyzései az eszközöknek a kolonusok használatában való eredetéről egyelőre dokumentálatlanok. Közlebbi adatok hiányában nem hat meggyőzően, hogy olyan telepesek vittek volna vissza magukkal éppen kukoricát Dél-Amerikába, akik nagyrészt a jelentős kukoricatermelés európai övezetén kívüli tájakról és a célszág viszonyainak pontosabb ismerete nélkül keltek útra a múlt század első felében.

Közterületek építészeti objektumait két cikk tárgyalja. W. BERGER a késő-gótika/renaissance fordulójának idejéből származó olyan kőből faragott útszéli oszloptalapatokat mutat be Alsó-Ausztria északkeleti negyedéből, amelyek négy oldalának leélezett részét egy-egy emberfejet ábrázoló dombormű díszíti. Elemzi az ábrázolások helyi stílusváltozásait és megkísérli átteteles történeti előzményüket, eredeti értelmüket megkeresni, minek során művészettörténeti emlékek nyomán haladva a „kelta fejvadászközpont” és a fejábrázolás bajelhárító erejének képzetét jut el (*Vierköpfige Lichtstock-Schäfte im niederösterreichischen Weinviertel*; 153–168). Emil SCHNEEWEIS Bécs város mai déli peremterülete — korábban három önálló település — vallási célú kisebb építészeti objektumait: az útszéli szobrokat, kereszteteket, oszlopokat, kápolnákat veszi számba, az egykori felállításukhoz, tiszteletükhöz kapcsolódó emlékekkel együtt, tájformáló, esztétikai értéküket is mérlegelve (302–324).

Délkelet-Európa mai görög nyelvterülete legújabb kori szellem- és démonképzeiteiről ad jó tájékoztatást Theodoros VLACHOS áttekintő tanulmánya (217–248). A démonok 15 csoportját, „hatáskörüket”, elnevezésüket és azok etimológiáját, képzelt megjelenésük helyét, időpontját, tetteiket és távollartásuk módját ismertette az

újjörög néphit képzeteit konfrontálja az ógörög emlékekkel, s közben bevezet a vonatkozó újjörög szakirodalomba. A szláv etimológiát elvetőkhoz csatlakozva a vámpír *Wrikolakes* démonok nevét a klasszikus görögből magyarazza.

Végül további öt kisebb (2–6 lap terjedelmű) közlemény a barátság intézménye, az alsófokú bíraskodás egy büntetőeszköze (XVI–XVIII. sz., Alsó-Ausztria), hagyományos szokáseselekmények egy paraszt-aranylakodalomban (1970, Steiermark), Szt. Flórián mint katona-védőszent (1878, Alsó-Ausztria) és az életfa-motívum pénztárcákon, takarékperselyeken (egy bécsi múzeumi gyűjtemény anyagából) témákhoz mutat be anyagot.

A Néprajzi Társaság 1970. évi tevékenységéről az 1971. évi közgyűlés anyagának ismertetésével Klaus BEITL főtítkárról számol be. Ehhez kapcsolódva a múzeum munkáját Leopold SCHMIDT igazgató, a Társaság elnöke ismerteti. (Ausztriában az 1894-ben alakult Néprajzi Társaság [Verein für Volkskunde in Wien] alapította 1896-ban az Osztrák Néprajzi Múzeumot [Österreichisches Museum für Volkskunde]. Ennek gyűjteményei máig a Társaság tulajdonában maradtak, noha a múzeum működését, fenntartását, gyarapítását régóta állami költségvetés biztosítja.) A beszámolási időszakban a múzeum tisztviselői közül Dr. Maria KUNDEGRABER etnográfust a gráci néprajzi múzeum Stainz községben kiépülő részlegének vezetőjévé nevezték ki, helyére a bécsi gyűjtemény könyvtárába Dr. Emil SCHNEEWEIST alkalmazták. 1970 őszén a múzeum új állandó kiállítási részleget nyitott a „Szerelm és házasság” témakör osztrák szokás- és (főként) népművészeti anyagából. A kiállítást és kiakartatásának elveit L. SCHMIDT a folyóirat jelen évfolyamában ismerteti (*Seit Adam und Eva. Liebe, Hochzeit und Ehe in der österreichischen Volkskunst*; 81–90.). Ugyanő írta „az írás és a könyv a népi kultúrában” témájú időszak kiállítás (1971) katalógusát is (*„Volk und Schrift. Geschriebene Gebet- und Gesangsbücher und andere ABC-Volkskunst vom 17. bis zum 19. Jahrhundert*; 117–152.). Közlik Hans GRIESSMAIR (Bozen) társasági előadasként elhangzott áttekintését szűkebb hazája, Dél-Tirol néprajzi múzeológijáról (77–80.). A legszakoszerűbb, kifejezetten néprajzi profilú gyűjtemény itt a dél-tiroli bormúzeum (Südtiroler Weilmuseum, Schloß Rindberg am Kalterer See), melynek párjaként jelenleg egy paraszti munkaeszközöket gondozó gyűjtemény létrehozásán fáradoznak.

A rendezvények, kiállítások és egyéb hírek gazdag szemléjében beszámolót találunk az évente rendszeresen ismétlődő „Alsó-ausztriai néprajzi ülésszak” immár 10. (1970) és 11. (1971) tanácskozásáról. E konferenciák a tartományi művelődési-honismereti szervezet és a Néprajzi Társaság együttműködésében, hivatásos etnográfusok és helyi honismereti kutatók, gyűjtők, múzeológusok munkaközösségében folynak. W. BERGER e számban megjelent tanulmánya az 1971. évi ülésszak egyik előadása volt.

Az év legfontosabb egyetemi személyi híre kétségtelenül Oscar MOSER ki-nevezése a néprajz ny. r. egyetemi tanárává a gráci egyetemen, ahol tanszéke a délkelet-európai terület kiemelt figyelemmel kísérésére hivatott.

Az év eseményei közül a hírekből teljesen kimaradt az „Ethnographia Pannonica” címen Burgenlandban rendezett nemzetközi tudományos tanácskozás, amelynek megtartása ténykérdés, és nem a kívülálló feladata annak a mérleget, hogy a Társasággal és a Múzeummal össze nem függő híryanagot is hozó lap figyelmét ez hogyan kerülte el.

S hogy szemlénket egy örvendetes hírrel zárjuk, az új sorozat 25 évfolyama (a folyóirat teljes sorozatának 50–74. kötete) mutatónak elkészítésére a közreadó 1970-ben megbízást adott ki. Elkészültével az eddig a 49(1944)-ik kötetig rendelkezésre álló regiszter egészül ki.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1973. VI. 21 — Terjedelem: 16,10 (A/5) fv

---

73.75160 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

AZ
AKADÉMIAI KIADÓ
1974. ÉVI ÚJDONSÁGA

Dömötör Tekla

A NÉPSZOKÁSOK KÖLTÉSZETE

Párbeszédék — szertartásos énekek — közmondások — szólások — mondák: vagyis népszokásokhoz kapcsolódó népköltészeti alkotások a témája Dömötör Tekla könyvének.

Analizálja e népköltészeti alkotások műfaji jellemzőit, más irodalmi műfajokhoz való viszonyát, funkcióit, esztétikai jegyeit.

Sok olyan új történeti és alkotáslélektani információt ad, mely a néprajzkutatók számára hasznos és érdekes lehet.

Kb. 240 oldal

Köve kb. 40,— Ft

A SZÁJHAGYOMÁNYOZÓDÁS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI

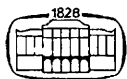
Nemzetközi szimpozion Budapesten, 1969 május 28—30.

Sajtó alá rendezte VOIGT VILMOS

A konferencián érintett témakörök: a trufa nemzetközi műfaja, a történeti monda gyűjtésmódja, a mesemondók típusai, a színjátszás és a gesztusok, a szibériai sámánénekek szóbelisége, mai városi szóbeli műfajok, számítógépek szerepe a folklórkutatásban stb.

Kb. 130 oldal

Köve kb. 30,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

AZ
AKADÉMIAI KIADÓ
1974. ÉVI ÚJDONSÁGA

A NÉPKÖLTÉSI ALKOTÁSOK KRITIKAI KIADÁSÁNAK SZABÁLYZATA

Sajtó alá rendezte VOIGT VILMOS, BALOGH LAJOS

(Szerkesztési irányelvek 4.)

A magyarországi folklorisztika nagyarányú fejlődése tette szükségessé e szabályzat kiadását, mely a kiadványok tartalmi és formai egységét szolgálja. Részletesen foglalkozik textológiai kérdésekkel, szabályozza a kritikai kiadásra előkészített művek szerkezetét, meghatározza a különböző népköltési műfajokat és elrendezésük szempontjait. Külön fejezet foglalkozik a nyelvjárási jelenségek lejegyzésének és közzétételének módjával.

Kb. 70 oldal

Fűzve kb. 8,— Ft

Vekkerdi József A CIGÁNY NÉPMESE

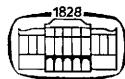
(Kőrösi Csoma kiskönyvtár 13.)

A kötet az első rendszeres feldolgozása a cigány népmeséknek. A szerző elemzi a cigány népmesék irodalmi sajátosságait, és rámutat azokra a jelentős szerkezetbeli különbségekre, melyek a cigányok meséit az egész európai népi kultúrától elválasztják. Vázolja a legfontosabb tudnivalókat a cigányok történetéről, vándorlásáról, társadalmi életéről.

A kötet végén cigány népmesék antológiája található, túlnyomórészt kiadatlan gyűjtésekből.

Kb. 260 oldal

Fűzve kb. 25,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXIV

1973

Nr. 3

ISMERTETÉSEK — BESPRECHUNGEN — BOOK REVIEWS — РЕЦЕНЗИИ

Új német kiadványok a szokáskutatásról: *Brauch und seine Rolle im Verhaltenscode sozialer Gruppen*; Schmidt, Leopold: *Perchtenmasken in Österreich*; Wolfram, Richard: *Prinzipien und Probleme der Brauchlumsforschung (Dömötör T.)*; — Greverus, Ina-Maria: *Der territoriale Mensch (Dömötör T.)*; — Új finn mese- és mondakatalógusok: Rausmaa, Pirkko-Liisa: *A Catalogue of Anecdotes ...; A Catalogue of Historical and Local Legends ...*; Jauhainen, Marjatta: *Typen- und Motoverzeichnis der finnischen mythischen Sagen (Voigt V.)*; — Rausmaa, Pirkko-Liisa: *Suomalaiset kansansadut. I. (Voigt V.)*; — Biezsais, Haralds: *Die himmlische Götterfamilie der alten Letten (Voigt V.)*; — Lönnkvist, Bo: *Dräkt och mode i ett landsbygdssamhälle 1870–1920 (Voigt V.)*; — *Scripta Instituti Donneriani Aboensi: V–VI: Mysticism; The Myth of the State (Voigt V.)*; — *Strukturális folklórisztika I–II, összeáll.: Hoppál Mihály és Voigt Vilmos (Gráfik Imre)*; — Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: *Kászoni székely népművészet (K. Pázsit Zsuzsánna)*; — *A Fertő-táj bibliográfiája (Bibliographie des Neusiedlersee-Gebietes) (Bárdosi János)*; — Vilkuña, Kustaa: *Die Pfluggeräte Finnlands (Balassa I.)*; — *Tools and Tillage II:1 (Balassa I.)*; — *Muzeul Satului Studii si cercetari (Gáborján Alice)*; — *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Kisbán Eszter)*

ETHNOGRAPHIA is the central periodical of Hungarian ethnography. Founded in 1890 by the Hungarian Ethnographical Society, beginning with volume I. it has continued to exist ever since, a volume having been issued every year. (For a long time the periodical bore the double title: *Ethnographia–Népelet.*) Each volume appears in four numbers, published by *Akadémiai Kiadó* (Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences). Manuscripts, correspondence, and books for review to be addressed to the Editor: *L. Földes*, Budapest VIII., Könyves K. krt. 40. Hungary

ETHNOGRAPHIA

LXXXIV

1973

3

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Abhandlungen — Articles — Статьи

- Balassa, Iván*: Ethnographische Erforschung der ungarischen Friedhöfe . . . . . 225—242
Takács, Lajos: Buschmesser und ähnliche Geräte in Transdanubien (Pannonien) 243—273
Komoróczy, Géza: Sumerische mythologische Epik. Epos und epische Darstellung in der akkadischen Literatur. (Entwicklungsperioden der epischen Dichtung in Mesopotamien II—III) . . . . . 274—300

Kleinere Studien, Mitteilungen — Short Communications — Краткие сообщения

- Pető, Mária*: Beiträge zur Geschichte der Erntegeräte in der Römer-Zeit (Aufgrund des Bestandes des Budapest Historischen Museums und des Ungarischen Nationalmuseums) . . . . . 301—307
Nagy, Olga: Auf einen zauberkräftigen Helden hinweisende Merkmale in einem archaischen Märchenrepertoire . . . . . 307—325
Dankó, Imre: Wandlungen einer ungarischen historischen Sage (Die Familie Báthori und der Drache.) . . . . . 325—331
Szigeti, Jenő: Protestantische Volkslektüren auf der Ungarischen Tiefebene im 19. Jh. . . . . 332—341
Halász, Péter: Ein altes Gericht der Ungarn in der Moldau, genannt *zsufa* . . . . . 341—345
Fábián, Margit: Fischfang in der Gemeinde Andrásfalva in Bukowina . . . . . 345—352
Béres, András: Totenfest zu Ostern. Bestattungsbräuche im Komitat Bihar im 18—20. Jh. . . . . 352—357

Diskussion — Discussion and Debate — Дискуссия

- Filép, Antal*: Ethnographie und Volkswirtschaft . . . . . 358—366
Paládi-Kovács, Attila: Was hat die ökonomische Ethnographie der Wirtschaftswissenschaft zu sagen? . . . . . 366—376

Forscher — Biographies — Исследователи

- Balassa, Iván*: B o d g á l, Ferenc 1932—1972 . . . . . 377—379

Besprechungen — Reviews — Рецензии

- (Siehe Seite 3 d. Heftumhanges) . . . . . 380—405

ETHNOGRAPHIA ist das zentrale Organ der ungarischen Ethnographie. Seit der Gründung 1890 durch die Ungarische Ethnographische Gesellschaft erscheint ununterbrochen jährlich ein Band (längere Zeit unter dem doppelten Namen Ethnographia — Népelet). Ein Jahrgang enthält 4 Nummern, Herausgeber ist der Akademie-Verlag. Manuskripte, Korrespondenz, Rezensionenmaterial bitte an den Redakteur: László Földes, Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Ungarn

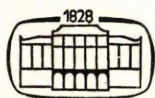
Az ETHNOGRAPHIA előfizethető személyesen vagy postai úton a következő intézményeknél: POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODA, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—96162; — AKADÉMIAI KIADÓ, 1363 Budapest Alkotmány u. 21 (telefon 111—010). Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; — Az ETHNOGRAPHIA példányoként megvásárolható: az Akadémiai Kiadónál és az Akadémiai Könyvesboltban. Régi évfolyamai — a Magyar Néprajzi Társaság tagjai számára, kedvezményesen — megvásárolhatók vagy postai úton megrendelhetők a Társaságnál

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIV. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST 1973

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő
FÖLDES LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

A szerkesztő bizottság tagjai

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE, K. KOVÁCS LÁSZLÓ,
MARTIN GYÖRGY, TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN, VOIGT VILMOS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1087 Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Telefon: 339-133

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Ujváry Zoltán</i> : Petőfi költeményei népi kéziratok könyvekben	409-417
<i>Dobos Ilona</i> : Petőfi mondák	418-429
<i>Szendrei Janka-Dobszay László-Vargyas Lajos</i> : Balladáink kapcsolatai a népköltéssel (15 kottával)	430-461
<i>Füzes Endre</i> : A gabonás vermek problematikájához (1 térképpel)	462-481
<i>Gráfik Imre</i> : Az állati erővel végzett folyami vontatás (Rendszerelemzési kísérlet) (5 képpel)	482-510
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről (8 képpel, 4 térképpel)	511-526

Kisebb tanulmányok, közlemények

<i>Petercsák Tivadar</i> : Vándoriparosok a Zempléni-hegységben (20 képpel)	527-548
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : Szállítás mállás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken (5 képpel)	549-558
<i>Bosnyák Sándor</i> : A felkelő nap köszöntése (3 képpel)	559-563
<i>Bárh János</i> : A pota néprajzi csoport (1 térképpel)	564-570

Viták, vélemények

<i>Tagányi Zoltán</i> : Hagyományos és modern elemek keveredése a falu kultúrájában (Lengyel példák)	571-585
--	---------

Film

<i>Moldován Domokos</i> : „Halálnak halálával halsz...” Rövidfilm-forgatókönyv (18 képpel)	586-618
--	---------

Ismertetések

(Jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán)	619
--	-----

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIV.

*

BUDAPEST 1973

*

4. SZÁM

Ujváry Zoltán

Petőfi költeményei népi kéziratok könyvekben

A népköltészetet ért irodalmi hatások vizsgálatában fontos szerep jut a népi kéziratok könyveknek. A kéziratok énekes, verses könyvek jelentős hagyományról tanúskodnak. A kéziratok könyvekben lappangó versek, nótaszövegek, parasztköltők dalai, balladái, hírversei, a klasszikus költők népdallá vált költeményei a népköltészeti kutatás új területére irányítják a figyelmet. A szóbeli hagyomány mellett a kéziratok könyveket írásos hagyományemlékeknek tekinthetjük. A kéziratok könyvek forrásul szolgálnak a parasztság szellemi életének, kultúrájának vizsgálatához. Konkrét példák nyomán állapítható meg, hogy milyen hatások érték a népköltészetet és ezekből a hatásokból mi az, ami megmaradt, és mi az, ami csak a népi kultúra felszínéig jutott el.¹

A népi kéziratok könyvek többsége gyűjtemény: dalok, énekek, hazafias versek stb. gyűjteménye. Ezek között a legjelentősebb szerep a dalgyűjteményeknek jut. A dalos könyvek a közösség bizonyos kollektív szemléletét tükrözik. A nóták — bár mindig egyének lejegyzései — kifejezik a közösség ízlését, a közösség érdeklődését is. A dalok szerzőjük nélkül, jeltelenül élnek a néphagyományban, noha a dalszövegek egyike-másika műköltőtől származott a nép ajkára. Már 1890-ben SZENDREI János a népköltési gyűjteményekkel kapcsolatban figyelmeztet arra, hogy a műköltészet befolyással van a népköltészetre és számos költő versét éneklé a nép. Ezek között szerepelnek *Petőfi Sándor*, *Arany János*, *Tompa Mihály*, *Czuczor Gergely*, *Tóth Kálmán* és *Tóth Endre* versei.² E költők sorát a népi kéziratok könyvek nyomán kiegészíthetjük *Csokonai Vitéz Mihállyal*, *Fazekas Mihállyal*, *Vörösmarty Mihállyal*, *Kölcsey Ferencsel*, *Bajza Józseffel*, *Lévay Józseffel* stb. A verses, dalos könyvecskékbe írt költemények összességükben természetesen nem maradtak meg a néphagyományban. Idők folyamán egyik-másik feledésbe merült, s eltűnt a folklorizációs folyamat útján. Éppen ezért rendkívül fontosak a kutatás számára a kéziratok könyvekben leírt költemények, mert a versek egykori életéről, a hagyományban való szerepükről tanúskodnak. A könyvecskék lapjain azok a dalok is megmaradtak, amelyek rövid életűek, múló divatok szülöttei voltak. Ugyanakkor kiváló bizonyítékok ahhoz, hogy lássuk, a népi kultúra

¹ A népi kéziratok könyvek kérdéseiről részletesebben és további irodalommal l.: UJVÁRY Zoltán 1960a; 1960b; 1959. — Az újabb irodalomból: HOPPÁL Mihály — KÜLLÖS Imola 1972. — Felhívjuk a figyelmet egy tanulságos közleményre: CSISZÁR Árpád 1964. — A Petőfi-versek kéziratok könyvekben való előfordulásához hivatkozásokat l.: STOLL Béla 1963.

² SZENDREI János 1890.

a felülről jövő hatásokat miként fogadja be, s mint oldja fel, és hogyan mellózi, ha azok a közösség igényeinek nem felelnek meg. Láthatjuk azt, hogy a nép mit tesz magáévá nagy költőink alkotásaiból. Végigtekinthetjük az irodalmi alkotásoknak azt az útját, amelyen *Petőfi Sándor*, *Arany János*, *Tompa Mihály* és mások versei a népköltészetbe kerülnek.

Nagyszámú kéziratos könyv áttekintése nyomán megállapítható, hogy *Petőfi* költeményeinek páratlan népszerűsége volt a népi közösségekben. Ezt a népszerűséget mutatják azok a kéziratos versgyűjtemények is, amelyek lejegyzői a falusi értelmiség (papok, tanítók) és a városi polgárság (főleg iparosok) köréből valók.

A kutatók már rámutattak arra, hogy jelentős számú *Petőfi* vers került a magyar néphagyományba s alakult, formálódott népdallá.³ Jelen közleményünkben erre csak utalunk. A kéziratos verses, dalos könyvek jól bizonyítják az idevonatkozó megállapításokat. A kéziratos könyvek azonban nemcsak a dallá vált *Petőfi*-verseket őrzik, hanem azokat is, amelyek nem alakultak népdallá és amelyek lejegyzésének indító okát a *Petőfi*-költemények iránti érdeklődésben, a versek tartalmi vonatkozásaiban, s bizonyos funkcionális igény kielégítésében találjuk meg. Valójában tehát a kéziratos könyvek a közösség szellemi igényének területeire világítanak rá.

Több kéziratos verses-könyv tanúsítja, hogy *Petőfi* költeményei már a szabadságharc előtt utat találtak a népi közösségekhez, s nem csak élelőszóiban — a dal útján —, hanem kéziratosban is terjedtek. *I. SÁNDOR* Ildikó egy 1847-ből való népi kéziratos könyv nyomán megállapítja, hogy az abban lejegyzett *Petőfi*-versek a költő korai népszerűségét igazolják.⁴ Ahhoz ugyanis, hogy egy költemény kéziratos könyvben lejegyzésre kerüljön, fel kell tételeznünk a megelőző folklorizációs folyamatot, az érdeklődés korábbi megnyilvánulását. Az említett kéziratos könyvecskében, amely *Isaszegről* származik, az *Igyunk!*; *A faluban utcahosszat . . .*; a *Rég veri már a magyart a teremő* c. költemények bizonyos mértékben már átalakult, folklorizált változatait olvashatjuk. Az *Igyunk!* c. 1844-ben írt vers a kéziratos könyvben az eredeti cím elhagyásával 2^{dik} *Dal* felírással került lejegyzésre. Az eredeti költemény és a kéziratos változat között több szóban eltérést találunk (pl. *Akinek nincs* — *Kinek nintsen*; *Az övé lesz a világon* — *Övé lesz e kerek földön*; *A bú tőle nyakrafőre* — *A bú tőle messze földre*), amelyek már a folklorizálódás első fázisára utalnak. Hasonlóképpen ezt tapasztaljuk az úgyszintén 1844-ben keletkezett *A faluban utcahosszat . . .* c. költemény népi variánsában is. A szóbeli terjedést, az élő néphagyományba való bekerülését bizonyítja, hogy a négy versszakból dallá vált három szakaszt (1, 2, 4.) egy másik népdalhoz kapcsolták. Így került a *Nem loptam én csak egy csikót*; *Nem vagyok a kunsági fi*; *Isten hozzád édes eszem* kezdetű népdal szakaszokhoz a 4., 5. és a 6. versszakként a *Petőfi*-költemény 2., 1. és 4. versszaka. A felcserélt szakaszok és egy versszak elhagyása a variálást és az eredetitől való eltérést már jól mutatja. Az *isaszegi* kéziratos könyv *Petőfi*-költeményei közül a legnagyobb folklorizációs folyamaton a *Rég veri már a magyart a teremő . . .* c. és kezdetű 1845-ben írt vers jutott át.⁵

A *Petőfi* életében népdallá vált költemények között találjuk az 1842-ben keletkezett *Hortobágyi kocsmárosné . . .* kezdetű verset is. Az *ERDÉLYI*

³ TERBE Lajos 1930; — ORTUTAY Gyula 1970, 59.

⁴ I. SÁNDOR Ildikó 1972, 189.

⁵ I. SÁNDOR Ildikó 1972, 190.

János által szerkesztett *Népdalok és mondák* c. gyűjteményben (I—III. Pest, 1846–1848) már szerepel. Egy debreceni kéziratok tulajdonosa *Népdall* címmel jegyezte le a verset.⁶ E kéziratok daloskönyvben olvasható változatban az eredetivel lényeges eltérést nem tapasztalunk. Csupán néhány lényegtelen szómódosítást figyelhetünk meg. Ebből egyrészt arra következtethetünk, hogy ez a Petőfi-költemény — mint sok más — olyan szépen igazodott a népdalok tónjához, hogy szinte szó szerinti átvétellel került a néphagyományba, másrészt pedig azt is megállapíthatjuk — éppen a csekély eltérésekből —, hogy a lejegyző a szöveget már a szájhagyomány nyomán írta le s nem Petőfi-kötetből másolta. Valójában tehát már népdalvariánst rögzített, anélkül, hogy tudta volna, ki a dal szerzője. Egy másik daloskönyvben, amely 1864-ben keletkezett *A szerelem, a szerelem . . . ; A virágnak megtiltani nem lehet . . .* és a *Részegség a hazáért* c. Petőfi-költemények népdallá vált variánsait olvashatjuk.⁷ A könyvecske 35 dalt tartalmaz, amelyek között *Csokonai, Tompa* és *Czuczor* nótává alakult egy-egy költeménye is megtalálható. A három Petőfi-vers közül az első kettő népszerűsége a nép körében szinte napjainkig megfigyelhető. A *Részegség a hazáért* c. költeményről HORVÁTH János írja: „Igen jellemző példa e kis dal; leszállítja műfaji és szaváló ünnepélyességéből a nagy közérzelműt, s elterjedésre, népszerűsítésre alkalmasabbá teszi. Igazi népszerűsége ez a bordal csak később jutott el: a szabadságharc utáni szomorú szüreteknek vált kedves dalává.”⁸ E dalnak a néphagyománybeli szerepéről, elterjedéséről récents lejegyzés nyomán nem kapunk adatokat, azonban kéziratok könyvünk jól bizonyítja, hogy a vers elindult a szóhagyomány felé vezető úton.

Népi kéziratok könyvek jelentősebb számban a múlt század második felétől kezdődően keletkeztek. Ezek a könyvecskek lényegében már az országosan népszerűvé vált költőnek, a forradalom, a szabadságharc hőseinek kultuszára is fényt vetnek. A szabadságharc utáni években, a múlt század végén, e század elején keletkezett kéziratok verses-, daloskönyvek Petőfi-költeményeinél már számolnunk kell azzal a hatással, amely felülről, a műveltebb rétegek irányából sugárzott a szélesebb rétegek felé és itt nagymértékben tekintetbe kell venni az iskolák, a tanítók, papok, diákok közvetítő—továbbító—átadó szerepét.⁹

Egy szatmári (Botpalád) parasztember kéziratok könyve nyomán számos tanulságot vonhattunk le a népköltészet-műköltészet kapcsolatára, a szóbeliség, az írásbeliség, a hagyományozódás és a folklorizáció kérdéseire.¹⁰ A gyűjtemény tulajdonosa, Tasnádi Lajos kéziratok könyvecskéjébe a versek, a dalok nagyobb részét katonái alatt írta. Mintegy 90 verset, dalt jegyzett le. A műköltők közül főleg Petőfi-költeményeket, illetőleg dallá vált verseket találunk Tasnádi füzetében: *Temetésre szól az ének . . . ; A virágnak megtiltani nem lehet . . . ; Világoskék a csillagos éjszaka . . . ; Rózsabokor a domboldalon . . .* kezdetű verseket, illetőleg ezekből részleteket olvashatunk. A *Világoskék a csillagos éjszaka* kezdetűből csak az első versszakot találjuk egy nóta második versszakaként:

⁶ A Déri Múzeum Néprajzi Adattára, V. 213/7. 24–25.

⁷ A Déri Múzeum Néprajzi Adattára, V. 218. A dalok lejegyzőjének neve Király Józsefné. A címdalban áll: *Nótás könyv készült Deczember 18 kán 1864.*

⁸ L. PETŐFI Sándor 1955, 159.

⁹ ORTUTAY Gyula 1960, 354; 1962, 509.

¹⁰ UJVÁRY Zoltán 1960b.

*Ha benéznél ablakomon egy este
Meglátnád a bubánatot lefestve
Meg láthatnád két halovány ocozamat
Meghalanád mint sóhajtok utánad*

*Világos kék csillagos éjszaka
Tárva nyitva szobámnak az ablaka
Az ajtómból föl tekintek az égre
Lelkem pedig angyalom az öledbe.*

Szép példája ez a dal annak, hogyan alakulnak, változnak a felülről a néphagyományba került irodalmi alkotások. Petőfi *Világoskék a csillagos éjszaka* . . . kezdetű verséből egyetlen versszak alakult nótává Tasnádi könyvecskéje szerint. Érdekességét növeli, hogy egy másik műköltői alkotáshoz kapcsolódik. Az első versszak *Lévay József Száraz ágon* című költeményének 3. szakasza. Ezen változást nem tapasztalunk. A Petőfi-versszaknál azonban némi módosítást figyelhetünk meg. Az eredeti szerint a harmadik sor: *Az ablakból tekintetem az égen*, Tasnádinál pedig: *Az ajtómból föl tekintek az égre*. Vagy a negyedik sorban az eredeti: *angyalomnak ölében*, a kéziratossorban: *angyalom az öledbe*.

Tasnádi könyvecskéjében találunk példát éppen egy Petőfi-verssel kapcsolatban arra is, hogy a műköltői alkotást megbővítik, néhány versszakot hozzátoldanak, s úgy együttesen alakul ki a dal teljes szövege. Természetesen amikor egy nóta ilyenformán összeáll, akkor már a műköltő verse személytelenül élő, eleven dal a közösségben. A *Temetésre szól az ének* . . . kezdetű vers alábbi kapcsolódását figyelhetjük meg:

*Temetésre szól az ének
Temetőbe kit kísérek
Akár ki már nem földirab
Nállam szászorta boldogab*

*Itt viszik az ablak alatt
Desok ember sirva fakad
Mért nem visznek engemet ki
Legalább nem sirna senki*

*Ha meghalok majd elásnak
Miköze van ahozmásnak
Ugyis tudom sirom felett
Tövis nő majd virág helyet*

*Lenn a sirban nem fáj semi
Jolesz ottan megpiheni
Ugyis gyászvölt az életem
Enyhet a sir nyujtmajd nekem*

*Siromban is rád gondolok
Mért nem lettem veled boldog
Mért nem fort a szívünk egybe
S nem borullál a keblemre*

*Eltépet a sors tetőled
Hirt sem halottam felőled
S ha a temetőben megálsz
Majd csak a fejfámra találsz*

A kiegészítés helyénvalónak tűnik. A gondolatsor szervesen kapcsolódik egymáshoz. A *Ha meghalok majd elásnak* kezdetű dalt hangulatilag, de tartalmilag is jól bevezeti Petőfi költeménye. Szótagszám, rímelés stb. megegyezik, s így könnyen összekapcsolódhatott a két rész. Dalolás alkalmával azonban a hosszabb, több szakaszból álló nótákat nem mindig éneklék végig. Legtöbbször csak két-három versszakot. A kéziratok könyvek megőrzik a teljes formát, vagy legalábbis abban az állapotban, amelyben a lejegyzés idején ismeretes volt.

A következő Petőfi-versrészlet egy kovácsvágási (Abaúj m.) kéziratok füzetből való:¹¹

*Áldogálok aztó partján
szomorú fűzmellett
Engem élet engem szeret
A magános élet
Nézem lehajlot ágait
szomorú fűz fának
Mint ha elcsüget lelkemnek
szárnyai volnának*

*Elszálot már az madár is
Őszihervadt tájról.
Bár csak én is kiszálhatnék
Bumnak országából
Ugy is ez a kis reményem
Egy mulandó álom. Nem
leszek boldog semezen sem
amás világon*

A dal Petőfi *Te vagy, te vagy, barna kislyány* . . . 1846-ban írt versének 2. és 3. versszakából alakult. Egyik variánsát egy szamoszegi (Szatmár m.) kéziratok füzetben is megtaláltam.¹² Ez a változat már lényegesebben eltér az eredetitől:

*. . . ha ez az egy remény is
Csak elmulandó álom
Nem leszek én boldog sem
Ezen sem a másvilágon
A tó partján szomorú
Fűz melet Nekem való
Hely engem ily busan
szépséged emleget*

¹¹ A debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára, 0186.

¹² A debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára, 0077.

Ugyanez a dal szájhagyomány nyomán is lejegyzésre került a dunántúli Cserszegtomajról:¹³

*Álldogálok a tó partján,
Tó partján szomorú fűz mellett.
Engem illet ez az élet,
Bus magános élet.*

*Láttam szomorú fűzfának
Lecsüggő ágát,
Mintha az én árva lelkem,
Szárnyai volnának.*

Az első és a harmadik változat között a különbség nem nagy, az eltérés inkább csak stílárius. A második változatnál azonban az eltérés szembevetendő. Mit tudunk meg ebből a lejegyzett nótaszövegből: 1. A dal minden bizonnyal az egész ország területén ismert lehetett. 2. Az eredeti alapszöveghez a kovácsvágási változat áll a legközelebb. 3. Ebből következik, hogy a vers a kovácsvágási lejegyzés idején ebben az abaúji faluban még nem volt általánosan ismert, nem vált teljesen dallá. 4. Viszont a szamoszegyi változat azt mutatja, hogy kedvelt, gyorsan terjedő dal lehetett, amely azután a cserszegtomaji változatban szépen kialakult népdalként jelentkezik. 5. Megfigyelhetjük a folklorizálódási folyamatot is: *Engem illet engem szeret A magános élet* (Kovácsvágás), — *Engem illet ez az élet, Bus magános élet* (Cserszegtomaj), — *Mintha elcsüget lelkemnek . . .* (Kovácsvágás), — *Mintha az én árva lelkem . . .* (Cserszegtomaj) stb.

Bőséggel idézhetnénk a népi kéziratossá válás, daloskönyvek Petőfi-verseit. Egyáltalában nem túlzunk, ha a kéziratossá válás anyaga nyomán azt mondjuk, hogy a magyar költők közül Petőfi költeményei nyújtották a népnek a legnagyobb olvasmányélményt, s Petőfi költeményeiből őrzött meg legtöbbet a szájhagyományban és a kéziratossá válás könyvecskéiben. Olyan részletek, idézetek is előfordulnak a kéziratossá válás könyvecskéiben, amelyek a népi közösségek hazafias érzését tükrözik. Olykor egészen ritkán hallott sorok bukkanak elénk. Katócs István hadifogságba esett ágcsernői (Zemplén m.) parasztember 1916-ban Asztrahánban írt naplójában a háborús események leírása közben így kiált fel:¹⁴

*Mitt ettél föld hogy egyre szomjazol?
Hogy annyi vért annyi könyet iszol.*

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a paraszti írásbeliség legkülönbözőbb területén. Pl. idézünk egy ún. emlékverset, amelyet a parasztleány lejegyző népdal sorokból, Petőfi versrészletből készített:¹⁵

¹³ VAJKAI Aurél gyűjtése (Népr. Ért. XXXIII. 1941, 246).

¹⁴ A sárospataki Református Kollégium Faluszemináriumának Adattára, 1553.

¹⁵ A debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára, 0078.

*Reszket a bokor amejre madár szál
Fáj a szívem mert eszembe jutottál
Mert a madár is ki párját elveszti
Az életét buval és bánattal eltölti
Jaj rövid az élet hosszú a sir
Boldog az ki sok emléket ír.
Ha idővel elfeledtél engemet
Örök emlékül írom a nevemet.*

Az emlékvers kezdősorai Petőfi költeményének már népdalként is ismert soraival egyeznek meg. Az eredeti szövegtől való eltérés, s az, hogy az emlékversíró éppen csak a hangulatnak jól megfelelő képet használja fel, a műköltői vers teljes népivé válását és feloldását mutatja.

Petőfi költészetének hatása nem csak az őt követő költők verseiben figyelhető meg, hanem parasztköltőink írásaiban is. Koscsó Pál vámosújfalui (Zemplén m.) földműves önéletrajzában olvashatunk Petőfi költeményei iránti vonzalmáról. A Petőfi-versek nem kis mértékben ihlették a költői munkára: „... szerettem olvasni a költeményeket már Iskolás koromban is vonzalmam volt hozzájuk kivált a Petőfi költeményei érdekelték a legjobban, többször kijelentettem szüleim előtt, ha én tovább fogom folytatni a tanulást költő leszek.”¹⁶

Petőfi és általában klasszikus költőink általánosan elterjedt költeményei különösen erős hatással voltak a népi verselőkre. Gyakran előfordul, hogy Petőfitől, vagy más költőtől sorokat, szakaszokat vesznek át saját verseikbe. Az átvételnek ezt a módját parasztköltőinknél nem nevezhetjük plagizálásnak. Az átvételek ugyanis nem közvetlenül kiírás, kimásolás útján történnek, hanem abból a tudás- és hagyományanyagból, amelyet idők folyamán — egészen iskoláskortól — tanulás, olvasás, szóbeli átvétel folytán magukévá tettek. Ez a tudás- és hagyományanyag teljesen megegyezik gondolataikkal, érzelmeikkel, s amikor versírásra kerül a sor, egészen természetesen alkalmaznak minden olyan gondolatsort, amely az érzelm kifejezésére tudatukban jelentkezik. A sajónémeti (Borsod m.) Puskás Farkas Károly kéziratok könyvében Petőfi *Távoból* c. költeményének első versszakát a következő formában találjuk:

*Kis lak áll a Sajó mentében ó milj-
drága e lakocska nékem könyben
uszik mind kétszemem pillája Vala-
hányszor emlékszem rejája.*

A Duna helyett a Sajó menti parasztemberhez közelálló folyó neve szerepel. A kéziraton nincs feltüntetve Petőfi neve, ami egyrészt azt mutatja, hogy a költemény idézett versszakát Puskás Farkas Károly emlékezetből — valójában már mint a saját élményét — írta, másrészt azt bizonyítja, hogy a versrészlet a folklorizációs folyamat fontos állomásához érkezett, ahhoz, amelyen át — kiváló paraszti individuumok révén — nagy költőink alkotásai a népi kultúra irányába utat találnak.

¹⁶ A sárospataki Református Kollégium Faluszemináriumának Adattára, 417. — Magyar József tiszavasvári parasztverselő mondja: „... a költők közül aztán Petőfiét egészen átolvastam...”. Erdész Sándor 1959, 151. — L. még TAKÁCS Lajos 1951, 37.

A népi kéziratos könyvek jól tükrözik a parasztság olvasmány-igényét, azt a hatást és élményt, amelyet nagy költőink közül elsősorban Petőfitől kapott. Az eddigi példák nyomán is kitűnik Petőfi költészetének hatása, számos versének áramlása a nép szó hagyományában és az írásos emlékekben. A különböző archívumok összes népi kéziratos könyveinek az átvizsgálása nyújt majd lehetőséget a teljesebb kép megrajzolásához. Úgy gondolom, hogy az idetartozó kérdéseknek nem csak a folklór, hanem az irodalom számára is sok tanulsággal szolgáló jelentősége van.

IRODALOM

- CSISZÁR Árpád
1964 *Két szabolcs-szatmári parasztköltő. I. Gergely Menyhért verses krónikája, II. Szabó János verses krónikája és versei. A vásárosnaményi II. Rákóczi Ferenc Állami Általános Gimnázium évkönyve 1962–63. Mátészalka, 1964. 42–66.*
- ERDÉSZ Sándor
1959 *Egy népi verselő Tiszavasváriból. Jósza András Múzeum Évkönyve 1959, II. Nyíregyháza, 1961. 149–165.*
- HOPPÁL Mihály—KÜLLÖS Imola
1972 *Parasztnéletrajzok — paraszti írásbeliség. Ethn., LXXXIII. 284–292.*
- ORTUTAY Gyula
1960 *Írók, népek, századok. Budapest.*
1962 *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethn., LXXIII. 497–511.*
1970 *A magyar népdal. In: Magyar népdalok (Szerk.: ORTUTAY Gyula—KATONA Imre). Budapest.*
- PETŐFI Sándor
1955 *Összes művei, I–III. (Sajtó alá rendezte PÁNDI Pál). Budapest.*
- I. SÁNDOR Ildikó
1972 *Népi kéziratos könyv 1847-ből. Studia Comitatus, I. 185–217.*
- STOLL Béla
1963 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Budapest.*
- SZENDREI János
1890 *Régi magyar népdalok. Ethn. I. 52–53.*
- TAKÁCS Lajos
1951 *Népi verselők, hírversírók. Ethn. LXII. 1–49.*
- TERBE Lajos
1930 *Petőfi és a nép. Budapest.*
- UJVÁRY Zoltán
1959 *Egy sárréti népi kéziratos versgyűjtemény. Élet és Művelődés (Debrecen), I. 53–55.*
1960a *Népi kéziratos verseskönyveink. Műveltség és Hagyomány, I–II. 111–143.*
1960b *Tasnádi Lajos botpaládi kéziratos könyve. Jósza András Múzeum Évkönyve 1960, III. Nyíregyháza, 1965. 155–174.*

Zoltán Ujváry

PETŐFIS GEDICHTE IN DER HANDSCHRIFTLICHEN
VOLKSÜBERLIEFERUNG

Auszug

Bei der Untersuchung der literarischen Einflüsse auf die Volksdichtung fällt den handgeschriebenen Büchern eine hohe Bedeutung zu. Die Lieder- und Gedichtbücher zeugen von einer bedeutenden Tradition. Die im handschriftlichen Material aufgezeichneten Gedichte, Liedertexte, Lieder und Balladen von Bauerndichtern, zu Volksliedern

gewordenen Gedichte klassischer Dichter lenken unsere Aufmerksamkeit auf ein neues Gebiet der Erforschung der Volksdichtung. Die handgeschriebenen Bücher gelten als Quellen zur Untersuchung des geistigen Lebens und der Kultur des Bauerntums. Es läßt sich hier anhand von konkreten Beispielen der Charakter der Einflüsse auf die Volksdichtung sowie deren Intensität ermitteln; manche Ausstrahlungen haben nämlich nur die Oberfläche der Volkskultur getroffen.

Aus der Durchsicht einer großen Zahl von handgeschriebenen Büchern ergibt sich die Feststellung, daß Petőfis Gedichte in den Volksgemeinschaften sich einer unvergleichlichen Popularität erfreuten. Von dieser Popularität zeugen auch die handschriftlichen Gedichtsammlungen, deren Abschreiber sich aus den Reihen der Dorfintelligenz (Geistliche, Lehrer) und des städtischen Bürgertums (besonders Handwerker) rekrutiert haben.

Die Forschung hat schon ermittelt, daß in der ungarischen Volksüberlieferung manche Petőfi-Gedichte Aufnahme gefunden und sich in Volkslieder verwandelt haben. Die diesbezüglichen Ergebnisse werden auch durch die handgeschriebenen Gedicht- und Liederbücher bestätigt, welche jedoch nicht nur die zum Lied gewordenen Petőfi-Gedichte aufbewahren, sondern auch diejenigen, die sich nicht zu Volksliedern umgeformt haben; daß sie abgeschrieben wurden, läßt sich durch das Interesse für die Petőfi-Gedichte, durch deren inhaltliche Bezüge sowie durch die Befriedigung bestimmter funktionaler Ansprüche erklären. Somit wirft dieses handschriftliche Material ein helles Licht auf die Gebiete des geistigen Anspruchs einer Gemeinschaft.

Die volkstümlichen handgeschriebenen Bücher legen ein beredtes Zeugnis ab von den Ansprüchen des Bauerntums als Leserschicht, von den Anregungen und Erlebnissen, die es in erster Linie aus Petőfis Werk erhalten hat. Auch die bisher gebrachten Beispiele heben die Wirkung von Petőfis Dichtkunst in der mündlichen und handschriftlichen Volksüberlieferung klar hervor. Aus der Untersuchung der hierhergehörigen Probleme kann meines Erachtens nicht nur die Folklore, sondern auch die Literaturwissenschaft manche Lehren ziehen.

Золтан Уйвари

СТИХОТВОРЕНИЯ ПЕТЕФИ В НАРОДНЫХ РУКОПИСНЫХ КНИГАХ

Резюме

В исследовании литературных влияний на фольклор большую роль играют народные рукописные книги. Рукописные сборники стихов и песен имеют значительную традицию. Стихи, песни, баллады крестьянских поэтов, перешедшие в фольклор стихотворения классических поэтов представляют новую область исследования народной поэзии. Рукописные книги являются источниками в исследовании духовной жизни и культуры крестьянства. По конкретным примерам можно установить, под какими влияниями сформировалась народная поэзия, и какие из этих влияний коснулись народной культуры только поверхностно.

Рассмотрение многочисленных рукописных книг дает повод отметить, что стихотворения Петефи были очень популярны в народных общинах. Об этой популярности говорят те рукописные сборники, которые были составлены деревенскими учителями, священниками, городскими ремесленниками.

Исследователи уже доказали, что значительное количество стихотворений Петефи перешло в венгерское народное творчество и превратилось в народные песни. Рукописные сборники стихов и песен наглядно доказывают это. Но рукописные сборники сохраняют и такие стихотворения Петефи, которые не превратились в народные песни, и причиной их записи являются интерес к стихотворениям, отношение к содержанию и то, что они удовлетворяют определенному функциональному требованию. Значит, рукописные книги на самом деле освещают области духовных запросов общества.

Народные рукописные книги отражают устремление крестьянства к чтению, те влияния и переживания, которые Петефи получил от наших поэтов в первую очередь. Вышеприведенные примеры отражают влияние поэзии Петефи, прилив его стихотворений в устное народное творчество и в письменные памятники. Мне кажется, что сюда относящиеся вопросы имеют больше значение не только для фольклора, но и для литературы.

Petőfi mondák

Költőink közül kétségkívül *Petőfi* Sándor alakjához fűződik a legtöbb monda és emlékezés. Mivel a szóhagyományban a Petőfi-emlékek viszonylag újkeletűek, a szövegeknek csupán egy része tekinthető népköltészet alkotásnak, többsége igénytelenebb, formátlanabb emlékezés csupán, akkor is, ha a valósághoz már kevés köze van. Nagyobb, egységesebb mondakör az Alföldön, Jugoszlávia magyarlakta vidékein, Erdélyben és Szabolcs-Szatmár megyében fűződik alakjához.

A centenárium alkalmával az Egyetemi Néprajzi Intézet munkatársai ORTUTAY Gyula vezetésével nagyszabású, az egész országra kiterjedő gyűjtést szerveztek. A szabadságharc emlékeit kutatták fel. A megkérdezettek Kossuthon kívül Petőfit emlegették a legtöbbet. A legtöbb Petőfi-mondát ez a nagy kéziratos gyűjtés tartalmazza.¹ DIENES András munkásságának középpontjában állt a Petőfi-legendák összegyűjtése. Kötete kiterjedt gyűjtőmunkára támaszkodik, a nemesi-polgári családok tradíciói mellett azonban — amelyek a teljes Petőfi-képhez feltétlenül hozzátartoznak — a népi emlékezet háttérbe szorul.²

A mondabeli Petőfinek természetesen kevés köze van az élőhöz: a hozzáfűződő sztereotip cselekmény-típusok, folklór-motívumok többsége korábban az európai és magyar történelem más személyeihez kapcsolódtak. A legtöbb monda születésével, halálával és álruhás megjelenésével foglalkozik: ezek a mondák szervesen illeszkednek bele az európai

¹ A teljes kéziratos gyűjtés az Egyetemi Néprajzi Intézet (továbbiakban: Népr. Int.) adattárában van elhelyezve. Ebből eddig csupán néhány témakör került publikálásra. Irod.: *Vezérfonal* . . . 1947; — ORTUTAY Gy. 1952; — DÉGH L. 1952; — SÁNDOR I. 1953; — Uő. 1948. — Kéziratok: DEME László: *A szabadságharc vezéralakjai a néphagyományban*; — BANÓ István: *Negyvennyolc a népköltészetben*; — DÖMÖTÖR Sándor: *A betyárok 48-as szerepe a néphagyományban*.

² DIENES A. 1957.: Uő. 1958. Romantikus, átköltött szövegeket közül PÉTERFY T. 1910; HATVANY L. az emlékezéseken kívül a költő születésével és halálával kapcsolatosan mondákat is közöl I. 61—104, II. 835—866.; DÖMÖTÖR S. 1954; — KISS B. 1956; — LÁSZLÓ Gy. 1959; — FARAGÓ J. 1973. — Kéziratok: sok Petőfi-mondát őriz a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára (továbbiakban EA.) — Az utóbbi tíz évben történeti mondák gyűjtése során magam is több Petőfi-mondát följegyeztem. — A költő születésének 150. évfordulója alkalmából az országhatáron belül és kívül nagyarányú gyűjtőmunka bontakozott ki. Szabolcs-Szatmár megyében MOLNÁR Mátyás, a jugoszláviai magyarok közt PENAVIN Olga, Erdélyben FARAGÓ József irányításával.

folklórba. Petőfi az európai hős-idéal egyik késői, reprezentatív megtestesítője.

Az európai parasztság folklórja — akárcsak a keresztény legendairadalom — a földközi-tengeri, mediterrán kultúrában gyökerezik, ezért van az, hogy ha bármely jelentősebb hős mondakörét tanulmányozzuk, az eltérések, egyéni vonások ellenére ismerős világban érezzük magunkat. Hasonló tulajdonságokkal felruházott hősökkel, azonos motívumokkal találkozunk már a Bibliában, a görög-római mitológiában, vagy ritkább esetben a szentek életében. Ezek az azonosságok azonban — a korábbi hiedellel ellentétben — nem veszélyeztetik az egyes nemzetek népköltészetének eredetiségét.

A hős rendkívüli körülmények között születik:

Az újszülött sorsát megjövendölik. A görög-római mitológiában és a balkáni folklórban a jövendölés a három moira vagy párka feladata. Az európai folklórban a három asszonyt gyakran helyettesíti egy hivatásos jós: „Nem hiába, hogy Petrovicsnének még lánykorában *megjövendölte* egy javasasszony, hogy nagy-elméjű fia lesz; hogy olyan fiat fog szülni, amelyik előtt még ő maga is meg fog hajolni s Petrovicsné ennek a jóslatnak hitt is.”³ Hogy a költő is nagy jelentőséget tulajdonított a családi hagyománynak, azt *Jövendölés* c. verse tanúsítja.

Szülőhelye „hét város”. Homéroszt hét város vallja magáénak. A nagy emberekért folytatott versengés azonban a későbbi évszázadokban sem szűnt meg. Hogy csak néhány példát említek: Boccacciot Párizs, Firenze és egy kis toszkán városka, Cartaldo tartja szülőttjének.⁴ Az európai bevándorlók magukkal vitték hagyományaikat az új hazába is: így indult meg a harc több helység között Lincoln Ábrahámért.⁵

Kiskőrös, Kiskunfélegyháza és Szabadszállás között perré fajult a múlt század végén a vita Petőfi szülőhelyéért. A tanúk a helyi mondákat eskü alatt vallották. Bár az evangélikus egyház anyakönyvi kivonata kétségtelenné tette a költő szülőhelyét, a vita a mai napig sincs lezárva. Kiskunfélegyháza és Szabadszállás hívei nem tagadják ugyan az anyakönyvi bejegyzés hitelességét, de azzal érvelnek, hogy a gyermeket csupán azért keresztelték meg Kiskőrösön, mert az említett városokban nem volt evangélikus anyakönyvvezetés.⁶

A három helység mellett a néphagyomány még több változatot is ismer. Így DIENES András könyvében szó van Dunavecseről is.⁷ „... olyan variáció is kering a nép között, hogy a Félegyháza és Kiskőrös közötti Izsáki úton, a félegyházi határban levő Ringhegyi szőlő körül született, s innen vitték be, mint gyenge gyermeket, még aznap Kiskőrösre keresztelni.”⁸ És hogy most már meg se álljunk hétig: a Pest megyei Jakabszálláson jegyezték fel: „Hallottam, a fiam mondta, hogy kigyűtt rendeletbe, hogy Petőfi Sándor Szabad-

³ Vasárnapi Lapok, 1880. X. 10.

⁴ KARDOS T. 1972.

⁵ DORSON, R. M. 1964. 223—224.

⁶ MEZŐSI Károly az érvek sokaságát sorakoztatja föl Kiskunfélegyháza mellett. 1959. SÁNDOR József könyvének címe éppoly mániakusságra vall, mint a mű egésze: Nemes Petőfi Sándor költőnk Szabadszálláson született és Szibériában halt el. 1939.

⁷ DIENES A. 1957.

⁸ HATVANY L. 1967. 97.

szálláson született. Nem igaz ez kérem. Én még az anyámtól hallottam, hogy hogy volt. Ő ott szolgált a Nyírott Ángyi korcsmájánál. Petőfi apja meg az anyja Félegyházán voltak. Onnan gyűttek hazafelé. Ez a falu akkor még pusztta volt, és Szabadszálláshoz tartozott... Aztán itt szálltak meg, és itt a Nyírott Ángyi kocsmájában született meg Petőfi Sándor. Itt akkor még nem volt pap, Szabadszállásra vitték be keresztelni. Ezt tudom, mert anyám mondta, hogy ő is segített a szülésnél. Büszke is volt rá! Tudják ezt mások is, akik még emlékeznek rá...⁹

Elhagyva a perlekedő lokálpatrióták világát, a t a n y á k, p á s z t o r s z á l l á s o k lakóinak emlékein keresztül a történet egyre hasonlóbba válik a betlehemi kised legendájához: „Nem Szabadszálláson született Petőfi, egy városban se született az, hanem országu-ton. Én úgy hallottam, hogy egyszer régen, párszotorok, juhászok, csikósok kint tereltek a félegyházi határban. Tél volt, de régen a párszotorok télen is a mezőn tanyáztak. Bementek egyszer a párszotorok az útszéli csárdába, látják, ott ül egy szegény ember és nagyon búsul. Kérdezték, mit búsul? Azért, mondta, mert úton van a feleségével, és útközben megszületett a gyerek, most aztán itt vannak a csárdában, nem tudnak továbbmenni, a nagy hó miatt sem, meg a gyerek miatt sem. A párszotorok igen megsajnálták, bementek az asszonyhoz, hogy valami keresztajándékot adjanak a gyerekeknek, ahogy szokás. De szegény párszotorok voltak, semmijük sem volt; mi telik egy párszortól? Az egyik odaadta az ostorát, a másik juhász volt, az kisbárányt adott, hogy mégis adjanak valamit. A szegényember nagyon köszönte. Az volt Petőfi apja, a gyerek meg Petőfi Sándor.”¹⁰ Hasonló legendát mesélnek Petőfi születéséről Orgovány környékén is: — Petőfi apját a félegyházi mészárosok kiüldözik maguk közül. Várandós feleségével télvíz idején egy rossz szekéren útnak indul Kiskőrös felé. Az orgoványi csárda előtt meglepi őket a hóvihár. Itt születik meg Petőfi. Az ivóban borozgató párszotorok k a r i k á s o s t o r r a l, k i s b á r á n n y a l a j á n d é k o z z á k m e g a z ú j s z ü l ö t t e t.¹¹

A szlavóniai magyarok már egyenest arról beszélnek, hogy a gyermek barmok között, a jászokban született, és a párszotorok voltak az első gyámoltói.¹² A legendára — minden bizonnyal — a párszotorok között különösen kedvelt betlehemes játékok voltak hatással.

A halhatatlanság mítosza. A halál leküzdésének, tagadásának a vallásokhoz hasonlóan központi szerepe van a mítoszok, mesék, mondák világában. Ozirisz egyiptomi istenség feldarabolt testét éppúgy összeragasztják, életrekeltek, mint például a mesebeli Erős Jánosét.

Az istenek halhatatlanságát a korai Európa „jó király”-ai örökölték. Egy kiterjedt mondanakör, amelyet a magyar szakirodalomban helytelenül Kyffhäuser-mondatípusként emlegetnek (ez az elnevezés azért megtévesztő, mert azt sugallja, mintha egy német mondanakörrel lenne dolgunk; holott ez a típus Itáliától Angliáig mindenütt rendkívül elterjedt) leggyakoribb motívumai, melyek ismétlődnek: — a király nem halt meg, egy barlang mélyén harcosai közt szunyókálva várja „az időt”, amikor seregei élén újra népe segítségére siethet.¹³

⁹ Népr. Int. Pe. XXI. 14.

¹⁰ DIENES A. 1957. 263.

¹¹ A hódmezővásárhelyi Múzeum Adattára 3595.

¹² PENAVIN Olga szíves szóbeli közlése.

¹³ Vö. HELLER B. 1908.

A XIX—XX. századi népmondákban már gyakori, hogy a hős, akinek a visszatérését várják, nem király, hanem népvezér, forradalmár, vagy más neves, szeretett személyiség. A csoda egyre zsugorodik, reálisabbá válik. Míg a hegyben alvó királyokra néha évszázadokig kell várni, addig Petőfi már csak éppen akkor és ott (a segesvári csatában) nem hal meg; a monda csupán néhány évtizeddel toldja meg életét.

Petőfi halálának körülményeiről, meneküléséről, bújkálásáról máig is számtalan változat ismert a nép között: „Azt mondják, Petőfi nem halt meg Segesvárnál, hanem elszökött Romániába, Sándor fejedelemhez.”¹⁴ „Hát Petőfi nem halt meg Erdélyben, mert nem is volt ott. Az, kérem megszökött az osztrákok elől, idejében Amerikába ment, azért ment oda Kossuth is.”¹⁵

A rokkant szabadságharcos veteránok elbeszélései szolgálhattak a következő monda alapjául: „Hogy hogyan halt meg Petőfi, azt pontosan nem tudom . . . de vótak azér sokan, akik várták haza. Azt is beszélték, hogy Amerikába ment, oszt ott élt még tovább, csonkán. De csak úgy járt ő is, mint az öregapám testvére, akiről már beszéltem. Várták őt is, de nem jött meg soha.”¹⁶ — „Nálunk az öregek még ma sem hiszik el, hogy Petőfi meghalt volna. Úgy volt az, hogy egy mély kútban húzta meg magát, ezért nem találta rá az oroszok, pedig ugyancsak keresték. Három nap, három éjjel volt a kútban, akkor kimászott és pásztornak öltözve szökött Törökországba, Kossuth után. Ide többé nem tért vissza, mert nem akart rab hazában élni.”¹⁷ — „Én Petőfiről azt hallottam, hogy ott volt Illaván a börtönbe, ott dőgözött. Meg ott vót az a rab is, aki mesélte. Lantosnak hívták. Ott vót a börtönbe, aztán amikor kiszabadult, el akart menni búcsúzni Petőfi Sándortól. Erre úgy összeszólalkoztak, hogy ez a Lantos kihajította az ablakon a börtönőrt, oszt azér még 12 évet kapott. Ő mesélte, hogy ott vót Petőfi Sándor is a börtönbe. Őt a Habsburg dinasztia csukatta le.”¹⁸ — Petőfiről sok szóbeszéd járta az öregek között. De abban megegyeztek, hogy „nem halt meg az, mert egy idevalósi szekeresgazda azt mondta egyszer, hogy hallotta a hídi vásárban, hogy minden évben meglátogatja az anyja sírját. Én nem tudom, igaz volt-e nem-e, azt jobban tudják az urak, akik tanulták Petőfit.”¹⁹ — „Hogy Petőfi hogy halt meg, még az írás sem tudja biztosan. Egy nagy ütközetben, Mohácson felül halt meg. Az is jó református gyerek volt.”²⁰

De a legtöbben mégis úgy tudják, hogy hadifogságban halt meg Szibériában: „Petőfi nem a segesvári csatában halt meg, hanem Oroszországban. Segesvárnál csak megsebesült, aztán foglyul vitték Szibériába. Onnan nem tért meg, ott halt meg. Azt is mondják, hogy ott újra megnősült, és családja is volt. Az utódai tán még most is élnek.”²¹ — „Apám azt mondta, nem halt meg. Az oroszok fogságába került és ott is maradt. Mesélték, hogy Szibériában nem írt több verset, csak mindig haza-gondolt. Mi sokáig vártuk, gondoltuk erre jön, mert Kőrösön született; de ha jöhetett is, nem jött, mert az osztrákok megölték volna.”²² Egyesek arról is tudnak, hogy fia a máso-

¹⁴ Pusztamérges, Hajdú m. Népr. Int. Ha. X. 2.

¹⁵ Balmazújváros, EA. 2065. Gyűjt. AUKNER Tibor, 1947.

¹⁶ Szentmártonkáta, Pest m. Népr. Int. Pe. XLII. 148.

¹⁷ Bábolna, Pest m. Népr. Int. Pe. IV. 25.

¹⁸ Békés. Népr. Int. Bé. I. 204.

¹⁹ Hajdúhadház, EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

²⁰ Bábonymegyer, Somogy m. EA. 2062. Gy. MORVAY Judit, 1947.

²¹ Dormánd, Heves m. EA. 2064. Gy. CSERMÁK Géza, 1947.

²² Bácsbokod, EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

dik világháborúban hazatért: „A másik hír szerint Szibériába vitték. Állítólag a fia is jött volna most az orosz hadsereggel. Úgy mondják Omszkban él, s onnan jött most egy leszármazottja ide.”²³

S hogy itt nem csupán arról van szó, hogy Petőfi — mint annyian mások — hadifogságba eshetett, hanem hogy rendkívüli lényével nem fér össze az elmúlás gondolata, ezt az alábbi töredékes szövegek is tanúsítják: „Sokat beszéltek az öregek arról, hogy meghalt Petőfi a segesvári csatában. De mind megegyezett abban, hogy nem halt meg az, mert az o l y a n t a n u l t e m b e r t u d m a g á r a v i g y á z n i. Én is azt hiszem, hogy nem esett el, hanem elment más országba, aztán élt vígan a tudománya után.”²⁴ — „... ott hallotta először, az egyik vásárban az emberektől, hogy Petőfi meghalt. Nagyanyám ekkor azt mondta, hogy ez nem igaz; olyan ember, mint ő volt, olyan másmilyen ember, az talán nem is hal meg úgy, mint a többiek.”²⁵ A következő mondákban újra hangot kap „az idő”; amikor szabad lesz újra a nép és a szeretett vezér visszatér körébe: „Petőfi nagy költő volt és hadvezér. De nem engedték, hogy nagy rangja legyen, mert színész volt és az akkortájt nem volt becsületes dolog. Így mint egyszerű katona harcolt. De hogy harcolt! Azt mesélik, elesett. De a nagyapám azt mondta, egyszer megjelenik és akkor megint jó lesz a m a g y a r n a k. De hát nem jött, pedig mi, gyerekek is vártuk.”²⁶ — „Petőfi író ember volt, barátja Kossuthnak, vele együtt harcolt az osztrákok ellen. Nem halt meg, hanem fogságba esett és Oroszországban élt. Többször volt Magyarországon is, de nem maradt itt, mert rab volt a magyar.”²⁷

Petőfi halálhírének nemcsak a magyarok, de a szomszéd népek is elutasították.

A s z l o v á k o k n á l ugyancsak mondák terjengtek álrúhás megjelenéséről, szibériai fogságáról. A s z e r b V r e m e c. belgrádi lapban megjelent egy cikk²⁸, amely szerint Petőfi nem halt meg, hanem Románián keresztül Törökországba, majd Szerbiába menekült. Petrus álnéven sekrestyésként évtizedekig élt Crna Travában. Verseket is írt, amelyeket maga fordított le szerb nyelvre.

S végül a Petőfi temetéséről szóló mondák az A t t i l a - m o n d a k ö r örökségei: „Petőfi Sándor meghalt, és a felesége temette el. Nagyon szépen akarta eltemetni. Eltemette nap alá, hold alá, föld alá, víz alá. Betette négyes koporsóba. Aranykoporsóba, ezüstbe, vasba és fába tette őt. Mikor eltemették, ráengedtek vizet. Máiig se tudja senki, hol fekszik.”²⁹

A vízben való temetést idézi Gábor Áron mondája is: „Volt a csatatéren egy nagy folyóvíz, mondta az öregapám a nevét, de elfeledtem, a folyón volt egy híd; ott jött át az ellenség, ott ölték meg Petőfit. A katonák aztán eltemették Petőfit a folyóba, ezért nem találják sehol.”³⁰

A következő monda a vezérek titkos temetkezési helyeinek az emlékét

²³ Adony, Fejér m. Népr. Int. Fe. I. 319.

²⁴ Szőny, Komárom m. EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

²⁵ DIENES A. 1957. 115—116.

²⁶ Kiskőrös. Népr. Int. Pe. XXV. 5.

²⁷ Tiszanána, Heves m. EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

²⁸ A cikket a Magyar Hírlap 1931. júl. 7-i száma is átvette.

²⁹ Borsodnádásd. Népr. Int. Bo. XVI. 25.

³⁰ DIENES A. 1957. 267.

órzi, amelynek verziói a néphagyományban ugyancsak fennmaradtak: „Mikor Petőfi elesett a csatában, az ellenség fővezére megparancsolta, hogy keressék meg Petőfi holttestét, és temessék el jó mélyen. Mikor el volt temetve, azt mondta a fővezér, most úgy egyengessék el felette a földet, hogy nyoma sem maradjon, hol fekszik. Elegyengették, hogy nyoma se maradt. De az se volt elég, egy század huszárt rendelt ki a fővezér, azt parancsolta: egy napig lovagoljatok a csatateren, hogy egyformán tapossátok le a földet mindenütt. Letaposták a huszárok a földet. Akkor azt kérdezte a fővezér: Na melyikőtök tudja, hogy hol van Petőfi Sándor sírja? – Két huszár mondta, hogy ők még tudják. A két huszárt a fővezér nyomban agyonlövötte, hogy senki se tudja, hol fekszik Petőfi Sándor. Azért nem találják meg a sírt, senki se tudja megmutatni. Azt a kettőt, aki még tudta, főbelövette a fővezér. A többi, ha tudta is, nem mondta, nehogy úgy járjanak ők is.”³¹

A két mondatípussal legutóbb LÁSZLÓ Gyula foglalkozott. Míg az utóbbit — a sír eltaposását — népi tradíciónak tartja, a vízben való temetkezés motívumát irodalmi átvételnek tekinti.³² A folklórirodalomban ez a nézet MÓRA Ferenc írásának hatására³³ szinte egyeduralkodóvá vált. Az utóbbi tíz év terepen történt gyűjtései azonban azt bizonyítják, hogy a vízben történt temetkezés emléke — Attila vagy más hős nevéhez fűződve — máig is elterjedt.³⁴ Néhány változat Jókai vagy Gárdonyi hatására keletkezhetett; ez azonban nem zárja ki, hogy ettől függetlenül is fennmaradt a szájhagyományban. Annál is valószínűbb ez, mivel a szlovének között — a magyar írók hatásától függetlenül — ugyancsak ismert Attila vízbe süllyesztett koporsójának mondája.³⁵

Álruhában a nép között. Az egyiptomi és görög istennők — Isisz, Demeter és Io — álruhában, dajkaként bolyongtak a halandók közt, eltűnt gyermeküket vagy férjüket keresve,³⁶ Jupiter ugyancsak álruhában látogatja az idős házaspárt, Philemont és Bauciszt.³⁷ Az európai folklórban az álruhás istenségek helyébe a „jó királyok” lépnek, akik álruhában győződnek meg arról, hogyan bánnak az urak alattvalóikkal. A felismerés leggyakoribb formája: a hős írást hagy hátra, ebből tudják meg kilétét. Köztudomású, hogy nálunk ez a mondakör elsősorban Mátyás király alakját övezi, de rajta kívül is sok más hőst felruháznak e cselekménytípussal.

A születés és halál mondáin kívül a Petőfi-mondakör egyik leggyakoribb motívuma az álruhás megjelenés. Ezeknek a mondáknak az alap gondolata: a költő egy a néppel, együtt eszik-iszik velük, gondjaikkal azonosul. A felismerés formája a hátrahagyott írás. Hogy ez a monda a múlt század második felében mennyire elterjedt volt, bizonyítja az, hogy szélhámosok magukat Petőfinek adták ki, s hetekig tartatták el magukat hiszékeny emberekkel. Az egyik változat a bécsi besúgók füléhez is eljutott. 1850 júliusában jelentik Bach-nak, hogy Kossuth ügynököket küldött Magyarországra, köztük a költőt: „Petőfi Sándor, az ismert magyar költő nincs Párizsban,

³¹ DIENES A. 1957. 265–266.

³² LÁSZLÓ Gy. 1959.

³³ MÓRA F. 1935.

³⁴ A készülő mondakatalógus adataira hivatkozom itt. Bővebben erről DOBOS I. 1970. A kérdéssel az Attila-mondák kapcsán még részletesebben kívánok foglalkozni.

³⁵ RELKOVIČ, D. 1939. 54.

³⁶ WALDAPFEL I. 1934; — HONTI J. 1962.

³⁷ Legutóbb erről DÖMÖTÖR T. 1971.

hanem juhásznak maszkírozva a Muraközben, és pedig annak horvátországi részén tartózkodik.”³⁸

A máig fennmaradt számtalan változat közül kettőt közölnék: „... Petőfi nem esett el a segesvári csatában... megmenekült, aztán á l r u h á b a n bujdosott az országban, és a pajták meg pincék ajtajára írt verseket, hogy tudják az emberek, hogy él még Petőfi Sándor.”³⁹ — „Nem halt meg Petőfi a csatában. Kijött a csatából. Csabára ment, ott hallotta, hogy lepaktázott Görgey az ellenséggel. Gyorsan kocsira ült Petőfi, hogy elmenjen Világosra, agyon akarta ütni Görgeyt... Mikor odaért, hallotta, hogy Görgey már eladta a magyar sereget és a tizenhárom tábornokot. Petőfi, mikor meghallotta, vett egy koci diót, éppen dióérés ideje volt, megfúrta a diókat, minden dióba tett egy cédulát. Vers volt a cédulákon, le volt írva minden, hogy árulta el Görgey Magyarországot, és a tizenhárom tábornokot. Akkor elment bujdosni az országba Petőfi, felöltözött svábnak, mint aki diót árul, járt a szekérral, árulta a diót. Az emberek megvették a diót, eltették és amikor diót törtek karácsonykor, akkor tudta meg az ország, kicsoda Görgey, milyen nagy áruló. Gondolkoztak az emberek, hogy jött a cédula a dióba: eszükbe jutott a sváb, aki árulta. Tudták már, hogy Petőfi volt. De Petőfi sehun se volt már, többet se látták.”⁴⁰

„A felesége felesége”. A kiemelkedő hősköz fűződő mondakörök a legáltalánosabban elterjedt motívumokon túl egy é n i e k e t is tartalmaznak. Ezek rendszerint a hős valóságos életének elferdített mozzanataiból erednek. A Petőfi-mondakörben számtalan variációban maradt fenn a múlt század második felének nagy pletykája Szendrey Júlia hűtlenségéről, „az özvegyi fátyol eldobása”-ról. Ez a monda különösen az Alföldön és Erdélyben elterjedt. A monda a társadalom különböző szintjein más-más formában fogalmazódott meg: „Én úgy tudom, hogy Petőfi nem jól élt a feleségével, aztán elterjedt a híre, hogy ő meghalt volna, az asszony meg nem gyászol, hanem elment a bálba. A muszka tisztekkel még táncolt is. No már most, akárhol is volt Petőfi, megtudhatta ezt és ezért nem jött vissza.”⁴¹ — „Petőfiről azt mondják, meghalt a segesvári csatában. De nem halt ám meg, csak megsebesült. Az oroszok elvitték és felápolták. Hazajött, de meghallotta, hogy a felesége Szendrey Júlia elhagyta, bánatában visszament Oroszországba.”⁴² — „Petőfi Sándor azért bujdosott el, mert a felesége r o s s z r a a d t a m a g á t, míg ő odavolt. Ezen elbúsult, aztán mikor hallotta, hogy elesettnek vélik, haza se jött többé.”⁴³ „Petőfi Sándor literáti [!] ember volt. Azt jelenti ez, hogy olyan írástudó-féle. Olvastam róla, hogy k i k a p ó s a s z s z o n y v o l t a f e l e s é g e. Amíg ő katonáskodott, nem jól viselte magát az asszony. Petőfi úgy elbúsult ezen, hogy haza se jött többé.”⁴⁴ — „Petőfi is de marha egy ember volt, mikor erővel kiment a frontra. Mondta is neki egy tábornok, hogy 'poétának nincs itt semmi helye' — 'Ott esem el, a harc meze-

³⁸ SÁNDOR J. 1939. 107.

³⁹ Nádudvar, Hajdú m. EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

⁴⁰ DIENES A. 1957. 268.

⁴¹ Bicske, Fejér m. EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

⁴² Oroszló, Heves m. EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

⁴³ Szőny, Komárom m. EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

⁴⁴ Szőny, Komárom m. EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

jén'. Petőfiné kiment a szeretőjével meg a kisleányával, de nem találták."⁴⁵

Kötetlen emlékezések a költőre. A közölt mondákon kívül — melyek, mint láttuk, sok esetben maguk sem nemesedtek még népköltészetté, és az esetlegesség és valóság sok törmelékét hordozzák — a megkérdezettek többsége csupán néhány suta mondatban közölte, mi az, amit a költőről tud. Ezek az akadozó mondatok — melyeknek esztétikai értékük nincs — még mindig rendkívül tanulságosak a valóság iratlan továbbélése, a nép történelem-szemlélete szempontjából. A sokszor dadogó közlésekből a szóbeli tradálásnak csupán csak néhány olyan tendenciájáról szólnék itt, amely általánosabb érvényű és nemcsak a Petőfi-emlékekre vonatkozik.

Legszembetűnőbb a valóságban bonyolult események szimplifikálása. A szabadságharc a nép tudatában úgy él, mint két jó barát, Kossuth és Petőfi nagyszabású egyéni akciója. Lelkes szónoklatokkal, verseikkel megindítva a harcot, eltörölték a nemesi kiváltságokat, kivívták az egyenlőséget, kiverték az osztrákokat. (A történelem eseményei egyébként — egy adott kor néhány ismerőjén, szaktudósán kívül — mindnyájunkban leegyszerűsödve, sematizálódva élnek.) „Sose lett volna háború, ha Petőfi nem szaval március 15-én. Nagypám komája fönn volt Pesten és hallotta. Mesélte, milyen szép szál ember volt. Csak attól félt, hogy lecsukják. De nem csukták le, hanem elküldték katonának és meghalt.”⁴⁶ — „Az urdóuga akkor szűnt meg, mikor Petőfi azt mondta, hogy: 'Talpra magyar!'"⁴⁷ — „Jött Petőfi akkor felszabadult a nép, és attól kezdve nem vitték el tőle, azt, amit termelt. Attól kezdve jobban mertek beszélni az uraikkal, azok is jobban bántak a cselédekkel, attól kezdve komenciót mértek. Petőfi fain gyerek volt, úgy tudott az beszélni, hogy az egész magyar népet mind felrázta. A Talpra magyar-t is Petőfi tanálta ki, a maga eszítől.”⁴⁸ — „Petőfi, aki a szabadságharcot megindította, mikor az oroszok betörték, Erdélybe ment. A csatába is, mikor nem kellett neki lőni, verset írt. Egyszer bánatjába, hogy a csapatot szétverték, leült egy kőre és azt írta, hogy 'Ott essek el én, a harcmezőn!', mire befejezte, jött egy orosz és hátulról leszúrta. Ebbe belehalt. Mert nem igaz, hogy él még.”⁴⁹ — „Nagy ember volt az, kérem. Hallottam, hogy olyan szépen szavalt, hogy sírvafakadtak az emberek. Pedig hát, tanulatlan magunkfajta ember volt, csak hát okosnak született. Ő volt a segesvári csatában, a fővezér; de az oroszok elfogták és Szibériába vitték.”⁵⁰ — „Petőfi Sándor barátja volt Kossuthnak. Együtt csinálták a szabadságharcot, Kossuth szóval, Petőfi írással.”⁵¹ — „Kossuthnak a katonák önként álltak be. Az elnyomók ellen mindenki állt be, lóháton. Petőfi járt faluról-falura lelkesítette a népet.”⁵² — „Petőfi egy költő volt, ő is Kossuth mellé állt, az egyik fővezére lett, mindenütt ment Kossuthal. Még képen is láttam. Petőfi gyűjtötte a katonaságot, Kossuth meg ment faluról-falura hősiessen, úgy mint most a pártszónokok (1947-ben) és lelkesítette az embereket. Szép verseket írt. Én mindig negy-

⁴⁵ Cegléd. Saját gyűjtés.

⁴⁶ Bácsalmás. Népr. Int. Bb. I. 3.

⁴⁷ Lónya, Bereg m. Népr. Int. Be. V. 143.

⁴⁸ Sirok, Heves m. Népr. Int. He. XXVI. 21.

⁴⁹ Cigánd, Zemplén m. Népr. Int. Ze. V. 33.

⁵⁰ Kiskunhalas. EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

⁵¹ Kistelek, Csongrád m. EA. 2065. Gy. AUKNER T. 1947.

⁵² Bábonymegyer, Somogy m. EA. 2062. Gy. AUKNER T. 1947.

vennyolcas ember voltam.”⁵³ — „Jó katona volt. Ő volt Kossuth jobbkeze. De Kossuth öregebb volt és ezért lett ő a vezér. Kőrösön született, de azt mondják, itt is járt nálunk és szavalt katonaruhában.”⁵⁴ — „Petőfi Asszonyfán lakott, a víz mellett . . . Abban az időben, mikor itt volt, nem sokat adtak rá, meg a verseire . . . Háború lett, aztán Petőfi kiment a frontra, ott érte a baj: 40 évig sem élt. Huszárőrnagy volt, úgy lovagolt, mint a fenyve. Kossuth híres ember volt. Petőfivel együtt ő vezette a forradalmat. Azért kellett neki elbujdosni Oroszországba.”⁵⁵ — „Petőfi rajongásig szerette Bem tábornokot, viszont Bem fiaként szerette Petőfit.”⁵⁶ — „Bem apó rémséges híres ember vót. Petőfi is vele járt. Bem apó igen féltette, egy kicsinyt gyöngébb egészsége vót. Mondta neki: 'Fiam, neked csak a szüved nagy, úgy gyöngé vagy!' De szavaival úgy fellelkesítette a csapatot, hogy erősebb volt, mint akármilyen vezérlat alatt . . . Petőfi őrnagy volt. Amerre ment, mindenfelől elhajtották az ellenséget.”⁵⁷

A nép iratlan történelmében a nagy emberek szegről-végről mind rokonok, vagy legalább is jó barátok; néha akkor is, ha különböző korokban éltek: „Mikor megházasodott, akkor is Koltóra jött, kocsiával jött Nagybányáról. Három hétig lakott itt Petőfi Sándor, mert egyenesen idehozta a feleségét, Zrínyi Ilonát.”⁵⁸

Az emlékezetben a betyárok, a nép szeretett hősei is, barátságban voltak a költővel, akkor is, ha — mint Savanyú Jóska — történetesen nem voltak kortársak. „Petőfit egyszer elfogták Rózsa Sándor legényei. Ez még negyvenyolc előtt történt. Azt dúdolgatta: 'Fürdik a holdvilág az ég tengerében', de annak nagyon megtetszett és igen jó barátságba kerültek.”⁵⁹ — „Nagyapámtól hallottam, hogy Petőfi járt a faluban . . . Sós István borbély háza még akkoriban megvolt, kocsmá volt benne. Savanyú Jóska bort ivott benne nyugodtan, amikor a pandurok a faluban jártak. Még Petőfit is megkínálta.”⁶⁰

*Dunavecse*n ma sem próféta. Az a megvetés, amellyel az alacsony származású, hányatott életű, rossz anyagi körülmények között élő költőt még a jobbmódú jobbgyparasztok is kezelték, a visszaemlékezésekből ma is jól nyomon követhető: „Vándorlegény volt, aki faluból-faluba ment és a templom előtt verseket mondott. Voltak olyan versei is, amiért a zsandárok megkergették, de mindig sikerült megszöknie.”⁶¹ — „Vándorlegény volt, és útszéli beszálló kocsmákban verseket írt. A kocsmárosnék segítettek rajta és sokáig ott volt. Ha ételt kapott, hálából szavalt. Aztán színésznek ment, mert az is kóbor élet. De mikor toborozták a katonákat ő is elment és rendes ember lett belőle.”⁶² — „Csavargó volt, mert akárhányszor megfordult Erdődön, mindig munka nélkül kóricált itt, nem volt állása, sem pedig jövedelme.”⁶³ Ezek az emlékek talán fényt vetnek arra is, hogy mért bukott meg a költő Szabadszálláson, a választásokon.

⁵³ Bábonymegyer, Somogy m. EA. 2062. Gy. AUKNER T. 1947.

⁵⁴ Kiskunhalas. Népr. Int. Pe. XXVII. 18.

⁵⁵ Ostffyasszonyfa, Vas m. DÖMÖTÖR S. 1954. 8—9.

⁵⁶ Pilis, Tolna m. Népr. Int. To. XIX. 43.

⁵⁷ Csögle, Veszprém m. DÉGH L. 1952. 157.

⁵⁸ DIENES A. 1957. 201.

⁵⁹ Gödöllő, Pest m. DÉGH L. 1952. 151.

⁶⁰ Ostffyasszonyfa, Vas m. DÖMÖTÖR S. 1954. 9.

⁶¹ Jánoshalma, Pest m. Népr. Int. Pe.

⁶² Csengőd, Bács-Kiskun m. EA. 2065. AUKNER T. 1947.

⁶³ CSEKE P. 1970. 13.

Különösen rossz híre volt a Petrovics családnak Dunavecsén: „... az öreg Petrovicsról tudta az egész falu, hogy mindenféle adósságokkal küszködik, a fiát meg éppen úgy emlegették dédapámék rokonságában, hogy az öreg Petrovics csavargó fia.”⁶⁴ „Itt, ebben a házban, itt vágott Petrovics István húst. Ha ugyan volt mit! Mert nagyon el volt adósodva, sokaknak tartozott, hitele sem volt. Dühös, ingerült állapotban élt itt Dunavecsén, ha elfogta a mérég és káromkodni kezdett, az egész környék visszhangzott tőle.”⁶⁵ Egy másik emlékező családi tradíció alapján elmondta, hogy utasították ki Petőfit egy bálból, amelyet a vecsei „jobb családok” rendeztek: „... a nagyvendéglős odament hozzá és azt mondta neki, nézze Sándor öcsém, ide nem jöhet akárki, csak akit meghívtak. Jobb lesz, ha hazamegy!”⁶⁶ Nemrég mondta egy vecsei ember: „Tegnap is vót a rádióba egy nagy leadás a Petőfirül. Én csak mindig nevetök. Én má nem ismertem, az öregök azok igen, azok meséték, hogy a Petőfi az egy csavargó vót. Ha az apja felöltöztette, elment a Dunára. Mindég rongyosan gyött vissza. Annak az vót a természete a csavargás. Nem vót az olyan tanút ember, nem szeretött az tanúni, csak jó tudott beszélni. A többi ember meg butább vót. Akkó még nem tuktak annyit a népek. Ha mögiovott egy pohár bort, mingyá fölugrott az asztalra oszt szónokót . . . Ha itthon vót, mindig elment szórakozni, mert itt a dunai malmok vótak, túrós csuszát önni. Nagy csavargó vót az, mer arra születött, hogy szónokojjon. Má negyvennyócba a Kálvin térön, ott a nemzeti ház vagy múzeum előtt monta a talpramagyart. Aztán meg is halt, de má akkó őrnagy vót. Mer ilyen embör vót az.”⁶⁷

A „félisten”. Bár ilyen elítélő nyilatkozatokat (elsősorban Dunavecsén) máig is lehet hallani, a hagyomány-anyag egészében erősen jelentkezik az a tendencia, amely a fiatalon elhunyt költőből emberfeletti héroszt formál. „Majdnem istenként imádták” — mondja még szerényen az egyik emlékező. De ennél jelentősebbek a ki nem mondott, lappangó hiedelmek, tévedések. Az, hogy születésének körülményeit összetévesztik Jézuséval, hogy nem fogadják el egy ilyen „másmilyen” ember halálát.

A p o n y v á k é s o l a j n y o m a t o k hatása különösen a parasztság felső rétegének emlékein érezhető, a legerősebben az Alföldön: „Petőfi? Talpig magyar volt. Híres költő korában halt meg Segesvárnál. Volt egy kép a községházán, rajta volt félig fekve Petőfi, megsebesülve és a saját vérével írta egy kőre, vagy mire, hogy 'hazám'.”⁶⁸ A mondák túlnyomó többsége azonban e hatástól mentesen keletkezett.

*

Költőink közül Petőfi előtt — tudomásunk szerint — csupán Csokonai Vitéz Mihályról szólnak mondák és anekdoták, egy szűkebb területen, Debrecenben és környékén, szórványosan Észak-Magyarország és a Dunántúl egyes részein.⁶⁹ Az, hogy Petőfi neve országSZerte ismertté vált, az a szabad-

⁶⁴ DIENES A. 1957. 126—127.

⁶⁵ DIENES A. 1957. 124—125.

⁶⁶ DIENES A. 1957. 125—126.

⁶⁷ Dunavecese. Gyűjt. ÉGETŐ Melinda 1965.

⁶⁸ Szentlőrinc, Baranya m. Népr. Int. Ba. XLV. 40.

⁶⁹ VARGHA B. 1960. 447—464.

ságharcban betöltött szerepének köszönhető. Mivel az autonóm, szóhagyományozódó kultúra egyre inkább beleolvad a „nagy kultúra”-ba, lehetséges, hogy Petőfi marad egyetlen költőnk, akinek emlékét országszerte népmondák őrzik.

IRODALOM

- CSEKE Péter
1970 *Itt járt Petőfi*. Echinox, V. 13. Kolozsvár.
- DÉGH Linda
1952 *A szabadságharc népköltészete*. Bp.
- DIENES András
1957 *A legendák Petőfije*. Bp.
1958 *Egy békési Petőfi-legenda*. Irodalomtörténet. 145–146.
- DOBOS Ilona
1970 *A történeti mondák rendszerezéséről*. Ethnographia. 97–112.
- DORSON, R. M.
1964 *Oral tradition and written history: the case for the United States*. Journal of the Folklore Institute. Vol. 1. No. 3. 220–234.
- DÖMÖTÖR Sándor
1954 *Petőfi vasi élményei és a néphagyomány*. Szombathely.
- DÖMÖTÖR Tekla
1971 *Az álruhás istenség szálláskeresése*. Világosság. 219–221.
- FARAGÓ József
1973 *Egy folklorista találkozója Petőfivel*. Kortárs. I. 51–55.
- HATVANY Lajos
1967 *Igy élt Petőfi*. 2. jav. kiad. Bp.
- HELLER Bernát
1908 *A Kyffhälluser mondafaj vonatkozásai*. Ethnographia. 12–34.
- HONTI János
1962 *Szolgáló istennők*. In: Válogatott tanulmányok. Bp. 140–144.
- KARDOS Tibor
1962 *Élő humanizmus*. Bp.
- KISS Béla
1956 *Petőfi emlékek Kiskőrösön*. Kiskőrös.
- LÁSZLÓ Gyula
1959 *Történeti és régészeti jegyzetek Petőfi sírjának mondáihoz*. Irodalomtörténet.
- MEZŐSI Károly
1961 *Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi életük*. Irodalomtörténeti Füzetek. 33.
1959 *Petőfi vitatott szülőhelye*. Irodalomtörténeti Közlemények. 488–512.
- ORTUTAY Gyula
1952 *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományában*. Ethnographia. 263–307.
- PÉTERFY Tamás
1910 *Petőfi regék*. Bp. Petőfi Könyvtár XII.
- RELKOVIĆ, Davorka
1939 *Hun és magyar vonatkozású mondák nyugati szomszédainknál*. Ethnographia. 55–65.
- SÁNDOR István
1948 *A késétt kegyelem mondái*. Ethnographia. 138–145.
1953. *Világos és Arad a magyar néphagyományban*. MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei III. 105–186.
- SÁNDOR József
1939 *Nemes Petőfi Sándor költőnk Szabadszálláson született és Szibériában halt el*. Bp.
- TRENCSENYI-WALDAFFEL Imre
1934 *Io Byblosban*. Egyetemes Philológiai Közlemények.
- VARGHA Balázs
1960 *Csokonai emlékek*. Összeállította és a jegyzeteket írta — .

Ilona Dobos

VOLKSSAGEN UM DIE GESTALT SÁNDOR PETŐFIS

Auszug

Unter den ungarischen Dichtern knüpfen sich die meisten Sagen und Erinnerungen an die Gestalt Petőfis. Seine Popularität ist in erster Linie der außerordentlich bedeutenden Rolle zu verdanken, die er im Freiheitskampf von 1848/49 spielte. Die Petőfi-Erinnerungen in der mündlichen Überlieferung sind verhältnismäßig neu, so darf nur ein Teil der veröffentlichten Texte als Volksdichtung angesehen werden, die Mehrheit bilden weniger anspruchsvolle und weniger formvollendete Erinnerungen.

Die Petőfi-Sagen fügen sich organisch in die europäische Folklore ein. Die stereotypen Handlungs-Typen und folkloristischen Motive knüpften sich früher an andere Persönlichkeiten der europäischen und der ungarischen Geschichte. So z. B. das Motiv der „beiden“ Städte, die sich für den Vorrang der Geburtsstadt wetteifern. Ende des vorigen Jahrhunderts artete sich dieser Streit zwischen drei Städten — Kiskunfélegyháza, Kiskőrös und Szabadszállás — in einen juristischen Fall aus. Das Volk nahm seine Todesnachricht nicht als Wahrheit an. Die meisten Sagen berichten — Jahrzehnte nach seinem Tode — darüber, daß er verkleidet wieder erschienen, in Sibirien oder Serbien aufgetaucht sei. Petőfi ist eine späte, repräsentative Verkörperung des europäischen Helden-Ideals.

In größerer Zahl als die Sagen, leben Erinnerungen im Volksmunde. Diese, besonders die mündlich überlieferten Wahrheitselemente sind — im Zusammenhang mit der Geschichtsauffassung des Volkes — sehr aufschlußreich. Am augenfälligsten ist dabei die Simplifizierung der komplizierten Ereignisse der Wirklichkeit. In der ungeschriebenen Geschichte des Volkes werden die Ereignisse von den Helden gelenkt und diese stehen gewöhnlich in irgendeiner — z. B. freundschaftlicher oder verwandtschaftlicher — Beziehung zueinander. Das kommt selbst dann oft vor, wenn die Helden in verschiedenen Epochen lebten.

Da die mündlich überlieferte Kultur immer mehr in der „großen Kultur“ aufgeht, wird Petőfi möglicherweise der einzige ungarische Dichter sein, dessen Name im ganzen Lande in Volkssagen bewahrt wird.

Елена Добош

НАРОДНЫЕ ПРЕДАНИЯ О ШАНДОРЕ ПЕТЕФИ

Резюме

В числе венгерских поэтов больше всего народных преданий и воспоминаний относится к Шандору Петефи. Его популярность вызвана в первую очередь его измостной деятельностью в борьбе за свободу 1848 г. Так как народные предания о Петефи в устной традиции возникли относительно недавно, всего только определенная часть опубликованных текстов может считаться как произведение народно-поэтического творчества, большинство же этих текстов является малохудожественным недоработанным воспоминанием.

Устные предания о Петефи органически входят в европейский фольклор. Связанные с образом Петефи стереотипные сюжетные типы и фольклорные мотивы раньше связались с другими деятелями, историческими личностями европейской и венгерской истории. Речь идет о таких сюжетах, как: «два» города спорят о том, где родился поэт. В конце прошлого века между тремя городами — Кишкунфеледьхаза, Кишкереш и Сабадсаллаш — перешел этот спор в судебное дело. Вести о смерти Петефи народ не поверил. Большинство устных преданий сложилось о появлении Петефи в маскировке, о встречах с ним в Сибири или Сербии даже на десятилетия позже его смерти. Петефи тут выступает как позднее репрезентативное воплощение европейского идеала о герое.

В устной традиции воспоминаний больше, чем устные предания о Петефи. Они интересны, прежде всего, с точки зрения взгляда народа на историю и отражения действительности в устной традиции. Больше всего бросается в глаза упрощение сложных событий действительности. В бесписьменной истории народа события управляются героями, находящимися обычно в какой-то связи друг с другом (они — друзья, родственники и др.). Это часто встречается даже в таких случаях, когда эти герои жили в различные эпохи.

Так как культура устной традиции все более сливается с «большой культурой», легко может быть, что у нас Петефи остается единственным поэтом, имя которого по всей стране сохраняется в устных преданиях.

Balladáink kapcsolatai a népénekekkel*

A magyar balladakincs összefoglaló kiadásának¹ a történeti- és népénektárral való összehasonlítása során néhány olyan összefüggés bukkant elő, melyeknek legalább vázlatos fölemlítése már a kutatások mai stádiumában is hasznosnak látszik. Mind a népdalok rendszerében, mind a népénekek gyűjtésében és rendszerezésében, továbbá az összehasonlító adatok gyűjtésében jelentős munka van még hátra, amíg a népdalnak a népénekekhez, s ezen túl a „magas” műveltségéből származó egyéb elemekhez való viszonyáról összefoglalást adhatunk. Mindenesetre igaz, hogy a népdalt, s a templomi éneket, ünnepköszöntőt, névnapköszöntőt, históriás éneket ugyanaz a nép éneklí megkülönböztetés nélküli szívességgel, intenzitással, s így a különböző rétegek hatása a zenei tudatban összekapcsolódik. Ugyanakkor az is igaz, hogy a funkcióérzék igen eleven a népben, s máris látszik, hogy akármit akármire nem alkalmaz. Eldönteni azonban, hogy milyen szférákban mennyire érvényesül az egymásrahatás, ahol pedig hasonló jelenségeket találunk, melyiktől melyik felé irányul, avagy mindkettőt megelőző gyökérre megy-e vissza, sok további kutatást, az egyes esetek tucatjait formatani, történeti, filológiai szempontból egyaránt szemügyre vevő vizsgálatot kíván.

Valamennyi itt következő összevetés csak az alapvető tájékozódást segítő megfigyelésről referál. Mindegyik dallamcsalád az összes fontos változatokat számba vevő, a stílusösszefüggéseket konkretizáló, műzenei, nemzetközi összevetésekkel ellátott tanulmányt kívánna; a publikálásra váró anyagból itt csak azt a néhány példát mutathatjuk be, mely ha teljes bizonyításhoz nem is, de az összefüggések illusztrálására elegendőnek látszik. Nem dallamtörténetet adunk, hanem csak a balladák és népénekek egymás felé forduló arcát mutatjuk. (A dallamokhoz tartozó irodalomból is csak a jelen cikk tárgyát szorosan érintőket idézzük.) Így mind a balladának többi népdalunk rendszerébe való beleilleszkedésére, mind a népénekek történeti és európai rokonságára csak utalni tudunk. Azonban már e válogatott anyag is jó példákat szolgáltat arra, hogy a balladának műzene és lírai népzene közti sajátos közvetítő szerepét érzékeltesse.

E cikkben tizenöt alaposabb magyarázatot kívánó dallamösszevetést mutatunk be. További ballada-népének kapcsolatokról a fentemlített ballada-kiadvány keretében számolunk be.² Minthogy példáinkat csak a dallam-

* Az 1—7. tételt SZENDREI Janka, a 8—15. tételt DOBSZAY László dolgozta ki; a tanulmány végén álló összefoglalás VARGYAS Lajos munkája.

¹ VARGYAS 1975.

² Uo. „Dallam és tánc” c. fejezet.

összevetések szemléltetésére (s nem anyagközlésnek) szántuk, a lejegyzést helyyel-közzel egyszerűsítettük.

I.

I. dallamcsoport: *a*) JÁRDÁNYI I. 191. l. *b*) Nógrádmegyer (Nógrád), Bartók J. 1952. vö. JÁRDÁNYI I. 190. l. *c*) Deménd (Heves), Vikár B. én. *d*) Füzesabony (Heves), Vikár B. én. *e*) Bogács (Borsod), Vig R. 1963. *f*) ZSASSKOVSKY, 268. l. *g*) Huszár Gál énekeskönyvéből, 1574; CSOMASZ TÓTH 1958, 162. sz. *h*) Budai Psalterium 15—16. sz.; RAJECZKY 1956, 73. sz. *i*) Batthányi kódex, XVI. sz. vége, f 85. *j*) Kájoni-kódex 1634—71. *k*) Bodony (Heves), Rajeczky B. 1953. *l*) Decs (Tolna), Olsvai I. 1948. *m*) Váraszó (Heves), Dobszay L. 1967. *n*) Barslédec (Bars), Vikár L. 1958. *o*) Almamellék (Somogy), Eperjessy E. 1959. vö. JÁRDÁNYI I. 194. és 47. l. *p*) Mátramindszent (Heves), Kodály Z. 1926.

II. dallamcsoport: *a*) Vidrócki-ballada: Tornagörgő (Abaúj-Torna), Paulovics G. 1968. *b*) Öcsény (Tolna), Lajtha L. 1913. *c*) Három árva-ballada: Kőtegyán (Bihar), Sárosi B. 1966. *d*) Tápe (Csongrád), Rajeczky B. 1954. *e*) Barslédec (Bars), Dobszay L. 1970. *f*) Bélapátfalva (Heves), Szendrei J. 1964. *g*) Cantus Catholici 1651; PAPP 1970, 90. sz. *h*) Vietorisz-kódex, 1680 körül; BURLAS 158. l. *i*) Kovács Márk énekeskönyve, 1842; PAPP 1970, 90. sz. *j*) Váraszó (Heves) Dobszay L. 1967. vö. JÁRDÁNYI I. 207. l. *k*) Tiszafüred (Szolnok), Borsai I. 1960. *l*) Doboz (Békés), Péczely A. 1952. *m*) Körösfő (Kolozs), Bartók B. 1908. *n*) Bakonyszentiván (Veszprém), Szabó M. 1954.

Népzeneink fokozatosan ereszkedő régi stílusa és egységes szkéma szerint építkező új stílusa közé a népi hagyományban egy jellegzetes, sok sajátos vonással egybekapcsolt, ugyanakkor más típusoktól jól elhatárolható dallamcsalád ékelődik. (Bujdosik az árva madár; Nem messze van ide Kis-margita³.) Ennek kettős arculatát — azt, hogy formális zenei sajátosságai révén a régi és új stílus között áll — leginkább a szerkesztésmód érzékelteti, mely szigorúan architektonikus elgondolású: állandó kadenciasorra támaszkodó kupolás dallamívet hoz létre, az alaphangot legtöbbször megszólaltatja már az első dallamsorban — mégsem úgy alakul, mint újstílusú népdalaink. Az első és negyedik sor itt nem azonos, hanem inkább periódushoz hasonlítható viszonyba kerül, az alaphang az első sorban csak megpendül, de nem alkot kadenciát, hanem az utolsó fordulat kvártra nyit, s ez képezi a zárlatot. A második sor az elsőnél magasabb fekvésű (kvintkadencia), a harmadik eleje csúcspontot hoz, ambitusa a teljes hangkészletet összefogja, kadenciája az első soréra rímelő (kvárt). Különböző rétegekbe transzponált, azonos motívumok szembeállítására itt nem jellemző. Egyedül a második és negyedik sor legró kvártos záratainak kvint-válasza utalna ilyen irányba, mely azonban a történeti összefüggések fényében másodlagosnak mutatkozik, s a negyedik sornak a másodikra való visszahatásával magyarázható. Gyakori jelenség a csoportban, hogy lényegében a sorok mindegyike megtartja az alaphanggal való kontaktust, s az íves forma így az egyes sorok ambitus-arányaiból, dallamrajzából, a sorszerkezetet és a periodizáló gondolkodásmódot egybehangolva jön létre.

Táblázatunk I. dallamcsoportjának régi stílusaink felé való nyitottsága az első sor középrétegben lévő kadenciájából adódik. E viszonylag magas kadencia könnyen vonzza az egész sor fekvését magához (lásd I/*p*, II/*a*, *b*

³ Lásd I.*a*—*d*; *l*—*p* példa; vö. JÁRDÁNYI I. 190, 191, 194. l.

pl.). Így a dallam kvárt — kvint körüli recitálással indul, majd mivel a harmadik sor kadenciája az elsőnek hatása alatt áll, könnyen odáig alakulhat, hogy az alaphangot először csak a negyedik sor végén elérő, „ereszkedő” képlet jön létre, melyben már csupán az e környezetben szokatlan 4 5 4 kadencia-rend utal másfajta összefüggésekre. A „Bujdosik az árva madár” körhöz szinte észrevétlenül átmenettel kapcsolódik ily módon egy másik, azzal rokon nyolcas dallamtípus, mely középrétegen indul, részben már emiatt is simább mozgású, s melyhez a világi anyagból szinte kizárólag balladaszövegek tartoznak: Három árva, Fehér László, betyárballadák stb. (lásd II/a-c, l-n pl.). Régi stílusaink felé erősítik kapcsolatát a nagytercnek kistercre való időnkénti elszíneződései is (erre hajlamot már a Bujdosik-típus mutatott, lásd I/b, e stb.), mely változás különösen a dallamok utolsó sorában fordul elő gyakran.

Noha így e két rokon dallamcsoportból népdalaink több rétege felé nyílnak átmeneti lehetőségek — érthető tehát, hogy élő, sok variánssal rendelkező anyagról van szó — mégis olyan nagy mértékben hordoznak ezek sajátos, népdalainkban így együtt nem szereplő, s teljesen a néphagyomány egyik ágából sem indokolható vonásokat, hogy joggal vetődik fel a műzenei háttér gondolata.

RAJECZKY B. középkori gregorián himnusz-kiadványában a „Nem messze van ide Kismargita”-típus (lásd I/l-p pl.) egyik ritka változatának (lásd I/k pl.) a Veni Creator himnusz-dallammal (I/h pl.) való egyezésére hívja fel a figyelmet.⁴ A zenei hasonlóság közeli: hangkészlet, dallammenet, kadenciák, sőt még az első és második sor közti szekund-szekvencia is megfelelnek egymásnak; a szótagszám nyolcraól tízre való növekedésére pedig könnyen adódik lehetőség a himnusz-dallam szillabizálása révén (annak első sora nyolc szótagra éppen tíz hangot tartalmaz).⁵ Lehetséges-e vajon, hogy e társadalmi funkcióját, életmódját tekintve kétségtelenül teljes értékű népdalnak mondható dallamot, a Kismargita-t történeti összefüggései alapján is gregorián himnusza vezethetjük vissza? Találhatók-e vajon olyan szálak, melyek a kétféle anyagot összekötik? Meglehetősen raffinált, egyénien építkező dallamról lévén szó, nem valószínű, hogy e zenei egyezés különböző hatások eredményeképpen, véletlenül jött volna létre.

Ha a Veni Creator dallamot az írásos források tükrében követjük végig, meglepően nagy számban tárulnak fel azok a csatornák, melyeken keresztül e himnusz a néphagyományba juthatott, hogy annak részévé váljék. A középkori liturgikus források bőségesen dokumentálják életét,⁶ a XVI–XVII. századi protestáns graduálok pedig magyar nyelvre lefordítva, kottával hagyományozzák tovább (I/g, i pl.). A darab itt, akár csak a német reformáció gyakorlatában, népszerű lehetett, szinte valamennyi graduálban, sőt nyomtatott énekeskönyvekben is megtalálható, három különböző szövegfordításban. Ezek közül néhány forma jól mutatja a szótagszám-bővülésre hajló tendenciát (I/i pl.).⁷ Katolikus oldalról a magyarnyelvű írásos forrásokban a Veni Creator-szöveggel ismételt találkozunk, bár többnyire nem állapítható meg egyértelműen, milyen dallamhoz tartozik. Mindenesetre a XVII. századi Kájoni-kódex egy cifrázott hangszeres változata figyelmeztet a dal-

⁴ RAJECZKY 1956. 338.

⁵ Bár a magyar hagyományban erre írásos példánk nem maradt fenn, ismeretes a himnusz-dallam utolsó sorában a b3 megjelenése is, vö. STÄBLEIN 1956, 9–10. lap.

⁶ Dallammal lásd RAJECZKY 1956, 73. sz.

⁷ CSOMASZ TÓTH 1958, 162. sz.

lam népszerűségére (I/j pl.), s a himnusz-dallam lesimított, népénekké vált formában napjaink élő hagyományában is megtalálható. A népi gyűjtésre is építő ZSASSKOVSKY-énektár „Teremtő Lélek szállj miránk” szöveggel (Veni Creator címen) hozza (I/f pl.),⁸ a néphagyományban templomon kívüli estéli-ének funkcióban, a Te lucis-himnusz egy régies fordítására alkalmazva fordul elő (I/e pl.). A népénekké vált, sőt magánajtatosságba szorult, de világosan gregoriánból eredő énekek már világosan jelzik az utat, melyen keresztül a dallam – nyilván sokkal korábban, még általános használata idején – részben a nyolcas szótagszámot tartva, részben azt tízre váltva népdalesoport ihletőjévé is válhatott.

Támogathatta a hagyományba való felszívódását a kadenciái révén rokon, de dallamában magasabb járású típus (táblázatunk II. dallamcsoportja) elterjedtsége. Ez a mai gyakorlatban országosan ismertnek mondható: a balladaszöveggel élő változatok földrajzát kiegészítik és erősítik ugyanis a népénekszövegű változatok, s dallamban e kétféle anyag között nincsen eltérés. A népének történetét az írásos forrásokban a XVII. századra vezethetjük vissza (Cantus Catholici, 1651).⁹ A továbbörökítés főleg katolikus forrásokban követhető, de megjelenik a dallam már a Vietorisz kódexben világi szöveggel is (II/h pl.), s ilyen használatát későbbi nótautalások is bizonyítják.¹⁰ Valószínűnek látszik e dallam német eredete (korábbi XVII. századi német forrásokban is megtalálható ugyanis¹¹), ugyanakkor azonban már a Cantus Catholici-beli első feljegyzésnél korábbi itthoni használata is föltehető.¹² A néphagyományban egymáshoz közelálló, sőt átmeneti variánsokkal egybekötött két típust ezek szerint a történeti adatok alapján két külön forrásra kellene visszavezetnünk: egy gregoriánból eredő, s már a XVI. század folyamán elmagyarosodásnak induló, s egy másik, a XVII. században importált változatra. (Feltevésünk szerint azonban ez utóbbi is ugyanazon himnusz-dallamnak másutt más módon kialakított népének-változata.) A két hagyományág egymásra-hatásának lehetőségét nemcsak a népi gyakorlat, hanem az írásos források is tükrözik, melyek már a szövegek cseréje, s a nótautalások révén is összefüggésbe hozzák a kétféle anyagot egymással. Így pl. a II. dallam a Cantus Catholici-ben többek között Veni Creator szöveggel jelenik meg, s ennek magyar fordításával is használatos.¹³ Csupán a XIX. században társul hozzá először a Vexilla regis himnusz fordítása, mely ma Erdély területén kívül ezen ének legtipikusabb szövege (II/e, f, i, j, k pl.).

Kevés olyan dallammal találkozunk a magyar történeti anyagban, melynek folyamatos továbbhagyományozása, a népi kultúrába való felszívódásának útvonala olyan bőségesen dokumentált lenne, mint e kétféle Veni Creator-é. Számításba véve ehhez még forrásaink fogvatékosságát is, mind a gregoriánból, mind az egyházi népénekből lett dallam életének igen nagy intenzitásával számolhatunk. A II. típus esetében a világi szövegeket, köztük a balladákat is kontrafaktumnak tarthatjuk. Az I. típusban fokozatos utat figyelhetünk meg: magyarnyelvű gregoriánokat, gregoriánból alakított,

⁸ ZSASSKOVSKY 1855, 268. vö. 88.

⁹ PAPP 1970, 90. és 35. sz.

¹⁰ BURLAS 1954, 158. l. vö. PAPP 1970, 493. l.

¹¹ Vö. PAPP 1970, 491. l.

¹² PAPP 1970, 493. l.

¹³ Lásd II/g. példa, vö. PAPP 1970, 491–493. l.

különböző szövegekkel társuló népének változatokat, még erősen kontrafaktum-szerű világi énekeket mutathatunk ki, végül a Bujdosik — Kismargita csoport esetében e gregorián anyaggal való tartós „együttélés” révén keletkezett önálló népdalcsoportot kapunk.

2.

2 pl.

a) Kászonimpér (Csik), Kodály Z. 1912. b) Gyimesközéplek (Csik), Kallós Z. 1957. c) Lövete (Udvarhely), Forrai M. 1963. d) Csikkarcfalva (Csik), Sárosi B. 1967. e) Gyimesközéplek (Csik), Domokos M. 1973. f) Gyimesközéplek (Csik), Kallós Z. 1962. g) Andrásfalva (Bukovina), Kiss L. 1968. h) Pola (Zala), Bartók J. 1954. i) Jánoshalma (Bács-Bodrog), Kiss L. 1963. j) Rezi (Zala), Gábor J. 1959. k) Pödörripszta (Somogy) Olsvai I. 1957.

A „megszólaló halott”-hoz, a „szeretet próbájá”-hoz, a betyárballadák és rabénekek egy részéhez szívesen kapcsolódó rokon dallamok széles variánskörrel rendelkező népdaltípusba tartoznak, mely viszont a magyar népzene egyik alapvető régi stílusába illeszkedik, a kvintváltással ereszkedő pentaton dallamok közé.

A dallam variálódása során kiemelkedő mozzanatok: 1/ a kvint és alaphang szerepének erősödése a tonális kvintválaszban; 2/ a b3 főkadenciának 1-el való fölcserélése, ahol az alsó és felső hangnemi rétegek önállósága kisebbedik, a hétfokúság viszont erősödik; 3/ a második és harmadik kadencia azonosulása a két dallamsor egészének azonosulásához vezet; 4/ az így keletkezett kadencia-rend egyhangúságát a harmadik sorvég módosulása, emelkedése orvosolja. Az egy családba tartozó kvintváltó pentaton dallamok ilyen alakulása a magyar népzeneben tipikusnak mondható.¹⁴ Jól ismert jelenség az így eltérő zenei változatok földrajzi egységek szerinti polarizálódása is, ahol a régi stílusok két fő területe, Erdély és Dunántúl, gyakran mutatja az itt is megfigyelhető különbséget: az erdélyi változatokban inkább a b3 főkadencia van túlsúlyban, a dunántúliakban az 1-es uralkodik, míg a szórványosan előbukkanó délföldi és palóc változatok hol egyik, hol másik lehetőség felé hajlanak. Az ezúttal nem idézett moldvai és nyitrai rokon dallamok (Búélesztő szellő, siralmas esztendő; Sirathatod magad gyenge ifiacska; stb.) a sajátos dialektusterületeknek megfelelően erősebb eltérésekkel jelennek meg, távolról azonban így is erősítik a dallamtípust.

A szövegek megoszlása annyiban a zeneihez hasonló, hogy míg Erdélyben a dallamhoz rögződött szinte valamennyi változat él, addig Dunántúlon csak egyes speciális fajták maradtak fenn. Így használatosak Erdélyben e dallammal a már említett balladákon kívül „keserves”-szövegek, (a-b pl.), az ismert „árvák éneke” (Mária-ének, mely azonban templomban nem, csupán virrasztóban él, lásd c példa), valamint néhány egyházasabb szöveg (d, e példa). Dunántúlon hiányzanak a keservek, s a ráhúzásnak tűnő néhány alkalmi, búcsús-típusú vallásos szöveg mellett (Mária-siralom is) központi szerepet kap az „árvák éneke”, melynek további hajtása is mutatkozik: egy elterjedt koldus-ének (j pl.). A zeneileg távolabbi moldvai és nyitrai változatokban ismét megjelennek a keserves-szövegek, nemegyszer menyasszonybú-

¹⁴ OLSVAI 1963, 2—3. kottapélda.

csúztató funkcióban. Nyilvánvaló, hogy bár a szövegek itt különféle műfajokba tartoznak, erős tematikus egyezés köti össze őket. A szerelmi panaszban, az árvák és a koldus panaszában, a rab-balladákban és Mária siralmában, vagy a menyasszony búcsújában azonos hangulati elemek találhatók, melyek hasonló szövegi formulakészlettel juthatnak kifejezésre. Hogy e széles szöveg- és dallamcsalád mint ritka erdélyi népdal él a köztudatban, s általában csupán egyetlen klasszikus változat képviseli, annak oka a műfajok merev szétválasztása, különösen „egyházi” és „világi” anyag elhatárolása.

Írásos történeti adatokkal a típusba kapcsolódó szövegek és dallamok nem dokumentálhatók, még a jellemző vallásos szövegek sem. (Az Orgonahangokban található távoli szövegváltozat¹⁵ forrásnak aligha mondható, inkább erősen módosított „helyszíni feljegyzésnek” látszik.) A szöveg és dallam sajátosságain kívül ez a tény is arra biztat, hogy a csoport anyagát lényegében népdalból eredőnek tartsuk, s emellett az egyéni hangú vallásos lírában, sőt talán a balladaköltészetben való megjelenését is másodlagosnak tekintjük. Hogy mi lehetett az a vonás, amely miatt számos régi stílusú keserves-dallamunk közül éppen az „Az hol én elmegyek” típus kaphatott bizonyos műköltészeti színezetet, vallásos atmoszférát, arra nézve csak feltételezésünk lehet. Gondolhatunk itt esetleg valamely hasonló hangzású népszerű egyházi ének befolyására, mintegy „elszínező” hatására. E tekintetben több dallam is szóba jöhet. Feltűnően sok hasonló vonást, kifejezett stílus-rokonságot mutat például a sok funkcióban szereplő, hatos szótagszámú, 5 I VII kadenciás „Ave maris stella” himnusz,¹⁶ melynek népzenei vonatkozásait az európai irodalom is tárgyalja.¹⁷ Ennek szövegében is található az árvák énekével, a rabénekekkel, koldus-énekekkel hangulatilag távolról egyező elemek, pl. *Solve vincla reis / profer lumen caecis / mala nostra pelle / bona cuncta posce. Monstra te essem matrem . . . stb.* E szöveg a középkor végétől kezdve magyar fordításokban is élt.¹⁸ A néphagyomány Mária-énekei között valóban meg is található e himnusz-fordítás emléke (*d*, s különösen *e* pl. a himnusz teljes fordításával¹⁹). Az ezáltal adódó érdekes kérdések részletes vizsgálata mind a népdaltípus, mind a gregorián dallam életéhez szolgáltathat még hasznos adalékokat.

3.

3. pl.

a) Gyula (Békés), Bartók B. 1906. *b*) Körösladány (Békés), Bartók B. 1906. *c*) Újszász (Pest), Bartók B. 1918. *d*) Lövete (Udvarhely), Forrai M. 1963. *e*) Szék (Szolnok-Doboka), Szendrei J. 1969. *f*) Gyimesfelsőlök (Csík), Kallós Z. 1962. *g*) Öreg Graduál, 1636. középkori forrásaikkal egybevetve. *h*) Liber Usualis 1954, 115. l. *i*) Pálos Cantuale 15. sz. *j*) LAJTHA 252. sz. *k*) Fáj (Abaúj-Torna), Szendrei J. 1965. *l*) Rimóc (Nógrád), Szabó A.-né. 1955; paródia halottas-játékból.

¹⁵ ORGONAHANGOK 1927, 853. l.

¹⁶ RAJECZKY 1956, 1. sz. CSOMASZ TÓTH 1958, 158. sz.; hangszeres változat a Kájoni kódexben (1634–71).

¹⁷ STÄBLEIN 1958.

¹⁸ HORVÁTH 1921, 84–87. l. vö. CSOMASZ TÓTH 1958, 671. l. és PAPP 1970, 449. l.

¹⁹ A *d*) példában a szöveg folytatása távolról követi a himnusz gondolatmenetét, *e*) viszont a Kájoni Cantionale-ban is megtalálható (299. l.) Ave maris-szöveget („Üdvözlégy Mária, tengernek csillaga”), mely előzőleg már az 1643-as Officium BMV-ben is szerepelt (vö. PAPP 1970, 449. l.) szinte teljes pontossággal alkalmazza.

A gregorián ének és a magyar népzene közti évszázados érintkezés egyik oldalról sem múlt el nyom nélkül. A néphagyományban emlékét nemcsak teljesen asszimilált és továbbalakított dallamok mutatják, hanem olyanok is, melyek szándékosan megőrizték a gregorián dallam jól felismerhető, szabályosan stilizált formáját, hogy azt citátum-szerűen alkalmazhassák. Általában ezek sem egyes konkrét darabokra való szövegráhúzások, hanem bizonyos jól elsajátított dallamszémáknak, többnyire zoltártónusoknak új szövegre való szabad alkalmazásai. Ide tartoznak pl. éppen a paródiák, melyek a gregorián dallam segítségével zenei oldalról ünnepélyes hangulatot keltenek, komoly arcot öltenek, az odavont csúfolkodó, vagy vaskos tréfákat tartalmazó szöveggel viszont ehhez éles ellentétet állítanak: a szöveg és zene kontrasztja a paródiák komikus hatásának egyik fő forrása.

Habár egyenesen paródiáknak nem nevezhetők, némi iróniát mégsem nélkülöznek a felesége betegségén hitetlenkedő férj („juhász”) balladájának alföldi változatai (*a, b, c pl.*). Ezek gregorián zoltárdallamon hangzanak el, olyanon, mely a nép számára a temetési szertartásból ismert; a „Meghalt a juhászné” szöveghez a temetés hangulatát idézik.

A dallam forrását keresve meg kell állapítanunk, hogy pontosan ilyen alakban írásos hagyományunkban az nem szerepel, hanem két külön zoltártónus, a 4. és 7. kontaminációja révén keletkezett. A magyarországi temetési rítus eredeti, teljes formájában mind a 4., mind a 7. tónusú zoltárdallamnak exponált szerep jutott (*g-i pl.*). Negyedik tónusú volt a temetés szerves részét képező halotti officium Benedictusának dallama, az Absolve Domine antifonával, hetedik tónusú volt több kisebb jelentőségű darab mellett a népszerű 129. zoltár dallama, mely az In paradisum antifonával már a proceszióban, a holttest sírhoz szállítása közben hangzott el.²⁰

Ballada-dallamainkban a középzárlatot tubára visszahajlító változat (*c pl.*) a 4. tónushoz kapcsolódik erősebben, a tubáról fölemelkedő, kvintenz megálló középkadencia viszont a 7. tónus sajátosága (*a, b és i pl.*). A befejező frigező zárlat a 4. tónusra jellemző (*h pl.*, vö. *d* és *g*, mely utóbbiban ugyan nem szerepel a kisszekund, de antifonájában, keretdallamában megjelenik). A záró dallammenet azonban nem áll messze a 7. tónus zárlatától sem, attól csupán friges kisszekundjával különbözik, mely a népi variációs gyakorlatban nem több esetleges színelkülönböztetésnél. A ballada-változatok második felében a mozgékony, kvart-ugrásos dallamvezetés szabad népi alakítás következménye lehet — távolról azonban inspirálhatta ezt a negyedik tónus régi, középkori változatának emléke (*g pl.*).

Noha e balladákban citált zoltártónust írásos forrásainkban nem mutatjuk ki pontosan, megtaláljuk azt a magyar nyelven végzett erdélyi temetéseken, ill. a temetéshez ott még most is szervesen hozzátartozó halotti zsolozsmán. E kontaminált tónus itt a főszerepet játszó Benedictus dallama, s ismerősek mind kvart- mind kvint-középzárlatos formái (*d, e pl.*). Nem áll magában, hanem követi a hozzá tartozó negyedik tónusú antifona: Oldozd fel Uram (= Absolve Domine), melyet a nép a középkori gregorián formához egészen közelálló változatban, magyar nyelven énekel. Erdély területén a különféle paródiák, halottas játékok is mind a Benedictus-dallam e friges változatát idézik (*f pl.*). A nyelvterület többi részén ezzel szemben a frig színezetű zoltártónust teljességgel kiszorította már a szertartásból a temeté-

²⁰ Lásd Pálos Cantuale (jelenleg Częstochowában), 15. sz.

sen eredetileg is szereplő másik tónus, a hetedik: erre éneklük a Benedictust (vö. *k* pl.²¹), ez szerepel a parodisztikus temetési játékokban (*l* pl.), sőt ennek jellegzetes középzárlata bukkan fel még siratás közben is az énekes emlékezetében.²²

Az erdélyi szertartásban és az alföldi balladákban fennmaradt temetési tónus fríg színezete tehát az a pont, melynek alapján a dallamok kormeghatározása majd megkezdődhet. Olyan tónus emléke ez, mely a temetésben eredetileg országosan központi szerepet vitt ugyan, később azonban onnan kiszorult, valószínűleg nem hivatalos kezdeményezés folytán, hanem csupán a szertartás fokozatos kopása, elhanyagolódása következtében. Hogy Erdélyben még megtalálható, az könnyen érthető: itt ugyanis maga a szertartás maradt épebben (népnyelven!), a középkorra visszavezethető, gazdag formában. A stabil liturgikus keret, melyet azonban világosan a nép részvétele tartott fenn és őrzött meg, itt a fríg zsoltártónus számára is védelmet jelentett. Nem ez a helyzet azonban az alföldi ballada-adatok temetési tónusa esetében. Mikor e dallamok temetést idéznek, nem az erdélyi temetést idézik. Az ország belterületén, az Alföldön is hangzó formát tükrözik: az átvétel, alkalmazás azonban olyan korban történt, mikor a temetési szertartásban a 4. tónus, vagy legalábbis egy, a fríg jellegét még őrző tónus országosan élő volt, s mintegy temetési jelige lehetett. (A fríges színezet újabb hatás eredménye nemigen lehet; ilyen esetben valószínűleg tiszta 4. tónust kapnánk.)

Vajon hozzávetőlegesen megállapítható-e, meddig terjedt ez az időszak? Írásos forrásaink alapján annyit mondhatunk, hogy a temetési szertartás hivatalos oldalról történő, részben kényszerű elhanyagolása, a laikusok hatáskörébe, kezébe való átadása és a lerövidítés engedélyezése már a XVI. században megindult.²³ E mozzanatok adtak módot arra, hogy a szertartás zenei anyagában kifejezetten népzenei jellegű variációs folyamat kezdődhessenek, — ez előtt viszont még dallamok és funkciók világos rendezettségével, szétosztottságával számolhatunk.

4.

4. pl.

a) Lévárt (Gömör), Kodály Z. 1913. MNT II. 436. sz. *b*) Diószén (Moldva), DOMOKOS—RAJECZKY I. 250. l. *c*) Pokolpataka (Moldva), DOMOKOS—RAJECZKY I. 249. l. *d*) Pusztafalu (Abaúj-Torna), Kiss L. 1952. vö. MNT III/A. 108—113. sz. *e*) Páty (Pest), Tary L. 1958. *f*) Zsére (Nyitra), Kodály Z. 1911. MNT III/A. 266. sz. *g*) Menyhe (Nyitra), Vikár L. 1956. *h*) Balogpádár (Gömör), Kodály Z. 1912. MNT II. 437. sz. *i*) Pográny (Nyitra), Kodály Z. 1906. MNT III/A. 259. sz. *j*) Kolon (Nyitra), Vikár L. 1956. *k*) POLOCZEK II. 561. l. *l*) Kalocsa (Pest) Cseréy. MNT III/B. 117. sz. *m*) Mélykút (Bács—Bodrog), Kiss L. 1963. *n*) Galgahévíz (Pest), Rajeczky B. 1968. *o*) Klézse (Moldva), Kallós Z. 1963. *p*) Nagymegyer (Komárom), Bartók B. 1910. MNT III/A. 443. sz. *r*) Vicsáppapáti (Nyitra), Kodály Z. 1911. MNT III/A. 440. sz. *s*) Menyhe (Nyitra), Manga J. 1938. MNT III/A. 273 *b* sz. *t*) Menyhe (Nyitra), Manga

²¹ ZSASSKOVSKY 1879, 8—9. l.

²² MNT V. 59. l.

²³ Így a Telegfi-féle (1583-as) Agendariusban, majd a Pázmány-féle (1625-ös) esztergomi Rituáléban. A laikusok szerepéről a temetésben: JUHÁSZ 1921, passim.

J. 1938. MNT III/A. 273 a sz. u) Nyitraegerszeg (Nyitra), Kodály Z. 1910. MNT III/A. 444. sz. v) Guta (Komárom), Manga J. 1942. MNT III/A. 452. sz. z) Szászfa (Abaúj—Torna), Seemayer V. 1924. MNT I. 1096. sz. x) Deresk (Gömör), Kodály Z. 1913. MNT. I. 1097. sz. y) Terbenyik (Zemplén), BARTALUS III. Függelék I. 5. aa) Pozsonyi Antifonále 15. sz. KNAUZ 4. bb) Pálos Antifonále 15. sz. KNIEWALD MR 8. cc) Ferences Antifonále 14—15. sz. MEZEY 118. sz. dd) LibNoct 178. l. ee) Pozsonyi Antifonále 15. sz. KNAUZ 1. ff) Pozsonyi Antifonále 15. sz. KNAUZ 2. gg) AntR, 401. l. hh) KNAUZ 4.

A zaborvidéki lakodalom menyasszony-búcsúztató dallamát (lásd MNT III/A 259—274. sz.) a néprajzi és népzenei irodalom mint felvidéki sajáttságot tartja nyilván.²⁴ Utal szlovák változataira,²⁵ magyar rokondallamot azonban csak egyet említ, egy XVII. században írásba foglalt halottbúcsúztató éneket.²⁶ Ezt egyben a lakodalmas dallam forrásaként jelöli meg, olyan meggondolással, hogy búcsúztatók között — bár különféle értelemben azok — könnyen létrejehetett funkcióváltás.²⁷ A felvidéki lakodalomba szorosan beékelődött „révészek nótája” (ballada) szövegben ugyan önálló betétnek látszik, dallama azonban környezetével, a búcsúzási szertartásával lényegében azonos (vö. MNT III/A 273. sz.). Vajon ezek szerint a révészek nótáját halottasból alakított lakodalmasra alkalmazták volna? SZABOLCSI B. a XVII. század világi zenéje során tárgyalja Illyés egyházi énekeskönyvben közölt idevágó darabját.²⁸ Szerinte ez a siratók körébe tartozik, sirató-motívumokból van egyeszerkesztve. Szabolcsi nyomán CSOMASZ TÓTH K., majd a későbbi irodalom is „sirató típusban” tartja nyilván az Illyésnél található éneket.²⁹ Így értékeli azt némi megszorítással Papp G. is,³⁰ aki azonban a dallam zenei elemzése során³¹ egyben rámutat annak bonyolult szerkezetére, arra, hogy a 4×12-es strófa mögött megfigyelhető benne a 6-szótagos egységek önálló játéka is.

A dallam magyar néphagyományban élő teljes variánskörének egybe gyűjtése után az eddigiektől eltérő eredményre jutottunk. Világossá válik, hogy nem elzárt nyelvsziget sajátos anyagáról, hanem o r s z á g o s t í p u s r ó l van szó, s hogy a zenei rokonság elsősorban nem a siratók világa felé mutat. Módosulnak ezáltal a dallam történeti értékelésének szempontjai, s egyben az idegen párhuzamok megítélésének lehetőségei is.

Hogy a nyitrai menyasszony-búcsúztató olyan sokáig elszigetelt jelenségnek tűnhetett anyagunkban, annak oka elsősorban az, hogy dallamcsaládjának építkezésmódja lényegesen eltér attól, ami a magyar népzeneben megszokott. Ott a szilárd négy soros strófák vannak túlsúlyban — itt pedig éppen a dallamok egészének képe, a strófaszerkezet variábilis, és azok az egységesen jellemző sajátosságok, melyek a variánskört összetartják, a szerkezet a l a p e l e m e i n e k szintjén, a motívumanyagban mutathatók ki. Elemezve őket úgy látszik, hogy a dallamcsaládot a központi hangoknak bizonyos jellemző s o r a határozza meg. A központi hangokat, melyek rendszerint kaden-

²⁴ Vö. MNT III/A. 949. l.

²⁵ Lásd MNT III/A. 949. l.; MANGA 1957; MANGA 1970.

²⁶ Illyés I. Halottaskönyvének (1693) közlése: PAPP 1970, 130. sz.

²⁷ Vö. MNT III/A. 949. l.

²⁸ SZABOLCSI 1938, 97. l., 81. sz.

²⁹ CSOMASZ TÓTH 1953, 312. l., MNT V. 64. l.

³⁰ PAPP 1970, 527. l.

³¹ PAPP 1970, 103. l.

ciák, vagy a formai egység más exponált pontján, általában utolsó súlyos helyén szerepelnek, három-négy-ötthangos motívumok rajzolják körül. Ezeknek funkciója a központi hangokra irányul — menetük pedig, amennyire e cél engedi, változékony. A főhangok sora, így a motívumok rendje sem szigorúan zárt. Vannak elemek, melyek kimaradhatnak, s vannak olyanok, melyek meghatározó jellegűek: ez utóbbiakból már három alapegység is fölidézi a dallamtípust. Az egyes főhangok köré épülő motívumokból az építkezés sokféle, részben különféle formájú szövegektől inspirált módon történhet. Van az anyagban laza, füzérszerű formák alakítására is hajlandóság (vö. MNT I. 1108. sz.), a mai hagyományban mégis inkább a szimmetriákba — mégpedig egészen különféle szimmetriákba — rendezett alakzatok kerültek túlsúlyba. E külön-külön stabil, de egymással csak nehezen kapcsolatba hozható formák mellett, melyek könnyen egy eredetileg „képlékeny” anyagból való alkalmoszerű kristályosodás eredményei lehetnek, egyenrangúnak tarthatjuk az aszimmetrikus, átmenetinek látszó formákat is, melyek — bárhogy keletkeztek — jól érzékeltetik az anyag jellemző tulajdonságát, a változékony szerkesztésmódot.

Mindebből világosan kitűnnek már e dallameszaládnak a s i r a t ó k t ó l e l t é r ő vonásai. Bár formálhatóságban, hajlékonyságban, különböző tagolású szövegek felvételében e kétfajta anyag egyaránt nagy lehetőségeket kínál, a mód, ahogyan a formálás történik, mégis különböző. A siratókban — e szövegnek alávetett műfajban — a dallamok gerincét recitálásra alkalmas tubák, ill. ezekhez hasonló szerepű éreszkedő menetek alkotják, melyek mellett a kadenciák kisebb jelentőségűek, s váltakozásukban szabályos, önálló zenei logikát mutató rendszer általában nem alakul ki. Ezzel szemben az általunk tárgyalt dallamtípust az egymást sűrűn és nagyjából egyenlő távolságra követő, összetartozó főhangokra épülő szerkesztés, inkább melódikus elképzeléssel vezetett menet jellemzi. Míg a siratók a hosszabb-rövidebb, tetzés szerint nyújtható vagy rövidíthető recitáló szakaszok révén válnak formailag tágulékonyá, addig e másik fajta anyag az egy-egy főhanggal megjellegzett kis elemekből, mozaikokból való szabad építkezéssel, rakosgatással, a sokféle kombinációs lehetőség következtében éri el a terjedelemben való rugalmasságot. Bár itt is előfordul néha egy-egy elem megnyújtása, vagy többnek összevonása, a szűkítések és bővítések mégis elsősorban azáltal történnek, hogy vannak „kétarcú” motívumok, melyekből többfelé is indul csatlakozás, folytatási lehetőség: így nem merev sorról van szó tehát, hanem a főhangok rendjéből való szabad válogatásról, tetzés szerint több vagy kevesebb „alkatrész” fölhasználásával.

Táblázatunkban először a központi hangok sorát tüntettük fel, a leg-hosszabb változatok alapján, utána az egyes darabokat e „hangkészlet” szerint tagolva mutatjuk be. Az *a-k* példák 3–6 sorosak, az elemeket szabadon kombinálják: hol egyik, hol másik kadencia kerül a dallam középpontjába. Stabil, ritkán módosuló szakaszt csak az első két formula alkot — ezek együtt lényegében már fölidézik a dallamtípust — míg a harmadik tag két-arcúságával (*h* vagy *b* ill. semlegesen intonált főhang, hajlamos az alaphanghoz való lecsúszásra) már akár befejező zárlatot is képezhet (lásd *b*, *c* pl.). Az adatok Nyitrából, Gömörből, Zemplénből és Moldvából kerültek elő, — a nyitraiak szlovák párhuzamot is mutatnak, lásd *k*) példa — s népszokásokba tartoznak. A moldvai, nyitrai, zempléni, eddig egymással kapcsolatba nem hozott darabok lakodalmasok, a gömöriek karácsonyi kántálók: már e pár adat földrajzi megoszlása és funkcionális összetartozása is elegendő arra, hogy

a háttérben álló elterjedt szertartásos dallamcsaládra utaljon. Az l - n példák 8, ill. 7 tagból állnak, s ezekből 4×12 -es strófát építenek, ahol azonban a jól megszokott négy egyforma méretű sor mögött épen marad egy másik szerkezet is: $a/b c d/b c d/e$. Ebbe a körbe tartozik zeneileg a XVII. századi halottbúcsúztató (lásd PAPP 1970, 130. sz.), melynek az m , n példák virrasztóban énekelt népi változatai, az l pedig paródiája (lóbúcsúztató). E „nagyforma” elterjedése országosnak mondható (Észak mellett leginkább az Alföldön használatos), s kétségtelenül az énekeskönyv egységesítő, rögzítő és fenntartó hatása is érezhető rajta. Jelentősen kitágítja azonban földrajzát ismét a moldvai változat (o példa), mely balladaszöveggel él; a révészek nótája mellett tehát már a második idevonható balladát hordozza. Erdélyből és Moldvából a dallam búcsúztató-szövegű változata mindeddig nem került elő.

A példasor következő részében az eddig jelzett zenei összefüggéseket kiterjedt giusto dallamcsoport is megvilágítja. (Az előzőkhöz való zavartalan illeszkedés kedvéért itt a hosszabb formáktól a rövidek, a kisterces változatoktól a nagytercesek felé haladva csoportosítottuk az adatokat.) Ennek anyagát egységes színbe vonja, s az eddigiektől elválasztja a volta-ritmus lüktetése — a motívumok hangzása, a dallamok főhangjainak sorrendje, a könnyen változó szerkesztésmód azonban pontosan megfelel a már idézett változatokénak. A központi hangok e giusto típusban nem szószerinti értelemben vett kadenciák, mint az előzőkben, hanem az egyes tagok utolsó súlyos helyén jelennek meg. Nagyterces és kisterces változatok nagyjából egyenlő számban vannak, s a variáncsoportot földrajzi megoszlása Felvidék mellett inkább a Dunántúlhoz köti. Dallami oldalról újat mond a második kadenciát (c) felülről, a mixolid szeptimről megerősítő fordulat, mely a nyitrai lakodalom rokon parlando-anyagában egyedül egy laza, recitativvá oldódó változatnál jelenik meg (s , t példa; révész-szöveggel is). A dallamtípus volta-ritmusú ága zömben szintén népszokásokhoz kapcsolódik, így pl. ha lazábban is, ismét lakodalomhoz (lásd p , r és u , v példák), tavaszi játékokhoz („Szántottam gyöpöt”), vagy különböző gyermekjátékokhoz (z , x , y példák). A nagyformájú, kisterces változatnak (p) a „Rákóczi kis úrfi” ballada variánskörével³² való kapcsolatára, valamint egészen közeli — vallásos szövegű: La passion de Jesus Christ — francia dallampárhuzamára mutatott rá VARGYAS Lajos.³³

Ha az ily módon már nagyon is szélesnek mutatkozó dallamcsalád értelmezéséhez további párhuzamokat keresünk, úgy először éppen a népzenei környezetben legsajátosabbnak ható tulajdonság, a szerkesztésmód az, melynek megfelelője jól kidolgozva élénk kerül: ilyen ugyanis a gregorián zene egyik legősibb rétegének, a primitív antifonáknak építkezési technikája.³⁴ Ezen a műfajon figyelhetjük meg, hogyan alkotnak zárt variánskört különböző terjedelmű, különböző szimmetriákba rendeződő darabok, s hogyan lehet ilyen rugalmas melodikus anyagnak a jellemző központi hangok és motívumok révén mégis olyan egységes hangzása, hogy egészen nagy, átfogó csoportjai is lényegében egy dallamnak tűnnek. Nem úgy azonban, mintha egyetlen konkrét darabból származnának: a különböző variánsok itt azonos materiát használó egyenrangú megfogalmazások. Hogy az antifonák építkezési elvei szerint alakuló, aszimmetrikus, ingadozó szótagszámú, rímtelen szövegekkel

³² Lásd JÁRDÁNYI I. 184. l. vö. 186.

³³ VARGYAS 1958, 156. l.

³⁴ GEVAERT 1967.

használatos zenei anyag található a magyar hagyományban, különösen népszokásokhoz kapcsolódva, arra RAJECZKY B. hívta fel a figyelmet „Gregorián, népének, népdal” c. tanulmányában.³⁵ Ugyanó rámutatott itt már az antifonáknak arra a szűkebb csoportjára is, mely a nyitrai menyasszonybúcsúztatóval nemcsak építkezésben, de hangzásában is rokon. Ez a 7. tónusú antifonáknak alaprétege, legjelentősebb variáncscsoportja. Példáinkkal (*aa-hh*) éppen csak jelezni tudjuk, hiszen a tipizálható (= népzenei módon variálódó) 7. tónusú antifonáknak mintegy 3/4 részét vonhatnánk be az összehasonlításba. E dallamok sajátosságai közül a teljesen azonos logika szerint történő formaalakítás mellett elsősorban az egybevágó (s ugyancsak felső kisszeptim-mel kiegyesülő) hangkészletre, s a megfelelő vázhangokra hívnánk fel a figyelmet. Népzenei darabjainkhoz hasonlóan itt is az első két-három formula mutatkozik a variánskörben szilárd pontnak, míg a későbbiek — jellemző kereteken belül — szabadabb kombinációk szerint alakulnak. Motívum-egyezések is kimutathatók: a kezdőformula háromféle fajtája (*g*-ről, vagy *h*-ről megközelített kvint, ill. azonnal kvint-indulás) mind a gregorián, mind a népzenei anyagban jellemző, ugyanígy azonos a *g*-zárlatokat megközelítő sajátos fordulat: *c-h-g* is. Különbség, hogy mivel az antifonák prózai szövegűek, az egyes vázhangok köré csoportosuló motívumok terjedelme is különböző, s hogy bár megfigyelhető a szimmetriák kialakítására irányuló tendencia, valódi strofaszerkezet e műfajon belül nem keletkezik.

A vázlatosan bemutatott, zenei szempontból összetartozó variáncscsoportoknak történetileg kielégítő értelmezését, a rétegek egymáshoz való viszonyának megrajzolását csak további kutatások teszik majd lehetővé. Az anyag, éppen mivel kétségtelenül nagy múltra tekint vissza, számos problémát vet fel. Magyarázatra szorul először is sokféle s e g e. Találhatók benne szűkebb csoportok, melyeken belül a darabok fokozottan összetartoznak, így pl. a nyitrai lakodalom 4–5–6 soros képletei (*f-j* példa), vagy elkülönülnek a 4×12-es formák között azok, melyeknek fennmaradását az énekeskönyvi halottbúcsúztató is támogatta (*l-n*) azoktól, melyek az írásos forma támasztéka és befolyása nélkül éltek, alakultak (*o*). A jellegzetes ritmikán kívül, de azzal összefüggésben dallami sajátosságaik révén is szűkebb csoportot alkotnak a volta-darabok (*p-r, u-y*), vagy a velük erősen rokon, de a főhangok sorát ismét más ritmikái összefüggésbe állító „Rákóczi kis úrfi” csoport. Egy-egy ilyen szűkebb rétegen belül az eltérő szerkezetű énekek is hasonlóbbnak tűnnek, mint azok, melyek — noha felépítésük, menetük teljességgel azonos — de más színezetű körbe tartoznak (vö. *f* és *y* pl.). A szűkebb csoportok e különbségei valószínűleg összefüggnek az anyag időbeli rétegzettségével is. Az egyes altípusoknak különböző lehet a története (sőt esetleg a közvetlen provenienciája is!), így ezek nemcsak eltérő műfajuknak és funkciójuknak köszönhetik jellegzetességeiket, hanem annak is, hogy más-korok vonásait konzerválták magukon. Kétségtelen pl., hogy a háromrészes nagysorok használatának korszaka³⁶ nyomot hagyott a nyitrai lakodalmas anyagon, s hogy az itteni kisformák némelyikében így e nagyobb alakzatok töredékeit sejthetjük. Mégis ugyanakkor a moldvai és zempléni lakodalmas változatok (*b-e* pl.), melyek ilyenféle bonyolultabb strofákkal nem hozhatók összefüggésbe, arra figyelmeztetnek, hogy maga a dallamanyag

³⁵ RAJECZKY 1969, 59–60. I. A drámai nyitrai lakodalom „liturgikus” vonásairól vö. MANGA 1957.

³⁶ Lásd CSOMASZ TÓTH 1958, 136–180. I., ugyanott további irodalom.

ezektől függetlenül is ismert lehetett, különböző lazább formákba rendezetten. Lehetséges tehát, hogy az összetett strófászerkezetekben már meglévő, használatban forgó anyag szerveződött újjá, s hogy így mai hagyományunkban az összetett képletekkel együtt, azoknak mintegy „előzményeit” és „következményeit” is kézben tartjuk egyszerre.

A dallamok egy része világosan tanúsítja, hogy végigélte a volta-divat korszakát (XV—XVI. század fordulója). Találunk azonban a volta-ritmussal áthatott darabok közt olyanokat is, melyek szerkezetben, a főhangok rendjében már pontosan egybevágóak a XVII. századbeli Illyés-féle búcsúztatóval (pl. *v*), hangsúlyozva, hogy az az anyag e g é s z e szempontjából semmiképpen sem tekinthető forrásnak, csupán élő zenéről való feljegyzésnek, mely esetleg a dallamcsalád egyik oldalhajtása, a virrasztó számára válhatott ismét forrássá.

A különbségeket látva fokozott hangsúlyt kap az a kérdés, hogy vajon mi lehet ennek az időben-térben kiterjedt, változatos anyag mégis oly határozott e g y s é g n e k magyarázata. Az egység nemcsak zenei téren van meg: föltűnő a variánskör túlnyomórészt szertartásos jellege is, mely alól még a táncdallamok sem képeznek kivételt.

A végleges válasz összetett lesz, magyarázat több szinten kínálkozik. Utalnunk kell első helyen az anyaggal összefüggő konkrét, Európa-szerte egységesen művelt gregorián dallamcsaládra, melynek a középkor folyamán, sőt nálunk még később is megvolt a lehetősége, hogy a néphagyományra befolyást gyakoroljon. Feltételeznünk kell ugyanakkor, hogy a gregorián csoport, bár speciális fejlemény, eredetileg mégis egy szélesebb zenei hagyomány integráns része, melynek emlékei nyomokban ugyancsak fennmaradhattak vele párhuzamosan. Végül számolnunk kell e kettős gyökérből táplálkozó régi műzenei divatok egységesítő hatásával, s anyaguk maradványaival. Alanyi oldalról jelentős tényező a középkori deákréteg egységes zenei műveltsége, ugyanakkor közvetítő helyzete. E félig hivatásosnak mondható zenészek többféle funkcióban is működtek: a gregorián énekyakorlaton, kompozíciós technikán és elméleten kiművelve nemcsak a hivatalos egyházi szertartásokon, hanem különböző népszokások keretében, s a templomon kívüli társadalmi ünnepek alkalmával is zenét szolgáltatottak,³⁷ az ott hangzó dallamanyagot ismereteiknek megfelelően módosították, alakították. Műveltségük a lényegét illetően Európa-szerte azonos volt.

Mindebből világosan következik, hogy olyan különféle nemzetiségű népi dallamok rokonsága esetében, melyek régi műzenei eredetet, sőt gregorián összefüggéseket mutatnak, nemcsak a népzenei egymásközi érintkezése, kölcsönhatása lehet a magyarázat. Könnyen lehet, hogy ilyen anyag a középkori egységes zenei kultúra emléke, melynek központjai, műhelyei Európában több helyen is megvoltak.

Nem annyit jelent ez, hogy a néphagyomány gregorián hátterű anyagában konkrét kölcsönzések, oldal-összefüggések ne lennének nyomon követhetők, néha akár szöveg segítségével. Így az idézett szlovák párhuzam esetében (*k* példa), minthogy az érintkező területen élő magyar dallamváltozatokkal szinte hangról-hangra egyezik, velük szövegben és funkcióban rokon, ugyanakkor a szlovák hagyomány egészében viszont elszigetelt jelenségnek

³⁷ Az idevonatkozó bőséges irodalomból lásd pl. BÉKEFI 1905; BÉKEFI 1910; MÉSZÁROS 1961; PAPP 1970; 36—37. l.; MANGA 1970, 275—6. l. A magyarországinak tartalmilag megfelelő német adatok: NIEMÖLLER 1969.

látszik, magyarból való átvételre kell gondolnunk. Bonyolultabb problémát állít a francia párhuzam értelmezése: a nagy dallamcsalád francia területen kikristályosodott és divatba jött egyik ága befolyásolhatta a rokon magyar anyag egyik ágát anélkül, hogy az egész dallamcsalád kialakulásában meghatározó szerepet töltött volna be.

5.

5. pl.

a) Józseffalva (Bukovina), Kodály Z. 1958. b) Andrásfalva (Bukovina), Kiss L. 1954. c) Rezi (Zala), Lancz K. 1960. d) Nagybárcány (Nógrád), Kolossa T. 1943. e) Kenéz (Vas), Békefi A. 1968. f) Meződombgyháza (Csanád), KÁLMÁNY, 111–112. l. g) Mohács (Baranya), Schneider. 1941. MNT II. 314. sz.

A „Virágok vetélkedése” szöveggel újonan is közismertté vált dallamhoz (3 2 1 kadencia-sor, vö. JÁRDÁNYI I. 181. l.) még számos egyéb ballada kapcsolódik: Halva talált menyasszony, Szeretet próbája, valamint különös előszeretettel a misztikus színezetű szövegek: Mennybe vitt leány, Szállás-kereső Jézus, Egyiptomba menekülő szentcsalád története. A karácsonyi kántálók közül olyanok szerepelnek itt, melyek nyitva látják a menny ajtaját: „Ászlóval ott látszik egy aranyos karszék, abba ül Mária, Istennek szent anyja...” Alkalmaznak a dallamra népének-szövegeket is, melyek azonban nem templomban, hanem társulati, virrasztóbeli, vagy búcsús-környezetben használatosak. A dallamhoz közelálló variáns-típusok főleg népszokásokba tartoznak (lakodalmas, pl. a „Segélj el Uram Isten” köre, 5 2 3 kadenciákkal, vö. MNT III/A 32–36. sz.), vagy templomi, ill. inkább kántáló funkcióban élő népénekek (Születésén Istennek; Örülj emberi nemzet; 5 2 4 kadencia-rend). E zeneileg szorosan rokon csoportok között az átfedéseket nem egyszer a szövegek cseréje is fokozza (a Virágok vetélkedése szöveg él pl. az 5 2 4-es dallammal is).

Az országosan elterjedt dallamcsaládnak történeti háttéréhez írásos adataink szinte teljesen hiányzanak. C. SZABÓ Pál 1749-ben nyomtatásban megjelent énekét,³⁸ mely a 3 2 1-es dallammal mutat rokonságot, alapvető forrásnak semmiképpen nem tarthatjuk, legföljebb egy esetleges változat korai feljegyzésének; a Papp G.-nál közölt „Jézus Krisztus mi Urunk” (PAPP 1970, 69 b, c) csoport anyagában is csak távoli, az 5 2 4-es Születésén Istennek dallam felé utaló típus-rokonságot ismerhetünk fel. Ha történeti adatok hiányzanak is, sokat mond azonban a dallamról imponáló földrajza, szinte nemzetközileg ismert volta. DOMOKOS Pál P. a három típusra együtt vonatkozó német, morva, rutén, bolgár, román, horvát párhuzamokat idéz,³⁹ RAJECZKY B. svájci lakodalmas dallamot.⁴⁰ Formális hasonlóságokon túl éppen e széles körben való elterjedtség az a vonás, melynek alapján itt esetleg gregorián háttérre, ill. régi európai szertartásos dallamhagyományra lehet következtetni.⁴¹

³⁸ Vö. SZABOLCSI 1947, 69. l.

³⁹ DOMOKOS 1952, 152–3. l. vö. DOMOKOS 1959, 13–60. l.

⁴⁰ RAJECZKY 1957.

⁴¹ Vö. RAJECZKY 1969, 60. l.

Példasorunkban az 53 2 1-es („Búzamező”) típushoz adunk a viszonylag kevésbé ismert népének-változatokból néhányat. Ezeknek sorrendjével most azt az alakulási folyamatot szemléltetjük, mely — a dallam lényegét még nem érintve — az 1 1 1-es kadenciarendű változathoz vezet el. Ezt mutatja KÁLMÁNY L. korai ballada-feljegyzésének dallama is (*f pl.*), mely így variánskörének fényében teljes értékű, hiteles zenei adatnak tekinthető: a Búzamező-csoport egy távolabbi, de létező elágazásához tartozik. Ennek az ágnak létrejöttét egy másik népszerű, elsősorban népénekként élő dallam hatása válthatta ki (Mittit ad virginem, lásd következő tételünk), melyre a *g*) példa már szövegével is emlékeztet.

6.

6. pl.

a) Ulászló Graduále 16. sz. eleje; RAJECZKY 1956, 234. l. *b*) Rétfalu (Verőce), Kiss L. 1968. *c*) Bozói M. énekeskönyve, 1797; PAPP 1970, 149/a. sz. *d*) Dóri kézirat (1763–69); PAPP 1970, 149/a jegyzete. *e*) Sótöny (Vas), Kerényi Gy. 1952. MNT II. 885. sz. *f*) Komárom, KENESEI 47. l. *g*) Váraszó (Heves), Dobszay L. 1967.

A középkorban általánosan elterjedt és közkedvelt *Mittit ad virginem sequentia*⁴² (lásd *a pl.*) hazai történetén keresztül gregorián dallamnak a néphagyományba vezető útja követhető nyomon. Teljes, sok strófás dallamával hozzák a sequentiát, szövegét magyarra fordítva, a protestáns graduálok, majd első, népénekké minősített strófával közlik azt a Cantus Catholicitól kezdve énekeskönyveink latinul és magyarul⁴³, folyamatosan egészen Bozóiig (lásd *c pl.*) és a XVIII. századvégi protestáns kiadványokig. A XVIII. századi források már a dallam variálódását mutatják: Bozókinál a második sor kadenciája mozdul el az alaphangról, a Dóri kézirat változatában a negyedik sor alsó kadenciája tűnik el (*d pl.*). A néphagyomány anyagának képe jól egybevágh az írásos forrásokéval, s az alakulás különböző stádiumait egymás mellett mutatja. A középkori első sequentia-strófával (*a példa*), s a Cantus Catholici 1651 változatával pontosan egyező formában él a dallam Szlavóniában, református vidéken (*b pl.*). Az ország többi területén azonban a második sor kadencia-emelkedése általánossá vált (2-re rögződött), s az ötsoros forma négyesre váltott. Ez a köszöntőkben (*e példa*) a harmadik sor magasabb indítását megtartva, a negyedik-ötödik sor által formált alsó kanyar kihagyásával (vö. Dóri kézirat, *d pl.*), az országosan elterjedt népénekben pedig (*g pl.*⁴⁴) egy jellegtelen, a másodikhoz idomult harmadik sorral (1 2 3 kadencia-sor) történt, mely után azonban a strófa záró „alsó kanyarja” még néha megjelenik az utolsó sor elején, általában egy hanggal képviselve.⁴⁵ Tanulságosan tágitja a dallam életrajzát és variánskörét a balladaszövegű (szálláskereső Jézusról szóló) változat (*f pl.*), melyben világosan él még mind az ötsorosság emléke, mind a harmadik sor eredeti alakja. Arra utal ez, hogy a balladaszö-

⁴² Teljes formáját lásd RAJECZKY 1956, 234. l. (II. 42. sz.).

⁴³ PAPP 1970, 149. sz.

⁴⁴ Vö. ZSASSKOVSKY 1855, 130. és 436. l.

⁴⁵ Vö. PAPP 1970, 542–3. l.

veg minden valószínűség szerint olyan korban kapcsolódott még a dallamhoz, mikor az a ma már uralkodó kis formák helyett még a sequentiához közelebb álló és épebb formában élt a köztudatban.

7.

7. pl.

a) Tard (Borsod), Lajos Á. MNT I. 838. sz. b) Kászonújfalú (Csík), Kodály Z. 1912. c) Mánfa (Baranya), Kiss L. 1958. d) Borzavár (Veszprém), Békefi A. 1951. e) Galgamácsa (Pest), Bartók J. 1960. f) Menyhe (Nyitra), Dobszay L. 1970. g) Nógrádmarcfal (Nógrád), Kiss L. 1965. h) Vonyarcvashegy (Zala), Volly I. 1935.

A házassuló királyfi balladájának e ritkábban előforduló dallamában (*a-c* pl.) a szórványos dunántúli, felvidéki és erdélyi adatok között erős eltérések, ugyanakkor azonban meglepő egyezések is tapasztalhatók: e két jelenségre együtt csak a háttérben álló, általánosan elterjedt, mélyen gyökerező dallamtípus adhat elégséges magyarázatot. A különböző szöveg-műfajokat egybevonó zenei variánsok köre valóban az egész országra kiterjed. Előbukkan a dallam mulató-nótákban (Sűrű csillagos az ég; Félre bánat, félre bú; *e* pl.) szerepel, gyakran elemeire tördelve, mint áruskikiáltó, ill. paródia (Félre bánat félre bú — meszet vegyenek; A szegedi paprika; Házunk előtt gyalogút, arra jár a drótostót stb. vö. *d* pl.), de használatos ezek mellett mint komoly hangú egyházi népének is (Örülj, örvendezz szent szív *f-h* pl.). A népének-változatokon keresztül, melyek írásos forrásainkban jól nyomon követhetők, a dallam történetét a XVII. századra vezetjük vissza⁴⁶. Már a XVII. századból ismeretek cseh, német, majd a XVIII. századból horvát nyelvű változatok,⁴⁷ melyek tekintve, hogy a dallam stílusa nem otthonos a magyar hagyományban, az idegen eredetet valószínűsítik. A sokféle szöveggel följegyzett, s emellett még számos nótautalásban szereplő egyházi éneket, valamint az élő gyakorlat tréfás, gyakran erőltetett szövegeit tartva szem előtt, az utóbbiakat könnyen egyszerű paródiáknak tarthatnánk. A ballada- és mulatószövegek azonban a dallam ennél nagyobb érvényességi körére figyelmeztetnek: a közös formula-készletet használó, azonos zenei anyagból építkező egyházi és világi darabok e típusban valószínűleg már hosszabb ideje élhettek egyenrangú félként egymás mellett.

8.

8. pl.

a) Guta (Komárom), Molnárné. 1940. b) Rezi (Zala), Gábor J. 1959. c) Szepetnek (Zala), Seemayer V. 1932. d) JÁRDÁNYI II. 17. e) Galgahévíz (Pest), Volly I. 1935. f) Deák—Szentés kézirat 1774; PAPP 1970, 296. sz. g) Váraszó (Heves), Dobszay L. 1967. h) Cantus Catholici, 1651; PAPP 1970, 267. sz. i) Budai Psalterium XV—XVI. sz. RAJECZKY 1956, 71. sz. j) JÁRDÁNYI II. 33.

⁴⁶ Lásd PAPP 1970, 45. sz. és az 57. sz. jegyzete. A 45/b-nél követhetők végig a mai élő hagyományban is jelentkező variációs folyamatok.

⁴⁷ PAPP 1970, 454. l.

Újstílusú népdalaink rendszerében egy típusokban nem túl gazdag, de mennyiségileg jelentős rétegben találjuk — több lírai szövegű változat társaságában — az *a*) példánkban közölt balladát. A sorok nyolcadik szótagjait elhagyva hangról-hangra egyezik egyik országszerte elterjedt, változataiban egységes népénekkel (*b*, *c* pl.). Bár első írásos fölbukkanása (lásd PAPP G. kiadványában 41. sz. alatt)⁴⁸ még valószínűleg külföldi eredetű, latinnyelvű kanciónak mutatja, ma már templomban nem éneklük: mind középkori gyökerű húsvéthajnali Jézus-keresés énekeként („Szombat első napjára”), mind pedig a legenda-dalok közé tartozó szövege szerint („Jézus gyermekkorában”) a népies vallásosság jellegzetes énekcsoportjába tartozik. Bár a ballada variánszálai szélesebb stílus-alapra utaló dallamokhoz vezetnek, a jelen ballada-dallamot valószínűleg mégis a népének „ráhúzásának” kell tekintenünk. A két dallam összevetése azonban népzeneink egy sokat emlegetett problémájának megoldásához is érdekes adattal járul.

A közelmúlt vitái arra a tanulásra vezettek, hogy a visszatéréses, ún. kupolás szerkezetű, újstílusú magyar népdal történeti elemzését az anyagot két nagy alcsoportra bontva kell elkezdni, s a két réteg egymáshoz való viszonyítását csak azután kezdhetjük meg, hogy világosan elkülönítettük, elemeztük és lehetőség szerint történetileg is lokalizáltuk őket. Eszerint külön csoportot alkotnak az alacsonyabb szótagszámú (10 alatt) sorokból épülő dallamok: ezekben az egyes sorok ambitusa is kisebb, gyakoribb az AA⁵ váltás és a reális válasz, nagyobb a dur-jellegű dallamok aránya, változatosabb s népdalaink összességével egybevetve talán különlegesebb a ritmuskép. Más csoportot alkotnak a nagyobb szótagszámú (legalább 10) scrokból álló dallamok: ezekben a sorok ambitusa is nagyobb, gyakoribb az AB kezdet, a ritmusképletek két-három főképletre vezethetők vissza. A két réteg között lehet ugyan okszerű kapcsolat, de ez külön kimutatásra vár. A „régí” stílushoz képest természetesen a főnti 1. csoport is nevezhető „új stílusnak”, de nem ugyanabban az értelemben, mint a második csoport. Az „újstílus” első írásos példáiként emlegetett adatok, önmagukban nézve csak az előbbi kategória történeti jelentkezését világítják meg.

A két csoport funkcióban, sőt szociológiai helyzetében is különbséget mutat. A népének-anyag lassanként tisztuló ismeretében ezt megtoldhatjuk azzal, hogy míg a „második újstílus”-hoz tartozó dallamok nemcsak a templom, de a népi vallásosság ének-repertoárjából is teljességgel hiányoznak (egyetlen kivétel egyes erdélyi szekták mozgalmi énekei), addig az első réteg több elterjedt, a nép mai énektudásának gerincéhez tartozó dallammal van képviselve gyűjteményünkben. Ezek egyike a főnt idézett példa, melynek alapját jól megvilágítja az *a-c*-től típusban ugyan különböző de ugyanezen stílusréteghez tartozó *d-j* példásor. Az *e*, *f* országosan ismert rózsafüzér-ének; a történeti források szerint⁴⁹ egykor megbecsült kanció volt, ma ismét nem templomi, hanem a népi jámborság repertoárjához tartozik. Mind a stíluspárhuzamba állított népdal (*d* pl.), mind a népének mai változatai (*e*) és írásos alakja (*f*) labilisnak mutatja a második és harmadik sor kezdő irányát (vö. *d*) pl. 3. sorát *e*, *f* pl. 2. sorával; *d*) pl. 2. sorát *e*, *f* 3. sorával!).

Úgy látszik, a népének *g*) alatt közölt változata mixolid-jellegű közepsoraival régibb hagyományt őriz. Így mutatja már ősi dallamalakjában a

⁴⁸ PAPP 1970, 211. és 451. l.

⁴⁹ Lásd PAPP 1970, 382. és 637. l.

Cantus Catholici, sőt középkori himnáriumunk is (*h-i* pl.). E két adat további érdekes tényekre utal:

Míg a „Laus tibi” kanciónak a Cantus Catholici változathoz közeli formáit német énekkönyvekben is megtaláljuk,⁵⁰ a „Hymnum dicamus” úgy látszik valamennyi európai (köztük német!) változatban a kvinten végződik.⁵¹ Visszatéréses, zárt alakjának csak a magyarországi gyakorlatban találtuk nyomát. Ha további összehasonlító vizsgálatok előtt nem is gondolhatunk hazai alakításra, azt valószínűnek kell tartanunk, hogy ez effajta visszatéréses forma mintegy félben volt már a középkori Magyarországon, ha a teljesen eltérő környezetben is ennyire a kódexeinkben található alakhoz ragaszkodtak.

Bár a föntiekkel csupán az első „újstílus” (és az idetartozó balladadallamok) szélesebb alapját kívántuk megmutatni, a közölt kanciók közvetlenebb hatását sem zárhatjuk ki. A történeti kutatások (KARDOS T., MEZEY L., DÖMÖTÖR T. és mások munkái) egyre több bizonyítékát hozzák annak, hogy az iskolázott rétegek, a literátusok liturgikus kultúrája a korábban gondoltnál több csatornán lejutott a néphez is. Márpedig mindkét idézett kanció, ill. himnusz liturgikailag igen exponált helyen szerepelt. A „Hymnum dicamus” a magyarországi ritusban a kiemelkedő nagyheti Laudedet követő körmenetnek fődarabja volt. Annyira hozzátartozott a katedrálisok, városi és falusi plébániák rendjéhez, hogy egy pálos breviárium, miután leírta a kis kolostori közösségek szerényebb körülményeihez szabott rendet, jelzi: ha netán világi főemberek, esetleg maga a király tenne látogatást e napokon a kolostorban, akkor „a hazai szokás szerint” meg kell tartani a föntemlített körmenetet a Hymnum dicamus-szal együtt. Ugyanerről a himnuszlól mondja az egri ordinárius,⁵³ hogy háromszor körüljárva a templomot, kezdjék a gyerekek a Hymnum dicamus éneket, s minden versszak végére énekeljenek Kyrie eleisont, majd Christe exaudi nos-t, végül „Maria sis propicia”-t, mindegyiket utánuk megismételve a kórus által. Ugyanígy adja a „nagypesteki proceszióra” a Cantus Catholici a „Laus tibi Christe”-t. De szerepel mindkét kanció viszonylag korán — és saját dallamával — magyarra fordítva is énekeskönyveinkben.⁵⁴ Számolnunk kell tehát azzal, hogy az „újstílus” első rétegéhez hasonló dallamokat népünk a középkortól fogva kiemelt funkcióban hallott, sőt elég hamar maga is énekelt népének gyanánt.⁵⁵

Utolsó példánk (sok változatát képviselje itt Járdányi típus-összefoglalásából idézett formája) nem közvetlen átvételre utal, de példáját adja, hogy ugyanilyen stílus-összefüggésű (s a Hymnum dicamus-szal egyezően 1 5 4 kadenciájú) dallamok a fönti példák mixolid-jellegű fordulataival együtt is előfordulnak világi népdalanyagunkban.

⁵⁰ Lásd BAUMKER 1886, 205. sz. vö. CSOMASZ TÓTH 1958, 579—581. 1.

⁵¹ STÄBLEIN 1956, 7, 228, 287, 376. 1.

⁵² Egyetemi Könyvtár Ósnyomt. 812/a.

⁵³ KANDRA 1905, 57—8. 1.

⁵⁴ CANTUS CATHOLICI, III. 73. 1. vö. CSOMASZ TÓTH 1958, 215. és PAPP 1970, 267. sz.

⁵⁵ Vö. RAJECZKY 1962, 264—9. 1.

9.

9. pl.

- a) Külső-Rekecsin (Moldva), SZEGŐ 7. b) Nagyszalonta (Bihar) Kodály Z. 1916. c) Galben (Bákó), DOMOKOS 1941, 99. d) Józseffalva (Bukovina), Kiss L. 1958. e) Menyhe (Nyitra) PÁTRIA F 37/A f) Klézse (Moldva), Kallós Z. 1955. g) Forrófalva (Moldva) h) PÁLÓCZI 369, 632. l. i) PÁLÓCZI 333., 605. l. j) Bátmonostor (Bács), Olsvai I. 1955. k) Szentlászló (Verőce), Kiss L. 1957. l) Lövéte (Udvarhely), Forrai M. 1963. m) Bajmok (Bács-Bodrog), Volly I. 1961. n) Felsőerek (Bács-Kiskun), Kiss L. 1957. o) BARTÓK 12/f. p) Felsőireg (Tolna), Bartók B. 1907. r) Mohács (Baranya), Berze Nagy, 1938. s) Vásárosdombó (Baranya), Kiss L. 1952. t) Gajcsána (Moldva), Végvári R. 1954. u) Gyimesközéplak (Csík), Lajtha L.

Főképpen ballada-szövegekkel él az az erdélyi VII. középzárlatú nyolcszótagos fríg dallamtípus, melyet földrajzi körülhatároltsága, népzeneinkben való látszólagos elszigeteltsége, s román népzenei példák hasonlósága miatt — Bartók egy lapszéli megjegyzése nyomán — „oláh” eredetűnek gyanítottunk. Az a) példánkban⁵⁶ a dallam alapvető friges karakterét csak a zárósor egy motívuma árulja el, a kétségtelen variáns b) és c) azonban egyértelműen frignek mutatja. A három változat összevetéséből látjuk, hogy a kezdősorot inkább jellemezhetjük főhangjával (c), sőt talán fő-hangközével (c-esz), mint az ereszkedő dallamvonalat esetlegesen elakasztó, változékony kadenciával. A második sor vezetése kevesebb változatot mutat: 3—4 hang még c-n recitál, vagy azt járja körül, majd ezt hirtelen c-f esés követi, g, vagy ász közbezárt hanggal. A harmadik sor a dallam legszervetlenebb része: többnyire az elsőt ismétli, sokszor kadenciában is egyezően. Az utolsó sor általában íves dallammal és kifejezettebben fríg motívummal zárja a strófát. Idézett 8-as példánk nem képviselnek ugyan széles réteget népzeneinkben, de mindegyik mögött áll annyi adat, amennyi elég a típusok egyértelmű meghatározásához. Ugyancsak erdélyvidéki a d) példa, mely csak a fríg jelleg erősebb kimutatásával és változó szótagszámával válik el előbbi példánktól.

Az adatok értelmezésében új helyzetet jelent azonban annak felismerése, hogy a Nyitra vidéki, sok változatban, többféle szöveggel ismert lakodalmas (lásd e pl.) ugyanennek a dallamgondolatnak alig eltérő fogalmazása.⁵⁷ A két adatsort földrajzi elosztása már nem is okoz nagyobb meglepetést: a népzenei gyűjtések újból és újból kimutatnak olyan szöveg- és dallamtípusokat, melyek Erdélyben és Északnyugaton otthonosak. A műfaji „tágulás” is említésre méltó: balladai és népi szertartásos szövegek együttjárása bizonyos műzenei jellegű hangvételre utalhat.

Az erdélyi adatok közt azonban nemcsak nyolc- de hatszótagos képletben is megjelenik e dallamtípus.⁵⁸ F) példánknak a b)-hez való viszonya kétségtelenné teszi az összetartozást, ugyanakkor átvezet az ugyancsak erdélyi g) példához, mely a már előbb is legkevésbé jelentősnek mutatkozott harmadik sort egyszerűen kihagyja. A háromsoros alak azonban nem okvetlenül redukció; a. 3. sor bizonytalanabb helyzete a négyesoros formával ellenkező folyamatot (három sorból való bővítést) is jelezhet. Az írásos források minden-

⁵⁶ Vö. DOMOKOS 1961, 40. sz. és jegyzete; KALLÓS 1973, 129. l.

⁵⁷ RAJECZKY 1969, 62. l.

⁵⁸ Vö. DOMOKOS 1961, 5—6. sz.

esetre éppen a háromsoros formára kínálnak korábbi adatokat, méghozzá a „műzenei hangvételt” egyre erősebben bizonyítókat (*h-i*).

Legnagyobb lépést azonban a teljes dallamösszefüggés kiderítése felé *j*) példánkkal tehetjük.⁵⁹ A földrajzi keretek Dél-Dunántúl (és Szlavónia) bekapcsolódásával, a műfajiak a „révészek nótája”, s ezen keresztül a Rákóczi-dallamcsoport felé elágazva tágulnak meg, egyes motívikus elemek a hangszeres zenével való kapcsolatot sejtetik, a versszak-képlet: $6 + 6 + 7$ szótag-száma máris a Balassi-strófát juttatja eszünkbe, maga a dallam-alak pedig valóban XVI. századi forrásokhoz vezet. A *j*) példában a 3. sor megismétlésével látszólag négysorossá bővült a dallam (érdekes, hogy az *a*, *b*, *d* példákban az első sor, a *c*) példában a 2. sor dallama jelenik meg a 3. sorban!)⁶⁰; egyébként úgyszólván hangról-hangra egyezik a *k*) szlavóniai halottas énekkel, mely szintén $6 + 6 + 7$ Balassi sort idéz. Teljes Balassi-strófa ($3 \times 6 + 6 + 7$) záróegységeként látjuk e dallammenetet az erdélyi népénekekben (*l* példa), meg történeti előzményeiben,⁶¹ de az ezzel lényegében azonos, a mai népi gyakorlat szerint talán legnépszerűbb halottasban, a redukált Balassi-strófában készült ismert Eleazár-dallamban is.⁶² Ezzel a dallammal országossá tágitottuk az előbb parciális erdélyi dallamnak tűnt típus érvényét: ez a dallamcsalád gyűjtéseinkben mintegy 50 adattal az ország valamennyi vidékéről képviselve van. Az *m*) példából láthatólag a rövid forma kezdősora tisztábban jelentkezik a nagyforma 2. sorában („és megmenekedtem” szövegrésznel), mint a variált ismétlésként induló harmadik elemben („büntől és ördög-től...”). Az *n*) példában csak a bennünket közelebből érdeklő harmadik nagy-sor változatát adjuk.

Úgy látszik tehát, hogy e három elem és összekapcsolásuk (4 körül — VII — fríg 1) a 16. század egyik legnépszerűbb, s szívósan továbbélő dallamában ragadható meg, s mind zenei tulajdonságai, mind szövegkapcsolata révén népzeneinken belül viszonylag műzeneibb réteget képviselt. A dallam eredetéről, nemzetközi hátteréről (így a gregorián 3 - 4. tónus egyes dallamtípusaival való rokonságról)⁶³ egyelőre semmi biztosat nem tudunk). CSOMASZ TÓTH K. és PAPP G. sem tesz ilyen észrevételt a dallam közlésekor. Hasonlóképpen későbbi választ vár négy nagyjelentőségű kérdés:

1. A zavarbaejtően sokféle formaképletet látva remélhetjük-e leszámazási sorrend megállapítását? Az ismételten előforduló 6, 6, 7 szótagszám a Balassi formának, tehát az *l*) — vagy az *m*, *n*? forma — elsőbbségének kedvez. Ha így van, akkor a *g-h* stb. önállóan is kitűnően ható töredék megszlárdulása, az *a-f* pedig bővült forma. Ennek ellentmond azonban, hogy míg az *l-n* példa (lapos kezdősorával) bár igen elterjedt, egységes és erős típus, de más típusokhoz csak utolsó eleme révén kapcsolódik, addig a *j*) stb. példák kezdete gazdagon elágazó, altípusokban bővelkedő dallamcsaládokhoz tartozik.

2. Első kérdésünk — további adatok segítségével lett — eldöntése után kutathatjuk majd föl a dallam eredetét, s ezzel kapcsolatban értelmezhetjük a szomszéd-népi, elsősorban román kapcsolatokat (*o* példánkat vö. a *j*) szlavóniai és *i*) Pálóczi-féle adattal), a most már kiterjedt stílusréteggé növekedett magyar anyaggal.

⁵⁹ Vö. KISS 1958, 290—1. l., KISS 1965, 136—7. l., KISS 1966, 172—3. és 197. l. CSOMASZ TÓTH 1958, 599—601. és 702. l.

⁶⁰ Vö. CSOMASZ TÓTH 1958, 601. l.

⁶¹ Deák-Szentes kézirat, lásd PAPP 1970, 206. sz.-nál.

⁶² CSOMASZ TÓTH 1958, 18. sz. és jegyzete.

⁶³ RAJECZKY 1969, 62. l.

3. Fenti *j*) példánk összefüggése a típus többi ágával nyilvánvaló. E példa azonban szövege és dallama alapján egyaránt bevezet a „révészek nótája” dunántúli változatsorozatjába. Az általunk idézett *p-r* példák első hosszú sora megfelel a *j* (és társai) első-második elemének; záró sora is párhuzamba állítható amazok utolsó tagjával, közben azonban ismétlések, bővítések, olykor szinte áttekinthetetlen toldások a dallamnak sajátos (a szövegből egymagában alig indokolható, talán inkább hangszeres gyakorlatot sejtető) szerkezetet adnak. Így *r*) példánk is az idézett rész után szervesen ismételtetésekkel még jó háromszorosra bővül. Egyébként e példánknak végefelé sűrűsödő kvárt-ugrásai és más hangszeres jellegű motívumai visszafelé, előző példánk (*j, g*) hasonló elemeit is magyarázzák. A révész-nóta e dallamcsoportjában azonban más változatok a VII kadencia helyén 1-re zárnak; ezzel a Kodálytól felismert⁶⁴ Rákóczi-nóta — Csillagom, révészem — Üdvözlégy Krisztusnak dallamcsoportjához jutunk, melynek eredete, de még kor-meghatározása is merőben bizonytalan. Kérdés marad tehát, vajon véletlen formai érintkezéstről van-e szó, vagy a két dallamcsoport eredetét egységben, egymáshoz viszonyítva kellene-e tisztázni. Az *s*) példa a *p-r* érdekes változata, szerkezetileg-motivikailag kétségtávolan idetartozik, megoldásában azonban az oktávkeret felé bővülő változatokra mutat.

4. Feltűnő, hogy az erdélyi gyűjtések az elsőül tárgyalt fríg alapformáktól változatok folyamatos sorával visznek a 4 (vagy 5), VII, x kadenciájú pentaton példákig. Így *t*) példánkat háromsorossága, fríg zárata a *g*) példához, azon keresztül az *a-d*) négy sorosokhoz kapcsolja. Viszont az első sor erős kvintkezdete ellentmondani látszik az egyébként érvényesülő *c-g* kvártgerincnek. Az *u*) példában ez a tendencia azzal is erősebb, hogy a *c* megszo-kott társ-hangja (*esz*) hiányzik. S e ponton meg kell állnunk, mert következő lépésben a székely keservesek, balladák, lírai dalok tekintélyes számú csoportja következne, melyeket az első sor többnyire dó-mi gerincű indítása ugyan megkülönböztetne az eddigi példáktól, viszont a 2. sor alakítása összekapcsolna vele.

Itt tehát ismét fölmerülne a kérdés: csupán két külön-centrumú dallamcsoport egymáshoz legközelebbi (szinte érintkezési) pontját ismertük-e föl, vagy egy-gyökerű dallam-modell elágazásairól van-e szó. Ez utóbbit nem zárhatjuk ki, hiszen teljesen analóg tonális elágazásokat a siratókban bizonyíthatunk (összevetve pl. az erdélyi dó-mi centrumú VII-es siratókat a MNT V. 105, 106, 67, 68, 104, 140. stb. példákkal). Az utóbbiakban a fönt kiindulásul vett példák minden sora fölfedezhető, nem egyszer szinte zárt szakaszokat alkotó elrendezésben. Ha a további kutatás igazolná a tényleges összetartozást (egyrészt a fríg és pentaton példák, másrészt az idézett sirató-formulák között), újabb tekintélyes réteget különíthetnénk el (és határozhatnánk meg) a régi stíluson (ill. stílusokon) belül, amellet pedig a népzeneinktől eddig meg lehetőségen függetlennek tartott XVI. századi zenetörténetünknek figyelemreméltó ősi stílusalapjait tárhatnánk föl.

⁶⁴ KODÁLY 1969, 64—5. l.

10.

10. pl.

a) Klézse (Moldva), Kallós Z. 1956. b) Uzon (Háromszék), Mathia K. 1941. MNT II. 570. c) Hadikfalva (Bukovina), Kiss L. 1966.

Moldvából való a „Meggyilkolt fonólány” szöveg-típusba tartozó ballada következő dallama. Az eddig kevés adattal képviselt⁶⁵ s a szintén inkább „Szomorú fűzfának harminchárom ága” dallamhoz közelálló dal harmadik sora a közölt esetben feltűnően eltér a további változatoktól. Ez a VII. főzárlethez kapcsolódó jellegzetes dallamvonal azonban egy igen elterjedt és többféle strófaképletben, szótagszámban megvalósított XVI. századi dallam-ideál alapvető szerkezeti eleme. A CSOMASZ TÓTH K. által részletesen leírt⁶⁶ dallamcsaládnak két típusa ma is él, s éppen Erdélyben (ill. Bukovinában, Moldvában) közismert. Mindezek alapján úgy véljük, hogy nem a ballada sajátos és közösségi érvényű dallamváltozatát kaptuk a bákói adatban, hanem ad hoc variációt, melyben az énekes emlékezetében levő (világi és egyházi) dallamrészletek keverednek.

11.

11. pl.

a) Lengyelfalva (Udvarhely), Vikár B. b) Lövéte (Udvarhely), Vikár B. c) Makfalva (Maros—Torda), Kiss L. 1954. d) Diószén (Moldva), Domokos Pál P. 1961. e) Tarcsapuszta (Baranya), Berze Nagy J. 1936. MNT II. 42. f) Deák—Szentés kézirat 1774; PAPP 1970, 33. sz. g) Kolozsvári énekeskönyv, 1744; PAPP 1970, 33. sz. h) Váraszó (Heves), Dobszay L. 1967. i) Dunatóké (Pozsony), Ág T. 1968. j) Fertőszentmiklós (Sopron), Lajtha L. 1960. k) Nagy-rákos (Vás), Vikár B. l) Lövéte (Udvarhely), Forrai M. 1963.

A gyermek-játékdallá is alászállt „Gunaras lány” ballada dallamai között találkozunk egy olyan erdélyi adattal (a pl.), melynek közvetlen zenei környezetében nem túl számos, de formaalkotásban sajátos változatra akadunk. Közös jellegzetes tulajdonságuk az első féldallamon végighúzódo kvintrecitáció, a rendszerint rövidebb második félsorban a kvintet körülíró motívum, a harmadik félsornak kvint fölött induló, majd ereszkedő motívuma (rendszerint egy súlytalan alaphang-zárattal), továbbá a 8 + 5 szótagszámmal kialakuló két hosszú sornak különféle ismétlésekkel gazdagított bővülése. A bővülés legtípusosabb módja három hosszú sorra nyújtja a formát; az „A malomnak nincsen köve” közismert (Bartók által gyűjtött) változatának megvilágítására itt az oktávot is érintő (az egész dallamcsaládba még jobban beilleszkedő) változatok egyikét közöltük (c példa; távolabbi rokona közismert „A bundának nincs gallérja” szöveggel).

Az Erdélyben közismert vízkereszti népének (d pl.) csak annyiban tér el c) példánktól, hogy éppúgy, mint a) és b) példánk, végig tartja a nagyterces tonalitást, s az utótag csak másodsorra — az ismétlés variációjában — éri el a súlytalan alaphang-záratot, a két-nagysoros formákkal egyezően. A következő, e) példa, mely voltaképpen még közelebb áll a népdal-példák-

⁶⁵ Vö. KALLÓS 1973, 132., 133. l. vö. MNT III/A. 233—5.

⁶⁶ CSOMASZ TÓTH 1958, 7. sz. és jegyzete.

hoz, földrajzilag kitágítja a dallam éleadatait, míg időben éppen a népének vonalon közvetlenül a XVIII., közvetve legkésőbbben a XVII. századig tudjuk a típus dokumentációját visszavinni.⁶⁷ Az *f*) példa az erdélyi hagyományt rögzítő Deák—Szentés kézirat szerint az alaphanghoz való első, súlytalan ereszkedést ugyanúgy az ismétlésre hagyja, mint a neki megfelelő *d*) népi adat. A *g*) példa viszont jól tanúsítja, hogy a kvintet körülíró motívum két fajtája (laposabb dallamsor: *a*, *b*, *d*, *e* példa; oktávot érintő, rácsapó sor: *c* és *g* példa) a korai feljegyzésekben is egyenrangú alternatíva.

Míg a kibővített, három hosszú sorból álló dallam elsősorban Erdélyben él — *e*) példánk tanúsítja korábbi szélesebb körű ismertségét — egy állandósult redukált (kétsoros) formája országosan ismert népének (*h* példa). Példánk megerősíti eddigi tapasztalatainkat a kezdőmotívum kettős formájáról (*dmss* ill. *drmf*), az oktávot érintő rácsapó sor szerepéről, s a harmadik felsor ereszkedő motívumáról. 6, 6, 8, 6 szótagszámú változata (*i*) mint újév-köszöntő, az 1. felsor különleges motívumával elüt eddigi példáinktól, de a dallam további menete kétségtelenné teszi az összetartozást. Újév-köszöntő funkcióban él *j*) példánk is, mely egy további — elég természetesen adódó — átalakulást illusztrál: ha a középzárlatban elért kvint feminin ritmuszárlat-tal jelentkezik, kész egy aláhajló motivikus variációra: példánkban *terce*, a *k*) példában a *szekundra*. Ezzel két — csupán kezdő motívumukban különböző — igen elterjedt népdal-csoporthoz értünk, mindkettőben több ballada-szöveggel. Egyik az alaphangról indul (*k* példa), másik a *s-m-d* motívumot ismétli kétszer, s csak azután tér a teljes dallamcsoport jellegzetes vágányára („Két út van előttem”).

A *szekundra* leszálló középzárlat népénekekben is megjelenik: *e*) példánk országosan ismert dallammintát képvisel. Kétségtelenül eltér középzárlatában az eddigi dallamoktól, el is kell térnie, mert népénekeink tömegének létszámából folyó gyakorlata szerint kerüli a rövid idő alatt bejárando nagy ambitust, s így vagy a magas középsort ejti el — *l* példa — vagy a 2-es zárlatot — *h* példa —. Ugyanakkor a dallam többi eleme, továbbá a *h*) példával való szövegkapcsolat, igazolja idetartozását.

A felsorolt összefüggéseket értelmezendő, a következő feltűnő momentumokra kell emlékeztetnünk: *a*) Az egész sorozat oly szoros kapcsolattal van összefűzve, hogy összefoglaló értelmezést kíván. *b*) Ugyanakkor két alcsoportra oszlik: egyikben lévén az 5 főkadenciájú, bővülésre hajlamos, zártabb területen honos darabok; másokban néhány egységes, népes dallamtípus változatai két hosszú sorral (sőt sokszor négy izoszillabikus rövidsorrall), s az 5-ről lehajló főkadenciával. *c*) Írásos forrásokban az első csoportot a 17. századig tudjuk visszavezetni. A nem túl számos idevágó népdal, ballada adatot szembeállítva a tekintélyesebb számú népének-változattal, továbbá a népdalok konzekvens, de szeszélyesen realizálódó ismétlés-sorozatát szembeállítva a népének szerves háromsorosságával, a népének elsődlegességére merünk következtetni. *d*) A második csoporton belül a világi és egyházi szövegű dal-mok elkülöníthető, egyenként viszont egységes változattérképet mutató típusokban jelennek meg (pl. Szállj a földre — Két út van előttem). A variábilisabb alapzatra épülő, azután pedig szövegek szerint, mondhatni polarizált típus-rendszerbe tagolódó, redukált (kétsoros) formákat egyes motivikus elemekre tekintettel is hajlamosak lennünk az előbbinél újabb korinak tekinteni.

⁶⁷ Vö. PAPP 1970, 466. és 590. l.

12.

12. pl.

a) Nagyszalonta (Bihar), Kodály Z. 1917. b) Bély (Heves), Tary L. 1959. c) Bükkzsérc (Borsod), Szabó A.-né. 1954. d) Darnó (Szatmár), Sárosi B. 1955. e) Cekeháza (Abaúj), Sztareczky Z. 1959. f) Rábaszovát (Sopron), Veress S. 1934. g) Hercegfalva (Fejér), Rajeczky B. 1937. MNT II. 930. h) Barslédéc (Bars), Dobszay L. 1970. i) Bozóki 153. l.

Néhány jól körülhatárolódó, változataiban elég egységes, többnyire ballada-szöveggel énekelt típust találunk a 6-os (továbbá 7-es, olykor 5-ös és 8-as) szótagszámú népdalcsoportokban, mely típusokat összeköti a jellegzetes V 2 x kadenciaképlet, az 1-2. sor emelkedő szerkesztése, a harmadik 1-ig, vagy VI-ig süllyedő dallama, továbbá az idegen eredetre mutató, olykor szekvenciázó elemekkel zsúfolt motivika. Az eddigi gyűjtések e típusokat (lásd a, b) pl., többnyire a „megszólaló halott” szövegével, c, d) a „Jönnek a katonák” gyakori szöveggel, e, f (kizárólag az „Egyszer egy királyfi” szöveggel), egyaránt kb. 20–30 adattal reprezentálják, országos elterjedtséggel. Az a, b) példában látható, népdalaink kontrasztosabb dallamformálásának megfelelő 2. sorbéli kvintkezdet a c, d) tanulsága szerint nem tartozik a modell lényeges elemei közé, amint a 3. sor kadenciájában is esetleges, vajon megáll-e az 1-es zárlaton, vagy továbbköti-e a dallamot a zárószorhoz. Az e) példában a közismertebb V 5 x képlettel a változatok tanúsága szerint az V 3, vagy V 2 kezdet egyenrangú, sőt talán elsődlegesebb megoldás.

A dallam XVIII. század végi írásos följegyzéséhez a g) szokásdallamon keresztül az országszerte elterjedt h) passió-s-dallam vezet. Ebben viszont a népénekekben törvényszerű kisebb ambitusban hullámozó, kevésbé kontrasztos dallamalkotás alakítja a második sort; a népdal-népelek változatok összehasonlításánál e kettősség tendenciózus, s úgy véljük nemcsak a líraibb, ill. szertartásosabb hangulatpárral függ össze, hanem azzal is, hogy a templomi ének, mint a falu legfontosabb igazi tömeg-énekelési alkalma technikai oldalról is befolyásolóan hat a dallamformálásra. Azok az együttes énekési alkalmak, melyekről a falu népdalkultúrájában tudomásunk van, egy korosztályt, réteget stb. gyűjtenek egybe, s egy-két tucatnyi résztvevőre épülnek. Ezzel szemben a templom a falu egész lakosságának befogadásával, azt korra, nemre stb. való tekintet nélkül összefogva, olykor többszáz főnyi tömeg természetes nehézkedésével hat az éneklésre és az énekre, s mintegy a legsimább, legkönnyebb, leggazdaságosabb hangkezelést igényli.

Az ismert devocionális szöveg (Patris Sapientia), mely minden középkori breviáriumban és imádságos könyvben szerepel, magyar fordításban már a Winkler kódexben jelentkezik,⁶⁸ majd a XVI–XVII. század minden énekeskönyvében szerepel, eredetileg egy 4 × 13 vágáns-ritmusú strófa közép-európai dallamához kapcsolva.⁶⁹ Bozóki énekeskönyvében azonban azt új dallam váltja föl (lásd i) példa), a strófát két félre osztva, mintegy 7,6,7,6 szótagszámú képlettel. Bár a szöveg még egyezik a korábbi fordításokkal, az új dallamnak a régebbi dór-változat második felével mutatkozó hasonlósága nem elegendő közvetlen kapcsolat föltételezésére. A Bozóki-dallam található meg Zsass-

⁶⁸ HORVÁTH 1921. 98. l.

⁶⁹ CSOMASZ TÓTH 1958, 61. sz.

kovszky énekeskönyvében, s ezzel egyezően az egész országra kiterjedő néphagyományban. Sajnos éppen a XVIII. század első feléből, feltűnő módon nincs olyan énekeskönyvünk, mely a dallamváltás időpontjára és Bozóki szerepére következtetni engedne.

A táblázatban szereplő dallamok kétségtelen stílárís rokonságon túlmenő, közös eredetre valló egyezést mutatnak. Aligha kétséges, hogy a XVIII. századnak népszerű külföldi (német?) dallamáról lehet szó, melynek egy változata még Beethoven C-dúr zongoraverseny III. tételében is szerepel. A rendelkezésre álló adatok alapján azonban nem tudjuk eldönteni, hogy a meglehetősen egységes egyházi és balladás szövegcsoportokhoz már idegenben, vagy itthon csatlakozott-e a dallam, s valamelyik tematikus csoportot elsőbbség illeti-e.

13.

13. pl.

a) Jobbágytelke (Maros-Toda), Bartók B. 1914. b) Siklód (Udvarhely), Vikár B. c) Kászonújfalu (Csík), Forrai M. 1961. d) Bercel (Nógrád), Volly I. 1933. e) Józseffelva (Bukovina), Kodály Z. 1914. f) Tornynosnémeti (Abaúj-Torna), Szendrei J. 1967.

Különböző (főként „Három árva”) ballada-szövegek erdélyi dallamai közt találkozunk szórványosan egy olyan 2 középzárlatú típusal, mely népdalaink rendszerében eléggé társtalanul áll, viszont a népénekek közt (főként a ma templomon kívül használt anyagban) néhány rokonát kimutathatjuk. Az összehasonlítást nehezíti, hogy mind a ballada, mind a népének meglehetősen jellegtelen dallammozgása, laza kadenciális szerkezettel és túlságosan szétfutó variánsokkal jár együtt. Így pl. a-b példánkat a középső sorok eléggé összekapcsolják, az 1. sor dallamában azonban számottevő a különbség. (Ugyanez lenne a helyzet további példák felsorolásánál.) Ide kapcsolható a szintén erdélyi c) példa. Olykor a ballada-szövegű változatokban, a népénekekben pedig rendszeresen, az 1—2. sor építkező formálását pusztá ismétlés helyettesíti: a második sor 2 főkadenciáját erősítő dallam szinte litánia-szerűen ismétlődik a dallam első felében. Nógrád megyei példánk ezen túl azt a gyanút is kelti, vajon nem háromsoros egyházi dallam áll-e a típus hátterében. Történeti összevetésre a kadenciák alapján PAPP 1970, 54. és 86., a háromsorosakból pedig d) példánkhöz közelálló (viszont az énekkönyv jellege miatt értelmezhetetlen) 293/b kínálkozna. A közhelyes motivika és kadenciák miatt azonban csak annyit mondhatunk ki, hogy a felsorolt XVII. századi példák azt a stílus-alapot, „egyházias hangvételt” illusztrálják, melybe népének-példánk beilleszkedik, s mely Erdélyben (esetlegesen) balladákra is alkalmaztatott. Végül a 3. sor labilis (esetleg egy eredeti háromsorosság miatt labilis) szerepét egyes erdélyi ballada- és északkeleti (!) népének-példák karakterisztikusabb kvintzárlattal adják vissza (e-f példa).

14.

14. pl.

a) Kibéd (Maros-Torda), Seprődi J. 1907. b) Kiskomárom (Zala), Péczely A. 1953. c) Húgyag (Nógrád), Kerényi Gy. 1956. d) Dunaszekeső

(Tolna), Kiss L. 1954. e) Külső-Rekecsin (Moldva) SZEGHŐ, 3. f) Bánffyhunyard (Kolozs), Bartók B. 1908. g) Kiskószeg (Baranya), Kiss L. 1944. h) Lövéte (Udvarhely), Vikár L. 1962. i) Lövéte (Udvarhely), Vikár L. 1962.

Az ismert Barcsay-dallam kevés változatával, kadencia-ismétlő 1–2. sorával egy nagyobb típus elágazásának (sőt talán származékának) látszik. E kiterjedtebb dallamtípusban a 2 főkadenciát 5-ös kadencia-sor előzi, többnyire oktávrról ereszkedő, vagy kvintről induló (oktávot is érintő), olykor azonban csak a kvint körül járó dallammal. Az 1–2. sorhoz képest kevésbé karakterisztikus a 3–4. sornak alap és kvint között hullámszó, néha műdal-szerű fordulatokkal cifrázott, a 3. sor végén pedig esetleges kadenciájú (többnyire 1, de többször b3,4 is) dallama. Egyes dallampéldák végig egyező, csupán egy-egy ponton külön útra térő dallamváltozatokkal jelzik a megszilárduló, szövegileg-földrajzilag kötött mellékcsoportok kialakulását (pl. Szegény Szabó Erzs; Piros, piros székfű, stb. 7 2 4, 5 VII x, 4 2 x kadenciaképletek). E szélesebb dallamkört most nem tárgyalva példáink világosan mutatják, hogy ugyanebbe a változatkörbe illesztendő be a XVII. századi (terminus post quem non!) Mária-siralom és halottas dallama,⁷⁰ melyek így történetileg is visszanyomozhatóbbá teszik a ballada-adatokat.

Az *h* és *i* alatt közölt népének⁷¹ Erdélyben Kájoni énekeskönyve alapján maradt életben⁷² azonban valószínűnek tartjuk, hogy Kájoni máris élő hagyományt rögzített. Ha nem is olyan általánosan, mint Erdélyben, de él Dunántúlon is dallamunk, még hozzá az oktávig nyúló, népdalsorhoz közelebb álló alakban (lásd *g*) példa).

Hasonlóképpen kimutatható a világi dallam is szerte az országban, bár így is Erdély a legegységesebb és legintenzívebb. A világi dallamhoz kapcsolódó szövegtípusok (ballada, koldusének, menyasszonybúcsúztató; *c*) példánkat vö. MNT III. 240. sz.) szertartásos, sőt akár egyházi eredetet megengednének. Mivel azonban a népének-dallamot adataink egy szélesebb dallamtípusnak elkülönült, sajátos jellemvonásokkal (strófa-képlet, 6-6-8-6 szótagszám, lapos kezdősor az erdélyi változatban, stereotíp harmadik sor) megkülönböztetett alcsoportjának mutatják, a dallamok egymáshoz való viszonyát nem magyarázhatjuk egyszerű kontrafaktumként.

Másutt⁷³ kifejtjük, hogy véleményünk szerint a siratóban tanulmányozható ősi szertartásos-epikus formakészlet különböző strofikus formákban és kadenciális képletekben kristályosodott ki a XVI–XVII. században, ezek közül (a közismert 5 4 2-n kívül) az 5 2 x, vagy 4 2 x képletek is rögzítődtek.⁷⁴ Ezt erősíti az az általános megfigyelés is, hogy valamennyi ilyen típus a 2 kadencia után szürkébb, jellegtelenebb dallamelemekkel fogyasztja a szöveget, mintegy kimerítve már két sor alatt a formulakészlet legjellegzetesebb képleteit (vö. a hasonló építkezésű, de 4×12-es szótagszámú Argirus-dallammal). Hogy valóban ennek az ősi dallamideálnak párhuzamos rögzítéseiről van szó, alátámasztani látszik a szövegelosztás is: legtöbb idekapcsolódó szövegünk olyan tematikájú, hogy a feltételezett históriás-szertartásos és nagyrészt halottkultuszhoz kapcsolódó funkcióból levezethető.

⁷⁰ Vö. SCHRAMM 1959, 137. l.

⁷¹ PAPP 1970, 39. sz. 333. sz. vö. 334–336. sz.

⁷² KÁJONI 1719, 124, 553. l.

⁷³ Megjelenés alatt StudMus 1973.

⁷⁴ Ehhez és a következő tételhez a bő irodalomból csak néhány összefoglaló munkát idézünk; a további irodalmat lásd ezekben és említett tanulmányunkban. VARGYAS 1953; CSOMASZ TÓTH 1958, 597. l.; MNT V. 59–63.

15.

15. pl.

a) Gajcsána (Moldva), Domokos Pál P. 1958. b) Szentegyházásfalva (Udvarhely), Lajtha L. 1943. c) Agyagosszergény (Sopron), Lajtha L. 1954. d) Veszkeny (Sopron), Lajtha L. 1954. e) Peresztég (Sopron), Lajtha L. 1954. f) Zsére (Nyitra), Manga J. 1961. g) Gyergyóditró (Csík), Kodály Z. 1910. h) Kászónújfalu (Csík), Forrai M. 1961. i) Haraszi (Verőce), Kiss L. 1960. j) Érpatak (Szabolcs), Kiss L. 1966. k) Lécped (Moldva), Kallós Z. 1962. l) Beleg (Somogy), Kiss L. 1959. m) Hertelendyfalva (Torontál), Kiss L. 1966. n) Lövéte (Udvarhely), Forrai M. 1962. o) Szentegyházásfalva (Udvarhely), Lajtha L. 1943. p) Nagybárcány (Nógrád), Kolossa T. 1943. r) Váraszó (Heves), Dobszay L. 1967. s) Csíkmenaság (Csík), Sarkadi E. 1937. t) Bába (Tolna), Böröcz G. 1953. u) Istensegits (Bukovina), Domokos Pál P. 1962. v) Csík-szenttamás (Csík), Bartók B. 1907. z) Lengyelfalva (Udvarhely), Vikár B. 1902. x) Gyimesfelsőlok (Csík), Kallós Z. 1962. y) Klézse (Moldva), Kallós Z. 1956. aa) Szárhegy (Csík), Kodály Z. 1910. bb) Szentgerice (Maros-Torda), Lajtha L. 1943. cc) HungFolk. II. sorozat, II/A. dd) uo.

Főnt említett tanulmányunkban⁷⁵ részletesen igazolni törekedtünk, hogy bár a híres „Cur mundus” dallamnak PAPP GÉZÁTÓL bemutatott német származtatása⁷⁶ kétségbe nem vonható, mégis a népi asszimiláció mintegy megtámaszkodva a dallamnak néhány jellegzetes pontján (első sor vége, második sor vége, negyedik sor vége), azt ténylegesen a főnt említett „sirató-eredetű” históriás dallamok körébe vonta. Valójában jónéhány olyan tizenkettes népdalunk (főleg balladánk) idézhető, melyben úgyszólván meg sem tudjuk mondani, vajon az Árgirus-típusú $5^5 \times 2^5 1^x$, vagy a $4^4 \times 2^2 \times 2^x$ „Cur mundus”-dallam származékának tekintsük-e. Mi több, sok esetben az $5^5 1^x \dots$, vagy $5^5 5^2 \dots$. Kádár István-csoporttal is érintkezik, vagy éppen keveredik e típus. A dallamokat néhány jeles szöveg ismert dallamalakja köré csoportosítva valóban sokszor tűnik úgy, mintha keveredésről, kontaminációról, vagy kölcsönhatásokról lenne szó. A történeti anyag összehasonlítása a siratóból kielemezhető formula-készlettel azonban arról győz meg, hogy éppen ellenkezőleg, a recitativ-jellegű, elsődleges motívumkészletnek még meglehetősen szabad, véglegessé még nem kövesedett alakjait tükrözik az ilyen átmeneti alakok, s nyilván a közösségi használat (pl. virrasztóban) rögzíti a viszonylag állandó (sokszor helyi) változatot.⁷⁷ A „Cur mundus” dallam hatása olyan korban érte a népének-gyakorlatot, amikor a strófikus megszilárdulás már erős tendencia volt, az elemek szabad használata azonban még alakulóképes stádiumban tartotta az anyagot. Ilyen körülmények közt a Cur mundus analóg pontjai révén úgyszólván már megérkezése pillanatában nagyobb stílusösszefüggésnek átértelmező erejével nyerhetett befogadást, s maga is alávettetett a rokondallamok formatendenciáinak (ugyanakkor azonnal serkentőleg visszahathatott azokra), az anyag egyik legjelesebb tulajdonságát: a fríg és dór kadenciák szinte szabad cseréjét illetően is.

Az *a*–*c* példák az 5-2-1 kadenciaképletű formákat mutatja be, lírai, históriás, halottas szöveggel, s háromféle (egyenértékű) iniciummal. A *d*)

⁷⁵ StudMus 1973.

⁷⁶ PAPP 1970, 172, 526, 136–143. l.

⁷⁷ Vö. KISS 1964, 130–2. l.

példa a lényegében azonos funkciójú 3—4. sor egyikét elhagyja, míg az *e*) példa a 3. sort az elsőhöz hasonlítja (mindkettő halottas). Az *f-j*) példákban már a 2. sor lefut a dór jellegű alaphangra („Kádár István” típus); szövegei között ballada, halottas, históriás, s néhány lírai dal található. A *k*) példa a 2. és 4. sort egyaránt frígesen zárja, míg *l*) jó példája a különféle versszak-képletekre alkalmazó eljárásnak. Az *m-n*) példák minden lényeges pontján egyezik a föntiekkel (pl. *m*) vö. *a*), de az első sor zárata 4, s ezzel mintegy átvezet a „Cur mundus” csoporthoz (*o-r* példák). Ezt halottas szöveggel az egész országban éneklék. Az előbb alternatívaként szerepelt 5 és 4 zárlat egymásutánban jelentkezik az *x-aa*) példákban (históriás, ballada); ezek 3. sora minden eddig látott lehetőséget bevon a kombinációkba.

Látjuk, hogy mind történeti és népének példáink, mind ballada idézeteink meggyőzően mutatják az anyaggal való szabad bánásmód jeleit. Csak egy-egy (különböző okból) fixálódott képlet emelkedik ki szigetként, pl. a nyolcasok közül *cc-dd*⁷⁸ melynek számos ballada-kontrafaktumát közvetlenül átvételnek tekintjük, továbbá az Ó édes Megváltóm (*o-r* példák), s néhány tizenkettes ballada. A dallamösszefüggések bővebb adatulását és magyarázatát említett tanulmányunk részletezi.

A hosszú dallam labilis kadencia-szerkezetével, fríg-dór zárlatcseréivel érthetővé teszi a féldallammá alakítás igényét is. A dallam stíluselőzményét tekintve ezt nem is nevezhetjük romlásnak, s a fríg második sor végleges zárlattá avatása sem mondható a „Cur mundus” dallam tonális eltorzításának (s-t pl.). Egy ilyen „fél”-dallamnak Erdélyben énekelt, kissé szilárdabb képletté merevült (harmadik sorában pedig már az új formához igazított) balladaváltozatát (z pl.)⁷⁹ Kodály a „Cur mundus”-szal párhuzamba állítja.⁸⁰ Kodály által idézett formája elég ritka (az idevágó néhány adat nagyrészt egy községből); más változatai azonban b3 b3 x kadenciával még közelebb is állnak a Kodálytól mintának adott dallamhoz (v). A teljes dallam (mint halottas paródiák mutatják, (lásd *t*) példa) hajlamos a feleződésre, s így nem kell föltétlenül ahhoz a föltételezéshez folyamodnunk, hogy az erdélyi ballada-dallamok (Udvarhely megyéből) a debreceni protestáns halottas könyvben található féldallamból „közvetlen átvétellel”⁸¹ származtatandók.

Az összefüggő dallamcsalád történeti adatai a XVI. századig mutatnak vissza. Akkori szövegei máris kettős funkcióban mutatják be: egyházi népéneként, főleg halottasként (olykor zsoltár-parafrazishoz kapcsolva), világi használatban pedig epikus énekek dallamaként szerepel. Jellemző, hogy a mai népi anyagban található szöveg-alkalmazás (mind a tizenkettes, mind a „fél”-dallamos formában) tematikus és műfaji jellege szerint (vagy komoly históriás emelkedettség, vagy éppen paródia) legtöbbször kapcsolatba hozható a XVI. századi előzménnyel. Végül megemlítjük, hogy míg a népdal (főként ballada) gyűjtésben e típusok túlnyomórészt Erdélyből kerültek elő, az idevágó népénekeket ma is országszerte a legelevenebben élő halottas-anythingnak tekintjük.

*

⁷⁸ Vö. PAPP 1970, 64. sz.

⁷⁹ Vö. MNT V. 202—3. sz. és PÁLÓCZI 1953, 507. l.

⁸⁰ KODÁLY 1969, 67. l.

⁸¹ Uo.

A magyar balladák dallamai felölelik lényegében az egész magyar népzeneét. Nagyon kevés olyan dallamtípusa, vagy típus-csoportja van a magyar népdalnak, amihez ne kapcsolódnék valami ballada-szöveg, legalább egy-egy variánssal. Másrészt igen sok olyan dallam kerül elénk balladaszöveggel, amelynek népzeneinkben alig, vagy egyáltalán nincs rokonsága. Ezek a társ-talan, egyedi, különleges dallamok az egész népzene számára elhanyagolható, mellékes esetek, a ballada szempontjából azonban sokszor fontos összefüggésekre deríthetnek fényt. A szöveg-dallam kapcsolatokból világosan látszik, hogy balladáinkat igen nagy mennyiségben alkalmazták a legrégebbi és legelterjedtebb magyar dallamokra: akár a siratóból kifejlődött népszerű dala-inkra, akár ötfokú régi dalokra. Ezek alkotják a leghagyományosabb területek és a legértettebb szövegek zenei anyagát.

Utánuk legnagyobb jelentősége az egyházi énekkincsnek van balladáink számára. A legtöbb egyedi alkalmazás itt tapasztalható, s mutatja ennek az anyagnak állandó „vonzását” ballada-szövegeinkre; ugyanakkor számos egyházi énekből alakult olyan dallamcsalád, amely sok típus és számos változat kísérőjévé vált. Nyilvánvaló, hogy itt bizonyos hangulati rokonságot éreztek a ballada-énekesek, hogy újra és újra kölcsönvették vallásos szövegű dallamainkat ballada-szövegeik éneklésére. De mutathat ez a kapcsolat másra is: arra a korra, amelyben a műfaj kialakult és elterjedt. A legnépszerűbb, egyházi eredetű dallamok végső soron a középkorba vezetnek vissza, nem csoda, hogy a későközépkorban kialakult műfaj ilyen dallamokat hozott magával az új korokba is. S nemcsak a középkorban, hanem későbbi századokban is még tapasztalhatjuk, hogy a dallamok párhuzamosan élnek egyházi és világi alkalmazásban, sőt sokszor az egyházi ének dallama még hangszeres táncdallamként is szerepel. Természetes tehát a ballada-dallamoknak ez a kettős alkalmazása is.

Nem kisebb a jelentősége azoknak a dallamoknak, amelyeknek számai nyugati népekhez, ill. a közös középkori énekkincshez vezetnek el. Ide, a dolog természete szerint, egyaránt tartozik csak világi szerepben ismert és egyházi ének is, pontosabban olyan dallam, amelyet egyházi és világi használatban egyaránt megtalálunk vagy esetleg egyelőre csak egyházzenei kapcsolatait tudjuk nyomon követni a nyugati énekanyagban. Az ilyen összefüggések ballada-szövegeink idekerülésének útját világítják meg zenei oldalról — teljesen egyezően a szöveghatárok eredményeivel. Az úgynevezett „ballada-dallamok”, vagyis balladához, sőt típushoz kötött dallamaink, ha nem régi magyar stílus darabjai, többnyire ilyen kimutathatóan nyugati darabok vagy legalább stílusuk vall arra, ha eredetüket még nem tudjuk megvilágítani.

Kisebb mértékben találjuk, de megtaláljuk a különböző korok — többnyire későbbi korok — világi műdalait. Ebben a vonatkozásban már egyre csökkenő esztétikai értékekről van szó: ezek a dalok azt mutatják, mennyire hatott a ballada-éneklésben is minden idők zenei divata: a legpolgárosultabb vidékeken találjuk a legsekélyesebb divat-dalokat is, nemegyszer régi balladára alkalmazva (pl. a Három árva nyugat-dunántúli változataiban). De az ilyen alkalmazás leginkább újabb balladáinkra jellemző.

Két véglelet láthatunk tehát: a nép saját, legjobban ismert és kedvelt zenéjét kapcsolta össze a balladával — nyilván ez volt a legrégebbi idők gyakorlata —, egyúttal a képzeletét izgatót, idegenszerűt és újat. Az utóbbit jelentették azok a dallamok is, amelyek mindjárt az új műfajjal együtt érkeztek idegenből, valamint a különböző századok folyamán felhasznált új és új mű-

zenei elemek. A vallásos dallamok pedig egyrészt a mindennapi életükben sokat énekeltek — tehát a kedvelt és sajátuknak érzett régihez kapcsolhatók; másrészt az idegenszerű részét a „divat-dallamok” közé sorolhatjuk, ami éppen idegenségével vonzott — vagy avval is.

RÖVIDÍTÉSEK

- ActEthn = Acta Ethnographica
 Ethn = Ethnographia
 LibUs = Liber Usualis . . . Paris, etc. 1954.
 LibNoct = Liber Nocturnalis . . . Roma, 1930.
 MNT = A Magyar Népzene Tára (BARTÓK B.—KODÁLY Z.)
     I. Gyermekjátékok (Szerk. KERÉNYI Gy.) Budapest, 1951.
     II. Jéles napok (Szerk. KERÉNYI Gy.) Budapest, 1953.
     III. Lakodalom (Szerk. KISS L.) Budapest, 1955.
     V. Siratók (Szerk. KISS L.—RAJECZKY B.) Budapest, 1966.
 Osztközl = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályá-
     nak Közleményei
 StudMus = Studia Musicologica

IRODALOM

- BARTALUS I.
 1883 *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye*. III. Budapest
 BARTÓK B.
 1968 *Melodien der rumänischen Colinde* (Ethnomusikologische Schriften Facsimile-Nachdrucke. Bd. 4.) Budapest.
 BÄUMKER, W.
 1886 *Das katholische deutsche Kirchenlied* . . . I. Freiburg im Breisgau.
 BÉKEFI R.
 1905 *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Budapest.
 1910 *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Budapest
 BOZÓKI M.
 1797 *Katolikus kar-béli kótás Énekeskönyv*. Vác.
 BURLAS—FISER—HOREJS
 1954 *Hudba na Slovensku v 17. storočí*. Bratislava.
 CANTUS CATHOLICI. 1651. Kiadva: Magyar Irodalmi Ritkaságok 35, 38, 39. sz. Budapest 1935—38.
 CSOMASZ TÓTH K.
 1953 *Halottas énekeskönyveink dallamai*. Zenetudományi Tanulmányok I. Budapest
 CSOMASZ TÓTH K.
 1958 *A XVI. század magyar dallamai*. (Régi Magyar Dallamok Tára I.) Budapest.
 DOMOKOS PÁL P.
 1941 *A moldvai magyarság*³. Kolozsvár
 1952 *Egy népballada dallama*. Ethn. 150—160.
 1959 *Júlia szép leány*. Ethn. 13—60.
 DOMOKOS PÁL P.—RAJECZKY B.
 1956, 1961. *Csángó népzene* I—II. Budapest. (Idézve: DOMOKOS 1956, DOMOKOS 1961.)
 GEVAERT, F. A.
 1967 *La mélodie antique dans le chant de l'église latine*. (Megjelent: 1895, újranyomás: Osnabrück.)
 HORVÁTH C.
 1921 *Középkori Magyar Verseink*². Budapest.

- JÁRDÁNYI P.
1961. *Magyar Népdaltípusok I—II.* Budapest.
- JUHÁSZ K.
1921 *A licenciatvisi intézmény Magyarországon.* Budapest.
- KALLÓS Z.
1973 *Új guzsalyam mellett.* Bukarest.
- KANDRA K.
1905 *Ordinariarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie agriensis.* Eger.
- KÁJONI J.
1719. *Cantionale Catholicum*². Csíksomlyó.
- KENESEI I.
1911 *Krisztus legendák.* Ethn. 47—49.
- KISS L.
1958 *A szlavóniai magyar népszívet népzeneje.* OsztKözl. XIV. 269—311.
1964 *A szlavóniai magyar virrasztó-énekek zenetörténeti jelentősége.* OsztKözl. XXII. 125—147.
1966 *Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben.* Ethn. 153—211.
- KNAUZ N.
1866 *A pozsonyi káptalan kézíratai.* Magyar Sion.
- KNIEWALD, D.
1944 *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa.* Rad Hrvatske Akademije Znanosti i umjetnosti. Zagreb.
- KODÁLY Z.
1969 *A magyar népzene*⁴. Budapest.
- LAJTHA L.
1956 *Sopron megyei virrasztó énekek.* Budapest.
- MANGA J.
1957 *Die Hochzeitsbräuche der Palozen und ihre slowakischen Analogien.* ActEthn. VI. 149—218.
1970 *Variante der Hochzeitlieder eines Dorfes.* ActEthn. XIX. 247—279.
- MEZEY L.
1961 *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis.* Budapest.
- MÉSZÁROS I.
1961 *Középkori kolduló diákjaink.* Filológiai Közlemények
- NIEMÖLLER, K.
1969 *Untersuchungen zu Musikpflege und Musikunterricht an den deutschen Latinschulen vom ausgehenden Mittelalter bis um 1600.* Regensburg.
- OLSVAI I.
1963 *Typical Variations, Typical Correlations, Central Motifs in Hungarian Folk Music.* StudMus. IV. 37—70.
- ORGONAHANGOK. 1927. *Ima- és énekeskönyv a róm. kath. hívek számára.* Gyöngyös.
- PAPP G.
1970 *A XVII. század énekelt dallamai.*
(Régi Magyar Dallamok Tára. II.) Budapest.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A.
1953 *Ötödfele század énekek; Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből.*
(Szerk. BARTHA D.—KISS J.) Budapest.
- PÁTRIA. 1936. *A Magyar Rádió és a Néprajzi Múzeum népzenei hangfelvételei.*
- POLOCZEK, F.
1950—56. *Slovenské ľudové piesne.* II. Bratislava.
- RAJECZKY B.
1956 *Melodiarium Hungariae Medii Aevi. I. Hymni et Sequentiae.* Budapest.
1957 *Adalék felvidéki lakodalmasaink dallamstílusához.* Néprajzi Közlemények. Budapest.
1962 *Mittelalterliche ungarische Musikdenkmäler und das neue Volkslied.* StudMus. III. 263—9.
1969 *Gregorián, népének, népdal.* Magyar Zenetörténeti Tanulmányok II. Budapest.
- SCHRAMM F.
1959 *Relations entre la musique populaire et les cantiques populaires.* ActEthn. VIII. 131—140.

STÄBLEIN, B.

- 1956 *Monumenta Monodica Medii Aevi. I. Hymnen.* Kassel, Basel.
 1958—61. *Ein Hymnusmelodie als Vorlage einer porvenzalischen Alba.* Miscelánea en Homenaje a Monseñor H. Anglés. II. Barcelona. 889—894.

SZABOLCSI B.

- 1938 *A XVII. század magyar világi dallamai.* Budapest.
 1947 *A magyar zenetörténet kézikönyve.* Budapest.

SZEGŐ J.—SEBESTYÉN DOBÓ K.

- 1958 *Kötöttem bokrétát.* Bukarest.

VARGYAS L.

- 1953 *Ugor réteg a magyar népzeneben. Zenetudományi Tanulmányok. I.* Budapest. 611—657.
 1958 *Egy francia—magyar dallamegyezés tanulságai.* Néprajzi Értesítő. 155—160.
 1975. *A magyar népballada és Európa.* Budapest. Sajtó alatt.

ZSASSKOVSZKY F.—TÁRKÁNYI B.

- 1855 *Katholikus Egyházi Énektár.* Eger.

ZSASSKOVSZKY F. és E.

- 1879 *Temetőkönyv (Funerale).* Eger.

Janka Szendrei—László Dobszay—Lajos Vargyas

ZUSAMMENHÄNGE DER VOLKSBALLADEN MIT KIRCHENLIEDERN

Auszug

In Zusammenhang mit der Gesamtausgabe der ungarischen Volksballaden durch Lajos Vargyas werden in dieser Studie Balladenmelodien mit Weisen unserer Kirchenlieder verglichen, um die Aufmerksamkeit auf die Zusammenhänge zu lenken (für den Moment ohne Ansprüche auf eingehendere melodiegeschichtliche Bearbeitung). Die Melodien Nr. 1—7 wurden von Janka SZENDREI, Nr. 8—15 von László DOBSZAY behandelt; die abschließende Zusammenfassung schrieb Lajos VARGYAS. Die Zusammenhänge (s. die einzelnen Notenbeispiele) verlangen eine von Fall zu Fall wechselnde Interpretation: die Grundlage für den Zusammenhang bildet einmal ein breiter, auch die Gregorianik einschliessender Melodiekreis, das andere Mal modische Kunstmusik des 17. Jahrhunderts, oder bloss einfache Parodie bzw. Kontrafakt. Auf Grund der Analysen ist zu hoffen, daß die Vergangenheit der oral tradierten Balladenmelodien — und dadurch nicht selten auch die Geschichte einzelner Schichten des lyrischen Volksliedes — mit Hilfe historisch gut dokumentierter Kirchenlieder geklärt werden kann.

Янка Сендреи—Ласло Добсаи—Лайош Вардяш

HUNGARISCHE BALLADEN UND VÖLKERLICHE KIRCHLICHE GESÄNGE

Резюме

В связи с обобщающим изданием венгерских народных баллад (труд Л. Вардяш-а) было произведено сопоставление народных церковных песен и мелодий баллад: в труде обращается внимание на параллелизмы обнаруженные в ходе работы, но не предлагается обработать их подробно, с точки зрения истории мелодий. (Обработка песен 1—7 — работа Я. Сендреи, №№ 8—15 — работа Л. Добсаи, следующие обобщения написаны Л. Вардяш). Соответствия (см. примеры) требуют почти в каждом случае другое истолкование: основой связей является в одном случае широкая европейская мелодийная семья, включающая в себя даже грегориан, в другом же случае модная ученая музыка XVII-го века, а иногда речь идет о простой пародии или контрафакте. Анализы позволяют предполагать, что глубоко документированная народная церковная песня во многих случаях поможет выяснить прошедшее мелодий баллад, сохранных только лишь в устном предании, и даже, через его, историю отдельных слов лирической народной музыки.

A gabonás vermek problematikájához

A magyar parasztgazdaságokban a XVIII–XIX. században alkalmazott gabonás vermek sohasem állottak az etnográfusok érdeklődésének homlokterében. Ennek ellenére számos megfigyeléssel, adatközléssel rendelkezünk, amelyek a vermek készítését, használatát, alkalmazásának idejét és intenzitását egy-egy szűkebb területen világítják meg. A publikációkban közreadott ismeretekon kívül sok adat húzódik meg a néprajzi archívumokban és számos új adatot hoztak a Magyar Néprajzi Atlasz, a Szolnok Megye Néprajzi Atlasza, az Új Magyar Tájszótár gyűjtései, valamint a speciális kérdőívekre érkezett válaszok.¹

Az addig felhalmozott adatok alapján először 1963-ban kíséreltük meg kéziratot dolgoztatunkban a paraszti használatú gabonás vermekre vonatkozó ismeretek, történeti adatok összegezését és értékelését.² Néhány évvel később, több kisebb előtanulmány után, IKVAI N. e folyóirat hasábjain, nem egy helyen megállapításainkkal vitatkozva, foglalta össze a magyarországi gabonás vermekről összegyűjtött adatait. Megrajzolta a vermek elterjedését a magyar nyelvterületen, foglalkozott készítésükkel, alkalmazásuk módjával. Ismertette azokat az adatokat, amelyek a vermek európai, sőt Európán kívüli használatára utalnak, a rendelkezésére álló régészeti, történeti adatok alapján nyomozta a vermek használatát a korábbi évszázadokban, végül foglalkozott azokkal a megállapításokkal, amelyek szerint a gabona veremben való tárolása a magyar mezőgazdaság „ázsiai” jellegét domborítja ki.³

Bárki számára úgy tűnhet, hogy IKVAI N. alapos és több szempontra kiterjedő feldolgozásával a téma kutatása lezártnak tekinthető. Hogy mégis foglalkozunk e dolgozat keretei között a gabonás vermekkel, arra egyrészt az újabban előkerült történeti és récéns adatok, másrészt IKVAI N. azon megállapításai bátorítanak bennünket, amelyekkel nem értünk egyet. Úgy véljük, hogy a vermekkel kapcsolatos, a magunk részéről vitatott vagy vitatható kérdések elemezése közelebb visz bennünket a gabonás vermek múltjának és récéns alkalmazásának reális értékeléséhez.⁴

¹ A kérdőíveket FÜZES E. és IKVAI N. készítette.

² FÜZES E. 1963.

³ IKVAI N. 1966. 342–377.

⁴ Mondanivalónk alapjául szolgáló, a gabonás vermekre vonatkozó adatokat a Magyar Néprajzi Atlasz, az Új Magyar Tájszótár, Szolnok Megye Néprajzi Atlasza gyűjtéseiből, a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában őrzött (nagy számuk miatt itt tételesen fel nem sorolt) gyűjtésekből, valamint az alábbi publikációkból merítettük: ORBÁN B. 1863–73. I. 143; — ZSILINSZKY M. 1872. 163; — GALGÓCZY K. 1896. 510; — VÉCSY Á. 1897. 445; — KELER Gy. 1900. 75; — JANKÓ J. 1902. 216, 247; — GYÖRFFY I.

A továbbiakban nem foglalkozunk a vermek készítésével, típusaival, használatával, mert ezek részben IKVAI N. dolgozatában, részben az idézett gyűjtésekben és publikációkban megtalálhatók. Ehelyütt csak olyan kérdések elemzésére kerítünk sort, amelyek — megítélésünk szerint — IKVAI N. megállapításait módosíthatják.

Mindenekelőtt szemügyre kell vennünk a gabonás vermek legrégebb múltjának kérdését a magyar etnikumú népességnél. E problémával IKVAI N. nem foglalkozhatott, mert források nem álltak rendelkezésére. A történettudomány azonban az azóta eltelt években éppen népünk korai történetére vonatkozóan adott közre újabb forrásokat és e forrásokra épülő elemzéseket, amelyek segítségével témánkat is megközelíthetjük. Elsősorban BARTHA A. dolgozatára és könyvére gondolunk, amelyben őseink honfoglalás előtti, majd a Kárpát-medencében történt megtelepedése utáni történetére, társadalmi szervezetére és gazdasági életére vonatkozó számos újabb megállapítást, illetve korábban megfogalmazott tétel revízióját olvashatjuk.⁵ BARTHA A. könyvében újabb források, régészeti adatok segítségével, a már ismert források újraértékelésével, körültekintő elemzés után meggyőzően bizonyítja be, hogy a Kazár Kaganátus népei, köztük a Kaganátus déli részén élő magyar törzsek is, a VIII. századtól a folyók mentén — a sztyepei nomád életmód domináns vonásainak megtartása mellett — földet is műveltek. A szaltovo-majácki kultúra területén végzett régészeti ásatások a növénytermesztés, a földmégmunkálás, növényápolás minden lényeges eszközt felszínre hozták. Az állattenyésztésben a szarvasmarhatenyésztés fokozása az igaerő biztosítása céljából, ugyanennek a tendenciának szerves része. A Kaganátus területén tehát virágzó szántóföldi és kerti földművelést találunk a VIII–IX. században, amelyben a termelés intenzitása a feleslegek felhalmozását, a gabonaneműek raktározását is lehetővé tette.⁶

1908–1909. 17; uó. 1910. 147; uó. 1926. 136; uó. 1928. 42; uó. 1929. 148; uó. 1934. 68–69; uó. 1943. 89, 129, 133; — BARTÓCZ L. 1910. 51–52; — BANNER B. 1912. 54–55; — NOVÁK J. L. 1914. 222–223; — VISKI K. 1919. 59; — HORNYIK J. 1927. 75–76, 103; — KISS L. 1929. 28; uó. 1954. 346; uó. 1961. 154; — NAGY S. 1928. 104; — TURI MÉSZÁROS J. 1929. 41–43; — NYÁRÁDY M. 1930. 94–95; — ECSI I. 1931. 118; — PAPP L. 1931. 147; uó. 1940. 293; — GYÖRFFY L. 1932. 6; — FEKETE B. 1934. 102; — BORZSÁK E. 1936. 43; uó. 1936a. 12–14; — GÖNYEY S. 1937. 302–303; uó. 1940. 37; — FÉL E. 1937. 361; uó. 1938. 79; uó. 1941. 44–45, 56; — GUNDA B. 1937. 66–67; — DÖMÖTÖR S. 1938; — SZÜCS S. 1938. 201; uó. *Régi Sárrét*... 14; — HERKELY K. 1939. 47–48; — BALASSA I. 1940. 48–49, 104; — LÜKÖ G. 1940. 39–40; — SZENTESI TÓTH K. 1940. 55; — VAJKAI A. 1940. 322; uó. 1940a. 286–288; uó. 1959. 139; — FODOR F. 1942. 331–332; — MÁRKUS I. 1943. 107; — H. FEKETE P. 1948. 157–160.; — *OrmSz.* 62; — MORVAY J. 1957. 123; uó. 1960. 143–144; — HOFFMANN T. 1956. 560; — NAGY J. 1958. 460–462; — DOROGI M. 1959. 316; — IVANCSICS N. 1959. 80–85; uó. 1960. 111–125; — KISS G. 1959. 15; — FÉL E. — HOFER T. 1961. 3; — TÓTH J. 1961. 24; — BALASSA I. 1962. 121–123; — KATONA I. 1962. 80; — SCHRAM F. 1962. 30; — BARABÁS J. 1954. 477; uó. 1961. 105; uó. 1964. 18; — DANKÓ I. 1964. 73; — NAGY Gy. 1963. 92; uó. 1963a. 84–88; uó. 1964. 281–312; uó. 1965. II. 170; — ANDRÁSFALVY B. 1965. 10; — PAPP J. 1967. 36; — BALOGH I. 1969. 161.

⁵ BARTHA A. 1963. uó. 1968. Ugyanitt megtalálhatók a korszakra vonatkozó források és feldolgozások.

⁶ Uo. 23–25. Megjegyezzük, hogy BARTHA A. a Magyar Néprajzi Társaságban 1972. februárjában tartott előadásában, újabb régészeti adatok birtokában, a 2. évezred második felében jelölte meg azt az időszakot, amikor az Uraltól nyugatra élő finnugor törzsek áttértek a termelő gazdálkodásra. Az előadásában megfogalmazott tézisek, illetőleg azok bizonyító anyaga azonban e dolgozat kéziratának lezárásáig nem jelentek meg nyomtatásban.

A gabonatermés raktározását a szaltovo-majácki kultúra népei földbe ásott vermekben oldották meg. A kultúra lakótelepein a házakban és a házak közelében a vermek nagy tömegét tárták fel, melyekben — a bennük talált magleletek tanúsága szerint — a törpebúza, kétsoros árpa és a köles termést raktározták. Általában kétféle méretű vermet készítettek, a kisebbikben — BARTHA A. meggyőző számításai szerint — 16,25 q, a nagyobbikban 38,40 q gabonát tudtak elhelyezni. A különböző nagyságú vermek vegyesen helyezkedtek el a házak közelében, és ha elfogadjuk BARTHA A. feltételezését, mely szerint minden házhoz egy kis és egy nagy verem tartozott, akkor egy-egy család közel 55 q gabonát tudott elraktározni, ami — figyelembe véve a termelőerők akkori fejlettségét, függetlenül a gazdaság által eltartandó személyek számától — igen tekintélyes mennyiség.⁷

Ugyancsak veremben raktározták a gabonát a keleti szlávok déli területein, a Dnyeper középső folyása vidékén. A Kievtől keletre, Novotroickoe falu közelében feltárt IX. századi településen a lakóházak mellett négyszögletes és kerek metszetű vermeket készítettek. Átlag két verem tartozott egy házhoz, melyekben a szaltovo-majáckinál lényegesen kevesebb gabonát tudtak elhelyezni.⁸

Sajnos elenyészően kevés az olyan régészeti lelet erről a területről és ebből a korból, amely teljes bizonyossággal a magyar népességtől származna.⁹ Ezért közvetlen tárgyi bizonyítékunk nincs arra, hogy Kelet-Európában élő őseink a VIII—IX. században a gabonás vermet ismerték volna. Azonban azok a bolgár, török, alán és iráni eredetű szavak, amelyek átvétele bizonyosan a VII—IX. század között történt meg, meggyőzően bizonyítják, hogy ez idő tájt a magyar törzsek jelentős föld- és kertművelést folytattak. Ismerték az alapvető földművelő eszközöket (eke, sarló), a legfontosabb gabonaféléket (búza, árpa), és a termesztés mozzanataira utalhat *tarló* és *szór* szavunk.¹⁰

E jövevényszavak alapján bizonyosnak látszik, hogy a Kazár Kaganátus keretei közt élő magyar törzsek a szaltovo-majácki kultúrához hasonló intenzitású gabonatermesztést fejlesztettek ki a folyók melletti téli szállások területein. A termelőeszközöket a fejlett kézművesség biztosította.¹¹ Alig lehet kétséges, hogy az újratermeléshez és a házi fogyasztásra biztosított gabonát, a velük együttélő népcsoportokhoz hasonlóan, a magyar törzsek is veremben raktározták el. Erre utalhat *verem* szavunk is, amely feltehetően az alán földművelő kultúra hatására az alánból került a nyelvünkbe, talán a VIII. század táján.¹² Jelentős földművelő tevékenységre utalnak az arab források is.¹³ A korabeli, itt hivatkozott adatok alapján természetesen a vermek formáira, nagyságára és számára nem következtethetünk. Egyelőre hiányoznak azok a régészeti feltárások is, amelyek e korai mezőgazdasági üzemek termelési, feldolgozási és fogyasztási mechanizmusát megvilágítanák.

A kora Árpád-kori régészeti feltárások néhány leletéből arra lehet következtetni, hogy a letelepedés utáni időkben a szaltovo-majácki kultúra művelt-

⁷ Uo. 59—61. 165. jegyzet.

⁸ Uo. 40., és 75—76. 303. jegyzet.

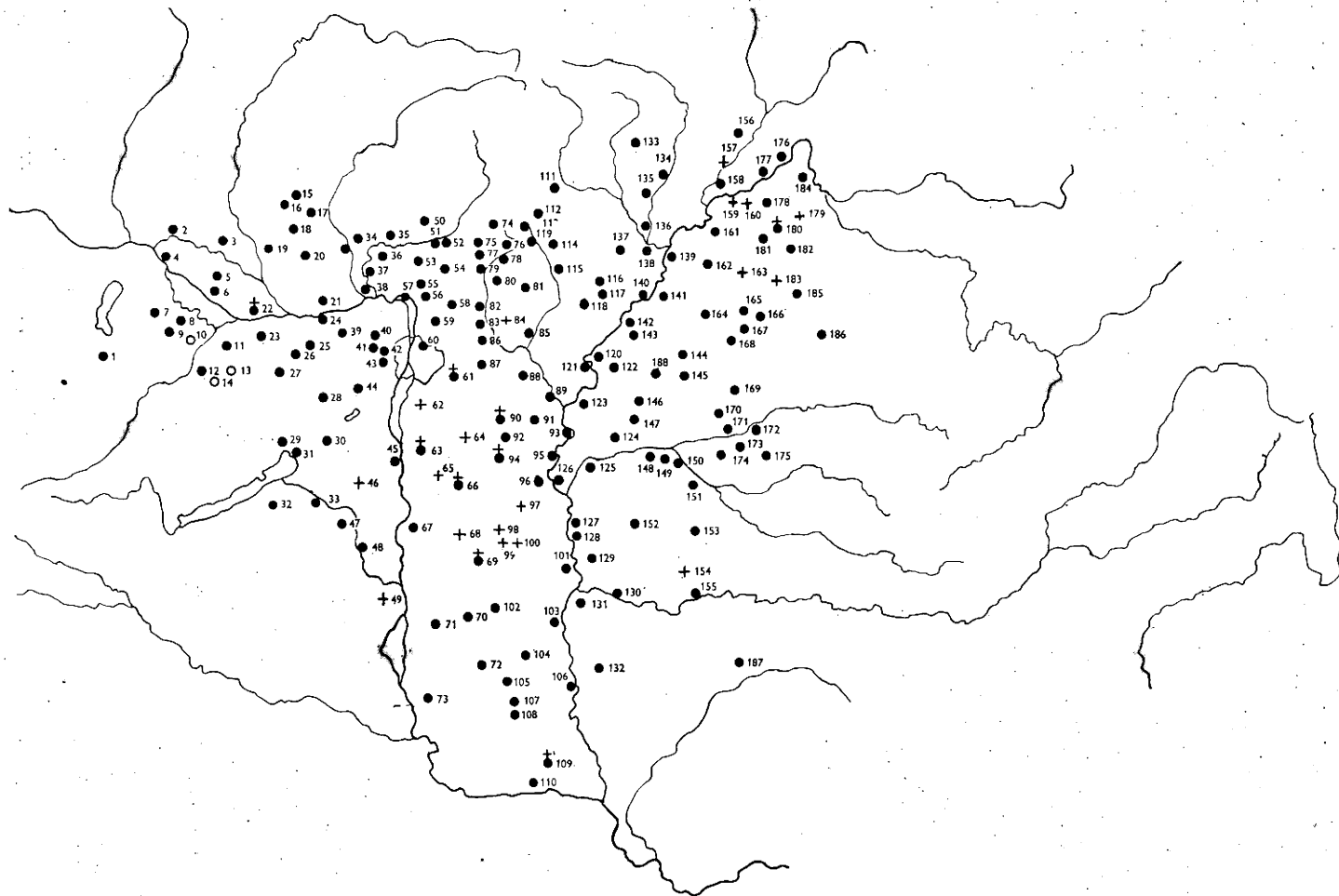
⁹ Uo. 83.

¹⁰ GOMBOCZ: BTLw. — BÁRCZI: Szók.; — BÁRCZI: MNyÉletr.

¹¹ BARTHA A. 1968. 89.

¹² Uo. 87. — A szó eredete megnyugtatóan nem tisztázott. Vö. SzófSz. 335; — IKVAI N. 1966. 351.

¹³ BARTHA A. 1968. 87.

A gabonás verem alkalmazása a magyar parasztgazdaságokban a XVIII–XIX. században.

● = Körte alakú verem   + = Sír alakú verem

ségi elemeinek domináns továbbélésével kell számolni.¹⁴ Ezért nem látszik nagy merészségnek azt állítani, hogy a honfoglalók magukkal hozták a gabonás verem ismeretét az új hazába is, melynek alkalmazásakor megerősítést kaptak az itt élő szláv népcsoportoktól is, akik ugyancsak ismerték a tárolásnak ezt a módját.¹⁵

Témánk szempontjából igen jelentősek azok a megállapítások, amelyek szerint, a korábbi véleményekkel szemben, a magyar törzsek letelepedése, helyhez kötöttsége, nem kis mértékben az általuk végzett földművelő tevékenység hatására, már a X. század elején megkezdődött. Valójában ekkor már a magyar népcsoportok gazdálkodása a félnomad állattartáson és az ekés földművelésen alapult.¹⁶ A földművelő, és ezen belül a gabonatermelő műveltség tehát törés, megtorpanás nélkül vált jellemzőjévé a X. századi magyar társadalomnak, és ez a műveltség az itt élő szlávok ismeretei révén szélesedett ki.

A k o r a k ö z é p k o r i verem-kultúráról, nem számítva néhány okleveles említést,¹⁷ Árpád-kori régészeti feltárásaink tájékoztatnak bennünket. IKVAI N. e. forrásanyagot elégtelennek és pontatlannak találta ahhoz, hogy általánosító következtetéseket lehessen levonni.¹⁸ A magunk részéről — az újabb feltárások eredményeivel megerősítve — úgy véljük, hogy e régészeti adatok¹⁹ szórványos voltak ellenére is a gabonás vermek meglehetősen széles körű használatát igazolják az Árpád-korban. A feltárt vermek mérete, körte alakja, az elkészítés módja, egy helyen való csoportosításuk, a bennük talált gabonamaradványok mind olyan tények, amelyek fejlett veremkultúráról tanúskodnak. Ezek az adatok a récens gabonás vermekkel való összevetésben egyúttal a földművelő kultúra technikai szintjének megrekedését bizonyítják, amennyiben kézenfekvően igazolják, hogy a gabonás vermek formája, nagysága, készítési technológiája hét-nyolc évszázadon keresztül szinte semmit sem változott.

A gabonás vermek kora középkori alkalmazásával kapcsolatban még egy gondolat kívánkozik papírra. Az agrártörténeti kutatásokból tudjuk, hogy a XIV. században a magyar nyelvterületen intenzíven fejlődő földművelő tevékenység következtében ebben az évszázadban már a gabonaneműek áru-termelésével lehet számolni. Azt is tudjuk, hogy a fogyasztó piacok ellátása — a földesúri üzemek fejletlensége, a majorságok kialakulatlansága miatt — elsősorban paraszti termelésre épült.²⁰ Úgy véljük, hogy a piacra való termeléssel egyidőben a gabona felhalmozása, tartalékolása céljából a korábbinál nagyobb és több tároló térre lehetett szükség. A raktározó tér növelését a XIV. századi parasztek a legegyszerűbben a már korábban is alkalmazott gabonás vermek számának gyarapításával érhették el. Ez idő tájt azonban már számolni kell az ácsolt gabonás ládák alkalmazásával is.²¹ A kétféle tároló egyidőben történő

¹⁴ Uo. 125.

¹⁵ HENSEL, W. 1965. 49–52.

¹⁶ SZABÓ I. 1966. több helyen, főleg: 26–35; — BARTHA A. 1963. 507–508; uő. 1968. 125., és 174. 20. jegyzet.

¹⁷ SZABÓ I. 1969. 44.

¹⁸ IKVAI N. 1966. 345.

¹⁹ MÉRI I. 1952. 60. 5. ábra; uő. 1954. 64; — SZÓKE B. 1952. 95; — PARÁDI N. 1958. 131. 4. ábra; — OLASZ E. 1959. 8; — KOVALOVSKY J. 1960. 39; 1964. 131, 138, 140; uő. 1965. I. 193; — P. HATYÁNYI B.—NOVÁKI Gy.—PATAY Á. 1968. 56.

²⁰ Erre vonatkozóan vö. BELÉNYESY M. 1954–55; uő. 1956; uő. 1957–58; — PACH Zs. P. 1963; — HOFFMANN T. 1969. tanulmányait.

²¹ Az ácsolt gabonás ládák múltjával egy másik dolgozatunkban kívánunk foglalkozni.

alkalmazása lehetőséget nyújtott a különböző célra szánt gabonafélék szétválasztására. A XIX. századi analógiák alapján úgy képzeljük el, hogy a piacra tartalékolt gabonát tavaszig veremben raktározták el, míg a házi fogyasztásra és vetőmagnak előirányzott gabonaféléket a házban levő gabonás ládában vagy kasokban tették el. A magtároló építmények és edények alkalmazását sürgette az is, hogy a középkor derekán a rakodóhelyek szűk befogadóképessége miatt a gabonát szemes formában kellett tárolni.²²

Egyetértünk IKVAI N.-al abban, hogy a XV–XVI. századi parasztvermekre vonatkozó régészeti adatok kis száma²³ a kutatás elégtelenségére vezethető vissza,²⁴ hiszen éppen ez az a korszak, amikor a török hódoltság és az azzal járó háborús események, nem különben a hódoltsági területek egy részén gyakorlattá váló kettős adóztatás, a martaócok, a martaócok, rácok dülásai a javak földbe rejtését előtérbe állította. IKVAI N. is rámutatott arra, hogy az elpusztult falvak újra megülését, az elmenekült lakosság visszatérését, az élet megindulását a földbe rejtett élelem tette lehetővé.²⁵

Ugyanebben az időszakban bontakozik ki, elsősorban a meg nem hódolt területeken, a jobbágy robotmunkára épülő földesúri és városi majorságok árutermelő tevékenysége.²⁶ Ezek az üzemek a jobbágygazdaságok technikai színvonalán működtek, munkásai jobbágyok voltak. Nem csodálkozhatunk tehát, ha — a szérűn gyakran több éven át asztagban tartott szálás gabonán kívül — a kicséplelt gabonakészleteket jobbára veremben raktározták el. Az ebből a korból származó történeti adatok és útleírások nagyszámú és gyakran igen nagy méretű veremre derítettek fényt,²⁷ amelyet jobbágyok készítettek a megszokott technológiával. Kisebb mennyiség tárolására természetesen ezekben az üzemekben is alkalmazták a különféle tárolóedényeket (láda, kas, hordó, kád) és a különálló gabonás épületeket is. — Voltaképpen tehát éppen ellentétes irányú folyamat zajlott le, mint amit IKVAI N. feltételez, nem „az egykori 'nagyüzemi' vermelési módok kerültek át paraszti gyakorlatba,”²⁸ hanem a parasztgazdaságok felhalmozott tapasztalatait érvényesítették a földesúri üzemekben.

A következő probléma, amit meg kell vizsgálnunk, a gabonás vermek térbeli elterjedése a magyar nyelvterületen a XVIII–XIX. században. Az általa ismert adatokat IKVAI N. térképre helyezte, itt azonban feltüntette a nem paraszti használatú vermeket is.²⁹ Több helyütt hangsúlyozta tanulmányában, hogy a gabonás vermek alkalmazása nagyobb területre terjedhetett ki, csak a források feltáratlansága miatt szűkül be az elterjedési kép.

²² BELÉNYESY M. 1956. 553.

²³ CSALAGOVICS J. 1937. I. ábra; — MÉRI I. 1954. 146; — BÁLINT A. 1960–62. 69; SZABÓ K. 1938. 86; — P. HARTYÁNI B.—NOVÁKI Gy.—PATAY Á. 1968. 52.

²⁴ IKVAI N. 1966. 347.

²⁵ Uo. 347–348, 367.

²⁶ E témára vonatkozóan vö. PACH Zs. P. 1948; uő. 1951; uő. 1952; — MAKKAJ L. 1957; uő. 1968; — MAKSAY F. 1958; — N. KISS I. 1960; — ZIMÁNYI V. 1962; uő. 1968. munkáit.

²⁷ A teljesség igénye nélkül: GERÓ L. 1955. 347; — KARÁCSONY I. 1904. 373; — KOMORÓCZY Gy. 1932. 64; — MAKKAJ L. 1954. több helyen; — SZÁDECZKY B. 1911. 67; — JÁRMAI E. 1930. 12; — SZAMOTA I. 1891. 304–305; (Ugyanezt az adatot közli: BÁTKY Zs. 1926. 33.) — TAKÁTS S. 1915–17. III. 302–304; — MAKSAY F. 1959. 308; — BIRKÁS G. 1932. 14; — SCHRAM F. 1968. 669–670; — SZÉKELY Gy. 1961. 313.

²⁸ IKVAI N. 1966. 367. E feltételezését saját maga cáfolja meg, uo. 370.

²⁹ Uo. 373. A térkép adattára: 371–375.

Nos, a XVIII—XIX. században alkalmazott gabonás vermekről magunk is térképet készítettünk (l. a térképmellékletet). Itt azonban csak azokat az adatokat tüntettük fel, amelyek a gabonás vermek rendszeres paraszti használatára utalnak. Felvittük a térképre az IKVAI N. tanulmánya óta előkerült adatokat is. Kihagytuk viszont azokat a forrásokat, amelyek csak általánosító, helyhez nem kötött megjegyzéseket tartalmaznak. Úgy véljük, hogy így térképünk realisabb képet fest a paraszti használatú vermek elterjedéséről.

A két térkép összevetéséből az derül ki, hogy az általunk készített térkép a gabonás vermek paraszti használatát valamivel szűkebb területen vetíti elénk. Feltűnő, hogy a gabonás verem teljesen ismeretlen, legalábbis az ábrázolt időszakban a Dunántúl nagy részén, nagyjából a Sopron—Tihany—Szekszárd vonaltól nyugatra és délre. Ezen a területen, főleg Baranya, Somogy és Zala megyében, terepgyűjtéseink alkalmával gondosan nyomoztuk a gabona föld alatti tárolását, azonban sem az emlékezetben nem találtuk nyomát, sem a terepen verem nyomok nem bukkantak elő. Ugyancsak hiába nyomoztunk a vermek után az Ormánságban, ezért itt a gabonás vermeket KISS G. közlése ellenére³⁰ ismeretlennek kell tekintenünk. Ugyancsak nem általánosítottuk JANKÓ J. megjegyzését³¹ a Balaton környékére. Inkább az a valószínű, a konkrét adatok is erre mutatnak, hogy a gabonás verem csak a tő észak-keleti részén volt használatos.

Feltűnő, hogy a XVII. századi adatok ellenére, teljesen ismeretlen a gabonás verem a parasztiüzemekben az Alföld peremétől keletre és Erdélyben. Igaz, hogy ezek a XVII. századi adatok csak uradalmak gyakorlatára vonatkoztak. Nagyon kevés verem adatunk van a Bánságból,³² amely talán azzal függ össze, hogy a XVIII—XIX. században ide telepített népesség korán intenzív gabonatermesztést fejlesztett ki, és a gabona raktározását korszerűbb tárolóépületben oldotta meg.

Bár újabb adatok előbukkanása még várható, a gabonás vermek paraszti használatát csak a térképünkön körülhatárolt területen belül tartjuk igazottnak. Tisztázásra váró problémák persze még maradnak. Egyelőre nem tudjuk például, hogy a délnyugat-dunántúli Nádasdy birtokon alkalmazott gabonás vermek³³ milyen előképek alapján készültek és kik készítették őket, ha ezeken a területeken a jobbágyok a vermet nem ismerték. Ugyanebben a tekintetben problematikus az erdélyi XVII. századi vermek kérdése, hiszen sem akkor, sem később a parasztok itt sem tárolták veremben a gabonájukat.³⁴ A vermek hiánya a parasztgazdaságokban talán itt is, mint Délnyugat-Dunántúlon. a gabonatarló edények (kas, láda, hordó) intenzív használatával függött össze.

Szót kell ejtenünk a gabonás vermek és a mezőgazdasági üzemszervezeti formák, illetőleg a gabonakezelési rendszerek összefüggéséről. A már idézett kéziratos dolgozatunkban kísérletet tettünk arra, hogy ezeket az összefüggéseket elemezzük. A vermek elhelyezkedéséből azt a következtetést vontuk le, hogy a vermek helye és a szántóföldi művelés rendszere között hiába keresünk kapcsolatot. Most, több adat alapján, korábban megfogalmazott véleményünk fenntartása mellett, arra a következtetésre jutottunk, hogy a gabonás vermek

³⁰ OrmSz. 62.

³¹ JANKÓ J. 1902. 216, 247.

³² Megítélésünk szerint TROJANOVICH, S. 1901. 242. adatai szerb községekre vonatkoznak.

³³ KOMORÓCZY Gy. 1932. 64.

³⁴ Az erdélyi gabonás vermekre mindössze egy adat utal: ORBÁN B. 1863—73. I. 143. Récens adat a területről nem került elő.

az esetek többségében a belsőségek, illetve a lakóépületek közelében csoportosuló üzemszerek tartozékai. Világcsan igazolja ezt az is, hogy az Alföldön, a kertes településű falvakban, csak a külső üzemként számon tartható kertek felbomlásakor kerülnek oda a vermek a lakóházzal együtt. Ez az együvé-tartozás (a lakótér tartozékának felfogva a faluban vagy a faluhoz közel csoportosan telepített vermeket is) természetes, ha arra gondolunk, hogy a vermek a paraszti üzemek egyik legfőbb és egyik legértékesebb termékét, a család közvetlen és közvetett megélhetésének eszközét őrizték. Nem véletlen, hogy a vermek a ház elé vagy az udvarba, nem egy esetben közvetlenül a lakóházba kerültek, hogy szem előtt legyenek. A falu szélén vagy a falun kívüli csoportos vermeket pedig verempásztorok őrizték.

Közismert, hogy a hatóságok — különösen a jáász-kun kerületekben — évszázados harcot folytattak azért, hogy a sok veszélyt rejtő vermeket a közterületekről kitaltsák.³⁵ A parasztok makacssága mögött elsősorban nem a megszokásokhoz, a hagyományokhoz való értelmetlen ragaszkodást, hanem inkább racionális magatartást kell látnunk, amely a munkaerejének újratermeléséhez szükséges javak biztosítására irányult. Ugyanerre a mentalitásra vezethető vissza az is, hogy a külső üzemszereken létesített tanyákon, függetlenül attól, hogy a szemnyerési munkákat ott végezték-e vagy sem, csak akkor ástak vermet, amikor az a család vagy a szolgaszemélyzet részéről állandóan lakott volt.

Sokkal problematikusabbak azok a kérdések, amelyek — GYÖRFFY I. már klasszikusnak számító megfogalmazása óta³⁶ — a gabonás vermek és a Kárpát-medencében kialakult kettős mezőgazdasági rendszer összefüggésére utalnak.

GYÖRFFY I. megállapításait HOFFMANN T. így foglalta össze: „A Kárpát-medence térségében két egymástól jól elkülöníthető mezőgazdasági rendszer érvényesül, az egyik európai eredetű, a másik pedig olyan vonásokat mutat, amelyek a honfoglaló magyarság korábbi életfeltételeit, korábbi hazája mezőgazdasági termelésének jellegzetes sajátosságait őrizték meg. Az előbbinek jellemzője, hogy a gabonát sarlóval aratták, azt kévébe kötötték, szekereken a paraszt portájára szállították, és ott a szálal gabona tárolására alkalmas építményekben elraktározva, télen át emberi erővel elcsépelelték. A főtermék a rozs. A másik mezőgazdasági rendszer az úgynevezett ázsiai vagy nomád, főtermény a búza és a tavaszi vetésű növények, amelyeket nem sarlóval, de kaszával aratnak, a gabonát nem kötik kévébe, szénaszerűen kisebb boglyákba, vontatókba halmozzák, majd a vontatókat a közeli szérűkre húztatják. A kétféle mezőgazdasági rendszer a Kárpát-medence térségében jól különválasztható, földrajzi elterjedésben jelentkezik. A nomád mindenekelőtt a Nagy-Alföld mezőgazdaságára jellemző, az európai a középhegyvidéken és a dombvidékeken honos.”³⁷ Hozzátehetjük még GYÖRFFY I.-nak a szemes gabona raktározására vonatkozó megállapítását: az európai rendszer jellemzője a gabonás épület és a kas, a másiké a földbe vajt verem és a gabonás láda.

A kettős mezőgazdasági rendszer rögzítésekor GYÖRFFY I. egy XIX. század eleji forrásra, CSAPLOVICS J. munkájára támaszkodott,³⁸ de mint már

³⁵ Vö. GYÖRFFY I. idézett dolgozatait a 4. jegyzetben.

³⁶ GYÖRFFY I. 1928. 45–46.

³⁷ HOFFMANN T. 1963. 26–27.

³⁸ CSAPLOVICS J. 1829. II. 12–13.

TÁLASI I. tisztázta,³⁹ a kettős rendszer lényegét KÁLLAY F. ismerte fel először, aki a vermekről így írt: „A Magyar Gazdának Magazinja (magszín) avagy Gabona-Tárháza a földbe ásott vermek. Ez egészen Ázsiai gazdálkodás módja, és igen régi eredetre mutat. Ezt a gabona tartás módját, mely a vigyázatlannoknál sok kárral járhat, gúnyolja az Európai pallérozott mezei gazdaság, de a régiségekhez annyira ragaszkodó Magyar Nemzet nem távozik el attól mind a máig napig. Hogy tehát a Magyar mind e máig napig is vermekbe, még pedig Ázsiai szabású vermekbe veri rakásra gabonáját, már csak ez is felemeli nemzetünket és annak gazdálkodása módját a legrégebb Ázsiai eredetek időszakára.”⁴⁰ KÁLLAY F. tehát az „ázsiai” gazdálkodás döntő kritériumának tartotta a gabonaneműek vermelését, és azért idéztük írását, mert bár egészen más úton szerzett ismeretek alapján — fentebb magunk is hangot adtunk annak a feltevésünknek, hogy a honfoglalók a gabonás verem ismeretét korábbi lakhelyükről hozták magukkal a Kárpát-medencébe.

Visszatérve GYÖRFFY I. tézisére, a gabonás épületekre és edényekre vonatkozó megállapítás elemzését ehelyütt mellőzve, vizsgáljuk meg, valóban kimutatható-e összefüggés a gabonás vermek és a „nomád” gazdálkodási rendszer között?

Kéziratos dolgozatunkban a probléma megközelítésekor GYÖRFFY I. egyik gondolatmenetéből indultunk ki, mely szerint a csűrös gazdálkodási rendszerben a csűrben raktározott gabona egész éven át tartó folyamatos cséplése miatt a szemes gabona tárolása nem probléma. A raktározás azokon a területeken okoz gondot, ahol nyomtatással nyerik a szemet és a munka igényjellegéből következően rövid idő alatt nagy mennyiségben felhalmozott szemet kell raktározni.⁴¹ Úgy véltük akkor, hogy GYÖRFFY I. e gondolatával a probléma lényegét ragadta meg, ezért a vermek akkor ismert elterjedési képét összevetettük azzal a térképpel, amelyet HOFFMANN T. a nyomtatás XVII—XIX. századi gyakorlatáról rajzolt meg.⁴² Az összehasonlítás eredménye arra biztatott bennünket, hogy GYÖRFFY I. okfejtése alapján a nyomtató szemnyerési munka és a vermek egyazon területen való elterjedését, következőképpen a kettő közvetlen kapcsolatát tételezzük fel.

Az újabb adatok alapján, IKVAI N. bíráló megjegyzései után,⁴³ meggyőződünk arról, hogy a kéziratos dolgozatunkban rögzített feltevésünket módosítanunk kell. A tények gondos mérlegelése után ma már úgy látjuk, hogy a vermelés és a szemnyerési eljárások közötti kapcsolat sokkal bonyolultabb összefüggésrendszeren keresztül érvényesül, mint korábban gondoltuk.

Világosan kell látni, hogy a gabonás vermek alkalmazása elsősorban a mezőgazdasági kultúra termelési és technikai szintjének, termelőerőinek függvénye és a vermelés okozati összefüggései csak e jellemzők segítségével ismerhetők meg. A vermek alkalmazása szerte Európában, különösen az északi, keleti és a déli szláv területeken, valamint a közbeékelte nyelvterületeken a nemzeti társadalmak felbomlása és a korai feudalizmus kibontakozása idején kezdődött, szoros összefüggésben a gabonatermesztés elterjedésével.⁴⁴

³⁹ TÁLASI I. 1946. 13—19.

⁴⁰ KÁLLAY F. 1823. VII. 24.

⁴¹ GYÖRFFY I. 1943. 89.

⁴² HOFFMANN T. 1963. 271.

⁴³ IKVAI N. 1966. 370.

⁴⁴ A gabonás vermek alkalmazásáról az említett területeken vö. BIELENSTEIN, 1907. 126; — HENSEL, W. 1965. 49—52; — MANNINEN, I. 1931—33. II. 270—271; — GREKOV, B. D. 1956. 35, 432; — FEDOROVSKIJ, A. Sz. 1931. 1—2; — ZELENIN, D.

Mindaddig használatban maradtak, amíg a használók feudális termelési viszonyok között éltek, amíg a termelőerők fejlődése, a munkaeszközök fejlődése, a termelési technika javulása, a társadalmi munkamegosztás szélesedése e kereteket szét nem feszítette.⁴⁵

Voltaképpen a gabonás vermet a feudalizmusra jellemző termelőeszköznek kell tekintenünk, amely ugyan sokezer évvel ezelőtt jött létre, de a társadalmi viszonyok jellemzője csak a feudalizmus idején lett, amikor — függetlenül a klimatikus viszonyoktól és a talaj minőségétől — lehetővé téve a termelvények felhalmozását, közvetlenül vagy közvetve a feudális kisajátítás kibontakozását és megszilárdulását segítette elő. A termelőeszközök technikai színvonalának minimális fejlődése, mondhatni stagnálása, a termelési technológia megmerevedése, ezzel együtt a paraszti mezőgazdasági üzemek termelésének jobbára önellátó jellege a vermelés gyakorlatát Közép- és Kelet-Európában évszázadokra konzerválta.

A vermek évszázados továbbélését a Kárpát-medence középső térségeiben egyéb tényezők is elősegítették. Nevezetesen az, hogy a XVI—XVII. században itt lezajlott történelmi események (és ezek számtalan, itt felsorolni nem kívánt következménye) hatására a mezőgazdasági üzemekben a korábbi relatíve komplex termelés helyett a hústermelés, és ezzel együtt a mezőgazdasági üzemek külterjes üzemszervezeti formái kerültek előtérbe.⁴⁶ A gabona-termesztés szükségserűen, különösen a művelhető földek, a rendelkezésre álló munkaerő behatároltsága és a termelési technológia elmaradottsága miatt, a korábbi szinten stagnált, vagy csak kismértékben fejlődött. A gabonatermesztés kapacitásához, a belső piacok ellátásához tökéletesen megfelelő volt a gabona veremben való raktározása, egészen a XVIII. század végéig. (A vermet helyenként néhány edény [láda, kas] egészítette ki.) Igazolja ezt az is, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején működő gazdasági szakírók, akik közül többen széles látókörrrel és a fejlett nyugat-európai mezőgazdasági üzemek alapos ismeretével is rendelkeztek,⁴⁷ a gabona veremben való raktározását még a legjobb és nélkülözhetetlen eltartási módnak tartották a parasztüzemekben, legfeljebb a földesúri birtokokra ajánlották a korszerűbb tárolóépítményeket.⁴⁸

A gabonás vermek domináns szerepe a Kárpát-medence középső térségeiben csak a XIX. század közepén kezdett megtörni, amikor a társadalmi viszonyokban bekövetkezett alapvető változások, továbbá az egész Európát eluráló konjunkturális hatás következtében új piacok nyíltak meg, korszerűbb szállítási feltételekkel, és mindez a parasztgazdaságok fejlődését a gabona-árutermelés irányába indította el.⁴⁹

1927. 54—55; — BLOMKVIST, E. 1956. 314; — HABERLANDT, A. 1926. II. 355; — SCHIER, B. 1932. 394; — MOSZYNSKI, K. 1929. 228—229; — SCHRAM F. 1962. 41; uő. 1970. 148; — A szlovák területekre vonatkozó irodalmat vö. IKVAI N. 1966. 343—344.

⁴⁵ Rámutatott erre IKVAI N. is: 1966. 370—371.

⁴⁶ A folyamatot részletesen elemzi: HOFFMANN T. 1967. 129—137.

⁴⁷ Vö. VÖRÖS K. 1961; — TILKOVSKY L. 1962; uő. 1963; — SÜLE S. 1964.

⁴⁸ Vö. NAGYVÁTHY J. 1791. 263—264; — PETHE F. 1805. I. 670—671; — D(ESSEFFY) J. 1825. 104—109; — PÁPAI B. 1832. VI. 47; — BURGER J. 1835. I. 203; — TSÖTÖNYI M. 1836. 42; — BALÁSHÁZY J. 1838. 127—128; — MILOTAI F. 1838. 184—185; — GALGÓCZY K. 1845. 146; uő. 1854. 108—109; uő. 1855. 231; — BUJANOVICS E. 1841. 708—714; uő. 1846; — JUMMERSPACH, F. 1860. 157; *Magyar Gazda* 1844. I. 269.

⁴⁹ E folyamat elemzését vö. BALOGH I. 1965. 349—428.

A térképmelléklet adataira és az adatok forrása

1. *Pereszteg*. IVÁNCICS N. 1959. 80—85.
2. *Boldogfa*. MNA. P. KOVÁCS A. 1965.
3. *Hidaskürt* (Mostova, CS). MNA. IKVAI N. 1966.
4. *Pozsonypüspöki* (Podunajske Byskuvica, CS). MNA. P. KOVÁCS A. 1965.
5. *Pódajfa* (Podova, CS). MNA. NÉMETH I. 1962.
6. *Bős* (Gabčikovo, CS). MNA. IKVAI N. 1966.
7. *Pusztasomorja*. MNA. NÉMETH I. 1963.
8. *Lébény*. EA 3463. JUHÁSZ F. 1940.
9. *Rábcakapi*. EA 998. MOLNÁR J. 1939; VAJKAI A. 1940. 286—8.
10. *Köny*. MNA. NÉMETH I. 1963.
11. *Nyúl*. MNA. NÉMETH I. 1965.
12. *Gyarmat*. EA 3841. SERGŐ E. 1951.
13. *Vaszar*. VAJKAI A. 1940. 322.
14. *Vanyola*. MNA. KÓSA L. 1962.
15. *Barslédec* (Ladice, CS). MNA. MORVAY J. 1958.
16. *Zsére* (Zirany, CS). MNA. MORVAY J. 1958.
17. *Aha* (Horný Ohaj, CS). MNA. P. KOVÁCS A. 1965.
18. *Nagycétény* (Velký Cetin, CS). MNA. P. KOVÁCS A. 1965.
19. *Tardoskedd* (Turdošovec, CS). MNA. TÓTH M.—IKVAI N. 1964.
20. *Zsitvabesenyő* (Bešenov, CS). MNA. IKVAI N. 1966.
21. *Bátorkeszi* (Vojnice, CS). MNA. IKVAI N. 1966.
22. *Ekel* (Okoliená, CS). MNA. IKVAI N. 1966.
23. *Bana*. MNA. KODOLÁNYI J. 1962.
24. *Neszmély*. MNA. KODOLÁNYI J. 1962.
25. *Kocs*. FÉL E. 1941. 44—45, 56.
26. *Szend*. MNA. KODOLÁNYI J. 1962.
27. *Hánta*. MNA. KODOLÁNYI J. 1962.
28. *Csákberény*. MNA.
29. *Vilonya*. Sajtó gy. 1970.
30. *Tác*. MNA. BARABÁS J. 1959.
31. *Balatonkenese*. VAJKAI A. 1940. 322. 74. jegyzet.
32. *Bálványos*. MNA.
33. *Felsőnyék*. MNA. VAJKAI Zs. 1964.
34. *Hontfüzesgyarmat* (Hontianka Urbica, CS). MNA. IKVAI N. 1966.
35. *Palást* (Plaštovce, CS). MNA. IKVAI N. 1966.
36. *Bernecebaráti*. EA 6230. ERDÉLYI Z. 1957.
37. *Ipolytölgyes*. MNA. SZEMERKÉNYI Á. 1964.
38. *Kőhidgyarmat*. MNA. BIRÓ F. 1964.
39. *Bajna*. MNA. KODOLÁNYI J. 1962.
40. *Tinnye*. MNA.
41. *Perbál*. EA 3509. BODGÁL F. 1952.
42. *Páty*. EA 3885. ZINIEL K.—RÓNA TAS A. 1952.
43. *Biatorbágy*. MNA. KRIZA I. 1964.
44. *Vál*. MNA. PESOVÁR F. 1961.
45. *Dunapentele*. EA 4058. G. VERESS E. 1951; EA. 2537. CSILLÉRY K. 1951.
46. *Sárszentmiklós*. MNA. SERGŐ E. 1963.
47. *Miszla*. MNA. BARABÁS J. 1961.
48. *Kajdacs*. MNA. ANDRÁSFALVY B. 1960.
49. *Decs*. MNA. ANDRÁSFALVY B. 1958.
50. *Csáb*. (Čebovce, CS). MNA. NÉMETH I. 1967.
51. *Órhalom*. FÉL E. 1938. 79.
52. *Csitár*. Sajtó gy. 1969.
53. *Érsekvadkert*. MNA. SELMECZI L. 1962.
54. *Becske*. MNA. KRIZA I. 1959.
55. *Ósaárd*. EA 3470. IGÁZ M. 1951; EA 5983. HOFER T. 1952.
56. *Kosd*. MNA. FISCHER P. 1967.
57. *Kisoroszi*. MNA. KISBÁN E. 1961.
58. *Galgamácsa*. GÖNYEI S. 1940. 37.
59. *Órszentmiklós*. MORVAY J. 1960. 413—144.
60. *Rákospalota*. NOVÁK J. L. 1914. 222—223.
61. *Monor*. BORZSÁK E. 1936. 12—14.
62. *Bugyi*. MNA. HALÁSZ P.—KELEMEN A. 1969.
63. *Ladánybene*. MNA. KOCSIS GY. 1969.
64. *Kunszentmiklós*. MNA. KÓSA L. 1963.
65. *Szabadszállás*. MNA. JANÓ Á. 1962.
66. *Izsák*. MNA. BARABÁS J. 1958.
67. *Dunapataj*. FÉL E. 1937. 361.
68. *Soltvadkert*. MNA. ÉGETŐ M. 1963.
69. *Kiskunhalas*. MNA. NAGY CZIROK L. 1960.
70. *Tataháza*. MNA. BÁRTH J. 1964.
71. *Bácsborsod*. MNA. ECSEDY CS. 1966.
72. *Pacsér* (Pačir, JUG). MNA. CSALOG Zs. 1966.
73. *Bácskertes* (Kupusina, JUG). MNA. FÜZES E. 1966.
74. *Karancseszti*. MNA. FÜZES E. 1969.
75. *Nagylóc*. MNA. FÜZES E. 1969.
76. *Kisterenye*. EA 5927. HOFFMANN T. 1954.
77. *Hollókő*. EA 0177. FÉL E.—K. KOVÁCS L. 1937.
78. *Maconka*. MNA. SELMECZI L. 1962.
79. *Ecseg*. MNA. SELMECZI L. 1962.
80. *Gyöngyöspata*. EA 4267. GÖNYEY S. 1938.
81. *Visonta*. MNA. MIHÁLYI R. 1967.
82. *Héred*. MNA. FÜZES E. 1965.
83. *Szentmártonkáta*. EA 2234. HOFER T. 1950.
84. *Csány*. MNA. TÁTRAI Zs. 1964.
85. *Jászdózsa*. MNA. TÓTH J. 1959.
86. *Zsámbok*. MNA. BARABÁS J. 1968.
87. *Uri*. MNA. PETÁNOVITS K.—ISTVÁN E. 1960.
88. *Farmos*. MNA. IKVAI N. 1963.
89. *Zagyvarékas*. MNA. PÓCS E. 1960.

90. *Mikebuda*. MNA. FÜZES E. 1969.
 91. *Törtel*. MNA. IKVAI N. 1966.
 92. *Nagykőrös*. GALGÓCZY K. 1896. 510; MÁRKUS I. 1943. 107.
 92. *Nagykőrös*. GALGÓCZY K. 1896. 510; MÁRKUS I. 1943. 107.
 93. *Vezseny*. MNA. FÜZES E. 1969.
 94. *Kecskemét és környéke*. KÉLER Gy. 1900. 75; HORNYIK J. 1927. 75–76, 103; PAPP L. 1931. 147; SZABÓ K. 1938. 86.
 95. *Tiszakécske*. MNA. CSALOG Zs. 1967.
 96. *Alpár*. MNA. MOLNÁR M. 1960.
 97. *Kiskunfélegyháza*. MNA. SZEMERKÉNYI Á. 1964.
 98. *Szank*. MNA. JANÓ Á. 1959.
 99. *Móricgát*. MNA. JANÓ Á. – VORÁK J. 1960.
 100. *Kiskunmajsza*. MNA. JANÓ Á. 1961.
 101. *Sándorfalva*. MNA. JUHÁSZ A. 1960.
 102. *Tompa*. MNA. BARTOS J. 1965.
 103. *Martonos* (Martonoš, JUG). MNA. FÜZES E. 1966.
 104. *Csantavér* (Cantavir, JUG). MNA. FÜZES E. 1966.
 105. *Topolya* (Topola, JUG). MNA. BORUS R. 1964.
 106. *Mohol* (Mol, JUG). MNA. FÜZES E. 1966.
 107. *Kishegyes* (Mali Idjos, JUG). MNA. MITIJEVIC L. 1963.
 108. *Bácsfeketehegy* (Feketič, JUG). MNA. FÜZES E. 1966.
 109. *Temerin* (Temerin, JUG). MNA. FÜZES E. 1966.
 110. *Piros* (Rumenka, JUG). MNA. FÜZES E. 1966.
 111. *Cakó* (Cakov, CS). MNA. P. KOVÁCS A. 1966.
 112. *Domaháza*. MNA.
 113. *Istenmezeje*. HOFFMANN T. 1956. 560.
 114. *Bükkszék*. EA 5927. HOFFMANN T. 1954.
 115. *Verpelét*. EA 3038. TAKÁCS L. 1951.
 116. *Mezőkövesd*. MNA. BODÓ S. 1967.
 117. *Szentistván*. EA 2515. FÉL E. 1951.
 118. *Besenyőtelek*. MNA. SZEMERKÉNYI A. 1964.
 119. *Erdőkövesd*. MNA. SELMECZI L. 1962.
 120. *Tiszaroff*. VÉCSY Á. 1897. 445.
 121. *Tiszasüly*. MNA.
 122. *Kunhegyes*. MNA. CSALOG Zs. 1961.
 123. *Tiszapüspöki*. MNA. PÓCS É. 1961.
 124. *Mezőtúr*. MNA. CSALOG Zs. 1961.
 125. *Ócsöd*. MNA. PÓCS É. 1962.
 126. *Tiszasas*. MNA. PÓCS É. 1961.
 127. *Szegvár*. BARTUCZ L. 1910. 51–53.
 128. *Mindszent*. MNA. NAGY I. 1964.
 129. *Hódmézővásárhely*. MNA. TÁRKÁNY SZÜCS E. 1963.
 130. *Makó*. MNA.
 131. *Tiszasziget*. MNA. ANDRÁSFALVY B. 1961.
 132. *Szaján* (Sajan, JUG). MNA. FÜZES E. 1966.
 133. *Szászfa*. MNA. TAKÁCS L. 1962.
 134. *Abaujvecser*. MNA. TAKÁCS L. 1962.
 135. *Aszaló*. MNA. TAKÁCS L. 1962.
 136. *Bócs*. MNA. RÓZSA T. 1959.
 137. *Tibolddaróc*. MNA. FÜZES E. 1969.
 138. *Hejőpapi*. MNA. KISS M. 1959.
 139. *Polgár*. MNA. BENCsik J. 1964.
 140. *Tiszadorogma*. MNA. FÜZES E. 1969.
 141. *Tiszacsege*. PAPP J. 1967. 36.
 142. *Tiszafüred*. MNA. SZILÁGYI, M. 1958.
 143. *Tiszaúgar*. EA 4082. BARABÁS J. 1950; EA 4104. CSILLÉRY K. 1949; EA 4110. KRESZ M. 1950.
 144. *Nádudvar*. Saját gy. 1968.
 145. *Püspökladány*. DOROGI M. 1959. 316.
 146. *Kisújszállás*. KISS G. 1959. 15.
 147. *Túrkeve*. MNA. GYÖRFFY I. 1960.
 148. *Gyoma*. MNA. BECK Z. 1964.
 149. *Szarvas*. ZSILINSZKY M. 1872. 163.
 150. *Kőröstarcsa*. MNA. SZILÁGYI M. 1960.
 151. *Békés*. EA 2380. DURKÓ A. 1939.
 152. *Orosháza*. NAGY Gy. 1963. 84–88; úú. 1965. II. 170.
 153. *Nagykamarás*. MNA. HEGYI I. 1963.
 154. *Battonya*. MNA.
 155. *Magyarpecska* (Rodine, RNK). MNA. R. I.
 156. *Megyaszó*. EA 4073. RÉTHEY PRIKKE L. 1947.
 157. *Sárospatak*. EA 3961. BAKÓ F. 1953.
 158. *Viss*. MNA. FÜZES E. 1969.
 159. *Ibrány*. MNA. FÜZES E. 1969.
 160. *Nagyhalász*. KISS L. 1954. 346.
 161. *Tiszaeszlár*. MNA. FÜZES E. 1969.
 162. *Hajdúnánás*. MNA. DANKÓ I. 1962.
 163. *Újfehértó*. MNA. FÜZES E. 1969.
 164. *Balmazújváros*. MNA. FERENCZI I. 1960.
 165. *Hajdúböszörmény*. EA 0046. L. SZABÓ L. 1939; EA 5928. HOFER T. 1955.
 166. *Hajdúhadház*. GYÖRFFY I. 1926.
 167. *Debrecen*. BALASSA I. 1940. 48–49.
 168. *Hajdúszoboszló*. GYÖRFFY I. 1926.
 169. *Berettyószentmárton*. IVÁNCsICS N. 1960. 111–125.
 170. *Mezősas*. EA 0168. MOLNÁR B. 1940.
 171. *Szeghalom*. EA 4045. SZABÓ M. 1953.
 172. *Kőrösharsány*. MNA. KRIZA I. 1961.
 173. *Zsadány*. EA 0168. MOLNÁR B. 1940.
 174. *Okány*. MNA. DANKÓ I. 1963.
 175. *Nagyszalonta* (Salonta, RNK). VISKI K. 1919. 59.
 176. *Láca*. MNA. FÜZES E. 1969.
 177. *Cigánd*. MNA. FÜZES E. 1969.
 178. *Kék*. EA 2236. BOROSS M. 1950.
 179. *Rohod*. MNA. MOLNÁR I. 1963.
 180. *Ramocsaháza*. NYÁRÁDY M. 1930. 94–95., 45. jegyzet.
 181. *Apagy*. MNA.
 182. *Nyírgyulaj*. MNA. ERDÉSZ S. 1959.
 183. *Nyírmihálydi*. MNA. BELLON T. 1961.

184. *Nyírlövő*. MNA. BARABÁS J. 1968.
 185. *Nyírbéltek*. MNA. BALOGH I. 1961.
 186. *Értarcsa*. (RNK). MNA. R. 21.
 187. *Újszentes* (Dumbrovita, RNK). MNA. R. 63.
 188. *Karcag*. MNA. FAZEKAS M. 1959—63.
 189. *Zseliz* (Želiezovce, CS). MNA. IKVAI N. 1966.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY B.

- 1965 *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században*. Pécs. Dunántúli Dolgozatok (Szerk.: DANKÓ Imre) 3. sz.

BALÁSHÁZY J.

- 1838 *A' háztartás és mezei gazdaság' tudománya*. I—II. Debrecen.

BALASSA I.

- 1940 *A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse*. Debrecen.
 1962 *Medzevski robotnici pri zemnych úpravach*. Slovensky Národopis X.

BÁLINT A.

- 1960—62 *A középkori Nyársapát lakóházai*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—1962.

BALOGH I.

- 1965 *A paraszti gazdálkodás és termelési technika*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. Szerk.: SZABÓ István. Bp.
 1969 *Hajdúság*. Bp.

BANNER B.

- 1912 *Adatok a nyitra megyei Ság község tótjainak tárgyi ethnographiájához*. Békés.

BARABÁS J.

- 1954 *Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században*. Ethn. LXV.
 1961 *A türkevei kertesség első nyomai*. Klny. a Türkevei Múzeum tízéves fennállására készült Emlékkönyvből. Türkeve.
 1964 *Békés megye néprajza a XVIII. században*. Gyula.

BÁRCZI: Szók.

- BÁRCZI G. *A magyar szókincs eredete*. Bp. 1958.

BÁRCZI: MNyÉletr.

- BÁRCZI G. *A magyar nyelv életrajza*. Bp. 1963.

BARTHA A.

- 1963 *A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai*. Századok.
 1968 *A 9—10. századi magyar társadalom*. Bp.

BARTUCZ L.

- 1910 *Adalékok a Nagy Magyar Alföld népies építkezéséhez*. NÉ. XI.

BÁTKY Zs.

- 1926 *Régi feljegyzésekből*. NÉ. XVIII.

BELÉNYESY M.

- 1954—55 *A földművelés alapvető kérdései a XIV. században*. Ethn. LXV—LXVI.
 1956 *Földművelés Magyarországon a XIV. században*. Századok.
 1957—58 *Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert*. Aethn. VI.

BIELLENSTEIN

- 1918 *Die Holzbauten und Holzgeräten der Letten*. I—II. SPeterburg.

BIRKÁS G.

- 1932 *Egy elszászi francia nemes dunántúli utazása a 18. század második felében*. Győr.

BLOMKVIST, E. E.

- 1956 *Kresztjanszkie posztrojki ruszkih, ukraincev i beloruszov*. TIE. N. S. XXXI. Moszkva.

BORZSÁK E.

- 1936 *A régi istállók élete és a jószág takarmányozása Pest megye északi felében*. NÉ. XXVIII.

- 1936a *Gabonaraktározás Monor környékén*. NNY. VIII.

BUJANOVICS E.

- 1841 *A gabonaeltartás különféle módjairól*. Magyar Gazda.
 1846 *Magtárakról*. Pest.

- BURGER J.
1835 *Mezei gazdaság kézikönyve*. Kassa.
- CSALAGOVITS J.
1937 *Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén*. NÉ. XXIX.
- CSAPLOVICS J.
1829 *Gemälde aus Ungern*. I—II. Pest.
- DANKÓ I.
1964 *Házformák Hajdúnánáson*. Ethn. LXXV.
- D(ESSEWFFY) J.
1825 *Az élet vermekről*. Felső Magyar Országi Minerva.
- DOROGI M.
1959 *Emlékiratok . . . II. (Paraszti feljegyzések a XIX. sz. első feléből)*. Népr.Közl. IV. 1—2.
- DÖMÖTÖR S.
1938 *Balatonkenesei gabonásvermek*. Balatoni Kurír VII.
- ECSEDI I.
1931 *Gabonás verem Hajdúszoboszlón*. NNy.
- FEDOROVSKIJ, A. Sz.
1931 *Régészeti ásatások Charkov (Charkiv) közelében*. NÉ. XXIII.
- FEKETE B.
1934 *Boglyásverem Derecskén*. NÉ. XXVI.
- H. FEKETE P.
1948 *Hajdúsági búzavermek*. Ethn. LIX.
- FÉL E.
1937 *Adatok Dunapataj néprajzához*. NÉ. XXIX.
1938 *Néprajzi adatok Órhalomból*. NÉ. III.
1941 *Kocs 1936-ban*. Bp.
- FÉL E.—HOFER T.
1961 *Az átányi gazdálkodás ágai*. Népr. Közl. V. 2.
- FODOR F.
1942 *A Jászság életrajza*. Bp.
- FÜZES E.
1963 *Gabonatarólo építmények a Kárpát-medencében*. Kézirat az ELTE Néprajzi Intézetében.
- GALGÓCZY K.
1845 *Népszerű gazdasági földművelés*. Pest.
1854 *Mezei gazda*. I—IV. Bp.
1855 *Magyarország és a Szerb vajdaság mezőgazdasági statisztikája . . .* Pest.
1896 *Nagy-Kőrös város monográfiája*. Bp.
- GERÓ L.
1955 *Magyarországi várépítéset*. Bp.
- GOMBÓCZ: BTLw.
GOMBÓCZ, Z. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki, 1912.
- GÖNYEY S.
1937 *Az ősi faépítkezés emlékei Diósjenőn és környékén*. NÉ. XXIX.
1940 *Adatok Galgamácsa néprajzához*. NÉ. XXXII.
- GREKOV, B. D.
1956 *Az orosz parasztság története a legrégebb időktől a XVII. századig*. I—II. Bp.
- GUNDA B.
1937 *Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében*. NÉ. XXIX.
- GYÖRFFY I.
1908—1909 *A Nagykunság és környékének népies építkezése*. NÉ. IX—X.
1910 *A nagykun tanya*. NÉ. XI.
1926 *Az alföldi kertés városok*. NÉ. XVIII.
1928 *Takarás és nyomtatás az Alföldön*. NÉ. XX.
1929 *A matyókról*. NNy. I.
1934. *A matyók mezőgazdasága*. NNy. VI.
1943. *Magyar falu, magyar ház*. Bp.
- GYÖRFFY L.
1932 *A nagy inség 1863-ban*. Túrkeve.

- HABERLANDT, A.
1926 *Die volkskundliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. In: *Illustrierte Völkerkunde* (Szerk.: BUSCHAN, G.). Stuttgart.
- P. HARTYÁNI B.—NOVÁKI GY.—PATAY A.
1968 *Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—1968. Szerk.: MATOLCSI János Bp.
- HENSEL, W.
1965 *Die Slawen im frühen Mittelalter*. Ihre materielle Kultur. Berlin.
- HERKELY K.
1939 *A mezőkövesdi matyó nép élete*. Bp.
- HOFFMANN T.
1956 *Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán*. Ethn. LXVII.
1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Bp.
1967 *A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában*. Ethn. LXXVIII.
1969 *Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft*. ATSz. X. Supplementum.
- HORNYIK J.
1927 *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. Kecskemét.
- IKVAI N.
1966 *Földalatti gabonátárolás Magyarországon*. Ethn. LXXVII.
- IVÁNCICS N.
1960 *Terménytartó vermek Berettyószentmártonban*. Déri Múzeum Évkönyve 1958—59. Debrecen, 1960.
1959 *Gabonásverem a sopron megyei Peresztegen*. Népr. Közl. IV. 4.
- JANKÓ J.
1902 *A balatonmelléki magyarság néprajza*. Bp.
- JÁRMAI E.
1930 *A régégi uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Bp.
- JUMMERSPACH, F.
1860 *Die landwirtschaftliche Baukunde*. Wien.
- KÁLLAY F.
1823 *Magyar régiségek nyomozása*. Tud. Gyűjt.
- KATONAI I.
1962 *Sárköz*. Bp.
- KARÁCSONY I.
1904 *Evlia Cselebi török világjáró magyarországi utazásai 1660—1664*. Bp.
- KÉLER GY.
1900 *Kecskemét pusztáinak néprajzához*. NÉ. I.
- KISS G.
1959 *Kisújszállás története a 18. század végéig*. Szolnok.
- N. KISS I.
1960 *Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében*. Történelmi Szemle.
- KISS L.
1929 *Földművelés a Rétközben*. Debrecen.
1954 *Nagyhalász*. Ethn. LXV.
1961 *Régi Rétköz*. Bp.
- KOMORÓCZY GY.
1932. *Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása*. Bp.
- KOVALOVSKI J.
1960 *Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén*. Arch. Ért.
1964 *A dobozi és bothalmi Árpád-kori faluásatások*. Fol. Arch.
1965 *Orosháza és környéke a magyar középkorban*. In: *Orosháza története és néprajza I—II*. Szerk.: NAGY Gyula. Orosháza, 1965.
- LÜKŐ G.
1940 *Beszámoló jelentései*. Déri Múzeum Évkönyve 1939—1940. Debrecen.
- MAKKAI L.
1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631—1648*. Bp.
1957 *Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században*. Bp.

- 1968 *Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában (1550–1850). II. Az allodiumok gabonatermelése. ATSz. X.*
- MAKSAY F.
1958 *Parasztág és majorsági gazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp.*
1959 *Urbáriumok. XVI–XVII. század. (Szerk: — —.) Bp.*
- MANNINEN, I.
1931–33 *Die Sachkultur Estlands. I–II. Tartu.*
- MÁRKUS I.
1943 *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században. Adalék a kertváros és tanya kérdéséhez. Kecskemét.*
- MÉRI I.
1952 *Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve–mórici ásatások eredményeiről. I. Arch. Ért. LXXXIX.*
1954 *Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. II. Arch. Ért. LXXXI.*
- MILOTAI F.
1838 *Az erdélyi gazda kézikönyve. I–II. Nagyenyed.*
- SZ. MORVAY J.
1957 *Néprajzi adatok a Zoborvidékről. Népr. Közl. II. 1–2.*
- MORVAY J.
1960 *A gazdálkodás alakulása Órszentmiklóson. Népr. Közl. V. 1.*
- MOSZYNSKI, K.
1929 *Kultura ludowa slowian. I. Kultura materjalna. Kraków.*
- NAGY Gy.
1963 *Hagyományos földművelés a vásárhelyi pusztán. Népr. Közl. VII. 2.*
1963a *A gabona szemtermésének tárolása Orosházán. Ethn. LXXIV.*
1964 *Die Speicherung von Körnerfrüchten (Getreide) in Orosháza. AEthn. XIII.*
1965 *Földművelés. In: Orosháza története és néprajza I–II. Szerk: NAGY Gyula. Orosháza, 1965.*
- NAGY J.
1958 *Adatok a hajdúsági búzavermeléshez. Ethn. LXIX.*
- NAGY S.
1928 *Hajdúhadház története. Hajdúhadház.*
- NAGYVÁTHY J.
1791 *A szorgalmatos mezei gazda. I–II. Pest.*
- NOVÁK J. L.
1914 *Rákospalota néprajzi leírása. NÉ. XV.*
- NYÁRÁDY M.
1930 *Az őszi rozs termelése Ramocsaházán. NÉ. XXXII.*
- OLASZ E.
1959 *Árpád-kori település Békéssámsón-Cigándon. Az Orosházi Szántó Kovács Múzeum Évkönyve, 1959.*
- ORBÁN B.
1863–73 *A Székelyföld leírása . . . Pest.*
OrmSz.
Ormánysági szótár. KISS Géza hagyatékából szerkesztette KERESZTES Kálmán. Bp. 1952.
- PACH Zs. P.
1948 *Szemponatok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. Századok.*
1951 *A majorsági gazdálkodás és a parasztág kisajátítása a XVII. századi Magyarországon. Századok.*
1952 *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp.*
1963 *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp.*
- PÁPAI B.
1832 *A' Buza nemek több időre eltartásának . . . Tud. Gyűjt.*
- PAPP J.
1967 *Tiszacsege. Debrecen. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei (Szerk.: BÉRES András), 8. sz.*
- PAPP L.
1931 *Ásatások az elpusztult Kecskemét környéki falvak helyén. NÉ. XXIII.*
1940 *A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. NÉ. XXXII.*

- PARÁDI N.
1958 *Beszámoló a pécsi Tettyén az 1957. évben végzett ásatásról.* A Janus Pannoni-
us Múzeum Évkönyve 1958.
- PETHE F.
1805 *Pallérozott mezei gazdaság . . .* Sopron.
- SCHIER, B.
1932 *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa.* Reichen-
berg.
- SCHRAM F.
1962 *Két XIX. század eleji kézirat.* Gyula. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum
Kiadványai (Szerk.: DANKÓ Imre), 39. sz.
1968 *Kisnógrád megye történeti néprajza (1686–1848).* Levéltári Szemle, XVIII.
3. sz.
1970 *Bánati néprajzi adatok a XVIII. századból.* Ethn. LXXXI.
- SÜLE S.
1964 *Kisszántói Pethe Ferenc. 1763–1832.* Bp.
- SZABÓ I.
1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Bp.
1969 *A középkori magyar falu.* Bp.
- SZABÓ K.
1938 *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Bp.
- SZÁDECZKY B.
1911 *I. Apafi Mihály udvartartása. Bornemissza Anna gazdasági naplói 1667–
1690.* Bp.
- SZAMOTA I.
1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten.* Bp.
- SZÉKELY Gy.
1961 *Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI.
században.* ATSz. III.
- SZENTESI TÓTH K.
1940 *Történelmi emlékek Jászkunság és Karcag múltjából.* Karcag.
SzófSz. BÁRCZI G. *Magyar szófejtő szótár.* Bp. 1941.
- SZÓKE B.
1952 *A földbevált üregek kérdéséhez.* Arch. Ért. LIX.
- SZŰCS S.
1938 *Néprajzi vonatkozások Bihar vármegyében.* In: Bihar vármegye (Szerk.:
NADÁNYI Zoltán). Bp.
Régi Sárrét . . . Régi Sárrét világa. Bp. é. n.
- TAKÁTS S.
1915–17 *Rajzok a török világból. I–III.* Bp.
- TÁLASI I.
1946 *Kállay Ferenc és az alföldi „nomád mezőgazdálkodás”.* Ethn. LVII.
- TILKOVSKY L.
1962 *Balásházy János élete és munkássága.* Századok.
1963 *Balásházy János agrártudományi nézetei.* ATSz. XII.
- TÓTH J.
1961 *Gabonásvermek Jászberényben.* Múzeum Levelek, IV
- TROJANOVICH, S.
1901 *Altürkische Speisen- und Getränkebereitung bei den Serben.* Archiv für
Anthropologie, XXVII.
- TSÖTÖNYI M.
1836 *A mezei gazdaság minden ágai.* Pest.
- TURI MÉSZÁROS I.
1929 *Adalékok az alföldi gazdálkodáshoz.* NÉ. XXI.
- VAJKAI A.
1940 *Veszprém megye népi építkezése.* NÉ. XXXII
1940a *Adatok Tóköz néprajzához.* Dunántúli Szemle.
1959 *Szentgál.* Bp.
- VÉCSY A.
1897 *Néprajzi adatok Tisza-Roff vidékéről.* Ethn. VIII.
- VISKI K.
1919 *Arany népe.* Nagyvárad.

- VÖRÖS K.
1961 *Fejezetek Nagyváthy János életéből.* ATSz. X.
- ZELENIN, D.
1928 *Russische (ostslawische) Volkskunde.* Berlin.
- ZIMÁNYI V.
1962 *Majorsági gazdálkodás a rohonc-szalónaki társadalomban a XVII. század derekán.* ATSz. XI.
- 1968 *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században.* Bp.
- ZSILINSZKY M.
1872 *Szarvas város történelme és jelen viszonyainak leírása.* Pest.

Endre Fűzes

ZUR PROBLEMATIK DER GETREIDETRUBEN

Auszug

Im Aufsatz werden die Vergangenheit der Getreidetruben, der Ausmaß ihrer Anwendung, sowie mehrere Fragen betreffs ihrer Rolle in den ungarischen Bauernwirtschaften behandelt. Es wird untersucht, zu welchem frühesten Zeitpunkt die Anwendung der Getreidetruben bei der ungarischen Bevölkerung angesetzt werden darf: Anhand der neuesten historischen Daten und Analysen konnte festgestellt werden, daß die ungarischen Stämme im Bereich des chararischen Kaganats bereits im 8. Jh. den Ackerbau kannten und ihr eingebrachtes Getreide in die Erde eingegraben, in Gruben speicherten. Sie brachten also die Kenntnis der Getreidetrube aus Gebieten in Asien mit ins Karpatenbecken, und diese Kenntnis wurde durch die ähnliche Praxis der hier lebenden slawischen Völker unterstützt und erweitert. Archäologische Funde zeugen davon, daß der Gebrauch der Getreidetruben im 13—14. Jh. auf dem ungarischen Sprachgebiet allgemein verbreitet war.

Man kann vermuten, daß die gleichzeitige Anwendung der Getreidetrube und der — ebenfalls nachweisbaren — verschiedenen Behälter (Flechtkörbe, Getreidetruben, usw.) eine gesonderte Speicherung des für verschiedene Zwecke bestimmten Getreides ermöglichte. Die dauerhafte Speicherung in Getreidetruben förderte die Befriedigung des Bedarfs an Brotgetreide in den Städten bzw. Marktflecken. Die Getreidetruben der Bauernwirtschaften dienten als Vorbild für die in den Allodenwirtschaften angelegten Getreidetruben, die jahrhundertlang in Gebrauch waren.

Im weiteren wurde die räumliche Verbreitung der Getreidetruben im 18—19. Jh. untersucht. Die Daten über Getreidetruben in Bauernhöfen wurden auf einer Karte eingezeichnet (s. Karte) und die Anwendung der Truben nur auf den aufgerissenen Gebieten als bewiesen angenommen. Das Fehlen der Getreidetruben fällt im Westen und Südwesten des ungarischen Sprachgebietes sowie in Siebenbürgen auf, waren doch früher auf diesen Gebieten die Truben auf den gutsherrlichen Betrieben in Gebrauch. Es ist anzunehmen, daß hier andere Speicherungsarten an Bedeutung zunahmen (z. B. Getreidekörbe und -truben).

Es konnte festgestellt werden, daß die Getreidetruben auf dem gesamten Sprachgebiet zum Wohnraum gehörten, auf Außenbetrieben wurden nur dann Getreidetruben angelegt, wenn sie ständig bewohnt waren.

Es wird ausführlich auf eine Feststellung von I. GYÖRFFY eingegangen, wonach die Getreidetruben innerhalb des für das Karpatenbecken charakteristischen zweifachen, räumlich geteilten landwirtschaftlichen Systems zum „asiatischen“ und „Nomaden“-System gehören. Anhand der Analyse der Daten scheint der Zusammenhang zwischen der Korngewinnung „asiatischer“ Art (Drusch mit Tieren) und der Speicherung in Getreidetruben außer Zweifel zu bestehen, ist doch die Trube sehr dazu geeignet, um darin eine größere Menge in kurzer Zeit gewonnenen Kornes unterzubringen, außerdem deckt sich die geographische Verbreitung der beiden Verfahren beinahe, wir sind jedoch der Ansicht, daß dieser Zusammenhang in viel komplizierterer Weise zur Geltung kommt.

Nach unserer Auffassung ist der Gebrauch der Getreidetruben eine Funktion des technischen und des Produktionsniveaus und der landwirtschaftlichen Kultur, sowie der

Продуктивkräfte. Die Anwendung der Gruben in Europa, besonders auf slawischem Sprachgebiet und auf den dazwischen eingekeilten Sprachgebieten begann zur Zeit der Herausbildung des frühen Feudalismus, und zwar im engen Zusammenhang mit der Verbreitung des Getreideanbaus, und blieb solange in Gebrauch, wie die Benutzer unter feudalen Produktionsverhältnissen lebten, und bis die Entwicklung der Produktivkräfte, die Vervollkommnung der Produktionstechnik und die Verbreitung der gesellschaftlichen Arbeitsteilung diese Schranken sprengten.

Die Getreidegrube ist als ein für den Feudalismus charakteristisches Produktionsmittel anzusehen, die zwar vor mehreren Jahrtausenden entstand, zu einem Charakteristikum der gesellschaftlichen Verhältnisse wurde sie jedoch erst zur Zeit des Feudalismus, als sie zur Akkumulation und mittelbar oder unmittelbar auch zur Entwicklung und zu Festigung der feudalen Enteignung beitrug.

Die minimale Entwicklung der auf der Arbeit der Leibeigenen beruhenden Landwirtschaft, die Erstarrung der Produktionstechnologie und weitere, unzählige Ursachen geschichtlicher und gesellschaftlicher Art konservierten die Anwendung der Getreidegruben in Mittel- und Osteuropa Jahrhunderte hindurch.

Die Getreidegruben herrschten in der Speicherung bis Mitte des 19. Jh. vor, als die grundlegenden Änderungen in den gesellschaftlichen Verhältnissen sowie die Auswirkungen der über ganz Europa wirksamen Konjunktur die Entwicklung der Bauernwirtschaften zugunsten der Warenproduktion förderte.

Эндре Фюзеш

К ПРОБЛЕМАТИКЕ ЯМ-АМБАР ДЛЯ ХРАНЕНИЯ ЗЕРНА

Резюме

Автор в своей работе занимается историей применения ям для хранения зерна, формами их использования и некоторыми вопросами их роли в хозяйстве венгерских крестьян. Он разбирает раннейшие возможности применения ям для хранения зерна у венгерского народа и, прибегая к новейшим историческим данным и исследованиям по данной проблеме, он приходит к выводу, по которому венгерские племена в Хазарском каганате уже в VIII веке были знакомы с сельским хозяйством и хлеб они хранили в ямах-амбарах в земле. Этот способ хранения зерна, таким образом, они приносили с собой в бассейн Карпат из Азии и благодаря живущим здесь славянским племенам, практика была усилена и расширена. Согласно археологическим находкам, на венгерской языковой территории в XIII—XIV вв. мы располагаем интенсивной культурой ям-амбар. Автор предпологает, что совместное применение ям-амбар для хранения зерна и других видов посуды для хранения зерна, распространенных в этот же период (корзина из прутьев, ящик-амбар и др.) дало возможность раздельного хранения зерна различного назначения. А прочное хранение зерна в ямах-амбарах способствовало удовлетворению запросов городских и сельских рынков в зерне. Применяемые в хозяйстве крестьян ями-амбары служили образцом для ям-амбар в помещичьих хозяйствах, где и сохранялись в течение веков.

В дальнейшем автор рассматривает пространственное распространение ям-амбар в XVIII—XIX вв. и данные по ямам-амбарам в хозяйстве крестьян наносит на карту (см. карта в приложении), он считает, что применение ям-амбар доказано только на указанных территориях. Бросается в глаза отсутствие ямамбар для хранения зерна в западных и юго-западных областях венгерской языковой общности, а также в Трансильвании, причем на этих территориях раньше в помещичьих хозяйствах применялись ямы-амбары. Очевидно, на этих территориях вышли на первый план иные способы хранения зерна (напр. корзина-амбар, ящик-амбар и др.).

Автор заключает, что везде на территориях с венгерским языком ями-амбары для хранения зерна являются составной частью жилого массива, а во внешних хозяйствах, вдали от поселения ямы создали только тогда, если там постоянно жили.

В работе уделено большое место выводу Иштвана Дьерфи, по которому в двойной сельскохозяйственной системе, характерной для бассейна Карпат, ямы-амбары для хранения зерна принадлежат к «азиатской», «кочевничьей» системе. Разбирая соответствующие данные, автору кажется несомненно, что имеется связь между «азиатским» способом молотбы (хлыстанье, гонка скота по разостланному на току снопам) и хранением зерна в ямах, ведь яма-амбар удобна для хранения большого количества зерна, вымолотого за короткое время, и территория применения этих двух способов совпадает в общих чертах,

все же автор придерживается за такое мнение, по которому взаимосвязь между ними гораздо сложнее.

Согласно выводам автора, применение ям-амбаров для хранения зерна зависит прежде всего от производственно-технического уровня сельскохозяйственной культуры и от производительных сил. Применение ям-амбаров в Европе, и особенно на территориях с славянским населением и вклинившихся между ними территориях началось во время разложения родового общества и образования раннего феодализма, в тесной взаимосвязи с распространением зерноводства. Они бытовали до тех пор, пока их хозяева — крестьяне жили в феодальных условиях производства и пока развитие производственных сил и улучшение производственной техники, расширение общественного разделения труда не расторгли эти рамки.

Яма-амбар — это средство производства, характерное для феодализма, возникшее хотя и несколько тысяч лет тому назад, оно стало признаком общественных условий только при феодализме, когда оно дало возможность к накоплению урожая хлеба и прямо или косвенно способствовало развертыванию и укреплению феодальной эксплуатации. Минимальное развитие феодального сельского хозяйства, основанного на крепостном труде, окаменение производственной технологии и многочисленные иные историко-общественные факторы привели к консервации бытования ям-амбаров в Средней и Восточной Европе на сотни лет.

Преобладающая роль ям-амбаров как способа хранения зерна начала упасть только в середине XIX в., когда коренные изменения в общественном укладе и влияние конъюнктуры по всей Европе продвинули развитие крестьянского хозяйства по направлению к товарному производству хлеба.

Az állati erővel végzett folyami vontatás

(Rendszerelemzési kísérlet)

I. Bevezetés

Az emberiség kultúrtörténetében fontos helyet foglal el az egyes állatok erejének hasznosítása. A különböző állatok erejére alapozott energiaátvitel legszélesebb és legváltozatosabb területe a szállítás és közlekedés. E vonatkozásban az állatfajok közül kiemelkedik a ló és annak fajtái. A ló erejének felhasználása általános és egyetemes a szállításban és közlekedésben, sőt a technikai fejlődés korai szakaszában az egyszerű munkagépek működtetésében is.¹ A ló igaerejének változatos felhasználási, alkalmazási köréből jelen tanulmányunkban a vizen történő szállításban betöltött szerepét, a folyami vontatásban elfoglalt helyét tesszük vizsgálat tárgyává. Nem célunk itt a folyami vontatás történetét megírni, csupán az állati erővel végzett folyami vontatás magyarországi népi gyakorlatának technikáját, energiaátviteli rendszerét kívánjuk felvázolni. E célkitűzésünknek megfelelően az állati erővel végzett folyami vontatást — mind szűkebb értelemben vett erőátviteli, mind tágabb értelemben vett munkaszervezeti szempontból — **r e n d s z e r n e k** tekintjük, melyet egymással kölcsönhatásban álló elemek, összetevők olyan együtteseként fogunk fel, melyekre bizonyos rendszertörvények alkalmazhatók.² Elemzésünk során az etnográfiai tények rendszerezésén túl — úgy érezzük — értékes adalékokkal tudjuk bővíteni és bizonyítani az emberi munkatevékenység tapasztalatokon nyugvó rendszerszervezeti és rendszertechnikai törvényszerűségeit.

Az állati erővel végzett folyami vontatást bonyolult munkaszervezetnek tekintjük, melynek szervezet volta az alábbiakban nyilvánul meg: 1. Összetevői között élőlények vannak. 2. A bármely adott szituációban lehetséges összes aktusok közötti választásért két vagy három egyén között oszlik meg a felelősség, alapvetően az egyéneknek a szervezetben betöltött funkciója szerint. 3. A különböző funkciójú alcsoportok hírközlés és megfigyelés révén tudnak egymás tevékenységéről, viselkedéséről. 4. A rendszernek mind az eszközök (cselekvési irányok), mind a célok (a kívánt eredmény) tekintetében bizonyos szabadsága van.³

¹ Vö.: BARBARITS L. 1958. 11—12., 15., 19. A hajóvontatás korszerűsítésével kapcsolatban: „Guilián Antal a trieszti börze volt kereskedelmi megbízottja . . . 1812 okt. 20-án Pesten kelt felhívásában oly hajózási vállalat prospektusát közli, melynek hajói részben vitorlával részben a hajón alkalmazott kötéljárgány által hajtathatók oly módon, hogy a folyó hosszában kifeszített kötél a hajó egy lóhajtású járgány segítségével kapaszkodnék fel, melyhez elég lenne két ló szemben a rendes vontatáshoz szükséges 20—30 lóval.” GONDA B. 1899. 32.

² Vö.: L. VON BERTALANFFY 1969. 33.

³ R. L. ACKOFF 1969. 175—176.

Az állati erővel végzett folyami vontatásnak, mint az emberi munkatevékenység egy sajátos technikai, energiaátviteli, munkaszervezeti formájának, vizsgálatánál a r e n d s z e r t e c h n i k á t J. A. MORTON meghatározása alapján értelmezzük: „A rendszertechnika abból indul ki, hogy minden rendszer integrált egész még akkor is, ha különféle specializált struktúrákból és alfunkciókból adódik. Továbbá abból, hogy minden rendszernek van egy bizonyos számú célja, és hogy ezeknek egyensúlya rendszerenként messze-menően változhat. A módszerek arra törekednek, hogy a súlyozott céloknak megfelelően optimálják a rendszer egészének funkcióit és megvalósítsák a rendszer részeinek maximális összeegyeztethetőségét.”⁴

A fentiekben vázolt megközelítés alapján az állati erővel végzett folyami vontatás rendszere rendszervezeti és rendszertechnikai szempontból két alapvető összetevőre, alrendszerre bontható: 1. *Vontató egység*, 2. *Vontatott egység*. A rendszer funkcionálása, a munkavégzés akkor a legeredményesebb, amikor e két összetevőnek „rendezettsége” önmagában is, de főképpen egymáshoz való komplementer viszonyában a legideálisabb. Fontos itt ez utóbbinak hangsúlyozása, mert mint azt a későbbiekben látni fogjuk, ennek jelentősége esetenként felülmúlja az egyes összetevők belső, önálló rendezettségének fokát. Az egyes összetevők rendezettségének foka — különböző okok következtében — módosulni, nemritkán jelentősen csökkenni kénytelen, melynek kompenzálására, a zavartalan és biztonságos együttműködés érdekében ugyanakkor más összetevők rendezettségi fokának megfelelően toleránsnak kell lenni, s ez nem jelenti minden esetben a rendezettségi fok növekedését. Más szóval: az állati erővel végzett folyami vontatás rendszerének működése nem határozható úgy meg, hogy abban minden egyes összetevő, mindenkor maximális rendezettséggel funkcionál.

Az állati erővel végzett folyami vontatás rendszerének alapvető összetevőit, alrendszereit behatároló leglényegesebb tényezők, a rendszer struktúráltságát tekintve a következők: 1. *A vontatott teher súlya*. 2. *A vízállás milyensége*. 3. *A vontatóút milyensége*. 4. *A vonóerő biztosítása, biztonsága*. 5. *A vonóerő leghatásosabb felhasználása*. Ezen fő tényezők közül az első további bontható: a) *A szállítandó áru*. és b) *A hajótest befogadóképessége, úrtartalma* összetevőkre. A negyedik fő tényező további három egységből tevődik össze: a) *A vonó állat*. b) *A befogás, fogatolás módja*. c) *A hajtási technika*.

Az egyes összetevők között bonyolult összefüggések, viszonylatok funkcionálnak, melyek részletes feltárása, elemzése lehetővé teszi számunkra az állati erővel végzett folyami vontatás rendszervezeti és rendszertechnikai jellemzőinek, törvényszerűségeinek feltárását. Természetesen, mint minden rendszer, úgy az állati erővel végzett folyami vontatás is egy meghatározott k ö r n y e z e t b e n (időben, térben és társadalmiságban) működik. Rendszer és környezete dinamikus kölcsönhatásban vannak. Ennek a kölcsönhatásnak a kezelhetősége két alapvető elhatárolást tesz szükségessé. Elsősorban rögzítenünk kell a rendszer és környezete közötti határvonalat. Ez az elhatárolás azonban csak szükséges, de nem elégséges. A környezet vonatkozásában meg kell húzni azt a határvonalat is, amely elválasztja a bennünket a rendszer szempontjából érdeklő dolgok, jelenségek összességét a többitől.⁵ Látszólag tehát önkényesnek tűnhet, hogy a rendszer határát hol húzzuk meg, azaz hogy mely elemeket tekintünk a rendszerbe, és mely elemeket a rendszer kör-

⁴ Idézi: H. CHESTNUT 1969. 198.

⁵ NÉMETH P. 1967. 10.

nyezetébe tartozónak.⁶ Természetesen csak látszólag, mert „azt, hogy végül is mit tekintünk rendszernek, alapvetően a vizsgálni kívánt folyamat jellege, természete határozza meg”.⁷

A környezet egyes elemei serkentően vagy éppen gátlóan hatnak a rendszerre, direkt vagy közvetett hatást gyakorolhatnak annak összetevőire, meghatározóivá válhatnak a rendszer összetevői közötti összefüggéseknek, viszonylatoknak, szabályozhatják, módosíthatják a rendszer működését, biztosítva a rendszer és a környezet közötti egyensúly állapotát. Itt tartjuk szükségesnek megjegyezni, hogy mi mind a rendszer, mind a környezet vonatkozásában szükségesnek tartjuk — éppen a vizsgálatunk tárgyát képező anyag természetéből eredően — az emberi munka és a személyiség erőteljesebb figyelembevételét.⁸

A vizsgálat során feltárul előttünk a környezet hatása a rendszerre, valamint a rendszer visszahatása a környezetre. Az elemzés során kirajzolódik előttünk egy bonyolult rendszer keletkezésének, prosperálásának és megszűnésének kontúrja. Jelen tanulmányunknak nem lehet célja — egyrészt a terjedelem, másrészt további bizonyító adatok hiánya miatt — az állati erővel végzett folyami vontatás keletkezésének, prosperálásának és megszűnésének mindent összegző vizsgálata. Eddigi kutatásaink eredményeképpen kívánunk lehetőségeinkhez mérten hozzájárulni az állati erővel végzett folyami vontatás rendszerének összegző vizsgálatához a rendszer struktúrájának feltárásával.

II. Elemzés

Az összefüggések feltárását megkönnyítően a módszertanilag is indokolt összetevőkre bontott elemzést alkalmazzuk, mégpedig úgy, hogy az elemzést mindig az összetevők primer szintjén végezzük. Logikai megfontolásból először a vontatott egységet, majd ezt követően a vontató egységet tesszük vizsgálat tárgyává.

A Bevezetőben kifejtettek alapján a vontatott egység összetétele rendszerszerkezeti és rendszertechnikai szempontokból az alábbi:

1. *Vontatott egység*
  - 1.1. *A vontatott teher súlya*
    - 1.1.1. *A szállítandó áru*
    - 1.1.2. *A hajótest befogadóképessége, űrtartalma*
  - 1.2. *A vízállás milyensége*

A szállítandó áru

A kutatás jelenlegi állapotában nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a magyar folyami hajózás gazdasági vagy katonai jellegű tevékenységek és intézmények közé tartozott-e első évszázadainkban. Okleveleink szerint Szt. István, I. Endre, I. Géza és Kálmán királyok korában nemcsak kereskedelmi, hanem jórészt külföldi hadi és utánpótlást szállító hajók járták

⁶ Kiss I. 1967. 16.

⁷ Kiss I. 1967. 17.

⁸ BUDA B. 1971. 260.

a Dunát. II. Géza 1148. évi oklevele arról tanúskodik, hogy a Duna volt a legfőbb kereskedelmi útvonal. Nemzetközi szempontból számottevő kivételünk már ekkor főleg gabona, bor és élelmiszerek.⁹ Természetesen egy-egy korszakban a társadalmi szükségletek és a gazdasági fejlődés hatására egy-egy termék szállítása előtérbe kerülhetett. Így, amikor 1222-ben II. Endre Szegedet országos sótárrá tette, Szeged térségében megszorodott a sószállító hajók száma.¹⁰ A hajózás élénk forgalmat nyert Szeged térségében még a szerémségi borszállítás révén is.¹¹ A hainburgi vámtarifa 1243-ból jelentős forgalmat mutat Pozsony felől. A feljegyzések szerint főleg gyümölcs, kenyér, hal (különösen viza), prém, bőr, méz, viasz volt a szállítódereglyék rakománya.¹² Az Anjouk alatt biztosított pozsonyi vámmentesség élénk forgalmat eredményezett a Dunának különösen Pozsony és Buda közötti szakaszán. De egy 1356-ból származó okmány az egyre összezsugorodó vámmentesség hatására már „csak a borral és élelmiszerral (gyümölcscsel) megrakott hajókról tesz említést”.¹³ A XVI. sz. elején II. Lajos a Maroson fát szállító hajókra adott ki védlevelet.¹⁴ A török hódoltság idejéből a XVI–XVII. századokból van arra bizonyítékunk, hogy a dunai kereskedelmi hajózás élénk volt. Egy 1551-es török adóösszeírás szerint Mohácsot igás szolgálatra kötelezett arabadzsik laktak, akiket a török szárazföldi és vízi utánpótlásának biztosítására odákba, munkacsapatokba szerveztek.¹⁵ Az 1615-ös szerződés szabaddá tette a dunai utat, és a török kereskedők Komáromig, Pozsonyig feljárhattak áruikkal.¹⁶ E kereskedelem méretét, jelentőségét jól mutatja az adott időszakból a váci rév nagy forgalma.¹⁷ Vízi úton a legkülönbözőbb árukat, terményeket szállították. Az 1794-es években a Tiszán évenként 30–40 hajórakomány (átlag 2500 mázsa) dohányt szállítottak.¹⁸ A szegedi hajók a XVIII. sz. végén az újra fellendülő sószállítás mellett (a Maroson mintegy 500 hajó közel 300 ezer mázsa sót szállított, a Tiszán pedig vagy kétszer annyi hajó és tutaj, azaz sószállító lép, több mint 500 ezer mázsát) évenként millió meg millió mázsa gabonát szállítottak, azonkívül tömérdek dohányt, mintegy 60 ezer mázsát, továbbá vagy 40 ezer mázsa pamutot, ugyanannyi gyapjút, vagy 50 ezer akó bort, szárított halat, szappant és több más terményt, valamint ipari készítményeket.¹⁹ A gabonaszállítás a konjunkturális időszakokban újabb és újabb lendületet vett. Komáromban, amely a dunai gabonakereskedelem egyik központja volt, az 1800-as években 416 gabonakereskedő élt, akik közül némelyiknek 20–25 tölgyfa hajója volt.²⁰ A gabonakereskedelem egy másik dunai központjában, Győrben 1840-ben 35 hajótulajdonos 2 millió 300 ezer mérő gabonát szállított.²¹ Adataink vannak arra, hogy Zimonytól Komáromig a réz szállítására is vontató lovakat használtak.²² A XIX. sz. első feléből szár-

⁹ TIMAFFY L. 1959. 62.

¹⁰ REIZNER J. 1899. I. 33.; KOVÁCS J. 1901. 253.

¹¹ KOVÁCS J. 1901. 254.; DOMANOWSKY S. 1918. 169.

¹² TIMAFFY L. 1959. 63.

¹³ KOVÁCS F. 1901. 439–440.

¹⁴ KOVÁCS J. 1895. 152.

¹⁵ ANDRÁSFALVY B. 1970. 614.

¹⁶ TIMAFFY L. 1959. 65.

¹⁷ TAKÁTS S. 1900. 171.

¹⁸ REIZNER J. 1899. II. 16.

¹⁹ KOVÁCS J. 1895. 159–160.

²⁰ KECSKÉS L. 1969. 890.

²¹ TIMAFFY L. 1959. 66.

²² VAJNA K. 1906. 533.

mazó tanácsi jegyzőkönyvek Mohácsról bort, gabonát, fát, Tolnáról, Faddról dohányt, gubacsot, Bátáról fát szállító hajók vontatásáról számolnak be.²³ Ugyancsak e jegyzőkönyvek tesznek említést a sárköziek nádszállításáról, valamint a pécs-szabolcsi bányák szenének szállításáról.²⁴ A hazai kapitalizáció évtizedeiben a fellendülő építkezésekhez országszerte hajókon szállították a követ, homokot, folyami hordalékot, kavicsot.²⁵ Így a XIX. sz. második felétől egészen a II. világháborúig a Dunakanyar hajós népe pesti nagyvállalkozók szállításaiban volt érdekelt. Elsősorban a fa és kő szállítása volt jelentős. A pesti Duna-part regulázásához, a hídépítésekhez, Tolna és Fejér megye útjainak kövezéséhez szállították a dunabogdányi követ, Esztergomból és Piszkeről a márvány követ, Süttőről a faragott követ.²⁶ Adataink szerint a tiszai hajókon mészkövet és malomkövet is szállítottak.²⁷ Egy-egy terület speciális mezőgazdasági terményének szállítására is hajókat vettek igénybe. A tápéiak a Tisza menti gyékényes réteken levágott gyékényt sokszor hajón hordták haza.²⁸ Mennyiségben kiemelkedő a csallóköziek és a Vág mentiek káposztaszállítása.²⁹ A XX. sz. első évtizedeiben a vízi útnak jelentős szerepe volt az egyes folyómenti falvak piacra, vásárra járásában is, mely forgalmat az ún. *vásáros-, heti-, ill. kofahajók* bonyolították le.³⁰

A mértéktartóan felidézett adatok világosan mutatják, hogy a szállítandó áru milyenségét és mennyiségét mindenkor a társadalmi szükségletek, a bel- és külföldi piac, az ország gazdasági fejlődése, ill. az ország egy-egy területének sajátos, speciális gazdasági, termelési orientációja határozta meg.³¹ Ilyen értelemben a szállítandó áru, a társadalmi-gazdasági igények és szükségletek megtestesítője, mint a környezet egy determináló eleme közvetlen hatást gyakorolt az állati erővel végzett folyami vontatásra mint rendszerre.

A hajótest befogadóképessége, űrtartalma

A szállítandó áru mennyisége és milyensége, valamint a szállítóeszköz mérete, formája és szerkezete között kölcsönös egymásrahatás figyelhető meg. Adataink nagy számmal bizonyítják, hogy egyes áruk szállítására speciális hajótesteket építettek. Ilyenek voltak az ún. káposztásdereglyék, melyek közül igen soknak rendkívül egyszerű volt a kiképzése, s melyeket az áru értékesítése után a kereskedők eladásra kínáltak.³² Természetesen a különböző áruk szállí-

²³ ANDRÁSFALVY B. 1970. 276.

²⁴ ANDRÁSFALVY B. 1970. 277.

²⁵ BETKOWSZKI J. 1968. 57.

²⁶ GRÁFIK I. 1971. 89.

²⁷ JUHÁSZ A. 1966. 4.

²⁸ JUHÁSZ A. 1966. 4.

²⁹ TIMAFFY L. 1959. 65.; MOLNÁR B. EA. 7304.

³⁰ TÖMÖRKÉNY I. 1906. 199–201; CSERMÁK G. EA. 2513.; TIMAFFY L. 1959. 65.; MOLNÁR B. EA. 7304.; JUHÁSZ A. 1966. 4.; GRÁFIK I. 1971. 87.

³¹ Természetesen tisztában vagyunk azzal a ténnyel, hogy a szállítások egy jelentős része csak egyirányúságot mutat, mégpedig olyan értelemben, hogy megegyezik a vízfolyás irányával, azaz az *ereszkedés* gyakorlatával valósult meg. A hajótestek visszajuttatása azonban ilyenkor is vontatással történt. Ugyanekkor nem lehet megfedkezünk hazai vizeinknek *evezőshajóiról* sem. A kutatás jelenlegi állapotában sajnos nem áll módunkban minden esetben, pontosan, kétségeket kizáróan eldönteni, hogy a kereskedelmi szállítás az evezőshajókat, vagy az állati erővel vontatott hajókat vette-e igénybe.

³² TAKÁTS S. 1900. 116.; TIMAFFY L. 1959. 64.; MOLNÁR B. EA. 7304.; GRÁFIK I. 1971. 104.

tásához a hajótesten kisebb-nagyobb módosításra, megrendelésre történő építéskor pedig szerkezeti változtatásokra is sor kerülhetett. A különféle elnevezések mögött tehát: mint gabonáshajó, boroshajó, sóhajó, kofahajó stb. rendszerint szerkezeti, formai különbség is megfigyelhető. Ilyen szempontból méltó figyelemre az a megállapítás, hogy „a szegedi hajóépítés tulajdonképp a sószállító hajók felhasználásából és átídomításából indult ki”.³³ Elég általános gyakorlatnak tekinthető az egyes hajótípusok elnevezésénél a *hajó* szónak a szállítandó áru nevével való összevonása. Legalább ennyire általános volt azonban a hordképesség szerinti jelölés is. Így széles körben elterjedt az 1., -2., -3., -4., -5 . . . stb. vagonos elnevezés.³⁴ Itt meg kell jegyeznünk, hogy a hivatalos feljegyzések, vámtarifák általában mázsában adják meg a hordképességet.³⁵ A Vág mentiek a bókonyok (bordák) száma szerint különböztették meg a dereglyéket. Volt 22, 27 és 32 bókonyos. A bókonyok egymástól mért távolsága egy méter, így tehát egy 27 bókonyos hajó 27 méter hosszú volt.³⁶ Felbukkannak más elnevezések is. Általánosan elterjedt a fahajó, a tulajdonjogra utaló priváthajó,³⁷ a funkcióra utaló fuvaroshajó,³⁸ a szerkezeti típusra utaló tombác,³⁹ bógóshajó,^{39a} luntra,^{39b} valamint a burcsella, burcsuja,⁴⁰ továbbá a harcra elejű hajó,⁴¹ bornyúszájú hajó,⁴² kecsgeorrú hajó,^{42a} koporsótetejű, koporsóhajó⁴³ elnevezések. Ismert a sárhajó megnevezés is.^{43a} Ha mindezekhez hozzávesszük az általánosan elterjedt ladik, dereglye, hajó, naszád, edény megnevezéseket, s a gyakran feltűnő német terminológiákat: boot, zille, zulln, klotzzille, humpel,⁴⁴ melyek között méretben és formában egyaránt meglehetősen nehéz rendet teremteni, akkor elfogadhatjuk azt az álláspontot, hogy az egyes hajótípusok megkülönböztetésére alkalmasabbak a hajóépítők felosztásai.

A hajóépítők, akiket általánosan superoknak neveztek,⁴⁵ szerkezet szerint

³³ KOVÁCS J. 1895. 147.

³⁴ CSERMÁK G. EA. 2513.; uő. EA. 2605.; uő. EA. 5931.; MOLNÁR B. EA. 7304.; SOLYMOS E. EA. 2695.; uő. EA. 6761.; TIMAFFY L. 1959. 69.

³⁵ REIZNER J. 1900. III. 483–484.

³⁶ MOLNÁR B. EA. 7304.

³⁷ CSERMÁK G. EA. 5931.; SOLYMOS E. EA. 6761.; GRÁFIK I. 1971. 88.

³⁸ MOLNÁR B. EA. 7304.

³⁹ CSERMÁK G. EA. 2513.; uő. 1956. 22.

^{39a} TÖMÖRKÉNYI I. 1906. 194.; CSERMÁK G. 1956. 22.; BETKOWSZKI J. 1968. 23.

^{39b} SZ. M. 1918. 77.; CSERMÁK G. 1956. 22.; JUHÁSZ A. 1962. 140.

⁴⁰ CSERMÁK G. EA. 2605.; uő. 1956. 22.; BETKOWSZKI J. 1952. 221.; uő. 1968. 7.; JUHÁSZ A. 1962. 140.; uő. 1966. 18.; Saját gyűjtés: Tápé (Csongrád m.)

⁴¹ CSERMÁK G. EA. 2513.

⁴² BETKOWSZKI J. 1952. 220.; uő. 1968. 7.; JUHÁSZ A. 1966. 18.

^{42a} BETKOWSZKI J. 1952. 365.; uő. 1968. 23.

⁴³ JUHÁSZ A. 1966. 8.; Saját gyűjtés: Tápé (Csongrád m.)

^{43a} JUHÁSZ A. 1962. 140. A *sárhajó* elnevezés azonban mást is jelent. Vö.: BANNER J. 1912. 39–40.; GYÖRFFY I. 1928. 20.; ÉBNER (GÖNYEY) S. 1929. 309–311.; K. KOVÁCS L. 1948. 13.

⁴⁴ KENESSEY A. 1865. 16., 40., 110.; TAKÁTS S. 1900. 151.; ORTVAY T. 1903. 269.

⁴⁵ Sajnos nem térhetünk itt ki az elnevezés mögötti gazdaság- és ipartörténeti tényekre, tanulságokra, mert az szétfeszítené tanulmányunk keretét. Itt csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a mesterség terminológia anyaga homogén, s hogy – minden valószínűség szerint – a hazai kisebb jelentőségű kísérleteket leszámítva, idegen eredetű. Vö.: TAKÁTS S. 1904. 81–117.; Továbbá: KOVÁCS J. 1895. 168–172.; uő. 1901. 257–259.; TÖMÖRKÉNYI I. 1906. 198.; BETKOWSZKI J. 1952. 219–222. és 363–367.; uő. 1953. 109–114.; uő. 1968. 7–47.; CSERMÁK G. 1956. 21.; SOLYMOS E. EA. 2695.; uő. EA. 6761.; JUHÁSZ A. 1962. 127–142.; GRÁFIK I. 1971. 118. és 132.

három fő típust különböztettek meg: 1. Elöl tőkés és hátul tőkés (elöl és hátul is függőleges tőkében végződik a hajó), 2. Elöl tőkés és hátul csapott (a hajó hátsó része vízszintes gerendában végződik, fenéke ehhez a gerendához hajlik fel). 3. Elöl csapott és hátul csapott (az orr- és a fartőke is egy vízszintesen elhelyezett gerenda).

Egy másik szempont szerint a vontatott hajók két nagy típusra oszthatók, úgymint: tetejes és tetejetlen hajók. Természetesen e felosztások csak nagy általánosságban tájékoztatnak bennünket.

A mértékegységek szerinti megkülönböztetést sem vehetjük alapul, mert egy-egy típuson belül a legkülönbözőbb méretű hajók épülhettek, s a méreteket nem ritkán a rendelkezésre álló faanyag is befolyásolta, s így a hajók hosszúsága, szélessége, merülése, oldalmagassága igen tarka képet mutat. Álljon itt ezzel kapcsolatban néhány példa. A bajai superoknak megadva, hogy hány vagonos hajót készítsenek, már tudták a kért hajó fenéknagyságát. Így pl. egy 10 vagonoshoz 420 cm széles, 30 m hosszú, 130 cm oldalmagasság kellett.⁴⁶ A Vág mentiek 5–6 vagonos dereglyéinek ugyanekkor hosszúsága 32 m, szélessége 5 m, merülése 1,5 m volt.⁴⁷ A klotzille néven említett hajók pedig 136–146 bajor lábnyi hosszúsággal s mintegy 12 lábnyi szélességgel, s ennek eredményeképpen 4600 mázsa hordozóképesseggel bírtak.⁴⁸ A szigetközi 2–3 vagonos hajói 22 m hosszúak és 3,5 m szélesek voltak.⁴⁹

Látható tehát, hogy nehéz a kutatónak a legkülönbözőbb formájú és méretű — nem ritkán egyedi megoldású — hajótestek között megbízható pontossággal eligazodni. Nehezíti ezt az egyes típusok közötti gyakori átfedés méretben, formában és elnevezésben. Célunk adataink felsorakoztatásával — melyek bővítésével az összkép tovább finomítható — elsősorban az volt, hogy felvázoljuk a társadalmi-gazdasági szükségleteket, igényeket kiszolgáló fahajózás és a szállítóeszközöket előállító mesterség, ipar közötti primer összefüggést, dialektikus kapcsolatot. Bizonyítva így is, s ezzel is rendszer és környezete kölcsönös egymásra hatását.

A vízállás milyensége

Az adott folyó vízállásának milyensége, pontosabban, hogy milyen volt a folyómeder vízbősége a vontatás időszakában, apadás vagy áradás volt-e a folyón — melynek következtében a víz sodrása gyengébb, ill. erősebb — befolyásolta a vontatást, annak hatékonyságát. A haladás biztosítása érdekében módosíthatta a befogás rendjét, a hajtás módját, mely által lehetővé vált a vonóerő minél jobb felhasználása.

Adatközlőim általában arra a kérdésre, hogy hány állattal vontattak, a válaszádnál minden esetben hangsúlyozták, hogy az sok más — később tárgyalandó — tényező mellett a „víztől is függ”. Alátámasztják ezt a Tisza mentéről szóló közlések is. „Ha üresen ment fölfelé a hajó, azaz teher alá ment, egy kb. 30 vagonos hajót, közepes vízállás mellett hat ló jól elvontatott, míg terhelt hajó elé mindig kétszer annyit fogtak.”⁵⁰ „A vontatólovak száma függött a Tisza vízállásától is: áradás idején, nagy víznél nagyobb

⁴⁶ SOLYMOS E. EA. 6761.

⁴⁷ MOLNÁR B. EA. 7304.

⁴⁸ ORTVAY T. 1903. 296. Egy bajor láb = 29,19 cm. Lásd: MNM és TSz. 1953. 378.

⁴⁹ TIMAFFY L. 1959. 74.

⁵⁰ BETKOWSZKI J. 1954. 96.

húzóerőre volt szükség, mint alacsony vízálláskor, kis víznél.”⁵¹ Az áradó Maroson is növelni kellett a vontatólovak számát. „Áradáskor a Maros rendkívül gyors folyású és ha más időpontban árad, mint a Tisza, akkor a torkolatnál igen sebesen ömlik az alacsonyabb Tiszába. Olyankor a 6-lovas hajó vontatásához legalább 8 ló kellett.”^{51a}

A vízállás nemcsak a vontató állatok számának változtatását tehető szükségessé, hanem a vontatókötél hosszúságának módosítását is eredményezhette. „A vontatókötél mintegy 100–150 m hosszú volt, de sokszor a víz sodra, mélysége szerint hosszabb is.”⁵² A hajókat nem vontatták mindig egyforma hosszú kötélén, s a kötéll hosszúságának egyik meghatározója éppen a vízállás volt. Előfordult, hogy „csak 80–100 m, máskor 200–250 m hosszú lovaskötél húzódott a cukktól a hajóig. Különösen akkor kellett hosszúra eresztetni a kötelet, ha a folyó áradni kezdett és a cukk kijjebb, a védőtöltés felé kényszerült vontatni, a hajó pedig a mély vízben, lényegében a nyári meder helyén haladt.”⁵³

Fontos itt hangsúlyoznunk, hogy az egyes folyók vízmennyisége, vízfolyásának átlagos sebessége az adott folyók más-más szakaszán eltérő lehetett ugyan, ez azonban ritkán volt olyan méretű, hogy csak és csupán emiatt kellett volna a vontató állatok számát, ill. a vontatókötél hosszát változtatni. Ehhez rendszerint több tényező együttes hatására (a vontatóút állapota, a vontatott teher súlya stb.) volt szükség. Arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy hazai folyóink a szállított vízmennyiség és a vízfolyás átlagos sebessége szempontjából jelentős eltéréseket mutatnak, így mindazon jelenségek mechanikus összehasonlítása, melyeket a fenti tényezők befolyásoltak csak komoly megszorításokkal értelmezhető. Az összehasonlításokból levont következtetések pedig csak az összes ható tényező figyelembevételével, azok bizonyító, ill. cáfoló erejével együtt fogadhatók el. Ilyen követelményeknek megfelelően nem állja meg helyét maradéktalanul az a megállapítás, mely szerint: „A kapitalista munkahajzára és egyben a fejlődés eltérő ütemére is jellemző, hogy míg a drávaiak 3–4, a szolnoki vontatók 2 ember erejével helyettesítettek 1 lovat.”⁵⁴ Ha hozzátesszük ehhez, hogy a Maroson „gyalogos vontatásnál 2–3 ember felelt meg 1 vontatóló húzóerejének,”⁵⁵ s figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy a Tisza, Maros és Dráva folyók közül a Tisza vízfolyásának átlagos sebessége a legkisebb, a Dráváé pedig a legnagyobb,⁵⁶ más — éppen e fejezetben tárgyalt — összefüggések is kirajzolódnak előttünk.

A fentiek világosan körvonalazzák, hogy a vízrajzi tényezőknek milyen fontos szerepük volt az állati erővel végzett folyami vontatásban. A makro- és mikrovízrajzi adottságok, mint a környezet elemei szabályozói lehettek az állati erővel végzett folyami vontatásnak, mint rendszernek.

⁵¹ JUHÁSZ A. 1966. 7.

⁵¹ * JUHÁSZ A. 1966. 14.

⁵² KOVÁCS S. 1956. 60.

⁵³ JUHÁSZ A. 1966. 12.

⁵⁴ KATONA I. 1965. 390.

⁵⁵ JUHÁSZ A. 1966. 14.

⁵⁶ A számításba jöhető folyók vízfolyásának sebessége: Duna: 0,82 (Budapestnél), Dráva: 0,90 (Barcsnál), Hármas-Körös: 1,10 (Gyománál), Maros: 0,74 (Makónál), Sió: 0,53 (Simontornyanál), Tisza: 0,67 (Polgárnál). Az adatokat — az 1972-es év mérései alapján — a Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet munkatársának, TICHY-RÁCS Józsefnek ez úton is köszönöm.

A Bevezetőben kifejtettek alapján a vontató egység összetétele rendszer-
szervezeti és rendszertechnikai szempontból az alábbi:

2. *Vontató egység*
  - 2.1. *A vontatóút milyensége*
  - 2.2. *A vonóerő biztosítása, biztonsága*
    - 2.2.1. *A vonó állat*
    - 2.2.2. *A befogás, fogatolás módja*
    - 2.2.3. *A hajtási technika*

A vontatóút milyensége

Az eddigi kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy a folyami vontatásban az állati erő alkalmazásának elengedhetetlen feltétele volt a jól karbantartott partmenti vontatóút. Hazánkban már 1233 előtt elkészült a Duna folyását végigkísérő vontatóút, s ez tette lehetővé az állati erővel végzett hajóvontatás jelentőségének emelkedését.⁵⁷ Rövidebb útvonalon, ideiglenesen, kevés számú állattal természetesen bárhol lehetett vontatni. A folyami vontatással szemben támasztott társadalmi-gazdasági igények azonban szükségessé tették olyan vontatóutak kiépítését, melyek a zavartalan haladást, s a leggazdaságosabb energiaátvitelt biztosították. Vontatóútnak a folyók vontatására alkalmas partján végighúzódnó, fáktól, bokroktól megtisztított, változó szélességű sávot nevezünk. A vontatóutak gondozását állami intézkedések, törvények, jogszabályok írták elő a parti birtokosok számára. A XVI. században a Duna menti vontatóút felett a bécsi Legfőbb Hajózási Hivatal örködött. I. Ferdinánd a Visegrádtól és Esztergomtól Bécsig építendő vontatóút elkészítésére és fenntartására külön útmestert is rendelt.⁵⁸ „Miksa 1566. máj. 15-i utasítás-módosításában a hajózási és vontatási utak jókarban tartására: útmestert, építőmestert, famestert, Pozsonyból és Bécsből ügyes és tapasztalt hajósokat bocsát a főhajómester rendelkezésére.”⁵⁹ 1776-ban Mária Terézia elrendeli, hogy Walcher igazgató „kezdje meg a Komárom és Buda közötti szakasz rendezését, hogy a Dunának ezen a még soha nem bolygatott részén is történjen végre valami”.⁶⁰ A Duna menti falvak jobbágynépének kötelessége volt a vontatóutak rendben tartása is. 1829-ből ismert a Tolna vármegyei közgyűlés határozata „a vontatást akadályozó fák kivágására s azcnkívül a felesleges gátak elpusztítására”.⁶¹ A századfordulón az egyes folyammérnöki hivatalok vízmestereket bíztak meg a vontatóutak karbantartásával. Az aradi Folyammérnöki Hivatal pl. minden év kora tavaszán rendbehozatta az ún. ficsórjárást. „A Maros-toroktól indulva 6–8 ember végigjárta a vontatásra használt folyópartot és kivágta az útbaeső fákat, bokrokat, szőlőt stb. Munkájukhoz tartozott a folyómeder átvizsgálása is.”⁶² Figyelemre méltó az a Duna-kanyarból származó adat, mely szerint a vontatóút a kataszteri térképen is szerepelt. A Duna mellett, Szentendre-sziget térségében húzódnó

⁵⁷ CSERMÁK G. 1956. 14.

⁵⁸ TAKÁTS S. 1900. 148.

⁵⁹ TAKÁTS S. 1900. 150.

⁶⁰ O. L. ACTA OECON. LAD. D. FASC. 8. N. 19. 247–250. Idézi: NYITRAI E. Kézirat 40.

⁶¹ TAKÁCS L. 1958. 359.

⁶² JUHÁSZ A. 1966. 9.

vontatóút telekkönyvi betétben nem volt nyilvántartva, s külön helyrajzi számmal volt ellátva, mint ingatlanként nem kezelhető terület.⁶³ Általános és elterjedt szokás volt, hogy amennyiben a partmenti birtokosok a vontatóútnak szolgáló sávot mezőgazdasági célra igénybe vették, beültették vagy bevetették, a vontatóknak joguk volt a vetésen keresztülhaladni és emiatt nem eshetett bántódásuk.⁶⁴

A vontató utak gondozásának szükségességét, karbantartásának jelentőségét — mint az állati erővel végzett vontatás egyik alapvető követelményét — alátámasztják azok a tények, hogy egyes szakaszokon éppen a vontatóút elhanyagoltsága miatt kényszerültek állatok helyett emberekkel vontatni. Feljegyzésekből tudjuk, hogy a XVII. században „teljesen elhanyagolták a vontatóutakat, s a bedőlt partokon a lovak nem tudtak járni. Így hát emberekkel vontatták föl a nehéz hajókat”.⁶⁵ A már említett Walcher igazgató 1773—74. évi jelentésében beszámol a Duna északi részén a vontatás akadályairól és megjegyzi: „a Duna déli szakaszain a lóvontatás teljesen lehetetlen, emberi erővel történik a vontatás.”⁶⁶

A vontatóutak elnevezése meglehetősen változatos mutat. Általános a vontatóút, de elterjedt a lójárás, lójáró,⁶⁷ esetleg lóvágás,⁶⁸ mely elnevezések egyértelműen utalnak a vontató állatra. Ismert a cukkjárás⁶⁹ — olyan területen, ahol magát a vontató egységet cukknak nevezik — ill. ennek változatai: cugjárás,⁷⁰ továbbá a ficsórjárás,⁷¹ taposóút,⁷² valamint a treppweg.⁷³

A vontatóutak szélességére nézve is igen eltérők az adatok: a legkisebb 3 m.⁷⁴ A Maros mentén 6 m széles vontatóutat kellett biztosítani, ennyi volt a legkisebb megkövetelt szélesség.⁷⁵ A Duna mentéről is van adat 6—8 m szélességre,⁷⁶ a Tiszán több helyütt 8—10 m a vontatóút szélessége,⁷⁷ de volt, ahol 12 m széles vízparti sávot is letaroltak.⁷⁸ Általánosnak a 10—12 m széles irtást, vontatóutat tekinthetjük.⁷⁹

A fentiekben igyekeztünk bebizonyítani, hogy a mikro földrajzi adottságok — a vontatóutak révén — milyen jelentős szerepet töltek be az

⁶³ GRÁFIK I. 1971. 92.

⁶⁴ BETKOWSZKI J. 1954. 102.; JUHÁSZ A. 1966. 9.; GRÁFIK I. 1971. 92.; Saját gyűjtés: Bába, Bogyiszló (Tolna m.). Továbbá: a távolsági kereskedelem zavartalanosságát szolgáló jogszokások a szárazföldi kereskedelmet lebonyolító szekereseknél is megfigyelhetők: „Az egyházasfalusiak hagyományos előjoga volt, hogy Gyulafehérvárig bárhol kicsaphatták a vonójószágot az útmenti ugarhatárokon.” Kós K. 1972. 23.

⁶⁵ TAKÁTS S. 1900. 165.

⁶⁶ Relation über die erste Befahrung im Jahr 1773 und Vorschläge für das Jahr 1774 durch die Navigations Direction. Idézi: BÍRÓ J. 1971. 240.

⁶⁷ HUHÁSZ A. 1966. 8.; Saját gyűjtés: Tahitótfalu (Pest m.), Bába, Bogyiszló, Bölske (Tolna m.).

⁶⁸ SÓLYMOS E. EA. 6761.

⁶⁹ JUHÁSZ A. 1966. 8.

⁷⁰ BETKOWSZKI J. 1952. 221.; uő. 1953. 112., uő. 1954. 101.

⁷¹ JUHÁSZ A. 1966. 8.

⁷² KOVÁCS S. 1956. 60.

⁷³ KENESSEY A. 1865. 107.; CSERMÁK G. EA. 2605.

⁷⁴ CSERMÁK G. EA. 2513.

⁷⁵ JUHÁSZ A. 1966. 9.

⁷⁶ SÓLYMOS E. EA. 6761.

⁷⁷ BETKOWSZKI J. 1954. 101.

⁷⁸ JUHÁSZ A. 1966. 9.

⁷⁹ KOVÁCS S. 1956. 60.; JUHÁSZ A. 1966. 8.

állati erővel végzett folyami vontatás történetében és gyakorlatában. Mint a környezet eleme, a vontatóút közvetlenül befolyásolhatta az állati erővel végzett folyami vontatásnak, mint rendszernek a működését, hatékonyságát.

A vonó állat

Itt tartjuk szükségesnek magyarázatát adni annak, hogy bár a főcímben az általános érvényű „állati erővel végzett folyami vontatás” szerepel, már a bevezetőben a ló erejének felhasználására irányítottuk a figyelmet, s továbbra is elsősorban a lóval, ill. lovakkal történő vontatás gyakorlatát vizsgáljuk. Tehetjük ezt több okból: 1. A recens anyag a kutató számára csak a lovakkal történő vontatás vizsgálatát teszi lehetővé. 2. A vontatás hazai gyakorlatában igen kevés azoknak az állatfajoknak a száma, melyeket folyami vontatásra igénybe vettek. Adataink vannak ökrökkel⁸⁰ és bivalyokkal⁸¹ történő vontatásról. Míg az utóbbit esetlegesen, talán egyedi megoldásnak is lehet tekintenünk, addig az ökrökkel történő vontatást térben, de főképpen időben elterjedtebbnek (korábbinak) kell tartanunk.⁸² Ennek okát a kutatók a ló árának rendkívül magas voltában látták.⁸³ Az elérhető adatok tükrében azt láthatjuk, hogy az ökrökkel végzett folyami vontatás rendszerszerkezeti, rendszertechnikai, energiaátviteli szempontból lényegében nem különbözik a lóval, ill. lovakkal végzett folyami vontatástól.⁸⁴ E megállapításunkat megerősítik azok az adatok, melyek lovak és ökrök együttes alkalmazásáról adnak hírt.⁸⁵ Mindezek úgy érezzük feljogosítanak bennünket arra — sőt bizonyos értelemben szükségszerűvé is teszik —, hogy részletező elemzésünk tárgya csak a megbízható adatokat nyújtó, lóval, ill. lovakkal történő folyami vontatás hazai népi gyakorlata legyen.⁸⁶

A vontató állatok száma elsősorban a hajótest nagyságától, terhelésétől függött, de — mint azt láttuk — befolyásolta azt a vízállás és a vontatóút állapota is. Általános gyakorlatnak tekinthető, hogy üres hajót normális körülmények között feleannyi állat húzott, mint megterhelhet.⁸⁷ Ökrök és lovak alkalmazásával kapcsolatban ugyanazon hajótestre és azonos megterhelésre vonatkozóan nincsenek összehasonlítható adataink. Adatközlőim véleménye szerint az ökrök nagyobb erőkifejtésre képesek, mint a lovak, de hogy ez a vontatás gyakorlatában érvényesült volna — azaz, hogy ugyanazon hajótestet kevesebb ökör vontatta, mint ló — arra nem tudtak megbízható, minden kétséget kizáró adatokkal szolgálni.⁸⁸ Ha esős időben kellett indulni, sáros, süppedős vontatóúton kellett haladni, a vontatók megnövelték a vonó állatok számát, s ilyen körülmények a vontatás bérét is megdrágították.⁸⁹

⁸⁰ TAKÁTS S. 1900. 305.; ORTVAY T. 1903. 78.; CSERMÁK G. EA. 2513., uő. 1956. 14.; TIMAFFY L. 1959. 67.; SZOBOSZLAINÉ RAFFAY A. EA. 2238.; KECSKÉS L. 1969. 893.; GRÁFIK I. 1971. 96.

⁸¹ CSERMÁK G. EA. 2513.

⁸² ORTVAY T. 1903. 78.; CSERMÁK G. 1956. 14.

⁸³ TAKÁTS S. 1900. 305.; CSERMÁK G. 1956. 14.

⁸⁴ TIMAFFY L. 1959. 69.; KECSKÉS L. 1969. 893.

⁸⁵ CSERMÁK G. EA. 2513.- KECSKÉS L. 1969. 890. és 892.

⁸⁶ Itt kell megjegyeznünk, hogy az általánosan ismert és elterjedt változatoktól eltérő mód felbukkanása során azonnal felmerül a kérdés: vajon az adat nem félreértésen alapul-e? Lásd: JUHÁSZ A. 1966. 22.

⁸⁷ BETKOWSZKI J. 1954. 96.; TIMAFFY L. 1959. 69.

⁸⁸ Kiemelték még a ló jobb és gyorsabb manőverezési képességeit.

⁸⁹ TIMAFFY L. 1959. 67.

A legtöbb esetben páros számú állattal vontattak.⁹⁰ Az állatok páros számának magyarázatát általában a befogás, fogatolás módja adja meg.⁹¹ A vontató állatok száma egytől akár 50-ig is terjedhetett. Egy szentendrei adatközlő 56 lóval húzatott gabonáhajóra is emlékezett.⁹² Természetesen előfordult az is, hogy páratlan számú állattal vontattak, de ez nem tekinthető általánosnak.⁹³

A vontatás az állatokra — s természetesen az emberekre is — rendkívüli terheket rótt. Ha talán túlzásnak is lehet tartanunk egy bajai adatközlő szavait, mely szerint: „Minden ló megvakult a hajó előtt. 5—6 hétig ha látott, olyan fehér hályog lett a szemén az erőlködéstől,”⁹⁴ az azonban tény, hogy az állatok sok veszélynek voltak kitéve, s nem egy közülük a vontatás folyamatában pusztult el, fulladt vízbe. S bár a vontatók általában, a lehetőségekhez mérten kímélték az állatokat, a kunszigeti állandó vontatókról ezzel ellentmondó adatunk van. Megvették a jó ökröket, egy-két úton lehajtották és továbbadták. Nagyban hozzájárulhatott ehhez a nem általános gyakorlathoz az a tény is, hogy jóformán egy úton meg tudták keresni az új ökrök árát.⁹⁵ A nagy távolsági kereskedelem, a nemzetközi forgalom többek között a fenti szempontok miatt is, szakaszonként bonyolódott le. „Így Pesttől Esztergomig, onnan Komáromig, majd Győrtől Magyaróvárig, Rajkáig, s Hainburgon át Bécsig. Győrről cseréltek a komáromi vontatók a Győr környékiekkel. Ők Magyaróvárig vontattak, s innen a mosoni, kálnoki, halászi lovak vitték tovább Rajka, Pozsony felé.”⁹⁶ Feltételezhető, hogy a koppánymonostori *Postaréti* nevében őrzi azt az időt, amikor még a hajóvontató lovakat ott váltották vagy ott pihentették. „Ugyanis ezeket a hajóvontató lovakat is postalovaknak nevezték.”⁹⁷ A szigetközi Mecsér feletti *Hajóspihenő* dűlőnév is hasonló utalást tartalmaz.⁹⁸

Hogy milyen kemény kiesést jelenthetett egy-egy vontató állat kidőlése, arra jó példa a tiszai hajóvontatók esete, amikor is egy pihenő alatt a vontatók négy lovából egy megfulladt, s „így aztán Barától három lóval folytatták ezt a baljóslatú utat. De a három ló csak keservesen vonszolta a hajót. Esőt kaptak, szelet, napokon keresztül dángubálniuk kellett, úgyhogy beletelt két hétbe, három nap helyett, míg felvesződtek Füredig.”⁹⁹

⁹⁰ CSERMÁK G. EA. 2512.; uő. EA. 2513.; uő. EA. 2605.; uő. 1956. 15—16.; SOLYMOS E. EA. 3810.; BETKOWSZKI J. 1954. 96.; KOVÁCS S. 1956. 61.; TIMAFFY L. 1959. 69.; SZOBOSZLAINÉ RAFFAY A. EA. 2238.; JUHÁSZ A. 1966. 8.; KECSKÉS L. 1969. 890.; GRÁFIK I. 1971. 97.

⁹¹ Ezzel kapcsolatban tanulságos a szárazföldi teherszállítás és közlekedés befogási, fogatolási rendje. Megállapítható, hogy az állatok szempontjából a munkabeosztást és a húzást tekintve az állatok maximális kihasználására törekedtek, s általánosan páros számú állatot fogatoltak. Vö.: HERMAN O. 1910.; ECSEDI I. 1911.; BALOGH I. 1965—66. DOROGI M. 1969. Itt idézünk fel egy régi magyar kocsisközmondást, mely — többek között — szintén a páros számosságú állattal történő fogatolás mellett szól: „Két ló — egy ló; három ló — két ló; öt ló — négy ló; négy ló — négy ló!” PETTKÓ-SZANDTNER T. 1931. 276.

⁹² A vontató állatok számának felső határát a kutatás jelenlegi állapotában nem lehet megállapítani.

⁹³ JUHÁSZ A. 1966. 8.; GRÁFIK I. 1971. 97.

⁹⁴ SOLYMOS E. EA. 3810. Továbbá: A szegediek mondása a rendkívül nehéz sorsú emberre: „Olyan az élete, mint a hajóhúzó lóé.” TÖMÖRKÉNY I. 1957. 246.

⁹⁵ TIMAFFY L. 1959. 67.

⁹⁶ TIMAFFY L. 1959. 66.

⁹⁷ CSERMÁK G. EA. 2513.

⁹⁸ TIMAFFY L. 1959. 75.

⁹⁹ BETKOWSZKI J. 1955. 10.

A vontatóknak többnyire társulniuk kellett, hogy a szükséges lószám összeálljon. Egy-egy terület vontatásra berendezkedett lakossága az átlagosnál több állatot tartott, s nemritkán módosabb vállalkozók rétege alakult ki.¹⁰⁰ A hajóvontatás tehát kihatott a lótenyésztésre is.¹⁰¹ A vontató gazdák általában rokoni, baráti kapcsolatok alapján álltak össze, szükség esetén fogadtak még vendéglovakat, cimborákat a kompániába.¹⁰²

A vontatólovakkal szemben támasztott igényt egy tolnai adatközlő a következőképpen fogalmazta meg: „Jó húzó és nyugodt ló kellett a hajóvontatáshoz, sörény lóval nem lehetett húzatni a hajót.”¹⁰³ Egyes informátoraim elmondták, hogy apáik, nagyapáik — akik szintén vontattak — az ún. *macskalóról* emlékeztek meg igen elismerően.¹⁰⁴

Itt említjük meg, hogy a deszki vontatók dereglyéiket a vontatáshoz szükséges lovak számával nevezték meg. „Hordképességük szerint 4, 6, 8, 10 lovas dereglyét különböztettek meg, közepes vízállást számítva.”¹⁰⁵

A vontatólovakkal kapcsolatban végül kitérünk a komáromi szekeresgazdák egy rendhagyó szokására, mely szerint a vontatás befejezésekor „gyakran megtörtént, hogy eladták fölösleges lovaikat, majd összerakva a hajón szétszedett állapotban szállított szekereiket indultak hazafelé.”¹⁰⁶

Adataink — úgy érezzük — kellően bizonyítják, hogy a lakosság állati vonóerővel való ellátottsága, mint az állati erővel végzett folyami vontatás környezetet alkotó eleme, alapvetően meghatározó tényezője a folyami vontatásnak, s a vonóerő biztosítására, biztonságára közvetlenül ható összetevőként befolyásolta a rendszer funkcionálását.

A befogás, fogatolás módja

Az állati erővel végzett folyami vontatás egyik legfontosabb kérdése a befogás, fogatolás módja. A vontatási szisztéma, a befogás módja, a fogatolási technika legfőbb célja az erőátvitel maximális biztosítása. Meghatározó körülmény a vontató állatok száma, mely mint azt már korábban kimutattuk több összetevő következménye. Az állatok meghatározott számán belül azonban területenként változatos fogatolási technika alakult ki. A befogási módok, fogatolási technikák variációi, kombinációi közül egy változatot térben és idő-

¹⁰⁰ BETKOWSZKI J. 1955. 12.; CSERMÁK G. 1956. 13–14. Szeged térségében a hajóvontatók nemzetiségileg is elkülönültek: „... mert az már úgy van berendezve, hogy a magyar hajókat szerb emberek lovai húzzák ...” TÖMÖRKÉNY I. 1957. 246. „Évszázados hagyomány, hogy a szegedi és környékbeli hajókat deszki szerbek vontatták. Az adatközlők szerint a múlt században szőregi szerbek is vontatták, de kevesebben, mint a deszkiek és kb. a századforduló óta nem űzik ezt a foglalkozást.” JUHÁSZ A. 1966. 5. A hajóvontatók társadalmi-gazdasági helyzetének vizsgálata egyrészt azt bizonyítja, hogy meglehetősen differenciált réteget alkottak, másrészt a hajóvontatás nem kizárólagos jövedelmi forrás, hanem megélhetési lehetőségeiknek kibővítése volt a földművelés, a paraszti termelőmunka mellett. Vö.: JUHÁSZ A. 1966. 20–21.; GRÁFIK I. 1971. 131.

¹⁰¹ ORTVAY T. 1903. II. 78. és 269.

¹⁰² BETKOWSZKI J. 1955. 12.; JUHÁSZ A. 1966. 6.; KECSKÉS L. 1969. 891.; ANDRÁSFALVY B. 1970. 273.

¹⁰³ CSERMÁK G. EA. 2605.

¹⁰⁴ Vö.: TÖMÖRKÉNY I. 1906. 196.; JUHÁSZ A. 1966. 15. Továbbá: „A múlt század 80-as éveiből származó leírások szerint a debreceni gazdák apró, zömök, igénytelen, de kitaró lovakat tartottak. A lómarmagassága 124–133 cm volt. A hosszú farkú és sörényű, egérszörű lovakat a debreceniek *macskalónak* mondták.” BALOGH I. 1965. 166.

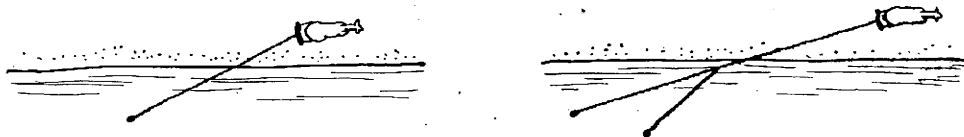
¹⁰⁵ JUHÁSZ A. 1966. 7.

¹⁰⁶ KECSKÉS L. 1969. 892.

ben széles keretek között megtalálunk, s ez jogosít fel bennünket arra, hogy e változatban egy általános alaptípust feltételezzünk. E változat kitűnően megfelel a vontatással, pontosabban az erőátvitellel szemben támasztott igényeknek, követelményeknek, s ennek tulajdonítható, hogy hazai vizeinken szinte mindenütt alkalmazták. Speciális körülmények azonban esetenként szükségessé tették, hogy a vontatók a befogási módon, fogatolási technikán kisebb-nagyobb változtatást, módosítást végezzenek, mely, ha elérte célját a gyakorlat elemévé vált, s a befogási módok, fogatolási technikák egy-egy új változatát, típusát hozta létre. A vontatással, erőátvitellel szemben támasztott egyértelmű követelmények, valamint a meghatározó egyéb tényezők természetesen meglehetősen beszűkítették az eltérő változatok, típusok kialakulásának lehetőségét. Kutatásaink eddigi adatai alapján 5 alaptípust és ezeknek összesen 8 altípusát különböztethetjük meg. E változatok között a különbség az általunk *húzókötélen elv*-nek nevezett jelenség érvényesülésében van. Húzókötélnak nevezzük a vontatókötélről leágazó kötelet, láncot, sodronyt, mely a vontatókötelet a vontató állatok hámfájával, kisafájával azaz húzófájával kapcsolja, köti össze. A húzókötélen elv alapján az alábbi 5 alaptípus különíthető el: I. *Húzókötélen nélküli*. II. *Egyágú húzókötélen előre*. III. *Egyágú húzókötélen oldalra*. IV. *Egyenlő szárú kétágú húzókötélen*. V. *Egyenlőtlen szárú kétágú húzókötélen*.

Mielőtt ezen alaptípusokon belül felvázolnánk az egyes altípusok variációs lehetőségeit, ki kell térnünk a kis számosságú (1–3) vontató állaton alkalmazott befogási módokra, fogatolási technikákra.

Vontatás egy lóval: 1. *Egyágú vontatókötélen alkalmazása*: Ez az eljárás ott és akkor alkalmazható, ahol és amikor a víznek nincs erős sodrása, a víztömegnek szinte állóvíz jellege van, továbbá kisebb, könnyen irányítható hajótestek (csónakok, ladikok) vontatásáról van szó, s az esetek többségében rövid ideig tartó, alkalomszerű, ideiglenes vontatásról. 2. *Kétágú vontatókötélen alkalmazása*: Ezen eljárás során a vontatókötélnak a hajótest felé eső vége kétágú. A kétágú vontatókötélen egyik ágát a hajótest orrától 1–2 méterre levő gúzsos bakhoz erősítik, másik ágát pedig a hajótest farához. Mindkét helyen természetesen a hajótest part felőli oldalán történik a rögzítés. A vontatókötélen két ága az esetek többségében még a víz fölött egyesül, s úgy van méretezve s kifeszítve, hogy a hajótest a vontatás folyamata alatt állandóan tartsa párhuzamos irányát a parttal. Ilyen módon nagyobb ladikokat, kisebb dereglyéket vontattak.¹⁰⁷

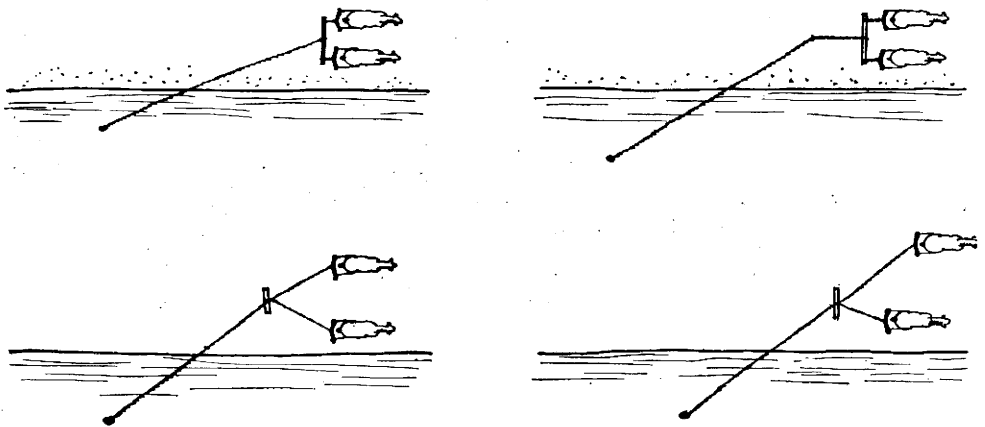

1. kép. Vontatás egy lóval (Rajzok: Schöberl Magda.)

Vontatás két lóval: Két vontató ló alkalmazásánál négy változatot különböztethetünk meg. 1. *Húzókötélen nélküli*: Ez esetben a vontató állatok húzófáját (kisafáját) közvetlenül a vontatókötéltre kapcsolják. Ideiglenes, különösebb vontatási gyakorlattal nem rendelkező személyek és területek befogás

¹⁰⁷ BETKOWSZKI J. 1954. 99.; GRÁFIK I. 1971. 94. és 96–97.

módja, fogatolási technikája. 2. *Egyágú húzókötel előre*: E változatnál a vontatókötelhez egy rövidebb húzókötelet csatolnak és erre kapcsolják a vontató állatok húzófáját. 3. *Egyenlő szárú kétágú húzókötel*: E megoldásnál a vontatókötelhez egy egyenlő szárú kétágú húzókötelet csatolnak, melynek két végére kapcsolják a vontató állatok hámfáit. 4. *Egyenlőtlen szárú kétágú húzókötel*: E variánsnál a vontatókötelhez egy eltérő szárú kétágú húzókötelet csatolnak, melynek két végére kapcsolják a vontató állatok hámfáit. A 2–4. változatok főképpen vontatással foglalkozó személyeknél figyelhetők meg, s igazodnak az adott területen általánosan elterjedt húzókötel elvhez. Két lóval kisebb terhelésű és közepes méretű, terhelés nélküli dereglyéket vontattak.

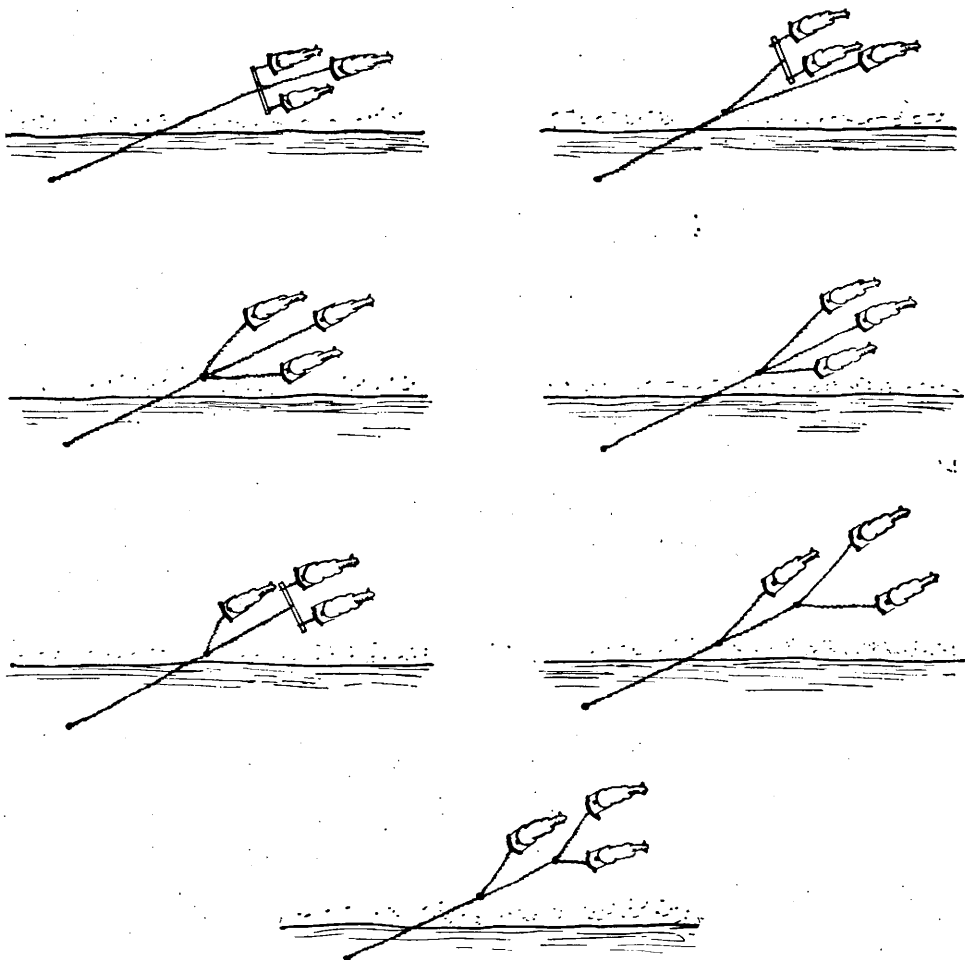

2. kép. Vontatás két lóval

Vontatás három lóval: Három vontató ló alkalmazásánál a lehetséges variációk száma hétre emelkedik. Az egyes variánsok között az eltérés alapja a húzókötel elv érvényesülése, valamint az, hogy a páratlan vonó állat milyen funkciót tölt be; azaz *vezérlő* vagy *kurtulyás* lóként szerepel.¹⁰⁸ Mindezek alap-

¹⁰⁸ *Vezérlőnek, prednyáknak, preznyáknak, kuktásnak, laidernak, vezérrudasnak* a vontató egység élén, többnyire egyedül haladó, magányosan húzó állatot neveztek, melynek feladata a vontató állatok haladási irányának és ütemének megszabása volt. Rend szerint tapasztalt, nyugodt állatot fogtak az élre. Vö.: BETKOWSZKI J. 1953. 109.; uő. 1954. 96.; CSERMÁK G. 1956. 16.; KOVÁCS S. 1956. 61.; TIMAFFY L. 1959. 69.; JUHÁSZ A. 1966. 8.; GRÁFIK I. 1971. 99. *Kurtulyásnak, kurtullásnak, kurtulásnak, turtujásnak, durdósnak, ökröknél csálásnak* a vontató egység leghátul haladó, egymagában húzó állatát neveztek. Valójában ezen állat feladata nem is a húzás volt, hanem a vontatókötel part felőli oldalán haladva a vontatókötel kitarása, part felé húzása, tehát nem előre, hanem oldalsó irányba kellett kifejtjenie erejét. Ez tette lehetővé, hogy a vontató egység többi állata húzóerejét előre fejthesse ki. Ennek az állatnak volt a legnehezebb dolga. Gyakran váltották is. Nagyobb hajótest esetében, több állatból álló vontató egységnél, főképpen pedig, ha a lovak száma páratlan volt, 2–3 vagy több kurtulyás lovat is alkalmaztak. Vö.: BETKOWSZKI J. 1953. 111.; uő. 1954. 96–97.; CSERMÁK G. 1956. 16.; KOVÁCS S. 1956. 61.; TIMAFFY L. 1959. 69.; JUHÁSZ A. 1966. 8. és 10.; GRÁFIK I. 1971. 97. Itt jegyezzük meg, hogy a vontató egységet leghátul kísérő gyalogos vagy lóháton haladó hajtót is kurtulyásnak stb. neveztek. Feladata az volt, hogy csákyájával, villás végű botjával áttemelje a parti bokrokon, cserjéken elakadó vontatókötelet. Vö.: CSERMÁK G. 1956. 16–17.; JUHÁSZ A. 1966. 10.; GRÁFIK I. 1971. 99. Vannak adataink ladikon járó kurtulyásról is. Vö.: CSERMÁK G. 1956. 17.; KOVÁCS S. 1956. 62.

ján a változatok a következők: 1. Vezérlovas, húzókötel nélküli. 2. Vezérlovas, egyágú húzókötel oldalra. 3. Vezérlovas, egyenlő szárú kétágú húzókötel. 4. Vezérlovas, eltérő szárú kétágú húzókötel. 5. Kurtulyás lovas, húzókötel nélküli, 6. Kur-

3. kép. Vontatás három lóval

tulyás lovas, egyenlő szárú kétágú húzókötel. 7. Kurtulyás lovas, eltérő szárú kétágú húzókötel. Az egyes variációk alkalmazását az adott terület vontatási gyakorlatában érvényesülő húzókötel elven kívül, s az adott követelményekhez és körülményekhez, feltételekhez való nagyfokú alkalmazkodáson túl, természetesen egyéni megoldások, elképzelések is befolyásolhatják. Három lóval közepes méretű terhelt hajótesteket és nagyobb méretű üres hajótesteket vontattak.

Háromnál több vontató állat esetében — mint arra már korábban utaltunk — a vontatók általában arra törekedtek, hogy páros számosságú állattal

vontassanak. Az így kialakítható variációkat az áttekinthetőség érdekében képletekben fejezzük ki. Erre a lehetőséget a változatokban megfigyelhető korlátozott kombinatorikai törvényszerűségek jelenléte adja meg. A képletekben a római számok a megfelelő húzókötélen elvire vonatkoznak, páratlan arab számmal jelöljük a vezér és kurtulyás szerepkört betöltő állatokat, írott „n”-nel ezeknek többszörösét, páros arab számokkal jelöljük az egymás mellett párban húzó állatokat, nyomtatott „N”-nel ezeknek többszörösét. Mindezek alapján az alábbi alaptípusok és altípusok különböztethetők meg:

- A., I-1-2-4 . . . -N-1 . . . -n¹⁰⁹
 I-2-4 . . . -N¹¹⁰
 B., II-2-4 . . . -N¹¹¹
 C., III-2-4 . . . -N¹¹²
 D., IV-1-2-4 . . . -N-1 . . . -n¹¹³
 E., V-2-4 . . . -N¹¹⁴
 V-1-2-4 . . . -N¹¹⁵
 V-2-4 . . . -N-1 . . . -n¹¹⁶

A feltűnően sok (nagy számosságú) állattal történő vontatásra visszaemlékező adatközlők — mint pl. az említett szentendrei informátor, aki 56 lóra emlékezett — sajnos az ún. kurtulyás lovak számára vonatkozóan nem tudtak megbízható felvilágosítást adni. Elméletileg feltételezhető, egyrészt a kisebb számosságú állatokból álló vontató egységek adatai, másrészt a vontatás energiaátviteli rendszerének törvényszerűségei alapján, hogy ilyen esetekben a kurtulyás lovak számának is jelentősen növekedniük kellett. Ezen állatok száma elméleti számításokkal megközelítő pontossággal meghatározható:

$$F_e = [n \cos(\alpha + \beta) + 2N \cos \alpha + 1]F_0$$

$$F_m = n \sin(\alpha + \beta)F_0$$

mely összefüggések alapján: $\operatorname{tg} \beta = F_m/F_e$

melyből következően:

$$n \cdot [\sin(\alpha + \beta) - \operatorname{tg} \beta \cos(\alpha + \beta)] = \operatorname{tg} \beta(2N \cos \alpha + 1)$$

¹⁰⁹ E variáns elméletileg lehetséges, sajnos KOVÁCS S. leírásából rajzok hiányában nem derül ki egyértelműen, hogy közlésében e variánsról van-e szó. Vö.: KOVÁCS S. 1956. 61.

¹¹⁰ Saját gyűjtés: BÁTA (Tolna m.). Lehet, hogy MOLNÁR B. közlése is erre a változatra utal, sajnos rajz hiányában a közlés nem egyértelmű. Az a tény pedig, hogy a Vág mentiek Komárom környékkel vontattak, inkább a KECSKÉS L. által leírt változatot teszi valószínűbbé. Vö.: MOLNÁR B. EA. 7304.; KECSKÉS L. 1969. 890–893.

¹¹¹ KECSKÉS L. 1969. 890–893. Továbbá valószínű, hogy MOLNÁR B. leírása is ezt a típust jelenti. Lásd: MOLNÁR B. EA. 7304.

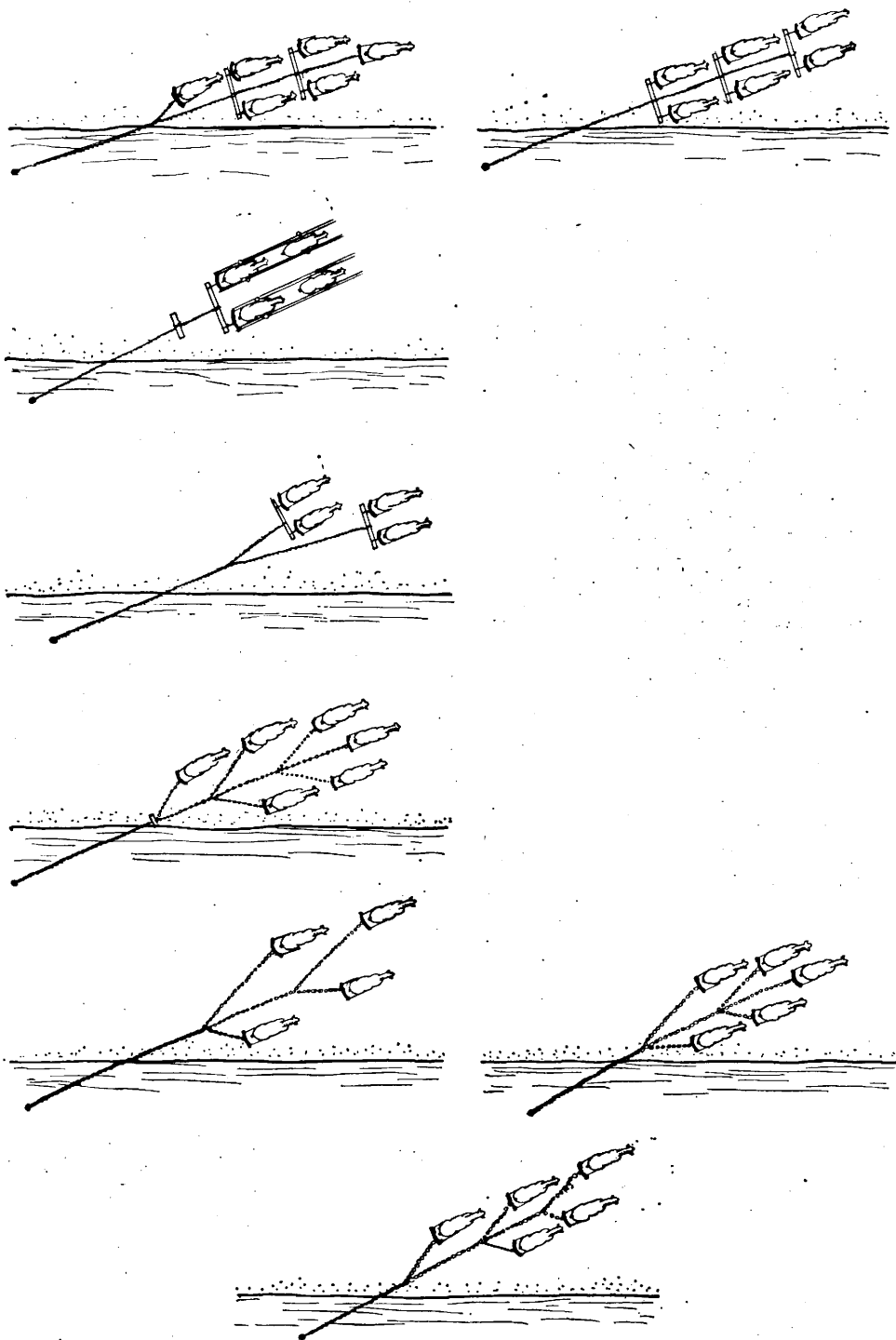
¹¹² CSERMÁK G. EA. 2605., Saját gyűjtés: BÁTA, Bogyiszló (Tolna m.).

¹¹³ CSERMÁK G. EA. 2512.; uő. 1956. 16.; BETKOWSZKI J. 1954. 96.; KOVÁCS S. 1956. 61.; TIMAFFY L. 1959. 68–69.; JUHÁSZ A. 1966. 8.; DEZSÉNYI—HERNÁDY 1967. 32.; GRÁFIK I. 1971. 97–98.

¹¹⁴ GRÁFIK I. 1971. 97.

¹¹⁵ GRÁFIK I. 1971. 97.

¹¹⁶ GRÁFIK I. 1971. 98.

4. kép. Vontatás háromnál több lóval

Ahol:

- α = a kurtulyás, valamint a párban húzó lovak húzókötele és a vontatókötél által bezárt szög (ideálisan feltételezett 30°)
 β = a vontatókötél és a hajó kívánatos haladási iránya által bezárt szög (ideálisan feltételezett 15°)
 F_e = a hajó haladási irányával párhuzamos erő, a vontatókötélre kifejtett előre húzó erő (a párban húzó lovaké)
 F_m = a hajó haladási irányára merőleges erő, a vontatókötélet kitartó húzóerő (a kurtulyás lovaké)
 F_o = egy ló által kifejtett húzóerő
 N = párban húzó lovak
 n = kurtulyás ló, ill. lovak

A műveletek elvégzése után: $n \approx 0,6 N + 0,3$ azaz $n = 11$

A fentiek alapján tehát az 56 lóval történő vontatásnál a vontató egységnek az alábbi befogási, fogatolási rendben kellett volna húznia: 1 vezérlő — 22 pár egymás mellett párban húzó ló — 11 kurtulyás ló. Tekintettel azonban arra, hogy ez az elméletileg optimális rend nem feltétlenül szükséges az adott energiaátviteli rendszer funkcionálásához, s továbbá, hogy e befogási, fogatolási mód gyakorlatilag nehezen volt megvalósítható, feltételezhető, hogy az elméleti számítások útján kapott eredménytől a gyakorlat jelentősen eltért, azaz lényegesen kevesebb kurtulyás lovat alkalmaztak. E megoldás viszont természetesen egyrészt jelentősen csökkentette az energiaátvitel optimális voltát, másrészt lényegesen nagyobb megterhelést rótt a kurtulyás lovakra. Ez utóbbival magyarázható a kurtulyás lovak igen gyors kimerülése, valamint szükségszerű gyakori cserélése, váltása.

A lábjegyzetek hivatkozásaiból kiderül, hogy térben és időben általánosan elterjedt változat a *D*. A többiek egy-egy terület vontatási gyakorlatában az adott körülményekhez és követelményekhez való alkalmazkodás eredményeként jöttek létre, s esetenként egy-egy sajátos technikai újszerűséget mutatnak. Így igen ötletesnek, s a vontató egység egy irányba való haladását és húzását biztosítónak találjuk a *B*. változatot, a komáromi vontatók eljárását. Célszerűnek és igen praktikusnak tartjuk a *C*. variációt, melyet első sorban kanyarokkal, beszögellésekkel, *lapokkal* (a folyóba torkolló kisebb-nagyobb vízfolyásokkal), gondozatlan, fákkal, bokrokkal benőtt vontatóúton alkalmaztak. Az ilyen befogás előnye abban volt, hogy az egy-egy pár lóból álló húzó egységeket szükség szerint egymástól függetlenül is le lehetett akasztani a vontatókötélről. Ha tehát pl. egy fa volt a vontatás útjában, nem kellett az egész vontató egységgel azt megkerülni vagy az összes lovat egyszerre leakasztani a vontatókötélről és evezőkkel húzni, hanem elég volt leoldani a vontatókötél elején húzó lovakat s a vontatókötél rájuk eső részével megkerülni a fát — közben a hajó haladt tovább, s nem is lassabban, hiszen a mozgásban levő hajótest két ló húzásának hiányát rövid időre nem vette észre —, majd visszacsatolva a vontatókötél elejére a lovakat, sorban ugyanezt a műveletet megismételni a második, harmadik stb. pár lóval. Vagy más esetben, ha a víz sodrásától a hajótest a vontatókötélet hirtelen megrántotta, behúzta, nem kellett feltétlenül az egész vontató egységet leakasztani a vontatókötélről, csupán azon hátsó párokat, melyek közvetlenül veszélyben forogtak, tehát még maradt húzóerő a hajótesten, s így azt nem ragadhatta el

a sodrás, s ha lassabban is, de a haladás is biztosítva volt. Ötletes technikai módosításnak tartjuk az *E.* változatokban a Duna-kanyar vontatóinak eltérő szárú kétágú húzókötelét. A kétágú húzókötel part felőli ága hosszabb volt, mint a víz felé eső rész. E megoldásnál a víz sodrásának a hajótestre gyakorolt hatását — mely a vontatókötélen keresztül a vontató egység erő kifejtését akadályozta, s mely a Dunán jelentős volt — nemcsak a külön, egyedül húzó kurtulyás lóval, a vontatókötelnek a part közelébe húzásával kellett, ill. lehetett kiegyenlíteni, hanem a párba fogott lovak közül a húzókötelnek a part felé eső hosszabb ágán húzó erejével is számolhattak.

Itt kell megemlítenünk azt az általánosnak tekinthető gyakorlatot, mely szerint az egymás mögött haladó állatok kötőfékjét az előttük haladók hámfájához kötötték, mivel is megakadályozták az állatok széjjelhúzását, s így azoknak szükségszerűen egy irányban kellett haladniuk.¹¹⁷

Végezetül e helyen kell szólnunk a vontatóhámról is. „Az osztrák Dunán láncos és kovácsverettől terhes bőrhámot használtak, de a magyar Dunán csak könnyű, kenderszövésű hevederből készült vontatóhámot ismertek.”^{117a}

A hajtási technika

A hajtás valójában az indulással kezdődött. Amikor a vontatók ráfogtak a hajóra, kiáltással jeleztek. A hajósok eloldották a tartóköteleket, felhúzták a macskát és megkezdődött a vontatás. Indulásnál a lovakat nem indították azonnal előre, egy kis ideig jobbra-balra vezetgették a vezérlovat, s így az egész vontató egységet, s eközben lassan mozgásba jött a hajó. A hirtelen neki-rugaszkodásnál esetleg elpattanhatott volna valamelyik kötel.¹¹⁸ A vontatás folyamata alatt elől a vezérlovon — az esetek többségében — nyeregben ült a hajtó.¹¹⁹ A nyeregből történő hajtás, valamint az a tény, hogy meghatározott lovakat *nyergesnek* neveztek, valószínűsíti, hogy e hajtási mód a több lovas fogatolás hajtási gyakorlatában általános és jellegzetes, párhuzamait, megfelelőit a szárazföldi fogatolásnál is megtaláljuk.¹²⁰ Nagyobb vontató egységeknél, egyes adatok szerint, minden pár ló mellé kellett még egy-egy ember,¹²¹ mások szerint elég volt négy lovanként,¹²² megint mások szerint meghatározott állatok mellé; így a víz felőli harmadik és az utolsó lóhoz volt még kísérő, hajtó.¹²³ E hajtók általában gyalogosan kísérték az állatokat, de veszélyes útszakaszon vagy ahol pl. úsztatni is kellett, lóhátról végezték feladatukat.¹²⁴ Hosszabb úton a vontatók váltották egymást. Az irányításban fontos szerepe volt a kormányosnak. A vontatás folyamata alatt mindenki alá volt rendelve neki, függetlenül attól, hogy tulajdonosa, társtulajdonosa, bérlője vagy csak egyszerűen megbízottja volt a hajónak, ill. a hajó tulajdonosának. A kormá-

¹¹⁷ BETKOWSZKI J. 1954. 98.; TIMAFFY L. 1959. 69.; JUHÁSZ A. 1966. 7. és 2. kép.

^{117a} CSERMÁK G. 1956. 16. Továbbá: JUHÁSZ A. 1966. 8.; GRÁFIK I. 1971. 99. Itt jegyezzük meg, hogy az osztrák dunai vontatók valójában nem is hámot, hanem kumetet használtak.

¹¹⁸ KOVÁCS S. 1956. 63.; JUHÁSZ A. 1966. 8.; GRÁFIK I. 1971. 99.

¹¹⁹ JUHÁSZ A. 1966. 9–10.; KECSKÉS L. 1969. 891.

¹²⁰ JUHÁSZ A. 1966. 9. Továbbá Vö.: ECSI I. 1911. 44.; BALOGH I. 1965. 181.;

DOROGI M. 1969. 111–112.

¹²¹ CSERMÁK G. 1956. 16.

¹²² GRÁFIK I. 1971. 99.

¹²³ JUHÁSZ A. 1966. 10.

¹²⁴ CSERMÁK G. 1956. 16.; JUHÁSZ A. 1966. 9. és 12.; GRÁFIK I. 1971. 99.

nyosnak alaposan ismernie kellett a hajóút minden szakaszát. Nemcsak a folyó fenékvizsúlyainak és a vízmozgásnak legelőnyösebb kihasználásához kellett értenie, hanem tudnia kellett, hogy mikor kell változtatni a vontatás oldalát. A vontató egység legmegfelelőbb erőkihasználását figyelembe véve ő osztotta be az útszakaszokat, s ő diktálta a haladás iramát. Vontatás alatt a kormányos arra törekedett, hogy a parttól a legmegfelelőbb távolságra tartsa hajóját. A parthoz túl közeli hajózás a zátonyra ülés veszélyét jelenthette, a parttól távoli hajózás pedig az erősebb víz sodrásba juttathatta a hajót. Ha a hajó távol haladt a parttól, a vontatókötél hajlásszöge is növekedett s ilyenkor a hajó orrát a meder felé kellett fordítani, ami ismét nehezítette a vontatást. A fenti céloknak is megfelelően, a vontatókötél hossza nem volt az egész út folyamán azonos. Hol rászédtek, hol megeresztették, azaz rövidebbre vagy hosszabbra fogták, aszerint is, hogy milyen volt a part.¹²⁵ Általában inkább rövidebbre fogták, s így kevesebb lehetősége volt annak, hogy a kötél a part menti bokrokban elakadjon. Kanyarokban is kellett manőverezni a kötél hosszával az erőátvitel gazdaságossága érdekében.¹²⁶ Rászédéskor az állatokat nagyobb iramra ösztökélték, meghúzták a hajót, majd megálltak a lovakkal, s míg a hajó a lendülettől tovább siklott, addig a vontatókötelet megrövidítették. A kötél hosszabbra engedésénél nem volt szükség a haladási ütem megváltoztatására, menet közben is el lehetett végezni.

Ha a hajók a víz felé akarták terelni a lovakat, azt kiáltották: *Dunára!* — ha pedig távolodni akartak a folyótól: *Kijjebb!* — hangzott a kiáltás.¹²⁷

Ki kell emelnünk, hogy a vontatók és a hajósok egyértelmű közlése szerint a vontató egység sohasem haladt a parttal párhuzamosan. A vezérlővát a folyótól kis szögben kifelé vezették, s így a vontató egység, valamint a vontatókötél hegyesszöget zárt be a folyóparttal. Ugyanekkor természetesen arra törekedtek, hogy az energiaátvitel érdekében e szög minél kisebb legyen.¹²⁸

A vontatás folyamatának egyik izgalmas részlete, mely a hajtásban és az irányításban egyaránt komoly feladat elé állította a hajósokat és a vontatókat, a vontatóút váltása.¹²⁹ Mikor erre szükség volt, többnyire a vontatóút

¹²⁵ BETKOWSZKI J. 1954. 98.; CSERMÁK G. 1956. 18.; TIMAFFY L. 1959. 69–70.; JUHÁSZ A. 1966. 12.; GRÁFIK I. 1971. 99–100.

¹²⁶ Egyenes szakaszokon is, de főképpen kanyarokban a vontatókötél hosszának lehetőség szerinti növelésével a vontatókötél és a hajó kívánatos haladási iránya által bezárt szög kisebbsítését érték el, mely által az erő kifejtés könnyebbé, az erőátvitel pedig gazdaságosabbá vált. E tapasztalati tényt elméleti számításokkal is igazolni lehet:

$$F = \frac{H}{\cos \beta}$$

ahol: F = a lovak által kifejtendő erő; H = a hajó vontatásához szükséges erő; β = a vontatókötél és a hajó kívánt haladási iránya által bezárt szög.

A fenti összefüggés alapján: $\beta = 60^\circ$ -nál $F = 2$; $\beta = 45^\circ$ -nál $F = 1,41$; $\beta = 30^\circ$ -nál $F = 1,15$; $\beta = 15^\circ$ -nál $F = 1,04$; $\beta = 7,5^\circ$ -nál $F = 1,01$; $\beta = 0^\circ$ -nál $F = 1$.

Jól látható, hogy jelentős eltérés csak 20° felett mutatkozik. Itt mondok köszönetet a dolgozatban előforduló számítások elvégzéséért SZALAY A. Sándor fizikusnak.

¹²⁷ „A Dunára! terelőszó bármely folyón a víz felé hajtást jelentette.” JUHÁSZ A. 1966. 10.

¹²⁸ Vö.: a 126. jegyzettel!

¹²⁹ E tevékenységet a szakirodalom különböző terminológiákkal jelöli: *átvándolás*: CSERMÁK G. 1956. 18.; KECSKÉS L. 1969. 892.; *átvágás*: GRÁFIK I. 1971. 100.; *átverés*: KECSKÉS L. 1969. 892.; *szaldom*: BETKOWSZKI J. 1953. 110.; uő. 1964. 103.; CSERMÁK G. 1956. 18.; *szardolás*: KOVÁCS S. 1956. 65. Továbbá vö. a szépirodalomból: *átvágás*: TÖMÖRKÉNY I. 1957. 357.; *átvándolás*: JÓKAI M. 1964. I. 30.

állapota, ill. kanyar vagy új folyóág, továbbá a víz sodra miatt felhangzott a vezényszó, a vontatók kiáltásokkal, ostorcsapásokkal gyorsabb haladásra ösztökélték a lovakat, miáltal a hajó felgyorsult. Majd hirtelen leoldották a vontató egységet a vontatókötélről s a hajót evezőkkel segítették tovább, miközben a kormányos a hajót a másik part felé irányította. A hajósok a vontatókötelet ladikkal — mely mindig tartozott nagyobb dereglyékhez, fahajókhoz — újra a partra vitték, a lovakat pedig vagy átúsztatták, főleg régebben, vagy *lovasdereglyével*^{129a}, — mely szintén tartozéka volt nagyobb fahajóknak — szállították át az új partra, ahol a vontatók megint ráfogtak a hajóra és haladtak tovább.

Hosszabb útvonalon természetesen nem lehetett egyvégtében hajtani. Általános szokás szerint éjjel nem vontattak, csak nagyon ritkán, sürgős fuvarnál, de akkor is csak holdvilágban. Általában ott éjszakáztak, ahol rájuk esteledett, de ha tehették, úgy osztották be útjukat, hogy a sötétedés egyegy part menti kocsmá közelében érje őket. Volt azonban, s nem is ritkán, hogy a vontatóknak akarva, nem akarva pihenésük akadt.¹³⁰ E kényszerpihenőket — többnyire az időjárás miatt — széles körben *dángubának*, *dángubázásnak* nevezték.¹³¹ Évszázados szokás szerint a vállalkozóknak ilyen esetben is meg kellett fizetniük a napszámot.

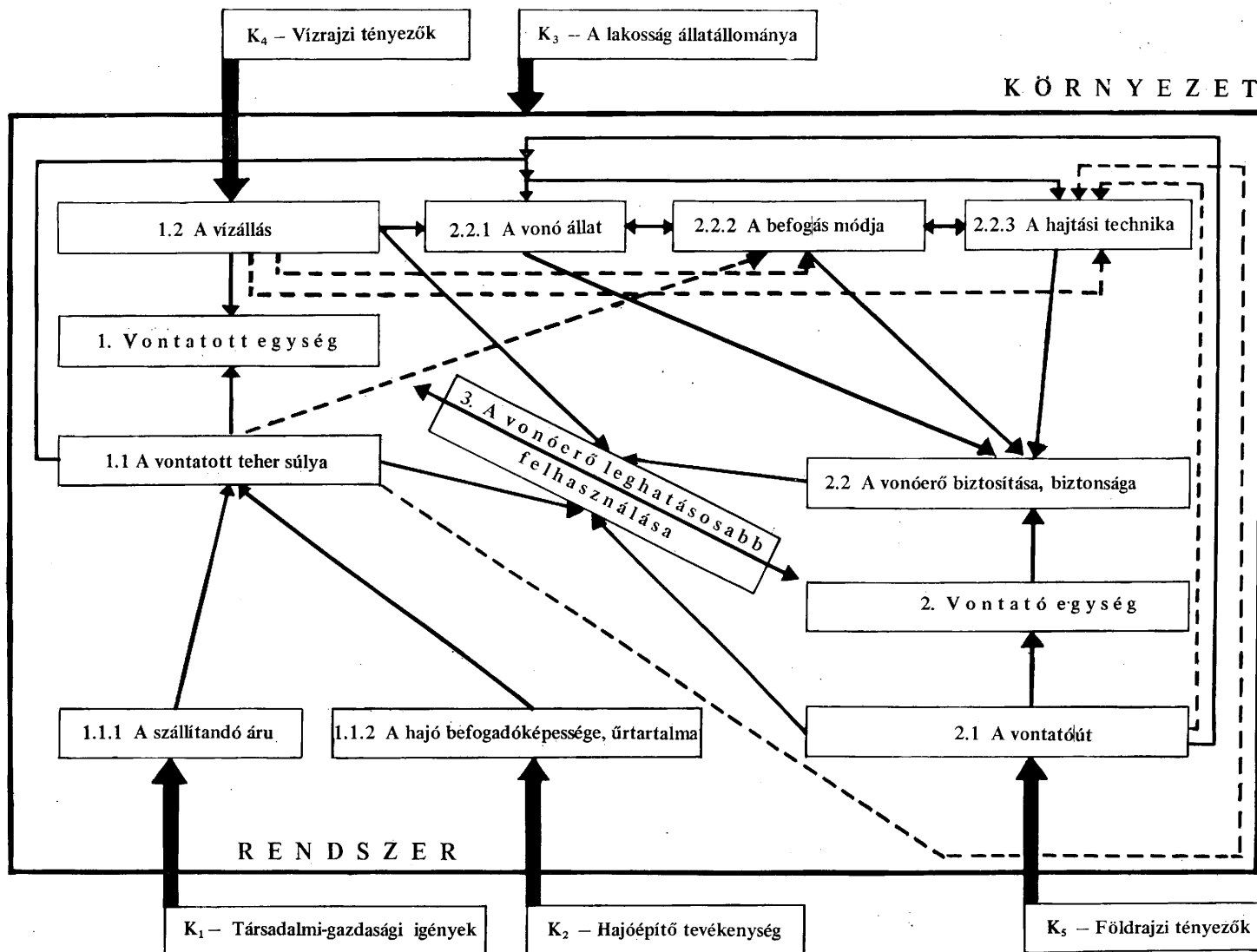
III. Befejezés

Tanulmányunkban megkíséreltük felvázolni az állati erővel végzett folyami vontatás rendszerét, struktúráját. Az összetevők primer szintjén végzett vizsgálat feltárta a legfontosabb összefüggéseket, viszonylatokat. Nem tárgyaltuk külön a Bevezetőben alapvető összetevőként számításba vett fő tényezőt: a vonóerő leghatásosabb felhasználását. E mulasztásunknak az a magyarázata, hogy az állati erővel végzett folyami vontatás rendszerelméleti megközelítése feltárta ezen fő tényező entitás voltának hiányát, azaz bebizonyosodott, hogy a vonóerő leghatásosabb felhasználása valójában nem más, mint a rendszer alapvető összetevői egymáshatásának következménye. Más szóval a vonóerő leghatásosabb felhasználása az alapvető összetevők egymáshatásainak a két alrendszer (vontatott és vontató egység) között a vontatás érdekében történő eljárásokban és tevékenységekben realizálódó együtteseként értelmezhető. Ilyenformán a legfontosabb tényezők elemzése során főbb vonalaiban fény derült mindazon belső összefüggésekre, amelyek behatárolták a vonóerő leghatásosabb felhasználását. Amikor e megállapításunkat tesszük, természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy a vonóerő leghatásosabb felhasználásának — mint a két alrendszer összekapcsoló jelenségek, tevékenységek sorozatának — is megvannak az önálló, elkülönült — főképpen tárgyi — elemei. Ilyenek a hajón a vontató-

^{129a} BETKOWSZKI J. 1952. 366.; uő. 1968. 36.; KOVÁCS S. 1956. 60.

¹³⁰ TÖMÖRKÉNY I. 1902. 36.; uő. 1957. 48. és 250.; uő. 1958. 54.; BETKOWSZKI J. 1954. 106.; CSERMÁK G. 1956. 16.; JUHÁSZ A. 1966. 17.; GRÁFIK I. 1971. 100–101.

¹³¹ TÖMÖRKÉNY I. 1906. 196.; BETKOWSZKI J. 1952. 221.; KNEZSA I. 1955. I–II.; CSERMÁK G. 1956. 23.; JUHÁSZ A. 1962. 144.; uő. 1966. 22.; GRÁFIK I. 1971. 145.

5. kép. Az állati erővel végzett folyami vontatás rendszerének struktúrája, a közvetlen hatások diagramja

kötél rögzítésére szolgáló *őrfa*,¹³² az irányítást szolgáló kormánylapát, *timony*,¹³³ ill. az *orradzó evezők*,¹³⁴ valamint a *vontatókötél*.^{134a}

Vizsgálataink végeredményeképpen, a fenti megállapításokat is figyelembe véve, felvázolhatjuk az állati erővel végzett folyami vontatás rendszerének struktúráját, a „közvetlen hatások diagramját”.¹³⁵ (Ld. 5. kép.)

Tudjuk, munkánk számtalan ponton adatokkal, konkrét tényekkel bővíthető, kiegészíthető. Célunk nem is az volt, hogy az állati erővel végzett folyami vontatás minden elérhető adatát felsorakoztassuk, hanem elsősorban az, hogy feltárjuk az állati erővel végzett folyami vontatásnak mint rendszernek rendszerszerkezeti és rendszertechnikai összetevőit és jellemzőit. E cél érdekében természetesen szelektáltuk, súlypontosítottuk és rendszerezteük mind az irodalmi, mind a recens, magunk által gyűjtött adatokat. Mindezt abban a meggyőződésben tettük, hogy segítségükkel, figyelembevételükkel, az adatokat metodikánkba beillesztve, azokat kutatási módszerünknek megfelelően választ kapunk az állati erővel végzett folyami vontatás rendszerelméleti kérdéseire, azoknak történeti-társadalmi, technikai vonatkozásaira.

Meggyőződésünk, hogy megállapításaink, következtetéseink a felbukkanó új adatokkal árnyaltabbakká tehetők és finomíthatók. Ez is célunk volt Szolgálja e rendszerező kísérlet néprajzkutatásunk figyelmének az állati erővel végzett folyami vontatásra, s ezen túlmenően a népi szállítás és közlekedés gyakorlatára, a népi közlekedéskultúra elhanyagolt területére való irányítását.

IRODALOM

ACKOFF R. L.

1969 *Rendszerek, szervezetek és a tudományágak-közi kutatás*. In: KINDLER JÓZSEF – KISS István (szerk.): *Rendszerelmélet*. Budapest. 171–193.

ANDRÁSFALVY Bertalan

1970 *A Duna menti árterületek népi gazdálkodása Tolna és Baranya megyében*. MTA Kézirattár. D. 4748.

BALOGH István

1965 *A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században I*. Ethn. 161–186.

1966 *A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században II–III*. Ethn. 74–92 és 229–253.

BANNER János

1912 *A félhajó*. NÉ. 39–40.

BARBARITS Lajos

1958 *Mezőgazdaságunk gépesítésének kezdetei*. Budapest.

¹³² Lásd: BETKOWSZKI J. 1953. 109.; uő. 1954. 92–94. és 93. lap 1. ábra.; uő. 1968. 35.; KOVÁCS S. 1956. 60.; GRÁFIK I. 1971. 98.

¹³³ Lásd: BETKOWSZKI J. 1953. 111.; uő. 1968. 34.; CSERMÁK G. 1956. 18.; GRÁFIK I. 1971. 90.

¹³⁴ Lásd: BETKOWSZKI J. 1953. 109.; uő. 1968. 35.; CSERMÁK G. 1956. 20.; JUHÁSZ A. 1962. 144.; GRÁFIK I. 1971. 90.

^{134a} Ismert *lovaskötél*, *alattság*, *alaccság* megnevezésekkel; Vö.: BETKOWSZKI J. 1952. 366.; uő. 1954. 95.; CSERMÁK G. 1956. 15.; KOVÁCS S. 1956. 60. Továbbá: A vontatókötél jelenthette a csak gyalogos vontatásnál használt vékonyabb kötelet. Vö.: BETKOWSZKI J. 1953. 112. A tiszai vontatók különbséget tettek ún. *terhes* és *üres köté*l (vastagabb ill. vékonyabb) között. Vö.: BETKOWSZKI J. 1953. 114. A vontatókötélnek azt a részét, melyre a vontató állatok hámfáit, kisafáit, húzófáit kapcsolták (mely lánc is lehetett) külön névvel jelölték: *rúd*, *rúdlánc*, *vonás*. Vö.: BETKOWSZKI J. 1953. 109.; uő. 1954. 96–97.; JUHÁSZ A. 1966. 7.; GRÁFIK I. 1971. 97.

¹³⁵ SOMOGYI I. 1967. 12–13. és 17–18.

- BERTALANFFY, von L.**
1969 *Az általános rendszerelmélet problémái.* In: KINDLER József—KISS István (szerk.): *Rendszerelmélet.* Budapest. 25—38.
- BETKOWSKI Jenő**
1952 *A szolnoki hajósok, a csongrádi és Mindszenti superok mesterszavai.* Magyar Nyelvőr. 219—222. és 363—367.
1953: *A szolnoki hajósok, a csongrádi és Mindszenti superok mesterszavai.* Magyar Nyelvőr. 109—114.
1954 *Adatok a szolnoki hajósok életéből.* Ethn. 88—120.
1955 *Fahajók a Tiszán.* (Jászkunsági Füzetek 2.). Szolnok.
1968 *A tiszai fahajók építése, javítása, népe.* Szolnok.
- BÍRÓ József**
1971 *Batthyány Tódor hajóépítő és hajózási kísérletei.* In: *A Közlekedési Múzeum Évkönyve I.* Budapest. 239—265.
- BUDA Béla**
1971 *Személyiség és magatartás az organizációban.* In: *Rendszerelméleti anket a szervezeti rendszerekről.* Budapest. 259—291.
- CHESTNUT H.**
1969 *A rendszerteknika ipari szemszögből.* In: KINDLER József—KISS István (szerk.): *Rendszerelmélet.* Budapest. 193—221.
- CSERMÁK Géza**
1951 *A Sztálinváros, ópentelei részen végzett halászat-vízimolnárság, hajóvontatás.* Néprajzi Múzeum EA. 2512.
1951 *A Felső-Duna és Al-Duna mellékén végzett hajóvontatás, halászat és vízimolnárság.* Néprajzi Múzeum EA. 2513.
1951 *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg hajóúsztatás és halászat.* Néprajzi Múzeum EA. 2605.
1952 *Népi hajózás.* Néprajzi Múzeum EA. 3499.
1954 *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg halászat, hajózás, állatgyógyítás.* Néprajzi Múzeum EA. 5931.
1956 *A magyar hajózás múltjából.* Budapest.
- DEZSÉNYI Miklós—HERNÁDY Ferenc**
1967 *A magyar hajózás története.* Budapest.
- DOMANOVSKY Sándor**
1918 *Duna—Fekete-tengeri kereskedelmi hajózáunk múltjából.* A tenger. 161—183.
- DOROGI Márton**
1969 *Adatok a hajdúsági és nagykunsági állattartáshoz, különös tekintettel a ló, a szarvasmarha és a szamár betanítására.* Népr. Közl. XIV/3—4. 44—125.
- ECSEDI István**
1911 *A debreczeni fogatokról.* NÉ. 36—51.
- ÉBNER (GÖNYEY) Sándor**
1929 *Ősi szállító eszköz az alföldi lápokon.* Magyar Nyelv. 309—311.
- GONDA Béla**
1899 *Magyarország belvízi hajózása.* Budapest.
- GRÁFIK IMRE**
1971 *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén.* Népr. Közl. XV.
- GYÖRFFY István**
1928 *Takarás és nyomtatás az Alföldön.* NÉ. 1—46.
1933 *Téherhordás, közlekedés, jármű.* In: *A Magyarság Néprajza¹ II.* Budapest. 255—266.
- HERMAN Ottó**
1910 *Debreczeni lófogatok.* Magyar Nyelv. 49—58.
- JÓKAI Mór**
1964: *Az arany ember I.* Budapest.
- JUHÁSZ Antal**
1962 *A tiszai tutajozás és a szegedi supermesterség.* In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—62.* Szeged. 117—146.
1966 *A deszki hajóvontatók.* Szeged.
- KATONA Imre**
1965 *Átmeneti bér munkaformák.* In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. II.* Budapest. 382—406.
- KATONA Lóránd (főszerk.)**
1953 *Német—magyar műszaki és tudományos szótár.* Budapest.

- KECSKÉS László
1969 *A komáromi szekeresgazdák*. Irodalmi Szemle (Pozsony). XII/10. 885—905.
- KENESSEY Albert
1865 *Német—magyar és magyar—német hajózási műszótár*. Pest.
- KISS István
1967 *A rendszerszervezés alapjai*. Budapest.
- KÓS Károly
1972 *Népélet és néphagyomány*. Bukarest.
- K. KOVÁCS László
1948 *A magyar népi közlekedés kutatása*. Budapest.
- KNIEZSA István
1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I—II*. Budapest.
- KOVÁCS János
1895 *Szegedi emlékek*. Szeged.
1901 *Szeged és népe. Szeged ethnographiája*. Szeged.
- KOVÁCS Sándor
1956 *A drávai hajósok és talpasok élete*. In: *Népünk Hagyományyaiból*. Budapest. 59—70.
- MOLNÁR Benő
1963—64: *Dereglyezés a Vágon—Néphit*. Néprajzi Múzeum EA. 7304.
- NÉMETH Pál.
1967 *Bevezető*. In: *Rendszertechnika. Szemletanulmányok*. Budapest. 7. 5—15.
- NYITRAI Elek
é. n. *A magyar kereskedelmi hajózás története Buda visszajoglásától a gőzhajózás megindulásáig*. Kézirat. (BIRÓ JÓZSEF a Közlekedési Múzeum tudományos munkatársa bocsátotta rendelkezésemre.)
- ORTVAY Tivadar
1903 *Pozsony város története II*. Pozsony.
- PETTKÓ-SZANDTNER TIBOR
1931 *A magyar kocsizás*. Budapest.
- REIZNER János
1899—1900 *Szeged története I—III*. Szeged.
- SOLYMOS Ede
1951 *Hajóépítés*. Néprajzi Múzeum EA. 2695.
1952 *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg halászat és hajózás*. Néprajzi Múzeum EA. 3810.
1960 *Bajai superok (hajóácsok)*. Néprajzi Múzeum EA. 6761.
- SOMOGYI István
1967 *Bonyolult rendszerek kutatási stratégiája*. Valóság. 11. 11—24.
- Sz. M.
1918 *Búcsúztató*. Szegedi Napló. 77.
- SZOBOSZLAYNÉ RAFFAY ANNA
1950 *Vegyes néprajzi gyűjtés*. Néprajzi Múzeum EA. 2238.
- TAKÁCS Lajos
1958 *A dunai hajóvontató út Tolna megyei szakasza (1831)*. Népr. Közl. 4. 359—362.
- TAKÁTS Sándor
1900 *A dunai hajózás a XVI. és a XVII. században*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 97—123, 145—177, 193—223, 241—274 és 289—319.
1904 *Hajóépítők telepítése Magyarországra a XVI., XVII. és XVIII. században*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 81—117.
- TIMAFFY László
1959 *Szigetközi krónika*. Néprajzi Múzeum EA. P. 35/1959.
- TÖMÖRKÉNY István
1902 *Vizenjárók és kétékezi munkások*. Szeged.
1906 *Szegedi vizenjárók*. NÉ. 193—202.
1957 *A Szent Mihály a jégben* (elbeszélések). Budapest.
1958 *Újbor idején* (elbeszélések). Budapest.
- VAJNA Károly
1906 *Hazai régi büntetések I*. Budapest.

Imre Gráfik

SCHIFFSCHLEPPEN MIT TIERISCHER ZUGKRAFT AUF UNGARISCHEN FLÜSSEN

Im Aufsatz wurden der Versuch einer Systemanalyse anhand des Schiffschleppens mit tierischer Zugkraft im volkstümlichen Gebrauch unternommen. Wir haben das Schiffschleppen im engeren Sinne aus dem Gesichtspunkt der Kraftübertragung und im weiteren Sinne aus dem Gesichtspunkt der Arbeitorganisation als System aufgefaßt. Demnach konnte im Laufe der Analyse und der Systematisierung der ethnographischen Daten und nach der Erschließung system-organisatorischer und systemtechnischer Gesetzmäßigkeiten das gegenseitige Verhältnis des Systems und der Umgebung (in Bezug auf Zeit, Raum und Gesellschaft) bestimmt, und die Struktur sowie das Diagramm der unmittelbaren Wirkungen umrissen werden.

Die wichtigeren Faktoren, die die grundlegenden Komponenten der einzelnen Teilsysteme bestimmen, sind im Falle unseres Systems des Schiffschleppens mit tierischer Zugkraft — unter Berücksichtigung der Strukturiertheit des Systems — in den folgenden zu bestimmen: 1. Gewicht der zu schleppenden Fracht (weiter zu unterteilen: *a*) die zu schleppende Ware *b*) Fassungsvermögen (Rauminhalt) des Schiffskörpers. 2. Wasserstand. 3. Beschaffenheit der Zugstraße. 4. Sicherung (Sicherheit) der Zugkraft (weiter zu unterteilen: *a*) Zugtier *b*) Art der Bespannung *c*) Technik des Lenkens. 5. Optimalste Ausnutzung der Zugkraft.

Die Beschaffenheit und die Größe der Fracht wurde stets durch die gesellschaftlichen Bedürfnisse, den in- und ausländischen Markt, durch die ökonomische Entwicklung des Landes bzw. durch die spezifische ökonomische Orientierung einzelner Landesteile bestimmt.

Zwischen Quantität und Qualität der Fracht, bzw. Umfang, Form und Struktur der Transportmittel ist eine (gegenseitige) Wechselwirkung zu beobachten, die sich im primären Zusammenhang, im dialektischen Verhältnis zwischen dem die gesellschaftlich-ökonomischen Bedürfnisse und Ansprüche befriedigenden Bretterschiff-Fahrt und dem die Transportmittel herstellenden Handwerk bzw. der Industrie manifestiert.

Die hydrographischen Makro- und Mikroverhältnisse (Wasserstand, Wasserreichtum, Wasserhoch- oder -niederstand, Zug des Stromes) beeinflussen in bedeutendem Maße das Schleppen, bzw. dessen Intensität. Zur Sicherung des Vorwärtskommens konnte die Art der Einspannung und des Lenkens geändert werden, wodurch die optimale Ausnutzung der Zugkraft ermöglicht wurde.

Für die Anwendung von tierischer Zugkraft im Schleppen ist die gut instandgehaltene Straße entlang des Ufers eine unerläßliche Voraussetzung. Wegen der an das Fluß-Schleppen gestellten gesellschaftlichen und ökonomischen Anforderungen wurde die Erbauung von Schlepplwegen erforderlich, die das ungestörte Vorwärtskommen und die ökonomischste Kraftübertragung sicherten. Durch staatliche Verfügungen, Gesetze und Rechtsvorschriften wurden die Besitzer des Ufergeländes zur Instandhaltung der Schlepplwege angehalten.

In der ungarischen Praxis wurden vorwiegend Pferde als Zugtiere angewandt, doch enthalten die Quellen auch Daten über das Schleppen mit Ochsen und Büffeln. Die Zahl der Zugtiere hing vor allem von der Größe des Schiffskörpers und der Befrachtung ab, doch wirkten der Wasserstand und der Zustand des Schlepplweges auch mitbestimmend. Die gerade Zahl der Zugtiere erklärt sich aus der Art der Bespannung.

Die eindeutigen Forderungen an das Schleppen und an die Kraftübertragung sowie weitere bestimmende Faktoren schränkten die Entstehung der Bespannungsvarianten ein. Nach dem sog. Prinzip des Zugseiles sind 5 Grundtypen und insgesamt 8 Untertypen zu unterscheiden. Die eigenartigen Anforderungen beim Fluß-Schleppen brachten die spezifischen Eigenarten der Bespannung hervor: Leitpferd, Zugpferd, Pferdegeschirr aus Hanf, usw.

Parallelen zu den Elementen der Lenktechnik und -praxis finden wir auch bei der Bespannung am Lande vor, doch aus den abweichenden Umständen beim Flußschleppen ergaben sich zahlreiche neue Lösungen und Verfahren: Lenker und Steuerleute, Manövrierung mit der Länge des Schlepptaues, Überwechseln mit den Zugtieren von einem Ufer auf das andere, usw.

Die wirksamste Verwendung der Zugkraft kommt als Summierung der Verfahren und Tätigkeiten innerhalb der beiden Teilsysteme — des schleppenden und geschleppten — zur Geltung. Als selbständige, abgesonderte Objekte gelten hier der sog. Wachtpflock (ung. örfa), an dem das Schlepptau befestigt wird, das Steuerruder, die Ruder am Bug und das Schlepptau.

Имре График

ПЕРЕТЯЖКА РЕЧНЫХ БАРЖ ПРИ ПОМОЩИ ЖИВОТНОЙ СИЛЫ

(Эксперимент конструктивного анализа)

Резюме

Статья является попыткой систематизировать народную практику тяги речных барж при помощи лошадиной силы. Тяга речных барж при помощи животной силы рассматривается как система с более узкой точки зрения силовой передачи, и также с более широкого аспекта организации труда. С помощью анализа и систематизирования этнографических данных, открытием закономерностей организаций и технических устройств, определяется взаимоотношение системы и окруженности (в отношении времени, пространства и общественности). Также изображаются структура организации тяги речных барж, и диаграммы её непосредственных взаимовлияний.

Наиболее значительными факторами, определяющими основных подсистем и составных частей тяги речных барж при помощи животной силы, с точки зрения организованности системы являются следующие: 1. Тяжесть перевозимого груза, (что может подразделяться дальше на следующие категории а) перевозимый товар, б) вместительность, ёмкость баржи; 2. уровень воды в реке; 3. качество дороги на берегах реки; 4. степень обеспеченности и безопасности тяговой силы, (что может подразделяться на следующие категории: а) применяющееся животное, б) способ запряжки животных, в) техника подгона животных; 5. наиболее эффективный метод использования животной силы.

Количество и качество перевозимого товара всегда определяется общественными потребностями, возможностями внутреннего и внешнего рынков, уровнем экономического развития страны, или же специальными экономическими ориентациями соответствующих областей данной страны.

Между количеством и качеством перевозимого товара и средства перевозки (его формой и конструкцией) наблюдается взаимное влияние. Это проявляется в диалектическом взаимоотношении между перевозкой товаров на деревянных баржах и ремеслом, занимающимся производством средств грузового транспорта, удовлетворяющим общественно-экономические потребности.

Обстоятельства макро- и микро-гидрографического характера (уровень воды, полноводность, спад или прибыль воды реки, быстрота течения) имеют значительное влияние на перевозку, на её производительность. Для обеспечения некоторого развития изменили порядок запряжки животных и способ их подгона, вследствие чего усовершенствовалось использование тяговой силы.

При перевозке речных барж, необходимым условием для применения животной силы является хорошо устроенная и содержимая в исправности береговая дорога. Общественно-экономические потребности, связанные с перевозкой речных барж при помощи животной силы сделали необходимым сооружение таких береговых дорог, которые обеспечивали беспрепятственное движение и наиболее экономную передачу силы. Влад-цы прибрежных земель обязались содержать в исправности эти дороги государственными распоряжениями, законами, правовыми нормами.

При перевозке речных барж при помощи животной силы в нашей стране применялись обыкновенно лошади, но имеются данные также о применении для таких целей волов и буйволов. Число использованных животных зависело в первую очередь от размеров баржи и количества груза, но определённое влияние имели и уровень реки, также как состояние береговых дорог. Парное число пристяжных животных объясняется, видимо, традиционным способом их запряжки.

Определённые потребности в связи с передачей силы и остальные определяющие факторы во многом ограничивали развитие отдельных вариантов способа запряжки. На основании так называемого *принципа тягового каната* можно различить пять основных типов и восемь подразделений этих. Специфические потребности перевозки речных барж при помощи животной силы создали специфические явления запряжки животных; эти: так называемый *лошадь-вожак*, лошадь куртьяш, конопляная сбруя, и т. д.

Некоторые элементы техники и практики подгона тяговых лошадей при перевозке речных барж встречаются и при способах повседневной запряжки, но в специфических условиях перевозки речных барж выработалось больше число новых приёмов и способов: задачи ездовых и штурмана, манёвры длиной тягового каната, переправление тяговых животных с одного берега на другой, и т. д.

Наиболее эффективное использование тяговой силы может определиться как совокупность приёмов и действий двух подсистем: тяговой силы и перевозимого корабля. Самостоятельные элементы этой системы так называемый сторожевой столб (*őrfa*), к которому прикреплялся тяговой канат, полотнище, так называемые носовые вёсла (*orradó evezők*) и наконец сам тяговой канат.

Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről

Az emberi erővel történő szállítás, teherhordás módjainak és eszközeinek vizsgálata régóta eredményesen folyik Magyarországon. A módszeres kutatást GYÖRFFY István indította meg azzal, hogy a Magyarság Néprajzában külön fejezetet szentelt a témának. A „Teherhordás, közlekedés, jármű” című fejezetben nemcsak az addig publikált ismereteket összegezte, hanem a tárgykör kutatásának módszertani alapjait is megvetette.¹ GYÖRFFY tanítványai közül K. KOVÁCS László a járművek, a közlekedő eszközök vizsgálatát vállalta magára,² GUNDA Béla pedig az emberi erővel történő teherhordás kutatását folytatta. GUNDA a teherhordó eszközöket kiválóan alkalmasnak találta a kartografikus módszerű kutatómunka megindításához. Erre is gondolt, amikor 1939-ben javasolta a Magyar Néprajzi Atlasz elkészítését, s előterjesztette az azzal kapcsolatos elvi és módszertani megfontolásait.³ Miután javaslatát elfogadták, s 1940-ben megbízták az Atlasz gyűjtőmunkájának megszervezésével, 20 kérdőlapot állított össze. Minden lap egy-egy teherhordó eszközre vonatkozó kérdéseket tartalmazott. Sajnos a megkezdett gyűjtőmunkát a háború félbeszakította. Amikor 1955-ben ismét napirendre került a Néprajzi Atlasz terve, a szerkesztő bizottság hasznosította az első vállalkozás tapasztalatait, s a teherhordó eszközök bekerültek a kérdőívbe.⁴ Mindezt már csak azért is szükséges előrebocsátani, mert jelen cikk fő mondanivalója jórészt az időközben megvalósult Magyar Néprajzi Atlasz néhány térképlapjának tanulságaira épül.

Azt is hangsúlyoznunk kell még bevezetőül, hogy GUNDA Béla — bár mindent megtett a teherhordás eszközeinek kartografikus vizsgálatáért — sohasem tekintette azt a tárgy egyetlen lehetséges megközelítési módjának. Számos dolgozatában hangsúlyozta, s hallgatóinak, munkatársainak tanítja, hogy a jelenségek, — például az eszközök — elterjedtségének felderítése, földrajzi határainak megvonása nélkülözhetetlen előfeltétele a vizsgálatnak, de semmiképpen sem tekinthető a kutatás végeredményének. A teherhordás egyes eszközei — mint bármi más vizsgálati célra kiszemelt tárgy — mivel a kultúra egészéből vannak kiragadva, funkcionális kapcsolataik nélkül aligha érthetők meg. Éppen ezért a teherhordás eszközeit és módjait sok eredménnyel vizsgálhatjuk egy-egy kisebb táj, esetleg egyetlen falusi közösség keretein belül, mivel ez esetben több mód van arra, hogy az anyagi kultúra egészébe beágyazottan,

¹ GYÖRFFY I. 1934.

² K. KOVÁCS L. 1948.

³ GUNDA B. 1939. 294—300.

⁴ BARABÁS J. 1963. 43.

konkrét történetiségükben mutassuk be őket. Ezt bizonyította GUNDA terep-kutatása, melynek során egy kelet-szlovákiai falu, Žakarovce bányász-paraszti közösségének teherhordását mélyrehatóan, a legapróbb részletekig leírta, majd különböző társadalmi, gazdasági, történeti, nyelvtörténeti szempontok szerint analizálta.⁵ Hasonló szempontokat érvényesített egy kisebb észak-magyarországi terület, a Zempléni-hegyvidék népi teherhordásának kutatásában is.⁶ Sürgette kisebb-nagyobb területek, főként a hegyvidékek teherhordó eszközeinek, szállítási módjainak monografikus feldolgozását. Ezek a szűkebb regionális keretekben végzett vizsgálatok a kutatómunka egyik eredményes irányvonalát képviselik.

Az európai etnológia irodalmában kitűnő példákat találunk a teherhordó eszközök és módok regionális-monográfia formájában történő feldolgozására. Gondoljunk csak Fr. KRÜGER és W. SCHMOLKE munkáira a francia Pireneusok területéről.⁷ Magyar példákat is tudunk említeni. Regionális szempontok szerint készült SÁNDOR Gábor tanulmánya a kolozsvári (Hóstát) magyar parasztságnak, valamint VAJKAI Aurél rövid dolgozata a Bakony hegység magyar, német és szlovák közösségeinek teherhordási módjairól.⁸ Nem lehet kétséges, hogy regionális, lokális vizsgálatok további sora szükséges ahhoz, hogy a magyar parasztság teherszállító tevékenységét, eszközeit teljességében feltárhassuk.⁹

A népi szállítómódok és eszközök kutatásának másik irányát jelzik azok a munkák, amelyek egy-egy eszköz monografikus feldolgozását tűzik célul. Ezek az egyszerű eszközök, formák hihetetlen szívóssággal, hosszú történelmi időszakot képesek átvészelní, s vizsgálatuk révén a néprajz igen sokat tudhat meg az eszközöket kitermelő, fenntartó társadalom kulturális szintjéről. Az ilyen eszköztanulmányok tanulságos példái az európai etnológia irodalmában a *hajdivánról* újabban megjelent dolgozatok.¹⁰ A hesseni hátikosarak monográfiája¹¹ mellett említhetjük a magyarországi hátikosarak monografikus feldolgozását,¹² s remélhetjük, hogy idővel megbízható áttekintésünk lesz az európai hátikosarakról is. Az eszközvizsgálat szép példáját adja NAGY Benjámint dolgozata a *szákhordófa*,¹³ illetve ERDÉLYI Zoltán közlése a *bazárka*¹⁴ magyarországi elterjedtségéről és használati módjairól (*I. kép*).

A teherhordás egyetlen módját vagy eszközét feldolgozó tanulmányok annál hasznosabbak, minél használhatóbb tipológiát adnak, minél nagyobb térben vizsgálják tárgyukat, s minél több pozitív ismeretet közölnek annak történeti múltjáról. Ezek a dolgozatok nélkülözhetetlenek a „szállítás, mint organikus egész” vizsgálatához is. Látnunk kell azonban, hogy a vizsgálatot egyetlen szállítóeszközre korlátozó tanulmányok nem mondhatnak eleget a teherhordó eszközök együtteseiről, azok organikus egységéről, vagyis azok-

⁵ GUNDA B. 1955. 150–212. Uő. 1960.

⁶ GUNDA B. 1956. 125–134.

⁷ KRÜGER, Fr. 1936; KRÜGER, Fr. 1950; SCHMOLKE, W. 1938.

⁸ SÁNDOR G. 1941. 238–274.; VAJKAI A. 1941. 88–92.

⁹ Itt jegyzem meg, hogy az elmúlt évtizedekben GUNDA professzor számos hallgatóját biztatta kisebb tájak szállítási módjainak vizsgálatára, s irányításával a tárgykörben több szakdolgozat készült.

¹⁰ SCHMIDT, L. 1962. 351–360.; BRINGÉUS, N. A. 1964. 65–88.

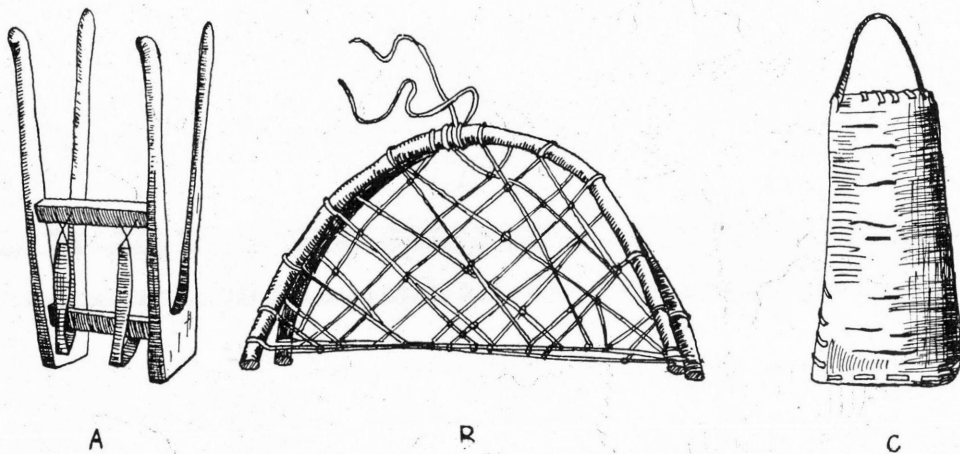
¹¹ GANDERT, A. 1963.

¹² ERDÉLYI Z. 1965.

¹³ NAGY B. 1954. 142–153.

¹⁴ ERDÉLYI Z. 1956. 52–57.

ról a rendszerekről, amelyeket ezek képeznek egy kisebb vagy egy nagyobb régióban. Viszont a minden eszközre, minden funkcionális kapcsolatra kiterjedő, s ezeket „egységként” bemutató, komplexitásra törekvő kutatás — úgy tűnik — csak egy-egy falu vagy egy szűkebb vidék szállításának feldolgozására vállalkozhat. Pedig kívánatos volna, ha nagyobb területi, illetve népi egységek szállítási módjait és eszközeit is összefüggéseik rendszerében, organikus egységként tudnánk felfogni és magyarázni. Ilyen esetnek tekinthető, ha például a magyar parasztság szállítási módjait és eszközeit kell áttekinteni.¹⁵ GyÖRFFY István és GUNDA Béla idézett, a magyar nép teherhordási módjait áttekintő, rendszerező munkáikban az egyes eszközöket külön-külön, egymástól elszakítva tárgyalják. A sajtó alatt levő Magyar Néprajzi Atlasz térképlapjai is külön-külön mutatják be ezek elterjedését a magyar nyelv-

1. kép. A = bazárka, B = hajdiván, C = kéregedény

területen. A térképlapokat egymás mellé helyezve azonban olyan megfigyeléseket tehetünk, amelyek közelebb visznek bennünket az emberi erővel való szállítás Kárpát-medencei rendszerének megértéséhez.

Térképlapjaink első és talán legfontosabb tanulsága, hogy a teherhordó eszközök mindegyike egy-egy kisebb vagy nagyobb régióhoz kötődik. Az eszközök többsége csak egy szűkebb tájon, területen otthonos. Ilyen eszköz például a *hátikosár*.¹⁶ Elterjedtségét mutató térképünkön (1. térkép) elég nagy foltot mutat északon, s kisebb, egymással össze nem függő foltokat északkeleten és Erdélyben. Ez az elterjedés alátámasztja GUNDA Béla véleményét, miszerint a hátikosarat Magyarországon először az ércbányákban használták — még a középkorban — s onnan kikerülve terjedtek el szélesebb területen egyéb funkciókban.¹⁷ A Bars és Zólyom, illetve a Gömör és Szepes megyei bányavidékekről húzódott a hátikosár dél felé, s terjeszkedése még az utóbbi évtizedekben is tartott Észak-Magyarországon. Erdélyben és északkeleten — úgy

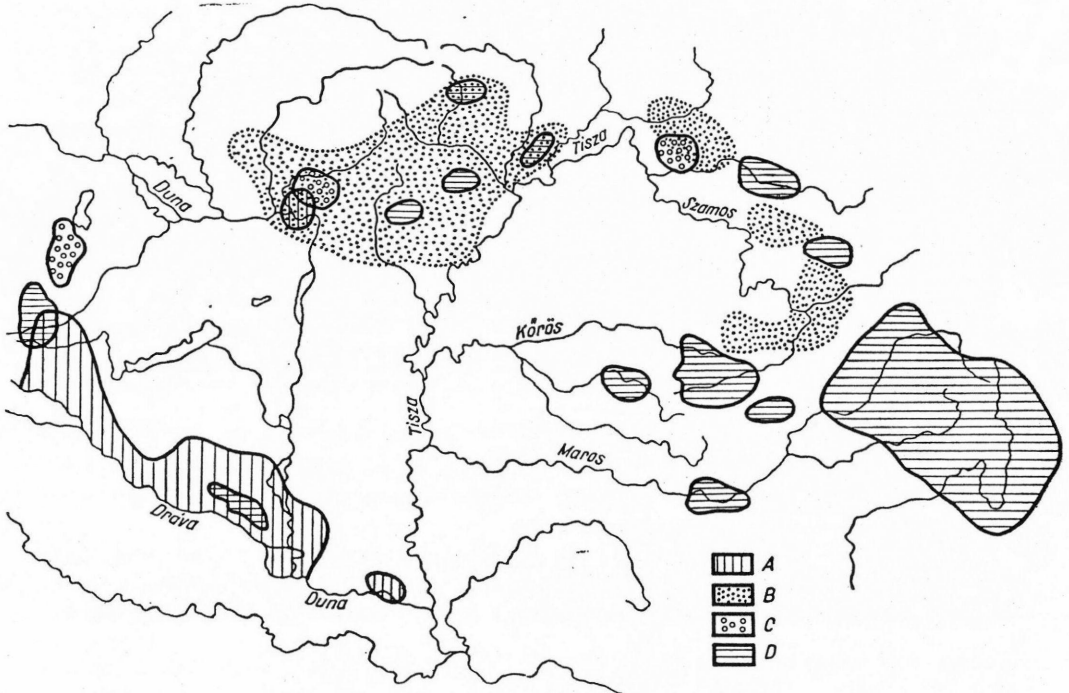
¹⁵ GUNDA B. 1965. 100—113.

¹⁶ A takarmányhordó hátikosarat ezúttal figyelmen kívül hagyjuk.

¹⁷ GUNDA B. 1955. 203.

látszik — csak a bányavidékek szűkebb területére korlátozódik az elterjedtsége. A hátikosarat szívesen használják szőlő- és gyümölcsstermesztő vidékeken gyümölcsszállításra, de néhol más funkciókban is megtalálható.

A takarmányhordó eszközök együtteséből kiemelkedik a *hajdiván* (1. kép), amelynek a magyarországi elterjedtségéből kapcsolatos ismereteinket az Atlasz csak megerősítette. Az eszköz Dráva menti és Börzsöny-hegységi előfordulásait már több mint három évtizede feljegyezték.¹⁸ GUNDA száznál több dél- és nyugat-dunántúli faluból ismeri, s az eszköz monografikus feldolgozását tőle várjuk. (Az eszköz elterjedtségét lásd 1. térkép.)

1. térkép. A bazárka, a hajdiván, a hátikosár és a kéregedények elterjedtsége a magyarságnál. A = hajdiván, B = hátikosár, C = bazárka, D = kéregedény.

Szerkesztette: PALÁDI-KOVÁCS A.)

Harmadikként az Atlaszban nem szereplő rőzsehordó eszközt, a *bazárkát* vettük fel térképünkre. Ez a két villás fából összeállított eszköz (1. kép) az eddigi irodalom alapján három szűk körzetben található meg (1. térkép). Az alpesalji, a Börzsöny-hegységi és az északkeleti körzeteket több száz kilométeres távolság választja el egymástól.

Végül még egy eszköztípus, a fakéregedények elterjedését vetítettük az 1. térképre. Ezek csak Erdélyben, főleg a Székelyföldön mutatnak összefüggő nagy foltot. A magyar népterület más tájain csak egymástól elszigetelt, apró foltokat találunk. Ez a sporadikus elterjedés is nyilvánvalóan arra mutat,

¹⁸ GÖNYEY S. 1936. 136—137.; GÖNYEY S. 1940. 283—284.

hogy az eszköz szoros kapcsolatban állt a visszaszorulóban levő erdei gyűjtő-életmóddal.

Miért került egy térképre a felsorolt négy eszköz, amikor látszatra semmi kapcsolat sem fedezhető fel közöttük? Azért, mert bár a felszínen semmi közös nincs bennük, a szállítóeszközök együttesében elfoglalt helyzetük sok hasonlóságot mutat. Melyek ezek a hasonlóságok? Tömören négy pontban lehetne megfogalmazni:

1. Mind a négy eszköz lényegében „egyfunkciós”.
2. Az általuk ellátott funkció betöltésére ugyanott más eszköz is rendelkezésre áll, tehát könnyen helyettesíthetők, kiiktathatók.
3. Viszonylag szűk földrajzi térben helyezkednek el, illetve szűk térre szorultak vissza.
4. Az elmondottak következtében a szállítóeszközök együttesében periferikus jelentőségűek.

Ezek a megállapítások nemcsak a fentebb példaként vett eszközökre érvényesek, hanem a teherhordás és szállítás eszközeinek tágabb körére. Annál is inkább, mert a teherhordó eszközök jelentős része speciális foglalkozásokhoz kapcsolódik. Így például a molnárok és parasztok *zsákhordófája*, a bányászok *vastálcája*, az erdészek és pásztorok *bőrtarisznyája*, egyes vándoriparosok (ablakos, drótos, foltozó bádogos) háti készsége. Például a szlovák iparosok *krosnyája*. A szállító eszközöknek ebbe a csoportjába kell sorolni a speciális mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódó eszközöket is. Így például a *puttony* Magyarország túlnyomó részén a szőlőművelők munkaeszköze. Példaként említhetjük a *petrencefát*, *rudasfát*, amelyekkel két személy kisebb szénacsomót cipel.

Nyilvánvaló, hogy a fentebb említett eszközök nem lehetnek meghatározó jelentőségűek a szállítási módok és eszközök egymással összefüggő rendjében. Szerepük alárendelt, s csak bővítik, gazdagítják, színezik egy-egy területen az eszközök együttesét.

Ezek után jogos a kérdés, hogy vannak-e egyáltalán olyan szállítási módok és eszközök, amelyek „meghatározzák” egy-egy terület népének a szállító tevékenységét. Tudjuk-e igazolni, hogy bizonyos szállítási módok és eszközök „vezető szerep”-et töltenek be a többi előtt? Vajon szabad-e feltételezni valamiféle hierarchikus rendet „domináns” és „alárendelt” eszközök között? Mielőtt válaszolnánk ezekre a kérdésekre, tanulmányozzuk a 2. térképet. Három szállítási mód elterjedtségét mutatja térképünk, amelyet a Magyar Néprajzi Atlasz több térképlapja alapján szerkesztettünk egybe.

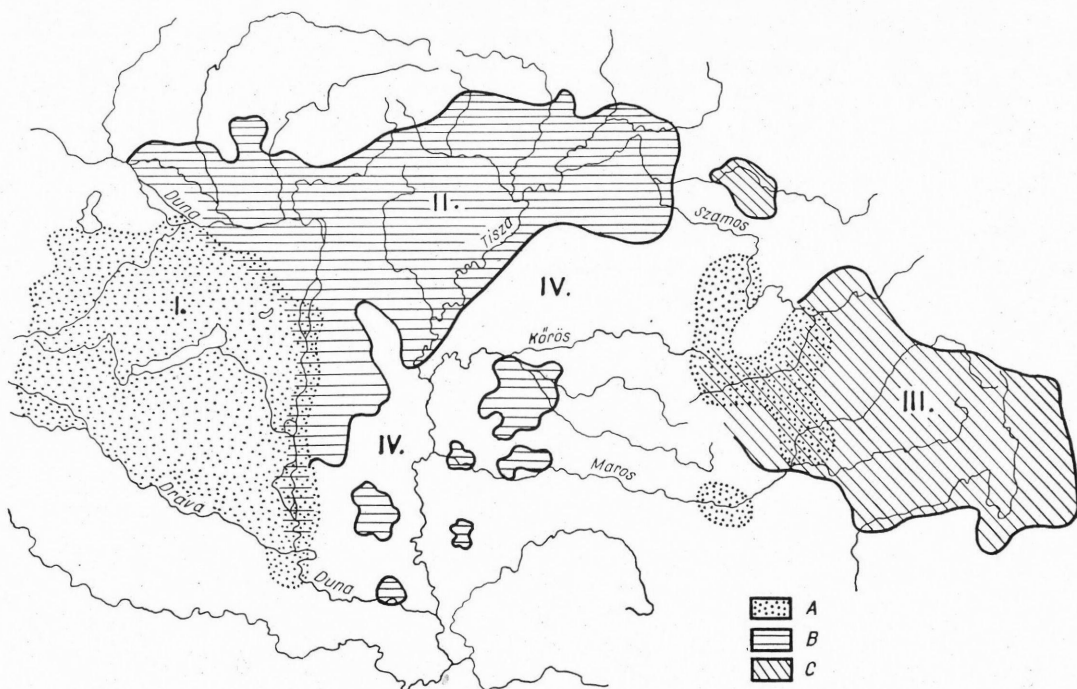
Látjuk, hogy a teher fejen történő cipelési módja elterjedt a Dunántúl túlnyomó részén, s összefüggő foltot alkot Erdély közepén és Szilágyban. A vászonlepedőbe kötött teher háton történő cipelése, a batyuzás az északi régióban jelentkezik. Átterjed a Dunántúl északkeleti sarkába, s mélyen előre nyomul délnek a Duna–Tisza között. Harmadik eszközünk a vállon átvett *kettős tarisznya (átalvető, iszák)*, amely a Kis- és Nagy-Szamos vonalától keletre, Erdélyben otthonos. A három szállítási mód egymással szűk határzónának érintkezik, s átfedés csak Erdély közepén, Kolozsvár és Torda térségében mutatkozik (ti. a fejenhordás és az átalvető tarisznya között). Az is megállapítható, hogy a három teherhordási mód együtt a Kárpát-medence túlnyomó részét „fedi”. Csak az Alföldön, a Tisza, Körös, Maros vidékén maradt üresen a térképünk, mivel itt a három szállítási mód egyike sem otthonos. Ezeket a szállítási módokat azonban nem azért tárgyaljuk együtt,

s mutatjuk be egy térképen, mert elterjedtségük a Kárpát-medencében bizonyos meghatározottságot mutat, mert egymást kiegészítő foltokat mutatnak a közös térképen, hanem elsősorban azért, mert mindegyiküket „meghatározó”, „domináns” szállítási módnak, illetve eszköznek tartjuk. De lássuk, mi igazolja ezt az állítást.

2. kép. Göcseji kéregedény. PALÁDI-KOVÁCS A. felv. Göcseji Múzeum.

2. térkép. Domináns szállítási módok a magyarságnál. A = fejenhordás, B = batyuzás hátilepedővel, C = kettős tarisznya (Szerkesztette: PALÁDI-KOVÁCS A.)

A „domináns” szállítási módok és eszközök fontosabb meghatározó jegyeit, kritériumait a következőkben látjuk:

1. Több funkcióban használatosak, alkalmazásuk sokirányú.
2. Olyan teherhordó eszközök, amelyekkel helyettesíthetők volnának, a területen nem használatosak, ezért nem kapcsolhatók ki.
3. Nagy földrajzi térben elterjedtek.
4. Nem kapcsolódnak egy szűk foglalkozási, társadalmi réteghez.
5. A szállítóeszközök együttesének középpontjában állanak egy adott térségben, s más szállítóeszközök is kapcsolódnak hozzájuk.

3. kép. Teherhordás fejen. Tekenye (Zala m.) PALÁDI-KOVÁCS A. felv.

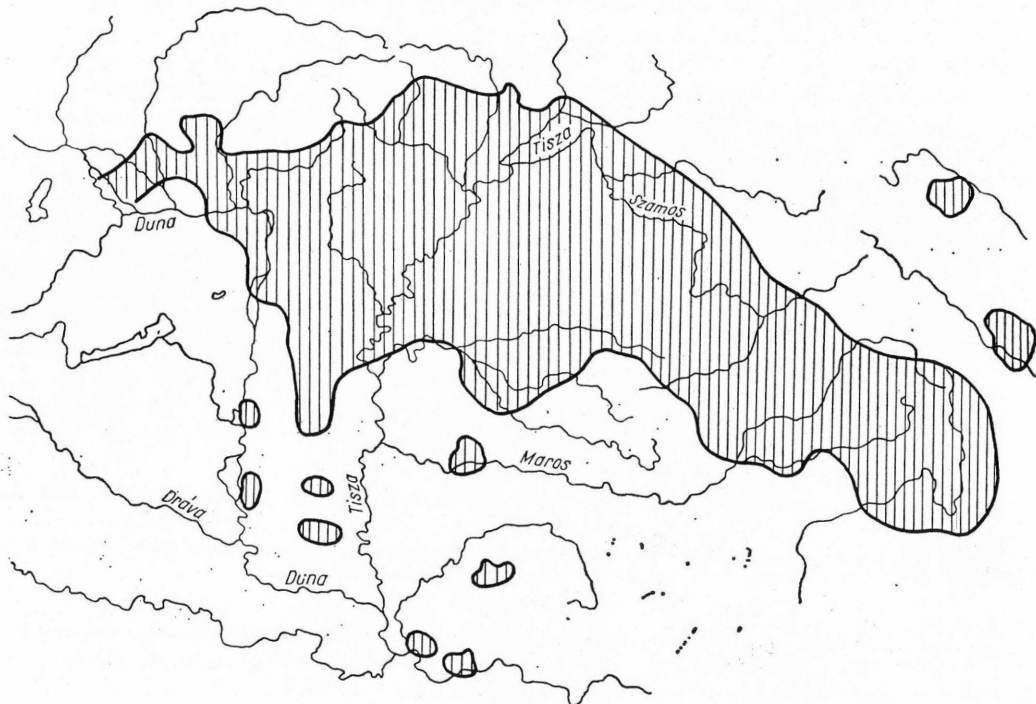
4. kép. Batus asszony. Kazár (Nógrád m.) PALÁDI-KOVÁCS A. felv.

A továbbiakban vizsgáljuk meg külön-külön a fentebb „domináns”-nak nevezett szállítási módokat és eszközöket, hogy mennyiben felelnek meg ezeknek a kritériumoknak. A „fejenhordó vidékeken” a nők — mindenütt ők képviselik a cipekedésben jobban igénybe vett nemet — fejükön hordják a vizet, a tejet, a bort különböző faedényekben, a szénát, a szalmát, amit előbb kötéllel vagy lepedővel összekötnek. Fejükön cipelik az erdőről a rőzsét és a tojással, tejtermékkel, gyümölcssel megrakott kosarat is fejükön cipelik a városba eladni. De még a teknőbe tett csecsemőt is a fejükön szállítják. VAJKAI Aurél írja a Veszprém megyei magyarokról és németekről, hogy azok „mindent” a fejükön cipelnek.¹⁹ A dunántúli nők az ételes edényeket is fejükre helyezett kosarakban viszik a mezőre.

¹⁹ VAJKAI A. 1941. 88.

A 3. térképen az ételes edények hordására szolgáló hálók (*kantár, kasor-nya, pánt*) elterjedését látjuk. A térképről azonnal kitűnik, hogy az ételhordó háló kapcsolódik a vászonlepedős cipekedés és a kettős tarisznya elterjedtségéhez, viszont teljesen hiányzik a dunántúli fejenhordó területről és a Magyar Alföld déli részén is csak apró foltokban bukkan fel.

A fejenhordás a Dunántúlon láthatólag szinte minden más teherhordási módot kizár. Más eszközök, pl. szállítóedények, kosarak (*véka, körbec* stb.),

3. térkép. Az ételhordó háló elterjedtsége a magyarságnál
(Szerkesztette: PALÁDI-KOVÁCS A.)

vászonlepedők használata is a fejen való cipekedéshez van alkalmazva, annak van alárendelve még a formai kiképzése is. A vászonlepedő ugyan e terület túlnyomó részén is használatos a takarmány szállításához, azonban mindig csak a fejenhordással kapcsolatban. A teher fejen történő szállítása ezen a közép-európai viszonyításban nagynak mondható területen nem kapcsolódik társadalmi, foglalkozási rétegekhez. Kapcsolódik viszont a női nemhez. Férfiak a Dunántúlon sem cipelnek a fejükön terhet.

Megjegyezzük, hogy a Dunántúllal délről szomszédos délszláv területeken szintén a fejenhordás volt az uralkodó szállítási mód.²⁰ Kárpát-medencei múltjáról pedig tudni kell, hogy XVI. század eleji magyar kódexek alapján következtethetünk arra, hogy a dunántúli magyarság körében már akkor is közönséges cipekedési mód volt. Erdélyben sem újonnan terjedt el, mint azt

²⁰ MOSZYŃSKI, K. 1967. 630.

megbízható levéltári források tanúsítják. Kolozsvári és dési elterjedtségéről XVII. század eleji iratok vallanak.²¹

A vászonlepedőkkel háton történő cipekedés, a batyuzás a Kárpát-medence északi felében látszik domináns teherhordási módnak. (A 2. térképen II. régiónak jelöltük ezt a területet.) Itt az emberi erővel történő cipekedéshez változatos formájú, méretű és anyagú vászonlepedőket használnak a legkülönbözőbb célokra. Nemcsak a szénát, szalmát, takarmányt viszik a lepedőben, hanem még számtalan termékféleséget. Lepedővel a hátukra kötve cipelik a gyermeket (nemcsak a csecsemőt), lepedővel kötik a hátukra a különböző formájú kézi kosarakat, sőt sok helyen a *hátikosarakat* és a *puttonyt* is. Magas, hegyi területeken az asszonyok lepedővel a hátukon hordják fel a trágyát a szántóföldekre, s lepedővel szállítják a rőzsét, tűzifát az erdőről. Elmaradhatatlan cipekedő eszköz akkor is, ha városba, vásárba, távoli vidékre utaznak. A teherhordó vászonlepedők tehát a legkülönbözőbb funkciókban találhatók ezen a területen, s más teherhordó eszközök (kosarak, puttony stb.) is hozzájuk kapcsolódnak. Azt is elmondhatjuk, hogy a rurális társadalom egészének a szállításhoz használt eszköze, s nem valamely speciális réteg, foglalkozási ág vagy tevékenység tartozéka. [Egyes vidékeken (pl. Dél-Alföld) csak a cigányok batyuznak.] Viszont a hátilepedőkkel való szállítás, akárcsak a fejen való cipekedés, szorosan kapcsolódik a női nemhez. Férfiak nem cipekednek ilyen módon.

A vászonlepedők meglehetősen nagy földrajzi térségben a legfontosabb teherhordó eszköznek tekinthetők. Az északi-magyar térséggel szomszédos szlovák és ukrán területeken a vászonlepedők még több változatban, s még több funkcionális kapcsolódásban használatosak, mint a magyarságnál. A nyugat-európai vászonlepedős területektől most eltekintünk, s csak arra figyelmeztetünk, hogy térképünk II. régiója a szlovák és ukrán területeken is túlmutat. A lepedőkkel háton történő szállítás a nyugati-szláv és a keleti-szláv népeknél egyaránt nyomon követhető.²²

Arra a kérdésre, hogy a hátilepedő helyettesíthető-e valamely más eszközzel, meg kell jegyezni, hogy bizonyos szűk körzetekben, különösen kosárfonó centrumok környékén, a *hátikosár* átvette a hátilepedők szerepét, s néhol teljesen kiszorította azt (Börzsöny vidék). Úgy tűnik, hogy ma is terjeszkedik a hátilepedők rovására. Ugyancsak apró rész tájakon, a hátilepedő mellett — vagy helyette — a *hátitarisznya* is használatos. Egyelőre csak feltételezzük, hogy egyes északi-magyar területeken a hátitarisznya megelőzte a hátilepedők használatát. Talán nem lényegtelen, hogy ebben a térségben a vászonlepedőkkel helyenként rivalizáló két eszközt is háton cipelik, s nem fejen vagy vállon, vagy kézben. Összegezve a mondottakat: az északi régió domináns eszközének a hátilepedőket kell tekintenünk, melyek mellett a többi eszköz alárendelt szerepet játszik.

A III. régiót Erdély képviseli, ahol domináns eszköznek a *kettős tarisznyát* tekintjük (5. kép). A tarisznyaféléknek hosszú történetük során Közép- és Kelet-Európában számtalan változata alakult ki. Anyaguk lehet vászon, gyapjú, szőr, bőr. Egyes formákat vállon lógatva, másokat vállon fektetve, s ismét másokat háton cipelnek. Szemben a teherhordó eszközök többségével, a tarisznyák egyes formáit (pl. szőr- és bőrtarisznya) inkább férfiak használ-

²¹ SZABÓ T. A. 1961. 618—620.

²² GUNDA B. 1955. 192—193.

ják. A kettős tarisznyát (*átalvető, iszák*) vállon átfektetve cipelik. De átfektethetik a teherhordó, málhás állat hátán is. E tarisznyaforma kialakulását az állatok málházásával kell kapcsolatban látnunk. Kár, hogy múltjáról viszonylag keveset tudunk. Alapcs okunk van feltételezni, hogy Magyarországon a XI–XII. században már használták a kettős tarisznyát. Újkori nyelvi adatok bizonyítják, hogy az eszköz még egy évszázada is a mainál nagyobb területen volt elterjedve, s ismerték az Alföld jelentős részén is. Erdélyben mindkét nem szállít terhet kettős tarisznyával. Az erdélyi román parasztságnak is a legfőbb cipekedési eszköze.

5. kép. Cipekedés kettős tarisznyával (*iszák*). Inaktelke (Kolozs m.) PALÁDI-KOVÁCS A. felvétele

A vállon cipelt kettős tarisznyát is számos funkcióban találjuk meg. Mindenféle terhet cipelnek vele, mikor a városba, piacra, vásárba igyekeznek, hogy termékeiket eladják. Viszik magukkal, ha távoli vidékre utaznak. A férfiak *átalvető*be teszik a vetőmagot, s nyakukba akasztva vetnek belőle. Őszi betakarítás idején burgonyát, kukoricát szednek bele, s cipelik a szekérhez vagy a faluba. Az erdőről vadgyümölcsöt, körtét, almát szállítanak benne. Nyáron fűvet, zöldtakarmányt hordanak benne a mezőről a jószágoknak. De szállítanak vele vízzel, tejjel töltött fa-, bőr- és agyagedényeket is. *Átalvető*ben szállítják a faluba a sajtot, túrót a havasi *esztenáról*, illetve az ugaron álló *juhkosártól*. Fontosságát, a teherhordó eszközök közötti helyét jelzi, hogy a kalotaszegi magyaroknál egy-egy háztartásban 18–20 *iszákot* is találunk, s 8–10 darab a szegényebb háztartásokban is szükséges.

Utoljára marad a IV. zóna, amely a Nagy Magyar Alföld középső és déli

részeire terjed ki. Ebben a térségben a fentebb tárgyalt „domináns” szállítási módok és eszközök egyike sem otthonos. Vajon azt jelenti ez a tény, hogy az itt élő magyarság nem is szállít emberi erővel? Túlzás volna ezt állítani. Az viszont bizonyíthatóan igaz, hogy az emberi erővel történő szállításnak e területen sokkal kisebb a jelentősége, mint az előző három régióban. Ezt a tényt nemcsak a fejenhordás, a vászonlepedőkkel háton való cipekedés és a kettős tarisznya hiánya igazolja, hanem az is, hogy egyáltalában kis számú teherhordó eszköz használatos e térségben. Az alföldi magyar asszonyok csupán kézi és karon viselhető kosarakat használnak (*garaboj*), azt is kis terhek szállítására. A férfiak vászon és szőr oldaltarisznyákat hordtak, de az utóbbi félszázad alatt részben azt is elhagyták. Addig, amíg északon egy magyar vagy szlovák faluban teherhordó eszközök tucatjait találja az etnográfus,²³ egy dél-alföldi magyar faluban alig számolhat össze 5–6-ot. Figyelemre méltó, hogy az alföldi magyarok nem cipelnek olyan nagy terhet emberi erővel, mint az előző három régióban élők. Bizonyára sok oka van annak a ténynek, hogy az alföldiek kevesebbet közlekednek gyalog, s a szállításban inkább támaszkodnak járművekre. Sok könnyű, gyors lovas járművet használnak. Rövidebb távolságokra kézzel tolt egykerektű talicskát vesznek igénybe a szállításhoz. Megfelelő teherhordó eszköz hiányában gyakran folyamodnak alkalmi megoldásokhoz. Például más célra használt zsákokat, köteleket vesznek igénybe.

A magyar etnográfusok, gazdaság- és agrártörténészek előtt jól ismert tény, hogy a Nagy Magyar Alföldön két-háromszáz évvel korábban indult meg a polgárosodás, mint a másik három régióban. Az Alföldön a településhálózat megbomlott a török háborúk következtében. A középkori kis falvak elpusztultak, viszont óriás határú falvak és városok fejlődtek ki, amelyek kitértek a feudális gazdálkodás kereteiből. A földművelő gazdálkodást szórványtelepek, „tanyák” életrehívásával oldották meg, s a távoli tanyákra lovas járművel közlekedtek. Ezek a mélyreható társadalmi-gazdasági folyamatok szüntették meg az Alföldön az emberi erővel végzett teherhordást és tüntették el annak régi eszközeit korábban, mint a másik három térségben. A török kiűzése után, a XVIII. században lefolyt telepítéseknek a következménye, hogy az Alföld nem egységes sem etnikailag, sem kulturális tekintetben. Északról jött magyar és szlovák telepések például sokáig megőrizték a hátaló vászonlepedőkkel való cipekedést, a Dunántúlról jövő magyarok pedig a fejen való cipekedés szokását.

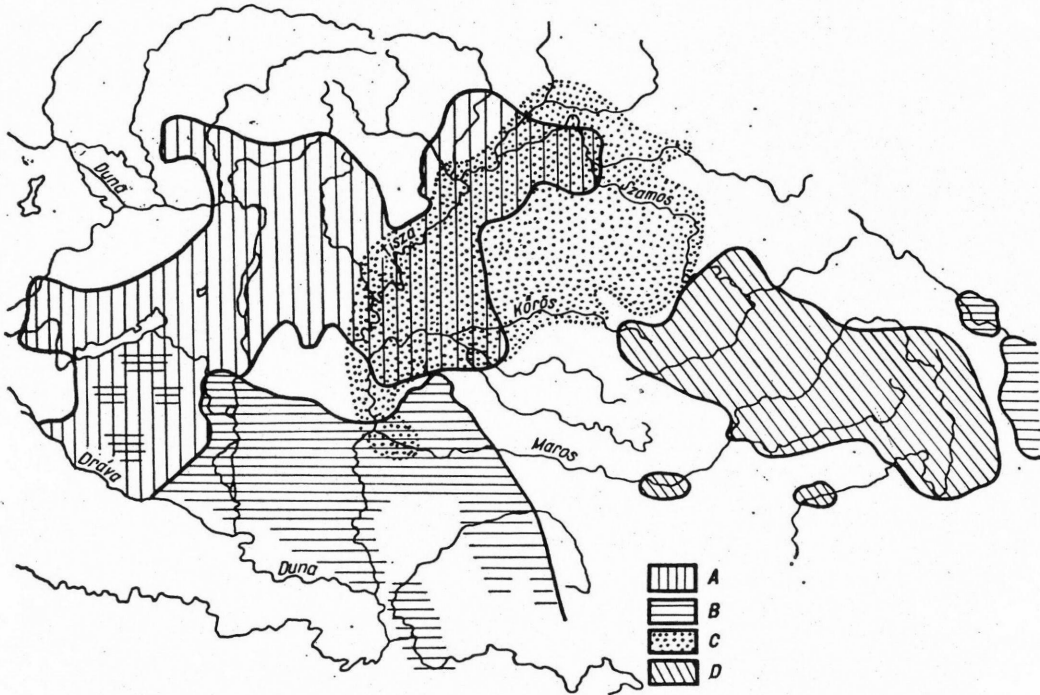
Úgy gondolom, hogy az emberi erővel történő szállítást adott térségben meghatározó „domináns” cipekedési módok és eszközök meglétének tényét szükségtelen tovább bizonyítani. Láttuk, hogy a szállításban döntő szerepet játszó teherhordási módok és eszközök a térben elkülönülnek egymástól. Ennek okát abban látjuk, hogy két „domináns”-nak tekinthető szállítási mód ugyanazon a területen, ugyanannál a népi közösségnél kizárja egymást. A szállítási mód lényegét meghatározó „sokfunkciós eszközök” alkotják azt a vázat, amelyhez a szállítóeszközök szűkebb vidékenként változó összetételű együttese csatlakoznak. Ezek az együttesek éppúgy állhatnak 25–30 eszkből, mint 4–5-ből.

A teherhordó eszközök együtteseit természetesen nem foghatjuk fel változatlan, időtlenül állandó struktúrának. Sokkal inkább történetileg egymásra rétegezett eszközök állandóan változásban levő „organizmusainak” kell

²³ GUNDA B. 1955.

tekintenünk. Az együttes változik, amikor régi eszközök szükségtelemmé válnak és kihullnak (pl. fakéreg edények, újabban a faedények is), s amikor újabb eszközök jelennek meg. Az új eszközök helyettesíthetnek egy régi eszközt vagy kielégíthetnek egy újonnan támadt szükségletet.

Utoljára hagytuk a vízfordás néhány módjának elemzését. A víz szállítási módját kétségkívül döntően befolyásolják a víztartó edények formái. Kézben vagy kampós rudakra akasztva például csak füles edényeket lehet szállítani. Okunk van feltételezni, hogy a vízfordó vállrudakat megelőzhatték a fületlen edények cipelésére szolgáló eszközök. (Fületlen edényeket fejen vagy vállon egyik kézzel fogva szállítanak a mediterrán térségekben.) A külön-

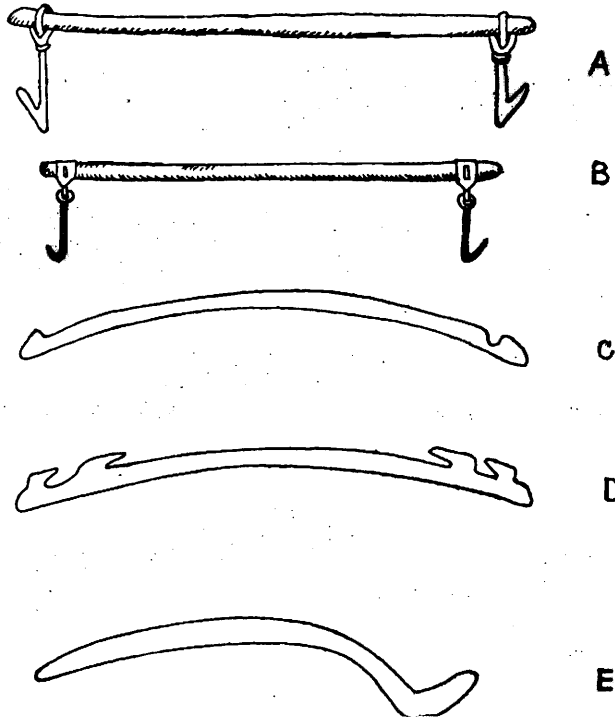

4. térkép. Vízhordási módok elterjedtsége a magyarságnál. A = lógókampós vállrudak, B = vállrudak lógókampók nélkül, C = korsókendők és korsókötel, D = légejhordó bot. (Szerkesztette: PALÁDI-KOVÁCS A.)

böző formájú vállrudak Európa és Ázsia jelentős nagyságú területein elterjedtek.²⁴ Magyarországon azonban a kétkampós vállrudak viszonylag fiatal kultúrelemnek látszanak. A 4. térkép néhány vízhordóeszköz elterjedtségét mutatja a magyarságnál. (A formákat lásd 6. kép.) Ez az elterjedtségi kép azonban megtévesztő, mivel nem érzékelteti az eszköz használatának intenzitását. A Dunántúlon az ivóvízhordás fejen történő elsősorban s ezen a tényen nem változtatott az a körülmény, hogy benyomult ide a lógókampós vállrúd is. Vállrúddal itt legfeljebb néhány férfi hordott vizet, s egy-két ilyen eszköz

²⁴ Moszyński, K. 1967. 632.

található egy-egy faluban. A lógókampós vállrudak északról, az erősen hajlított, vaskampó nélküli vállrudak pedig délről kerültek a magyar nyelvterületre. Az előbbi elnevezései (*váska, vácska, garagulya*) szlovák és ukrán, az utóbbié (*abronyica, obranica, Moldvában karamiszla*) délszláv és ukrán hatást sejtetnek. Sokkal figyelemre méltóbb a vízihordás térképünkön feltüntetett másik két módja. Az Alföldön keskeny, hosszú vászonkendő két végére kötöt-

6. kép. Vízihordó vállrudak formái. A—B = lógókampós vállrúd, C—D = kampó nélküli vállrudak, E = légejhordó bot

tek egy-egy agyagból égetett vizeskannát, korsót s azt a vállukon átvette cipelték. Az utóbbi időkben vászonkendő helyett laposkötelet is használtak már erre a célra. A vállukra vászonkendőt terítettek, hogy a korsókból esetleg kilocsanó vizet felitassák vele.²⁵

Az a rövid, egyik végén erősen görbült bot, amelyet víztartó edények vállon való cipeléséhez használnak (*légejhordó*), szintén figyelmet érdemel. Elterjedtsége szembetűnő, mivel ma már csak Erdélyben található. Sajnos a két utóbbi vízihordó eszközről és módról, különösen ezek történeti múltjáról igen kevés pozitív ismeretünk van. Pedig nem kétséges, hogy éppen ezek az egyszerű, jelentéktelennek tűnő eszközök a legrégebbek.

Rövidre szabott dolgozatunknak nem célja, hogy az emberi erővel történő szállítás Kárpát-medencei eszközeinek és módjainak szintetikus feldolgo-

²⁵ SÁNDOR M. 1962. 462—464.; GUNDA B. 1965. 103.

zását adja. Még az itt felvetett kérdéseknek sem járhattunk teljesen a végére, s nem vonhattuk le az összes kínálkozó következtetést, mert az túlságosan messzire vezetett volna. Ezúttal a terminológiai-nyelvi problémáknak még a felvetésétől is óvakodtunk, pedig a Wörter und Sachen elve régtől kitűnően gyümölcsöző módja az eszközkutatásnak. Célunk lényegében egyetlen vizsgálati szempont bemutatása volt, amely a „domináns” és „alárendelt” eszközök

7. kép. Vízhordó nő abronyciával. Szenttamás (Torontál m.) 1857. Vasárnapi Újság

8. kép. Vízhordás korsókötéllal. Heves megye 1820–1867. KRESZ Mária után

kategóriáinak szétválasztását, a különböző intenzitással használt eszközökből összeálló „együttesek” problémáit veti fel. A bemutatott példák talán elég meggyőzőek ahhoz, hogy ez a vizsgálati szempont nem teljesen terméketlen.

IRODALOM

- BARABÁS Jenő
1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Bp.
- BRINGÉUS, N. A.
1964 *Höbägen. Relikt eller innovation?* Rig, 47. 65–88.
- ERDÉLYI Zoltán
1956 *Bazárkások*. Népr. Közl. I. 52–57.
1965 *A hátikosár Magyarországon* (kézirat) Budapest.
- GANDERT, A.
1963 *Tragkörbe in Hessen. Kulturelle und wissenschaftliche Bedeutung des Korbes*. Kassel.
- GÖNYEY Sándor
1936 *Szalmahordó kelepce Diósjenőn*. NÉ. XXVII. 136–137.
1941 *Szalmahordó hajdiván a Drávaszögben*. Ethn. LII. 283–284.

- GUNDA Béla
 1939 *A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése*. NÉ. XXXI. 294—300.
 1955 *L'udový transport v Žakarovciach*. Slovenský Národopis, III. 150—212. Bratislava.
 1956 *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
 1960 *Életmód és anyagi műveltség* (kézirat) Budapest.
 1965 *Unkarilaisen talonpoikien kantovälineet*. Kotiseutu, 5. 100—113. Helsinki.
- GYÖRFFY István
 1934 *Teherhordás, közlekedés, jármű*. A Magyarság Néprajza, II. 203—225. Bp.
- K. KOVÁCS László
 1948 *A magyar népi közlekedés kutatása*. Bp.
- KRÜGER, Fr.
 1936 *Die Hochpyrenäen*. Teil C. Barcelona.
 1950 *Geographie des tradition populaires en France*. Mendoza.
- MOSZYŃSKI, K.
 1967 *Kultura ludowa Słowian*, I. Warszawa.
- NAGY Benjámin
 1954 *Adatok a magyar teherhordó eszközök használatához és elterjedéséhez*. Ethn. LXV. 142—153.
- SÁNDOR Gábor
 1941 *A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközei*. Magyar Népnyelv, III. 238—274. Debrecen—Kolozsvár.
- SÁNDOR Mihályné
 1962 *Adatok a berettyóújfalusi vízhordáshoz*. Ethn. LXXIII. 462—464.
- SCHMIDT, L.
 1962 *Der Heubogen im südlichen Burgenland*. Aus der Arbeit am Atlas burgenländischen Volkskunde. — Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, VIII. 351—360. Berlin.
- SCHMOLKE, W.
 1938 *Transport und Transportgeräte in den französischen Zentralpyrenäen*. Hamburg.
- SZABÓ T. Attila
 1961 *A kolozsvári fejenhordás történetéhez*. Ethn. LXXII. 618—620.
- VAJKAI Aurél
 1941 *Adatok a Veszprém vármegyei magyarság és németség teherhordásához*. Népi és Nyelvi, I. 88—92. Kolozsvár.

Attila Paládi-Kovács

EINIGE BEMERKUNGEN ÜBER DIE TRAGGERÄTE
 DER UNGARISCHEN BAUERN

(Die Abhandlung wurde in deutscher Sprache in *Studia ethnographica et folcloristica in honorem Béla Gunda* = *Műveltség és Hagyomány* [Kultur und Tradition], Bd. XIII—XIV, Debrecen 1971, S. 409—426 publiziert.)

Аттила Палади—Ковачь

НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИИ О СРЕДСТВАХ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ НОШЕЙ У
 ВЕНГЕРСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА

Резюме

Работа посвящена изучению средств передвижения тяжестей и в ней автор пользуется методом картографии. Разбирая распространение способов и средств передвижения ношей, тяжестей, автор приходит к выводу, согласно которому на территории с венгерским

языком населения на основе господствующих способов и средств передвижения тяжестей можно отличать четыре области (карта № 2). Это — следующие области: 1. Паннония (Задунае) — передвижение ношей на голове; 2. Север Венгрии — передвижение ношей на спине, в домотканой простыне; 3. Трансильвания (Эрдель) — передвижение ношей в двойной сумке на плече; 4. Большая Венгерская Низменность, особенно её южная часть — указанные выше господствующие способы передвижения тяжестей отсутствуют. Эти способы передвижения тяжестей сочетаются с коллекцией различных средств переноса тяжестей, применяемые крестьянским населением в разнообразных функциях.

Следующая группа средств передвижения ношей имеет меньшее значение, распространена она на относительно небольшой территории и связана вообще с той или иной специальной деятельностью, общественной группой или с профессией. (Карта № 1.)

Работа была опубликована на немецком языке в сборнике в честь 60-летия профессора Бела Гунда (Культура и традиция, т. 13—14, Дебрецен 1971).

KISEBB TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Petercsák Tivadar

Vándoriparosok a Zempléni-hegységben

A vándoriparosok olyan személyek, akik faluról falura, városról városra, egyik országból a másikba vándorolva folytatják mesterségüket. Állandó ipari vagy üzleti teleppel nem rendelkeznek, közvetítő és előzetes megrendelés nélkül végzik az ipari szolgáltatásokat, maguk keresik fel a munkáltatót, ellentétben a letelepedett kisiparosokkal, akik a megrendelőket műhelyükben várják meg.¹ A vándoriparosok tevékenysége általában hatósági engedélyhez van kötve. A vándoripar megléte az ipar fejletlenségével, az iparosok hiányával, a népesség szétszórtságával, a rossz közlekedési viszonyokkal és a lakosság szükségleteivel van összefüggésben.² Az ipar fejlődésével a vándoriparosok száma és jelentősége egyre csökken, s csak azok az ágai maradnak meg, amelyekre a lakosságnak feltétlenül szüksége van és ezeket a szolgáltatásokat máshol még nem kapja meg. Jelenleg a vándoriparosok fogalmán a javító munkával foglalkozó mesterembereket értjük. Idetartoznak a drótosok, ablakosok, köszörösök, teknővájó cigányok stb.

Bár jelentősége napjainkban erősen csökkent, a vándoriparosság nagy múlttal rendelkező két ága az ablakosság és a drótosság. Ezzel a régi Osztrák–Magyar Monarchia északi megyéiben lakó szlovákok foglalkoztak. Az itteni lakosság fő foglalkozása az erdei munka, a favágás, a fafaragás, az állattenyésztés és a földrajzi viszonyok miatt kisebb mértékben a földművelés volt. A kevés és rossz minőségű termőföld nem nyújtott elegendő megélhetést a népes családoknak. Ehhez járult még az ipar hiánya, így a szlovákok már régóta kénytelenek voltak más kereseti lehetőség után nézni. Ilyen lehetőséget találtak a vándoriparban és a vándorkereskedelemben.³ A történeti Magyarország üveggyárai közül sok működött a felvidéki megyékben.⁴ Így a környékbeli szlovák falvak férfi lakossága táblaüveggel házalt és megtanulva az ablakozás egyszerű művelését, ablakos lett. Az asszonyok egy része az üvegedényekkel folytatott cserekereskedelmet. A Trencsén és Liptó megyében lakó férfiak pedig a drótozást sajátították el, vagyis törött, repedt vagy lyukas edények javításával foglalkoztak.

A XIX. században és a XX. század elején a drótoztótok⁵ és ablakosok fontos szerepet tölthettek be a magyar lakosság életében. A magyar területen megjelenő szláv vándorok nemcsak gazdasági kapcsolatot jelentenek. A messziről jött embereket mindig nagy tisztelet veszi körül, a magyar parasztságnál is szívesen látott vendégek voltak. Az idegen országokba is járó vándorok munka közben elmesélték a legújabb híreket, a hallottakat tovább adták.⁶ A vándoripar és vándorkereskedelem között szoros kapcsolatok voltak, kezdetben a vándoriparosok nagy része egyúttal vándorkereskedelmet is űzött. Útközben apróbb tárgyakat készítettek és alkalmadtán eladták.⁷ A túróci olej-

¹ Vö. BÁRCZI Géza—ORSZÁGH László, 1959–1962; SOMOGYI Manó, 1905, 5.; *Révai Nagy Lexikona*, 1925.

² SOMOGYI Manó, 1905, 5.

³ GUNDA Béla, 1954, 47. Tanulmányom anyagának gyűjtését s a téma kidolgozását a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének munkaterve keretében kezdtém el.

⁴ SÁGHELYI Lajos, 1938. 90.

⁵ Az elnevezés is mutatja a mesterség szlovák eredetét, hiszen a tót a szlovákoknak, a szlavóniai horvátoknak és a szlovéneknek a magyar nyelvben régebben használt neve. A nacionalizmus eluralkodása után sértő értelemben is használták, *Új Magyar Lexikon*, 1959–1962, VI. 254, 470.

⁶ BANNER Benedek, 1948, 116.

⁷ SOMOGYI Manó, 1905, 51.

károk, „gyógyszerkereskedők” sok orosz holmit elterjesztettek hazájukban (szamovár, a lovaikra orosz hámot raktak, orosz ruhát viseltek).⁸ Szlovákiában ők honosították meg a teázást a parasztság körében és ők látták el teával az úri házakat is. A kereskedőkhöz hasonlóan a vándoriparosok is vettek át kultúrelemeket más népektől és honosították meg szokásaikban, életmódjukban. Egyik-másik vándoralak a nép képzeletvilágába is belekerült, pl. az alföldi nép dramatikus szokásaiban gyakran megtalálható a drótos motívuma.⁹

A vándoripar kérdésével a magyar néprajzi szakirodalomban többen foglalkoztak,¹⁰ de a különböző folyóiratokban, újságokban is jelentek meg leírások, főleg a drótosokról.¹¹ A vándoriparosokról megjelent irodalomban többször említik, hogy a legdélibb drótos falvak Zemplén megyében találhatók.¹² Ezek a Zempléni-hegység hegyközi oldalán meghúzó Kishuta, Nagyhuta (1. kép) és Vágáshuta. E három falu szlovák nyelvű lakóit

1. kép. Falurészlet Nagyhutárról

a felvidékiekhez hasonló földrajzi és megélhetési körülmények kényszerítették, hogy vándoripart folytassanak. A vándoriparosok száma ma már nagyon kevés, de a két világháború között, sőt még az 1950-es években is a férfi lakosság fő foglalkozása volt. Dolgozatomban a zempléni vándoriparosok munkáját, vándorlását, életkörülményeit vizsgálom meg.

A három község története a XVIII. században kezdődik, amikor a Zempléni-hegység hegyközi oldalának nagy részét elfoglaló füzéri uradalom új birtokosa, Károlyi Sándor hozzálátott gazdasági helyzetének megszilárdításához, jövedelmének megnöveléséhez. A pusztán álló helységek betelepítésére már 1702-ben felhívást adott ki, melynek értelmében a letelepedett jobbágyok két évre mentességet nyernek a robot és egyéb szolgáltatások alól.¹³ Károlyi Sándornak a Rákóczi-szabadságharc után is sikerült meg-

⁸ GUNDA Béla, 1954, 81.

⁹ ÚJVÁRY Zoltán, 1970, 357–369.

¹⁰ BANNER Benedek, 1948; GUNDA Béla, 1954; MATTER János, 1889; PECHÁNY Adolf, 1898; PECHÁNY Adolf, 1913; SOMOGYI Manó, 1905; SZALONTAI Barnabás 1970.

¹¹ *Hazánk s a Külföld*, 1867; *Fővárosi Lapok*, 1886; *Vasárnapi Újság*, 1884; *Vázlatok Magyarhon népeletéből*, 1855.

¹² PECHÁNY Adolf, 1913, 124.; GUNDA Béla, 1954, 77.

¹³ ÉBLE Gábor, 1911, I. 255.

tartani birtokait, sőt árulásáért és a szatmári béke megkötése körüli fáradozásáért kapott adományokkal növelte a család vagyonát.

1760 után a Károlyi család nagy erdőirtásba kezdett, s ekkor alapítják az első üveghutákat is a Hegyközben. Ehhez munkáskéz kellett, ezért indult meg a szlovák erdőmunkások betelepítése. Ebben az időben alakult a mai Hollóháza, Kishuta, Nagyhuta és Vágáshuta.¹⁴ A négy község telepítése tehát — mint nevük is mutatja — üvegműhelyekkel, az üvegyártással van kapcsolatban. A Károlyiak füzéri uradalmában a XVIII. század második felében kezdődik meg az üvegyártás. A hagyományos majorsági gazdálkodás mellett működött néhány ipari üzem, főleg vízimalmok, sőr- és pálinkaházak. Radványban fűrészmalom is volt, Füzéren hamuzsirt főztek, Bistén mészégetés, a füzéri erdőben pedig kőbányászat folyt.¹⁵ Az ipari üzemek fejlődésének kedvezett az a körülmény, hogy Károlyi Antal 1763-ban Rolly Józsefnek zálogba adta a birtokot.¹⁶ Rolly igyekezett minél több hasznot húzni az uradalomból, ezért fejlesztette az ipari üzemeket. Mivel az uradalom területén hatalmas erdősegek voltak, amelyeket nem tudtak másként kihasználni, üveghuták létesítésével akarta hasznosítani. Az üveghuták alapítását indokolta az is, hogy a szerződés előírása szerint „Az erdőt jó állapotban tartsa, kereskedni vele nem szabad, de maga hasznára vihet fát”.¹⁷ Rolly újra megindítja az üvegyártást Hollóházán, ahol a XVIII. század első felében is működött üveghuta. Alapítási ideje ismeretlen, az első adat 1742-ből való, de néhány évtized múlva meg is szűnt a kis huta. Rolly József 1780-ban állít fel új műhelyt egy másik völgyben. A huta különböző bérlők kezelésében 1831-ig működött, amikor Károlyi István köedény manufaktúrát létesített a helyén.¹⁸

A többi három falu településtörténetét nehezebb felkutatni, mert nevük a XIX. század folyamán sokszor változott. A megyei monográfiák és a különböző kiadványok állandóan összekeverik a regéci Háromhutával (Ó-, Közép- és Újhuta). A hollóházin kívül még két üvegműhely működött Nagyhuta, illetve Vágáshuta mellett. Nagyhuta első említése 1763-ban történik *Hutta Radvaniensis* néven, amikor összeírják az üvegekészítéshez szükséges felszerelést. Az összeírás szerint a huta mellett táblanyújtó kemence és hamuzsírűző kazán is működött. Ennek felszerelése, valamint a műhely szerszámai között három üvegfúvó pipát és csak két darab formát találunk.¹⁹ Ez azt mutatja, hogy a huta fő terméke az ablaküveg, bár öblösüvegről is szó van a leltárban. 1784-től a falu lakóinak száma egyre növekedett, amit a keresztelek emelkedő száma mutat.²⁰ Hívták *Radványi Ó Hutának*,²¹ 1810-ben pedig *Ó Radványi Hutta* néven fordul elő.²² A hollóházi üzemmel ellentétben ezt nem adták bérbe, hanem uradalmi kezelésben maradt és a benne dolgozó mesterek a jövedelem harmadrészét kapták.²³ 1809-ben ezt írják a műhelyről: „meg szűnven benne már az égetés, az ott levő munkás emberek ott meg telepedtek, és mint zsellérek tractáltaknak, . . . pénzülváltyák meg Robotjaikat az Házatlanok 2 Rf. az Házal bírók pedig 4 Rfval”.²⁴ A műhely megszűnt ugyan Nagyhután, de a lakosság továbbra is kapcsolatban maradt az üvegyártással. Az uradalom 1826-os összeírása szerint 27 házal bíró zsellér élt itt, akik az újhuti (ma Kishuta) zsellérekhez hasonlóan üveges munkával járták az országot.²⁵ Az üveget a még működő prédahegyi (Vágáshuta), hollóházi és regéci hutákban szereztek be. Az 1881-es népszámláláskor *Sompataki-Nagy-Huttának* nevezik, 38 házban 178 lakos él.²⁶ 1890-ben *Sompataki Nagyhuta* a neve.²⁷ Ma egyszerűen *Nagyhutának* hívják.

Közvetlenül Nagyhuta mellett fekszik *Kishuta*, ma egy közigazgatási egységet alkot vele. 1826-ban azt írják róla, hogy „. . . ezen Helység az Urbáriumnak behozása

¹⁴ BALASSA Iván, 1964, 20.

¹⁵ TAKÁCS Béla, 1966, 61.

¹⁶ ÉBLE Gábor, 1911, I. 263.

¹⁷ Uo. 264.

¹⁸ TAKÁCS Béla, 1966, 67.

¹⁹ Uo. 68.

²⁰ BALASSA Iván, 1964, 22.

²¹ Latinul is előfordul 1789-ben: „In Huta Antiqua Domos Inguilinaris 12”. Országos Levéltár. Károlyi Levéltár. Lad. 98. No. 60.

²² BALASSA Iván, 1964, 22.

²³ TAKÁCS Béla, 1966, 68.

²⁴ OL. KL. Lad. 87. No. 84.

²⁵ OL. KL. 16. cs. No. 162.

²⁶ 1881. évi népszámlálás.

²⁷ BALASSA Iván, 1964, 22.

után telepítetvén".²⁸ Az urbárium szabályozása Abaújban általában 1771-ben történt,²⁹ így a helység megtelepülését az 1780-as, 90-es évekre tehetjük. E település neve is sokat változott. 1796-tól csaknem mindig *Sompataknak* nevezik és a huta szó elmarad mellőle.³⁰ Lakosai azt tartják, hogy őseik Popócról (Gömör megyei szlovák nyelvű község) jöttek be és eleinte faszenet égettek.³¹ 1809-ben *Sompataki Huta* nagyobb része Berkelyi Boldizsár — a kisbózsvai uraság — birtokában van. A Károlyi-családnak csak négy zsellére lakott itt. Szántóföldjük kevés, az is a házak körül terül el, kaszálóikat pedig az irtványokon az erdőtől hódították el.³² 1826-ban *szállítványnak* (Colonia) nevezik *Radványi Új Hutát*, ahol 47 házzal bíró zsellér lakik.³³ Lakói „mint Zsellérek 18 gyalog napokat tartoznának szolgálni, de ezekből régi szokás szerint, minthogy Üveges Munkákkal kereskedve többnyire egész esztendőzt szaka az Országba széjjel vándorolván, a munkára elé nem vétethetnek, tsak 6 napokat szolgálnak le természetben leginkább szüretkor a Radványi gazdaságban; a többi u. m. 12 napokat pedig váltják minden Napot 30 krjával”.³⁴ A falu neve 1889-ben még *Sompatak*, de 1890-től kezdve *Sompataki Kis Huta*,³⁵ ma pedig röviden *Kishuta*.

A negyedik szlovák település — ahol üvegyár is működött — *Vágáshuta*. Neve 1794-ben tűnik fel először *Huta Vagasiensis Prédahegy* alakban, 1795-ben csak *Prédahegy*, 1799-ben pedig *Huta Prédahegynek* nevezik.³⁶ Vágáshuta a Prédahegy révén lett község, ugyanis a hegy oldalában működött a Károlyiak egyik üveghutája. A Prédahegy a mai Vágáshuta községtől keletre ismert helynév. Aljában néhány ház húzódik meg. A huta alapítási évét nem lehet pontosan meghatározni, de 1789-ben már működött, mert ekkor vette bérbe Behinya Vencel.³⁷ A falu első lakói betelepített szlovák erdőmunkások voltak. Egy 1809-es összeírás szerint a hutás mesteren és legényeken kívül 12 házzal bíró zsellér is letelepedett itt, akik a hutás mesternek szolgálnak. Ekkor öblösüveget is készítették a hutában, így jelentősebb volt a nagyhutainál.³⁸ Az üzem nem sokáig működött ezután, az 1810-es években szűnt meg, ekkor költözött el a Behinya-család Prédahegyről.³⁹ 1833-ban *Vágási Huta* vagy *Prédahegy* a neve és 29 házból 190, főleg szlovák lakos él.⁴⁰ 1890-ben *Kovácsvágási Huta* az elnevezése, de ez is megrövidül, s 1905-től csak Vágáshuta.⁴¹

A négy szlovák lakosságú falu a XVIII. század második felében települt meg a mai helyén és irtották ki az erdőt. Létrejöttük a szénégetéshez, de méginkább az üvegyártáshoz kapcsolódik. A három üveghuta termékei között az ablaküveg dominált, amivel vándoripart űztek. Kénytelenek voltak ezt tenni, mert az üvegyáron, erdei munkán kívül egyéb kereseti lehetőségük nem volt.⁴² Földet csak irtással lehetett szerezni, de az is kevés volt, keveset termett. Ezt az 1826-os összeírás is jelzi: „... lakossai által élt földje hegyes völgyes, minéműségére nézve kövitses ritka föld, mely trágyázás nélkül igen keveset termő.”⁴³ A Hegyközben a hutákban a legkevesebb a kataszteri tiszta jövedelem. 1910-ben meghatározták a földek értékét és az egész Hegyközben nem volt első osztályú szántóföld. A füzéri járásban az egy holdra eső kataszteri tiszta jövedelem 417 fillér. Legalacsonyabb Kishutában (76), Nagyhutában (95), míg Füzérkajátán 216, Filkeházán 431, Füzérradványban 543, Pálházán pedig 626 fillér a kataszteri tiszta jövedelem.⁴⁴ Érdeemes megnézni a Hegyköz 1956-ban készült gazdasági statisztikáját, ami még jobban mutatja a huták korlátozott földművelési viszonyait.⁴⁵

²⁸ OL. KL. 16. cs. No. 163.

²⁹ BALASSA Iván, 1964, 21.

³⁰ Uo. 22.

³¹ Uo. 22.

³² ÉBLE Gábor, 1911, I. 276.

³³ OL. KL. 16. cs. No. 163.

³⁴ OL. KL. 16. cs. No. 163.

³⁵ BALASSA Iván, 1964, 23.

³⁶ Uo. 23.

³⁷ TAKÁCS Béla, 1966, 70.

³⁸ OL. KL. Lad. 87. No. 84.

³⁹ TAKÁCS Béla, 1966, 70.

⁴⁰ CSÍKVÁRI Antal, 1939. 213.

⁴¹ BALASSA Iván, 1964. 23.

⁴² TAKÁCS Béla, 1966, 69.

⁴³ OL. KL. 16. cs. No. 163.

⁴⁴ *Abaúj-Torna Vármegye adóközségeinek ...*, 47.

⁴⁵ BALASSA Iván, 1964, 46.

A statisztikából megállapítható, hogy a legkevesebb művelhető földterülete Kishuta (82 kh), Nagyhuta (110 kh) és Vágáshuta (212 kh) községeknek van, míg a többi falu lakói több száz holdon tudnak gazdálkodni. A gabonanövények termesztésében is alatta marad a három község a többinek: Kishuta 33 kh, Nagyhuta 48 kh, Vágáshuta 53 kh búzával bevetett területével szemben Nyiriben 257 kh, Kovácsvágáson 279 kh búzát termesztettek. Kukoricából Kis- és Nagyhutában egyformán 3 kh-at, Vágáshutában 15 kh-at ültettek, míg ugyanakkor Nyiriben 67, Kovácsvágáson 63 kh-at. Bár a statisztika 1956-ban készült, hasonló vagy még rosszabb lehetett az arány az 1800-as években is,

Község	Lakosság száma	A teljes határ kh-ban	A teljes szántó kh-ban	Búzavetés kh-ban	Árpavetés kh-ban	Zabvetés kh-ban	Kukoricavetés kh-ban	Rozsavetés kh-ban	Tehén	Pigyd szarvasmarha	Juh	Sertés	Ló
Filkeháza	168	772	393	74	29	25	20	12	36	35	—	42	23
Füzér	792	6530	1143	388	99	47	53	48	215	210	52	277	35
Füzérkajata	409	1509	537	211	55	52	45	26	129	111	—	106	18
Füzérkornlós	350	946	432	168	44	34	37	30	78	94	—	74	36
Füzérradvány	652	1392	691	208	118	18	74	65	158	132	1	283	10
Hollóháza	760	401	218	68	46	8	17	26	107	74	—	100	22
Kisbózsva	106	1326	165	43	16	15	8	10	26	47	—	39	4
Kishuta	397	3441	82	33	3	3	3	5	78	44	—	126	6
Kovácsvágás	850	3666	957	279	88	74	60	93	129	155	506	286	138
Nagybózsva	372	1570	387	122	48	37	34	16	81	73	8	130	32
Nagyhuta	268	3543	110	48	10	—	3	5	73	29	—	59	6
Nyiri	608	2900	885	257	104	67	67	65	192	222	22	300	22
Pálháza	735	1163	508	181	84	50	58	52	105	116	58	265	68
Pusztafalu	549	1144	580	289	68	18	25	48	178	136	—	167	20
Vágáshuta	283	347	212	53	24	—	15	32	93	42	—	94	3

ami szükségessé tette, hogy e falvak lakói más munka után nézzenek. A Hegyközben működő huták kicsik voltak, nem kapott bennük mindenki munkát. A XIX. század első évtizedeiben ezek is végleg megszűntek, így mind többen voltak kénytelenek ablakossággal foglalkozni. Az üveget a még működő regéci és észak-magyarországi gyárakban szerezték be.

Az ablaküveg használata Magyarországon a XV—XVI. században terjedt el, elsősorban a főurak udvarában.⁴⁶ A szegény emberek házában és a majorsági épületeken még a XVII. században is zömmel *sövényből font, zsúppal kötött, papirosos, papiros-lantornás, hólyagos és deszkatáblás* ablakok voltak.⁴⁷ Az ablaküveg nagyobb mértékű elterjedése csak a XVIII. században kezdődik meg részben a szlovák vándoriparosok közvetítésével. Az ablak üveggel való hálóalást segítette II. József 1786-ban kibocsájtott rendelete is, amely szerint a Magyarországra hozott osztrák árukat, így az üveget is vámmentesnek kell tekinteni. Ezzel a hazai üvegyáraknak komoly versenytársuk akadt. A versenyt azzal akarták a maguk számára hasznossá tenni, hogy olcsó közvetítést vettek igénybe, az üvegyárak környékén lakó szlovákoknak adták el a táblaüveget.⁴⁸

A XIX. század elején a gyártási eljárások tökéletesedése és a termelés olcsóbbá válása következtében az üveg közszükségleti cikk lett.⁴⁹ A falvakban is egyre többen

⁴⁶ TAKÁTS Sándor, 1917, 187.

⁴⁷ Uo. 187.

⁴⁸ SÁGHELYI Lajos, 1938, 189. Az ablakosok főleg Nógrád, Gömör, Liptó, Nyitra, Árva és Trencsén megye Morvaországgal határos falvaiból kerültek ki. SOMOGYI Manó, 1905, 15.

⁴⁹ SÁGHELYI Lajos, 1938, 275.

vették igénybe a vándoriparosok szolgálatait. Az 1900-as népszámlálás alkalmával 1543 ablakost számoltak össze.⁵⁰ A kiskereskedők és kisiparosok a vándoriparos ablakosokban versenytársat láttak és minden eszközt megragadtak a verseny kiküszöbölésére.⁵¹ Ez volt az egyik oka annak, hogy 1901-ben megalakult az Üveg- és Porcelánkereskedők és Üvegesek Országos Egyesülete.⁵² Már az augusztusban megtartott kongresszuson foglalkoztak a házalás kérdésével, eltörlését kérték. Sérelmesnek találták, hogy a kormány az 1884. évi ipartörvényben az üveges iparokat szabad iparoknak minősítette.⁵³ A kormányzat később is elzárkózott a kérés teljesítésétől, az ablakbevigaszt egyszerű munkának minősítette, mert az háziiparszerűen is üzhető.⁵⁴ 1905-ben az üveges szakmának alig 40%-át tették ki a szakmát tanult iparosok, a többiek vándoriparosok voltak.⁵⁵ A vándorüvegesek az iparosok támadása ellen egy Mária Teréziától kapott szabadalomlevélre hivatkoztak, de bizonyítani nem tudták. A hatóságok a kivándorlás csökkentése érdekében továbbra is megengedték a vándoriparosok tevékenységét. Vándoripari igazolványt kaptak és a fővárosban is üvegezhettek.⁵⁶ Az üveges iparosok kérésére 1907-ben a nagykereskedők elhatározták, hogy a szlovák ablakosoknak és más nem üvegeseknek a táblaüveg árát 20%-kal felemelik, de a megállapodásból nem lett semmi.⁵⁷

Az üveges szakma és a vándoripar közötti ellentétet 1922-ben akarták rendezni. Az 1922. évi XII. tc. XIII. §-ának 72. pontja az üvegiipart és a többi üveget feldolgozó iparágakat a képesítéshez kötött iparágak közé sorolta. Ez azt jelenti, hogy ezután az üveges ipart csak az üzheti, aki a szabályos tanoncú letelte után segédlevelet szerzett, s legalább 2 éves szakbavágó gyakorlattal rendelkezik. A vándoriparosok által végzett üveges munka azonban továbbra is szabad maradt. A trianoni béke után egyre kevesebb lett a számuk, a fővárosban már nem is adtak ki újabb vándoripari igazolványt.⁵⁸

A hegyközi ablakosok a huták megszűnése után is folytatták vándor mesterségüket. Pontos adatok nincsenek arról, hogy a múlt században a hutákból hányan jártak ablakozni, de a fentebb elemzett megélhetési viszonyok miatt valószínű, hogy a férfi lakosság nagy többsége vándoripart folytatott. A századforduló után még mindig ez volt a fő foglalkozásuk. Az 1920-as, 30-as években azonban a férfiak nagy többsége abbahagyta az ablakozást és áttért a drótozásra, amit a Trencsén és Liptó megyei szlovák drótosoktól tanultak meg. Ezek a vándoriparosok évente több ízben egy-két hétre megtelepedtek Kis- és Nagyhutában. Kishutában Gregus Andráséknál, Nagyhutában pedig Szemán Józseféknél szálltak meg és a két ablakos megtanulta tőlük a drótozás egyszerű mesteriségét. Példájukat követve egyre több ablakos tért át a drótozásra.⁵⁹ A változás oka egyrészt, hogy az üveges mesterek konkurenciája is nagy volt, de főleg az, hogy az üveg sokkal nehezebb, mint a drót és a bádóg. Egyszerre 50–60 kg üveget is elvittek a hátukon, nem beszélve arról, hogy az üveg törekenysége miatt igen nagy volt a kockázat. A Sáros-patakon és környékén fennmaradt közmondás — „Boldog, mint a hanyattesett ablakos”⁶⁰ — is e foglalkozás veszélyességére utal.

A drótosok, *drótárok*, mint nevük is jelzi, eredetileg a törött cserépedényeket drótozták be, tették ismét használhatóvá.⁶¹ A XIX. század végén az edények anyaga megváltozott, ugyanis az 1880-as évektől kezdve az agyagból készült konyhaedényeket mindinkább kiszorították a horganyozott és zománcozott fémedények.⁶² A gyárilag készült edényeket olcsóbban megvehette a lakosság, így ezek — bár lassan — de elterjedtek. E változás következtében a drótosok fokozatosan átálltak a bádogos munkára, de továbbra is drótosoknak nevezték magukat és a lakosság is így hívja őket. A hutái

⁵⁰ *A Magyar Korona Országainak* ...

⁵¹ SOMOGYI Manó, 1905, 25.

⁵² SÁGHELYI Lajos, 1938, 316.

⁵³ SÁGHELYI Lajos—SZILASI Ferenc, 1960, 14.

⁵⁴ Uo. 15.

⁵⁵ SÁGHELYI Lajos, 1938, 318.

⁵⁶ Uo. 323.

⁵⁷ Uo. 324.

⁵⁸ Uo. 350.

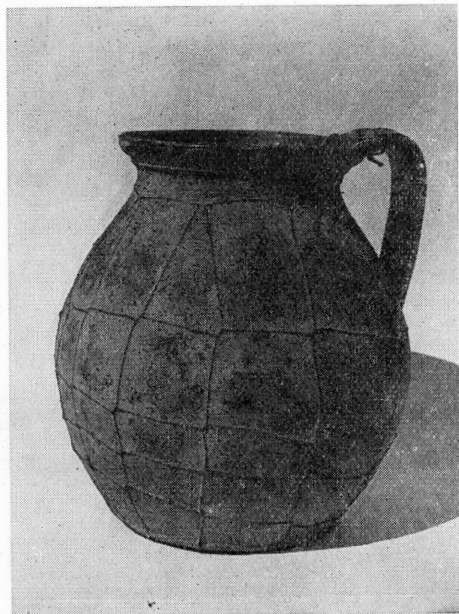
⁵⁹ Vö. SZALONTAI Barnabás, 1970, 68. Az új országhatár ellenére még átjártak Magyarországra a csehszlovákiai drótosok.

⁶⁰ TAKÁCS Béla, 1966, 69.

⁶¹ A felvidéki szlovákok a magukkal vitt drótból apróbb használati tárgyakat készítettek, pl. egérfogókat, pipaszurkálókát, kosárcákát, vasalótartókat. A drótozás mellett ezekkel a tárgyakkal házaltak. Somogyi Manó, 1905, 40.

⁶² SOMOGYI Manó, 1905, 40.

ablakosok egy része a XX. század elején már együtt sajátította el a drótozást és a bádgos munkát. A bádgos mellett azonban továbbra is vittek magukkal drótot, mert még a két világháború között sok bedrótozni való cserépedény volt. Általában a kevés edénnyel rendelkező szegényebb háztartásokban igényelték a drótozók munkáját, akik nem tudták kicserélni az eltörött, de fémedénnyel nem pótolható cserépedényt. Előfordult, hogy még a megrepedés előtt megerősítették az újonnan vásárolt edényeket is (2. kép). Később gyakran drótoztattak be olyan használaton kívül levő edényeket, amelyeket nagyon megszeretett a család és emlékként akart megőrizni.

2. kép. Drótozott szilke. Rákóczi Múzeum, Sárospatak. Ltsz.: 61.16.61

A munkalehetőségek növekedésével fokozatosan csökkent a vándoriparral foglalkozók száma. Közvetlenül a II. világháború előtt Nagyhutában már csak kb. 15, Kishutában kb. 10, Vágáshutában kb. 20 ablakos volt. A drótosok száma a két világháború között Kishutában 40–50, Nagyhutában kb. 45, Vágáshutában megközelítően 70.⁶³ 1948 körül egyre több munkalehetőség akadt a környéken. Sokan dolgoznak a pálházi ipartelepen, az erdszetnél és az 1950-es években megnyílt perlitbányában. 1969-ben Kishutában 4, Nagyhutában 10, Vágáshutában 20–25 ember foglalkozott drótozással. Ablakos már csak Nagyhutában él. Suták Lajos Miskolc és környékét, Repka József pedig Debrecen vidékét járja. Már mindketten 70 éven felüliek, így ők e mesterség utolsó képviselői. A három község közül régen és jelenleg is Vágáshután van a legtöbb vándoriparos, ami a község elzártabb helyzetéből következik. Messzebb van Pálházától, mint a másik kettő, így a kevesebb munkaalkalom miatt még ma is folytatják a régi mesterséget.

A zempléni vándoriparosokat két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe azok tartoznak, akik fő foglalkozásként üzték az ablakozást és drótozást, egész évben járták az országot. A második csoportba tartozott a vándoriparosok nagyobb része, vándorlásukat a földművelés és az erdei munka határozta meg. Télen ölfát vágtak és közelítettek az uradalmi erdőben, nyáron pedig *kepébe* arattak a szomszédos falvak módosabb gazdáinál.

Az ablakos és drótos mesterséget a fiúgyerekek már 14–15 éves korban megtanulták apjuktól, nagyobb testvérüktől. Néhány alkalommal együtt mentek, segítettek a

⁶³ A vándoriparosokról pontos adatok nincsenek, számukat csak az emlékezet alapján lehet hozzávetőlegesen megállapítani.

munkában, majd önállósodtak. Indulásukat mindig egy kis készülődés előzte meg. Az asszonyok pogácsát sütöttek, néhány napra való száraz élelmet (kenyeret, szalonnát, hagymát) raktak a tarisznyába. Indulás előtt a férfiak mindig elmentek a kocsmába, és hitellebe ittak, hogy szerencsés legyen az út, s amikor visszatértek, akkor fizették ki a kocsmárosnak a tartozást. Az indulás napján semmit nem adtak kölcsön a háztól. Nem lesz szerencséje a drótosnak, ha valaki üres *vedérrel* átmegy előtte az úton, vagy fekete macska ill. nyúl szalad át előtte.

A vándoriparral rendszeresen foglalkozók felosztották maguk között az ország területét, mindenkinek megvolt a maga körzete, *járása*,⁶⁴ általában egy nagyobb város a központja. A járásba tartozó községek száma vándoriparosonként változott. A vándoriparosok egy része állandóan egy körzetbe járt, mások néhány év után újabb vidéket kerestek fel. Egymás járásába általában nem mentek, mert időnként vita volt belőle. A zempléni vándoriparosok csak a keleti országrészt járták, de a két világháború között még a Dunántúlra is átmentek néhányan. Az 1950-es évek elején a főbb ablakos járások központjai: Szekszárd, Mohács, Budapest, Kalocsa, Cegléd, Szolnok, Szeged, Debrecen, Kisvárdá, Mátészalka, Nyírbátor (3. kép). Drótosok az alábbi városokban és környékükön dolgoztak ekkor: Székesfehérvár, Budapest, Vác, Balassagyarmat, Hatvan, Szeged, Hódmezővásárhely, Cegléd, Debrecen, Mátészalka, Kisvárdá, Nyírbátor (4. kép). A vándoriparosok számának rohamos csökkenésével a vándorlási terület is szűkült és 1969-ben csak Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye községeit járták. Az 1960-as évek elején hatóságilag is korlátozták tevékenységüket és csak a saját megyéjükben dolgozhattak. Néhány év után azonban ismét megengedték, hogy a tanácsok hozzájárulásával a környező megyéket is felkeressék. Az 1960-as évek végén drótos Debrecen, Kisvárdá, Mátészalka, Nyírbátor, Ózd, Mezőkövesd környékén, ablakos Debrecenben és Miskolcon dolgozik (3–4. kép). Az ablakosok utolsó két képviselője a 74 éves Repka József és a 78 éves Suták Lajos, mindketten nagyhutai lakosok. Repka József járásába az alábbi helységek tartoznak Debrecen központtal: Derecske, Földes, Kaba, Nádudvar, Hajdúszoboszló, Nagyhegyes, Balmazújváros, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház, Hajdúsámson, Mikepércs, Sáránd, Hosszúpályi, Monostorpályi, Vértes, Nagyléta, Kokad, Almosd, Bagamér, Vámospércs. Suták Lajos Miskolcon telepedett le, és innen keresi fel a következő falvakat: Kistokaj, Mályi, Nyékládháza, Emőd, Vatta, Bükkábrány, Mezőnyárad, Mezőkövesd, Bogács, Cserépvárалja, Répáshuta, Bükkszentkereszt, Bükkszentlászló.

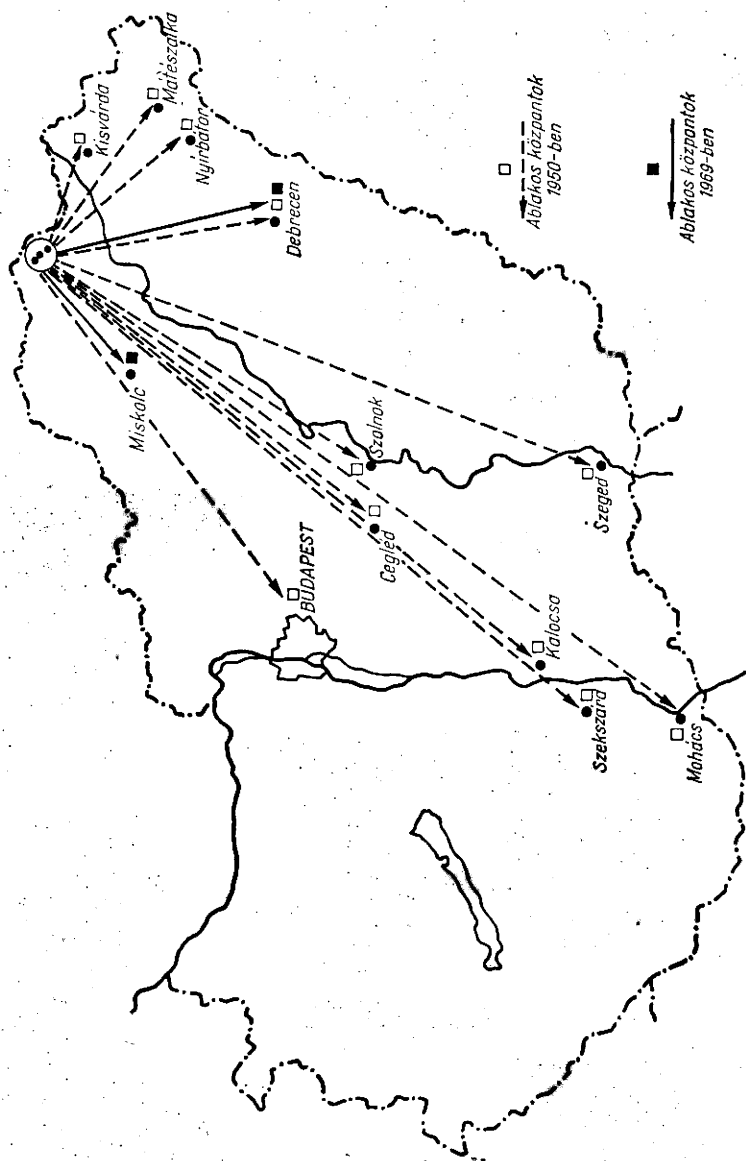
A három község lakói más-más területre jártak. A kishutaiak Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyéket keresik fel, Nagyhutáról Salgótarján, Miskolc és Ózd környékére mennek. A vágáshutaiak eljártak Szabolcsba is, de általában a Bodrogköz, Hegyköz és a Hernád-völgy falvaiban, valamint Hatvan környékén találtak munkát.

Az állandó vándoriparosok a központban egyedül vagy közösen albérltet tartottak fenn, és a hét végére mindig visszatértek ide. Úgy tervezték meg az útvonalat, hogy vasárnapra a központba érjenek. A Miskolc környékén dolgozó nagyhutai Ajzner Miklós drótos a következő útvonalon jár: *Miskolc* — Sajószentpéter — Kazincbarcika — Szuha-kálló — Múcsony — Ormosbánya — Izsófalva — Rudabánya — Felsőtelekes — Alsótelekes — Kánó — Imola — Ragály — Trizs — Zubogy — Zádorfalva — Alsószuha — Dövény — Jákfalva — Felsőnyárad — Kurityán — Szuha-kálló — Kazincbarcika — Sajószentpéter — *Miskolc*. Repka József Debrecenből két útvonalon járja be körzetét (5. kép). Ha többen voltak egy központban, előre megállapodtak az útvonalakban, hogy ne akadályozzák egymást. Néha ketten — általában apa és fia, vagy testvérek, rokonok — összeálltak és „egy tőzsdére dolgoztak”, a keresetet pedig egyenlő arányban elosztották.

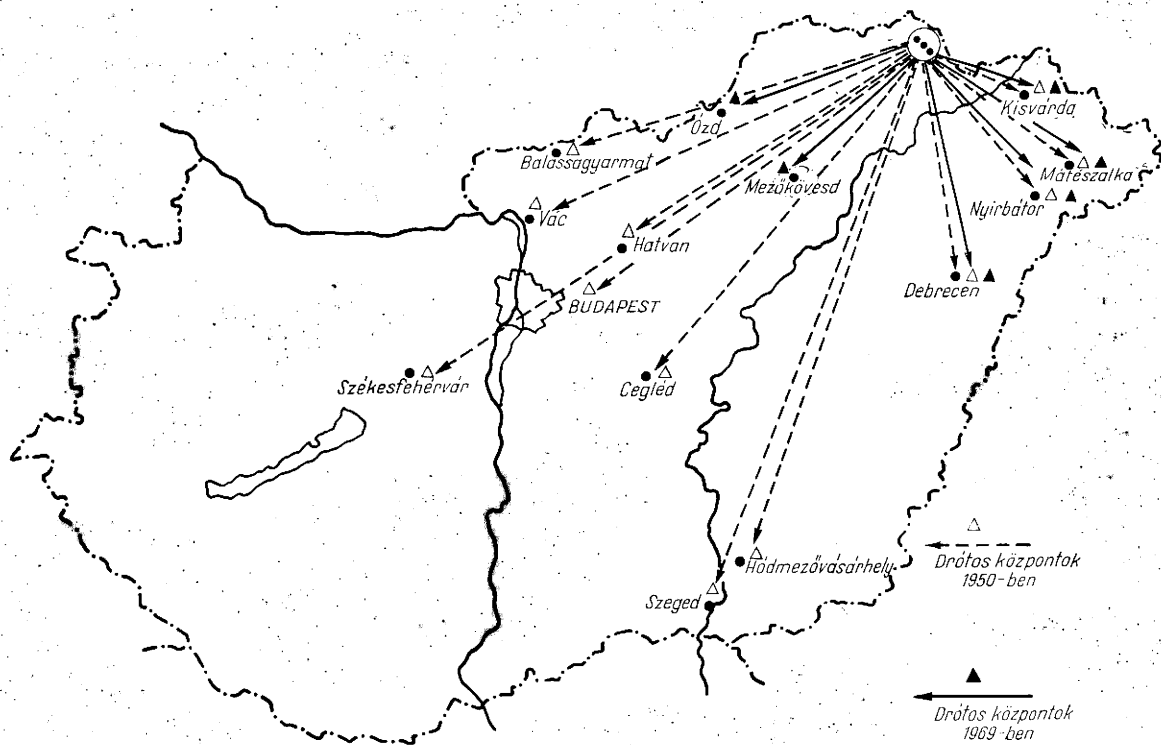
Míg otthonról a központba mindig vonattal utaznak, addig az útvonalat gyalog, újabban kerékpárral járók be (6. kép). Csak az egymástól távolabb eső helyekre, főleg az Alföldön utaznak vonattal. A faluba beérve az ablakosok „Ablakot csináltatni! Ablakot csináltassanak!”, a drótosok „Drótozni, fódózni, fazikát fódózni” elnyújtott kiabálásával adták hírrül érkezésüket. Ahol éppen javítani való edény vagy ablak volt, behívták és először megegyeztek a fizetségben. Reggel az első ablakszemet vagy edényt bármilyen olcsón megcsinálták, hogy egész nap legyen munkájuk.

A vándoriparosok táplálkozása nagyon rendszertelen volt, hétközben száraz kosztot éltek, amit időnként a munkabéren felül kapott meleg étellel egészítették ki. Egy bizonyos idő után már a legtöbb faluban akadt ismerős, ahol szívesen látták őket. A szállás mindig ott volt, ahol éppen rájuk esteledett. Nyáron a padláson, csűrben, pajtáknban,

⁶⁴ Nem azonos a közigazgatási járással.

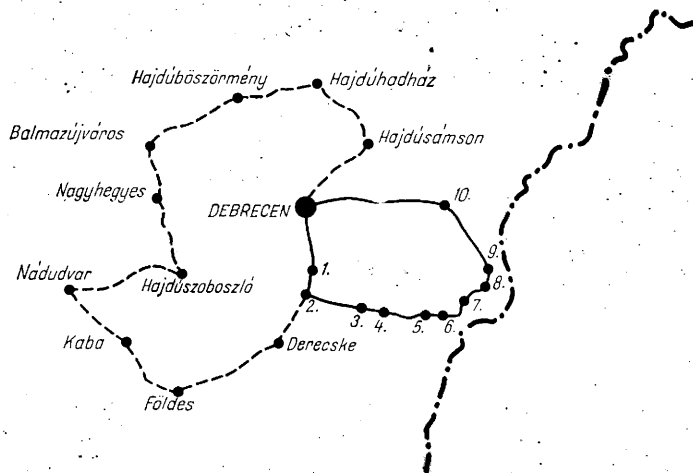
3. kép. Az ablakosok vándorlási körzetének szűkülése

4. kép. A drótosok vándorlási területe 1950-ben és 1969-ben

télen az istállóban alhattak, s ezért nem kellett fizetni. Az ismerősöknél vacsorát is kaptak és a házban aludtak.

Vasárnapra mindig visszatértek a szállásra és ha többen voltak, húslevest főzettek a háziasszonnyal. A háziakkal sokszor egészen szoros kapcsolat alakult ki, többen a falu búcsújára és nyaralni is elmentek a vándoriparoshoz. A központból egy-két havonta mennek haza a családhoz és ilyenkor ajándékot is visznek. Az asszonyok férjük elé mentek Sátoraljaújhelybe, vásárolni a keresetből.⁶⁵ A Debrecenben jelenleg is dolgozó Repka József pl. húsvétra, pünkösdre, karácsonyra, a búcsúra (szept. 8.), vetésre, aratásra, kaszálásra, krumpliasásra és egyéb rendkívüli alkalommal megy haza. Hazautazáskor a felszerelést mindig a központban hagyták és itt tartották az üveg és bádoglemez egy részét, valamint a váltás ruhát is, ha hétközben a falvakat járták.

5. kép. Repka József ablakos útvonalai Debrecen központból

A vándoriparral részlegesen foglalkozók és a környező vidékre járók általában naponta hazatértek, esetleg két-három hétre mentek el. Az első világháborúig szinte kizárólag gyalog jártak, azóta kerékpárral vagy motorkerékpárral. Leginkább a Bodrogköz, Hegyköz és Hegyalja falvait keresték fel, de eljutottak Borsod megyébe is.

A vándoriparosok ruházata nem különbözött a szegényiparaszi viselettől (7. kép). Az első világháborúig gatyában jártak. Télen fekete fürtös ungvári vagy debreceni gubát és báránybéléses sapkát hordtak. A lábukra nyáron gömbölyű orrú bocskort, télen csizmát húztak. Hétközben ugyanabban a ruhában jártak, a fehérneműt is csak a központban vagy otthon váltották. A központban volt a váltás ruha is, amit vasárnap vettek fel.

A három község lakóinak életét nagymértékben meghatározta, hogy a férfiak a szűkös megélhetési viszonyok miatt vándoriparral foglalkoztak. A kevés földet az otthon maradt családtagok művelik, ezért is van az asszonyoknak nagyobb szerepük a szlovák falvak földművelésében, mint a Hegyköz többi községében. A szántás a környező magyar falvakban kizárólag férfimunka, az asszony vagy a gyerekek csak a jószág vezetésében segítkeztek. A vándoriparosok sem mentek általában addig az útba, amíg a szántást és vetést el nem végezték, de a kevesebb földdel rendelkezőknél még így is előfordult, hogy az asszonyok fogták meg az eke szarvát.⁶⁶ A meredek hegyoldalakon levő szántóföldekre pedig kizárólag az asszonyok és lányok hordják fel a trágyát a hátukra vett *ponyvában*.⁶⁷

⁶⁵ Néprajzi Múzeum. Ethnológiai Adattár 2711. BAKÓ Ferenc gyűjtése.

⁶⁶ BALASSA Iván, 1964, 63.

⁶⁷ A ponyva a Hegyközben használatos teherszállító eszköz. Négyzet alakú vászon, a sarkain négy vászonkötéssel (*trakk, tračka*).

6. kép. Kerékpáron közlekedő vándor drótos. Vágáshuta

7. kép. Vándor ablakos és felesége. Vágáshuta

A nők feladata az erdei falevél gereblyélése és hazahordása, és ők szállítják le a meredek hegyoldalakon learatott gabonát is. Az otthon maradt nők és gyermekek a férfiak által keresett jövedelmet az erdőből pótolták. Az erdei gyűjtögetésnek a hutákban volt és ma is itt van a legnagyobb jelentősége. A vadon termő növényeket felhasználták a táplálkozásban, de a jövedelemszerzés szempontjából is fontos szerepük volt. Kora nyártól őszig az asszonyok és gyerekek elfoglaltsága a gombaszedés. A gombának sok fajtáját ismerik: *tinóra* (grib), *szepegomba* (ošušňak), *csirkegomba* (kurčatka), *galambgomba* (šivánka), *úrígomba* (pánske hubi), *pecérke* (pečárka), *potypinka* (poťpinke), *keserűgomba* (horkiňe), *fenyőgomba* (podšosňaki). Egyénileg és csoportosan is szedték, általában a szomszédok, rokonok álltak össze. A két világháború között a sátoraljaújhelyi piacon értékesítették a gombát, málnát (*malina*), szedret (*čarnice*), szamócat (*jahodi*). Kora hajnalban indultak

8. kép. Ablakos lakóháza Vágáshutáról. Dr. JANÓ Ákos felv.

az erdőbe, kosárba és *kaskába* (*košček*) szedték és ha megteltek az edények, a hegyeken keresztül gyalog mentek be a városba. Hetenként kétszer, a piaci napokon mindig ott voltak, a hazafelé szedett gombát pedig *kész helyekre* vitték Újhelybe, vagy megszáritották. Piacra főleg tinórat, csirkegombát és szepét hordtak nyersen. A második világháború után kevesebbet járnak piacra, a gombaféléket és vadgyümölcsöket az Erdei Termékeket Feldolgozó és Értékesítő Vállalat helyi megbízottainak adják el. Ilyen átvevő működik Pálházán és Vágáshután. A gombagyűjtőknek lécekeretre feszített *drótkosarat* adnak kölcsön, ezen szárítják napon a vékonyra szeletelt gombát. A száraz gomba kilójáért a minőségtől függően 40–100 forintot fizetnek. A szeder kilogrammja 7 Ft., a málnáé 14 Ft. Egy idősebb asszony kora reggeltől délutánig kb. 15 kg szedret szed, amivel 100 forinton felül keres. A gyógynövények közül a *csipkét* (*šipulka*), *árvacsennálvirágot* (*bluha prokri-va*) — nyersen 10 Ft., szárazon 70 Ft, *hársfavirágot* (*lipovik vet*) — 45 Ft., *kakukkfüvet* (*materina duška*) — nyersen 1 Ft., szárazon 3 Ft. — szedik.⁶⁸ A kis határú falvak rétjein kevés széna terem, ezért a hóelvonulása után az asszonyok az erdőre mentek téli füveket szedni a szarvasmarháknak. Nyáron is egyik fontos teendőjük volt, hogy télire fűvet (*trava*) gyűjtsenek az új erdőirtásokban (*šekšú*). Többen indultak el, *sallóval* (*šerp*) vágták le a fűvet és ponyvában szállították haza hátán. A fűvet még az erdőn megszáritották és a padláson (*padon*) tárolták. Az asszonyok hordták haza nyáron ponyvában és *ručník*kal a télire való

⁶⁸ Ignác Jánosné vágáshutai átvevő közlése.

tüzelőt a környező erdőkből. Ősszel felébe szedték a makkot az uradalmi erdőkben, ezzel hizlalták a kevés számú sertést, a háború után az erdészet is átveszi, 90—100 Ft-ot fizet mázsájáért. Többen jártak a sárospataki szőlőkbe napszámba kapálni, augusztusban és szeptemberben pedig a hutákból is sok lány és asszony ment a bodrogközi falvakba kendert törni, tilolni. Ilyenkor a férfiak is úton voltak, ezért inkább azoktól a családoktól mehettek, ahol még valaki otthon maradt a gyerekekre vigyázni, az állatokat ellátni. Csoportosan mentek, gyalog vagy vonattal és több hétig maradtak egy-egy faluban. Egy házhoz hárman-négyen is beálltak, szállást és ételmet is ott kaptak. Tilolt kender volt a bérük, általában *ötödébe* dolgoztak,⁶⁹ de előfordult, hogy a hatodik vagy hetedik *markot* kapták. Az így keresett *szösz* ponyvában szállították haza és télen fonták meg.

Az ablakos az üveget (*kľeňka*) a hátára vett *krošňában*⁷⁰ szállította (9. kép)

9. kép. Vándor ablakos, hátán krošňával. Debrecen

és ebbe rakta a szerszámait is. A krošňát könnyű puhafából készítette az ablakos vagy más hozzáértő ember a szabványüvegek miatt pontosan meghatározott méretűre (10. kép). Az üvegezésnél használt szerszámok:⁷¹ *üvegvágó* vagy *gyémánt* (*démant* (Vágáshuta)), a legfontosabb és legértékesebb szerszám, *collstok*, *gittleverő kés* (*obijak*, *git obijač* (Vh.)) — a kitört ablak keretéből ezzel kaparják ki a száraz *gittet*, *gittelő kés* (*gitóňik*, *gitovač* (Vh.)) — a gitt felkenésére szolgál, *harapófogó* (*kľešče*, *šćikarce kľešče*) (Vh.), *kalapács* (*mľatek*), *stifnikalapács* (*štifľovi mľatek*, *mľateček* (Vh.)) — olyan vasnyelű szerszám, amelyet kalapácsként és vésőként, valamint a behasított végével szegek kihúzására is lehet használni, *vonalzó* (*lenija*), *ár* (*šidlo*) (11. kép). A szerszámokat a *krošňa* közepén elhelyezett szerszámos ládában tartották, a gitt és a *stifniszögek* (*kľiňce*, *štifňiki*, *štifľe* (Vh.)) mellett. A vándoriparosoknak nélkülözhetetlen felszerelésük volt még a *bot* (*palica*, *kijak* (Vh.)), amit a kutyák elleni védekezésül is használtak, de főképpen a járást könnyítette meg a nehéz teherrel. Erre a célra a *barkócafa* a legjobb. Már a vékony hajtást kiválasztották és bevagdosták, így a bot görcsös lett. Kivágás után tűz fölött megpörkölték, ezzel tartósították.

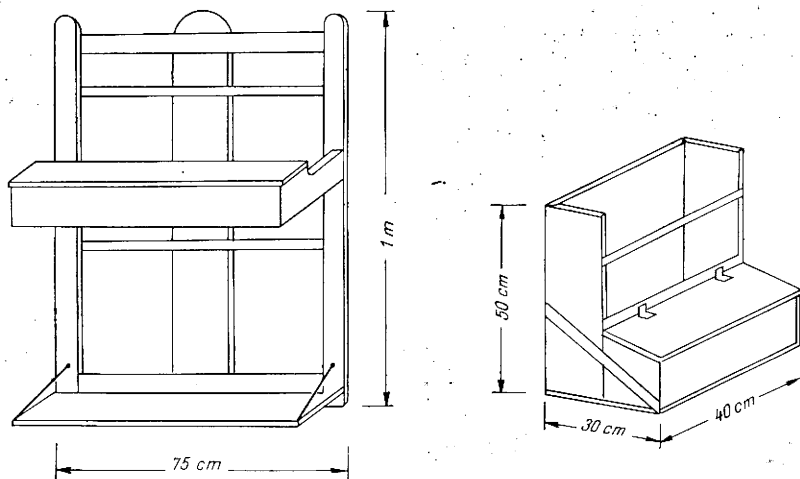
⁶⁹ Vö. KÁNTOR Mihály, 1961, 23.

⁷⁰ Jelentése magyarul: *hátikosár*. T. GÖBEL Marianne, 1970.

⁷¹ A szerszámok magyar neve mellett a három községben használatos szlovák kifejezéseket is közlöm. Ahol ez hiányzik, ott a szerszámoknak csak a magyar nevét ismerik.

Az üvegezés technikája a XVIII. századtól kezdve nagy átalakuláson ment keresztül. Ekkor az ablaküvegek még kerek vagy hat-nyolcszögletűek voltak és *üvegtányér*nek nevezték.⁷² A tányérokot ólommal fogták össze, hogy nagyobb felületet kapjanak. A XIX. század elején az üvegtányér és az ólomtechnika használata megszűnt és négyzetes vagy téglalap alakú táblaüveget raktak a fából vagy vasból készített keretbe.⁷³ Az üveg rögzítése ekkor már az ablaktapasztal (gitt) történik.⁷⁴ Ezután az üveget gittel, léccel vagy *núttal* rögzítik a keretbe. A gitt használata az általánosabb, s ez a legcélszerűbb is, mert szorosan zár, nem engedi a nedvességet az üveghez, így kisebb az elrepedés veszélye. A háromszögű hasáb formájú lécdarabbal való rögzítést ritkábban alkalmazták, mert a léc nem zár olyan pontosan, mint a gitt. A nütös ablak már csak a nagyon régi épületeken fordul elő, de korábban ez is általános volt. Az üveget csak a keret szétszedésével lehetett behelyezni a keretben hagyott résbe, a sarkoknál pedig vaspántokkal és facsapokkal fogták össze.

Az ablakosok kitörött ablakok újraüvegezésével és új üveg berakásával egyaránt foglalkoztak. Először mindig megegyeztek a fizetésben és csak úgy kezdtek a munkához.

10. kép. Az ablakos és drótos szerszámoszláda méretei

Jó időben az udvaron, rossz idő esetén a konyhában dolgoztak. Az ablakos kiveszi a *rámát* (ablakkeretet) és aszatra helyezve *dolgozza be* az üveget. A keretet új ablak üvegezésénél is először megtisztítja a szennyeződéstől, a belső peremére ragadt festéktől. Kitörött ablaknál pedig elengedhetetlen a régi gitt leverése. A balkézben tartott gittleverő kést kalapáccsal ütve fokozatosan megtisztítja a keret peremét, végül a törmeléket késsel vakarja le (12. kép). Collstokkal leméri a keretet és a megfelelő üveget ráhelyezi úgy, hogy az egyik vége egybeessen a keret belső peremével. Másik végét a vonalzó mellett végighúzott üvegvágóval bemetszi és kézzel letöri. Ha az üveg nem törik le egyenesen, az üvegvágó megfelelően kiképzett oldalával tördeli le az apró darabokban. A levágott táblaüveget behelyezi a keretbe, úgy hogy *feküdjön*. Az üveg rögzítése a vékony lemezből készült, háromszög alakú stífniszöggel történik, de ezenkívül 10-es, 13-as méretű szeg is használnak. A második világháború előtt apró darabokra vágott dróttal is rögzítettek, sőt korábban még faszöggel is dolgoztak. Ilyen esetben árral lyukat fúrtak a keretbe és ebbe ütötték a faszöveget. Az ablakos egy 130×50 -es méretű ablakkeret hosszabb oldalába 4–4, a rövidebbe 2–2 stífniszöveget üt. Az így rögzített üveget gittel tapasztja be. A gittelés egyik módja, amikor egy maroknyi gittet összegyúrva rátesz a keret szélére és ebből egy keveset elvéve rányomkodik az üvegre és a keret belső peremére. A másik eljárás, amikor a henger alakúra összegyúrt gittet a bal kezébe fogja, s az üvegre helyezve nagyujjával

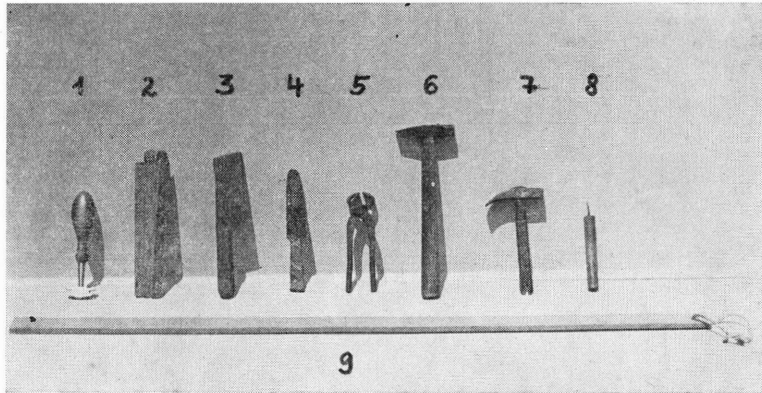
⁷² SÁGHELYI Lajos, 1938, 190.

⁷³ Uo. 275.

⁷⁴ SÁGHELYI Lajos—SZILASI Ferenc, 1960, 14.

az üveg szélére és a keret belső peremének függőleges oldalára nyomja fokozatosan előre haladva, a jobbkezben tartott gittelőkéssel pedig az üvegre 45°-os szögben lesimítja.

A drótos vándoriparosok munkája kizárólag a konyhai eszközökhöz kapcsolódik. A cserépedények drótozása, a zománcos és alumínium fazekak, lábasok, mosogató

11. kép. Az üvegezéshez használt szerszámok: 1. üvegvágó v. gyémánt (démánt), 2. collstok, 3. gittleverő kés (obijak, git obijač), 4. gittelő kés (gitóňik, gitovač), 5. harapófogó (klešče, ščikarce klešče), 6. kalapács (mlatek), 7. stífníkalapács (štíflnovi mlatek, mlateček), 8. ár (šidlo), 9. vonalzó (lenija)

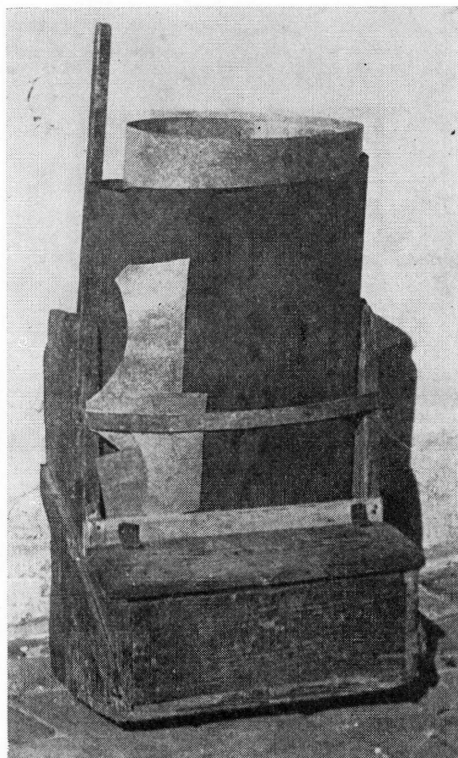

12. kép. Vándor ablakos munka közben. Debrecen

fazekak, vödörök foltozása és fenekelése mellett kiégett tűzhelyek javításával és új sütők készítésével is foglalkoztak.

Amíg a háztartásokban csak cserépedényeket használtak, a drótosok nagyon kevés szerszámmal dolgoztak és az anyagot (drótot) is könnyen szállíthatták. A zománcozott és alumínium edények elterjedésével azonban többféle javítási munkát kellett végezni,

ami több szerszám használatával jár együtt. A foltozáshoz és fenekeléshez szükséges lemezt (*blaha*) nehezebb szállítani, nem fér el egy tarisznyában vagy táskában. Ekkor terjedt el a hátra vehető szerszámosláda, aminek a neve a drótosok között *krošeňka* (13. kép). Rendszerint könnyű fából, ritkán fémlemezéből készítették. Két részből áll: a lemeztartóból és a szerszámtartó dobozból (10. kép). Ez utóbbiban a következő felszerelést tartják: *véső* (*dlátko*), *kisüllő* (*kula*), *lyukasztó* (*dorňi*), *ár* (*šidlo*), *reszelő* (*pilňik*), *harapófogó* (*klešče*), *collstok*, *csipőfogó* (*drobrube*), *pléhnyíró olló* (*nosnice*), *hidegvágó* (*glasko*), *kiskalapács* (*máli mlatek*), *nagykalapács* (*velki mlatek*), *fakalapács* (*dreveňi mlatek*) — a lemez egyenesre kalapálására használják, *vonalzó* (*lenija*), *üllővas* (*kovadlo*), *nyitszőgtartó doboz* (*škatula*), *faalátét*, *csiriztartó doboz* (14. kép).

13. kép. Drótos szerszámosláda (*krošeňka*)

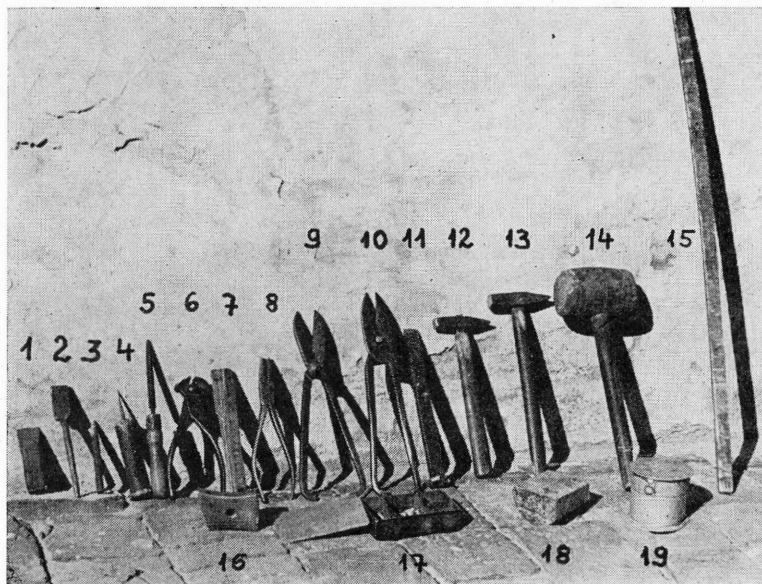
A drótosok kétfajta drótot — vörörszet és alumíniumot — használtak, amit a lemez mellé raktak a krosnyába. A nyersanyagokat a vaskereskedésekben vásárolták. Egyszerre 8–10 kg lemezt vesznek, de ezt nem viszik mind magukkal az útra, egy részét a központban hagyják. Régen a 100×65 cm-es lemez méret volt a legelterjedtebb, ma többféle változata van: 100×200, 100×65, 100×50, 140×72 cm. Újabban a kerékpárral közlekedő drótosok közül néhányan a kerékpár vázára szerelt bőrtáskába rakják a szerszámokat, a lemezt pedig a csomagtartóra kötik, így kényelmesebben szállíthatják.

A fémedényeket kétféle eljárással teszik ismét használhatóvá: a foltozással és fenekeléssel.⁷⁵ A foltozás történhet egy folttal (*platka*) és nittszeggel (*ňita*), két folttal amit nittszeg fog össze, a nagyobb méretű lyukakat pedig két nagy és két kisebb folt felhasználásával javítják meg. Nagyon kis lyuk esetén a lyuk átmérőjétől 1–1,5 cm-rel nagyobb foltot vág ki a bádoglemezből kör vagy ellipszis alakúra. A foltot a drótos a

⁷⁵ A cserépedények drótozását és foltozását SZALONTAI B. részletesen leírta (*Szalontai Barnabás*, 1970.), ezért a továbbiakban csak a fémedények és tűzhelyek javításával foglalkozom.

térdére helyezett üllővason közepén átlukasztja, majd az edény formájának megfelelően kikalapálja. A nittszeget belülről a kicsit kitágított lyukba helyezi, s erre húzza kívülről a csirizzel bekent foltot. Befejezésül a foltból kiálló nittszegvéget kalapálja le úgy, hogy az üllővasat az edény belső oldalán a szeg végéhez szorítja (15. kép). Ha két foltal dolgoznak, akkor az előzőhöz hasonló módon még egy foltot kilyukasztanak. A nittszeget az egyik foltba dugja és csipőfogóval erősen meghúzza. A nittszeges foltot megcsirizezve az edény belsejéből a kitágított lyukra helyezi, kívülről pedig a kiálló nittszegre húzza a csirizes külső bádogfoltot, hozzászorítva az edény külső felületéhez. A nittszegvég lekálapálására itt is szükség van. A nagyobb méretű lyukak befoltozásánál két nagyobb (3–4 cm) foltot vág ki és megcsirizezve az edény belső és külső oldaláról a lyukra helyezi. Ezután két kisebb (2 cm) átmérőjű kilyukasztott foltot a nagy foltokra ráhelyezve

14. kép. Drótos szerszámok: 1. véső (dlátko), 2. kisüllő (kula), 3. lyukasztó (dorňi), 4. ár (šidlo), 5. reszelő (pílňik), 6. harapófogó (klešće), 7. collstok, 8. csipőfogó (drobrube), 9.–10. pléhnyíró olló (nožnice), 11. hidegvágó (glasko) 12. kiskalapács (máli mlatek), 13. nagykalapács (velki mlatek), 14. fakalapács (dreveňi mlatek), 15. vonalzó (lenija), 16. üllővas (kovadlo), 17. nyitászógtartó doboz (škatula), 18. faalátét, 19. csiriztartó doboz

nittszeg segítségével fogják össze. Ezt a módszert ritkábban alkalmazzák, ha a lyuk igen nagy, inkább új fenéket tesznek az edényre.

A fenékelés első mozzanataként kalapáccsal kiveri az edény rossz fenekét, majd ollóval egyenesre körülnyírja az alját. Az üllővas segítségével kifelé hajlítja, peremet v. falcot csinál, amit a hidegvágó mellett lehajlít (16. kép). Az edényt ráhelyezi egy lemezre és az árral a belső oldalán megjelöli a körvonalát. Erre 1–1,5 cm-t még ráhagy és úgy vágja ki az új fenéket. A lemezt egyenesre kalapálja, majd az üllővas mellett felhajlítja az árral megjelölt körvonalon felüli részt, itt is falcot készít. Az új fenéket megpróbálja ráilleszteni az edényre, ha nem fedi egymást a két falc, kifelé kalapálja az új fenék peremét. Az edényre illesztett fenéket fogóval néhány helyen rászorítja az edény alsó peremére. Befejezésül kalapáccsal lehajlítja a fenék peremét úgy, hogy az üllőt az edény belső oldalához szorítja. Ezt a műveletet perklizésnek nevezik (17. kép). Az így rögzített fenéket fogóval még egyszer végig rászorítja az edényre.

A kiégett tűzhelyeket a konyhában vagy nyáron az udvaron javítják. Először leszedi a tűzhely vasfedőt és taluseprűvel megtisztítja a koromtól a belsejét. A sütőt is kiveszi, hogy ne akadályozza a munkában. A collstokkal leméri, hogy milyen méretű lemez kell és a méreteket vonalzó mellett árral jelöli meg. A kivágott lemezt fakalapács-

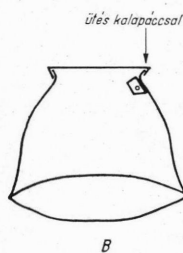
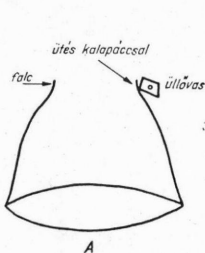
csal egyenesre kalapálja. A téglalap alakú folt egyik sarkából kimetsz egy kis négyzetet, s így kapja meg a végleges foltot. Hidegvágóval meglazítja a tűzhely *rámáját* és ebbe illeszti a lemez egyik végét. A következőkben árral megjelöli, majd lyukasztóval kilyukasztja a nittszegek helyét a lemezen. A foltot a felső részén és az egyik oldalán kell csak kilyukasztani, mert az alul lelőgő részt a tűzhely alá hajtják, a másik oldalt pedig a keret

15. kép. Lyukas edény foltozása. Kishuta

16. kép. Bacsó János kishutai drótos munka közben. Debrecen

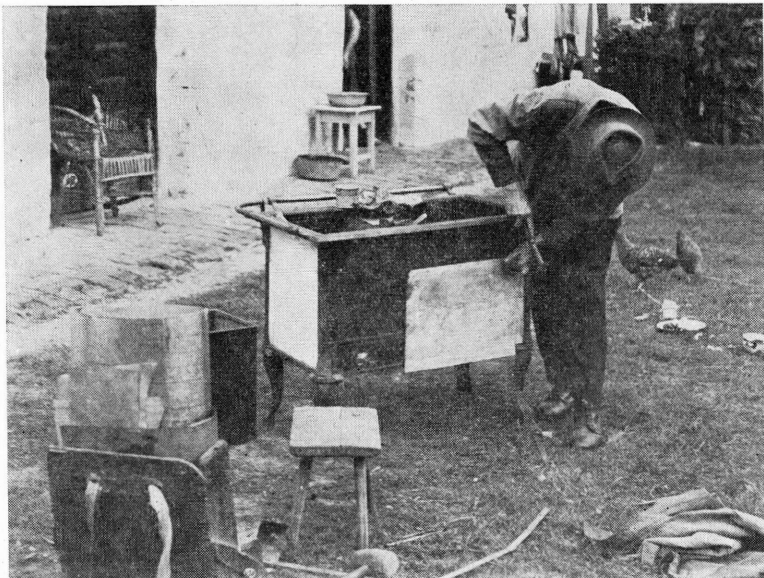

17. kép. Edény fenekelésé: A) a falc lehajlítása, B) perklizés

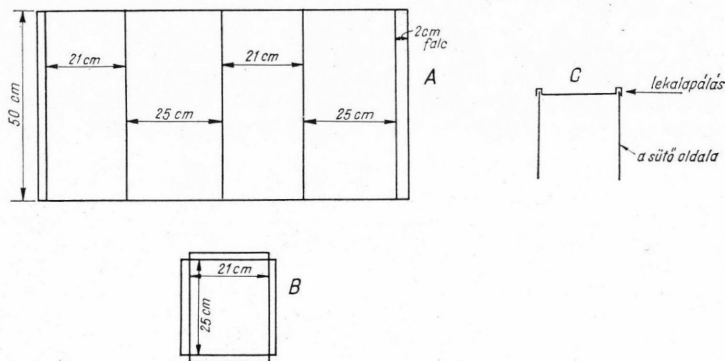
tartja. A kilyukasztott lemezt ismét a tűzhely hátuljára helyezi és a lemezen levő lyukakon keresztül a tűzhelyet is kilyukasztja az árral (18. kép). A lemezt nittszegekkel rögzíti úgy, hogy kívülről helyezi a lyukakba és belülről kalapálja le. Utolsó mozzanatként a folt alul lelőgő részét a tűzhely alá kalapálja és a fogóval szorosan rögzíti.

A háziasszonyok gyakran készíttetnek a drótosokkal új sütőt a kiégett helyére, mert a vastag lemezből készült sütő tovább tart, mint az üzletben vásárolt. Először

leméri a sütő szélességét, magasságát, hosszúságát és a méreteknek megfelelően kiszabja a sütő palástját (19. kép). A palást két végén 2 cm széles falcot hagy, majd fakalapáccsal egyesenesre kalapálja és egy deszka mellett összehajtja. A két végén hagyott falcot 6 nittszeggel fogja össze. Ezután külön kiszabja a sütő hátulját ugyancsak 2 cm-es falccal. A falcokat lehajlítja, s a feneket az összenittelt sütőre illeszti, majd nittszeggel rögzíti.

18. kép. Kiegett tűzhely javítása. Debrecen

19. kép. Sütő készítése: A) a sütő oldala kiterítve, B) a sütő hátulja, C) az oldalak és a fenékrész összekapcsolása

A vándoriparosok a munkáért mindig pénzt kértek, esetleg ott foltozták meg ingyen az edényeket vagy üvegezték be az ablakokat, ahol szállást kaptak éjszakára. A háború alatt és utána az infláció idején ruháért, lisztért, olajért stb. dolgoztak. Összegyűjtve hazavitték a családnak. Igyekeztek állandó árak mellett dolgozni, de az élelmes háziasszonyok mindig lealkudtak belőle. Az árba ritkán számították bele a munka után kapott kenyeret, szalonnát, bort vagy egy tányér levest. Az üveges munkák árait a XIX. század 40-es éveiiig a vármegyék szabták meg. A vándorablakosok tarifáját nem ismerjük,

de hasonlók lehettek az üveges mesterekéhez a meglévő konkurencia miatt. A század első évtizedeiben egy négy hüvelykes tábla ára ólommal 4 krajcár, 5 hüvelykesé 5 krajcár volt, minden hüvelyknyi terjedésnél egy krajcárral több. Egy négyszöglábnyi ablak ólommal 24 krajcár, gittel 21 krajcár, nútba helyezve pedig 18 krajcár volt.⁷⁶ A számokból megállapíthatjuk, hogy legdrágább az ólommal való üvegezés, de emellett már megjelenik a később általánossá váló gitt és a nutos ablak is. A XIX. század vége felé az ablakosok a munkáért az üveg árán felül 10–20 fillért kértek.⁷⁷ Az ablakos munka árát egyrészt az üveg mérete szabja meg. Jelenleg 48×120 ; 44×130 ; 50×130 ; 64×160 ; 65×160 ; 68×160 ; 70×160 cm-es üvegméreteket vannak.⁷⁸ Egy m² üveg ára 50 Ft. Ezt a méretet 80–100 Ft-ért rakja be a keretbe. Ebben az összegben benne van az üveg, a gitt és a szeg ára is. Egy kg. gitt 9,20 Ft, 10 dg szeg ára 11 Ft. Egy m² üvegre kb. egy kg gitt kell, így egy m²-es üveg berakásával kb. 30 Ft-ot keres. Egy 50×130 cm-es ablak beüvegezését negyed óra alatt végzi el. Repka József 74 éves ablakos még most is megkeres havonta 1800–2000 Ft-ot. Az élelmet és az adót ezen felül ki tudja fizetni. A drótosok keresetét is mindig a

20. kép. Drótos vándoriparos lakóháza. Nagyhuta

megjavított edények száma és nagysága határozza meg. Szalontai B. számítása szerint Suták Vince kishutai drótos havi átlagos jövedelme a felszabadulás előtt 163,50 P.⁷⁹ Bacsó János kishutai drótos 1969-ben az alábbi árakon végzi a munkát: kis folt 3 Ft.; nagyobb folt 10–12 Ft.; új fenekelés 20 Ft.; tűzhely foltozása 40 Ft.; új sütő készítése 80–100 Ft. Ilyen árak mellett saját bevallása szerint az élelmezésen és az albérleti díj kifizetésén felül havonta átlagosan 1600–1800 Ft-ot tud megkeresni. A vándoriparosok egységesen 300 Ft adót fizetnek egy évre, emellett havonta 20 Ft a KIOSZ tagsági díj és 80 Ft a nyugdíjalap. Ez egy évre összesen 1500 Ft. A vándoriparosok nagyon takarékos életet éltek, a megkeresett pénzt mindig maguk vitték haza, csak sürgős esetben küldték postán vagy falubeli ismerőssel.

⁷⁶ SÁGHELYI Lajos, 1938, 281.

⁷⁷ SOMOGYI Manó, 1905, 21.

⁷⁸ Az anyaggyűjtést 1969-ben végeztem.

⁷⁹ Az átlag kiszámításánál azt az optimális esetet vette figyelembe, ha állandóan van munkaalkalom és amit a drótos egy nap maximálisan meg tud javítani. A munka-lehetőségek azonban nagyon esetlegesek.

IRODALOM

- Abauj-Torna Vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként.* Budapest, 1914.
- A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve.* Budapest, 1882.
- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása.* Budapest, 1904—1906.
- BALASSA Iván
1964 *Földművelés a Hegyközben.* Budapest,
- BANNER Benedek
1948 *Házalók népünk szolgálatában.* Ethn. LIX, 110—116.
- BÁRCZI Géza—ORSZÁGH László
1959—1962. *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára.* Budapest,
- CSÍKVÁRI Antal (szerk.)
1939. *Abauj-Torna vármegye.* Budapest.
- ÉBLE Gábor
1911 *A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története.* I—II. köt. Budapest.
- GUNDA Béla
1954 *Az orosz vengerec 'házaló kereskedő' jelentésének néprajzi vonatkozásai.* Ethn. LXV, 76—87.
- Hazánk s a Külföld,* 1867.
- HÓKE L.
1886 *A vándorló tótok. Néprajzi tárca.* Fővárosi Lapok. XXIII, Budapest.
- KÁNTOR Mihály
1961 *Bodrogközi len és kendermunkák, szöttesek.* Sárospatak. *Magyarország és a Nagyvilág,* 1870. VI.
- MATTER János
1889 *Trencsénmegyei drótosaink.* Csurgó.
- PECHÁNY Adolf
1898 *A felső-magyarországi tótok.* In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben. Felső-Magyarország (I. rész)* Budapest.
1913 *A tótokról.* Budapest.
- Révai Nagy Lexikona.* 1925.
- SÁGHELYI Lajos
1938 *A magyar üvegesipar története.* Budapest.
- SÁGHELYI Lajos—SZILASI Ferenc
1960 *Üveges szakmai ismeretek.* Budapest.
- SOMOGYI Manó
1905 *A hazai vándoripar és vándorkereskedés.* Budapest,
- SZALONTAI Barnabás
1970 *Kerámia a nyírbátori paraszti háztartásban.* Debrecen.
- TAKÁCS Béla
1966 *A Zempléni hegység üveghutái.* Budapest.
- TAKÁTS Sándor
1917 *Magyar üvegyártók és üvegesek.* In: *Rajzok a törökvilágból.* III. Budapest.
- T. GÖBEL Marianne
1970 *Szlovák—magyar szótár.* Budapest.
- Új Magyar Lexikon,* 1959—1962.
- ÚJVÁRY Zoltán
1970 *Egy genre-típus a népi dramatikus szokásokban.* Klny. a debreceni Déri Múzeum 1967. évi évkönyvéből Debrecen.
- Vasárnapi Újság,* 1884.
- Vázlatok Magyarhon népeletéből,* 1855.

Szállítás málhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken

A Magyarság Néprajza „Teherhordás, közlekedés” fejezetében a málházásról hiába keresünk említést. Mindössze a következő néhány mondatot találjuk: „terhelőnyeret, 'tergenyét' az Alföldön számár-ra szoktak rakni a juhászok (223. l.). Ezen nem lehet ülni. A terhelő vagy csacsinyereg arra való, hogy a juhász a cókmojkját reá aggassa, rakja.”¹ Pedig a málházásnak népünk egyes csoportjainál említést érdemlő jelentősége volt, ha nem is emelkedett akkora fontosságra, mint több balkáni, mediterráneumi népnél.² A szállításnak ez a módja a társadalmi-gazdasági fejlődés kezdeti fokán szorosan kapcsolódott a térszíni viszonyokhoz, az úttalan sivatagokhoz és a meredek, sziklás hegységekhez. Környezetünkben a Kárpátok magasabb hegységei, havasai tették szükségessé a málhás állatokkal történő szállítást, erősen szűkítvén a kerek járművek hatókörét.

A Gömör-Tornai karsztvidék nem tartozik a magas hegységek közé, viszont a mészkőhegységek sajátosságainak megfelelő formációk, a szakadékos völgyek, meredek mészkőfalak, mint a Szádelői hasadék, a Sajó szurdokvölgye Pelsőc vidékén, akadályozták a járműforgalmat. A karsztvidék csehszlovákiai oldalán (Szilicei karszt) és magyarországi részein (Aggteleki karsztos hegység, Észak-borsodi karszt)³ egyaránt híres cseppkőbarlangok találhatók. A karsztvidék és a vele szomszédos terület több kisebb tájból áll. Legfőbb jellegzetességük az, hogy a karsztfennsíkot és a vele északról határos Gömör-Szepesi Érhegységet egymással párhuzamos, kelet–nyugati irányú patak völgyek tagolják. Ezeknek a völgyeknek a természetföldrajzi adottságai eltérnek egymástól. A Bódva és a bele ömlő patak völgyei (Színi völgy, Torna völgy, Ida völgy) kedveznek a mezőgazdasági termelésnek. A mészkő málladéka kitűnő termőföld. Szántani nehéz, kapálni könnyebb, kertművelésre kitűnően alkalmas. A karsztos málok (délnek fekvő hegyoldal) szőlőt, gyümölcsöst műveltek. Itt van a szőlőművelés északi határa. A málok telepítő hatását mutatja a déli fekvésű községek nagy száma. Szőlőt termeltek a Torna-víz mentén fekvő községek mind, sok volt a szőlő Színpetri, Szín és Bódvaszilas határában is, míg Komjátiban és Nádaskán, mert málain a termőföld kevesebb, azelőtt csak diót termeltek. A Galyáság mészköves málain is sok a szőlőkert.⁴ Az egykori Torna megye bőséges gyümölcsstermesztését a XIX. század elején MAGDA Pál is megörökítette: „Bort nem legjobbat ugyan, de kitsinségéhez képest nem keveset szűrnek az egész Tornai hosszú völgyben Jablontzától Tornáig, és az egész déli részén Jósvalfón, Varbóton, Szőlős Ardón, Színen, Szigligeten, Szilason, Komjáthin és Lenkén. A' sok gyümölcsöstől vette kétség kívül nevezetét Almás, Körtvélyes, Jablontza . . . Különösen szilvát sem Magyarországon sem a' külföldön többet soha nem láttam; mint a' Körtvélyesi szőlő hegyeken; a' leg szebb érett 's lehullt szilvát meg vetették a' lakosok, mert szedni sem győzték.”⁵ A tornai gyümölcs hírének megerősíti FÉNYES Elek is: „Gyümölcsben felette gazdag ezen kis megye. Almás, Jabloncza, Körtvélyes híhetőleg neveiket is innen költsönözték.”⁶

¹ GYÖRFFY István é. n., 224.

² VAKARELSZKI, Hriszto 1966, 383. skk.

³ BULLA Béla 1962, 162–166. A karsztvidék és egyes részeinek az elnevezése a magyar és a szlovák földrajzi irodalomban is többször változott. Ezért a régebbi, leginlább ismert, a nagyobb egységet jelentő Gömör-Tornai karszt elnevezést használjuk.

⁴ STRÖMPL Gábor 1922, 6–7.

⁵ MAGDA Pál 1819, 390.

⁶ FÉNYES Elek 1837, 337.

A karsztvidékkel szomszédos Rozsnyói-medence természeti viszonyai a mezőgazdasági művelést ugyan még lehetővé teszik, de a szőlőművelést és a kiterjedtebb gyümölcsstermesztést nem engedik meg. A medence mintegy száz méterrel magasabban fekszik a tengerszint fölött, mint a Torna völgy, mások a talajviszonyok, s mivel észak felől nyitott, éghajlata is zordabb, kiegyensúlyozatlanabb annál. A vidék népe találon nevezi a Torna völgyet „meleg völgy”-nek, az északról szomszédos Csermosnya völgyet pedig „hideg völgy”-nek. Rozsnyó vidékén évszázadok óta az ércbányászat, a vasolvasztás a lakosság fő megélhetési forrása; a Csermosnya völgyében az erdőmunka, famunka, állattenyésztés; a Pelsőc felé eső részeken a gabona és a kapások mellett a szarvasmarha- és juhtenyésztése a meghatározó szerep. A barkaiak például a múlt század első felében

1. kép. A Gömör-Tornai karsztvidék

fakanalat, tálat, faeszközöket készítettek és azt messze földre elhordták, mások szenet, meszet égettek. Ugyancsak Barkáról jegyzi meg FÉNYES, hogy „gyümölcskertjei szépek, s gyümölcssel a Szepességre élénk kereskedést folytat.”⁷

Északabb ismét változik a kép. Gömör és Szepeš határa hajdan magas hegyek gerincén húzódott. Ezek között nevezetes a Pozsarló vagy Ökörhegy, amely közel ezer méterrel magasodik Rozsnyó fölé. 1867-ben „számos pásztorszállás van rajta. Hátán át Szepešből gyalog és lóval lehet Gömörbe menni.”⁸ A dél-szepeš, Gölnc-völgyi településeket a föld mélyén rejlő ércek hívták életre. Szomolnok, Mecenzéf és a többi német bányaváros bányász, iparos népét a délebbi vidékek látták el gabonával, zöldséggel, gyümölcsevel, borral. Ezek a városok évszázadokon át jó piacot jelentettek a Sajó-völgyi magyar parasztok gabonájának, a Torna megyei gyümölcsnek, bornak. Tornáról 1837-ben FÉNYES jegyzi fel: „... gabonáját idegen vármegyékben, nevezetesen Rosnyón és Alsó-Metzenzéfén adja el. Sertéseit ugyan az említett helyeken, és Jászón. A Szepességre hord bort, gyümölcsöt, káposztát, szilva és som pálinkát, kendert és lent.”⁹

⁷ FÉNYES Elek 1837, 338–339, 341.

⁸ HUNFALVY János 1867, XXVIII.

⁹ FÉNYES Elek 1837, 339.

Az egymásra utalt gazdasági-termelési tájak közötti közlekedést jórészt a folyóvölgyek határozták meg. A fő útvonalak a Sajó és a Bódva folyó völgyében futottak. Térképvizslatunkról látható (1. kép), hogy a mellékvölgyek lakosságát ez a közlekedési adottság mennyire hátrányosan érintette. A körtvélyesi szekeres háromszor akkora utat tett meg Szomolnokra a folyómenti országúton Torna, Szepsi irányába, mintha a hegyeken gyalog átkel. A sziklás, meredek oldalú hegyeken át ugyanis nem voltak kiépített kocsutak, csak gyalogösvények vezettek északra. A Szárpatak völgyén (másképpen Szádelői völgy) vagy az áji völgyön vezettek föl az ösvények. Előbbi jellemzésére megemlítjük, hogy meredek, többnyire függőleges oldalfalai körülbelül 300 méternyi magasságúak, egyes részei azonban, például a Cukorsüveg, a 400 métert is meghaladják.¹⁰ A Kassáról a Torna völgyön át Rozsnyóra vezető szekérút is igen keskeny, veszélyes volt a vízvázlastó hegyen át.¹¹ A szekérutak hosszú kerülői a gazdaságtól sok időt vontak el, ha ezt választották a piacozó tornai parasztok. Amellett piacra szánt gyümölcsük sem volt mindig annyi, hogy a szekerezés fáradságát megérte volna. Ezért termékeiket inkább hordták gyalogosan, hátukra vett kosárban, mint szekéren.

A gyümölcsszállítás eszköze a hátikosár volt, amelynek ezen a vidéken egy jellegzetes formája ismeretes. Ezt a hátikosarat a tornai karsztvidék legtöbb falujában *lőhāti kosár*nak nevezik. Nevét kutatva derült fény arra, hogy a Gömör-Tornai karszton a század elején, a XIX. század végén még elég közösleges gyakorlat volt a máhás lovakkal történő szállítás. Néprajzi irodalmunkban MÁRKUS Mihály tett már említést erről az eszközzel a Csermosnya-völgyi gyűjtőgető gazdálkodás ismertetése kapcsán. Az itteni falvak szegényei háton, kézben vitték haza a hegyekben gyűjtögetett holmit, de a módosabbak távolabb jártak és lőhátan szállították a faluba az összegyűjtött gombát, málnát, *brusnyicát* (áfonyaféle). „Akinek lova van, az nem a faluhoz közeleső erdőekben szedetet, ez a falu szegényebbjei számára van fenntartva, hanem távolabb. A lőhátan hazaszállított kosarak külön e célra készült formájuk miatt is figyelemreméltóak . . . A kosarakat átalvető formájára erősítik a ló hátára. Gyűjtögetés közben a ló mindig követi a gyűjtögetőket, akik így mindig a ló oldalára erősített nagyobb kosárba üríthették ki megtelt kézikosarukat.”¹² A kosár készítőiről és készítésének módjáról közli, hogy cigányok a mesterei, akik az egész környéket ellátják ilyen kosarakkal, sőt még Abaújba is elhordják. Anyagát úgy nyerik, hogy fiatal cserfa ágait megpárgolják a hajában, aztán elhasogatják. Kávája somfából van. A kosárfonó cigányok főleg tél végén, tavasszal foglalkoznak a kosár készítésével, amit aztán élelmiszert cserélnek. „*Ilyen kosarakban hordták régen Sáros és Szepesmegyébe az itt termelt gyümölcsöt; legfőbb gyümölcs piac Szomolnok volt.*”¹³ Sajnos e rendkívül értékes leírásból pontosabb kormeghatározást nem kapunk, s nem tudjuk meg, hogy a bemutatott kosarakat nyereghez erősítették-e a ló oldalára vagy egyáltalán nem használták szállító nyeret.

A *lőhāti kosár* ezen a néven használatos Szögligeten.¹⁴ Átalvetője nincs. Férfiak, asszonyok egyaránt *korcosnak* nevezett teherhordó lepedővel kötik fel a hátukra. Manapság arra használják, hogy gyümölcsöt szállítanak vele a szőlőhegyről a faluba. Több méretben ismeretes, a kisebbeket félkézben lógatva is használják szállításra, gyümölcszedésre. Az idősebbek emlékezete szerint az első világháború előtt gyümölcsöt szállítottak vele Rozsnyóra, Szomolnokra a hegyeken át. Párosával összekötötték, majd a ló hátára tették. Nyeret nem használtak, a kávak között megfeszülő gúzs a ló hátán feküdt. A *lőhāti kosár* formai jellegzetessége, hogy viszonylag szűk a keresztmetszete, legalábbis a magasságához képest. Háthoz simuló oldala lapos, a Bükk-vidéki hátikosárhoz hasonlóan, de nem olyan öblösen félgömbölyű, mint az. Oldalnézetben különösen szembetűnő ez a tulajdonsága (2. kép). A képen látható kosár magassága 49 cm, hátoldala fent 30 cm, lent 35 cm széles. A füllel szembeni oldala 20 cm-re van a hátoldaltól (fent). A kosár másik jellegzetessége az, hogy széles háncsszalagokból készül, s a honti, de a bükki hátikosarak gondos kivitelétől is messze elmarad. A kosár merevítő fő alkatrésze a hátoldalba befont,

¹⁰ BOROVSKY Samu 1896, 268.

¹¹ A jelzett útról találjuk: „Ez Almás és Hárskut közt ezelőtt igen terhes volt a szoroskői hegyszoros miatt; de nem régen e' hegyszoros elmellőzésével egy más új út csináltatott, még pedig kimondhatatlan munkával. Ugyanis 4 öl szélességre vágatott ki a' kősziklák közt . . .” FÉNYES Elek 1837, 339. A Csermosnya-völgy térszíni formáihoz lásd: PEJA Győző 1941, 24.

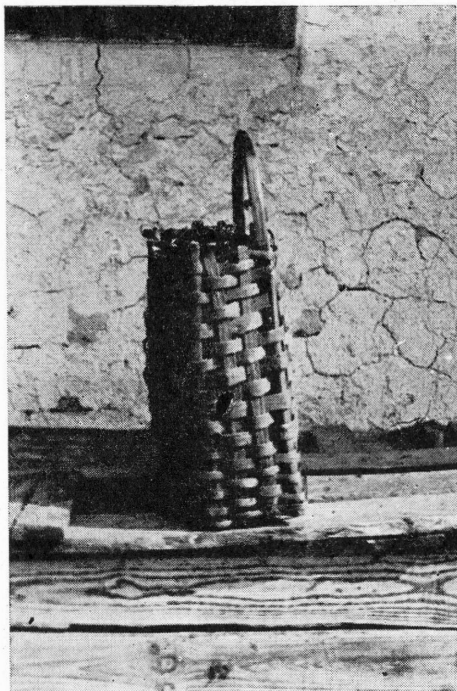
¹² MÁRKUS Mihály 1941, 176–177.

¹³ MÁRKUS Mihály 1941, 174.

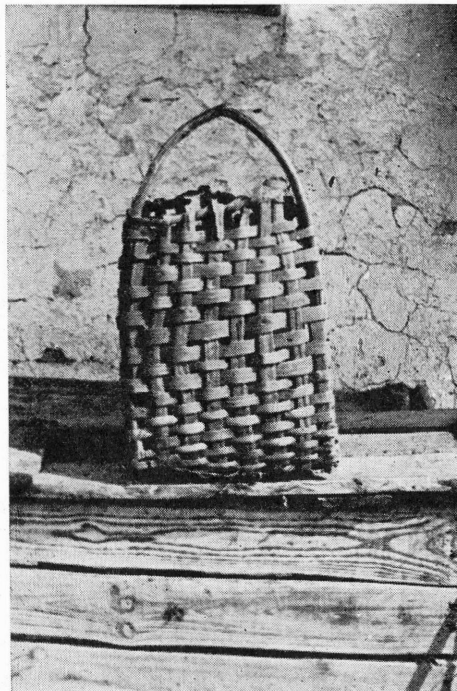
¹⁴ A tárgyat először 1961-ben fényképeztem Szögligeten a Magyar Néprajzi Atlasz adatfelvétele során, ugyanakkor emlékezőseket gyűjtöttem az egykori máhászásról.

csonka ellipszis formát adó *káva*, amit rendszerint somfából készítenek (3. kép). A kosár felső peremén vékonyabb som- vagyogyorópálcát hajlítanak meg, ehhez korcolják a *kosárfának*, *szijáncsnak* nevezett háncest. Ez utóbbit Szögligeten szinte kizárólag fekete jávorfából készítenek. A kosárfonók helybeli parasztemberek közül kerülnek ki, de az ügyetlenek a színi cigányoktól veszik a kosarat.¹⁵

1969 őszén a Gömör-Tornai karszt Magyarországhoz tartozó falvait végigjárva, sikerült a Szögligeten megismert kosárforma elterjedtségét pontosabban megállapítani.¹⁶ Mindössze 9–10 további faluban kaptunk pozitív választ. Ezek egybefüggő területet

2. kép. Lóháti kosár oldalnézetből. Szögliget. KECSKÉS Péter felvétele

3. kép. Lóháti kosár hátoldala. Szögliget. KECSKÉS Péter felvétele

alkotnak az országhatár, a Bódva folyó itteni szakasza és a Színi völgy között. Komjátiban a „hegyben” használták és onnan kapta a nevét, hogy ló hátán fuvarozták vele. Valamikor fűzveszéből is készítették. Komjátiból és Szilasról sok cseresznyét és diót szállítottak ló hátán Rozsnyóra és a mecenzéfi *mántáknak* (németeknek) is. Vasárnap reggel megszédtek a cseresznyét és még aznap eladták Rozsnyón, délre már haza is értek az árával. 1905–1910. körüli években a faluból még mindenki gyümölcssel hátalt. Akinek lova nem volt, maga cipelte a hátán a tele kosarat. Mikor a vasút megépült Kassa felé, szállítottak oda is cseresznyét, vonaton.¹⁷ Hidvégardón az egy vékás, háncestből készült hátikosarat nevezik *lóháti kosárnak*, a *fél vékást* és a *negyed részest* nem. A hegyben használták, „az öregapák még a ló hátán hurcolászták”. A *mántáknak* ebből a faluból nagyon sok gyümölcsöt hordtak. Tornanádaskán és Bódvalenkén a *lóháti kosár* elnevezést ismerik, a formájára is emlékeznek, de az eszközt ma már nem használják. Régebben

¹⁵ A szögligeti adatok egyrészét KECSKÉS Péternek köszönöm, aki 1971-ben kéresemre foglalkozott a tárggyal. Ezúton mondok köszönetet fényképfelvételeiért is.

¹⁶ Saját helyszíni adatgyűjtésem, DRÓSZEGI Vilmossal közös gyűjtőút alkalmával.

¹⁷ Adatközlő: Somogyi János, szül. 1887. Komjáti.

fűzvezzőből is készítették. A lómálházásnak e két községben ma már nincs emléke. A Jósua-patak völgyében Szín és Szinpetri idősebb lakosai tanúsítják a málhás szállítás századfordulói meglétét. Az 1890-es években Színen, mikor adatközlő nagyobb *inas* gyerek volt (siheder), látta, hogyan kötözte fel apja a kosarakat a ló hátára, amikor Rozsnyóra, Mecenzéfre vagy Stósra indult. Nyeretget nem használt. Pokrócot sem, mondván, hogy a hegyeken anélkül is melege lesz a lónak. Két kosár lógott a ló két oldalán. Apja kötőféken vezette a lovat. Cseresznyét, nyári almát, körtét, szilvát, morzsolt kukoricát szállítottak így a *mántáknak*. Azok néha nem is pénzt adtak, hanem kapát, vasszerszámot. A *lőhāti kosár* mindig 1 véka űrtartalmú volt, mintegy 25 liter. Az első világháború előtt és után, hordták eleget maguk is ezt a kosarat a hátukon. Gyalog vitték a cseresznyét eladni a Bódva völgyére (Szalonna, Becskeháza), ahol terményre cserélték. Egy liter cseresznyét egy liter árpaért adtak.¹⁸

A bemutatott *lőhāti kosárral* szemben, Színen *hátikosár* néven használatos egy téglány alakú, karkosárhoz hasonló, háncsból készült kosár, amit az asszonyok lepedővel a hátukra kötve cipelnek. Ezzel járnak városba, vásárba. Űrtartalma rendszerint fél véka (kb. 12–13 liter). A két kosárforma egymás mellett létezése a *lőhāti kosár* elnevezés fennmaradását elősegíti. Szinpetriben viszont a vizsgált, puttony alakú kosarat nem nevezik *lőhāti kosárnak*, s ma már csak halvány emlékei találhatók az egykori málhás szállításnak. A puttonyforma kosarat a helybeli cigányok egy vékás és fél vékás méretben készítik, hasított tölgy- vagy mogyorófa háncsból. Ilyen kosarakban innen is cipeltek kukoricát Mecenzéfre hátón, gyalogosan.

Tornakápolnáról az 1880–1890-es években sok gyümölcsöt szállítottak lovak hátára kötött hátikosarakban, főleg Rozsnyóra. Azonban Rozsnyón túlra is elmentek, még Dobsinára is, ha érdemes volt. A két világháború között adatközlő nem lovon, hanem saját hátán szállította a kosarat. Sok gyümölcsöt hordott gyalogszerrel Szendrőre, Rudabányára. A hátukra *korcosnak* nevezett lepedővel kötötték fel a kosarat, amit a színi cigányoktól szereztek be. Égerszögön az öregek a vékás méretű hátikosarat nevezték *lőhátinak*. Az elnevezést most már elhagyták; a málházásra már a mai idős emberek nem emlékeznek. A közeli Jósva-főn, Teresztenyén, Varbolcon a *lőhátikosár* elnevezés emlékeire nem sikerült rábukkanni. A forma azonban ugyanolyan ezekben a falvakban is, mint Szögligeten és szűkebb környékén. Szintén háncsból készült, s a hátukra *korcos* segítségével kötik fel. Varbolc és Teresztenye ma is főlösen termel gyümölcsöt és lakói néha még „faluznak” vele Rudabányán, Szalonnán, Szendrőn.

A Gömör-Tornai karsztvidék déli szomszédságában, a Száraz-völgyön és a Csereháton puttony formájú hátikosarat általában nem, vagy csak újabban használnak. *Hátikosárnak* e területeken a batyuban vitt, karkosár formájú, háncskosarat nevezik. Emiatt például Szuhafőn *puttonkosárnak* nevezik az újabban terjedő, bükki típusú, valódi háti, kosarat. A délebbi borsodi területeken, Miskolc vidékén is, a falvak többségében, megtévesztő a *hátikosár* elnevezés, mert batyuzáshoz használt karkosarat neveznek így. A lómálházás és *lőhāti kosár* déli hátára, mint láttuk, az egykori Torna megye déli határát sem érte el; attól északabbra húzódott.

A málhás szállításnak a Sajó völgyében, a rozsnói medencében is élnek még az emlékei. Berzétén és Kőrösön a *lőhāti kosár* elnevezést már csak a legidősebb emberek ismerik. A rendszeres málhás szállításra nézve azonban már tőlük sem lehet megbízható felvilágosítást kapni. Annál inkább a batyus kereskedelemről. A kőrösiek, szalóciak asszonyai még egy-két évtizede is rendszeresen lejárta Tornallya vidékére, ahol felvásároltak mákot, babot, borsót, s vitték fel a Szepességbe, ahol nyereséggel adták tovább. Dél-Szlovákia magyarlakta vidékein egészen Losoncig eljártak, hogy mákot és hüvelyeseket vegyenek. Nyáron át a saját határukban és az alsóbb Sajó-völgyön felvásárolt gyümölcseivel kerestek Dobsinán és a Szepességben. A kőrösi, szalóci magyar asszonyok *pacókosba* vagy *lepedőbe* kötve vették hátukra a puttonyforma vagy karkosár formájú kosarakat.

Úgy tűnik, hogy a Rozsnyó környéki magyar falvak életében a lómálházásnak nagyobb jelentősége lehetett a falu határán belüli gazdasági tevékenységben, mint a távolsági szállításban. Ezeknek a völgyben megbúvó falvaknak az erdői, legelői, kaszálói többnyire a környező fennsík, hegyeken találhatók. Megszokott dolog volt, hogy lőháton közlekedtek a völgy és a fennsík között, illetve lőháton szállítottak kisebb-nagyobb dolgokat. Az ősi bányászközség, Csucsom gazdálkodói, a falutól 7–8 km-re levő, Gömör és Szepes határán álló magas hegy, a már említett Pozsárló kaszálásakor napokon át kint maradtak a hegyen. Ott éjszakáztak a szabadban. A kaszálóknek az asszonyok naponta vitték fött ételt a faluból, málhás lovakon. A lóra pócrócot terítették, arra

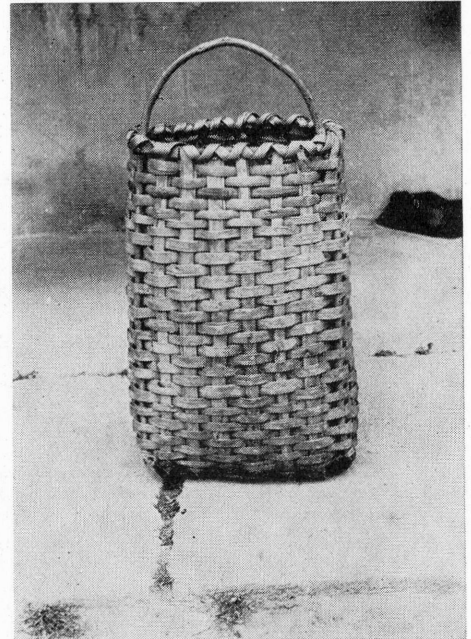
¹⁸ Adatközlő: Végh Ferenc, szül. 1880. Szín.

helyezték a nyeret. A nyeregre kétoldalt akasztottak egy-egy puttonyforma kosarat, itteni nevén *kasocskát*. Az egyikbe tették a kenyeret, levest (fazékban), a másikba a krumplit. (A kaszások ugyanis esténként tüzet gyújtottak és krumplit sütöttek a hamujában.) A kosarakat kiegyensúlyozták, hogy a teher ne húzzon egyik oldalra sem. A *kasocskát* környékbeli cigányoktól vették, akik háncsból és fűz vesszőből is készítették. A nyereg egyszerű alkotmány volt, csak négy deszka kellett hozzá. Ma már nem található a faluban. Adatközlő néhány éve adta el a lovát, a rávaló nyeret, a *kasocskát* egy rédovai embernek.¹⁹ Rédován (Rejdova) — ebben a nagyon hagyományörző szlovák faluban — még ma is eleven gyakorlat a málhás szállítási mód. A csucsomi nyereg formáját ma már itt kellene tanulmányozni. Elbeszélés után rekonstruálva, a Torockóról már régebben leírt, megismert formával egyező lehetett. Akkor is *kasocskát* raktak a ló oldalára, amikor

4. kép. Lóhátú kosár. Szádelő (Zadiel).
PALÁDI-KOVÁCS Attila felvétele

5. kép. Lóhátú kosár. Szádelő (Zadiel).
PALÁDI-KOVÁCS Attila felvétele

a juhászhoz mentek a hegyekbe, a *kosár*hoz. Ilyen módon szállították le a faluba a sajtot, a zsendicét. Akinek nem volt nyerge, az nem kosarat, hanem zsákokat használt. A fehér kendervászonból készült zsák száját bekötötték és a terhet két végébe igazították, hogy közepén semmi sem maradjon, úgy tették a ló hátára.

A Csermosnya-völgyi málházás emlékei MÁRKUS Mihály idézett, harminc évvel korábbi híradása óta, alaposan megkoptak. Barkán a falu legöregebbjei még emlékeztek azonban arra, hogy a lóra málhás nyeret tettek, amikor kosarat szállítottak vele. Itt is, mint Csucsomban, főleg a falu határán belüli szállításokhoz vettek igénybe málhás lovakat. A múlt század végén trágyát is szállítottak ily módon a nehezen megközelíthető helyekre, ahová a juhkosár sem jutott el.

A vizsgált terület központi részén, a Torna-patak völgyében a *lőhátú kosarat* minden faluban használták. Szádelőn (Zadiel), de másutt is, a hegyet csak lóval lehetett járni, szekérrel nem. A szőlőhegyen és a mészkő fennsíkron is ló hátán fuvaroztak. A málházásra használt kosarak itt is 1 véka űrtartalmúak voltak, s formájuk megegyezett a Bódva völgyivel (4–5. kép). A szádelői gazdák maguk készítették kosaraikat; rendszerint

¹⁹ Adatközlő: Hacskó András, szül. 1903. Csucsom.

az öreg emberek foglalatossága volt a kosárfonás. Fialat juharfát *megpállítottak* kemenében vagy meleg kályhaosóban. A legjobb kávé somfából csinálták.

Az idézett XIX. századi forrásokkal egybevág a népi emlékezet, amely szerint a múlt század második felében, öregapáik idejében és az első világháború előtt és után is az egész Torna völgy népe gyümölcsöt termelt, s azzal kereskedett. Lóháton csak a századforduló előtt szállították a cseresznyét, *körtvét*, almát, diót Stószba, Szomolnokra. Apáik idejében a mostaninál kisebb lovakat tartottak a Torna-völgyi magyarok. Az elődöktől hallották, hogy a ló már tudta az utat, ment egyedül is, nem kellett vezetni. „A szegényeknek nem volt lovuk, azok maguk hátalták a gyümölcsöt keresztül a hegyen.” Az első világháború után még folytatódott a gyümölcs szállítása háton, de egyre csökkenő mértékben. Adatközlő maga is vitt cseresznyét a hátán gyalogszerrel Mecenzőfre, Stószra. Az asszonyok tojást, tejterméket vittek ily módon eladni, mert „azok a mánták nem tartottak tyúkot.” A Torna völgy falvai sok gyümölcsöt szállítottak háton Rozsnyóra is a két háború között.²⁰ Az egykori küzdelmes szállítási tevékenységnek, a málházásnak és emberi cipekedésnek végérvényesen véget vetett a vasúti összeköttetés megteremtése a Sajó völgyből a Torna völgyön át Kassára. Az összeköttetést Szlovákia egyik leghosszabb vasúti alagútja teszi lehetővé. A korszerű műutak kiépítése, a motorizáció, a mezőgazdaság szocializálása hovatovább már a karsztvidék egykori elzártágának emlékét is elfeledteti.

A Gömör-Tornai karsztvidéken a málhás szállítási mód az emlékezettel elérhető időben a gazdálkodáshoz, azon belül is elsősorban a gyümölcsszállításhoz kapcsolódott. Jelenleg nem áll olyan írásos dokumentum, szóbeli hagyomány a rendelkezésünkre, amely alátámasztaná azt a feltevésünket, miszerint a *lóháti kosár* a korábbi századokban a dél-szepesi és a Rozsnyó-vidéki ércbányászatban használt eszköz volt. Köztudott, hogy a hajdani ércbányászok bórzsákokban, kosarakban cipelték ki az ércet a szűk járatokból. Nem lehetett ez másképp a Gömör-Szepesi Érchegység bányáiban sem. A kishozamú bányák ércét a felszínen sem lehetett mindig járművekkel szállítani az úttalan hegyekben. A szállítást csak úgy oldhatták meg, ahogy az Erdélyi Érchegység magyar és román bányászai, — málhás lovakkal. Zalatna, Abrudbánya, Bucsum román bányászai a XIX. század legvégén a kibányászott követ szekereken vagy *f a e d é n y e k b e n l ó h á t o n* a zúdákhöz vitték, ahol porrá őrölték és belőle az aranyat kiválasztották.²¹ Szintén a XIX. század végéről részletes leírás maradt ránk JANKÓ Jánostól a torockói magyar bányászok ércszállításáról. Álljon itt szó szerinti idézetben: „A már leirt kőkeretből megvásárolt vaskó kosarakba rakva, lovak hátán hordatik a kohókba. Egy lóra két kosarat tesznek, melyek mindegyikében körülbelül egy mázsa vaskó van. A kókas áll függőleges mogyorólecekből, melyet harántul a mogyorófa *simje* fűz keresztül és össze. A kas szája bórrel van beszeve, hogy ki ne bomoljék. A két kast a ló két oldalán a gúzs tartja össze egymással s tartja fenn a nyergen. A lóra legalul ponyva jön, erre fektetik a szalmával töltött zsák- vagy párnaszerű *pálmastot*, erre teszik a nyeret, mely két fából való *nyereghorogból* áll; a két horog közt vízszintesen a *nyeregkápa*, oldalt pedig a *nyeregdeszka* van. A nyeregtől indul ki egy szíj a farok alá s ez a *forhám*, *forhámlevél*, mely kettőt a *közszíjú* köti össze. A mellső horogfától a szűgy alá húzódik a *szűgyellő*, a hasa alá a heveder, míg a csatt nélküli fele a *vederkengur*. A ló fején egyszerű *kötőfék* van.”²²

A JANKÓ által leirt torockói fanyeret fényképen örökítette meg az 1940-es évek derekán GUNDA Béla, a fa lóháton történő szállítására szolgáló különleges szerszámmal, a *kerezzsel* együtt.²³ A torockói málházásról, a bányafa és a faszén szállításáról további részleteket írt le Kós Károly: „A szén elszállítását a verősgazda végeztette az esztendőszámra megfogadott *lójajtó*val. A lójajtó pénzfizetést, útitarisznyát és kellő számú bocskort (sokszor havonta egy párat is) kapott. Télen át a vaskó és bányafa, tavasztól kezdve pedig a szén szállítását végezte a rábízott 5–6 mokánylóval. A lójajtó útján kapott a szénégető szerdán és szombaton friss húst és üzenetet hazulról. A bányafát a lóháton átvett *kerezzsel*, a vasércet párosan föltett mogyoróvesszőből font *vékás kas*sal (2 véka = 1 lókó), a szenet pedig a háromszor nagyobb *szénkas*okkal (6 véka = 1 lószén) szállították. A gúzzsal egymáshoz kötött kasokat felpokrócozott és *szűgyellős*, *forhámos*, *hevederes* fanyereggel (*4a–b*) fölnyergelt ló hátán vetették át. A lójajtó az első lovat *kötőfék*jénél fogva vezette, a többi ló — farkuknál, *kötőfék*jükénél egymás után

²⁰ Adatközlő: Józsa Gábor, szül. 1900. Szádelő.

²¹ MOLDOVÁN Gergely, 1899, 868.

²² JANKÓ János, 1893, 22.

²³ GUNDA Béla, 1956, X. tábla, 19. fénykép. Utal arra, hogy a *kerezzs*-ről Orbán Balázs is csak szószavú leírást adott (77).

kötte — ezt követte libasorban a hegyi ösvényen.²⁴ Az idézett források egybehangzóan bizonyítják a málhás szállítási mód fontosságát, nélkülözhetetlenségét a torockói vasiparban, bányászathoz és szegédüzemeiben. Egyetlen részlet sajnós homályban maradt, a ló oldalára vetett kasok formájában nem lehetünk biztosak. Valószínűleg puttony alakú volt, de a JANKÓ-féle leírásból sem derül ki ez egyértelműen.

A vizsgált gömői, tornai területtel északról szomszédos szlovák vidékek szállítási módjai sajnós még nagyrészt feltáratlanok. Igaz, egy dél-szepesi falu, Žakarovce emberi erővel történő szállítási módjairól, eszközeiről a témának eddigi legalaposabb feldolgozása született GUNDA Béla kutatásai nyomán, de a nagyobb regionális áttekintés valószínűleg csak a Szlovák Néprajzi Atlasz elkészülte után válik lehetségessé. A Žakarovcéről közölt hátikosár a magyarországi formák közül a Bükk-vidékihez áll legközelebb: annál picit durvább megmunkálású háncsból. A szállítási módja a tornaivak egyezik meg, átalveto pántok hiányában lepedővel, kötéllel átkötte veszik a hátukra. Žakarovcén a hátikosár, GUNDA Béla véleménye szerint, valószínűleg újabb teherhordó eszköz. A falusiak emlékei szerint, egy emberöltővel korábban nem hátikosárban, hanem zsákban hordták fel a trágyát a magasán fekvő földekre.²⁵ A bányászat és a hátikosár kapcsolatát több példában látva felmerülhet az a gondolat, hogy a dél-szepesi bányászfalvak esetleg régebben is használtak hátikosarat, de az újabb időben az eszköz használati köre bővült, a bányából átkerült a mezőgazdaságba. Ezt a kérdőjelesen megfogalmazott feltevést esetleg szélesebb körben, a Kárpát-medence egészére is meg lehet kockáztatni, ha teljes áttekintésünk lesz az eszköz minden típusáról, s az elterjedtségről.

A málházás a Kárpátok vidékén a legújabb kori feljegyzések tanulsága szerint elsősorban a pásztorkodáshoz, különösképpen a havasi juhászathoz kapcsolódott. A málházás eszközei a pásztorkultúrában nem a hátikosarak, hanem a zsákok, átalveto tarisznyák, s a tejszállító, tároló faedények. Szepesben a Magas-Tátra pásztorszállításairól a saját lovon szállították, speciális, két posztózsébbel ellátott zsákokban. Hasonló átalveto hordták a zsendicével teli csobolyóforma faedényeket is (*obonka*).²⁶ A Lengyel-Tátrában szintén málhás lovakon szállították le a tejet, mint azt XIX. századi művészi dokumentumok is tanúsítják.²⁷ Keletebbre, a kárpát-ukrán huculok a lovat nyáron kizárólag a hegyi legelőkről történő tej- és tejtermék szállításra használják. A pásztorszállításról a tejet berbenicében (*berbenica*), a túró pedig átalveto iszákban szállítják.²⁸ A Déli-Kárpátok híres román pásztor településén, Resinár határában a málházás szinte kizárólagos szállítási mód volt. Századunk elején a teherhordó állatok hátára kétoldalt levő átalveto akasztották házi eszközök, fa, alom, juhtömlőknek a hegyi ösvényeken való szállítására.²⁹ A Fogarasi-havasok román pásztoraiknak is egyedüli szállítóeszköze volt az e célra kitűnően bevált hegyi ló. Még a szénát, takarmányt is lóháton szállították a házakhoz a távoli, havasi rétekről.³⁰ Az Erdélyi Középhegységben, a Bihar hegységben élő mócok (román táji csoport) a Tiszántúl nagy részét is ellátták a század elejéig faedényekkel. „A faárukat aprótermetű lovaikon hozták. A vándor móc sohasem ült fel a ló hátára, hanem maga után vezette az állatot. Az aprótermetű lovak két-három mázsa terhet is elbírtak.”³¹ A dézsát hozó románok nélkül nem múlt gyulai, békési vásár. Már hetekkel előre látni lehetett őket. „Fáradt, kis lovaik hátára volt felkötözve hevederekkel jobbról-balról a vásári portéka. Nagy dézsákban a kis dézsák, abban még kisebb dézsák és abban még kisebb edények, fejősajtárok, lisztartó edények...”³²

Az erdélyi magyarság egyes csoportjai szintén málhás lóval vagy számarral oldották meg a tej és tejtermékek szállítását az ugaron levő kosártól vagy a havasi esztenáról a faluba. Kalotaszegen mikor elérkezik a juhfejes ideje, megjelenik a soron lévő juhtartó gazda vagy gazdasszony, kötőféken vezet a *téhorodószamarat*, melynek hátán pokrócra tett fanyeregre szerelve lóg kétfelől a két *tejesbödön*. Ezt az 1940-es évek közepén bádognál készült *putton* váltotta fel.³³ Szamarat vagy lovat málháztak Háromszékben is a székekelyek, két oldalán lógatva a tejjel, túróval töltött dongás faedényt.³⁴ A Görgényi-hava-

²⁴ KÓs Károly, 1972, 58.

²⁵ GUNDA Béla, 1955, 190.

²⁶ PODOLÁK, J. 1967, 125.

²⁷ KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. 1961. 421, 20. kép.

²⁸ FALKOWSKI, J. 1937, 60. és 20. kép.

²⁹ PACALA Viktor, 1909, 118.

³⁰ SEBŐK Samu, 1908, 63.

³¹ GUNDA Béla, 1943, 13; GUNDA BÉLA, 1966, 365.

³² KIRNER A. Bertalan, 1964, 107.

³³ ifj. KÓs Károly, 1947, 20.

³⁴ K. KOVÁCS László, 1969, 651. 2. kép.

sokból közölt felvétel tergenyész lovainak zsákjai, átalvetők a szállító eszközök.³⁵ Az átalvető az erdélyi és moldvai magyarság túlnyomó részénél ismert cipekedő eszköz, amely tüzetesebb vizsgálatot érdemelne. A Kárpátok és a Balkán régióiban igen nagyműltű, a málházához és az emberi cipekedéshez egyaránt kapcsolódó zsákféle, s a máhás szállítás eszközei (nyerges, kosarak, faedények) kutatása Erdélyben különösen sok eredménnyel kecsegtető. Még Magyarországon is sok ismeretlen részletre bukkanhatunk. A borsodi Bükk hegység vidékén néhány évtizede még alkalmi szállítókat végeztek oly módon, hogy a terhet pokrócba kötötték és lóháton juttatták fel a Bükk-fennsíkra (Nagyvisnyó, Bélapátfalva).³⁶ Abaújban, Boldogkőváralja határában a várhoz vezető Szamarút a néphagyomány szerint onnan nyerte nevét, hogy a máhás szamarak ott hordták a vizet a várbeli ciszternákba.³⁷ Hasonló apró adalékok bizonyára az ország sok részén lelhetők.

Szükségtelen, hogy a Gömör-Tornai karszttól távol eső mediterrán területekről (Pireneusok, Appenninek) rendelkezésünkre álló etnológiai anyagot itt felidézzük. A málházás olyan ősi szállítási mód, amelynek mindenütt vannak emlékei, s a világ nagyon sok részén élő hagyományai. Legfőképpen a máhás állat, a szállításhoz használt nyerges, kosarak, zsákok, hálók, ládák stb. formáiban találunk lokális, illetve regionális eltéréseket. Az Alpokban, Svájc havasi legelőin például nem puttony alakú, hanem hosszú, ládához hasonló kosarakat raktak párosával a ló hátára. Trágyát hordtak vele. Az alpesi gazdálkodásban egyébként a máhás lónak nélkülözhetetlen szerepe volt a széna, a sajtok, tejtermékek szállításában.³⁸ Már-már azt hihetnénk, hogy a málházás századunkban a magashegyi terephez kapcsolódott. A köztudottan sík írszigeten pár évtizede még nyitható fenékekkel ellátott kosarakat (*side-creels*) használtak a szamar és a póni málházásához. Az ily módon szállított fű, homok, trágya egyetlen mozdulattal kiüríthető.³⁹ A nomád és félnomád népek is mindenütt éltek a máhás szállítási móddal, a terepviszonyoktól függetlenül. A baskírok, kirgizek, üzbégek főleg tevé, ritkábban lovat is málháztak. A kirgizek 150 kg-nál több súlyt nem raktak a lóra, az üzbégek sík területen két mázsaig is megterhelték. A baskírok a nyereg két oldalára erős fakéregből készült dobozszerű edényt kötöttek, s abba tették a kisebb gyermekeket, ha lakóhelyet változtattak.⁴⁰

Nem kétséges, hogy eleink is igen régtől éltek a máhás szállítási móddal, egykor sokkal inkább, mint az utolsó egy-két évszázadban. A málházás utóbb egyre inkább visszaszorult, szűkebb, zárt területekre korlátozódott, mint a Gömör-Tornai karszt, s bizonyos termelési ágakhoz, foglalkozási csoportokhoz kapcsolódva maradt fenn századunkig.

IRODALOM

- BOROVSKY Samu—SZIKLAY János (szerk.)
1896 *Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Budapest.
- BULLA Béla
1962 *Magyarország természeti földrajza*. Budapest.
- EVANS, E. E.
1949 *Irish heritage*. Dundalk.
- FALKOWSKI, J.
1937 *Zachodnie pogranicze huculszczyzny*. Lwów.
- FÉNYES Elek
1837 *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*, III. Pesten.
- GUNDA Béla
1943 *Magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre*. NÉ. XXXV. 1—32.
1955 *L'udový transport v Žakarovciach*. Slovenský Národopis III. 150—212. Bratislava.
1956 *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
1966 *Ethnographica Carpathica*. Budapest.

³⁵ K. KOVÁCS László, 1968, 45. 14. kép.

³⁶ Saját gyűjtésem.

³⁷ Saját gyűjtésem.

³⁸ STEBLER, F. G. 1903, 377—380. 290—296. kép.

³⁹ EVANS, E. E. 1949, 106—107.

⁴⁰ TAGÁN Galimdsán, 1938, 235—236.

- GYÖRFFY István
 é. n. *Teherhordás, közlekedés. A Magyarság Néprajza* II³ 203—225. Budapest.
- HUNFALVY János (szerk.)
 1867 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása*. Pest.
- JANKÓ János
 1893 *A torockói vasbányászat és kohászat*. Klny. a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye XXVIII. kötetéből. Budapest.
- KIRNER A. Bertalan
 1964 *A békési vásár*. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 55—57. Gyula.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B.
 1961 *Das Hirtenwesen in den Polnischen Karpaten*. — Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa (red. FÖLDES, L.) 389—438. Budapest.
- K. KOVÁCS László
 1968 *A közös fejős-juhnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül*. NK-NT I. 9—50.
 1969 *Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn*. — Viehwirtschaft und Hirtenkultur (red. FÖLDES, L.) 640—695. Budapest.
- KÓS Károly, ifj.
 1947 *A kalotaszegi kosarazó juhászat*. *Miscellanea Ethnographia* I. (szerk. GUNDA Béla) 3—28. Kolozsvár.
 1972 *Népelet és néphagyomány. Tíz tanulmány*. Bukarest.
- MAGDA Pál
 1819 *Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest.
- MÁRKUS Mihály
 1941 *Gyűjtögetés a Csermosnya völgyében*. NÉ XXXIII. 173—177.
- MOLDOVÁN Gergely
 1899 *Alsófehér vármegye román népe*. — Alsófehér vármegye monográfiája, I. 2. Nagyenyed.
- PACALA Viktor
 1909 *A resinári parasztudvar és havasi gazdálkodás*. NÉ X. 102—118.
- PEJA Győző
 1941 *A Csermosnyavölgyi táj geomorfológiája*. Budapest.
- PODOLÁK, J.
 1967 *Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier*. Bratislava.
- SEBŐK Samu
 1908 *Adatok a fogarasmegyei oláhság néprajzához*. NÉ. IX. 59—68.
- STEBLER, F. G.
 1903 *Alp- und Weidewirtschaft*. Berlin.
- STRÖMPL Gábor
 1922 *A gömör-tornai karszt emberi telepei*. Föld és Ember II. 1—7. Szeged.
- TAGÁN Galimdsán
 1938 *A közlekedés módjai és eszközei a baskiroknál és a kirgizeknél*. NÉ XXX. 221—236.
- VAKARELSZKI Hriszto
 1966 *Áruszállítás málhás állatokkal a bolgároknál*. Ethn. LXXVII. 378—389.

A felkelő nap köszöntése a csángó népcsoportoknál

Néhány év híján fél évszázada RÓHEIM Géza így fogalmazta meg a magyar néphitkutatás Napra vonatkozó megállapításait: „a Napnak nincs külön folklórja”, „amit a magyar néphit a Nappal kapcsolatban mondhat, azt inkább valami pszichikus hatás nyomának nevezhetnők, mint a Nap kultikus jelentőségének.” (Magyar néphit és népszokások. Bp. 1925. 126. l.) A kutatók RÓHEIM megállapításait ma is elfogadják, s már-már szinte tétellel merevedett, hogy magyar népünk közt nyoma sincs a Nap kultikus tiszteletének.

1960 óta járom a második világháború alatt áttelepült moldvai és bukovinai csángók falvait, gyűjtöm hiedelmeiket, 1971-ben és 1972-ben végigjártam a moldvai falvakat, a gyimesvölgyi patakokat, ellátogattam a dévai csángókhoz is, s tizenkét évi gyűjtés során sok olyan adatot is feljegyeztem, amelyek néphitkutatásunk Nappal kapcsolatos ismereteit gazdagítják és korrigálják.

A legszembetűnőbb, hogy ma, 1972-ben is keresztvetéssel és imával köszöntik a felkelő Napot. Csak a legjellemzőbb adatokat idézem, először moldvai adatközlőimet:

„Mikor kel fel a Nap, akkor imádkozunk künnen a Nap felé, imádkozunk, de nem tudunk madzсарul imádkozni, de a Nap felé, szigor, a Nap felé.” K. K. 43 é. Keldest.

„Jó reggel, mikor felkőtt, megmozdott vizeskével, akkor vetett keresztet, s kezdte az imásságot a Nap felé, mászor homályos es van, akkor a kép felé, Jézus felé.” P. A. 33 é. Lujzikalagor.

„A Nap felé fordulok, vetek keresztet neki, s mondom: Jézus segéllyen meg a mái napra, tótsük el jó egészségben a mái napot.” Sz. M. 78 é. Lujzikalagor.

„Reggel felkelek, az első az, hogy megmosgyam, s a Nap felé fordulok, s imádkozok.” D. D. 75 é. Somoska-Sásd.

„Az öregek letérdöltek és fordultak a Naphoz, keresztet vettek s kérték: Áldott Nap, szent Nap, légy segiccségem, aggy áldást a fődre.” L. M. 60 é. Klézse-Mekényes.

„Napjövetre fordulok, szívemre teszem a kezem: Az Isten segéljen jóra, örözzön meg szerencsétlen órától.”

A gyűjtő kérdése: „Nem teszi össze a kezét?”

Az adatközlő válasza: „Mikor essze, mikor nem, a szívemre teszem a kezem.” H. P. 72 é. Klézse.

A bukovinaiak, és a bukovinaiaktól elszakadt dévaiak adatai:

„Mikor felkelt, letérgyelt az ablak eleibe; úgy ahogy a nap bujt fel,” leborult, s ott imádkozott, akárki ment az úton, senkinek se szólt.” Cs. J. 65 é. Hadikfalva-Zomba.

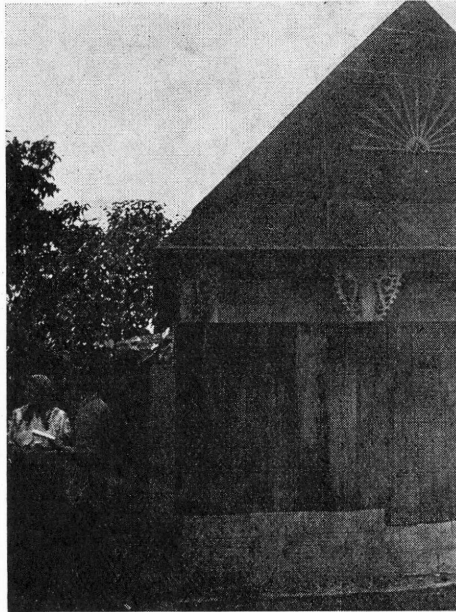
„Reggel mindig a Nap felé fordulva imádkoztunk. Nyáron, mikor korán ki kellett menni a mezőre napfeljött előtt dolgozni, mikor a Nap feljött, keresztvetéssel köszöntöttük a Napot.” G. A. 77 é. Istenegíts-Halásztelek.

„Aki nem hiszi az Istent, az nem vet keresztet, de aki hiszi, az vet: Áldott, szent Napocska, feljött ma es. Hát az vet keresztet rá.” D. P. Andrásfalva-Izmény.

„Az megvolt, még máma es nagyon sok családban megvan, hogy úgy nem lépik fel reggel, hogy hálát ne adjon a Jóistennek, s keresztet ne vessen magára. A Nap felé fordul, aztán: Áldom mennyei atyám szent nevedet, hogy felvirrasztottál, épen, egészségesen a mai napra es. S magára vette a keresztet. Ez máma es megvan.” F. M. 68 é. Andrásfalva-Erd.

„A Nap felé fordulok: Kimegyek házamból az Úrnak nevibe, bízom atyám, hogy nem adsz át a sátán és más gonosz kezibe. S akkor keresztet vetek: Isten velem, ki ellenem?, mint Szent István mondta, mikor meg akarták ölni.” A. T. 69 é. Hadikfalva-Gara.

„Hát reggel, mikor felkeltünk, az volt az első dolgunk, ötöztünk, mosdotunk és térdenállva a Nap felé fordulva felfogott kézzel imádkoztuk az Úrangyalát, utána a Miatyánkot, az Üdvözlégy Máriát és a Gyómom uram Istenemet. Addig nem vót szabad sem együnk, se semmit dolgozzunk.” Cs. A. 78 é. Déva.

1. kép. Napsugaras oromdísz Szabófalván

A gyimesvölgyiek adatai:

„Felkel az ágyból, s akkor áll a Napval szembe, s úgy veti a keresztet. S megkéri a mái szent napra az Úrjézust, hogy segíjje meg.” B. P. 57 é. Görbe pataka.

„Mikor felsütött az áldott Nap, azt mondta: Én Istenem, segélj meg!” T. I. 76 é. Bükkhavas pataka.

„Amikor felkel az ember, a nyálát nem tudja addig elnyelni, amíg az Isten számot nem kért tőle. S akkor szembeáll a Napval, s keresztet vet, s: Uram, teremtőm, segélj meg a mái dicsőséges szent napon, öröjz meg szerencsétlenségtől, hirtelen, véletlen haláltól, fészegségtől, bénaságtól, távoztass el minden rosszat, rossz gondolatokat, rossz cselekedeteket. Ez a legelső kérés az Istentől. Aztán azután imádkozik még, amit tud.” P. Gy. 80 é. Hidegség pataka.

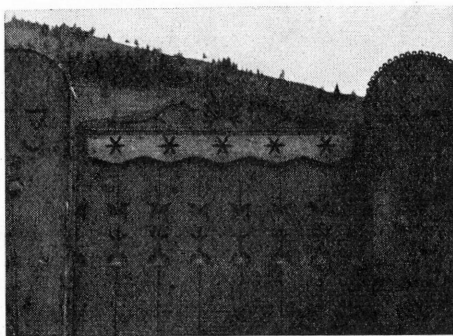
Az adatokból látható, hogy csángó népcsoportjainknál általános a felkelő Nap imával és keresztvetéssel való köszöntése. Több vallomásban visszatér, hogy csak megmosdva-megtisztulva lehet a Napot köszönteni, mint, ahogy a gyimesvölgyi ima is kezdődik: „En kimosdám bűneimből, kimenek ajtóm eleibe.” (P. J. 60 é. Hidegség pataka.) A Nap köszöntésére a térdenállás, a keresztvetés, s az összetett, felfele tartott kezek jellemzők, de több adatközlő keresztvetés helyett „a szüvire teszi a kezét”. Az imádságok szövege adatközlőnként más és más, az ismert, templomban is imádkozott imákon kívül az „Gyönyörű szép hajnal”, „Hajnal, hajnal, piros hajnal” kezdetű és más apokrif imádságokat mondják. Az imát mindig megelőzi a hálaadás, vagy kérés, mely kötetlen s ritmikus, s gyakran olyan hosszú (például az utolsónak idézett vallomásban), hogy önálló imának is tekinthetjük.

A csángók a felkelő „áldott Napban Isten őszentségét köszöntik” (M. Gy. 69 é. Pokolpatak-Egyházaskozár); a Napot említő fogadkozásaikban is a Nap több egyszerű égitestnél: áldó és büntető-sújtó erővel ruházzák fel:

„Verjen meg a Nap, ha nem igaz!” J. L. 71 é. Istensegíts-Hőgyész. „Olyan igaz, mint a fényes Nap!” G. A. 77 é. Istensegíts-Halásztelek. „Verjen meg a Nap!” J. L. 71 é. Istensegíts-Hőgyész. „Verjen meg a Nap, aki felsütött!” Sz. A. 69 é. 1961. Hadikfalva-Palotabozsok. „Verjen meg a Nap s a Hold!” „Ez vót a legnagyobb átok, ha egyszerre mind a kettőt reámondták.” J. L. 70 é. Istensegíts-Hőgyész.

A Nappal való veretés átka dalaikban is előfordul; DOMOKOS PÁL Péter jegyezte fel 1929-ben Bogdánfalván:

Váratlan elmentél máshoz,
Váratlan elmentél máshoz,
Verjen meg a Nap s a Mária,
Verjen meg a Nap s a Mária. (Rezeda. Bp. 1971. 94 l.)

2. kép. Napsugaras kiskapu Gyimesvölgyben, Hidegség patakán

Az idézett átoknak majd száz év előtti változatát is ismerjük, amikor még „Verjen meg a Nap-Isten!” szavakkal ki is mondták a székelyek a Nap istenségét. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. III. Bp. 1882. 316 l.)

A felkelő Nap köszöntésére vonatkozó adatok, s a fogadkozások és átkok szövegei után idézem adatközlőim vallomásait, hogy mért tartják „áldott”-nak, „igaz”-nak, s „szent”-nek a Napot?

„A Nap a Zistennek a lelke, av világít nekünk, az áldott.” Sz. A. 69 é. 1961. Hadikfalva-Palotabozsok.

„A székelység úgy képzei, hogy az Istennek az ereje sugárzik a Napból.” G. A. 77 é. Istensegíts-Halásztelek.

„A Nap teremtő, mindent ő teremt, minden vetemény, minden ember, mindennek csak a Nap kell. A Nap teremt, Nap nélkül nem tud semmi létezni, nem terem semmiféle.” M. I. 87 é. Istensegíts-Csátalja.

„Az áldott Nap süt, melegít, úgy tartjuk, ő az Istennek a jósága.” K. G. 73 é. Andrásfalva-Apar.

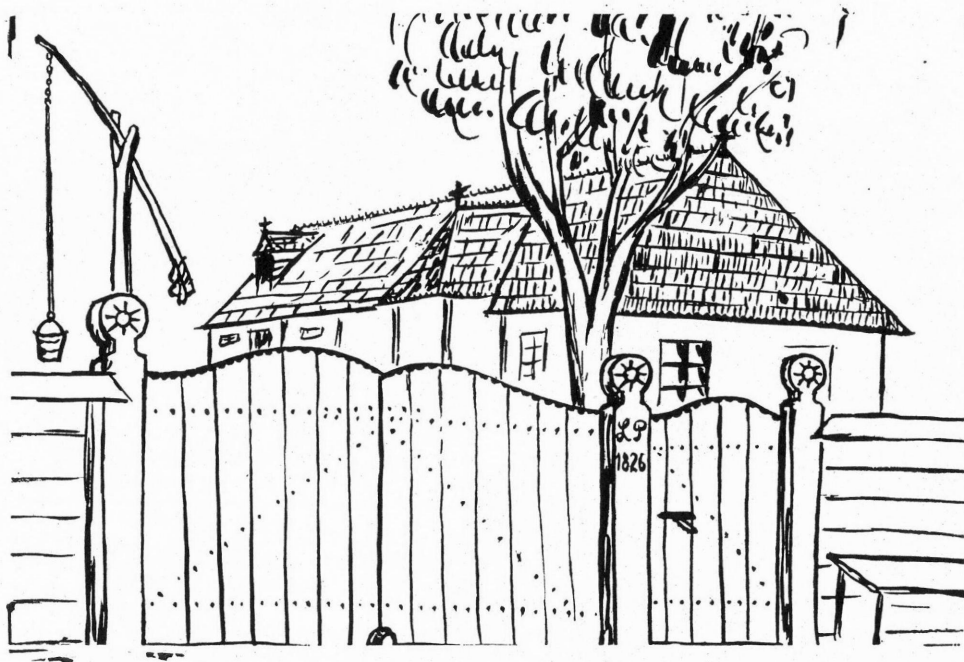
„Az Isten szeme a Nap. Az áldott Nap mindent lát, minden cselekedettyeinket, ő mindent lát, ő sugárol egész nap reánk. Hát az áldott Nap hogyan lásson mindent?” S. J. 77 é. Lészped-Mekényes. „A Nap, az áldott, az Istennek az akarattya.” Uő. „Az Isten hordozza a Napot. Az ugye münket táplál, az jár münköt, egész nap vigyáz reánk. Hát nem így van napval?” Uő.

„A Nap az Istennek a szemé, lát mindent.” J. J. 68 é. Magyarfalu-Kismányok.

„Áldott Nap, szent Nap, abban jár az Isten”. L. M. 60 é. Klézse-Mekényes.

„Úgy szoktuk mondani, hogy az áldott Nap feljött, vagy az áldott Nap leszentült, mintha az Istent láttuk volna, nekünk az olyan vót, az áldott Nap, mert az világít ugye, melegít, s akkor az nagyon jó, szeretjük.” L. I. 63 é. Lábnik-Egyházaskozár.

A vallomásokból az erősen keresztény színezet ellenére is (idézett adatközlőim egytől-egyig hívó katolikusok) kereszténység előtti képzetek bontakoznak ki. A Nap, adatközlőim szavaival élve: erő, lélek, jóság, teremtő, akarat, s mindent látó szem, s ez így együtt nem más, mint az isteni tulajdonságoknak a Napban való összegeződése és megszemélyesítése. A Nap a csángók gondolat- és érzemvilágában olyannyira egy Istennel, hogy gyakran látják is a Napban, van, aki „galambszínbe”, van, aki madár-alakban, s van, aki emberképben. Befejezésül B. J. (66 é.) diósfalusi-szárászai adatközlőm látomását közlöm:

3. kép. Napsugaras kapusások Istensegítsen (Gáspár István rajza szülőházáról)

„Elmentem a szent búcsúra, elindultam, sz elkésztem a buszt, sz akkor elmaradtam, meg kellett várjam a készői buszt, úgyhogy a Nap már közeledett leszentülni. Hát tiszta egyedül vótam, mert a többiek mind elémentek, sz felültem a buszba, sz meneget a busz. Hát az áldott napfénynek három szugara kiemelkedett, kiemelkedett a fejin, így, ész felment az égig, ész alól, ahol jön a szakálla, az bément a föld fenekéig, azok isz szugarak vótak. Sz úgy megneztam, egészen ulyan vót: egy fej, a szent Atyának a feje, szugarjai, a világosság be a föld fenekibe. Sz mikor már közeledtem bé az állomáshoz, akkor szépen elnyugott az áldott Nap, de a szugarjai mindig fenn ragyogtak.”

*

E cikk megírása és lektorálása közt eltelt időben több faluban gyűjtöttem néphit-
adatokat, s így megállapíthattam, hogy a felkelő Nap köszöntése magyar népünk köré-
ben mindenütt jellemző volt. A csángók mellett legélénkebben a székelyek körében él:

„Régi szokás vót, ősi szokás vót, a régiek reggel, amikor a Nap felkött, az áldott Napval szembe fordultak, s keresztet vetettek. Azért mondták, hogy áldott Nap, mert ők az Isten után éltek.” P. L. 59 é. Pálfalva.

„Csíkszenttamáson az a szokás, reggel a Nap felkel, esszeteszik a kezüket és imádkoznak a Napval szembe: Segíts meg Istenem, adj erőt, egészséget a mai szent napra!” A. I. 79 é. Csíkszenttamás-Mekényes.

„Mű es úgy tanultuk a szüleinktől, hogy amikor felkeltünk, akkor napjöveteleire fordultunk, keresztet vettünk, s úgy imádkoztunk, vagy letérgyelve, vagy állva.” B. Gy. 55 é. Lázárfalva.

De mint emlék, amely a régiekre jellemző volt, mindenütt él, ahol magyarok élnek, Nádszegtől Óriszentpéterig, Dömöstől Tiszapalkonyáig, Jászkisértől Alsósztrégováig:

„Imádkozunk, hogy áldott jó Istenem, felkelt az áldott Nap.” O. A. 51 é. Magyarzsák.

„Szemközt nézünk a Nappal és úgy adunk hálát, reggel-este imádkozunk, ha nyugszik, akkor is, ha kel, akkor is.” O. J. 75 é. Hegyhátszentpéter.

„Mikor imádkoztunk, akkor a Nap felé néztünk, aztán úgy imádkoztunk napkeltekor.” H. J. 72 é. Csikóstöttős.

„Mikor reggel kiment az ember dógozni napkelte előtt, akkor, mikor a Nap fölkelt, fölnézett, azt mondta: Istenem, segícs meg!” B. Gy. 67 é. Zalakoppány.

„Hát mikor reggel kimentem dolgozni a mezőre, akkor imádkoztam a Nap felé fordulva, hogy legyen mindenbü jó termés.” V. Gy. 75 é. Óriszentpéter.

„Nálunk az vót a szokás, Nagypénteken regge mindenkinek napkelte előtt fő köllött keni és Nap felé fordúni, imádkozni. És elvégezte a zimáccságot, a kútbü friss vizet köllött főhúzni és abba megmozsdani.” B. S. 58 é. Bezdán-Mohács.

„En édesapámma sokszor kimentem a mezőre és a napfölkelte sokszor kint ért bennünket a mezőn, és mikor feljött a Nap, édesapám keresztet vetett, és munkába úgy soha nem kezdett, hogy azt ne mondta volna, hogy: Jézus segícs bennünket!” P. I. 39 é. Fegyvernek.

Az idézett falvakon kívül Koppányszántón, Decsen, Cigándon, Magyardécsen, Hajdúsámsonon, Bakonysárkányon és Mérán találok a felkelő Nap tiszteletének élő, vagy csak emlékekben élő adataival, de ezek idézését nem tartom szükségesnek, mert az elmondottakat új mozzanatokkal nem gazdagítják.

Jegyzet

Lektorom, VOIGT Vilmos tanácsára adatközlőim nevének csak a kezdőbetűit közlöm. Az adatközlők pontos adatai a Néprajzi Múzeum Adattárában az érdeklődők rendelkezésére állnak. A gyimesvölgyi, a moldvai, a bukovinai és dévai magyarokat — más kutatóktól eltérően — folklórjuk azonosságá, s hagyományos elnevezésük (KODÁLY Zoltán: *Szászország*. Bp. 1957. 71 l. MIKÉCS László: *Csángók*. Bp. 1944. 219 l. stb.) alapján csángóknak nevezem. Azoknál az adatközlőknél, akik a második világháború alatt települtek át Magyarországra, régi és jelenlegi lakhelyüket is közlöm.

A pota néprajzi csoport

A Kalocsai Sárköznek nevezett földrajzi-történeti tájegység északkeleti részén, Kalocsa város egykori határának területén egy környezetétől jól elkülöníthető újkori magyar néprajzi csoport él: a *potá*. A poták által lakott föld ma öt közigazgatási egység: Kalocsa, Szakmár, Öregcsertő, Homokmégy és Drágszél határát képezi. A város és a négy község területe mintegy negyedszáz települési egységet, állandó lakóhellyé vált régi kalocsai szálláskert-csoportot foglal magába.¹

A poták népi kultúrája — különösen színes viseletük, hímzésük, pingálásuk — ismert a magyar néprajz művelői körében. Nevük azonban ez ideig nem keltette fel a kutatók figyelmét, annak ellenére, hogy a pota szó éppen olyan, napjainkban is élő, gyakran használt megkülönböztető népcsoport-név, mint pl. a *matyó*.

A környezete által potának tartott népcsoport a XVIII—XIX. században egy közigazgatási egység, Kalocsa mezőváros lakója volt. A török uralom alatt fényét és jelentőségét veszített érseki székváros kisszámú népessége a XVII. század végén és a XVIII. század elején bevándorlókkal egészült ki. A jövevények egy része az elpusztult vagy a harcokat átvészelő környező falvakból, más része pedig dunántúli vármegyékből valamint Pest megye középső területéről érkezett.² A városban letelepedő, eltérő származáshelyű, nyelvét tekintve sem teljesen egységes lakosság azonos úrbéri viszonyok közé került, terhes földesúri fennhatóság alatt álló mezővárosi jobbágyvá vált. A több évtizedes együttélés, a közös történelmi sors egységes kultúrájú néppé alakította a XVIII. század eleji Kalocsa meglehetősen heterogén népességét. Az egységessé válás legjobb bizonyítéka a környezetétől teljesen elütő nyelvjárás, valamint a népkultúra egyes területein, pl. a viseletben, díszítőművészetben, erkölcsi tudatban megmutatózó csoporton belüli azonosság és a csoporton kívüliekhez viszonyított különbözőség.

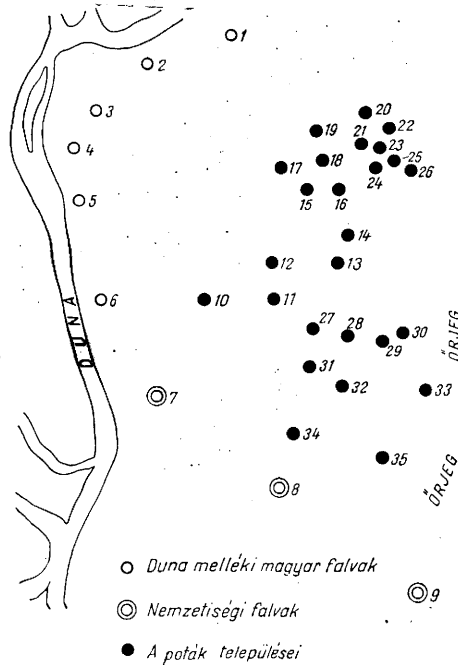
Kalocsa városa a XVIII. században vizekkel körülvett szigeten feküdt. Kelet felé messze elnyúló, egészen az Órjeg mocsaráig terjedő határa vizekkel, *palékkal*, posványokkal szabdalta ártéri síkság volt, amelyen évente kétszer végigsöpört a Duna vize. A város és a földművelésre alkalmas puszták sziget jellege miatt itt nem alakulhattak ki város-széli szálláskertek. A jobbágylakosság a földműveléséhez és állattartásához nélkülözhetetlen családi birtoklású gazdasági telephelyeit a határban hozta létre, a Duna menti községek telephelyeihez hasonlóan, csoportosan. A távoli szálláskertek a határ legkiemelkedőbb, árvízbiztos pontjaira épültek. Pusztánkenti tömörülésüket az árvízveszélyen kívül az úrbéri és határhasználati viszonyok is szükségessé tették.³ A pusztai szálláskert-csoportok a XVIII. században és a XIX. század első felének nagy részében tartozéktelepü-

¹ A kalocsai szállások népi kultúrájának a környező falvak kultúrájától való különbözősége már többen utaltak: SIMONYI J. 1882, 296—297; — ECKERT I. 1935—36, I. rész. 58—60; — ECKERT I. 1937, 30; — KATONA I. 1954, 2; — HEGEDÜS L. 1956, 115—116; — PÉCSINÉ ÁCS S. 1970, 32. PÉCSINÉ ÁCS S. Kalocsa és szállásainak területére a Nagy-Kalocsa megnevezést használja. (1970, 32.) Ehelyett talán jobb lenne a *történeti Kalocsa* kifejezés alkalmazása. A „nagy” jelzőt a valóságos vagy eszmei hozzácsatolásokkal megnagyobbított területekre szokták használni. (Pl. Nagy-Budapest.) Olyan esetekben, amikor egy elcsatolásokkal megkisebbitett terület egykori nagyságára, a megmaradt és az elkülönített részek régi egységére utalunk, általában a „történeti” jelzőt használjuk. (Pl. történeti Magyarország.)

² Kalocsai Érseki Levéltár (továbbiakban: KÉL). II. B. i. I. 62.

³ BÁRTH J. 1970, 432.

lésekként élték életüket. Kezdetben csak az állatteletetés és a gabonanyomtatás szükségleteinek megfelelően tartózkodott szállásán a kalocsai lakosság. A kinttartózkodás ideje és jelentősége azonban egyre inkább nőtt. A XIX. század első felében a szállások többsége már állandóan lakott volt, de a városi házhoz való kötődés és így a pusztai épületek településtartozék jellege még ekkor sem szűnt meg. A XIX. század második fele volt a szállások gazdasági, társadalmi, egyházigazgatási és községi önállósodásának korszaka. 1898. jan. 1-én a szállások elszakadtak Kalocsától és két önálló községbe szerveződtek.⁴ Ezzel

1. kép. Kalocsa környéke

Helységnevek: 1. Dunapataj, 2. Ordas, 3. Géderlak, 4. Dunaszentbenedek, 5. Uszod, 6. Foktó, 7. Bátya, 8. Miske, 9. Hajós, 10. Kalocsa, 11. Negyven, 12. Vörös szállás, 13. Kisülés, 14. Szakmár, 15. Öregtény, 16. Kistény, 17. Gombolyag, 18. Keserütelek, 19. Résztelek, 20. Felsőerek, 21. András szállás, 22. Bolvári szállás, 23. Szalontai szállás, 24. Alsóerek, 25. Ludas szállás, 26. Pécsi szállás, 27. Halom, 28. Mácsai szállás, 29. Kiscsertő, 30. Öregcsertő, 31. Kiskeckemégy, 32. Homokmégy, 33. Alsómégy, 34. Drágszél, 35. Hillye

a lépéssel a város kétszáz éves, jellegzetes települési rendszere — miután átjutott egy nagy belső átalakuláson — vélt gazdasági érdekek miatt, közigazgatási intézkedések következtében részeire bomlott. Kalocsa régi törzsökös parasztlakosságának többsége kikerült a város kötelékéből. A hasonló települési és gazdasági adottságok, valamint az együtt töltött két évszázad egységesítő hatása azonban elősegítették az egymástól közigazgatási

⁴ Az első két község Szakmár és Homokmégy volt. Belőlük vált ki és önállósodott később Öregcsertő és Drágszél. — A kalocsai szállások kialakulására, fejlődésére és a várostól való elszakadására lásd: BARTH J. 1973.

határokkal mesterségesen elválasztott kalocsaiak népi kultúrájának hasonló úton haladását a következő évtizedekben is. Az önálló községekbe szerveződött szállások lakói kultúrájukat tekintve ma is kalocsaiak. Általában maguk is így vélekednek. A lakóhelyül szolgáló szállást csak az egymás közötti érintkezésben jelölik meg hovatartozásuk jeléül, kifelé kalocsaiaknak vallják magukat. Az egyik öregtényi asszony megfogalmazása szerint: „Nem aszt montuk, hogy tényiek vagyunk, hanem, hogy kalocsaiak, ha meszire emöntünk.”

A XIX. század végi közigazgatási változások nem tudták megállítani és visszafordítani a néprajzi egységgé fejlődés folyamatát. Annak ellenére, hogy a népi díszítőművészet új stílusa már a régi kalocsai határ három, illetve öt közigazgatási egységre tagolódása után fejlődött ki, jellege, színezése, készítési technikája, motívumkinésoe hasonló az egész területen. A kialakított községhatárok csak közigazgatásilag választották el egymástól a szállások lakóit. Továbbra is közös maradt számukra a múlt, a vallás, a nyelvjárás, a viselet, a maguk teremtette díszítőművészet és mindennapjaik hagyományos szokásvilága. Összetartozás tudatuk jó példája az egykori kalocsai határ területén belüli endogámia, amely a szállások közötti exogám házassági rendszerrel párosult. A környezet irányába mutatott endogám magatartás nemcsak következménye volt az egységnek, hanem előmozdítója is. A történelmi Kalocsa határain belüli házasodás rendje hozzájárult a környezettől való kulturális elkülönülés hosszú fennmaradásához, a néprajzi zártság korai felbomlásának elkerüléséhez.

A szállások népe katolikus és igen vallásos. Erdei Ferenc a két világháború között Reymont „örök parasztjaihoz” hasonlította az egykori kalocsai puszták népét.⁵ Nagy volt itt az egyház hatása a gazdasági élet feltételeinek biztosítására, a paraszti világkép, a népi erkölcsi tudat fejlődésére, valamint a paraszti ünnepek és hétköznapiak rendjének alakulására egyaránt.⁶ A szállásiak politikai lojalitása, nagy paptisztelete, a változtat-hatatlan világ örök rendjébe való belenyugvása, buzgó és föltétlen vallásossága a legutóbbi időkig igen különbözött a szomszédos Duna melléki falvak népének kálvinista, polgári élet után sóvárgó, büszke, rátarti világától. A szállások lakói mindig különbnek érezték magukat a Duna melléki helységek népétől, a „falusiaktól”. A harmincas években Erdei Ferenc feljegyezte, hogy a „szállásiak” gyűlölködve beszélnek a Duna menti falvak lakóinak egykéséséről, erkölcsi alapon elítélik azokat, és úgy tartják, hogy ők a jók, a Duna mellékiek viszont romlottak, gonoszak, istentelenek, pokolra valók.⁷

A kalocsai szállások lakóinak, a potáknak nemcsak vallása, hanem nyelvjárása és népi kultúrája is eltér a környező reformátusokétól. Kalocsa és a szállások lakói egy jól körülhatárolható önálló nyelvjárású változatot, a déli ő-zó nyelvjárás ún. kalocsai változatát beszélnek.⁸ Erre az ő-zésen és az archaikus ü-zésen kívül a hosszú mássalhangzók időtartambeli megrövidülése jellemző. Ez az utóbbi vonás az, amely a kalocsai nyelvjárású változatot legjobban elkülöníti környezeté nyelvjárásától. Hiszen a hosszú mássalhangzók megrövidülése, mint pl. „jöttem” helyett „gyüttem”, „ada” helyett „ata”, „asszony” helyett „aszony”, „vissza kellett jönni” helyett „vissa kölot gyüni” ejtése igen figyelem felkeltő és szokatlan a kívülálló számára. Az ilyen jellegzetes beszéd természetesen korán felkeltette a környékbeli falvak népének érdeklődését, és mivel nagyon jellemző volt a kalocsaiakra, a szomszédok gúnyolódásának egyik célpontjává, illetve nagyon jól felhasználható eszközzé vált. Tréfalkozás közben igyekeztek utánozni a kalocsaiak kiejtését, és előfordult, hogy az utánzott szó gúnynévvé vált.⁹

A népi kultúra ágai közül különösen a viselet, a hímzés és a kézi falfestés azok a területek, amelyeknek jellemző vonásai alapján leginkább elkülöníthető a kalocsai pota

⁵ ERDEI F. Futóhomok, 219.

⁶ SZOMBATHY Sándor szakmári plébános például a XIX. század második felében megtiltotta a szombati lakodalmat, mert ilyenkor másnap nem mennek misére a hívek. Így alakulhatott ki a lakodalom vasárnap tartásának ma is gyakorolt szokása. Ugyanez a plébános „a házasság szentsége kitüntetése céljából” elrendelte, hogy a polgári esküvőt a lakodalom előtti napon kell tartani egyszerű ruhában, „minden kíséret nélkül”, mint valami „közönséges tény”. 1898-ban büszkélkedve írhatta felletes hatóságainak, hogy Szakmáron az emberek betartják e rendelkezését, és a „polgári aktust haszontalan és felesleges ténykedésnek” tekintik. (KÉL. I. Pléb. ir. Szakmár.)

⁷ ERDEI F. Futóhomok, 209.

⁸ KUCZY K. 1962, 52.

⁹ Például az észak-kiskunságiak kalocsai hangsúllyal ejtett kifejezése, a „kalocsai madzagosok” — TÁLASI István szíves közlése.

nép környezetétől.¹⁰ A színes, századunkban már hímzett köténnyel és pruszlikkal ékesített női viselet, az apró díszítésbeli különbségektől eltekintve hasonló az egymástól legtávolabb eső szállásokon is, de alapvetően eltér a Duna melléki falvak református lakóinak puritánabb, sötétebb női viseletétől és a déli nemzetiségi falvakétól is.¹¹ A századunkban egyre színesebbé vált, rengeteg virágmotívumot felhasználó ún. kalocsai hímzést a város és a szállások parasztnépe fejlesztette ki.¹² A környék és ma már az országos közvélemény is e népcsoporthoz köti az „írás” és a „kivarrás” e fejlett tudományát, illetve ilyenfajta művelését. A szállásokon egykor divott kézi falfestésnek, a „pingálásnak” pedig nemhogy a környéken, de országrésznyi területeken túl is nehéz méltó pártjára akadni.¹³

Kalocsa parasztjait és a szállások lakosságát a Duna menti református falvak, valamint az Őrjegen túli, homokhátsági települések népe nevezi potának. A kalocsaiak pota megnevezésével néprajzi irodalmunk eddig még nem foglalkozott. A szó etimológiája, fejlődési útja, népcsoport-nóvvé válásának menete tisztázatlan. Kezdeti jelentését és későbbi jelentésváltozását nyomozva úgy tűnik, hogy sorsa a mezőkövesdiek matyó megjelölésének fejlődésével mutat leginkább hasonlóságot.

A matyó egy kis néprajzi egység: Mezőkövesd, Tard és Szentistván lakóinak neve, akik katolikusként élnek kiterjedt református környezetben. GYÖRFFY István kutatásai-ból tudjuk, hogy régen a matyó szó nem népcsoportnév volt, hanem a parasztvárosok tősgyökeres református rétege Alföld-szerte ezzel, az akkor még gúnyos értelmű lekicsinyelő névvel illette a városbeli lenézett, szegény, beköltözött katolikus kisebbséget.¹⁴ A szó ilyen jelentése ismert volt Karcagon, Nádudvaron, Mezőtúron és még sok helyen.¹⁵ GYÖRFFY István szerint volt olyan korszaka a történelemnek, amikor az alsó-borsodi reformátusok szemében a mezőkövesdi nép képviselte a katolikusságot, és előttük „mezőkövesdi matyó és pápista egyet jelentett”.¹⁶ A matyó név így lassan egy vallási csoport, illetve társadalmi réteg Alföld-szerte elterjedt gúnynevéből három hasonló kultúrájú szomszédos falu népének nevévé vált.

A pota szó jelentésének változása a matyóhoz hasonló úton járt. A fejlődés irányának kutatását nehezíti az a körülmény, hogy a szónak korai feljegyzése nem ismert. Csúpan XIX. század végi és XX. századi előfordulásokból következtethetjük ki a változást.

A matyó és a pota szó hasonló jelentését mutatja egy 1896. évi kiskunsági (valószínűleg kiskunhalasi) említés, amely szerint: „Pota, tahó, matyó: pápisták gúnyneve.”¹⁷ Egymás mellett fordul elő tehát a két kifejezés a református környezetben élő katolikusok „buta, tudatlan” jelentésű gúnyneveként. Eddigi ismereteink szerint a pota szót szógyűjteményben 1886-ban a református Kiskunhalasról említik először, „pápisták csújneve” jelentéssel.¹⁸ NAGY CZIROK László is felvette nagyrészt Halason gyűjtött kiskunsági tájszójegyzékébe. Hozzáfűzött magyarázata „szegény, kertészkedő, vagy napszámoskodó, jöttment katolikus ember. Pápista potának is nevezik.”¹⁹

A református helységekben élő, szegénysorsú katolikus gúnyneveként használt pota szó idővel családnóvvé is válhatott. A kalocsai érsekség egykori falvai közül legjellem-

¹⁰ A viseleten, hímzésen és a pingálásán kívül többek között a poták népköltészetében, táncában és szokásaiban is megfigyelhetők olyan sajátosságok, amelyek megkülönböztetik e népcsoportot környezetétől. (Vö.: ECKERT I. 1937, 30–39; — HEGEDÜS L. 1956, 121; — HEGEDÜS L. 1955, 101–104.) Eltért egymástól a poták és a Duna mellékiek parasztagadásainak termelési struktúrája is. A poták elsősorban szántóföldi növénytermesztők voltak, a Duna mellékiek gazdálkodásában pedig az ártéri kertművelés dominált. (BÁRTH J. 1969, 107–112.)

¹¹ SIMONYI J. 1882, 296–297; — KATONA I. 1954, 13–14; — LAKATOSNÉ KÁKONYI M. 1963/64, 24. — A Duna melléki Géderlak az 1920-as években vette át a tetszetős színes kalocsai viseletet. (KATONA I. 1954, 14–15; — HEGEDÜS L. 1956, 116.)

¹² ECKERT I. 1935–36; — GÁBOR L. 1937; — KIJÁNYI F. 1952. — PÉCSINÉ ACS S. 1970.

¹³ NOVÁK J. L. 1909, 154.

¹⁴ GYÖRFFY I. 1942, 245.

¹⁵ Uo., valamint Hosszú Ferenc szíves közlése a készülő új magyar tájszótár alapján.

¹⁶ GYÖRFFY I. 1942, 247.

¹⁷ M. Nyelvőr XXV. (1896). 336.

¹⁸ M. Nyelvőr XV. (1886). 334.

¹⁹ NAGY CZIROK L. 1959, 373.

zőbb módon Bogyiszlón láthatunk erre példát. A kálvinista vallású falu XVIII. századi összeírásaiban állandóan szerepel Pota nevű jobbágy. A nevet legtöbbször Potának, ritkábban Pótának írták. A család eredetileg valószínűleg más nevet viselt, csak egykori jövevény katolikus volta miatt kapta a Pota csúfnevet, amely a gyakori és kizárólagos használat következtében családnévvé vált.²⁰ A Bogyiszlóval jelentős népi kapcsolatot tartó Foktón szintén említenek Pota családnévet a XVIII. század közepén. 1762-ben a kalocsai úriszék előtt több foktói lakos vallomást tett Pota János és Jutka református vallású falubeli lakostársaik ügyében. A megszólaltatott tanúk elmondták, hogy a két testvér szülei katolikusok voltak és helyi templom hiányában Kalocsára jártak misére. Korai haláluk miatt azonban a gyerekeket kálvinista mostohaapjuk nevelte, így maguk is kálvinistákká váltak.²¹

Elvétele előfordul a Pota előnév a kalocsai szállások területén is. Napjainkban is él néhány ilyen nevű család. Egyik elődjük lehetett az a Pota nevezetű kisülési juhász, akinek feleségét az 1831. évi kolerajárvány halottai között említik.²² Valószínűleg idegen, református faluban szolgálva kapta gúnynévi eredetű családnévet. Persze az sem kizárt, hogy miután hosszú időt élt katolikusként valamelyik református faluban, itt kapott nevének megtartva költözött Kalocsa pusztájára juhásznak.

Az elmondottakból kiderül, hogy a pota szóét eredetileg a Kalocsai Sárköz vidékén, illetve a vele keletről szomszédos területeken a református többségű lakosság használta a „gyüttment”, lenézett katolikus kisebbség gúnyneveként. Később azonban mivel e tájon Kalocsa és szállásai képeztek csak összefüggő, magyar nemzetiségű katolikus tömböt, illetve a reformátusság számára Kalocsa és szállásainak népe merítette ki igazán a katolikus fogalmát, a „gyüttment” katolikust jelentő szó lassú jelentésváltozással e településcsoport népének nevévé lett. Ezt mutatja az 1910. évi Dunapatajról és környékéről származó szóközlés is, amely szerint a pota a „kalocsaiak gúnyneve”.²³ Napjainkban már csak ez utóbbi jelentéstartalom él. A szó nem valláshoz és nem társadalmi helyzethez, jogálláshoz kötődik, hanem népcsoporthoz.

Nemcsak a református, hanem a közelebbi és távolabbi katolikus helységek népe is potának nevezi a kalocsaiakat, pontosabban a kalocsai szállások lakóit. Az említett Duna mellékiek, valamint Miske, Jánoshalma, Halas, Kecel népének nyelvében a pota mindennapi beszédben használt kifejezés. Nemcsak a néprajzkutató kíváncsiszkodására kerül elő sokszori rákérdezéssel, hanem gyakran hallani autóbuszon, vonaton utazva spontán beszélgetésekben is. A pota tehát élő fogalom. Ma már elsősorban nem gúnyolódó értelme van, hanem egyszerűen népcsoport-név, ami mögött a jelzett terület néprajzi elkülönülése, a megnevező helységekéhez viszonyított kulturabeli különbözősége érződik, amit a halasi vagy jánoshalmi tanyákon lépten-nyomon feljegyezhető „pota embőr”, „pota asszony”, „pota szoknyás”, „pota beszéd” kifejezések is mutatnak.²⁴ A „potás” jelző használata elterjedt a környéken. Minden olyanra mondják, ami a kalocsaiakra emlékeztet pl. sokvirágú, színes hímezésre; rövid szoknyás viseletre; jóhangú asszonyok ájtatos templomi éneklésére; „karmantyos orru”, fekete hajú, fekete szemű menyecskére. A jánoshalmiak, keceliek és a többi környékbeli népek beszédjükéről, külsejükéről, viseletükről mindenütt megismerik a potákat. A kettős mássalhangzókat egynek ejtő, jellegzetes kapkodó beszédüket inkább gúnyolják, kultúrájuk azonban csodálatot ébreszt bennük. A polgáriasabb viseletű jánoshalmiak és kéleshalmiak számára pl. a szentbúcsúban mindig külön szórakozást jelent a pota helységek népének megbámulása. Gyönyörködteti őket a színes viselet és az általuk igen szépnek tartott, „ékes hangú”, potás kiejtésű éneklés. Külsejüket tekintve is különbséget látnak a maguk sokfélesege és a poták egy-egyéneknek vélt alkati adottságai között. Úgy tartják: a poták mind magasak, piros képűek, fekete hajúak, fekete szeműek, hegyes orrúak, barna bőrűek.²⁵

²⁰ Az 1725. évi urbáriumban még nem szerepel Bogyiszlón Pota nevű jobbágy. (KÉL. II. B. i. I. 62.) 1730-ban azonban már összeírták a viszonylag szegény Pota Imrét, aki Hont vármegyéből Léváról származott. (KÉL. II. B. i. II. 85.) Később, 1762-ben Pota Imre fia Pota Gergely összeírásakor az apa származáshelyétől a Hont vármegyei Kereskény falut jegyezték fel. (KÉL. I. Vis. Can. Fajsz.) A bogyiszlói Poták másik ága Nagykőrösről eredt. 1762-ben Pota János 60 éves és Pota Gergely 50 éves bogyiszlói jobbágyok a nagykőrösi illetőségű Pota Gergelyt vallották apjuknak. (KÉL. I. Vis. Can. Fajsz.)

²¹ KÉL. II. Urisz. ir. 1762.

²² KÉL. I. Anyakönyvek. Kalocsa. Halotti Ak. 1831.

²³ M. Nyelvőr XXXIX. (1910). 331.

²⁴ Vö. a „barkós” viseletről írottakkal. (PALÁDI-KOVÁCS A. 1968, 203)

²⁵ Vö. HENKEY Gy. 1962; HENKEY Gy. 1966.

Joggal felmerülhet a kérdés: ismerik-e vajon a pota fogalmat és hogyan a legilletékesebbek: a kalocsaiak. E szempontból több csoportra osztható a lakosság. A városbeli értelmiség, iparoság és a munkásság jó része nem ismeri a kifejezést. Ez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy Kalocsa lakossága a XIX. században szinte kicserélődött. Az igazi tősgyökeres kalocsai parasztlakosság kiköltözött a szállásokra. Az ún. kalocsai népi kultúrát nem bent a papok, hivatalnokok, iparosok, tanárok, diákok, agrárproletárok birodalmát képező városban, hanem kinn a szállásokon kell keresni. A pota elnevezés is a hagyományos népi kultúrát fenntartókra, azaz a szállások parasztlakosságára vonatkozik elsősorban. Kuczy Károly legutóbb így is jegyezte fel a pota szó jelentését.²⁶

A szállások parasztnépe körében sem mondható általánosnak a pota kifejezés ismerete. Az örökös munkába görnyesztő élet és a szakadatlan otthoni tevékenységből sarjadó alacsony fokú környezetismeret kellő magyarázatot ad a pota kifejezés esetleges helyi ismeretlenségére. Egyes asszonyok régebben alig mozdultak ki szállásukról, csak azt ismerték, annak a világában éltek. Akad öregasszony, aki manapság is úgy beszél a maga lakhelyétől alig néhány kilométerrel odébb fekvő szállásokról, mint valami nagyon távoli, csak elbeszélésekből ismert, soha nem látott helyekről. Az ilyen asszonyok számára a szállások határával végképp lezárul a világ. Az e határokon túl levő, általában református vagy nemzeti népi falvak népével az ilyen személyek nem érintkeznek, ezekhez nem kötik őket házassági kapcsolatok, amelyek a találkozásokat gyakoribbakká, a másik kultúrájának ismeretét hatékonyabbá tennék. A szomszédok nem ismerete pedig eleve lehetetlenné teszi számukra, hogy megismerjék azok róluk alkotott véleményét is.

A szállási lakosság nagyobbik része azonban, főképp a férfiak és a piacra, szentbúcsúba járó asszonyok jól ismerik a pota nevet. Ennek ellenére, ha idegen érdeklődik felőle, igyekeznek letagadni pota voltukat. Gúnyos értelműnek tartják a kifejezést és szégyellik. Ez különben gyakran mondható jelenség más vidékek hasonló jellegű népeinél is. Az emberek általában nem szeretik emlegetni, sőt hallani sem saját gúnynevüket. GyÖRFFY István, bár azt írja a matyókról, hogy nem szégyellik nevüket, sőt büszkének rá, megemlíti, hogy ez csak az újabb időkben van így, amióta valami literátus ember kitalálta, hogy Mátyás király fiait, híveit jelenti ez a név.²⁷ Ehhez még hozzátéhetjük, hogy valószínűleg a matyóóságot országos, sőt világhírnévre emelő néprajzi kutatás is hozzájárult ahhoz, hogy ma a mezőkövesdiek büszkén vallják egykori gúnynevüket. Ez azonban másodlagos jelenség, és mint ilyen, kivételes. Sokkal jellemzőbb a sokat emlegetett palóc példa, miszerint, ha az ember érdeklődik a palócság lakóhelye felől, mindenütt a szomszéd falunál tudják a kezdetét.²⁸ Valahogy így áll a helyzet a kalocsai szállásokon is. A kíváncsiskodó idegennek igyekeznek letagadni pota voltukat, és csak hosszabb kérdegetés után ismerik el nagy röstelkedve: „vót ilyen szóbeszéd”.

A pota szó etimológiáját nyelvészeti irodalmunkban hiába keressük. E sorok írója etnográfus lévén, kellő komolysággal nem vállalkozhat szófejtésre.²⁹ Rövid bemutató írását inkább figyelem felkeltőnek szánta, remélve, hogy a pota szó etimológiai vizsgálatára is mielőbb akad vállalkozó.

²⁶ „pota: Kalocsai pusztai ember pejoratív neve”. Kuczy K. 1962, 57.

²⁷ GyÖRFFY I. 1942, 247.

²⁸ Uo.

²⁹ A református helységekben élő katolikus szegénység megnevezésén és a kalocsaiak népnévén kívül a pota szó más jelentéssel is előfordul a magyar nyelvészeti és néprajzi irodalomban. Czuczor—Fogarasi szótára szerint a pota: „Kiforradó, kifakadó esőg-bög, csomó, tapló a fák derekain vagy derék ágain”. (Czuczor G.—Fogarasi J. 1862—72, 331.) H. Kerecsényi Edit a Zala megyei Kiskomáromban a pota szó hajpótló jelentését jegyezte fel: „Azok, akiknek kevés hajuk van, kontyukra *tekereset, potát* kötnek, hogy a necc szilárdabban álljon rajta. Pota többféle ismeretes. Egyik asszony kihulló haját gyűjti össze s azt teszi csomóba göngyölyve a hajkontyura, a másik kis darabszövetből, vászonnál varrt hosszúkás, végein elkeskenyedő zacskót, amelyet apró ronggyal vagy más anyaggal kitöm, aztán a két végére varrt fűzővel szorosan kontyura köré kötöz. Ilyen potát már a századforduló éveiben is viselt néhány asszony. Aki viseli, az többnyire nagyon szégyelli s nem mutatná meg a világért sem senkinek.” (H. Kerecsényi E. 1957, 136.) Ez utóbbi jelentés szerint tehát a pota valami idegen test, jobb minőségű pótló, silány anyagból készült kiegészítő tartozék. Ez a jelentés talán elvezet bennünket a pota gúnynévhez, amellyel a református helységek gazdag és büszke törzsökös lakossága az idegenből odaszakadt, szegény, „gyűttment” alacsonyrangú katolikusokat illette.

IRODALOM

- BÁRTH J.
1969 *A Kalocsai Sárköz népének települése és gazdálkodása a XVIII—XIX. században.* (Doktori disszertáció. Kézirat az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékén.)
1970 *Hanyik. A gazdálkodási mód és a települési forma összefüggése egy megosztott település rendszerében.* Ethnographia, 430—441.
1973 *A kalocsai szállások településnéprajzi sajátosságai.* In: *Dissertationes Ethnographicae I.* (Szerk. TÁLASI István.) 253—309.
- CZUCZOR G.—FOGARASI J.
1862—72 *A magyar nyelv szótára. I—IV.* Pest
- ECKERT I.
1935—36 *A kalocsai hímzés eredete és fejlődése. I. és II. rész.* Szegedi Füzetek, II. évf. 55—64. és III. évf. 47—59.
1937 *A kalocsavidéki magyarság vallásos népköltészete.* Ethnographia, 30—39. és 167—181.
- ERDEI F.
é. n. *Futóhomok.* Bp.
- GÁBOR L.
1937 *Kalocsa-vidéki népművészet, népszokások.* Kalocsa
- GYÖRFFY I.
1942 *Magyar nép—magyar föld.* Bp.
- HEGEDŰS L.
1955 *Kalocsa környéki lakodalmi szokások.* In: *Népünk hagyományaiából.* Szerk.: IGAZ M.—MORVAY P.—SIMON J.-né, 100—107. Bp.
1956 *Kalocsa és környékének táncélete.* In: *Népünk hagyományaiából.* Szerk.: MORVAY P.—SIMON J.-né—IGAZ M. 115—124. Bp.
- HENKEY Gy.
1962 *Homokméggy felnőtt lakosságának embertani vizsgálata.* Művelődésügyünk, 1. sz. 71—85. Kecskemét
1966 *Szakmár felnőtt lakosságának embertani vizsgálata.* In: *Szakmári honismereti értesítő.* Szerk.: HENKEY Gy. 33—35. Kecskemét.
- KATONA I.
1954 *A kalocsai (Pest megyei) Sárköz néprajza.* Bp.
- H. KERECSENYI E.
1957 *Az asszonyok fejviseletének alakulása Kiskomáromban és környékén az elmúlt 90 év alatt.* Népr. Ért. XXXIX. 123—147.
- KUCZY K.
1962 *Homokméggy nyelvjárása.* Művelődésügyünk, 1. sz. 52—59. Kecskemét
- KUJÁNYI F.
1952 *Adatok Kalocsa és vidéke népművészetéhez.* Vigília. XXVI. 391—398.
- LAKATOSNÉ KÁKONYI M.
1963/64 *Adatok Foktő népművészetéhez.* In: *Népkutató Kör Évkönyve,* 19—29. Kecskemét.
- NAGY CZIROK L.
1959 *Pásztorélet a Kiskunságon.* Bp.
- NOVÁK J. L.
1909 *Homokméggy népi művészete.* Népr. Ért. X. 153—166.
- PALÁDI-KOVÁCS A.
1968 *A barkó etnikai csoport.* Műveltség és Hagomány, X. 175—218.
- PÉCSINÉ ÁCS S.
1970 *Kalocsa népművészete.* Kalocsa
- SIMONYI J.
1882 *Kalocsa környéke.* Földrajzi Közlemények, 281—320.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Tagányi Zoltán

Hagyományos és modern elemek keveredése a falu kultúrájában

(Lengyel példák)

A faluszociológiai kutatások nagyon régi hagyományokra tekintenek vissza Lengyelországban. Hogy a jelenlegi faluszociológiai kutatások eddigi eredményeit vázolni tudjuk, akkor bár csak néhány szó erejéig, de jelezni kívánjuk a mai vizsgálatok közvetlen előzményeit is. Maguk a faluszociológiai vizsgálatok nem kimondottan szociológusok révén vették kezdetüket, ugyanis a századforduló táján elsősorban történészek láttak hozzá faluszociológiai monográfiák készítéséhez (főleg Franciszek BUJAK vezetésével). Ezek a faluszociológiai monográfiák elsősorban filozófiai megfontolásból születtek, feltételezték a falu gazdasági és társadalmi jelenségeinek ok-okozati összefüggéseit, és ezen ok-okozati összefüggések rendszerének felvázolása segítségével igyekeztek az egész falu társadalmi és gazdasági rendszerét áttekinteni. Sőt mi több: a rendszerek egyes elemeinek tudatos megváltoztatásával a falu egész gazdasági és társadalmi rendszere tudatos átalakításának lehetőségét is feltételezték.¹ Ebből a megfontolásból kiindulva a két háború közötti korszakban a nagyobb mezőgazdasági szakiskolák — a Lublin melletti dublanyi és a pulawyi mezőgazdasági főiskolák — végzős agrármérnökei tevékenysége eredményeként monografikus felvételek egész sora született meg. Természetesen ezek a felmérések nem hozhatták meg a kívánt eredményt, ugyanis a falu társadalmi és gazdasági jelenségeinek zárt ok-okozati összefüggés jellegű feltételezése a gyakorlatban nem igazolódott. Ugyanis új elemek (pl. tejszövetkezetek bevezetése), továbbá már meglévő szerkezeti elemek tudatos megváltoztatásával nem következett be a falu egész gazdasági és társadalmi rendszerének várt társadalmi és gazdasági átalakulása.²

Szintén a két háború közötti korszakban tevékenykedett Władysław GRABSKI és köre, mely a 30-as évek vége felé a négy évfolyam erejéig megjelenő *Roczniki Socjologii Wsi* című faluszociológiai folyóiratot is megalapította. Maga Władysław GRABSKI elsősorban történeti szemléletből kiindulva közelített a falu gazdasági és társadalmi jelenségeihez. Felfogása szerint — a jelenkori falu gazdasági és társadalmi szerkezetének megértése céljából — elsősorban a változások alapvető kiindulási pontját képező történeti szintet kell feltárni és vizsgálat alá venni. Így elgondolásai egyenes következményeként maga Władysław GRABSKI egy parasztságtörténet megírásával is kísérletezett.³ A GRABSKI-féle faluszociológiai kezdeményezések nem hozhatták

¹ ŻABKO-POTOPOWICZ A. 1934. 55—75.

² ŻABKO-POTOPOWICZ A. 1934. 55—75.

³ ŻABKO-POTOPOWICZ A. 1934. 55—75.

meg a kívánt eredményt, mivel eredményes befejezésüket a háború kitérése megakadályozta.

A faluszociológiai kutatások nagymértékű kibontakozása csak a felzabradulás utáni időszakban következett be. Jelenleg négy nagyobb intézmény foglalkozik faluszociológiai kutatásokkal, nem is beszélve arról, hogy hasonló kutatásokat az egyes néprajzi központok is igen nagy szorgalommal végeznek. A Lengyel Tudományos Akadémia Szociológiai és Filozófiai Intézete keretében három olyan csoport (Társadalmi Struktúra, a Jelenkori Átalakulások és a Falu és Mezőgazdaság Intézete) tevékenykedik, melyek faluszociológiai vizsgálatokat végeznek. Nagyon jelentősek még az Agrárközgazdaságtani Intézet több évtizedes folytonossággal rendelkező, ugyanazokon a vizsgálati pontokon végzett kutatásai is. Ezen intézmények együttes kutatásainak eredményeként a lengyel faluszociológia jelentős eredményekkel rendelkezik, melyeket e rövid vázlatunkban kívánunk jelezni.

Vázlatos áttekintésünk kezdetén felmerülhet a kérdés, hogy milyen módszertani és elméleti eszközök segítségével érték el a lengyel faluszociológusok kutatási eredményeiket és ezzel párhuzamosan milyen gondolati tendenciák uralkodnak a lengyel faluszociológiában.

A hagyományos lokális paraszti közösség átalakulásaira vonatkozó jelenlegi kutatások esetében a lengyel kutatók igyekeznek a szociológia hagyományos ideális típusait, így a TÖNNIES-féle Gemeinschaft-Gesellschaft vagy a lényegében ugyanerre a beosztásra támaszkodó REDFIELD-féle folk és urban society rendszerezést alkalmazni. A jelzett elméleti megfontolások eredményeként a lengyel faluszociológiában olyan elképzelésekkel találkozunk, melyek szerint a hagyományos lokális közösség előbb vagy utóbb tisztán városi típusú „atomizált” egységekre felszakadó társadalommá alakul át. A falu kultúrája és társadalmá teljes egészében hasonul a váracs kultúrájához és társadalmához, a paraszti foglalkozás pedig az ipari foglalkozásokkal egyenértékű foglalkozásként jelenik meg. Az empirikus kutatások azonban ezt az elsősorban Bogusław GALESKI⁴ és kutatói köre által szuggerált tézist nem igazolták egyértelműen. Ugyan a kutatók mindannyian megegyeznek abban, hogy a hagyományos faluközösség széthullása, dezintegrációja minden kétséget kizáróan bizonyítható tény, a bekövetkezett állapot megítélésére vonatkozóan azonban bizonyos eltérések figyelhetők meg. Így elsősorban Dyzma GAŁAJ⁵ kutatói köre a hagyományos szervezeti formák megingása következtében beállott dezintegrált állapotot látja és nem tudja határozottan jelezni egy újfajta társadalmi integráció folyamatának irányvonalait. Ezzel szemben maga Dyzma GAŁAJ hangoztatja, hogy a falu közösségének dezintegrációja csak átmeneti állapot. Kialakulhatnak a falu társadalmának új szervezeti formái, azonban a mezőgazdasági bővített újratermelés jellegénél fogva és az egyéni gazdálkodás rezsimje (a mezőgazdasági üzem és a házi gazdaság mezőgazdasági üzem jellege) következtében soha sem válnak teljes mértékben urbánussá, autonóm jellegüket bizonyos mértékben megőrzik a városiakkal szemben. Tehát nemcsak a társadalmi és gazdasági átalakulások menetét és az eddigi kutatások eredményeit, hanem a rendszerezés szubjektív értékítéleti elemeit is figyelembe véve — elméleti szempontból is — a Gemeinschaft Gesellschaft beosztás jogosan megkérdőjelezhető. A jelezhető ellenvetések ellenére a rendszerezés dichotómiája, a tézissel szemben felállított antitézis azonban gyakorlati szem-

⁴ GALESKI B. 1965.

⁵ DYZMA G. 1965.

pontból nagyon hasznos rendszerező eszközt ad; sőt mi több: a dichotómia belső differenciálódása segítségével a vizsgált formák kontinuus egymásutánja vázolható fel. Ilyen modelláris eszközök segítségével jelezhető — és jelezzük is jelen beszámolóinkban — a faluközösség, paraszti család, társadalmi struktúra és szövetkezeti mozgalom jelenségeinek egyes rétegeit, modelljeit. Továbbiakban kiegészítésként az ingázás és a rurális jegyek városban való megjelenésének jelenségeit is megvizsgáljuk. Végül dolgozatunkat a paraszti családnak a falu életét determináló jellegére vonatkozó megjegyzésekkel zárjuk.

A jelzett modelláris eszközök segítségével a faluközösség jelenségének következő alapvető rétegeire hívhatjuk fel a figyelmet. A hagyományos, klasszikus értelemben vett faluközösség elsősorban a háromnyomásos rendszer üzemeltetésének eredménye. A közösségi háromnyomásos rendszer a közösség alapját képező, a családok közötti kölcsönös szolgáltatások és segítség intézményeinek egész rendszerét hozta létre. A kölcsönös szolgáltatások és segítség rendszere közvetlen, személyi jellegű rokonsági és szomszédsági kötelékek segítségével valósul meg. A faluközösség a maga hagyományos formájában nemcsak gazdasági rendszer, hanem kulturális és társadalmi funkciókat betöltő képződmény is. Létrehozza az egész közösség társadalmi és kulturális életét szabályozó közösségi, nem institucionális kontroll intézményét, melynek kialakításában a hagyományt őrző egyének — pap, tanító és földesúr — is részt vesznek. A hagyományos faluközösségekben megfigyelhetők a társadalmi rétegződés tendenciái is, azonban a falu gazdasági rendszerének működése következtében kialakult elkötelezettségi rendszer ellensúlyozza a társadalmi differenciálódás jelenségeit. A hagyományos faluközösség felbomlása az áru-termelési viszonyok bővülésének eredménye. Ennek következtében az eddigi közvetlen személyi jellegű szomszédsági és vérségi kapcsolatok helyett egyre nagyobb mértékben jelentkeznek közvetett tárgyi kapcsolatok. Ha ezek a közvetett tárgyi kapcsolatok a régi közvetlen személyi kapcsolatokon alapuló rokonsági és szomszédsági intézményeket nem is tudják teljes egészében kiszorítani, de nagymértékben befolyásolják, és a rokonsági és szomszédsági kapcsolatokon keresztül megvalósuló kölcsönös segítségnyújtás új formáit is létrehozzák. Az átalakulások másik nagyon fontos mozzanata, hogy a háromnemzedékes családoknak kétnemzedékes kiscsaládi egységekre való felbomlása következtében az eddigi zárt faluközösség individualizált egységekre bomlik; a kiscsaládi egységek megnövekvő falun kívüli kapcsolatai révén a falu lakossága bekapcsolódik az egész nemzet gazdasági és társadalmi vérkeringésébe. Az atomizációval párhuzamosan megfigyelhető a falu eddigi homogén társadalmi szerkezetének a foglalkozási kategóriák és a jövedelmek nagysága szerinti differenciálódása.⁶

A paraszti család esetében is nagyon világosan elkülöníthetők azok a modelláris rétegek, amelyeket a faluközösség esetében megfigyelhetünk. A hagyományos paraszti családban a család, a mezőgazdasági termelőüzem és a saját igényeket kielégítő házi gazdaság egymással szorosan összefonódva jelennek meg. Minden alá van vetve benne a mezőgazdasági üzem érdekeinek: a befektetés dominál a fogyasztás felett, a házassági kötelék is gazdasági szerződés, sőt a gyermek nevelése is a mezőgazdasági gazdasági tevékenysége menetébe beágyazottan jelenik meg. A hagyományos paraszti család legalább három nemzedéket foglal magában; helyét, vagyis presztizsét a falu közösségé-

⁶ TAGÁNYI Z. 1971. 328—331.

ben a birtokolt föld nagyságán kívül tagjai száma határozta meg. A háromnemzedékes paraszti család patriarkális szerkezetű, ugyanis a szemtermelésre alapozott művelési struktúra következtében a férfi munkaerő és férfi decízió szférák dominálnak a nagyon szigorú férfi és női munkamegosztás keretein belül. Az iparosodás következtében beálló változások eredményeként a paraszti családban a mezőgazdasági üzem követelményei háttérbe szorulnak és elsősorban a konzumpciós követelmények előtérbe kerülése figyelhető meg. A patriarkális szerkezetű nagycsalád felbomlik kétnemzedékes kiscsaládokra és ezzel párhuzamosan megjelenik az egalitáris alapokon nyugvó család kialakítása iránti vágy. A női munkaerőt igénylő növénykultúrák előtérbe kerülése, valamint a családfőnek az ingázásból eredő kiválása következtében a hagyományos férfi és nő közötti munkamegosztás felborul, a női munkaerő kezd dominánssá válni a gazdaságban és a nő is elfoglalja a maga helyét a gazdasági ügyvitel szféráiban. Azonban az itt jelezhető átalakulások is csupán tendenciaszerűek, a férfiak ugyanis továbbra is ragaszkodnak a régi patriarkális család-szerkezeti mintákhoz, a hagyományos munkamegosztási elvek alkalmazása jobbra a női munkaerő túlterheléséhez sem mint dominációjához vezetnek, mely tény kísérleteti az egalitáris házassági kötelék elterjedésének jelenségét.⁷

Akárcsak a faluközösség és a család esetében, a társadalmi rétegződés jelenségeit nézve is megfigyelhetjük bizonyos modelláris elemek egymásra rétegződését. A hagyományos falu társadalmában a földek nagyság szerinti differenciálódása való tény, ez azonban még nem tekinthető a társadalmi rétegződés alapjának. A parasztcsalád tekintélyét és státuszát a falu társadalmi struktúrájában a birtokolt föld nagyságán túlmenően elsősorban a családi munkaerő mennyisége határozta meg. Ezzel egyidőben jelentkezik egy nagyobb keresetű réteg (kocsmárosok, kézművesek), mely elem jelenléte a hagyományos falun a jövedelmek nagysága szerinti társadalmi differenciálódás tényezőjét jelenti kezdeti formában. Mindezek ellenére a hagyományos falu társadalmi szerkezete homogénnek tekinthető és a földesúr—jobbágy közötti viszony (alapstruktúra) a döntő. A falu valódi társadalmi rétegződése a századforduló táján és a két háború közötti korszakban következik be, amikor is a nincstelen agrárproletár réteg a kapitalista üzem jegyeit magára öltő nagyparaszti gazdaságokban keres magának munkaalkalmat, azonban ez a munkavállalási viszony nem a munkaerő nyílt adásvétel formájában, hanem a feudális alapstruktúrára is (földesúr—jobbágy viszony) jellemző patrónus—kliensi viszony köntöskében jelentkezik. Elsősorban a felszabadulás után kialakult helyzet, az agrárproletár réteg felszívódása és a nagyparaszti birtok összezsugorodása következtében a falu birtokstruktúrájának átlagosodása figyelhető meg, ezzel egyidőben jelentkezik a falu homogén foglalkozási szerkezetének felhasadása és a jövedelmek nagysága szerinti differenciálódása. Az új struktúra-alkotó elemek jelentkezése való tény, azonban ezek nem érvényesülnek teljes egészükben a falu társadalmában, ugyanis egyes esetekben a falu értékítéleteiben nem akceptálja az új, jövedelmeik alapján elkülönülő kategóriákat, a magasabb jövedelmű kategóriákhoz tartozók tekintélye igen csekély a falu közössége előtt, nem tartják őket földművelőknek, mivel nem a hagyományos szemtermeléssel foglalkoznak.⁸

⁷ TAGÁNYI Z. 1971. 331—333.

⁸ TAGÁNYI Z. 1971. 333—336.

A strukturális átalakulások egyik nagyon jellegzetes mozzanata, hogy kialakult egy nagyon sajátos falusi munkásréteg, a kétlaki ingázók kategóriája, mely kisebb gazdaságok művelése mellett a mezőgazdaságon kívüli munkalehetőségeket keresi.

Az ingázással kapcsolatban a lengyel faluszociológiai irodalomban egymással meglehetősen szembenálló, ellentétes nézetek és vélemények alakultak ki. A kutatások kezdeti fázisában kialakult elgondolások — elsősorban Maria DZIEWICKA — révén az ingázás jelenségét pozitíven értékelik és egy olyan migrációs folyamat egyik formájának tartják, amikor a városba való felköltözés és a mezőgazdasági foglalkozással való szakítás az ingázás átmeneti közvetítő formája segítségével következik be.⁹ Ez az elgondolás, amely az ingázás jelenségét pozitíven értékeli, erősen hangsúlyozza, hogy a falu urbanizációját nagymértékben elősegíti ez a mozgalom, mintegy a migráció nélküli urbanizáció egyik fajtája, ugyanis az ingázóknak a várossal való kapcsolataik és főleg technikai kultúrája következtében ez a réteg nagyon fontos szerepet játszik urbánus mintáknak falun való elterjesztésében.¹⁰ Ezt a gondolatmenetet tovább folytatva, az ingázás pozitív jelenségként ítéltető meg azért is, mert a kétlakiak kategóriájának megjelenése révén a felnyíló zárt falun a piaci kapcsolatok kiszélesedése következtében olyan növénykultúrák meghonosodása figyelhető meg, mely a mezőgazdasági struktúrában az intenzív művelés követelményeit állítja a mezőgazdasági termelés elé.¹¹ Az ingázásra vonatkozó kezdeti elképzelések módosulása ellenére továbbra is megfigyelhetők a lengyel irodalomban olyan elképzelések (lásd pl. Ryszard TURSKI munkáiban), melyek az ingázás pozitív oldalait hangsúlyozzák. Az ingázásra jellemző dualisztikus¹² életforma egyik előnyös vonása, hogy az ingázó személy nem szakít gyökeresen a faluval és egy falusi kulturális és társadalmi háttérre támaszkodva érintkezik a város társadalmával és kultúrájával. Így tehát nem következik be a kétlaki ingázó egyénisége pszichikai alkatának olyan mértékű megingása, mely pl. a faluval való gyökeres és hirtelen szakítás, vagyis egy exoduszerű migráció esetében figyelhető meg.¹³ Nagyon fontos körülmény, hogy a korábban ingázó életformát folytató elem egy esetleges városban való migráció helyzetében lényegesen gyorsabban tud asszimilálódni a városi viszonyokhoz.¹⁴ Továbbiakban Ryszard TURSKI is említi az ingázásnak a művelési struktúrára gyakorolt előnyös hatásait (lásd pl. az intenzív művelést igénylő növénykultúrák megjelenését),¹⁵ úgyszintén a migráció nélküli urbanizáció folyamata egyik tényezőjének tekinti pl. a kétnemzedékes családok jelentkezését, mely urbánus elem elsősorban az ingázók kategóriájánál figyelhető meg nagyobb mértékben.¹⁶

Az említett életformát a jelzett némi előnyei ellenére is Ryszard TURSKI negatíven értékeli, egy extenzív iparfejlesztés eredményének tartja; a nyugati országokban is elsősorban azokon a területeken figyelhető meg, ahol egy feudális vonásokat őrző gazdasági struktúra marad vissza.¹⁷ Magában a mező-

⁹ DZIEWICKA M. 1963. 14–15, 119.

¹⁰ TURSKI R. 1965. 235; TURSKI R. 1961. 81–82.

¹¹ DZIEWICKA M. 1963. 110.

¹² TURSKI R. 1965. 203.

¹³ TURSKI R. 1961. 85–86.

¹⁴ TURSKI R. 1961. 82.

¹⁵ TURSKI R. 1965. 68; MARKOWSKA D. 1964. 100.

¹⁶ TURSKI R. 1965. 274, 281.

¹⁷ TURSKI R. 1961. 66.

gazdaság szerkezetében sem idéz elő egyértelműen pozitív jelenségeket, mivel a mezőgazdasági birtokszerkezet túlzott elaprózódását előidézve végső fokon egy extenzív művelési struktúra kialakításának irányába hat.¹⁸ Az ingázás egyik nagyon fontos velejárója, hogy a kétlaki személyiség állandó jelleggel két kulturális szféra között mozog, állandóan egyikhez sem tartozik, mely állapot végső fokon személyiségének dezintegrációját is előidézheti.¹⁹ A kétlakiság egy többszörösen kihasznált állapot, melynél leginkább szembeötlő a szabadidő teljes hiánya. Ez a többszörösen kihasznált helyzet következtében az otthon maradókra és elsősorban a női munkaerőre újabb terhek hárulnak, ugyanis az ingázás helyzetében az egész mezőgazdasági üzem vezetésének terhe a női munkaerő vállaira nehezedik.²⁰

Az eddigiekből is kitűnik, hogy az ingázás jelensége meglehetősen ambivalens rétegekre bontható le, azonban ez a jelenség bizonyos gazdaságpolitikai megfontolások és mezőgazdasági üzemszervezeti feltételek egyenes és racionális következménye. Az ingázás kialakulására vonatkozóan a lengyel irodalomból is idézhetők azok a tézisek, amelyek az idevágó magyar irodalomból is ismertek. Így a városban megfigyelhető lakáshiány következtében alakult volna ki ez az alkalmazási forma,²¹ ugyanis az általános foglalkoztatás gazdaságpolitikája folytán a falun élő munkaerő bázisához is hozzá kellett nyúlni, ami elsősorban annak árán lehetséges, hogy a falun lakó munkásrétegek bérébe a lényegesen olcsóbb szállítási költségeket számítják fel a számukra építendő városi lakások értéke helyett. A munkásosztály egy részének falun való laktatása lényegesen kevesebb költségbe kerül, ugyanis ugyanazon élelmiszer-mennyiségnek a falusi lakosok számára való előállítására lényegesen kisebb terhekkel jár együtt, mint ugyanazon mennyiségnek városi lakosok számára való biztosítása.²²

Azonban ennek a hipotézisnek van egy másik, agrár oldala, melynek értelmében az ingázás jelensége a mezőgazdasági üzem követelményeiből is levezethető. Ugyanis elsősorban a lengyel Ny-i földekről rendelkezünk olyan példákkal, hogy az ingázás jelensége akkor is fennáll, hogyha a városban van elegendő szabad lakás.²³ Hogy az ingázás ilyen körülmények között való fennállásának jelenségét megértsük, magának a mezőgazdasági üzemnek a szervezetére és szervezeti formáira kell utalnunk.

Az ingázásra elsősorban olyan elem szorul rá, mely nem tud teljes egészében elszakadni a mezőgazdasági foglalkoztatástól egészen egyszerűen azokból, hogy erre a mezőgazdasági üzem jellegéből származó életmód megszokása és életmód ritmus készíti. Így köztudott tény, hogy a társadalmi mozgékonyság és a faluval való definitív szakítás jelensége elsősorban a fiatalabb rétegekre vonatkozik,²⁴ és a falun elsősorban egy olyan réteg marad vissza, amely nem képes teljes mértékben a mezőgazdasági munkával és a mezőgazdasági munka hagyományaival szakítani. Vagyis az ingázás elsősorban annak eredménye volna, hogy falun egy kevésbé mozgékony, a falutól és

¹⁸ TURSKI R. 1961. 80–81.

¹⁹ TURSKI R. 1961. 84–85.

²⁰ TURSKI R. 1965. 138, 161–62, 248, 280.

²¹ TURSKI R. 1961. 187–88; TURSKI R. 1965. 123.

²² TURSKI R. 1961. 176.

²³ TURSKI R. 1961. 73.

²⁴ TURSKI R. 1965. 149.

a mezőgazdasági termeléstől teljes egészében elszakadni nem tudó réteg maradt vissza.²⁵

Azonban más példák még plasztikusabban bizonyítják, hogy egyes esetekben például az ingázás egyenesen a mezőgazdasági üzem érdekeinek megfelelően történik, így a családfő nagyon gyakran azért vállalkozik kétlaki életformára, hogy az iparban szerzett jövedelmeit elsősorban mezőgazdasági üzemébe fektesse be.²⁶ E tekintetben nagyon sok történeti példával szolgálhatunk arra vonatkozóan, hogy az iparosítás kezdetén az ipari foglalkozásra a jobbágyot, illetve a parasztot elsősorban önálló mezőgazdasági üzem biztosításának, illetve szerzésének reményében lehetett rávenni. Különösen a XIX. századi kohászati történetéből jelezhetőek olyan példák, hogy a jobbágyot csak abban az esetben lehetett ipari foglalkoztatásra készíteni, hogyha a vállalkozó külön földet és mezőgazdasági üzemet biztosított az iparban foglalkoztatni kívánt munkaerő számára.²⁷

Végül utalni szeretnénk még olyan jelenségekre is, amelyek még határozottabban a mezőgazdasági üzem és az ingázás közötti kapcsolatra utalnak. A mezőgazdasági üzemből a munkaerő-többlet soha sem jelentkezik nyílt formában. Ez mindig csak látens formában van jelen és elsősorban ennek a látens munkaerő-többletnek az elvezetésére szolgál az ingázás jelensége.²⁸ Így nagyon jellegzetes körülmény, hogy a látens munkaerő-többlet elvezetését célzó ingázás ritmusa teljes egészében a mezőgazdasági munkák ütemének függvénye.²⁹

A mezőgazdasági üzemszervezetnek van még egy mozzanata, mely a férfi munkaerőt továbbiakban is a mezőgazdasági üzemhez köti ingázás formájában. Általánosan ismert tény, hogy az ingázó gazdaságokban a női munkaerő dominál, azonban a férfi munkaerőt a mezőgazdasági üzemhez kötő szálak továbbra is szétszakíthatatlanok, ugyanis a paraszti gazdaságban mindig maradnak vissza olyan szerepkörök, melyek a kétlakiságnál megfigyelhető új jellegű munkamegosztás tendenciái ellenére (vagy pedig a férfi szerepének redukciója ellenére) is a férfi munkaerő jelenlétét követelik meg.³⁰ A hagyományos munkamegosztási normák további alkalmazásának eredményeként bizonyos szerepek, a mezőgazdasági üzem külső képviselője továbbra is a férfi szerepkörében marad és ennek következtében ez továbbra is a mezőgazdasági üzemhez köti a férfi munkaerőt.³¹

Tehát az eddig elmondottakat összegezve az ingázókkal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a mozgékonyabb elemnek a faluról való eltávozása eredményeként egy mezőgazdasághoz sokkal inkább kötődő elem maradt vissza és itt a mezőgazdasághoz való kötődést ingázás formájában elősegítetik a mezőgazdasági munkanélküliség jellegén kívül a mezőgazdasági üzemszervezet más tulajdonságai is.

A szövetkezeti mozgalom³² problematikájának szabatos kifejtéséhez szükséges alapvető fogalmak, a vertikális és horizontális mezőgazdasági integ-

²⁵ TURSKI R. 1965. 149–150, 151, 163–164.

²⁶ TURSKI R. 1965. 89; DZIEWICKA M. 1963. 102–103.

²⁷ TURSKI R. 1965. 32, 43, 44.

²⁸ TURSKI R. 1965. 141.

²⁹ TURSKI R. 1965. 57.

³⁰ MARKOWSKA D. 1964. 119.

³¹ MARKOWSKA D. 1964. 120.

³² Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a lengyel szövetkezeti mozgalom a művelt földterületnek csupán 17%-át öleli fel.

ráció fogalmainak megismertetése. A vertikális integráció képviselői szerint — így pl. Henryk CHOŁAJ szerint is — a magántulajdon egyeduralmának megtörése a kistermelőknek a piaci kapcsolatok révén történő, az egész nemzet gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolódása révén lehetséges.³³ Ezzel szemben a másik, a horizontális mezőgazdasági integráció álláspontja szerint a magántulajdon uralmát a mezőgazdaságban elsősorban csak a termelőszövetkezeti mozgalom (horizontális integráció) képes megtörni,³⁴ amely forma esetében a vertikális integráció csupán a kulturális integráció egyik válfajaként jöhet számításba.³⁵ Ennek az álláspontnak a legjelesebb képviselője a lengyel agrárszociológiában maga Bogusław GAŁĘSKI. Nagyon fontos az a körülmény, hogy a vertikális és horizontális integráció jelenségei a jelzett képviselők elgondolásaiban sem választhatók szét egymástól kategorikusan. Így nemcsak CHOŁAJ, hanem GAŁĘSKI felfogása szerint is az integráció két fajtája egymással keveredik, a horizontális integráció formációjának vonásai és jegyei a vertikális integráció elemeivel keveredve lépnek fel. Így pl. CHOŁAJ és a vertikális integráció képviselői szerint a horizontális integrációs formák, vagyis a termelőszövetkezeti üzem előbb vagy utóbb a piachoz való kapcsolódás formái révén is a vertikális integráció jegyeit veszi fel magára.³⁶ Úgyszintén figyelemre méltók azok a próbálkozások, amelyek a horizontális integrációt a kulturálisan értelmezett vertikális integrációval kapcsolják egybe — vagyis a horizontális integráció a nemzet egészéhez való magasabb rangú kapcsolódás egyik formája.³⁷ Nagyon sok esetben a horizontális integráció egyes elemei közé a privát gazdálkodás rezsimjéből visszamaradt, vagyis vertikális integrációs elemek is keverednek. Nagyon érdekesek még azok a próbálkozások, amelyek az integráció fajtáit elsősorban a mezőgazdasági termelés eltérő feltételeihez igyekeznek kötni. Így ennek értelmében az extenzív művelésű területeken elsősorban a horizontális integráció formái dominálnak, ezzel szemben az intenzív művelést követelő növénykultúrák területei a vertikális integrációnak kedveznek.³⁸

Rövid bevezetésünk után is nyilvánvaló, hogy a szövetkezeti mozgalom jelenségeiben ugyanúgy megfigyelhetjük a régi és új formák egymással való keveredésének jelenségét, mint ahogy ezt a falu egyéb kategóriái esetében is láttuk. A horizontális integráció képviselőinél a szövetkezeti mozgalomnak a régi formákkal és így a vertikális integráció egyes elemeivel való keveredésének gondolata Bogusław GAŁĘSKI elgondolásaiból is nagyon világosan kitűnik.

Bogusław GAŁĘSKI elsősorban kulturális szempontból, a város és falu közeledése szempontjából a vertikális integrációt nem utasítja vissza; a falunak a nemzet kulturális és társadalmi életébe való bekapcsolódásának egyik igen fontos eleme és jelensége,³⁹ azonban egymagában nem képes a mezőgazdasági magántulajdon és a családi gazdaságra alapozott üzemszervezeti formát alapjaiban visszaszorítani. Véleménye szerint a horizontális mezőgazdasági integráció képes gyökeresen a mezőgazdaságon belül uralkodó viszonyokat átalakítani, egyedül ez a forma hozhat létre egy magasabb fej-

³³ CHOŁAJ H. 1966. 23. 29.

³⁴ GAŁĘSKI B. 1966—67. 12.

³⁵ GAŁĘSKI B. 1966—67. 14—15.

³⁶ CHOŁAJ H. 1966—67. 28.

³⁷ GAŁĘSKI B. 1966—67. 12—15.

³⁸ CHOŁAJ H. 1966—67. 27.

³⁹ GAŁĘSKI B. 1966—67. 12—15.

lettségi szintű ipari jellegű mezőgazdasági nagyüzemet,⁴⁰ azonban elgondolásai szerint is a horizontális integráció nem egyértelmű megoldás, ugyanis nem egyszer a faluközösségi és a faluközösség társadalmi struktúrájából átmentett elemeket rejt magában.⁴¹ Így tehát a szövetkezeti mozgalom és a horizontális integráció formája több vonatkozásban egy átmeneti állapotot képvisel, ugyanis a horizontális integráció esetében ugyanazon munkaszervezeti formák továbbélését figyelhetjük meg, melyek korábban is megfigyelhetők voltak a falun. Így, mint ismeretes, a háztáji gazdaság nagyon sok vonatkozásban egy hagyományos munkaszervezeti formát őriz meg, sőt mi több, a családi munkaszervezetre alapozott munkaerőgazdálkodási forma a nagyüzemi formák mellett továbbra is létezik a mezőgazdasági szövetkezeten belül is. Ugyanis elsősorban a paraszti család van a szövetkezet bonyolult elszámolási rendszerébe beillesztve, úgyszintén a család képezi a nagyüzemi formák mellett a szövetkezeti munkaerőgazdálkodás alapjait.⁴² Hasonlóképpen megfigyelhető jelenség, mely szerint a szövetkezet elsősorban a paraszti családoknak mechanikus egyesítése és ezek között olyan interakció formák figyelhetők meg a szövetkezeten belül, melyek megfigyelhetők voltak a faluközösségen belül is. Így nagyon gyakran a szövetkezet alapításának motivációi között régi hagyományos faluközösséget életre hívó motivációs elemeket találunk, melyek eredetüknél és jellegüknél fogva meglehetősen irracionálisak lehetnek, azonban ezen irracionális elemeknek formális elemekké való átszerveződése a szövetkezeti gazdálkodás megerősödése folyamatában egyre inkább megfigyelhető.⁴³ Érdemes még a továbbiakban megjegyezni, hogy a szövetkezeti közgyűlés nem egy esetben még a régi hagyományos faluközösségi ülés egyes vonásait őrizheti meg.⁴⁴ Nagyon érdekes az a körülmény, hogy a társadalmi szerkezet ugyanazon elemei, melyek a hagyományos faluközösségekben éltek, a szövetkezeti mozgalom keretén belül is lényegében tovább élnek.⁴⁵ Így elsősorban a hagyományos csoportérdekek, ellentétek kieleveződése figyelhető meg a szövetkezeti vezetőség megválasztásának jelenségénél is.⁴⁶

A szövetkezeti mozgalomban megfigyelhető átmeneti formák továbbélése ellenére minden kétséget kizáróan a horizontális integráció a mezőgazdasági integráció alapvető formája és ennek segítségével a parasztság nagyobb mértékben kapcsolódhat be az egész nemzet gazdasági, kulturális vérkeringésébe.⁴⁷ A szövetkezeti üzem képes teljes egészében ipari jellegű mezőgazdasági nagyüzemmé átalakulni, elsősorban az állami támogatás mértékének megfelelően.⁴⁸ Így a mezőgazdasági nagyüzemmé való átalakulás jelensége megfigyelhető abban a mozzanatban, hogy egyes szövetkezetek áttérnek a garantált fizetési rendszerre.⁴⁹ Úgyszintén a szövetkezet hatására a család szervezeti formáiban is átalakulások figyelhetők meg: ugyanis a vállalkozó típusú paraszti családból egy szövetkezeti munkáscsalád típusa alakul ki.⁵⁰

⁴⁰ GAŁĘSKI B. 1966—67, 12.

⁴¹ GAŁĘSKI B. 1970—71. 35, 41.

⁴² GAŁĘSKI B. 1970—71. 35, 41, 46.

⁴³ SZPAKOWSKI Z. 1966—67. 83—84, 87.

⁴⁴ BO CZAR K. 1966—67. 35—36.

⁴⁵ WIERZBICKI T. 1966—67. 55—56.

⁴⁶ WIERZBICKI T. 1966—67. 46—47.

⁴⁷ GAŁĘSKI B. 1966—67. 12—15.

⁴⁸ WIERZBICKI T. 1966—67. 53—54.

⁴⁹ CZYSZKOWSKA J. 1966—67. 74.

⁵⁰ GAŁĘSKI B. 1970—71. 38.

A szövetkezeti gazdálkodáshoz való pozitív viszonyulás több tényező függvénye: a szövetkezet tagjai hozzászoknak a közös munkához; úgyszintén a kialakuló nagyobb kereseti átlag a szövetkezeti mozgalom erősödéséhez vezet, a szövetkezethez való ragaszkodást az évről évre növekvő közös vagyon is fokozhatja. A szövetkezeti közös munka eredményeként a tagság elfelejtkezik teljes egészében a privát gazdálkodás rezsimjéről és mindarról, ami ezen rezsimre emlékezteti. A szövetkezeti gazdálkodás megerősödésének eredményeként egyes esetekben az is megfigyelhető, hogy a háztáji gazdaság szerepe csökken, a tagok egyre inkább a közös szövetkezeti munkában való részvételre törekednek.⁵¹

Végül röviden azokat a jelenségeket kell megvizsgálnunk, hogy a mezőgazdasági népesség a város kultúrájával érintkezve, a falu kultúrájából milyen elemeket visz át és őriz meg a városban. Ennél a jelenségnél nagyon kézenfekvő volna a migráció jelenségeinek és a migráció fajtáinak felsorolása, azonban ezen a helyen elsősorban a migráció nélküli urbanizáció egyik nagyon fontos jelenségét, a város alatti falvaknak adminisztratív úton a városi konglomerátumokhoz való kapcsolásának jelenségét említjük meg.⁵² Ez utóbbi jelenség a háború utáni társadalmi átalakulások nagyon fontos mozzanata volt, azonban erről a jelenségről, az ilyen városokhoz kapcsolt falvak kultúrájára vonatkozóan nagyon kevés feljegyzéssel rendelkezünk. Ezekben a falvakban megfigyelhető a mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatás fokozott növekedése, úgyszintén az új jellegű mezőgazdaságon kívüli foglalkozási kategóriák kifejeződése. A családhoz kapcsolódó régi típusú gazdasági funkciók fokozatosan leválnak, azokban ezek emlékeiképpen még így is a város alatti (szuburbán) környezetben a család integrációs ereje lényegesen nagyobb, mint a városi környezetben. A család e formájánál a saját ház birtoklása, a közös keresés törekvése még erős és a család érzelmi szerepével egyidőben a városi családdal szemben a család biztosíték szerepe is nagyobb. Az ilyen jellegű telepek izolált jellege következtében a szomszédi kapcsolatok és kötelek szerepe is erősebb, amit még esetleg kiegészítő mezőgazdasági foglalkozás is erősíthet. A megfigyelhető társadalmi dezintegráció folyamatai ellenére a városhoz csatolt falvakban a társadalmi kontroll lényegesen nagyobb, mint a városi típusú közösségekben. Ezekben a város alatti közösségekben a kulturális diszharmonia jelenségei fokozottabb mértékben figyelhetők meg, ez elsősorban az új és régi elemeknek egymással való keveredésének módozataiban jelentkezik.⁵³

A migráció nélküli urbanizáció ezen fajtájának jelzése után beszélhetünk lényegében azokról a migrációs formákról, amelyek rurális elemek egész sorát hozták magukkal a városba. A rurális elemeknek a városban való megjelenését másként a város rusztifikációjának⁵⁴ is szoktuk nevezni. Így a városokba felkerülő népesség egyes esetekben olyan területeket választ ki magának, ahol a mezőgazdasági foglalkoztatás kontinuitásjára lehetőség nyílik és így elsősorban a nagyobb városok külső övezeteiben olyan telepek jelennek meg, ahol a felkerülő népesség a mezőgazdasági foglalkozást tovább kívánja űzni. Így nagyobb városokban, mint pl. Wrocław vagy Szczecin ilyen jellegű külső körzeteiben, megjelenik a polgár-paraszt alakja.⁵⁵ Erre a polgár-paraszt népes-

⁵¹ CZYSZKOWSKA J. 1966–67. 71, 74, 75.

⁵² NOWAKOWSKI S. 1965. 134–5, 149, 150.

⁵³ DOBROWOLSKA D. 1969. 20–22, 26–27, 32.

⁵⁴ TURSKI R. 1961. 26.

⁵⁵ TURSKI R. 1961. 26.

ségre jellemző, hogy nagyon erős családi és nem egyszer kiterjedt rokonsági kötelékek rendszerében telepszik be a városba. A városba beköltözött paraszti népesség abban az esetben, ha a mezőgazdasági munkát nem tudja tovább folytatni, akkor is igyekszik ugyanazon családszervezeti elveket alkalmazni a városban, melyeket korábban mezőgazdasági üzemében alkalmazott.⁵⁶ Így minden előzetes várakozás ellenére a városba felköltöző népesség nem a fizikailag megerőltető nehéz gyári munkát keresi, melyhez előzőleg a mezőgazdasági üzemében dolgozva nem szokott hozzá, hanem olyan munkaköröket keres, ahol individualizált, családcentrikus kispolgári életformára rendezkedhet be.⁵⁷ A nyereszkes életmódra és szakmára való berendezkedés, a nyereszkeséssel kapcsolatos üzemek és kisebb vállalkozások szervezésében mutatott nagyfokú rugalmasság mellett⁵⁸ ezt a városba beköltöző réteget még a szakmai stabilitás hiánya is jellemzi.⁵⁹ Ennél a népességnél elsősorban a pénz mindenek fölé mérője,⁶⁰ meglehetősen családi szférába zárkózó, bigott életformát él és tolerancia nélküliség jellemzi mindennel szemben, ami érdekeit közvetve vagy közvetlenül sérti.⁶¹ Így továbbiakban más foglalkozási kategóriákkal szemben is türelmetlenül és elzárkózva viselkedik és ezeket meglehetősen alacsonyan értékeli.⁶²

A családi szervezeti formáknak a városban való továbbélésére vonatkozóan még további példák hozhatók fel. Így a családi kötelékek rendszerében való betelepülés jelensége még a munkásszállókba beköltözőknél is megfigyelhető jelenség. A munkásszálló lakói zárt rokonsági kötelékek rendszerében telepednek be, vagy foglalnak helyet a munkásszálló közösségében.⁶³ Ez magától értetődik, hogy magába a városba való betelepülés szomszédai és vérségi kötelékek rendszerében következik be, sőt mi több, a faluval való állandó kapcsolatok tovább erősíthetik ezeket a szálakat⁶⁴ — (így pl. élelem biztosítása) — a faluról a városba való felköltözés anyagi hátterét a falun megmaradó vagyon képezi és biztosítja,⁶⁵ továbbiakban az egész faluról való felvándorlás a falusi ismeretségi kör rendszerére támaszkodóan, tovább élhetnek magában a városban azok a kontroll formák, melyek a falun léteztek; a felköltözőknél és az elővárosi területre beköltöző családoknál ugyanúgy fennmaradhatnak a patriarkális családszervezet formái.⁶⁶ Úgyszintén a falusi családi szokások expanziója abban is megfigyelhető, hogy a keresztelőket és lakodalmakat a falu közösségi szokásaihoz híven a városban is rendkívül zajos formában ülik meg.⁶⁷

Nagyon érdekes jelenség, hogy az agrár népesség az ipari termelés szférájába kerülve igyekszik ugyanazokat a munkaelveket az ipari üzem keretében is alkalmazni, melyeket korábban a mezőgazdasági üzemében is alkalmazott. Így az üzemi munkát is ugyanolyan formában igyekszik felfogni, mint ahogy

⁵⁶ TURSKI R. 1961. 26, 53, 37, 35; MINORSKI J. 1965. 116—17; NOWAKOWSKI S. 1965. 160, 161—62; NOWAKOWSKI S. 1965. 52, 54.

⁵⁷ TURSKI R. 1961. 48—49, 51, 53; DOBROWOLSKI K. 1965. 440, 448.

⁵⁸ NOWAKOWSKI S. 1965. 142; DOBROWOLSKI K. 1965. 383—84.

⁵⁹ TURSKI R. 1965. 48—49, 53.

⁶⁰ DOBROWOLSKI K. 1965. 418.

⁶¹ DOBROWOLSKI K. 1965. 418. 419.

⁶² DOBROWOLSKI K. 1965. 419.

⁶³ NOWAKOWSKI S. 1965. 159—160.

⁶⁴ NOWAKOWSKI S. 1965. 159—160; NOWAKOWSKI S. 1965. 52.

⁶⁵ DOBROWOLSKI K. 1965. 365—443; MARKOWSKA D. 1964. 214.

⁶⁶ TURSKI R. 1961. 37.

⁶⁷ NOWAKOWSKI S. 1965. 162.

azt a mezőgazdasági termelés esetében tette, így az ipari tevékenységet a mezőgazdasággal hasonló módon nagy pihenőkkel, szórakozásszerű játékos elemek beiktatásával végzi.⁶⁸ Az ipari munka menetében is ugyanazokat a szomszédsági társas érintkezési formákat igyekszik fenntartani, melyekhez a falun hozzászokott, így a munka egyes fázisait áldomásivással ünnepli meg, az ipari termelés időszaka alatt a szomszédok látogatásai és azok kínálása is nagyon gyakori jelenség.⁶⁹ Vannak esetek, hogy az üzem igazgatóságának ezeket a szokásokat nem sikerült teljes egészében likvidálni, hanem csak kiszorítani — a munkaidő utáni időszakra eltolni.⁷⁰ Úgyszintén arra is vannak példák, hogy az otthon végzett mezőgazdasági munkák nagymértékben gátolják az ipari termelékenység növekedését, az otthon végzett mezőgazdasági munkák utáni fáradtság az ipari termelésben fennakadásokat idézhet elő. Az üzemben a szabadságolásoknál torlódásokat eredményezhetnek egyes mezőgazdasági munkák, így pl. a termésbetakarítás kampánya;⁷¹ úgyszintén ugyanilyen irányba hathat, elsősorban a faluközösségből magukkal hozott normák továbbélésének eredményeként egyes egyházi ünnepek betartása és megünneplése.⁷² Nagyon érdekes jelenség, hogy a faluközösségből származó, a tulajdonra vonatkozó normák is tovább élnek az ipari üzemben. Így a falusi paraszti közösségben a vagyon fogalma lényegesen szabadabban van értelmezve, mint a városi típusú közösségekben és így pl. az üzemi szarkaság jelensége nagyon sok esetben pont ebből, a vagyon fogalmának a paraszti közösségekben való szabadabb értelmezéséből következik.⁷³

Az eddigiekben rövid vázlatunk a következő szakterületeket: a faluközösség, a család, társadalmi struktúra, ingázás és szövetkezeti mozgalom jelenségeit követte szemmel, mint elkülönült kutatási területeket. Továbbiakban még röviden arra is utalunk, hogy mi történik a falusi népességgel a városba való költözés folyamatában. Minden egyes témakör esetében vezérfonalként végighúzódo, állandó jelleggel ismétlődő motívum a paraszti család problematikájának felbukkanása. A faluközösség legfontosabb alkotó eleme a paraszti család, ugyanis maga a faluközösség is elsősorban a paraszti családok által alkotott rokonsági és szomszédi kötelékek következménye. Hogyha a falu belső életét és mechanizmusát meg akarjuk közelebbről ismerni, akkor elsősorban a paraszti család belső szerkezetének, és belső munkamegosztásának, valamint az azt kialakító mechanizmusoknak kell különös figyelmet szentelni. Úgyszintén a társadalmi struktúra egyik igen lényeges eleme a paraszti család, ugyanis az egyes paraszti családok státusza és meghatározott státuszú paraszti családok közötti viszony alakítja ki a társadalmi struktúra jelenségeit. Az ingázás jelenségei is úgy érthetők meg jobban, hogyha a paraszti üzemszervezet és így elsősorban a paraszti családban meglévő munkaerőgazdálkodás és munkaerő mozgása, ritmikája szemszögéből közelítjük meg. A termelőszövetkezeti mozgalom jelenségei kapcsán is jelentkezik a paraszti család mint motiváló tényező, ugyanis a termelőszövetkezet belső üzemszervezeti struktúrájában szintén ugyanazok az elemek jelentkeznek, melyek megfigyelhetők voltak a hagyományos paraszti üzemszervezet, vagyis család esetében. Magán

⁶⁸ MLECZKO F. W. 1971. 37.

⁶⁹ MLECZKO F. W. 1971. 38.

⁷⁰ MLECZKO F. W. 1971. 38.

⁷¹ MLECZKO F. W. 1971. 58.

⁷² MLECZKO F. W. 1971. 39.

⁷³ MLECZKO F. W. 1971. 42.

a mezőgazdasági termelőszövetkezeten belül a nagyüzemi formák mellett a hagyományos paraszti családra jellemző munkaszervezeti formák jelentkezése figyelhető meg. A városba való vándorlás és a városi kultúrával való érintkezés esetében is ugyanazon faluról ismert családi üzemszervezeti normák visszatükröződése figyelhető meg. Minden egyes kutatási területen a paraszti család problematikájának domináns mivolta — ez talán gondolatmenetünk végső konklúziója. Így a falu társadalmi formációinak a városi formáktól való eltérését elsősorban a családi üzemszervezet fennmaradása okozza. Természetesen a paraszti család problematikája általános jelentőségének felismerésétől a lengyel faluszociológia még távol van, azonban ez a végső következtetés, mely az eddigi anyagokból a felszínre hozható. Így az idevágó kutatáscknak az eljövendőkből elsősorban ezt a problematikát kell szem előtt tartaniuk, ugyanis a dichtonikus felosztás csak segédeszköz szerepet játszik, és ha a falu valóságát meg akarjuk ismerni, akkor elsősorban erre a jelenségre kell a figyelmünket fordítani.

IRODALOM

- BOCZAR, Kazimierz**
1966 *Spółdzielczość jako czynnik integracji pionowej w rolnictwie*. Roczniki Socjologii Wsi, t. V. 19—33.
- CZYSKOWSKA, Janina**
1966 *O spółdzielniach produkcyjnych w praktyce (Polemika z artykułem Z. T. Wierzbickiego)*. Roczniki Socjologii Wsi, t. V. 69—80.
- DOBROWOLSKA, Danuta**
1969 *Przemiany wsi podmiejskiej. Wnioski z badań terenowych nad wsiami podkrakowskimi i hipotezy*. Studia Socjologiczne, 1 (35) 5—36.
- DOBROWOLSKI, Kazimierz**
1965 *Przeobrażenia społeczne ludności chłopskiej w południowej Małopolsce po drugiej wojnie światowej*. In: Przemiany społeczne w Polsce Ludowej. Studia pod redakcją Adama SARAPATY. Warszawa 365—443.
- DZIEWICKA, Maria**
1963 *Chłopi-robotnicy. Wyniki badań ankietowych przeprowadzonych przez IER*. Książka i Wiedza. 202.
- GAŁĘSKI, Bogusław**
1965 *Chłopi i rolnicy*. Studia Socjologiczne 3 (18) 91—110.
1965 *Przemiany społeczne wsi w Polsce Ludowej*. In: Przemiany społeczne w Polsce Ludowej. Studia pod redakcją Adama SARAPATY. Warszawa.
1966 *Wieś i rolnictwo w procesach integracji*. Roczniki Socjologii Wsi. V. 9—18.
1970 *Spółeczna organizacja rolnictwa i zmiany społeczne wsi*. Roczniki Socjologii Wsi. IX. 25—55.
- DYZMA, Gałaj**
1965 *Zmiany społeczne wsi w Polsce Ludowej*. In: Przemiany społeczne w Polsce Ludowej. Studia pod redakcją Adama SARAPATY. Warszawa.
- MARKOWSKA, Danuta**
1964 *Rodzina w środowisku wiejskim. Studium wsi podkrakowskiej*. Wrocław—Warszawa—Kraków. 214.
1964 *Tradycyjna społeczność wioskowa w procesie przemian*. Etnografia Polska. VIII. 76—106.
- MINORSKI, Jan**
1965 *Samorządna urbanizacja terenów podmiejskich*. Kultura i Społeczeństwo. IX (1) 109—117.
- MLECZKO, Franciszek Wiktor**
1971 *Spółdzielczość w społeczności wiejskiej. Studium socjologiczne na przykładzie wsi Łysa Góra pow. brzeski*. Zakład Wydawnictw CRS. Warszawa 1971. Spółdzielczy Instytut Badawczy. Seria studiów socjologicznych i samorządowych.

- NOWAKOWSKI, Stefan
 1965 *Procesy urbanizacyjne w powojennej Polsce*. In: Przemiany społeczne w Polsce Ludowej. Studia pod redakcją Adama SARAPATY. Warszawa. 133—172.
 1965 *Procesy urbanizacyjne w powojennej Polsce*. Studia Socjologiczne. 3 (18).
- OLSZEWSKA-DYONIZIAK, Barbara
 1964 *Przemiany kulturowe wsi Podmiejskiej*. Etnografia Polska. VIII.107—142.
- PIETRASZEK, Edward
 1964 *Kultura robotnicza w Zagłębiu Krakowskim*. Etnografia Polska. VIII.
- POPIEŁA, Wojciech
 1964 *Położenie proletariatu wiejskiego we wsi Brzezna*. Etnografia Polska. VIII. 172—206.
- SIANKO, Anna
 1966 *Wybór zawodu a wzory awansu społecznego młodzieży wiejskiej*. Studia Socjologiczne. 3 (22).
- SZPAKOWSKI, Zdzisław
 1966 *Spółdzielczość produkcyjna jako problem badań socjologicznych*. Roczniki Socjologii Wsi t. V. 81—88.
- TURSKI, Ryszard
 1965 *Między miastem a wsią. Struktura społeczno-zawodowa chłopów robotników w Polsce*. Warszawa. 304.
 1961 *Dynamika przemian społecznych w Polsce*. Warszawa.
- TAGÁNYI, Zoltán
 1971 *Paraszttársadalom és indusztralizáció*. Ethnographia, LXXXIII. 3. 321—342.
- WIERZBICKI, Zbigniew Tadeusz
 1966 *Elementy teorii spółdzielczości produkcyjnej*. Roczniki Socjologii Wsi. t. V. 44—68.
- ZABKO-POTOPOWICZ, Antoni
 1934 *O monografiach skupień wiejskich w nauce polskiej*. Ekonomista. XXXVI. Tom I. 55—75.

Zoltán Tagányi

VERMISCHUNG DER TRADITIONELLEN UND URBANISIERTEN ELEMENTE IN DER KULTUR DES DORFES (BEISPIELE AUS POLEN)

Auszug

Im Aufsatz wird die Vermischung der traditionellen kulturellen und gesellschaftlichen Elemente in der Kultur des Bauerntums verfolgt. Wir weisen auch darauf hin, mit welchen Mitteln die Erforschung dieser traditionellen und urbanisierten Elemente möglich ist. Die verschiedenen Schichten der untersuchten Elemente werden auf konkreten Teilgebieten, im Zusammenhang mit der bäuerlichen Dorfgemeinschaft, der Bauernfamilie, der gesellschaftlichen Struktur, der gesellschaftlichen Mobilität, der Genossenschaftsbewegung sowie mit dem Verhalten des aus den Dörfern eingewanderten Bevölkerungsteiles in den Großstädten dargestellt.

Im ersten Themenkreis wird auf die Herausbildung und Funktionierung der Organisationsformen der traditionellen Dorfgemeinschaft, sodann auf die Auflösung und auf die Mechanismen der Auflösung eingegangen.

Im Abschnitt über die Bauernfamilie behandeln wir nach der Analyse der traditionellen patriarchalen Organisationsformen den Auflösungsprozeß der traditionellen bäuerlichen Familienorganisation und den Gang dieses Prozesses.

Im weiteren werden bezüglich der gesellschaftlichen Struktur die strukturbildenden Elemente der bäuerlichen Gesellschaft untersucht und die historische Bewegung dieser Elemente dargestellt. Es wird auch darauf hingewiesen, wie die Erscheinungen der gesellschaftlichen Mobilität, u. a. die Pendlung durch das Fortleben einer traditionellen betriebsorganisatorischen Form determiniert sind.

In Bezug auf die Problematik der Genossenschaftsbewegung waren wir bestrebt, die zurückgebliebenen traditionellen Elemente im Rahmen des genossenschaftlichen rationalisierten Großbetriebes — z. B. die Organisation der Arbeitskräfte in der Familie und das Fortbestehen der traditionellen gesellschaftlichen Struktur — nachzuweisen.

Schließlich haben wir uns mit der Frage beschäftigt, welche — als traditionell zu bewertende — kulturelle Elemente die in die Städte umgesiedelten Dorfbewohner mit sich bringen und weiter pflegen.

Der Aufsatz wurde in erster Linie anhand der Fachliteratur verfaßt und wir bieten darin eine Übersicht über die polnische Fachliteratur.

Золтан Таганьш

ПЕРЕМЕШИВАНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ И УРБАНИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В КУЛЬТУРЕ ДЕРЕВНИ.

(Польский пример)

Резюме

В данной статье внимание обращено на такого рода исследование крестьянской культуры, при котором рассматривается процесс перемешивания различных культурных и общественных элементов в жизни деревенского населения. В статье автор ссылается на те научные средства, при помощи которых может производиться исследование перемешивания традиционных и урбанических элементов культуры. Демонстрируется наслоение упомянутых элементов культуры в отдельных, конкретных областях исследования, таких как деревенская крестьянская община, крестьянская семья, общественная организация и мобильность, кооперативное движение и, наконец, поведение крестьян в городских обстоятельствах.

Первая группа проблем касается формирования различных видов организаций деревенских общин, их функционирования и механизма процесса их разложения.

В разделе о проблемах крестьянской семьи, после анализа традиционной патриархальной организации, автор статьи занимается процессом и темпами процесса разложения традиционной организации крестьянской семьи.

В разделе же об общественной структуре рассматриваются организационные элементы крестьянского общества и историческое движение этих элементов. В дальнейшем автор статьи показывает, какую детерминирующую роль играли явления общественной мобильности — как например отходничество — при дальнейшем существовании традиционной хозяйственной системы.

При рассмотрении проблематики кооперативного движения автор пытается доказать в первую очередь то, как регенерируются традиционные элементы ведения хозяйства в связи с процессом формирования рационального, крупного кооперативного хозяйства именно в рамках организации нового кооперативного движения. (В качестве примера можно упомянуть дальнейшее существование семейной организации труда и элементов традиционной общественной структуры).

Наконец в статье обращается внимание на те, считающиеся традиционными культурные элементы, которые крестьяне переносят в город и сохраняют в новых обстоятельствах жизни.

Статья написана главным образом при помощи освоения литературного материала, и может считаться пересмотром соответствующей части польской научной литературы.

FILM

Moldován Domokos:

„Halálnak halálával halsz...”

Rövidfilm-forgatókönyv¹

„Végezetül pedig arra szeretném a gyűjtők figyelmét felhívni, hogy — ha már hangosfilmfelvétel nem valósítható meg — legalább fényképfelvételek készüljenek a közlőkről, a játék- és táncjelenetekről . . . Ezzel is közelebb juttatjuk gyűjteményünket a való élethez.”

BARTÓK Béla²
(1936, Budapest)

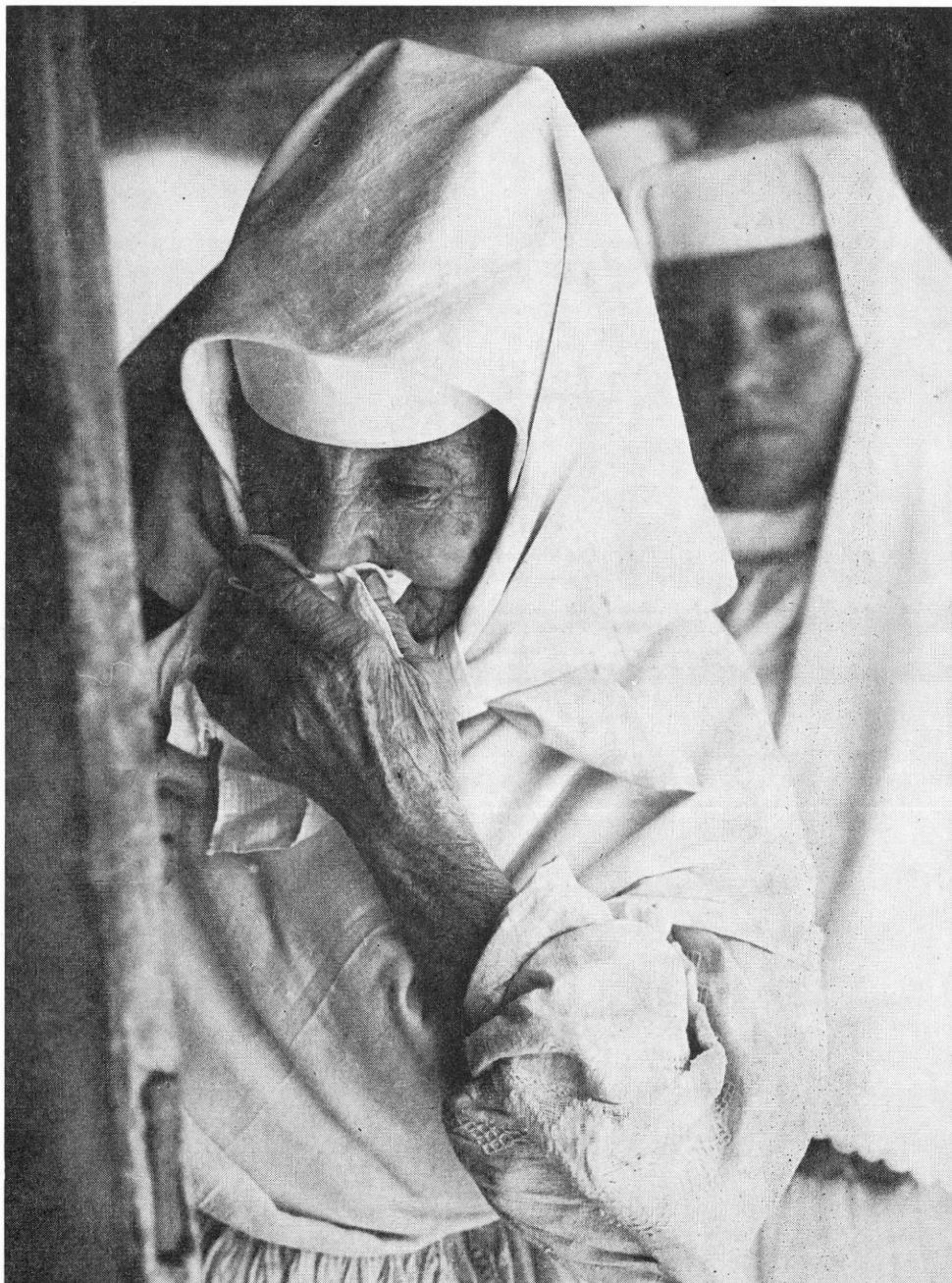
„Miért ne lehetne természetes ma egy film olvasása is?”

Ernest BETTS³
(1934, London)

„A Halotti Beszéd ősi mondataival kezdődő, három részes film rendezője MOLDOVÁN Domokos, fényképezte KENDE János, s a film felvételei három község: Szegvár, Csököly és Vargaszeg lakóinak közreműködésével készültek. Háromrészes film, három különböző tájról — majd azt mondtam: három tételes film. S nem lett volna nyelvbtlás: a szigorúan szerkesztett, a lényeg kiemelésére törő film úgy hat, akár egy zordon és groteszk zenemű. Zordon és groteszk egyszerre, mert a rideg és senkit nem kímélő halál képeire — akár Breughel, Hieronymus Bosch képein — a halálból kaján komédiázással feltámadó, tánkra perdülő „halott” játékos szokása felesel vissza.

A három tétel három népszokásra épül, azt éli újra: a gyékénybe, fűzfafonadékba temetkező tiszatáji nép szokását, a kietlen szegénységnek deszkakoporsóra sem telő szokását rekonstruálja . . . S rekonstruálja Moldován művészi megjelenítő erővel a siratás, a fehér gyász szokását. Mindkettő archaikus, egységes európai szokás; a fehér gyász emléke néhány elzárt etnikum kivételével már csak dalaiban, balladák szövegeiben bujkál. A harmadik, vaskos humorú szokás — napjainkig elevenen él szerte az országban: egyik mulatságos típusát jómagam Szabolcs megyében gyűjtöttem. Moldován művészi érzékkel a tragikus képsorok után ezzel a groteszk feltámadással oldja fel filmje hangulatát, s teremt a harmadik tétellel szinte fergeteges, vad hangulatot.

Joggal kérdezhetnők: néprajzi még ez a film? Vagy már tisztán újra-építés, ahogy mondani szoktuk: rekonstrukció? A válasz is kettős: hiteles újramegvalósítása eltűnő, szinte már csak emlékezetben élő hagyományainknak. Amikor az újraterejtés nem színpadi játék, azt hisszük, az ilyen rekonstrukció néprajzilag is jogos. (A színjáték más kategória: ha művészileg érté-

1. kép. Fehérben való siratás a Somogy megyei Csökölyben. M. D. felv.

kes — saját joga van.) De a néprajz számára a hitelesség mértéke más. Moldován és Kende filmje művészileg is, a néprajz számára is hiteles és értékes is egyben. Megértjük, miért kaphatott Orvietóban díjat, s miért hívták meg ismét ezt a drámai erejű kisfilmet a velencei nemzetközi etnológiai és szociológiai filmfesztiválra.”

ORTUTAY Gyula bevezetőjéből a filmnek a Magyar Televízióban 1972. szeptember 17-én a „Népművészet, népszokások” rövidfilmsorozatban való bemutatásakor.

Az előkészítő, gyűjtő és feldolgozó munkáról

A film megértése — esetleg értékelése — szempontjából, szinte semmi szükség nincsen e film-partitúra első részének közzétételére, mégis ebben a — talán szokatlan — formában fogadta el a MAFILM Népszerű-Tudományos és Oktatófilmstúdiójának vezetősége 1969 telén e rövidfilm forgatókönyvét.

Az első rész lényegében az egyes szokásokat, s azok filmi összetartozását megvilágító bevezetés, a filmre való — több esztendő — felkészülés egyik állomását mutatja, a második rész maga a film forgatókönyve. Mindkét rész alapjául gyűjtéseim — 1966—1970 között készített magnóhangfelvételek, s ún. motívumfotók — és könyvtári kutatómunkám szolgált.

A felvételek a tételek sorrendjében — ősszel, télen és kora tavasszal — készültek. A film szereplői mindig abból a faluból való parasztasszonyok, emberek voltak, ahol éppen forgattunk.

A film három, egymáshoz szervesen illeszkedő tételből áll, s mindhárom tételnek szimbolikus értelme is van, a népszokások hiteles bemutatásán kívül.

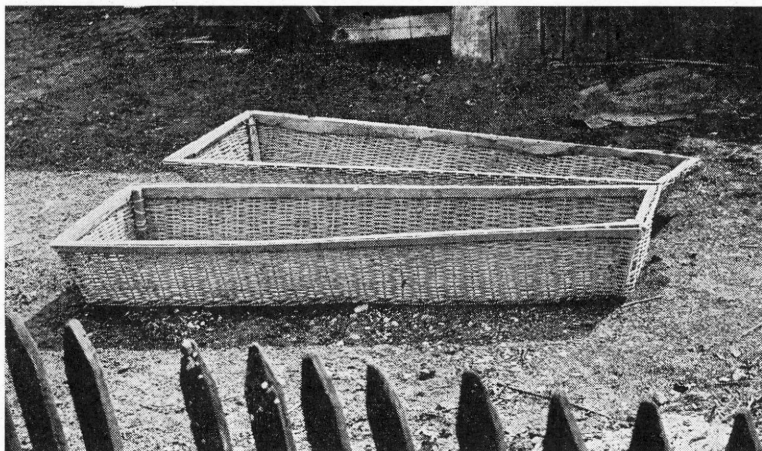
Az első két tétel a halottnak a „nagy útra” való felkészítése: koporsófonás és fehérben való virrasztás-siratás.

I. tétel: koporsófonás

A film címéül, első magyar nyelvemlékünket: egy halotti oratio, — „emlékezetből”, szabadon — latinból magyarra fordított, halállal fenyegető, költői szavait választottam: „halálnak halálával halsz...” A film elején a Halotti beszéd első sorait szeretném megszólaltatni a film címéül szolgáló felszólításig: halálnak halálával halsz...⁴ Rímtelen, ritmikus deklamációja, a vers és próza határán áll a számunkra oly becses magyar műremek, 1192—95 között a Sajó menti Boldván íródott, s mivel e kódexben (Pray-kódex) kalendáriummal, más népi imák, s egy eredetinek látszó Mária-himnusz társaságában szerepel, arra következtethetünk, hogy egy nagy műveltségű — főként északolasz-svájci tanodákban járt — zenész-pap fordította magyarra, illetve költötte át.⁵

Néhány századdal későbbi, 1676-ból való KÁJONI János: *Cantionale Catholicum* csíksomlyói Halotti énekeiből az a dal, amelyet a bukovinai Istensegítség-ről származó Gáspár Simon Antaltól gyűjtöttem.⁶ Ezt kívánom a film első tételének koporsófonás-jelenete alatt megszólaltatni.

Elképzelem az, hogy a filmen a Halotti beszédet, s a „Kaszás a földön a halál” kezdetű halotti-éneket Gáspár Simon Antallal mondatom,⁷ illetve énekeltem el, mivel Gáspár Simon Antal azon kevesek közül való, aki meg-

2. kép. Fenyőfalécvázra, hántolt fűz vesszőből font koporsó. E fűz vesszőből font koporsót 1947 márciusában Rozgonyi Pál szegvári kosárfonó-kaskötő készítette. Szegváron, Erdei József — volt temetkezési vállalkozó — padlásán találtam rá: 1970. március 30-án.
M. D. felv.

(A film forgatása alkalmával, ugyancsak Rozgonyi Pál készített kérésemre hántolatlan fűz vesszőből egy fonott koporsót.)

3. kép. Erdei József szegvári házának udvarán, hántolt fűz vesszőből készített koporsóval, 1970. március 31-én. M. D. felv.

őrizte máig — nekünk — oly archaikusnak tetsző csángómagyar beszédét, s szavainak ösztönös belső ritmikája a XII. századi magyar írás és nyelv hangulatát idézi bennem.

A régi árvizes vidékeken, de Magyarország más mocsaras, lápos vidékén is — pl. a Sárreéten, Tisza mentén — deszkakoporsónak valót szerezni, ha „halomás” történt, igen nehéz lehetett, mivel a fűrészelt faáru a szegény paraszt számára mindig igen költséges dolog volt. Könnyebb volt gyékényből megfogni a koporsót, mint a hozzá szükséges deszkát beszerezni. Legtöbb adatunk a Szeged környéki, Tisza menti falvakból, tanyákból való, ahol szokás volt fűz vesszőből⁸ vagy gyékényből⁹ fogni a takarót, koporsót — főként a halászbemberek számára — ez volt a legkönnyebben, leggyorsabban elérhető és felhasználható anyag.

A Csongrád megyei Szegváron is gyűjtöttem adatokat¹⁰ a koporsófonáshoz, ahol azonban gyékény helyett hántolt fűz vesszőből font koporsót készítettek a kaskötők, kosárfonók.

Erdei József (szül. 1917. Mindszent), szegvári lakos — a falu egyik temetkezési vállalkozója —, máig megőrzött házának padlásán egy 1947 márciusában, hántolt fűz vesszőből font koporsót, amelyet barátja, a híres szegvári kaskötő-kosárfonó Rozgonyi Pál (szül. 1923. Szegvár) font, Erdei által megadott rajzok alapján.¹¹

Erdei Józseffel, Szegváron történt magnetofonbeszélgetésből: „Csak azt tudom mondani, hogy 1947-ben készült, mert mikor én a fogságból hazajöttem 1945. augusztus 20-án, akkor én egy teljesen üres üzletre jöttem haza, amikor semmi anyag nem volt, semmi koporsó nem volt, és kénytelen voltam utána foglalkozni az üzlettel, és erre a gondolatra jöttem rá. Hát ez nem véletlen volt, erről tudott a család, hiszen nálunk az egész családban, vaj csak úgy mondjuk, hogy dinasztia a koporsósság. Magát az asztalos-ságot én a székesfehérvári Hadiárva Intézetben tanultam meg, majd hazakerülve a Rózsavölgyiné — az a temetkezési vállalkozó, aki nekem nagynénem volt — az tanított meg engem, magát koporsót csinálni, és tőlük hallottam én ezeket a régi dolgokat, hogy régen milyen koporsók is voltak. És ezért csináltam én meg ezt a fűzfakoporsót, hogy ők mondták nekem, hogy régen a Tiszamentén temetkeztek ilyenbe, sőt még másmilyenbe is. Szeged környékén például ebbe a szőnyeg, — az a minek hívják —, gyékényszőnyegbe temetkeztek. S azért én, mivel anyaghiányunk volt, mögpróbáltam mögesinálni egy ilyen koporsót, ebből a fűzfavesszőből, habár itt nem használtuk, mert utána egész jó összeköttetést szereztem a Duna-Tiszai erdészethél, valahol vágták a fát és mindsenti kubikus emberekkel olyan összeköttetést szereztem, hogy ők vágták nekem, vették valahun, a derekat, vágták kifelé, úgy részbul és akkor én azokat a rönköket megvettem.”

— Ha nem lettek volna kubikus barátokra, akik fához juttatják, akkor felhasználták volna-e a fonottkoporsót?

„Akkor föltétlenül felhasználjuk a koporsót, mert a Szentesi Járási Tanács tudott erről a dologról, föl költött volna, hogy használjuk, mert a községi szegényeket, — akkor még úgy hívták ezeket a gondozottakat, öregeket, aggokat, — havonta illetve évente 22–23-at költött eltemetni, s ezért olyan kicsi összeget adott a tanács, hogy ha mást nem is, ezeket kénytelenek lettünk volna ebbe a fajta koporsóba temetni. Vagy ha nem kaptunk volna deszkát, akkor a leggazdagabb embört is ebbe költött volna temetni, mert nem volt más. A szükség törvényt bont.”

— Az 1947-ben font koporsónak formáját, mindsenti nagynénjétől: Rózsavölgyinétől tanulta?

„Nem is Rózsavölgyiné rajzolta le, hanem a férje rajzolta le nekem nagyjából, hogy körülbelül milyen is volt az. Én csak attul annyival tértem el, hogy ebbe a koporsóba, amit én szerkesztöttem már mög, fenyőfaléc van körül: a váz. Arra van fonyva, a vessző.¹² Különbösen ősrintünk, régimódián csak fűzfakaró volt a váza neki belülről. Én csak őtöle hallottam, a Mariska nénitől, és a Rózsavölgyi, az én sógorom, az rajzolta le nekem, hogy ilyet csinálják, ha esetleg szükség lesz rá valamikor.”

Özv. Tarjánai Illésné, Szegvár első temetkezési vállalkozójának leánya — maga is temetkezési vállalkozó volt —, így emlékezik: „Minket azzal szórakoztatott az édes-

apánk, hogy mikor ő kicsi volt, hogy volt, mint volt, hogy jártak, milyen ruhába, meg milyen koporsósok voltak. Ő is elsőb koporsókészítő asztalos volt, 1910-ig, akkor kapta meg az iparengedélyt. Ő volt a legelső temetkezési vállalkozó Szegváron. Kicsi korában ő lehetett öt-hat éves, amikor vitték a halottakat kifelé a temetőbe, de vállon vitték, négy ember, vagy hat, és ők meg, mint kicsi gyerekek néztek a koporsó alá, és mondták, hogy: „Né kivan a lába!” És akkor látták, hogy a koporsónak a fenekén nád volt, nem deszka. De az akkori koporsók olyanok voltak, mint két nagyon alacsony, szűk teknő, akit összehorítanak . . . , mint a mosóteknő, két olyan deszka, s az aljára heveder volt köröztül szögelve és abba volt nád végigrakva, és az volt a feneké a koporsónak. Az ő gyerekkorában ilyen koporsók voltak.

Majd arról is beszélt, hogy a mestere azt beszélte neki, amikor ő elősorolta, mit látott gyerekkorában: „Ő fiam, a mi gyerekkorunkban meg olyan koporsók voltak, hogy vesszőből volt fonva. Az még érdekesebb volt, azt úgy volt ruhával letakarva, oszt úgy vitték vállon az emberek.”

— Milyen ruhával volt letakarva?

Fekete ruhával, fiatalok meg rózsaszínnel, vagy kézzel, vagy fehérrel. Az édesapám így mesélte, hogy a mestere így sorolta el neki.

— Itt, Szegváron, valóban szinte órák alatt bármit meg lehet fonni fűz vesszőből?

Az volt itt, az egész környék tele fűz vesszővel, még az én kislány koromban is rengeteg fűz vessző volt a Kurcaparton, ami a falut övezte körül, meg a Tiszán máma is van.”¹³

MÓRA Ferenc *Utazás a földalatti Magyarországon*¹⁴ című novelláskötetében így ír: „Mocsaras Alföldünkön a deszkaipar nem lehetett valami fejlett, s a nomád népek az őshazából se igen hozhatták a koporsós szokást. A halottat tehát csak a pusztára tették, sokszor azonban előbb keményre döngölték a gondosan megásott sír fenekét . . . néhány esetben azonban pokrócba volt takargatva a halott, ennél azonban sokkal érdekesebb az, hogy sírban megtaláltak csontok alatt *fonott gyékénytakaró, tisztán kivethető, sőt felszedhető foszlányait*. Más múzeumban még nem láttam, mi most már három környékünkbeli temetőből is őrizzük e *másfél ezer éves gyékényfonás* emlékeit.

A nevezetes a dologban az, hogy a szegedi határban még ötven esztendővel ezelőtt is szokásban volt a koporsó nélkül való gyékényben temetés.”

Ugyancsak MÓRA Ferenc tanulmányából idézek néhány sort.¹⁵ „Minden népvándorláskori temetőben akadt néhány gyékényes sír. (Makkoserdő . . . 18., 23., 38., 97. sír; Fehértó/a 132., 167., 175., 253. sír; Kiszombor/b germán és árpádkori magyar sírjai közül a 135., 396., 284. sír a Kiszombor/e 13. és a Kiszombor/g 2. avar sírja). Az akkori mocsárvilág bőven termette, a föld pedig a fánál jobban megőrizte, ha csak foszlányokban is, ezt a kovásv tartalmánál fogva nem gyorsan porló növényt, illetve fonadékot. A Kundomb 217. számú sírjában egészen jól meg lehetett látni, hogy csónakformán összeillesztett gyékényfonadékba helyezték el a holttestet. A legérdekesebb pedig az, hogy amikor pár évvel ezelőtt megvallattam csak úgy próbára a szatmazi dombot, amelyről nemrég korhadtak le a múlt századbéli fakeresztek, ott is találtam egy gyékénybe temetett gyermeket, markában I. Ferenc József 1887-es verésű krajcárjával. Úgynevezett központok, közigazgatási apparátussal, anyakönyvi hivattal, plébániával csak az árvíz után keletkeztek a szegedi tanyákon. Addig a szegény ember, különösen télvíz idején, ha halomás történt a tanyán, nem törte be magát papért a messzi városba, hanem, ha volt deszkája, koporsót ácsolt belőle a halottjának, ha nem volt, akkor gyékénybe csavargatta különösen a kicsit s bedugta valamelyik halomba, ahová már odaszoktak a halottak.”

II. tétel: fehér gyász

Köztudott, hogy a közép-ázsiai s a távol-keleti népek — kínai, japán, örmény, szláv, mongol stb. — de a zsidók, mohamedánok, s az egyiptomiak is fehérben gyászolnak.

De azt talán kevesebben tudják, hogy valaha egész Európa területén a fehér volt a gyászszín, s hogy a fekete színt csak néhány száz éve használják Európában.

Viselettörténészek által bizonyított tény, hogy a francia királynők előjoga volt a „fehérgyász”, s a XV. századtól vannak adatok, hogy minden özvegyé lett francia királynőt fehér királynőnek neveztek. A fehér gyászruhát később átengedték a siratóasszonyoknak, végül a szokást a forradalom — XVIII. század vége — szüntette meg. Deuil BLANC: „Fehér gyász” a címe annak az 1559-ben készült portréfestménynek, amit Francois Clouet udvari festő készített — apósát — II. Henriket gyászoló Stuart Máriáról. Csipkével szegett, fehér tüllből készített fejdíszét — amelyről a fehér fátyol földig ért — fogsága szomorú évei alatt is viselte. Még kivégzésekor is ebben az öltözetben jelent meg. Robert WISE leírásából tudjuk, hogy vörös alszoknyában és vörös csipkés szatén pruszlikban állt a vesztőhely elé. Mielőtt kivégzésére sor került volna udvarhölgyeinek egyike még átnyujtott neki egy pár vörös ingujjat és így a mártiromságnak, a vérnek és a katolikus egyháznak liturgikus színeit viselve halt meg a skót királynő: Stuart Mária — írja Robert WISE.¹⁶ A Wesselényi család egyik nőtagja 1842-ben svájci és olaszországi útjáról hírt adva az alábbiakat írja: „Nápolyban tetőtől talpig fehérbe burkolt, álarczczal eltakart személyek lépdelnek a holttest előtt.”¹⁷ A hazánkban még napjainkban fellelhető hagyomány tehát — mely hajdan egész Magyarország területére kiterjedt — minden bizonnyal ősi, népvándorlás kori szomszédaink viseletét is őrzi.

Az ország legkülönbözőbb területéről gyűjtött népdalszövegeink is bizonyítják a fekete és fehér gyász egyenrangú voltát, két másik kedvelt gyászszínt is megemlítve: a verest és a viola, azaz lila színt. Adatok egész sorát lehetne felhozni a fehér, sárga, azaz sáfrány, a veres, a fekete és a lila színű gyász használatához. A legkorábbi erre vonatkozó népdalgyűjtés 1840-ből való ERDÉLYI Jánostól.

CSEREY Mihály feljegyzése szerint: „Mikes Kelemen mikor megholt, csak feje csipkés buja vászon ingben, lábravalóban nyujtották ki, úgy is teték vala koporsóba . . .”, s meggyzsin bársonnyal vonták be koporsóját. APOR Péter a *Metamorphosis Transylvaniae*-ban leírja, hogy „az urak, nemesek temetéseire külön tartottak szederjes violaszín posztóból valót”. CSERÉY Mihály arról is tudósít, hogy Teleki Mihály főúr violaszín posztódmányban, mentében volt Mikes Kelemen temetésén, Csíkbán.

A fent felsorolt adatok is bizonyítják, hogy a korabeli temetéseken — Mikesén is — miként élt a „fejér ing”, a „meggyzsin bársony” s a „violaszín posztó”: a háromszínű gyász.

A háromszínű gyászról szólnak az alábbi búcsúztató népdalszövegeink, balladarészleteink is.

KRIZA János népköltési gyűjtésében így szerepel:

Délig feketében, délután fejrben,
Estefelé lilaszin selyembe.

LAJTHA László gyűjtéséből való az alábbi két dal:

Elment az én rózsám
Idegen országba,
Inkább meggyászolom
Fekete ruhába,
Délelőtt fehérbe,
Délután setétbe,
Este tíz órán tul
Földig le veresbe.

Elment az én rózsám
Idegen országba,
Inkább meggyászolom
Fekete ruhába,
Délelőtt fehérbe,
Délután veresbe,
Estefelé, ha ráérek
Tiszta lilaszinbe.

4. kép. Csökölyi asszonyok fehér-gyászban, mindhárman — majdani — saját fehér gyászruhájukat öltötték fel, később a filmben ők is szerepeltek. Motívumfotó, 1968 tavaszán. M. D. felv.

Két székely népballadánkban a fehér s a veres színt szintén megtaláljuk. A „Szép Júlia” kezdetűben:

„az egyiknek csináltattak
fejér márványkő koporsót,
a másiknak csináltattak
vörös márványkőkoporsót”

Kádár Kata balladájában ugyancsak:

„az egyiknek csináltatott
fehér márványkő koporsót

a másiknak csináltatott
vöres márvánkő koporsót . . .”

A magyarországi fehér gyászról APOR Péter ezeket írja: „mind fehér szoknyában, válban, előruhában öltöztették fel, koporsóját kívül a nagy rendeknek fehér bársonnyal vagy tafotával, az alábbvalóknak fehér gyolccsal vonták bé . . . a kisasszonyok koporsójára fehér selyem matériát, az alábbvalóknak fehér gyolcsot vontak.”¹⁸

A Tolna megyei Sárközben is fehér volt a gyászszín, Palócföldön a halott asszonyt fehér menyasszonyi ruhájában, a lányt is fehérben temették, s a koporsót is fehérbe öltöztött asszonyok, lányok vitték.

Különös, hogy ez a ma már csak nyomaiban fellelhető szokás leginkább a Dunántúlon, Somogyban és Baranyában maradt fenn. Gyűjtéseim színhelyén, a Somogy megyei Csökölyben azonban napjainkban is szokása az öregebb asszonyoknak fehér házi-lenvászon ruhában gyászolni, temetni halottait, s így itt található ma is legszebb, legtisztább formájában ez az egyszerűségében is oly pompás női viselet.

Csökölyben — gyűjtéseim során, az általam kérdezettek — nem emlékeznek a gyászszíneket felemlegető dalra, noha Péczely Attila még az ötvenes években a szomszédos Nagyatádról a következő dalt gyűjtötte:

Nem megyek, nem megyek idegen országba,
Inkább meggyászolom háromféle gyászba,
Pénteken fehérbe, szombaton veresbe,
Vasárnap délután tiszta feketébe.¹⁹

A gyászszíneket felemlegető dalra ugyan nem emlékeznek a csökölyi öregasszonyok, de néhányan még megőrizték fehér gyászöltözetüket „az utolsó útra”.

Gyűjtéseim során azokat az asszonyokat kerestem fel, akiknek fehér gyászruhájuk még megvan, s e hagyományörző asszonyoktól rögzítettem hangszalagra néhány tucat virrasztó és sirató éneket. Közülük a legöregebb, a legszebben sirató asszonyt szeretném megszólaltatni a filmen.²⁰

A halottsiratás — többnyire a pillanat ihletében kitalált: improvizált, recitáló énekbeszéd — az őskorba nyúlik vissza, s szinte az egész világon megtalálhatjuk. Azonban a mindent átalakító civilizáció az ember érzésnyilvánítását, így a gyászt is egyre halkabbá, személytelenebbé teszi.²¹

A halottsiratás alkalmával öltött fehér gyászruha is lassan eltűnik, s minden bizonnyal a csökölyi asszonyok az utolsó viselői e népvándorlás kort idéző öltözetnek.

A viselet azonban nemcsak a halott virrasztásakor-siratásakor kerül felöltésre Csökölyben, hanem ebben is temetkeznek, így a fehér gyászruha, a különös szépségű csökölyi siratódallamokkal együtt, talán már napjainkban „utolsó útjára” kél.

III. tétel: a halotti tánc

A film harmadik tétele a halotti tánc — a zalai parasztok helyesen Bene Vendel táncának hívják —, amelyet a huszonöt házból álló göcseji faluban, Vargaszegen — forgatásunk színhelyén — megelőz egy egész Magyar-

5. kép. Csökölyi asszonyok fehér-gyászban, — mindhárman — majdani — saját fehér gyászruhájukat öltötték fel, később a filmben ők is szerepeltek. Motivumfotó, 1968. tavaszán. M. D. felv.

6. kép. Csökölyben ennél a háznál — Cebei Ferenc, Kossuth u. 36. — forgattuk a film második tételének jeleneteit 1970 januárjában. Áprilisban lebontották ezt a házat. Szebellédy Géza, MTI felv.

ország területén jól ismert népszokás, az éjfélkor, kora hajnalban megjelenő „halál a kaszával”.

A „halál” szerepét egy évtizede a Vargaszeg melletti Pajzsszegen élő Marcin Bán István személyesíti meg a környező falvakban, „szegekben” minden lakodalom éjfélen. Igen jó humorú, nagyerejű, jó nótás hírében áll, „halálként” ezt kitűnően be is bizonyítja.

Öltözete mindössze egy fehér lepedő, kelléke egy kasza s a kocsiszeg, ami a kasza fenésénél — játék szerint — a fenőkövet helyettesíti. Hosszú mondókája kezdetén egy kicsit megszeppen a lakodalmas nép, mert a hozzá legközelebbi asztalnál ülőket egyenként „kiverseli”, s a refrénként visszatérő:

„Köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
Így múlik el aztán földi boldogságtok...”

nem éppen lakodalmi jókedvet serkentő mondóka.²² De a mondóka egyre pajzánabbá válik, ahogy a menyasszony-vőlegény, azaz már férj-feleség asztalához ér. Mikor befejezi mondókáját, a „kötelező” lakodalmas játékok sorában Bene Vendel tánca, a halotti tánc következik.

A halotti tánc ősi, talán még pogánykort idéző népszokás volt Magyarországon. A halott sírba eresztése után a temetőben, a sírnál vagy a temető bejáratá előtt kerekedtek táncra a halotti torra igyekvő, gyászoló rokonok, barátok. Kiterjedtségére és népszerűségére jellemző az 1279. évi Budai Zsinat 46. végzése, mely meghagyja a plébánosoknak: „Ne tőrjék meg, hogy a nép a temető kertben, vagy magában a templomban táncra kerekedjék.”²³

Ekkorra azonban már úgy meggyökeresedett a halotti tánc hagyománya, hogy a nép a törvényt lépten-nyomon kijátszva ünnepek, összejövetelek alkalmával — lakodalom, halotti tor, fonó, disznótör stb. — már nemcsak tragikus, hanem komikus formában is „megidézte a halált”, megőrizve a gazdag variálási lehetőséget magában hordozó szokást, egészen napjainkig. Az is gyakran előfordul, hogy ugyanabban a faluban egyaránt járják a tánc komikus és tragikus változatát, így pl. — gyűjtéseim színhelyén, Göcsejben, a „szegekben”: Pajzsszegen, Vargaszegen, Kustánszegen, Győrffyszegen, s a környező falvakban: Csonkahegyhát, Nova, Mikekarácsonyfa, Kissziget stb. megtalálható a halotti tánc „profánabb” változata is: Savanyú Jóska hőstetteinek sorjázása.

A felhasználni kívánt halotti tánc, a Bene Vendel (Dunántúl egyik híres betyárfigurája) azonban éppen poetikusabb s egyben drámaibb jellegénél fogva, úgy érzem, közelebb áll az eredeti, temető kertben járt haláltáncához. Annál is inkább, mivel nem a halotti toron játsszák, — a halál közelségében, ahol ez természetes volna, — hanem az emberi élet beteljesülésének legörömtelibb pillanatában: éjfélkor a lakodalomban. Ezért ez a pantomimikus tánc — mondhatni fordított Orfeusz legenda — melynek lényege: az élet, a szerelem győzelme a halál felett, így a vígság közepette kétségkívül szomorú, „memento mori” hangulatot keltő hatása ellenére is felemelő, kathartikus élményt ad, hiszen az ember — a nép — képzelete legyőzi még a halál kérlelhetetlen realitását is.²⁴

Göcseji gyűjtőútjaimon — 1968. október 6-án — készített magnó-hangfelvételekből: — Mikor jelenik meg Bene Vendel a lakodalomban?

(Rákos Ferencné, Bogár Mária szül. 1918. Nova, Nova-Alsóhegy.) A lakodalomnak a kellős közepén, amikor a legjobb hangulat volt, akkor egy széles vászongatyás paraszt-

bácsi beugrott, fekete kalapba, aztán elkezdtek, a cigányok meg húzták, hogy „Bene Vendel tizenhatszél gatyája, megakadt a tüske bokor ágába”, akkor az egész nászsereg, meg a vendégek, aztán mondták, hogy:

„tüskebokor, ereszd el a gatyámat,
ha úré vagy, ha paraszt is leváglak.”²⁵

Bene Vendel akkor körbejárt egyet-kettőt, és akkor levágódott egy székre, mintha meghalt volna. Úgy tett, úgy tett, igen. És akkor utána meg ottan körbejárták az asszonyok . . . S akkor odaszaladt a vendégsereg és asszonyok siratták, közben leállt a zene, segyszeresak újra rázendítettek, és fölugrott Bene Vendel, és tovább járták a táncot.

— Bene Vendel először kivel táncolt?

Először csak egyedül, csak egyedül, maga parasztosan, mint a betyárokhoz hasonlóan, körbe föltartotta a kezét, kalapja szélét fogta és körbe táncolt.

— Milyen ruhában van Bene Vendel?

Fekete mellénnyel, fehér bő gatyában, széles bő gatyába. Mintha most is látnám, megfogta a gatyája szélét, derék ember szokott mindig lenni, fiatal, középkorú harminc év körüli férfi volt ez mindig.

— Miután levágódik a földre, ki éleszti fel, a játék szerinti szeretője?

Asszonyok szoktak leginkább lenni, piroskendős menyecskek, aztán ott elkezdtek, ilyen vizesfürkőzőt is vittek, mert tudom, hogy azt azzal mosogatta az arcát.

— Fehér törölközővel?

Igen.

— Milyen testrészt simogatják Bene Vendelnek, hogy felébredjen?

Karját, lábát, arcát, az arcát simogatják nagyon, hogy fölébredjen . . .”

(Belső Károlyné Babati Katalin, szül. 1915. Mikekarácsonyfán, Mikekarácsonyfa):

— Mikor látta a Bene Vendel táncát?

Mikefán voltam ötvenben lakodalomban és aztán, úgy lakodalom közben, éjfél tájban akkor kezdtek ezt játszani, akkor szaladtunk be a nagy sikoltozásra, mer akkor el volt ájulva a széken, ott simogatták, zsurogatták, minden. Így aztán feléledt, s táncba kerekedett. Hát akkor tudtuk meg, hogy ez micsoda, én azt hittem, hogy valóban rosszul van. Dehogy, s akkor mondják, hogy a Bene Vendel táncát járták.

Nagyon tetszett, szép volt, ott az egész nép, ott énekült, meg, ó hát nagyon jó volt.

— A siratás után gyors csárdással folytatódik a játék?

Gyors csárdással, mikor fölugrott, akkor az ember meg is volt lepődve, nahát most meg fölugrott. Hát azt ott, akkor mondják, hogy ez illen tánc.

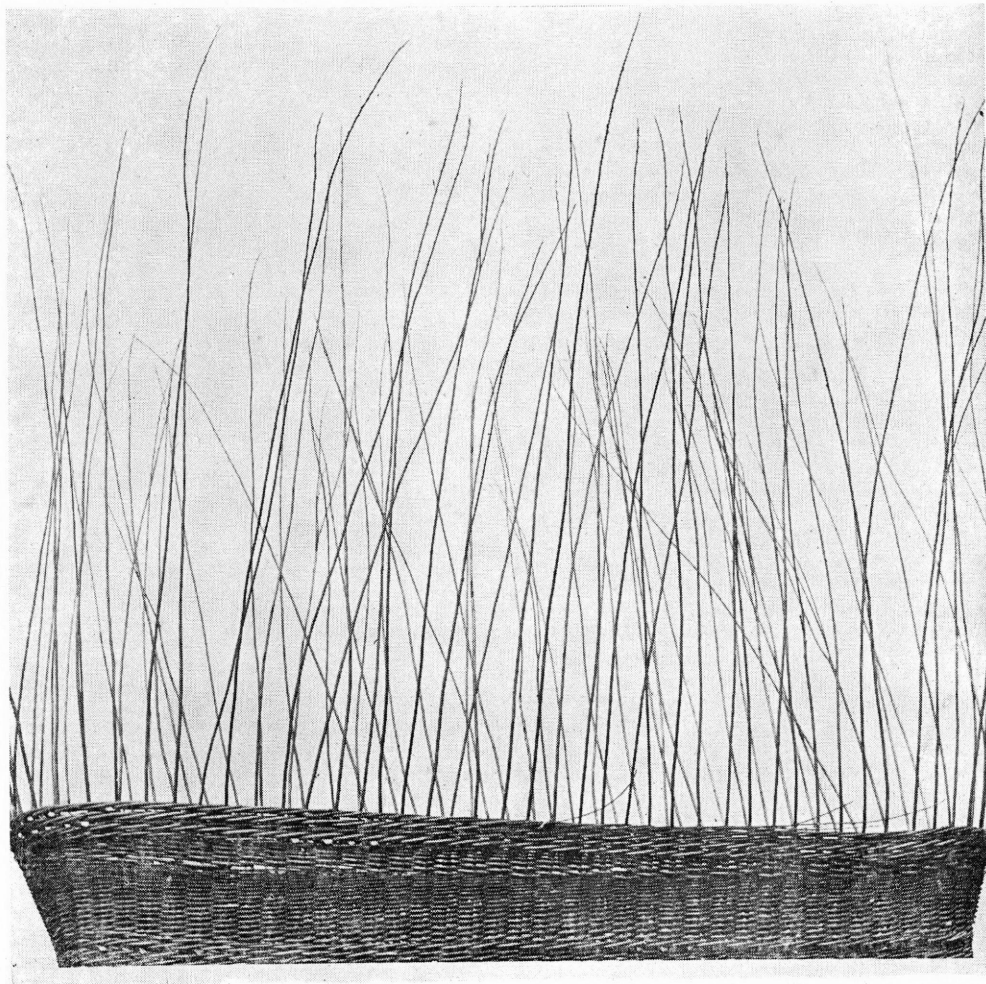
De nagyon szép volt.

— Kivel táncol Bene Vendel, egyedül, vagy a szeretőjével?

Avval, aki simogatta. Egy simogatta, egy-egy, csak a szeretője. Úgy emlékszem, hogy 1950-ben a Bene Vendel táncát Kis Gyurkó József: Cigány József mikefai, hogy az táncolta. A szeretője volt, nem vagyok benne biztos, de azt hiszem a Jakab Sándorné Igazi Mária, az is mikefai lakos, ezek táncolták.

Bauer Ferenc — szül.: 1917. Nova — novai parasztember leveléből:²⁶

„Bene Vendel táncot Mikekarácsonyfán láttam legelőször egy lakodalom alkalmával az 1940-es években. Nekem az akkor nagyon megtetszett, és az 1950-es években már én is próbáltam táncolni meghívott lakodalmak alkalmával. Szintén Mikekarácsonyfán, Kisszigeten, Becsvölgyén 1954 januárjában nővérem lánya lakodalmán. 1951-ben kultúr-műsorként elevenítettük fel Nován. Bemutattuk Lentiben és Zalaegerszegen is Csiszlér Rozália közreműködésével.”

7. kép. Rozgonyi Pál – Szegváron – hántolatlan fűz vesszőből font koporsója befejezés előtt. M. D. felv

A FORGATÓKÖNYV

A film főcímén ez áll

„Halálnak halálával halsz...”

Kodály Zoltán emlékére

Készült a MAFILM Népszerű-tudományos és Oktatófilm Stúdiójában 1970.
Magyarországon forgalomba hozza a MOKÉP
Eng. sz.: 1867/70

Munkatársak: Csengery Adrienne
Gáspár Simon Antal
G. Tóth János
Sebestyén Enikő
Vitéz Gábor
Winkler Júlia

A felvételek SZEGVÁR
CSÖKÖLY
VARGASZEG

lakóinak közreműködésével készültek.

Fényképezte: KENDE János

Írta és rendezte: MOLDOVÁN Domokos²⁷

I. tétel: KOPORSÓFONÁS

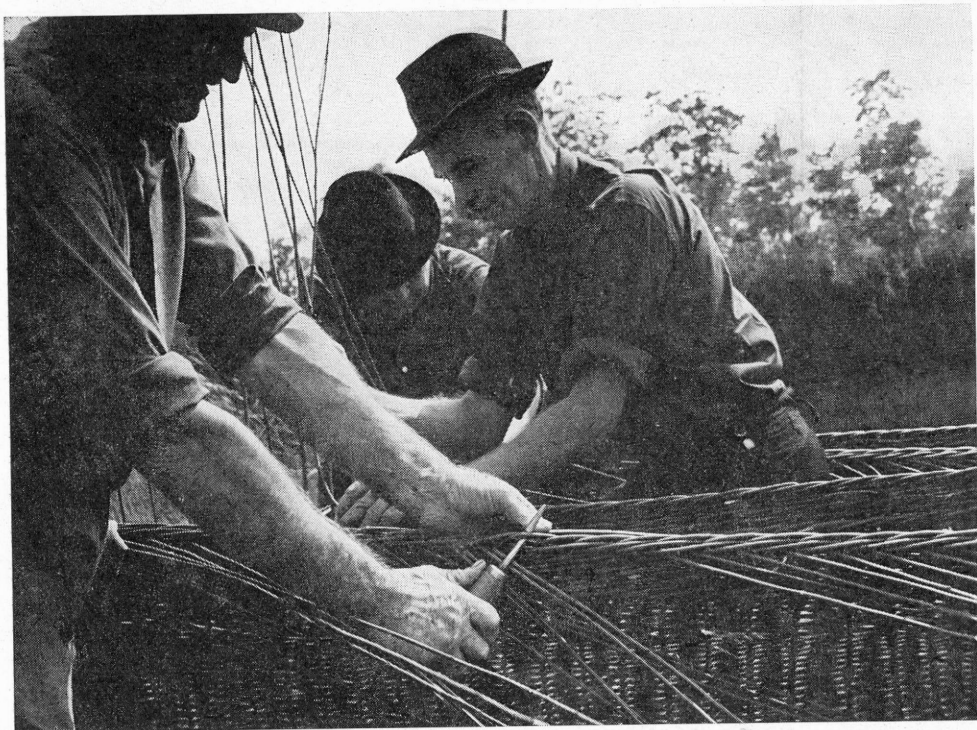
(Helyszín: Csongrád megye, Szegvár, Kurca-patak partja.) Pákászok fűzfa-vesszőt fonnak, — mint párkák az élet fonalát.

Csak a kezük, a vesszőfonadék látszik.

A pákászok lassan befejezik a fonást, az elkészült fonott koporsót²⁸ két botra helyezik, s elindulnak vele a vízparton.

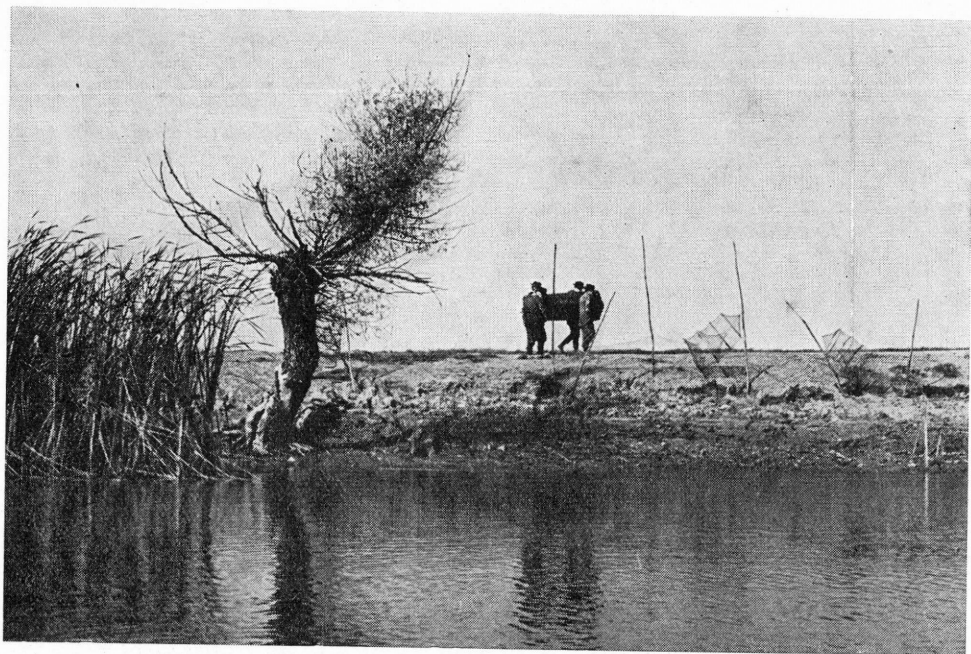
„Láttyátuk feleim szümtükkel, mik vogymuk. Isa pur és chomuu vogymuk. Mënyi milosztben terümtévë elevé miü isemüküt, Ádámüt, és odutta vola neki paradisumut hazoá. És mënd paradisumben volou gyimilcsiktül munda neki élnië. Hëon tilutoá üt igy fa gyimilcsetül. Gye mondoá neki, merët nüm ëneik.” Isa ki nopun ëmdül oz gyimilstüül, *halálnek halálalal holsz.*”

Kaszás e földön a halál,
Ki mindenütt rendet kaszál,
Erejét mutatja,
Kaszáját forgatja,
Virágokat nem szán,
Kórokkal egybehány.
Jaj, ódd magad szép virágszál!²⁹

8—9. kép. Szegváron — ahol a fonott koporsót megtaláltam — a Kurca patak partján, Rozgonyi Pál, aki az 1947-béli koporsót is fonta és társai, mint „pákászok fűzfavesszőt fonnak”

10–11. kép. „A pákászok lassan befejezik a fonást, az elkészült fonott koporsót két botra helyezik, s elindulnak vele a vízparton.”

II. tétel: FEHÉR GYÁSZ

(Helyszín: Somogy megye, Csököly, hófedte utca, majd parasztszobabelső.)

Hosszú falusi utca télen, mindkét oldalán házakkal. Asszonyok jönnek a házakból, „fehér-gyászba” öltözve, mint megannyi menyasszony. Még hó fedti az utat, de már olvad, sár van. Télvégi fehér köd kavarog. Az asszonyok, férfiak egy régi ház előtt gyülekeznek, — itt van a halott.

Egy közülük kiválik, és a kerten át az út végén az erdő felé tart. Szembetalálkozik három öregasszonnyal, s együtt folytatják útjukat a halottas házhoz.

A ház előtt már összegyűltek a virrasztóasszonyok. Némán egyenként lépnek be a kis faajtón.

A nyitott ajtón át a már bent lévő virrasztóasszonyok virrasztóéneke hallatszik.

(parasztszobabelső)

Az ajtóval szemben fekszik letakarva a halott a „hidegágyon”.

Körülötte félkörben az asszonyok, a szoba sarkában, a kemencénél a férfiak.

A szoba közepén asztal, rajta két üveg bor és énekeskönyv.

Előtte ülnek háttal „férevető” nélkül a rokonok.

A virrasztók énekeskönyvükre hajolva énekelnek.

A virrasztóének befejeztével feláll helyéről egy öregasszony — a feleség — és elsiratja halott férjét.

E mulandó világban
Elvégeztem életemet.
Szomorú koporsóba
Be is tették már testemet.
Vagyon immár boldogságom,
Jézusomnál vigasságom.³⁰

(A feleség egyedül kezd siratni.)

Szenvedélyes gesztusaival, mintha a világot akarná magához ölelni, fájdalomában — férje helyett.

„Jaj, párom, kedves párom,
kedves, felejthetetlen drága jó párom,
akit nem tudok kimondani.
Kedves, jó dolgos, jó családos,
jó kenyérkereső.
Drága kincsem, kedves párom,
akit nem tudok elfelejteni,
el kell most válnom tüled, angyalom.
Drága párom, kedves párom,
soha nem felejtethlek, drága jó párom.

A többi asszony szintén sir.

12—13—14. kép. „Asszonyok jönnek a házakból, „fehér-gyászba” öltözve, mint megannyi menyasszony. Még hó fedi az utat, de már olvad, sár van. Télvégi fehér köd kavarog.”
M. D. felv.

Körüljárja a ravatalt, zsebkendőjét szája előtt húzogatva „énekel”, a szavak, mint megannyi mély seb szakadnak fel belőle, hangja meg-megcsuklik.

Könnyeiből kifogyva, siratástól kifáradva a ravatalra rogy — mint szárnyaszegett madár. Végső szavai után feláll az asztal mellől egy rokon-asszony, s borral kínálja szomszédját. A borosüveg körbejár, mindenki iszik egy kortyot s továbbadja. Mintha erőt gyűjtenének a virasztáshoz, az éneklés, siratás folytatásához.

Angyalom-angyalom magamra maradtam,
drága, kedves jó párom,
drága, kedves felejthetetlen
drága jó párom.

Ugy maradtam, mint az útszéli fa,
aki egyedül áll magába,
hajtogatja a szél.

Mint az árva madár,
aki egyik ágról a másikra száll.

Drága kincsem, kedves párom,
az Urjézus veteményes kertjébe,
drága angyalom, a halottaknak sorába
oda vársz majd engem is.

Csendes legyen nyugvóhelyed,
Boldog legyen a fölvirradásod.

Isten veled, drága kincsem,
kedves, drága jó párom,
mást nem tudok mondani,
angyalom, angyalom,
drága jó párom.”³¹

Egy asszony: Igyanak.

Egy másik asszony: nem, nem iszom.
Egy harmadik asszony: igyék kelt.

15. kép

16–17. kép. „Az ajtóval szemben fekszik letakarva a halott a „hidegágyon”. Körülötte félkörben az asszonyok, a szoba sarkában, a kemencénél a férfiak. A szoba közepén asztal, rajta két üveg bor és énekeskönyv. A virrasztók énekeskönyvükre hajolva énekelnek.”
15., 17. kép. Szebellédy Géza, MTI felv. 16. kép. M. D. felv.

III. tétel: HALOTTI TÁNC

(Helyszín: Zala megye, a göcseji szegek kicsi faluja:

Vargaszeg, udvaron tartott lakodalom éjjelén, kora hajnalán.)

(A dal utolsó sorát halljuk csak.)

... más faluból várom a szeretőmet!

A „halál” — fehér lepedőbe öltözött férfi, kezében kaszával, a lakodalmas nép közé jön, s megáll az asztalok között.

Mikor ezt egy férfi meglátja a lakodalmasok közül, kiált:

„Halljunk szót uraim!”

(A „halál” mondókája, köszöntője.)

A lakodalmas nép előbb egy pillanatra meglepődik, majd lassan-lassan ismét feloldódik.

„Csend, figyelem, ezzel kezdem szómat,

Hamar eldarálom mondanivalómat.

Másvilágról jöttem, Halál az én nevem,

Sürgős az én utam, azért idejöttem.

Szép koszorús lányokon most végignézek,

Azokat most nem bántom,

Csak a hasamat a hasukra teszem,

Látom szívetekből, nagy a kíváncsiságtok,

Szeretnétek ti is az asszonyok soraiba jutni,

De azt az én kaszám meg nem engedheti.

Szép vőlegény helyett a Halál vár rátok,

Szent Mihály lova fel van ékesítve,

Én leszek a kocsis, aki elhajt vele.

Nagy mozdulatokkal megfeni kaszáját.

Köszörülöm kaszám, levágom nyakatok!

Igy múlik el aztán földi boldogságtok.

Hát ti süttökön meghízott vőfélyek, hol vagytok?

Bakkecske módjára ne ugrándozzatok.

Kaszával a nyakatok egybül lenyiszszantom.

18. kép. „A 'halál' — fehér lepedőbe öltözött férfi, kezében kaszával, a lakodalmas nép közé jön, s megáll az asztalok között”, majd hosszú mondókájába kezd. M. D. felv.

19. kép. A lakodalmi Bene Vendel-játék elkezdődik, a szerető — egy leány — „ráborul a 'halottra', elsiratja majd fehér kendőjével dörzsölni kezét, lábát, törzsét — mintegy életre hívja”. M. D. felv.

20. kép. „A fiú — Bene Vendel — lassan feléled, feláll, szeretője körüljárja, mire Bene Vendel derékon fogja, s táncolni kezdenek. A lakodalmas nép is felállt az asztaloktól, körülveszi őket, majd szintén táncra kerekedik.” M. D. felv.

Ismét nagy mozdulatokkal megfeni kaszáját, fenes közben körbe forog, hogy jobban láthassa mindenki az asztalok között.

Köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
 így múlik el aztán földi boldogságtok.
 Most megtelt szekerem, másfelé haladok,
 Mind elhordom ezt a sok korhelyt és naplopót.

Te holtraszeppent cigány,
 Húzd rá az indulót!"³²
 (cigányzene és lakodalmas nép éneke:³³)

A fészker mögött egy fiatal fiú öltözik, sötét ünneplőjét levetve, fehér gyolcs inget-gatyát húz: betyárruhát, fejére pörge kalapot.

„Reggel felé . . . ritkulnak a csillagok.
 Kelj fel babám, mert búcsúzni akarok.
 Fel is kelek, mert nem bírok elaludni,
 Fáj a szívem, hogy tóled kell búcsúzni.”³⁴

Átfut a kert mögött a mezőre, s lefekszik a földre, „mint kimerült mulató, mintha meghalt volna”.³⁵

A zenészek észreveszik, s a Bene Vendel játék nótáját kezdik játszani.

Játék szerinti szeretője már fut át a mezőn, ráborul a „halottra”, elsiratja, majd fehér kendőjével dörzsölni kezdi kezét, lábát, törzsét — mintegy életre hívja.

A fiú — Bene Vendel — lassan feléled, feláll, szeretője körüljárja, mire Bene Vendel derékon fogja, s táncolni kezdenek.

A lakodalmas nép is felállt az asztaloktól, körülveszi őket, majd szintén táncra kerekedik.

Bene Vendel — a fiú — és szeretője — a lány —, egyre önfeledtebben táncolnak, már csak az ő átszellemült „táncoló arcukat” látjuk.

A ritmus egyre fokozódik, a lány, a tánc közben már szinte repül, vadul összeölelkeznek.

A kép kimerevedik.

Egy férfi: Meghalt a Bene Vendel, nézzétek!

Egy nő: Hol a szeretője?

A Bene Vendel dallam, gyors csárdás dallamára vált át.

JEGYZETEK

¹ „*Morirai La Morte delle Morti . . .*” („Halálnak Halálával Halsz . . .”) címmel olasz nyelven a filmből való fényképek kíséretében, a film teljes forgatókönyve — néhány rövid jegyzettel kísérvé — Rómában egy irodalmi és művészetkritikai folyóirat decemberi számában megjelent: Ungheria D'Oggi, dicembere 1972, Roma.

² BARTÓK Béla: *Miért és hogyan gyűjtsünk népzenei? Népszerű zenefüzetek* (szerk.: MOLNÁR Antal) 5. számaként Somló Béla kiadásában, Budapest, 1936.

³ Ernest BETTS nevéhez fűződik az első filmforgatókönyv kiadása, amely brit földön megjelent. A filmet — VIII. Henrik magánélete — Korda Sándor 1933-ban rendezte. Filmforgatókönyvének írói: BIRÓ Lajos és Arthur WIMPERIS. *The Private Life of Henry VIII.* (Methuen & Co. Ltd. London, 1934. Edited by Ernest Betts.)

⁴ SZABOLCSI Bence: *Vers és dallam.* Budapest, 1959. 7—32.

⁵ SZABOLCSI Bence, *uo.*

⁶ SZABOLCSI Bence és DOMOKOS Pál Péter társaságában az Országház utcai Bartók Archívumban találkoztam első alkalommal, hallottam énekelni Gáspár Simon Antalt, — szül.: 1894-ben Istensegits, Bukovina —, később 1969-ben, házában, Csepel-szigeten, írott könyvéből énekelte magnetofonra a gyűjteményemben megtalálható „Kaszás a földön a halál” című dalt Gáspár Simon Antal.

⁷ Az elkészült filmen — a tervet valóra váltva — Gáspár Simon Antal mondja, ill. éneklő a Halotti beszédet és a „Kaszás a földön a halál” című halotti éneket.

⁸ KESZI KOVÁCS László a már leforgatott film után mondta el az 1947-ben, a tiszadorogmai kaskötőktől hallottakat: Tiszadorogmán, ha inséges időben meghalt valaki, nemétől függően — nőknél piros, férfiaknál kékre —, sávosan festett fűz vesszőből font koporsóba temették.

⁹ POLNER Zoltán Szegeden élő költő barátom — ismerve filmterveimet — 1969. augusztus 27-i levelében így ír: „Találtam gyönyörű temetést. A felszabadulás után Tuli bácsit *gyékényben* temették el Földeákon. Íme, újabb bizonyosság Neked, mire képes a szegénység!”

¹⁰ Itt mondom köszönetet TAKÁCS Lászlóné GYÖRGY Piroska — szül.: 1897, Kézdisomortán, Háromszék megye — 1924 óta Szegváron élő tanítónőnek és családjának, akik szegvári gyűjtéseim alkalmával igen nagy segítséget nyújtottak. — Köszönetet mondom SZÜCS Sándor néprajzkutatónak, levélben küldött adataiért, hasznos tanácsaiért.

¹¹ Erdei Józseffel és feleségével — Erdeiné Faragó Franciska, szül. 1918, Csanytelek —, Rozgonyi Pál szegvári kaskötővel, özv. Tarjányi Illésné — szül. 1896, Szegvár — nyugdíjas temetkezési vállalkozóval, Takács Lászlóné tanítónővel, valamint Csák Lajos esperessel — szül. 1901, Szentes —, Szegváron készített magnetofonbeszélgetéseimet a Budapesti Néprajzi Múzeum Adattára 11986. szám alatt őrzi.

¹² Fenyőfalécvázra, hántolt fűz vesszőből font, teljesen ép koporsóra, Szegváron, Erdei Józsefék padlásán találtam rá 1970. március 30-án. Nagy felfedezés volt számomra e tárgy megtalálása, mivel 1968 óta gyűjtöttem, jártam utána Szegváron. A szegváriak tudtak róla, hogy a háború után Erdei koporsós fűz vesszőből koporsót fonatott, azonban, hogy ez végül mi sorsra jutott, pontos felvilágosítást adni nem tudtak. A szegváriak arról sem hallottak, hogy használatát a körzeti-szentesi tisztis orvos tiltotta meg, elkészülése után azonnal: 1947 márciusában, annak ellenére, hogy a fonott koporsó réseit, így szinte az egész koporsót — a tisztis orvos javaslatára — bitumennel akarták betapasztani, hogy megközelítően légmentes legyen. Erre végül is nem került sor. Erdeiek tehát a falubeliek előtt titokban tartották a koporsót. Méretei: hossza 200 cm, magassága fejnél 66 cm, lábnál 50 cm, szélessége fejnél 66 cm, szélessége lábnál 46 cm, teteje hossza 200 cm, szélessége 22 cm, magassága 40, illetve 30 cm.

¹³ Hódmezővásárhelyen, Nagy Elek — szül. 1910. Szentpéterúr — esperest is felkerestem, aki 1948-tól 1952-ig élt Szegváron, de sajnos ő nem tudott a szegvári adatokhoz semmi újat hozzátenni, noha Szegváron ő közvetlenül a fűz vesszőből font — s megmaradt — koporsó készítése után, tehát 1948-ban érkezett. — Csák Lajos szegvári esperes, aki Fülöpjakabszálláson, 1946–1961-ig Mindszenten, 1961-től Szegváron élt, emlékezete szerint a szegvári fűz vesszőből font koporsóhoz hasonló Fülöpjakabszálláson is volt. Összegzésül: szegvári adatközlőim magnóra rögzített elbeszélései alapján többféle formájú fonott koporsóról beszélhetünk. Miután olyan tárgyról van szó, amely, ha földbe kerül egy idő után megsemmisül, elenyészik, így igen nehéz az adatközlők, például özv. Tarjányi Illésné szavai után rekonstruálni. Azonban szerencsés helyzetben vagyunk az Erdei—Rozgonyi-féle szegvári ép tárgy esetében, noha ez a Szegváron hallott négy-ötféle variáció közül csak az egyik. Azt kell mégis higgyem, hogy az alföldi „szögény embörök”, egyik koporsóformáját találtam meg Szegváron, Erdei József padlásán.

¹⁴ MÓRA Ferenc: *A fele sem tudomány — Utazás a földalatti Magyarországon*. Magvető Kiadó, Budapest, 1960. 364–366.

¹⁵ MÓRA Ferenc: *Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori ési korai magyar leletekben*. Ethn. 1932–33. 54–68.

¹⁶ BÁTKY Zsigmond: *Adatok a fehér gyász viseléséhez*. Ethn. 1911. 30–40. FRASER Antonia: *Many Queen of Scots*. First published in Great Britain by Weidenfeld-Nicolson Limited 1969. London 1–713.

¹⁷ BÁTKY Zs. uo.

¹⁸ FÉL Edit: *Adatok a gyász színekhez és párhuzamok*. Ethn. 1935. 3–17.

¹⁹ PÉCZELY Attila: *Rózsa 94 magyar népdal*. Zeneműkiadó, 1953. 56 oldal. — Itt mondok köszönetet Kovácsné KNEZY Judit néprajzkutatónak, aki csökölyi gyűjtésem során segítséget nyújtott.

²⁰ Az elkészült filmen özv. Kovácsné, Kis Zsebi Katalin — szül. 1894. Csököly — siratott. 1967-től kezdve gyűjtésem során hangszalagra rögzítettem Csökölyben több tucat virrasztó- és siratódallamot — ezek gyűjteményemben megtalálhatók. — Itt mondok köszönetet BALOGH Tibor — szül. Celdömölk, 1940. — csökölyi református lelkész barátomnak, aki csökölyi gyűjtéseim alkalmával igen nagy segítségemre volt. Köszönetet mondok Illés Mihály — szül. Csököly, 1925. —, Illés Mihályné Zsebi Erzsébet — szül. Csököly, 1936 —, valamint Kis Lajosné Vajda Katának — szül.: Csököly, 1908 — csökölyi gyűjtéseim során nyújtott segítségükért. A temetkezési szokásokkal kapcsolatos gyűjtésemben nyújtott útmutatásáért köszönetet mondok Dömötör Teklának, valamint Kiss Lajosnak a Csökölyben gyűjtött virrasztó és siratódallamok lehallgatása után adott tanácsaiért.

²¹ KODÁLY Zoltán: *A Magyarság Néprajza Szellemi Néprajz II. Zene. V. fejezet: Sirató*, (harmadik kiadása) Bp., é. n. 38–42-ig.

²² Marcin Bán István kézzel írott füzetéből választotta ki köszöntő versei közül azt, amelyik végül szerepel a filmben.

²³ „... prohibeant sacerdotes sub pena excommunicationis choreas in cimeteriis vel in ecclesiis duci, quia ait Augustinus, melius est festivis diebus fodere aut arare quam choreas ducare...” Vö. ENDLICHER: *Rerum Hungaricum Monumenta Arpadiana*. Sangalli, 1849, P. 583. és RÉTHEI PRIKKEL: *A magyarság táncai*. Bp. 1924. 10. I. MORVAY Péter: *A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottaszjáték népszokásához*. Ethn. 1951. 73–82.

²⁴ Itt mondok köszönetet MARTIN Györgynek és PESOVÁR Ernőnek, aki filmem előkészítése idején még kéziratban levő dolgozatából egy példányt nekem adott, s tanácsaival igen nagy segítséget nyújtott. PESOVÁR Ernő dolgozata később megjelent: *Táncművészeti Értesítő*, Budapest, 1968. I. szám.

Olsvai Imrénének itt mondok köszönetet a dallamok lejegyzésével kapcsolatban tett tanácsaiért.

²⁵ Elsőként a százesztendős özv. Gál Károlyné Hermann Borbála — szül. 1868, Nova — énekelte magnetofonomra, Nován, 1968. október 6-án a „Bene Vendel tizenhat-szél gatyája” című dalt:

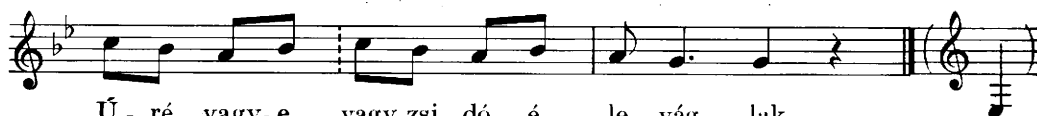
Be - ne Ven - del ti - zen - hat - szél ga - tyá - ja,

Meg - a - kadt a tús - ke - bo - kor á - gá - ba,

Tús - ke - bo - kor e - reszd el a ga - tyá - mat,

Ú - ré vagy - e vagy zsi - dó - é, le - vág - lak.

A „Bene Vendel” dallam romlott változatainak egész sorát énekelték, muzsikáltak, göcseji gyűjtőútjaim során magnetofonomba, míg végül a mikekarácsonyfai Belső Károly né Babati Katalin-tól rögzített változat került a filmbe, s ezt a szép változatot játszotta a vargaszegi zenekar is a filmforgatás alkalmával. Mivel a filmben csak a dallam hangzik el, ezért a szöveget zárójelben tesszük közzé.

(Be - ne Ven - del ti - zen - hét - szél ga - tyá - ja.

Be - a - kadt a csip - ke - bo - kor á - gá - ba,

Csip - ke - bo - kor e - reszd el a ga - tyá - mat,

Ha ú - ré vagy, ha zsi - dó - é, le - vág - lak.)

²⁶ A film előkészítése céljából Bauer Ferenc — szül. 1917. Nova — novai parasztemberrel is sokat leveleztem. Bauer, mint Bene Vendel, több göcseji lakodalmat táncolt végig, a fenti sorokat 1968-ban, egyik levelében írta.

²⁷ A „Halálnak Halálával Halsz . . .” ősbemutatója — a mű elkészülésének esztendejében — Kecskeméten, 1970. december 13-án a Városi Moziban volt, bevezetőt KODÁLY Zoltánné mondott. A film budapesti bemutatójára 1971. április 22-én, a Puskin Moziban került sor. E film, 1971 októberében az olaszországi Orvietóban megrendezett II. Nemzetközi Néprajzi Filmfesztiválon MAURIZIO-DIJAT nyert, 1972 áprilisában pedig a XXXIII. Velencei Biennálé 1. Nemzetközi Ethnológiai és Szociológiai „Venezia Genti” Filmfesztiválján a FESZTIVÁL DIPLOMÁJÁT kapta.

²⁸ A filmen látható fűz vesszőből font koporsót az a Rozgonyi Pál — szül.: 1923. Szegvár — kaskötő fonta újra a filmen, aki az Erdei Józsefnél talált 1947-bélt is készíttette, a filmforgatás — 1972. július 2. — után a Budapesti Néprajzi Múzeumba vittem, azóta mindkettőt: az 1947-ből valót, s a filmbélt is ott őrzik. A filmfelvétel során a koporsót fonó Rozgonyi Pálon kívül, két szegvári kaskötő-kosárfonó: Ludányi Mihály — szül.: 1909. Rozsnyó és Balázs Sándor — szül.: 1900. Derekegyháza — és egy szegvári halász Pásztai József — szül.: 1897. Felgyó — is segített.

²⁹ KÁJONI János: *Cantionale Catholicum*, Csiksomlyó 1676, Halotti énekeiből. Gáspár Simon Antal éneke alapján.

Kaszás e földön a halál

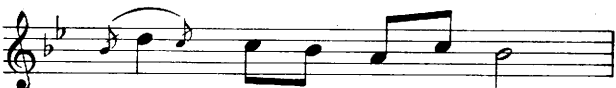
Ka - szás e föl - dőn a ha - lál,

Ki min - de - nütt ren - det ka - szál.

E - re - jét mu - tat - ja,

Ka - szá - ját for - gat - ja,

Vi - rá - go - kat nem szán,

Kó - rók - kal egy - be - hány.

Jaj, ódd ma - gad, szép vi - rág - szál!

³⁰ Csökölyben használatos halottas énekeskönyvből: „*Halotti énekek*, Pápa, 1875. 68. ének 77. oldal. Készítették és kinyomatták a Helvétziai Vallástételt Követő dunántúli főtiszteletű Egyházkerület rendeléséből, hogy ezekkel a kebelbeli reform. egyháznak halottaik eltemetésekor éljenek. Tizenhatodik kiadás.” A filmforgatás után megkaptam ajándékba — gyűjteményemben megtalálható.

E mulandó világban

(Az 1875-ben Pápan kiadott, s Csökölyben használt eredeti kotta másolata.)

E' mu - lan - dó vi - lág - ban El - vé - gez - tem é - le - te - met
Szo - mo - rú ko - por - só - ba is Be - tet - ték már tes - te - met

Va - gyon im - már bol - dog - sá - gom Jé - zusom - nál vi - gas - sá - gom.

E mulandó világban

Érdemes megfigyelni, hogy a csökölyiek — száz esztendő alatt — hogyan alakították át a szöveg ritmusát a magyar prozódia szerint, így miként vált természetesen énekelhetővé, a fenti kottából tanult dallam.

E mu - lan - dó vi - lág - ban

El - vé - gez - tem é - le - te - met,

Szo - mo - rú ko - por - só - ba

Be is tet - ték már tes - te - met.

Va - gyon im - már bol - dog - sá - gom,

Jé - zu - som - nál vi - gas - sá - gom.

³¹ Csökölyben özv. Kovács Jánosné, Kis Zsebi Katalin siratott a filmfelvétel napján 1970. február 5-én. A filmforgatás alkalmával özv. Vajda Péterné, Szána Katalin – szül. 1903. Csököly –, is siratott két alkalommal, az ő siratóiból semmi, Kis Zsebi Katalin két siratójából az utoljára rögzített került a végleges kópiába. A három kimaradt sirató 35 mm-es film pozitív és negatív kópiája, valamint hangja gyűjteményemben megtalálhatók. Özv. Kovács Józsefné Kis Zsebi Katalin siratója:

Sirató

Jaj, pá - rom, ked - ves pá - rom,

ked - ves, fe - lejt - he - tet - len, drá - ga jó pá - rom,

A - kit nem tudok ki - mon - da - ni.

Kedves, jó dolgos jó esa - lá - dom,

jó kenyér - ke - re - sóm.

Drá - ga kincsem, kedves pá - rom,

A - kit nem tu - dok el - fe - lejt - te - ni,

El kell most vál - ni tü - led an - gya - lom.

A sirató folytatása

Drá - ga pá - rom, ked - ves pá - rom,

e So - ha nem fe - lejt - he - ted drá - ga jó pá - rom,

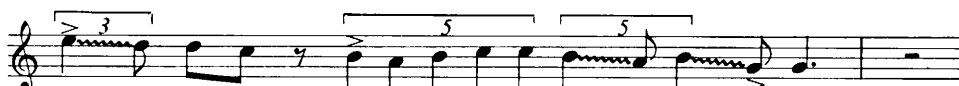
An - gyalom, An - gyalom.

Ma - gam - ra ma - rad - tam,

Drá - ga, ked - ves jó pá - rom,

Drá - ga, ked - ves, fe - lejt - he - tet - len, drá - ga jó pá - rom.

h, h, Úgy ma - rad - tam, mint az út - szé - li fa,

A - ki eggye - diül áll ma - gá - ba,

Haj - to - gat - ja ja szél,

Mint az ár - va ma - dár,

A sirató folytatása

A - ki egy - gyik ág - rúl a má - sik - ra száll.

Drá - ga kincsem, kedves pá - rom,

Az Úr Jé - zus ve - te - ményes - kert - jé - be,

Drá - ga jan - gyalom, a ha - lot - tak - nak so - rá - ba,

O - da vársz majd engem is.

Csen - des le - gyen nyugvó he - lyed,

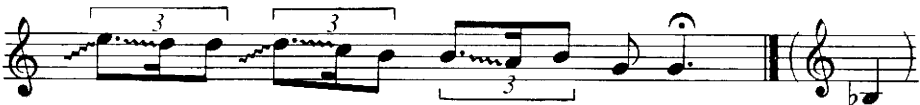
Bol - dog legyen a föl - vir - ra - dá - sod.

Is - ten ve - led drá - ga kin - csem,

ked - ves drá - ga jó pá - rom, mást nem tu - dok mon - da - ni.

An - gyalom, an - gyalom, drá - ga jó pá - rom!

³² Marcín Bán István fehér lepedővel a fején, Vargaszegen a filmfelvétel napján: 1970. augusztus 30-án mondta el a fenti köszöntőt. A filmen természetesen nem a teljes köszöntő hangzik el, azonban a film előkészítése alkalmával — gyűjtéseim során —, Marcín Bán Istvántól a teljes „Halál Köszöntő” szövegét felvettem magnetofonra:

Csönd, figyelem, ezzel kezdem szómat,
Hamar eldarálom mondanivalómat.
Más világról jöttem, Halál az én nevem,
Sürgős az én utam, ezért idejöttem.
Halljátok násznagyok nem soká mulattok,
Koporsó szemfödél vár immár reátok,
Szép időt éltetek, útra készüljétek,
Azért az Istenhez térni siessetek,

Boroskorsó helyett Bibliát vegyetek.
Azzal a sarokba szépen leüljétek,
Mert: köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
Így múlik el aztán földi boldogságtok.

Ti nyoszolyó asszonyok, haza siessetek,
Ha lehet az utcán ne sokat eklendeztetek,
Mert: köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
Így múlik el aztán földi boldogságtok.

Látom a vőlegény félre húzza száját,
Hogy ily korán itt kell hagyni kedves menyasszonyát.
Még egy kis időt hagyok enyelgésre,
Szép menyasszonyodat öleld meg kedvedre,
De ne búsuljon ám, mert az is megy utánad
Még ma felpakolom, elviszem, csak várjad.
A menyasszonyt viszem, téged pedig húzlak,
Egy ganaj-gödörbe jól behajítalak.
Mert: köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
Így múlik el aztán földi boldogságtok.

Hát szétnézek a szép koszorús-lányokon,
Azokat most nem bánatom,
Csak a hasamat a hasukra teszem,
Látom szívetekben nagy a kívánságtok,
Asszonyok soraiba szeretnétek jutni,
De azt az én kaszám meg nem engedheti,

Szép vőlegény helyett koporsó vár rátok,
A Szent Mihály lova fel van ékesítve,
Én leszek a kocsis, ki majd elhajt vele.
Köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
Így múlik el aztán földi boldogságtok.

Ti sült tökön meghízott vőfélyek, hol vagytok?
Bakkecske módjára itt ne ugrádozzatok.
Széles kedveteket én búra fordítom,
A kaszával a nyakatok egyre lenyisszantom:
Köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
Így múlik el aztán földi boldogságtok.

Másvilág határán van egy híres kocsmá,
Minden borisszáknak örökös tanyája,
A mi pincérünknek lesz ott jó állása,
Ne félj, s sírásó sírodat már ássa,
Ne félj, a sírásó sírodat már ássa,
Somlai, Tokaji, Neszményi, Csopaki, savanyu Homoki,
Ott esőbörbe folyik, ingyen kínálgatják,
Kolbászt, sonkát meg a szádba nyomják,
Mert köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
Így múlik el aztán földi boldogságtok.

Marcin Bán István „Halál köszöntő”-jének folytatása

Sarokba kucorgó juh szemű cigányok,
Hogy zavarnának széjjel bennetek a Tatárok.
Hát szóljon hegedű, cimbalom, furulya, nagybögő,
Készen vár már rátok a pokolbeli fűtő.
Mert: köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
Így múlik el aztán földi boldogságtok.

Most megtelt szekerem, másfelé haladok,
Beszámoláskor újakat aratok.
A Szent Mihály lova fel van kantározva,
Én leszek a kocsisa ki azt elhajtja,
Mind elhordom a sok korhelyt és naplopót,
Te holtra szeppent cigány, húzd rá az indulót.

³³ A film III. tételének forgatásán, a lakodalomban Németh Gyula — szül. 1916, Kustánszeg — pajzsszegi cimbalmos, zenekarvezető; s zenekara: Németh Irma — szül. 1947. Kustánszeg — hegedűs; Csonka László — szül. 1925. Salomvár — hegedűs; Cseppán Kálmán — szül. 1923. Kustánszeg — kontrás; Szabó Imre — szül. 1912, Pajzsszeg — muzsikált.

³⁴ Vargaszegi lakodalmás ének utolsó versszaka:

Reggel felé

Reg - gel fe - lé rit - kul - nak a csil - la - gok.

Kelj fel ba - bám, mert bú - csúz - ni a - ka - rok.

Fel is ke - lek, mert nem bí - rok el - a - lud - ni,

Fáj a szi - vem, hogy fő - led kell bú - csúz - ni!

³⁵ Idézet Bauer Ferenc novai parasztember hozzám frott leveléből (Nova, 1968. január 29.), aki több göcseji lakodalomban látta és táncolta is Bene Vendel táncát. Bauer Ferenc — hívásunkra — Nováról családjával együtt Vargaszegre utazott a táncjelenet forgatásának napjára: 1970. augusztus 29–30-ra.

A jegyzetben közölt dallamokat gyűjtötte: MOLDOVÁN Domokos; lejegyezte: CSENGERY Adrienne.

ISMERTETÉSEK

Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások

Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. 394 p.; 21 szövegtérkép

Balassa Iván

A magyar nyelvjáráskutatás jórészt az 1872-ben megindított Magyar Nyelvőr munkássága eredményeképpen korán eljutott az első összefoglalásig (BALASSA József: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Bp. 1891). Hosszú idő telt el azután, míg a magyar nyelvjárások osztályozására újra vállalkoztak (HORGER Antal: *A magyar nyelvjárások*. Bp. 1934.; LAZICZKUS Gyula: *A magyar nyelvjárások*. Bp. 1936.), bár a feldolgozható anyag egyre növekedett. A felszabadulás után számos összefoglalás tárgyalta a magyar nyelvjárások egyes részleteit, de teljes áttekintésre (KÁLMÁN Béla: *Nyelvjárásaink*. Bp. 1966.) csak ritkábban került sor. Ennek oka többek közt abban található meg, hogy az egész magyar nyelvterületről egységes, azonos szempontok szerint gyűjtött anyag a legutóbbi ideig nem állott rendelkezésünkre.

A nyelvjáráskutatásban, akárcsak a néprajzban már a század elejétől kezdve hangsúlyozták a kartografikus módszer hasznos és szükséges voltát, de számos egyedi kísérlet után a tényleges megvalósításra csak a felszabadulás után került sor. Ebben a kérdésben a nyelvtudomány mindig a néprajz előtt járt néhány lépéssel, és ezt az előnyt napjainkban is megtartotta, hiszen mi még csak a befejezett gyűjtés nyomdára történő előkészítésén dolgozunk, míg a Magyar Nyelvtanulmányok harmadik kötete is megjelent, és összesen közel 600 lapon tanulmányozhatjuk a különböző nyelvi jelenségek földrajzi elterjedését.

IMRE Samu munkájához a biztos és szilárd alapot a Magyar Nyelvtanulmányok anyaga, gondosan megszerkesztett lapjai szolgáltatták, ami lehetővé tette, hogy az eddigi legjobb, legteljesebb nyelvjárások osztályozást vehessük a kezünkbe és használjuk azt kézikönyvként. A kötet pozitívumai nemcsak az anyagból, hanem a feldolgozás módszeréből adódnak, hiszen IMRE Samu a magyar nyelvjárások egyik legjobb szakértője, aki 1937-től CsÜRY Bálint mellett végezte az egyetemet és szerezte meg az alapvető ismereteket. Kezdetől fogva résztvett a MNyA előkészítésében és munkálataiban éppen úgy, mint feldolgozásában, így e hatalmas szintézis megírására joggal vállalkozhatott. A munka pedig kétségtelenül arról tanúskodik, hogy a nagy feladatot sikerrel teljesítette.

Előjáróban nagy és széles körű feladatot tűzött maga elé: „Munkám célja a mai magyar nyelvjárások jelentősebb fonológiai, fonetikai és morfológiai sajátosságainak leírása, e sajátosságok területi tagolódásának megrajzolása, majd e vizsgálatok eredményeinek felhasználásával a mai magyar nyelvjárások számottevőbb típusainak meghatározása, e nyelvjárástípusok góccainak területi kijelölése s végül az egyes nyelvjárástípusok jellemző vonásainak ismertetése” (5). E hatalmas munkát a tőle megszokott következetességgel végezte el elsősorban hangtani alapon, hiszen gyakorlatilag csak ez valósítható meg (56). E csaknem természettudományi pontossággal végzett összehasonlító módszerben és az elért eredmények tételes felsorolásában aligha követhetnénk a szerzőt, így elsősorban arra korlátozódhatok, hogy megállapításainak egyikéhez-másikához néhány megjegyzést fűzzek.

Mielőtt munkájának tényleges megvalósításához fogna, röviden áttekinti a régi és részletesebben az újabb nyelvjáráskutatás történetét és eredményeit. Külön fejezetben foglalkozik a CsÜRY-iskola megítélésével, amit az is indokol, hogy e kérdésben még korántsem alakult ki egységes vélemény. A nyelvjáráskutatók csoportjai közül ez az, amelyik a néprajzhoz a legközelebb áll, és a „Wörter und Sachen” elvének következetes hangsúlyozásával és megvalósításával olyan eredményeket ért el, melyet tudományunkunk közvetlenül is használhat. IMRE Samu joggal állapítja meg: „A magyar nyelvjáráskutatás — s így közvetve az egész magyar nyelvtudomány — történetében CsÜRY Bálint elévülhetetlen érdemeket szerzett. Személyes példamutatással, szívós, célratörő munkával,

a hivatalos szervek részvétlensége nemegyszer nyílt vagy burkolt gáncsoskodása ellenére mindössze néhány év alatt felvirágoztatta a magyar nyelvjáráskutatást, számottevő tanítványi gárdát nevelt" (18). Mindezt valóban nem egészen nyolc év (1932–1941), vagyis hihetetlen rövid idő alatt érte el. Megindította a Magyar Népryelv c. évkönyvet 1939-ben, mely az előző évben alapított Magyar Népryelvkutató Intézet kiadásában jelent meg.

Csűry Bálintot azonban munkásságának egyik másik pontján bíráló is érte. Így elsősorban abban marasztalják el, hogy a nyelvjárási gyűjtésben elsőrendű és mindent megelőző fontosságot tulajdonított a határon túl élő magyarság többnyire archaikus nyelvének, és a gyűjtést nem Debrecen közvetlen környékére összpontosította (12; SEBESTYÉN Árpád: Nyr. 96. 1972. 485). Azt elismerem, hogy a különböző tervek közül, útmutatókból valóban ez is kiolvasható, de ezt korántsem bizonyítja a ténylegesen végzett vagy elkezdett munka. Ezt márcsak azért is érdemes egy kicsit közelebbről szemügyre venni, hiszen a publikált vagy ma is kéziratban lappangó gyűjtések jelentős része nagyon sok néprajzi vonatkozást tartalmaz.

Először is ismerni kell Csűry Bálintnak azt az elvét, mely szerint lehetőleg mindenki saját nyelvtérületén gyűjtsön, ott ahol otthon van, amelyik nyelvjárást maga is beszéli vagy legalábbis rokonai kapcsolatok révén oda gyűjtésre, ellenőrzésre bármikor visszatérhet. Ezen az elvi alapon készült a Szamosháti Szótár is, és ahol erre mód és lehetőség mutatkozott, a szülőföldön való gyűjtést ajánlotta tanítványainak.

Ez volt az elsőrendű alapja annak is, hogy néhány hallgató a határokon túli területekről gyűjtött. Így IMRE Samunak Felsőőr (Ausztria), KOVÁCS Istvánnak Medvesalja (Csehszlovákia) szülőföldje, BARTHA Katalinnak Szlavónia (Jugoszlávia), NAGY Jenőnek Kalotaszeg rokonai kapcsolatok révén könnyen megközelíthető területnek bizonyult. Más, határon kívüli területen azonban – sajnos – nem folyt nagyobb arányú rendszeres gyűjtés.

Jóval terjedelmesebb volt az a kör, mely Debrecen közvetlen vagy távolabbi vidékét foglalta magába. Ez nagyjából megegyezett a debreceni egyetem vonzási körzetével, melyhez még azt is hozzá kell számítani, hogy a sárospataki és a pápai gimnáziumban érettségizettek közül sokan Debrecenben folytatták egyetemi tanulmányaikat. Békés megyében Békésen VÉGH József, SZABÓ István, VARGHA Imre; Bihar megyében Konyáron BAKÓ Elemér, Derecskén VÉGH József, Sarkadon KOMLÓSI Sándor, Biharkeresztesen KÖLŐR Gyula; Hajdú megyében E. KISS Sándor Hajdúhadházon, Kovács Ferenc Józsnán, SZILÁGYI László Hajdúnánáson; Szabolcs megyében Ajakon VÉCSY Klára, Demecesterben SZERDAHELYI István; Szatmár megyében Nyírmeggyesen MAGOSS Sándor; Borsod megyében Szuhogyon VARGHA Lajos; Abaúj megyében RUSZKAY Endre; Veszprém megyében Felsőgörzsönyben BOLLA József végzett rendszeres gyűjtéseket, melyeknek valamilyen formában az irodalomban is megtalálható a nyoma.

Egy másik magyaránú vállalkozás volt Bihar megye 63 községében és azok határában a földrajzi nevek összegyűjtése, mely 1937 nyarán indult meg és kisebb nagyobb megszakításokkal 1943-ig tartott. Itt a nagyjából egyetemi hallgatókból álló kutatógárda nemcsak földrajzi neveket jegyzett fel, hanem másirányú néprajzi, néprajzi gyűjtést is végzett.

Különös súlyt vetett Csűry Bálint a debreceni civis nyelv kutatására. „Ezzel olyan célt tűztünk magunk elé, mely a magyar nyelvjárásbúvárlatban egészen új” (Csűry Bálint: *Mit akarunk?* Magyar Népryelv 1. 1939. 5.). De nemcsak új volt ez a kutatás, hanem feladatának tekintette annak a nyelvi, műveltségbeli hatásnak felmérését is, melyet Debrecen évszázadokon keresztül az egész Tiszántúl középső és északi részére gyakorolt. Ezen a területen Csűry Bálint haláláig az alábbi munkát végezték: „Dr. N. Bartha Károlynak (a debreceni fésűs- és gubacsapó mesterségre), dr. Pető Józsefnek (a tímármesterségre), Eszik Mihálynak (a pipakészítőkre és hentesekre) vonatkozó eddigi gyűjtéseikhez csatlakozik dr. Balassa Ivánnak a debreceni civis földművelésének körében végzett szókincsgyűjtése, továbbá Vámosi Nándornak a vargák, Pelsőczy Zoltánnak a szíjgyártók, Debreczeny Gizellának a szabók, Bagdy Lászlónak a szappankészítők, továbbá Magoss Sándornak a földművelés, állattartás nyelvére vonatkozó szókincsgyűjtése” (*A debreceni egyetem Magyar Népryelvkutató Intézetének működése 1939 júliusától 1940 decemberéig*. Magyar Népryelv 2. 1940. 271).

E rövid áttekintés, melyet a Magyar Népryelvkutató Intézetben készült doktori disszertációik, továbbá a Magyar Népryelv kötetei tömvasztanak alá, kétségtelenül bizonyítja, hogy az adott körülményekhez alkalmazkodva a kutatás döntő többsége magára Debrecenre vagy annak közvetlen környékére irányult. Csak ott távolodott el attól, ahol a hallgatók szülőföldje ezt nemcsak lehetővé tette, de mint kézenfekvő megoldást szorgalmazta is.

Az erdélyi nyelvjáráskutatás CSÜRY Bálint személyén át kapcsolódott Debrecenhez, hiszen kolozsvári gimnáziumi tanári éve alatt rendszeresen tartott nyelvészeti előadásokat, melyeken SZABÓ T. Attila is résztvett. 1930 nyarán pedig együtt gyűjtöttek a moldvai csángók között, és ez fordította SZABÓ T. Attila érdeklődését véglegesen a nyelvjáráskutatás felé (SZABÓ T. Attila: *Az újabb erdélyi né nyelvúj kutató munka kezdete*. Magyar Népryelv 3. 1941. 306). Ez a kapcsolat CSÜRY Debrecenbe történő átköltözése után is megmaradt, sőt a későbbiekben még csak erősödött.

Azt hiszem ennyi elegendő ahhoz, hogy a CSÜRY-iskola megítélésének kérdésében legalább ebben az egy vonatkozásban helyesen lássunk.

IMRE Samu munkájának a néprajzkutatók számára egyik legérdekesebb fejezete, melyben a magyar nyelvjárások főbb típusait hangtani alapon nagy körültekintéssel és gondossággal szétválasztja. Összesen 31 nyelvjárástípust és ezeken belül még további 6 kisebb egységet különböztet meg, ezekhez csatlakozik 6 nyelvsziget bemutatása. A szerző maga is hangsúlyozza, hogy a szétválasztás kizárólag hangtani alapon történt, mert pl. szóföldrajzi kérdéseknek az osztályozásba való bevonása, annak rendkívül bonyolult művelődéstörténeti háttere miatt még napjainkban nem lehetséges. Így természetesen a körülhatárolás bizonyos mértékig egyoldalú, de ma még kétségtelenül nincs más megoldás. Az egyes hangtani jelenségek határa természetesen nem vonalban húzható meg, hanem többé-kevésbé széles sávban állapítható meg.

Önkéntelenül is felmerül az a kérdés, hogy vajon a magyar nyelvjárástípusok és az etnikai csoportok összeesnek-e, határaik mutatnak-e valamilyen egyeztet? A kérdésre ma még nem lehet egyértelmű feleletet adni éppen a néprajz oldaláról, hiszen az etnikai csoportok meghatározásának, elválasztásának kérdését tudományunk még nem tisztázta kellőképpen, bár ezen a területen is sok minden történt az elmúlt két évtized folyamán (pl. KODOLÁNYI János: *Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában*. NÉ. 1958; BARABÁS Jenő: *Az etnikai csoportok fogalmának kérdéséhez*. NÉ. 1958; GUNDA Béla: *A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása*. Műveltség és Hagomány 1963, ugyanitt a kérdés vitájának összefoglalása; és még sokan mások érintették a kérdést). Az elkülönítés azonban a néprajz esetében, mely teljes kultúrát vizsgált, sokkal nehezebb, hiszen az etnikai jellemzőknek a nyelv csak egy része. Ma még nem ismerjük olyan mélyen és egységesen a magyar paraszti kultúrát, hogy ilyen összevetésre vállalkozhatnánk.

A Magyar Néprajzi Atlasz megjelenése ezen a területen is sokat fog jelenteni, de azzal is tisztában kell lennünk, hogy a kérdéseinek összeállítása nem elsősorban az etnikai csoportok megkülönböztetésének szempontjából történt, így valami végleges megoldást ettől sem várhatunk. Egy-egy etnikai csoport részletes és legalábbis közel azonos szempontok szerint készült monográfiája, továbbá a táji néprajzi atlaszok (pl. a szolnoki, baranyai stb.) a kérdés megoldásához közelebb visznek bennünket, de csak akkor, ha kellőképpen tisztázunk az etnikai csoportok elhatárolásának olyan alapelveit, amit a kutatásban következetesen lehet érvényesíteni.

IMRE Samu munkájában mégis jó egynéhány olyan nyelvjárástípust találunk, melyeket eddigi kutatásaink szerint etnikai csoportként szoktunk mi is emlegetni. Ilyen többek között az órségi, hetési (335, 337) vagy a kiskunsági (344), továbbá a csallóközi és szigetközi nyelvjárástípus. Már nem lehet ilyen egyértelműen a palócokról beszélni, hiszen ezen belül hat főbb és számos kisebb nyelvjárástípust különböztet meg a szerző, de megállapítja, hogy ennek a nagy területnek „viszonylagos egységet ad az egymással párhuzamosan futó jelenség, hogy az *a* fonéma illabiális (*á*), az *á* fonéma labiális (*ā*) realizációjú” (349). A továbbiakban leszögezi, hogy a palóc megjelölést a néprajzi irodalom általánosan használja, bár ennek pontos meghatározása még nem történt meg. „Ez éppen az újabban meginduló palóc kutatásoknak lenne egyik feladata” (349). Az etnikai kutatások területén valóban a palóc kutatás ma a legnagyobb vállalkozás, mely egységes kérdőíveivel azt a reményt ébreszti, hogy e téren talán már a közeljövőben jelentős eredmények születnek. Ma azonban az etnikai határok és a nyelvjárási hangtani határok összevetésére minden kecsgetető lehetőség ellenére se tudunk a siker reményével vállalkozni.

A kisebb, de hangtani szempontból jól elkülöníthető nyelvjárástípusokat végső soron négy nagyobb egységbe lehet összevonni, melyeket hasonló jelenségek kapcsolnak össze: a nyugati (dunántúli), az északi (palóc), a keleti, déli nyelvjárások, melyekhez még a romániai magyar nyelvjárásokat lehet hozzáfűzni (mezősegi, székely).

IMRE Samu a „Tájszómutatvány” című fejezetben a nagyobb nyelvjárási egységek szókincsbeli összefüggését villantja fel (375–376), jelezvén hogy a kutatásnak ezen a területen még bőven akad teendője. „A szókincs földrajzi összefüggéseinek elemzése — figyelembe véve bizonyos művelődéstörténeti szempontokat is — igen hasznos lenne, és eredményei minden bizonnyal túl terjednének a dialektológia határain. Ez azonban

olyan szerteágazó újabb kutatásokat kívánna, melyre ebben a munkában nem vállalkozhattam" (375).

Az egyes területek szókincsbeli kapcsolatait különös érdeklődéssel olvastam, hiszen ilyen megállapításokra magam is törekedtem a kukoricával, továbbá az ekével és szántással kapcsolatban, ahol elsősorban ugyancsak a MNyA anyagát hasznosítottam. Így pl. a kukoricával kapcsolatban megállapítottam, hogy a dunántúli és az erdélyi szókincs a legönállóbb, de a művelésmódokban és eszközökben is itt találjuk a legjobban elkülöníthető területeket. „Érdekes módon viszonylag kevés „saját” tájszót találtam az ún. „déli” nyelvjárásokban. Az ide sorolt nyelvjárástípusok egy-egy része eléggé gyakran a nyugati vagy keleti, esetleg az északi nyelvjárásokkal mutat kapcsolatot” (375). A kukoricával nagyjából ugyanilyen eredményre jutottam: „A Duna—Tisza köze terminológiában és művelési módban is a Dunántúl és Tiszántúl között ingadozik” (BALASSA Iván: *A magyar kukorica*. Bp. 1960. 449). Mindennek egyre jobban ismerjük a településtörténeti okait. Hasonló eredményekre jutottam az ekével kapcsolatban is, ahol az erdélyi nyelvjárások archaizmusa még napjainkig is megőrződött. Ez a néhány adat azt sejteti, hogy szóföldrajzi kérdésekben már az etnikai és nyelvjárási határok közelebb állhatnak egymáshoz, bár a részletkutatások még itt is nagyon hiányosak.

Természetesen a néprajz és a nyelvjáráskutatás kapcsolatait még lehetne tovább feszegetni IMRE Samu könyve alapján, mely éppen ezért nemcsak a dialektológusok, hanem az etnográfusok számára is nemcsak hasznos, hanem nélkülözhetetlen kézikönyv. Meg kell azonban mondanom, hogy a nem képzett nyelvész számára az eligazodás megkönnyítésére érdemes lett volna különböző jellegű mutatókkal ellátni. Remélhetőleg egy újabb kiadásban már ezt is meg fogjuk találni.

Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt

Vízügyi Történeti Füzetek, 6. Sorozatszerkesztő KÁROLYI Zsigmond.
Budapest, 1973. 74 p.

Gunda Béla

ANDRÁSFALVY Bertalan eddigi kutatásaival megkülönböztetett helyet foglal el a hazai néprajzi kutatók sorában. Az ő munkáiban érvényesül a legtanulságosabban az emberi tevékenység és a táji adottságok közötti kapcsolatok feltárása. Sokoldalú következetességgel képviseli az ecológiai néprajz irányvonalát. Ezt az irányzatot elméleti igényességgel szövi át, s kifinomult érzékeléssel olvasszja össze a klasszikus értelemben vett néprajzi anyagot a rendelkezésre álló történeti feljegyzésekkel. A táj változatos néprajzi képét rögzíti. Elmélyült terepmunkája során nemcsak a táncot vagy a halászeszközöket kívánja megismerni, hanem a munkával tevékenykedő, a tájban és a hagyományokban élő embert állítja előtérbe. Eddig visszhangtalanul mentünk el a sárköziek gazdálkodásáról, építkezéséről, a Duna menti gyümölcsösöskertekről, a mohácsiak állattartásáról, a pásztortáncokról, a társadalomszervezeti és más tárgykörökről írt tanulmányai mellett. Hivatkozva ezekre is, elismeréssel kell méltatnunk a Sárköz ártéri gazdálkodásáról írt könyvét, amely akadémiai kiadásra érett terjedelmes kandidátusi értekezésének csupán összefoglalása: a Dunaföldvár—Paks és Bata közötti Duna-szakasz vízi életének ábrázolása. Ebben a tájban a középkortól kezdve az ember és a víz között sokkal szorosabb volt a kapcsolat mint napjainkban. Még az ártéri gazdag helynevek is összefüggenek a terület sokoldalú felhasználásával. A vizek, áradásos területek, fokok, magaslatok elnevezései nemcsak a tájékoztatást szolgálják, hanem a gazdasági szempontú minősítést is jelentik. Különös figyelmet érdemelnek a mesterséges átvágások, a *fokok*, amelyekkel a folyóvizet kísérő magasabb természetes emelkedést megnyitották, hogy a víz minél nagyobb területet áraszson el. A *fok* szó azután átment a holtágakra. A fok az ártér haszonvételének kulcsa volt. Mocsaras, vizes helyet jelent a *göbolye*, *szék*, *limány*, *örjeg*, *palé* stb. Az emberi települések optimálisan alkalmazkodtak a térszíni, vízrajzi viszonyokhoz, s nem egy közülük fontos kereskedelmi és kulturális helyé fejlődhetett. Ilyen volt Madocsa, ahol bencés apátság állott. Természetesen a halászat jelentette a lakosság főfoglalkozását. A XVIII—XIX. században a halászható vizek jogviszonya azok jellegé-

től, halbőségétől függően különböző volt. A XVIII. században Bogyzsló határában komáromiak halászták a vizát. A faluközösségek kezelésében közös vejszék és rekeszek voltak. Eddig ismeretlen részleteket közöl ANDRÁSFALVY Bertalan a halászatvi módokról. Pl. a halak után lemerülő halász vadkaeszsírral kente be a testét. A szivatolt vagy sziváritott (száritott és füstölt) hallal kereskedtek is. A hajóvontatás, a gyékényszedés fontos foglalkozása volt a Sárköz lakosságának. Az ártéri gyümölcsösök jogviszonya, gondozása, az irtványföldek létesítése különös figyelmet érdemel. Említi ANDRÁSFALVY Bertalan a faoltogatókat, akik minden alkalmas fát beoltottak, anélkül, hogy igényt tartottak volna termésére. A gyümölcstermesztés jelentőségére utal, hogy amikor a házhoz tartozó rétet a fiú örökségül kapta, részt kellett adnia a rétből levő gyümölcsfák terméséből a leánytestvéreknek. A réteken a szénát itt is — mint a Kárpátok különböző vidékein — gyakran koronájától megfosztott élőfákra vagy rudakból összetakolt emelvényre rakták. Az ártéri szénáskerteket és aklokot időnként veteményeskertnek használták. Ezekben a kertekben alakult ki Madocsa, Mohács híres káposztatermesztése. A gazdaságnéprajzi jelenségek gazdag és változatos tárháza bontakozik ki az állattenyésztés ismertetése során. A könyvből csupán tájékoztatásul emelek ki néhány megfigyelést: az ártéren szilaj pásztorkodás folyt, Mohácson nyoma van a nagyobb mérvű kecsketenyésztésnek, a ménesaklok földhányásból készültek. Ismert volt a sorfejés, azaz a pásztor a keze alá adott teheneket bizonyos időközökben a maga hasznára megfejthette. Hozzátehetem ehhez, hogy ez a szokás a bihari részeken még a közelmúltban is ismert volt. Furtán, Bakonszegen a csordás úgy állt el, hogy minden tehén után egy fejés járt neki. A dunai árterek erdei a disznókondák részére bőven szolgáltatták a makkot, s az ártérben a távoli vidékek (melyek?) juhogazdái téli legelőt béreltek. Az ártéri jószágajtó utak maradványai napjainkig láthatók. A táj képét a XVIII. században meginduló ármentesítési munkálatok kezdik megváltoztatni, de a hagyományos gazdálkodás néhány emléke (pl. gyümölcsös kertek) napjainkig fennmaradt. A kitűnő könyv ismertetését azzal fejezem be, hogy valamiképpen abba a tudományos horizontba is beleillik, amelyet DEFFONTAINES P. képviselt (l. pl. *L'homme et la forêt* c. munkáját) s éppen ezért a néprajz mellett a hazai emberföldrajzi kutatásoknak is nagy nyeresége.

RÁCZ István (szerk.): Hajdúnánás története

Hajdúnánás, 1973. 475 p. 3 térkép, 42 ábra.

Varga Gyula

A hajdúvárosok monográfiáinak sorában Hajdúdorog, Hajdúhadház után megjelent Hajdúnánás története. RÁCZ István jól szerkesztett kronológiai és tematikus rendbe szedte a külön-külön is igényes tanulmányokat, s így sikerült átfogó történeti képet formálnia a városról. A kötet tagolása racionális, logikus. Az előszóban a város tanácselnöke a kötet célját, rendeltetését fogalmazza meg, majd a szerkesztő RÁCZ István áttekintést ad a város történetének korábbi kutatásáról. Kiemeli BARCSA János, BODNÁR Lajos, IGMÁNDY József, MOLNÁR József, DANKÓ Imre munkásságát, ugyanakkor ráirányítja a figyelmet az eddig kevésbé feltárt levéltári forrástípusokra, melyek megszálltatása végül a monográfia legfőbb érdeme.

A mű három fő fejezetre tagolódik: „A föld és népe”, „A feudalizmus és kapitalizmus társadalmi rendjében” és „A szocialista termelő munka és kultúra feltételeinek megteremtése”.

Az első fejezet két tanulmányt foglal magába. MÓDY György: „A falutelepülés külső kerete a honfoglalás utáni első századokig” címen ír áttekintő tanulmányt a vonal-díszes kerámiával jellemzett neolitikumbeli telepektől Nánás falu kétségtelen felbukkánságáig, mintegy ötezer év nagyon is változatos kulturális — települési emlékeiről. A hitelesség alapvető kritériumát szem előtt tartó tanulmány elsősorban a régészeti feltárómunka eddigi hiányaira s a közeljövő feladataira hívja fel a figyelmet. KOVÁTS Zoltán: *A népesség* címen alapvető jelentőségű tanulmányt ír, mely részben a hajdú etnikum kialakulásával kapcsolatosan, részben a szabad hajdúváros belső demográfiai dinamizmusáról tesz újszerű megfigyeléseket. Így az eddigi hasonló tanulmányoktól sok vonatkozásban eltérő eredményekre jut. Ez főként a rendkívül munkaigényes, de végül is nagyon tanulságos FLEURY—HENRY-féle családrekonstrukciós módszer a szerző által továbbfejlesztett

alkalmazásának köszönhető. A módszer a konkrét demográfiai eredményeken túl egyes történeti források megítéléséhez is figyelemre méltó szempontokat ad (összeírások, dézsmajegyzékek, anyakönyvek).

A második nagy fejezet további három alfejezetében a város gazdaságtörténeti, politikatörténeti és művelődéstörténeti fejlődését vizsgálják. Orosz István: *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom* című, csaknem 120 oldalas tanulmányában a lokális problémákon messze túlmutatóan vizsgálja az alföldi mezővárosi gazdálkodás alapvető forma- és tartalmi jegyeit Munkájához a szakirodalom szinte teljes ismeretén túl hatalmas mennyiségű levéltári anyagot tár fel. A tanulmány igen hasznos forrás a gazdasági néprajz művelői részére is, mert több fogalmi zavart sikerül véglegesen tisztázni s ezzel együtt a hajdúvárosi gazdálkodás minden lényeges szerkezeti sajátosságát félreérthetetlenül definiálni. Nem róható fel hibául — hiszen a terjedelem már így is túl nagy —, hogy a levéltári források anyagát nem vetette eléggé össze az élő néphagyományokkal. (Akkor pl. tisztázódott volna, hogy az „örlös ménes” nemcsak a szárazmalmokban alkalmazott lovakat foglalta magába, hanem az összes rendszeresen igazott lovat, amit munkaszünetekben a legelőre hajtottak.)

OLÁH József: *Ipar, kereskedelem* című tanulmánya főként azért tanulságos, mert bemutatja, hogy egy lényegében agrár jellegű településen is a kézműiparnak milyen gazdag változatossága alakulhatott ki. Ezek az iparágak nem voltak nagy társadalomformáló tényezők, hiszen létüket, működésüket mindig az agrárváros szabta meg, mégis egyes kapitalizálódó iparágak belső dinamikája, főként a XX. században elősegítette a szegényebb néposztályok öntudatra ébredését.

A második fejezet kulcs-tanulmánya RÁCZ István: *Jobbágyi alávetettség—hajdúvárosi szabadság* című munkája. A kiváló hajdú kutató igyekszik képet adni a hajdú szabadságot megelőző jobbágytelepülésről, ami a gyér források miatt csak vázlatos lehet. Annál tisztább, gazdagabb a kép, amit a hajdúszabadság elnyerése utáni állapotokról rajzol. Újra definiálja a hajdú szabadság lényegét, szól a városigazgatásról, a társadalmi differenciálódásról, a nemes, törzsökös és beköltözött lakosság között létrejött éles feszültségről, amely mögött mindig a vagyoni különbségek rejtőznek.

A kronológiai sort FEHÉR András: *A tőkés rendszer érdekarca* című tanulmánya folytatja. 1848 után a hajdú önkormányzat fokozatosan beolvad a polgári közigazgatásba, 1876 után pedig formálisan is megszűnik. De a polgári rendszerben is kialakul a hajdúvárosok sajátos politikai arculata, mely a kormányok irányában általában ellenzéki, de belülről meglehetősen konzervatív magatartást takar. E statikusságban a kisszámú ipari munkásság XX. század eleji mozgalmi jelentettek nagyobb kontrasztot. FEHÉR András megfigyelései az alföldi mezővárosok XX. századi arculatának megrajzolásához igen tanulságosak lehetnek.

BAJKÓ Máttyás: *Egyházszerkezet és iskolarendszer* címen foglalja össze a város kulturális életének kibontakozását. Különösen érdekesek a partikularrendszer működésére vonatkozó megfigyelések s a XIX—XX. századi iskolák belső életének, nevelési gondjainak plasztikus leírása. DANKÓ Imre: *Néphagyomány, népműveltség* címen summázza a korábbi néprajzi feltárások eredményeit, hiszen ő az, aki legtöbb előzményre, telkes néprajzi gyűjtők gazdag anyagára támaszkodhatott. Nánás a hajdúságon belül is némileg elkülönülő etnikai egységet képez. A néphagyomány megkötő erejét a szerző igyekszik nyomon követni a település, építkezés, az ún. történeti hagyományok, a folklór és a tárgyi néprajz számos más területén. A gazdag hagyományokat sejtető kép a területi megkötöttségek miatt kissé vázlatos, de így is elég ahhoz, hogy kellő áttekintésünk legyen egy sajátos hajdú-sziget néprajzáról.

A harmadik fejezet újra FEHÉR András egy fontos tanulmányával kezdődik: *Küzdelem a néphatalom megszüntetéséért* címen, mely lényegében a felszabadulás utáni évek politikai életének részletes, de kissé egysíkú krónikája. OROSZ István: *A földosztás* című rövid tanulmánya a felszabadult parasztság egyik legnagyobb történelmi tettének, BAJKÓ Máttyás: *Az iskolák kapuinak kitérása* című munkája a kulturális élet megindulásának vázlatosan írt nagyszerű krónikája. Végül BAKÓ Endre: *A meggyorsult idő* címen a tanácsrendszer létrejöttétől eltelt 20 esztendő legfontosabb gazdasági és kulturális vívmányait szedi sorrendbe. Bizonyítja, hogy lényegében ebben az időben indult el Hajdúnánás a várossá fejlődés igazi útján. E tényezők: a termelőszövetkezetek megalakulásával létrejött korszerű nagyüzemi gazdálkodás, az ipar megerősödése, a kommunális és egészségügyi ellátás megjavítása s a művelődési lehetőségek minőségi gazdagodása.

A kötethez 19 oldalas függelék kapcsolódik: a közönséget legjobban érdeklő történelmi források szövege s néprajzi szemelvények. Igen lényeges a részletes helytörténeti bibliográfia, valamint 42 jó minőségű fotó közlése (F. Molnár Erzsébet és Balogh László munkája).

Dám László: A hajdúböszörményi szőlők népi építkezése

Debrecen 1972. 75 p. (Tanulmányok Hajdúböszörmény néprajzához. II. Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből, 25.)

Vajkai Aurél

A szőlőhegyek népi építkezésével kutatóink elsősorban Dunántúlon, Észak-Magyarországon foglalkoztak, kevesebbet az Alföldön, s innen is a legtöbb leírás Hajdú-Bihar megyékről szól. Ahogy a bevezető történeti áttekintés is megemlíti, más vidékekről semmit sem tudunk. Mindez részben érthető, hisz a Dunántúl, s elsősorban a Balaton-felvidék szőlőhegybeli épületei kimagasló építészeti, népművészeti alkotások, s így természetesen a népi műemlékek gyűjtőinek figyelme elsősorban ezekre irányult. Több dunántúli tájegységünk szőlőhegybeli épületeiről részletes, alapos leírás jelent meg.

Az említett épületekhez viszonyítva a Hajdú megyében levők sokkal egyszerűbbek, egészen szerények, népművészeti vonás rajtuk alig fedezhető fel. Viszont a szőlőhegybeli kezdetleges kunyhók, épületek sok ősi, hagyományos építészeti szerkezetet őriztek meg, és ezért általános néprajzi szempontból fontos az alapos feltárásuk, leírásuk.

Ilyen, minden tényezőt, építészeti elemet, funkciót figyelembe vevő kimerítő leírást kapunk DÁM László könyvéből. A bevezető részben Hajdúböszörmény szőlőtermesztésének múltjával, a szőlőskertek kialakulásával ismerkedhetünk meg, majd a szerző felvázolja a szőlőskertek életét és betelepülését. Újnak mondhatjuk Dám ama megállapítását, hogy Hajdúböszörményben a szőlők nem az ólas kertekből alakultak ki. Az itteni szőlőkről már 1715-ből vannak adataink, de a nagyobb méretű növekedés a XIX. században következett be, összefüggésben a város gazdasági-társadalmi viszonyainak alakulásával. 1968-ban már 1323 kat. hold a szőlőterület. A szőlőskertekben az állandó kinnlakás a XX. század elejéig tilos volt, de azért szórványosan már korábban is kinn laktak. (Hasonló volt a kitelepülés menete a Keszthely környéki hegyközségekben is.)

Az építkezés kezdetét jelzi a fából, nádból, venyigéből készített, fal nélküli kunyhó, ennél fejlettebb a sár, patics, később a vályog fallal rendelkező *pajta*, *szőlős pajta*, szarufás tetőszerkezettel. Leggyakoribb az egyoszthatú kis *pajta*. A pajta nyílt tüzelős, s részletes leírást kapunk a füstelvezetés változatairól. A pajtát csak ideiglenesen, munka idején lakják, berendezése is igen egyszerű, szegényes. A bort nem tartották itt, hazahordták.

Utóbb elszaporodtak a szőlőskertekben a lakóépületek, gazdasági épületek. Lakóépületté alakították át a korábbi szőlőspajtákát, találhatunk azonban hagyományos formájú lakóházakat és újabban épült modern, városi mintájú lakóházat is. Ilyen állandó lakóépület kamrájában már bort is tartanak vagy külön, földbevájt *borvermet* szerkesztenek, esetleg boros pincét építenek. Megemlíthető még az *ólas góré*, a sertés-, baromfiól és tekintettel az itt elterjedt gyógynövény (csípős csalán) gyűjtésére, a *csalánszártó pajta*. Részletes leírást kapunk a nádazásról, nemkülönbben a kemencéről.

Az összefoglalásban a szerző Hajdúböszörmény szőlőinek építkezését viszonyítja az Alföld, Dunántúl építkezéséhez. Amíg Dunántúl *hegyről*, *szőlőhegyről* beszélnek, addig az Alföldön a szőlők megjelölésére a *hegy* és a *kert* szó egyformán ismeretes, a bihari, a hajdúsági, a nyírségi területen a *kert* szó vonatkozik a szőlős területre. A nyílt tüzelő itt elsődleges a kemencés tüzeléssel szemben, ámbár ezt régészeti leletekkel nem tudjuk alátámasztani. A hajdúböszörményi pajták mind nyílttűzhelyesek, kemencét sohasem kaptak. A bográcsnak láncra való felfüggesztése a hajdúvárosok közt csak Hajdúböszörményre jellemző és nem hozható összefüggésbe a balkáni eredetű rézbográcsokkal.

Schram Ferenc: XVI—XVIII. századi földrajzi nevek

az Országos Levéltár „*Urbaria et Conscriptiones*” gyűjteményében

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 132. szám. Budapest, 1973.
185 p.

Krizsán Mária

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai között jelent meg a közelmúltban e földrajzi névgyűjtemény, amely az Országos Levéltár „*Urbaria et Conscriptiones*” anyagából származik.

Az igen nagy gonddal összeállított, nagyterjedelmű anyag közreadója SCHRAM Ferenc, aki eddig is jelentős levéltári munkával növelte néprajzi jellegű forráskiadványaink számát, és a földrajzi nevek néprajzi felhasználására módszertani útmutatóval is szolgált.

A gyűjtés az „*Urbaria et Conscriptiones*” anyagából 1492-től a múlt század húszas évéig közlő helyneveket, az anyag zöme azonban 1560—1750 közötti időből való. A gyűjtés bevezetőjében a közreadó utal arra, hogy az anyag, bár a történeti Magyarországot öleli fel területileg, nagyrészt az északi és a nyugati megyékből származik. Összesen 51 megye 1327 helységéből 14 000 földrajzi nevet közöl; urbáriumokból, becslésekéből, összeírásokból és inventáriumokból származó határnévanyagot.

A megyék, illetve helynevek betűrendjében felsorolt földrajzi névanyag értékét, felhasználásának széles skáláját LŐRINCZE Lajos sorai határozzák meg igen jellemzően: a „földrajzi név vizsgálata közvetlenül, kétségtelenül nyelvészeti probléma, de tudományos jelentőségét azonban nálunk is, külföldön is elsősorban abban látják, hogy közvetve fontos és nélkülözhetetlen segédtudománya a történeti földrajznak, a település- és művelődéstörténetnek ...”.

A nyelvtudomány gazdag nyelvészeti anyagot talál a gyűjteményben, és mintegy teljességre törekedve, gyakori a földrajzi objektumok magyar neve mellett a latin, horvát, szlovák és német neveinek szerepeltetése, jelezvén, hogy egymás mellett éltek a magyar helynevekkel.

A XVII. századból, a Bihar megyei Belényesről származó határnevek: „Kőrösön túl Vér urak réttye, Komáromi Urak réttye, mely Nádornak hivatik, ... Az Fekete Kőrösön túl a Kornis Réthben” (35. old.), vagy „Kanisay-beregh” Újudvarból, a történet-tudomány számára jelentenek forrásanyagot. Egy-egy helység névanyaga olyan gazdag, hogy szinte megeleveníti a kor társadalmát; földrajzi fekvését, térszínformáit megnevezve pedig, magunk előtt látjuk a települést. Sátoraljaújhely pl. a „Rongyva” folyó partján terül el, hegyek veszik körül „Sátor hegy, Száár hegy, Meleg oldal hegy, Boda nevű hegy”, nagyrészüek lepusztult „Felső Köves hegy, Tompa kő hegy”, a folyón híd vezet át „Híd felé járó Uca”, a városból „Uca ki járó Sikator”-okon jutunk ki; a város lakói szőlő- „Káte szőlő, Domik szőlő” és gyümölcs- „Hallyagos alatt lévő Szilvások” -termeléssel, bányászattal „Bánya hegy”, halászzal „Maesolya Torok, Tó Torok” (halászó-helyek) foglalkoznak; a „Várallya, Váár allya hegy” földrajzi nevek pedig tipikus feudális települési formát tükröznek. A helytörténeti kutatás, mint gazdag forrást tarthatja számon a gyűjteményt.

A települések földrajzi helyneveit olvasva, majd minden sorában találkozunk a településtudomány számára hasznosítható anyaggal „Hátsó szerben, Kerka partra nyúló Düllőben, Tóth gyözüben, Ötvenyi ut mellett” (Zalabaksa).

A forráskiadvány gazdag balneológiai anyagát nemcsak e tudományág történeti kutatásainál használhatja fel értékesen, hanem a napjainkban fellendülő ásványvizek és hévforrások feltárásánál is tájékoztatók lehetnek a „Büdös kútnál” (Felsővadász), „Savás-Kut” (Cserépváralja), „Sós tónál” (Szendrő) határnevek.

A történelemtudomány és nyelvészet mellett talán az etnográfia számára nyújtja a legszelesebb felhasználási lehetőséget a gyűjtemény. A néprajz különösen a hatalmas mennyiségű határnévanyagot tudja hasznosítani, mivel „a határnévgyűjtés igazán csak akkor értékes, hogyha történeti gyűjtést végzünk, azaz, ha ma amúgy is mindinkább apadó helynevek mellett az oklevelek és más források határnévanyagát felhasználva arra törekszünk, hogy minél több évből folytatólagosan, minél több határnevet gyűjtünk össze” (SZABÓ T. Attila). Az anyagban bőven található a feudális birtokviszonyokat tükröző határnevek: „Ispan Réthe, Az Körmen di árka mellett” (Szendrő); „Az Úr Gáttya-

nál" (Máramarossziget); „Herczeg Kuttyánál" (Kismegyer); „Egy-ház Rétye" (Vöckönd); „Félbér, Jobbágyka" (Mezőzombor).

Egy-egy település mezőgazdaságáról, ezen belül földművelésről és állattenyésztésről kapunk tájékoztatást („A Szöllők gyepüire", „A dinnye földek sorában") vagy ismerjük a növények elterjedési idejét („A Potsi kukoritsa földbe" 1808 Kistokaj), következtethetünk állattartására („Bikarét" – Bajót; „A kecskés nevű sorban" – Buzinka; „Borjú kút" – Sajóvelezd).

A halászatra is igen sok haláshelynév utal („Sós kapu, Sziget Farka" – Ráckeve; „Nagyrekesz, Mosot Tó, Homor Ér" – Sárospaták).

A tárgyi néprajz mellett a folklór is meríthet a gazdag gyűjteményből, különösen a monda: „Pénc ásásnál" (Bajót); és a hitvilág-kutatás: „Boszorkányok hegyén" (Nagy-sáros), „Ördögh Rét" (Alsódobsza).

Az igényesen reprezentált anyag területileg jobban követhető lenne, ha a közreadó által is hiányosságként jelzett térkép segítené a helynevek területi azonosítását, ezt különösen a történeti Magyarország nagyságrendű gyűjtés indokolná.

A megjelent kötettel igen jelentős gyűjteménnyel gyarapodott a levéltári forráskiadványoknak néprajzi kutatásokat segítő anyaga, amely szerzőjétől rendkívül időigényes és áldozatos munkát követelt.

Schram Ferenc: Turai népszokások

Szentendre, 1972.

Szacsavay Éva

Csak örömmel üdvözölhetjük a Tura nagyközségi Tanács VB-t, amely anyagi támogatásával lehetővé tette, hogy SCHRAM Ferenc „Turai népszokások" c. munkája a Pest megyei Múzeumi Füzetek VI. köteteként megjelenhessen. (Ebben az IKVAI Nándor által szerkesztett sorozatban megjelent munkák közül felhívánk a figyelmet KISS Ákos „Tinnye, Uny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században" c. munkájára is.)

Több jeles tanulmány és cikk szerzője SCHRAM Ferenc ismét rendkívül igényes és gondos munka elvégzésére vállalkozott. A mintegy 152 oldalas tanulmányában történelmi és irodalmi adatok valamint a szájhagyomány alapján egyetlen községnek, a Pest megyei Turának teljes szokásanyagát kísérli meg bemutatni. Munkájában, amelyhez igen lelkiismeretesen, aprólékosan és nagy körültekintéssel gyűjtött anyagot, talán minden, — a községre vonatkozó és utaló — néprajzi és történeti forrást megszólaltat.

Nagyon feltűnő, hogy a szokások bemutatása során az írott források pontos és megbízható adatolását nyújtja, ezzel szemben a szóbeli hagyománnyal leegyszerűsítésekkel él; a megszokott gyakorlattól eltérően elmaradtak az adatközlőkre vonatkozó hivatkozások, erre a forrásanyagra csupán a népi használatra utaló terminológiák dőlt betűs szedése utal. Feltehetően ez olyan eljárás, olyan feldolgozási módszer (vagy felfogás) következménye, amely a szórványos történeti adatokat kiegészíti, kikerekíti a szó-hagyomány segítségével, azaz a népszokások leírása, értelmezése során írott történeti forrásokat tekinti elsődlegesnek. Véleményünk szerint ez a szokáskutatásban nem kielégítő. Tudjuk, hogy semmiféle oklevél nem tartalmazhatja — csak nyomokban — mindazt, amit az emberi élet hétköznapijaiból és ünnepnapjaiból mai értelemben „szokásként" szoktunk körülírni, és amelyek között olyan spontán és alkalmibb megnyilvánulásokra is gondolunk, mint a gesztusok rendszere, vagy a lakodalmi ülésrend, vagy táncmozdulatok egymásutánisága stb.; a történeti forrásokban előforduló anyagot tehát nem tekinthetjük sem elsődlegesnek, sem elégségesnek.

Ami végül is e dolgozatban elénk tűnik, az lényegében nem más, mint az okleveles és egyéb írásos források adatainak kiegészítése a szájhagyomány alapján, ha lehet úgy, hogy a község teljes szokásrendszere bemutatásra kerülhessen.

Habár a történeti írásos források felhasználhatósága igen csekélynek látszik a szokásrendszer felvázolásában, addig ugyanennek az anyagnak nagy értékei jelentkeznek az első fejezetben, amelyben a szerző Tura történetét ismerteti. Ez a vázlatos áttekintés az egyik legjobban sikerült fejezet, érdemes volna később kibővíteni, önálló dolgozattá

fejleszteni. A község történetéhez hasznos adalékokat szolgáltatnak az oklevelek, a legkorábbi időktől kezdve (1220) nyomon követhetjük bennük jogi és egyéb viszonyainak változásait, háborúktól és járványoktól, megszállásoktól és adóztatásoktól, természeti csapásoktól terhes életét. Nagyon érdekes és ígéretes forrásanyagoknak mutatkoznak a községben végzett canonica visitatiók anyagai. Ezekből bőven idéz a szerző, és helyt kell adni annak a felhívásának is, amelyben ennek az anyagnak, mint néprajzi forrásanyagának rendszeres áttekintését, feldolgozását javasolja és sürgeti. Ő maga áttekintette ezeket a forrásokat Tura községre, illetve annak plébániájára vonatkozóan, és érdekes adatokat sorakoztat fel (templomi felszerelések, szobrok, képek, terítők, miseruhák stb. összeírásait és leírásait, papi juttatásokat és szolgáltatásokat), melyek a község életét és gazdasági viszonyait világítják meg. Kár, hogy éppen a régebbi keletű jegyzékek nem elég pontosak és részletezőek. De hogy ez az anyag gazdag és sokrétű, igazolják pl. a latin nyelvű forrásban magyarul előforduló helynevek: „a révre járó düllőben”; „az Irtások düllőjében”; „Hosszi düllőben” stb.

A bevezető történeti összefoglalás után tér rá a szerző tárgyára, Tura népszokásaira. Anyagát a Magyarság Néprajza klasszifikációjának megfelelően rendszerezi. Ez néha olyan leegyszerűsítésekhez vezet, melyekből már nem, vagy alig tudjuk értelmezni az egyes jelenségeket. (Pl.: „Szent Antalkor (június 13) az asszonyok kirakják a káposztát, melyet Szt. Györgykor ültettek” — Semmit nem tudunk meg arról, hogy *a*) mit is *kell*ett csinálni Szt. Antalkor, *b*) mit *kell*ett csinálni a Szt. Györgykor ültetett káposztával, és mindezt miért kellett, (volt jó) csinálni?) (p. 74.)

A fejezetek egymásutáni sorrendje tehát a következő: Végig az éven; A hét és napjai; Reggeltől estig; A családi élet ünnepei; A gazdasági élet szokásai; A vallásos élet szokásai.

Ugyanúgy megismerjük belőlük a színjátékszerű szokásokat (részletesebben a betlehemezést), a *kiszi* szórványos emlékeit, egy egyszerű hétköznapi munka- és szokásrendjét (mosás, kenyérsütés), a koldusjárás napjait, azokat a szokásokat, amelyek az év folyamán mindig ugyanabba a napszakba esnek („a bolhák elűzése, mert azt csak napkelte előtt lehet”), vagy a születéssel, a házassággal és a halállal kapcsolatos teendők és szokások sorát, mint a nagyon elcsökevényesedett gazdasági élet szokásait (disznótor, szüret), vagy mint a bérnyálhoz, gyónáshoz, áldozáshoz fűződő helyi magatartásokat. Érdekes megfigyelések is bőven akadnak, mint pl. déli harangszókor az utcán járók kalapjukat levéve elmondják az Űrangyalát, vagy hogy a templomba menők egymásnak mit és hogy köszönnek stb. Kevesebbet tudunk meg pl. a sorozás és katonáskodás szokásaiból, rontásról és gyógyításról, bandázásról, kocsimázásról, vásározásról és piacozásról, gyermeknevelési szokásokról stb.

Mivel a szerző *leíró* bemutatásában nem választotta szét a szokások történeti rétegeit, az utolsó, „A vallásos élet szokásai” c. fejezetbe jóval kevesebb került, mint amennyit ehhez a fejezethez az egyéb fejezetekből valójában csatolni lehetett volna; tekintettel arra, hogy a szokások általában kapcsolódnak a tételes vallás gyakorlatához.

Ezt a jószándékú, alapos munkát minden bizonnyal haszonnal fogják forgatni a szokások iránt érdeklődők.

Ej-haj, gyöngyvirág...

HOLLÓ László húsz virágcsendélete PAPP János gyűjtéséből húsz népdallal, ÚJVÁRY Zoltán tanulmányával. A Déri Múzeum Baráti Köre tizenegyedik kiadványa. Debrecen, 1972. 80 p. 22 tábla.

Muraközy Ágota

Lírai szépségű eredeti ötletgyűttes eredményeként született meg a három részre tagoló kötet. Az európai agrárkultusz hazai kutatója ÚJVÁRY Zoltán *Virág a magyar népi kultúrában* címmel közöl tanulmányt, PAPP János népzenekutató gyűjtéséből olvashatunk a második részben húsz debreceni ill. Debrecen környéki énekesektől lejegyzett népdalt. (Csak sajnálni tudjuk, hogy kitűnő anyagból csupán ennyi kaphatott teret.) A harmadik részben megkapó finom ötletként értékelhetjük HOLLÓ László Kossuth-díjas debreceni festőművész virágcsendéleteiről készült színes reprodukcióinak közlését.

ÚJVÁRY Zoltán a szakirodalom alapos ismeretében és saját kutatásainak bőséges tárházából válogatva, könnyed, olvasmányos stílusban követi nyomon a virágkultusz kialakulásának útját történelmünk folyamán, s elemzi a virágok gyógyításban, néphiedelmekben, népszokásokban, kultikus tevékenységben betöltött szerepét. Helyesen mutat rá, hogy a magyarság virággal kapcsolatos hagyományait nem emelhetjük ki a tágabb értelemben vett növénykultusból, a vegetációval összefüggésben álló rítuscselekvésekből. A magyar növénykultusz kutatása során elsősorban azt kell megvizsgálnunk, hogy a földművelés mikor és hogyan, milyen körülmények között alakult ki a magyarságnál. Megállapítható, hogy a növényekkel összefüggő rítusok egy bizonyos rétege a honfoglalást megelőző periódusba vezethető vissza, azonban annak eldöntése, hogy ebbe a rétegbe milyen hiedelmek, rítusok tartoznak, kétségkívül a legnehezebb feladatok közé tartozik.

A magyar növénykultusz alaprétege a honfoglalást, a kereszténység felvételét követő időben az európai agrárkultusz irányába tágult, szélesedett. A magyar virágkultusz alaprétegét kétségkívül a vegetációval kapcsolatos rítusok, mágikus tevékenységek, gyógyító eljárások hagyománykörében találhatjuk meg. Az alaphagyomány a magyarság új hazában való letelepülése előtti időben alakult ki, s erre rakódtak később a keresztény európai kultúra hatására új elemek, motívumok, melyek végül is teljesen átalakították. Így a magyar virágkultusz oly mértékben európaivá vált, hogy csak sajátos összefüggésekben, egyedi példákban mutatkoznak sajátos magyar vonások.

A szerző röviden bemutatja a magyar népművészet különböző ágaiban alkalmazott virágmotívumokat, és néhány szép példával bizonyítja népköltészetünk gazdag virágszimbolikáját.

A szép, izléses kivitelű kiadványt a néprajz számára elsősorban a virágkultusszal kapcsolatos tanulmány és a virágos népdalok teszik figyelemre méltóvá. A kötet értékét nagymértékben növeli a művészettörténeti szempontból is egyedülálló virágcsendélet-együttes.

A nap húga meg a pakulár.

Marosmenti, kalotaszegi és mezőségi mesék

Gyűjtötte, az előszót és a jegyzeteket írta NAGY Olga. Dácia Könyvkiadó, Kolozsvár 1973. 171 p.

Kovács Agnes

Szép és tanulságos nyolc mesét gyűjtött egybe és közölt NAGY Olga ebben a kis kötetben négy község, a kalotaszegi Méra, a marosmenti Marosvécs és Marosszentkirály és a mezőségi Mezőbánd meseanyagából. A meséket 1965 és 1972 között vette hangszalagra, s a hangszalagokról hitelesen jegyezte le (szó szerint, de nem betűhíven, hanem akadémiai helyesírással a tájszólás érzékeltetésével). A mesék legfőbb jellemzősége, hogy a mesei világ talaján állnak, a szóbeliségben gyökereznek, mesemondóik jórészt nemcsak analfabéták, de könyvben közölt, kinyomtatott mesét sem ismernek. Egyrészt cigány, de hibátlanul beszél magyarul, s a szabolcs-szatmári cigány mesemondókhoz hasonlóan az archaikus magyar (kelet-európai) mesekincset őrzi. Sajátos típusösszetételű és mesei világlátású improvizációk gazdagítják a kötet jóvoltából a magyar népmesekincset s annak is a terjedelmes hősmese- és tündérmese-anyagát. Egyet értünk a gyűjtővel, ezek a mesék valóban bokros szerkezetűek, bonyolult felépítésűek, nemcsak a kötetben közöltek, hanem a KÁLMÁNY Lajos, a BERZE NAGY János vagy a BÉRES András által gyűjtöttek is. A bennük való eligazodás azonban nem legöszöndéletes feladat, különösen akkor nem, ha a kutató a gazdag gyűjtői tapasztalat és a Román Társadalomtudományok Akadémiája kolozsvári Ethnográfiai és Folklor Osztálya Archívumának 3000-et meghaladó magyar meseanyaga szilárd talaján áll.

Erdemes bővebben szólnunk a mesemondókról és a kötetben közölt meséikről. Boros János Hiesi (67) összesen hét meséből álló repertoárjával Méra elismerten legjobb mesemondója. Meséit nagyon komolyan veszi. A mese számára nem humorral átszótt fikció, hanem valamikor megtörtént nagyszabású események minél tökéletesebb formában való szavakba öntése. Nagy Olga két ritkaság tündérmesét közöl tőle: „A gyön-

gyöt síró és rózsát nevető szemű leány" (itt ha sír, vizet áraszt, ha nevet, a föld kiszikkad; AaTh 403A) és „A halkisasszony” (AaTh 465C) típusok egy-egy szép, teljes, szokatlan változatát („Erdei Samu és Erdei Zsuzsa”: 5. sz.; „A nap húga meg a pakulár”: 8. sz.).

A másik mérai mesemondó, Csurka János (38) repertoárja szintén nem nagy, mindössze 12 meséből áll, de azok igen szépen megkomponáltak. „János királyfi és a Zöld király leánya” (1. sz.) a magyarban szokatlan, de logikus összetétele a „Hütlén anya (nővér)” (AaTh 315) és a „Hütlén feleség” (AaTh 590A) típusoknak. A nagyszabású mitikus hőmesét jóízű humorral megrajzolt realiztikus jelenetek fűszerezik. Ugyanez áll a „Villási, a táltos fiú” (7. sz.) c. meséjére is, mely a „Táltospárbaj, kancatejfürdő” (AaTh 531) típus szokott, bővített formája: AaTh 303A (AaTh 556F*) + AaTh 531. A nálunk oly nagy becsben álló mitikus hőmesének ilyen szép, kerek, ismeretlen elemekkel gazdagított változatával az utóbbi évek mesefeljegyzései között nem találkoztunk. Merőben ismeretlen nálunk, de nem a mesemondó által szerkesztett improvizáció „A sárból gyúrt leány meg a világhíres vitéz”. A mitikus mese jellegű, költői elemekkel gazdagított szöveg ékes dokumentuma annak, hogy ma is állandó közönségnek magyarul mesélő cigány mesemondóinktól még igen gazdag, kevésbé ismert meseanyag remélhető.

Kapás Gyuri (52) mezőbándi mesemondó egészen más típus: a mesemotívumokkal, elemekkel, alakokkal szabadon gazdálkodó, állandóan újjító nem zárt logikájú s ennek következtében a zárt meseszerkezetben alkotni nem tudó mesemondók közé tartozik. „A sasfiú meséje” (3. sz.) voltaképpen a „Hajnalkötöző királyfi” típus egy sajátos kettős redakciója (AaTh 304 + MNK 304A*) számos idegen elemmel bővítve.

Dávid Gyula (44) marosvécsi „meseköltő” még Kapás Gyurinál is szabadabban kombinál. „János és Rózsa” (6. sz.) meséje voltaképpen egyik ismert mesetípusunk vázát sem törekszik követni. Meséit érdemes lenne többször is hangszalagra venni annak a megállapítására, hogy mennyire szabadon bánik az anyagával, mennyit „újítt” egy-egy elmondás alkalmával. Különös mesealakjai, meselemei forrásának a megállapítása sem volna érdektelen feladat. Környezete meseanyagának hangszalagra vételével talán megtudhatnánk valami Favitéz, Penészvitéz, Csontvitéz és társai hovatarozásáról. Egyes mesejelenetei mögött személyes élményeket sejtünk mesei szférába transzponálva. Ha hagyományos mesekincsünk minél alaposabb megismerését tekintjük elsőrendű feladatunknak, az ilyen típusú mesemondók tudásanyagának és alkotásmódjának a megismerése azonban talán nem tartozik a legsürgősebb feladatok közé.

Annál érdekesebb Ádám Ferenc Tinka (63) maroszentkirályi mesemondó egyetlen közölt meséje. A szokatlan típusösszetételű „Zsoltáréneklő madár” (AaTh 550) változat kiválóan érzékelteti a hálás róka és a hálás halott közötti hitvilágbeli összefüggést.

XX. sz.-i paraszti vagy éppenséggel cigány mesemondóitól természetesen hiba volna Kriza János vagy Arany László meséinek tömörségét számon kérni. A kötetből egy-két meséjük alapján megismert öt mesemondó mind meseszerkezet, mind ábrázoló készség, de még nyelvi tömörség dolgában is a figyelemre méltóak közé tartozik. Viszonylagos tökéletességben rögzített hőmeséik, tündérmeséik remélhetőleg újabb mesegyűjtő verseny kiírására ösztökélik a romániai magyar népköltészet kutatóit. Még a 70-es években is van remény Balla Jánoshoz hasonló képességű, vagy a kötet mesemondóiéhoz hasonló repertoárú mesemondók felbukkanására.

Elgondolkoztatóak a bevezetőben mondottak is a mese és a háttérét alkotó hiedelemvilág kapcsolatáról, a racionalizálódás folyamatáról és a mese „hazugság”, költészet, fikció voltáról. Kétségtelen, hogy a mese ha egyelőre az archaikushoz, a hagyományozhoz kapcsolódó megjelenési formáit keressük is, ki fog alakítani magának a rádió és a televízió mellett is valamiféle modus vivendit. Ennek formái, tartalma, esztétikai és etikai gazdagsága, a hagyományozhoz való viszonya egy kicsit a folklórkutatók munkájának a függvénye is.

Csenki Sándor: Cigány népmesék

Fordította és az utószót írta: MÉSZÁROS György. Az előszót írta: ORTUTAY Gyula. CSENKI Sándor rövid életét és munkásságát CSENKI Imre foglalta össze. Kiadja a Püspökladányi Nagyközségi Tanács, Debrecen 1972. 171 p.

Kovács Ágnes

CSENKI Sándor cigánykutatásait mi, egyetemi évfolyamtársai és hozzá hasonló korú kezdő néprajzi gyűjtők a negyvenes évek elején HERRMANN Antal emlékét idéző, idegenkedéssel vegyes tisztelettel idéztük. Kevés akadt közöttünk, aki hozzá hasonló komoly felkészültséggel és a magaválasztotta kutatási terület iránti elkötelezettséggel fogott volna egyetemi tanulmányaihoz. Az 1943-ban kiadott KODÁLY-emlék-könyvbeli cikk már érett kutatót sejtetett, s mikor értesültünk értelmetlen haláláról, CSENKI Sándor alakja és számunkra megközelíthetetlen, pontosan körvonalazhatatlan munkássága egyszeriben a semmibe vezett. Nem tudtuk, hogy legközelebbi munkatársának, bátyjának, sikerült-e megmentenie és megőriznie gyűjtött anyagát, s ha igen, másirányú komoly és intenzív elfoglaltsága lehetővé teszi-e számára, hogy a prózai anyaggal is foglalkozzék, azt lefordítsa, szükség szerint kiegészítse, kiadja.

Csak évtizedekkel később jutott tudomásunkra, hogy ha a fiatal kutató oly szerencsétlenül el is pusztult, gyűjtéseit a család megőrizte, s Mészáros György személyében vállalkozó is akadt, aki azokat lefordítsa, sajtó alá rendezze.

Most, hogy a nagyalakú, címlapján stílszerűen egy bogáncskórót ábrázoló kötet az asztalunkon fekszik, tudjuk csak valamennyire is felmérni a gyűjtő és a fordító munkájának áldozatos voltát s érezzük igazán a kutató jelenlétének hiányát.

A rotaprintes technikával sokszorosított, ezer példányban kiadott könyv 27 püspökladányi cigány mesét és mondát tartalmaz. Ezek közül 16-ot Magai Gyula mondott el, kettőt a felesége, a többi más, részben ismeretlen mesemondótól származik. A kötet nem ad megnyugtató összképet se Magai Gyula, se a püspökladányi cigányok meseismeretéről, de jól tükrözi a meséhez való viszonyukat, mesemondási technikájukat.

Csak bizonyos fenntartással tudjuk elfogadni Mészáros Györgynek azt a határozott kijelentését, hogy cigány népmese, jellegzetesen cigány tematikájú prózai epikus hagyomány nincs. Ugyanilyen határozottsággal kijelenthetnénk, hogy magyar, német vagy román népmese sincs, csak európai, eurázsiai népmese van, amelynek anyagából minden itt élő nép kiválasztotta a neki legjobban tetsző típusokat, azokat tovább mesélte, a maga mondanivalójának kifejezőjévé tette, s a maga nyelvi jellem- és jellegbeli sajátosságaival ruházta fel.

Mészáros György megfigyelése azonban, legalábbis a kötetben közölt szövegeket illetően, bizonyos mértékig helytálló: Magai Gyula és társai meséi között nem találunk a kiváló magyar mesemondóktól, meseíróktól megszokott szilárd, zárt szerkezetű szövegeket. Bármekkora munkát is fordított CSENKI és MÉSZÁROS egy-egy mese lejegyzésére, lefordítására, az olvasó érzi, hogy a rögzített forma nagyon esetleges, a legközelebbi elmondás alkalmával a nemzetközi meseirodalomból jólismert motívumok egészen más sorrendben fognak elhangzani. Klasszikus mesei szerkezeteket tehát hiába keresnénk a püspökladányi mesék között. Más a mesemondási technika, mondhatnánk, vagy talán a kultúrszint nem elégséges a csöppet sem alacsonyrendű mesei szerkesztésmód kialakítására, befogadására?

Nem akarunk túl messzire menni ennek a tiszteletre méltó kezdeményezésnek, a magyar és a nemzetközi mesekutatás számára nehezen hozzáférhető cigány meseanyag egy jól körülhatárolható részét közkinccsé tevő kis kiadványnak a kapcsán, csupán ORTUTAY Gyulának a bevezetőben leírt gondolatát szeretnénk nyomatékkkal aláhúzni: „Érdemes lenne (CSENKI) egész gyűjtőmunkásságát filológiai gondnal sajtó alá rendezni. Ez a többi közt azt is jelenti, hogy bilingvis kiadásban értelmező jegyzékkel együtt kellene kiadnunk CSENKI Sándor egész gyűjteményét. Megérdemelné.”

Addig is, amíg ez bekövetkezik, őszintén hálásak lehetünk a kéziratokat megőrző családnak, a nehezen olvasható kézírásos szövegeket sok fáradtsággal és szeretettel magyarra áttevő fordítónak és az áldozatkész püspökladányi tanácsnak, hogy ezt a kötetet kezünkbe adta. Fontos dokumentuma ez CSENKI Sándor nemzetközileg is jelentős gyűjtőmunkájának s továbbvivője a magyar folklórvizsgálatok számára is sok tanulsággal szolgáló hazai cigánykutatásnak.

Muşlea, Ion: Cercetări etnografice și de folclor I—II

Editura Minerva, București, 1971—1972. 336., 526 p.; 35 + 24 szövegközi fekete-fehér kép.

Székelly László

ION MUŞLEA (1899—1966) a hazai egyetemeken (Iasi, Bukarest, Kolozsvár) irodalmat, Párizsban az „Ecole rumain en France” tagjaként kizárólag folklórt tanulmányozott. Itt írja a *La mort-mariage: une particularité du folklore balcanique* c. klasszikus művét. 1925-ben a kolozsvári egyetem könyvtárosává nevezik ki, ahol megírja doktori értekezését a bolgárszegi (Brassó) románok húsvéti szokásairól. Közben a kolozsvári Néprajzi Adattár (1930) szervezésén dolgozik, és kérdőíveket készít a román nyelv szótára számára. Az anyaggyűjtés előrehaladtával a néprajzi adattár évkönyvét is megindítja (1932—1945), amelyben maga is sok eredeti cikket közöl. (Ezeknek egy része e kötetben is szerepel.) Jeles munkái közé tartozik a román néprajz bibliográfiája is.

MUŞLEA műveinek I. kötete a román folklór történetéről írte értekezéseit tartalmazza. A „néprajzi arcélek” témájú tanulmányából az e kötetben szereplő tizenöt méltatás a román néprajz történetének keresztmetszetét adja. A román folklór gyűjtése 1800 után nagy lendületet vesz. A gyűjtők között első helyen SAMUIL MICU-CLEIN (1692—1768) áll, aki a szokásokból is bizonyítja a román nép romei eredetét. Kiemelkedő a nagy tudású, neves orvos s emellett bibliográfus és folklorista VASILE POPP (1789—1842) is, aki a románok temetkezési szokásairól ír kimerítő tanulmányt. Gyűjteményének párhuzamaként hadd említsem meg, hogy egyes szokások az 1947-es gyűjtésem szerint Csíksban is megvoltak pl. a villámsújtott falun való átvitelének a tilalma, a fekete tyúk sir feletti átadása temetéskor (I. 59 p.), a seprési tilalom a halottasházban (I. 62 p.). TIMOTEI CIPARIU (1805—1887) meséket, dalokat, találós kérdéseket, közmondásokat gyűjtött és gyűjtetett tanítványaival. Találós kérdéseinek, közmondásainak egy része a magyar folklórban is ismeretes (I. 93. p.: 6, 10, 12 sz.; 94 p.: 25, 33, 43, 49, 68, 73, 81, 85 sz.; 96 p.: 95, 107, 131, 147 sz.; 98 p.: 165, 166, 167, 170, 171 sz.)

Az első román folklór monográfia írójaként CIPARIU tanítványát NICOLAE PAULETTI (1916—1848) említi, s a róla szóló értekezésében a román folklór kezdetének rövid történetét adja. Ebben jelentős szerep jut a csíki KÁJONI JÁNOSNAK (1629—1687), BALASSA BÁLINTNAK (1551—1594) és az 1786-ban latin betűkkel, magyar helyesírással írt: *Kintyets kimpinesti cu glazuri rumunesti* c. műnek, amelyben román és magyar énekek együttesen fordulnak elő. ATANASIE MARIENESCU (1830—1915) mint a román—magyar néprajzi együttműködés példaképe emlékezik, aki a Magyar Néprajzi Társaság román szakcsoportjának elnöke volt, s műveit román, magyar, német nyelven jelentette meg. Erdeme az első erdélyi folklór személyiség kutatás és balladagyűjtés. MUŞLEA a brassói szász folklórgyűjtőt J. C. HINTZ-HINTESCU mintegy háromszáz román mesegyűjtésével a SCHOTT testvérekhez hasonlítja. (Öt kötetes kéziratát VERESS ENDRE fedezte fel Budapesten.) Ion POP RETEGANUL (1853—1905) ballada-, ének- és táncszó gyűjtéséről ír, s érdemként említi, hogy nagy tájegységek teljes folklóráját gyűjtötte, s a mesemondók (Luon-cel-mare) egyéniségével is törődött. Igaz erdélyi volt, aki magyar, szász legendákat s párhuzamokat is gyűjtött, s felhasználta KÓVÁRY László és FR. MÜLLER mondagyűjteményét is.

MUŞLEA érdeme az is, hogy 1956-ban a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában felfedezi Gheorghe ALEXICI (1864—1936) *Texte din literatura poporană română* c. műve II. kötetének kefelelyomatát, amelyről eddig nem tudtak. ALEXICI sok román néprajzi anyagot közölt az „Álföld”-ben, a „Budapesti Szemlé”-ben, a „Magyar Nyelvőr”-ben.

MUŞLEA II. kötete a szokásokról, a román drámai művekről és etnográfiai anyagról írt értekezéseit tartalmazza. A *La mort-mariage* c. munkáját a *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* c. mű is felhasználja (VIII. k. 1070). A „Miorita” eredetét a XV. sz.-ra, keletkezési helyét Montenegróba teszi (II. 31 p.) s hangsúlyozza e mű mennyegző jellegét (II. 18). A bolgárszegi legénytestület tavaszi hagyományait az európai (altersklassen), a munténiai (arması), a szász (Bruderschaft), az egyházi (konfráter) szokásokkal hasonlítja össze (75. p.). Kedvenc témáját a csíki szokások is gazdagíthatják volna (fonó kalassziszok, húsvéti határkerülők, farsangtemetők). A bolgár eredetű csergődi (Szeben m.) románok vesszőzése (154. p.), vízkeresztjárása (156. p.) az aprószentekelő és vidimusz járás formájában Csíksban is ismeretes. A gyermekjátékok közül megemlíthetjük a Csíksban is ismeretes „gulyázást” (416. p.) és a „Künn a bárány, benn a farkas” c. játékot (421. p.). Az előbbi neve a játék olténiai nevével (guia) is azonos (417. p.).

A két MUŞLEA-kötet a román néprajz jeles művei közé tartozik, s az együttélő erdélyi népek értéke. A jeles néprajztudós a román nép hagyományainak méltatásában nemcsak a magyar, hanem a szász, szerb és bolgár irodalmat is felhasználta. De kimagasló érdemeihez tartozik tárgyilagossága is, amellyel sokszor saját magát is felülvizsgálja és helyesbíti. MUŞLEA érdeme, hogy sok történelmi éneket (Horea, Tudor Vladimirescu, Bem, Varga Katalin) és jeles néprajzost emelt ki a feledés homályából (V. POPP, G. PIŢIŞ, I. C. HINTZ-HINŢESCU). Sok kérdést tisztázott (pl. a gyakran idézett és vitatott gainai leányvásárt). Ismerte kora nemzetközi és nemzeti néprajzi irodalmát, s abból mindent felhasznál, amivel a román néprajz tekintélyét öregbíthette.

J. TALOŞ rendezte sajtó alá e kiváló tudós életművét, s hű emléket állított neki. Sok szeretettel és türelemmel kutatta a korán elhunyt tudós munkásságát, és hangyaszorgalommal elkészítette MUŞLEA levelezéseire az időrendi felsorolást, a név-, tárgy-, hely- és személynévmutatót.

A változatos tipográfiai és kötési munkáért a Minerva kiadó is megérdemli a dicséretet. Érdeklődéssel várjuk a további, beígért MUŞLEA-kötetet is (Ţara Oaşului; Valea Gurghiului).

Crestături pãstoreşti din Ciuc. Szalagdíszes pásztorfaragás Csíkból

Csíkszeredai Múzeum 1971. Két 8 részes táblán 127 szalagminta.

Székely László

A pásztorfaragásoknak általános vonatkozásban már elég tekintélyes irodalma van, de hiányzanak a szakok és vidékek szerinti részletmonográfiák. Ezért minden ilyen irányú munkát örömmel üdvözlünk. Fokozott az örömünk, ha néprajzilag még eléggé nem ismert tájról kapjuk, mint amilyen Csík is, ahonnan ez a munka rövidesen a második. (Az első 1954-ben jelent meg *Írott botok és guzsalyok* címen.) Ez a füzet ennek a könyvnek a kiegészítése, s ahogy bevezetőjében mondja, gyakorlati céllal íródott mintául a turista emlékeket faragók számára. 127 szalagmintát közöl két 8 részes táblán.

A minták változatossága (vonal, kereszt, zezug, fenyőág) mutatja, hogy e mesterség egykor nagyon fejlett lehetett Csíkban. Sajnáljuk, hogy ezt a munkát nem helyezték tudományos keretbe, s nem tették használhatóvá a tudomány számára is. Nagyon kevés munkatöbbséggel (felírásokkal, a típusminták megnevezésével, a faragók és községek neveivel) el lehetett volna ezt érni.

János Pál: Lăzi de zestre din Ciuc. Csíki írott szuszékok

Csíkszeredai Múzeum kiadványa, Csíkszereda 1971. 30 p. 92 ábra.

Székely László

A Csíkszeredai Múzeum szorgalmasan gyűjti a csíki táj néprajzi anyagát, de azzal is tördök, hogy a begyűjtött anyag ne maradjon csak holt múzeumi tárgy hanem publikálásra is kerüljön. Ezt a célt szolgálják a népművészeti tárgyakat ismertető kiadványok. A múzeum népművésze, *Gál Vilmos* a gyűjtemények kicsinyített mását is elkészíti a modern lakások díszítésére. Ennek a szellemében íródott a fenti kiadvány is, amely többet ad, mint amennyit a címe ígér, mivel az írott szuszékokon kívül a kelengyés ládákat is ismerteti. A füzet publicitását emeli a kétnyelvűsége (román, magyar).

A csíki faragott láda (a kicsi kar, köblös kar, írott szuszék) története során sokféle funkciót töltött be: volt élelmiszertartó, kelengyés láda, pásztorláda, irat- és érték-tartó kincses láda is. A XVIII. sz. végén a festett bútorok, a tulipános ládák padlásra, tornácra, kamrába szorították liszt vagy korpa tartására a *szakasz* és *kas* helyett. A padlásra a nagy súlya miatt (20–30 vékás) a közfalra került. A Csíkszeredai Múzeumnak közel két tucat faragott szuszékot sikerült megmenteni.

A szuszék és kelengyés láda anyaga az alsócsiki erdők bükkfája. ORBÁN Balázs: *A székelyföld leírása* II. k. 46. lapján Csíkverebest említi mint fontos szuszékgyártó központot. A lakosság még ma is emlékszik a faragók neveire.

A füzet ismerteti a szuszék és kelengyés láda készítésének a módját is, de leginkább azok díszítésére fekteti a főszólyt, amely egyébként az újrateremtés mellett az alapformák ősi ismétlődését mutatja. A mintákat egyetlen szerszámmal, a két kézzel marokra fogott T alakú „hornyolóval” mélyítik a sima felületre. Ez a régebben zsindeley hornyolására használt szerszám dönti el a díszítő elemek egyenes vonalú jellegét is. A szuszék mintáit a pásztorboton és guzsalyon is megtaláljuk. Az egyenes vonalú díszítőmintákat a történelmi kialakulás sorrendjében a körrel kombinált és virágmotívumok követik. Mindegyikre jellemző a stilizálás és a szimmetrikus elhelyezés. A leggazdagabban díszített az előrés, a ládafedél, egyszerűbb a két kisebb oldal s díszítetlen a hát. A szomszédos varsági és siklódi szuszékok díszítés nélküliek. HAÁZ Ferenc megállapítását, amely szerint Csíkban csak fenyoágas díszítőmotívum lenne, a csíkszeredai múzeum kiadványa megcáfolja.

A könyv 8 alkotó elemrajzot, 45 motívumot, 10 ládaelőt, 8 tető-, 7 bútú- és 24 kelengyésláda rajzot ad. Bibliográfiájához megemlítjük még HAÁZ Ferenc: *Szuszék-készítés az udvarhelymegyei Varságon és Siklódon*. Ethn. 33 (1941), 98. p. és Dr. KÓS Károly, SZENTIMREI Judit, Dr. NAGY Jenő: *A kászonai székely népművészet*, Kriterion könyvkiadó, Bukarest 1972 (110—111, 122, 136. p.) c. művét.

Pataki József: A csíki vashámor a XVII. sz. második felében

A Csíkszeredai Múzeum Kiadványa 1971. 120 p.

Székely László

A dolgozat célja megismertetni az olvasót a csíki vashámorvaszat, vashámorvaszat és az ezzel kapcsolatos munka megszervezésével. A vashámort a Hargita-hegység keleti oldalán, 4 km-re Csíkmadarastól a hasonló nevű patak partján építették még a XVI. sz. második felében. Hozzá tartozott még egy fűrészmalom és a csíkszépvízi ún. „harmincad” (vámstedhely). A szerző a megmaradt leltárok alapján írja le a műhelyeket (amelyeknek az alapja és falainak egy része még ma is látható), felszerelésüket és a munkaeszközöket. Külön fejezet tárgyalja a nyersanyag beszerzését: a vashámorvaszat és a fakitermelés, a vízienergia felhasználásának sajátos módját. Majd a munka feudális alapon való megszervezéséről a termelés módjáról és felhasználásáról szól.

Az idő és hely ezt a műveletet népvivé tette, s így e kérdés tárgyalásában a néprajzi kérdések is a felszínre kerülnek.

A csíkmadarasi vashámor környéke sok vashámorvaszattal kapcsolatos helynevet őriz: *Fejedelem kertje, Hámor-tető, Hámor-oldal, Hámor-fenek* (8 p.). Ilyen helynevek még a mellékelt okmányokban is találhatóak pl. a madarasi hámorhoz tartozó csíkrákosi határban: *Péntek asszo, Estancza, Nagy tusz, Hosszu láb, Kép szere, Határszeg, Sósért, Veszet, Kőbányatető, Keresztes sarka, Képremenő láb* (64, 65 p.).

A vashámorral kapcsolatos ezermesterkedések részletes leírása nemcsak a vashámor és vashámorvaszat, hanem a történelmi néprajz számára is értékes adatokat nyújt. Érdeklődésre tarthat számot a mintegy 20 féle szerszám leírása, mint amilyenek a kovácsok szerszámjai: gombolyító fogó, kalán fogó, koh nyárs, öreg vasbot, nagy vágó, szakasztó vágó, lyukasztó eszpalni, fúvó farkára való öreg horog, kisebb horgok sikolytustól, vas szaklya, forrasztó fúvó; vagy a kohósok eszközei: öreg fogó eszpalnyittyával, vaskötő kis bot, serpenyőcsináló ülő, szénverő kis csákány (118 p.). Épp ily érdekes a mértékek leírása is. A leltárakból megtudjuk, hogy 9 féle súlyegységet használtak. A legnagyobb az öreg mázsa (134 font = 75,04 kg), de volt „fél mázsa, két forintos font, egy forintos, eötven pénzes, huszon eöt pénzes, tizen eöt pénzes és tizenkét pénzes font” (22 p.) is. Sok eredetiségről tanúskodik az erdei építkezés (a vashámor kapuja, fazára), a népies bútorok, mint a fias asztal, kötött padszék, karos szék, pohárszék (89—90 p.). Külön említést érdemel a leleményes vízvezeték, amelyet a szerző a következőképpen ír le: „a patak vizének egy részét a hámor fölött mintegy másfél kilométernyire lévő Sárbükknél elvezették, s a hámortól délre emelkedő terasz szélére irányították. Még jól kivehető a elvezető földcsatorna s a nagy térfogatú vízgyűjtő, amely a hámorháztól mintegy 20 méternyire oly magasan feküdt, hogy a víz innen megfelelő eséssel csapódott a kerekre. A vízgyűjtőből

erős tölgyfalábakra deszkából megépített és „jármokba” foglalt vízláda segítségével vezették a vizet a különböző épületekhez. Az egyes műhelyekbe felszerelt vízeresztő rúddal pedig maguk az ott dolgozók szabályozhatták a víz mennyiségét. Ez a szükségnek megfelelő sebességgel mozgatta a vízikerekeket, amelyek az olvasztókemencék, a kovácsműhely, valamint a hámorház fűjtatóit és a nagykalapácsot is működtették. A hámor területén levő közel egy tucat fűjtatón és az említett nagykalapácson kívül a Madaras patak hajtotta a lejjebb fekvő fűrészmalom kupás vízikereket is, amely a deszka-metsző fűrész működtette”. A vashámor körül kialakult népi mesterségek is külön fejezetet igényelhetnek a népi ipar tárgyalásában (fúvócsináló varga, szekér-, targonca-, vályú- és járomcsináló, csigacsináló).

Figyelmet érdemel a *termelés feudális alapon való megszervezése* is; ti. a vashámor munkásai sajátos jogi helyzetben voltak. Mivel a hámor termelése az önellátás elvére épült, a fejedelem 9 községet kötelezett hámori munkára. A munkások a feudális függés révén (mivel a hámor földjeit bérelték) a vashámorhoz voltak kötve („hámorei szolga”). Viszont annyi előnyük volt, hogy nem kellett katonáskodniok. A hámori kötelezettségek növekedésével azonban ez az előny elenyészett, s ezért egyesek igyekeztek kiválni ebből a helyzetből.

A komoly levéltári munka és az anyag rendszeres feldolgozása a szerző dicséretére válik. Nem értett volna azonban a helyi falusi adatközlők meghallgatása, s a recens anyag-nak a levéltári adatokkal való összehasonlítása sem. A néprajzi vonatkozások ezzel jobban a felszínre kerülhetnek volna. A hű leírásokhoz el kelt volna néhány jellegzetes kép, esetleg rajz. Ez annál is inkább lehetséges lett volna, mivel — a szerző tanúsága szerint is — a hámor alapjai és falmaradványai még ma is állnak (8 p.). 1947-ben a szomszédos Csíkkarcfalván nekem is mutattak bányatárókat és meddő-halmokat, amelyek a madarasi vashámor számára termelő szabadbányászat maradványai voltak. Talán még szerszámok fényképét vagy rajzát, egyes tárgyak (vízvezeték, fűrészmalom) rekonstrukcióját is lehetett volna mellékelni.

A dolgozathoz részletes kétnyelvű (román, német) kivonat járul.

Talosz Ion: Meşterul Manole

Editura Minerva, Bucureşti, 1973. 470 p. 7 vázlat, 6 fekete-fehér kép, 1 térkép.

Székely László

Az általános emberi, közelebből balkáni népszokásról az élve eltemetéséről, mint áldozatról szóló balladák legjelesebbjéről Kőműves Kelemenről, a románok Meşterul Manole c. balladájáról írt részletes monográfiát I. TALOS.

Az értékes könyv közelebből is érdekel minket, mert a tudós szerző jól ismeri a magyar anyagot is, amit a gyakori szövegekőzti hivatkozás és részletes bibliográfia is igazol. Az összehasonlító munka, az együttélő és szomszédos népek anyagának pártatlan értelmezése a könyv legnagyobb érdeme. Ezt a magatartását csak hangsúlyozza az, hogy rámutat a végleteket keresők tévedéseire. Megállapításait gazdag variáns anyag támogatja. (Az általa ismert 666 variánsból, melyek közül 165 román, 311 görög, 87 bolgár, 38 magyar, 37 szerb-horvát, 19 albán, 5 aromán, 4 cigány.) A szerző alaposan dokumentált munkájában a kérdés történetét, az építőáldozat szokásait, a román és balkáni ballada anyagát, szerkezetét, stílusát tárgyalja. A könyvet, mely egyébként a szerző doktori értekezéséből született, egy francia nyelvű kivonat, részletes bibliográfia, név- és tárgymutató zárja be.

Áttanulmányozva e művet, sok hasznos megállapítást tehetünk a kiváló szerző munkájának méltatására. Az anyag első kézből való megismeréséhez személyes gyűjtést végez a Szilágyságban, Biharban, Beszterce-Naszód vidékén és Hunyad megyében. Az *egyéniség kutatás* modern elve szerint közelebből foglalkozik a balladának az adatközlők személyéhez való kötöttségével, az informátorok évjáratának és nemének, a recens hagyomány terjedésének kérdésével. Ezzel kapcsolatban arról tudósít, hogy e balladát még ma is éneklők kalákákban, lakodalomban, két karácsony közén kolindálás formájában (148 p.). A ballada életével kapcsolatban a téma újjászületésének a problémáját is érinti (146, 264 p.). Nagy érdeme a szerzőnek a motívumok és típusok megállapítása,

elkülönböztése, jellemzése. Ennek során a 165 variánst 12 típusba és 3 csoportba osztja: é.-erdélyi, d.-erdélyi—bánáti, olteniai—munténiai—moldovai (262 p.).

A ballada mágikus hiedelmi alapjával kapcsolatban, mint sajátos szokást emlitem csíki gyűjtéséből (1947), hogy a ház alapjának főszeletébe egy tyúkot, az első gerendába pénzt, gyapjút, gabonát; az elkészült ház mestergerendájába pedig kenyeret, sőt tesznek, az új ház padlójára pedig gabonát hintenek.

„Az építőáldozat legendái” c. fejezethez megemlíteném a történet megírásának idején (1908) a Krassó-Szörény megyei Bârkány-hegységben (Herkulesfürdő mellett) romjaiban még látható bârkányi várhoz fűződő regét. Eszerint V. István (1270—72) ezt a várat olasz mesterekkel építtette, de amit nappal építettek éjjel összedült. A rejtélyt sokáig nem tudták megoldani. Végre egy vak koldus vetődött a tanakodó kőművesek közé, s a sikertelenség titkát felfedte nekik. Elmondta, hogy a Bârkányhegyben egy elkârhozott szellem lakik s ez akadályozza az építkezést. De megszabadulhatnak tőle, ha annak a munkásnak a feleségét, aki elsőnek hozza fel ura ebédjét, élve befalazzák a várba. A szerencsétlen kőműveseknek szerződésük miatt nem volt más választásuk, belementek a kegyetlen eljárásba. Amint más variánsokból is tudjuk, az áldozat a mester felesége lett. A rege szerint a borzalmas csapást Kelemen mester sem élte túl. Árváját egy honfitársa magával vitte Olaszországba s felnevelte. Az ifjúból VI. Kelemen néven pápa lett (1342—52). („Arany János-Társaság”. Délm. Közl. 37. 1908. 98 sz. 6 p.)

Kiegészítő bibliográfiaként megemlíthetjük még: GRAGGER Róbert: *Magyar népballadák* 1927, p. 194—6; ORTUTAY Gyula: *Székely népballadák* (é. n.) p. 279—81; ORTUTAY—KRIZA: *Magyar népballadák* 1968, 107—21 p., 733—4; SOLYMOSSY Sándor: *Magyars. Népr. III.* 86—8 p. c. műveket.

Bocșe, Maria — Giurcă, Virgil — Marossy, Ana: Contribuții la cunoașterea medicinii populare din Bazinul Crișului Negru (Zona Crișului Pietros).

Nr. 6. Comitetul Județean pentru Cultura și Artă — Bihor Muzeul Oradea, 1970. 37 p.

Gunda Béla

A Fekete-Körös egyik mellékvölgyében, a Pietrosz alatti falvakban, elsősorban Alsó-Pojényban (Poieni de Jos) még intenzíven foglalkoznak gyógynövénygyűjtéssel. A falvak öregei kb. 90 féle növényt ismernek és gyűjtenek, amelyet nemcsak a környező lakosságnak adnak el, hanem a vándor füvesek révén eljutnak a gyógynövények Románia legkülönbözőbb területeire. Még Dobruzsza piacain is megjelentek Alsó-Pojény füves emberei. A gyógyfüvek gyűjtése családi hagyomány. A fiatalabb generáció már az iskolában tanultakat is felhasználja a gyógynövénygyűjtésnél. A szerzők felsorolják a gyűjtött vadnövények latin és népnyelvi elnevezését, felhasználásának módját, hatóanyagát, azokat a betegségeket, amelyek ellen a gyógyfüveket alkalmazzák. Egyes specialisták, ha időszaki munkára mentek le az Alföld felé (Simánd, Száca, Talpas) ott is gyűjtötték és ajánlották a gyógynövényeket. A gyógynövények között ott találjuk a tályoggyökeret is (*Helleborus purpurascens*, román *spînz*), amely román faárusok révén az I. világháború előtt elkerült a Magyar Alföldre is. A könyv értékes adatokat tartalmaz a Keleti-Kárpátok ethnobotanikájához. Sajnos, a szerzők az alsópojényi híres gyökérárusok és vándor füvesek magyar és román irodalmát nem eléggé ismerik. A recenzius ezzel a kérdéssel az *Ethnographica Carpathicabán* részletesen foglalkozott. Természetesen a több mint merész következtetése a szerzőknek, hogy a bemutatott gyógyító eljárások a Fekete-Körös völgyében a román népesség megszakítatlan fennmaradását bizonyítják.

Bocșe, Maria: Teșături populare românești din Bihor (Bazinul Crișului Negru).

Comitetul Județean pentru cultură și artă. Oradea, é. n. 63 p. 30 ábra. (Bihar megyei, Fekete-Körös menti román népi szőttesek.)

Gáborján Alice

A tárgyalt vidéken kender, len, pamut és gyapjú szövő falvak differenciálódtak. A gyapjú szövő falvakban is kialakult bizonyos munkamegosztás, olyan értelemben, hogy a férfiak nyírják a juhokat és ők ványolják a kész gyapjúszőttest. Az asszonyok szőnek és munkájukat a környékbeli nagy vásárokon értékesítik. Bizonyos munkamegosztás volt a gyapjút szolgáltató hegyi pásztor falvak és a gyapjút megszövő alföldi földműves falvak között. A munkamegosztással tovább menve, a kender és gyapjú feldolgozásához szükséges fa és vas eszközök készítésére ismét bizonyos falvak specializálódtak.

A gyapjú, illetve a kender-pamut feldolgozásának egyes munkafolyamatai a következőképpen oszlottak fel az év folyamán: ősszel áztatják, szárítják és tilolják a kendert. Ezután egészen karácsonyig gyapjút szőttek „suman”-nak nevezett kabát-félék, valamint cserge takarók és gyapjú kapcák számára. Karácsonytól böjtig a kendert fonják és szövik egészen húsvétig, s ebből ingek, pendelyek, zsákok és lepedők készülnek. A tavaszi földműves munkák és a juhok nyírása (június) után egészen a kender nyövéséig a gyapjút fonják.

A kendert, pamutot és gyapjút szövése előtt régebben növényi, ma anilin festékekkel színezik. Szerző felsorolja a különböző színeket adó növényeket.

A szövése 2—3—4—6, de 20—26 nyüsttel is történhetik. Az ingeket, pendelyeket és kendőket a bársony technikájára emlékeztető módon szövött fehér motívumokkal is díszítik.

A szőtteseket a következő csoportokra osztja a dolgozat: háztartásban használt, ruházathoz tartozó, lakás belső díszítésére szolgáló szőttesek, végül szokásokhoz, hagyományokhoz kötött, vagy kultikus rendeltetésű textíliák.

Tárgyalja a dolgozat a szőttesek ornamentikáját, és ismerteti az alkalmazott anyagokat és színeket. Végül angol—francia—német kivonat és a tájszavak magyarázata fejezi be a dolgozatot.

Mózes, Tereza: Portul popular femeesc din Bazinul Crișului Repede

Comitetul Județean de cultură și artă. Muzeul Oradea 4. Oradea 1968. 63 p. és illusztrációk. (Női népviselet a Sebes-Körös vidékén.)

Gáborján Alice

Általában tovább megőrződik a viselet az elzártabb hegyi falvakban, mint a hamarabb urbanizálódó, közlekedési utak mentén és városhoz közel eső vidékeké. A Sebes-Körös vidéki viselet nem színes, de a feketék és fehérek különböző arányú kombinációival sokszor művészi hatást érnek el.

A nagyon gondos és lelkiismeretes dolgozat a viseleteket díszítő hímzések különböző öltéseinek bemutatásával kezdődik. Szerző a Sebes-Körös völgyi ingeket a dák ingekhez vonatkoztatja. A Sebes-Körös völgyi ingek ujjja ún. „mellé varrott” szabású. Dereukat kétoldalt és ujjai alját egyetlen hosszú vászonsík bővíti. A díszítés régebben az alapszővet több nyüstös szövése, újabban kék-piros vagy fekete-piros hímzés. Az idős asszonyok inkább fehérhímzéses inget viselnek, s e hímzés lehet szabadrajzú is.

A pendely régi díszítése — az inghez hasonlóan — egykor a több nyüstös szövés volt, újabban piros-kék, piros-fekete hímzés. Igen kedvelik a fehér vagdalást is. A Körösök völgyében általában függőleges anyagszelek alkotják a széles pendelyt. A Sebes-Körös vidékén azonban vízszintes szelekből áll.

A fekete posztó, majd fekete bársony ujjatlan mellett nők, falusi varrók készítettek. Kötényből több variáns ismert: egyik fehér házi vászon, alul piros hímzéssel, de napjainkhoz közeledve inkább fekete glott, vagy fekete bársony a kötény anyaga, körül

fekete csipkével szegve. Ugyancsak falusi varró asszony készíti a fehér vagy szürke szűrőposztó „szumán” nevű kabátfélét. Zöld posztó rátét díszíti a fehéret, a szürkét inkább piros vagy fekete. A gazdagabb és korosabb asszonyok kék posztó bujkát viselnek. Jellegetes viselete ennek a vidéknek a vállig érő, rövid női csuklya. Ványolt házi posztóból készült és színes bojtokkal díszített.

A fejviselet leírásánál a különböző választékokat, majd fésülködési módokat ismerteti a dolgozat. Az asszonyi hajviselet egyik variánsának velejárója a fa kontydeszka, egy másik variánsat a kerek kontykarika jellemez. Erre — éppen úgy, mint a lányok hajviseletére — mindig fekete alapú, színes virágos fejkendők jönnek.

Lábbeliként köznapi barna borjúbőr boeskorokat viselnek nagy bojtjal, míg ünnepre kerek tetejű, felül fekete lakkal vagy piros-, illetve zöld bársonnyal szegett csizmák valók.

A dolgozatot pontos és részletes öltés-, illetve motívum rajzok gazdagítják, valamint szabásminták és bőséges fényképanyag. Végül a tájszavak magyarázata és angol—francia—német és orosz kivonat fejezi be a kötetet.

Традиционный фольклор владимирской деревни

Moszkva, Izd. „Nauka”, 1972. 215 p.

Küllös Imola

A szovjet folklorisztika egyik állandóan figyelemmel kísért probléma-csoportja: a mai folklór léte és forrásai; a néphagyomány és a modern kultúra egymásrahatása, valamint a hagyományos folklór-műfajok életben tartása a műkedvelő művészi együttesek révén.

1964-ben a „Russzkij Folklor” egész kötetét e témának szentelték a kutatók. E kötetben neves szovjet folkloristák olyan tanulmányait találjuk, mint V. E. GUSZEV: A mai folklór kutatásának metodikájáról; B. I. PUTYILOV: Az orosz nép folklórhagyományáról és a modern kultúráról szóló írása; N. V. NOVIKOV: A szovjet folkloristák és a jelen; ill. N. KOLPAKOVA: Népdal a szovjet korszakban c. tanulmánya. Már sajtó alatt van a leningrádi „Institut tyeatra, muzüki i kinematografii” Folklór Osztályának szintén e tematikával foglalkozó „Folklór és a ma” c. tanulmánykötete.

E munkákhoz szervesen kapcsolódik a moszkvai Etnográfiai Intézet munkaközösségének 1972-ben kiadott „Hagyományos folklór egy vlagyimiri faluban” c. 12,5 íves kötete.

A könyv az 1963–69-ben végzett terepmunka tanulságait összegzi, — a kutatók célkitűzése szerint egyetlen megye, (a Vlagyimiri terület) s több esetben csak egy-egy falu viszonylatában, — a kapott eredmények azonban jórésrel minden területi kötöttség nélkül az egész orosz folklórhagyomány mai állapotát jellemzik.

A tanulmánykötet két nagy részből áll. Az első egységben E. V. POMERANCEVA (a kötet felelős szerkesztője) bevezetőjén kívül, — amely a vizsgált témát tudománytörténeti aspektusban tárgyalja, — 4 tanulmányt találunk.

Az elsőt N. V. NOVIKOV és E. V. POMERANCEVA közösen készítették „A vlagyimiri terület folklórájának gyűjtéséről és tanulmányozásáról”. Ez az írás választ ad arra a kérdésre, miért éppen a Vlagyimiri terület folklóráját választották vizsgálatuk tárgyául a kutatók. — Vlagyimir környéke ugyanis a régi orosz kultúra középpontja volt; a területen alapos régészeti, történeti, néprajzi és nyelvészeti vizsgálatok folytak, tehát elég sok régebbi, az összehasonlításhoz kiválóan alkalmas adat birtokában láthattak munkához a moszkvai kutatók. A vlagyimiri terület gyors ipari fejlődése is indokoltá tette a régi és mai népi kultúra összevetését.

A szerzőpár tanulmánya részletesen ismerteti a tényleges gyűjtőmunkát megelőző tájékozódás „étap”-jait, s a vizsgálatok centrumát jelölt falu — Borisz-Gleb — kulturális életét. A kollektív gyűjtőmunkáról a következőket tudjuk meg: a kutatók 1962 és 69 között 10 alkalommal dolgoztak a faluban, ill. a környező településeken, kolhozokban; tanulmányozták a lakosság mindennapi életének folklóráját, részt vettek családi, kalendáriumi és állami ünnepeken, nagy figyelmet fordítottak a helyi művelődési házak, ill. az öntevékeny népi-művészi együttesek tevékenységére.

Novikov és Pomeranceva sok metodikai tanulságot nyújtó tanulmánya nyomatékosan hangsúlyozza a folklorisztikai jelenkutatás és az értékes néphagyományok életben tartásának fontosságát. Koncepciójuk szerint a jövőben még szorosabb kapcsolatban kell együttműködni a folklorisztikának és a népművelésnek.

Sz. I. DMITRIJEVA: „A hagyományos folklór mai összetétele” c. tanulmánya műfajonként tekinti át, mi élő még ma is a terület hajdani folklórrepertoárjából. Növeli a dolgozat értékét, hogy esetenként rámutat azokra a sajátosságokra, amelyek a vlagyimiri folklórt az észak-orosz, ill. dél-orosz népköltészethez hasonlítják. Dmitrijeva végkövetkeztetése: — mely szerint csak kevés folklórműfaj marad fenn, s kap új tartalmat a szovjet falu megváltozott kultúrájában —, tulajdonképpen az egész orosz folklórra vonatkoztatható. Érthetetlen, hogy a szerzőnő a felsorakoztatott tények igaza ellenére sablonos ál-igazsággal zárja le amúgy igen tartalmas cikkét, s túlértékeli a hagyományos népi kultúra szerepét a mai falu szellemi életében.

G. A. NOSZOVA tanulmánya a szokások és hiedelmek maradványait vizsgálja a folklórhagyományban. Cikkében — hasonlóan Dmitrijeva összefoglalásához — az őt megillető hangsúlyban esik szó a vlagyimiri terület hagyományosan vallásos gondolkozásmódjáról s a vallás folklórra gyakorolt hatásáról.

A zenekutató B. I. RABINOVICS egyike a terület legalaposabb ismerőinek. Tanulmánya „Népdalgyűjtés Vlagyimir megyében” — tiszta képet ad a zenefolkloristák e vidéken végzett munkájáról. A megyében a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt csak 44, azóta pedig 1000 dallamlejegyzés készült. Bár a szerző eddigi ismeretei alapján még nem tud pontos választ adni arra a kérdésre, melyek a területre jellemző népzenei sajátosságok, — de azt már határozottan állítja, hogy az itt fellelhető zenei anyagban az orosz zenefolklór minden műfaja képviselve van. A vlagyimiri népzene struktúrája — akárcsak a lakodalmi és kalendáriumi szokások bizonyos elemei — az észak-orosz (Jaroslavszkij, Kosztromszkij) területekéhez hasonló. Tanulságosak s figyelmet érdemlőek azok a megjegyzések, amelyeket Rabinovics a népi éneklés- és előadásmódról, annak esztétikai megítéléséről adatközlőtől összegyűjtött.

A tanulmánykötet második része Példatár, amely 141 különböző műfajú szöveg-lejegyzéssel (ebből 9 alkotást dallammal együtt közölnek) reprezentálja a vlagyimiri terület ma élő népköltészetét.

A kötetet 8 fekete-fehér fényképfelvétel díszíti. A fényképek — kettő kivételével — az öntevékeny népi együttesek résztvevőit, ill. a legjobb adatközlőket ábrázolják.

Most, amikor a Néprajzi Kutató Csoport Folklor- és Társadalmi Osztálya tervszerűen vizsgálja két nógrádi faluban a felszabadulás utáni megváltozott népi kultúrát, életmódot, világnézetet, különösen aktuális a szovjet folklorisztika kutatási tapasztalatainak s e téren elért eredményeinek tanulmányozása.

A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei

Veszprém 1970. 398 p. ill. Szerk.: ÉRI István.

Égető Melinda

A kötet hazánk felszabadulásának 25 éves évfordulója jegyében látott napvilágot. Ez a tény azonban az eddigi kötetekben kialakított szerkezeten nem eredményezett változást: maga a helytörténeti tartalom teszi aktuálissá a számot.

A kötetnyitó megemlékezést ezúttal dr. CSEH-SZOMBATHY Lászlónak, a pápai születésű orvosnak és műgyűjtőnek, Egry József barátjának és mecénásának szentelték (ÉRINÉ TAKÁCS Margit). Ezt követi a Veszprém megyei Múzeumok Igazgatóságának szokásos évi (1969) beszámolója (ÉRI István). A múzeumi szervezet munkáját továbbra is a nagy idegenforgalomból adódó igények kielégítése, az ismeretterjesztő-népművelő munka központi szerepe jellemezte. Jól tükrözi ezt, hogy a népművelésre és ismeretterjesztésre fordított összeg tekintetében messze felülmúlja valamennyi megyei múzeumi szervezetünket. Ezzel szemben — a jelentős személyi állomány növekedés mellett is — a szakmuzeológusok számát tekintve csak az ötödik helyen áll. Ezt némileg ellensúlyozza, hogy több részfoglalkozású, illetőleg külső munkatársat vonnak be hosszabb idő óta a tudományos munkába is. Feltétlenül ki kell emelnünk a beszámolóból az i p a r t ö r-

t é n e t szervezett kutatásának megindítását. NAGYBÁKAY Péter évek óta folyó jelentős céhtörténeti kutatásait ismerjük. Most azonban vezetésével egy munkacsoport van kialakulóban a Veszprém megyei céhek anyagának szisztematikus összegyűjtésére és feldolgozására. Annál inkább örvendetes kezdeményezés ez, mert céhtörténetünk közismert fontossága mellett is meglehetősen feltáratlan.

A kötet további részében huszonnégy hosszabb-rövidebb közleményt tartalmaz, időrendi sorrendben. Ezek közül csak azokat ismertetjük, amelyek néprajzi szempontból is érdeklődésre tarthatnak számot. A jubileumhoz kapcsolódó, főként politikai történeti vonatkozású írások taglalásától eltekintünk.

REUTER Camillo: *Anyás (Egy földrajzi név tanulmányozása)* címmel írt dolgozatában széles körű nyelvészeti és történeti bizonyító anyag felsorakoztatásával arra a következtetésre jut, hogy a Szeged környéki Anyás helynévnek a korábbi elképzelésekkel ellentétben semmi köze a tihanyi apátság védőszentjének, *szent Anianusnak* a nevéből származó *Anyán* – *Anyán* > *Aján* névalakokhoz, melyek a Dunántúlon elterjedtek. Hasonlóképpen elhatárolja az *Ananias* bibliai névtől és a magyar Anyos személynévtől is. Szerinte az Anyás helynév az *Apás*, *Atyás* helységnevekhez hasonlóan *anya* szavunk -s képzős (becézett) alakjából (*Anyás* – *Anyás*) származik.

HORVÁTH József: *A vörsi templom története* c. írásában vitába száll BENDEFY László azon megállapításával, hogy a Balaton vízszintjét a XIII. században a tatárok elleni védekezésül felduzzasztották volna 112–113 m tszf. magasságra. (Hidrologiai Közöny 1968. jún. 260. p.) Ebben az esetben a középkori Vörs falu és temploma már ekkor víz alá került volna, lakói pedig áttelepültek volna mai lakóhelyükre. Bendefy ezen megállapítását, sőt azt a mértéktartóbb korábbi nézetét is, miszerint a XVII. század első felében 109,2 m-re duzzasztották volna, meggyőzően cáfolta SÁGI Károly: *A Balaton vízállástendenciái 1863-ig* c. tanulmánya, mely a Közlemények 7. (1968) kötetében jelent meg. A hosszú nyomdai átfutási idő miatt a szerző nyilván nem használhatta fel e munkát, mely az egész partvidékre kiterjedő adatokkal bizonyította BENDEFY állításainak tarthatatlanságát. A jelen közlemény azonban így is figyelemre méltó, mert jó helytörténeti forrásanyagot közöl a vörsi templom építésének történetéhez.

KATONA Imre: *Történeti adatok Pápa topográfijához* c. dolgozatában a város belső magjának XVI–XVIII. századi alakulását befolyásoló tényezőket elemzi. Ennek kapcsán a felhasznált forrásokból érdekes adatokat tudunk meg a református iskola és a két parókia történetéből is.

DÁVID Zoltán: *Az első kataszteri felmérés végrehajtása Veszprém megyében*. A szerző a II. József által 1786-ban elrendelt kataszteri felmérés keletkezésének körülményeit, forrásértékét országos viszonylatban elemző tanulmányát már korábban, a Történeti Statisztikai Évkönyv (1960. 33–58. p.) lapjain adta közre. Jelen dolgozatában a Veszprém megyei felmérést irányító Albizottság megmaradt iratanyaga alapján kísérelte meg a végrehajtás menetét végigkísérni, középpontba állítva Kun László alispánnak, az Albizottság vezetőjének tevékenységét. Az eredetiben közölt rendeletekből kibontakozó részproblémák és a megoldásukra adott utasítások nemesak a megmaradt felmérési anyag reális értékelését, a hibalehetőségek elkerülését segítik elő, hanem indirekt módon a határhasználat, a gazdálkodási rendszer és terméseredmények problémáihoz is adalékokat nyújt.

TEMESVÁRY Kálmán: *A vilonyai malmok története*, kisebb igényű munka, mely vázlatos áttekintést ad a kérdéstről a XVI. század végétől napjainkig. A felhasznált levéltári források adatai a vilonyai malmok tulajdonjogi viszonyairól és használatának módjáról tájékoztatnak. Különösen érdekes a XVIII. század végéről közölt építési szerződés, valamint a malombecsü és malomleltár. Sajnos a XIX. századból csak két – a malmok szempontjából nem jelentős – adatot kapunk, holott a gabonatermesztés és malomtörténet szempontjából az egyik legfontosabb korszak. A litéri malom sorsának XX. századi alakulása a megmaradt vízimalmok tipikus fejlődési útját mutatja.

A habán kerámia nemrég elhunyt kiváló ismerője, KRISZTIKOVICH Béla posztumusz tanulmánya: *Újabb szempontok a habán kerámia hatásáról a dunántúli fehéredényességre* részproblémák kapcsán is körültekintő differenciálásra figyelmeztet a dunántúli fehéredényesség és a habán kerámia XVII–XIX. századi történetének értékelésében.

A parasztbirtok történetének vizsgálatával két tanulmány foglalkozik a kötetben. KISVARGA Lajos: *Tagosítási per Sármelléken (1839–1866)* egy falu példáján mutatja be a tagosítási per lefolyását és számszerű eredményeit. SÁNDOR Pál Vas, Moson és Győr megye után Veszprém megyében vizsgálta meg az 1849 utáni paraszti birtokviszonyokat. *Adatok a parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Veszprém megyében*. Célja egyrészt – a forrásanyag hiányossága miatt közismert nehézségeket támasztó – azonos telekhányadosok mögött rejtőző földnagyságok megállapítása, másrészt a maradvány-

földek és irtásföldek módosító arányának megvilágítása. A számadatok a várakozásnak megfelelő képet nyújtják. A tájankénti, majd falvankénti bontás eredménye, hogy a túlsúlyban levő fél–negyedtelkesek átlaga mögött a 15–19 holdas birtoknagyságok a jellemzőek. Az eddig megvizsgált négy dunántúli megye közül a birtokaprózódás Veszprémben a legnagyobb, illetve itt a legnyomasztóbb a nagybirtok túlsúlya. SÁNDOR Pál vizsgálatainak érdeme, hogy a parasztbirtok nagyságáról alkotott átlagértékek helyett konkrét számsorokban igyekeznek ismereteket nyújtani. A vizsgálat módszere, a községi szintű anyag táblázatos kimutatásai és a szöveges értékelés az etnográfusok számára is tanulságos anyagot szolgáltat.

Egyetlen közlemény képviseli a kötetben a folklórt. SÁGI Károly: *Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában* címmel közreadott gyűjteménye a háború idején, hadifogságában katonatársaitól összegyűjtött anyagot tartalmaz. Ezek a naptári ünnepekhez fűződő szokások és hiedelmek. A hiteles adatközlés (név, vallás, foglalkozás feltüntetésével) nemcsak a jelenségek meglétét regisztrálja, hanem bővelkedik lejegyzett szövegekben, sőt néhány dallamot is találunk benne. Mivel az adat-szolgáltatók az ország legkülönbözőbb részéről származtak, a gazdag anyag jól kiegészíti az egyes jelenségek földrajzi elterjedésére vonatkozó ismereteket. Mint a rövid bevezetőből kiderül, a szerzőnek további anyag is van a birtokában, amit remélhetőleg mielőbb olvashatunk.

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970

Szerk.: TROGMAYER Ottó. Szeged 1970. 264 p.

Égető Melinda

Változatos, gazdag tartalommal jelent meg a szegedi múzeum 1970. évi évkönyvének első füzeté. A különböző tudományterületek között nagyjából arányosan eloszva egy régészeti, egy antropológiai, egy numizmatikai, két biológiai, két helytörténeti, egy újkortörténeti, egy irodalomtörténeti és egy művészettörténeti témával foglalkozó tanulmány mellett öt néprajzi dolgozatot olvashatunk.

BÁLINT Csanád kapcsolódva az előző évi (1969. I.) kötetben megjelent cikkéhez, honfoglalás kori és kora Árpád-kori temetők anyaga alapján a „lábhoz tett lóbrös” temetkezés feltételezeten sajátosan ősmagyar szokásának és a hitvilág lényeges elemét alkotó táltosló képzetének összefüggését fejtegeti. (*A ló a pogány magyar hitvilágban*) A kifejtett gondolat-sorozat és a bizonyítás módszere szép példája a tudományterületek közötti együttműködés eredményességének.

Örömmel olvashatjuk Börcsök Vince újabb tanulmányát a sokáig erősen mellőzött homoki szőlőművelés kérdéskörében. *A Szeged-vidéki szőlő telepítésének szerző- és eszközanyaga* helyszíni gyűjtésekre támaszkodva világít rá a homok meghódításának egy fejezetére a szőlőművelés számára a századforduló táján. A talajelőkészítés és ültetés szerzőanyagának fotókkal és méretekkal ellátott leírása értékes fejezetét képezi homoki szőlőkultúránk ismeretének. A bevezető és a befejező részben felvetett balkáni kapcsolatok hangsúlyozását túlzottnak érezzük, jelen esetben inkább erősen áttételes hatásra beszélhetünk. E tény azonban semmiképpen sem csökkenti a homoki szőlőkutatásának érdekességét. Sőt, a téma izgalmaságát csak fokozza, hogy a homoki kultúra a jelek szerint sokkal hamarabb indult hódító útjára, mint azt korábban hitték. Ez kivívja a múlt század első felének gazdasági irodalmából is. Csak így érthető az, hogy a hegyi szőlők látványos kipusztulása idején (filoxeravész) szinte azonnal átvette az irányító szerepet. A szerző által is hangsúlyozott egyéni kezdeményezés, a tapasztalatok átadása-átvétele, specializált eszközök kialakítása fontos szerepet játszott.

T. KNOTIK Márta módszeres publikációinak soron következő darabja a *Szabad-rajzú szőrös párnavégek a Dél-Alföldön*. A rendszerezett múzeumi anyagot gazdag fénykép-illusztrációkkal bocsátotta közre. Rövid történeti áttekintés után kitűnő formai elemzést kapunk. A szerző megállapításai mértéktartóak és mindenkor a rendelkezésre álló anyagra alapozottak. Nemcsak a múzeum anyaga szempontjából jelentős, hanem a magyar népi hímzések egészének is fontos történeti problémája a legnagyobb régiséget mutató szőrhímzések kérdése. Ezek között is előkelő helyet foglalnak el a vásárhelyi

gyapjúhímzések. Kár, hogy a nyomdai eljárás nem tudott minden esetben jó képeket produkálni. Érdemes lenne ezt az esztétikailag is megkapó anyagot színes ábrákkal külön füzetben is megjelentetni. Örömmel nyugtázhathatjuk, hogy T. KNÖTIK Márta nemrégien megindított sorozatában az egymást követő közlések imponáló fejlődést mutatnak a módszerben és a megfogalmazásban egyaránt. Bízunk benne, hogy lelkiismeretes munkája nyomán a megye múzeumainak egész textilanyaga publikálásra kerül.

JUHÁSZ Antal: *Das Leben im Bauernhaus von Tápé I.* c. német nyelvű tanulmányában bevezetesként összefoglalja a ház- és lakáskultúra eddigi magyarországi eredményeit. Ezt követően elhelyezi Tápét a földrajzi környezetben és rövid áttekintést ad történetéről, népességéről a középkortól napjainkig, majd a Tápé-monográfia vonatkozó fejezetének „Élet a házban” c. részletét közli. A hagyományos ház-pitvar-kamra és szinálja tagolású lakóház berendezéséről és a tárgyak funkciójáról részletes leírást kapunk, középpontba állítva az ember és a ház, illetve a tárgyak kapcsolatát. Bár ez a célkitűzés a szerző szerint is „a hagyományos életmódnak a felderítését célozza”, mégsem kapunk pusztán „állóképet”, mivel mindenütt törekszik a szociális szintkülönbségek és a nemzedéki változások érzékeltetésére. A közleményt szép fényképanyag egészíti ki.

TÓTH Ferenc: *A makói „talicska-pör” helytörténeti témát dolgoz fel korabeli sajtó alapján.* A jelképes cím a városi közlekedés szabályozása és a helyi hagyományos teherhordás szokásjogainak összeütközését takarja.

BÁLINT Sándor: *Újabb adatok Szeged középkori történetéhez* a történeti-egyház-történeti, régészeti és nyelvészeti kutatások újabb eredményeinek számbavételével és alapos, körültekintő értékelésével vázol fel újabb részleteket a városi fejlődés XII–XIV. századi mozzanataiból. (Kereskedelem, utak, királyi sólerakóhely, pénzverő műhely stb.) A gazdasági háttér és az e korszakban létesült egyházak védőszentjeihez fűződő tisztelet elemzése alapján meggyőzően körvonalazza a középkori Szeged társadalmának etnikai összetételét, osztálytagozódását, közjogi fejlődését.

E kötetben CSONGOR Győző: *Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratok térképe.* III. Vár és Palánk-ot tárgyaló részlete jelent meg. A XVIII. században jelentősen megnövekedő város e korszakban vált katonai garnizonná és fontos kereskedővárossá. A szerző végigvezeti a térkép alapján az olvasót a Palánkon, az Eugén-árkon kívüli és belüli utcákon. A háztömbök, ezen belül telkek szerinti névfelsorolásból kiderül, hogy a XVIII. század utolsó harmadában a városi polgárság zömét magyar lakosság alkotta. A németiség erősen megnövekedett száma mellett kisebb arányban tótok, csehek, horvátok, bunyevácok telepedtek meg. Ugyanakkor a korábban nagyszámú rác lakosság jelentős számbeli megcsappanásának lehetünk tanúi — a török kiűzése utáni ismert népmozgásoknak megfelelően. Ezt követően a szerző nyolc más kéziratok térképpel való összehasonlítás alapján vázolja fel a Vár és a Palánk XVIII. századi településtörténetét, fejlődését. E harmadik résszel befejeződött a fontos forrásértéket képviselő Balla-féle szegedi térkép közlése. Reméljük, hogy a legközelebbi évkönyv-számban a sok tanulsággal járó anyag összegző értékelését is olvashatjuk.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1973. X. 29. — Terjedelem: 20,65 (A/5) ív
74.75606 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXIV

1973

Nr. 4

ISMERTETÉSEK — BESPRECHUNGEN — BOOK REVIEWS — РЕЦЕНЗИИ

(619—642)

Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások (*Balassa Iván*); — Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt (*Gunda Béla*); — Rácz István (szerk.): Hajdúnánás története (*Varga Gyula*); — Dám László: A hajdúböszörményi szőlők népi építkezése (*Vajkai Aurél*); — Schram Ferenc: XVI—XVIII. századi földrajzi nevek (*Krizsán Mária*); — Schram Ferenc: Turai népszokások (*Szacsavay Éva*); — Ej-haj, gyöngyvirág (*Muraközy Ágota*); — A nap huga meg a pakulár. Marosmenti, kalotaszegi és mezőségi mesék. Gyűjtötte Nagy Olga (*Kovács Ágnes*); — Csenki Sándor: Cigány népmesék (*Kovács Ágnes*); — Mușlea, Ion: Cercetări etnografice și de folclor I—II (*Székely László*); — Crestături păstorești din Ciuc. Szalagdíszes pásztorfaragás Csíkból (*Székely László*); — János Pál: Lăzi de zestre din Ciuc. Csíki írott szuszékok (*Székely László*); — Pataki József: A csíki vashámor a XVII. sz. második felében (*Székely László*); — Talos, Ion: Meșterul Manole (*Székely László*); — Bocșe Maria—Giurcă Virgil—Marossy Ana: Contribuții la cunoașterea medicinei populare din Bazinul Crișului Negru (Zona Crișului Pietros) (*Gunda Béla*); — Bocșe, Maria: Teșături populare românești din Bihor (Bazinul Crișului Negru) (*Gáborján Alice*); — Mózes, Tereza: Portul popular femeesc din Bazinul Crișului Repede (*Gáborján Alice*); — Tradycionnyj fol'klor vladimirskoj derevni (*Küllös Imola*)

A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei (*Égető Melinda*); — A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970 (*Égető Melinda*)

ETHNOGRAPHIA is the central periodical of Hungarian ethnography. Founded in 1890 by the Hungarian Ethnographical Society, beginning with volume I. it has continued to exist ever since, a volume having been issued every year. (For a long time the periodical bore the double title: *Ethnographia—Népelet.*) Each volume appears in four numbers, published by *Akadémiai Kiadó* (Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences). Manuscripts, correspondence, and books for review to be addressed to the editor: *L. Földes*, Budapest VIII., Könyves K. krt. 40. Hungary

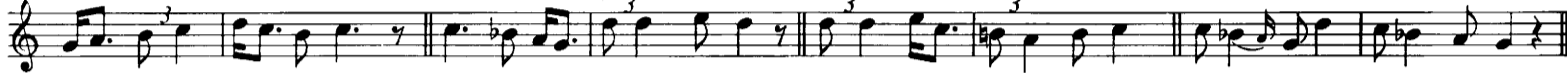
1/I

a (Bújdosik az árva madár)

b (Anyám, anyám, édesanyám)

c (Kéri Simon szép ember vót)

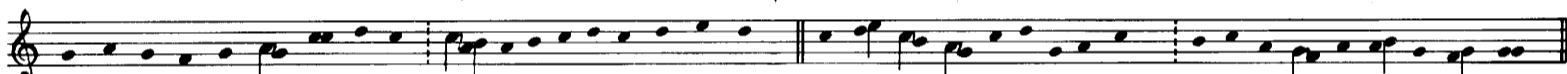
d (Ugyan ki találta azt ki)

e (Mivel már besététődött)

f (Teremtő Lélek, szállj miránk!)

g [Jövel Szent Lélek Úr Isten]

h [Veni creator spiritus]

i [Jövel vigasztaló szent Lélek Isten]

j [Veni creator spiritus]

k (Isten veled, vig Bodony faluja)

l (Nem messze van ide Kismargita)

m (Leégett a szentmártonyi hodály)

n (Nem messze van ide Kismargita)

o (Nem messze van ide Kismargita)

p (Megégett a szentpéteri hodály)

1./II

a
(Kutyakaparászi csárda)

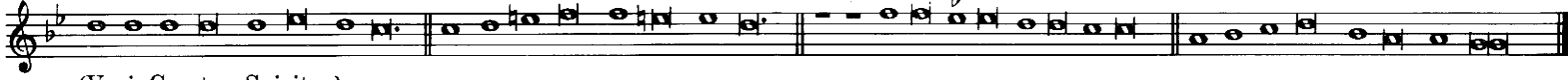
b
(Fehér Laci lovat lopott)

c
(A temető kapujába)

d
(Kiment Jézus éjszakára)

e
(Királyi zászlók lobognak)

f
(Királyi zászlók lobognak)

g
(Veni Creator Spiritus)
(Jöjj el Szentlélek Istenünk)

h
Fortuno ctnostna (basszussal)

i
(Királyi zászlók lobognak)

j
(Királyi zászlók lobognak)

k
(Királyi zászlók lobognak)

l
(A gyulai törvénytűkre)

m
(Három árva elindula)

n
(Ki ment borér, de soká jár)

2.

a (Az hol én elmegyek, még a fák is sírnak)

b (Elment az én rózsám idegen országba)

c (Mária, Mária gyászban horult napra)

d (Mária, Mária mennyei szép hajnal)

e (Üdvözlégy Mária tengernek csillaga)

f (Megöltek egy legényt 120 forintjáért)

g (Mária, Mária gyászban horult napja)

h (Ó árvák, ó árvák, kesergő özvegyek)

i (Beborult, beborult nékem már a szép nap)

j (Adjatok valamit ennek a szegénynek)

k (Lóra csikós, lóra, elszaladt a ménes)

5.

(Jóéjszakát tehát néked álnok világ)

(Elmegyek a sírba, sötét gyászos boltba)

(Amidőn meglátták a szent apostolok)

(Ó szomorú Jézus, angyalok öröme)

(Egek királynéja, mennyország csillaga)

(Emöntem szolgálni Kecskemét pusztára)

(Mikor Máriához az Isten anyala)

a (Fúdd el jó szél, fúdd el hosszú útnak porát)

b (Szörnyű nagy romlásra készült Pannónia)

c (Véletlen embernek utolsó órája)

d (Ember, emlékezzél utolsó napodról)

e (Gondold meg azt ember, Isten van az égben)

f (Elindult, elindult tizenkét kőműves)

g (Egy asszonynak vala három szép leánya)

h (Sírod szélén állok, Megváltó Istenem)

i (Miként Egyiptusban egy pelikán madár)

j (Sok ezer szerencsét küldenék, drága kincs)

k (Ahol én elmegyek, még a fák is sírnak)

l (Mikoron Dávid nagy bússultában) 2. versszak

m (Fúdd el szép nótádat Anador szép Anna)

n (A szegény Noénak siralmas bárkája)

o (Látván e világnak esalárdi voltát lenni)

p (Krisztus nagy kínjában elbágyvadt vala)

r (Ó édes Megváltóm, ne nézd bűneimet)

s var.: (Erdei vadmadár, ki az erdőkön jár)

t (Ismerem apádat, dúsgazdag ember vót)

u (Szegén legén vótam, okat gondolkoztam)

v (Feljött már az a nap, melyben kell indulni)

z (Így iszik, úgy iszik három hajdúlegény)

x (Szörnyű nagy romlásra készült Pannónia)

y (Úgy sir, úgy kesereg Szekledi Borbára)

aa (Magas Déva várát építeni kezdték)

bb (Fekete pántlikám fúdogálja a szél)

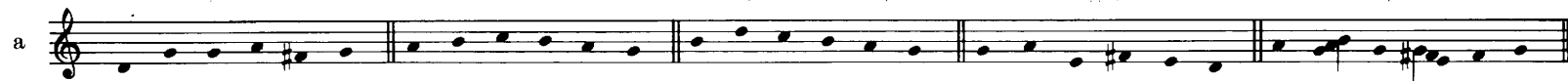
cc (Lehullott a Jézus vére)

dd (Elindult a három árva)

a (A piac közepén van egy almaféska)
 b (Jere ki szivem)
 c (Szólj kakukk, szólj!)
 d (Istenem, országom, régi szabadságom)
 e (A mi menyasszonyunk nem főzött még gombát)
 f (Zörög a koesi)
 g (Gyűj be anyám, gyűj be)
 h (Karácsony estéjén!)
 i (Sírjál, te virág)
 j (Haj révész, révész)
 k (Vidala mamka)
 l (Ó mil csudálatos a lónak élete)
 m (Az én életemet szépen hasonlítja)
 n (Legelő is az lesz a szónak zengése)
 o (Ifjú Mátyás király olyan álmot látott)
 p (Éceér két lányok elindulának)
 r (A fejít agyuk a fejéseknek)
 s (Haj rívisz, rívisz, mágyár ifjú rívisz)
 t (Félnyött az út mellett két szál majoránna)
 u (Émént a két lány virágot szénnyi)
 v (Egyszer két leány elindulának)
 z (Fürdik a kácsa)
 x (Kis kacsá fürdik)
 y (Most jöttem Bécsből)
 aa (Cum jejunatis)
 bb (Non lotis manibus)
 cc (Exor - tum est in tenebris)
 dd (Ecce dedi verba mea)
 ee (Servite Domino)
 ff (Afferte Domino)
 gg (Quid me quaeritis)
 hh (Quoniam Deus)

6.

(Mittit ad virginem non quemvis angelum)

(Küldé az Úristen hűséges szolgáját)

(Küldé az Úristen gyors és hív szolgáját)

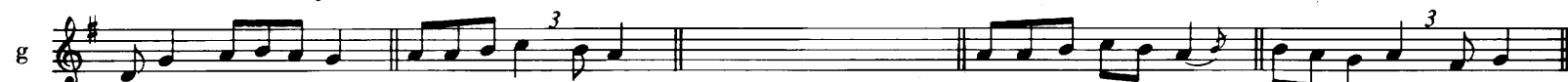
(Most elmélkedjeteK...)

(Ma már megrendültek szent Dávid hárfái)

(Veronika asszony)

(Menj el sietséggel arkangyal Gábrriel)

7.

(Egyszer egy királyfi mit gondolt magába)

(Egyszer egy királyfi mit gondolt magába)

(Jó estét, jó estét, gazdag mónár lánya)

(Házunk előtt gyalogút, arra jár a drótostót)

(Félre bánat, félre bú, bolond aki szomorú)

(Örülj, örvendezz szent szűz, mennyországi fényes tűz)

(Örülj, örvendezz szent szűz, ále-áleluja)

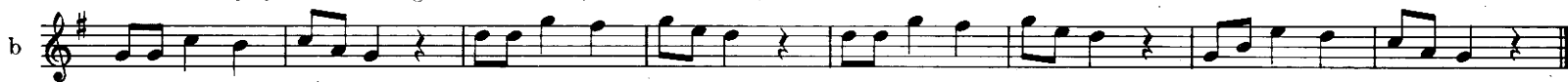

(Örülj, örvendezz szent szűz, ále-ále-luja)

8.

(A temető ajtajába ott sírdogál három árva)

(Szombat első napjára elmentek virractára)

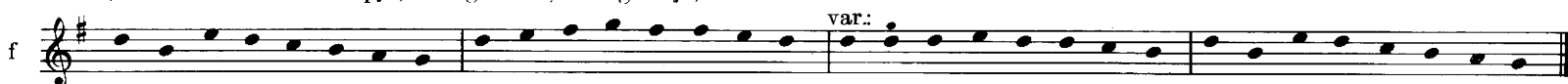
(Én is vőlegény vagyok, már indulni akarok)

(Jaj de szépen muzsikálnak az én kedves galambomnak)

(Szombat szűz Mária napja, boldog ember, ki megtartja)

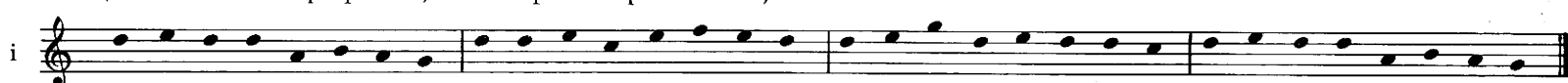
(No földnek minden népei, egek dicsőült seregi)

(Vad Heródes, durva zsarnok, ég urától félted trónod)

(Laus tibi Christe qui pateris, in cruce pendens pro miseris)

(Hymnum dicamus Domino, laudes Deo cum cantico)

(Lógerkaró le van verve, köpönyegem ráterítve)

a (Jere velem Mónár Anna, jere velem Monár Anna)

b (Hová mész te három árva, Komáromba, szolgálatra)

c (Ejjett tavasz elesztelik, ejgett tavasz elesztelik)

d (Borult üdő, derült üdő, kedvetlen esztendő)

e (Hajnal hasad, csillag ragyog, mégis a lányoknál vagyok)

f (Sír az egyik szemem, sírjon a másik es)

g (Üljön le, üljön le, nálunk egy karszékbe)

h (Zöld erdő harmatját, piros csizmám nyomát)

i (Inolus, Inolus corde mihi solus)

j (Rákóczi révészem, vigyél át kedvesem)

k (Midőn végezetre eljön ítéletre)

l (A felséges Isten, ki lakik mennységben)

m (Meggzabadultam már én a testi haláltól)

n (...büntől és ördögtől)

o (Plecat-o, plecat-o, plecat-o, plecat-o)

p (Csillagom, révészem, vigyél át a vizen)

r (Rákóczi, Bercsényi, hogy löhet megélni)

s (Igyál, még van benne, mosd van módod benne)

t (Csicsónénak nagy a lába, megbotlik a szalmaszálba)

u (Édesanyám is vót nékem, keservesen tartott engem)

(Serkenj lelkem mély álmodból, vigyázz magadra)

(Este vagyon este, nyóóra jár az óra)

(Keljünk fel hát valamennyien)

11.

a
 (Kihajtottam ludaimat szép zöld pázsitra)

b
 (Adsza rózsám jobb kezedet, forduljunk egyet)

c
 (A malomnak nincsen köve, mégis lisztet jár)

d
 (A királyok királyának, Jézus Krisztusnak)

e
 (A gyermeknek nyolcadnapja, midőn bételik)

f
 (Királyoknak királyának, Jézus Krisztusnak)

g
 (Bizodalmunk Krisztus által Istenben vagyon)

h
 (Szállj a földre szárnyat öltve, Gábor angyalom)

i
 (Örömet hirdetni, őket vigasztalni)

j
 (Ezerkilencszázötvennyolcat írtunk ma elsőben)

k
 (Fekete városban fehér torony látszik)

l
 (Szállj a földre, szárnyat öltve Gábor angyalom)

12.

(Hajnallik, hajnallik, de nem jó hajnallik)

(Hallottátok-e már mi történt Szolnokon)

(Jönnek a leventék, szépen haladnak)

(Jó estét, jó estét, Csáki bíró-asszony)

(Egyszer egy királyfi mit gondolt magába)

(Egyszer egy királyfi mit gondolt magába)

(A mazsola szállásába, midőn nyugszik ágyába)

(Az Atyának egy fia Istenember értünk)

(Atyának bölcsessége bizony Istensége)

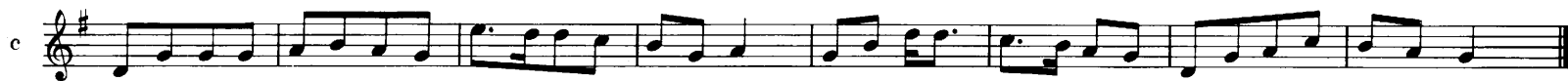
13.

(Egy szép leány a hegyek közt csak egyedül pávát őriz)

(Elindula három árva hosszú útra szolgálatra)

(Egykor midőn Szűz Mária árvaságán búsula)

(Menj Kálvária hegyére, Jézus szenvedő helyére)

(Tova vagyon egy diófa, azalatt van három árva)

(Bevégeztem földi pályán, most már a temető vár rám)

14.

a

(Édes apám uram, édes apám uram)

b

(Egy aradi kislány férjhez akart menni)

c var.: #

(Amott jön egy kocsi, fénylik az oldala)

d

(Adjatok, adjatok, amit Isten adott)

e

(Anyám, édesanyám, anyám, édesanyám)

f

(Ha tudtad határát rövid szerelmednek)

g

(Jaj nagy kedvem tartott szerelmes szülöttem)

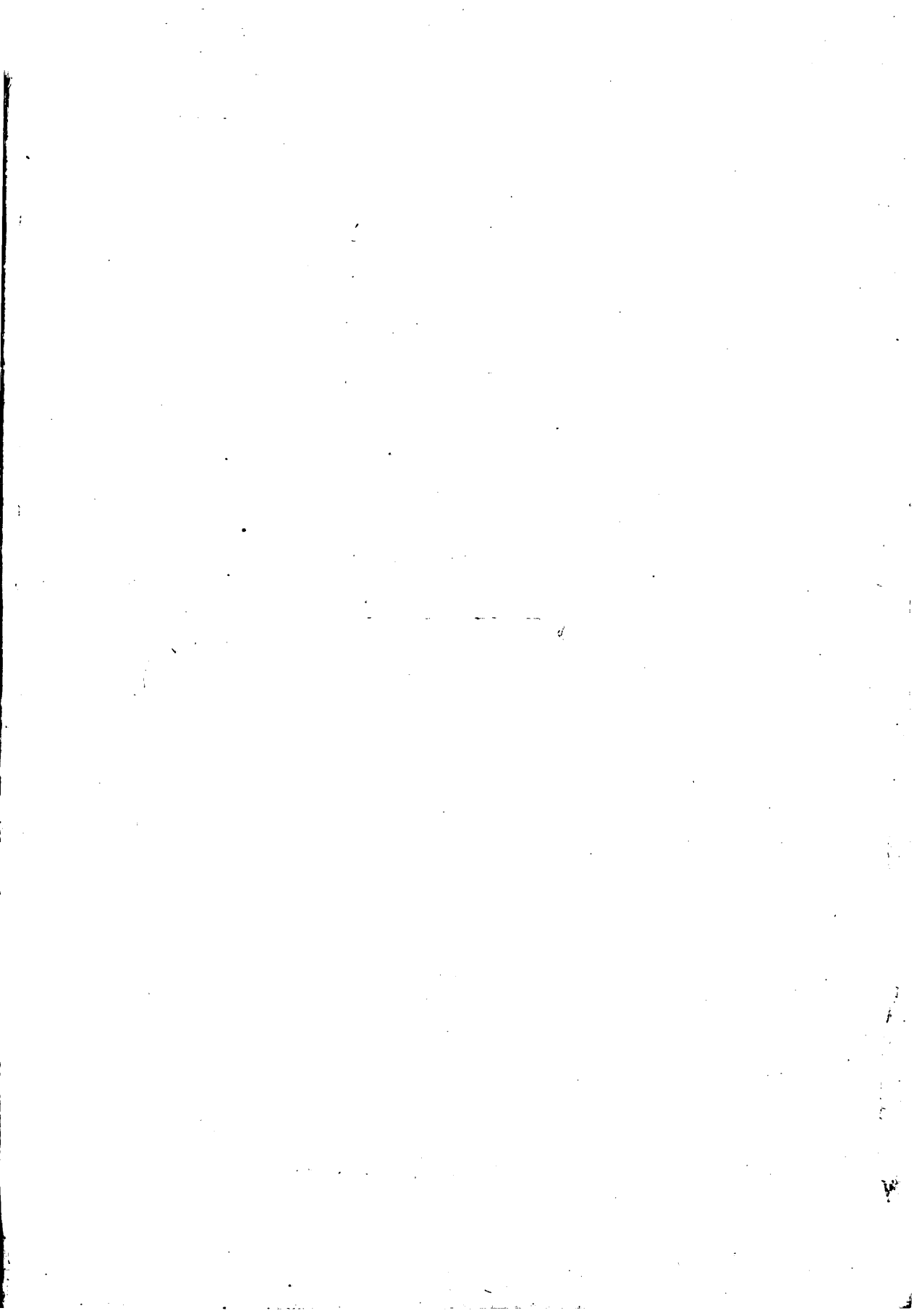
h

(Jaj nagy kedvem tartott szerelmes szülöttem)

i

(Jaj mely hamar múlik e világ ereje)

ETHNOGRAPHIA

LXXXIV

1973

4

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Articles — Abhandlungen — Статьи

- Z. Ujváry*: Petőfis Gedichte in der handschriftlichen Volksüberlieferung .... 409—417
I. Dobos: Volkssagen um die Gestalt Sándor Petőfis ..... 418—429
J. Szendrei—L. Dobszay—L. Vargyas: Zusammenhänge der Volksballaden mit Kirchenliedern ..... 430—461
E. Fűzes: Zur Problematik der Getreidegruben ..... 462—481
I. Gráfik: Schiffschleppen mit tierischer Zugkraft auf ungarischen Flüssen .. 482—510
A. Paládi-Kovács: Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauern ..... 511—526

Short Communications — Kleinere Mitteilungen — Краткие сообщения

- T. Petercsák*: Wandernde Handwerker im Zempléner Gebirge ..... 527—548
A. Paládi-Kovács: Transport mit Lastpferden im Karstgebiet von Gömör-Torna ..... 549—558
S. Bosnyák: Begrüßung der aufgehenden Sonne ..... 559—563
J. Bárh: Eine ethnographische Gruppe um Kalocsa, die „Pota” ..... 564—570

Discussion and Debate — Diskussion — Дискуссия

- Z. Tagányi*: Vermischung der traditionellen und urbanisierten Elemente in der Kultur des Dorfes (Beispiele aus Polen) ..... 571—585

Film Review — Ethnographische Filme — Кинофильмы

- D. Moldován*: „Du wirst den Tod des Todes sterben...” ..... 568—618

Reviews — Besprechungen — Рецензии

- (Siehe Seite 3 des Heftumhanges) ..... 619—

ETHNOGRAPHIA ist das zentrale Organ der ungarischen Ethnographie. Seit der Gründung 1890 durch die Ungarische Ethnographische Gesellschaft erscheint ununterbrochen jährlich ein Band (längere Zeit unter dem doppelten Namen Ethnographia — Népelet). Ein Jahrgang enthält 4 Nummern, Herausgeber ist der Akademie-Verlag. Manuskripte, Korrespondenz, Rezensionenmaterial bitte an den Redakteur: László Földes, Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Ungarn

Az ETHNOGRAPHIA előfizethető személyesen vagy postal úton a következő intézményeknél: POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODA, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—96162; — AKADÉMIAI KIADÓ, 1363 Budapest Alkotmány u. 21 (telefon 111—010). Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; — Az ETHNOGRAPHIA példányoként megvásárolható: az Akadémiai Kiadónál és az Akadémiai Könyvesboltban. Régi évfolyamai — a Magyar Néprajzi Társaság tagjai számára, kedvezményesen — megvásárolhatók vagy postal úton megrendelhetők a Társaságnál

General Distributors: KULTURA Hungarian Trading Company for Books and Newspapers BUDAPEST 62, POB. 149